

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः ८८

दुर्गाचार्यकृतवृत्तिसमेतम् । निरुक्तम् ।

पूर्वषट्पात्मकः प्रथमो भागः ।

एतत्पुस्तकम्

पास्टर् ऑफ् आर्ट्स् इत्युपपदधारिभिः वैजनाथ काशीनाथ
राजवाडे इत्येतैः सञ्चोधितम् ।

सञ्च

डी. ए. इत्युपपदधारिभिः

विनायक गणेश आपटे

इत्येतैः

पुण्याख्यपत्तने

आनन्दाश्रममुद्रणालये

आयसाक्षरैर्मुद्रयित्वा

प्रकाशितम् ।

शालिवाहनशकाब्दाः १८४३

ख्रिस्ताब्दाः १९२१

(अस्य सर्वेऽधिकारा राजशासनानुसारेण स्वायत्तौक्यताः)

सूर्यं पादोनरूपकनवकम् ।

5
117.1.59216
y 29 7.2
1.1

81.20.074895

5215

संस्करणायोपयुक्तानां पुस्तकानां वर्णनम् ।

अस्य ग्रन्थस्य संस्करणेऽधोवर्णितानि पुस्तकान्युपायुज्यन्ते । निरुक्त-
मूलसंशोधनार्थमुपयुक्तानां पुस्तकानां क. ख. छ. त. द. ड. थ. ध.
ठ. ड. इति चिह्नानि । क. ख. इति वङ्गवर्गः । छ. त. द. इति
गुर्जरदेशीयः । ड. थ. ध. ठ. ड. इति महाराष्ट्रीयः ।

ख. पण्डितसत्यव्रतसामाश्रमिभट्टाचार्यैः 'बिब्लिओथेका इंडिका'-
ग्रन्थावलयार्थं संशोधितं कलिकातानगर्यां येषूक्तिस्त १८८२-१८९१
वर्षेषु भागशो मुद्रितं प्रकाशितं च ।

क. पण्डितकुलपातिना वी. ए. उपाधिधारिणा श्रीजीवानन्दविद्या-
सागरभट्टाचार्येण संस्कृतं प्रकाशितं च । द्वितीयसंस्करणं सिस्ताब्दे
१८९१ । इदं ख. पुस्तकस्य सर्वशोऽनुकरणम् । अस्मिन्वर्गे गुर्जरमहा-
राष्ट्रीयचोर्मिश्रणं दृश्यते ।

छ. हस्तलिखितम् । पूर्वषट्कं ७८ पत्रात्मकम् । संवत् १७८८
नमायशुदि ६ गुरौ नागरजातिय आचार्यश्रीपजीभाईतस्तुतसामलेन
लिखितं । श्रीनवानगरमधे लिखु छे । संवत् १८४१ केनाप्यन्येन
लिखितम् । उत्तरषट्कं ९७ पत्रात्मकम् । संवत् साध्विवसुभूवर्षे शुक्र-
मासे सिते दले राक्तायां जीववारेषु लिखितमिदं पुस्तकम् । संवत् १८४६
ज्येष्ठवादि वैजनाथेन भूषितम् । हस्ताक्षरं स्पष्टम् । पुस्तकमानन्दाश्रम-
स्थम् । क्रमाङ्कः ६५८० ।

त. हस्तलिखितम् । पूर्वषट्कं ८३ पत्रात्मकम् । शिवप्रसादेन लि-
खितम् । संवत् १७४० वर्षे आषाढवद '॥' दने लखतम् । उत्तरषट्कं
९३ पत्रात्मकम् । अपूर्णम् । लेखनपद्धतिः प्राचीना प्राङ्मात्रका यथा
मधावी = मेधावी । स्पष्टं स्थूलाक्षरं च । डेक्कनकालेजस्थम् । अधुना
भाण्डारकरसंशोधनसंस्थायां वर्तमानम् । क्रमाङ्कः १८८१-८२ ।

द. हस्तलिखितम् । १५७ पत्रात्मकम् । अतिस्तुत्यध्यायमारभ्य
ग्रन्थान्तं यावत् पत्रसंख्या २१ । अनन्तसुतशिवासुतगोपालकंस्य पुस्तकम् ।
त्रिवेदि गिरिजाशंकरसुतलालशंकरपुस्तकम् । दये करुणाशंकरजेशंकर ।

अतीव जीर्णम् । प्राङ्मात्रकम् । डेक्कनकालेजस्थम् । अधुना भाण्डारकर-
संशोधनसंस्थायां वर्तमानम् । क्रमाङ्कः ^{५५} १८८६-९२ ।

ड. हस्तलिखितम् । पूर्वषट्कं ७५ पत्रात्मकम् । महादेवभटात्मज-
गोविंदभट्ट फणशेन लिखितम् । उत्तरषट्कं ८१ पत्रात्मकम् । तेनैव
लिखितम् । शके १७३९ ईश्वरनामसंवत्सरे माघशुद्धद्वितीयायां संपू-
र्णम् । आनन्दाश्रमस्थम् । क्रमाङ्कः ४१९५-९६ ।

ध. हस्तलिखितम् । पूर्वषट्कं ८० पत्रात्मकम् । शके १७०७
विश्वानसुनामसंवत्सरे चैत्रशुक्लशुभ्यां पटवर्धनोपनामकेशवभट्टत्मज-
महादेवेन लिखितम् । उत्तरषट्कं ९१ पत्रात्मकम् । शके १७०७
विश्वानसुनामसंवत्सरे अधिकचैत्रशुद्धचतुर्थां तेनैव लिखितम् । नाशिक-
नगरस्थात्तद्वंशजान्मया संपादितम् ।

ध. मुम्बापुर्यां निर्णयसागरयन्त्रालये मुद्रितं शके १८१३ ।

गुर्जरपाठो महाराष्ट्रपाठो द्विश्वसनीयो दुर्गाचार्येण प्रायः स्वीकृतश्च ।
गुर्जरपाठस्य खण्डविभागो महाराष्ट्रपाठस्य खण्डविभागो द्वित्रयः । त. द.
पुस्तकयोः पादे पादे प्रथमो द्वितीय इत्यादयः खण्डाङ्का दीयन्ते । न
तथा छ. पुस्तके पादविभागे वर्तमानेऽपि । तत्राध्यायादारभ्य समाप्ति
यावत्प्रथमो द्वितीय इति खण्डगणना । क. ख. पुस्तकयोः पादविभागः
खण्डाश्च गुर्जरपाठसदृशाः । किंतु तयोः छ.पुस्तकस्य खण्डगणना
( ) एतादृशचिह्नमध्ये लिख्यते । छ. त. द. पुस्तकेषु खण्डशृ-
ङ्खला न दीयते । सा क. ख. ड. थ. घ. ठ. ड. पुस्तकेषु अध्यायान्ते
पठनसाहाय्यार्थं दीयते । ड. थ. घ. ठ. ड. पुस्तकेषु पादविभागो
नस्ति ।

निरुक्तवृत्तिसंशोधनार्थमुक्तानि पुस्तकान्यधो वर्णन्ते ।

क. ख. एतथे भुद्रणादिवर्णनं प्राग्दत्तमेव । एते नैव विश्वसनीये
प्रमादप्रचुर्याद्यत्रतत्रानवधानत दोषाश्च । अन्वधानतादोषा असंख्याताः
कदा कदोपहास्याश्च । तेषामुदाहरणानि ।

शुद्धं	प्रामादिकं	पङ्क्तिः
साकरूपं	साकरूपं	(निरु० पत्रं ६ । २३) ।
अप्यविवक्षिते	अर्थविवक्षिते	(९ । १ ।

संस्कारणाद्योपयुक्तानां पुस्तकानां वर्णनम् ।

३

दर्शयन्ति	वर्षयन्ति	(९ । ११)
व्यापि	अथापि	(१२ । १)
वसन्ती	च सन्ती	(१४ । ३)
निर्देष्टुं	निर्दिष्टुं	(१४ । ३)
स कृतान्त्ययोपजनितेन	स कृतप्रयोजयति तेन	(१५ । २४)
कथं	वायं	(२१ । ८)
बुद्धितप्ते	बुद्धित्वे	(२३ । ११)
देवेषु	वेदेषु	(२५ । ६)
आप्यायते	अर्थायते	(३२ । १३)
यामी	आर्षी	(४३ । ९)
ब्राह्मणं	बाह्यं	(५८ । १७)
उणादि	गुणादि	(८६ । ८)
दृष्यादिद्रव्यं	द्रष्टव्यं	(१३५ । २)
गौरन्यद्रव्यमयी	गौरन्यद्रव्यमपि	(१४७ । २)
न पतिं	नयति	(२१३ । १३)
महत्ते	अर्धते	(२४७ । १९)
एतद्भयः	एतद्भयः	(३५ । ४)
भक्षणार्था	लक्षणार्था	(४४७ । १)

एतादृशा दोषाः शतश उपलभ्यन्ते । ते न केवलमनवधानतामूलाः ।
अज्ञानमपि यत्र तावद्विद्यते । कदा कदा पङ्क्तयोऽपि गलितः
दृश्यन्ते । यथा

पत्रं	पङ्क्तयः
३९	१८-२०
८७	१४-१६
८७	२५
१०४	२२-२५
१५४	२२-२६
१५५	१-५
१५७	११-१२
१७७	२१-२२

१७८	१
२१९	१२-१३
२८८	३-५
२९३	२०-२१
४१६	२-४
५९१	१-३

एतादृशि गलितोदाहरणान्यन्यान्यपि सन्ति ।

कदा कदा मूलवृत्तावविद्यमाना अपि शब्दा वृत्तावन्तर्भवन्ते ।

यथा

पत्रं	पङ्क्तिः	
२७४	१	इत्यत्र ' अधि धन्वसु ' इत्यनन्तरं ' धनुःष्वधिरोपिताः नभन्तां हिंस्यन्ताम् ' ।
४८०	३-८	अत्र ' प्रथमा० वा प्रायन् ' इत्यस्य स्थाने सायणभाष्यं दीयते ।
४४	१६-१८	' वायुर्वा त्वा मनुर्वा त्वा ' इत्यस्य मूलं य० वा० सं० ९।७ दीयते । तत्र तु ' वातो वा मनो वा ' इति ऋच आरम्भः ।
१५८	१७-१८	' वक्ष्यति हि ' इत्यादेर्निरुक्तमूलं ७।२८। क. ख. पुस्तकयोस्तु १२।२।८ अथवा १२।१९। अस्मिन् खण्डे १२।१९ इत्यत्र ' तमकुर्वन् ' इति नास्ति । तस्मात्तत्र अत्र क. ख. पुस्तकयोर्न पठितम् ।
२७८	२१-२२	' यदस्यु० ' इत्यस्य मूलं तैत्तिरीयसंहिता न तु ऋक्सं-हिता यस्मात्तत्र ' तञ्जुषस्व यविष्ठय ' इति नास्ति (ऋ० सं० ८।१०२।२१) । क. ख. पुस्तकयोः ' तञ्जुषस्व यविष्ठय ' इति त्यक्तं तथा ' तैत्तिरीयके पठ्यते ' इति दुर्गावृत्तिस्थाः शब्दा अपि ।
४२०	२१-२३	' वाचस्पतये पवस्व वृष्णो अंशुभ्यां गभस्तिपूतः । देवो देवेभ्यः पवस्व येषां भागोऽसि ' (य० वा० सं० ७।१) ॥ एतत् ' रश्मयः पवित्रमुच्यन्ते ' इत्यस्योदाहरणं दीयते । अत्र पवित्रशब्दः क् वर्तते । संस्करणकारैर्मैत्रा-

संस्करणयोपयुक्तानां पुस्तकानां वर्णनम् ।

५

यणीसंहिताया नामापि न श्रुतमिति स्पष्टम् । अहो धाष्टर्यम् ।

- ४४५ २०-२४ 'यदेनः०' इत्यस्य य० वा० सं० ३ । ४५ (३० । १७ इति प्रमादः) इति मूलं दीयते । किंतु तत्र 'अप्सः' शब्दो नास्ति ।
- ४५३ २०-२२ 'जातं यत्त्वा०' इत्यस्य मूलं नोपलभ्यते । क. ख. पुस्तकयोः 'ऋ० सं० ३ । ९१ । ८' इति दीयते । किंतु तौरयाणशब्दो न केवलं तस्यामृचि सर्वस्यामपि ऋक्संहितायां न वर्तते । अहो सत्यव्रतानां सत्यप्रियता । 'जातं यत्त्वा०' इति ऋगर्धमेव ३ । ५१ । ८ इत्यत्र ।
- ५१९ १४ 'आ नो भर०' इति ऋच्यपि तैर्धाष्टर्यं कृतं यत् 'धीमहि' इति पदं 'दधीमहि' इति विपरिणामितम् ।
- ९८ २१-२२ 'इति प्रभिन्नेषु०' इति श्लोको दुर्गाचार्यैः प्रतिपक्ष-हेतुनिराकरणजनितया अभिमानस्फूर्त्या रचितः विद्वद्भिः सत्यव्रतैर्गद्यवाक्यमिति लिखितः ।
- ११६ १६ 'अथ पुनर्यत्र० प्रायेण चिन्त्यते' इदं दैवतप्रकरण-संबद्धं वाक्यं 'अनुषङ्गतोऽन्यत् किञ्चित्' (पङ्क्तिः १४) इत्यस्यानन्तरं 'तदेतदेवं०' (पङ्क्तिः १४) इत्यस्य नैगमप्रकरणसंबद्धप्रकरणमिति कृत्वा स्थाप्यते । किमिदमज्ञानमनवधानता वा ।

कृमिपूर्णं बदरमिव दोषपूर्णमिदं संस्करणं सर्वथैव त्याज्यं नैवानुकरणीयम् । क. पुस्तकं ख. पुस्तकं दासवदनुकरोति । ख.दोषान्गुणत्वेन गृह्णाति । कदा कदा 'दृष्टव्ययत्वात्' इत्यत्र 'दृष्टाव्ययत्वात्' (५७ । ३) इति लिखित्वा स्वबुद्धिं प्रकाशयति । हस्तलिखितं न किञ्चनापि निरुक्तवृत्तिपुस्तकमेवं दोषरुग्णं भवेत् । अहो व्यर्थः प्रयासः सत्यव्रतजीवानन्दभट्टाचार्याणाम् ।

ग. च. ज. पुस्तकानि गुर्जरवर्गीयाणि ।

ग. हस्तलिखितम् । आनन्दाश्रमस्थम् । क्रमाङ्कः ६५८१ । अष्टमाध्यायस्यानन्तरं 'सं । १८७४ ना वैशाख शुद्ध ८ बुधे लि०' नव-

संस्करणायोपयुक्तानां पुस्तकानां वर्णनम् ।

माध्यायस्यानन्तरं ' सं । १८७४ ना ज्येष्ठ शुद्ध १४ बुधे श्रीभुज-
नगरवीच हमध्ये लि० ॥ नैरुक्तस्य भाष्यम् । वारा श्रीकण्यार्जकस्य
पुस्तकोपरि पं । गोपीनाथ । ' पञ्चदशाध्यायस्यानन्तरं ' सं । १८७४
ना चैत्रदि १ भौमत्रासरे लि । त्रवाडि कचर.सुत गोविन्दजीयेन श्रीहाट-
वेश्वर.त्रिनिधां । सप्तदशाध्यायस्यानन्तरं ' समाप्ता इयं निरुक्तभाष्य-
वृत्तिः । सं । १८७४ फल्गु शुद्ध ५ प्रारभ चैत्र शुद्ध समाप्तः ।
धोरा कल्याणजीना पुस्तकोपरि लि० ' इति लेखक लो दायते ।
अध्यायस्याध्यायस्यान्ते खण्डपादमन्त्रप्रथसंख्या लिख्यन्ते । पूर्वषट्कस्यान्ते
एकस्मिन्पत्रे सर्वा एताः संख्याः पुनर्लिखेताः । खण्डविभागः त. द.
पुस्तकयोर्वर्तमानखण्डविभागानुसारं । अध्यायस्याध्यायस्य पत्राणि पृथ-
क्संख्यायन्त । पूर्वषट्कपत्रसंख्या ४३९ । उत्तरपत्रसंख्या २४६ ।
द्वयोः षट्कयोः ३८५ । अकारः 'डप' इत्येवं लिख्यते । लेखनपद्धतिः
क्वचिद् धुनेकगुर्जरठेवनसदृशी । स्पष्टाक्षरा परिशिष्टाध्याययोर्वृत्तिर्नि-
वर्तते ।

ज. हस्तलिखितम् । डेकनकालेजस्थमधुना भाण्डारकरसंशोधन-
संस्थायां वर्तमानम् । क्रमाङ्कः १८७९-८० । सर्व ४६४ पत्रात्मकम् ।
अध्यायस्याध्यायस्य भिन्नं संख्यान् नास्ति नापि षट्कस्य षट्कस्य ।
क्वचिदध्यायान्ते मन्त्रसंख्या दीयते । ' अष्टमोऽध्यायः ' इत्यस्यानन्तरं
' ग्रन्थसंख्याऽस्मिन्नध्याये ' इति लिख्यते किंतु संख्या न दीयते । नव-
माध्यायस्यानन्तरं ' अस्मिन्नध्याये व्याख्यात ऋच ७० ग्रन्थसंख्या '
इति । ' अस्मिन्नध्याये ' (दशमाध्याये) ऋकसंख्या ९८ ग्रन्थसंख्या
१२०० । ' एकादशोऽध्यायः । ग्रन्थसंख्या १५५६ । व्याख्याता
ऋचः १७० एवं अध्यायपटके ४६० । संवत् १८०२ ना पोष-
बाद १० रवौ लक्ष्मीतं । उत्तरपट्कान्ते ' संवत् १८०२ वर्षे
माघवद -॥- रवौ लक्ष्मीतं ।

ग. ज. पुस्तकयोर्वर्तमानाः प्रमादाः प्रायशः समानाः । यथा ।

शुद्धं	अशुद्धं	
वक्ष्यति	लक्ष्यते	(११ । २१)
लक्ष्यते	वाक्यते	(२० । १३)
शेवधि°	सेवधि°	(१४२ । १४)
आह्वयते	आह्वयते	(२४३ । १८)

संस्करणायोपयुक्तानां पुस्तकानां वर्णनम् ।

१७

कुट्टयतः	कुहयतः	(३५२ । १५)
*रप्यनवगमः	*रथनवगमः	(३८५ । १९)
श्वस्तनं	दस्तनं	
सिषाधयिषितत्वात्	सिष.धयिषितत्वात्	
पुनः सूत्रं	पुनः स्तत्रं	

किंतु एकमपरस्यानुकरणमिति वक्तुं न शक्यते यस्मात् ज. पुस्तके वर्तमानाः केचित्प्रमादाः ग. पुस्तके न दृश्यन्ते ग. पुस्तके च वर्तमानाः केचित् ज. पुस्तके । पत्रं ८ पाठभेदः ४ अयं प्रामादिक-पाठो ज. पुस्तके एव वर्तते ।

च. हस्तलिखितम् । आनन्दाश्रमस्थम् । क्रमाङ्कः ३५७९ । अतीव जीर्णम् । अध्यायस्य.ध्यायस्य प्रायशः पृथक्पत्रसंख्यानम् । सर्वग्रन्थस्य पृष्ठसंख्या ४०४ । अष्टमाध्यायस्यान्ते ' गङ्गाधरोऽस्मिंलिखिते तु भाष्ये व्यासस्य पूजां महतीं चकार । वंशान्तरागस्य विवृत्य नेत्रे पारुष्यमुक्त्वा स्वगृहं जगाम ' । नवमाध्यायस्यान्ते ' अस्मिन्नध्याये व्याख्याता ऋचः ७० । संवत् षोडशशतसप्ताधिकत्रिंशत्तमे (१६३७) संवत्सरे वैशा-षस्य सिते पक्षे त्रयोदश्यां रविवासरे । जगन्नाथेनायं निरुक्ताध्यायो स्व-स्तेन धर्मार्थं लिखित्वा प्रदत्ता ' । कलात्तमायालवकात्तमूर्तिः कलःकण-द्वेषुनिनादरम्यः । श्रितो हृदि व्याकुलसंखिले.कों त्रिभेऽस्तु गोपीजन वल्लभो वः ॥ १ नृनमयुक्तकटाक्षपातने काण्यं भवति भक्तिरञ्जसा । तच्चतुष्टयफलाप्तये ततो भक्तिम न धिहृतो हरौ गुणै ' । एकादश.ध्यायान्ते ग्रन्थसंख्या १५५६ अस्मिन्नध्याये व्याख्याता ऋचः १७० अध्यायषट्के ऋच ४६० पूर्वार्धे ऋक्संख्या इति । सवत् १६३७ वर्षे कार्तिक-वदि ४ बुधे श्रीवृद्धन.रे भट्टश्रीगङ्गाधरेण लिखितम् ' । चतुर्दशाध्या-यान्ते ' अमुमध्यायं द्विवेदि श्री.की.क.मृनु.शिष्या.स्यमट्टश्रीं गंगधरायाव-लोकनार्थं श्रीविश्वात्मनः प्रीत्यर्थं च मह.देवोऽलेखी ' । अष्टदश.ध्या-यान्ते ' स्वस्तिश्रीनृपविक्रमसमयातीतसंवत् १६३७ वर्षे कार्तिकवदि २ दिने । यादिसं पुस्तकं द्रष्टवा तादृशीं लिखित मया । यदशुद्धमशुद्धं वा मम दोषो न विद्यते ' । अन्यपत्रस्य पश्चाद्भागे ' यज्ञेश्वरदीक्षितवडली-करस्येदं पुस्तकं । मोडक नारायणभट्टभ्येदं ' । लेखनपद्मतिर्गुजरी । पश्चान्मात्रा । ' उपसर्गः ' निर्गमनं ' ' मार्गाणां ' एते शब्दाः ' उप-

सर्पः ' निर्घ्रमनं ' ' माम्राणां ' एवं लिख्यन्ते । 'ख' 'स्थाने' 'व' व-स्थाने 'ख' च क्वचित् । सर्वं पुस्तकं नैकेन लिखितम् । त्रिचतुराणि हस्ताक्षराणि दृश्यन्ते । ग. च. ज. पुस्तकानि गुर्जरवर्गीयाण्युक्तमेव । तेषु केचित्साधारणाः प्रमादाः । यथा ' निर्गमणद्वारं ' ' पुनर्णवा ' ' पुन आत्मा ' ' उपमीयेतेऽश्विनौ ' ' पुरैवोषधि ' । सर्वेषु पुस्तकेष्विदं विश्वसनीयतमम् । कदा कदा भिन्नपाठा अपि वृत्तिमध्ये लिख्यन्ते तेन लेखकः प्राज्ञ आसीदिति भाति । अस्य शुद्धीकरणे द्वौ यत्नावास्ताम् । प्रथमो यत्न आवश्यकः समीचीनश्च । द्वितीयः केनचिदज्ञेन ट. सट्टशपुस्तकानुरोधेन कृतः । सोऽनावश्यकः । शुद्धीकरणं कदा कदा प्रान्तेषु पङ्कीनामङ्कान् दत्त्वा क्रियते । कदा कदा मूलाक्षराणि मस्या दूष्यन्ते तेन मूलपाठोऽदर्शनीयो भवति । महती हानिश्च जायते । इदमशुद्धीकरणमेव । च. पुस्तकं प्रायः शुद्धम् । किंतु तत्रापि केचिद्विस्मयकारका दोषा दृश्यन्ते । माहाभाग्यशब्दः महाभाग्य इति प्रायो लिख्यते । ' प्रतिप्रहीतृ ' ' प्रतिगृहीतृ ' एवम् । ' मैत्रायणी ' इति विशिष्टाया यजुःसंहिताया नाम । तदज्ञानात् ' मैत्रायणीये ' इतिशब्दो ' मैत्रावरुणीयके ' इति परिगम्यते । ट. सट्टशपुस्तकानुरोधेन प्रान्ते कदा कदा सायणभाष्यं लिख्यते ।

मूलवृत्तिः कीदृश्यासीदित्यस्मात् पुस्तकाज्जायते । अज्ञेनाशुद्धीकरणात्प्राक् दुर्गीवृत्तिः किंस्वरूपासीदिति जिज्ञासातृष्यर्थं च.सट्टशपुस्तकमवश्यमन्वेषणीयम् । तेन महत्कार्यं संपादितं स्यात् । ग. च. ज. पुस्तकेषु विद्यमानं निरुक्तमूलं छ. त. द. सट्टशं खण्डविभागोऽपि तादृश एव ।

च. पुस्तकस्य पूर्वषट्कं प्रायः शुद्धं न तथोत्तरषट्कम् । इदमुत्तरषट्कं प्रचुरप्रमाददूषितम् केनचिदसंस्कृतज्ञेन लिखितम् । ते प्रमादा उत्तरषट्कप्रस्तावनायां दर्शयिष्यन्ते ।

पूर्वषट्के यत्र तत्र ट. सट्टशपुस्तकानुरोधेन शोधाः कृताः । ते प्रायशोऽज्ञानमूलाः । कदा कदा च. पुस्तकानुरोधेन ट. पुस्तके पाठशुद्धिः ट. पुस्तकानुरोधेन च. पुस्तके । यथा ।

२९३ । ८ ट. °मानैत्रैव° नू त । च. ° मान् तैत्रैव° अ ।

३११ । २६ ट. प्रयात° आ । च. आयात° प्र ।

३१३ । ५ ट. ब्रवीषि° मि । च. ब्रवीमि° वि ।

संस्करणायोपयुक्तानां पुस्तकानां वर्णनम् ।

९

३३५ । २१ ट. प्रकीर्णः° आ । च. आकीर्णः° प्र ।

ट. हस्तलिखितम् । आनन्दाश्रमस्थम् । क्रमाङ्कः ७२५६ ।
अध्यायस्याध्यायस्य पृथक्पृथगङ्कनम् । पूर्वषट्कस्य पत्रसंख्या ३९७ ।
उत्तरषट्कस्य २११ । अष्टमाध्यायस्यान्ते ' अष्टमोऽध्यायो भट्टगोविन्देन
लिखितः ' । दशमाध्यायान्ते ' धञ्चखौहिनेमसिगिर्पील्लहतपोतआषाढ्यं '
(अस्यार्थो न ज्ञायते) । एकादशाध्यायान्ते ' अस्मिन्नध्याये व्याख्याता
ऋचः १७० एवमध्यायषट्के ऋचः ४६० ग्रन्थसंख्याऽस्याध्यायद्वयस्य
१५९६ । संवत् १८ (?) शके १६८४ ? ' । पञ्चदशाध्यायस्य
पञ्चत्रिंशत्तमे पत्रे ' खोहिनीशं ' (दुर्बोधं) । अस्मिन् पुस्तके च. सदश-
पुस्तकात् = एवं चिह्नं मूत्रे कृत्वा प्राप्ते पाठा लिख्यन्ते । कासांचि-
दृषां सायणभाष्यं स्कन्दस्वामिभाष्यं वा द्वयं वा कदा कदा उवठभाष्यं
यजुर्भाष्यमथकिमपि भाष्यं निघण्टुभाष्यं वा तैत्तिरीयमेत्रायणीब्राह्मणा-
वतरणानि कोशमन्त्रादिस्मृतिमन्त्रभागवतादिपुराणावतरणानि च तथा
प्रायशः सायणभाष्यानुरोधेन कठिनशब्दानामर्थः प्राप्ते दीयन्ते । एतेषां
कानिचिदवतरणानि च. पुस्तकेऽपि प्राप्ते लिख्यन्ते । निरुक्ते वर्तमानाना-
मवतरणानां कदा कदान्यसंहितास्थं मूलमपि दीयते । एतमिदं पुस्तकं
ध्वजमुपयुक्तम् । किंतु लेखकोऽत्र आसीदिति यत्र तत्र भाति । अशु-
द्धानि नूनि वर्तन्ते । तेषां शुद्धीकरणे प्रायशो न कोऽपि यत्नः कृत
आसीत् । ऋक्षु कदा कदान्यत्रापि ' ङ ' स्थाने ' ञ ' लिख्यते ।
यथा । मण्डळान्तरे मण्डळे स्थूलं स्थूलेन । कदा कदा पाठा मिथी-
क्रियन्ते । यथा । यथावश्यं = यथावश्यं + तथावश्यं । अत्र =
अत्र + तत्र । विशिशेषार्थार्थं = विशिष्यार्थं + विशेषार्थं । लेखनप-
द्धतिः प्रायः स्पष्टा ।

घ. हस्तलिखितम् । आनन्दाश्रमस्थम् । क्रमाङ्कौ ५१४२-५१४३ ।
अध्यायस्याध्यायस्य पृथक्पृथगङ्कनम् । पूर्वषट्के ३१४ उत्तरषट्के १७३
पत्राणि । ट. पुस्तकस्येदमक्षरशोऽनुकरणम् । ट. पुस्तके ' अष्टमोऽध्यायो
भट्टगोविन्देन लिखिताः ' दशमाध्यायान्ते ' धञ्च० आषाढ्यं ' ' संवत्
१८४० ' । घ. पुस्तके तथैव । लेखकस्य मौर्ख्यमुपहासास्पदम् । ट.
पुस्तके कदा कदा लेखनप्रमादाः शुद्धीक्रियन्ते । तत्रत्यचिह्नानामज्ञाना-
त्किमपि दुर्बोधं लिख्यते । यथा । ' पदप्रयोगस्य ' इति धृतिः ।

ट. पुस्तके 'पपदेशयोगस्य' । घ. पुस्तके 'पपदेशयोगस्य' । ट. पुस्तके 'एतथा त्रि त्रिष्टु ॥' । 'त्रि' प्रामादिकमक्षरं व्याप्तमिति चिह्नस्यार्थः । तदङ्गानां 'त्रि' इत्यक्षरस्य स्थाने ट. पुस्तके पत्रस्योपरितनभागं लिखि । वेदभाष्यं लेखनीयमिति मनासे कृत्वा सर्वं तत् 'एतथा' इत्यस्यानन्तरं 'त्रिष्टुभा' इत्यस्य प्राग्लिख्यते । अहो परमावधि मौढ्यम् । ट. पुस्तकं द्वित्रिवरं शुद्धीकृतम् । घ. पुस्तकं द्वितीयशुद्धीकरणं प्राग्लिखिमिति तत्र तत्र स्पष्टम् ।

झ. हस्तलिखितम् । एतत्पुस्तकमन्तरेण न किञ्चिद्भक्तं शक्यते यस्मान्मसमीपेऽधुना नास्ति । घ. ट. सदृशमेव तत्पुस्तकम् ।

च. झ. ट. पुस्तकेषु भाष्यप्रतीकानि 'सूत्राणि' इति कदा कदो-
ष्यन्ते ।

घ. ट. पुस्तकयोर्वर्तमानानामशुद्धानामुदाहरणानि ।

शुद्धं	अशुद्धं	
अथापीदं	अथापीतं	(९९ । १५)
व्यवस्थितः	व्यवस्थितः	(८० । १४)
ज्ञापकं	ज्ञाः पकं	(१०५ । २२)
निरुद्धाः	निः रुद्धाः	(१७९ । १३)

ठ. हस्तलिखितम् । पूर्ववृत्ते ३८९ पत्राणि । उत्तरवृत्तं २०९ अष्टादशाध्यायस्य च ८ । षोडशाध्यायस्य आद्ये द्वे पत्रे अन्यानि च ४४ खण्डस्यानन्तरं कानिचित्पत्राणि नष्टानि ।

पष्ठ. अध्यायस्यान्ते ' शके १७९ : धातूनामसंवत्सरे वैशाखे वा ११ शुके रात्रौ प्रथमप्रहरी समा० इदं पुस्तकं रामचन्द्र दीक्षित अगाचि गोपनामक श्रीनृसिंहवाडिप्रामस्थस्य हस्तक्षरं करवल्लिप्रामस्थगणेशनारायण-ज्योतिषोपनामकश्रीसिद्धेश्वरकनिवस्थ' । नवमाध्यायस्यान्ते ' अस्मिन् अध्याये व्याख्यातः ऋतुः ७० । शके १७९८ धूनामसंवत्सरे ज्येष्ठ शु० १४ इदं पुस्तकं रामचन्द्र दीक्षितोपनामक केश्वर । हस्ताक्षरं गणेश नारायण ज्योतिषि करवल्लिप्रामस्थस्य । ग्रन्थसंख्या १६३२' । दशमाध्यायान्ते ' संवत् १९१२ शक' । त्रयोदशाध्यायान्ते ' शके १७९८ धातूनाम० ज्ये० कृ० ९' । चतुर्दशाध्यायान्ते ' इदं पुस्तकं भालचन्द्र दीक्षित केश्वरामज रामचन्द्र दीक्षितस्य हस्ताक्षरं गणेश नारायण ज्योतिषि करवल्लिप्रामस्थ स्वार्थाय वा परोपकाराय

लिखितं मुकाम इंदुरग्राम । शके १७९८ धातृनाम संवत्सरे अष्टौ वर्ष
१३ भौमवासरे इदं पुस्तकं समाप्तम् । यादृशं पुस्तकं० भग्नपृष्ठं०
इत्यादि श्लोकद्वयम् । पञ्चदशध्यायान्ते ' शके १७९८ धातृनामसंवत्सरे
अषाढ शुक्ल १० मन्दवासरे तद्दिने अयमध्यायं तट्टु इत्युपनाम्ना रंगनाथ-
स्य अष्टसूनुना नारायणेन इंदूराख्यपुत्रा लिखितं ' । सप्तदशध्यायान्ते
' इदं पुस्तकं भालवद्र दीक्षितनामज रामचंद्र दीक्षित कवेश्वरस्य हस्ताक्षर
नारायणः दामज गणेशभट्ट उद्योतिषि कुरवलिकरण । शके १७९८
धातृनामसंवत्सरे अषाढ शु० १४ सौम्यवासरे इदं पुस्तकं समाप्तमग-
मत् । इंदुरग्रामे लिखितं । अष्टदशध्यायान्ते ' इदं पुस्तकं रामचंद्र
दीक्षित अपाचितोपनामक श्रीनृसिंहशास्त्रीप्रमथस्य हस्ताक्षर गणेश
नारायण उद्योतिषि कुरवलिकर शकं १७९८ धातृनामसंवत्सरे अषाढ
व ॥ ४ भौमवर समाप्तमगमत् । पङ्क्तिसंख्या ६६० ग्रंथसंख्या ९९० ।

लेखनमतीव शीघ्रं तस्माच्च करणाहुर्दर्शनम् । शीघ्रतया सावध नदोष्टे-
रभवः । कति शब्दः कति शब्दसमुदायाः कति पङ्क्तयोऽपि गलिताः ।
पत्रेकः अथवाद्भागमुपरं कृत्वा लिखितम् । यत्र तत्र उद्वेजनदर्शका उद्गारा
अपि लिखिताः । यथा । श्रीलक्ष्मीकन्ताय नमः । श्रीरेणुकादेवै नमः ।
लक्ष्मीसहिः गोपालकृष्णाय नमः । प्रारंभी विनती करु गणती इत्यादिः
महाराष्ट्रीयश्लोकोऽपि । अंतस्कृतज्ञतया रुच्यभावाञ्जुगुप्सया च सहस्रशः
प्रमादाः । यथा ।

शुद्धं	अशुद्धं
टीकायां	टिपाकायां
प्रकाशः	प्रकाशः
लोमनि	लोमाणी

इदं पुस्तकं मद्रथीमिहूरनिवासिभिः सरदार मुळ्य इत्येतैः संपादितम् ।

४. हस्तलिखितम् । आनन्दश्रमस्थम् । १०९. क्रमाङ्कः । पूर्व-
वर्षके २२४ पत्राणि । प्रथमोऽध्यायो नष्टः । उत्तरषट्के त्रयोदशस्या-
न्यानि पञ्च पत्राणि नष्टानि । तान्मृत्नीकृत्य शिष्टानि पत्राणि १७० ।
सप्तमाध्यायान्ते ' श्रीसंवत् १९०६ शके १७ ' । अष्टमाध्यायान्ते
' संवत् १९६ । इदं पुस्तकं विद्वत्केन लिखितं । नवमाध्यायान्ते
' अस्मिन्नध्याये व्याख्यातकसंख्या ७० । संवत् १८२४ शके

१७९९ भाद्रपदशुक्ल ७ सप्तम्यां तद्दिने इदं पुस्तकं चित्तपावनज्ञातीय पराज्ये इत्युपनाम्ना आपाभट्टस्य सुतेन अण्णाभट्टेन काश्यां लिखितं । दशमाध्यायान्ते ' संवत् १९०६ ' । एकादशस्यान्ते ' अस्मिन्नध्याये व्याख्यात ऋचः १७० । एवमध्यायषट्के व्याख्यातऋक्संख्या ४६० । संवत् । शके । चतुर्दशाध्यायान्ते ' संवत् १९०६ तथा शालिवाहन शके १७७१ दुर्मतिनामसंवत्सरे कार्तिकशुक्लनवम्यां सौम्यवासरे तद्दिने इदं पुस्तकं श्रीकाश्यां समाप्तं । षोडशाध्यायान्ते ' संवत् १९६ ' । सप्त-दशाध्यायान्ते ' संवत् १९६ शके १७७१ दुर्मतिनामसंवत्सरे इदं पुस्तकं समाप्तं । विह्वलं लिखितं । काश्यां वाराणसीतटे । अष्टादशा-न्ते ' संवत् १९६ शके १७७१ दुर्मतिनामसंवत्सरे इदं पुस्तकं विह्व-लेन लिखितं ।

इ. पुस्तकस्य लेखनं प्रायशो रुचिरम् । प्रमादाः ठ. पुस्तके वर्तमाने-भ्योऽल्पतराः । न तादृगनवधानतादोषः । जुगुप्साया नामापि नास्ति । ये दोषा वर्तन्ते तेऽज्ञानात् अलिखितपुस्तकमूलाश्च । ॐ नमो भग-वते वासुदेवाय । इति पुनःपुनर्लिख्यते । ठ. इ. पुस्तकयोर्मूळभेकमासी-दिति भाति यस्माद्बहवः प्रमादा द्वयोः समानाः । यथा ।

शुद्धं	अशुद्धं
प्लुष स्नेहने	प्लुष स्नेहनो
चतुर्थाध्याये	चतुर्थोध्याये
प्रकारेण	प्रकारिण
एवमहमपि	एवमहानपि

नवमाध्यायस्यान्ते अध्वरशब्दस्य व्युत्पत्तिः षष्ठ्यायवृत्तौ वर्तमाना लिख्यते न वा उ एतन्निग्रयसे इत्यस्य सायणभाष्यं च । तच्च भाष्यं षष्ठाध्याये ट. पुस्तके प्रान्ते लिख्यते । ठ. पुस्तके प्रान्ते लिख्यमानं सर्वं ठ. इ. पुस्तकयोर्वृत्तावन्तर्भाव्यते । पाठभेदेष्वेतन्न तत्र प्रदर्शितम् ।

घ, ट, ठ, ड. एतेषु केचित्समाना दोषा दृश्यन्ते । यथा ।

शुद्धं	अशुद्धं
व्यवहार°	व्यहार°
नातिकठिनस्य	नातिकठिणास्य
नातिकठिने	नातिकठिणे

संस्करणायोपयुक्तानां पुस्तकानां वर्णनम् ।

१३

आर्जवेन	आर्जवेन
उदासं	उसत्तं
क्षेप्तुं	क्षप्तुं
षोडशाङ्कयो	षोडशतपये इतयो
गतो	गते

क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. एकवर्गीयाणि पुस्तकानि । सर्वेषु (पत्रं १३३ पङ्क्तिः १७) ' तत्र संख्यापूर्वा द्विगुः ' इत्यस्य स्थाने ' पाणिनेः सूत्रं संख्यापूर्वा द्विगुः ' ' च.थे द्वंद्वः ' (पङ्क्तिः १८) इत्यत्र ' सूत्रं चाथं द्वंद्वः ' । एतादृशाः केचित्समानाः पाठभेदाः सन्ति ।

क. ख. घ. ट. ठ. ड. पुस्तकेषु एकादशाध्यायस्यान्ते ' यावन्तो मघ्नाः सर्वशाखसु तेषु याणि गुणपदानि लक्षणोद्देशतस्तानि सर्वाण्येव व्याख्यातानि ' । अस्यानन्तरं घ. ट. ठ. ड. पुस्तकेषु ' अस्मिन्नाध्याये व्याख्याता ऋचः १७० । एवमाध्यायपट्टे ऋचः ४६० ग्रन्थसंख्याऽध्यायद्वयस्य १५५६ । संवत् १८४० (ट. १८४ शके १६५४) श्लोक २००० ' ।

क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. महान् वर्गः । तेषामन्तर्वर्गाः ' क. ख. ' घ. झ. ट. ' ' ठ. ड. ' इति । तथा ' ग. च. ज. ' इत्येको वर्गः । अन्तर्वर्गी ' ग. ज. ' ' च ' इति च । विश्वसनीयत्वे पुस्तकानां क्रमः च. ट. ग. ज. घ. झ. ख. क. ठ. ड. ।

प्रतिपत्रं पाठभेदा दत्ताः । तेषु कानिचिच्चिद्धान्युपयुक्तानि । तेषामर्थः । ' भूतविनाशस्थितिहे ' (पत्रं १४९ पङ्क्तिः २६) इति पाठभेदः । ' भूतस्थितिविनाशहेतुं ' इति स्वीकृतपाठः । पाठभेदे ' विनाशस्थिति ' इति व्यत्यासो वर्तते । स दर्शनीयः । तदर्थं ' भूत ' इति पूर्वमक्षरद्वयं ' हे ' इत्यनन्तरीयमक्षरं पठ्यते एवं चिन्हं च दीयते एतस्मिन्नेवाक्षरसमुदाये पाठभेद इति दर्शनार्थम् । कदा कदा पूर्वं वा पश्चाद्वा सक्तेदेव तादृशं चिन्हं दीयते । यथा । ' त्परिहाराय (पत्रं १४८ पङ्क्तिः २८) । ' त्परिहाय ' इति मूलम् । ददाति दत् (पङ्क्तिः २८) । अत्र ' दाति ' इत्यस्य स्थाने ' दत् ' पठनीयमिति चिह्नस्यार्थः । कदा कदा महत्यक्षरसमुदाये बहूनां पृथक्स्थितानामक्षराणां स्थाने आदेशः

कर्तव्यः । तत्र यस्याक्षरस्य स्थाने आदेशः कर्तव्यस्तस्योपरि = एतच्चिन्हं कृत्वा तदक्षरसमीपे एव ( ) एतयोश्चिन्हयोर्मध्ये आदेशो लिख्यते । यत्रादेशो न दीयते तत्र तदक्षरं लाज्यमिति एतादृशचिह्नस्यार्थः । कदा कदा द्वयोरक्षरयोः शब्दयोर्मध्ये ~ एतच्चिन्हं क्रियते । तस्यार्थः । अक्षराणां शब्दानां वा पश्चाल्लिखितान्यक्षराणि चिन्हस्थाने पठनीयानि । कदा कदा 'चिह्नं ज्येष्ठं श्रुतमः' (२२३ / २१) इति वर्तते । तस्यार्थः ।
 ब. ट. पुस्तकयोः सर्वा ऋक् न पठ्यते । किंतु 'शीरं पावकग्योतिषं ग्ये • श्रुतमः' इत्येव ।

प्रयुक्तानामाङ्गलचिह्नानामर्थाः ।

- ' ' अनयोश्चिन्हयोर्द्विर्तमानेऽक्षरसमुदायोऽवतरणम् ।
 अथवा । 'निरुक्तमूलस्थशब्दाः' इति ज्ञापनार्थम् ।
 ( ) अथवा [ ] अवतरणमूलानि निरुक्तस्थलानि निरुक्त-
 तिस्थलानि च दर्शयितुम् ।
 == अयमस्यार्थ इति ज्ञापनार्थम् ।
 — पङ्कषन्ते अपूर्णाः शब्द इति ज्ञापनार्थम् ।

संक्षिप्ताक्षराणामर्थाः ।

अ० सं० अथवा अथ० सं०	अर्थवसंहिता
अम० अथवा अमरः	अमरकोशः
आप० श्रौ०	आपस्तम्बश्रौतसूत्रम्
आश्व० गृ०	आश्वलायनगृह्यसूत्रम्
आ० श्रौ० अथवा आश्व० अथवा आश्व० श्रौ०	} आश्वलायनश्रौतसूत्रम्
ऋ० अथवा ऋ० सं०	
ऋ० प्राति०	ऋक्संहिता
ऐ० आ०	ऋक्संहिताशास्त्रम्
ऐतरे० उप०	ऐतरेयारण्यकम्
ऐ० ब्रा०	ऐतरेयोपनिषत्
कपि० सं०	ऐतरेयब्राह्मणम्
	कपिष्ठलसंहिता

काठ० सं०	काठकसंहिता
कात्या० श्रौ०	कात्यायनश्रौतसूत्रम्
कौषी० आ०	कौषीतक्यारण्यकम्
कौ० ब्रा० अथवा कौषी० ब्रा०	कौषीतकिब्राह्मणम्
गर्भ० उ०	गर्भोपनिषत्
गोपथब्रा०	गोपथब्राह्मणम्
गोभि० गृ०	गोभिल्लगृह्यसूत्रम्
गौ० ध० अथवा गौत० धर्म०	गौतमधर्मसूत्रम्
छा० उ०	छान्दोग्योपनिषत्
जै० सू० अथवा जै० न्या०	जैमिनिसूत्रम्
ताण्ड्य० ब्रा०	ताण्ड्यमहाब्राह्मणम्
तै० आ०	तैत्तिरीयारण्यकम्
तै० ब्रा०	तैत्तिरीयब्राह्मणम्
तै० सं०	तैत्तिरीयसंहिता
वा०	वा.तुपाठः
निघ०	निघण्टुः
नि० अथवा निघ०	निरुक्तम्
पा०	पाणिनेरष्टाध्यायी
पा० शि०	पाणिनीयशिक्षा
फि० सू०	फिट्सुत्राणि
बृ० उ० अथवा बृह० उ०	बृहदारण्यके.पनिषत्
बृ० अथवा बृह० अथवा बृहदे०	बृहद्देशता
भ० गी० अथवा भग० गी०	भगवद्गीता
मनु० अथवा म० सं०	मनुस्मृतिः
महा० ना०	महानारायणीयोपनिषत्
मान० गृ०	मानवगृह्यसूत्रम्
मान० श्रौ०	मानवश्रौतसूत्रम्
मै० सं० अथवा मैत्रा० सं०	मैत्रायणसंहिता
य० वा० सं० अथवा वा० सं०	वाजसनेयिसंहिता
याज्ञ०	याज्ञवल्क्यः
वासि० धर्म०	वासिष्ठधर्मसूत्रम्

श० अथवा श० ब्रा० अथवा	}	शतपथब्राह्मणम्
शत० ब्रा०		श्वेताश्वतरोपनिषत्
श्वेता० उप०		हिरण्यकोशश्रौतसूत्रम्
सत्या० श्रौ० अथवा हिर०		सामसंहिता
श्रौ० अथवा हि० श्रौ० सा० सं०		

विषयानुक्रमणी ।

	पत्रं.		पत्रं
संस्करणायोपयुक्ता-		नाम मूर्त भावमाचष्टे ...	१८
नां पुस्तकानां वर्णनम्	१-१४	नाम्नां सामान्योपदेशो ...	"
संक्षिप्तानामर्थाः	१४-१६	विशेषोपदेशश्च ...	१९
निरुक्तम्		आख्यातस्यापि तथा	"
षडङ्गानि तेषां प्रयोजनं च	१	पदचतुष्टयमन्तरेणाक्षेपाः	२०-२१
शिक्षा	"	तेषां परिहारश्च....	२२-२४
छन्दः	२	भाषाया उपयोगो लोके	
कल्पः	"	वेदे च	२४-२५
ज्योतिषं	"	मन्त्राणामुपयोगः ...	२५-२६
व्याकरणं	"	कारणात्मा भावः ...	२७-२८
निरुक्तं	"	भावविकाराः पद ...	२९-३१
निरुक्तशास्त्रविषयः ...	३-४	उपसर्गाणामर्थवस्त्वमन्तरेण	
निघण्टुः	४	शाकटायनमतं गार्ग्यमतं च	३३-३४
सामान्नायः	५	उपसर्गाणामर्थाः ...	३४-३५
निघण्टुशब्दव्युत्पत्तिः ...	६	निपातलक्षणम्....	३६
निगमनात्	७	निपातानामर्थाः	३७
आहननात्	८	इव उपमार्थे	"
समाहरणात्	८-९	आर्षेयमन्तरेण विचारः ...	३८
ईदृशव्युत्पत्तिप्रयासस्य प्रयोजनम्	९	'न' प्रतिषेधार्थे उपमार्थे च	४०
चत्वारि पदजातानि तेषां- पौर्वापर्यं च... ..	१०-११	चित् नु ननु	४१
लक्षणाणां हेतुः ...	११-१२	नु उपमार्थे :	"
आख्यातलक्षणम् ...	१२-१४	कर्मोपसंग्रहः	४२
नामलक्षणम्	१५-१६	च कर्मोपसंग्रहार्थे ...	"
वाक्ये कतरत्प्रधानम् ...	१६	आ तथैव	४३
आख्यातं भावं कथमाचष्टे	१७	वा विचारणार्थे... ..	"
		समुच्चयार्थे च	४४
		अह ह विनिग्रहार्थे ...	४५
		विनिग्रहः	"

	पत्रं		पत्रं
उ विनिग्रहार्थे पदपूरणश्च	४५	यः शास्त्रविरुद्धं व्युत्पादयति	
हि अनेकार्थे	४६	स गह्यो न शास्त्रम्	८२
किल विद्याप्रकर्षे ...	,,	निरुक्तशास्त्रादृते नार्थप्रतीतिः	
न किल ननु किल	४७	न च स्वरसंस्कारज्ञानम्	८५
मा प्रतिषेधे खलु तथैव	,,	निरुक्तं विद्यास्थानम्	८६
पदपूरणश्च	,,	तेन व्याकरणशास्त्रं	
शश्वत् विचिकित्सार्थे नूनं	,,	संपूर्णं भवति	,,
च पदपूरणश्च	,,	यस्मान्मन्त्रा अनर्थकाः	
सी परिग्रहार्थे पदपूरणश्च....	५१	तस्मान्निरुक्तशास्त्रस्य	
त्वः निपातः सर्थनाम च		न प्रयोजनम्	,,
अर्थनाम च ...	५३	मन्त्राणामानर्थक्ये कारणानि	८७-९१
तस्य दृष्टव्यत्वेऽपि निपात-		नियतवाचोयुक्तित्वं नियता-	
त्वम् ...	५६	नुपूर्व्यत्वं च	८७
व्ययस्योदाहरणम्	५८	ब्राह्मणकृतो विनियोगः	,,
वत् समुच्चयार्थे ...	५९-६०	अर्थानुपपत्तिः	८८
पदपूरणलक्षणम्	६०	विरुद्धार्थत्वम्	८९-९०
कम् ईम् उत् उ पदपूरणाः	,,	प्रैपाणां प्रयोगः । असंबद्ध-	
सर्वे निपाताः प्रायशोऽर्थवन्तः	६१	त्वम् । अविस्पष्टार्थत्वम्	९१
पदपूरणानां वाक्ये स्थानम्	६२	आक्षेपपरिहारः	९१-९८
कम् ईम् उत् उ इत्ये-		मन्त्रा अर्थवन्तः शब्दसा-	
तेषामुदाहरणानि ...	६२-६५	मान्यात् ...	९२
इवोऽपि पदपूरणः	६६	ऋग्यजुर्भिरभ्युदितं कर्भेव	
नेत् परिभये ...	६६-६७	समृद्धम्	९३
न चेत् अनुपृष्टे ...	६७	लौकिकेष्वपि प्रयोगेषु	
नामान्याख्यातजानि इति		नियतवाचोयुक्तित्वं	
शाकटायनो नैरुक्ताश्च	६८	नियतानुपूर्व्यत्वं च ...	९४
न सर्वाणीति गार्थः	,,	ब्राह्मणेन मन्त्रोक्तमनूयते	,,
नाम्नामाख्यातजत्वे आक्षेपाः	६९-७६	आम्नायवचनानुपपत्तिः	९५
सत्यशब्दस्य व्युत्पत्तिः	७५	नापि विरुद्धार्थत्वम्....	,,
आक्षेपपरिहारः	७७-८४	लौकिकेष्वपि प्रयोगेषु	

	पत्रं		पत्रं
अतिशयोक्तिः ...	९६	अर्थमवलम्ब्य कदा कदा	
युद्धप्रवादः केवलं रूपकम्	”	निर्वचनं कर्तव्यम्	१२२
जानन्तमभिवादयते		निर्वचनाय कदा कदा	
स्वगोत्रमभिवदन्....	९७	अक्षरसामान्यमपि	
लौकिकेष्वपि प्रयोगेषु गुणवादः	”	आश्रयणीयम्	”
मन्त्रा अविस्पष्टार्था		सर्वथा निर्वचनं कर्तव्यमेव	१२३
इति अज्ञा वदन्ति	”	नामोत्पत्तेः प्राक् धातुषु	
भूयोविद्यः प्रशस्यो भवति	९८	नानाविधः अकल्पनीयश्च	
निरुक्तशास्त्रादेव पदज्ञानम्	१००	विपरिणामो भवति	१२४
पदज्ञानमर्थावलम्बि	”	धातूनामादेः उपवाया	
संहितालक्षणम् ...	१०३	अन्त्यस्य च लोपः	१२५
देवतज्ञानं निरुक्तादेव	१०५	उपधाविकारः	१२५-१२६
लिङ्गज्ञानमर्कचिक्तरम्	१०५-१०७	वर्णलोपः	१२६-१२७
ज्ञानप्रशंसा अज्ञा-		आदिविपर्ययः	१२७
नानिन्दा च	१०७-११३	आद्यन्तविपर्ययः ...	”
साक्षात्कृतधर्मभिरसाक्षा-		अन्तव्यापत्तिः ...	१२८
त्कृतधर्मभ्यो मन्त्रदानम्	११४	वर्णोपजनः ...	”
सौकर्येणोपदेशग्रहणाय		संप्रसारणम्	१२९-१३०
असाक्षात्कृतधर्मभिः		भाषिकेभ्यो धातुभ्यो नैगम-	
वेदानां वेदाङ्गानां च		शब्दव्युत्पत्तिः ...	१३०
सामानानम्	११५	नैगमेभ्यश्च भाषिकशब्दव्युत्पत्तिः	१३१
निघण्टुसामानायस्य		केपुचिदेशेषु कानिचिदाख्या-	
प्रकरणत्रयम् ...	११५-११६	तानि प्रयुज्यन्ते केषुचित्	
नैघण्टुकम् ...	११६	तज्जातानि नामानि...	१३१-१३२
एकपदिकम् ...	”	तद्धितानां निर्वचनम्	१३३-१३५
देवतम् ...	”	सामासिकदानां च ...	१-६-१३८
नैघण्टुकं देवतानाम ...	११६-११८	निर्वचनं कदा न कर्तव्यं	१३८
देवतसंज्ञाया अर्थः ...	११९	कस्मै च न कर्तव्यम् ...	१३९
निघण्टुनैघण्टुकशब्दयोरर्थः	”	कस्मै कर्तव्यम्	१४०
द्वितीयोऽध्यायः ।		कुशिष्याः }	
सरलं निर्वचनम्	१२१	सुशिष्याः }	१४१-१४२

	पत्र		पत्र
गौः	१४४	इन्द्रस्य न कोऽपि शत्रुः	१७७
गौशब्दस्य पयोऽर्थे प्रयोगः	१४४-१४५	मन्त्रेषु ब्राह्मणेषु च मेघः	
अधिषवणचर्मार्थे	१४५	अहिरित्यभिधीयते	१७९
चर्मश्लेषार्थे	१४६	उषा रात्रेरपरः कालः	१८२-१८४
जावश्लेषार्थे	१४६	कृष्णम् अहः = रात्रिः...	१८६
उयार्थे	१४७	शुक्लम् = दिवसः	१८८
आदित्यार्थे	१४८-१४९	उपरः = मेघः	१८८
आदित्यस्य सुषुम्णनामा र-		सरस्वती नदी	१९१
सिमः चन्द्रमसं दीपयति	१४९-१५०	अस्यामृचि सरस्वत्या नदीत्वे	
सोऽपि गौरुच्यते	१५०	भैत्रायणांसंहितया विरोधः	१९२
सर्वेऽपि रश्मयो गाव उच्यन्ते	१५१	सूक्तेषु नद्यः प्रायशो नैघु-	
संदेहपदानि एकार्थानि चेत्		पटुकवृत्तिं भजन्ते ।	
सामान्यक्रियया निर्व-		प्राधान्येन कच्चिप्रयोगः	१९३
कन्यानि नानार्थानि		प्राधान्ये उदाहरणम्	१९४-१९५
चेत् नानाक्रियाभिः	१५२	नदीविश्वामित्रसंवादः	१९४-१९८
निर्कृतिः कृच्छापत्तिः पृथिवी च	१५२-१५५	दधिक्रा देवता अश्वश्च	१९८
मन्त्रेषु वर्तमानाः शब्दा		अश्ववाची दधिक्राशब्दः	१९९-२००
नानार्थख्यापने समर्थाः	१५५	तृतीयोऽध्यायः ।	
देवताज्ञाने शाकपुणेरभिमानः	१५६	प्रजा जनयितुरेव	२०४-२०५
अस्यामृचि वर्तमानाहं का-		अन्यजायोदरसंभृतं नैव स्वापत्यम्	२०६
देवतेति देवतायाः प्रश्नः	१५६-१५८	दुहिता दायाद्यमर्हति	२०८-२१०
समुद्रशब्दस्य द्वावर्थौ	१६१	अङ्गादङ्गादित्यनेन अविशेषेण	
देवापिशान्तनुकथा	१६१-१६५	पुत्राणामिति मनुवचनेन	
आदित्यस्य आदित्य इति		च दुहितरोऽपि पुत्राः	२०९-२१०
सूक्तभाक् नाम अल्पप्रयोगम्	१६७	नेत्येके । यस्मात्स्त्रीणां दानवि-	
अन्या अपि देवता आदित्य		क्रयातिसर्गा विद्यन्ते	२१०-२११
इत्यभिधीयन्ते	१६८-१७०	पुंसोऽपीत्येके	२११-२१२
काष्ठाः = आपः	१७६	शासद्वह्निरतीयमृक् अन्नातृमतीपरा	२१२
हृशो मेघ इति नैरुक्तः	१७६	अन्नातृकाया विवाहनिषेधः	२१४-२१७
त्याद्योऽसुर इत्येतिहासिकाः	१७७	अङ्गादङ्गादित्यत्र दुहितुः	
		पुत्रत्वं गौणम्	२१७

	पत्रं		पत्रं
मनुष्यचनमभ्रातृमतीपरम्	२१९	तिरः सतः....	२७५
न जामये तान्व इत्यनेन		त्वः	२७६
स्त्रिया रिक्थप्रतिषेधः	२१९-२२०	नेमे	२७७
ज्येष्ठं पुत्रिकायै इत्येके	२१२	ऋक्षाः	”
के पञ्चजनाः	२२३-२२४	स्तृभिः	२७८
खलः सस्यखलसंप्रामखलयोः	२३२	वस्रः उपजिहिका	२७८-२७९
ताडित् अन्तिकामिधायि		ऊर्दरम्	२७९
वधाभिधायि च	२३९	कृदरम्	२७९-२८०
कुत्सो वज्र ऋषिश्च	२३८	रम्भः	२८१
गार्थकृतम् उपमालक्षणं यास्क-		पिनाकः	२८१-२८२
कृतं च	२४६	मेनाः	२८२
यथेति कर्मोपमा	२५०	प्राः	२८२-२८३
उपमार्थे ' न '	२५२	शेषः वेतसः	२८४
' चित् '	२५४	अया एना	२८५-२८६
' आ '	२५५	सिषक्तु... ..	२८६
आदित्यो जारः	२५६-२५७	सचते	२८७
मेष इति भूतोपमा	२५८	भ्यसते रेजते	”
अग्निरीति रूपोपमा	२५९	चतुर्थोऽध्यायः ।	
उपमार्थे था	२६०	एकपदिप्रकरणविषयः	२९३
'तं प्रत्यथा' इत्य. का देवता	२६०-२६१	जहा	२९४-२९५
वत् इति सिद्धोपमा	२६२	निधा	२९६-२९७
लुप्तोपमा अर्थोपमा ...	२६४-२६५	शिताम	२९८-३०१
काकादिनामानि शब्दानु-		अनवगमस्य दश कारणानि	३०१
कृतिमूल्यानि	२६५	अनवगमप्रकाराः ...	३०१-३०२
न शब्दानुकृतिरित्यौपमन्थवः	२६५-२६६	मेहना	३०३
द्विश उत्तराणि नामानि....	२७२	दमूनाः	३०४-३०५
प्रपित्ने... ..	२७२-२७३	मूषः	३०६-३०८
अभीके	२७३	ब्रह्मेतिहासमिश्रम् ऋद्धमिश्रं	
दधम् । अक्षकम् ...	२७४	गाथामिश्रं च भवति ...	३०८
		इविरः	३०९-३१०

	पत्रं		पत्रं
कर्तन	३१०	व्यवानः	३४६
हन्तन यातन	३११	रजः	३४७
जठरम्	३१२	हरः	३४८
तितउ	३१३-३१४	जुहुरे	”
शिप्रे	३१५	व्यन्तः	३४८-३५१
मध्या	३१६	क्राणा	३५१
वासस्तनुते इत्यत्रोपमा	”	वाशीभिः	३५२
ईदृशोपमार्थेऽन्यो निगमः	३१७	विष्णुस्य	३५३-३५४
मन्दू	३१८	जाभिः	३५५
ईर्मान्तासः	३१९	पिता	३५७-३५८
आदित्यादश्वो निरतष्टः	३२१	शंयोः	३५८-३६०
कायमानः	३२२	अदितिः	३६१
ओधम्	”	एरिरे	३६२
शौरम्	३२३	जसुरिः	३६३
विद्रधे द्रुपदे	३२३-३२५	जरते	३६४
तुग्वनि	३२५-३२६	मन्दिने	३६५
नंसन्ते	३२६-३२७	गौः	३६६-३६७
आहनसः	३२७	गातुः	३६७
अद्यसत्	३२९-३३०	दंसयः	”
इष्मिणः	३३०	तूताव	३६८
वाहः	३३१	चयते	३६८-३६९
परितक्म्या	३३२	वियुते	३६९
सुविते	३३३	ऋधक्	३७०-३७२
दयति	३३४-३३६	अस्याः	३७३-३७४
नू चित् नू च	३३७-३३८	अस्य	३७६-३७६
दावने अकूपारस्य	३३९-३४१	आदित्यः सप्तरश्मिः	३७८
शिशीति	३४१	संवत्सरस्य सर्वमात्राभिः स्तवः	३८०-३८३
सुतुकः	३४२	पञ्चमोऽध्यायः ।	
सुप्रौयणाः	३४३	अनवगमस्यार्थः	३८५
ऋषांयुवः	३४५	सरिनम्	३८६-३८७

	पत्रं		पत्रं
वाहिष्ठः	३८७	आ	४१७-४१८
दूतः	"	दुम्नम्	४१९
बावशानः	३८८	पवित्रम्	४२०-४२२
वार्थम्	३८८-३८९	तोदः	४२३-४२४
अन्धः	३८९-३९०	स्वञ्चाः	४२४-४२५
असश्वती	३९२	शिपिविष्टः	४२५-४२७
वनुष्यति	३९२-३९४	आवृणः	४२८
तरुष्यति	३९४	पृथुजयाः	४२९
भन्दते	"	अथर्युम्	४३०
भन्दना	३९५	काणुका	४३१-४३२
आहनाः	३९६-३९७	सरांसि त्रिंशतम्	४३२-४३४
नदः	३९७-३९८	अधिगुः	४३४-४३८
सोमो अक्षाः	३९८-४०१	आङ्गूषः	४३८-४३९
श्वात्रम्	४०१-४०२	आपान्तमन्युः...	४४०-४४१
ऊतिः	४०२	इन्दस्य ऋजीषित्वम्	४४१-४४२
हासमाने	"	ऋजीषं धानाश्च हर्षो-;	
पङ्भिः	४०२-४०३	रिन्द्रस्य च भागः	४४३
ससम्	४०३-४०४	इमशा	४४४
द्विता	४०४-४०५	उर्वशी	४४५-४४८
त्राः	४०५	अप्सरा अप्सः	४४५-४४७
वराहः	४०६-४०९	वयुनम्	४५०-४५१
वराहवः	४०९-४१०	वाजपत्यम् वाजगन्ध्यम्	४५१
स्वसराणि	४१०	गध्यम्	४५२
शर्याः	४११	गध्यतिः	४५२-४५३
अर्कः	४१२-४१३	कौरयाणः	४५३
पविः	४१४	तौरयाणः	४५३-४५४
वक्षः	४१५	अह्रयाणः	४५४
सिनम्	४१५-४१६	हरयाणः	४५४-४५५
सचा	४१६	आरितः	४५५
चित्	४१७	ब्रन्दी	४५६-४५७

	पत्रं		पत्रं
प्रदतिः	....	४५८	विसुहः
निष्पपी	....	४५९	वीरुधः
कुर्णाशम्	....	४५९-६०	नक्षत्राभम्
क्षुम्पम्	....	४६१	अस्कृधोयुः
निचुम्पुणः	....	४६२-४६३	निर्गम्भाः
पदिः	....	४६३-४६४	वृबदुक्थः
पाटुः	....	४६५-४६६	ऋदुदरः
वृकः	....	४६६-४७१	ऋदूपे
जोषवाकम्	....	४७२	पुलुकामः
कृत्तिः	....	४७२-४७३	असिन्वती
श्वन्नी	....	४७३-४७४	कपनाः
ससम्	....	४७५-४७७	भाऋजीकः
कुटस्य चर्षणिः	....	४७७-४७८	ऋजानाः
शम्बः	....	४७८	जूर्णिः
केपयः	....	४७८-४८०	ओमना
तूतुमाकूपे	....	४८०-४८१	उपलप्रक्षिणी
अंसत्रम्	....	४८२	उपसि
काकुदम्	....	४८३-४८५	प्रकलवित्
बीरिटम्	....	४८६-४८७	अभ्यर्धयज्वा
अच्छ पारि ईम् सीम् एनम्			ईक्षे
एनाम्	....	४८७	क्षोणस्य
सृणिः	....	४८८	अस्मे
षष्ठोऽध्यायः ।			पाथः
आशुशुक्षणिः	....	४९०-४९२	सधीमनि
आशाभ्यः	....	४९२	सप्रथाः
काशिः	....	४९३	विदथानि
कुण्णरुम्	....	४९३-४९४	श्रायन्तः
अक्कातृणः	....	४९५	आशीः
सल्लूकम्	....	४९६-४९७	अजीगः
कम्पयम्	....	४९७	अमूरः

	पत्रं		पत्रं
शशमानः	... ६२७-५२८	जञ्जतीः	... ५५२
कृपा	... ५२८-५२९	अप्रतिष्कृतः	... ५५२-५५३
विजामातुः	... ५२९-५३०	शाशदानः	... ५५३
ओमासः	... ५३१	सृप्र	... ५५४
सोमानम्	... ५३१-५३२	सुशिप्रः	} ... ५५५
अनवायम्	} ... ५३२-५३३	शिप्रे	
किभीदिने		... ५३३-५३४	रंसु
अमवान्	... ५३३-५३५	द्विबर्हीः	
अमीत्रा	... ५३५	अक्रः	... ५५६-५५७
दुरितम्	... ५३५-५३६	उराणः	... ५५७
अध्वा	... ५३६	स्तियाः	... ५५८
अमतिः	... ५३६-५३७	स्तिपाः	... ५५८-५५९
श्रुयी	} ... ५३७ ५ ९	जबारु	... ५५९-५६०
पुष्पिः		... ५३७-५४०	जरूथम्
रुशत्	... ५३९-५४०	कुलिशम्	... ५६०-५६१
रिशादसः	... ५४०-५४१	तुञ्जे	... ५६१
सुदत्रः	... ५४१	बर्हणा	... ५६२
सुविदत्रः	... ५४१-५४१	ततनुष्टिः	... ५६२-५६३
आनुक्	... ५४२	इलीविशः	... ५६४-५६५
तुर्णिः	... ५४३	क्रियेधाः	... ५६५-५६६
गिर्वणसे	... ५४३-५४४	भूमिः	... ५६६
असूर्ते सूते	... ५४४-५४५	विष्पितः	... ५६७
अभ्यक्	... ५४५-५४६	तुरीयम्	... ५६७-५६८
यादृशिमन्	... ५४६-५४७	रास्पी	... ५६८-५६९
जारयायि	... ५४७	ऋञ्जतिः	... ५६९
अग्रिया	... ५४८-५४९	ऋजुः	... ५७०
चनः	} ... ५ ९-५९१	प्रतद्वसू	... "
पचता		... ५९१-५९२	हिनोत
शुरुषः	... ५५१	चोष्क्यमाणः	} ... ५७२-५७४
अमिनः	... ५५१-५५२	चोष्क्यते	
		सुमत्	... ५७४-९७५

	पृष्ठं		पृष्ठं
दिविष्टिषु	... .. ५७५	पराशरः	... .. ५९६
दूतः	} ५७६	त्रिविर्दती	... .. ५९६-५९७
जिन्वतिः		करुळती	... .. ५९७-५९८
अमत्रः	... .. ५७७	दनः	... .. ५९८
ऋचीषमः	... .. ५७७-५७८	शरारुः	... .. ५९९
अनर्शरातिम्	... .. ५७८	इदंयुः	... .. ५९९-६००
अनर्वा	... .. ५७८-५७९	कीकटेषु	... .. ६००-६०२
असामि	... .. ५७९-५८०	बुन्दः	... .. ६०२-६०४
गल्दया	... .. ५८०-५८२	वृन्दम्	... .. ६०४
जर्ह्वः	... .. ५८२	किः	... .. ६०४-६०५
अकुरः	... .. ५८३-५८४	उल्बम्	... .. ६०५-६०६
बेकनाटान्	... .. ५८४	ऋवीसम्	... .. ६०६-६०७
अभिधेतन	... .. ५८५-५८६	टिप्पणी	१-२२८
अंहूरणम्	... .. ५८६	सुद्रणानन्तरं येषां मू-	
अंहुरः	... .. ५८६-५८७	लमुपलब्धं तानि	
अत	... .. ५८७-५८८	स्थलानि	२ ९
आताप्यम्	... .. ५८८-५८९	अद्यापि येषां मूलम-	
आकन्	... .. ५८९-५९०	नुपलब्धं तानि	२३०
आयः	... .. ५९०-५९१	निरुक्तध्यायखण्डानां	
अथर्यति	... .. ५९१	स्थाने आदेष्टव्या-	
असक्राम्	... .. ५९२	नां पत्राणां पङ्क्ति-	
आधवः	... .. ५९२-५९३	नां चाङ्काः	२३०-२३१
अनवत्रवः	... .. ५९३	शुद्धिपत्रकम्	१-१८
सदान्वे	... .. ५९३-५९५		
सिरीम्बिठः	... .. ५९५-५९६		

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः
दुर्गाचार्यरुतटीकासमेत
निरुक्तम् ।

तत्र पूर्वषट्कम् ।

अथ प्रथमोऽध्यायः ।

“ॐ समाध्यायः समाध्यातः । स व्याख्यातव्यः” । अथ किमर्थं वेदो ५
वेदाङ्गानि च प्रवृत्तानि । सर्वकामप्राप्त्यादिर्मोक्षान्तः
वेदवेदाङ्गप्रयोजनं पुरुषार्थो वक्तव्य इति वेदः प्रवृत्तः । तत्पारिज्ञानाय
वेदाङ्गानि प्रवृत्तानि । तानि पुनरमूनि प्रतिनियतार्थविषयवृत्त्या वेदमास्क-
न्दन्ति । तद्यथा । शिक्षा तावत् “ आत्मा बुद्ध्या १०
शिक्षा सैमर्थ्यार्थान् ” (पा० शि० ६) इत्येवमादिना
क्रमेण स्वरव्यञ्जनाभिव्यक्तिलक्षणं पूर्वाह्नमध्यंदिनापराह्णेषु यथाध्येयमधी-
तस्य च स्वरसौष्टवयुक्तस्य यज्ञकर्मणि प्रयोग इत्येवमाद्यर्थजातं निरुवाच ।
तथा ह्यधीतः प्रयुज्यमानश्चापूर्वाङ्गभावाय नान्यथेत्येवमर्थवत्ता शिक्षायाः ।
एवं ह्याह । “ मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्या प्रयुक्तो न तमर्थ-
माह । स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात् ” १५
(पा० शि० ५२) इति । वेदाध्ययनानुषङ्गतश्चेतिहासपुराणशास्त्राणां
लौकिकानां ग्रन्थविस्तररचनानामतएवाध्ययनपरिज्ञानम् ।

शिक्षाधिगताध्ययनविधेर्वेदस्याक्षरकोशपादव्यवस्थालक्षणपरिज्ञाने छन्दो-

१ क. ख. ग. ज. घ. ङ. श्रीगणेशायनमः । आदितः पाणिनीयं तु (ग. च)
शिक्षा ज्योतिस्तत (ग. ज्योतिः कल्पः) इहन्दः । पञ्चाध्यायी निवण्टोश्च २०
निरुक्तमुपरि स्थितम् ॥ १ ॥ प्रथम्य तत्प्रवक्ष्यामि रुद्रायामिततेजसे । स मे दिशतु
सुपीतो वाग्विधोः शिष्टसंमतिम् ॥ २ ॥ समाप्नोः ; च. पुस्तके इदं श्लोकद्वयं
पत्रस्योपरित्तिनभागे लिखितं क्षेपकमिव भाति ; ठ. पुस्तके इमौ श्लोकौ व्यत्यस्तौ.
१ घ. झ. ‘ च प्रवृत्तानि ’ नास्ति; ङ. ‘ ज्ञानि - सर्वं च प्रवृत्तानि. ३ क.
ख. ठ. समेत्यार्थान्. ४ घ. ‘ सौष्टवाद्युक्तस्य’; झ. ‘ सौष्टव्युक्तस्य’; ङ. २५
‘ सौष्टव्युक्तस्य’ वयु ; ठ. सौष्टवाद्युक्तस्य. ५ च. यज्ञे कर्मणि. ६ ग.
ज. व्यवस्थापरिज्ञाने. . .

विचित्रिराद्रियते । इयत्ताक्षरकोशेनेयद्विः पादैर्गायत्रीयद्विस्त्रिष्टुबिति । न
 ह्यविज्ञातच्छन्दसा प्रयुज्यमानो मन्त्रः कर्मण्यर्धुकः स्यात् ।
 छन्दः एवं ह्याह । “ यो ह वा अविदिताप्येयच्छन्दोदैवतब्राह्म-
 णेन मन्त्रेण याजयति वाऽध्यापयति वा स्थाणुं वर्च्छति गर्ते वा पैचति
 ५ प्र वा मीयते पापीयान्भवति यातयामान्यस्य च्छन्दांसि भवन्ति ”
 (आर्षेयब्राह्मणम्) इति । अतोऽनुपङ्गतो वक्त्रादिलक्षणपारिज्ञानं लोकेऽत्र
 लौकिकमिति ह्याह ।

सम्यगधीतस्य परिज्ञातच्छन्दसोऽमुष्मिन्कर्मणि विनियोग इति कल्प
 आद्रियते । तद्यथा । इषे त्वेति च्छिनत्ति । ऊर्जे
 १० कल्पः खेत्यनुमाष्टीति । न हि कल्पानभिज्ञः प्रयोगान्विजानी-
 यादिति ।

ज्योतिषं श्रुतिचोदितकर्माङ्गभूतकालपरिज्ञानाय ज्योतिषम् ।
 अनुपङ्गतश्चातोऽपि प्राणिनां शुभाशुभकर्मफलविपाक-
 कालपरिज्ञानम् ।

१५ व्याकरणाद्विभक्त्यादिपरिज्ञानम् । एवं ह्याह “ प्रयाजाः सविभक्तिकाः
 कर्तव्याः ” । तथा चोहं दर्शयति “ संख्यादयो न विवर्धन्ते ” इति ।
 व्याकरणं न च व्याकरणानभिज्ञो विभक्तीर्जानीयादूहितुं वा
 मन्त्रान् । तत एव चानुपङ्गतो लोके लौकिकलक्षण-
 परिज्ञानम् । एवं छन्दस्येवं भाषायामिति प्रविभागो नान्तरीयकोऽनन्तरेण
 २० व्यवस्थितः ।

अत उक्ताध्ययनविधेरुक्तच्छन्दःप्रविभागस्योक्तविनियोगस्योपलक्षितक-
 निरुक्तं र्माङ्गभूतकालस्योपदर्शितलक्षणस्यैतैरङ्गैर्वेदस्यार्थपरिज्ञान-
 विषये निरुक्तं नामेदमङ्गमारभ्यते । प्रधानं चेदमि-
 तरेभ्योऽङ्गैर्भ्यः सर्वशास्त्रेभ्यश्चार्थपरिज्ञानाभिनिवेशात् । अर्थो हि प्रधानम् ।
 २५ तद्गुणः शब्दः । स चेतरेषु व्याकरणादिषु चिन्त्यते । कल्पे खल्वपि
 विनियोगश्चिन्त्यते स च पुनरर्थभिधानवशेन मन्त्राणाम् । यो यमर्थम-
 भिधानेन संस्कृतं समर्थो मन्त्रः स तत्र विनियुज्यते । तदुक्तं “ अर्था-

१ क. ख. ण्याद्धकः; ग. घ. झ. ट. ठ. ण्याद्धु; ज. ण्याल्लुकः. २ ग.
 ज. स्नाता. ३ घ. पद्यने; च. पतति प्रमीयते; ट. गर्तं वा पद्यते प्र वा मीयते.
 ३० गर्ते वा पतति प्रमीयते वा पाठान्तरं; ठ. पातयते प्रमीयते वा. ४ ठ.
 षङ्गतोऽनुष्टुप्चक्रादि. ५ ग. ज. ण्यायानभि.

भिधानसंयोगान्मन्त्रेषु शेषभावः स्यात् ” [जै० सू० ९—१—
३६] इति । न च निरुक्तादृतेऽन्यदङ्गमन्यद्वा बाह्यं शास्त्र-
मस्ति तात्पर्येण यदशेषांशब्दानिर्ब्रूयात् । यदपि च कचिक्कचि- ५
दन्यशास्त्रे शब्दनिर्वचनमत एव तदित्युपलक्ष्यम् । यथा शब्दलक्षणप-
रिज्ञानं सर्वशास्त्रेषु व्याकरणादेवं शब्दार्थनिर्वचनपरिज्ञानं निरुक्तात् ।
वस्तुमात्रमेव हीतरेषु शास्त्रेषु स्वाभिमतबुद्धिविषयमेव किंचिच्चिन्त्यते ।
ब्राह्मणमपि च विध्यर्थवादरूपमशेषं मन्त्रार्थशेषभूतमेव । मन्त्रब्राह्मणार्थ-
परिज्ञानबन्धश्चाध्यात्माधिदैवाधिभूतपरिज्ञानद्वारेण धर्मार्थकाममोक्षाख्याऽ- १०
खिलपुरुषार्थः । न चानिरुक्तो मन्त्रार्थो व्याख्यातव्य इति । तस्मादर्थ-
परिज्ञानाभिनिवेशादिदमेव प्रधानमित्युपपन्नम् ।

अथास्यैवमखिलपुरुषार्थोपकारवृत्तिसमर्थस्य संग्रहः । तद्यथा । नामा-
ख्यातोपसर्गनिपातलक्षणम् । भावविकारलक्षणम् ।
निरुक्तविषयसंग्रहः नामान्याख्यातजानि न सर्वाणि च यथोपन्यस्य १५
पक्षप्रतिपक्षतो विचार्यावधारणं सर्वाण्याख्यात-
जानि कानिचिदेवानेकधातुजान्यपीति । मन्त्राणामर्थवत्त्वानर्थवत्त्वे विचार्य
शास्त्रारम्भप्रयोजनद्वारेणार्थवत्तावधारणम् । पदविभागपरिज्ञानप्रतिज्ञावबो-
धावलम्बित्वप्रदर्शनाय । आदिमध्यान्तानेकदैवतलिङ्गसंकटेषु मन्त्रेषु याज्ञिकी- २०
परिज्ञानद्वारेण देवतापरिज्ञानप्रतिज्ञा । अर्थज्ञप्रशंसा । अनर्थवधारणम् ।
वेदवेदाङ्गव्यूहः । सप्रयोजननिघण्टुसमाम्नायविरचनं प्रकरणत्रयविभागेन ।
नैघण्टुकप्रधानदेवताभिधानप्रविभागलक्षणम् । निर्वचनलक्षणद्वारेण शब्दवृ-
त्तिविषयोपदेशोऽर्थप्राधान्यात् । लोपोपधाविकारवर्णलोपविपर्ययोपदेशेन २५
सामर्थ्योपप्रदर्शनायादिमध्यान्तलोपोपधाविकारवर्णलोपद्विवर्णलोपाद्यन्तविपर्य-
याद्यन्तवर्णव्यापत्तिवर्णोपजनोदाहरणचिन्ता । अन्तस्थान्तर्धातुनिमित्तेन
संप्रसार्यासंप्रसार्योभयप्रकृतिधातुनिर्वचनोपदेशः । भाषिकप्रायोवृत्तिभ्यो नैग-
मशब्दार्थप्रसिद्धिः । नैगमप्रायोवृत्तिभ्यो भाषिकशब्दार्थप्रसिद्धिः । देश-

१ घ. झ. ट. अशेषात् . २ घ. झ. ट. °लक्षणया परिज्ञानं. ३ क. ख.
अशेषमन्त्रा°; ग. ज. घ. मन्त्रार्थं शेष°. ४ घ. झ. ट. ठ. °कारकवृत्ति°. २०
५ ग. च. ज. ख्यातजानानि. ६ क. ख. ग. ज. प्रतिज्ञावबोधावलम्बित्वप्रद°;
घ. झ. ट. प्रतिज्ञा तदवबोधावलम्बित्वप्रद; ट. प्रतिज्ञा . तदवबोधावि(व)
लेखित्वप्रद°. ७ ठ. याज्ञिकीप. ८ ग. ज. °शशंसा. ९ क. ख. अनर्थज्ञाव°;
च. ज. अनर्थव° थंज्ञा; ठ. अनर्थज्ञावधीरणं. १० ग. ज. निघण्ट.

व्यवस्थया शब्दरूढ्युपदेशः । तद्धितसमासनामनिर्बचनलक्षणम् ।
 ५ शिष्यलक्षणम् । विशेष्यव्याख्यया तत्त्वपर्यायभेदसंख्यासंदिग्धोदाहरणनिर्ब-
 चनव्यवस्थया नामाख्यातोपसर्गनिपातानां विभागेन नैघण्टुकप्रकरणानुक्र-
 मणम् । अनेकार्थानवगतसंस्कारानुक्रमणम् । परोक्षकृतप्रत्यक्षकृताध्या-
 १० स्मिकमन्त्रलक्षणम् । स्तुत्याशीःशपथाभिशापाचिख्यासापरिदेवनानिन्दाप्र-
 शंसादिभिर्मन्त्राभिर्व्यैक्तिहेतूपदेशो निदानपरिज्ञानख्यापनाय । अनादिद्वे-
 बतोपपरीक्षणायध्यात्पोपदेशप्रकृतिभूमत्वम् । इतरेतरजन्मत्वम् । स्थानत्रयभे-
 १५ दशस्तिंसृणाभेकैकस्या मोहाभाग्यकृतोऽनेकनामधेयप्रतिलम्भः । पृथगभि-
 धानं स्तुतिसंबन्धाद्वा । देवतानामाकारचिन्तनभक्तिसाहचर्यसंस्तबकर्म-
 सूक्तभाक्त्वहविर्भाक्त्वव्यञ्जनभाक्त्वानि । पृथिव्यन्तरिक्षद्युस्थानदेवतानामभि-
 धेयाभिधानव्युत्पत्तिप्रधान्यस्तुत्युदाहरणं तन्निर्वचनविचारोपपत्त्यवधारणा-
 नुक्रमेण व्याख्याय दैवतप्रकरणनिर्णयः । विद्यापारप्राप्त्युपायोपदेशो
 मन्त्रार्थनिर्बचनद्वारेण । देवताभिधाननिर्बचनफलं देवताताद्भाव्यमित्येष
 समासतो निरुक्तशास्त्रचिन्ताविषयः ।

२० तस्यैषा गवाद्या देवफल्ग्यन्ता पञ्चाध्यामी सूत्रसंग्रहः । सा च पुनारियं
 साक्षात्कृतधर्मभ्यो महर्षिभ्य उपदेशेन मन्त्रार्थमुपश्रुत्य
 निघण्टुः श्रुतार्थिभिरवररक्षकिदौर्बस्यमवेक्ष्य तदनुजिघृक्ष्या वा-
 क्यार्थसामर्थ्यादभिधेयानुनीयोनीय मन्त्रार्थावबोधाय
 छन्दोभ्यः समाहृत्य समाहृत्य समाह्नाता । सैष छन्दोबयवभूता छन्दो-
 २५ धर्मिष्वेव यथा यूथापर्वस्तो हि गौर्गोधर्मः ।

ॐ समाह्नायः समाह्नातः स व्याख्यातव्यस्तमिमं
 समाह्नाये निघण्टव इत्याचक्षते निघण्टवः कस्मान्निगमा
 इमे भवन्ति छन्दोभ्यः समाहृत्य समाहृत्य समाह्नातास्ते
 निगन्तव एव सन्तो निगमनान्निघण्टव उच्यन्त इत्यौ-

१ घ. झ. ट. °विशेषणव्या°. २ म. ज. °भिव्यक्ते°. ३ क. ख. घ.
 झ. ट. ठ. °ज्ञानव्याख्यापनाय. ४ ग. ज. ठ. तिष्ठणा°. ५ म. च. ज.
 महाभाग्य°. ६ म. च. ज. नारप्रति°. ७ क. ख. ग. ज. घ. झ. °धानं
 ३० मूत्पत्तिर्भवः; ट. °धानं तूत्पत्तिसंब° स्तुति. ८ क. ख. घ. झ. ट. ठ.
 °न्तनम् । भक्ति°. ९ ग. ज. °न्यस्तुतीत्युदा°. १० क. ख. ज. °नुवीय
 मन्त्रा°. ११ क. ख. °वस्ता गौ; घ. °वस्ता हि; ट. °वस्ता हि° स्तो; ठ.
 पवित्रस्तो हि.

पमन्यवोऽपि वाहननादेव स्युः समाहृता भवन्ति यद्वा
 समाहृता भवन्ति तद्यान्येतानि चत्वारि पदजातानि ५
 नामाख्याते चोपसर्गानिपाताश्च तानीमानि भवन्ति तत्रै-
 तन्नामाख्यातयोर्लक्षणं प्रदिशन्ति भावप्रधानमाख्यातं
 सत्त्वप्रधानानि नामानि तद्यत्रोभे भावप्रधाने भवतः
 पूर्वापरीभूतं भावमाख्यातेनाचष्टे व्रजति पचतीत्युपक्रमप्रभृ- १०
 त्यपवर्गपर्यन्तं मूर्ते सत्त्वभूतं सत्त्वनामभिर्ब्रज्या पक्तिरित्यद्
 इति सत्त्वानामुपदेशो गौरश्वः पुरुषो हस्तीति भवतीति
 भावस्यास्ते शेते व्रजति तिष्ठतीतीन्द्रियनित्यं वचनमौ-
 दुम्बरायणः ॥ १ ॥

इयं च तस्या द्वादशाध्यायी भाष्यविस्तरः । तस्या इदमादिवाक्यं १५
 “समाम्नायः समाम्नातः” इति । गवादिदेवपल्यन्तः शब्दसमुद्ध्य उच्यते ।
 समाङ्पूर्वस्य घातेरभ्यासार्थस्य कर्मणि कारके समाम्नायः । समभ्यस्यते
 मर्यादयाऽयमिति समाम्नायः । स च ऋषिभिर्मन्त्रार्थपरिज्ञानायोदाहरणभूतः
 पञ्चाध्यायीशास्त्रसंग्रहभावेनैकस्मिन्नाम्नाये ग्रन्थीकृत इत्यर्थः । तस्य
 किमिति । स व्याख्यातव्यः । स च योऽसमाम्नातश्छन्दस्येवावस्थितोऽ- २०
 गवादिरेत्यैर्वा निरुक्तैर्यः समाम्नातोऽयं चैतस्मिन्निरुक्ते स एष उभयलक्ष-
 णोऽपि व्याख्यातव्यः । आह । कथमेतद्गम्यतेऽसमाम्नातव्याख्यानमप्यत्रा-
 भिमैतमिति । समाम्नातार्हाणां वा किमर्थमसमाम्नातमिति । उच्यते ।
 निर्वचनलक्षणोपदेशात् । निर्वचनप्रसक्तानां च मृगकर्णदक्षिणालक्ष्मीनि- २५
 घण्टुभद्रार्धःशब्दप्रभृतीनामेवमाद्यानां निर्वचनोपदेशाज्जायतेऽसमाम्नातव्या-
 ख्यानमप्यत्राभिमैतमिति । यत्पुनरेतदुक्तं समाम्नातार्हाणां वा किमर्थ-
 मसमाम्नातमिति । अत्र ब्रूमः । न हि समाम्नातार्हाणामन्तोऽस्ति ।
 तेषां सर्वेषां समाम्नाते शास्त्रान्त एव न स्यात् । अतश्चाप्ययनश्रवण-
 ज्ञानशक्तिहानदोषः प्रसज्येत । शक्यश्चेतावल्लक्षणोदेशोदाहरणभूतनिघण्टुश-

१ क. ख. छ. त. द. न. देशः ॥ १ ॥ गौ. २ क. ख. छ. त. द. न.
 ' १ ' नास्ति. ३ क. ख. घ. (झ. पत्रं गलितं) ट. ठ. दायः समाम्नाय
 उच्यते. ४ च. ' सः ' नास्ति. ५ घ. °भिप्रेत ; ट. °भिप्रेत° म. ६ घ. (झ. ३०
 पत्रं गलितं) ट. ठ. भद्रार्धःप्र. ७ ग. ज. °चनप्रदेशात् ; च. °चनप्रदर्शनात् ;
 ट. °चनोपदेशा° न प्रदर्शना. ८ घ. ट. ठ. (झ. पत्रं गलितं) °शक्तिहीनदोषः.

- ५ ब्रह्मसमुदायेनाधीतवेदेन मेधाविना तपस्विना लक्षणविनियोगार्थच्छन्दो-
द्वैवतनिदानविदाभिशुकेनागमवता मन्त्रार्थोऽभ्युहितमित्येतावानेव निघण्टुषु
शब्दसमुदायः समाम्नातः । तस्मादुपपन्नमसमाम्नातव्याख्यानमैयत्राभि-
मतमित्यसमाम्नातं सर्वेषां शास्त्रातिगौरवभयादिति । व्याख्यातव्यो
- १० विभज्येमान्यत्र नामानीमान्याख्यातान्युपसर्गा इमे निपाता इम इदं
सामान्यलक्षणमिदं विशेषलक्षणमिमान्येकार्थानीमान्यनेकार्थानीमान्यनवगत-
संस्काराणीदमभिधानमिदमभिधेयमिदमभिधानस्य निर्वचनमित्येवंविधया
मर्यादया परिपाठ्या यथासमाम्नात व्याख्यातव्यो निर्वक्तव्य इत्यर्थः ।
- १५ “तमिमं समाम्नातं निघण्टव इत्याचक्षते” । तं च योऽसमाम्नातश्छन्दस्ये-
वावस्थितोऽगवादिरन्यैर्वी निरुक्तैः समाम्नातस्तमिमं
निघण्टुशब्द- वावस्थितोऽगवादिरन्यैर्वी निरुक्तैः समाम्नातस्तमिमं
व्युत्पत्तिः च निघण्टव इत्याचक्षतेऽन्येऽप्याचार्या इति वाक्यशेषः ।
निरुक्त्वा हीयमेतस्मिच्छब्दसमुदाये संज्ञेत्यभिप्रायः ।
- २० “ निघण्टवः कस्मात् ” इति निघण्टुशब्दव्युत्पिपादयिषया प्रश्नः ।
निर्विचक्षयेदमाह “ निगमा इमे भवन्ति ” । येष्वभिधाननिर्वचनप्रारम्भ-
केष्वार्याः कस्माच्छब्दमुत्तरत्र न कुर्यात्तेष्वपि व्याख्याकालेऽयं समुत्पाद्यः ।
तथा हि व्याख्यासाकल्यं भवति । “निगमा इमे भवन्ति” । निश्चयेना-
धिकं वा निष्कृष्य निगूढार्थी एते परिज्ञाताः सन्तो मन्त्रार्थान् गमयन्ति
ज्ञापयन्ति । ततो निगमसंज्ञा इमे भवन्ति ।
- २५ आह । कः पुनरेतेषु विशेषो येनैत एव ज्ञापयन्तीति । उच्यते ।
यस्मादेते “ छन्दोभ्यः समाहृत्य समाहृत्य समाम्नाताः ” । छन्दांसि
मन्त्रास्तेभ्य उपलक्षितसामर्थ्याः समाहृत्य ग्रन्थीकृता इत्यर्थः । आह ।
कस्मात्पुनरेतावन्त एव ग्रन्थीकृता इति । उच्यते । इतो यस्मादेतैरेव

१ च. ‘ अपि ’ न विद्यते. २ घ. (झ. पत्रं गलितं) ट. ठ. °मानानं च
सर्वे°. ३ च. °भ्रातव्याख्यातव्यः. ४ ग. ज. ‘ वा ’ नास्ति. ५ क. घ. (झ. पत्रं
गलितं) °चार्योऽयं यास्को निरुक्तकारः कस्मा°; ट. °चार्यः । अयं यास्को
निरुक्तकारः । कस्मा°. ६ क. घ. (झ. पत्रं गलितं) ट. काले कस्मादिति शब्दः
स°; ट. °काले कस्मादिति शब्दः स°. ७ च. निरुद्धार्या°. ८ क. ख. ग. ज. ठ.
‘ ज्ञापयन्ति ’ नास्ति. ९ क. ख. °संज्ञा निघण्टव एव इमे; घ. (झ. पत्रं
गलितं) °संज्ञा निघण्टव इमे; ट. °संज्ञा निघण्टव इमे°. १० घ. उच्यते ।
छन्दो; (झ. पत्रं गलितं); ट. उच्यते । °छन्दो° यस्मादेते; च. उच्यते । कस्मा°. ११ ठ. समाहृत्येति च्छन्दांसि°

छन्दस्यवस्थितैरभिनिविष्टभियामपि मेधाविनां तपस्विनां लक्षणविनियोगा-
र्थच्छन्दोदैवतनिदानविदामपि सतां मन्त्रार्थपरिज्ञानोद्यमभङ्गः क्रियते दुष्प- ५
रिज्ञानत्वात्तेषाम् । एतेषु परिज्ञातेष्वप्रतिबन्धेन शक्यते मन्त्रार्थः परि-
ज्ञातुमित्यत उच्यते त एव ज्ञापका भवन्तीति । अतश्चैत एवोन्नीतसामर्थ्याः
सैमाहृत्य समाहृत्य समाम्नाता इति । समाम्नानमात्रमेव दर्शयति ।
प्रकरणगताश्च नित्या एवैत इति गम्यते ।

“ते निगन्तव एव सन्तो निगमनान्निघण्टव उच्यन्त इत्यौपमन्यवः” । १०
उदाहर्तासमाम्नाता निर्वचनप्रसङ्गतो ये निरुच्यन्ते य एते समाम्नाता गवा-
दयस्त एते मन्त्रार्थनिगमयितृत्वादुभयेऽपि निगन्तवः
निगमनात् सन्तो निगमनाद्धेतोर्निघण्टव उच्यन्त इत्यौपमन्यवः ।
इत्येवमर्थनिगमयितृत्वान्निगन्तव एते संपन्नाः सन्तोऽति-
परोक्षवृत्तिना शब्देन गकारस्थाने घकारं कृत्वा तकारस्थाने च टकारं १५
कृत्वा । वर्णव्यापस्यादिलक्षणं “ अथाप्यादिविपर्ययः ” (निर० २-
१) इत्येषमादि । तदेतत्परोक्षातिपरोक्षवृत्तिषु यथासंभवं द्रष्टव्यम् । त्रिविधा
हि शब्दव्यवस्था प्रत्यक्षवृत्तयः परोक्षवृत्तयोऽतिपरोक्षवृत्तयश्च । तत्रोक्त-
क्रियाः प्रत्यक्षवृत्तयः । अन्तर्लीनक्रियाः परोक्षवृत्तयः । अतिपरोक्षवृत्तिषु २०
शब्देष्वेव निर्वचनाभ्युपायः । तस्मात्परोक्षवृत्तितामापाद्य प्रत्यक्षवृत्तिना
शब्देन निर्वक्तव्याः । तद्यथा । निघण्टव इत्यतिपरोक्षवृत्तिः । निगन्तव
इति परोक्षवृत्तिः । निगमयितार इति प्रत्यक्षवृत्तिः । यस्मान्निगमयितार एते
निगन्तव इति निघण्टव उच्यन्ते । उक्तं च । “ वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च २५
द्वौ चापरौ वर्णविकारनाशौ । धातोस्तदर्थान्तिशयेन योगस्तदुच्यते पञ्चविधं
निरुक्तम् ” ॥ वक्ष्यति चायमपि वर्णविपर्ययवर्णव्यापत्तिलक्षणम् (निर०
२ । १) । त एते निगन्तवः सन्तो निघण्टव उच्यन्ते । इत्येवमतिपरो-
क्षवृत्तयो निर्वक्तव्याः । प्रायेण चोणादिषु परोक्षवृत्तयः शब्दान्निघन्त्यन्ते ।

१ क. ख. घ. (झ. पत्रं गलितं) ट. ठ. °ज्ञानाद्योद्यमभङ्गः. २ घ. ट.
ठ. दुः परि°. ३ क. ख. ग. ज. 'समाहन्य' पदं सङ्कदेव. ४ ग. ज. समाम्नातामा°. ३०
५ ठ. एवेति उदा°. ६ क. ख. 'हनाः स; च. °हर्तास' ताः. ७ च. °मार्ता'
ये. ८ क. ख. ग. ज. घ. ट. ठ. 'थे' नास्ति; च. °ङ्गतो तां. नि' ये. ९ घ. झ.
अत्रो; °ट. अत्रो° त. १० च. अन्तर्लीनक्रियाः; ट. अन्तर्लीन' र्णीति. ११ च. अवि-
द्यमानक्रिया अतिपरोक्षवृत्तयः । अतिप'. १२ घ. झ. ट. ठ. इत्युच्यन्ते.

- तत्र तेषां लक्षणमुपेक्षितव्यम् । येषामपि लक्षणं नास्ति तेषामपि तत्र कल्प्यम् । अपरिसमाप्ता हुणादय इति लक्षणविदः प्रतिजानते । सर्वथाऽपि लक्षणासंभवे पृषोदरादिपाठसिद्धेरेव द्रष्टव्याः । तत्र हि सर्वे यथाभ्ययनमेव शब्दाः सार्धायांसो भवन्त्यभिव्याहारानभिघातायेति हि लक्षणविदो मन्यन्ते । इत्यौपमन्यव एवमौपमन्यव आचार्यो मन्यत इति वाक्यशेषः ।
- १० उपरतमन्युरूपमन्युस्तस्यापत्यमौपमन्यवः । कीर्तिप्रथनार्थमौपमन्यवप्रहणम् । “अपि बाहननादेव स्युः समाहता भवन्ति” । अपि वैधं यथोक्तम् । अपि वैवमन्यथा निघण्टवः स्युः । कथमिति । आहनना-आहननात् देव । न निगमनादित्यभिप्रायः । विद्यमानमपि हि निगमनमविवक्षितमेतस्मिन्पक्षे । अनेकक्रियायोगेऽपि हि सति
- १५ कांचिदेव क्रियामङ्गीकृत्य नामधेयप्रतिलम्भो भवति । तदुत्तरत्र वक्ष्यामः (निरु० १—१४) । आह किमेतेष्वहाहतमिति । उच्यते । समाहता भवन्ति । समः स्थाने नीत्येष नियुक्तः । दर्शयिष्यति चायमुपसर्गव्यत्ययं “ निरित्येष समित्येतस्य स्थाने ” (निरु० १२—७) इति । आङ्गविद्यमान एवाध्याहृतो मर्यादार्षप्रकाशनाय हन्तेः पाठार्थे वर्तमानस्या-नेकार्थत्वाद्भातुनाम् । षर्णव्यापस्यौर्ध्वशब्दबद्धकारस्य स्थाने घकारस्तकारस्य टकारः । अथ कोऽर्थः । एतस्मिन्पञ्चाध्यायीसंग्रहे मर्यादया पठिता ह्येते भवन्ति तस्मात्समाहताः । समार्हन्तव एते सन्त उपसर्गव्यत्ययोपसर्गाध्याहारवर्णव्यापत्तिभिर्निघण्टव इत्युच्यन्ते । प्रसिद्धश्च पाठार्थे हन्तेः प्रयोगः । एवं हि वक्तारो भवन्ति ब्राह्मण इदमाहत्तं सूत्र इदमाहत्तमिति । अर्थप्राधान्यादर्थनिर्वचनवशेन शब्दविपरिणामोऽयं प्रदर्शितः ।
- २५ “यद्वा समाहता भवन्ति” । पूर्ववदेवोपसर्गव्यत्यय उपसर्गाध्याहारोऽत्रापि । धातुस्तु हरतिरत्र । यद्यस्मादित्यर्थः । यस्माद्धैते समाहता समाहरणात् भवन्ति छन्दोभ्यस्तस्मात्समाहरणक्रियायोगात्समाहर्तव एते समाहताः सन्तः पूर्ववदेवोपसर्गव्यत्ययादिक्रमेण निघण्टा

- १ घ. झ. अत्र; ट. अत्र° त°. २ ग. ज. परिसमाप्ताः; च. असमाप्ताः. ३ क. ख. घ. झ. ट. ठ. सिद्धिरेव द्रष्टव्या । तत्र. ४ ज. यथा विभक्त्युत्पत्तये योग्यः शास्त्रीयः शब्द इष्यते । रूढयोगिकतान्मिश्रेः प्रभेदैः स पुनस्त्रिधा । अव्यक्तयोगनिर्वो-
३० गयोगाभासैस्त्रिधाश्रिमः । ते च वृक्षादिभूषादिमण्डपाद्या यथाकनम् । शुद्धतन्मूलसं भिन्नप्रभेदैर्गौगिकस्त्रिधा । ते च भ्रान्तिस्फुत्कान्तिके । ध्ययन°. ५ ग. ज. ‘एवमौप’ नास्ति. ६ क. ख. घ. झ. ट. ठ. चैव. ७ क. ख. ग. ज. ठ. चैव°. ८ ग. ज. एवाहन्तो°. ९ घ. झ. ट. °पत्याऽऽवज्ञ°. १० ग. ज. समाहन्त एव एते°. ११ ग. ज. ‘निर्वचनेन वशेन, १२ च. व्यत्ययोपस’.

इत्युच्यन्ते । एतस्मिन्नपि निगमनसमाहननक्रिये निघण्टुषु विद्यमाने अप्य-
विवक्षिते कृत्वा समाहरणाक्रियायोगहेतुको नामधेयप्रतिलम्भ उक्तः ।
एवमेष निघण्टुशब्दो गमैर्बैकोपसर्गाद्धन्तिहरतिभ्यां वा ह्युपसर्गाभ्यां
निरुक्तः ।

आह किमयं पुनरतिमहान्यत्न एकस्मिन्नभिधानेऽनेकधात्वर्थनिर्वचनकृत
इति । उच्यते । इह तावत्सर्वाण्याख्यातजानि
व्युत्पत्तियत्नस्य हेतुः नामानीति सिद्धान्तः । सत्याख्यातजत्वेऽभिधेयस्था
या क्रिया लक्ष्यते तदभिधानसमर्थपरोक्षवृत्तौ
वा तदभिधायिनि रूढिशब्दे वा धातुरुपेक्ष्यते । स च पुनः स्वरवर्ण-
क्रियासामान्येन । तत्रैवं सति रूढिशब्दे यावन्तो धातवः स्वं स्वं लिङ्गं
रूढिगतं दर्शयन्ति तावतः संगृह्य स रूढिशब्दो निर्वाच्यः । किं
कारणम् । विशेषलक्षणव्यवस्थाभावात् । न हि तत्र विशेषलक्षणव्यवस्था
काचिदस्ति यथैकोऽवतिष्ठेतान्ये व्यावर्तेरन् । अपि चोक्तं वार्तिककारेण—
“ यावतामेव धातूनां लिङ्गं रूढिगतं भवेत् । अर्थश्चाप्यभिधेयस्थस्तावद्वि-
गुणविग्रहः ” (बृहद्देवता २ । १०४) इति ॥ रूढिशब्दगतानां च
धातूनां रूढिशब्दवाच्येऽर्थे क्रियायोगे सत्येतर्त् । अभावे तु क्रियाया
रूढिशब्दे वर्तमानमपि धातुलिङ्गमार्कचिक्करम् । स एव क्रियाभावस्तदाश्रयनि-
र्वचनव्यावर्तको भवति । तौ एतास्तिस्त्रः क्रिया निगमनसमाहननसर्मा-
हरणाख्या निघण्टुषु विद्यन्ते । तदभिधायिन्यपि च रूढिशब्दे निरुच्यमाने
गभिर्हन्तिहरतिश्चाहंपूर्विक्रिया संनिपत्य वदन्ति ममानुरूपं मथैतं निर्ब्रूहि
मथैतं निर्ब्रूहीति । गमिस्तावदत्र गकारमात्मीयं व्यापन्नं मन्यते घकारम् ।
तथा हन्तिहरती हकारं व्यापन्नं घकारं मन्यते । तस्मादयमनेकैर्धात्वर्थैर्नि-
घण्टुशब्दो निरुक्त एवजातीयाभिधाननिर्वचनप्रदर्शनाय ।

१ घ. झ. ट. °अपि गम.° २ ग. ज. मानेऽप्यवि°. ३ ग. ज. °निर्वचने
कृत°. ४ घ. झ. ट. ठ. 'या' नास्ति. ५ क. ख. ग. ज. समर्थं परोक्ष°. २५
६ ग. °वृत्तौ तावद्भिधा°. ७ क. ख. ग. ज. 'वा' नास्ति°. ८ क. ख. झ.
ठ. स्वलिङ्गं; ग. ज. घ. ट. 'स्व' सङ्गदेव. ९ च. ठ. यथैको°. १० क. ख.
घ. झ. सति । एतद्भावे; ट. सति । एतद्भावे° त्यतत् । अ. ११ ग. ज. 'ताः .
न विद्यते. १२ च. °समाहरणा निघ.° १३ ठ. 'मथैतं निर्ब्रूहि' सङ्गदेव. ३०

“ तद्यान्येतानि चत्वारि पदजातानि नामाख्याते चोपसर्गनिपाताश्च
तानीमानि भवन्ति ” । इहैतावदेवोक्तं समाह्वयानि
चत्वारि निघण्टव इति । समःस्नायशब्दपर्यायप्रसक्तस्य च
पदजातानि निघण्टुशब्दस्य व्युत्पत्तिरुक्ता न तु निघण्टुशब्दस्यार्थ-

- ५ तत्त्वमवधारितम् । तदवधार्यत इति पर्युपयुक्तस्तच्छब्दः । किं
पुनस्तादिति । यान्येतानि चत्वारि पदजातानि या एताश्चतस्रः पदजातयः ।
क । लोके वेदे च । कतमानि तानि । नामाख्याते चोपसर्गनिपाताश्च ।
किं तेषामिति । इमानि चत्वार्यपि पदजातानि सन्त्येतस्मिञ्चाह्वे ।
किमिति । निघण्टुसंज्ञानि भवन्ति । नित्यमेवानुविधीयमानानि भवन्तीत्याह ।
- १० न कदाचिदपि न भवन्ति नित्यं भवन्त्येवेत्यभिप्रायः । चत्वारि
पदजातानि । चतुर्ग्रहणमवधारणार्थम् । नैकं पदजातं यथाऽर्थः पदमै-
न्द्राणामिति । नापि द्वे यथा सुबन्तं तिङन्तं च । नापि त्रीणि निपातो-
पसर्गविकतः कृत्वा । नापि पञ्च पङ्क्तौ यथा गतिकर्मप्रवचनीयभेदेनेति ।
पदजातानीति पदगणा इत्यर्थः । जातशब्दो हि गणे प्रसिद्धः । तद्यथा
- १५ गोजातमश्वजातमिति । तद्वदिहापि । तत्र नामपदगणः स्त्रीपुंनपुंसकालि-
ङ्गप्रविभागेन । तथाख्यातपदगणः कर्तृवचनभाववचनकर्मवचनप्रविभागेन ।
तथोपसर्गपदगण आडादिः । तथा निपातपदगण इवादिः । एवमभिप्रेत्योक्तं
चत्वारि पदजातानीति । अत्र नामाख्यातयोः
तेषां पौर्वापर्यं पूर्वमभिधानं प्राधान्यादप्राधान्यादुपसर्ग निपातानां
२० पश्चात् । उभे अपि नामाख्याते निपातो-
पसर्गनिरपेक्षे अपि सती स्वमर्थं द्रुतो न तूपसर्गनिपातानां नामाख्यात-
निरपेक्षाणामर्थोऽस्ति । वक्ष्यति हि “ न निर्वेद्धा उपसर्गा अर्थाङ्गिराद्दुर्ति
शाकटायनः ” (निरु० १ । ३) इति । वाच्येन चैते अर्थेनार्थवती
द्योत्येनोपसर्गनिपाता इति वा प्राधान्यं नामाख्यातयोस्तु कर्मोपसंयोगद्योतक्या
२५ भवन्ति (निरु० १ । ३) इति । तस्मादुपपन्नं भवति प्राधान्यान्नामाख्या-
तयोः पूर्वमभिधानमप्राधान्याच्च पश्चादुपसर्गनिपातानामिति । नामाख्याते

१ क ख. ग. ज. ' चत्वारि पदजातानि ' नास्ति. २ क. ख. ग. ज. घ.
झ. ट. चत्वारिती चतु°. ३ च. प्रवचनार्थभेदे°. ४ क ख. ग. ज. कर्तृवचनभा-
२५ वचनकर्मवचनप्रविभागेन. ५ क. ख. ग. ज. ' पद ' नास्ति.

ईतीतरेतराकाङ्क्षित्वमुभयोर्नामाख्यातयोः समा-
 नामाख्याते इति । सेनाभिधानम् । कथमितरेतराकाङ्क्षित्वमिति ।
 समासस्य प्रयाजनम् यज्ञदत्त इति हि नामशब्दस्तावदेव साकाङ्क्षो
 भवति यावत्पचति पठतीत्याख्यातशब्दैर्न निराका-
 ङ्क्षी क्रियत इति । तथा च पचतीत्याख्यातशब्दस्तावदेव साकाङ्क्षो ५
 भवति यावन्न यज्ञदत्तशब्दः । पचति यज्ञदत्त ओदनमितीतरेतराकाङ्क्षि-
 त्वमुभयोर्नामाख्यातयोः । समानकार्यत्वं चैतयोर्लक्ष्यते । वाच्येनार्थेनार्थ-
 वत्त्वमित्यतः समस्येते नामाख्याते इति । नाम्नः
 उपसर्गनिपाता इत्य- पूर्वनिपातोऽल्पात्तरत्वात् । नामपदवाच्यार्थाश्रय-
 स्य च क्रियोपलक्ष्यत्वाच्चाख्येयार्थस्य पश्चान्निपातः । १०
 उपसर्गनिपाता इत्युभयेषामुपसर्गनिपातानां नामा-
 ख्यातयोरर्थविशेषघोतकत्वात्समानकार्यत्वमित्यतः समस्यन्ते । आख्यातस-
 हयोगित्वाद्दुपसर्गणामाख्यातानन्तरं पाठः परिशेषाणां निपातानां पश्चा-
 दपरिमिताश्च निपाता इति ।

तत्रैतन्नामाख्यातयोर्लक्षणं प्रदिशन्ति । तत्र तस्मिँल्लोकवेदप्रसिद्धे १५
 पदचतुष्टये निघण्टुशब्दैःसामान्यसंज्ञोपलक्षिते ये तावन्नामाख्याते तयो-
 स्तावदेतल्लक्षणं प्रदिशन्ति । कतमत् । यदेतद्वक्ष्यमाणमित्यभिप्रायः ।
 प्रदिशन्ति प्रविभज्येदं नाम्नां लक्षणमिदमाख्यातस्येत्येवं दिशन्त्युपदिशन्त्या-
 चार्या इति वाक्यशेषः । आह लक्षणोपदेशः
 लक्षणप्रयोजनम् कस्मादनुक्रमणेनैव सिद्धत्वात् । अनुक्रमणेनैव हि २०
 वक्ष्यति “ इमानि पृथिवीनामधेयान्येकविंशतिः

(२-७) हिरण्यनामान्युत्तराणि पञ्चदश (२-१०) कान्तिकर्माण उत्तरे
 धातवोऽष्टादश (३-९) गतिकर्माण उत्तरे धातवो द्वाविंशं शतम् (३-९)”
 इति । तत एव विज्ञास्याम इमानि नामानीमान्याख्यातानीति । तस्मादयम-

१ ग. ज. 'इति' नास्ति. २ ग. ज. कथमितीतराकाङ्क्षित्वम्. ३ क. ख. ग. ज. २५
 इत्याद्याख्यातम्. ४ च. ठ. शब्देन; ट. शब्दैर्न. ५ च. °ङ्क्षीकृत इति;
 ट. °ङ्क्षीक्रियत° कृ. ६ क. ख. ग. ज. 'च' नास्ति. ७ ट.
 काङ्क्षीभवति. ८ ग. ज. 'पचति' नास्ति. ९ ग. ज. वक्ष्यते. १० क. ख. ग.
 ज. 'आख्यातार्थस्य' नास्ति ११ क. ख. ग. घ. ज. झ. ठ. 'शब्दसमानसंज्ञो';
 ठ. 'शब्दसमानसंज्ञो' सामान्य. १२ च. प्रतिदिशन्ति. १३ ग. ज. लक्ष्यति. ३०

- नर्थको लक्षणोपदेशः । नानर्थकः । कस्मात् । व्यापि हि लक्षणं समा-
 म्नातान्यसमाम्नातानि च व्याप्य वर्तते । यत्पुनरेतदुक्तमनुक्रमणादेव विज्ञा-
 स्याम इति । अत्र ब्रूमः । निर्देशोऽसौ न हि लक्षणम् । निर्देशश्च पारे-
 च्छिन्नविषयः । स तर्हि किमर्थं इति । शास्त्रे रूपस्वभावोपपददर्शनार्थः ।
- ५ तस्मादसमाम्नातार्थोऽयमादितो लक्षणोपदेशो युक्त इत्युपपन्नम् । आह ।
 तात्पर्येणैवेदमन्तरेण समाम्नातवदसमाम्नातानि कस्माच्चोपदिश्यन्ते । अपि
 च तथा सूपदिष्टानि भवन्तीति । उच्यते । तथा ह्युपदेशगौरवं प्रसज्येत
 ग्रहणशक्तिहानं चापि । तथाचोक्तं “ ऋषयोऽथैपदेशस्य नान्तं यान्ति
 पृथक्त्वशः । लक्षणेन तु सिद्धानामन्तं यान्ति विपश्चितः ” इति ॥ तस्मिन्-
 १० दुपदेशगौरवभयाद्ग्रहणशक्तिहानदोषाच्च सामान्यलक्षणोपदेशः क्रियत इति ।
 आह । किं पुनस्तल्लक्षणमिति । उच्यते । “भावप्रधानमाख्यातं सत्त्वप्र-
धानानि नामानि” । नामपदवाच्यार्थाश्रयक्रियाव्य-
 नामाख्यातयोर्लक्ष- ङ्ग्यो भावः पाकरागत्यागाख्यः । स यत्र प्रधानं
 णम् गुणभूता क्रिया तदिदं भावप्रधानम् । किं पुन-
 १५ स्तदिति । आख्यातम् । आख्यायतेऽनेन गुण-
 भावेन वर्तमानानेकारकारकप्रविभक्ता स्फुरमाणप्रधानद्रव्यभावाभिव्यक्त्युन्मु-
 खीभूता क्रिया तस्याश्च प्राधान्येन वर्तमानो भावः स्वात्मलाभप्रधान इत्या-
 ख्यातम् । आह । कथं पुनर्गुणभूता क्रियेति ।
 क्रिया गुणभूता उच्यते । तदर्थत्वात् । तदर्था हि स्य भावार्था ।
 २० भावसिद्धयर्थमात्मलाभमनुभूय कारकेषु तण्डुलादौ
 पाकाख्यं भावमभिनिष्पाद्यावासितप्रयोजनैर्कपद एव तिरोभवति । यस्य च
 यदर्थं आत्मलाभस्तच्छुणभूतं भवति । भावसिद्धयर्थश्च क्रियाया आत्मलाभ-
 स्तस्माद्गुणभूतेति गम्यते । भावसिद्धयैव चानु-
 क्रिया परोक्षा मीयते क्रिया परोक्षापि सती । आह । कथं पुनः
 २५ परोक्षा क्रियेति । उच्यते । न हि सेन्द्रियाणा-
 मन्यतमेन स्वरूपस्था सती कदाचिदपि संनिकृष्यते । किं तर्हि तदवसाने

१ च. °वोपदर्शं. २ क. ख. घ. झ. भवति; ट. भवति° प्रसज्येत. ३ क ख.
 घ. झ. ट. ठ. ह्युपदे°. ४ क. ख. ग. ज. घ. झ. समानल; ° ट. संनिकृष्यते°
 सामान्य. ५ च. गुणभावे वर्त. ६ क. ख. ज. ट स्फुरमाणेव प्रधा°; ग. स्फुरमाणे च
 ३० प्रधा°. ७ ग. ज. लाभः. ८ क. ख. घ. च. झ. ट. कदेश एव°.

योऽभिनिष्पद्यते भावस्तेन लिङ्ग्यते । नूनमभिनिर्वृत्ता क्रिया यया भावोऽ-
यमभिनिष्पादित इति । नाभिनिर्वृत्ता चेदभविष्यद्यथैव प्राक्क्रियानिर्वृत्ते-
र्नाभवदयं भाव एवं सांप्रतमपि नाभविष्यत् । अस्ति चायम् । तस्मादभि-
निर्वृत्ता क्रियेत्येवमनुमीयते ।

तदेतदाख्यातं क्रियावाचकमपि सद्भावार्थत्वात्क्रियाया भावप्रधानमुच्यते ५
इत्येवमेके मन्यन्ते । अपरे पुनर्भावप्रधानमाख्या-
भावप्रधानमाख्यातम् तमिति प्रकृत्यर्थप्रधानमिति मन्यन्ते । प्रकृत्यर्थ-
विशेषणं हि प्रत्ययार्थादय इति । भावः कर्म
क्रिया धात्वर्थ इत्यनर्थान्तरम् । स यत्र प्रधानं गुणभूतानि साधनानि
तदिदं भावप्रधानम् । किं पुनस्तत् । आख्यातम् । आख्यायन्ते स्त्रीपुं- १०
नपुंसकानि क्रियागुणभावेन वर्तमानान्यनेन क्रिया च तेषामुपरि प्राधा-
न्येन वर्तमानेत्याख्यातम् । आह । कथं पुनस्तत्र
क्रियायाः प्राधा- क्रियायाः प्राधान्यमिति । उच्यते । सा ह्यत्र
न्यम् शब्दवाच्याऽर्थगृहीतानि तत्साधनानान्यतः प्राधा-
न्यमत्र क्रियायाः । इतश्च प्राधान्यम् । कुतः । १५
विशेषप्रत्ययाधानात् । पचतीति प्रथमपुरुषैकवचनपरस्मैपदान्त आख्यात-
शब्दो वर्तमानकालकर्तृविषयो यत्किञ्चिदविवक्षितविशेषमेव पक्त्रादिसाध-
नमात्मन आश्रयभावेनोपलक्षयन्नेकक्रियाशक्तिमत्पि पक्त्रादौ साधने
पचिक्रियायामेव विशेषप्रत्ययमादधाति नान्यासु क्रियासु नापि विशिष्टे
पक्त्रादौ साधने । यश्च यस्मिन्नर्थे विशेषेण वर्तते शब्दः स एव २०
तस्य प्रधानम् । विशेषेण च क्रियायामाख्यातशब्दो वर्तते गुणभावेन
कारकेषु । तस्माद्विशेषप्रत्ययाधानाद्भावप्रधानमाख्यातमित्युपपन्नम् । अपि
च क्रियाव्यापारविज्ञानपरतया पृष्टः किं करोति देवदत्तः क्रियास्यार्थान-
परतयैव प्रत्याचष्टे पचतीति ।

नन्वोदैनमिति पूर्वमुक्त्वा ततः पचतीति ब्रवीत्यथ कथमुच्यते भावप्रधान- २५

१ क. ख. घ. झ. एके; ट. एके पुं अपरे. २ च. वा. ३ ङ. च. ज.
प्राधान्ये वर्त. ४ घ. ज. ट. ठ विशेषेण प्रत्यय. ५ घ. ज. ट. ठ. 'तस्य'
नास्ति. ६ घ. झ. ट. ठ. 'स्थापन'. ७ क. ख. ग. ज. घ. झ. ट. ठ. 'त्वोदन'.
८ क. ख. ग. ज. घ. झ. ट. ठ. 'ब्रवीति' । अथ.

- माख्यातमिति । शृणु । अमूर्ता हि क्रिया निरु-
 भावप्रधानमाख्यातम् पाख्या । सा हि कारकैरभिव्यज्यमाना कारक-
 शरीरे वसन्ती शक्यते निर्देष्टुम् । इतरथा ह्यश-
 रीरा सती सा न गृह्येत । तथाग्रहणे च सति कथमिव निर्दिश्येत । तत्रैवं
 ५ सति कारकसमूहेनाभिव्यज्यमाना क्रिया यस्मिन्साधने विशिष्टमात्मीयं
 कार्यमारभते पाकाख्यं तदभिधानशब्दोपपदैव साक्षाद्ग्रहणासंभवान्नि-
 र्दिश्यते । न ह्यनाश्रिता कदाचिदपि गृहीतपूर्वाकृतिरिति साक्षाद्ग्रहणासं-
 भवः । तस्मादोदनकर्मिका या देवदत्तकर्तृकौदनशब्दोपपदैव निर्दि-
 श्यत ओदनं पचति देवदत्त इति तत्राविवक्षितस्वार्थ ओदनशब्दः । अपि
 १० च क्रियाव्यापारंपिपृच्छिष्यैव पृष्टः किं करोतीति क्रियाव्यापारमात्रमेव
 प्रत्याचष्टे पचतीति । ततः किमिति पर्यनुयुक्ते शब्दान्तरेणापाकरोति देव-
 दत्त ओदनमिति । तस्माच्छब्दान्तरवाच्यत्वात्साधनस्य पचतीत्यत्र क्रियैव
 प्रधानमित्युपपन्नम् । यत्पुनरेतदुक्तमोदनमिति पूर्वमुक्त्वेति तत्र ब्रूमः ।
 स हि पर्यनुयुक्षां साधनगतां भाविनीमाशङ्कमानः पर्यनुयोगमात्मनो
 १५ बुद्ध्यवस्थं कृत्वा तदपाकरणार्थमोदनमिति पूर्वं ब्रवीति । एवं तत्रापि
 द्रव्यविशेषपरिज्ञानार्थो द्वितीयः पर्यनुयोगोऽनुक्तो द्रष्टव्यः । तस्मात्पचतीति
 शब्दवाच्यत्वादत्र क्रियायाः शब्दान्तरवाच्यत्वात्तद्द्रव्यस्य क्रियैव प्रधानमिति ।
 इतश्च भावप्रधानमाख्यातम् । एकास्मिन्वाक्ये द्वयोरारख्यातयोरसमवा-
 यात्पचति पठतीत्युभयोः प्राधान्यादितरेतरेण
 २० तदेव समवायो नास्ति । न हीतरः शब्द इतरत्र गुणी
 भवति । द्रव्यशब्दे च समवायात् । समवैति हि^३
 द्रव्यशब्देनाऽऽख्यातशब्दः । पचति देवदत्त इत्युक्ते पचिक्रियागुणभूतो
 लक्ष्यते देवदत्तः । तस्मादुपपन्नं भावप्रधानमाख्यातमिति । अपि चोक्तं
 “क्रियावाचकमाख्यातं लिङ्गतो न विशिष्यते । त्रीनत्र पुरुषान्विद्यात्कात्-
 २५ तस्तु विशिष्यते”^३ इति ॥

१ घ. झ. ट वसती; ठ. वसति इति शं. २ क. ख. घ. झ. ट. निर्दिष्टु.
 ३ क. ख. ग. ज. ' तथा ' नास्ति. ४ क. ख. ग. च. ज. कर्मका या. ५ ग.
 च. ज. व्यापर°. ६ झ. यदुक्त° ट. यदुक्त° देवतपुनरु. ७ ग. ज. अनुक्तोऽपि. ८ ग.
 ज. वाच्यशब्दत्वात्. ९ क. ख. ग. ज. ' तत्तत् ' नास्ति; घ. झ. ट. ठ. तत्-
 १० द्रव्य°. १० क. ख. ग. ज. इतश्च न द्रव्यप्रधान°. ११ क. ख. ग. ज 'हि' नास्ति.
 १२ च. ' इति ' नास्ति.

त्पुनरेतच्चतुष्प्रभेदमाख्यातं भवति । कर्तारि भावे कर्मणि कर्मकर्तारि
चेति । पचतीति कर्तारि । भूयते पच्यत इति
चतुष्प्रभेदमा- भावकर्मणोः । पच्यते स्वयमेवेति कर्मकर्तारि । चतु-
ख्यातम् र्व्यं विवक्षितार्थानि द्रव्याप्यप्रधानानि क्रियैव
प्रधानम् । तामभिदधत्तैव लक्ष्यमाण आख्यात-

५

संज्ञो भवतीत्युक्तम् ।

आख्यातजत्वान्नाम्नां प्रतिज्ञाक्रमं भित्त्वा पूर्वमाख्यातलक्षणमुक्तम् । पश्चा-
न्नामलक्षणमुच्यते । किं पुनस्तत् । सत्त्वप्रधानानि
नामलक्षणम् नामानि । लिङ्गसंख्ययोरत्र सद्भाव इति सत्त्वम् ।
तथा लक्षणोपपत्तेः । तद्येषु प्रधानं गुणभूता
क्रिया नामान्येव तानि । नमन्याख्यातशब्दे गुणभावेन नमयन्ति वा स्वमर्थ-
माख्यातशब्दवाच्ये गुणभावेनेति नामानि । यथैव ह्याख्याते विद्यमान-
मपि द्रव्यमविवक्षितमेवमिहापि विद्यमाना क्रियाविवक्षिता द्रव्यपरत्वात्सत्त्व-
शब्दस्य । तद्वि क्रियाजनितमुत्तरकालं क्रियाशेषभूतमभिधाय धात्वर्थोऽसौ
व्यावर्तते ।

१०

१५

आह । कथं पुनर्नाम्नि क्रिया विद्यत इति विद्यमानापि चाविवक्षितेति ।
प्रकृतिः प्रत्ययो विभक्तिरिति त्रिधा विभज्यमान-
नाम्नि क्रियाकिम- मेत. वदेवैतन्नाम । तत्र प्रकृतिर्धातुरित्यकोऽर्थः ।
र्थमविवक्षिता धातुश्च पुनः क्रियावचनः । स च नाम्नि विद्यत
इति तदभिधेयभूतया क्रियया भवितव्यम् ।
तथावश्यं यत्रार्थस्तत्र तदभिधायकशब्दो यत्र शब्दस्तत्र तद्वाच्योऽर्थः
इति । संबद्धौ हि शब्दार्थौ वाच्यवाचकत्वेन नित्यमिति । एवं तावत्क्रिया
विद्यते । यत्पुनरेतदुक्तं विद्यमानां क्रिया कथमविवक्षितेति । अत्र ब्रूमः ।
नाम्नि यो धातुः स कृत्प्रत्ययोपजानितेन प्रातिपदिकेनाभिभूतक्रियाभिधान-

२०

१ क. ख. ग. ज. 'प्यव्यवार्थानि. घ. झ. ठ. 'प्यविवक्षिताव्यवा- २५
र्थानि; ट. 'प्यविवक्षिताव्यवार्थानि' धीनि. २ क. ख. ग. ज. घ. झ. ट.
'नानीति क्रि'. ३ घ. झ. ट. ठ. नामगन्ति. ४ क. ख. घ. झ. ट. ठ. 'मानपि
क्रि'. ५ क. ख. ग. ज. तदिक्रि'. ६ च. ठ. कृतार्थो; ट. धात्वर्थो कृता.
६ क. ख. वा विव'. ७ क. ख. घ. झ. ट. ठ. त्रिधा. ८ क. ख. यथावश्यं;
घ. ट. यतथावश्यं. ९ क. ख. 'मान.पि.

३०

- शक्तिः प्रातिपदिकान्तलानवृत्तिरेव स्वमर्थमुद्गावयितुमशक्नुवन्प्रातिपदिकार्थ-
मेवानुवर्तमानो द्रव्यप्रधान एव भवतीत्येवं न विवक्षिता क्रिया । सा तु
विद्यमानापि विगृह्यमाणे नान्नि प्रातिपदिकनिबन्धनादुन्मुच्यमाना द्रव्यगतमर्थं
प्रकाशयति न प्राग्विग्रहादिति द्रव्यपरता सत्त्वशब्दस्य गम्यते । तथा-
५ चोक्तं “ शब्देनोच्चारितेनेह येन द्रव्यं प्रतीयते । तदक्षरविधौ युक्तं
नामेत्याहुर्मनीषिणः ” (बृहदेवता १-४२) इति । पुनश्चोक्तं
“ अष्टौ यत्र प्रयुज्यन्ते नानार्थेषु विभक्तयः । तन्नाम कवयः प्राहुर्भेदे
वचनलिङ्गयोः ” (बृ० १-४३) ॥ “ निर्देशः कर्म करणं
प्रदानमपकर्षणम् । स्वाम्यर्थोऽथाधिकरणं विभक्त्यर्थाः प्रकीर्तिताः ”
१० इति ॥ स्त्रीपुंनपुंसकैर्भेदं निपातोपसर्गणामपि वा क्वचिन्नामत्वमपेक्ष्य बहु-
वचनेनोक्तं नामानीति ।

अपरे पुनः । भावकालकारकसंख्याश्चत्वार एतेऽर्था आख्यातस्य ।

- नामाख्यातलक्ष- तथा भावः प्रधानं भवति । अतो भावप्रधान-
णयोरपरा व्याख्या माख्यातमित्युक्तम् । नाम्नोऽपि सत्ता द्रव्यं संख्या
१५ लिङ्गमित्येतेऽर्थाः । तेषां द्रव्यं प्रधानमित्यतः सत्त्व-
प्रधानानि नामानीत्युक्तमेवमेके मन्यन्ते ।

- “ तद्यत्रोभे भावप्रधाने भवतः ” । एवं तावदनयोर्नामाख्यातयोः
परस्परविनाभूतयोः स्वपदार्योक्तावेकस्य भावप्राधा-
नामाख्यातयोः न्यमेकस्य सत्त्वप्राधान्यम् । अथ पुनर्यत्र ते उभे
२० कतरत्प्रधानं भवतः । क्व च पुनरुभे एते भवतः । वाक्ये ।
तत्र कस्य प्रधानमर्थः कस्य गुणभूत इति ।
शृणु । भावप्रधाने भवतस्तस्य चिकीर्षितत्वात् । वाक्ये ह्याख्यातं प्रधानं
तदर्थत्वाद्गुणभूतं नाम तदर्थस्य भावनिष्पत्तावङ्गभूतत्वात् । एवं तावदा-
ख्यातं वाक्ये प्रधानम् ।

- २५ १ ग. ज. प्रदीयते. २ ग. ज. स्वाम्यर्थोऽधिक °. ३ घ. ट. °सकनेटं; झ.
°सकभेटं. ४ क. ख. ठ. भावप्रधानता भवति; ग. ज. भावप्रधानं. ५ घ. झ. 'इति'
नास्ति; ट. ख्यातमुक्तम्° नित्यु. ६ क. ख. घ. ज. झ. ट. °स्वराविना;
च. परस्परविना° रा; °ठ. परस्परं विना°. ७ क. ख. घ. झ. ट. °र्थत्रैते. ८ क.
३० ख. घ. झ. ट. पुनरेते उभे.

अथ पुनः कथमभिनिर्वर्त्यमानो भाव आख्यातेनोच्यते किं वा आख्यातमिति । यतो लोकप्रसिद्धवैवोदाहरति तत्प्र-
 आख्यातेन भावः सिद्धत्वाच्छब्दार्थसंबन्धस्य । “ पूर्वापरीभूतं भाव-
 कथमुच्यते । आ-
 ख्यातोदाहरणं च माख्यातेनाचष्टे व्रजति पचतीत्युपक्रमप्रभृत्यपवर्ग-
 पर्यन्तम् ” । अपूर्वमनपरं सन्तमेकत्वात्पूर्वापरी-
 भूतं पूर्वापरमिच पौर्वापर्येणावस्थितमेकमनेकासु
 क्रियास्वाधितमुपानदैभिनहनपूर्वोत्तरपादविहरणपथिभोजनशयनासनोदक-
 पानाद्यास्वाश्रितं तदैभिनिर्वृत्तिचशेनाभिनिर्वर्त्यमानं कस्मैचित्पृच्छते किं
 करोतीत्यन्य आचष्टे व्रजतीति । अविभक्तकर्तृकं द्वितीयमित्युदाहरणद्वयं
 भावद्वयोपप्रदर्शनार्थम् । उपक्रमप्रभृतीति । उपक्रम आरम्भस्तस्मादारभ्या-
 पवर्गपर्यन्तं यावदन्त्या क्रियेत्यर्थः । आह । अन्यासंनिधौ भावनिर्वृत्ति-
 दर्शनादन्त्यैव निर्वर्त्यत इति । शृणु । पूर्वा-
 भावोऽनेकक्रिया-
 मिनिर्वर्त्यते सामभावेऽप्येव न स्यात्पूर्वापेक्षं हि तस्या
 अन्यत्वम् । अपि च । प्राप्तिफलो हि ब्रजिः ।
 न चैकया क्रिययाभिमतदेशान्तरप्राप्तिरस्ति ।
 तस्मादुपक्रमाद्याभिः क्रियाभिरीषदीषदभिनिष्पाद्यमानो भावोऽन्यायामभि-
 संतिष्ठते । अतस्तत्संनिकर्षे गृह्यते । न त्वसावन्त्यैवाभिनिर्वर्त्यत
 इत्यन्ते गृह्यते । अपि च प्रसिद्धमेतदुपक्रममादारभ्य यच्च ब्रजितं यच्च
 व्रज्यते यच्च व्रजिष्यमाणं तत्सर्वमेकीकृत्य वक्तारो भवन्ति व्रजति देवदत्त
 इति । न प्रसिद्धिरुपरोद्धुं न्याय्या । यथावस्थितानां हि शब्दानामन्वाख्यान-
 मात्रमेव शास्त्रेण क्रियते नोत्पाद्यन्ते शब्दा नाप्यर्थेषु विधीयन्ते । तस्मा-
 त्प्रसिद्धशास्त्रसमयोऽपि लौकिकप्रसिद्धैव पूर्वापरीभूतं भावमाख्यातेनाचष्टे
 व्रजति पचतीत्युपक्रमप्रभृत्यपवर्गपर्यन्तम् । तस्मादुपपन्नमनेकक्रियाभिनिर्व-

१ ठ. 'भूतमिति । अपूर्व' । २ घ. झ. ट. क्रियासु स्वा आभि° । ३ घ. झ.
 ट. 'द्विभिनहन' । ४ घ. ट. तदक्षिभिनिर्वृत्ति° । ५ क. ख. ग. ज. 'निर्वर्तमानं' ।
 ६ घ. झ. ट. यच्च द्वितीयमिति । उदा०. ७ च. निर्वृत्त्यत° । ८ क. ख. घ. झ.
 ट. ठ. व्रजतिः । ९ क. ख. ग. ज. ततः संनि°; घ. अत तत्संनि°; झ. अततत्सं;
 ट. 'इतैतैः' ततः सं. १० क. ख. घ. झ. ट. गृहीतः । ११ घ. ज. 'कन-
 थार' । १२ घ. ज. व्रजितः ।

र्यमानो भाव आख्यातेनोच्यत इति । आह च । “ क्रियासु बह्वीष्व-
भिसंश्रितो यः पूर्वापरीभूत इवैक एव । क्रियाभिर्निर्वृत्तिवशेन सिद्ध
आख्यातशब्देन तमर्थमाहुः ” [बृह० १४-४] इति ।

“ मूर्तं सत्त्वभूतं सत्त्वनामभिः ” । कदाचित्तमेव भावं तथैवोपक-

४

मप्रभृत्यभिर्निर्वर्तमानमपवर्गपर्यन्तं मूर्तं सैतन्तं सत्त्व-
सत्त्वभूतो भावः भूतं सत्त्वरूपिणं लिङ्गसंख्यायुक्तैः सत्त्वनामभि-
कथमुच्यते राचष्टे । कथम् । “ ब्रज्या पक्तिरिति ” । तत्रोक्तो
विशेषः । कृदभिहितो भावो द्रव्यवद्भवति । सोऽयं

१०

प्रयुक्तस्य लक्षणस्य प्रयोगमपेक्ष्य कचिदपत्रादः । आह च । “ क्रिया-
भिर्निर्वृत्तिवशोपजातः कृदन्तशब्दाभिहितो यदा स्यात् । संख्याविभक्ति-
व्ययलिङ्गयुक्तो भावस्तदा द्रव्यमिवोपलक्ष्यः । ” [वृ० १-४]
इति । आह । कस्मात्पुनरेक एव भावस्तिङ्गन्तेन कृदन्तेन चान्यथोच्यत

१५

भावस्य द्विरूपत्वे इति । उच्यते । शब्दस्वाभाव्यादृते नान्यदत्र
कारणम् प्रयोजकमस्ति । अपि चोक्तमस्माभिरवस्थितानामेव
शब्दानामभिधानाभिधेयसंबन्धेनाभिसंबद्धानामेव
नित्यमन्वाख्यानामात्रमेव क्रियते नोत्पाद्यन्तेऽर्थेषु वा विधीयन्ते शब्दा
इति । ब्रज्या पक्तिरित्युदाहरणद्वयमुक्तप्रयोजनम् ।

१०

“ अद इति सत्त्वानामुपदेश ” इति । भावोऽधिकृतः । स च
पुनः सत्त्वभूतो नेतरः । यतस्तत्संबन्धेनैव
सत्त्वानां सामा- नात्रो यदवशिष्यते तदुच्यते । किं पुनस्तत् ।
न्योपदेशः सामान्यविशेषवाचित्वम् । तत्राद इति सत्त्वाना-
मुपदेशः सामान्यत इति वाक्यशेषः । सर्वेषा-
मपि सत्त्वानामध्ययने प्राप्ते लिङ्गाविशिष्टत्वादिदमेवैकमुदाहृतमुपप्रदर्श-
नार्थम् ।

२५

आह । विशेषोपदेशः कथमिति । उच्यते । “ गौरश्वः पुरुषो हस्तीति ”

१ च. संश्रुतो. २ ठ. °निर्वर्तमान°. ३ क. ख. ग. ज. 'सन्तं' न विद्यते.

४ च. 'कृदन्तेन' न विद्यते. ५ क. ख. °च्यते । खण्डसूत्रम् । गो° ; ग.

°च्यते । प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥ गो° ; ज. °च्यते । खण्डः । गो° ; घ. झ. ङ.

°च्यते । सूत्रं । गो°.

सत्त्वानां विशेषोपदेश इति वाक्यशेषः । सोपाधिकनिरुपा-
धिकोपप्रदर्शनार्थमनेकोदाहरणम् । सामान्यवृत्त्या
विशेषोपदेशश्च विशेषवृत्त्या चोभयथा शब्दः प्रवर्तत इत्युभय-
मुपदर्शितम् ।

“ भवतीति भावस्य ” सामान्येनोपदेशः । अत्र हि सर्वेषां सत्त्वा- ५
वाचिनामध्ययने प्राप्ते भवतिरेवैक उदाहर-
भावस्य सामान्यो- णार्थः परिगृहीतः । विद्यमानतामेवानुभवन्तः सर्वे
पदेशः भवतिशब्दवाच्या अन्याभिर्विशेषक्रियाभिरभिसं-
बध्यन्ते । तस्माद्भवतीति सर्वक्रियाप्रसवबीजभूत-
मस्तित्वमात्रमेव निरुपपदेन भवतिशब्देनोच्यत इत्युपपन्नं भवति सामान्यवा- १०
चित्वम् । विशेषनिर्देशः कथमिति । उच्यते ।
विशेषोपदेशश्च “ आस्ते शेते व्रजति तिष्ठतीति ” । सकर्मका-
कर्मकोपदर्शनार्थमुभयेषामुदाहरणम् ।

“ इन्द्रियनित्यं वचनमौदुम्बरीयणः ” ॥ १ ॥

तत्र चतुर्हं नोपपद्यते युगपदुत्पन्नानां वा शब्दानामितरेत- १५
रोपदेशः शास्त्रकृतो योगश्च व्याप्तिमत्त्वाच्च शब्दस्याणीय-
स्त्वाच्च शब्देन संज्ञाकरणं व्यवहारार्थं लोके तेषां मनुष्य-
वद्देवताभिधानं पुरुषविद्यानित्यत्वात्कर्मसंपत्तिर्मन्त्रो वेदे ।
षड् भावविकारा भवन्तीति वाष्यायणिर्जायतेऽस्ति विप- २०
रिणमते वर्धतेऽपक्षीयते विनश्यतीति जायत इति पूर्वमा-
वस्यादिमाचष्टे नापरभावमाचष्टे न प्रतिषेधत्यस्तीत्युत्प-
न्नस्य सत्त्वस्यावधारणं विपरिणमत इत्यप्रच्यवमानस्य
तत्त्वाङ्घ्रिकारं वर्धत इति स्वाङ्गाभ्युच्चयं सांथौगिकानां
वार्थानां वर्धते विजयेनेति वा वर्धते शरीरेणेति वापक्षी- २५
यत इत्येतेनैव व्याख्यातः प्रतिलोभं विनश्यतीत्यपरभाव-
स्यादिमाचष्टे न पूर्वभावमाचष्टे न प्रतिषेधति ॥ २ ॥

१ ग. ज. °ध्ययनात्तो भ°. २ क. ख. ग. च. ज. घ. झ. °रायणस्तत्र;
ट. °रायणस्तत्र; ठ. °रायण इति । इति निरुक्तटीकायां प्रथमाध्याये प्रथमः खण्डः।
तत्र. ३ क. ख. छ. त. व. °दे ॥२॥ १६°. ४ क. ख. छ. त. व. ३.

“ तत्र चतुष्टयं नोपपद्यते ” । आह । इदं तावदुक्तं पदचतुष्टयं

पदचतुष्टयानुपपत्तिः भाववचनता द्रव्यवचनता गुणभावः प्रधानभावः

- पूर्वापरीभावः सामान्यवाचित्वं विशेषवाक्स्वामिति नोपपद्यते । कस्मात् । वचनानित्यत्वात् । कः पुनरेवमाहानित्यं वचन-
 ५ मिति । उच्यते । इन्द्रियनित्यं वचनमित्यौदुम्बरायणः । इन्द्र आत्मा स येन ईयते लिङ्गयतेऽनुमीयते वास्यसावात्मा कर्ता यस्येदं करणं नाकर्तृकं करणमस्तीति तदिन्द्रियम् । तस्मिन्नित्यमिन्द्रियनित्यम् । किं पुनस्तत् । वचनम् । उच्यतेऽनेनेति वचनं वाक्यमित्यर्थः । कतमत् । यदेतन्नामाख्यातोपसर्गनिपातात्मकम् । औदुम्बरायण आचार्यो मन्यत
 १० इति वाक्यशेषः । उदुम्बरस्यापत्यमौदुम्बरः । तस्यापत्यमौदुम्बरायणः । आह । ततः किमिति । उच्यते । तत्र तस्मिन्वाक्य एवमिन्द्रियनित्ये सति यदेतत्पदचतुष्टयमुक्तमेतन्नोपपद्यते । कस्मात् । शृणु । यावदेव वक्तुर्वाग्निन्द्रिये श्रोतुश्च श्रोत्रेन्द्रिये वचनं तावदेव तदस्तीति शक्यते वक्तुं प्रच्युतं च नास्ति । अथि च । वाक्यमपि समस्तमुद्धृतं तदिन्द्रिये नावतिष्ठति
 १५ यदवयवभूतानि पदान्यवस्थितानि परिसंख्यातुम् । न च विनष्टाविनष्टयोः पदयोः सह परिसंख्यानमस्ति । तस्माद्वचनानित्यत्वात्पदचतुष्टयानुपपत्तिरित्युपपन्नम् ।

किं चान्यत् । “ अयुं गपदुत्पन्नानां वा शब्दानामितरेतरोपदेशः ” ।

व्यशब्दः समुच्चयार्थः । “ वा विकल्पोपमानद्वंद्वस्त-

- २० इतरेतरोपदेशश्च मुञ्चयार्थेष्विति ” हि निम्नतविद्ः पठन्ति । वक्ष्यति

चायमपि “ वेति विचारणार्थं ” इत्युपक्रम्य “ अथापि

समुच्चयार्थं भवति ” (निर० १-४) इति । एवं चैतेष्वमयुगपदुत्पन्नानां

शब्दानां वाक्यावयवभूतानां योऽयमितरेतरोपदेश इतरेतरगुणप्रधानभावो

नास्ति आख्यातं प्रति गुणभावेनोपदेश आख्यातस्य च नाम प्रति प्रधान-

- २५ भावेनोपदेशः । अयं च नोपपद्यत इत्यनुवर्तते । किं कारणम् । न हि

१ क. ज. ' आह ' नास्ति. २ क. ख. इह त्ववः° ग. ल. इह तावदुत्तरं । पद° . ३ क. ख. ग. ज. घ. झ. ट. ठ. °मिति । इन्द्र° च. °मिति । इन्द्र° न्यौदुम्बरायणः. ४ ङ. °चतुष्टयम्° ५ ग. ज. वाक्यते. ६ क. ख. ग. ज. घ. झ. ट. वाक्यमपि वाक्यं स्म° . ७ म. ज. युगपदु° . ८ च. °व्यापेक्षया इति° . ९ क. १० च. झ. ट. °यार्थं वाच्यो भव.

विनष्टं नाथ गुणभावमियादाख्याते । नापि विनष्टमाख्यातं प्रधानभावमिया-
चासि । न हि विनष्टाविनष्टयोरितरेतरगुणप्रधानभावोऽस्ति ।

किं चान्यत् । “ शास्त्रकृतो योगश्च ” । यश्चयं शास्त्रकृतो योगः

शास्त्रदृष्टः शब्दस्य शब्दान्तरेण योगः संयोगः ।

शास्त्रकृतो योगश्च

तद्यथा । उपसर्गस्य धातुना धातोः प्रत्ययेन प्रत्य-
यस्य लोपागमवर्णविकारैः । अयं च वचनानि-

त्यत्वान्नोपपद्यते । किं कारणम् । अयुंगपदुत्पत्तौ हि सत्यां धातुरुच्चारितो
विनष्टः स कथमुपसर्गेण योक्ष्यते प्रत्ययेन वा । न हि विनष्टाविनष्टयो-
र्योगोऽस्ति । तस्माद्य एव नामाख्यातयोरितरेतरगुणप्रधानभाव उपसर्गनि-
पातानां नामाख्याताभ्यां यौगो यच्च पदचतुष्टमुक्तं सर्वमेतदसम्यगिति ।

युगपदुत्पन्नानामित्येवमारभ्यमाणयोर्वाक्ययोरनयोऽन्यो व्याख्यामार्गो

युगपदुत्पन्नानामित्य-
स्यान्यो व्याख्यामार्गः

भवति । नोपपद्यते युगपदुत्पन्नानामयुगपदुत्पन्नाना-
मित्युभांवापि पाठौ व्यापारं प्राप्तुतः समनसंहित-
त्वात् । इन्द्रियनित्यत्वात्पदचतुष्टानुपपत्तिरित्युच्चार्य

मैताशङ्काद्वारेणैतदवतार्यते युगपदुत्पन्नानामिति ।

अथ मतम् । अविचालिन एवैते कूटस्था अविनाशिनः शब्दाः । ते तु कल्पान्ते
तस्माद्द्वयांसिरूपाद्विशिर्णेष्वभिधेयेष्वभिधातुषु कारणभावमापद्यमानेष्वश्रया-
भावादेवावस्थातुमशक्नुवन्तोऽभिधेयाभिधातुसहिता एव कारणात्मभावमधि-
कमनुभूयाभिर्संभवकाले कल्पादावन्यकल्पविशिष्टकर्मनिर्मितकार्यकारणसर्व-
भूतसाधारणात्मभूते हिरण्यगर्भे विवर्तमाने तद्बुद्धिमाश्रयं प्राप्य तेनैव सह
युगपदेवामिभ्यज्यन्ते विशेषात्मलाभाय शब्दा इति । अत्र ब्रूमः । एवमप्ये-
तेषां युगपदुत्पन्नानां युगपदुत्पत्तावपि सत्यां यद्यपि पदचतुष्टं प्राप्नोत्येव
सहावस्थितानां तथापीतरेतरोपदेश इतरेतरगुणप्रधानभावश्च न प्राप्नोति । न
हि युगपदुत्पन्नयोर्गोत्रिषाणयोरितरेतरगुणप्रधानभावोऽस्ति । किं चान्यत् ।
कूटस्थेषु चाविचालिषु नित्येषु शब्देषु य एष शास्त्रकृतो योग एषं नोप-

१ क. ख. ग. ज. ' संयोगः ' नास्ति. २ क. ख. च. योगे. ३ क. ख. घ.
झ. ट. °चानामयुगपदुत्पन्नानामित्ये°. ४ क. ख. ग. ज. °वपि व्याहारौ प्राप्नु°.
५ ग. ज. मताशङ्क्यद्वा°; घ. ट. मनाशङ्काद्वा°. ६ ग. च. ज. °णैतत्प्रतार्यते.
७ घ. झ. ट. व्याधिरूपा°. ८ घ. झ. निर्मित; ट. निर्मित° जि. ९ क. ख. घ.
झ. ट. ठ. ऋतुष्टयं. १० क. ख. घ. झ. ट. ठ. स एष.

पद्यते । किं कारणम् । अयुक्तो हि युज्यते । नित्ययुक्ताश्च धातव उप-
सर्गैः प्रत्ययैश्च प्रत्ययाश्च लोपागमवर्णविकारैरिति । तस्मान्नित्यपक्षेऽपि
वचनस्य यदेतदुपवर्णितं गुणप्रधानभावविषयं पदचतुष्टयमाधिकृत्य सर्वमे-
तदसम्यगिति ।

- ३१ “ व्याप्तिमत्त्वात् शब्दस्य ” । उच्यते सर्वमेतदुपपद्यते ।
कस्मात् । व्याप्तिमत्त्वाच्छब्दस्य । तुशब्दः पक्ष-
परोद्भावितदोषनि- व्यावृत्तौ । व्यापनं व्याप्तिः । सा यस्मिन्नास्ति
राकरणम् सोऽयं व्याप्तिमाञ्छब्दः । तद्भावो व्याप्तिमत्त्वम् ।
तस्माद् व्याप्तिमत्त्वाच्छब्दस्य सर्वमेतदुपपद्यत इति
- १० वाक्यशेषः । आह । कथं पुनर्व्याप्तिमाञ्छब्द इति । शृणु । शरीरे
ह्यभिधानाभिधेयरूपा बुद्धिद्वयान्तर्गताकाशप्रतिष्ठिता । तयोरभिधानरूपा-
भिधेयरूपयोर्बुद्धयोर्मध्येऽभिधानरूपया शास्त्राभिमतप्रयोजनविजिज्ञापयि-
षया बुद्ध्या पुरुषेण तदभिव्यक्तिसमर्थेन स्वगुणभूतेन प्रयत्नेनोदीर्यमीणः
शब्द उरःकण्ठादिवर्णस्थानेषु निष्पद्यमानस्तथा पुरुषार्थाभिधानसमर्थ-
- १५ वर्णादिभावमापद्यमानः पुरुषप्रयत्नेन बहिर्विनिक्षिप्तोऽविनाशिनि व्यक्तिभा-
वमापन्नः श्रोत्रद्वारेणानुपविश्य प्रत्याप्यस्य बुद्धिं सर्वार्थरूपां सर्वाभिधा-
नरूपां व्याप्नोतीत्येवं व्याप्तिमाञ्छब्दः । आह । ततः किं यदि व्याप्तिमा-
ञ्छब्दः । उच्यते । यदि नित्यो यद्यनित्यः पदचतुष्टादि सर्वमुपपद्यत एव ।
किं कारणम् । न ह्यसंव्याप्य पुरुषस्य बुद्धिं बुद्धयवस्थमर्थं प्रत्ययमादधीत ।
- ३० न चानवस्थितो व्याप्नुयात् । ततश्च किम् । स शब्दस्तं तमर्थमाभेदधत्स्व-

१ क. ख. हि; घ. झ. ट. हिश्च, ठ. °श्च हि धा'. २ क. ख. घ. झ. ठ.

भावादि पद°; ट. भावादि पद° वविषय. ३ ग. ज. तुष्टमधि°. ४ ठ. °काशे
प्र°. ५ ग. ज. तयोरभिधानरूपा द्वयान्तर्गताकाशप्रतिष्ठिता तयोरभिधानाभिधेयरू-
पयो°. ६ च. 'भिधेयरूपयोर्बुद्धयोर्मध्येऽभिधानरूपया' नास्ति. ७ ग. ज. समर्थो

२५ न; च. सामर्थ्येन. ८ ग. °माणादिषु सत्युरःकण्ठा°; च. ज. माणा सत्युरःकण्ठा°;
ट. °माणः कौटुः उरः उ° सत्यु. ९ ग. च. ज. °ण्ठादिषु वर्ण°. १० क. ख. झ.
निष्पद्यमानस्तथा; ग. ज. निष्पद्यमानस्तथा; च. निष्पद्यमानस्तथा. ११ घ. झ.
ट. °षयत्नेन. १२ ग. ट. बहिर्विनिक्षिप्तो°. १३ घ. झ. प्रत्याप्यरय; ट. प्रत्याप्यस्य°
व्य. १४ क. ख. ग. ज. 'बुद्धिं' नास्ति. १५ क. ख. घ. झ. ट. °ब्दः

३० स्वमर्थ°.

क्रियाप्रवेशोपजनितैः तेनाभिधानेनाख्यातमित्येवमादिना स्वमात्मानमभिसं-
 ध्य तिरीभवितुमुपक्रमते विनाशं चोपैति । तस्य स्वदेशोपजनितैराख्या-
 तादिभिः स्वप्रदेशविशेषानुस्मृतिपूर्वकं परिसंख्यानमुपपद्यत एव । तस्मात्सं-
 म्यगेवोक्तम् । यत्पुनरेतदुक्तं न हि विनष्टाविनष्टयोः परिसंख्यानमस्तीति ।
 अत्र ब्रूमः । पुरुषप्रयत्नोपजनितोद्बन्धोद्वातात्परस्यार्थप्रत्ययमाधाय शब्दव्य-
 क्तय एतां ध्वंसन्ते न तु शब्दाकृतयः । तास्तु भूयोऽभिधानशक्या बुद्धि-
 द्वारेणावस्थिताः स्वानभिधेयान्प्रकाशयन्त्यः स्थिता एव भवन्ति । तासु
 साक्षात्परिसंख्यानं वर्तमानमितरासु विनाशिनीषु व्यक्तिषु लक्षणयोपच-
 र्यते । तस्माद्भ्यासिमत्त्वाच्छब्दस्य पदचतुष्टयादि सर्वमुपपद्यत एव । व्याप्ति-
 मत्त्वादित्येतेनैवेतरेतरोपदेशः प्रत्युक्तः शास्त्रकृतश्च यो योगः । नामाख्यातपद-
 रूपे बुद्धितत्त्वे सत्त्वक्रियाविषये गुणप्रधानभावेनावतिष्ठेते । तयोर्गुणप्रधान-
 भावे सति व्यक्तिषु लक्षणयोपचर्यते । तथा च धातुरूपा बुद्धिसैतदर्थया
 संयुज्यते । बुद्धिरेव हि धात्वादिरूपेण विपरिणममाना शास्त्रेण संस्क्रियते ।
 तस्यां संस्क्रियमाणार्थां शब्दे संस्कारोपचारः क्रियते तदभिधायकत्वाच्छ-
 ब्दस्य । तत्र यदुक्तं वचनानित्यत्वादितरेतरोपदेशः शास्त्रकृतश्च योगो नोप-
 पद्यत इत्येतदयुक्तमिति । नित्यत्वपक्षेऽपि युगपदुत्पन्नानां गुणप्रधानभावो
 गोविषाणवन्नास्तीति यदुक्तमनैकैकान्तिको दृष्टान्तः । दृष्टो हि युगपदुत्पन्न-
 योरेककोऽपि राजपुत्रामाल्यपुत्रयोर्गुणप्रधानभावः । तत्र यदुक्तं युगपदुत्पन्ना-
 नामितरेतरोपदेशो न प्राप्नोतीत्येतदयुक्तं व्याप्तिमत्त्वाच्छब्दस्य सर्वमुपपद्यत
 इति । तदेव सम्यग्भवति ।

अपरो व्याख्यामार्गः । इन्द्रियनित्यत्वात्पदचतुष्टयानुपपत्तिस्तदाश्रयस्य १६

१ घ. झ. ट. ठ. °पजतितेनाभि°. २ क. ख. घ. झ. ट. ठ. चोपैति.
 ३ च. अनिता वक्रत्वोद्याताः. ४ क. ख. ग. घ. ज. झ. ठ. एव. ५ घ. झ. ट.
 तथाभिधान; ट. तैर्वाभि° भूयोऽ°. ६ घ. झ. स्वानर्थान; ट. स्वानर्थान° भिधेया. ७
 क. ख. घ. झ. ट. °कृतो योगश्च. ८ च. ठ. सर्वकि; ° ट. सत्त्वे° व. ९ क. ख. घ. झ.
 ठ. °सति तच्छब्दे लक्षण; ° ग. ज. °सति तच्छब्दे (ग. °च्छब्द) लक्षणया
 व्यक्तिषूपचर्यते; ट. तैच्छब्दे ल° व्यक्तिषु. १० क. ख. घ. झ. ट. °चर्यते. ११ घ.
 ट. तदर्थतया. १२ ग. ज. शास्त्रे. १३ क. ख. घ. झ. ट. °कान्तिकोऽसौ कृ°. १४ ग.
 ज. °काष्ठराज°. १५ क. ख. घ. झ. ट. ठ. सम्यगिति. १६ ग. च. ज. ' च '
 न विद्यते.

- सर्वस्येत्येवमाक्षिते परिहारद्वारेणेदमवतार्यते युगप-
 युगपदुत्पन्नानामि- दुत्पन्नानां वा शब्दानामितरेतरोपदेश इति । अत्र
 व्यस्यापरो व्याख्या- समञ्जस एव वाशब्दः । कथम् । अयुगपदुत्प-
 मार्गः • • • • • न्नानां वा युगपदुत्पन्नानां वा नित्यानां वानि-
 ५ • • • • • त्यानां वेत्यर्थः । इतरस्याख्यातशब्दस्य क्रियावचने
 शब्देऽभिधानत्वेनोपदेशः । इतरस्य च नामशब्दस्य च सत्त्ववचने शब्देऽ-
 भिधानत्वेनोपदेशः । शास्त्रकृतो योगश्च । लक्षणशास्त्रेण चैते क्रियासत्त्वे
 आख्यातनामशब्दाभ्यां युज्येते । तस्मादुपपद्यते पदचतुष्टयमिति । आह ।
 आगमनमात्रमेतत् । हेतुरुच्यतां कथं विनष्टाविनष्टयोः सह परिसंख्यान-
 १० मवस्थितयोर्वा गुणप्रधानभाव इति । उच्यते । व्याप्तिमत्त्वात्तु शब्दस्य ।
 हेत्वर्थः समान एव पूर्वेषु ।

- आह । यदि व्याप्तिमत्त्वाच्छब्दस्य व्यवहारार्थं पदचतुष्टयमुपादीयत
 एवमपि नोपादेयम् । किं कारणम् । अभिनया
 शब्दानां स्थानेऽभि- अपि व्याप्तिमन्तः पाणिविहाराक्षिनिकोचादयस्तै-
 नयाः प्रयोज्या इति रेव कार्यसिद्धिरस्त्विति । अपि चैवं पदचतुष्टय-
 १५ परपक्षः दोषैर्न संभक्ष्यामहे नै वायमतिमहान्वेदसमुद्रः
 पठितव्यो भविष्यत्यतिक्लेशेनेति । उच्यते ।
 स्यादेतदेवं यद्ययमपरो विशेषहेतुर्न स्यात् । कतमः । “ अणीयस्त्वाच्च
 शब्देन संज्ञाकरणं व्यवहारार्थं लोके ” ।
 नेति सिद्धान्तः सत्यमभिनया अपि व्याप्तिमन्तो न त्वणीयांसः ।
 २० • • • • • ते महता यत्नेन व्याप्नुवन्ति न च निःसंदिग्धं
 कुर्वन्ति । तत्प्रतीतिार्थसंबन्धस्यैव नेतरस्य । शब्दस्त्वपरिमितमर्थमल्पीयसा
 यत्नेनोच्चारितो व्याप्नोति । तस्मादणीयस्त्वादिति विशेषहेतूपपत्त्या शब्दे-
 नैव संज्ञाकरणं व्यवहारार्थं लोक इत्युपपन्नम् । यत्पुनरेतदुक्तमध्यय-
 नकृतैर्दोषैर्न संभक्ष्यामहे न चायमतिमहान्वेदसमुद्रोऽभ्येतव्यो भविष्यतीति ।

- २५ १ क. ख. घ. झ. ट. °त्यर्थः । इतरेतरोपदेशः । इतरस्येत्याख्यात°.
 २ ठ. औभिनयां° संकेता. ३ क. ख. घ. झ. ट. न चाय°. ४ घ. झ. ट.
 व्यतीति । अतिक्ले;° च. व्यतीति । अतिक्ले°. ५ ठ. °च्यते । तत्स्यादे°.
 ६ घ. ट. 'च' नास्ति; ठ. °त्वाच्च शब्देनेति । सत्य°. ७ क. ख. ग. घ. ज. ठ.
 २६ °तीतशब्दार्थसं;° ट. °तीतीर्थ° तशब्दा.

अत्र ब्रूमः । अम्युदयो ह्यत्र वेदानुरूप एव भवति । अम्युदयार्थं नः
शास्त्रारम्भे यत्नः । तत्र यदुक्तमध्ययनकृतैर्दोषैर्न संभक्ष्यामहे न चायमतिम-
हान्वेदसमुद्रोऽच्येतव्यो भविष्यतीत्येतद्गुरुक्तमिति ।

“ तेषां मनुष्यवदेवताभिधानम् ” । आह । एवं तावन्मनुष्याणां
मनुष्येषु शब्देन चतुर्धाविभक्तेनावबोधकरणम् ।

देवतामिरपि श- अथ मनुष्याणां देवेषु हविःसंप्रदानाशीःप्रार्थना-
दैरेव व्यवहारः दिव्यवहारः केनेति । उच्यते । तेषामेव शब्दा-
नामियमेव व्यवस्था देवेष्वपि देवानपि प्रति ।

कृतमा । मनुष्यवदेवताभिधानमिति । मनुष्यैस्तुल्यं मनुष्यवदेवताभिधा-
नम् । अभिहितिरभिधानम् । यथैव हि मनुष्याः प्रयोजनेषु नामाख्यातोपस-
र्गनिपातैर्यथार्थमभिदधत्येवमेव देवानपि । देवेष्वपि शब्दस्याभिधानशक्ति-
रपरिहीणेत्यभिप्रायः । तेऽपि हि मनुष्यवदेवा अङ्गादियुक्ताः पौरुषविधिवैरङ्गैः
कर्मभिश्च संस्तूयन्त इति वक्ष्यामः [निरु० ७—६] । तस्माद्गुपपद्यते
मनुष्यवदेवताभिधानमिति ।

आह । यदि नामाख्यातोपसर्गनिपातानामपरिहीणा शक्तिर्देवानप्यभि-
धातुमथ किमर्थं वेदे मन्त्रः समाप्नात इति ।

मन्त्रसमाप्नानप्रयो- उच्यते । “ पुरुषविद्यानित्यत्वात्कर्मसंपत्तिर्मन्त्रो
जनम् वेदे ” । पुरुषेषु मनुष्येषु विद्याया विज्ञानस्यानिर्स्व-
त्वम् । तस्मात्पुरुषविद्यानित्यत्वाद्धेतोः कर्मसंपत्तिः

फलेन संपादनमविगुणकर्मसंपत्तिः फलसंपन्नमेवं कर्म भविष्यतीत्येवमर्थं
वेदे मन्त्रः । समाप्नात इति वाक्यशेषः । इतरथा हि पुरुषेषु विज्ञानस्या-
नित्यत्वाद्यथार्थं नाभिदधते देवानामाख्यातोपसर्गनिपातैः । अशिक्षितत्वा-
न्मन्दशिक्षितत्वाद्भिस्मरणशीलत्वाद्वा देवानामपराध्येयुरयथावत्प्रयुञ्जाना नामा-
ख्यातोपसर्गनिपातान् । ते ततश्च सर्वार्थप्रत्यक्षदृशो देवाः स्वल्पमप्यपराधं

१ क. ख. घ. झ. ट. देवा अपि. २ क. ख. ग. ज. °भिवानेन शक्ति°.

३ क. ख. घ. झ. ट. °हीनेत्य°; ड. हीनेत्य° जे. ४ झ. मेपि हि; ठ. तेऽपि
मनु°. ५ ग. ज. संस्तूयन्ते. ६ क. ख. घ. झ. ट. इति हि वक्ष्यामि; ग. ज.
इति हि वक्ष्यामः. ७ ग. ज. विद्याविज्ञान°. ८ घ. झ. ड. ठ. °त्यत्वात्तस्मा°.
९ ग. फलैर्कर्म°. १० क. ख. झ. ट. ठ. °भेव कर्म°. ११ क. ख. घ. झ.
ड. °मप्यपराधंभिधानं; ड. मप्यपराधंभिधानं न° पराधं.

न मर्षयन्ति । विगुण्यमेतदिति विद्यानित्यत्वात्तदभवि नेयुः कर्मणि । ततश्च देवताहीनं कर्माफलं संपद्यते । न च केवलं फलासंपत्तिः । किं तर्हि । दुरिच्छेहेतुको दोषोऽपि स्यात् । तस्मादेत एव नामाख्यातोपसर्ग-
 ५ नामाख्यातोपसर्गनिपातान्परित्यज्य मन्त्राः सन्ति । एतदेव हि चतु-
 विधं पदजातं प्रयोगानुपरिपाठ्या कैयाचिदवास्थितं मन्त्रा इत्युच्यन्ते ।

आह । कथमनित्यत्वं विद्यायाः पुरुषेष्विति । उच्यते । इह येन वाक्यविरचनानुक्रमेणार्थवस्त्वनुक्रमेण बोक्त्वानुपे-
 लौकिकज्ञानस्या- ष्यते मनुष्य ' एवमेव ब्रूयास्त्वमेतमुं देवदत्तमिति ' १०
 नित्यत्वम् स तेनैव वाक्यविरचनानुक्रमेणैवावबद्धमपि सन्त-
 मर्थं न शक्नोति प्रतिपादयितुम् । एवमनित्यत्वं
 विद्यायाः पुरुषेषु । तददोषं वा मनुष्यान्प्रति सर्वेषामेव मनुष्याणामनित्य-
 त्वाद्विद्यायाः । अयमपि हि येन वाक्यानुक्रमेणाद्य वक्ति मनुष्यः कंचिदर्थं
 न तेनैव श्वः शक्नोति वक्तुम् । तत्र यदुक्तं किमर्थं मन्त्रो वेदे समाह्वत
 १५ इतीदं न युक्तं पुरुषविद्यानित्यत्वात्कर्मफलसंपत्त्यर्थं मन्त्रो वेदे समाह्वत
 इति । न ह्यविचारितमेवं वेदे पठ्यत इत्यत इदमाह ।

पदचतुष्टमाक्षिप्य पक्षप्रतिपक्षशो विचार्यावधारितम् । विषयश्चाक्षे-
 पप्रसङ्गेनैवास्य परिक्लृप्तो देवमनुष्यव्यवहारार्थमेतदिति । तदेतत्सर्वमपि
 चोदकवशेन प्रसक्तानुप्रसक्तमुक्तम् । भावस्तु प्रकृतो यतस्तच्छेषमधुना वर्णयि-
 २० √ ष्यामः । स च पुनरुभयात्मा भावः कार्यात्मा कारणत्मा च । अनयोर्थः
 कार्यात्मा तमधिकृत्योक्तं क्रियानिर्वृत्यो योऽर्थः स भावः क्रियैव वां भाव
 इति । इदानीं कारणत्मा भावो निरूप्यते । कथम् । क्रियाद्रव्ययोः

१ ग. च. ज. ठ. कर्मफलं न. २ घ. झ. ट. ठ. °पाटिनियमार्थं. ३ ग.
 ज. कदाचिद्वे° . ४ क. ख. ब्रूयात्—त्वं गन्तुं देव°; ग. ब्रूयास्त्वं देव°; ज.
 २५ ब्रूयास्त्वं गंत देव° . ५ ज. ठ. किंचिदर्थं. ६ ठ. युक्तं अयुक्तमित्यर्थः पुरु° .
 ७ क. ख. घ. झ. ठ. °मेव विज्ञायते । अत°; ट. °मेव विज्ञायते अत° षेवे
 पठ्यत इति . ८ क. ख. ग. ज. परिक्लृप्तः; च. परिक्लृप्तः° क्लृ . ९ क. ख. घ.
 २६ झ. ट. तयो° . १० च. भाव वा इति; ग. भाव इति ॥ २ ॥ इवा° .

स्वात्मस्थो विशेषः कार्यात्मप्रवृत्तयोः पुरुषोप-
कारणत्वात् भावः श्रेयसंतानोपक्षये कार्यात्मभावातीतो येनात्मभावेन
भवेनमात्राभिसंबन्धिना प्रलयकालेऽवतिष्ठते सोऽ-
द्यन्ताविवाशधर्मा आत्मा भाव इत्युच्यते । आह । कथमयमिह प्रसक्तः ।
शृणु । तद्विकारा एव हि द्विव्यगुणकर्मभावेनावस्थिताः सन्तो नामाख्यातो-
पसर्गनिपातैरभिधीयन्ते स्थितिकाले । असावपि च प्रहीणसर्वविशेष-
भवनमात्रक्रियाभिसंबन्धी सन् व्यावृत्तसर्वोपपदाभ्यां नामाख्यातशब्दा-
भ्यामुच्यते भवतीति भाव इति च । शब्दगतिविभुत्वादपोढसर्वविशेषामप्ये-
तामवस्थामेतौ शब्दावास्कन्दलः । यत् एतयोरेव सञ्चावधारणार्थमयमिह
प्रसञ्जितः पदचतुष्टयाधिकरणे ।

५

१०

आह । प्रधानमेतत्स्यात् । किं कारणम् । तद्भावेन ह्येतज्जगदवतिष्ठते
प्रलयर्यकाल इत्येके मन्यन्ते । तन्न नैव । किं
अयं भावः प्रधानं पुरु- कारणम् । भावविकार एव हि सोपपदशब्दवाच्य-
त्वः शून्यं वा न भवति त्वात्प्रधानभाव इत्युच्यते । पुरुषस्तर्हि । तत्राप्य-
यमेव हेतुरनुपक्षीणशक्ति वात् । एतेनैवेश्वरपरमा-
ष्वादिर्भावविकाराः प्रीत्युक्ता ईश्वरभावः परमाणुभाव इति सोपपदत्वात् । शून्यं
तर्हि । तदपि न । ईशमाच्छून्यशब्देऽपि भावशब्दासङ्गदर्शनम् । न ह्यसत्यर्थे
शब्दः प्रयुज्यते । शब्दो हि शब्दस्यार्थेन संबद्धः । किञ्चित्तदस्ति यच्छून्य-
मिति । लोके हि प्रसिद्धं गृहं शून्यं ग्रामः शून्यं इति । तस्मान्न शून्यशब्देनेह
भाव उच्यते । किं तर्हि । प्रत्येपेक्षाकृतं शून्यत्वमिति । भावशब्द एवालोप-

१५

२०

१ घ. ट. स्योऽविशे° । २ क. ख. सवनमात्रा°; च. ठ. ' भवन ' नास्ति;
ट. भवेन° सव. ३ घ. झ. ट. च. संबन्धिना तनुमात्रा प्रलय°; ग. ज.
संबन्धिन प्रलय°; ठ. संबन्धिना तनुमात्रः प्रलय° । ४ क. ख. घ. झ. ट. महीन.
५ क. ख. घ. झ. ट. ठ. °गतविभु°; ग. ज. °गतं विभु° । ६ झ. अतः.
७ क. ख. ग. ज. घ. झ. साधारण्यार्थ°; ट. साधारण्यार्थ° सत्त्वावधारणा° ।
८ ग. ज. प्रलयकार इ° । ९ क. ख. घ. झ. ट. इति ह्युच्यते. १० क. ख.
°भावाः प्रत्यु°; च. ज. भावविकारः. ११ च. प्रत्युक्तः. १२ घ. झ. ट. ठ.
तस्मात्. १३ क. ख. घ. ट. शून्यः शून्ये शब्दग्रहणे इति. १४ क. झ.
°श्रेयसभावा°; च. °नेहो भाव एवोच्यते; ट. ठ. °नेहभावा एवोच्यते. १५ क. ख.
च. झ. अपेक्षा°; ट. अपेक्षा° प्रत्यु.

२५

३०

- पदत्वेन युक्त इति चेन्न प्रयोगाप्रसिद्धेः । न हि भावभाव इति प्रसिद्धपूर्वः प्रयोगः । न च प्रयुज्यमानो भावशब्दो भावशब्द एवोपपदत्वेन प्रधीनशब्दवत्केचिद्विशेषप्रत्ययमादधाति । तस्मात्सर्वोपपदहीनस्य भवतेर्घञन्तस्य भावः । तेनात्मभावेनेदं जगन्नित्यम् । इतरैस्तु भावविकारैः परमाण्वादिभिर्भावविकारात्मभिरनित्यम् । कस्मात् । विकारात्मकत्वादेव । विकारो ह्यनित्यः । तमेवं भवनमात्राभिसंबन्धेन प्रहीणसर्वभावविकारमेतत्सद्भावविदोऽबधृत्तवेदान्तरहस्यसंपदः परापरविदो वेदविदो मेधाविन आत्मसंप्रपातकार्तर्यहीना विशुद्धदर्शनप्रयोगा वेदविहितकर्मकृतस्तत्कारितया मुक्ताधिकारबन्धना एतत्परिज्ञानादेवोपक्षीणकर्मोपभोगसंतानाः सन्त आत्मकात्म्यः प्रतिपद्यन्ते । केतरे । प्रधानादिविदो वेदानुशासनैकदेशानीश्वरपुरुषप्रधानादीनित्यान्भावविकारान्त्वमतिकल्पनाहेतुव्यवहितान्कृत्वा स्थिरीकृत्य चातो नित्यत्वेन प्रतिपद्यन्ते भवनमात्राभिसंबन्धेन तदेतस्मादात्मन् उद्विजन्त आत्मप्रणास्रकातर्यादिना कर्मोपभोगसंतानं शिक्मिव मन्वमान्नाः । केचिच्च शक्तिहान्नादसंबोधत्वादेव । स एष इह वेदाङ्गे वेदार्थनिर्वचनाभिनिवेशिनि शब्दानां सामान्यविशेषवृत्त्युपदेशप्रसङ्गे वर्तमाने भवतेः कृदन्ताभूतस्य वा भवनमात्रमेव कर्तुं सामर्थ्यं नेतरान्भावविकारान्विद्यमानानपीत्येनेन प्रसङ्गेन संसूचितः । वेदरहस्यब्राह्मणैस्तत्र विस्तरैणायं निर्णयते । उक्तं द्विविधो भावः कारणरूपः कार्यरूपश्च । तत्र कारणेऽविकृत-

- १ ठ. भावाभाव°. २ घ. झ. ट. ठ. °सिद्धः पूर्वप्रयोगः. ३ कं. ख. घ. झ. ट. °मानोऽपि भाव°; ठ. युज्यमानोऽपि भाव°. ४ कं. ख. घ. झ. ट. °धानादिशब्द°. ५ घ. झ. ट. ठ. °वत्किंचि°; च. °वत्किंचित्कं°. ६ च. °विदो विवृतवेद°. ७ घ. झ. ट. °हस्यविदो वेद°; ट. °हस्यविदो वेद° परापर विदो. ८ कं. ख. आत्मवेदविदो न कृत्स्नकारितया मुक्ता°; ग. आत्मसंप्रपातकार्तर्यादीनां विशुद्ध°; घ. झ. ट. ठ. आत्मकृत्स्नकारितया मुक्ता°. ९ च. स्वमिति° व; ज. स्वमिति°. १० कं. ख. मत्वा; घ. झ. ट. ठ. मत्वा. ११ घ. झ. ट. कर्मोपभोगसंतानाप्य तत्संतानं°. १२ कं. ख. घ. झ. ट. व. प्रवर्तमाने. १३ कं. ख. घ. झ. ट. °सङ्केनात्र संसू°; ग. ज. °सङ्केनायं सूचि°. १४ कं. ख. °ब्रह्मणैः ॥ २ ॥ तत्र वि; घ. झ. ट. °ब्रह्मणैस्तत्र वि°; च. °ब्रह्मणे सूत्रवि°. १५ ग. च. ज. ठ. विस्तारे°. १६ कं. ख. घ. झ. विधीयते; ट. विधीयते° निर्णयते. १७ कं. ख. ग. ज. °उक्तं द्विविध.....निर्वक्तुमह° इति नास्ति; ट. उक्ते.

भावाविकाराः त्वादभिन्न एवेत्यवगतः । इदानीं कार्यरूपस्थाने-
कविकृतरूपत्वाद्दुर्विज्ञेयत्वेन निर्वक्तुमाह । “षड्
भावविकारा भवन्तीति” । भाव उक्तलक्षणा

नित्यं विकृतिकारणम् । तैर्विकारैर्विशिष्टः षट्प्रकारोऽभिधीयत उपचारतो
यतोऽयं विद्यमानतामेव भवनशब्देनाभिधत्ते । तेन यो विद्यमानमात्रभवना-
त्मकः स एव भिन्नोऽभिधीयते । अपि च लक्षणविदो विगृह्णन्ति
भावशब्दं “भवतेः स्वपदार्थभवनं भावः” इति । “सन्मात्रं भावल्लिङ्गं
स्यात्” इति च पठन्ति । तस्य विकारा भावविकाराः । भवन्तीति
सामान्यादात्मनः प्रस्कन्दा इव सन्तः स्वेन स्वेन वैशेषिकेण भावविकारात्म-
लाभाय भवन्ति । इतिपरः प्रयुज्यमानः शब्दः शब्दपदार्थकः । क
एवमाह “षड् भावविकारा” इति । उच्यते । “वाच्यार्थायुगिः” इति ।
तिकादिपाठास्मिन् [पा० ४ । १ । १५४] । आचार्य इति वाक्यशेषः ।
निर्देशत उपलब्धानां षड्विधैवधारणं सुखार्थम् । वक्ष्यामः “अतोऽन्ये
भावविकारा एतेषामेव विकारा भवन्ति” [निरु० १ । ३] इति ।
आह । कतमे त इति । उच्यते । “जायतेऽस्ति विपारिणमते वर्धतेऽ-

पक्षीयते विनश्यतीति” । आह । एतेषां
तेषां विशेषाः जन्यादीनां भावविकारशब्दानां क्तः कस्यां
विकारावस्थायामवस्थितं भावमाचष्टे कं वा विद्ये-

मानमपि नाचष्टे कं वा न प्रतिषेधतीति । उच्यते । “जायत इति पूर्व-
भावस्यादिमाचष्टे नापरभावमाचष्टे न प्रतिषेधति” । जनिः पूर्वं भावः ।
तस्य पूर्वभावस्य । षण्णां भावविकाराणां यदि वान्यो यः पूर्वं भावविकार-
स्तस्य जायत इत्यनेन शब्देनादिमाचष्टे । आह । किमादिमेव । नेत्युच्यते ।
उक्तं “उपक्रमप्रभृत्यपवर्गपर्यन्तं” (निरु० १।१) इति । स एव पूर्वापरीभूतो
भावस्तावदेवजायत इत्युच्यते यावन्निष्ठाशब्दवाच्यः संवृत्तो जात इति । नापर-

१ ग. ज. ‘षड्भावविकारा भवन्तीति’ नास्ति. २ क. ख. ग. ज. ‘भाव
उक्त.....भिन्नोऽभिधीयते’ इति नास्ति. ३ ठ. ‘रो विधी’ ४ च. एवं-
५ क. ख. स्वपदार्थं भव’; घ. झ. ट. स्वः पदार्थं भव’; ग. ज. ठ. स्वः पदार्थो
भव’ ६ च. भावोऽल्लिङ्गः स्यादिति°. ७ ग. ज. ‘वधारणार्था, ८ च. ‘क्तः’
नास्ति. ९ ग. ज. भ्रिययमानमपि; च. भ्रियमाणमपि. १० ग. च. ज.
इत्येष भावः पूर्व°. ११ ठ. आचष्टे इति जनिः°. १०

- भावमाचष्टे न प्रतिषेधति । नेति प्रतिषेधे । अपरो भावोऽपरभावः । आह ।
 क्रस्मादपरः । पौर्वापर्यं हि देशकालकृतम् । उच्यते । जनिशब्दवाच्यो
 भावविकारः पूर्वः । तस्मादपरकालेऽस्तिशब्दवाच्यः । तत्रैवं सति जनिश-
 ५ ब्दवाच्ये भावविकारेऽस्तेरप्यर्थोऽस्ति विद्यमानता । किं कारणम् । न
ह्यविद्यमानो जायते । अपि च कारणात्मनि भावे सर्वे एते भावविकाराः
स्तिन्ति सर्वाथप्रसवशक्तित्वात्तस्य यथा पृथिव्यां घटादयो भावविकाराः । ते
हु इन्द्रादिभावेन विशेषात्मत्वमं प्राप्नुवन्ति । तद्यथा । जनिद्वारेणास्ति ।
अस्तिद्वारेण विपरिणमति । किं कारणम् । न ह्यजातोऽस्तीत्युच्यते
नाप्यविद्यमानो विपरिणमत इति । तत्रैवं सति जायत इत्येष शब्दो
 १० जन्मैव केवलं ब्रवीत्यविवक्षितेतरभावविशेषम् । किं कारणम् । एकार्थवृ-
त्तित्वाच्छब्दस्य । अस्तिशब्दवाच्यस्य भावविकारस्यासंपूर्णत्वात् । अनवधृ-
तरूपं हि तस्याभवस्थायां तद्भवत्यनुमानगम्यं किमपि जायत इति ।
तस्माज्जायत इत्येष शब्दो जायमानावस्थायामस्तित्वं विद्यमानमपि नाचष्टे ।
 १५ आह । यदि नाचष्टेर्थादापन्नं भवति प्रतिषेधतीति । उच्यते । “ न
प्रतिषेधति ” इति । अस्तित्वस्य न प्रतिषेधं करोतीत्यर्थः । किं कारणम् ।
उच्यते । अस्तित्वात्मवानपि ह्यसौ जायते । तस्मिन्प्रतिषेधेऽनात्मक एव
स्यात् । कमालम्ब्य जायते । तस्मान्न प्रतिषेधत्यस्तित्वम् । उपस्थितत्वाच्च ।
उपस्थित एव प्रत्यासन्नस्तस्यावधारणकाल इत्यतश्च न प्रतिषेधति ।
श्वमेव प्रपञ्च उत्तरेष्वपि भावविकारेषु । समासतस्तु यत्र यद्वक्तव्यं
 २० तत्र तद्भूमः ।

- “ अस्तीत्युत्पन्नस्य सत्त्वस्यावधारणम् ” । अस्तीति जातस्य सत्त्वस्या-
 २५ वधारणमात्रं ब्रवीति न विपरिणाममाचष्टेऽपूर्णत्वात् । न प्रतिषेधत्युपस्थि-
तत्वात् । “ विपरिणमत इत्यप्रच्यवमानस्य तत्त्वाद्विकारम् ” । विपरिण-
मत इत्येष शब्दोऽप्रच्यवमानस्य तत्त्वादभ्यर्थ्यमानस्य तत्त्वात्तद्वाविकारं
 ३५ योऽस्य भावोऽस्तित्वं स्वरूपत्वं वा तस्माद्विकारं विक्रियामात्रं ब्रवीति न

१ ग. ज. अपरो भाव आह; च. अपरभाव आह. २ क. ख. णास्तिः. ३ क. ख. ग. घ. ङ. झ. ट. ठ. ठ. मतिः. ४ क. ख. ग. ज. जायतेतरिभन्. ५ क. ख. ग. ज. एष च त्र. ६ च. 'सत्त्वस्यावधारणम् । अस्तीति' नास्ति. ७ ग. ज. 'अस्तीति' न विद्यते. ८ ङ. 'पूर्वत्वात्; ट. पूर्ण' क. ९ ग. ज. 'वृत्तप्रसङ्गः; च. 'वृत्तप्रसङ्गः'.

• वृद्धैरर्धमाचष्टे न प्रतिषेधति । “ वर्धत इति स्वाङ्गाम्युच्चयं सांयोगिकानां वार्थानाम् ” । वर्धत इत्येष शब्दः स्वेषामङ्गानां शिरोप्रीवाबाहूदरादीनां सांयोगिकानां वा गोहिरण्यधान्यादीनामभ्युच्चयमाहाम्युच्चततां ब्रवीति । आह । कथं प्रयोगः । उच्यते । “ वर्धते विजयेनेति वा वर्धते शरीरेणेति वा ” । वर्धते विजयेनेति सांयोगिकेषूदाहरणम् । वर्धते शरीरेणेति स्वाङ्गाम्युच्चये । अत्र वर्धत इति ब्रुवन्नापक्षीयतिमाचष्टे न प्रतिषेधति । “ अपक्षीयत इत्यनेनैव व्याख्यातः प्रतिलोमम् ” । यथैव हि स्वाङ्गैः सांयोगिकैर्वा द्रव्यैरुच्चयते तथेवापक्षीयतेऽपि तत्रापि नाचष्टे न प्रतिषेधति । “ विनश्यतीत्यपरभावस्यादिमाचष्टे न पूर्वभावमाचष्टे न प्रतिषेधति ” । विनाश एवापरभावस्तस्यादिमाचष्टे । किमादिमेव । नेत्युच्यते । १०
उपक्रमप्रभृत्यपवर्गपर्यन्तमिति ह्युक्तं (नि० १।१) यावद्विनष्ट इति । स च विनाशं ब्रुवन् पूर्वभावमाचष्टेऽपक्षीयतेरर्थं विद्यमानमपि तस्मिन्विनाशे । कथं युगपदपक्षीयतेरर्थं विनाशेऽस्तीति । उच्यते । न ह्यनपक्षीयमाणो विनश्येत् । आह । एतेभ्यो भावविकारेभ्यः किमन्येऽपि व्यतिरिक्ताः सन्ति भावविकारा न वा । उच्यते ॥ २ ॥ १५

अतोऽन्धे भावविकारा एतेषामेव विकारा भवन्तीति ह स्माह ते यथावचनमभ्युहितव्या न निर्बद्धा उपसर्गा अर्थान्निराहुरिति शाकटायनो नामाख्यातयोस्तु कर्मोपसर्गयोगद्योतका भवन्त्युच्चावचाः पदार्था भवन्तीति गार्ग्यस्तद्ध पशु पदार्थः प्राहुरिमे तज्ज्ञामाख्यातयोरर्थविकर्णमाहृष्यर्वागर्थे प्रपेत्स्येतस्य प्रातिलोम्यमभीत्यामिमुखं प्रतीस्येतस्य प्रातिलोम्यमति सु इत्यभिपूजितार्थे निर्दुरित्येतयोः प्रातिलोम्यं न्यवेति विनिग्रहार्थाया उदिर्येतयोः प्रातिलोम्यं समित्येकीमावं व्यपेत्येतस्य प्रातिलोम्यमन्विति साहृश्यापरभावमपीति संसर्गमुपेत्युपजनं परीति १५

१ ग. च. ज. ‘ सांयोगिकानां वार्थानां ’ नास्ति. २ ग. °कानां वार्थानां गो°; च. कानां गो°. ३ क. ख. घ. झ. ट. ठ. इत्येतेनै° ४ क. ख. झ. ट. ठ. °रुच्यते. ५ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ‘ अपि ’ नास्ति. ६ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ‘ हि ’ नास्ति. ७ क. ख. ग. ३; घ. च. ज. झ. ट. अङ्को नास्ति; ठ. इति निरुक्तव्याख्यायां द्वितीयः खण्डः. ८ क. ख. छ. त. द. रणम् ॥ ४ ॥ आ०. १०

सर्वतोभावमभीत्युपरिभावमैश्वर्यं देवमुक्त्वावचानर्थान्नाहुस्त
उपेक्षितव्याः ॥ ३ ॥

इति प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

- ५ “ अतोऽन्ये भावविकारा एतेषामेव विकारा भवन्तीति ह स्माह ” ।
अतो भावविकारषट्काद्येऽन्यत्वेन भावविकारा
अन्ये भावविकाराः लक्ष्यन्ते न ते पृथगेवात्यन्तभिन्नाः सन्ति । किं
तर्हि । एतेषामेव विकारा भवन्ति । तद्यथा । जनि-
शब्दाच्यो भावविकारोऽनेकप्रभेदभिन्नोऽनेकपर्यायशब्दवचनो निष्पद्यतेऽ-
१० भिव्यज्यते उत्तिष्ठतीत्येवमाद्युपेक्षितव्यम् । तथाऽस्तिशब्दाच्योऽनेकप्रभेद-
भिन्नोऽनेकपर्यायवचनश्चास्ति विद्यते भवतीत्येवमादि । तथा विपारिणमतिश-
ब्दाच्यो विपारिणमते जीर्यते भावान्तरमापद्यत इत्येवमादि । तथा वर्धतिश-
ब्दाच्यो वर्धते पुष्यति उपचीयत आप्यायत इत्येवमादि । तथा
अपक्षीयतिशब्दाच्यो अस्तीति श्रस्यतीत्येवमादि । तथा विनश्यतिशब्दाच्यो
१५ विनश्यति म्रियते विलीयत इत्येवमादि । इति ह स्माह । क एवमाह
बाष्पायाणिरित्यनुवर्तते ।
“ ते यथावचनमभ्युहितव्याः ” । त एते जम्यादिशब्दाच्यो विकारा
यथावचनं यो यस्मिन्वचने यथावचनमवस्थिताः सन्तः प्रकरणोपपत्तिभ्यां
मन्त्रार्थावधारणं प्रत्यभ्युहितव्या वितर्क्याः प्रयुज्यमाना इति वाक्यशेषः ।
२० सर्वे एव धातवो भाववचनास्तेषामिहाध्ययने प्राप्ते शास्त्रातिगौरवभयादे-
तल्लक्षणमुत्सृष्टम् । इह शास्त्रे व्याख्याशैलीयं
यास्कस्य व्याख्या- द्रष्टव्या । उद्देशो निर्देशः प्रतिनिर्देश इति ।
शैली तत्रोद्देशः सूत्रस्थानीयः । तद्यथा । षड्भाव-
विकारा इति । निर्देशो वृत्तिस्थानीयः । तद्यथा ।
२५ जायतेऽस्ति विपारिणमत इति । प्रतिनिर्देशो वार्तिकस्थानीयः । तद्यथा ।
जायत इति पूर्वभावस्यादिमाचष्ट इति । एवं सर्वत्र यथासंभवं योज्यम् ।

१-क. ख. छ. त. द. ५. २ ड. थ. घ. ठ. ‘ प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ’
वास्ति; त. द. प्रथमः पादः. ३ ट. ‘ विकारा इति । अतो भाव’ . ४ क.
ख. घ. झ. ट. पृथक्पृथगत्यन्त’ . ५ ठ. ‘ वन्तीति । त’ . ६ क. ख. ग. ज. झ.
झ. ट. ठ. जीर्यति. ७ क. ख. घ. झ. ट. ठ. अस्तीति. ८ ग. च. ज. श्रस्यती’ .
२१ ९ च. सन्ति. १० ग. च. ज. व्याख्याशैली’ . ११ च. ‘ वि’ नास्ति.

सानुषङ्गमुक्तं नामाख्यातयोर्लक्षणम् । नामसु किञ्चिदवशिष्यते । तदव-
सरप्राप्तमपि सदधुना नोच्यते पदचतुष्टयलक्षणप्रतिज्ञाभ्याघातभयात् । उक्त्वा
पदचतुष्टयलक्षणं चतुर्थेन पादेन तद्वक्ष्यामः । प्रतिज्ञाप्रसक्तमेवाधुनोपसर्ग-
लक्षणमुच्यते । आह । वक्ष्यति भवानुपसर्गलक्षणमिदमेव तावदुच्यते

उपसर्गाः सार्थ-
कत्वे परतन्त्रा इति
शाकटायनमः

किमिमे उपसर्गा नामाख्यातवत्पदचतुष्टयानिष्कृष्य
बद्धाः सन्तोऽर्थानाहुर्न वेति । उच्यते “ न
निर्बद्धा उपसर्गा अर्थान्निराहुरिति शाकटायनः ” ।
नेति प्रतिषेधे । निष्कृष्य नामाख्यातमध्यात्पद-

वाक्यरूपेण विरचिताः सन्तः । के पुनस्ते । उपसर्गाः । आख्यातमुपगृ-
ह्यार्थविशेषमिमे तस्यैव सृजन्तीत्युपसर्गाः । “ अर्थान्निराहुरिति शाकटायनः ” ।
निश्चयेन सतोऽर्थानाहुः । साक्षात् तेषामर्थाभिधानशक्तिरस्ति पृथग्विरचि-
तानामित्यभिप्रायः । यथा वर्णानां पदादपगतान्मर्थाभिधानशक्तिनीत्येव-
मेतेषामपि नामाख्यातवियोगेऽर्थाभिधानशक्तिर्नास्ति । क एवमाह । शाक-
टायनः । शकटस्यापत्यं नडादिपाठात्फक् (पा० ४ । १ । ९९)
शाकटायनः ॥

आह । कथं तेषामर्थवत्तेति । उच्यते । “ नामाख्यातयोस्तु कर्मोपसं-
योगद्योतका भवन्ति ” । तुशब्दोऽवधारणार्थः । नामाख्यातयोरेव योऽर्थः
कर्म तत्रैवं विशेषं कर्चिदुपसंयुज्य द्योतयन्ति । स एष नामाख्यातयोरेवार्थ-
विशेष उपसर्गसंयोगे सति व्यज्यते यथा प्रदीपसंयोगे द्रव्यस्य गुणविशे-
षोऽभिव्यज्यमानो द्रव्याश्रय एव भवति न प्रदीपाश्रयः ।

आह । कोऽन्यथा ब्रवीति येनैवमुच्यते शाकटायन एवमाहेति । शृणु ।
“ उच्चावचाः पदार्था भवन्तीति गार्ग्यः ” । उच्चा-
स्वतन्त्रा इति गार्ग्यः श्रावचाश्च उच्चावचा बहुप्रकारा इत्यर्थः । एषा-
मुपसर्गपदानामर्थाः पदार्था भवन्ति वियुक्ताना-
मपि नामाख्याताभ्यामिति गार्ग्य आचार्यो मन्यत इति वाक्यशेषः । एकै-
कोऽप्येषां प्रादीनां नामाख्यातवियोगेऽप्यनेकार्थ इत्यभिप्रायः । तद्यथा ।
‘ प्रेत्यादिकर्मोपदीर्णभूशार्थेषु ’ इत्यभिधाने शक्तिरस्येवेत्येवमाशुपलक्षितव्यं

१ ठ. सर्गा इति । नेति०. २ ठ. ‘ टायन इति निश्च ’. ३ ग. ज. ‘ उच्यते ’
नास्ति. ४ ठ. ‘ योस्त्विति । तुशब्दो ’. ५ ठ. ‘ एव ’ नास्ति, ६ ज. किञ्चित्. ७ ऋ.
ख. घ. झ. ट. ठ. ‘ कर्मोदीर्णां भूशार्थे इ ’.

- लक्षणशास्त्रे । यत्पुनरेतदुक्तं वर्णवदित्यनभ्युपगमादयुक्तम् । न ह्यभ्युपगतम-
स्माभिरेतदनर्थका वर्णा इति । सामान्या हि वर्णेष्वभिधानशक्तिरस्येव यथा
मृदवयवेषु सर्वमृन्मयभाण्डारम्भशक्तिः । सा तु पदत्वेन समुदिता नामार्थविशे-
षेऽवतिष्ठते यथा मृदवयवानां घटे घटारम्भशक्तिरभिव्यज्यत एवम् । तत्र
५ यदुक्तं वर्णवदनर्थका उपसर्गा नामाख्यातवियोगादित्येतदयुक्तम् । अपि च ।
ननु वर्णैरनर्थकैरारभ्यमाणं पदमप्यनर्थकमेव स्यात् । न ह्यशुक्लैस्तन्तुभिरारभ्य-
माणः पटः शुक्लो भवति । ततश्च पदैरनर्थकैरारभ्यमाणं वाक्यमनर्थकमेव
स्यात् । वाक्पैश्चानर्थकैरारब्धं शास्त्रमप्यनर्थकमेव स्यात् । ततश्चाभ्युदयनिः-
श्रेयसार्थो योऽयमभ्युद्यमः स्वप्रत्ययेन विदुषामयमनर्थक एव स्यात् । अनिष्टं
१० चैतत् । तस्मादर्थवन्तो वर्णा इत्येतदुपपन्नम् । यत्पुनरेतदुक्तं प्रदीपवद-
नर्थका उपसर्गा इति । तदयुक्तम् । प्रदीपो हि स्वैरार्थेन प्रकाशाख्येनार्थ-
वानेव । सत्यपि चार्थवत्त्वे प्रकाश्यमर्थमाधारभूतं प्रत्याययन् स्वां प्रकाशन-
शक्तिमभिव्यनक्ति । एवमुपसर्गा अर्थवन्तोऽपि सन्तः स्वार्थाभिधानशक्ति-
मनेकप्रकारां विद्यमानामपि स्वार्थाभिधानशक्त्याधारभूते नामाख्याते प्रत्या-
१५ य्याभिव्यञ्जयेयुः । तत्र यदुक्तं प्रदीपवदनर्थका उपसर्गा इत्येतदयुक्तम् ।
नामाख्यातयोरेवासावर्थे उपसर्गसंयोगे सत्युपजायत इति ब्रूमः । न हि
लोके यो यत्र समर्थो भवति स तत्रान्यमपेक्षते । नामाख्याते चार्थविशेषं
प्रत्युपसर्गसंयोगमपेक्षते । तस्मादुपपन्नमुपसर्गस्य क्रियाविशेषोऽर्थः क्रिया-
सामान्यमात्रमाख्यातस्येति । तत्र यदुक्तमनर्थकाः पृथगवस्थिता उपसर्गा
२० इत्येतदयुक्तम् । कुतः । “ तद्य एषु पदार्थः प्राहुरिमे तम् ” । तदेतदु-
पपन्नं भवति । य एषूपसर्गेषु स्वोऽनेकप्रकारोऽर्थ इति प्राहुरेव तमिमे उप-
सर्गाः पदविशेषाः पृथगपि सन्तः । कः पुनरसाविति । उच्यते । “ नामा-
ख्यातयोरेर्थविकरणम् ” । अर्थविक्रियामित्यर्थः । तस्मादर्थवन्त एवेति ।
उच्यतां तर्हि क एषां कस्मिन्नर्थविशेषे वर्तते । उच्यते । अयं तार्वत् ।
२५ “ आ इत्यर्वागर्थे ” । तद्यथा । आ पर्वतादिति । अर्वागिति
गम्यते । अनेकार्थत्वेऽपि सत्युपसर्गाणामेकैकोऽर्थ उदाहरणत्वेनोच्यतेऽर्थव-

१ क. ख. घ. झ. ट. ठ. मृदोऽवय०. २ क. ख. घ. झ. ट. ठ. 'ननु'
नास्ति. ३ क. ख. घ. झ. ट. 'एतद्' नास्ति. ४ क. ख. घ. झ. ट. ठ.
तत्रोच्यते. ५ क. ख. घ. झ. ट. ठ. अपि. ६ ग. ज. मवेक्षते. ७ च. 'सर्गपद'.
१० क. ख. एवेति । ४ । उच्य०. ९ ग. 'त.वत् ॥ ४ ॥ आ०.

स्वप्रकाशनार्थम् । “ प्रपरेत्येतस्य प्रातिलोम्यम् । ” प्रपरा इत्येतावुप-
सर्गावेतस्यैवाडोऽर्थस्य प्रातिलोम्यमाह तुः । प्रगतः परागतः । “अभी-
त्याभिमुख्यं” आह । अभिगतः । “प्रतीत्येतस्य” एवाभेः “प्रातिलोम्यं”
आह । प्रतिगत इति । “ अतिसुं इत्येतावभिपूजितार्थे ”
वर्तेते । अतिघनः सुब्राह्मण इति । “ निर्दुरित्येतयोः प्रातिलोम्यम् ” ।
निर्धनो दुर्ब्राह्मण इति । “ न्यत्रेति विनिग्रहार्थीयौ ” । निगृह्णाति
अवगृह्णातीति । “ उदिति ” अयमेक एव द्वयोः “ प्रातिलोम्यं ” आह ।
उद्गृह्णातीति । “ समित्येकीर्भावं ” अर्थमाह । संगृह्णातीति । “ व्यपेत्येतस्य
प्रातिलोम्यं ” आहतुः । विगृह्णाति अपगृह्णातीति । “ अन्विति सादृश्या-
परभावं ” आह । अनुरूपमस्येदमिति सादृश्यम् । अनुगच्छतीत्यपरभावः ।
“ अपीति संसर्गं ” आह । सर्पिषोऽपि स्यात् । मधुनोऽपि स्यात् । “ उपे-
त्युपजनम् ” । उपजनमाधिक्यम् । उपजायते । “ परीति सर्वतोर्भावं ”
आह । परिधौवतीति । “ अधीत्युपरिभावं ” आह “ ऐश्वर्यं वा ”
अधिधितिष्ठति अधिपतिरिति ।

आह । नामाख्यातयोस्तु कर्मोपसंयोगद्योतकं भवन्तीत्युक्तम् ।
नाम्नः कर्मोपसंयोगद्योतका भवन्तीत्येवं न गृह्णीते । “ उपसर्गाः क्रिया-
योगे ” (पा० १ । ४ । ५९) इति प्रसिद्धो उपसर्गाणां क्रियापदेन
योगो न नाम्ना । उपसर्गा हि क्रियाङ्गत्वेनैव नामान्यास्कन्दन्तीति ॥ ३ ॥

इति^{१६} निरुक्त्याख्यायां षष्ठ्याध्यायस्य प्रथमः पादः ।

१ ट. 'स्यैवाभेः; ठ. ' एवाभेः ' नास्ति. २ ठ. अतिसु इत्यभिपूजितार्थे इति
अतिसु°. ३ ठ. 'लोम्यमाह । निः°. ४ ठ. र्थीयाविति । निः°. ५ ठ. उदित्येतयोः
प्रातिलोम्यं । उदि°. ६ ठ. 'भावमिति अर्थ°. ७ ठ. 'सर्गमिति आह°.
८ च. ' उपेत्युपजायते ' नास्ति. ९ ठ. जनमिति उप°. १० ठ. भाषमिति
आह. ११ च. ' धापयतीति. १२ च. ट. अधितिष्ठपतिरिति. १३ च. गुथंते.
१४ च. झ. ट. ठ. सिद्धो°. १५ ग. ५; घ. झ. ट. ठ. च. ज. ' ३ '
नास्ति. १६ क. ख. घ. झ. ट. इति जम्बूमागांभ्रमशासिन आचार्यभागवदुर्गस्य
कृतौ निरुक्त°. १७ ठ. षष्ठाध्यायस्य. १८ घ. झ. ट. पादः षष्ठीः; च. पादः
षष्ठासः .

- अथ निपाता उच्चावचेष्वर्थेषु निपतन्त्यप्युपमार्थेऽपि
 कर्मोपसंग्रहार्थेऽपि पदपुरणास्तेषामेते चत्वार उपमार्थे
 मवन्तीवेति भाषायां चान्वध्यायं चाग्निरिवेन्द्र इवेति नेति
 प्रतिषेधार्थीयो भाषायामुभयमन्वध्यायं नेन्द्रं देवममंसतेति
 ५ प्रतिषेधार्थीयः पुरस्तादुपाचारस्तस्य यत्प्रतिषेधति दुर्म-
 दासो न सुरायामित्युपमार्थीय उपरिष्टादुपाचारस्तस्य
 येनोपमितीति^१ चिदित्येषोऽनेककर्म्मचार्याश्चिदिवं ब्रूया-
 दिति पूजायामाचार्यः कस्मादाचार्य आचारं ग्राहयत्या-
 चिनोत्यर्थानाचिनोति बुद्धिमिति वा दधिचिदित्युपमार्थे
 १० कुलमाषांश्चिदाहरेत्यवकुत्सिते कुलमाषाः कुलेषु सीदन्ति नु
 इत्येषोऽनेककर्मेवं नु करिष्यतीति हेत्वपदेशे कथं नु करिष्य-
 तीत्यनुपष्टे नन्वेत्ककार्पीदिति चाथाप्युपमार्थे भवति ।
 वृक्षस्य नु ते पुरुहूत वयाः । वृक्षस्येव ते पुरुहूत शाखा वयाः
 शाखा वेतेर्वातायना भवन्ति शाखाः खशयाः शक्रोतेर्वाथ
 १५ यस्यागमादर्थपृथक्त्वमह विज्ञायते न त्वौद्देशिकमिव विग्र-
 ह्णेण पृथक्त्वात्स कर्मोपसंग्रहश्चेति समुच्चयार्थ उमाभ्यां
 संप्रयुज्यतेऽहं च त्वं च वृत्रहन्नित्येतस्मिन्नेवार्थे देवेभ्यश्च
 षितृभ्य एत्याकारो वेति विचारणार्थे हन्ताहं पृथिवी-
 मिमां निवधानीह वेह वेत्यथापि समुच्चयार्थे भवति ॥ ४ ॥
- २० “ अथ निपाताः ” । उक्तमुपसर्गलक्षणं सामान्यं “ नामाख्या-
 तयोस्तु कर्मोपसंयोगद्योतका भवन्तीति ” । विशेषलक्षणमपि “ अह
 इत्यर्वागर्थे ” इत्येवमादि । अल्पा इति कृत्वा च ते प्रत्येकं समाम्नाताः ।
 अधुना सामान्यलक्षणानुषक्तं प्रतिज्ञाप्रसक्तमेव निपातलक्षणं वर्तयिष्यामः ।
 तदधिकारार्थोऽयमथशब्दः । “ उच्चावचेषु ” अनेकप्रकारेषु “ अर्थेषु
 २५ निपतन्ति ” इति निपाताः । अहं । कतमे पुनस्ते य एतेषामिति ।

१ क. ख. द. °भीते ॥ १ ॥ चिदि°; छ. त. °भीते ॥ ६ ॥ चिदि°. २ क.
 ख. छ. त. द. ‘कस्मादाचार्यः’ नास्ति. ३ क. ख. द. भवति ॥ २ ॥ वृक्ष°; छ.
 त. भवति ॥ ७ ॥ वृक्ष°. ४ छ. त. द. °ज्यते । अहं°. ५ क. ख. छ. त. द. भवति
 वायुर्वा त्वा मनुर्वा त्वेति ॥ ३ ॥ (छ. त. ८), ६ ट. उच्चावचेष्वर्थेषु निपतन्तीति ।

• उच्यते । “ अय्युपमार्थेऽपि कर्मोपसंग्रहार्थेऽपि पदपूर्णाः ” । उपमैवार्थ
 उपमार्थस्तस्मिन्नुपमार्थे । उपमा नाम कश्चिद्वि-
 निपातानामर्थाः देवार्थे यः प्रसिद्धो गुणस्तस्यान्यस्मिन्नर्थासिद्धतं-
 ह्रुणेऽर्थे शब्दमात्रेण यदुपसंयोज्य तद्गुणप्रकाशनं
 क्रियते सोपमा । कर्मोपसंग्रह एवार्थः कर्मोपसंग्रहार्थस्तस्मिन्कर्मोपसंग्रहार्थे ।
 अर्थोपसंग्रहार्थे । कर्मशब्दो हि प्रायेणार्थपर्यायवचन एतस्मिञ्छास्त्रे ।
 गतिकर्माण उच्यते धातवः । गम्यार्था इति गम्यते । पदमेव पूर्यितव्यं
 येषामर्थस्ते पदपूर्णाः । तदेतच्चैर्यस्यमर्थभेदकृतं निपातानां समासेन ।

आह । किमविशेषेण सर्व एतस्मिन्नर्थे निपतन्ति । नेत्युच्यते । तेषां
 सर्वेषां मध्य एत एव चत्वार इवनचिन्नवः प्रायोवृत्त्योपमार्थे भवन्ति । अधु-
 नैवमुक्त्वा भाषाछन्दःप्रविभागोदाहरणे एकैकं दर्शयति । समासविस्तराभ्यां
 हि शास्त्राणि प्रतीयन्ते । तत्रायं तावत् । “ ईवेति भाषायां च ” उप-
 मार्थायः “ अन्वध्यायं ” छन्दसि चेत्यर्थः । कश्चिच्छन्दस्येव भवति न
 भाषायां कश्चिद्भाषायामेव न छन्दसि कश्चिदुभयत्रेत्यतो विभागेन प्रदर्शयते ।
 आह । किमुदाहरणमित्यस्योपमार्थायत्वे का चोपमाशब्दस्य व्युत्पत्तिरिति ।

उच्यते । उपगम्यानया गुणैर्मयित इत्युपमा ।
 इवेत्यस्योपमार्था- अग्निरिव मन्यो त्विषितः सहस्व सेनानीर्निः सहुरे
 यत्वे उदाहरणम् । हूत एधि । हृत्वाय शत्रून्वि भजस्व वेद
 ओजो मिमानो वि मृधो नुदस्व ” [ऋ० १० ।

८४-२] । इत्येतदत्रोदाहरणम् । तपसः पुत्रो मन्युर्नाम तस्ये-
 यमार्थम् ।

आह । ननु सर्व एवायमृग्यजुःसामात्मको ब्रह्मराशिरादित्यान्तरपुरुषस्य

१ झ. ट. उच्यते; च. उच्यं (?) ते. २ ग. ज. °प्रसिद्धे. ३ ग. ज.
 °हार्थः । कर्म; ° क. ख. घ. झ. ट. ठ. °हार्थ इत्यर्थः । कर्म. ° ४ क. ख. घ. २५
 झ. त्रिधात्वमर्थः; ° ट. त्रिधात्वै° त्रैराश्य. ५ क. ख. घ. झ. ट. ठ. °हरणमेकै°.
 ६ ठ. इवेतिभाषायां चान्वध्यायं चेति । इव । भाषा. ° ७ घ. झ. ट. ठ. बोपमा.
 ८ ग. ज. अग्निरिव मन्यो त्विषितः सहस्वेति ऋक् एतद्; घ. ट. अग्निरिव
 नुदस्वेत्येतद्. ° ९ ठ. °तस्वेदमार्थ°. १० घ. झ. ट. ठ. °सामाथयत्मिको; च.
 सामान्यात्मको.

- भगवतो हिरण्यगर्भप्राणस्यार्षम् । ऐतरेयके रहस्य-
 ' आर्ष ' कथन्- ब्राह्मणे " शतार्चिनो माष्यमाः " इत्येवमाद्यनुप-
 प्रयोजनं रिक्रम्य पुनः पर्यायवृत्त्या " एतमेव सन्तं शतार्चिन
 इत्याचक्षत एतमेव सन्तं गृत्समद इत्याचक्षते "]
- ५ [ऐ० आ० २।२।१] इत्येवमादिना क्रमेण मन्त्रदृक् शब्दान् प्राणे
 निगमयति । अपि चैता ऋचः शौनकेन संदृष्टाः । यस्यामार्षाणि चिन्त्यन्ते
 सा च स्मृतिः । " श्रुतिस्मृत्योश्च विरोधे श्रुतिरेव गरीयसी " इति ।
 न्यायविदः खल्वपि पठन्ति " विरोधे त्वनपेक्षं स्यात् [जै० सू०
 १।३।३] " इति । तस्माद्विशेषाभिधानमनर्थकमेवेति । उच्यते । न
- १० ह्यकस्मादात्मनः परिशयमात्रशेषः सञ्ज्ञानकः कुर्यात् । " पश्यतो ह्युभा-
 बपि " । तेन क्षेत्रज्ञावुभावपि मन्त्राभिव्यक्तौ व्यापृतौ । बुद्धिदेवतात्वेन
 हिरण्यगर्भः क्षेत्रज्ञो व्यवस्थितः सर्वभूतानां कर्मविपाकानुरूप्येण यमर्थं शब्दं
 वा दर्शयति तमिर्तरो विशिष्टकर्मकारी क्षेत्रज्ञो बुद्धिस्थः पश्यति । तत्रैवं
 सति वसिष्ठोदिर्मन्त्रदृक् क्षेत्रज्ञस्तेनैवोपदर्शितं मन्त्रं पश्यतीत्युभयमुपपद्यते ।
- १५ एवं सत्युभावपि याथात्म्यतर्त्तावनुसंधेयौ मन्त्रप्रयोगकाल उभयोरर्थबन्धवार्यं ।
 यत्पुनरेतदुक्तं श्रुतिस्मृत्योर्विरोधे स्मृतिरनपेक्षेति । न हि विरोधोऽस्त्युभयो-
 रपि संधीयमानयोः । अपि च श्रुतिपूर्वकमेवेदं स्मरणं न स्वतन्त्रम् ।
 ताण्डके हि रहस्यब्राह्मणं दर्शयति " येन साम्ना स्तोष्यन्त्यात्सामोप-
 धावेद्यस्यामृचि तामृचं यदर्थेयं तमृचि (छा० उ० १।३।८-९) इति ।
- २० तत्र यदुक्तं स्मृतिरियमिति तदुक्तम् । तस्माद्वक्तव्यमेव विशेषार्षमिति ।
 त्रिष्टुत्रेषा मान्यवी ज्येनादिषु निष्केवल्ये शस्यते । मन्थु पुनरिन्द्र
 एव महाभाग्यात्कर्मपृथक्त्वाच्च । अथवा देवतान्तरं पृथगभिधानस्तुत्यभि-
 धानसंबन्धात् ।

- १ क. ख. चं ठ. पर्यावृत्त्यै०. २ ग. ज. संवृष्टा; च. शौवृष्टा; ठ. सावृष्टा०.
 ३ क. ख. घ. झ. विचन्ते, ट. विचन्ते० चिन्त्य. ४ ग. ज. व्यावृत्तौ. ५ ग. च.
 २५ ज. ठ. ० नुरुपेण. ६ क. ख. घ. झ. ट. ठ. तदितरो. ७ घ. झ. वसिष्ठमन्त्रं; ट.
 वसिष्ठमन्त्रं ह्यादि०. ८ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ० स्तावदनुसं; ग. ज. ० त्यतरथावनुसं-
 ध्येयो. ९ क. ख. ग. घ. ज. झ. ट. अर्थतत्त्वाय. १० क. ख. ठ. श्रुतिरं. ११ क. ख.
 घ. झ. ट. ० नपेक्ष्येति; च. ० नपेक्षेति० क्ष्ये. १२ क. ख. घ. झ. यदावृ; ट. यदावृ०
 र्षेयं. १३ क. ख. घ. झ. ट. ठ. तद्वयुक्तम्. १४ क. ख. विशिष्यार्षमिति; घ.
 झ. ट. विशिशेषार्षमिति. १५ ग. च. ज. मान्यवे. १६ ग. ० निष्केवल्येभ्यु.
 ११ १७ ग. घ. झ. ट. महाभाग्यात्. १८ ग. च. ज. ० संबन्धत्वात्.

आह । ननु मान्यवो मन्त्रो माहेन्द्रग्रहयजिसंनिधौ निष्केवल्ये शस्य-
भानो महेन्द्रमभिहितिसंस्कारेणासमर्थ एव वक्तुमथ किमर्थमयं निष्केवल्ये
शस्यत इति । उच्यते । अन्यदेव हि स्तुत्यभिव्यङ्ग्यमपूर्वमारारुपकाराङ्ग-
भूतं माहेन्द्रग्रहयजिव्यङ्ग्यस्यापूर्वस्यं । “ अपि वा श्रुतिसंयोगात्प्रकरणे
स्तौतिशंसती क्रियोत्पत्तिं विदध्याताम् ” [जै० सू० २।१।२४] ५
इति न्यायविदो याज्ञिकाः पठन्ति । वक्ष्यति चायमपि “ इतीमा देवता
अनुक्रान्ताः सूक्तभाजो हविर्भाज ऋग्भाजश्च भूयिष्ठाः ” [निरु० ७।१३]
इति । स एष मन्युः स्तुतिभागेव । यथा “ अभित्वा शूर ” [ऋ०
सं० ७।२।२२] इतीन्द्र एव तस्मिन्निष्केवल्ये यथा चै
“ आपो हि घा ” [ऋ० सं० १०-९-१] इत्याप आग्निमारुते १०
सूर्योदय आश्विन एवम् ।

“ हे मन्यो सहुरे सहनशील एतस्मिन् शत्रूणामभिभवनकाले प्रत्युपस्थित
आहूतः सन्नस्माभिः सेनानीः सेनाप्रणेता नोऽस्माकमेधि भव । ततश्चा-
ग्निरेव त्विषितो दीप्तस्त्वं तेजसा भूत्वा सहस्व अभिभव तानस्मच्छत्रून् ।
हत्वाय हत्वैव यदेतेषामस्मच्छत्रूणां स्वं वेदो धनं तत् त्वमादाय तेषामस्मद्योधा- १५
नामोजो बलं मिमानो निर्माय यथावस्तु यथाहं विभजस्व । येऽपि च
केचिद्धर्तौवशिष्टा मृषो मृधकारिणोऽस्मद्विषोऽस्मत्तः प्रत्याजिहीर्षन्त्येतद्धनं
तानपि विनुदस्व प्रेरयस्वं दूरमपुनरागमनाय । अथवा ओज इत्यस्योत्तरेण
विनुदस्वेत्यनेन क्रियापदेन योगैः । कथम् । हरश शत्रून्भाजयित्वा च
तद्धनं ये केचिद्धर्तौवशिष्टा अस्मद्विषैः प्रत्याजिहीर्षन्त्येतद्धनमस्मत्तस्तेषा- २०
मोजो मिमानः तुलयित्वा कियदवशिष्टबला ह्येते न शक्ताः प्रत्याहर्तुमित्येवं
मिमानस्तावन्मात्रशेषबलान्कृत्वा त्वं विनुदस्वैनान्दूरमपुनरागमनाय ।

द्वितीयमुदाहरणमेतस्यैव । “ इहैवैधि^{१३} मापं च्योष्टैः पर्वत इवाविचा-

१ ग. ज. माहेन्द्राः ग्रह. २ च. अपि च झु°. ३ ग. ज. स्तौति
शंसतीति. ४ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ‘च’ नास्ति. ५ ठ. अग्निरेवे- २५
ति मन्त्रः पुनरप्य पठयते. ६ च. ‘नः’ नास्ति. ७ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ‘सं’
नास्ति. ८ च. ट. यद्यपि. ९ ट. ‘द्धननावशिष्टा’. १० ग. ज. ‘प्रेरयस्व’ नास्ति.
११ घ. झ. ट. ठ. संबन्धः. १२ घ. झ. ट. ड. दिर्वतः १३ घ. झ. ट. ‘वैधि’
धारय; ग. ज. ‘वैधि मापं च्यो (ज. चो) घाः०धारय. २६

- चलिः । इन्द्रं इवेह ध्रुवस्तिष्ठेह राष्ट्रमु धारय ।
 इवेत्यस्य तस्मिन्नेवार्थे [ऋ० सं० १०।१७३।२] अनया
 द्वितीयमुदाहरणं चानुष्ठभा ध्रुव आङ्गिरसो राजानमभिषिषेच ।
 इहैव राष्ट्रे त्वमेधि भव । मा चातस्त्वं अप-
 ५ ध्योष्टोः । पर्वत इवाविचलनशील । इन्द्र इव च इह ध्रुवः शाश्वतस्तिष्ठ ।
 स्थित्वेदं राष्ट्रमिहैव विभूतियोगेऽवस्थितं धारयेत्याशीः ।
 भाषायां प्रसिद्धमेवेति कृत्वा नोदाहरणं पठेति । अथवैते एव । अग्नि-
 रिव तीक्ष्ण इन्द्र एव विक्रान्तः ।
 “नेति प्रतिषेधार्थीयो भाषायां” प्रसिद्धः । “उभयमन्वध्यायम्” ।
 १० “नेन्द्रं देवममंसत” [ऋ० सं० १०।८६।१] । नेन्द्रं देवमात्मनो
 दीपयितारमन्यन्तादित्यरश्मयः । दैवते शेषः [निरु० १३।४] । किं
 पुनर्लक्षणमिति । उच्यते । “उपमार्थीय उपरिष्टादुपाचारस्तस्य येन” अर्थेनो-
 पमेयमर्थं “उपमिमीते” । तद्यथा । “हंसु पीतासो” युज्यन्ते दुर्मदासो न सुरा-
 याम् । ऊधर्न नग्ना जरन्ते [ऋ० सं० ८।२।१२] । काण्डो
 १५ मेधातिथिराङ्गिरसश्च प्रियमेध ऐन्द्रं सूक्तं ददृशाते ।
 नेत्यस्योपमार्थीयत्वे तत्रैषा गीयत्री । येषामपि विनियोगः क्वचिद-
 उदाहरणं न्यत्र नास्ति तेऽपि वैचस्तोमे विनियुज्यन्ते ।
 हंसु पीतासः पीताः सन्तो हृदयेष्ववस्थिताः सोमाः युध्यन्त इव संप्रहारमिव
 कुर्वन्त्यहं विशिष्ट इत्येवं स्पर्धमानाः । क इव । दुर्मदासो न । दुर्मदासः
 २० “आज्जेरसुक” [पा० ७।१।५०] । यथा कुत्सितमदाः केचित्पुरुषाः
 सुरायां पीतायां सत्यां युध्येरन्नेवम् । किंच तमेव यजमानं जरन्ते स्तुव-
 न्तीवात्मलाभपरितुष्टाः । कथं जरन्ते । ऊधर्न ऊधरिव रात्रिमिव नग्ना
 भूत्वा स्त्रियं संप्रयोक्ष्यामह इत्येवमभिप्राया इव केचिद्विशिष्टाः पुरुषैः ।

- १ घ. ट. मां. २ जं. चोष्टोः. ३ ठ. ‘च’ नास्ति. ४ क. ख. घ. झ. ट.
 २५ स्थित्वा चेदं. ५ क. ख. घ. झ. ट. पठितम्; ग. ज. पठेति. ६ झ. प्रसिद्धः इति शेषः ।
 उभ. ७ क. ख. ‘उच्यते’ इत्यस्य पश्चात् ‘प्रतिषेधार्थीयः पुरस्तादुपचारस्तस्य
 यन्प्रतिषेधति । दुर्मदासो न सुरायाम्’ इति वर्तते; झ. इदं सर्वं ‘देवममंसत’ इत्यस्य
 पश्चाद्वर्तते. ८ घ. ट. ठ. ‘दुपचारः’. ९ घ. झ. ठ. हंसु पी० जरन्ते; ग. ज. हंसु
 पीतासो युध्यन्ते० जरन्ते. १० च. ठ. गायत्री । हंसु पीतासः । येषां. ११ ग. ज.
 वाचास्तोमे. १२ च. ठ. ‘हंसु पीतासः’ नास्ति. १३ क. ख. पुरुषाः ॥ १ ॥
 २१ चिदि°; ग. पुरुषाः ॥ ६ ॥ चिदि°.

चिदित्येषोऽनेकार्थोऽपि सन्नपमार्थीयसंधोगेनोदाहृतः । कथमयमनेकार्थ
इति । उच्यते । “ आचार्यश्चिदिदं ब्रूयादिति
'चित्' 'नु' 'ननु' इत्ये- पूजायाम् ” । आचार्य एवं ब्रूयात्कोऽन्य एवं
तेषामर्थाः वक्ष्यतीति । “ दधि चिदित्युपमार्थे ” । दधिरूप
ओदन इति । “ कुल्मषांश्चिदाहरेत्यवकुत्सिते ” । ५
भृशं कुत्सिते । कुल्मषानपि तावदाहरेति किं चान्यदाहरिष्यसि । “ नु
इत्येषोऽनेककर्मा ” । कथम् । “ इदं नु करिष्यतीति ” । कथं हि
क्रियाया हेतुनिमित्तमित्यर्थः । कथं नु करिष्यतीति पृष्ट्वा करिष्यतीत्युक्ते
यत्पुनरनुपृच्छति कथं नु करिष्यति तदनुज्ञानमेतस्मिन्ननुपृष्टे । “ नन्वे-
तदकार्षीदिति च ” । अनुपृष्ट एवायं भवतीति । नन्वयमकार्षीदेतत्कथमयं १०
ब्रवीति कथं करिष्यतीति ।

“ अथाप्ययमुपमार्थे भवति ” । तर्था । “ अक्षो न चक्रयोः शूर
बृहन्प्र ते म्हा रिरिचे रोदस्योः । वृक्षस्य नु ते पुरुहूत
'नु' इत्येतस्योपमार्थी- वया व्यु ३ तयो रुरुह्वरिन्द्र पूर्वीः ” [ऋ० सं० ६ ।
यत्वे उदाहरणम् २४ । ३] ॥ भरद्वाजो बार्हस्पत्योऽस्यास्त्रिष्टुभः १५
पूर्वणार्धर्चेनेन्द्रं स्तुत्वोत्तरेणोपालब्धवान् । हे शूर
इन्द्र पुरुहूत महानक्ष इव चक्रयोः प्ररिरिचे प्रकर्षेणातिरिच्यते तव म्हा मह-
त्त्वेन विभूतिः । कुतोऽतिरिच्यते । रोदस्योः द्यावापृथिव्योः । तथापि चैवं
विभूतियुक्तस्य सतस्तव त्वद्भक्तानामेवास्माकं सतां वृक्षस्येव वयाः शाखाः
पूर्वीरूतयः पूर्वेऽस्मद्यज्ञागमनमार्गा विरुरुहुः खिलीभूतास्तवानागमनार्तौ । २०
अहो कैष्टं मन्दम्रागधेयतास्माकं येषां नो धनं तदस्ति येन त्वां यजेमहि ।
किमत्र त्वां वेदैयाम इति । “ वयाः शाखाः ” इति पर्यायवचनः । “ वेतेर्वयाः ”
इति निगमप्रसक्तस्य निर्वचनम् । “ शाखाः खशायौः ” इति पर्यायप्रसक्तस्य ।
व्याख्याता उपमार्थीयाः ।

१ क. ख. घ. झ. ट. ठ. संयोगावत्रोदाहृतः, ग. ज. 'मार्थसंगेनो'. २ च. २५
कुल्मसोत्त. ३ झ. 'कुत्सिते कुलेषु सीदन्तीति भृशं'. ४ क. ख. घ. झ. ट. ठ.
किं वान्य'. ५ च. 'रिष्यति. ६ ट. 'नु' नास्ति'. ७ घ. झ. ट. तदनुज्ञानमे'. ८
ग. च. ज. झ. ट. कटं; घ. कटं. ९ ग. भवति ॥ ७ ॥ अक्षयो'. १० घ. झ. ट.
तप्या । अक्षो न० पूर्वीः. ११ ग. बृहन्० पूर्वीः ॥ ४ ॥ ज. बृहन्० पूर्वीः.
१२ ग. ज. बार्हस्पत्यो पारिक्षितोऽस्याः; च. भरद्वाजः स्याः. १३ क. ख. १०
तवागमनं; झ. तवागमनं. १४ ज. कथं. १५ ट. वक्ष्याम'. १६ च. शिलषा. १०

अथानन्तरं प्रतिज्ञाप्रसक्तानेव कर्मोपसंग्रहार्थान्वक्ष्यामः । “ अथ
यस्यागमादर्थपृथक्त्वमहं विज्ञायते न त्वैदेशिक-
कर्मोपसंग्रहार्थाः मिव विग्रहेण पृथक्त्वात्स कर्मोपसंग्रहः ” । यस्या-
गमादध्याहारादश्रूयमाणस्यैव निपातस्थ सरूपवि-

- ५ रूपैकशेषादर्थतो वा पृथक्त्वमहं पृथग्भाव एव विज्ञायते । तद्यथा देवदत्त-
यज्ञदत्तौ देवदत्तश्च यज्ञदत्तश्चेति । आह । द्वावप्यत्र देवदत्तयज्ञदत्तौ
श्रूयते । न तु तयोरैदेशिकमिव पृथक्त्वमिति यथा गा अश्वान्पुरुषान्पशू-
निति प्रत्येकमुद्दिश्यमानानाम् । इह तु विग्रहेण चशब्दागमादेतत्पृथक्त्व-
मुपजायते । तेन विग्रहणं द्वयोर्बहूनामर्थानां वेति विग्रहः । स एव पृथक्त्वा-
द्धेतोः पृथक्त्वेन निमित्तेनोपलक्ष्यमाणो यस्माद्भावार्थो बहून्वा गृहीत्वैकस्मि-
न्कर्मण्युपसमावेष्टयति । तद्यथा । देवदत्तयज्ञदत्तौ पचेते इत्येवम् । तस्मात्-
कर्मोपसंग्रह इत्येतन्नामैव तद्भवति । अथवा बृहस्पतिश्चेत्युक्ते प्रजापतिरनु-
क्तोऽपि द्वितीयो गम्यते प्रजापतिश्चेति । कतमः पुनरसाविति ।
उच्यते । “ चेति ” ।

- १५ कदाचिरवयमेव ‘ समुच्चयार्थ उभाभ्यां ’ अप्यर्थाभ्यां विगृहीताभ्यामेव
संयुक्तं : ‘ प्रयुज्यते ’ । यथाहं च त्वं च । “ अहं
‘ च ’ इत्यस्य समुच्चया- च त्वं च वृत्रहन्सं युज्याव सनिम्य आ । अरातीवा
र्थे उदाहरणं चिदद्रिवोऽनु नौ शूर मंसते भद्रा इन्द्रस्य
रातयः ” [ऋ० सं० ८ । ६२ । ११] ॥

- २० घोरपुत्रः प्रगाथोऽनयैन्धेन्द्रस्य सख्यार्थी सन्नब्रवीत् । हे वृत्रहन्निन्द्र अहं
च प्रगाथस्त्वं च संयुज्याव । एकस्मिन्नर्थे सति प्राप्तिलक्षणे युज्यावहै ।

१ च. °पृथक्त्वतो वा मह°. २ ग. ज. °शेषादर्थपृथक्त्वमह°. घ. ट. °शेषा-
दर्थक्त्वमह°. ठ. °शेषादर्थपृथग्भाव°. ३ च. पृथक्त्वभावः. ४ क. ख. नानाग्रह°;
ग. ज. तेनाग्रह°; घ. झ. ट. तेन ग्रह°; ठ. नात्वेन ग्रह°. ५ क. श्व. ग. ज. घ.
१५ झ. ट. ठ. ‘वेति’ नास्ति; च. विति. ६ क. ख. घ. झ. ट. एष; ट. एषं पृ° व. ७ च.
कस्मात्. ८ घ. झ. ट. ठ. इत्येवंनाम°. ९ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ‘तु’ नास्ति°. १० घ. झ. ट. संग्रहयुक्तः; ट. संग्रहयुक्तः° स. ११ घ. झ. ट. °त्वं च वृत्रहन्निद्रि.
१२ ग. च. ज. °च० रातयः; घ. झ. ट. °च वृत्रहन्० रातयः°. १३ क. ख.
१४ घ. झ. ट. ठ. °यैन्धेन्द्रा पञ्चया इन्द्रस्य°.

आ सनिभ्य आप्रातेः । 'अरातीवा' इत्येकं पदम् । अथैवमावा संयुक्तौ छट्वा हे अद्रिर्वः' । अदानशीलोऽपि दानशीलतामुपेत्यानुमंस्यत एवावयोर्दानं भद्रा भन्दनीया इन्द्रस्य रातयो दानानीत्येवं मन्यमानः । को हि नाम त्वत्संयुक्ता-
नामस्माकं न दद्यादित्यभिप्रायः ।

अथाप्याकार "एतस्मिन्" समुच्चयार्थे । "देवेभ्यश्च पितृभ्य एति" ५
अयमेतस्मिन्मन्त्र 'आकारः' । "यो अग्निः क्रव्य-
आ इत्यस्य समुच्च- वाहनः पितृभ्यश्च दत्तावृधः । प्रेदु हव्यानि वोचति
यार्थे उदाहरणम् देवेभ्यश्च पितृभ्य आ" [ऋ० सं० १० ।

१६ । ११] अनुष्टुब् चामी पितृयज्ञे विनियुक्ता । योऽग्निः कव्यस्यैव बोधा यस्याय
मधिकारः कव्यानि बोद्धव्यानीति स इहास्माकं पितृयज्ञे होतृत्वेन व्यवस्थितः १०
पितृनाहूय यक्षत्पूजयत्वित्यर्थः । किलक्षणान् । ऋतावृधः सत्यवृधो वा
यज्ञवृधो वा । किं च । प्रेदु हव्यानि वोचति वोचतु वा प्रब्रवीत्वेतानि
हवीष्यस्मत्प्रत्तानि । कस्मै । देवेभ्यश्च पितृभ्यश्चेति ।

'वेति' अयं 'विचारणार्थे' । समुच्चयार्थाय प्रसङ्गेनोदाहियते ।
"हन्ताहं पृथिवीमिमां नि दधानीह वेह वा" १५
वा इत्यस्य विचारणार्थे कुवित्सोमस्यापामिति" [ऋ० सं० १० ।
११९ । ९] ॥ ऐन्द्रो लवस्तस्यैर्धमार्थं गायत्री ।
हन्तेदानीमेवाहमिमां पृथिवीमिह वान्तरिक्षलोके
इह वा शुल्लोकेऽथवेह दक्षिणे स्कन्ध इह वा सव्ये निदधान्यवस्थापया-
म्यतः स्थानाद्ब्रूत्य । अथ किमर्थं ब्रूषे । कुवित्सोमस्य बह्वहं सोमं^२ पीत- १०
वानिति । अस्य मे सोमपानस्यानुरूपमेव वीर्यमप्यस्तीत्यभिप्रायः ।

१ ग. च. ज. आ सनि प्रातेः. २ घ. ट. °द्रिवः । अद्रिर्वज्रः । अरतीवा
°चित् अदानं; झ. °द्रिवः अरातीवा चित् । अदानं; ठ. °द्रिवः अद्रिर्वज्रः तद्वान् हे
श्वर बिकांत अरातीवा चित् अदानं. ३ घ. ट. ठ. अथाकारं. ४ क. ख. घ. झ.
ट. अस्मिन्. ५ घ. झ. ट. °अग्निः °पितृभ्य आ; ग. च. ज. °अग्निः क्रव्यवा- १५
हनः °पितृभ्य आ. ६ ग. च. ज. कव्यबोधां. ७ क. ख. घ. झ. ट. ठ. °त्वेन
स्थितः. ८ क. ख. घ. झ. ट. °चतु च प्रज; ° ठ. चतु च ब्रवी. ९ ग. ज. हन्ताहं
पृथिवीमिमां °मिति; घ. झ. ट. हन्ताहं °पामिति. १० ग. तैवः ° ल; ज. तवः;
घ. लवः; ठ. बलः. ११ ठ. तस्येदमार्थं. १२ ग. सोमस्य पी. १३ क.
ख. घ. झ. ट. 'अपि' नास्ति.

‘ अथापि ’ वेत्ययं ‘ समुच्चयायं ’ भवति ॥ ४ ॥

- वायुर्वा त्वा मनुर्वा त्वेति अह इति च ह इति च विनि-
ग्रहार्थीयो पूर्वेण संप्रयुज्येते अयमहेवं करोत्वयमिदमिदं ह
करिष्यतीदं नं करिष्यतीत्यथाप्युकार एतस्मिन्नेवार्थ उत्तरेण
५ मूषेभे वदन्ति सत्यजु ते वदन्तीत्यथापि पदपूरण इदमु तद्
हीत्येषोऽनेककर्मणं हि करिष्यतीति हेत्वपदेशे कथं हि
करिष्यतीत्यनुपृष्टे कथं हि व्याकरिष्यतीत्यसूयायां किलेति
विद्याप्रकर्ष एवं किलेत्यथापि न ननु इत्येताभ्यां संप्रयुज्य-
तेऽनुपृष्टे न किलैवं ननु किलैवं मेति प्रतिषेधे मा कार्षीर्मा
१० हार्षीरिति च खल्विति ण खलु कृत्वा खलु कृतमथापि
पदपूरण एवं खलु तद्वयूवेति शश्वदिति विचिकित्सार्थीयो
भाषायां शश्वदेवमित्यनुपृष्ट एवं शश्वदित्यस्ववंपृष्टे नून-
मिति विचिकित्सार्थीयो भाषायास्तुमयमन्वध्यायं विचिकि-
त्सार्थीयश्च पदपूरणश्चागस्त्य इन्द्राय हविर्निरुप्य मरुद्भ्यः
१५ संप्रदिन्सांचकार स इन्द्र इत्य परिदेवयांचक्रे ॥ ५ ॥

“ वायुर्वा त्वा मनुर्वा त्वेति ” । “ वायुर्वा त्वा मनुर्वा त्वा
तस्यैव समुच्चयायं गन्धर्वाः सप्तविंशतिः । ते अग्ने अश्वमौयुञ्जन्ते
अस्मिञ्जवमा दधुः ” [तै० सं० १ । ७ ।

- ७ । काठक सं० १३ । १४ । मैत्रा० सं० १ । ११ ।
१० । १] ॥ अनुष्टुबेष्वा । नाजपेयेऽश्वयोजने विनियुक्ता । हे अश्व वायुश्च
त्वा मनुश्च त्वा गन्धर्वा एते सप्तविंशतिर्युञ्जन्ति त्वास्मिन्नथे । ते हि
विदुर्यथा त्वं योक्तव्यः । त एव च पूर्वमप्यद्वं युक्तवन्तो देवानामृषीणां
च । त एव च तस्मिञ्जवमादधुराहितवन्तो यस्मादतो ब्रवीमि ममापि
चोम्ने तमद्वं त एव युञ्जन्तु जवं चास्मिन्नादर्ध्विति ।

- १५ १ नैकस्मिन्नापि पुस्तकेऽङ्को विद्यते; ट. भवति इति निरुक्ते चतुर्थः खंडः ।
वायु०. २ ग. च. ज. ऋक् न पठ्यते. ३ घ. अश्वमयु०; ट. अश्वमयु० मा. ४ च.
० युञ्जन्तेऽस्मिन्; ट. ० युञ्जन्तेऽस्मिन् स्ते अं. ५ ग. च. ज. वाये. ६ क. ल.
० त्विति ॥ ३ ॥ अहं; ग. त्विति ॥ ८ ॥ अहं. ७ छ. त. द. नु. ८ क. ल.
॥ ४ ॥ इति प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः; ॥ ९ ॥ छ. इति प्रथमस्य द्वितीयः पादः
३० ॥ न नदु०; त. ॥ ९ ॥ न नदु०; द. ॥ ४ ॥ न नदु०.

‘ अह इति च ह इति च ’ द्वावप्येतौ ‘ विनिग्रहार्थीयौ ’ । तयोः
 पुनरेतयोरेतत्प्रयोगस्वाभाव्यम् । द्वयोरर्थयोरेक-
 अह ह च विनिग्रहार्थे काले प्रकृतयोः पूर्ववाक्यगतेनार्थेन संयुक्तौ ‘ प्रयु-
 ज्येते ’ । तद्यथा ‘ अयमहेदं करोत्वयमिदम् ’ ।
 अयमह यज्ञदत्तो गाः पाययत्वयं देवदत्तो भुङ्गामिति । हकारस्योदाहर-
 णम् । ‘ इदं हं करिष्यति ’ यज्ञदत्त इदं नै करिष्यति । ओदनं
 न पक्ष्यतीति । ‘ अथाप्युकार एतस्मिन्नेव ’ विनिग्रहार्थे भवति । स
 तस्मिन्नेवार्थे उकारः पुनरुत्तरेण द्वितीयवाक्यगतेनार्थेन संयुक्तः प्रयु-
 ज्यते । तद्यथा । ‘ मृषेमे ’ वृषला ‘ वदन्ति ’
 ‘ सत्यमु ते ’ ब्राह्मणा ‘ वदन्तीति ’ । विनिग्रहो नाम विभागो नाव-
 स्थितयोर्यज्ञदत्तदेवदत्तयोरेकस्मिन्यज्ञदत्तेऽभिमतरसगोपौयनस्य नियमेन
 ग्रहणं यत्स विनिग्रहः । तदर्थो विनिग्रहार्थः । विनिग्रहार्थ एव विनिग्रहा-
 र्थीयः । ‘ अथापि ’ अर्थमुकारः ‘ पदपूरणो ’ भवति । “ इदमु ऽत्यु-

रुतमं पुरस्ताज्ज्योतिस्तमसो व्युनावदस्थात् ।
 तस्यैव पदपूरणार्थः नूनं दिवो दुहितरो विभातीर्गातुं कृणवन्नुपसो
 उदाहरणम् जनाय ” [ऋ० सं० ४ । ५१ । १] ॥

वामदेवो गौतमोऽनया त्रिष्टुभोषसं तुष्टाव । प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते ।
 इदं तज्ज्योतिर्यज्जनाः कथयन्ति । उकारः पदपूरणः । एतत्पुरुतमं
 बहुतमम् । कुतः पुरुतमम् । तमसः । यदभिभूय शार्वरं तमः स्वमा-
 त्मानमभिव्यनक्त्यत एव तद्बहुतमम् । पुरस्तात्प्राच्यां दिशि ज्योतिर्व्युन-
 वत्प्रज्ञानवदुत्तिष्ठति । नूनं निश्चयेनैता उपसो दिवो दुहितरः ।
 रूपसामान्याद्दुहित्वम् । विभातीर्विभासमाना गातुं गमनमपि कृतार्थं
 जनानां कृणवन्ः कुर्वत्य आगच्छन्ति यथेयमनुरज्यते प्राची दिग्बिध्वंसंते च
 तमः । एकैस्या एव पूजनार्थे बहुवचनम् ।

१ ग. ज. ‘ ह ’ नास्ति०. २ घ. झ. ट करिष्यतीति । इदं न करिष्यति । २५
 यज्ञदत्त इदं ह करिष्यति । ओदनं०. ३ ग. ज. नु. ४ क. ख. घ. झ. ट. ठ.
 एतस्मिन्नेवार्थे उत्तरेण । विनि०. ५ च. ०गोः पाय०. ६ क. ख. घ. झ. ट. ठ.
 ‘ अयं ’ नास्ति०. ७ ग. ज. त्यत्पुरुतमं०जनाय; घ. झ. ट. त्यत्०जनाय.
 ८ घ. झ. ट. तमा. ९ च. ०ज्ञानवःपुरस्तादुत्ति०. १० क. ख. घ. ट. कृणवन्;
 ठ कृणवन्. ११ क. ख. विध्वंस्यते; घ. झ. ट. विध्वंसस्यते; ठ. विध्वंस्यते.
 १२ च. एकःयां.

“तद्दु प्रयक्षतमस्य कर्म दस्सस्य चारुतममस्ति दंसः । उपहरे यदु-

परा अपिन्वन्मध्वर्णसो नच १ श्वतस्रः २”

तस्यैव द्वितीयमुदाह- [ऋ० सं० १ । ६२ । ६] ॥ द्वितीयमु-
रणम् दाहरणमस्यैव । गौतमोऽनया त्रिष्टुभेन्द्रमस्तौत् ।

५ प्रैवर्ग्ये विनियुक्ता । तदप्रकर्षेण यक्षतमं पूज्यत-
मम् । उ इति पदपूरण एव । अस्येन्द्रस्य दस्सस्य दासयितुर्दशनीयस्य
वा चारुतमं शोभनतमम् । अन्यदपि तस्यास्ति दंसः कर्म किमपि
बहुप्रकारम् । तच्चार्वेवं पूज्यमेव च । इदमेव तस्य चारुतमं च पूज्यतमं
च । यैकिम् । उपहरे यदुपरा अपिन्वत् । उपह्वानमर्हन्ति यस्मिन्देशेऽव-
१० स्थिताः सहायाः स उपह्वरो देशः । जनैरनाकीर्णै र्थस्मिन्नेकाकी यदुपरा
मेघपूरिताः मधूदकर्षश्चतस्रः नचोऽपिन्वैदप आनयदक्षीरयत् । यज्ञादि
वर्षद्वारेण प्रैवर्तत इत्यत एतदेवास्य चारुतमं पूज्यतमं चेत्यभिप्रायः ।

‘हीत्येषोऽनेककर्मा’ । तद्यथा । ‘इदं हि कारिष्यतीति हेत्वपदेशे ।

कथं हि कारिष्यतीत्यनुपष्टे । कथं हि व्याकारि-

१५ ‘हि’ इत्यस्यार्थाः ष्यतीत्यसूयायाम्’ । कथमयं व्याकारिष्यतीत्यकृ-
तप्रयत्नोऽयमित्यभिप्रायः । अमर्षादसाक्षाच्छन्द-
पूर्वकोऽभिप्रायः परिर्वोदोऽसूयेत्युच्यते । परगुणानभ्यनुज्ञेत्यर्थः ।

‘किलेति विचाप्रकर्षे’ । विज्ञानातिशय इत्यर्थः । अन्यत उपश्रुत्याति-

२० किल इत्यस्य शयेनावधार्यान्यस्मा आचष्टे कश्चित् ‘एवं किल’
तदासीद्युद्धमिति ।

- १ ग. ज. प्रयक्षतमस्य कर्म०श्वतस्रः०; घ. झ. ट. प्रत्यक्ष०श्वतस्रः २ क.
ख. ०मो नोधाभ्वानया; ग. ज. ०मो नोधानया; घ. ट. ठ. ०मो नोधा अनया.
३ च. प्रवर्गे. ४ च. पादपूर्. ५ घ. ट. स्वार्वेव; च. चार्वेव; ठ. चारु पूज्य०.
६ क. ख. ग. ज. घ. झ. ट. ठ. ‘च’ नास्ति. ७ क. ख. ठ. तत्किम्.
१५ ८ क. ख. ०रनाकीर्णो; ग. ज. जनैराकीर्णो; घ. ट. जनैराकीर्णो; ठ. ०कीर्णे
तरिण०. ९ च. यदुपुराणेकपुरः मेघ०. १० घ. झ. ट. ०दकाश्च चत०. ११ क.
ख. ठ. ०दपातयत् अक्षा०. १२ ग. ज. ‘अक्षारयत्’ नास्ति; च. अक्षारयत्.
१३ ग. ज. घ. ट. प्रवर्तयते; ठ. प्रावर्तयत्. १४ च. कृतयत्नो०. १५ च. ०प्रायः ।
१६ यतः परि०. १६ क. ख. ग. ज. घ. झ. ट. किलैतदा०.

‘ अथापि न ननु इत्येताभ्यां’ संयुक्तः किलेत्ययं ‘ प्रयुज्यतेऽनुपृष्टे ’
अर्थे । अन्यत उपश्रुत्य कंचिदर्थं नायमेवमिति ततस्तमेवार्थमन्यमनुपृच्छ-
त्यथेतरमश्रद्धधत्पूर्वस्य ‘न किलैवं’ इति ‘ ननु किलैवं’ इति । ‘ मेति ’

मा खलु इत्येतयोः अयं ‘ प्रतिषेधे ’ । तद्यथा । ‘ मा कार्षीर्मा
हार्षीरिति च ’ । अयं प्रतिषेधार्थीय एव ।

‘ खल्विति च ’ । तद्यथा । एवं ‘ खलु कृत्वा ’ । अकृत्वेत्यर्थः । देश-
भाषाव्यवस्थयैवंजातीयानामुपेक्षितव्यः कचिद्व्ययोगः । ‘ अथापि ’
खल्वित्ययं ‘ पदपुगुणो ’ भवति । तद्यथा । ‘ एवं खलु तद्वभूवेति ’ ।
अन्वीक्ष्यः प्रयोगः कचित्पादवृत्तेषु । ‘ शश्वदिति विचिकित्सार्थीयो भाषा-

शश्वदित्यस्य याम् ’ । छन्दसि पुनरन्येष्वप्यर्थेषु भवति । १०
यथासंभवं द्रष्टव्यः । इयं चास्य शैली । अर्थ-
मपेक्ष्य ‘ एवं ’ शब्दस्य पुरस्ताद्व्ययोगो वा भवत्युपरिष्ठाद्वा । तद्यथा ।
‘ शश्वदेवमित्यनुपृष्ट एवं शश्वदित्यस्वयंपृष्टे ’ । अर्थे इति वाक्यशेषः ।

नूनं इत्यस्य ‘ नूनमिति विचिकित्सार्थीयो भाषायाम् ’ । विचि-
कित्सा नाम विवेकपूर्वकोऽवधारणाभिप्रायः । १५
तत्रायं भाषायां भवति । ‘ अन्वर्च्यायं ’ पुनरयमर्थद्वये भवति ।
‘ विचिकित्सार्थीयश्च पदपूरणश्च ’ ।

उदाहरणमत्र निर्विबक्षुर्निदानमेवाह । ‘ अगस्त्य इन्द्राय ’ इत्यादि ।

न नूनमिति मन्त्र- निदानवतां मन्त्राणां निदानमेव पूर्वं कर्तव्यम् ।
स्य निदानम् तेन ह्यतितरामर्थ उच्यमानः प्रकाशते । ततः १०
पदानि । ततोऽर्थः । ततः प्रत्येकं विग्रहेण शब्द-

निर्वचनम् । एष हि व्याख्याक्रमः । अगः कुम्भः । तत्र स्थानः संहत
इत्यगस्त्यः । स ‘ इन्द्रार्थं हविर्निरुप्य मरुद्भ्यः संप्रदिस्तांश्चकार ’ ।

१ च. °छत्पर्यान्तरमश्रद्धे°. २ च. खल्विति चार्थं प्रतिषेधार्थीय एव । तद्यथा°;
३. अयं प्रतिषेधार्थीय एव । खल्विति च°. ३ च. ट. अकृत्वा । अकृत्वेत्यर्थः; स. २५
अकृत्वेत्यर्थः । खलु कृतं न कृतमित्यर्थः । देश°. ४ क. ख. ठ. शैली. ५ च. स.
ठ. °मवेक्ष्य; ट. °मवेक्ष्य° पे. ६ क. ख. घ. स. ट. उभयमन्वध्यायम् । पुन°;
ठ. उभयमन्वध्यायं । छन्दसि पुन°. ७ घ. ट. भवतीति चिकि°. ८ च. कर्तव्यम्.
९ क. ख. ग. ज. घ. स. ट. ‘शब्द’ नास्ति. १० च. कुम्भः. २५

संप्रदातमैच्छदित्यर्थः । स इन्द्र उपेत्य परिदेवयां चक्रे । परिदेवना नाम
मन्युपूर्वको विलापः ॥ ५ ॥

तृतीय पादः

- न नूनमस्ति नो श्वः कस्तद्वेद् यदद्भुतम् । अन्यस्य
५ चित्तममि संचरेण्यमुताधीतं वि नश्यति [क्र० सं० १ ।
१७० । १] ॥ न नूनमस्त्यद्यतनं नो एव श्वस्तनमद्या-
स्मिन्द्यवि द्युरित्यहो नामधेयं द्योतत इति सतः श्व उपा-
शंसनीयः कालो ह्यो हीनः कालः कस्तद्वेद् यदद्भुतम् ।
कस्तद्वेद् यदभूतमिदमपीतरद्भुतमभूतमिवा^२न्यस्य चित्तम-
१० मिसंचरेण्यमिसंचार्यन्यो नानेयश्चितं चेततेरुताधीतं
विनश्यतीत्यर्था^३ध्यातं विनश्यत्याध्यातमभिप्रेतमथापि पद-
पूरणः ॥ ६ ॥

- ‘ न नूनमस्ति ’ इति । विचार्यमेतन्ममैतत्तावदद्यतनं हविर्मम
नास्तीति । नकारं दृष्ट्वाद्यतनशब्दोऽध्याहृत आचार्येण प्रतिषेधे हि सति
१५ प्रतिषेधेनावैश्यं भवितव्यमिति । एते च मन्त्रैकदेशा एव सन्तोऽध्याहाराः
पदातिरेकादध्ययनकाले नाधीयन्ते । ते त्वर्थनिर्वचनकाले प्रकाशयितव्याः ।
अथापि स्याच्छ्रुस्तनं भविष्यतीति । नो श्वः । इदं तावदस्मदर्थमेव निरुक्तं
सदस्मत्तो व्यापन्नमथ श्वस्तने का प्रत्याशा । किं कारणम् । कस्तद्वेद यदद्भु-
तम् । को हि नाम तद्वेद जानाति यदद्भुतमनुपभं कस्य भविष्यतीति मम
२० वान्यस्य वेति । कस्मात्पुनर्न विज्ञायत इति । अतो यस्मादन्यस्य चित्तम-
मिसंचरेण्यं संचरणशीलमनवस्थितमित्यभिप्रायः । उत अपि अथेति
छन्दसि समानार्थाः । एतदद्यतनं हविराधीते आध्यातमभिप्रेतं सन्मया

- १ घ. झ. ट. प्रदातुं. २ क. ख. ॥४॥ इति निरुक्तवृत्तौ षष्ठाध्यायस्य द्वितीयः
पादः; ग. च. ज. घ. झ. ट. अहो नास्ति; ठ. लापः इति निरुक्तव्याख्यायां
२५ पञ्चमः खण्डः. ३ छ. त. भूतमिति वान्यं; द. भूतमिति वान्यं. ४ क.
ख. छ. त. द. अध्याध्यातं विनश्यति नास्ति. ५ क. ख. द. १; छ. त.
१०. १ घ. झ. अध्याह्रियत आ; ट. अध्याह्रियत आ इ. ७ क. ख. घ. झ.
ट. ठ. वेधेनाभ्यव. ८ ज. ठ. नच. ९ ट. समानार्थः. १० क. ख. घ. ज.
२९ हविरधीतं.

भ्रमिदमित्येवं तथापि विनश्यत्येवं । अन्यस्यै प्रदीयते । तत्रैवं सति श्वस्तनम-
स्माकं भविष्यतीति कुत एतदिति समस्तार्थः ।

अथैकपदनिरुक्तम् । 'अर्थास्मिन्धवि । चुरित्यहो नामधेयं चोत्त इति
सतः' । चोत्ते तदिति चुरिति कर्तृकारकम् । सदिति यत्र ब्रूयात्तत्र तत्रो-
च्चारित एव कारकनियमो द्रष्टव्यः । अन्यत्र यथेष्टं योज्यम् । 'श्वः' इति 'उपा-
शंसनीयः' छपगम्यं चेतसाशास्तभ्यो भवत्यनागतत्वात् । 'ह्यो हौनः कालः' ।
अतिक्रान्तो हि स भवति । श्वःसंबन्धाच्चःशब्दोऽविद्यमानोऽपि निरुक्तः ।
'अद्भुतमभूतम्' । इदमपीतरदद्भुतं शोणितवर्षाद्यभूतमिव कादाचित्कत्वात् ।
शब्दसारूप्यप्रसङ्गेनेदं निरुक्तम् । 'अन्यो नानयः' । नानात्वेन व्यवस्थितस्या-
पत्यमसत्कुलजस्येत्यर्थः । अथवा 'न' सतां 'आनेयः' । चित्तं चेततेः । चेतत्य-
जेनार्थानिति चित्तम् । उताश्रीतं विनश्यतीति । 'आध्यातमभिप्रेतं' इति पर्याय-
वचनम् । एवमयमस्मिन्मन्त्रे विचिकित्सार्थीयः । 'अथापि' अयमेतस्मिन्नन्य-
स्मिन्मन्त्रे पदपूर्णो भवति ॥ १ ॥

इति निरुक्तवृत्तौ षष्ठ्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

सूनं सा ते प्रति वरं जरित्रे दुंहीयदिन्द्र दक्षिणा मघोनी ।
शिक्षां स्तोतृभ्यो मातिं धग्भ्यो नो बृहद्भेदेम विदथे'
सुवीरांः (ऋ० सं० २ । १६ । ९) ॥ सा ते प्रतिदुग्धां वरं
जरित्रे वरो वरयितव्यो भवति जरिता गरिता दक्षिणा
मघोनी मघवती मघमिति धननामधेयं मंहतेर्दानकर्मणो
दक्षिणा दक्षतेः समर्धयतिकर्मणो द्यूद्धं समर्धयतीत्यपि

१ क. ख. ग. ज. घ. झ. ट. 'अय' नास्ति. १ क. ख. घ. झ. ट. ठ. 'तत्र'
इच्छेदेव. २ फ. ख. घ. झ. ट. ठ. 'इति' नास्ति. ४ क. ख. 'गम्यः सचेतसां';
ग. ज. 'गम्यं चेतसां आशां'; घ. 'गम्यं स्वचेतसां'; झ. 'गम्यं सचेतसां'; ट. 'गम्यः
स्वचेतसां'; ठ. 'गम्यं स्वचेतसां'. ५ ग. च. ज. कदाचिं; ठ. कचिं. ६ घ. ट.
नानात्वेन व्यवस्थितपापान्यमसभकुलजं; झ. नानात्वेन व्यवस्थि—नन्ययसभकुलजं.
७ च. 'इति' नास्ति. ८ क. ख. 'थाध्ययमस्मिन्मं'; घ. झ. ट. ठ. 'एतस्मिन्'
नास्ति. ९ क. ख. १; इतरेषु पुस्तकेष्वङ्केनास्ति. १० क. ख. 'इति०पादः'
नास्ति; ग. च. ज. 'इति' नास्ति; ठ. इति जम्बूद्वारगार्गभ्रमवासिनिं आचार्य-
भगवद्गुर्गस्य कृतौ ऋज्वर्यायां निरुक्तटीकायां निघण्टाध्यायपञ्चकेन सह निरुक्तपद्य-
ध्यायस्य. १० ग. ज. घ. झ. ट. षष्ठाध्यायं.

वा प्रदक्षिणागमनाद्विशममिप्रेत्य विग्घस्तप्रकृतिर्दक्षिणो
हस्तो दक्षतेरुत्सांहकर्मणो दाशतेर्वा स्याद्दानकर्मणो हस्तो
हन्तेः प्राशुर्हनेने देहि स्तोतृभ्यः कामान्मास्मानतिवंह्रीर्मा-
स्मानतिहाय दा भगो नो अस्तु बृहद्वदेम स्वे वेदने भगो
५ भजतेर्बृहदिति महतो नामधेयं परिवृढं भवति वीरवन्तः
कल्याणवीरा वा वीरो वीरयत्यमित्रान्वेतेर्वा स्याद्भूतिक-
र्मणो वीरयतेर्वा सीमिति परिग्रहार्थीयो वा पदपूरणो वा ।
प्र सीमादित्यो असृजत् । प्रासृजदिति वा प्रासृज-
त्सर्वत इति वा विसीमतः सुरुचो वेन आवरिति
१० च द्यवृणोत्सर्वत आदित्यः सुरुच आदित्यरश्मयः सुरो-
चनादपि वा सीमत्येतदनर्थकमुपबन्धमाददीत पञ्चमी-
कर्माणं सीमन्तः सीमतः सीमातो मर्यादातः सीमा मर्यादा
विषीव्यति देशाविति त्व इति विनिग्रहार्थीयं सर्वनामा-
नुदात्तमर्धनामेत्येके ॥ ७ ॥

१५ ' नूनं सा ते ' इति । गृत्समदस्येयमार्षम् । पृष्ठयस्य चतुर्थेऽहनि
मरुत्वतीये शस्यते । नूनमिति पदपूरण एव ।
नूनमित्यस्य पद- सा दक्षिणा ते तव या पुत्रभावके कर्मणि । सा
पूरणार्थे उदाहरणम् किं करोतु । प्रतिदुग्धाम् । किम् । धरम् ।
कर्मणो दक्षिणागुणकार्फलप्राप्तिस्तथापि तु दक्षिणायामुपचर्यते । कस्मै ।
२० स्तुवते यजमानाय । किलक्षणा । मघोनी मघवतो हिरण्यधान्यादिधनेन
संयुक्ता तद्वतीत्यर्थः । किंच शिक्ष देहि । कस्मै । स्तोतृभ्य ऋत्विग्भ्योऽ-
नुकामान् । किंच माति धक् । मास्मानतिहायातीत्यान्येभ्यो देहीति । मा
दा इत्यर्थः । अस्मभ्यं तावद्देहि ततोऽन्येभ्योऽपि दास्यसि चेत्यभिप्रायः ।
किंच भगो नो धनं नोऽस्तु । येन किं कुर्याम । बृहद्वदेम महदूर्जितं
२५ वदेम दीयतां भुज्यतामिति । क्व । विदथे यज्ञे । अथवा स्वे गृहे ।
किंच युष्मदनुग्रहाच्च सुवीरा वीरवन्तो भवेम पुत्रवन्तो यथैपुत्राः । एव-
मयं मवर्थीयः सुः । अथ पुनः पुत्रवन्त एव ततः कल्याणवीरा इति
समस्तार्थः ।

१ क. ख. छ. त. द. °बृहं. २ क. ख. छ. त. द. विंसीव्यति.
३ क. ख. द; २; छ. त. ११; ठ. अङ्को नास्ति. ४ ग. च. ज. ° कस्मै ते यश्°. ५ ठ. °दास्यसि चेदेहीत्यभि°. ६ ठ. स्वगठे°. ७ द. ' यद्यप्यत्राः ' नास्ति.

अथैकपदानिरुक्तम् । ' वरो वरयितव्यो भवति ' । त्रियते ह्यसौ ।
 जरिता गरिता गिरितेः स्तुत्यर्थस्य । मघं मंहतेदानार्थस्य । दीयते
 हि तत् । ' दक्षिणा दक्षतेः ' समर्धयत्यर्थस्य । यज्ञे हि यत्किञ्चिद्विगतद्विकं
 भवति तदियं समर्धयति विशिष्टं हि^३ यज्ञस्य साधनमेतदिति । ' अपि वा
 प्रदक्षिणागमनात् ' दक्षिणा ' दक्षिणां दिशमभिप्रेत्य ' । सा हि दक्षि- ५
 णस्यां वेदिश्रोणावप्रेण गार्हपत्यं जघनेन सदो दक्षिणेनाग्नीध्रं गत्वान्तर्वेदि^६
 स्थित्वान्तरेण चाँत्वालमाग्नीध्रं चोत्सृज्यमाना गच्छति । ' दिक् ' पुनर्द-
 क्षिणा ' हस्ताप्रकृतिः ' । प्राङ्मुखस्य प्रजापतेर्यतो दक्षिणो हस्तो बभूव
 सा दक्षिणा दिग्भवत् । अथ ' दक्षिणो हस्तः ' कस्माद्दक्षिण इति ।
 ' दक्षतेः ' उत्साहार्थस्य । स ह्युत्साहवान्भवति कर्मसु न तथा सव्यः । १०
 ' दाशतेर्वा स्यात् ' दानार्थस्य । तेनैव हि प्रयेण दीयते । अथ ' हस्तः '
 कस्माद्धस्तः । ' हन्तेः ' । तेन हि हन्यते । नन्वन्येनापि केनचिदङ्गेन
 हन्यत एव यो हन्तव्यो भवति । सत्यं हन्यते । अयमेव तु ' प्राशुः '
 शीघ्र इत्यर्थः । ' बृहदिति महतो नामधेयं परिबृद्धं ' तत् ' भवति '
 इति । ' वीरो वीरयत्यभिमान् ' । नानाप्रकारवीरयतीत्यर्थः । ' वेतेर्वा १५
 स्याद्गतिकर्मणः ' गत्यर्थे वर्तमानस्य । गच्छत्येवासावर्षिभिसुखः शत्रून् ।
 ' वीरयतेर्वा ' विक्रमार्थस्य । विक्रान्तो ह्यसौ भवति ।

' सीमिति ' अयं ' परिग्रहार्थीयो वा पदपूर्णे वा ' । " प्र सी-
 मादित्यो असृजद्विधर्ता^१ ऋतं सिन्धवो वरुणस्य
 सीमित्यस्योदाहरणम् यन्ति । न श्राम्यन्ति न वि मुञ्चन्त्येते वयो न १०
 पंसू रघुया परिज्मन् (ऋ० सं० २ । २८ ।
 ४) " ॥ अस्यामेव तावद्बुभयमपि प्रदर्शयति । ततः परिग्रहार्थीयत्वे

१ घ. झ. ट. ठ. इति गिरितेः. २ क. ख. घ. झ. ट. ठ. दानकर्मणः. ३ क.
 ख. घ. झ. ट. ठ. ' हि ' नास्ति. ४ ठ. ' साधनं तदिति. ५ क. ख. घ. झ.
 ट. ठ. ' नाम्नीध्रियं. ६ क. ख. ग. ज. अन्तर्वेदि. ७ क. ख. घ. झ. ट. ठ. २५
 चाँत्वाल्लोत्करो तान्त (झ. नान्त) माग्नीध्रं. ८ क. ख. घ. झ. ट. ठ. गच्छन्तीति.
 ९ ठ. ' भवद्दक्षिणो हस्तो दक्षतेरुत्साहकर्मण इति अथ. १० क. ख. घ. झ. ट.
 ' हस्तो ' नास्ति. ११ घ. ट. हन्यते; झ. हन्ते. १२ घ. झ. ट. ठ. नन्वन्ये.
 १३ घ. झ. ट. हन्यते । एवं । यो. १४ घ. झ. ट. ठ. भवति तस्य हननेऽ
 (घ. ट. हननेऽ) यमेव. १५ ग. च. ज. परिवृद्धं हि परिवृद्धं तद्. १६ च.
 ' वासावभिसुखः. १७ घ. ट. सीमादि. रिज्मन् । अस्या.

द्वितीयमुदाहरणं वक्ष्यति । गृत्समदस्य तत्पुत्रस्य वा कूर्मस्येयमार्षम् ।
 त्रिष्टुप्सौरी । सूर्यः पुनरस्यां वरुणनाम्ना स्तूयते । प्रासृजत्सूर्यो रश्मीन् ।
 सीमिति पदधूरण एव । कुतोऽपीत्यविवक्षितमेवैतत्पादधूरणपक्षे । अथ
 परिग्रहार्थाय सर्वमेव पारिगृह्णाति प्रासृजत्सर्वत ईति । विधर्ता विधारयिता
 ५ रसानां रश्मीनां वा । स्वरश्मिजालान्तर्गतस्य वा धर्ता सर्वस्य जगतः ॥
 ऋतमुदकमादाय पृथिवीलोकादन्तरिक्षलोकाच्च । सिन्धवः स्यन्दनाः सूर्य-
 रश्मयः । ते ह्यादित्यमण्डलान्येच्चो वर्तमानाः स्यन्दन्ते वर्षाकाले । सूर्येण
 प्रसृष्टा उदकमादाय सार्वलौकिकं वरुणस्य सूर्यस्य स्थानं मण्डलं यन्ति ॥
 तदेवमप्यनिशामुत्सर्गादानलक्षणं कर्म कुर्वाणा न श्राम्यन्ति । न वा श्रान्ता
 १० अपि सन्तो विरायान्नाप्येतत्कर्म मुञ्चन्त्येते । कथं पुनः पतन्तो न श्राम्यन्ति ॥
 किं शनैः । न । वयो न वय इव पक्षिण इव शीघ्रं पतुः पतन्तो रघुया
 लक्ष्म्या लक्ष्म्या शीघ्रिक्रियाऽपि गत्या परिञ्चन् परिजमन्तः परिगच्छन्तः
 सर्वमप्येतज्जगन् श्राम्यन्ति न विमुञ्चन्त्येतत्कर्म । एतद्गुणयुक्तानामप्येतेषां
 सूर्य एव प्राविंसर्गे संयमे चेन्नर इत्येवं सूर्यस्य स्तुतिरेषा ॥

१५ ' विसीमतः सुरुचो वेन आवरिति च ' इदं द्वितीयमुदाहरणम् ॥

ब्रह्मं जज्ञानं प्रथमं पुरस्ताद्वि सीमतः सुरुचो वेन
 तस्यैव द्वितीयमुदाहरणम् आवः । स बुध्न्या उपमा अस्य विष्टाः सतश्च
 योनिमसंतश्च विवः (य० भा० सं० १३ । ३) ॥

२० वामदेवपुत्रो नैकुलोऽनया त्रिष्टुभादित्यं तुष्टाव । प्रवर्ग्यविनियुक्ता रश्मोपधाने
 चाग्निचयने । ब्रह्म आदित्याख्यं जज्ञानं जायमानं प्रथममनुत्पन्नेष्वन्वेष्वैदितः

१ क. ख. ग. इति वा. २ घ. झ. ट. ठ. 'रश्मीनां वा' नास्ति. ३ घ. झ.
 ट. ठ. 'धर्ता' नास्ति. ४ ग. च. ज. स्यन्दनात्; ठ. स्यन्दमानाः. ५ क. ख.
 घ. झ. ट. ठ. 'लात्प्राञ्चो. ६ ग. च. ज. स्यन्दन्ते. ७ क. ख. घ. झ. ट. ठ.
 १५ वर्षकाले. ८ क. ख. घ. झ. ट. ठ. स्वकर्म. ९ च. शनैः. १० च. 'कयो न'
 नास्ति. ११ घ. च. पपुः; ट. पत्तुः; पुः. १२ घ. ट. 'लघुया' नास्ति. १३ घ.
 ट. लक्ष्म्या. १४ क. ख. 'कया गत्यापि; घ. झ. ट. शीघ्रक्रियापि यथा. १५ क.
 ख. घ. झ. ट. ठ. प्रतिदिने. १६ च. ठ. सूर्यस्तुति°. १७ ग. 'हरणम्. ११
 च. ज. 'हरणम्. १२. १८ ग. च. घ. ज. झ. ठ. जज्ञानमिति । वाम°. १९
 २० घ. ट. नहुलो. २० ग. ज. स्वमाधाने. २१ घ. ट. अदितः; ठ. अदितेः.

पुरस्तात्प्राच्यां दिशि । तदुदयोपलक्षितमेव हि प्राच्याः प्राचीत्वम् । वि
आषः व्यवृणोद्विबृतानकरोऽसुररुचः प्रशस्तरोचनान्द्रमीन्सीमतः सर्वतः ।
किंच स बेनो मेधावी बुध्या बुध्नन्तरिक्षं तदवयवभूता दिश उपमाः
उपनिर्मात्र्यः । तासु होतृप्रतिष्ठितं सर्वमुपनिर्मायते जगदित्येतस्माच्च
एषोपनिर्मात्र्य उच्यन्ते । विष्टा विस्थाः । तासु होतृजगद्विभिनं तिष्ठतीति
ता एव विष्टाः । सतश्चाभिव्यक्तस्य स्थूलस्यासतश्चान्निभिव्यक्तस्य सूक्ष्मस्यै
योनिं स्थानं । विवः व्यवृणोदित्यर्थः । तदुदये ह्येवंगुणयुक्ता दिशोऽभि-
व्यज्यन्त इत्यभिप्रायः । अथवा बुध्या आप आन्तरिक्षास्ता उपमा इत्ये-
वमादि सर्वं योज्यमे ।

‘ अपि वा सीमेत्येतदनर्थकमुपबन्धमाददीत पञ्चमीकर्माणं सीम्नः १०
सीमतः सीमातो मर्यादातः । सीमा मर्यादा विधीयति देशाकृतिः ।
विगतसंतानौ देशौ करोतीति ।

‘ त्व इति विनिग्रहार्थीयं सर्वनामानुदात्तम् ’ । निपातत्वेनैतदपि संदि-
त्त्वं इति निपातः ह्यते । वक्ष्यति हि ‘ निपात इत्येके ’ [निरु०
सर्वनाम च १ । ८] इति । अतस्त्व इति ह्येवं निपातकाण्ड १५
उदाह्रियते संशयपरिशोधनाय । त्व इत्येतद्विनि-
ग्रहार्थीयमिति व्याख्यतम् । किमुत तत्सर्वनाम । विप्रतिपन्नस्वरत्वात्स्वर-
मध्यवधारयन्नस्यानुदात्तमित्याह । कथं पुनर्विप्रतिपन्नस्वरमेतदिति । उच्यते ।
‘ प्रातिपदिकस्यान्तः ’ इत्यौत्सर्गिकं लक्षणम् । ‘ अन्यत्रापवादात् ’ ।
लक्षणविदोऽपि चास्यापवादं पठन्ति ‘ त्वत्त्वेनेमसमसिभेत्यनुदात्तानि ’ २०
(फि० सू० ४ । १०) इति ।
‘ अर्धनामेत्येके ’ । अर्धस्यैतन्नामेत्येवमेक आचार्या मन्यन्ते । वक्ष्यति

१ ग. ज. °लक्षितेनैव हि. २ ग. ज. सूक्ष्मयोनिः स्थानं; च. सूक्ष्मस्य । योनिः
स्थानं; ठ. सूक्ष्मस्य अस्य जगतः योनिं°. ३ ठ. आन्तरिक्ष्याः. ४ च. ज.
योज्यं । १३ । अपि°. ५ क. ख. ग. ज. विसीव्य°. ६ ग. ज. हेवं. ७ क. २५
ख. च. किमु तत्सर्वनामविप्र°. ८ ग. ज. °नामाविप्रति°. ९ च. °चस्याभि-
त्याह. १० ग. ज. घ. झ. °पठन्ति अंशेन त्वनेमं; च. पठन्ति त्व त्वत् नेम;
ट. °पठन्ति अंशेन त्वनेमं° त्वत्; ठ. °पठन्ति अंशेन त्वत् नेम°. ११ ग. ज.
°त्यनुदानि.

चायमपि 'त्वो नेम इत्यर्थस्य' (निरु० ३ । २०) इति । तदेतत्पर-
णोपपदाभ्यामध्यवसेयं कार्धनाम क सर्वनामेति ।

यथात्र सर्वनाम तथेयमृगुदाहियते ॥ ७ ॥

- ५ ऋचां त्वः पोषमास्ते पुपुष्वान्गायत्रं त्वो गायति
शक्त्रीषु । ब्रह्मा त्वो वदति जातविद्यां यज्ञस्य मात्रां
वि मिमीत उ त्वः (ऋ० सं० १० । ७१ । ११) ॥ इत्यृ-
त्विक्कर्मणां विनियोगमाचष्ट ऋचामेकः पोषमास्ते पुपुष्वान्
होतर्गर्चनी गायत्रमेको गायति शक्त्रीषुह्वाता गायत्रं
१० गायतेः स्तुतिकर्मणः शक्त्र्यं ऋचः शक्त्रोतेस्तद्यवाभिवृत्रम-
शकद्धन्तुं तच्छक्त्रीणां शक्त्रीत्वमिति विज्ञायते ब्रह्मैको
जाते जाते विद्यां वदति ब्रह्मा सर्वविद्यः सर्वं वेदितुमर्हति
ब्रह्मा परिवृढः श्रुततो ब्रह्म परिवृढं सर्वतो यज्ञस्य मात्रां
विमिमीत एकोऽध्वर्युरध्वर्युरध्वर्युरध्वरं पुनर्यध्वरस्य
१५ नेताध्वरं कामयत इति वाऽपि वाधीयाने युरुपबन्धोऽध्वर-
इति यज्ञनाम ध्वरतिर्हिसाकर्मा तत्प्रतिषेधो निपात इत्येके
तत्कथमनुदात्तप्रकृति नाम स्याद्दृष्टव्यं तु भवत्युत त्वं
सख्ये स्थिरपीतमाहुरिति द्वितीयायामुतो त्वस्मै तन्वं
विसस्र इति चतुर्थ्यामथापि प्रथमाबहुवचने ॥ ८ ॥
- २० 'ऋचां त्वः' इति । बृहस्पतेरार्षम् । ऋत्विक्कर्मणां विनियोगमनयर्चा-
चष्टे । ऋचां त्वः पोषमिति । य एते चत्वारो
त्व इत्यस्य सर्वनामत्वे महर्त्विज एतेषां त्व एक इत्यर्थः । किमेकः
उदाहरणम् करोति । ऋचां पोषं पुष्टिं पुपुष्वान्पुनः पुनः
भृशं वा देवतायाथात्म्यानुचिन्तनसंतानगर्भस्थान-
२५ करणानुप्रदानवतीर्थधाकालमृचोऽधीयान आस्ते । स हि तासां पोषः ।

१ ग. १२ । ऋचां त्व इति ॥ १४ ॥; च. ज. १३; घ. झ. ट. अहो नास्ति; ठ.
°हियते इति निरुक्त्याख्यायां उत्तमः रूपः. २ क. ख. छ. त. द. परिवृढः.
३ क. ख. छ. त. द. परिवृढः. ४ क. ख. छ. त. द. भवति उत. ५ क. ख. द.
३; छ. त. १२. ६ ग. ज. ऋत्विक्कर्मविनि°. ७ घ. झ. ट. ठ. °नुसंचिन्तन°;
१० ग. ज. यथात्म्यानुचिन्तन°. च. याथात्मानुचिन्तन°.

कतम एक एतत्कर्म कुर्वन्नास्त इति । होता । एतच्चावद्वगध्ययनकर्म
संस्मिन्होत्तारि विनियुक्तम् । उक्तं च । ' यदृचा हौत्रं क्रियते ' [शत०
ब्रा० ११ । ४ । २ । ७] इति । गायत्रं त्वः । गायत्रं त्वैः एको
गायति शकरीषु ऋक्षु । कतमः । उद्गाता । तस्मिन्नप्येतत्सामगानकर्म विनि-
युक्तम् । उक्तं च । ' साम्नोद्गीथम् ' (ऐ० ब्रा० २५ । ८) इति । ५
ब्रह्मा त्वो ब्रह्मा नामैक ऋत्विग् जाते जाते प्रायश्चित्ते विद्यां वदति ।
विद्यात्रयहेतुत्वादात्मनो विद्यां विज्ञानं वदतीतरेभ्य ऋत्विग्भ्य ईदमत्र
कुरुतेदमत्र कुरुतेति । तत्रापि ह्येतत्कर्म विनियुक्तम् । स पुनरेव सर्व-
विद्यः सर्वविज्ञानः । तथाविधो हासावधिकारी त्रयीविद्यामंयुक्तो येनासौ
सर्वमेव वेदितुमर्हति । न ह्यसर्ववित्तमधिकारं शक्नुयान्निर्वर्तयितुम् । उक्तं च । १०
' अथ केन ब्रह्मत्वमित्यनया त्रय्या विद्यया ' (शत० ब्रा० ११ ।
४ । २ । ७) इति । यज्ञस्य मात्रां विमिमीत उ त्वः । विमिमीतै
एक इति । मीयत इति मानं कर्म तन्मात्रेऽप्युच्यते । या काचि-
दितिकर्तव्यता यज्ञस्य तां विमिमीतेऽध्वर्युः । नानाप्रकारां करोतीत्यर्थः ।

'गायत्रं गायतेः' स्तुत्यर्थस्य [धा० १ । ९४२] । स्तूयते ह्यनेन । 'शक्यं १५
ऋचः शक्नोतेः' इत्युक्त्वा ब्राह्मणेनापि शक्नोतेः शकरीशब्दे वृत्तिं दर्शयति ।
'तद्यदाभिर्वृत्रमशकद्धन्तुं तदेतच्छकरीणां शकरीत्वम्' । यद्यस्मादाभिरभिष्टुत
इन्द्रो वृत्रमशकद्धन्तुं तच्छकरीत्वमिति विज्ञायते ऋचां शकरीत्वमिति । एवं
ब्राह्मणेऽपि शक्नोतेरेव शक्यं इति विज्ञायते । लिङ्गतोऽपि हि दर्शितं
भवत्याख्यातजानि नामानीति । ' ब्रह्मा परिवृढः श्रुततः ' । स हि त्रयी २०
विद्यां वेद । शब्दसारूप्यप्रसक्तमुच्यते । 'ब्रह्म परिवृढं सर्वतः' । ऋगादि
परं चोभयमपि तत्परिवृढं सर्वासु दिक्षु । ' अध्वर्युरध्वर्युः ' । एवमपि

१ घ. झ. ट. ठ. एतस्मिन्. २ क. ख. घ. झ. ' त्वः ' नास्ति; ट. गाय-
त्रमेको अं त्व ए. ३ क. ख. ग. च. ज. ठ. ' जाते ' सकृदेव; ट. जाते प्रायं
जाते जाते. ४ क. ख. ज. ' ईदमत्र कुरुत ' सकृदेव. ५ ट. उक्तं च पंचमपंचिका- २५
पंचमाध्यायी द्वाविंशे खंडे । अथ. ६ क. ख. घ. झ. ट. ' विमिमीत ' नास्ति.
७ च. ' मीयत इति ' नास्ति. ८ ग. ज. समानं. ९ घ. झ. ट. प्रकाशं. १० च.
' इति ' नास्ति. ११ क. ख. तदेव शकं; ग. ज. तदेतच्छकरीत्वं; घ. झ. ठ. तदेव
शकरीत्वं; ट. तदेव शकरीत्वं तच्छकरीणां. १२ च. ' हन्तुं ' नास्ति. १३ ठ. ' यते
तदेतच्छकरीणां ऋचां, १४ ग. ज. परिवृढः. १५ गं. च. ज. परिवृढं. ३०

- नै गृह्यत इति पुनरप्याह । 'अध्वरं युनक्त्यध्वरस्य नेता' प्रापयितेत्यर्थः । स ह्यन्तं प्रापयत्यध्वरम् । एवम् । अथवा 'अध्वरं कामयते' कर्तुमित्यध्वर्युः । एतस्मिन्निर्वचने युर्वसूयव इति यथा । अथवा 'अधीयाने' तमध्वरं कास्मिंश्चिद्वाहणेऽध्वर इतीयमेव संज्ञा भवति मञ्चक्रोशनवत् ।
- ५ एतस्मिंश्च निर्वचने 'युः' अयम् 'उपबन्धः' नामकरणः । अध्वरमधीते यः सोऽध्वर्युः । विग्रहप्रसक्तस्याध्वरशब्दस्य तत्त्वमाचष्टे । 'अध्वर इति यज्ञनाम' । अध्वर इत्यधुना निर्वक्तव्यः । 'ध्वरैतिर्हिंसाकर्मा' । ध्वरति धूर्वतीति हिंसाधेष्टु पठितौ [नि० २ । १९] । 'तत्प्रतिषेधः' अध्वरः । अहिंस इत्यर्थः । आह । नन्वत्र हन्यन्ते पशवश्छिद्यन्ते तृणवनस्पतयोऽर्थे
- १० कथमहिंसः । उच्यते । अन्युदय एव हिंसः । एवं हिंश्रूयते । 'नै वा उ एर्त्तन्मिग्रसे' (य० वा० सं० २३ । १६) इति । तथाच । 'कुशत्वमिच्छन्ति तृणानि राजन्' इति । तस्मादभ्युदययोगादहिंस इत्युपपद्यते ।

निपातोऽयमित्येके मन्यन्ते । एवमेकीयपक्षे निपातत्वमस्योक्त्वाधुना चोदकपक्षे स्थित्वा परपक्षमाक्षिपन्नाह । 'तत्त्व-

- १५ त्व इत्यस्य दृष्टव्यय-धमनुदात्तप्रकृति नाम स्यात्' इति । तदेतच्छब्दत्वेऽपि निपातत्वम् रूपमनुदात्तमनुदात्तस्वभावं सत्कथं नाम स्यात् । ननु भवतैवोक्तमुत्सर्गेणैवान्तोदात्तानि प्रातिपदिकानीति [नि० वृत्तौ १।७] । उच्यते । सत्यमुक्तम् । ननु तत्रैवेदं प्रत्युक्तं 'अन्यत्र चापवादात्' इति । स एषोऽपवादः 'त्वत्त्वेनेमसमसिमेत्यनुदात्तानि' इति । उत्सर्गादपवादो बलीयान् । तस्माद्विप्रतिपन्नस्वरमपि तदेतन्नामैव । किंच 'दृष्टव्ययं तु भवति' । तुशब्दो हेत्वर्थो हेतुसमुच्चयार्थो वा । अनुदात्तप्रकृतित्वेऽपि सति 'दृष्टानुविधिश्छन्दसि' इति दृष्टव्ययत्वान्नामैति तद्भवति । एवं हेत्वर्थः । अर्थवैवमन्यथा हेतुसमुच्चयार्थः । अपवादर्शवैणाड्य-

- १ क. ख. ग. ज. घ. झ. ट. ठ. 'न' नास्ति. २ क. ख. नामकरणं; घ. २५ झ. नामकरणं; ट. नामकरणं करणः ३ च. अध्वरति°. ४ क. ख. घ. झ. ट. ठ. तयत्तकथ°. ५ ठ. हिंसः. हिंसा. ६ च. एवं विश्रूयते. ७ सर्वाङ्गक पठयते. ८ क. ख. च. एतस्मिन्मिग्रसे (च. °यते.) ९ च. अनुदात्त । अनु°; घ. झ. ट. ट. 'अनुदात्तं' नास्ति. १० ग. ज. °वादेऽंशेन तत्रसमसिमे°; घ. झ. ट. °वादांशेन त्वनेम°; ट. °वादेऽंशेन त्वनेम°. ११ च. नामैविति; ठ. नामैविति° वै. १२ १२ ग. च. अथ चैव°. १३ क. ख. घ. झ. ट. °वाद्स्तरणाड्य°.

यदर्शनाच्चानुदात्तमपि सदेतन्नामैव भवति । निपातत्वेऽपि कल्प्यमानेऽस्य स्वरसामञ्जस्यं न भवत्येव । निपाता अप्यायुदात्ता भवन्ति [फि० सू० ४ । १२] । तस्मात्कृतापवादत्वाद्दृष्टव्ययत्वाच्च मीमेवैतदित्युपपन्नम् ।

आह । क पुनरस्य व्ययो दृष्टः । उच्यते । 'उतो त्वस्मै तन्वं, १ वि सस्ते' [ऋ० सं० १० । ७१ । ४] इति चतुर्थीमेकवचने व्ययो दृष्टः । 'उत् त्वं सख्ये स्थिरपीतमाहुः' [ऋ० सं० १० । ७१ । ५] इति द्वितीयायामेकवचन एव । उपरिष्ठाच्छेत्तौ [निरु० १ । १९-२०] ।

अथापि प्रथमान्बहुवचने व्ययो दृष्ट इत्यध्याहारः ॥ ८ ॥

अक्षण्वन्तः कर्णवन्तः सखायो मनोजुवेष्वसमा बभूवुः । १०

आदद्ग्रासं उपकक्षासं उ त्वे ह्यदा इव स्रात्वा उ त्वे दृष्ट्रे

[ऋ० सं० १० । ७१ । ७] ॥ अक्षिमन्तः कर्णवन्तः सखा-

योऽक्षि चष्टेरनक्तैरित्याग्रायणस्तस्मादेते व्यक्ततरं इव भवत

इति ह विज्ञायते कर्णः कृन्तते निःकृतद्वारो भवत्युच्छतेरि-

त्याग्रायण ऋच्छन्तीव खे उदगन्तामिति ह विज्ञायते

मनसा प्रजवेष्वसमा बभूवुरास्यदद्ग्रा अपर उपक-

क्षदद्ग्रा अपर आस्यमस्यतेरास्यन्वत एनदद्गमिति वा दद्गं

दृश्यतेः स्रवतिकर्मणो दृश्यतेर्वा स्याद्विदस्ततरं भवति

प्रक्षेया ह्यदा इषके प्रक्षेया देहशिरे स्रानार्हा ह्यदो ह्यादतेः

शब्दकर्मणो ह्यादतेर्वा स्याच्छीतीभावकर्मणोऽथापि समु-

च्चयार्थे भवति पर्याया इव त्वदाश्विनमाश्विनं च पर्यायाश्वे-

स्यथ ये प्रवृत्तेऽर्थेऽमिताक्षरेषु ग्रन्थेषु वाक्यपूरणा आगच्छ-

१ ग. ज. 'एतत्' नास्ति; ठ. तदेत'. २ ग. ज. कल्पयानस्य; च. कल्पामा-
नेऽस्वर; ठ. कल्पयानेस्य स्वर'. ३ घ. झ ट. अथायुदात्ता. ४ क. घ. वृष्टान्यय';
ट. वृष्टाभ्य'. ५ ग. ज. नामैव तदि'. ६ ग. च. ज. घ. झ. ट. एवमुप'. ७ क.
ख. २; ग. च. ज. १४; घ. झ. ट. 'अङ्को न वर्तते'. ८ छ. त. द. 'सखायः'
नास्ति'. ९ ठ. 'त्याग्रायण'. १० छ. त. निःकृत'. ११ छ. त. ऋच्छन्ती इव;
द. ऋच्छती इव. १२ छ. त. द. ददाशिरे. १३ क. ख. 'वति ॥ ४ ॥ पर्या';
छ. त. 'वति ॥ १३ ॥ पर्या'; द. 'वति ॥ ८ ॥ पर्या'.

न्ति पदपूरणास्ते मिताक्षरेष्वनर्थकाः कमीभिद्विति ॥ ९ ॥

- “ अक्ष्वन्तः कर्णवन्तः सखायो ” इत्यस्यामृचि । बृहस्पतेराशं
विद्यासूक्तं नाम तत्रेयमृक् । अक्ष्वन्तोऽक्षिसं-
त्व इत्यस्य दृष्टव्ययत्वे युक्ताः । कर्णवन्तः कर्णसंयुक्ताः । एवमपि
५ उदाहरणम् समानेन्द्रियाः समानपृष्ठोदरपाणिपादाः सन्तः ।
अपि च समानख्यानाः सर्वे मनुष्याख्याः ।
अथवा समानेषु शास्त्रेषु कृतश्रमाः । वैयाकरणा वैयाकरणानामेव समान-
ख्याना नैरुक्ता एव नैरुक्तानाम् । मनोजवेषु मनोगम्येष्वर्थेष्वसमा बभूवुः ।
केचिद्दूर्हापोहकरणवक्तृत्वसमर्थाः केचिदमेधसः । कथमसाम्यमिति । यतो
१० दृष्टान्तेन प्रदर्शयति । आदघ्नास उपकक्षास उ त्वे हृदा इव । आदघ्ना
एव आदघ्नासः । आस्यदघ्नहृदपरिमाणाः केचित्प्रज्ञया । उपकक्षासः
कक्षासंनिवृष्टदेशतुल्योदका इव हृदा एके प्रज्ञया । हृदाः स्नात्वाः
स्नानार्हाः । स्नात्वा अक्षोभ्या अपरिमेयप्रज्ञाना ददृश्रे ददृशिरि । दृश्यन्त
इति समस्तार्थः ।

- १५ अथैकपदनिरुक्तम् । ‘ आक्षि चष्टेः ’ पश्यत्यर्थस्य (धा० २।७) ।
दृश्यते हीनेन । ‘ अनक्तेः ’ व्यैक्यर्थस्य [धा० ७ । २१] ‘ इत्याप्रै-
यणो ’ मन्यते । ब्राह्मणमपि चैतस्मिन्निर्वचने भवति । ‘ तस्मादेते व्यक्तनरे
इव भवतः इति हे विज्ञायते ’ । यस्मादिदं नामेति किमपि प्रकृतम-

- १ क. ख. छ. त. द. ठ. ‘ ९ ’ नास्ति. २ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ‘ सखायो ’
२० नास्ति. ३ क. ख. घ. झ. ट. ठ. इत्येतस्या°. ४ घ. झ. ट. °मृगिति; ठ. ‘ तत्रे-
यमृक् ’ इति नास्ति. ५ ग. ज. समानं किं समानपृष्ठो°. ६ क. ख. घ. झ. ट.
ठ. मनुष्याः; च. मनुष्याख्याः. ७ क. ख. ग. ज. °पोहनधारणवक्तृत्व°. ८ घ.
ट. समार्थाः. ९ क. ख. कथमसामान्यमिति; ग. ज. कथमसामान्यमिति. १० क.
ख. घ. झ. ट. ठ. प्रतिपादयति. ११ ग. ज. °दघ्नहृदयप°; घ. झ. अस्य द (झ.
२५ आस्यद) हृदयप्रमाणाः; ट. अ (आ) स्यदहृदयप्रमाणाः° ब्रह्मदपरि. १२ ग. ह्यने-
नेते. १३ घ. झ. ट. व्यक्तस्यार्थस्य; च. ठ. व्यक्तार्थस्य. १४ क. ख. ग. ज.
आप्रायणो. १५ क. ख. ग. ज. घ. झ. ‘ ह विज्ञायते ’ नास्ति; ट. इति । यस्मा°
२८ ह विज्ञायते. १६ क. ख. ग. ज. घ. झ. ट. ठ. किमिति प्रकृत°.

षेक्ष्य । अथवा यस्मादेते तेजोवयवभूयिष्ठे तस्मात्कारणादित्येवं यच्छब्द-
मन्वाकृष्य विद्यमानमविद्यमानं चोत्पाद्य तस्माच्छब्दस्य सामर्थ्यमुत्पाद्यते ।
तथा हि स निराकाङ्क्षो भवति । सर्वत्र साकाङ्क्षेषु शब्देष्वेवं व्याख्यान-
धर्मा द्रष्टव्याः । एते अक्षिणी इतरेभ्योऽङ्गेभ्यो व्यक्ततरे स्पष्टतरे प्रकाशतरे
भवतः । अन्धकारेऽपि होते प्रकाशते नक्तं चरादीनां न तथेतराण्यङ्गानि । ५
एवं ब्राह्मणेऽप्यनक्तरेवाक्षिणी इति विज्ञायते । ' कर्णः कृन्ततेर्निकृत्तद्वारो
भवति ' । ऋच्छतेरित्याश्रयणो मन्यते । ब्राह्मणमपि चैतस्मिन्निर्वचने
भवति । ' ऋच्छन्तीव खे उदगन्तामिति ह विज्ञायते ' इति । ऋच्छन्तीवैतौ
कर्णौ खेऽभिव्यक्ताः सन्तः शब्दाः । एतावपि चोदयन्तां प्रयुद्गच्छत
इव ग्रहणाय । विचार्यमाणे ज्ञायते खे कर्णादिति । ' आस्यमस्यतेः ' १०
क्षेपार्थस्य [धा० ४ । १०३] । क्षिप्यते ह्येतदाभिमुख्येनात्मम् ।
स्यन्दतेर्वा स्यादाङ्पूर्वस्यैव सैवणार्थस्य [धा० १ । ७६२] । शुष्केऽपि
ह्येतदन्ने^२ आगते स्ववत्येव श्लेष्माणं येन तदाद्रिर्भूतं ग्रसितुं शक्यते । दध्
दध्यतेः सैवत्यर्थस्य । हुततरमिव तद्भवत्युत्तरात्परिमाणात् । ' दस्यतेर्वा
स्यात् ' क्षयार्थस्य । ' विदस्ततरं ' ह्युपश्रीणतरं तद् ' भवति ' उत्तरस्मात्प- १५
रिमाणात् । ' प्रक्षेयाः ' प्रकर्षणं स्नानं येषु योग्यमगाध्वाने प्रक्षेयाः
स्नानार्हा इत्यर्थः । ' हृदो ह्रादतेः ' शब्दार्थस्य । शब्दं ह्रासावभिहन्य-
मानः करोति । ' ह्रादतेर्वा स्यात् ' शीतीभावार्थस्य । शीतेऽपि ह्रासौ
शीतल एव भवति ।

“ अथापि ” अयमपरो निपातः ' समुच्चयार्थे भवति ' । कतमः । २०
त्वदिति । किमुदाहरणम् । ' पर्याया इव त्वदाश्विनं ' (कौ० ब्रा० १७ ।

१ घ. झ. ट. ठ. ' कारणात् ' नास्ति. २ क. ख. ग. ज. घ. झ. ट. ठ.
चोत्पाद्य. ३ घ. झ. ट. ठ. ' च्छब्दसामर्थ्यादयमुत्पाद्यते. ४ क. ख. घ. झ.
ट. ठ. व्याख्यानधर्मो द्रष्टव्यः. ५ च. ठ इति च वि°; ट. इति वि° च. ६ ग.
ज. घ. झ. ट. निकृत्त°. ७ क. ख. ग. ज. घ. ट. आश्रयणो. ८ ग. ज. इत्यु- २५
द्गच्छ°. ९ घ. ट. प्रग्रहणाय; ठ. शब्दग्रहणाय. १० च. ' दापूर्व°. ११ च.
अध°. १२ ग. ज. ' अन्ने ' नास्ति. १३ क. ख. घ. झ. ट. आर्द्रिकृतं; ग. ज.
आर्द्रिभू°. १४ च. दध्यतेः. १५ ग. च. ज. स्ततर°. १६ ग. ज. घ. झ. ट.
ठ. ' वति पूर्वतरात्प°. १७ च. ज. सीतल°. १८ क. ख. ग. णम् ॥ ४ ॥
पर्यायं; ग. णम् ॥ १४ ॥ पर्यायं. ३०

४) इति । आह । किमुक्तं भवति । उच्यते । ' आश्विनं च पर्यायाश्चेति ' । एवं समुच्चयार्थं भवति ।

“ अथ ये प्रवृत्तेऽर्थेऽमिताक्षरेषु ग्रन्थेषु वाक्यपूरणा आगच्छन्ति पदपूरणास्ते मिताक्षरेष्वनर्थकाः कमीमिद्विति ” ॥

- ५ पदपूरणलक्षणम् व्याख्याताः कर्मोपसंग्रहार्थीयाः । तत्प्रसङ्गेन हीत्येवमादयोऽन्यार्था अप्युक्ताः । प्रतिज्ञाप्रसक्तानेवाधुना पदपूरणान्वक्ष्यामः । तेषां सामान्यमेव तावदलक्षणमुच्यते । तत्राधिकारार्थोऽयमथशब्दः । अथ ये प्रवृत्ते परिसमाप्तेऽर्थेऽन्यैरेकवाक्यगतैः पदैरामिताक्षरेषु गद्यग्रन्थेषु वाक्यपूरण आगच्छन्ति पदपूरणार्थस्तः ।
- १० एव मिताक्षरेषु पादवृत्तेषु भवन्ति । उभयत्रापि तु तेऽनर्थका अन्वयान्तरवाचकाः । प्रकृतादर्थान्न किञ्चिदर्थान्तरं द्योतयन्ति । पदमेव वाक्यमेव वा पूरयितव्यमित्ययमेव हि तेषामर्थो नान्यदर्थान्तरम् । उक्तं च

“ क्रियावाचकमाख्यातमुपसर्गो विशेषकृत् ।

सस्त्राभिधायकं नाम निपातः पादपूरणः ” इति ॥

- १५ कतम पुनस्त इति । उच्यते । ' कमीमिद्विति ' एते चत्वारः ॥ कम् ईम् इत् उ इति । आह । ननु ये प्रकृते ते पदपूरणाः तेऽर्थे इति यदेतद्गुपदिष्टं लक्षणमत एव विज्ञास्यामो येऽमिताक्षरेषु वाक्येषु पठितास्ते मिताक्षरेषु पदपूरणा भविष्यन्तीति । अथ किमर्थमेते विशेषतः कमीमिद्वितो निर्दिश्यन्त इति । उच्यते । एते हि प्रायेण पदपूरणा एव । अन्य पुनरिवनचिन्वादयोऽर्थवन्तोऽर्थार्थासंभवे सति पदपूरणा भवन्ति । लक्षणं हि तानपि व्याप्नोति । एते पुनः प्रायेणानर्थका एवेति विशेषतो निर्दिश्यन्ते । अथवा ते प्रायेणार्थवन्तः कदाचिदनर्थका एते पुनः प्रायेणानर्थकाः कदाचिदनर्थवन्त इत्यतो विशेषतो निर्दिश्यन्ते । आह । एवमपि चोकारो
- २५ न निर्देष्टव्यः । किं कारणम् । स हि पुरस्ताच्चिर्देष्ट एव ' अथापि पदपूरण

१ च. 'दयो' नार्था' ना. २ ग. ज. अप्रवृत्ते°. ३ ग. च. फलिप्राप्तितेऽर्थे°; ज. अगरेप्राप्तितेऽर्थे; ट. परितन्नि° प्रापिते; ठ. प्राप्तिते पति°. ४ ग. ज. अनर्थ-अन्तः; च. अनर्थकान्तः. ५ ज. झ. पदपूरणः. ६ च. अप्रवृत्ते°. ७ ग. च. २९ ज. ' इति ' नास्ति. < च. ' अपि ' नास्ति. ९ ग. ज. निर्दिष्टव्यः.

इदमु तदु' [निरु० १ । ५] इति । उच्यते ।
 उकारस्य पुनर्निर्देशे सत्यं निर्दिष्टः । प्रासङ्गिकस्तु स तस्य निर्देशः ।
 कारणम् अयमेवात्रोकारस्य पदपूरणत्वे मुख्यो निर्देशः स्वप्र-
 कारणत्वात् । आह । तत्र तर्ह्यकिञ्चित्कर इति ।
 उच्यते । नाकिञ्चित्करः । किं कारणम् । शृणु । यदि ह्ययमुकारस्तत्र ५
 पदपूरणत्वेन नोच्येतेहैवोच्येते ततः पूर्वोक्तस्य विनिग्रहार्थं यत्त्वस्यायम-
 पवाद इति गम्येते । अथापि तत्रैव केवलमस्य पदपूरणत्वमुच्येत नेह
 तथापि पदपूरणेषु परिसंख्यायमानेषु नायमुक्त इति परिसंख्यया पदपूरण-
 त्वमस्य बाध्येत । अनिष्टं चैतत् । तस्मादुभयत्राप्यधीर्त् इति । आह ।
 नन्वेवं खलु नूनमित्येतयोः परिसंख्यया पदपूरणत्वस्य बाधः प्राप्त इति । १०
 उच्यते । नैवम् । किं कारणम् । उकारवत्तौ ह्युभावपि । यथैव ह्युकारोऽर्थवा-
 श्वानर्थकश्चैवं तावपि । तस्मादुकारग्रहणेनैव तावप्यत्र गृहीतौ द्रष्टव्यौ । न केव-
 लमुभावेव । किं तर्हि । अन्येऽपि चानर्थकाः सन्ति । तद्यथा । 'आ घा ता
 गच्छानुत्तरा' [ऋ० सं० १० । १० । १०] इत्यत्र घकारः । तेऽपि १५
 चात्रावरुद्धा द्रष्टव्याः । उदाहरणमात्रप्रदर्शनार्थं ह्येतावन्त एवात्रोदाहृताः ।
 त एते सर्व एवार्थासंभवे सत्यनर्थका एव । अर्थसंभवे त्वर्थवन्त इति । किं
 कारणम् । न हि कार्मिश्चिर्दर्थलवे संभवत्यनर्थत्वकल्पना न्याय्या शब्दस्य ।
 अर्थप्रधानो हि शब्दः । स नाकस्मादभिधेयेनार्थेन विना वाक्ये संहन्येत ।
 तस्माद्यावद्गम्यमेव तावदर्थः कल्पयित्तव्यः । यत्पु-
 नरेतदुक्तं वाक्यपूरणा इत्यगतिरेषा । तदेतत्सर्व- २०
 यशोऽर्थवन्तः कदा-
 चिदनर्थकाः थाप्यर्थासंभवे सत्यगतौ सत्यां भवति । त एते
 प्रायोवृत्त्येवनचिन्वादयोऽर्थवन्तः प्रायोवृत्त्या च
 कमीभिद्वोऽनर्थका इति द्रष्टव्यम् ।

१ घ. झ. ट. ठ. 'सः' नास्ति. २ च त्यस्य°. ३ ग. उच्यते; ज. 'इहैवो-
 च्येत' नास्ति. ४ क. ख. ग. च. ज. गम्यते. ५ ठ. 'पूरणत्वबाधः प्राप्त इति २५
 बाध्येत. ६ ग. ज. ठ. 'प्यधीयत इति. ७ च. 'त्वस्य च बाधः. ८ च.
 उकारवन्तौ. ९ क. ख. ग. ज. 'पि तावन्त एव सन्ति. १० क. ख. 'अर्थ'
 नास्ति; ग. च. ज. चार्थसं ११ क. ख. घ. झ. 'दर्थे तावत्संभ°; ठ. 'दर्थे ताव-
 त्संभ° र्थलाभे सं; ठ. 'दर्थलाभे सं°. १२ क. ख. घ. झ. ठ. कल्पनीयः; ठ.
 कल्पनीयैः । य° पितव्यः; ३०

- आह । नन्वादौ च मध्ये च पदपूरणानामागमो दृष्टः । तद्यथा ।
 'नूनं सा ते' [ऋ० सं० २।११।२१] इति । अथ कथमुच्यते 'ये प्रवृत्तेऽर्थ
 आगच्छन्ति ते षदपूरणाः' इति । उच्यते । न ह्येतदध्ययनकालीनमानुपू-
 र्व्यमक्षराणां पदानां वा व्याख्याकाले नियतमस्ति । अर्थप्रकाशनार्थनिर्व-
 ५ चनवशेनान्यदानुपूर्व्यमुपजायते व्याख्याकाले ।
 षदपूरणानां वाक्ये- तत्रैवं सत्याख्यातपदं प्रधानं तदनु नाम तदनुप-
 १० षु स्थानम् सर्गास्तदनु निपाता इत्येतामानुपूर्वीभवेक्ष्यैतदुक्तं
 'अथ ये प्रवृत्तेऽर्थ आगच्छन्ति ते षदपूरणा
 भवन्ति' इति । एतामेवानुपूर्वीभवेक्ष्य पूर्वमाख्यातलक्षणमुक्तं तदनु नाम-
 लक्षणं तदनुपसर्गलक्षणं तदनु निपातलक्षणम् । तस्मादादावपि निपातः
 सन्मध्ये वान्त एव द्रष्टव्यः । लोकेऽपि हि दत्तानुयोगानां ब्राह्मणानामव-
 स्थानक्रमोऽकिञ्चित्कर एव भवति । मध्येऽन्त्ये वावस्थितो यः प्रधानं भवति
 सोऽप्य इत्युच्यते । तस्मात्सम्यगेवोक्तं 'ये प्रवृत्तेऽर्थे' इति । व्यत्ययं चाधि-
 कृत्य श्लोकमप्युदाहरन्ति ।

- १५ "आदिमध्यान्तलुप्तानि प्रच्छन्नापिहितानि च ।
 ब्रह्मणः परिगुप्यर्थं वेदे व्यवहितानि च" इति ॥ ९ ॥

- निष्कत्रासंश्चिद्विन्नरो भूरितोका वृकादिव । बिभ्यस्थ-
 न्तो ववाशिरे शिशिरं जीवनाय कम् । शिशिरं जीवनाय ॥
 २० शिशिरं शृणातेः शंघातेर्वा । एभेनं सृजता सुते । आसृ-
 जतैनं सुते । तमिद्वर्धन्तु नो गिरः । तं वर्धयन्तु नो गिरः
 स्तुतयो गिरो गृणातेः । अयमु ते समंतसि । अयं ते सम-
 तसीवोऽपि दृश्यते । सु विदुरिव [काठक सं० ८ । ३

- १ च. 'च' नास्ति. २ ग. च. ज. 'च' नास्ति. ३ क. ख. 'दुक्तं तत्र ये'; घ.
 २५ झ. ट. ठ. 'दुक्तमथ तत्र ये'. ४ ग. ज. 'ते' नास्ति. ५ क. ख. घ. झ. ट. ठ.
 मध्येन्तेः. ६ क. ख. प्रधानः. ७ क. ख. घ. झ. ट. ठ. 'भवति' नास्ति. ८ ग.
 च. ज. वेऽपवृ°. ९ ठ. प्रच्छिन्ना°. १० न कस्मिन्नपि पुस्तकेऽङ्कोऽस्ति. ११ क.
 २८ ख. 'श्यते ॥५॥ सु°; 'छ. त. 'श्यते ॥ १४ ॥ सु°; द. 'श्यते ॥ १ ॥ सु°.

तथा ८ । १३] सु विज्ञायेते इवाथापि नेत्येष इदित्येतेन
संप्रयुज्यते परिमये ॥ १० ॥

अधुनैवमेतानुदाहृतान्कमीमिदून्समासतः प्रत्येकमुदाहरणैर्दर्शयति ।
'शिशिरं जीवनाय कम्' [ऋ० १० । १६१ । १] इति ।

अत्र कमित्येष पदपूरणः । शिशिरं जीवनाय जीव-
कमित्यस्योदाह-
रणम् नार्थमित्यर्थः । तत्र हि प्रायेण प्रचुराणि शरद्वा-
न्यानि भवन्ति । कमिति पदपूरण एव । शाखा-
न्तरेषु शेषो द्रष्टव्यः । केचिदेवं कृतशेषमत्राधीयते ।

'निष्ट्रक्रासंश्चिदिन्नरो भूरंतोका वृकादिव ।

बिभ्यस्यन्तो ववाशिरे शिशिरं जीवनाय कम्' इति ॥

निष्ट्रक्रासः । निष्ट्रकत्रा एव निष्ट्रकत्रासः । निर्वसना इत्यर्थः । अपि च ।
भूरंतोका बह्वपत्या इत्यर्थः । के पुनस्ते । दरिद्राः केचिन्नरो मनुष्या इत्यर्थः ।
किं तेषामिति । वृकादिव बिभ्यस्यन्तः पुनः पुनर्भृशं वा बिभ्यतो वृका-
दिव हिमाद्ववाशिरे पुनः पुनर्भृशं वा वाश्यन्ते । किमिति ववाशिरे । शिशि-
रमस्माकं जीवनाय जीवनाथमागच्छतीत्येवं हेमन्ते ववाशिरे । अल्पतर-
शीतं हि शिशिरम् । सुखं तत्र जीविष्याम इत्यभिप्रायः ।

निगमप्रसक्तस्य शिशिरशब्दस्य निर्वचनम् । 'शिशिरं शृणातेः'
हिसार्थस्य [धा० ९ । १६] । 'शम्रातेर्वा' हिसार्थस्यैव । नार्थकृतो
विशेषः । हिनस्ति हि तस्मिन्कालेऽप्रतिबध्यमानोऽतिशयेन दावाभिः
शुष्कानोपधिवनस्पतीन् ।

ईमित्यस्योदाहरणम् । ' एमेनं सृजता सुते मन्दिमिन्द्राय मन्दिने ।
चक्रिं विश्वानि चक्रये ' [ऋ० सं० १ । ९ । २] ॥ ऐन्द्रेषा गायत्री ।

मधुच्छन्दस आर्षम् । पृष्ठयाभिप्लवयोः स्तोमवृद्धौ
ईमित्यस्य प्रातःसवने ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्रे महाव्रते च
तृचाशीतिषु विनियुक्ता । आसृजत । एनमाभिमु-
ख्येन सृजत । ईमिति पदपूरण एव । सृजत दत्तोर्वैपात्रेण चमसैश्च सोमं हे

१ क. ख. छ. त. द. '१०' नास्ति. २ ठ. निष्ट्रकत्रास इति निष्ट्र°. ३ ग.
झ. बिभ्यस्यंतो; घ. बिभ्यस्यातो; ट. बिभ्यस्यातो. ४ च. ये निस्त्विं (हृ) कत्रासः ।
निस्त्वकत्रा एव निस्त्वकत्रासः. ५ घ. बिभ्यतो. ६ ग. च. ज. वाश्यंते ववाशिरे ।
किमि°. ७ ग. च. ज. °हरणं ॥ १६॥ एमे°. ८ घ. झ. ट. एमेनं चक्रये;
ग. ज. एमेनं सृजता सुते० चक्रये. ९ च. ऐन्द्रेषा. १० च. 'ब्राह्मणा' नास्ति.
११ घ. झ. ट. °व्रते बृहतीतृचा°. १२ कं. ख. घ. झ. ठ. ठ. 'सृजत' नास्ति;
गं. ज. आसृजत. १३ घ. झ. ट. दत्तोच्छपःत्रेण.

- अध्वर्यवः । किमासृजत । योऽयमिन्द्रस्व स्तुतेऽभिषुते सोमे स्वांश उक्थ-
पात्रचमसस्थ एनमासृजत । मन्दिं मेन्दयितारम् । मन्दिम इन्द्राय हर्ष-
वते । चक्रिं चकनवन्तं चैरणवन्तं क्रमणवन्तं वा । अपि वा हविर्धानश-
कटचक्राम्यां चक्रवन्तम् । अपि च चक्रादिति कर्मनाम [निघ० २ । १] ।
५ प्रतिविशिष्टवीर्यजनकैः संस्कारकर्माभिस्तद्वन्तम् । विश्वानि सर्वाणि भूतानि
कर्माणि चक्रये कृतवत इन्द्राय । सोमोऽत्र प्रत्यक्षो दातारश्च । परोक्षा
विन्द्रस्य स्तुतिः । ‘ अथापि प्रत्यक्षकृताः स्तोतारो भवन्ति परोक्षकृ-
तानि स्तोतव्यानि ’ [नि० ७ । २] इति हि वक्ष्यति ।

- ‘तमिद्वर्धन्तु नो गिरः’ इति ‘इत्’ इत्यस्योदाहरणम् । “तमिद्वर्धन्तु
१० नो गिरो वत्सं संशिश्वरीरिव । य इन्द्रस्य हृदं-
इदित्यस्य सनिः ” [ऋ० सं० ९ । ६१ । १४] ॥
अमहीयोराङ्गिरसस्येयमार्यम् । गायत्री सौमी
ब्रावस्तुतौ विनियुक्ता । तं वर्धयन्तु नः । तं सोमम् । ‘इत्’ इति पदपूरणः ।
वर्धयन्तुपजातवीर्यं कुर्वन्तु देवतृप्तये न एता अस्मद्गिरः स्तुतयः । कथं
१५ पुनर्वर्धयन्तु । घत्सं संशिश्वरीरिव । वत्समिवैकशिश्नुका बह्व्यो गावः ।
ता यथा पर्यायेण वत्समेकं मृतवत्साः स्वैः स्वैः पयोभिर्वहनादिसमर्थं
कुर्युरेवमेवास्मद्गिर एतं सोममुपजातवीर्यं देवतर्पणाय कुर्वन्तु वर्धयन्तु । यः
कर्तमः । य इन्द्रस्य हृदंसनिहृदयस्य संभक्ता तमेन वर्धयन्वित्यभिप्रायः ।

- आह । कस्मात्पुनरत्र केचिदुदाहरणमन्त्रा अशेषाः पठ्यन्ते निरुच्यन्ते
२० च केपाचिदेकदेशा इति । उच्यते । ये तावदशेषाः पठ्यन्ते निरुच्यन्ते च
ते^१ व्याख्याधर्मोपदर्शनार्थम् । यदि पुनः सर्व एव पठ्येरनिरुच्येरंश्चाति-
गुरु शास्त्रं संपद्येत । अथापि सर्वेषामेवोदाहरणमन्त्राणामेकदेशः पठ्येत निरु-

१ ग. ज. कमासृजत. २ ग. मादयि°. ३ ट. चैरणवन्तं; ठ. ‘चरणवन्तं’
नास्ति. ४ ग. च. ज. °णम् ॥ १७ ॥ त°. ५ घ. झ. ट. तमिद्वर्धं० वं सनिः;
२५ ग. ज. तमिद्वर्धन्तु नो गिते० हृदं सनिः. ६ घ. झ. ट. ‘एव’ नास्ति.
७ घ. झ. ट. °यन्तु । कतमःसः । य°; ग. ज. °यन्तु । कयःनमः । य°; च.
ठ. °यन्तु । यः कतमः । स इन्द्र°. ८ क. ख. ग. ज. हृदयसंभक्ता. ९ घ.
झ. ट. एकदेशः. १० च. ‘ते’ नास्ति. ११ क. ख. ग. ज. धर्मोपदेशनार्थं.
२९ १२ क. ख. घ. झ; ट. °पामप्युदाह°.

च्येत च तत्रापि व्याख्याधर्मो न प्रदर्शितः स्यात् ।
 भन्त्राणामेकदेशेन तस्माद्ब्रह्माख्योपप्रदर्शनार्थं केचिदशेषाः षठ्यन्ते
 पठनेऽशेषेण च प- निरुच्यन्ते च केषांश्चिदेकदेशाः शास्त्रातिगौरवभया-
 छने प्रयोजनम् । दिति । प्रतिमन्त्रमपि सकलार्थार्चपादाध्ययने शक्यते
 प्रयोजनमन्वेष्टुम् । तदेतत्समासेन ब्रूमः । यस्मि- ५
 न्यस्मिन्मन्त्रे अद्यत्वेदमेकार्थमनेकार्थमनवगतसंस्कारं वा निर्ब्रवीति किञ्चि-
 द्दान्यच्छब्दरूपमध्याहरत्यन्यद्वापोहत्यन्यथा वा कस्यचिद्विपरिणामं करोति
 संदिग्धं वा निर्णयति तदर्थमेव तं सकलमधीते । यस्मिन्वार्धेच पादे वा तत्पदं
 भवति यदभिमतं निर्वक्तुं तावन्मात्रमेवार्धीते तन्निर्विषक्षया । तदेतदेवं
 निपुणमन्त्रेष्व्यं सर्वत्र । १०

उकारस्थीदाहरणम् । “ अयमुं ते^१ समंतसि कपोतं इव गर्भधिम् ।
 वचस्तच्चिन्न ओहसे (ऋ० सं० १ । ३० । ४) ॥ शुनःशेषो यूपे
 नियुक्त आत्मानं मोचयितुमिच्छन्नया गायत्र्येन्द्रं
 उ इत्यस्योदाहरणम् तुष्टाथ । अद्यमिति वर्तमान एव कर्मणि दर्शय-
 चाह । ते तव त्विदर्थं सोमो यं प्रति नित्यकालमेवं १५
 समतसि संपतसि । त्वं तासु तासु क्रियास्वाहूयमानः समतसि संपतसि ।
 कथं पुनर्यं प्रति समतसि । कपोत इव । कल्पतनः कपोतः कुलितपतनः ।
 स यथा गर्भधिं गर्भधानीं कपोतिकामण्डाश्रये वा नीळं प्रति पुनः पुनः
 पतत्येवं यं प्रति नित्यकालमिव संपतसि त्वं स एवायमभिधुतः सोम एभि-
 ऋत्विग्भिः । अथ किमस्माभिः करिष्यसि । मोचय अस्मान् । किं वा २०
 वच एवेदं नः स्तुतिरक्षणं नोहसे न वितर्कयसि रोरूयमाणानां केना-
 प्यभिप्रायेण वयमेतद्भूमः कैर्वा युष्मद्गुणैर्न युक्तमेतदिति यतो न
 मोचयस्यस्मानतो यूपात् । श्रुत्वैतदवबुद्ध्यार्थमार्तातामस्माकमवधार्य कारुण्यै-

१ घ. झ. ट. वा. २ क. ख. घ. झ. ट. °ब्रह्माख्याधर्मोपदर्शः; उ. °स्यात् ।
 तद्ब्रह्माख्योपदर्शः. ३ क. ख. घ. झ. ट. अन्वेष्टव्यं°. ४ ग च. ज. °णम् ॥ १८ ॥ २५
 अय°. ५ घ. झ. ट. ते°हसे. ६ क. च. शुनःशेषो. ७ क. ख. निर्वृत्तसन्.
 घ. झ. ट. उ. निदर्शय°. ८ क. ख. ग. ज. घ. झ. युष्मदर्थः; ट. युष्मद°
 त्व. ९ क. ख. घ. झ. 'तासु' सकृदेव वर्तते १० घ. झ. नीलं; ट. नीळं.
 ११ ग. च. कारुण्योन्मोच°.

न्मोचयास्मान् । किं तेऽस्माभिरयमेव तेऽस्मत्तः प्रतिविशिष्टतरः सोम्येऽभि-
पुत इत्यभिप्रायः ।

‘ इवोऽपि दृश्यते ’ कदाचिदनर्थक इति वाक्यशेषः । किमुदाहरणम् ।

‘ सुविदुरिव सु विज्ञायते इव ’ इत्येते उदाहरणे ।

- ५ इवेत्यस्य च सुप्रु विदुर्यज्ञं ब्राह्मणा इति । इवोऽनर्थक
एव वाक्यपूरणः । सुप्रु विज्ञायते यज्ञो नक्षत्रं
ब्राह्मणैरिति । अत्रापीवोऽनर्थक एव ।

- व्याख्याताः पदपूरणाः । निपातसमाहारमधुना दर्शयति । तदधिका-
रार्थोऽयं ‘ अथ ’ शब्दः । ‘ अपि ’ इति संभावने । अप्ययमेव इदिति
१० केवलः प्रयुज्यमानः पदपूरणो भवति । अपि चायमेव ‘ न ’ इत्यनेन संप्रयुक्तः
‘ प्रयुज्यते परिभये ’ अर्थे । सर्वतो भयं परिभयम् । कथं प्रयोगः ।
‘ नेज्जिह्वायन्त्यो नरकं पताम ’ इति । मृग्यः शेषः । केचित्चेतं कृतशे-
पमत्राधीयते ॥ १० ॥

हविर्भिरके स्वरितः सचन्ते सुन्वन्त एके सवनेषु सोमान् ।

- १५ शचीर्मदन्त उत दक्षिणाभिर्नेज्जिह्वायन्त्यो नरकं पतामेति ॥
नरकं न्यरकं नीचैर्गमनं नास्मिन्नमणं स्थानमल्पमप्यस्तीति
वाथापि न चेत्येप इदित्येतेन संप्रयुज्यतेऽनुपृष्टे न चेतसुरां
पिबन्तीति सुरा सुनोतरेवमुच्चावचेष्वर्थेषु निपतन्ति त उपे-
क्षितव्याः ॥ ११ ॥

२०

इति प्रथमस्य तृतीयः पादः ॥

‘ हविर्भिरके स्वरितः सचन्ते सुन्वन्त एके
नेत्परिभये इत्यस्यादा-
हरणम् सवनेषु सोमान् । शचीर्मदन्त उत दक्षिणाभि-
र्नेज्जिह्वायन्त्यो नरकं पताम ’ ॥ इति ।

- २५ १ ग. °णम् । १४ सुविदु° । २ घ. ट. नक्षत्रं य ब्राह्मणै°; ठ. यज्ञनक्षत्रे ब्रा°.
३ ग. पाद° । ४ क. ख. घ. झ. ट. ठ. इत्येतेन, ५ ठ. °त्वेवं कृ° तं. ६ ग. च.
ज. °यते ॥ १९ ॥ हवि°; इतरेषु पुस्तकेष्वङ्को नास्ति. ७ क. ख. ६; छ. त. १५;
द् १०. ८ ङ. थ. ध. ठ. ‘इति°पाद’ नास्ति; त. इति प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः
२९ पादः ॥ २ ॥; द. द्वितीयः पादः. ९ ग. ज. सचन्ते° पतामेति; ठ. स्वरित इति.

नारदेन किल विप्रलम्ब्यमाना असुरपत्न्यो भर्तृन्प्रति तमनेन मन्त्रेण प्रयूचुः । एके तावत् इतो लोकाद्भविर्भिः पुरोडाशप्रदिभिर्निमित्तभूतैः स्वः सचन्ते स्वर्गं प्राप्नुवन्ति । अथैके सवनेषु यज्ञेषु सोमानभिषुष्वन्तः । तेन कर्मणेत्यर्थः । शचीर्मदन्तः । अन्ये शच्या वाचा स्तुतिभिरेके देवान्मादयन्तः संतर्पयन्त इत्यर्थः । अप्यन्ये दक्षिणाभिः स्वः सचन्ते इत्येतदेवानुवर्तते । तत्रैवं सति तेन तेनाभ्युद्यतेषु प्राणिषु श्रेयः प्रति यदि वयमेतानपि भर्तृन् सम्यक्परिचरेमान्येषां जपहोमादीनां कर्मणामसंभवे सति नेद्वयमेतेषामप्युपरि जिह्वायन्त्यो जिह्वमाचरन्त्यो भगवन्नरकं षताम् । न हान्यो भर्तृपरिचर्यातः स्त्रियाः कश्चन धर्मोऽस्तीत्यभिप्रायः ।

नरकशब्दं निर्व्रवीति । नीचैरस्मिन्नर्थे गम्यत इति नरकमथवा नास्मिन् रमणं रतिकरं स्थानमल्पमप्यस्तीति नरकम् ।

‘अथापि’ अयमपरो निपातसमाहारो ‘नचेत्येष इदित्येतेन’ एव संप्रयुक्तः ‘प्रयुज्यते’ । केनचित् ‘अनुपृष्टे’ सति प्रतिवचनं न चेदित्यस्योदाहरणम् भवति । तद्यथा । कश्चिकंचित्पृच्छति तिष्ठन्ति वृषला इति । ततः प्रत्याचष्टे तिष्ठन्तीति । ततो यदि तिष्ठन्ति किमर्थं नागच्छन्तीति पुनरनुपृष्टे ब्रवीति ‘ न चेत्सुरां पिबन्ति ’ आगमिष्यन्तीति । यदि सुरां न पिबन्तीत्यर्थः । अथ कस्मात् ‘ सुरा ’ । ‘ सुनोतेः ’ । सा ह्यभिपूयतेऽनेकैर्द्रव्यैः पिष्टादिभिः ।

‘ एवमुच्चावचेष्वर्थेषु निपतन्ति त उपेक्षितव्याः ’ । एवमनेन प्रकाशेणोच्चावचेष्वर्थेषु बहुप्रकारेषु समाहृताश्चान्येऽप्येवं बहुप्रकारा निपतन्ति प्रयुज्यमानाः । ते लक्षणशास्त्रमेतच्चार्थनिर्वचनशास्त्रमुपेत्योपगम्यानुप्रविश्येक्षितव्याः । कः कस्मिन्नर्थे वर्तत इत्येवं द्रष्टव्याः । परीक्ष्या इत्यर्थः ।

इतिकरणोऽधिकारपरिसमाप्त्यर्थः । इमानि चत्वारि पदजातान्यनुक्रान्ता-
नि नामाख्याते चोपसर्गनिपाताश्चेति प्रतिज्ञाम्यासो निर्गमनार्थः ॥ ११ ॥

इति षष्ठस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

- १ ग. ज. पुरोलाशा'. २ ग. ज. सचन्त; च. स्वरसचन्त. ३ क. ख. घ. झ. ट. ठ. स्वर्गं लोकं प्रा'नु'. ४ क. ख. घ. झ. ट. वन्ति स्म । अथैके'; ग. ज. वन्ति स्वा अप्येके'. ५ च. स्वरसचन्तेत्येवमे'. ६ क. ख. घ. झ. ट. ठ. नास्त्यस्मिन्. ७ ग. सुरां भवन्ति; ज. सुरां न वन्ति. ८ ठ. तव्याः । ११ । एव'. ९ घ. च. ट. परीक्षाः. १० ग. ज. इतीमानि. ११ च. निगमर्थः. १२ क. ख. ३०. ६; ग. १५; इतरेषु पुस्तकेष्वङ्को नास्ति. १३ ग. च. ज. 'इति' नास्ति; घ. झ. ट. ट. 'इति षष्ठाध्याय'.

चतुर्थः पदः ।

इतीमानि चत्वारि पदजातान्बनुक्राम्तामि नामाख्याते
 चोपसर्गनिपाताश्च तत्र नामान्याख्यातजानीति शौकंडा-
 बनो नैरुक्तसमयश्च न सर्वाणीति गार्ग्यो वैयाकरणानां
 ५ चैके तद्यत्र स्वरसंस्कारौ समर्थौ प्रादेशिकेन गुणेनान्वितौ
 स्यातां संविज्ञातानि तानि यथा गौरश्वः पुरुषो हस्ती-
 त्यथ चेत्सर्वाण्याख्यातजानि नामानि स्फुर्यः कश्च तत्कर्म
 कुर्यात्सर्वं तत्सर्वं तथाचक्षीरन्धः कश्चाध्वानमश्रुव्रीताश्वः
 १० स वचनीयः स्याद्यत्किंचित्पृथ्यात्तृणं तदथापि चेत्सर्वा-
 ण्याख्यातजानि नामानि स्युर्यावद्भिर्भावैः संप्रयुज्येत्
 तावद्भूयो नामधेयप्रतिलम्भः स्यात्तत्रैवं स्थूणा दर्शया
 वा सञ्जनी च स्यात् ॥ १२ ॥

इमानि पदजातानीति व्याख्यातम् [निरु० १।१] । अनुक्रान्त-
 व्यानुपूर्व्येण । पूर्वमाख्यातं ततो नामानि तत्र उपसर्गस्ततो निपाता
 १५ इत्येवमानुपूर्व्येण क्रान्तानि वर्णितानि व्याख्ययेति वाक्यशेषः । कतमानि
 पुनस्तानि । नामाख्याते चोपसर्गनिपाताश्चेति । तदपि व्याख्यातमेव [निरु०
 १।१] । यच्च तदुक्तं 'नाम्नः किंचिदवशिष्यते तच्चतुर्थेन पादेन वर्णयिष्यामः'
 (पत्रं ३३ आवलयः १-३) इति, तदिदमेवावसरप्राप्तं पदचतुष्टयलक्षणा-
 नन्तरमारभ्यते । 'तत्र नामान्याख्यातजानीति
 २० सर्वाणि नामान्या- शाकटायनो नैरुक्तसमयश्च' । तत्र तस्मिन्नेव पद-
 ख्यातजानीत्येकं मतम् चतुष्टये यानि नामानि तानि सर्वाण्येवाविशेषे-
 णाख्यातजानीत्येवं शाकटायन आचार्यो ब्रवी-
 तीति वाक्यशेषः । नैरुक्तानां चैप समयः सिद्धान्तः सर्वेषामविशेषणं ।
 आह । कः पुनरन्यथा ब्रवीति येनैवमुच्यते

२५ १ छ. नामधेयः प्रतिलम्भस्या० २ छ दर्शया चा सञ्जनी० रशः त. दर्शया चा
 सञ्जनी०; द दर्शया चा सञ्जनी०; ठ. दरसया० ३ क. ख. द. १; छ. त. १६.
 ४ क. ख. ग. ज. घ. ङ. ट. ठ. इतीमानि चत्वारि पद० ५ क. ख. ग. ज. घ. ङ.
 ट. ठ. शेषेण गार्ग्यवर्जम् । आह० ६ घ. ट. ब्रवीति । नेत्युच्यते । शाक०;
 ११ द. ब्रवीति । उच्यते । शाक०.

न सर्वाणीत्यन्यत् शाकटायन एवं ब्रवीतीति^१ । उच्यते । ' न सर्वाणीति^२ गार्ग्यः ' ब्रवीति । किं गार्ग्यं एव । नैत्युच्यते । ' वैयाकरणानां चैके ' । व्याकरणमधीयते, एते वैयाकरणाः । तेषां चैके न सर्वाण्याख्यातजानि नामानीत्येवं ब्रुवत, इति वाक्यशेषः ।

' तद्यत्र स्वरसंस्कारौ समर्थौ प्रादेशिकेन गुणेनान्वितौ स्यातां संवि- ५
ज्ञातानि तानि ' इति । तदेतत्प्रपञ्च्यते गार्ग्य-
संविज्ञातनाम्नां लक्षणम् पक्षेण । यान्याख्यातजानि नामानि यानि वा
नेत्येवं पर्युपयुक्तस्तच्छब्दः । इह त्रिविधा व्यवस्था
नाम्नाम् । तद्यथा । प्रत्यक्षक्रियाणि प्रकल्प्यक्रियाण्यविद्यमानक्रियाणीति । तत्र
प्रत्यक्षक्रियाणि । तद्यथा कारको हारक इति । प्रकल्प्यक्रियाणि । तद्यथा १९
गौरश्च इति । अविद्यमानक्रियाणि । तद्यथा दित्थो दवित्थः अरविन्दो
वाविँड इति । तत्रैवं सति यत्र येष्वित्यर्थः । केषु । नामसु ।
स्वरसंस्कारौ । स्वरश्चोदात्तादिः संस्कारश्च प्रकृतिप्रत्ययान्दिरेतौ स्वरसंस्कारौ ।
समर्थौ । समर्थता नामोपपत्तिरुच्यते । संगतार्थौ लक्षणशास्त्रविहितयो-
पपत्त्या युक्तावित्यर्थः । यथैव लक्षणाविप्रतिपत्त्या स्वरोऽवस्थित एव १५
संस्कारोऽपि । येष्वपि च प्रादेशिकेन । प्रदिश्यतेऽनयेति प्रदेशः क्रिया
यां तस्मिन्द्रव्ये न्यैवस्थित्वा यद्भेतुकस्तस्य नामधेयप्रतिलम्बोऽभिप्रेतस्तस्याः
प्रदेशाख्यायाः क्रियाया अभिधायको धातुः स गुण इत्युच्यते । अन्यत्र
हि गुणशब्दोऽप्रधाने वर्तते । शेषः अङ्गं गुणः इति समानार्थाः । प्रधानं २०
तु तन्न क्रिया प्रदेशाख्या । तदभिधायको धातुर्गुणाख्यः । स प्रदेशवाच-
कत्वात्प्रादेशिको गुण इत्युच्यते । तेन धातुरूपेणान्वितावनुगतौ स्वरसं-
स्कारौ स्यातां भवेतां येषाम् । आह । किं तेषामिति । उच्यते । संवि-
ज्ञातानि तानि । समं विज्ञातान्यैकमत्येन विज्ञातानीत्यर्थः । तेषु तावद-

१ घ. झ. ट. ' इति ' नास्ति. २ ग. ज. ' इति ' नास्ति. ३ घ. झ. ट. ठ.
एष ब्रवीति । ने°. ४ घ. झ. ट. ठ. ' एते ' नास्ति. ५ च. वैयाकरणानां तेषां°. २५
६ घ. झ. ट. ठ. वान्यानि । एवं°; च. वा निति एवं°. ७ क. च. अकल्प्यक्रि-
या°. ८ ग. ज. दित्थो दवित्थ°. ९ ग. ज. चाविँड इति. १० ग. ज. प्रत्ययादि-
भिस्तौ°. ११ क. ख. ग. ज. ' इत्येते द्रव्यमनये°. १२ क. ख. घ. झ. °न्द्रव्येऽ-
वस्थि°; द. °न्द्रव्येऽवस्थि° व्य. १३ घ. झ. ट. ठ. धातुगुणेनान्वि°. ३०

- विप्रतिपत्तिरेवामाकमाख्यातजानि तानीति । तद्यथा । कर्ता कारकः
पक्ता पाचक इति । न पुनर्यथा गौरश्चः पुरुषो हस्तीति । किं कारणम् ।
एतेषु प्रकल्प्यन्ते क्रिया न साक्षाद्गुणपलभ्यन्ते । अपि चैतेषु कल्पयितुमपि
तावच्छक्यन्ते । न दिव्यादिषु पुनः प्रकल्पयितुमपि शक्यन्ते । तस्मान्न
५ सर्वाण्याख्यातजानि नामानीति । तत्रै यदुक्तं सर्वाण्याख्यातजानि नामा-
नीत्येतदयुक्तम् । रूढिशब्दे च क्रियाः केवलं शब्दव्युत्पत्तिकर्मण्युपल-
क्षणभूता निमित्तभावेनोपादीयन्ते न वस्तुतोऽर्थक्रियास्वनुसहायभावं प्रति ।
तत्र शब्दस्योपप्रच्युतागुणपलक्षितेऽनुप्रवृत्तेऽभिधाने निवृत्तायां क्रियायामुपर-
तसाधर्मव्यापारं निरूप्य क्रियायामभिधानं वस्तुमात्रस्य प्रतिनिर्देशकं रूढि-
१० रित्यभिधीयते ।

- अपरो व्याख्यामार्गः । ' धत्र स्वरसंस्कारौ समर्थौ प्रादेशिकेन गुणे-
नान्वितौ स्याताम् ' । यत्र यस्मिन्नास्ति स्वरसंस्कारौ समर्थौवष्टाध्यायी-
लक्षणोपपत्त्या युक्तौ प्रदेशाभिधायिना च धात्वा-
तद्यत्र० इत्यस्यान्या स्येन प्रादेशिकेन गुणेनान्वितावन्तुगतौ स्यातां
१५ व्याख्या न्यायवत्कार्मनामिकसंस्कारेण युक्तौ । तद्यथा ।
कर्ता कारकः पक्ता पाचक इत्येवमादि । तदा-
ख्यातजं गुणकृतमिति प्रतीम इति वाक्यशेषः । येषु पुनरष्टाध्यायीलक्षण-
पराब्ध्युक्तौ स्वरसंस्कारावन्तुगतौ न च न्याय्यकार्मनामिकसंस्कारयुक्तेन प्रदे-
शाख्येन धातुरूपेण । किं तेषामिति । उच्यते । ' संविज्ञानानि तानि ' ।
२० संविज्ञानपदमितीह शास्त्रे रूढिशब्दस्येयं संज्ञा । वक्ष्यति ह्यग्निरेन्द्र
इत्येवमादीनां^१ संविज्ञानपदत्वं ' यत्तु संविज्ञानभृतं स्यात् ' [निर०
७ । १३] इति । तर्था वृत्रहा पुरन्दर इत्येवमादीनां गुणपद-

- १ ठ. 'तानि' नास्ति. २ ग. च. ज. दिव्यादिषु. ३ घ. झ. ट. तत्. ४ क. ' ख. ग. ज. शब्दस्य प्र. ५ ग. ज. 'क्रियायां' नास्ति. ६ ग. ज. साधनाव्या. ७ क. ख. ग. ज. घ. झ. ट. ठ. निरूप्यक्रियाया. ८ क. ख. ग. ज. तद्यत्र. ९ घ. ट. 'नान्वितौ अतौ अनुगतौ; झ. 'अनुगतौ' नास्ति. १० क. ख. ग. ज. घ. झ. ट. ठ. 'नामिकसंयुक्तेन संज्ञा. ११ क. ख. ग. ज. घ. झ. ट. ठ. 'युक्तौ' नास्ति. १२ घ. झ. 'च त्यायाकार्म'; च. 'च नापि न्याय्यकार्म'; ट. 'च त्यायाकार्म' न्याय्य; ठ. 'च कर्मानामि'. १३ च. झ. 'ज्ञानानि. १४ ग. ज. संविज्ञानपद. १५ च. 'मादीनां गुणपदत्वम् । स एवायं. १६ घ. झ. ट. यथा.

संविज्ञानपदस्यार्थः त्वम् [निरु० ७ । १३] । स एवायमि-
हापि विभागो द्रष्टव्यः । तत्र गुणपदानि कारक-
पाचकादीनि । संविज्ञानपदानि तानि यथा गौरश्वः पुरुषो
हस्तीत्येवमादीनि । न ह्येषां गवादीनामष्टाध्याय्यां व्युत्पत्तिलक्षणमस्ति ।
तस्माद्ब्रूद्विशब्दा एवैत इति ।

अन्धे तु प्रदेशो व्याकरणमिति व्याचक्षते । तत्र हि शब्दानां लक्ष-
णानि प्रदिश्यन्ते । तत्कृतः कैश्चिल्लक्षणानुग्रहः ल-
प्रदेशपदस्य गुणपदस्य- क्षणावयवो वा गुण इत्युच्यते । प्रसिद्धो हि
चान्योऽर्थः गुणशब्दोऽनुग्रहेऽवयवे च । तैद्यथा । गुणे
ममायं वर्तते इत्युक्तेऽनुग्रहे वर्तते इति गम्यते । अवयवेऽपि द्विगुणा
रज्जुस्त्रिगुणेति चोक्ते द्वयवयववा त्रयवयवेति गम्यते । शेषं समानमेव पूर्वा-
भ्यामर्थाभ्याम् ।

अथवा संविज्ञानानि तानि संविज्ञातानि तानि वेत्युभावप्येतौ पाठौ ।
तस्मादुभयथापि व्याख्यातव्यम् । सत्त्वं प्रदेश इति केचिदङ्गभूता क्रिया
गुण इति व्याचक्षते ।

किं चान्यत् । 'अथ चेत्सर्वाण्याख्यातजानि नामानि स्युः' तथाप्यय-
यमपरो दोषः प्रसज्येत । आह । कतम इति ।
शाकटायनमते दोषाः । 'यः कैश्च तत्कर्म कुर्यात्सर्वं तत्सत्त्वं तथाच-
१. एकं कर्म कुर्याणा नै- क्षीरन्यः कश्चाध्वानमश्रुवीताश्वः स वचनीयः
केन नाम्नाऽभिधीयन्ते स्याद्यत्किंचित्तृन्यात्तृणं तत्' इति । यः कश्चा-
विशेषेण प्राणी तत्कर्म कुर्यात् । यत्किंचिद-
नेकप्राण्याश्रयमेकं तदित्यभिप्रेत्योच्यते तत्कर्म कुर्यादिति । सर्वमेव तं
प्राणिनं सत्सत्त्वं तथा तेनैवैकेन नाम्नाचक्षीरन् । तद्यथा । यः कश्चाध्वा-

१ ग. च. ज. °पावका°. २ घ. झ. ट. 'संविज्ञानपदानि तानि' नास्ति.
३ क. ख. घ. झ. ट. ठ. क्वचित्. ४ घ. झ. ट. ठ. 'तत्' नास्ति.
५ झ. ट. वर्ततेन इति. ६ ठ. 'संविज्ञानानि तानि' नास्ति. ७ घ. ट. 'संवि-
ज्ञातानि तानि' नास्ति; च. संविज्ञातानि वेत्यु°; झ. संविज्ञानानि वेत्यु°. ८ क.
ख. ग. ज. ठ. चेत्यु°. ९ क. ख. घ. झ. ठ. 'एतौ' नास्ति; ट. वेत्युर्भावापि पाठौ° त्येता.
१० क. ख. घ. झ. ठ. व्याख्यातम्; ट. व्याख्यातं तव्यम्°. ११ च. केचिदङ्ग-
तावत्क्रिया°. १२ ठ. प्रसज्येत. १३ च. कश्चित्कर्म°.

२५

२०

१५

५

३०

नमविशेषेणानश्वोऽप्यश्रुवीताश्व इत्येवं स वंचनीयः स्यात् । कस्माद्वाश्वोऽश्रु-
 वन्नश्व इत्युच्यतेऽन्योऽश्रुवन्नपि नोच्यत इति विशेषहेतुर्नास्ति । तस्माद्-
 श्वोऽपि नैवाशनक्रियायोगाभिप्रायेणाश्व इत्युच्यते । किं तर्हि । शब्दव्यव-
 हार एवायमर्थप्रत्यायनार्थ ईदृशक्रियानिरपेक्ष एव । यत्किञ्चित्पदानां विशेषेण
 ५ तत्सर्वं तर्दनक्रियायोगात्तृणमित्येवोच्येत । न चोच्यते । तस्मान्न सर्वाण्यां-
 ख्यातजानि नामानीति ।

किं चान्यत् । ' अथापि चेत् ' अथापि यदि । ' सर्वाण्याख्यात-
 जानि नामानि स्युः ' तथाप्ययमपरो दोषः
 २ भिन्नक्रियायोगादे- स्यात् । आह । कतम इति । उच्यते । ' याव-
 १० कमेव द्रव्यं भिन्नना- द्विर्भावैः संप्रयुज्येत तावद्भयो नामधेयप्रतिलम्भः
 मभिरभिधीयेत स्यात् ' । ' तत्रैव ' तद्यथा । ' स्थूणा
 दरशया वा सञ्जनी च स्मात् ' । क्रियाहेतुके
 हि नामधेयप्रतिलम्भे सति यावद्विर्भावैर्वावतीभिः क्रियाभिरेकं द्रव्यं संयु-
 ज्येत तावद्भयो भावेभ्यस्तावतीभ्यः क्रियाभ्यो नामधेयप्रतिलम्भः स्यात् ।
 १५ किं कारणम् । न हि तत्र कासांचिद्धर्वावर्तको विशेषहेतुरस्यन्यासां वा
 नियामकः । तत्रैवं सति स्थूणैकैव सती दरे शेते इति दरशया इत्युच्येत । न
 चोच्यते । तथा च सज्यते तस्यां वंश इति सञ्जनीत्युच्येत । न चोच्यते ।
 एवमनेकानि सत्त्वान्येकक्रियायोगादेकनामानि स्युरेकं धानेकक्रियायोगाद-
 नेकनाम । उभयथापि च^{१२} व्यवहाराप्रसिद्धिः । तस्मान्न सर्वाण्याख्यात-
 २० जानि नामानीति ॥ १२ ॥

१ ग. च. ज. °श्रुवीतम्ब इ° । २ क. ख. घ. झ. ट. ठ. नास्तीति. ३ क.
 ख. ग. ज. घ. झ. ट. ईदृशः क्रि° । ४ क. ख. घ. झ. ट. ठ. 'पेक्षः । एवमे-
 व यत्कि° । ५ क. ख. ग. च. ज. °त्येवमुच्यते. ६ घ. झ. ट. प्रतिलम्भे.
 ७ घ. झ. ट. ठ. 'तत्र' नास्ति. ८ ग. ज. व्यःवृत्तको. ९ ठ. दर्शया.
 १० १० क. ख. घ. झ. ट. ठ. अस्यां. ११ घ. झ. ट. ठ. 'च' नास्ति. १२ क.
 ख. १; ग. १६; च. ज. घ. झ. ट. अङ्को नास्ति; ठ. १२' इति निरुक्त-
 व्याख्यायां द्वादशः खण्डः १२.

अथ पञ्चमः पादः ।

अथापि य एषां न्यायवान्कार्मनामिकः संस्कारो यथा
 चापि प्रतीतार्थानि स्युस्तथैनान्याचक्षीरन्पुरुषं पुरिशय इ-
 त्याचक्षीरन्नष्टेत्यश्वं तर्दनमिति तृणमथापि निष्पन्नेऽमिठवा- ५
 हारेऽमिठविचारयन्ति प्रथनात्पृथिवीत्याहुः क एनामप्रथयिष्य-
 त्किमाधारश्चेत्यथानन्वितेऽर्थेऽप्रादेशिके विकारे पदेभ्यः पदेत-
 रार्थान्तसंचस्कार शाकटायन एतेःकारितं च यकारादिं चान्तं-
 करणमस्तेः ह्युद्धं च सकारादिं चाथापि सस्वपूर्वा भाव १०
 इत्याहुरपरस्मान्द्वाधात्पूर्वस्य प्रदेशो नोपपद्यत इति तदे-
 तन्नोपपद्यते ॥ १३ ॥

‘अथौपि’ चैतदन्यत्स्याद्यदि सर्वाण्याख्यातजानि नामानि स्युः ।
 आह । किमिति । उच्यते । ‘य एषां न्यायवान्कार्मनामिकः संस्कारो यथा
 चापि प्रतीतार्थानि स्युस्तथैनान्याचक्षीरन्’ । एषां पुरुषाश्चादिनाम्नां न्याय-
 वान् लक्षणन्यायेन युक्तः । आह कः पुनरसाविति । उच्यते । कार्मना- १५
 मिकः संस्कारः । कर्मकृतं नाम कर्मनाम । तत्पुनः पाचकलवकादि ।
 तस्मिन्भवः कर्मर्नामिकः संस्कारः । किंच । यथा चापि प्रतीतार्थानि स्युः
 प्रतीतक्रियाणि स्युस्तथैव तान्याचक्षीरन् जनाः । आह । कथं पुनरा-
 ख्यायमानान्येतानि न्यायवता कार्मनामिकेन संस्कारेणोपेतानि स्युः कथं
 वा प्रतीतक्रियाणीति । उच्यते । ‘पुरुषं’ तावत् ‘पुरि शय इत्याच- २०
 क्षीरन्’ । पुरि ह्यसौ शेते इति पुरिशयः प्राप्नोति । एवमसौ ‘न्यायवता
 कार्मनामिकसंस्कारयुक्तेन शब्देनोक्तः स्यात् । एवं चैव प्रतीतक्रियः शब्दो
 भवति । एवमिव ‘अष्टा इत्यश्वं’ आचक्षीरन् । अश्नोति ह्यसा-
 विल्यष्टा प्राप्नोति । एवमेव तुन्द्यतेऽनेनेति ‘तर्दनमिति तृणं’ आचक्षी-
 रन् । न चैवमाचक्षते । न चासति कारणे विद्यमाना क्रिया परोक्षीकर्तुं
 न्याय्या । तस्मान्न सर्वाण्याख्यातजानि नामानीति । २५

१ छ. चान्तः क'. २ क. ख. व. २; छ. त. १७; ठ. अङ्को नास्ति. ३ च.
 तथापि; ठ. अथापीति । अथा°. ४ व. ट. वापि. ५ ग. ज. य एषां. ६ च. कर्मना-
 मिकः. ७ च. 'राख्यायनामानि. ८ क. ख. घ. झ. ट. शेते पुरिशय इति प्रा°.
 ९ च. 'अश्नोति०तृणमाचक्षीरन्' नास्ति.

- ‘ अथापि ’ इदमपरमप्राप्तं कुर्वन्ति ते शाकटायनादयः । किम् ।
 ‘ निष्पन्नेऽभिव्याहारेऽभिविचारयन्ति प्रथनात्पृथिवीत्याहुः । क एनामप्रथ-
 यिष्यदिति ’ । निष्पन्ने । कस्मिन् । अभिव्याहरणमभिव्याहारः ।
 तस्मिन्नाभिव्याहारे ततः पश्चादाभिमुख्येन स्थित्वा तस्याभिधानस्य
 ५ ततो विचारयन्ति कतमस्य धातोरत्र रूपमिति । आह । यथा कि-
 मिति । उच्यते । तद्यथा । प्रथनात्पृथिवीत्याहुस्ते शाकटायनादयः । आह ।
 ततः किमिति । उच्यते । तत्र वयं पृच्छामस्तान्यदीयं स्वभावत एव
 पृथिवी नामविष्यत्ततः क एनामपृथिवीं सतीमप्रथयिष्यत् । कोऽस्याः
 प्रथनमकरिष्यदित्यभिप्रायः । अथापि कश्चिदस्या अपृथिव्याः सत्या-
 १० प्रथनकर्ताऽभ्युपगम्येत ततोऽपि च वयमिदमपरं पृच्छेम ‘ किमाधारश्चेति ’ ।
 चशब्दः समुच्चयार्थः । सर्वस्य हि प्राणिजातस्येयमेवाधारः प्रतिष्ठा ।
 अथ पुनर्यदेयमप्रथितासीत्तदा योऽस्याः प्रथयिता स किमाधार आसीत् ।
 न हनाधारोणाप्रतिष्ठितेन शक्येयं प्रथयितुम् । स चाधारो नास्तीति
 प्रथनक्रियाभावः । प्रथनक्रियाभावे च सति क्रियाजान्येवमादीनि नामा-
 १५ नीत्येतदयुक्तम् । तस्मान्न सर्वाण्याख्यातजानि नामानीति ।
 ‘ अथ ’ अपीदमपरमप्राप्तं शाकटायनः कृतवान् । आह । किमिति ।
 उच्यते । ‘ अनन्वितेऽर्थे ’ इत्येवमादिर्दोषः ।

- आह । वेदाङ्गानामेकैकमनेकप्रभेदम् । तद्यथा । निरुक्तं चतु-
 र्दर्शप्रभेदम् । व्याकरणमष्टप्रभेदम् । तत्र केषांचिन्नैरुक्तानां कैश्चिद्वै-
 २० याकरणैः साकं केषुचिच्छब्दैकमस्यं केषांचिद्वैमल्यम् । तत्र शाक-
 टायनो नैरुक्ताश्च गार्ग्यवजं कानिचिदभिधानान्यनेकैर्धातुभिरनुविदधति
 कानिचिदेकेनैव । किं कारणम् । प्रतिनियतो हि स्वेषु स्वेषु व्याक-
 रणेषु शब्दानुविधानस्य समयः । तद्यथा । पाणिनीया भू इति प्रकृति-
 मुपादाय लडिल्येतं प्रत्ययमुपाददते । ततः कृतानुबन्धलोपस्यानच्कस्य लस्य
 २५ स्थाने तिबादीनादिशन्ति । तथाहि ते तं शब्दमनुविधातुं शक्नुवन्ति । सँ
 हि तेषां शब्दानुविधानोपायः पाणिनिना परिकल्पितः । सैषा शब्दानुविधानत-

१ ग. ज. यथापि. २ घ. ट. ठ. रेऽतिविचा°. ३ च. ‘ यथा ’ नास्ति; ठ.
 तथा. ४ च. °यिष्यत. ५ क ख. घ. झ. ट. ठ. पृच्छामः. ६ ग. ज. °दर्शभेद°.
 ७ ग. ज. °हि स्वेषु कारणेषु शब्दा°. ८ क. घ. झ. ट. ठ. विधानसमयः. ९
 च. लोथस्या°. १० घ. झ. ट. ठ. न हि°. ११ क. ख. घ. झ. ट. ठ. विधाने
 ३१ तंत्र°.

न्त्रशीलीत्येतदेवैकं प्रयोजनं मुक्त्वा नान्यत्प्रयोजनमस्ति लडादीनामनुक्त्वा-
नामच्ययने लोपे च । अपरे पुनर्वैयाकरणा लटमकृत्वैव तिबादीनेवोपाददते ।
तेषामपि हि शब्दानुविधाने सा तन्त्रशीली । एवं प्रतिनियतया स्वया
स्वया तन्त्रशील्या भवतीत्येवमादिसमानमेव शब्दरूपं साधयन्ति । तत्रैवं
शब्दानुविधानोपायविप्रतिपत्तौ सत्यां शाकटायन आचार्योऽनेकैश्च धातु- १
भिरेकमभिधानमनुविहितवानेकेन चैकमेव । तत्र यदनेकेरनुबोहेतवांस्त-
दितरैर्गार्ग्यपाणिन्यादिभिर्न मृश्यते । किं कारणम् । अप्रसिद्धो हि स
तेषां शब्दानुविधानमार्गो धातुसमुदायमात्रमेव नामेति । यतस्ते शाकटा-
यनमाचिक्षिप्सन्त आहुः ' अथानन्वितेऽर्थे ' इति । अनन्वितेऽर्थेऽननुगते १०
शब्देनार्थे । यत्र प्रतीत्यमाणोऽपि शब्दोऽर्थमनुगन्तुं न शक्नोति । एवं
धातुजोऽसमर्थो भवति । ' अप्रादेशिके च विकारे ' । यया हि क्रियया
तद्व्यं प्रदिश्यते तदभिधायको यो धातुः स तदभिधानं विगृह्यमाणं
विकर्तुं न शक्नोति यत्र तत्र हीयमानप्रतिज्ञः शाकटायनः सर्वाण्याख्या-
तजानि नामान्युपपादाधिष्यन्नसंभवे सति काशकुशावलम्बनमिव कुर्वन्कि-
मकरोदिति । ' पदेभ्यः पदेतरार्धान्तसंचस्कार शाकटायनः ' । पदेभ्य १५
आख्यातपदेभ्यः समस्तेभ्योऽवयवानुपादाय पदेतरार्धानन्यांश्चान्यांश्चे-
तरेतराख्यातपदावयवैरन्यैश्चान्यैश्चान्यमर्थं नाम्नः संस्कृतवान् । तद्यथा । सत्यमि-
त्येतदभिधानं संचस्कार । कथम् । ' एतेः कारितं च यकारादि चान्तकर-
णमस्तेः शुद्धं च सकारादि च ' । एतेः इष्णतौ [धा० २ । ३५]
इत्यस्य कारितान्तं प्यन्तं रूपं कृत्वा ततो यकारमन्तमादाय मकारान्तं २०
कृत्वा सत्यशब्दस्यान्यमर्थं संचस्कार । ततो यमिति भवति । अस्तेः शुद्धं च ।
असु भुवि [धा० २ । ५५] इत्येतस्य शुद्धमेव रूपं कृत्वा नकारिता-
न्तमित्यर्थः । ततः सकारादिशब्दरूपं गृहीत्वा सदित्येतत्सत्यमित्ये-
तस्य शब्दस्यादिमकरोत् । आद्यमर्थं संचस्कार । तत्सदिति भवति । अत्र
योऽयमस्तेस्तकारः स यकारमधिरोहति । एवमेतदेकमभिधानं द्वयोर्धात्वोः १५

१ ठ. तन्त्रशैली° . २ घ. झ. ठ. प्रातिनियतया° . ३ घ. झ. ट. ठ. ' स्वया '
सङ्कदेव. ४ ठ. तन्त्रशैल्या. ५ घ. झ. ट. ठ. च. आचिक्षिप्सन्तः. ६ क.
ख. संस्कार्यमाणोऽपि. ७ च. प्रविश्यते; ठ. प्रतिदिश्यते. ८ घ. झ. ट.
ठ. ' तत्र ' नास्ति. ९ घ. झ. ट. ठ. °श्चान्यद्वयदर्ध. १० ठ. कारितं.
११ ग. च. ण. असु. १२ घ. झ. ट. ठ. तकारि°.

- संचस्कार । सत्यमिति भवति । अथ कोऽर्थः । सन्तमर्थमाययति प्रत्याय-
यति गमयतीति सत्यम् । कारितं च यकारादिं च शुद्धं च सकारादिं
चेतीतरस्माच्चेतरस्माच्चेतरं चेतारं चार्धमिति समुच्चयार्थाश्चकाराः ।
एवं पदेभ्यः पदेतरार्धान्संचस्कार शाकटायनः । तदेतदन्यास्यं कृतवान् ।
५ को हि नाम पदं विभज्यानेकधातुजं कुर्यात् । तदेतदकृतपूर्वमन्यैर्विद्वद्भिः
शाकटायनोऽतिषाण्डल्याभिमानादकरोद्यदभिनत्पदानि । अपि चोषजायते
नः शङ्का । यथासौ पुष्टौ नासौ पदेषु स्यास्यति । अर्वैश्यमसौ वर्णानपि
भेतस्यत्यनेकार्थाश्च कल्पयिष्यति । यो हि पदान्यभिनत्तस्य वर्णाभेदे
विशेषहेतुः को भविष्यति । तस्मादतिप्रसङ्गदोषोपपत्त्या नानेकधातुजानि
१० नामानि नापि सर्वाण्यख्यातजानीति ।

- ‘ अथापि ’ अयमपरो दोषः प्रसज्येत । कतमः । ‘ सत्त्वपूर्वो
भाव इत्याहुः ’ अभियुक्तास्तद्विदः । सत्त्वं पूर्वमस्मात्तोऽयं सत्त्वपूर्वः ।
किं कारणम् । सत्त्वाश्रय एव ह्यसौ । तत्रैवं सत्यपरकालीनेन भावेन
क्रियया पूर्वोत्पन्नस्य सत्त्वस्य ‘ प्रदेशः ’ प्रदेशानं संज्ञाप्रतिषम्भो ‘ नोप-
१५ पद्यते ’ । किं कारणम् । उत्पत्तिसहभूता हि सा । स्वेनाभिधानेन
क्रियानिरोपेक्षणाभिंसंबद्धमेव द्रव्यमुत्पद्यते नित्यसंबद्धौ हि शब्दार्थाविति ।
‘ तदेतत् ’ सर्वथा सर्वाण्याख्यातजानि नामानीति शाकटायनमतं नोप-
पद्यते । तदनुपपत्तावस्मःपक्षसिद्धिः कानिचिदाख्यातजानि नामानि कानि-
चिदनाख्यातजानीति । अथ शक्यते प्रत्येकस्थानुं प्रत्येकस्थायताधिति
२० पारिसमाप्तो गार्ग्यपक्षः ॥ १३ ॥

- १ घ. यकारादिं इतरस्माच्चतरस्माच्च शुद्धं च सकारादिं वेति इतरं चेतारं°; ट.
यकारादिं इतरस्माच्च च शुद्धं च सकारादिं चेति (इतरस्माच्चेत) इतरं चेतारं°
रस्माच्च; ठ. एतेः कारितं च यकारादिं च. २ ग. ज. °तस्याप्येतरं चार्ध°. ३ क.
२५ ख. घ. झ. ट. ठ. प्रवृत्तो°. ४ क. ख. घ. झ. अपि चासौ; ट. अपि चासौ°
अवश्यमसौ पाठः. ५ क. ख. घ. झ. ठ. वर्णभेदे; ट. वर्णभेदे° गां. ६ क. ख.
घ. झ. ट. °ख्यातजानि नामानीति. ७ ग. ज. °भूता सा हि. ८ ठ. प्रत्यक् स्थातुं.
९ ठ. प्रत्यक् स्थी°. १० क. ख. ग. घ. ज. घ. झ. ट. अहो नास्ति; ट.
२९ ॥ १३ ॥ इति निरुक्त्याञ्जयोद्देशः खण्डः । शाक°.

अथ षष्ठः पादः ।

यथो हि नु वा एतत्तद्यत्र स्वरसंस्कारौ समर्थौ प्रादेशिकेन गुणेनान्वितौ स्यातां सर्वं प्रादेशिकमित्येवं सत्यनुपालम्भ एष भवति यथो एतद्यः कश्च तत्कर्म कुर्यात्सर्वं तत्सत्त्वं तथाचक्षीरन्निति पश्यामः समानकर्मणां नामधेयप्रतिलम्भमेकेषां नैकेषां यथा तक्षा परिव्राजको जीवनो भूमिज इत्येतेनैवोत्तरः प्रत्युक्तो यथो एतद्यथा चापि प्रतीतार्थानि स्युस्तथैनान्याचक्षीरन्निति सन्त्यल्पप्रयोगाः कृतोऽप्यैकपदिका यथा व्रततिर्दमूना जाटय आदनारो जागरूको दर्विहोमीति यथो एतन्निष्पन्नेऽभिव्याहारेऽभिविचारयन्तीति भवति हि निष्पन्नेऽभिव्याहारे योगपरीष्टिः प्रथनात्पृथिवीत्याहुः क एनामप्रथयिष्यत्किमाधारश्चेत्यथ वै दर्शनेन पृथुरप्रथिता चेदर्प्यैरथाप्येवं सर्वं एव हृष्टप्रवादा उपालभ्यन्ते यथो एतत्पदेभ्यः पदेतरार्धान्तसंचस्कारेति योऽनन्वितेऽर्थे संचस्कार स तेन गर्ह्यः सैषा पुरुषगर्हा न शास्त्रगर्हा इति यथो एतदपरस्मान्नावात्पूर्वस्य प्रदेशो नोपपद्यत इति पश्यामः पूर्वोत्पन्नानां सत्त्वानामपरस्मान्नावात्नामधेयप्रतिलम्भमेकेषां नैकेषां यथा बिल्वाद्दो लम्बचूडक इति बिल्वं मरणाद्वा मेदनाद्वा ॥ १४ ॥

इति प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

शाकटायनपक्षेणेदानीमेतान्दोषान्प्रतिसमाधास्यामस्तदर्धमिदमारभ्यते

‘ यथो हि नु वा एतत् ’ इति । यथेति वाक्योपादाने । यथा येन प्रकारेण । उकारोऽवधारणार्थः । व्याख्यातमेतत् ‘ अथाप्युकार एतस्मिन्ने-

१ छ. सत्यमुपा°. २ छ. नामधेयः प्र°. ३ ठ. भूतिज°. ४ छ. त. द. °तोऽप्येकप°. ५ छ. व्रजति°; त. व्रजति° त. ६ क. ख. द. °प्यन्येः ॥ ३ ॥ अथ; ° छ. त. °प्यन्यैः ॥ १८ ॥ अथा°. ७ क. ख. छ. त. गर्हः. ८ क. ख. छ. त. द. ‘ न शास्त्रगर्हा ’ इति नास्ति. ९ छ. त. चूलक; द. चूडक° छ. १० क. ख. द. ४; छ. त. १९. ११ क. थ. ध. त. द. ठ. ‘ इति पादः ’ नास्ति. १२ ग. °भ्यते ॥ १७ ॥ यथा°.

- वार्थे उत्तरेण' (निरु० १ । ९ इति) । येनैव प्रकारेण प्रसिद्धमाचार्ये-
णाख्यातजत्वं प्रतिपिद्धं नाम्नस्तेनैव प्रकारेण प्रत्यनुभाष्य समीकारिष्या-
मीति । हीत्यसूयायां ' कथं हि व्याकारिष्यति ' (निरु० १ । ५)
इति । नु इत्येव हेत्वपदेशे । वै इत्ययं यथोक्तपूर्वपक्षोपदेशार्थः । येनैव
५ प्रकारेणासमर्था हेतव उक्तास्तेनैव प्रकारेण प्रत्यनुभाष्य प्रतिवक्तृधर्मेण
समीकारिष्यामः । यैस्त्वयैतदुक्तम् । किमिति । ' तद्यत्र स्वरसंस्कारौ समर्थौ
प्रादेशिकेन गुणेनान्वितौ स्याताम् ' इति । आह । तत्र किमिति । उच्यते ।
तदेतत्प्रत्युच्यत इत्युपयुक्तस्तच्छब्दः । आह । केनै प्रकारेण प्रत्युच्यत
इति । उच्यते । ' सर्वं प्रादेशिकमित्येवं सत्यनुपालम्भ एव भवति ' ।
१० सर्वमेव प्रादेशिकं सर्वमेव क्रियाजं नाम । आह । ततः किमिति ।
इत्येवं सत्यनुपालम्भ एव भवति । आह । कथम् । ऋणु । प्रदेशान्ना-
चिन्वो धार्तुनुप्रेक्ष्य तदाश्रयौ स्वरसंस्कारौ यावद्गम्यमनुविधेयौ । विध्वी हि
लक्षणगतिः । नैप शब्दापराधो नाप्यस्माकम् । भवत एवायमपराधो
मन्दशिक्षितत्वाद्येनानुविधातुं स्वरसंस्कारौ विद्यमानावपि प्रदेशवाचिनि
१५ धातौ न शक्नोमि । स त्वं तावत्पुनः पुनः शिक्षस्वान्यद्व्याकरणं यावच्छक्ति-
स्तैवानुविधातुमिति । व्याकरणेऽप्यष्टधाभिन्ने लक्षणैकदेशो विकसितः ।
कश्चित्सौत्रो विधिः । कश्चित्तुशब्दचशब्दवाशब्दातिरिक्तौभिव्या-
हारयोगविभागादिगम्यः । तद्यथा मतारन्तेष्वप्यभिन्नेषु कश्चिक्वाचिद्विधि-
रुच्यते ते' च सर्वे एव प्रयोगमिच्छता प्रयोगकाल उपसंहर्तव्या एवमिहा-
२० पि सर्वाण्येव लक्षणशाम्नाप्यपेक्ष्याणि स्वरसंस्कारसिद्धय इति । स त्वं ताव-
च्छिक्षस्वानुविधिणो यावदखिलशब्दानां स्वरसंस्कारावनुविधातुमुपजैतं
सामर्थ्यमिति ।

- १ क. ख. घ. झ. ट. ठ. यथैतदुक्तं; च. यथेत्वयै°. २ क. ख. घ. झ. ट. ठ.
केन पुनः प्र°. ३ ग. सत्यमुपा° नु. ४ क. ख. ग. ज. घ. झ. ट. °चिन् आख्या-
२५ तानुत्प्रे°; च. °चिन्ः धातुन्पाठः । आख्यातानुत्प्रे°; ट. °चिन् आख्यातानु° नो
धातु. ५ घ. ट. °वायं त्वं अप°; ठ. °वायं त्वम्°. ६ घ. ट. ' पुनः ' सङ्कदेव.
७ ग. ज. °किस्तावानुविधा°. ८ क. ख. घ. झ. लक्षणैकदेशे°; ग. ज. लक्षणैक-
देशे°; ट. लक्षणैकदेशे° कै. ९ क. ख. धातुः; घ. धाविधितुः; झ. धाविधतुः; ट. धावि-
धिः तुः. १० क. ख. °रिक्ताध्याहारविभा°; ग. ज. °रिक्ताध्याहारयोगविभा°; घ. झ.
ट. ठ. °काध्याहार°. ११ घ. ट. ' ते ' नास्ति. १२ क. ख. घ. झ. ट. ठ. °पेक्ष्या-
प्यखिलस्वर°; ग. ज. अखिलसंस्कारसिद्धयेभिस्वरसंस्कारे वा; च. °अखिलस्वर-
३२ संस्कार इति पाठः । स्वरसंस्कार°. १३ क. ख. घ. झ. ट. ठ. उपज्ञातं.

‘यथो एतत्’ अपुनरेतदुक्तं यः कश्च तत्कर्म कुर्यात्सर्वं तत्सत्त्वं तथा चक्षीरान्नित्यनेकेषामेकक्रियायोगादेकनामता प्रसज्येतेत्यत्र ब्रूमः । न हि प्रसज्यंते । त्वमपि पश्यसि वयमपि च ‘पश्यामः समानकर्मणां’ तुल्यकर्मणामपि सतां कर्मकृत—‘नामधेयप्रतिलम्भमेकषां नैकेषां यथा तक्षा परित्राजको जीवनो भूमिज’ इति । तक्षन्कश्चित्तक्षेत्युच्यते । अन्यस्तक्ष- ५
न्नपि न तक्षेत्युच्यते । आह । कोऽत्र हेतुरिति । शृणु । लोकमेव पृच्छ तमेवोपालम्भस्व न मयैव नियमः कृत इति । अथ च तद्यथा समानमीह-मानानां कश्चिदेवार्थेन संयुज्यते कश्चिर्न । न चेदानीमेकोऽर्थेन संयुज्यत इत्यन्यैरपि संयोक्तव्यमेकेन वा लब्धमित्यन्यैरपि लब्धव्यम् । स्वभावतो हि शब्दानां क्रियाजत्वेऽपि सति कांचिदेव क्रियामङ्गीकृत्यावस्थितिर्भव- १०
तीति । अथवा क्रियातिशयकृतो नियमः स्यात् । यो हि यदातिशयेन करोति तस्यानेकक्रियावत्त्वेऽपि सति तद्वेतुक एव नामधेयप्रतिलम्भो भवति । अयं समाधिः । अथवा न ब्रूमो यो यत्र यदा च तर्क्षति

१ घ. ट. यथा एव तत्. २ घ. झ. ठ. °नरुक्तं; ट. °नरुक्तं° रेतदुक्तं सर्वं पाठः.
३ ग. च. ज. ‘यः कश्च तत्कर्म कुर्यात्’ नास्ति. ४ ठ. प्रसज्येते°. ५ ठ. प्रसज्येते. १५
६ क. ख. घ. झ. ट. ठ. कर्मकृतां. ७ क. ख. ग. च. ज. °पालम्भस्व; ठ.
तमेव्यालम्भस्व. ८ क. ख. कश्चिन्न वेदादीनाम्, एकोऽर्थेन संयुज्यत इति अन्यैरपि
संयुक्तः, सत्यमेकेन चालम्भम् । स्वभा°; ग. ज. कश्चिन्न वेदानामेकोऽर्थेन संयुक्त
इति अन्यैरपि संयुक्तः सत्यमेकेन चालम्भं स्वभा°; घ. कश्चिन्न चेदानी एकोऽर्थेन
संयुज्यत इति अन्यैरपि संयुक्तं सत्यमेकेन वा लब्धं । स्वभा°; झ. कश्चिन्न वेदानीं २०
एकोऽर्थेन संयुज्यत इति अन्यैरपि संयुक्तं सत्यमेकेन वा लब्धं स्वभा°; ट. कश्चिन्न चेदा-
नी (वेदादीनां पाठः) एकोऽर्थेन संयुज्यत इति अन्यैरपि संयुक्तः सत्यमेकेन वा
लब्धं °न चेदानीं एकार्थेन संयुक्त इत्यन्यैरपि संयोक्तव्यं । एकेन वा लब्धं अन्यैरपि
लब्धव्यं° इति वा पाठः; च. कश्चिन्न । वेदादीनामेकोर्थेन संयुज्यत इति अन्यैरपि
मेकेन वा लब्धं । न च इदानीं एकोऽर्थेन संयुक्त इत्यन्यैरपि संयोक्तव्यं एकेन २५
वा लब्ध न्यैरपि लब्धव्यं । इति पाठः शुद्धः; ठ. कश्चिन्नवेदानामेकोर्थेन संयुक्त
इति अन्यैरपि संयोक्तव्यं एकेन वा लब्धमन्यैरपि लब्धव्यं चेदानीमेकोर्थेन संयुज्यत
इति अन्यैरपि संयुक्तं सत्यमेकेन वा लब्धत इति अन्यैरपि लब्धं स्वभा°. १ ट.
भवतीति. १० ग. ज. चक्षति.

स एव तक्षेति । किं तर्हि । यो यदा यत्र तक्षा भवति स एव तर्क्षति । तदेतल्लक्षणमनियतं काममन्येष्वप्यस्तु । कदाचित्कचिच्छेषामप्यन्याः क्रिया नियततराः सन्ति यद्वेतुको नामधेयप्रतिलम्भ इति । तेषां तु तैक्षानियमत-स्तक्षतीति विशेषः । जीवन इक्षुरसः शाकजातिर्वा । भूमिजोऽङ्गारको वृक्षो वा ।

‘ एतेनैवोत्तरः प्रत्युक्तः ’ । आह । कतमः । ‘ यावद्विर्भावैः संप्रयु-ज्येत तावद्भूयो नामधेयप्रतिलम्भः स्यात् ’ [निरु० १ । १२] इत्येषः । पश्यामोऽनेकक्रियायुक्तानामप्येकक्रियाकारितो नामधेयप्रतिलम्भः । तद्यथा । तक्षा परित्राजक इत्येतान्येवोदाहरणानि । तक्षा ह्यन्यान्यपि कर्माणि करोति । न पुनस्तस्य तत्कृतो नामधेयप्रतिलम्भोऽस्ति । तत्र यदुक्तमेकस्यानेकक्रियायोगादनेकनामता प्रसज्येतेत्येतदयुक्तम् । न हि प्रसज्येत । यदि चोक्तमनेकेषामेकनामतैकस्य चानेकनामता प्राप्नोति ततश्च व्यवहाराप्रसिद्धिरिति न हि तदुभयमस्ति । अनेकेषामेकक्रियायोगेऽपि हि सत्येकस्य चानेकक्रियायोगेऽपि हि सति व्यवस्थित एव शब्दनियमः स्वभावत एव लोके । तस्मान्न व्यवहाराप्रसिद्धिदोषोऽस्ति । तत्र यदुक्तं व्यवहाराप्रसिद्धिदोषप्रसङ्गान्न सर्वाण्याख्यातजानि नामानीत्येतदयुक्तम् ।

‘ यथो एतत् ’ यत्पुनरेतदुक्तं ‘ यथा चापि प्रतीतार्थानि स्युस्तथै-नान्याचक्षीरानिति ’ अत्र ब्रूमः । शब्दस्वाभाव्यमेतद्यत्र तथा सर्वाण्याख्यायन्ते यथा यथा प्रतीतार्थानि भवन्ति । न तत्राहमपराध्ये भवतो नापि शास्त्रम् । यथावास्थितानां हि शब्दानामन्वाख्यानमात्रमेव क्रियते । नाहं शब्दानां कर्ता । य एषां प्रयोक्तारस्तांनुपालभस्व । निराकुरु वा यदि शक्नोषि ।

१ क. ख. ग. ज. घ. झ. ट. ठ. तक्षेति. २ ठ. ‘ कदाचित् ’ नास्ति. ३ घ. झ. ट. लक्षणानियतः; ठ तक्षानियतः. ४ घ. झ. ट. संयुज्येत. ५ च. ‘ स्यादि-त्येषः.....क्रियाकारितो नामधेयप्रतिलम्भः’ नास्ति. ६ ठ. क्रियाकृतो नाम. ७ ठ. पुनस्तत्र तत्कृतो. ८ ठ. प्रसज्येत. ९ ठ. यच्चोक्त. १० घ. झ. ठ. ठ. वानेक. ११ ग. च. ज. ‘ दयुक्तमिति. १२ घ. झ. ट. ‘ एतत् ’ नास्ति. १३ क. ख. घ. झ. ठ. ठ. ‘ स्तानेवोपालभस्व.

आह । कस्मात्पुनः कानिचिदाख्यायन्ते लोके । तदभिधानस्वाभाव्य-
 भेद । कानिचित्प्रतीतार्थानि कानिचिदप्रतीतार्थानि । तान्यपि शास्त्रेण
 प्रतीतार्थान्येष कर्तव्यानि । एतदेव शास्त्रस्य शास्त्रार्थत्वम् । यदप्रतीतार्था-
 न्यपि प्रकृत्यादिना ' प्रतीतार्थानि स्युस्तथैनान्याचक्षीरन्निति ' आख्यायन्त
 एवं कानिचित्कानिचिच्छास्त्रेण प्रतीतानि क्रियन्ते । रूढ्यनुविधायित्वाद्-
 क्षणशास्त्रस्य गुणतस्तेषु लक्षणम् । अपि च । ' सन्ति ' एव अल्पप्र-
 योगाः प्रतीतार्थक्रिया अपि केचिच्छ्रुत्प्रत्ययान्ताः शब्दा ' ऐकैपदिकाः '
 एकप्रदप्रकरणान्तर्वर्तिनस्तद्धर्माणः । तत् ' यथा व्रततिर्दमूना जाञ्च
 आदृणारो जागरूको दर्विहोमीति ' । व्रततिर्ब्रौणातेः ।
 प्रतीतार्थक्रियाणां वल्ली । दमूना दममना वेत्येवमोदि । अग्निरतिथिर्वा ।
 भान्नामुदाहरणानि जाञ्चः जटावान् । आदृणारः अटनशीलः । जाग-
 रूकः जागरणशीलः । दर्विहोमी दर्व्या जुहोतीति ।
 एवं प्रतीतार्थान्यपीति^१ शाकटायनाभिप्रायः । तत्र यदुक्तं न सर्वाण्याख्या-
 तजानि नामानीत्येतदयुक्तम् ।

' यथो एतत् ' यत्पुनरेतदुक्तं ' निष्पन्नेऽभिब्याहारेऽभिबिचारयन्तीति ' १५
 अत्र ब्रूमः । युक्तं ते कुर्वन्ति । ' भवति हि निष्पन्नेऽभिब्याहारे योगप-
 रीष्टिः ' । योगपरीष्टिर्नाम योगस्य परीक्षणम् ।
 निष्पत्त्यनन्तरं षस्तु कथं चानुत्पन्नः सन्नभिधानयोगः परीक्ष्येत ।
 नो नाम्ना व्यवहारः तत्र यदुक्तं ' प्रथनात्पृथिवीत्याहुः क एनामप्रथ-
 यिष्यत्किमाधारश्चेति ' । न वयमेवं ब्रूमः प्रथितेयं २०
 केनचिदतः पृथिवीयमिति न आह । कथमियमप्रथिता सती पृथिवीत्वमापेति ।
 उच्यते । ' अर्थे वै दर्शनेन पृथुरप्रथिता चेदप्यन्यैः ' । दृश्यमाना हीयं
 पृथिवी । तस्माद्यद्यप्यप्रथिता कैश्चिदन्यैस्तथपीयं
 पृथुत्वदर्शनात्पृथिवी पृथुदर्शनक्रियायोगात्पृथिव्येव । तत्र यदुक्तं ' क
 एनामप्रथयिष्यत्किमाधारश्चेति ' एतदयुक्तम् । २५

१ क. ख. झ. शास्त्रत्वं. २ च. प्रकृत्यादीना; झ. प्रकृत्यादीनिः. ३ च. एक°. ४ च. °भाषिः. ५ क. ख. घ. झ. ट. ठ. °होमीति. ६ क. ख. ग. च. ज घ. झ. ट. ' इति ' नास्ति. ७ ग. ज. ' युक्तं ते कुर्वन्ति ' नास्ति. ८ च. °परीष्टिः. ९ ग. घ. झ. ट. ठ. कथं वाचु°. १० ग. ज. घ. झ. ट. ठ. परीक्षेत. ११ च. ' अथ वै ' नास्ति.

अप्यथापि हि धात्वर्थ उपपद्यत एव । तत्रैवं सति यथा न विरोक्ष्यते
तथा .निर्वक्ष्यामः । तस्मादविरुद्धः शाकटाषनाभिप्रायः ।

‘ अपि ’ च यदि दृष्टेऽप्यस्याः पृथुत्वे वयमुपालम्भ्यामहे मनु ‘ एवं’
सति ‘सर्वे एव दृष्टप्रवादा उपालम्भ्यन्ते’ न केवल-

५ दृष्टप्रवादे मोपालम्भार्हता महमेव । यो यद्दृष्टा ब्रवीति स तत्र दोष एव ।
तथा सति दृष्टहानं प्रसज्येत । अनिष्टं चैतत् ।
तस्मात्पृथुदर्शनात्पृथिवीत्युपपद्यते ।

‘ यथो एतत् ’ मत्पुनरेतदुक्तं ‘ पदेभ्यः पदेतरार्धान्संचस्कारेति ’
अत्र ब्रूमः । ‘ योऽनन्विते ’ शब्देनानभिधेये

१० अनेकैर्धातुभिर्ना- ‘ अर्थे ’ अननुगतमसंबद्धं ‘ संचस्कार स
मोऽव्युत्पत्तौ न कोऽपि तेन’ असम्बन्धेनासंबद्धेन संस्कारेण ‘ गार्हा ’ गर्ह-
दोषः णीयो न पुनराचार्यो योऽनुगम्य धातुभिरनेकैरे-
काभिधानगतावर्थोऽस्त्रतः संचस्कार नैव मौढ्येन ।

१५ ‘ सैषा ’ तदभिप्रायापरिज्ञानात् ‘ पुरुषगर्हा ’ । पुरुषो हि कश्चिदशिक्षितत्वादे-
कधःतुजमपि न जानाति किमुत बहुधातुजम् । अपि च सन्ति
लोके तादृशाः पुरुषा ये कारकहारकादीन्यपि प्रकटक्रियाणि सन्ति
कतमेभ्यो धातुभ्य एतान्यभिनिर्ष्पाद्यन्त इति न जानते । एष पुरुषदोषो
न शास्त्रदोषो यदनुममयितुं धातुशब्दैरर्थो न शक्यते । तत्र यदुक्तं
‘अनन्वितेऽर्थेऽप्रादेशिके विकारे पदेभ्यः पदेतरार्धान्संचस्कार शाकटायनः’
२० इति तदयुक्तम् । अनुगत एवार्थे संचस्कार शाकटायनः । सन्तमेव हार्थ-
माययति गमयतीति सत्यम् । तस्मादुपपद्यत एव शाकटायनमतम् ।

अपि च क्तिंशब्दव्युत्पत्तिर्नन्त्रेष्वपि दृश्यते । यथा च लक्ष्यं तथा
च लक्षणं प्रवर्तितुमर्हति । इतरथा हि कस्यै तल्लक्षणं स्यात् । ‘ यदसर्प-

- १ क. ख. °प्रायः ॥ ३ ॥ अपि°. २ ग. °भ्यामहे । १८ । ननु°. ३ च.
२५ उपलभ्यते. ४ ठ. पराज्जेत. ५ क. ख. घ. झ. ट. ठ. °त्युच्यते. ६ घ. झ.
ट. ठ. °एतत् ’ नास्ति. ७ घ. झ. ट. पदेभ्यः पदेभ्यः पदे°. ८ घ. झ.
ट. ठ. °निष्पद्यते. ९ क. ख. ग. ज. ‘ अनन्विते° तदयुक्तम् ’ नास्ति. १० ग.
व्यूढिश°. ११ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ‘ च. ’ नास्ति. १२ च. लक्षणः. १३ घ.
१९ झ. ट. कस्यचिल्लक्षणं

त्तत्सर्पिः । [तै० सं० २ । ३ । १०] इति मन्त्रः । यन्नवमैत्तेन-
वनीतमभवत् । [तै० सं० २ । ३ । १०]
तादृशव्युत्पत्तौ ब्राह्मणो- इति मन्त्रः । अपि च ब्राह्मणेनाप्यने-
दाहरणम् । कधातुजान्येव कृत्वा निरुच्यन्ते तत्र
मन्त्राभिधानानि यत्परिज्ञाने च फलमुपपद्यते । आह । ' तदेतन्नये- ५
क्षरं हृदयमिति ह्व इत्येकमक्षरमभिहरन्त्यस्मै स्वाश्चान्ये च य एवं वेद द
इत्येकमक्षरं ददन्त्यस्मै स्वाश्चान्ये च य एवं वेद यमित्येकमक्षरमेति स्वर्गः
लोकं य एवं वेद ' [श० ब्रा० १४ । ८ । ४ । १ वृ० उ०
५ । ३ । १] इति । एवं हरतेर्ददातेरेतेर्हृदयशब्दः । तदर्थफलोपप्रदर्शनार्थं
ब्राह्मणैः चैत्रं निरुक्तः । तच्च नः परं प्रमाणम् । तस्माच्छाकटायनस्तदनुदृश्य १०
सम्यगेव कृतवान्यदनेकैर्धर्मितुभिरेकमभिधानं निरुक्तवानिति ।

' यथो एतत् ' यत्पुनरैतदुक्तं ' अपरस्माद्वावात्पूर्वस्य प्रदेशो नोप-
पद्यत इति ' अत्र ब्रूमः । ' पूर्वोत्पन्नानां सत्त्वानां
पश्चात्कालीनेन भावेन नामधेयप्रतिलम्भः ' अपरकालीनौदपि सतो भा-
ष्योत्पन्नस्य सत्त्वस्य नाम- वात् केषांचित् । तत् ' यथा बिल्वादो लम्बचूडक १५
धेयप्रतिलम्भः इति ' । पश्चात्कालीनयापि चूडालम्बनक्रियया भवि-
ष्यता योगेन बिल्वादनक्रियया च पूर्वोत्पन्नस्य
सत्त्वस्य नामधेयप्रतिलम्भ उपपद्यमानो दृष्टः । क चान्यत्र ' नोपपद्यते ।
तत्र यदुक्तं ' अपरस्माद्वावात्पूर्वस्य प्रदेशो नोपपद्यत इति ' तदत्रैकान्ति-
कत्वादयुक्तम् । उपपद्यत एव हि केषांचिदिति । १०

' बिल्वं भ्रूणाद्वा भेदनाद्वा ' । भृतं हि तद्भवति बीजानाम् । विभर्ति
वा दुर्भिक्षाद्यै भक्ष्यमाणं जनम् । भेदनाद्वा । भिद्यते हि तदवश्यं भक्ष-
णायेति ।

आह । किमिदमतिबहिर्ध्वं किमपि पूर्वोत्तरपक्षसंबद्धं नामाख्यातजत्वमधि-

१ क. झ. ठ. यन्नवमेतन्नव°. २ च. तदेतदक्षरं. ३. ग. च. ज. यन्नियमित्ये°. ४. २५
क. ख. घ. झ. ट. ठ. °फलोपदर्शः°. ५ क. ख. ग. ज. ब्राह्मणेनैवं. ६ घ. झ. ट.
ठ. ' एतत् ' नास्ति. ७ क. ख. घ. झ. ट. अपरस्मादपि; ट. अपरस्माद् °कालिना
षाठः. ८ ग. च. ज. लम्बचूडक°. ९ न. च. ज. सत्त्वनामधे°. १० घ. झ.
ट. ठ. ' न ' नास्ति. ११ च. °बन्धे च कि°.

नाम्नामाख्यातज-
स्वमधिकृत्य किंहेतु-
कोऽयं वादः

कृत्योक्तमिति । उच्यते । शिष्यबुद्धिवृद्धयर्थमेतदु-
क्तम् । कथं नाम व्युत्पन्नबुद्धिः शिष्योऽप्रतिबै-
ध्यमानः सर्वतोमुखानेव लौकिकवैदिकाञ्छब्दा-
निर्णयादिति । सर्वाण्येव हि व्याकरणानि निरु-

५ क्तानि च वेदाङ्गत्वाविशेषात्प्रमाणानि । तेषामिदं फलिवदं साध्वित्येतदशक्यं
बैवतुमिति ॥ १४ ॥

इति निरुक्तवृत्तौ षष्ठाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

पञ्चमः पादः ।

१०

अथापीदमन्तरेण मन्त्रेष्वर्थप्रत्ययो न विद्यतेऽर्थमप्र-
तियतो नात्यन्तं स्वरसंस्कारोद्देशस्तदिदं विद्यास्थानं
व्याकरणस्य कात्स्न्यं स्वार्थसाधके च यदि मन्त्रार्थ-
प्रत्ययायानर्थकं भवतीति कौत्सोऽनर्थका हि मन्त्रास्त-
१५ देतेनोपेक्षितव्यं नियतवाचोयुक्तयो नियतानुपूर्व्यां भव-
न्त्यथापि ब्राह्मणेन रूपसंपन्ना विधीयन्ते । उरु प्रथस्वेति
प्रथयति । प्रोहाणीति प्रोहत्यथाप्यनुपपन्नार्था भवन्ति ।
ओषधे त्रायस्वैनं स्वधिते भैनं हिंसीरित्याह हिंसन्नथापि
विप्रतिषिद्धार्था भवन्ति । एकं एव रुद्रोऽवंतस्थे न
२० द्वितीयः । असंख्याता सहस्राणि ये रुद्रा अधि भूम्याम् ।
अशत्रुरिन्द्र जज्ञिषे शतं सेना अजयत्साकमिन्द्र इत्यथापि
जानन्तं संप्रेष्यत्यग्रथे समिध्यमानायानुब्रूहीत्यथाप्याहा-
दितिः सर्वामिति । अदितिर्द्यौरदितिरन्तरिक्षमिति । तदु-
परिष्ठाद्याख्यास्यामोऽथाप्यविस्पष्टार्था भवन्त्यम्यग्याहृदिम-
२५ ञ्जारयापि काणुकेति ॥ १५ ॥

१ क. प्रतिबुध्यमानः; ग. ज. न प्रतिबुध्यमानः; च. न प्रतिबुध्यमानः-
२ क. ख. तदुक्तमिति; घ. ट. तदुक्तमिति; झ. त्वदुक्तमिति. ३ क. ख. ४; घ.
झ. ट. ठ. च. ज. अङ्को नास्ति. ४ ग. च. ज. निरुक्तस्य षष्ठा; ट. निरुक्त्या-
२१ ख्यायां षष्ठाध्यायचतु. ५ क. ख. छ. त. द. 'केत्यर्थ'.

‘ अथापीदमन्तरेण मन्त्रेष्वर्थप्रत्ययो न विद्यते ’ । एवं नामाख्यातो-
पसर्गनिपातानां प्रविभागेनावस्थितानामेतस्माल्लक्षणं परिज्ञायते । ‘अथापी-
दमन्तरेण ’ । अथशब्दोऽधिकारार्थे द्वितीयं

मन्त्रार्थवधारणं शास्त्रारम्भप्रयोजनमधिकरोतीति^१ । अपीति संभा-
निरुक्तादेव वने । अपि पदेषु विभागेनावस्थितेषु लोके वेदे

वापि मन्त्रेषु वाक्यभावेनावस्थितेषु यः समस्तार्थ-
स्तस्मिन्प्रत्ययो विशेषावधारणं न विद्यते नास्तीत्यर्थः । अपीदं शास्त्रमन्त-
रेण पदार्थे प्रत्ययो नास्ति । अपि वाक्यार्थ इत्यभिप्रायः । आह । कः पुनः
पदार्थवाक्यार्थयोर्विशेष इति । उच्यते । साकाङ्क्षः पदार्थो निराकाङ्क्षो

वाक्यार्थः । तद्यथा गौरित्युक्ते किमित्याकाङ्क्षा
पदार्थवाक्यार्थ- भवति ततो गच्छतीत्युक्ते निराकाङ्क्षं भवति ।
लक्षणम् तथा गच्छतीत्युक्ते क इति साकाङ्क्षं भवति
तथा गौरित्युक्ते निराकाङ्क्षं भवति । अथेदानीं

गौरिगच्छतीति^२ यद्गौरिर्वाहदोहादिभ्यो व्यावृत्त्य गमनेऽवतिष्ठते गमनं चान्येभ्यो
व्यावृत्त्य गव्येवावतिष्ठत एष वाक्यार्थः । स एष प्रकरणविरोधी
वाक्यार्थः पदार्थं नियमेन लक्षयति । पदार्थश्च पदलक्षणम् । पदार्थसं-
नियोगेन हि^३ व्याकरणे पदानां प्रकृतिप्रत्ययादीनि लक्षणानि व्यादिश्यन्ते ।

यत एवमतः ‘ अर्थमप्रतियतो नात्यन्तं स्वरसंस्कारोद्देशः ’ । अर्थम-
प्रतियतोऽप्रतिपद्यमानस्यैवानवधृतार्थस्येत्यर्थः ।

स्वरसंस्कारावधा- नात्यन्तं नैकान्तेन । एकान्तं नाम निश्चयः । निश्च-
रणमर्थज्ञानादेव येनेत्यर्थः । किम् । स्वरसंस्कारोद्देशः । स्वरोद्देशश्च
संस्कारोद्देशश्च । स्वरावधारणं संस्कारावधारणं

• च नास्तीति वाक्यशेषः । किं कारणम् । न ह्यनवधृतार्थः स्वरसंस्काराव-
धारयितुं शक्नुयात् । अर्थवशेन हि स्वरसंस्कारावतिष्ठते । ‘ तदिदं ’

१ ग. ज. ‘ इति ’ नास्ति. २ क. ख. घ. झ. ट. ठ. न भवतीत्यर्थः. ३ घ. २५
झ. ट. ठ. यथा. ४ क. ख. घ. झ. ट. ठ. °च्छतीत्युक्ते गौ°. ५ घ. झ. ट.
ठ. प्रकरणविरोधी; च. प्रकरणाविशेषेण. ६ ग. ज. घ. झ. ट. ठ. पदार्थ-
निय°. ७ ग. च. ज. घ. झ. ट. °सन्निधेयेन. ८ च. °हि तेषां लक्षणे पदा°. ९
घ. ट. °यादीतिलक्षणादीनि व्या°. १० च. ‘ अर्थमप्रतियतः ’ नास्ति. ११ ग. ज.
‘ स्थानवत्तार्थस्ये°. १२ क. ख. घ. झ. ट. ठ. नैकान्तिकेन; ग. ज. नैकान्ते च. ३०

- एवं कृत्वा निरुक्तशास्त्रं 'विद्यास्थानं' एतदर्धी-
 व्याकरणमपूर्णा या- नत्वादर्थपरिज्ञानस्य । अर्थवशागत्वाच्च स्वरसंस्का-
 वत्स्वरसंस्कारौ नाव- रयोरिदं 'व्याकरणस्य कात्स्न्यः' कृत्वाभावं
 धार्येते करोतीति वाक्यशेषः । व्यर्करणे हि स्वरसं-
 स्कारौ चिन्त्येते । तस्मादपरिसमाप्तमेव तावद्ब्रह्म-
 करणं यावानिरुक्तं नाधिगतमिति । न ह्यनैरुक्तोऽर्थमवधारयितुमलं नानवधृ-
 तार्थः स्वरसंस्कारतत्त्वं विजानीयादिति । आह । ननु व्याकरणस्य कात्स्न्य-
 भेत्तकरोतीत्युच्यमाने तच्छेषभूतमेवैतद्गुणादिवत् । ततश्च विद्यास्थानत्वमस्य
 विरुध्यत इति । नेत्युच्यते । 'स्वार्थसाधकं च' । स्वार्थाजहद्वृत्त्या ह्येतदनुषङ्गतो
 ३० व्याकरणेकस्मिन्तं करोति यथा लोके स्वार्थमपरिहीय कश्चित्परानुग्रहं करो-
 ल्येवम् । यत्पुनरेतदुक्तमुणादिवदिति । ते हि तत्रा-
 निरुक्तं स्वतन्त्रं न्तर्भूता एव । 'उणादयो बहुलम् (पा०
 शास्त्रं विद्यास्थानं चः ३ । ३ । १)' इत्युक्तं न पुनर्निघण्टवो बहु-
 लमिति । तस्मात्स्वतन्त्रमेवेदं विद्यास्थानमर्थनिर्व-
 १५ चनम् । व्याकरणं तु लक्षणप्रधानमिति विशेषः ।
 आह । 'यदि मन्त्रार्थप्रत्ययाय' एतदारभ्यते हन्त तर्ह्येतदेवमर्थमार-
 भ्यमाणं 'अनर्थकं' एव भवतीति । आह । क एवमाहेति । उच्यते ।
 'कौत्सः' । किं कारणम् । 'अनर्थका हि मन्त्राः' । न हि मन्त्राणा-
 २० मन्त्रा अनर्थका मर्थोऽस्ति वाच्यवाचकत्वेन । तदर्थनिर्धचनाया-
 इति कौत्सः रभ्यमाणमिदमप्यनर्थकमेव भवति । तस्मान्ना-
 रब्धव्यमित्येवं कौत्सो मन्येते । 'तत्' एतदे-
 वमुच्यमानं कौत्सेमानेन नैरुक्तेन 'उपेक्षितव्यम्' । उपगम्य 'वेदं
 शास्त्रं चेक्षितव्यं किमसौ सत्यमाचष्टे वृथेति वा परिक्षियम् । अर्थवत्त्वे
 मन्त्राणां यद्वेतुज्ञानं वक्ष्यमाणं तदुपगम्यार्थवत्त्वं मन्त्राणामीक्षितव्यमिति ।
 २५ केचिदाहुः ।

कया पुनरुपपत्त्या कौत्सो मन्त्राणामानर्थक्यमाहेति । उच्यते । 'निय-

- १ क. ख. घ. झ. ट. ठ. व्याकरणेन द्वि. २ क. ख. घ. झ. ट. ठ. °रौती-
 त्युक्ते. ३ घ. झ. ट. ठ. °षङ्गात्. ४ क. ख. घ. झ. ट. ठ. व्याकरणस्य कृत्स्नः
 ३० तां. ५ ग. घ. ज. °हाप्यः; घ. झ. ट. स्मार्थं परिहाप्य. ६ च. चेदं.

‘तवाचोयुक्तयोः नियतानुपूर्व्या भवन्ति’ इति ।
 अन्नानर्थक्ये कारणानि निर्यतवाचोयुक्तयोः निरूढवाचोयुक्तयः । अभि-
 धाननियता हि ते भवन्ति । अन्न आ याहि
 वीतये [ऋ० ६ । १६ । १०] इति मन्त्रे न पुनर्विभावसो आगच्छ
 पानायेति । नियतानुपूर्व्या । नियतनिष्ठानुपूर्वा
 नियतवाचोयुक्तिर्वं पदप्रयोगस्य । तद्यथा । ‘अन्न आ याहि’ इति
 नियतानुपूर्व्यत्वं च नै पुनर्भवति ‘आयाह्यग्ने’ इति । इह लोकेऽ-
 र्भवतां शब्दानामनियमेन पर्यायवचनत्वा दृष्ट्य
 गवादिप्रयोगे । इत्था न पौर्वापर्यं दृष्टम् । तद्यथा । गोणीमभ्याज गार्मे-
 भ्याज । आहर पात्रं पात्रमाहरेति । न च तथा मन्त्रेषु । ते वयमर्थ-
 वच्छब्दैर्भर्त्यात्पश्यामोऽनर्थका मन्त्रा इति ।

अध्याप्यथमपरो हेतुरानर्थक्ये मन्त्राणाम् । आह । कतम इति ।
 उच्यते । ‘ब्राह्मणेन’ हेते ‘रूपसंपन्ना’ अपि सन्तो ‘विधीयन्ते’
 मन्त्राणं ब्राह्मणकृते एष । रूपं नाम लिङ्गं तेन संपन्ना लिङ्गसंयुक्ता
 विनियोगः प्रकटलिङ्गा अपि सन्तस्तदविवक्षितं
 कृत्वा कर्मसु विधीयन्त एव । यदि हेतौऽर्थवन्तोऽ-

भविष्यन्स्वेनैव लिङ्गेन स्वमात्मानमेते विनियोक्तुं समर्था इति कृत्वा न
 ब्राह्मणेन तेषु तेषु कर्मसु व्यधास्यन्त । विहिताश्च । तद्यथा । ‘उरु प्रथ-
 स्वेति’ [षा० ब्रा० १ । १ । ६ । ८] प्रथनलिङ्गो मन्त्रो विहितः
 प्रथनकर्मणि । तथा च । ‘उरुप्रथा उरु प्रथस्वोरु ते यज्ञपतिः प्रथ-
 ताम्’ [य० व० सं० १ । २२] । यजुरिदम् । पुरोडाशं प्रत्युच्यते ।
 पुरोडाश त्वं विस्तीर्णप्रथनः सन्विस्तारयात्मानम् । ते तव यज्ञपतिश्चायं
 यजमानः प्रजापशुहिरण्यादिभिश्चोरु प्रथतां विस्तीर्यतामिति । तथा ।

• ‘प्रोहाणीति प्रोहति’ इति ब्राह्मणं द्रोणकलशप्रोहणविधायि । ‘इदमहमात्मा-
 नमेवं प्राञ्चं प्रोहामि तेजसे ब्रह्मवर्चसायेति । तेजोर्थं ब्रह्मवर्चसार्थं
 चात्मानं प्रोहामि प्राञ्चं प्रेरयामीति । प्रोहाणीति प्रोहति’ इति प्रोहणलिङ्गो

१ च. नियता वा०. २ ग. ज. नियतमिनिष्ठा०; घ. निष्ठानुपूर्वीषप्रदयो-
 गस्य; झ. निष्ठानुपूर्वीषप्रयोगस्य; ट. निष्ठानुपूर्वीषप्रयोगस्य० ये; ठ. निय-
 तानुपूर्वी०. ३ ठ. पुनर्भे भ०. ४ घ. झ. ट. गोमभ्याज. ५ क. ख. घ. झ. ट. ठ.
 ततोऽर्थव०. ६ ठ. हेते ह्यर्थ०. ७ ग. च. ज. तथा च ॥ २० ॥ उरु०. ८ च.
 षाश इत्यु०. ९ क. ख. ग. ज. इति नास्ति.

- विहितः प्रोहणकर्मणि । तस्माद्विज्ञसंपन्नविधानात्पर्यामो ब्राह्मणेनानर्थकस्व-
रूपमेव सन्तं विनियुक्तम् । एवं सति मन्त्रं पुनर्विदध-
ब्राह्मणमर्थवदनर्थका हि मन्त्राः । न ह्यर्थवन्तः सन्तो दासवद्ब्राह्मणेन विधी-
येरन् । विहिताश्च । तस्मादनर्थका मन्त्रा इति पर्यामः । अपि च
- ५ ब्राह्मणस्यानर्थकत्वाभ्युपगमे देशकालकर्तृदक्षिणादि कर्माङ्गभूतं कुत
उपलभ्येत । तथा च ब्राह्मणस्यानर्थक्येऽभ्युपगम्यमाने वैदिक-
देशस्यात्यन्तमेवानर्थकत्वमभ्युपगतं स्यात् । न हि ब्राह्मणस्य
विधिस्तुत्यर्थत्वादृतेऽर्थवत्तास्ति । मन्त्राणां पुनर्वाच्य-
मन्त्राणां विधेय- वाचकत्वेनानर्थकानामपि सतां विनियोगमात्रेणा-
१० त्वाद्ब्राह्मणस्य विधाय- प्यर्थवत्ता स्यादेव । तस्मात्काममनर्थका मन्त्रा वाच्य-
कत्वाच्चार्यवत्त्वम् वाचकत्वेन सन्तो विनियोगमात्रेणैवार्थवन्तो विधे-
यत्वात् । विधायकत्वाच्च ब्राह्मणमर्थवदस्त्विति ।
- ‘अथापि’ अयमपरो हेतुरनर्थकत्वे मन्त्राणाम् । आह । कतम
इति । उच्यते । ‘अनुपपन्नार्था’ ह्येते
१५ मन्त्रा अनुपपन्नार्थाः ‘भवन्ति’ । य एतेष्वर्थो लभ्यतेऽयमेवैवधः
स्यादिति नासावुपपद्यते । तद्यथा । ‘ओषधे त्रायस्वैनम् । [य० वा०
५ । ४२ । तै० सं० १ । ३ । ५] इत्याह । न चौपधिरात्मानमपि
त्रातुं समर्था किमुत वृक्षम् । तथा । ‘स्वधिते मैन० हि० सीः [य० सं०
वा० सं० ५ । ४२ । तै० सं० १ । ३ । ५] इत्याहात्मनैव ‘हिसन्’ ।
२० को हि नाभैवमुक्त्वा स्वयमेव हिंस्यात् । हिनस्ति च । लोके यान्येवंवि-
धानि वाक्यान्पुनस्तत्प्रभृतीनां तान्यनर्थकानीत्युच्यन्ते । तथैवेमानि ।
तस्मादिमान्यप्यनर्थकानीत्युपपद्यते ।

‘अथापि’ अयमपरो हेतुरानर्थक्ये मन्त्राणाम् । आह । कतम इति ।

- १ क. ख. घ. झ. ट. ठ. सन्तं मन्त्रं विनि०. २ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ‘हि’
२५ न स्ति. ३ घ. झ. ट. ठ. ०नर्थक्याभ्युपगमे; च. ०नर्थकत्वाभ्युपगमने. ४ ग. ज.
उपलभ्यते. ५ ग. ज. ‘च’ नास्ति. ६ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ०देशस्य मन्त्र-
स्यात्यन्त०; च. ०देशस्य ब्राह्मणाख्यस्यात्यन्त०. ७ क. ख. घ. झ. ट. ठ.
‘अपि’ नास्ति. ८ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ‘एव’ नास्ति. ९ क. ख. घ. झ.
ट. ठ. एतस्माच्च काम०. १० क. ख. घ. झ. ट. ०यमेतेष्वर्थः. ११ क. ख. घ.
१० झ. ट. ठ. किं पुनर्वृक्षं. १२ घ. झ. ट. ‘कतमः’ नास्ति .

उच्यते । ' विप्रतिषिद्धार्था भवन्ति ' इति ।
 विप्रतिषिद्धार्थाश्च अन्यस्यान्येन विरुद्धार्थेन प्रतिषेधोऽन्यस्य चा-येन
 विप्रतिषेध इतरेतरव्याघात इत्यर्थः । तद्यथा ।
 ' एक एव रुद्रोऽवतस्थे न द्वितीयः ' ' असंख्याता सहस्राणि ये रुद्रा
 अधि भूम्याम् ' [य० वा० सं० १६।५४] ५
 विप्रतिषिद्धार्थत्व- " अशत्रुरेन्द्र जज्ञिषे [ऋ० सं० १० ।
 स्योदाहरणानि १३३ । २] ' शतं सेनां अजयत्साकमिन्द्रः ' [ऋ० सं० १० । १०३ । १] इत्येतान्युदाहरणानि ।

' एक एव रुद्रोऽवतस्थे न द्वितीयो रणे निघ्ननृतनासु शत्रून् । संसृज्य
 विश्वा भुवनानि गोप्ता प्रत्यङ्जनान्संचुकोचान्तकाले ॥ एक एवा- १०
 वतस्थे रुद्रः स्थितवान् रणाय रणार्थं नान्यो द्वितीयः कश्चिदस्ति ।
 इति रुद्रबहुत्वप्रतिषेधः । कथमवतस्थे । निश्चयेन घ्नन् पृतासु स्पर्धनायेषु
 संग्रामेषु । किं निघ्नन् । शत्रून् । किंच स एकः संसृज्य सृष्ट्वा विश्वा
 विश्वानि भुवनानि गोप्ता रक्षिता । सृष्ट्वा च सर्गकाले पालयित्वा च १५
 स्थितिकाले प्रत्यङ् सैर्गप्रातिष्ठेभ्येन जनान्संचुकोच संकोचयत्यन्तकाले
 प्रलयकाले । य एवंगुणयुक्तो रुद्रस्तं वयं स्तुर्मः ।

असंख्याता सहस्राणि ये रुद्रा अधि भूम्याम् । तेषां सहस्रयोजनेऽव
 धन्वानि तन्मसि ' [य० वा० सं० १६ । ५४] ॥ एषा शतरुद्रयेऽ-
 नुष्टुप् । तेन चाग्निचयनेऽर्कपर्णेनाजाक्षीरमिश्रा गवेषुकाः सक्तवो ह्यन्त
 उत्तरस्यां श्रोणावन्त्यायामिष्टकायाम् [का० श्रौ० १८ । १ । १ । ५] । २०
 प्रजापतेरार्पम् । असंख्यातानि सहस्राणि बहूनीति^१ यावदुक्तं स्यात् ।
 क्लेषाम् । ये रुद्रा भूम्यामधि उपरि तेषाम् । सहस्रयोजनेऽश्वनि अवस्थिता-
 नामेवावतनुमो धनूषि । अप्राप्तानामेवास्मान्प्रतीत्यभिप्रायः । तावदेव च
 तानमिष्टुमो यावदवततानि तानि धनूषीति ।

१ घ. झ. ट. ठ. वान्धेन. २ ग. च. ज. °णानि । २१ । एक^२. ३ ग. च. ज. २५
 'इति' नास्ति. ४ घ. झ. ट. ठ. किं ब्रूव'. ५ ग. ज. सप्राति°. ६ ग. ज. स्तुपः
 । २२ । असं^३; च. स्तुपः । २३ । अ^३. ७ ग. च. ज. घ. झ. ट. सहस्राणि ।
 एषा शतरु^४. ८ ग. ज. शतरुद्राये. ९ ग. च. ज. 'इति' नास्ति. १० घ. झ.
 ट. यावद् युक्तं. ११ ग. च. ज. °षीति । २२ । २९

- त्वं सिंधूरवासृजोऽधराचो अहन्नाहिम् । अशत्रुरिन्द्र जज्ञिषे विश्वं
 पुष्यसि वार्यं तं त्वा परिष्वजामहे नमन्तामन्यकेषां ज्याका अधि धन्वसु
 [ऋ० सं० १० । १३३ । २] ॥ एतयाऽतिच्छन्दसेन्द्रं तुष्ट्वा सुदाः
 पैजवनः । पोडशिनि शस्त्रे विनियुक्ता [आश्व० श्रौ० ६ । २] ।
 ५ हे इन्द्र त्वं अवासृजः सिन्धून्स्यन्दनानेतान्माध्यमिकानुदकसंस्त्यायान् ।
 कथं पुनरवासृजः । अधराचः तानधोगमनान्कृत्वा सर्धानेवावासृजो
 नित्यकालं अहन् अहिं घ्नन्मेघम् । अशत्रुः अशातयितव्यो जज्ञिषे
 जायसे नित्यकालं भवसि तस्मिंस्तस्मिन्हते मेघे । किंच त्वमेतेन प्रकारेण
 मेघवधकर्मणा विश्वं सर्वं पुष्यसि पुष्णासि वार्यं वारिप्रभवं व्रीह्यादिकम् ।
 १० तं त्वामेवंगुणसंयुक्तं वयं परिष्वजामहे सर्वतः स्वजामहे आश्लिष्यामः ।
 न भन्तां मा भूवन् अन्यकेषां अन्येषां ज्याका ज्या अपि अधिधन्वसु
 अधिधनुःषु । किमुतान्ये केचनाम्युद्यच्छमाना एतेऽस्माद्विषोऽवततज्य-
 धनुषो हतसवाद्यमाः सन्वित्यतस्त्वां परिष्वजामह इत्यभिप्रायः ।
 ' आशुः शिशानो वृषभो न भीमो घनाघनः क्षोभणश्चर्षणीनाम् ।
 १५ संक्रन्दनोऽनिमिष एकवीरः शतं सेनां अजयत्साकमिन्द्रः (ऋ० सं०
 १० । १०३ । १) ॥ ' आशुः शिशानः ' इत्येषाप्रतिरथे त्रिष्टुब्धवाव-
 मिप्रणयने विनियुक्ता (तै० सं० ५ । ४ । ६ ।) । अप्रतिरथस्येन्द्रपुत्र-
 स्यार्पम् । आशुः व्यापकः क्षिप्रो वा । शिशानः शिश्यानस्तीक्ष्णीकुर्व-
 नायुधं प्रगृहीतायुधः वृषभो न वृषभ इव पुष्टो योद्धा । घनाघनः हना-
 २० हनः जहिजहीत्येवंशब्दकारी क्षोभणः । केषाम् । चर्षणीनां प्रयत्नीकाव-
 स्थितानामसुरादीनाम् । संक्रन्दनः समाहाता शत्रूणाम् । आहूय चानिमिषः
 आदरवान् जयं प्रति । एकवीरः एक एव विक्रान्तोऽप्रतिबन्धः संग्रामेषु ।
 शतं सेनाः बह्वीः शत्रुसेनाः साकमवस्थिताः अजयदेक इन्द्रो यस्तं
 वयं स्तुमः ।

- २५ १ ग. सिंधूरवापृचा०धन्वसु; घ. झ. ट. सिंधून्०धन्वसु. २ क. ख. घ.
 झ. ट. ' तस्मिन् ' सङ्कदेव. ३ घ. झ. ट. अम्युच्छमानाः. ४ ग. च. ज.
 °प्रायः॥ २५ ॥ आशुः°. ५ ग. च. ज. घ. झ. ट. आशुः शिशान इत्येषा न
 पठ्यते. ६ च. व्यापनः; ट. व्यापकैः° जः. ७ ग. च. ज. ' शिश्यानः ' नास्ति.
 ८ च. प्रतिगृही°. ९ ट. योद्धा । भीमः शत्रूणां भयजनकः । घना°. १० च.
 प्रत्यनिक°. ११ च. 'एकवीरः' नास्ति. १२ क. ख. °प्रतिबन्धः सं°; ग. ज. घ.
 ३१ झ. ट. °प्रतिबन्धः सं°.

एवमितरेतरविप्रतिषिद्धान्येतानि मन्त्रवाक्यानि । यद्येको रुद्रो नासं-
ख्यातानि सहस्राणि । अथासंख्यातानि नैकः । यद्यशत्रुः कथं शतं
सेना अजयत् । अथ शतं सेना अजयत्कथमशत्रुः । लोके यान्येवंलक्ष-
णानि वाक्यान्युन्मत्तादीनां तान्यनर्थकानीत्युच्यन्ते । तथाचेमानि ।
तस्मादिमान्यप्यनर्थकानीति ।

५

‘अथापि’ अयमपरो हेतुर्मन्त्राणामानर्थक्ये । कतम इति । उच्यते ।
‘जानन्तं संप्रेष्यति’ ईति । अध्वर्युर्होतारम् । कथम् । ‘अग्नये समिध्यमा-
नायानुब्रूहि’ (शतपथब्रा० १ । ३ । २ । २) ।
विधिज्ञाय प्रैषः इति । होता हि विधिज्ञ एव भवति । नह्यविद्वा
न्विहितोऽस्तीति । स विजानात्येवामुष्मिन्नवधाविदं
मयानुप्रातन्व्यमिति । तदेतद्विज्ञातार्थस्य सतः संप्रेषणमनर्थकमेव भवति ।
यथैतदनर्थकमेवमन्येऽपि मन्त्रा इति ।

१०

‘अथापि’ अयमपरो हेतुर्मन्त्राणामानर्थक्ये । आह । कतम इति । उच्यते ।
‘अथाप्याह’ मन्त्रनिगमः ‘अदितिः सर्वमिति’ ।
परस्परासंबद्धत्वम् आह । किमुदाहरणम् । ‘अदितिर्वीरदितिरन्तारि-
क्षम्’ (ऋ० सं० १ । ८९ । १०) इति ।
‘तत्’ एतद्दुदाहरणं ‘उपरिष्ठाद्’ ऐक्यपदिके ‘व्याख्यास्यामः’ ।
(निरु० ४ । २३) । इह त्वेवमर्थमियमुदाहृता । कथं यैव द्यौः सान्तरिक्षं यैव
माता स एव पुत्रः स एव च पितेत्येवमादि । किमपि च ब्रह्मत्र परस्परा-
संबद्धमुच्यते । तदर्थवत्त्वे सत्युपपादयितुमशक्यम् । तस्मादनर्थका मन्त्रा
इति ।

१५

२०

‘अथापि’ अयमपरो हेतुरानर्थक्ये मन्त्राणाम् । आह । कतम इति ।
उच्यते । ‘अविस्पष्टार्थाः’ अपि हि केचिद्
अविस्पष्टार्थत्वम् ‘भवन्ति’ । तद्यथा । ‘अम्यग् यादृश्मिन्
जारयापि काणुकेति’ एवमादयः । न ह्येतेषां
विस्पष्टार्थता मन्त्रेषु शक्यते पारिज्ञातुम् । न च केचिदर्थवन्तः केचि
दनर्थका इति न्याय्यमभ्युपगन्तुम् । अर्थवैशसं हि स्यात् । तस्मात्सर्व
एवानर्थकाः । इति पारिसमाप्तः पूर्वपक्षः ॥ १५ ॥

२५

१ क. ख. घ. झ. ट. ठ. लोकं हि यान्ये०. २ ठ. ‘इति’ नास्ति.
३ घ. ट. विधि. त एव०; झ. विधि. न एव०; ठ. विहित एव०. ४ च. भवतीति.
५ घ. ट. ‘दनर्थमेव’. ६ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ‘च’ नास्ति. ७ क. ख. ग. च.
ज. घ. झ. ट. अहो न वर्तते; ठ. °पक्षः इति निरुक्तव्याख्यायां पञ्चदशः खण्डः.

- अर्थवन्तः शब्दसामान्यादेतद्वै यज्ञस्य समृद्धं यद्रूपस-
मृद्धं यत्कर्म क्रियमाणसृग्गजुर्वाभिर्वदतीति च ब्राह्मणम् ।
क्रीळन्तौ पुत्रैर्नष्टमिरिति यथो एतन्नियतवाचोयुक्तयो
नियतानुपूर्व्या भवन्तीति लौकिकेष्वप्येतद्यथेन्द्राग्नी पिता-
५ पुत्राविति यतो एतद्ब्राह्मणेन रूपसंपन्ना विधीयन्त इत्यु-
दितानुवादः स भवति यथो एतदनुपपन्नार्था भवन्ती-
त्याम्नायवचनादहिंसा प्रतीयेत यथो एतद्विप्रतिषिद्धार्था
भवन्तीति लौकिकेष्वप्येतद्यथा सपन्नोऽयं ब्राह्मणोऽन-
मित्रो राजेति यथो एतज्जानन्तं संप्रेष्यतीति जानन्तमभि-
१० वाक्यते जानते मधुपर्कं प्राहेति यथो एतद्विदितिः सर्वमिति
लौकिकेष्वप्येतद्यथा सर्वरसा अनुप्राप्ताः पानीयमिति यथो
एतद्विस्पष्टार्था भवन्तीति नैष स्थाणोरपराधो यदेनमन्धो
न पश्यति पुरुषापराधः स भवति यथा जानपदीषु विद्यातः
पुरुषविशेषो भवति पारोवर्यवित्सु तु खलु वेदितृषु भूयो-
१५ विद्यः प्रशस्यो भवति ॥ १६ ॥

इति प्रथमाध्यायस्य पञ्चमः पादः ॥

- स्वषक्षनिर्दानं स्थापयिष्यामस्तदर्थमिदमारभ्यते ' अर्थवन्तः शब्दसा-
मान्यात्' इति । अर्थवन्त एव मन्त्रा इति प्रतिज्ञा ।
मन्त्रा अर्थवन्तः शब्द- हेतुरुच्यते शब्दसामान्यादिति । समान एव हि
१० सामान्यात् शब्दो लोके मन्त्रेषु च । तद्यथा । य एव
गोशब्दो लोके स्वरसंस्कारसंयुक्तः स एव मन्त्रे-
भवति । तत्रैवं सति स एवार्थवाह्यो लोके स एव चानर्थको मन्त्रेष्विति विशे-
षहेतुर्नास्ति । असति च विशेषहेतावर्थवन्त एव मन्त्राः शब्दसामान्यादि-
त्युपपद्यते । यत्पुनरेतदुक्तं प्रयोगानियमाहोकेऽर्थवत्त्वं प्रयोगानियमाच्च

- २५ १ क. ख. 'ण३ ॥ १५ क्री°; छ. त. णम् ॥ २० ॥ क्री°; द, णम्
॥५॥ क्री°. २ क. ख. छ. त. द. क्रीळन्तौ. ३ ड. 'नुवाकः. ४ ड. 'इति' नास्ति.
५ क. ख. छ. त. द. 'इति' नास्ति. ६ छ. त. ठ. परो°. ७ क. ख. २;
छ. त. २१; द. ६. ८ ड. थ. घ. ठ. 'इति० पादः' नास्ति; त. इति
प्रथमोऽध्यायस्य तृतीयः पादः; द. तृतीयः पादः. ९ घ. झ. ट. ठ. 'क्षमिदानीं
स्थाप'. १० क. ख. घ. झ. द. ट. 'स्थाप्युक्तः.

मन्त्राणामानर्थक्यमिति प्रतिवक्ष्याम एतत् । लोकेऽपि हि प्रयोगनियमो दृष्टः । तद्यथापितापुत्राविति ।

किं चान्यत् । ' एतद्वै यज्ञस्य समृद्धं यद्रूपसमृद्धं यत्कर्म क्रियमाण-
मृग्यजुर्वाभिवदतीति च ब्राह्मणम् ' [गोपथब्रा०
ऋग्यजुर्भिरभ्युदितं २ २ । १ ॥ २ । ४ । २] । एतदेव हि ५
कर्म समृद्धं भवति यज्ञस्य कर्मणः समृद्धम् । तद्विक्रमिति । उच्यते ।
यद्रूपसमृद्धं मन्त्रलिङ्गैरभिधीयते तदेवमिदं समस्त-
ऋद्धया युक्तं भवति नेतरत् । एतदेव सुतरां स्पष्टीकरोति । ' यत्कर्म
क्रियमाणमृग्यजुर्वाभिवदतीति च ब्राह्मणम् ' इति । शब्दसामा-
न्याद्ब्राह्मणप्रामाण्याच्चेति चशब्दः । ब्राह्मणमपि च मन्त्राणामर्थवत्त्वमेव १०
दर्शयति । अनर्थका हि सन्तः कथं कर्माभिर्वेदेषुः । कथं
चानभिवदन्त समर्थयेयुः । अर्थवत्त्वं चाभ्युपगतं भवता ब्राह्मणस्य
' अथापि ब्राह्मणेन रूपसंपन्ना विधीयन्ते ' इत्यत्र । ब्राह्मणेन
सिद्धमेवार्थवत्त्वमुक्तं मन्त्राणाम् । तदेतदुपदर्शितमस्माभिः । तस्मादर्थवन्त
एव मन्त्रा इति । आह । किं पुनः समृद्धरूपत्वे मन्त्राणामुदाहरणमिति । १५
उच्यते । क्रीळन्ताविति ।

' इहैव स्तं मा वि यौष्टं विश्वमायुर्व्यश्नुतम् । 'क्रीळन्तौ पुत्रैर्नसृभिर्मोदं-
मानौ स्वे गृहे ' [ऋ० सं० १० । ८६ । ४२] ॥ सूर्याया आर्षम् ।
विवाहे विनियुक्ता । अनुष्टुप् । इहैव स्तं भवतं युवां स्वे गृहे मोदमानौ
हर्षमाणौ मा वि यौष्टं मा च वियुज्यते । सर्वमायुः व्यश्नुतं क्रीळन्तौ २०
पुत्रैर्धै पौत्रैश्च सहेत्याशीः ।

स्थापितमर्थवत्त्वं मन्त्राणाम् । अधुना परपक्षहेतवो निराकर्तव्यास्त-

१ घ. ट. ' यद्रूपसमृद्धं ' नास्ति. २ क. ख. ग. घ. झ. ट. ठ. यज्ञकर्मणः.
३ ग. ज. तद्यत्कमिति. ४ घ. झ. ठ. ' यद्रूप.....धीयते ' नास्ति; ठ.
यद्रूपसमृद्धं तदेव हि सम°. ५ क. ख. घ. झ. तदेव हि सम°; ट. तदेव हि सम° २५
मिह. ६ घ. झ. ट. मन्त्राः कथं°; ट. मन्त्राः कथं° सन्तः. ७ ग. कथं वदेयुः; ठ.
कर्माणि वदेयुः. ८ क. ख. °इति ॥ १ ॥ क्री°. ९ क. ख. घ. झ. ट. क्रील-
न्ताविति; ग. च. ज. क्रीलन्ताविति ॥ २५ ॥ इह°. १० ग. स्तं मा वि यौष्टं°
स्वे गृहे; घ. झ. ट. स्तं° गृहे. ११ क. ख. ग. च. ज. घ. झ. ट. क्रीलन्तौ.
१२ कं. ख. घ. ट. ठ वियुज्येताम्; च वियुज्यतां° तं; झ. वियुज्येत्. १३ क.
६. घ. झ. क्रीलन्तौ; ग. च. ज. क्रीलन्तौ. १४ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ' च '
' स्ति.

- परपक्षहेतुनिराकरणम्
दर्थमिदमाह । ' यथो एतत् ' इति । यत्पुनरेतदुक्तं ' नियतवाचोयुक्तयो नियतानुपूर्व्या भवन्तीति ' अत्र ब्रूमः । ' लौकिकेष्वपि ' ह्यर्थवत्सु शब्देषु नियतवाचोयुक्तित्वं नियतानुपूर्व्यत्वं च दृष्टमेव । ' तद्यथा इन्द्राग्नी ' इति ' पितापुत्राविति ' च । तत्र यदुक्तं नियतवाचोयुक्तित्वाभिनियतानुपूर्व्यत्वाच्चानर्थक्या मन्त्रा इत्येतदयुक्तम् । लौकिकेष्वपि हि नियतप्रयोगाः सन्तः शब्दाः केचिदर्थवन्तो दृष्टा यथेन्द्राग्नी पितापुत्राविति ।
- ५ लौकिकेष्वपि प्रयोगेषु नियतवाचोयुक्तित्वं नियतानुपूर्व्यत्वं च दृश्यते
- १० स एवै प्रयोगनियमादनर्थका मन्त्रा इत्यनैकान्तिको हेतुः । तस्मादर्थवन्त एवेति ।
- यत्पुनरेतदुक्तं ' ब्राह्मणेन रूपसंपन्ना विधीर्यन्ते । अत्र ब्रूमः । ' उदितानुवादः स भवति ' । नासमर्था आत्मानमेते स्वेन रूपेण विधातुमित्यतो ब्राह्मणेन विधीयन्ते । किं तर्हि । आत्मनियोगाश्रयमुक्तमेव सन्तं मन्त्रेणार्थं ब्राह्मणमनुवक्ति विस्तरेण प्रकृतार्थसंतुष्टूपया ।
- १५ ब्राह्मणेन मन्त्रो- न ह्यनुक्तं स्तोतुं शक्यते । सोऽयमेवमुदितानु-
कमनूयते वाद एव भवति । उक्तानुवाद इत्यर्थः । अपि
चानेकेऽपि समानलिङ्गाः प्रकरणे मन्त्रा भवन्ति ।
ते ह्यहंपूर्विकयैकं प्रयोगं प्रति खले कपोतवत्संनिपतन्ति । तेषां
- १० समुच्चये विकल्पे च प्राप्ते सत्यभिमत एको नियमार्थं ब्राह्मणेन विधीयते । एवमुभयोरर्थवत्त्वं मन्त्रब्राह्मणयोः । तत्र यदुक्तं रूपसंपन्नविधानान्मन्त्रानर्थक्यं मन्त्रार्थवत्त्वे वा ब्राह्मणानर्थक्यमित्येतदयुक्तम् । तस्मादुभयमर्थवन्मन्त्राश्च ब्राह्मणं चेति ।
- यत्पुनरेतदुक्तं ' ओषधे त्रायस्वैनं स्वधिते मैनं हिंसीरति ' एवमादयः ' अनुपपन्नार्था ईति ' अत्र ब्रूमः । ओषध्यधिदेवतोच्यते । हे ओषधे

१ ग. ज. नियतानुपूर्वत्वं; च. ठ. नियतानुपूर्वत्वं. २ घ. झ. ट. ठ. 'युक्तत्वा'. ३ घ. झ. ट. ठ. एव. ४ क. ख. घ. झ. ट. ठ. 'यन्त इति । अत्र'. ५ घ. झ. ट. ठ. 'यैवं'. ६ घ. झ. ट. 'एतत्' नास्ति. ७ क. ख. घ. झ. ट. ठ. 'एवं' नास्ति. ८ च. 'इति' नास्ति.

प्रायस्वैनं त्वत्पूर्वको ह्येष वृक्षश्छिद्यमानः सम्य-
न कश्चिदनुपप- विच्छन्नो भविष्यति ततश्च यज्ञे विनियुक्तः
चार्यः प्रतिविशिष्टमुत्कर्षमेतस्मात्स्थावरत्वात्प्राप्यत इत्ये-
तदत्र त्राणमभिप्रेत्योक्तमोषधे त्रायस्वैनमिति न
च्छेदनं प्रतिपैत्स्यतेऽयमित्यनेनाभिप्रायेण । तस्मादुपपन्नार्थ एवायम् । तत्र ५
यदुक्तमनुपपन्नार्था इत्येवदमादयो मन्त्रा इत्येतदयुक्तमिति ।

यदपि चोक्तं ' स्वधिते मेनं हिंसीरित्याह हिंसन् ' इति । अत्र ब्रूमः ।
' आम्नायवचनादहिंसा ' एषा ' प्रतीयते ' । आह । कथमहिंसा ।
प्रत्यक्षतो हि च्छिद्यते वृक्षः । शृणु । इयमहिंसेयं
आम्नायवचना- हिंसेत्यागमादेतत्प्रतीयते । प्रतिविशिष्टश्चायमेव १०
द्विसाहिंसैव वैदिक आम्नाय आगम एतत्पूर्वकत्वादन्येषा-
भागमानाम् । स एष कृत्स्न्यस्य जगतः प्रतिविशि-
ष्टाय श्रेयसेऽभ्युद्यतः सन्दिहायां कर्तारं विनियोक्यत इति कुत एतत् ।
नूनमियमहिंसैव यतोऽस्यां नियुनक्ति कर्तारम् । तदेतदागमप्रत्यक्षमेव
यथेयमहिंसेति । अपि चैतदोपधिन्नस्पतिपशुमृगपक्षिसरीसृपाः सम्यगुप- १५
युक्ताः सन्तो यज्ञे परमुत्कर्षं प्राप्नुवन्ति । सोऽयमभ्युदय एव संपद्यते न
हिंसा । तत्र यदुक्तं मेनं हिंसीरित्याह हिंसन्निति न ह्यसौ हिनस्ति । किं
तर्हि । अनुगृह्णाति यज्ञविनियोगार्थं विधानतरिच्छन्दन् । तस्मादुपपन्नार्थ-
मेवमपि । तत्र यदुक्तमनुपपन्नार्थत्वादनर्थका मन्त्रा इत्येतदयुक्तमिति ।

यत्पुनरेतदुक्तं ' विप्रतिषिद्धार्था भवन्तीति ' । अत्र ब्रूमः । नैष विप्र- २०
तिषिद्धोऽर्थः ' एक एव रुद्रोऽवतस्थे ' ' असं-
न कश्चिद्विप्रतिषेधः ख्याता सहस्राणि ' इति । देवता हि महाभाग्य-
योगादेकापि सत्यनेकधा भवत्यनेकापि चैकधा ।
तत्रपरिष्ठाङ्गाख्यास्यामो ' माहाभाग्याद्देवतायाः [निरु० ७ । ४]
इत्यत्र । २५

यत्पुनरेतदुक्तं ' अशत्रुरिन्द्र जज्ञिषे ' शतं सेना अजयत्साकामिन्द्रः '

१ ग. घ. विनियुक्ताः. २ च. प्रतिपैत्स्यते. ३ क. ख. तत्र; घ. झ. ट. अतत्र.
४ क. ख. घ. झ. ट. ' इति ' नास्ति. ५ क. ख. च. ट. महाभाग्य°. ६ घ.
झ. ट. ठ. 'त्यनेका भव'. ७ ग. च. ज. 'नेकधा चैक°.

- इति । अत्र ब्रूमः । ‘ लौकिकेष्वपि ’ अर्थवत्सु
 लौकिकेष्वप्युक्ति- शब्देषु ‘ एतत् ’ एवमेवोच्यमानं दृष्टम् ।
 ध्वेवमतिशयोक्तियुक्ता- तद्यथा । ‘ असपत्नोऽयं ब्राह्मणोऽनमित्रो
 नि विध.नानि राजेति ’ । न हि काश्चिदसपत्नोऽस्ति लोके ।
 ५ उक्तं च । ‘ मुनेरपि वनस्थस्य स्वानि कर्माणि
 कुर्वतः । उत्पद्यन्ते त्रयः पक्षा मित्रोदासीनशत्रवः ’ इति॥ तथापि स्वल्पसपत्नं
 दृष्ट्वा केचिदेवंवक्तारो भवन्ति ‘असपत्नोऽयं ब्राह्मणः’ इति । एवमेव कस्मि-
 श्चिदतिप्रवृद्धे संशातिते मेवे ह्यन्येषामसारतामभिप्रेत्येदमुक्तं स्यात् ‘ अशत्रु-
 रिन्द्र जज्ञिषे ’ यस्वमेतमेवमतिप्रवृद्धं ‘ अहन्नहि ’ इति ।
- १० यत्पुनरेतदुक्तं ‘ शतं सेना अजयदिति ’ । अत्र ब्रूमः । कुतो हि सेना
 या इन्द्रो जेष्यति । न हि देवानां शत्रवः सन्ति ये जेतव्या इति । किं
 कारणम् । विभवो देवा वाशिनोऽधिकरणधर्मा-
 युद्धप्रवादः पणश्च परेण महिम्ना युक्ताः । आह । कथं तर्हि
 केवलं रूपकम् शतं सेना अजयत् ’ इत्येतदुक्तम् । उच्यते ।
- १५ रूपकल्पनयैवैषा युद्धप्रवादो स्तुतिः । वक्ष्यति
 च ‘ अपां च ज्योतिपश्च मिश्रीभावकर्मणो वर्षकर्म जायते तत्रोपमार्थेन
 युद्धवर्णा भवन्ति ’ (निरु० २ । १६) इति । तदेतद्भवता न सम्य-
 ग्दृश्यते । सम्यगन्विष्यतां देवतासत्त्वं नैरुक्तेभ्यस्ततो मन्त्रार्थानविरोधेन
 सम्यगवभोत्स्यते । नैवमवाक्यतत्त्वज्ञेन मन्त्रार्थोऽवगाहितुं शक्यः । गम्भी-
 २० रपदार्थो हि वेदः कथमवभोत्स्यते । वेदार्थार्थबोधविभ्रान्ता एव हि प्रवा-
 दिनः स्वबुद्धिद्वाराववमाविर्भावयन्तो ब्राह्मणाः सन्तः सर्ववर्णसाधारणानि
 दर्शनान्तराणि प्रतिपदिरे । यदुक्तं विप्रतिपिद्धार्यत्वादनर्थका मन्त्रा इत्येतद-
 युक्तम् । न हीमे विप्रतिपिद्धार्याः । भवत एषं मतिविभ्रमो मन्दशिक्षित-
 त्वात् । तस्मादर्थवन्त एव मन्त्रा इति ।

- २५ १ क. ख. घ. झ. ट. ठ. हि. २ ग. ज. °दृष्टे भृशं संशातिते; घ झ. ट.
 °वृष्टे भृशं शातिते. ३ क. ख. घ. झ. ट. ‘हि’ नास्ति. ४ व. ट. युद्धप्रवादो; झ.
 युद्धप्रवादो. ५ क. ख. ग. ज. घ. झ. ट. ठ. °भोत्स्यते. ६ क. ख. ज. °र्थी
 विगाहि°. ७ ग. ज. कथमवलोक्यते कथमवभो°; घ. झ. ट. ठ. कथमवभोत्स्यते.
 २६ ८ ट. °धीवो°. ९ क. ख. घ. झ. ट. ठ. एव.

यत्पुनरेतदुक्तं ' जानन्तं संप्रेष्यतीति ' अत्र ब्रूमः । लौकिकेष्वप्यर्थ-
 वत्सु शब्देष्वेतदेव स्वाभाव्यं दृष्टम् । तद्यथा ।
 लोकेऽपि हि ज्ञा- ' जानन्तं ' गुरुं ' अभिवाद्यते ' स्वगोत्रमभि-
 तार्थख्यापनम् वदन् । तथा च ' जानते मधुपर्कं प्राह ' ५
 त्रिर्मधुपर्को मधुपर्को मधुपर्कः [आश्व० गृ०
 सू० १।२४.७] इति । तदतदर्थवत्स्वपि शब्देषु विहितार्थस्वयौपनार्थ-
 शब्दसामान्यादर्थवन्तो मन्त्रा इति ।

यत्पुनरेतदुक्तं ' अथाप्याह अदितिः सर्वमिति ' अत्र ब्रूमः । द्विविधा
 हि शब्दप्रवृत्तिर्मुख्या गौणी च । तत्रैवं सति यत्र
 अदितिः सर्वमि- मुख्यासंभवस्तत्र गौण्याश्रीयते । स एष भक्तिवादः १०
 तीदृशा गुणवादा स्यात् 'अदितिः सर्वमिति' । यथा कश्चिद्भूयात्कंचि-
 लौकिकोक्तिष्वपि दनेकोपकारे प्रवृत्तं ' त्वमेव मे माता त्वं पिता ' १५
 एवमेतदपि द्रष्टव्यम् । लौकिकेष्वपि चार्थवत्सु
 शब्देषूच्यमानं दृष्टं ' यथा सर्वरसा अनुप्राप्ताः पानीयमिति ' । ततो
 हि तेषां प्रभव इत्यनया गुणवृत्त्यैवमुच्यते । एवमिहापि गुणवृत्त्या कया-
 चिददितेः सर्वत्वमुच्यते । यदुक्तमितरेतरविरुद्धं किमपि बह्वत्रेत्येतदुक्तम् । १५
 सर्वमेतदुपपद्यत एव गुणवृत्त्या । तस्मादर्थवन्त एव सर्वे मन्त्रा इति ।

यत्पुनरेतदुक्तं ' अथाप्यविस्पष्टार्था भवन्तीति ' अत्र ब्रूमः । ' नैष
 स्थाणोरपराधः ' इति । न ह्यत्रै स्थाणुरपराध्यति
 मन्त्रा अविस्पष्टार्था ' यदेनं ' स्थाणुं ' अन्धो न पश्यति ' यदत्रा- २०
 इत्यज्ञानां प्रलपितम् सावभिहन्यते । किं तर्हि । पुरुष एवापराधी तत्र
 यदसावचक्षुष्मान् । एवमिहापि नैषं मन्त्राणा-
 मपराधो यदशिक्षितेन भवता न विज्ञायन्ते । भवत एवापराधोऽस्ति ।
^{११} भो भवान् सर्वमात्मीयमपराधं मन्त्रेष्वस्मासु चासञ्जयितुमिच्छति । न ते ^{१२}
 प्रज्ञास्ति किञ्चित् । २५

१ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ' एतत् ' नास्ति २ क. ख. घ. झ. ट. ' मधु-
 पर्कः' द्विवारमेव. ३ घ. 'तार्थाव्याप' ; ट. 'तार्थाव्याप' स्या. ४ क. ख. घ. झ.
 ट. ठ. मुख्यार्था. ५ ग. चेति. ६ क. ख. घ. झ. ' स्यात् ' नास्ति; ट. 'वाद्दोऽ-
 दितिः' दः स्याद्. ७ घ. झ. ट. किञ्चित्. ८ क. ख. घ. झ. ट. ठ. एवं मे
 पिता. ९ ग. ज. ह्यतस्थाणुं; च. ह्येतस्थाणुं. १० क. ख. घ. झ. ट. ठ. नैव.
 ११ ग. ज. यो भो १२ क. ख. घ. झ. ट. ठ. तत्र. २५

- ‘ यथा जानपदीषु ’ कासुचित्प्रवृत्तिप्रतिकर्तव्यतासु कौशलशिक्षा-
 कृतो ‘ विद्यातः पुरुषविशेषो भवति ’ पुरुषाणां विशेषः । एवमिहापि
 मन्त्रार्थशिक्षाकौशलकृतः पुरुषाणां विज्ञानविशेषो भवत्येव । तत्रैवं सति
 केचित्पुरुषाः सुविस्पष्टार्थानपि मन्त्रान्न शक्नुवन्ति
 ५ लोके विद्यातः निर्वक्तुमपरे पुनरविस्पष्टार्थानपि शक्नुवन्ति
 पुरुषविशेषः विस्पष्टीकर्तुम् । तदुक्तं ‘ उत त्वैः ’ [निरु०
 १ । १९] इत्यत्र । तत्रैवं सति य एते पौरोव-
 र्यविदो ब्राह्मणाः । पौरोवर्येण विज्ञानत आचार्यपरम्परया ते पौरोवर्य-
 विदः । न साक्षात्कृतधर्माण इत्यभिप्रायः । किं तेषाम् । तेषां य एव
 १० भूयोविद्यो भवति बहुश्रुतः कश्चित्स एव प्रश-
 विद्वत्सु भूयोविद्यः स्यते । स एव मन्त्रार्थविज्ञाने प्रशस्यो भवति
 प्रशस्यते नेतरो मन्दबुद्धिरशिक्षितः । स हि बहुश्रुतो बहु-
 दृष्टत्वादानेकविषये मन्त्रार्थं न कश्चित्प्रतिबुध्यते ।
 न हि तस्याविस्पष्टार्थो नाम कश्चिदास्ति । तस्माद्धेतोः स त्वं बहु शृणु
 १५ ततः सम्यगवभोक्त्यसे मन्त्रार्थान् । तत्र यदवोचोऽविस्पष्टार्था मन्त्रा न
 हि तेऽविस्पष्टार्थाः । तांश्चोपरिग्राह्यत्पृच्छीकृत्य व्याख्यास्यामहे । तवैप मतिं^१
 विभ्रययति संमोहः । तस्मादर्थवन्त एव मन्त्रा इति सिद्धम् । तस्माच्चैतदपि
 शास्त्रं मन्त्रार्थप्रत्ययायारभ्यमाणमर्थवदेव भवतीति सिद्धः शास्त्रारम्भः ।
 तत्र यदुक्तं ‘ मन्त्रार्थप्रत्ययायानर्थकं भवतीति ’ एतदयुक्तम् ।
 २० इति प्रभिन्नेषु परस्य हेतुषु स्वपक्षसिद्धावुदिते च कारणे ।
 अवस्थिता मन्त्रगणस्य सार्थता तदर्थमेतत्सर्वं शास्त्रमर्थवत् ॥ १६ ॥
 इति निरुक्तटीकायां षष्ठ्याध्यायस्य पञ्चमः पादः ॥ ५ ॥

१ ग. च. ज. घ. झ. ट. ‘रुषा ये सु’; २ ट. ‘त्वः पर्यन्तित्यत्र. ३ ट.
 २५ परो. ४ क. ख. घ. झ. ट. तेषां किं. ५ क. ख. घ. झ. ट. ‘विज्ञाता स’;
 ट. ‘विज्ञेतां स’ पाठः प्रज्ञाने. ६ ग. ज. प्रतिषिध्यते. ७ क. ख. घ. झ. ट. ठ.
 मतिं भ्रम’; च. मतिविभ्रम इति सं. ८ क. ख. घ. झ. ट. ठ. यदुक्तं यदि
 मन्त्रार्थ’. ९ घ. झ. ट. ‘द्वावुद्धिते; ट. ‘द्वा उदिते. १० च. ‘मेतच्छास्त्रं
 चतु शा. ११ क. ख. २; ग. २१; घ. झ. ट. ठ. च. ज. अङ्गो नास्ति.
 १२ क. ख. ग. घ. झ. ट. ‘र्थवदिति । इति निरु’; च. ज. ‘र्थवदिति निरु’;
 २१ ठ. ‘र्थवदिति ! इति निरु० टी० ६ ध्यायः.

षष्ठः पदः ।

अथापीदमन्तरेण पदविभागो न विद्यते । अवसाथ
 पद्वते रुद्र मृष्टेति पद्वद्वसं गावः पथ्यदनमवतेर्गत्यर्थस्यासौ
 नामकरणस्तस्मान्नावगृह्णन्त्यैवसायाश्वानिति स्यतिरुप-
 सृष्टो विमोचने तस्माद्वगृह्णन्ति दूतो निरुक्त्या इदमाजगा- ५
 मेति पञ्चम्यर्थप्रेक्षा वा षष्ठ्यर्थप्रेक्षा वाःकारान्तं परो
 निरुक्त्या आचक्ष्वेति चतुर्थ्यर्थप्रेक्षेकारन्तं परः संनिकर्षः
 संहिता पदप्रकृतिः संहिता पदप्रकृतीनि सर्वचरणानां
 पार्श्वदान्यथापि याज्ञे दैवतेन बहवः प्रदेशा भवन्ति तदे-
 तेनोपेक्षितव्यं ते चेद्ब्रूयुर्लिङ्गज्ञा अत्र स्म इति । इन्द्रं १०
 न त्वा शवसा देवता वायुं पृणन्तीति वायुलिङ्गं चेन्द्र-
 लिङ्गं चाग्नेये मन्त्रेऽग्निरिव मन्यो त्विषितः सहस्रैवेति तथा-
 ग्निर्मन्यवे मन्त्रे त्विषितो ज्वलितस्त्विषिरित्यप्यस्य दीप्ति-
 नाम भवत्यथापि ज्ञानप्रशंसा भवत्यज्ञाननिन्दा च ॥ १७ ॥

‘ अथापीदमन्तरेण पदविभागो न विद्यते ’ । शास्त्रारम्भप्रयोजनाधि- १५
 कारे वर्तमाने ‘अपीदमन्तरेण मन्त्रेष्वर्थवधारणं नास्ति’ इत्युक्ते यदि मन्त्रे-
 त्यादिनानर्थक्यहेतुभिर्वहुभिरानर्थक्य उपपादिते निरुक्तशास्त्रस्य कौत्सेन
 मन्त्राणामर्थवृत्तां स्थापयित्वा परपक्षहेतवः प्रत्युक्ताः । तेषु स्थितमर्थवत्त्वं
 मन्त्राणाम् । तेषामर्थनिर्वचनार्थेदमारभ्यमाणमर्थवदित्युपपन्नमर्थवत्त्वं निरुक्त-
 शास्त्रस्य । तदेतत्सर्वमपि चोदकशास्त्रकारव्याजेन प्रसक्तानुप्रसक्तमुक्तं प्रज्ञाया २०
 विवृद्धये शिष्यस्य कथं नामासार्थविवृद्धप्रज्ञः शब्दार्थन्यायसंकटेषु हेतुसमया-
 नभिन्नः परैः प्रतिबध्यमानोऽपि पदार्थान्वाक्यार्थाश्वासंसंभोहेन निर्ब्रूयादिति ।
 एवं तावदेतदन्तरेण मन्त्रार्थप्रत्ययो नास्ति । अथेदमपरमारम्भप्रयोजनामित्येवं
 विशेषाधिकारार्थोऽयमथशब्दः । अपि मन्त्रार्थप्रत्यय इदमन्तरेण नास्ति
 नाप्यस्ति यदिदं वक्ष्यमाणमित्यपिशब्द एवं प्रभाषने । २५

१ क. ख. छ. त. द. मृष्टेति. २ क. ख. छ. द. °स्यासौः. त. °स्यासौ° सो.
 ३ क. ख. छ. त. द. °णन्ति । अव°. ४ छ. त. द. °सहस्रैवेत्यथामि°. ५ क.
 ख. छ. त. दीप्तिर्नाम. ६ क. ख. द. १; छ. त. २२. ७ ठ °मानेथापीद°. ८ ग.
 °मनर्थवत्तां. ९ क. ख. नामा सा विवृ°; घ. झ. ट. ठ. नामासौ विवृ°. १० ठ.
 संभवने.

आह । किं पुनस्तद्वक्ष्यमाणमिति । उच्यते । ' पदविभागः ' । एवं पदानि वक्तव्यानीत्येतत्पदविभागपरीक्षणं नास्ती-
 पदविभागोऽर्थज्ञा- त्यर्थः । किं कारणम् । अर्थवशेन हि पदान्य-
 नाबलम्बी । अर्थज्ञानं च वतिप्रन्ते । न चेदमन्तरेणार्थपरिज्ञानमस्ति ।
 ५ निरुक्तज्ञास्त्राबलम्बि तस्मादत एव पदविभागप्रसिद्धिरिति । इदमर्थ-
 वचनं मन्त्राणामन्तरेण पदविभागोऽध्याकिंचित्करः ।
 प्रसिद्धश्चैव सर्वशास्त्रासु । तस्मात्पदविभागार्थवत्त्वाय चार्थवन्तो मन्त्रा इति
 केचिद्वर्णयन्ति ।

एवं प्रतीज्ञाय समानसंहितेषु ग्रन्थेष्वर्थहेतुकं पदविभागविशेषं दर्शयति ।
 १० तद्यथा । ' अबसाय पद्वते रुद्र मृच्छेति ' । पद-
 समानसंहितेषु ग्र- त्यदेवत्पादसंयुक्तम् । ' अवसं पण्यदनं ' इति
 न्येष्वर्थकृतः पदवि- निगमप्रसक्तस्य पर्यायवचनम् । ' अवतेर्गैत्यर्थस्यासौ
 भागः नामकरणप्रत्ययः ' । ' तस्मात् ' असमासत्वाद्दस्य
 ' नावगृह्णन्ति ' एतत्पदकारा इति शेषः ।

१५ मंथोभूर्वातो अभि वातूस्ता ऊर्जस्वतीशेषध्वीरा रिशन्ताम् । पीवस्वती-
 र्जावधन्याः पिबन्त्ववसाय पद्वते रुद्र मृच्छे [ऋ० सं० १० । १६९ ।
 १] ॥ सुभरौ नाम गौतमः स मयोभूरित्यस्यास्त्रिष्टुभः पूर्वस्त्रिभिः षादैः

गवामाशिष्माशास्योत्तमेन तासामेव रुद्रात्सुखम-
 समानसंहिताया याचत । गवामुपस्थाने विनियुक्ता [आश्व० गृ०
 १० उदाहरणे २ । १० । ५] । मयोभूः मयोभावयित्वा

पाश्चात्यो वातः एता उक्ताः अभिवातु आभि-
 मुल्येन वातु । किं च तेन सुखभुक्त्वा वैतेनानुद्वैर्जनीयेन स्पृश्यमाना
 ऊर्जस्वतीः प्रभूतरसाः ओपध्वीरारिशन्तामास्वादयन्तु । आस्वाद्यास्वाद्य च
 सलवणस्वादमात्माभिप्रेते काल उदकं पिबन्तु । तच्च पीतमोषधिसहितमासां ।

२५ तथा कोष्ठे विपच्यतां रसशोणितमांसमेदोमज्जास्थिक्रमेण यथैताः पीवस्वत्यो

१ क. ख. ग. च. ज. घ. ङ. मृच्छेति. २ क. ख. ज. घ. ङ. ट. ढ. ' इत्पाद-
 व'. ३ क. ख. ग. ' स्यासौ नाम'. ४ ग. च. ज. शेषः ॥ २६ ॥ मयो'. ५ ग.
 मयोभूर्वातो० रुद्र मृच्छे; घ. ङ. मयोभूः० रुद्र मृच्छे ट. मयोभूः० रुद्र मृच्छे. ६
 क. ख. ग. च. ज. घ. ङ. मृच्छे. ७ ट. शबलो नाम काक्षीवत ऋषिः स मयो'.
 ८ ट. गौतमः ' शबला ऋषिः कक्षीवतः. ९ ग. ज. यातेन. १० घ. ङ ट. ढ.
 ११ ' जनीः येन. ११ ग. ज. ' पीवस्वत्यो भवेयुः ' नास्ति.

भवेयुः पीवगुणयुक्ताः स्थूला बलवत्यो बहुपयस्काः । सति च बहुपयस्त्रे जीवधन्या जीवधनिन्यो रोगदुष्टपातृकाः । हे^३ रुद्र वयमेतासां गवामेतामा- शिषमाशास्महे । त्वमप्यस्मै गोलक्षणाय अविसाय पादयुक्ताय मूळ सुखो भव । मैना हिंसीस्त्वमासांमीश्वर इत्यभिप्रायः ।

‘अवसायाश्चानिति’ इदमपरमुदाहरणम् । अस्मिन्पूर्वेण रूपेण सरूप- मेव पदमर्थकृताद्विशेषादवगृह्णन्ति । द्वयोः पदयोर्बहूनां वा यद्विच्छेदेनो- च्चारणं स समासः । तयोरेवार्थप्रविभागोपप्रदर्शनार्थमवच्छेदेन ग्रहणमवग्रहः । तदेतदवगृह्यते पदम् । ‘ स्यतिः ’ धातुः ‘ विमोचने ’ अर्थे वर्तते । स पुनः ‘ उपसृष्टः ’ उपसर्गेणावेत्यनेनोपसृष्टः संयुक्त इत्यर्थः । यतो धातूपसर्गविभागोपप्रदर्शनार्थमेव तत्पदमवगृह्यतेऽवसायेत्येतत् । ५

योनिरिष्टं इन्द्र निषेदे अकारि तमा नि षीद स्वानो नार्वा । विमुच्या वयोऽवसायाश्चान्दोषा वस्तोर्वहीयसः प्रपित्वे [ऋ० सं० १ । १०४ । १] एतया त्रिष्टुभा कुल्स आङ्गिरस इन्द्रं तुष्टाव । योनिरिस्ते हे इन्द्र स्थानं ते तव यदिदं निषेदे निषदनाय मयाकारि कृतं तं योनिं तत्स्थानं आनिषीद एव निश्चयेन सीद । कथं पुनर्निषीद । स्वानो न स्वन्यमान इवार्वा अश्वः । संशब्दमान इवाश्वेऽन्धेनाश्वः । स यथा स्वे स्थाने निषी- देदेवं मया त्वमुपशब्दमानः स्तुतिभिरेतास्मिन्मया संस्कृते स्वास्तीर्णे बर्हिषि स्थाने निषीद । कथं पुनर्निषीद । विमुच्यैतान्वयोऽश्वान् । कुतः । रथात् । पुनरपि^१ चैतानवसाय विर्युज्य रश्मिभ्योऽश्वान् लब्धोदकयवसान्कृत्वा दोषावस्तोर्वहीयसः । अहनि च रात्रौ च ये केचिद्ब्रह्मन्ति तेभ्योऽपि वहीयसः शीघ्रतरेण^२ जवेन वोढृतमान् । ततस्त्वं स्वस्थो भूत्वा निषीदैत- १०

१ ठ. °बुष्टयावृकाः. २ घ. झ. ट. हेतु रुद्र. ३ ग. ज. अवसाय पथ्य- च्चनाय पवते पाद°. ४ क. ख. ग. च. ज. घ. झ. मूल. ५ घ. झ. ट. ठ. पदाविच्छे°. ६ क. ख. घ. झ. ट. ठ. °वार्थ- विभागो°. ७ ग. च. ज. °त्येतत् ॥ २७ ॥ योनि°. ८ ग. योनिरिष्ट इन्द्र निषेदे अकारि° प्रपित्वे; घ. झ. ट. योनिरिष्टे प्रपित्वे°. ९ घ. ट. योनिः हे इन्द्र°; झ. योनिः हे°; ठ. योनिरिष्टे हे°. १० ठ. इन्द्र वेयास्यं स्थानं°. ११ ग. °यदिदं निषदने निषदनायानि मया°; ज. °यदिदं निषदनायानि मया; च. °यदिदं निषदे निषदना- योपवेशनाय मया°. १२ ठ. °श्वबन्धने यथा स्वे°. १३ घ. झ. ट. त्वमनुशब्द°. १४ घ. ट. °रपि वा एतान्; झ. °रपि चा एतान्. १५ क. ख. ग. ज. घ. झ. ट. विर्युज्य. १६ ७ क. ख. घ. झ. ट. शीघ्रतमेन. ११

स्मिन्योनावेतस्मिन् संस्कृते बर्हिषि प्रपित्वे प्राप्तेऽस्माकं त्वद्यजनकाले ।
मा नो विघ्नं कार्पासित्यभिप्रायः । एवं तावदिदमवगृह्यामिदमनवगृह्यामित्यर्थ-
परिज्ञानद्वारेण तस्मैदेतन्निरुक्तशास्त्राद्विज्ञायते ।

यान्यपि च खल्वनवगृह्याणि पदानि समानसंहितानि तेषामप्यर्थकृत-
मेव विभागवैशेष्यं भवति । तद्यथा ' दूतो
५ समानसंहितायाम- निर्ऋत्या ' इति । पञ्चम्यर्थप्रेक्षा वैतस्मिन्वदे
नवगृह्यपदेष्वपि पदवि निर्ऋत्या वा । पञ्चम्यर्थदर्शनं षष्ठ्यर्थदर्शनं वे-
भागोऽर्थकृत एव त्यर्थः । पञ्चम्यर्थोऽत्र दृश्यते षष्ठ्यर्थो वा निर्ऋत्य-
श्चान्ने । अत एतत् ' अकारात् ' पदं निर्ऋत्या इति ।

देवाः कपोत इपितो यदिच्छन्दूतो निर्ऋत्या इदमाजगाम । तस्मा अर्चाम
१० कृणवाम निष्कृतिं शं नो अस्तु द्विपदे शं चतुष्पदे ॥

तस्योदाहरणे ऋ० १०।१६५।१) । प्रचेता नामाङ्गिरसः ।
तेनेयं कपोतसूक्ते दृष्टा । कपोतनिलयनशान्द्वै

कपोतपदनिर्हरण एतसूक्तम् [आश्व० गृ० ३ । ७ । ७] । त्रिष्टुत्रेषा ।

हे देवाः कपोत इपितः प्रेपितो निर्ऋत्याः स्वभूतः तयैवानुप्रेषित

१५ इत्येवं षष्ठ्यर्थः । अथवा निर्ऋत्याः सकाशादिवं पञ्चम्यर्थः । यत्क-
र्तुमिच्छन्निदमस्मद्गृह्याजगाम यस्य नः पापस्य च पापकर्मणो जन्मान्त-
रकृतस्यैतत्कपोतगृहनिलयनं तत्पददर्शनं च कुड्यादिषु विपाकालिङ्गं तस्मै
कर्मणे तदर्थं युष्मानेवार्चाम । समर्था यूयमेतर्त्वापं कर्म विपच्यमानमस्मा-
कमपहर्तुं शृदुविपाकं वा कर्तुम् । वयमपि च तस्मै पापाय कर्मणे कृणवाम

२० निष्कृतिं निष्क्रमणं निर्णेजनं तपसैर्तद्भूतानुरूपेण । यतो ब्रूमः शं नः सुखं
नोऽस्तु द्विपदे चतुष्पदे । युष्मत्प्रसादेन च स्वेन च तपसेत्य-
भिप्रायः ।

१ च. संकृतबर्हिषि. २ ठ. एतस्मा°. ३ क. ख. घ. झ. वा अस्मिन्; ट.
वा अस्मिन् एन. ४ घ. झ. ट. ठ. निरुच्यमानोऽत°; च. निरुच्यमाने अत°

२५ नोऽ. ५ ग. इति । २७ । देवाः°; च. ज. इति । २८ । देवाः°. ६ ग. कपो-
त इपितो°चतुष्पदे; घ. झ. ट. कपोत°चतुष्पदे. ७ क. ख. घ. झ. ट.
°शादित्येवं. ८ घ. ट. जन्मांतस्यैतत्क°. ९ घ. झ. ट. 'च' नास्ति. १० क.

ख. घ. झ. ट. ठ. पापकर्म. ११ घ. ट. निःक्रमणं. १२ ग. च. ज. निर्णेजनं; ठ.
२९ 'निर्णेजनं' नास्ति. १३ घ. झ. ट. °पसा तज्जू°. १४ ठ. °पदे शं चतुः°.

‘ परो निर्ऋत्या आचक्ष्वेति ’ । एतस्मिन्पदे चतुर्थ्यर्थदर्शनम् । अत एतत्पदमैकारान्तम् । अपेहि मनसस्पतेऽपं क्राम परश्वर । परो निर्ऋत्या आ चक्ष्व बहुधा जीवतो मनः [ऋ० सं० १० । १६४ । १] ॥ प्रचेता आङ्गिरस एतामनुष्टुभमपश्यत् । दुःस्वप्नदर्शने विनियुक्ता । मन इति हि विज्ञानमुच्यते बुद्ध्यादि । तस्य पतिर्मनसस्पतिरात्मा । इह पुनर्भृत्युर्व्याधिर्वा मनसस्पतिः । उभावपि स्वकृतकर्मापेक्षया प्राणिनां बुद्ध्यादिविज्ञानोपसंहारस्येशान्ते । तयोरन्यतरः संबोध्यते । हे मनसस्पते अपेहि अपगच्छास्मत्तः । मा च त्वमीपदपगम्यास्मत्तः समीप एव स्था अस्माकम् । किं तर्हि । अपक्राम दूरमपेत्य क्राम । अपक्रम्य च परः परतोऽन्यतोऽस्मत्तश्चरापुनरावर्तमानोऽस्मान्प्रति । किं च परः परागत्य यस्यास्त्वं दूतो निर्ऋत्या तस्यै आचक्ष्व । किमिति । बहुधा जीवतो मम मनः । अथवा परः प्रकृष्ट आसस्त्वं तस्या निर्ऋत्या दूतो मां प्राप्तोऽविज्ञातमरणकाल एवातिसंमोहात् । अतो ब्रवीमि । तस्यै निर्ऋत्यै गत्वा बहुधानेकप्रकारमाचक्ष्व कथय । जीवतो यादृशं मनो भवति तादृशं मम मनो बुद्ध्यधिकरणं ज्ञानं दिनकरकिरणसंपृष्टवृत्ति । न तावत्सं मुमूर्षुरित्येतदाचक्ष्व । मुमूर्षोर्ह्युपक्षीणकर्मणो नातिस्पष्टा इन्द्रियवृत्तयो भवन्ति । न च मम तथेत्यभिप्रायः । एवं समानसंहितानामपि पदानामर्थभेदकृतं विभागवैलक्षण्यम् । स^३ चार्थ इदमन्तरेण न विज्ञायते । अत इदमुक्तं ‘ अथापीदमन्तरेण पदविभागो न विद्यते ’ इति ।

पदविभागप्रसक्तमधुना संहितालक्षणमाह । ‘ परः संनिकर्षः संहिता ’ इति । परः प्रकृत्ये यः संनिकर्षः संश्लेषः परस्परेण स्वराणां स्वराधिकरूढानां व्यञ्जनानां सा संहितेत्युच्यते । सा च

१ ग. च. ज. °रान्तम् । २९। अपे° । २ ग. मनसस्पते°मनः; घ. ट. मनसस्पते° बहुधा जीवतो मनः; झ. मनः°तो मनः. ३ क. ख. घ. झ. ट. ठ. प्रचेता नाम आङ्गिरस°. ४ क. ख. घ. ट. ‘ हि ’ नास्ति. ५ ग. ज. अन्यः सं°. ६ च. संबोध्यते. ७ घ. ट. ममतः । अथ°; झ. मम मतः अथ°. ८ क. ख. ग. ज. प्रकृष्टं आस°. ९ क. ख. घ. झ. ट. ठ. बुद्ध्यादिकरणज्ञानं; च. बुद्ध्याधि°. १० घ. ट. °किरणस्पृष्ट°. ११ घ. झ. न स मुमूर्षुस्तावदित्येत°; ट. न स मुमूर्षुस्तावदित्ये° तावत्सपाठः; ठ. तावत्सं मु°. १२ ग. ज. सर्वार्थ°; च. सर्वार्थ° चा. १३ क. ख. घ. झ. ठ. रूढाणां; ट. रूढाणां° ना. १४ ठ. ‘ च ’ नास्ति.

- संहितालक्षणम् पुनरियं ' पदप्रकृतिः संहिता ' [ऋ० प्राति०
२ । १] । अत्र द्विधा वर्णयन्ति । पदानां
वा प्रकृतिः सेयं पदप्रकृतिः संहिता । किं कारणम् । संहितातो हि
पदानि प्रक्रियन्ते । तस्मात्संहितैव प्रकृतिर्विकारः पदानीत्येवमेके मन्यन्ते ।
५ अपरे पुनः पदप्रकृतिः संहितेति पदानि प्रकृ-
तिं संहिता प्रकृ- तिरस्याः सेयं पदप्रकृतिरिति । किं कारणम् ।
तिः पदानि वा पदान्येव हि संहस्यमानानि संहिता भवति ।
तस्मात्पदान्येष हि^३ प्रकृतिर्विकारः संहितेति ।
एवं च कृत्वा ' पदप्रकृतीनि सर्वचरणानां पार्षदानि ' । सर्वेषां चरणानां
१० सर्वशाखान्तराणामित्यर्थः । किम् । पार्षदानि
सर्वशाखासु पदानि स्वचरणपार्षद्येव यैः प्रतिशाखानियतमेव पदाव-
प्रकृतिः ग्रहप्रगृह्याप्रगृह्यक्रमसंहितास्वरलक्षणमुच्यते तानी-
मानि पार्षदानि । प्रातिशाख्यानीत्यर्थः । आह ।
किं तेषामिति । उच्यते । तानि पदप्रकृतीनि । पदं येषु संहितायाः
१५ प्रकृतिष्वेन चिन्त्यते तानीमानि पदप्रकृतीनि । तेषामपि स एव समय
इत्यभिप्रायः ।
आह । किं पुनरत्र साधीयः पदानां प्रकृतित्वं संहिताया विकारत्वमुत
वा विकारत्वं पदानां प्रकृतित्वं संहिताया इति । उच्यते संहितायाः प्रकृतित्वं
ज्यायः । आह । किं कारणम् । उच्यते ।
२० अत्र निर्णयः मन्त्रो ह्यभिव्यज्यमानः पूर्वमृषेर्मेघदृशः संहि-
तयैवाभिव्यज्यते न पदैः । अतश्च संहितामेव
पूर्वमध्यापयन्त्यनूचानां ब्राह्मणा अर्थायते चाध्येतारः । अपि च यज्ञकर्मणि
संहितयैव विनियुज्यन्ते मन्त्रा न पदैः । यदि हि पदानि प्रकृतिरभिव्यञ्ज-
संहिता पदैरेव मन्त्रोऽभिव्यज्येत पदानि च पूर्वमध्यापयिष्यन्नाह्वाना
२५ अध्येष्यन्त चाध्येतारः पदैरेव विन्ययोक्ष्यन्त मन्त्राः कर्मसु । न त्वेतत्सर्व-

१ क. ख. घ. झ. ट. °कृतिर्यस्याः. २ क. ख. घ. झ. ट. च. संहस्यमा°;
ठ. संहस्य°त्य. ३ क. ख. घ. झ. 'दि' नास्ति; ट. न्येव°प्र°हि. ४ घ. झ. शाखानां;
ट. शाखानां° चरणानां. ५ ग. ज. °शाखान्तराणां°; च. °शाखान्तराणां°. ६ ग.
ज. प्रगृह्याप्रगृह्यं क्रम°. ७ घ. झ. ट. °स्वमथवा°. ८ घ. झ. ट. चाध्येतारः;
९ ठ. वा°ध्ये° चा. १० ट. वाध्ये°.

अस्ति । तस्मादेतैर्विशेषहेतुभिः संहितैव प्रकृतिर्न पदानीति पश्यामः । समयमात्रमितरत्स्वशास्त्रनियतमेव । यदुक्तं पदप्रकृतीनि सर्वचरणानां पार्षदाणि तेष्वेव हि व्याख्यायमानेषु पदानां प्रकृतित्वं भवति न सर्वत्रैव । तस्मात्संहितैव प्रकृतिरित्येतदेव साधीयं इति ।

‘अथापि याज्ञे दैवतेन बहवः प्रदेशा भवन्ति’ । अथेदमपरमारम्भप्र-
योजनमस्य शास्त्रस्येत्येवं विशेषाधिकारार्थोऽ-
याज्ञे कर्मणि मन्त्रा यमथशब्दः । अपीदं वक्ष्यमाणमपि आन्धुक्तानी-
लिङ्गेन विनियुज्यन्ते त्येवमपिशब्दः संभावने । आह । किं पुनस्त-
दिति । उच्यते । याज्ञे कर्मणि प्रवर्तमाने दैव-
तेन बहवः प्रदेशा भवन्ति । दैवतेन लिङ्गेन बहवो विधिप्रदेशा
भवन्ति । तद्यथा । ‘उपतिष्ठते व्युच्छन्त्यामैन्द्रथा सद आग्नेयाग्नीध्रं
वैष्णव्या हविर्धानम्’ इत्येवमादि । प्यायविदः
न्यायविदां याज्ञि-
कानां तदेव मतम्
खस्वपि याज्ञिकाः पठन्ति लिङ्गतो मन्त्राणां
शेषभावमधिकृत्य ‘लिङ्गक्रमसर्माख्यानात्काम्ययुक्तं
समानानम्’ [जै० न्या० ३ । २ । १९]
इति ‘अधिकारे’ च मन्त्रविधिरतदाख्येषु शिष्टत्वात् [जै० न्या० ३ ।
२ । २०] इति चैवमादि ।

सत्रैवं सति ‘तेचेद्भूयुलिङ्गज्ञा अत्र स्म इति’ । ते यद्यत्र
ब्रूयुः । किमिति । लिङ्गज्ञा लिङ्गज्ञातारो वयमत्रैतस्मिन्नाम्नाये । लिङ्गतो
वयमत्र या यस्मिन्देवता तां विजानीमो विज्ञाय च तदैवत एव कर्मणि
विनियुज्महे तं मन्त्रम् । एवं च सति न नो निरुक्तशास्त्रेण प्रयोजन-
मस्तीति लिङ्गमस्माकं ज्ञापकमिति केचिद्वर्णयन्ति । त एवं ब्रुवन्तो वक्त-
व्या यदि यूयं लिङ्गतो मन्त्रदेवतां विजानीध्वे ‘इन्द्रं न त्वा शवसा
देवता बायुं पृणन्ति’ इत्येतस्मिन्मन्त्रे का देवतेति । आह । केन पुनर-
भिप्रायेणास्मिन्मन्त्रे देवता पृच्छयत इति । उच्यते । ‘वायुलिङ्गं चेन्द्रलिङ्गं

१ ठ. ‘त्रैवमस्मात्सं’ । २ ग. ज. साधीयत इति; ख. स(सा)धीयते इति. ३ ग. ज.
व्युच्छत्यामै°. ४ घ. झ. °कमसंस्थानात्कस्य युक्तं; ख. °कमसंस्थानात्काम्ययु°.
कस्य; ढ. °कमसंस्थानात्कस्य युक्तं° समास्थानात्काम्य; ठ. °कमसंस्थानकाम्य°.
५ क. ख. °कारे एवं च म°; घ. झ ढ. °कारे एव च म°. ६ क. ख. घ.
झ. ट. ठ. तां तत्र वि°. ७ क. ख. ग. ज. घ. झ. ढ. विनियुज्महे.

- चाग्नेये मन्त्रे । अथ तावदयमाग्नेयो मन्त्रः । अथ च तावदेतस्मिन्मन्त्रे
इन्द्रवायू अपि श्रूयन्ते । तदेतद्दुःपरिज्ञानं लिङ्गमात्रेण कतमदत्र प्रधानं
देवताभिधानं कतमदत्र नैघण्टुकमिति । ते चेद्याज्ञिका लिङ्गमात्रान्निरुक्त-
मनैपक्ष्य मन्त्रान्कर्मसु विनियुञ्जाना गुणप्रधानभावमजानन्तो देवताभि-
धानानामेकमन्त्रगतानामन्यदेवतं मन्त्रमन्यदेवते
निरुक्तशास्त्रज्ञानं कर्मणि विनियुञ्जीरंस्ततश्चायथाकरणात्कर्मासम्बद्धिः
विना केवलं लिङ्गतो स्यात् । न च केवलं कर्मासम्बद्धिरेव । किं तर्हि ।
मन्त्रविनियोगात्कर्मास- अपध्वंसोऽपि स्यादेव दुरिष्टहेतुकः । तस्मात्प-
रिज्ञेयं निरुक्तम् । तेन हि गुणप्रधानभावः
शक्यते विवेक्तुमेकमन्त्रगतानां देवताभिधानाना-
मिति । तदेतदेवं देवतापरिज्ञानद्वारेण पुरुषस्य प्रतिविशिष्टोपकारकारि ।
तस्माद्युज्यते प्रारब्धुमिति ।
त्वां हि मन्त्रतममर्कशोकैर्वृमहे महिं नः श्रोष्यग्ने । इन्द्रं न त्वा
शवसा देवतां वायुं पृणन्ति राधंसा नृतमाः (ऋ० सं० ६।४।७) ॥ भरद्वा-
जस्यार्षम् । आग्नेयी । प्रातरनुवाकाश्विनयोर्वि-
नियुक्तां [आश्व० श्रौ० ४ । १३] । हे अग्ने
तापरिज्ञानं दुर्लभम् । त्वां हि त्वामेव मन्त्रतमं मृदुतमं सुखाराध्यतमम् ।
तस्योदाहरणम् त्वं हि देवेषु सर्वेषु मृदुहृदयतमो यतोऽतस्त्वा-
मेव वृमहे संभजामहे । केन । अर्कशोकैः ।
२० एकपदमेतत् । अर्चनैर्मन्त्रैः शोकैर्दीप्तैर्यथोक्तब्रह्मचर्जनितवीर्यैः । स
नस्त्वं संभज्यमानैर्मन्त्रैः संसेव्यमानो महि महत्स्तोत्रं तैरेव मन्त्रैर्युष्मद्गु-
णानुस्यूतिसंतानगर्भैरुपप्रथितं श्रोपि शृणु । किं चैवं त्वं महती देवता
येन त्वामेवैकं देवता अपि सर्वा इन्द्रमिव च वायुमिव च शवसा बलेन
बलं कृतिभिस्तुतिभिरभ्यर्चन्ति किं पुनः स्वैः कर्मभिः । येऽपि च
कोचिदन्ये नृलोके नृणां मध्ये बलधनश्रुतैर्नृतमास्तेऽपि च त्वामेव पृणन्ति
पार्लैर्यन्ति पूरयन्ति वा राधसा हविलेक्षणेन धनेन । एवं सदेवमनुष्यस्य
जगतः पूज्यस्त्वं न केवलमस्माकमिति ।

१ च. 'अयं' नास्ति. २ घ. ट. दुःपरिज्ञातं; ठ. दुष्परि°. ३ क. ख. घ.
झ. °कयुपेक्ष्य; ट. 'कर्मभे' मन. ४ क. ख. घ. झ. ट. ठ. विज्ञातुमेक°. ५
ग. च. ज. °मिति । ३० । त्वां°. ६ ग. मन्त्रतममर्कशोकै. नृतमाः; घ. झ. ट.
मन्त्रं तमाः; च. मन्त्रतममिति. ७ क. ख. घ. झ. ट. ठ. विनियोगः. ८ ठ.
अतस्त्वं. ९ क. ख. घ. झ. ट. ठ. °स्त्वं भज्य°. १० घ. झ. ट. 'तैः' नास्ति.
३३ ११ घ. झ. ट. ठ. बलवतीभिः. १२ ग. ज. 'पालयन्ति' नास्ति.

एवमयमाग्नेयो मन्त्रः । स एष लिङ्गमात्रदर्शनेनाविज्ञातप्रधानदेवतो
विनियुज्यमान ऐन्द्रे वायव्ये वा कर्मणि कर्तुरभिप्रेतफलासिद्धये नालं स्यात् ।
कर्मवैगुण्याच्च कर्तुरपध्वंसाय स्यात् । तस्माद्विज्ञेयं मन्त्रदेवतानिश्चयज्ञानाय
निरुक्तमिति ।

‘ अग्निरेव मन्यो त्विषितः सहस्र ’ [ऋ० सं० १० । ८४ । २]

५

इति । यथा पूर्वस्मिन्नाग्नेये वायुलिङ्गमिन्द्रलिङ्गं
अन्यदुदाहरणम् च ‘ तथा ’ एतस्मिन्नापि ‘ मान्यवे मन्त्रे ’
अग्निलिङ्गं नैघण्टुकम् । एवमनेकदेवतालिङ्गसं-
क्षेपे दुरवधारं देवतातत्त्वमनैरुक्तेनाप्रासिद्धमन्त्रव्याख्यानसमयेन । यदुक्तं
लिङ्गज्ञातारो वयमत्र लिङ्गत एव मन्त्रान्कर्मसु विनियोक्ष्यामहे न नो निरु-
क्तेन प्रयोजनमस्तीत्येतदयुक्तमिति ।

१०

‘ त्विषिरित्येषस्य दीप्तिनाम् ’ अपठितमपि दीप्तिनामसु । न केवलं
यान्येव पठितान्यन्यान्यपीति ।

‘ अथापि ’ इदमपरमारम्भप्रयोजनमस्य । आह । किमिति । उच्यते ।

‘ ज्ञानप्रशंसा भवत्यज्ञाननिन्दा च ’ । ज्ञानं च
निरुक्तशास्त्रस्यापरं प्रशस्यतेऽज्ञानं च निन्द्यते । तत्रैवं सति कथं
प्रयोजनम् नामानिन्द्याः स्यात् प्रशस्याश्चेति परिज्ञेयं निरु-
क्तम् । अतो ह्यध्यात्माधिदेवाधियज्ञाभिधायिनां
मन्त्राणामर्थाः परिज्ञायन्ते । ते च परिज्ञाताः सन्तः पुरुषस्योत्तमाय श्रेयसे
भवन्ति । तदेवमखिलपुरुषार्थोपकारसमर्थं शास्त्रमिति न्याय्यमारब्धुम् ।
आह । क्व पुनर्ज्ञानं प्रशस्यतेऽज्ञानं च निन्द्यत इति । उच्यते । लोके
शास्त्रे च । लोके तावद्यः कश्चिद्विद्वान्भवति स पूज्यते पुण्यफलैषिभिर्जनैः ।

१५

२०

• तदेतत्प्रत्यक्षत एव दृष्टम् । शास्त्रेऽपि ॥ १७ ॥

१ म. ‘ अपि ’ नास्ति. २ क. ख. ग. ज. दीप्तिनाम्. ३ क. ख. म. ज. २५
°सति वयमनिन्द्याः; घ. झ. ट. ठ. °सति वयं कथं°. ४ क. ख. घ. झ. ट. हि
आध्या°. ५ क. ख. घ. झ. ट. समर्थशास्त्र°. ६ क. ख. °रवृष्टम् ॥ १ ॥
आह°. ७ ग. च. ज. लोके वेदे च; घ. झ. ट. लोके वेदे शास्त्रे च. ८ ठ.
वृष्टम् ॥ अज्ञाननिन्दा ज्ञानप्रशंसा शास्त्रेऽपि स्थापु°. ९ क. ख. घ. झ. ट. ठ.
अज्ञो न विद्यते; ग. च. ज. ३१.

स्थाणुरयं भारहारः किलाभूदधीत्य वेदं न विजानाति
 योऽर्थम् । योऽर्थज्ञ इत्सकलं भद्रमश्नुते नाकमेति ज्ञानवि-
 धूतपाप्मा । यद्गृहीतमविज्ञातं निगदेनैव शब्द्यते । अन-
 ग्राविव शुष्केधो न तज्ज्वलति कर्हिचित् । स्थाणुस्ति-
 ५ ह्तेरर्थोऽर्तेरणस्थो वा ॥ १८ ॥

स्थाणुरयं भारहार इत्येवमादि । स्थाणुर्वृक्षः । स यथा पत्रपुष्पफ-
 लानामाल्मीयानां धारणमात्रेणैव संबध्यते न
 स्मृतप्रज्ञाननिन्दा तज्जैर्मन्धरसरूपस्पर्शोपभोगसुखैः । एवं च
 किलासावधीत्य वेदं न विजानाति योऽर्थं तस्य
 १० वेदस्याध्ययनभारमात्रमेव ह्यसौ विभर्ति । योऽर्थज्ञ इत्सकलं भद्रमश्नुते ।
 य एवार्थज्ञो भवति न ग्रन्थमात्राभ्येता स एव सकलमनवखाण्डितं भद्र-
 मश्नुतेऽर्थेर्षिरज्ञानफलमश्नुते प्राप्नोति । किं पुन-
 ज्ञानप्रशंसा च स्तत् । इह लोके पूज्यतामुपेत्य शिष्टानामितो
 श्लोकादन्तफाले नाकमेति । यत्रासुखं किञ्चिदपि

१५ वास्याध्यात्मिकमाधिदैविकमाधिभौतिकं वा तत्स्थानमेति निरतिशयम् ।
 कस्मात्पुनरसावीदृशं स्थानमेतीति । इतो यस्मादसौ ज्ञानविधूतपाप्मा ।
 ये हि नाकगमनप्रतिबन्धिनः पाप्मानस्ते तस्य ज्ञानेन विधृताः । अतोऽ-
 सावेति नाकम् । उक्तं चाप्यत्रापि ' न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह
 विद्यते ' (भ० गी० ४ । ३८] इति । अथवा स्थाणुर्गर्दभः । स
 २० यथा चन्दनभारं वहत्येव नै तदुपभोगेर्नाभिसंबध्यत एवं किलासौ यो
 ग्रन्थमात्राभ्येता नार्थज्ञः । एवं तावदस्मिन् ज्ञानं प्रशस्तम् ।

अथैतस्मिन्नज्ञानं निन्द्यते । यद्गृहीतं गुरुमुखादज्ञातं चार्थतः किञ्चि-
 क्षिगदमात्रेणैव नित्यकालं शब्द्यत उच्चार्यते न पुनस्तैरर्थतो विचार्यते ।

१ क. ख. द. २; छ. त. २३. २ क. ख. घ. झ. ट. 'एवं' नास्ति. ३ ग. ज.
 १५ 'ध्ययनं भा'. ४ घ. ङ. रर्थज्ञपरिज्ञा'. ५ क. ख. ग. ज. घ. झ. ट. 'न' नास्ति.
 ६ क. ख. ग. ज. घ. झ. ट. 'भोगैर्नाभि'. ७ ठ. 'ध्येतार्थज्ञः'. ८ क. ख. घ.
 झ. ट. ठ. निन्द्यते । यद्गृहीतमविज्ञातमिति । यद्गृहीतं गुरुं; ग. च. ज. निन्द्यते
 १२२ ॥ यद्गृहीतं गुरुं. ९ क. ख. घ. झ. ट. ठ. 'द्विज्ञातं'. १० क. ख. घ.
 ११ झ. ट. ठ. 'तैः' नास्ति.

आह । किं तस्य । उच्यते । अनग्राविव शुष्कैधः । शुष्कं काष्ठमनग्नौ
प्रदेशे नालं ज्वलनाय प्रकाशाय । एवं यो
अज्ञाननिन्दा वेदार्थस्यानभिज्ञोऽभ्येत्ता स वेदाध्ययनभारमात्रेणैव
संबध्यते न तु तदीयेन फलेन । परिज्ञानं
तु श्रेयसा चाभ्युदयेन च युनक्तीति । तस्मादेतत्परिज्ञानायावश्यं
निरुक्तशास्त्रमारन्धव्यमिति ।

स्थाणुशब्दमर्थशब्दं चोदाहरणाप्रसक्तौ निर्वक्ति । 'स्थाणुस्तिष्ठतेः' ।
स्थितो ह्यसौ नित्यकालमेव भवति न कदाचिदप्यासीदिति । 'अर्थोऽर्तेः'
गतिकर्मणः । अर्थते ह्यसावर्धिभिः । 'अरणस्थो वा' । यदा ह्यस्य
स्वाम्यरति गच्छतीतो लोकादमुं लोकं तदायमिहैव तिष्ठति नानेनैव सहामुं
लोकं गच्छति दीनारादिरर्थः । तस्मान्यादितरोऽपि शब्दार्थोऽर्थ
उच्यते ।

एवं तावच्छिष्टानुगमस्मृतौ ज्ञानं प्रशस्यतेऽज्ञानं च निन्द्यते । न केवलं
स्मृतावेव ज्ञानप्रशंसाज्ञाननिन्दा च । किं तर्हि । वेदेऽपि प्रदर्शयति ॥ १८ ॥

उत त्वः पश्यन्न वदंश् वाचमुत त्वः शृण्वन्न शृणोत्ये-
नाम् । उतो त्वस्मै तन्वं १ वि संसे जायेव पत्यं उशती
सुवासाः (ऋ० सं० १० । ७१ । ४) ॥ अप्येकः पश्यन्न
पश्यति वाचमपि च शृण्वन्न शृणोत्येनामित्यविद्वांसमा-
हार्धमप्येकस्मै तन्वं विसन्न इति स्वमात्मानं विवृणुते ज्ञानं
प्रकाशनमर्थस्याहानया वाचोपमोत्तमया वाचा जायेव
पत्ये कामयमाना सुवासा ऋतुकालेषु सुवासाः कल्याण-
वासाः कामयमाना ऋतुकालेषु । यथा स एनां पश्यति
स शृणोतीत्यर्थज्ञप्रशंसा । तस्योत्तरा मूयसे निर्वच-
नाय ॥ १९ ॥

१ क. 'प्यासीदिति'; घ. झ. ट. ठ. 'प्यासीतेति'; च. 'प्यासीदिति' ते. २ क.
ख. 'न्यते ॥२॥न'; ठ. 'न्यते । न केवलं स्मृतावेव ज्ञानप्रशंसा । इति नि० व्याख्यायां
षष्ठाध्याये अष्टादशः खण्डः ॥ न केवलं'. ३ क. ख. घ. झ. ट. ठ. अहो नास्ति;
ग. च. ज. ३३. ४ छ. त. द. 'सुवासाः कल्याणवासाः कामयमाना ऋतुकालेषु'
नास्ति. ५ क. ख. द. ३; छ. त. २४.

- उत त्वः पश्यन्न ददर्श वाचमिति विद्यामूक्ते द्वे अप्येते ऋचौ । बृहस्पते-
 रार्थम् । उतशब्दोऽपिशब्देन समानार्थः । त्वः
 वेदेऽज्ञाननिन्दा एक इत्यर्थः । बहूनामपि समानपृष्ठोदरपाणिपा-
 दानां समानमेवाध्ययनमधीयान्नानामेकः कश्चित्प-
 १ श्यन्नपि वाचं मनसा स्वभ्यस्ताध्ययनोऽपि तीक्ष्णविद्यः सन्न पश्यत्येवार्था-
 नभिज्ञत्वात् । स हि तां सम्यक्पश्यति यस्तस्या अर्थं विजानाति ।
 अर्थपरिज्ञानफला हि वागित्यभिप्रायः । एवमेकः शृण्वन्नपि न शृणोत्येवैनं
 वाचम् । य एव ह्यर्थमवबुध्यते वाचस्तेनैव हि सा सम्यक्श्रुता भवति
 नेतरेण । इतरो ह्यविद्वान्ध्वनिमात्रमेवोच्चारयति शृणोति वा वाचः । एवमने-
 १० नार्थचेन 'अविद्वान्समाह' निन्दन्मन्त्रवृक् । सांप्रतमुत्तरेणार्थचेनार्थज्ञं प्रशंस-
 न्नाह । उतो त्वस्मै अप्येकस्मै कस्मैचिदर्थज्ञाय
 ज्ञानप्रशंसा च तन्वं शरीरं विसृजे विस्रंसयति विवृणोतीत्यर्थः ।
 अर्थो वाचः शरीरम् । तं विवृञ्च्यात्मानं दर्शयत्ये-
 कस्मै कस्मैचिदर्थज्ञाय । 'अर्थप्रकाशनमाहानया वाचा' । अनेन तृतीयेन
 १५ पादेनेत्यर्थः । कथं पुनर्विवृणुते तन्वमिति । यत् 'उपमोत्तमया वाचा'
 उत्तमेन पादेनोच्यते 'जायेव पत्य उशती सुवासाः' इत्यनेन । यथा
 हि जाया विवृतसर्वाङ्गावयवा भूत्वा उशती कामयमाना इष्टाय भर्त्रे
 प्रेम्णा दर्शयेदात्मानम् । कस्मिन्काले । यदा सुवासा भवति निर्णिक्त-
 वासा भवति निर्णिक्तवासा नीरजस्का 'ऋतुकालेषु' तदा ह्यतितरं
 २० स्त्री पुरुषं प्रार्थयते । अत एतयाऽवस्थयोपमीयते । यथा स पुरुषस्तां
 यथावत्पश्यति स्त्रियं नेतरो यो घनपटप्रावृतसर्वगात्राम् । एवं स एवैतां
 वाचं यथावत्पश्यति यैः पदशोऽवच्छिद्यैतां विगृह्य वैर्धमस्याः पश्यति
 समस्तव्यस्तम् । एवमस्यामृचीयं 'अर्थज्ञप्रशंसा' ।

१ क. ख. घ. झ. ट. पश्यन्ति । विद्या° । २ च. समानाध्यय° । ३ क. ख.
 १५ °रयति वाचम् । ए३° ; ग. °रयति शृणोति वाचम् । ए३° ; घ. ट. स्वन्न शृणोति
 वाचम् । ए३° ; झ. रयन्नुणोति वाचम् । ए३° ; ठ. °रयन्न शृणो° । ४ ग. ज.
 अप्येकस्मैचिद° ; घ. अप्येकस्मैचिद° ; ट. अप्येकस्मैकस्मैचिद° । ५ क. ख. घ. झ.
 ट. विवृणोत्यात्मा° । ६ घ. ट. °त्येकस्मैचिद° । ७ घ. झ. कथं हि पुन° । ८ ग.
 ज. 'निर्णिक्तवासा भवति' नास्ति । ९ घ. झ. ट. °रयति यः पश्यति ऋ-
 ३० पदशो° । १० ग. ज. झ. चार्थ° ।

अपीयमपरा ऋगस्या एव ' उत्तरा ' अस्यैवार्थस्य प्रकृतस्य ज्ञानप्र-
शंसाख्यस्य फलाभिधानद्वारेण ' भूयसे ' बहुतरायामुना फलेनाभिसं-
बन्धाप्रतिविशिष्टं ज्ञानमित्येवं निर्विचिध्यं निर्धार्य वचनाय निर्वचनाय ।
तद्यथा ॥ १९ ॥

उत त्वं सख्ये स्थिरपीतमाहूर्नेनं हिन्वन्त्यपि वाजिनेषु ।
अधेन्वा चरति माययेष वाचं शुश्रुवाँ अफलामपुष्पाम्
[ऋ० सं० १० । ७१ । ६] ॥ अध्येकं वाक्सख्ये स्थिरपीत-
माहू रममाणं विपीतार्थं देवसख्ये रमणीये स्थान इति वा
विज्ञातार्थं यं नापृवन्ति वाग्ज्ञेयेषु बलवत्स्वप्यधेन्वा ह्येष
चरति मायया वाक्प्रतिरूपया नास्मै कामान्दुग्धे वाग्दो-
ह्यान्देवमनुष्यस्थानेषु यो वाचं श्रुतवान्मवत्यफलामपुष्पा-
मित्यफलास्मा अपुष्पा वाग्भवतीति वा किञ्चित्पुष्पफलेति
वार्थं वाचः पुष्पफलमाह याज्ञदैवते पुष्पफले देवेताध्यात्मे
र्वा साक्षारकृतधर्माण ऋषयो बभूवुस्तेऽवरेभ्योऽसाक्षात्कृ-
तधर्मभ्य उपदेशेन मन्त्रान्त्संप्रादुरुपदेशाय ग्लायन्तोऽवरे
बिलमग्रहणायेमं ग्रन्थं समान्नासिपूर्वदं च वेदाङ्गानि च
बिलं मिलं भासनमिति बैतावन्तः समानकर्माणो धातवो
धातुर्द्धातेरेतावन्त्यस्य सत्त्वस्य नामधेयान्येतावतामर्था-
नामिदमभिधानं नैघण्टुकमिदं देवतानामप्राधान्येनेदमिति
तद्यदन्त्यदेवते मन्त्रे निपतति नैघण्टुकं तत् ।
अश्वं न त्वा वारवन्तम् । अश्वमिव त्वा वाल्वन्तं वाला
दुंशवारणार्था भवन्ति दंशो दशतेः । मृगो न भीमः
कुचरो गिरिष्ठाः । मृग इव भीमः कुचरो गिरिष्ठा मृगो

१ क. ख. घ. झ ट. ठ. °त्येवं निर्वचनाय । निर्विचिध्यं निर्धार्य वचनं कथनं २५
निर्वचनं तस्मै निर्वच° । २ क. ख. ३; ग. ३४ । २४; च. ज. ३४; घ. झ. ट.
अङ्को नास्ति; ठ. इति निरुक्तव्याख्यायां षष्ठाध्याये एकोनविंशः खण्डः. ३ ङ.
वाग्ज्ञेयेषु° ग्ये; छ. वाग्ज्ञेयेषु; त. वाग्ज्ञेयेषु° झे. ४ ठ. °तिभूतया. ५ ठ. देव°
दे. ६ क. ख. द. °ध्यात्मे वा ॥४॥ साक्षा°; छ. त. °ध्यात्मे वा ॥२५॥ साक्षा°.
७ कं. ख. द. तत् ॥ ५ ॥ अश्वं; छ. त. तत् ॥ २६ ॥ अश्वं°. ८ ङ वारवन्तं. ३०

माष्टैर्गतिकर्मणो भीमो विभ्यत्यस्मान्नीध्मोऽप्येतस्मादेव ।
 कुचर इति चरति कर्म कुत्सितमथ चेद्देवतामिधानं कायं न
 चरतीति गिरिष्ठा गिरिस्थायी गिरिः पर्वतः समुद्रीर्णा
 भवति पर्ववान् पर्वतः पर्व पुनः पृणातेः प्रीणातेर्वाधंमासपर्व
 ५ देवानस्मिन् प्रीणन्तीति तत्प्रकृतीतरत्सन्धिसामान्यान्मे-
 घस्थाधी मेघोऽपि गिरिरेतस्मादेव तद्यानि नामानि
 प्राधान्यस्तुतीनां देवतानां तद्देवतमित्याचक्षते तदुपरि-
 ष्टाद्याख्यास्यामो नैघण्टुकानि भैगमानीहेह ॥ २० ॥

उत त्वं सख्ये स्थिरपीतमाद्भुरिति । अप्येकं अपि बहून् । विदुषः
 १० सख्ये सखिभावे । कतरस्मिन् । देवसख्ये । देवानां समानख्यानतायां देवसा-
 युज्य इत्यर्थः । वक्ष्यति हि ' यां यां देवतां निराह तस्यास्तैस्यास्ताद्भव्य-
 मनुभवति ' (निर० १३ । १३) इति । अथवा
 ज्ञानप्रशसार्थान्या देवसख्ये रमणीये स्थाने । यस्मिन् देवानां सखि-
 ष्कम् । भावस्तदेवसख्यं स्थानम् । तस्मिन् देवसख्ये रम-
 १५ णीये स्थाने देवलोक इत्यर्थः । किमिति । स्थिरं
 अधिचालिनमप्रव्यवनधर्माणम् । फमेवमाद्भुः । विपीतार्थं आपीतार्थं गृही-
 तार्थमित्यर्थः । क एवमाह । इयमेव वाक् ऋक्संज्ञिका । किञ्च । नैनं हिन्वन्यपि
 वाजिनेषु । एनं वागर्थज्ञं न हिन्वन्ति नानुगन्तुं शक्नुवन्ति । केषु । वाजि-
 नेषु वाग्ज्ञेयेष्वर्थेषु बलवस्वपि दुर्ज्ञेयेषु दुरवर्षेऽनीयेषु समुद्रपिहितरत्नसं-
 २० निभेषु देवतापरिज्ञानादिषु व्याकर्तव्येषु । स हि तान् व्याकर्तुं शक्नोति ।
 नेतरे मन्दबुद्धयो बहवोऽपि समागताः शक्नुवन्ति तानर्थान् व्याकर्तुं यानसौ
 व्याकरोति । अत एतदुक्तं ' नैनं हिन्वन्यपि वाजिनेषु ' इति । एवं ताव
 दर्धज्ञः प्रशस्तः ।

अधेदानीमविद्वानुत्तरेणार्धेन निन्द्यते । अधेन्वा चरति । अधेन्वा तेषु
 २५ चरति । न हि सा वाग्धिनोतीह न परत्र च यस्या अर्थो न परिज्ञायते ।
 तथा गृहीतयैव तामधीयान इतश्चेतश्च चरति । तत्प्रधान एव सर्षतः पर्य-

१ क. ख. ६; छ. त. २७; ड. व. अङ्को नास्ति २ घ. ट. 'तस्याः' सङ्ख्येव.

२ म. ज. वाज्ञेये; च. वाज्ञेये° ग्ने. ४ घ. झ. ट. दुरववषवर्षनीयेषु; च.

२१ दुरवषवर्षनीयेषु ५ घ. झ. ट. वरति.

ठतीत्यभिप्रायः । किं च नास्यैष चरति गृहीत्स्यां ।
 तस्यामेवाज्ञाननिन्दा यथा हि कश्चिन्मायया सुवर्णं विभृयादेवमयमवा-
 चमेतां विमर्ति । सा तादृशी भ्रियमाणा धार्कि
 करोति । नास्मै कामान्दुग्धे । कतमान् । ये तस्या वाचो दोग्धव्याः । ॥ ॥
 देवतास्थानेषु मनुष्यस्थानेषु च । यः किं करोति । य एवं शुश्रुवान् ५
 श्रुतवान् भवति । कथम् । अफलमपुष्पामिति । एवं यः श्रुतवान्
 भवत्यन्येभ्यः सकाशाच्छ्रुत्वा च दृढग्राहेण गृहीत्वावस्थितो भवत्यध्ययनादृते
 नान्यदस्ति वाचि किञ्चिन्मृग्यमिति । तस्मै किमिति । अफलैवास्मै अपुष्पा
 च वाग्भवति । यथैव ह्यसौ पश्यत्यफलेयमपुष्पा चेति तथैव भवतीत्यभिप्रायः ।
 अथवा किञ्चित्पुष्पफलेति वा । एतदुक्तं भवत्यल्पफलामल्पपुष्पामिति । १०
 किं कारणम् । अस्ति ह्यध्ययनमात्रेऽपि किञ्चिदल्पं फलम् । नासौ
 परिश्रमो व्यर्थ एवेति भाष्यकाराभिप्रायः । आह । किं पुनर्वाचः पुष्पफल-
 मिति । उच्यते । ' अर्थं वाचः पुष्पफलमाह ' एतस्मिन्मन्त्रे मन्त्रदृक् ।
 आह । कः पुनरसावर्थ इति । याज्ञं दैवतमध्यात्ममित्येव वाचः समास-
 तोऽर्थः । स पुनरेव रूपकैकल्पनया पुष्पफलविभागेन द्विधा प्रविभ- १५
 ज्यते ' याज्ञदैवते पुष्पफले देवताध्यात्मे वा '
 वाचः पुष्पफले इति । यज्ञपरिज्ञानं याज्ञं देवतापरिज्ञानं दैवतमा-
 याज्ञदैवते देवता- त्मन्यधि यद्वर्तते तदध्यात्मम् । स एव सर्वोऽपि
 ध्यात्मे वा मन्त्रब्राह्मणराशिरेव त्रिधो विभक्तः । तत्रैवं सति
 यदाभ्युदयलक्षणो धर्मोऽभिप्रेयते तदा याज्ञं पुष्पं २०
 दैवतं फलम् । किं कारणम् । पूर्वं हि पुष्पं भवति फलार्थम् । याज्ञमपि
 च पूर्वं तन्यते देवतार्थं चेत्येतस्मात्सामान्याद्याज्ञं पुष्पं दैवतं फलम् ।
 यदा पुनर्निःश्रेयसलक्षणो धर्मोऽभिप्रेयते तदोभे अपि याज्ञदैवते पुष्पत्वमेव
 विभृतः । दैवते हि याज्ञमन्तर्भूतमेव तदर्थत्वादतो न पृथगुच्यते । तत्पुन-
 रेतदधिदैवतं सर्वमपि प्रतिविशिष्टज्ञानेनोपासकेन मुमुक्षुणा निरूप्य २५
 चेतसात्मानमेव प्रत्यभिसंपाद्यते कार्यकरणार्थिर्दशैताद्वारेण । सोऽयमेवमधि-

१ ग. ज. 'द्वल्पफलम्'; ठ. 'द्वल्पं' ल्यं. २ क. ख. घ. झ. ट. ठ. रूपकल्प°.
 ३ क. ख. घ. झ. ट. दैवता°. ४ ग. ज. झेष्ठा. ५ क. ख. ग. ज. घ. झ.
 ट. ठ. यन्पुन°. ६ क. ख. घ. झ. ट. ठ. 'एःद्' नास्ति. ७ ग. ज. घ. झ.
 ट. 'धिदैवता°.

दैवतमधिर्वन्नं चोच्छ्रियाध्यात्ममेवाभिसंपादयति यथा पुष्पभावमुच्छ्रिय
पुष्पं फलभावायेति । एवं सोऽथमात्मैयाज्येवाभिसंपद्यते । तत्रैवं सत्यध्या-
त्मार्यत्वादिधैवस्याध्यात्मै च पुरुषार्थस्य निष्ठानाद्वैवतं पुष्पसध्यात्मं फल-
मित्येव युक्तम् ।

- ५ आह । कुतः पुनरिदमायातं निरुक्तशास्त्रं प्रधानमित्तराणि चाङ्गानीति ।
उच्यते । 'साक्षात्कृतधर्माण ऋषयो बभूवुः' । साक्षात्कृतो वैधर्मः साक्षा-
दृष्टः प्रतिविशिष्टेन तपसा त इमे साक्षात्कृतधर्माणः । के पुनस्त इति ।
उच्यते । ऋषयः । ऋषन्त्यमुष्मात्कर्मण एवमर्थ-
साक्षात्कृतधर्म- वता मन्त्रेण 'संयुक्तादमुना प्रकारेणैवंलक्षणः
१० भिरसाक्षात्कृतधर्म- फलविपरिणामो भवतीत्युच्यते । ' ऋषिदर्शनात् '
भ्यो मन्त्रदावम् इति वक्ष्यति (नि० २ । ११) । तदेतत्कर्मणः
साक्षात्फलविपरिणामदर्शनमौपचारिक्या वृत्त्योक्तं
साक्षात्कृतधर्माण इति । न हि धर्मस्य दर्शनमस्यत्यन्तापूर्वो हि
धर्मः । आह । किं तेषामिति । उच्यते । ' तेऽवरेभ्योऽसाक्षात्क-
१५ तधर्मभ्य उपदेशेन मन्त्रान्संप्रादुः' । ते ये साक्षात्कृतधर्माणस्तेऽ-
वरेभ्योऽवरकाळीनेभ्यः क्षिप्तिहीनेभ्यः श्रुतधर्मभ्यः । तेषां हि श्रुत्वा ततः
पश्चादपित्वमुपजायते न यथा पूर्वेषां साक्षात्कृतधर्मिणां श्रवणमन्त्ररपैव ।
आह । किं तेभ्य इति । तेऽवरेभ्य उपदेशेन शिष्योपाध्यायिकया वृत्त्या
मन्त्रान्ग्रन्थतोऽर्थतश्च संप्रादुः संप्रतवन्तः । तेऽपि चोपदेशेनैव जगृहुः ।
२० अथ तेऽपि ' उपदेशाय ग्लायन्तोऽवरे बिल्मग्रहणायैसं ग्रन्थं समाभ्यासि-

१ झ. ट. 'वतमाधि'. २ घ. ट. 'मात्मा याज्ये'. ३ क. ख. ग. ज. घ. झ.
ट. ठ. 'स्याध्यात्मस्य. ४ ग. ज. ' च ' नास्ति. ५ क. ख. निष्पन्नत्वात्; ग.ज.
नि-नत्वात्; घ. झ. ट. न विष्पन्नत्वात्; ङ. न निष्पन्नत्वात्. ६ क. ख. फलमि-
त्युक्तम् ॥ ४ ॥ अह'; घ. झ. ट. ठ. फलमित्युक्तं आह'. ७ ग. ज. निरुक्तं
शास्त्रप्रधानं; च. निरुक्तं शास्त्रमितरा; ट. निरुक्तं. ८ ग. 'ते ॥ २५ ॥ सा'.
९ घ. ट. मन्त्रेण युक्ता'. १० ठ. भवतीति पश्यन्ति त ऋषयः. ११ ग. ज.
श्रुतधर्मभ्यः; च. श्रुतधर्मभ्यः. १२ ग. च. ज. घ. ट. ठ. 'धर्मिणां १३ ग.
१४ घ. झ. ' एव ' नास्ति; ट. 'क्षेने' ज. 'नैव.

सौकर्येणोपदेशप्र- शार्थम् । कथं नामोपदिश्यमानमेते सक्रतुयुग्मही-
हणाय वेदवेदाङ्गाना- तुमित्येवमर्थमधिकृत्य म्हायन्तः खिद्यमानास्तेष्व-
मसाक्षात्कृतधर्माभिः मृहत्सु तदनुकम्पया तेषामायुषः संकोचमवेक्ष्य
समाम्नानम् कालानुरूपां च ग्रहणशक्तिं बिल्मग्रहणायेमं ग्रन्थं ५

मवादिदेवपल्यन्तं समाम्नातवन्तः । किमेतमेव ।
नेत्युच्यते ॥ वेदं च वेदाङ्गानि चेतराणीति । कथं पुनः समाम्नासिपुंसिति ॥
आह । शृणु । वेदं तावदेकं सन्तमतिमहत्त्वाद्बुरध्येयमनेकशाखाभेदेन
समाम्नासिपुः । सुखग्रहणाव व्यासेन समाम्नातवन्तः । तद्यथा । एक-

विंशतिधा बाह्वृच्यभेकशतधाश्वर्ष्यं सहस्रधा सा- १०
समाम्नानप्रकारः मवेदं नवधाधर्वणम् । वेदाङ्गान्यपि । तद्यथा ।
व्याकरणमष्टधा निरुक्तं चतुर्दशधेत्येवमादि । एवं

समाम्नासिपुर्भेदेन ग्रहणार्थम् । कथं नाम भिन्नान्येतानि शास्त्रान्तराणि
लघुनि सुखं गृहीयुस्ते शक्तिहीना अल्पायुषो मनुष्या इत्येवमर्थं समाम्नासि-
पुंसिति । १५

बिल्मशब्दं भाष्यत्रोक्यप्रसक्तं निर्भ्रवीति । यदेतत् ' बिल्म ' इत्युक्तमेतत्
' भिल्मं ' वेदानां भेदनम् । भेदो व्यास इत्यर्थः । ' भासनमिति वा ' ।
अथवा भासनमेव बिल्मशब्देनोच्यते । वेदाङ्गविज्ञानेन भासते प्रकाशते
वेदार्थ इत्यत इदमुक्तं बिल्ममिति । एवं भिदेर्भासतेर्वा बिल्मशब्दः । एवमिदमृ-
षिम्यो निरुक्तज्ञास्त्रमायार्तमितलज्ञाणि चाङ्गानीति परिशोभित आगमः । २०

अथेदानीं निघण्टुसमाम्नायविरचना वक्तव्या प्रकरणत्रयाविभागेन
सुखव्याख्यानार्थमस्य शास्त्रस्य । सेयमुच्यते ।
निघण्टुसमाम्नाय- ' एतावन्तः समानकर्मणो धातव एतावन्त्यस्य
स्य प्रकरणत्रयम् सत्त्वस्य नामधेयानि ' इति । स एषं षदराशिनै-

१ क. ख. घ. झ. ट. ठ. 'मानमर्थमेते' २ क. ख. घ. झ. ट. ठ. 'गृहीतं' २५
३ क. ख. मित्येतमधि'; घ. झ. ट. 'मित्येतवमर्थ' ४ क. ख. घ. झ. ट.
ठ. बिष्मग्रहणं, ५ घ. झ. ट. ठ. भाष्यकारप्र'. ६ क. ख. 'मागत'; घ. ट.
'मागयात'. ७ घ. झ. ट. ठ. 'त्रयसंविभागेन'. ८ ग. च. ज. ट. 'कर्मणो'.
९ घ. एकः २६

- घण्टुकं नाम प्रकरणम् । एतावन्त इति या चैर्षु
 नैघण्टुकम् धातुषु चाख्यातपदेषु प्रतिनियता संख्या साभि-
 प्रेयते । तद्यथा । ' गतिकर्माण उत्तरे धातवो द्वाविंशं शतम् ' [नि०
 ३ । ९] ' कान्तिकर्माण उत्तरे धातवोऽष्टादश ' [निर० ३ । ९]
 ५ इत्येवमादि । एतावन्यस्य सत्त्वस्येति नामधेयप्रतिनियता संख्याभिप्रेयते ।
 तद्यथा । ' पृथिवीनामधेयान्येकविंशतिः ' [निर० २ । १७] ' हिर-
 ष्यनामान्युत्तराणि पञ्चदश ' [निर० २ । १०] इत्येवमादि । यत्रैता-
 वर्थौ प्रायेण चिन्त्येते प्रसङ्गतोऽन्यथाकिंचित्तदेतदेवंलक्षणं नैघण्टुकं नाम
 प्रकरणं गवादि प्राग्जहाशब्दात् [निघ० अध्या० १-३] ।
 १० अथ पुनर्यत्र ' एतावतामर्थानामिदमभिधानं ' इत्यर्थः प्रायेण
 चिन्त्यते । तद्यथा । ' आदित्योऽप्यकूपारः
 श्वेतपदिकम् समुद्रोऽप्यकूपारः [निर० ४ । १८] इत्ये-
 वमादिः । अनवगतसंस्काराश्च निगमा जहा-
 दयः प्रायेण चिन्त्यन्तेऽनुषङ्गतोऽन्यथाकिंचित्तदेतदेवंलक्षणमैकपदिकं नाम
 १५ प्रकरणं जहादि प्राग्गनिशब्दात् [निघ० अध्या० ४] ।
 अथ पुनर्यत्र नैघण्टुकं देवतानामास्मिन्मन्त्र इदमन्यदत्र प्राधान्येव
 वर्तत इत्ययं विभामः प्रायेण चिन्त्यते तदेवंलक्षणं
 दैवतम् प्रकरणं दैवतं नामाग्निशब्दादि देवपल्यन्तम् ।
 (निघ० अध्या० ५) । तान्येतावि
 २० त्रीणि प्रकरणानि नैघण्टुकमैकपदिकं दैवैतमिति । अनेन प्रकरणत्रयावि-
 भागप्रपञ्चेनेदमवस्थितं निरुक्तशास्त्रमिति ।
 ' तद्यदन्यदेवते मन्त्रे निपतति नैघण्टुकं तत् ' । इदमुक्तं ' नैघण्टु-
 कमिदं देवतानाम प्राधान्येनेदमिति ' । तत्र न
 नैघण्टुकदेवता- ज्ञायते किमिदमुक्तं भवति । तदेतल्लक्षणत उप-
 २५ नाम्नो लक्षणम् दिश्यत इति पर्युपयुक्तस्तच्छब्दः । यदभिधानम-
 न्येदेवते । अन्या यस्मिन् प्रधानदेवता सोऽयम-
 न्यदेवतः । तस्मिन्नन्यदेवते मन्त्रे स्वमर्थस्यस्यां प्रधानायां मन्त्रदेवतायां

१ घ. झ. ट. वैष्णु. २ क. ख. ठ. व्याख्यात°; झ. वाख्यातपदेषु. ३ क. ख.
 ग. ज. नामसु प्रति°; घ. झ. °स्येति या नामसु प्रति°; ट. °स्येति या नामसु
 प्रति° नामधेय. ४ घ. झ. ट. संख्या साभिने°. ५ ठ. ' एतत् ' नास्ति. ६
 घ. झ. ट. ठ. तदेवदेव°. ७ घ. झ. ठ. दैवमिति. ८ क. ख. ग. च. ज. ङ.
 २९ °न्यदेव°. ९ क. ख. ट. °न्यदेव°.

निगमयन्तति प्रयुज्यमानमङ्गभावं गच्छति मन्त्रवाक्ये नैघण्टुकं तदित्यु-
च्यते । गुणभूतमित्यर्थः । संज्ञा हि तस्येयमस्मिच्छास्त्रे । तद्यथा ।

अश्वं न त्वा वारवन्तं वन्दध्यां अग्निं नभोभिः । सम्राजन्तमध्वराणाम्

(ऋ० सं० १ । २७ । १) ॥ अस्यामृच्यश्च

नैघण्टुकदेवतोदा- नैघण्टुकोऽग्निः प्रधानम् । शुनःशेषस्वार्पम् । ५
हरणम् गायत्री । वारवन्तीयानुशंसने विनियुक्ता । साम्नश्च

वारवन्तीयस्यैषा योनिः । अश्वं न त्वा अश्वमिव

त्वा हे अग्ने अग्निं अग्नेतारं देवोनां वारवन्तं बालवन्तं वृपाश्वम् । स
ह्यतितरां बालवान्भवति वन्द्यते परिचर्यते च न तथान्ये । तमिव त्वां
वन्दध्वै वन्दामहे स्तुमो नभोभिर्नमस्कारैरज्ञैर्वा हविर्भिरुद्यतैः । क पुनर- १०
वस्थितं कथं वा वन्दामह इति । सम्राजन्तं दीप्यमानमध्वराणां यज्ञानां
मध्येऽवस्थितमुत्तरवेद्यादिषु धिष्येष्वभिप्रेतार्थसिद्धये वन्दामहे ।

बालशब्दस्य निगमप्रसक्तस्य निर्वचनम् । 'बाला दंशवारणार्था
भवन्ति' । तैर्हि दंशादयो निवार्यन्ते । दंशशब्दस्य प्रसक्तानुप्रसक्तस्य
निर्वचनं 'दंशो दशतेः' इति । दशति ह्यसौ । १५

द्वितीयमुदाहरणम् । मृगो न भीमः कुंचरो गिरिग्राः परावत आ
जंगन्था परस्याः । सूकं संशायं पविमिन्द्र तिग्मं वि शत्रून्ताक्लिह वि मृधो
नुदस्व [ऋ० सं० १० । १८० । २] ॥

तत्रैव द्वितीयोदा- जैयो नामेन्द्रपुत्रः । तस्येयमार्पम् । २०
दाहरणम् त्रिष्टुप् । वैमृधस्य हविषो याज्या [आश्व०
श्रौ० २ । १०] । इन्द्रोऽस्य प्रधानं मृगो

• नैघण्टुकः । मृगो न मृग इव व्याघ्रो वा सिंहो वा । भीमो भीपर्णः
• कुचरः कुत्सितचरणो हिंस्रः प्राणिवधजीवनः । गिरिग्राः पर्वताश्रयः । स यथा

१ ग. ज. निगमयत्यभिप्रयुज्य, ° २ क ख. °च्छास्त्रे ॥ ५ ॥ तद्य; ° ग.
°च्छास्त्रे ॥ ३५ । २६ खण्डः ॥ तद्य; ° च. ज. °च्छास्त्रे ॥ ३५ ॥ तद्य. २५
३ ग. त्वा०मध्वराणाम्; घ. झ. ट. त्वा०अध्वराणाम्. ४ क. ख. ग. ज. ठ.
°अषे ने. ५ घ. झ. ट. देवतानां. ६ घ. झं ट. 'नभोभिः' नास्ति. ७ ठ बाल°. ८ ठ. बाला. ९ ग. च. ज. °णम् ॥ ६६ ॥ मृगो. १० ग. च. ज. घ. झ.
ठ. भीम इति. ११ क. ख. ग. च. ज. ठ. गयो. १२ घ. झ. ट. भीषणं. २९

कंचिदन्वयं प्राणिविशेषं हन्ति तैरनभिभूयमानः । परावतः परस्मादतिदूर-
स्थानात्परस्याः दिवः संबन्धिन आगच्छे । एतदर्थमागत्य चेह कर्मणि हे
इन्द्रैतदस्मद्वचः कुरु । सूक्तं यः शत्रुकार्येषु सतुं शक्नोति तं पविं वज्रः
संशाय तीक्ष्णीकृत्य तिग्मं छेदनायोत्साहवन्तं मुनिशितं कृत्वा ततो
वित्ताब्धिं विताडय एतानस्मच्छत्रून् । एकप्रहारवर्जितदेहान्कुरुष्व ।
यानपि च न हिनस्ति कथंचित्तानपि हिंसकान्विनुदस्व नानाप्रकारं
प्रेत्यस्व दूरमपुनरागमनाय ।

‘ अथ चेदेवताभिधानं ’ एतत्कुचर इति ततः ‘ कायं न चस्तीति ’
सर्वत्र चरतीति । ‘ गिरिश्चा मेघस्थायी ’ इति च । अनुपक्षीणशक्तयोः
हि विभवो वेदशब्दाः यथाप्रज्ञं पुरुषाणामर्था-
वैदिकशब्दानां स- भिधानेषु विपरिणममानाः सर्वतोमुखा अनेका-
र्वतोमुखत्वम् र्थान्ब्रुवन्तीत्येतदनेन प्रदर्शितं भवतीत्यत्र चेदेव-
त्तभिधानमिति ।

मृगादिशब्दान्निगमप्रसक्तान्निर्वीति । ‘ मृगो माछेर्गतिकर्मणः ’ । नित्यं
हासौ गच्छति । ‘ भीमो बिभ्यत्यस्मात् ’ । सर्व एव हास्माद्धिभेति ।
भीष्मशब्दं सारूप्यप्रसक्तं निराह ‘ भीष्मोऽप्येतस्मादेव ’ इति । ‘ कुचर
इति चरतिकर्म कुत्सितम् ’ । चरति हासौ कर्म कुत्सितं व्याघ्रो वा
सिंहो वा । कायं न चरतीति देवताभिधानत्वे । ‘ गिरिः समुद्रीर्णो भवति ’ ।
समस्तो हासावुद्रीर्ण इव भूमौ भवति । पर्वतशब्दं पर्यायाख्यानुप्रसक्तं
निराह ‘ पर्ववान्पर्वतः ’ इति । शिलाशिखरसंधिभिरसौ तद्वादि^३ भवति ।
पर्वशब्दं विग्रहप्रसक्तं निराह । ‘ पर्व पुनः पृण्यतेः ’ पूरणार्थस्य ।
पूरयन्ति हि ते शिलाशिखरसंधयोऽखिलं पर्वतम् । ‘ प्रीणातेर्वा ’ तर्प-
णार्थस्य । तत्पुनरेतत् ‘ अर्धमासपर्व ’ । किं कारणम् । ‘ देवानस्मिन् ’

१ ठ. तैनाभिभू° २ ग. ज. ‘ परावतः.....स्थानात् ’ नास्ति. ३ घ.
२१ झ. ट. ठ. परस्याःअति°. ४ ग. ज. ‘ दिग्.....मागत्य च ’ नास्ति. ५ घ. झ.
ट. आजगन्थ; ठ. आजगन्थ आगच्छ. ६ घ. झ. ट. ठ. ‘ कार्येषु. ७ ग. च.
ज. घ. झ. वित्ताब्धिं. ८ ठ. °च मृगः संशामयुक्तान् युयुत्सून् न हिन°. ९ ग. ज.
प्रब्रुवन्ति; च. स्रवन्ति. १० क. ख. घ. झ. ट. ठ. गिरिः पर्वतः समुद्री°. ११ क. ख. ग. ज. ‘ स्थानप्रसक्तं; ठ. पर्यायानुप्रसक्तं. १२ च. शिखरं ख. १३
३० क. ख. घ. झ. ट. ‘ हि ’ नास्ति.

हविर्भिः ' प्रीणन्ति ' । ' तत्प्रकृतीतरत्संधिमात्रसामान्यात् ' । कालसं-
धिश्च शिलासंधिश्च समानं संधित्वमिति । देवताभिधानपक्षे ' मेघ-
स्थायी ' गिरिष्ठाः । ' मेघाऽपि गिरिरेतस्मादेव ' । असावपि समुद्रीर्णो
भवात्पन्तारिक्षलोके ।

' तद्यानि नामानि प्राधान्यस्तुतीनां देवतानां तद्देवतामित्याचक्षते ।
तदुपरिष्ठाव्याख्यास्यामः । नैघण्टुकानि नैगमा-
द्देवतसंज्ञाया अर्थः नीहेह ' । तदेतदुच्यते । सामान्यलक्षणोपलक्षि-
तप्रकरणत्रयविभागोनावस्थितो गवादिदेवपत्न्यन्तः
स्वाम्नायोऽयमानुपूर्व्या व्याख्यास्यत इति पर्युपयुक्तस्तच्छब्दः । यानि नामानि
प्राधान्यस्तुतीनामन्यादीनाम् । प्रधानभावेन याः स्तूयन्ते न निपातभा-
क्त्वेन तत्र एतन् प्राधान्यस्तुतयो देवताः । तासां किल यानि नामान्यन्या-
दीनि देवपत्न्यन्तानि तानि सर्वाण्यपि समुदितानि सन्त्येतयैकया
सामान्यया प्रकरणसंज्ञेयाचक्षत आचार्याः । कृतमया । उच्यते
देवतामित्येतया । निरूढा हीयमेतस्मिन्नैघण्टुशब्दसमुदाये संज्ञेत्यभि-
प्रायः । तत्पुनरेतद्देवतं प्रकरणमुपरिष्ठाव्याख्यास्यामोऽस्य शास्त्रस्य ।
आह । किं कारणमिति । उच्यते । गुणपदेषु व्याख्यातेषु
प्रधानदेवतापदानि सुखं व्याख्यास्यन्त इत्यनेनाभिप्रायेण देवतापरिज्ञानत-
त्कलाभिधाननिष्ठं च कथं नामेदं शास्त्रं स्यादिति । यानि पुनर्नैघण्टुकानि
गवादीनि नैगमानि च जहादीनि तान्नीह प्रक-
श्रयाणं प्रकर- रणद्वये नैघण्टुके चैकपदिके च व्याख्यास्याम १०
णानां व्याख्याब्रह्मः इत्येतदेवानुवर्तते । त एते गवादयो देवपत्न्यन्ता
निघण्टवः । तदेकदेशो नैघण्टुकं प्रकरणम् ।
निघण्टुनैघण्टुक- निघण्टुसंज्ञया च व्यवहारो लोके निघण्टुमधी-
शब्दयोरर्थः महे निघण्टुमध्यापयाम इति । शास्त्रे खल्वपि
नैघण्टुकं प्रकरणमिति । नैगममित्यैकपदिकम् । १५

१ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. प्रीणन्तीति. २ च. 'संज्ञा आच'. ३ क. ख. घ.
ङ. ट. ठ. 'स्मिन्नैघण्टुकशब्द'; ग. ज. 'स्मिन्नैघण्टुशब्द'. ४ क. ख. घ. ङ.
ट. ठ. ' इति ' नास्ति. ५ ग. च. ट. तदेकदेश.

नैघण्टुकानि च पदानि नैगमानि चेह प्रकरणद्वये व्याख्यास्यामः । अध्या-
यपरिसमाप्तिलक्षणार्थः पारितोषार्थो वा द्विरभ्यास इति ॥ २० ॥
इति ऋज्वर्थायां निरुक्तवृत्तौ जम्बूमार्गाश्रमव्रासिन आचार्यभगवद्गुरुस्य
कृतौ षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

१

समाज्ञायस्तत्रचतुष्टमतोऽन्येऽथनिष्पातावायुर्वैत्वाननूनं
नूनंसातऋचांत्वोऽक्षण्वन्तोनिष्क्रासोहविभिर्मितीभान्यथा-
पियोयथोहिन्वथापीदमर्थवन्तोऽथापीदं स्थापुंरयमुतत्वः-
पश्यन्नुतत्वंसंख्ये विंशतिः ।

१०

इति निरुक्ते पूर्वषष्ठे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

तत्र प्रथमः पादः ।

१५

हरिः ॐ । अथ निर्वचनं तद्येषु पदेषु स्वरसंस्कारौ
समर्थौ प्रादेशिकेन गुणेनान्वितौ स्यातां तथा तानि निर्झू-
यादथानन्वितेऽर्थेऽप्रादेशिके विकारेऽर्थनित्यः परीक्षेत केन-
चिद्रत्तिसामान्येनाविद्यमाने सामान्येऽप्यक्षरवर्णसामान्या-
न्निर्झूयान्न त्वेव न निर्झूयान्न संस्कारमाद्रियेत विशयवत्यो
हि वृत्तयो भवन्ति यथार्थं विभक्तीः संनभयेत्प्रत्तमवत्त-
मिति धात्वादी एव शिष्येते अथाप्यस्तेर्निवृत्तिस्थानेष्व्वा-

१०

* इयं खण्डशृङ्खला छ. त. द. पुस्तकेषु न विद्यते.

१ क. ख. घ. झ. ट. नैघण्टुकानि नैगमानि पदानि चेह°. २ क. ख.
१५ घ. झ. ट. ठ. अङ्को नास्ति; ग. च. ज. ३७. ३ क. ख. घ. झ. ट. ठ. इति
निरुक्तटीकायां. ४ ग. षष्ठोऽध्यायः । निरुक्ते प्रथमोऽध्यायः समाप्तः; घ. ट. षष्ठ-
स्याध्यायस्य षष्ठः पादः समाप्तः; झ. षष्ठस्य षष्ठः पादः समाप्तः अध्यायः समाप्तः; ठ.
षष्ठाध्यायस्य षष्ठः पादः समाप्तिमगमत्, ५ छ. त. द. पुस्तकेष्वियं खण्डशृङ्खला
नास्ति. ६ छ. 'इति०ध्यायः' खण्डशृङ्खलायाः प्राग्वर्तते; थ. इति नैरुक्ते
पूर्व°; छ. द. इति प्रथमोऽध्यायः समाप्तः; त. इति प्रथमोऽध्यायः. ७ छ. 'केन
११ विकारेणान्वितौ. < क. ख. छ. त. द. °ते ॥ १ ॥ अथा'.

द्विलोपो भवति स्तः सन्तीत्यथाप्यन्तलोपो भवति गत्वा-
गतमित्यथाप्युपधालोपो भवति जग्मनुर्जग्मुरित्यथाप्युप-
धाविकारो भवति राजा दण्डीत्यथापि वर्णलोपो भवति
तत्त्वा यामीत्यथापि द्विवर्णलोपस्तूच इत्यथाप्याद्विविपर्य-
थो भवति ज्योतिर्घनो बिन्दुर्वाद्य इत्यथाप्याद्यन्तविपर्यथो ५
भवति स्तोका रज्जुः सिकतास्तर्कित्यथाप्यन्तव्यापत्ति-
र्भवति ॥ १ ॥

“ अथ निर्वचनम् ” । नामाख्यातोपसर्गमिपातलक्षणमुक्त्वा शास्त्रा-
रम्भप्रयोजनानि च वेदवेदाङ्गव्यूहं च सप्रयोजनं निघण्टुसामान्नायविरचनां १०
च प्रकरणत्रयविभागोनोक्त्वा दैवतमुत्कृष्य नैघण्टुकनैगमे प्रकरणे पुरस्कृते
‘ नैघण्टुकानि नैगैमानीह ’ इति । ते पुनरेते निर्वचनलक्षणमनुक्त्वा न शक्येते
व्याख्यातुं यस्मात् ‘ अथ ’ एतस्मात्कारणात् ‘ निर्वचनं ’ लक्षणतो
व्याख्यास्याम इति वैक्यशेषः । अपिहितस्यार्थस्य परोक्षवृत्तावतिपरोक्षवृत्तौ
वा शब्दे निष्कृष्य विगृह्य वचनं निर्वचनम् । स १५
निर्वचनशब्दस्यार्थो एष निर्वचनाभ्युपाय इत्युच्यते । इह द्विविधाः
निर्वचनप्रकाराश्च शब्दाः समर्थस्वरसंस्कारां असमर्थस्वरसंस्काराश्च ।
तत्रैवं सति ‘ येषु ’ तावत् ‘ पदेषु स्वरसं-
स्कारौ समर्थौ ’ संगतार्थौ अवैपरीत्येन ‘ प्रादेशिकेन ’ च ‘ गुणेना-
न्वितौ स्यातां प्रदेशाभिर्धायािना धातुरूपेणान्वितौ संबद्धानुगतावभिधे- १०
यस्थे धातुरूपे स्यातां ‘ तानि ’ तावत् ‘ तथा ’ एव यथालक्षण-
मेव ‘ निर्ब्रूयात् ’ । आह । कृतो वा संशय
केषांचिच्छब्दानां इति । उच्यते । अर्थप्रधानत्वादनादत्यैव लक्षणमेषु
लक्षणशास्त्रानुसारे- नैरुक्तो निर्ब्रूयात्तन्मा भूदित्यत इदमुच्यते ‘ येषु
ण निर्वचनम् पदेषु स्वरसंस्कारौ समर्थौ स्यातां तथा तानि १५
निर्ब्रूयात् ’ इति ।

१ ठ. ड. दण्वाति ॥ अथा०. २ क. ख. छ. त. द. २. ३ ठ. नैगमानीहेति
हे; ठ. ड. नैगमानीहेति. ४ ठ. ड. ‘चलस’. ५ क. ख. झ. इति शेषः. ६
क. ख. झ. द्विधा. ७ क. ख. ग. ज. ‘संस्काराश्च अस’. ८ क. ख. झ. ‘संताथी’
नास्ति. ९ ग. ज. ठ. ड. ‘च’ नास्ति १० ठ. ड. ‘धायािना गुणेन धातु’. ११ ग.
ज. ‘न्वितौ स्यातां संबद्धानु’ १२ ध. झ. ट. ठ. ड. लक्षणमेवेषु’.

- ‘ अद्यानन्वितेऽर्थेऽप्रादेशिके विकारेऽर्थनित्यः परीक्षेत केनचिद्वृत्ति-
सामान्येन ’ । अथ पुनरनन्वितेऽर्थे न्याय्यस्वरसंस्कारयुक्तेन शब्देन ।
यत्र निपुणमन्विष्यमाणः शब्दोऽर्थवान्कल्पयितुं
केषांचिदर्थसामा- न शक्येत । अन्यथैवार्थो व्यवतिष्ठतेऽन्यथैव
५ न्येन शब्दः । प्रादेशिकेन विकारेण विक्रियमाणोऽपि
चासौ शब्दो विपरिणम्यमानोऽप्रादेशिक एव
स्यादसमर्थ एव तां प्रदेशाख्यामभिधेयसत्त्वस्थां क्रियामभिधातुम् ।
आह । तत्र किं कर्तव्यमिति । उच्यते । तत्रैवं सत्यर्थनित्ये
भूत्वार्थप्रधानः । तद्यथा मुद्गनित्यमेवास्य भोजनमित्युक्ते मुद्गप्रधान-
१० मिति गम्यते एवमिहाप्यर्थनित्य इत्युक्तेऽर्थप्रधान इति गम्यते ।
अर्थप्रधान्येनानादृत्य स्वरसंस्कारौ परीक्षेत । ततस्तदभिधानं बुद्ध्या
केनचिदर्थवृत्तिसामान्येन क्रियागुणसामान्येनेत्यर्थः । कतमस्य धातोरर्थ-
सामान्यमिहास्तौति । ततस्तर्कयित्वा सामान्यं तेन निर्ब्रूयात् । अर्थो
हि प्रधानं तद्गुणभूतः शब्दः । तस्मादर्थसामान्यं बलीयः शब्दसामान्यात् ।
१५ अथ पुनर्यत्रार्थसामान्यमपि नास्ति तत्र ‘ अविद्यमानेऽर्थेसामान्येऽ-
प्यक्षरवर्णसामान्यान्निर्ब्रूयान्त्वेष न निर्ब्रूयान्
केषांचिदक्षरवर्ण- संस्कारमाद्रियेत विशयवत्यो हि वृत्तयो भवन्ति
सामान्येन यथार्थं विभक्तीः संसमयेत् ’ । स्वरवर्णसामान्ये-
नापि निर्ब्रूयादेव । अमुष्मिन्धातावयं स्वरो
२० वर्णो वा मया दृष्टः स एवायमस्मिन्नभिधाने लक्ष्यत इत्येवमुत्प्रेक्ष्य स
धात्वर्थः सूत्रबद्ध इव तस्मिन्नभिधान आहृत्य संफारीकृत्य कृत्स्नः प्रकाश-
यितव्यः । एवमविद्यमानेऽर्थेसामान्ये स्वरवर्णसामान्यमात्रेणापि निर्ब्रूयादेव ।
न त्वेव न निर्ब्रूयात् । इतरथा ह्यनर्थकमेव निरुक्तशास्त्रं स्यात् । तन्मा
भूदित्यत उच्यते लक्षणपराङ्मुखेषु शब्देषु ‘ न संस्कारमाद्रियेत ’ । किं
२५ तर्हि । अर्थसामान्यमाद्रियेत शब्दसामान्यं वा । तद्यथा । प्रवीणोदारनि-

१ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. निपुणमप्यन्विष्य°. २ क. ख. घ. झ. ट. ठ.
ड. शक्यते. ३ क. ख. घ. झ. ‘मान्यमत्रास्ती°; ट. ‘मान्यमत्रास्ती° मिहा.
४ ट. ड. °ब्रूयादिति । स्वर वर्ण°. ५ च. फारीकृत्य. ६ घ. झ. ट. ठ. ड.
१९ अर्थस्य सामान्ये.

स्त्रिशशब्दा उत्सृष्टस्वार्थाभिधेयसंबन्धाः सन्तः
 अर्थसामान्यस्यो- क्रियागुणसामान्यहेतुमात्रमाश्रित्यान्धेवार्थान्तरे-
 दाहरणानि। पु वर्तन्ते । तद्यथा प्रकृष्टो वीणायां प्रवीणो
 गान्धर्वे । अत्र हास्य मुख्या वृत्तिः । स एष
 स्वमर्थमभिधेयमुत्सृज्यैव गान्धर्वमभ्यासपाटत्रमात्रं सामान्यमाश्रित्य सर्व-
 त्रैवाभिप्रवृत्तः । यो हि यस्मिन्कृतयत्न उत्पन्नकौशलो भवति स
 तत्रोच्यते प्रवीण इति । तद्यथा । प्रवीणो व्याकरणे प्रवीणो निरुक्त-
 इति । एवमेवोदार इति । प्रागारसंनिपाताद्वाहृतमौत्रेणैवाकूतेनैव
 सारथेयो वहत्यश्नोऽनङ्गान्वा स उदातरत्वाद्दुदारः । तत्र हि सम-
 ज्ञसा वृत्तिरस्य शब्दस्य । स एष उत्सृज्यैव स्वमर्थमाकृतानुविधायि-
 त्वमात्रमेव सामान्यमाश्रित्य प्रवृत्तः । यो हि कश्चित्कस्मैचिदाकृतमेवं लक्ष-
 यित्वा प्रागेव प्रार्थनाददाति स उदार इत्युच्यते । एवमेव निस्त्रिशः ।
 त्रिभिः प्रदेशैर्द्वाभ्यां धाराभ्यामप्रेण च निश्चितः श्यतीति निस्त्रिशः
 स्वर्गः । तत्र हास्य शब्दस्य समज्ञसा वृत्तिः । स एष छेदनसमानरूपं
 क्रौर्यसामान्यमाश्रित्य सर्वत्रैवाभिप्रवृत्तः । यो हि लोके क्रूरो भवति स
 निस्त्रिश उच्यते । एवमेते क्रियागुणसामान्यमात्रेण वर्तन्ते ।

यथैत एवमन्येऽन्यभ्युहितव्याः । अभ्युह्य चैवमर्थसामान्येन निर्वक्तव्याः ।
 स्वरवर्णसामान्ये तु प्रचुराप्यबोदाहरणानि ।
 नैगमशब्देपु स्वर- सर्व एव हि नैगमाः शब्दा जहादयः स्वरवर्ण-
 वर्णसामान्यमेव सामान्यमात्रेणैव निरुच्यन्ते । न च निरुक्ते
 कारकहारकलावक्रादिशब्दा व्युत्पाद्यन्ते सुबोधैव ।

१ क. ख. ग. ज. क्रियागुणसामान्यं हेतुं. २ घ. ट. ठ. ड. 'हेतुमाश्रि'.
 ३ ग. च. ज. प्रवृत्तिः. ४ ठ. ड. प्रागारसं. ५ क. ख. ग. ज. 'पाताङ्गाकूतेनैव'.
 ट. ड. 'पाताङ्गाहृतमात्रेणैव वासंकेतेनैव सारं'. ६ ट. ड. उद्गततत्त्वां.
 ७ क. ख. च. 'एव' नास्ति. ८ ग. ज. निश्चितः. ९ च. श्यतीति. १० घ. झ.
 ट. ठ. ड. स निस्त्रिशः. ११ क. ख. खड्गः मुख्यग्रहणात् । तत्र; घ. झ. ट. ड.
 खड्गः मुख्यग्रहणात् । तत्र; ट. खड्गः मुख्यग्रहणात् । तत्र ङि. १२ च. 'शब्द-
 स्य' नास्ति. १३ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. 'अभि' नास्ति. १४ क. ख. घ. झ.
 ट. ठ. ड. इत्युच्यते. १५ घ. झ. ट. ठ. ड. 'अभि' नास्ति. १६ च. अभ्युह्य;
 ट. अभ्युह्यैव' भ्युह्य च ए. १७ घ. झ. ट. ठ. ड. 'च' नास्ति.

हि तेषां व्युत्पत्तिः प्रसिद्धैव च व्याकरण इति । य एष तु दुर्बोधाः
परोक्ष्यातिपरोक्षवृत्तयो बिल्मकृदरोर्दरवैतसपर्वशब्दादयस्त एव व्युत्पाद्य
निरुच्यन्ते । तेषु हि विशेषणार्थवत्ता निरुक्तस्य ।

दुर्बोधशब्दनिर्वचनं हि निरुक्तशास्त्रस्य प्रयोजनं यस्मात्तच्चि-
र्वचनं संशयाकुलम् ।

तान्येवार्थसामान्येन वा शब्दसामान्येन वा
निर्ब्रूयान्न तेषु स्वरसंस्कारमाद्रिष्यते । आह ।
किं कारणमिति । उच्यते । ' विशयवत्यो हि
वृत्तयो भवन्ति ' । हिरयं हेत्वर्थे । यस्माद्विशे-
यवत्यो बहुसंशयवत्यः शब्दानामर्थेषु वृत्तयो
भवन्ति । नाभाभवेनार्थेष्ववस्थिता प्रवृत्तिरित्येवं स्यान्नैवं स्यादिति विचा-
रयन्तः सन्तः प्रतिपक्षसंभोहाच्छेरत इवास्मिन्निति विशयः संशय इति ।
अत्र केचिदर्थसामान्येन काचिद्वर्तन्ते शब्दाः केचित्स्वरसामान्येन केचिद्वर्ण-
सामान्येन । यत एवमतो विभक्तोरपि यथार्थमेव संनस्येद्विपरिणमयेत्पू-
र्वोत्तरपदप्रकारणाविरोधेन । किं कारणम् ।

निर्वचनार्थं विभ- तासामपि हि बह्व्ययो भवत्येव । ' सुपां स्थाने
क्त्योऽपि विपरिणम- सुपो भवन्ति ' इति हि वैयाकरणाः पठन्ति ।
शितव्याः दर्शयिष्यति चायमपि विभक्तिविपरिणामम् ।
तद्यथा । ' हस्तु शोकैर्हृदयानि शोकैः ' [नि० ९ । ३३] इत्येवमादि ।

अधुनैवमुक्त्वा विशयवत्यो भवन्तीत्यर्थवशेन व्याकरणेऽपि शब्दवि-
परिणामो भवतीत्येवं दर्शयति । ' प्रक्तमवत्तमिति
शब्दविपरिणाम- धात्वादी एव शिष्येते ' इत्येवमादि । ' दुदान् दाने'
स्योदाहरणानि । केषां- [धा० ३ । ९] । तस्य प्रपूर्वस्य प्रत्तमिति ।
चिद्धातूनामादी एव अत्र दकार आकारश्च धातुः । परो निष्ठाप्रत्य-
शिष्येते यस्तकारः । तत्रैवं सति ' दोदध्दोः [पा० ७ ।
४ । ४६] इति वर्तमाने ' औच उपसर्गात्तः '

- १५ १ घ. झ. ट. ठ. ड. ' प्र ' नास्ति. २ ग. ज. कृतरोर्दं; ठ. ड. कृबुनोर्दं.
३ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. एव हि व्युत्पा०. ४ घ. झ. ट. ' वा ' नास्ति.
५ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. ' स्वर ' नास्ति. ६ क. ख. ग. ज. ठ. ड.
' भाद्रियेत. ७ ग. ज. नामाभेनार्थेष्ववस्थिता प्रवृत्तिरित्येवं स्यादेवं स्यादिति विचा-
रयन्तः सन्तः संभोहाच्छेरत इवास्मिन्निति विशयः संशयः नानाभावेना० च. [नाना-
भावेनार्थेष्ववस्थिता प्रतीत्य चेतसा एवं स्यादेवं स्यादिति विचारयन्तः प्रतिपन्नः संभो.
११ हाच्छेत इव शिष्येति विशयः संशयः] नानाभावेना० < ग. च. ज. ' भक्तिपरि०.

[पा० ७ । ४ । ४७] इत्याकारस्य तकारो भवति । झरो झरि सबर्णे ।
 [पा० ८ । ४ । ६५] इति धात्वन्त्यस्य तकारस्य लोपे कृते ' खारि
 च ' [पा० ८ । ४ । ५५] इति तकारस्य चर्त्वे कृते ' परः संनि-
 कर्षः संहिता ' [पा० १ । ४ । १०९] इति धातुतकारः प्रत्यय-
 तकारेण साकं संयोगतामुपैति ' ह्रलोऽनन्तराः संयोगः ' [पा० १ ।
 १ । ७] इति । ततः प्रादिसमासे कृते ' प्रत्तं ' इति भवति । एवमेव
 ' दो अवखण्डने ' [धा० ४ । ४२] इत्यस्यावपूर्वस्य ' अवत्तं ' इति ।
 अत्रापि दकार ओकारश्च धातुः परो निष्ठातकारः । अत्र ' आदे च
 उपदेशेऽनिति ' [पा० ६ । १ । ४५] इत्योकारस्याकारे कृते तभा-
 वलोपचर्त्त्वपरगामनप्रादिसमासाः पूर्वबदेव । एवमनयोर्धात्वोरादी एव शिष्येते ।
 यथानयोरेवमन्येषामपि दृष्ट्वा यथासंभवमनुविधेयम् ।

' अथाप्यस्तेर्निवृत्तिस्थानेष्वदिलोपो भवति स्तः सन्तीति ' । असौ
 भुवि ' [धा० २ । ५५] इत्यस्य निवृत्तिस्थानेषु

आदिलोपः गुणवृद्धिनिवृत्तिस्थानेषु ' किञ्चि ' [पा० १ । १ । ५]
 इति वर्तमाने ' श्रसोरल्लोपः ' [पा० ६ । ४ । १११]

इत्यादिलोपो भवति । योऽयं धात्वादावकार एष लुप्यते । तस्मिन् लुप्ते कथं
 प्रयोगः । स्तः सन्तीति । एवमन्येषामपि दृष्ट्वाऽनुविधेयं यथासंभवम् ।

' अथाप्यन्तलोपो भवति गत्वा गतमिति ' । अत्र गमेः क्वाप्रत्यये
 निष्ठाप्रत्यये च परतोऽनुनासिकलोपो भवति ' अनु-

अन्तलोपः दात्तोपदेशः ' [६ । ४ । ३७] इत्यधिकृत्य
 ' विञ्चति ' [पा० १ । १ । ५] इति । एवमन्येष्वपि

द्रष्टव्यमनुविधेयं च यथासंभवम् ।

' अथाप्युपधालोपो भवति जग्मतुर्जग्मुरिति ' । अत्र गमेः अलोपः ।

' अलोन्त्यात्पूर्वं उपधा ' [पा० १ । १ । ६५]

उपधालोपः इत्यर्कारस्योपधासंज्ञा । तस्य ' गमहनजनखन-
 घसां लोपः ' [पा० ६ । ४ । ९८] इत्युप-

धालोपः । एवमन्येषामपि द्रष्टव्यमनुविधेयं च यथासंभवम् ।

' अथाप्युपधाविकारो भवति राजा दण्डीति ' । राजन् दण्डिन्

इति स्थिते ' नोपधायाः ' [पा० ६ ।
 उपधाविकारः ४ । ७] ' सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ ' [पा०
 ६ । ४ । ८] इति दीर्घत्वम् । दण्डिन् इत्यत्रापि
 ' इन्हनूपार्यम्णां शौ ' [पा० ६ । ४ । १२] ' सौ च ' [पा० ६ ।
 ४ । १३] इति दीर्घत्वम् । ' नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य ' [पा० ८ :
 २ । ७] इत्युभयोरपि नकारलोपे कृते राजा दण्डीति । एवमुपधावि-
 कारो भवति ।

१० ' अथापि वर्णलोपो भवति तच्चा यामीति ' । अत्र चकारलोपः ।
 याचामीत्येवमेतद्ब्रह्मव्यम् । अयं च छान्दस एव ।
 वर्णलोपः अत एव च छान्दसत्वादेवमेव याच्चाकर्मस्वयो
 पठितः ' यामि मन्महे ' [निघ० ३ । १९]
 इति । भाषायां हि याचे इति भवति ।

१५ ' तच्चा यामि ब्रह्मणा वन्दमानस्तदा शास्ते यजमानो हविर्भिः ।
 अहेळ्मानो वरुणेह बोध्युरंशं मा न आयुः प्रमोषीः ' [ऋ० सं०
 १ । २४ । ११] ॥ अनया त्रिष्टुभोपा-
 दाहरणम् ' यामि ' इत्यस्यो-
 क्ततः शुनःशेषो वरुणं तुष्टाव । आज्याद्धृतिर-
 नया सामिकेषु क्रतुषु समिष्टयजुष उत्तरकाळं
 ह्यते । चातुर्मास्येषु च वरुणप्रघासेषु वारुणस्य

हविषो याज्यैषां [आश्व० श्रौ० २ । १७] । हे वरुण तदहं त्वां
 २० वरुणं यामि याच इत्यर्थः । किम् । यन्ममाभिप्रेतम् । कथं पुनर्याचे ।
 ब्रह्मणा ऋग्यजुःसामाख्येन वन्दमानः स्तुवन् । किं च । यदेव त्वं
 मया याच्यसे तदेवायमपि यजमानो हविर्भिः संस्कृतैः सान्ना-
 य्यादिभिराशास्ते । तावावां भवन्तमेकमेवार्थं याचावहे स्तुतिभिर्हवि-
 र्भिश्च । स त्वमहेळ्मानोऽक्रुध्यन् । सर्वो हि याच्यमानः क्रुध्यतीत्यत
 २५ एवमुच्यते । हे वरुण बोधि बुध्यस्व । बुद्ध्वा चैनमावयोरभिप्रेतार्थं कुरु ।
 उरुशंसेत्येकं पदं संबोधनं च । हे उरुशंस बहुस्तुत्य वरुण मा नोऽस्माकं
 याचमानानामायुः प्रमोषीः । कुरु नोऽभिप्रेतार्थसिद्धिमित्यभिप्रायः ।

१ घ. झ. ट. इति हि दी०. २ ग. ज. ' कृते ' नास्ति. ३ घ. झ. ट.
 ' त्थेवमेव द्रष्ट०. ४ घ. झ. ट. ' षायां च या०. ५ ग. च. ज. घ. झ. ट. ठ.
 ड. यामीत्यनया त्रिष्टुभा०. ६ च. ' च ' नास्ति. ७ ठ. ड. ' याज्यैषा ' इत्यं-
 २१ र्यानन्तरं सर्वा ऋक्पठ्यते. ८ क. ख. ग. च. ज. घ. झ. ' महेलमानो०.

- ‘ अथापि द्विवर्णलोपस्तृच इति ’ । अत्र ऋवर्णरेफयोर्लोपः १
 द्विवर्णलोपः रेफ एक ऋवर्णोदरं कृमिवदनुप्रविष्टो द्रष्टव्यः ।
 स लुप्यते ऋवर्णेन साकम् ।
- ‘ अथाप्यादिविपर्ययो भवति । ज्योतिर्घनो बिन्दुर्वाच्ये
 इति ’ । ‘ युत दासौ ’ [धा० १ । ७४१] । तस्यादि- ३
 व्यापस्या ज्योतिः । ‘ हन हिंसागस्योः ’ [धा०
 आदिविपर्ययः २ । २] । तस्य घन इति । ‘ भिदिर्वि-
 दारणे ’ [धा० ७ । २] । तस्य बिन्दुः ।
 ‘ भट भृतौ ’ [धा० १ । ३०७] । तस्य वाच्यः ।
- ‘ अथाप्याद्यन्तविपर्ययो भवति स्तोका रज्जुः सिकतास्तर्किते ’ । ‘ श्रुतिर् १०
 क्षरणे ’ [धा० १ । ४१] । तस्याद्यन्तविपर्ययेण
 आद्यन्तविपर्ययः स्तोकाः । ‘ सृज विसर्गे ’ [धा० ४ । ७२ ॥
 ६ । १३४] । तस्य रज्जुः । ‘ कस विकसने ’
 तस्य सिकताः । ‘ कृता छेदने ’ [धा० ६ । १५५] । तस्य तर्कु ।
 ‘ अथाप्यन्तव्यापत्तिर्भवति ’ ॥ १ ॥ १५

अथ द्वितीयः पादः ।

ओघो मेघो नाधो गाधो वधूर्मध्वित्यथापि वर्णोपजन
 आस्थद्वारो मरुजेति तद्यत्र स्वरादनन्तरान्तस्थान्तर्धातु २०
 भवति तद्विप्रकृतीनां स्थानमिति प्रदिशन्ति तत्र सिद्धा-
 यामनुपपद्यमानायामितरयोपपिपाद्विषेत्तत्राप्येकेऽल्पनि-
 ष्पत्तयो भवन्ति तद्यथैतद्वृत्तिर्मृदुः पृथुः पृषतः कुणारुमित्य-
 थापि माषिकेभ्यो धातुभ्यो नैगमाः कृतो माष्यन्ते दमूनाः २५
 क्षेत्रसाधा इत्यथापि नैगमेभ्यो माषिका उष्णं घृतमित्य-
 थापि प्रकृतय एवैकेषु माष्यन्ते विकृतय एकेषु शवतिर्ग-

१ घ. ट. ऋवर्णोदरं कृमिवदरं कृमिवद°; ट. ऋवर्णोदरं कृमिवत् बदरं
 कृमिवद°; ड. ऋवर्ण उदरं कृमिवत् क्दरं कृमिवद°. २ ग. घ. च. ज. वाच्यः.
 ३ ग. च. ज. ‘ तस्य ’ नास्ति. ४ इच्युतिरक्षणे. ५ क. ख. ग. २; घ. झ. ट.
 च. ज. ‘ १ ’ नास्ति; ठ. ड. ॥ १ ॥ इति निरुक्त्याख्यायां द्वितीया(द्वयेऽ)व्याये
 प्रथमः खण्डः. ६ क. ख. छ. त. द. एकेषु ॥ ३ ॥ शव°.

- तिकर्मा कम्बोजेष्वेव माव्यते कम्बोजाः कम्बलमोजाः कमनीयमोजा वा कम्बलः कमनीयो भवति विकारमस्यार्येषु माषन्ते शव इति दातिर्लवनार्थे प्राच्येषु दात्रमुद्गीच्येष्वेवमेकपदानि निर्झूयादथ तद्धितसमासेष्वेकपर्वसु चानेकपर्वसु च पूर्वं पूर्वमपरमपरं प्रविमज्य निर्झूयाद्दण्ड्यः पुरुषो दण्डंपुरुषो दण्डमर्हतीति वा दण्डेन संपद्यत इति वा दण्डो ददते धारयति कर्मणोऽङ्कुरो ददते मणिमित्यभिमाषन्ते दमनादित्यौपमन्धवो दण्डमस्याकर्षतेति गर्हायां कक्ष्या एज्जुरश्वस्य कक्षं सेवते कक्षो गाहतेः कस इति नामकरणः ख्यातेर्धानर्थकोऽभ्यासः किमस्मिन्व्यानमिति कर्षतेर्वा तत्सामान्यान्मनुष्यकक्षो बाहुमूलसामान्याश्वस्य ॥ २ ॥

- १५ 'ओघो मेघो नाघो गाघो वधूर्मध्विति' । 'वह प्रापणे' [धा० १ । १०२९] । तस्यान्तव्यापस्या ओघः । 'मिह सेवने' अन्तव्यापत्तिः [धा० १ । १०१७] । तस्य मेघः । 'णह बन्धने' [धा० ४ । ६०] । तस्य नाधः । 'गाहू विलोडने' [धा० १ । ६५०] । तस्य गार्धः । 'वह प्रापणे' [धा० १ । १०२९] । तस्य वधूः । 'मद तृप्तौ' [धा० १० । १७२] । तस्य मधु । 'अथापि वर्णोपजन आस्थत् द्वारो भरुजेति' । 'असु क्षेपणे' [धा० ४ । १०३] । तस्य आस्थत् । वर्णोपजनः 'वृद्धे संभक्तौ' [धा० ९ । ३७] । तस्य द्वारः । 'भ्रंज पाके' [धा० ६ । ४] ।
- १५ तस्य भरुजः ।

एवं व्याकरणेऽपि लक्षणप्रधाने सत्यर्थवशेन लोपागमौ विपरिणामश्च शब्दानां दृष्टः किमुत निरुक्ते यदर्थप्रधानमेव । तस्मात्साधूक्तं 'अथानन्वितेऽर्थेऽप्रादेशिके विकारेऽर्थनिलयः परीक्षेत केनचिद्दृत्तिसामान्येनाविद्यमाने

- १ छ. भाव्यन्ते. २ क. ख. छ. त. द. ठ. 'दण्डपुरुषो' नास्ति. ३ क. ख. छ. त. द. 'र्हायाम्' ॥ ४ ॥ कर्ष्या. ४ छ. तवस्मिन्. ५ छ. 'स्मिन्व्यान'. ६ ठ. ड. कर्षते. ७ क. ख. छ. त. द. अङ्को नास्ति. ८ ग. ख. ज. गार्ध. ९ ग. ख. ज. घ. ट. वृञ्. १० ग. भरुजौ; ज. भरुजो. १० ठ. ड. भैरुके.

सामान्येऽप्यक्षरवर्णसामान्यानिर्भूयाद्विभक्तैरपि यथार्थं 'संनमयेत्' इति ।
एवमयमादिमध्यान्तलोप आदिमध्यान्तविकारो वर्णलोपो द्विवर्णलोप आदि-
विपर्यय आद्यन्तविपर्ययो वर्णोपजनश्छन्दसि भाषायां च द्रष्टव्यः । इष्ट्या
च यथासंभवमनुषिषेयः ।

अतः परं संप्रसारणचिन्ता धर्तिष्यते तदर्थमिदमारभ्यते । 'तद्यत्र ५
स्वरादनन्तरान्तस्थान्तर्धातु भवति तद्धिप्रकृतीनां स्थानमिति प्रदिशन्ति'

संप्रसारणप्रकारेण इति । संप्रसार्यप्रकृतयश्चासंप्रसार्यप्रकृतयश्चोभयप्र-
निर्वचनम् कृतयश्च धातवः । तत्रैवं सत्युभयप्रकृतिषु स्वशास्त्र-
विषयगतं यद्वक्तव्यं तदिदमुच्यते इति पयुपयुक्तस्त-
च्छब्दः । आह । इदमेवं तावदुच्यतामुभयप्रकृतीनां किं लक्षणमिति । १०

उच्यते । 'यत्र' यस्मिन्धातौ 'स्वरात्' अकारादेः 'अनन्तरा' अनन्तर्हिता-
न्येन व्यञ्जनेन परा वा पूर्वा वा 'अन्तस्था' यरलवानामन्यतमो वर्णः 'अन्त-
धातु' धातुमध्ये भवति । किं तत्र । एतदेवंलक्षणं

एके धातवो द्वि- धातुरूपं 'द्विप्रकृतीनां' द्विस्वभावानां शब्दानां
प्रकृतीनां स्थानम् स्थानं आश्रयः 'इति' एवमाचार्याः प्रविभा- १५
गेनोपदिशन्ति । तद्यथा । 'यज देवपूजासंगति-

करणदानेषु' [धा० १ । १००२] इति । अत्र द्वे शब्दप्रकृती
भवतः । संप्रसारणपक्षे तावत् 'इष्टवान्' इष्टः इष्टिः इष्ट्या' एताः शब्दप्रकृ-
तयो भवन्ति । असंप्रसारणपक्षे पुनः 'यष्टा यष्टुं यष्टव्यं' इत्येताः ।

'तत्रै' एवं सत्येकप्रकारेण 'सिद्धायां' अर्थसिद्धौ 'अनुपपद्यमा- २०

नायामितरयोपपिपादयिषेत्' उपपादायितुमिच्छे-

द्विप्रकृत्योः प्रयो- दर्धम् । द्वयोः संप्रसारणासंप्रसारणप्रकृत्योर्यथै-

'जनम् धोपपद्यतेऽर्थस्तथैवोपपादयेत् । उभयथाप्यनु-
पपद्यमानेऽर्थे स्वयमुत्पाद्य निर्धार्य यथा यथो-

१ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. 'इति' नास्ति. २ गं. ज. इदमेवमुच्यता'. २५
३ घ. झ. ट. ठ. ड. 'वर्णोऽन्तर्धातुमध्ये. ४ क. ख. घ. झ. 'रूपं हि द्विप'; ट.
'रूपं हि द्विप'; ठ. ड. 'रूपं तद्विप'. ५ घ. ट. इष्टवान् इष्टिः इष्ट एता'; च.
इष्टवान् इष्ट एता'; झ. ठ. ड. इष्टवान् इष्टिः एता'. ६ ठ. ड. तत्र सिद्धायामिति ।
तत्र एव'. ७ ठ. ड. 'यथैवो'. ८ ठ. ड. 'स्तथैवो'. ९ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड.
अथोभय'. १० घ. झ. ट. ठ. ड. 'पद्यमानोऽर्थः स्वय'

पपद्येतार्थस्तथा तयोपपादयेदर्थलक्षणशास्त्रविहितेनार्थासाधनोपायेनार्थस्य प्रधानत्वात् ।

- ‘ तत्राप्येकेऽल्पनिष्पत्तयो भवन्ति ’ । एतस्मिन्नापि संप्रसारणलक्षणे सति ‘ एके ’ धातवः ‘ अल्पनिष्पत्तयो भवन्ति ’ ।
- ५ अल्पनिष्पत्तयो अल्पेषु शब्दरूपेषु संप्रसारणप्रकृतिरभिनिष्पद्यते । धातवः तदप्युपेक्षितव्यम् । ‘ तद्यथैतत् ’ उदाहरणजातं ‘ उतिः श्रुतः पृथुः पृषतः कुणारं ’ इति । अवतेर्गत्वर्थस्य [धा० १ । ६००] किंप्रत्यये षेरे ‘ च्छ्वेः शूडनुनासिके च ’ [६ । ४ । १९] इति वर्तमाने ‘ ज्वरत्वरस्त्रिव्यविमथामुपधायाश्च [६ । ४ । २०] इत्युद्भावः क्रियते । तत ऊतिरिति भवति । ‘ म्रद मर्दने ’ [धा० १ । ७६८] । तस्य मृदुः । रेफः संप्रसार्यमाण ऋकारो भवति । एषमेव ‘ प्रथ प्रख्याने ’ [धा० १ । ७६६] । तस्य पृथुः । ‘ म्रुष स्नेहने ’ [धा० ९ । ५९] । तस्य पृषतः । ‘ कर्णः शब्दार्थः ’ [धा० १ । ५१] । तस्यै कुणारम् । एव-
- १५ मयमपि संप्रसार्यसंप्रसार्यविशेषः परिज्ञेयः शब्दान्निर्ब्रुवर्ता ।

- ‘ अथापि भाषिकेभ्यो धातुभ्यो नैगमाः कृतो भाष्यन्ते ’ । अथापि इदं मपरमुपेक्षितव्यमनेन शब्दान् निर्ब्रुवता । आह ।
- वेदे वर्तमानाः कृ- किमिति । उच्यते । भाषिकेभ्यो धातुभ्यः । भाषायां दन्ता भाषायां वर्त- येषां प्रायेण प्रसिद्धप्रयोगंस्ते भाषिकास्तेभ्यः ।
- २० मानेभ्यो धातुभ्यो नैगमाः छन्दोविषयाः । कृतः कृतप्रत्ययान्ताः निर्वैक्तव्याः शब्दाः । ‘ भाष्यन्ते ’ विव्रियन्ते निरुच्यन्त इत्यर्थः । तद्यथा ‘ दमूनाः क्षेत्रसाधा इति ’ । ‘ दम उप-

- १ ग. ज. ‘ वदयेदलक्ष ’ । २ ग. च. ज. ‘ तेनाप्यर्थ ’ । ३ क. ख. घ. झ. ट. ‘ क्षितव्यम् । तद्यथैतद्वृत्तिर्भ्रुदुः पृथुः पृषतः कुणारमिति । तद्यथा ’ । ४ ड. तथ- २५ थैतद्वृत्तिर्भ्रुदुरिति । तद्यथा ’ । ४ क. ख. परतः; ग. ज. घ. ट. पर. ५ क. ख. मुष वाहे; ग. परिषस्तेहने; च. म्रुष पृ; ज. परिषहस्तेहने; घ. ट. पृष स्नेहने; झ. पृष स्नेहने; ठ. ड. पृष. ६ ग. ज. कणशब्दास्तस्य; घ. झ. ट. ठ. च. कणशब्दास्तस्य. ७ क. ख. घ. झ. ट. ‘ तस्य ’ नास्ति. ८ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. निर्ब्रुवता मुंवा । अथा. ९ ठ. ड. भाषिकेभ्य इति । अथा. १० क. ख. १० घ. झ. ट. ‘ प्रयोगास्ते ’; ग. ज. ‘ द्व्योगस्ते ’; ठ. ड. ‘ प्रायेण सिद्धप्रयोगास्ते ’.

शमे ' [धा० ४ । ९७] । तस्य भाषायां दाम्यत्वान्ङान् दमयत्यनङ्गाहं
दान्तोऽनङ्गानित्येवमदयः प्रयोगा भवन्ति । छन्दसि पुनर्दमूना अग्नि-
रुच्यते । स भाषाशब्दसामान्येन केनचिर्निर्वक्तव्यो
यथा दमूनाः इममन्त्र इत्येवमादिन्य । एवमेव संप्रथतेर्भाषाप्राय्ये-
क्षेत्रसाधाः वृत्तेः ' मित्रं न क्षेत्रसाधसम् ' [ऋ० सं० ५
८ । ३१ । १४] इत्येवमादयो मित्रमित्र
क्षेत्रसाधैर्यितारमित्येवमादिन्य प्रकारेण निर्वक्तव्याः ।

' अथापि नैगमेभ्यो भाषिकाः ' । निगमे छन्दसि ये प्रायोवृत्त्या
प्रसिद्धास्तेभ्यः सामान्यं गृहीत्वा भाषिकाः कृत्प्र-
नैगमेभ्यो भाषि- लयान्ता भाष्यन्ते विव्रियन्ते । तर्था । ' उष्णं १०
का व्युत्पाद्या यथा धृतमिति ' । ' उष दाहे ' [धा० १ ।
' उष्णं घृतम् ' ६९६] । एष प्रायेण छन्दसि प्रसिद्धः । प्रत्यु-
ष्ट रक्षः प्रत्युष्ट अरातयः ' [य० वा०

सं० १ । ७ तै० सं० १ । १ । २] इत्येवमादि । भाषायां पुनरु-
ष्णमिति श्रूयते । स एष नैगमशब्दसामान्येन निर्वक्तव्यः । एवमेव ' घृ-
क्षरणदीप्तयोः ' [धा० ३ । १४] । तस्य छन्दसि " आ त्वा
जिघर्मि " [य० वा० सं० ११ । २३] इति प्रसिद्धः प्रयोगः ।
भाषायां पुनर्घृतमिति श्रूयते । स एव जिघर्तेरेव छन्दसस्य सामान्येन
निर्वक्तव्यः । एवं भाषाविषयेभ्यश्छन्दोविषया निर्वक्तव्याश्छन्दोविषयेभ्यश्च
भाषाविषयाः ।

' अथापि ' इदमपरमुपेक्षितव्यमनेन शब्दानिर्भ्रुवता । आह ।
केषुचित्प्रदेशेषु किमिति । उच्यते । ' प्रकृतय एवैकेषु भाष्यन्ते
धातुभ्य उत्पन्नान्या- विकृतय एकेषु ' । एकेषु देशेषु प्रकृतय एव धातु-
ख्यातरूपाणि प्रयु- शब्दानां भाष्यन्ते विकृतय एकेषु । धातोराख्या-
ज्यन्ते केषुचिद्धातूत्प- तपदभावेन यः प्रयोगः सा प्रकृतिः । नामी- २५
न्नानि नामानि भूतस्य तस्यैव यः प्रयोगः सा विकृतिः ।

१ क. ख. ग. ज. साध्यते°. २ क. ख. ग. ज. 'साधमित्येक'. ३ घ. झ. ट.
' ये ' नास्ति. ४ घ. झ. ट. ' तपसा ' नास्ति. ५ ठ. ड. ' भादिः. ६ क. ख.
ज. सिद्धः; ग. च. प्रसिद्धम्°. ७ च. एव; ठ. ड. ' एष. ८ क. ख. घ. झ. ट.
ठ. ड. अथापि प्रकृतय°. ९ क. ख. ग. ज. घ. झ. ट. प्रदेशेषु. १० क. ख.
' कृतिः ' ११ क. ख. ट.

स एष 'शवतिर्गतिकर्मा' गत्यर्थो धातुः 'कम्बोजेष्वेव भाष्यते' ।
म्लेच्छेषु प्रकृत्या प्रयुज्यते आख्यातपदभावेन ।

'शवतिः' कम्बोजेषु शवति गच्छतीत्यर्थः । उदाहरणविज्ञेयप्रसक्तः
'शवः' आर्येषु कम्बोजशब्दो निरुच्यते । 'कम्बोजाः कम्बल-

५

भोजाः' । ते हि प्रायेण कम्बलानुपभुञ्जते हिम-

प्रायत्वात्तस्य देशस्य । 'कमनीयभोजा वा' । कमनीयानि प्रार्थनीयानि
च ते हि द्रव्याण्युपभुञ्जते । प्रचुररत्नो हि स देश इति । कम्बलशब्दं
विग्रहप्रसक्तं निर्ब्रवीति । 'कम्बलः कमनीयो भवति' । प्रार्थनीयो हि
स शीतार्तैर्भवति । 'विकारमस्यार्थेषु भाषन्ते शव इति' । आर्येषु

१०

जनपदेष्वस्यैव शवतेर्विकारं भाषन्ते । मृतकनामधेयभूतभेतं प्रैयुञ्जते ।
कथम् । शव इति । एवमेकेष्वआख्यातस्थ एव प्रयुज्यते नामीभूत एके-
ष्वित्येतत्प्रकृतित्वं विकारत्वं च । अथवा चेतनावल्येकेषु गमनक्रियायो-
गिनि द्रव्ये प्रयुज्यत एकेषु पुनश्चेतनारहित एवेत्येतत्प्रकृतित्वं विकारत्वं च ।

द्वितीयमुदाहरणम् । 'दातिर्लवनार्थे प्राच्येषु' । दातिर्धातुराख्या-

१५

'दातिः' प्राच्येषु तस्थो लवनार्थे प्राच्येषु जनपदेषु प्रयुज्यते ।
'दात्रं' उदीच्येषु तद्यथा । व्रीहीन्दाति यवान्दाति । अयमेव
नामीभूतः 'उदीच्येषु' प्रयुज्यते 'दात्रं'
इति । दीयतेऽनेनेति दात्रम् । लूयत इत्यर्थः ।

'एवमेकपदानि निर्ब्रूयात्' । अनेनैकप्रकारेणैकपदानि निर्ब्रूयाद्भाषा-
निगमव्यवस्थया रूढिव्यवस्थया वा देशभाषाप्रसिद्धिविभागेन वा ।

२०

आह । एवं तावदतद्धितयुक्तेषु पदेष्वसमासयुक्तेषु निर्वचनम् । अथ
पुनर्यानि तद्धितयुक्तानि समासयुक्तानि च पदानि तानि कथं निर्वक्तव्यानि ।
किं तद्धितयुक्तेषु पूर्वपदार्थो निर्वक्तव्य उत तद्धितार्थः । समासयुक्तेष्वपि

१ ग. स एषः ॥ ३ ॥ शव° . २ ठ. ड. °भूते प्रेते प्रयु° . ३ घ. झ. प्रयु-
ज्यन्ते; ट. प्रयुज्यन्ते° युञ्जते. ४ च. 'एव' नास्ति. ५ ठ. ड. °भूतः । दात्रमुदीच्ये-
धिर्त्ति । उदी° . ६ क. ख. घ. झ. ट. °च्येषु जनपदेषु प्रयु° . ७ क. ख. ग.
ज. 'एक' नास्ति; ठ. ड. अनेनैव प्र° . ८ क. ख. ग. ज. °युक्तेषु च निर्व° .

२७

९ क. ख. घ. झ. ट. °युक्तेषु पदेषु पूर्व°

किं पदार्थः पूर्वमुत समासार्थो वा पूर्वमिति ।
 तद्धितसमासपदानि- उच्यते । ‘ अथ तद्धितसमासेष्वेकपर्वसु चानेक-
 र्चचनप्रकारः पर्वसु च पूर्वं पूर्वमपरमपरं प्रविभज्य निर्ब्रूयात् ’ ।
 अथशब्दो विशेषाधिकारार्थः । ‘ तद्धिताः ’
 [पा० ४ । १ । ७६] इत्यधिकृत्य ये प्रत्यया विहितास्ते तद्धिताः । ५
 ‘ समर्थः पदविधिः ’ [पा० २ । १ । १] इत्यधिकृत्य ये विहितास्ते
 समासाः । तेषुभ्येष्वपि तद्धितसमासेष्वविशेषेण ‘ एकपर्वसु चानेकपर्वसु
 च ’ एकपदेष्वनेकपदेषु च । तद्यथा । दण्ड्य इत्येकपदस्तद्धितः ।
 वार्ष्णीयणिरित्यनेकपदः । अनेकानि ह्येव पदानि स्वात्मन्यन्तर्णीयं प्रवर्तते ।
 तद्यथा । वृषस्यापत्यं वार्ष्ण्यः । वार्ष्ण्यस्यापत्यं वार्ष्णीयणः । तस्यापि वार्ष्णी- १०
 यणिरिति । एवं समासेष्वप्येकपदेषु चानेकपदेषु चैवं निर्ब्रूयाद्यथा वक्ष्यामः ।
 एकशेषः एकपदः समासः । ‘ सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ ’ [पा०
 १।२।६४) इति । तद्यथा । पुरुषश्च पुरुषश्च पुरुषौ पुरुषश्च पुरुषश्च
 पुरुषश्च पुरुषा इत्येवम् ।

‘ द्विगुर्द्वन्द्वोऽव्ययीभावः कर्मधारय एव च ।

पञ्चमस्तु बहुव्रीहिः षष्ठस्तत्पुरुषः स्मृतः ’ [बृह० २।१०७] ॥ १५

एतेऽनेकपदाः समासाः । तत्र ‘ संख्यापूर्वो द्विगुः ’ [पा० २ । १ ।
 ५२] पञ्चपूर्वी पञ्चरथी दशरथीत्येवमादि । ‘ चार्थे द्वन्द्वः ’ [पा०
 २ । २ । २९] । स च पुनर्धिभाषयैकवद्भवति । तद्यथा । प्लक्ष्ण्यम्रोधौ
 अहिनकुलं भीमार्जुनवासुदेवा इत्यादि । उपसर्गनिपातपूर्वकोऽव्ययीभावः । २०
 तद्यथा । उपमणिकं अनुसमुद्रं व्यभ्रमित्येवमादि । तुल्यविभक्तिलिङ्गयोरुभयोः
 पदयोः समानाधिकरणः कर्मधारयः । तद्यथा । कृष्णामृगो रक्ताश्वः श्वेतप-
 ताकेत्येवमादि । एतेष्वेकपर्वसु चानेकपर्वसु च तद्धितसमासेषु पूर्वं पूर्वमेव
 निर्ब्रूयादपरमपरमेव प्रविभज्य विगृह्येत्यर्थः । पूर्वं तद्धितार्थं निर्ब्रूया-
 त्पश्चात्पदार्थम् । समासेष्वपि पूर्वं समासार्थं पश्चात्पदार्थम् । २५

तदेतदुदाहरणैरेव दर्शयति । तद्यथा । ‘ दण्ड्यः पुरुषः ’ इति ।

१ क. ख. °पदेषु चानेक°. २ च. °कपदमेकसमासः. ३ घ. झ. ट. ठ. ड.
 इत्येवमादि. ४ घ. झ. ट. पुरुषो दण्डपुरुषो दण्डमर्हतीति वा दण्डेन संपद्यत इति
 वा इति । दण्ड्य इत्येष°.

दण्ड्य इत्येष तद्धितः पुरुषशब्दविशेषणम् । पूर्वं
तद्धितनिर्वचनस्यो- तावत्तद्धितार्थं निर्वक्ष्यति ततः पदार्थं निर्वक्ष्यति ।
दाहरणम् । कस्मिंश्चिदपराधे दण्डमर्हतीति दण्ड्यः । दण्डेन
वा कार्षापणादिना यः संपद्यते संयुज्यते स

- ५ दण्ड्यः । अधुना पदार्थनिर्वचनम् । ' दण्डो ददतेः ' धारयत्यर्थे वर्त-
मानस्य । धार्यते होषोऽपराधेषु राजभिः । आह । दृष्टः पुनः क्वचित्प-
योगो दैदतेर्धारयत्यर्थ इति । उच्यते । दृष्टो वेदे लोके च । वेदे
तावत् । विश्वे देवाः पुष्करे त्वाददन्त [ऋ० सं० ७ । ३३ । ११]
इति । तथा लोके ' अक्रूरो ददते मणिम् ' ।
१० ददतिर्धारणार्थः अक्रूरो नाम राजा वृष्यन्धकाधिपतिः । स
ददते मणिं स्यमन्तकनामानं शिरसा । लोकेऽप्येवं
धारणार्थं ददतिर्भाष्यते । ' दमनात् ' दण्डः ' इत्यौपमन्यवः ' आचार्यो
मन्यते । तेन ह्यदान्तो दस्यते राजभिः । ' तेनादान्तान्दमयेत् ' इत्युक्तम्
[मौत० धर्म० ११ । २८] । लोके हि प्रसिद्धम् । यः कश्चिददान्तो
१५ भवति तमधिकृत्य वक्तारो भवन्ति ' दण्डमस्याकर्षत हे सभासदः । तेन
संपद्यतामयं ततो दान्तो भविष्यति ' इति । एवंमथं गर्हायां दृष्टः । एवं च
दमनादण्ड इत्यौपमन्यव आचार्यो मन्यते ।

तद्धितस्यैव द्वितीयमुदाहरणं ' कक्ष्या रज्जुरश्वस्य ' इति । कक्ष्या
इत्येष तद्धितः । आह । का पुनरियं कक्ष्येति । उच्यते । याश्वस्य संना-

- २० हरज्जुः सा कक्ष्येत्युच्यते । एवं कक्ष्याशब्दस्य
तद्धितस्य द्वितीयो- तत्त्वमुक्त्वाधुना तद्धितार्थं ब्रवीति । ' कक्षं
दाहरणम् सेवते ' । सा हि कक्षं सेवते । कक्षसंयुक्ता भवति ।
कक्षे भवा भी कक्ष्या । अधुना पदार्थं निर्वक्ति ।

- १ क. ख. घ. ङ. ट. ड. दण्डो ददतेर्धारयति कर्मणः । ददतेः° । २ च. ददते-
२५ र्था° । ३ ठ. ड. मणिमित्यभिभाषन्ते । अक्रूरो° । ४ क. ख. घ. ङ. ट. ड. ददति-
र्धारणार्थं भा° ; च. धारणार्थं ददतिर्भा° ; ठ. ददतिर्धारणार्थं भा° । ५ घ. ङ.
ट. ड. दमनादित्यौपमन्यवः । दमनादण्ड° । ६ ग. ज. ' सिद्धे दान्तो यः° । ७
क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. दण्डमस्याकर्षतेति गर्हायाम् । दण्डमस्या° । ८ घ. ङ. ट.
ठ. ड. इत्येष° । ९ क. ख. ' न्यते ॥ ५ ॥ तद्धि° । १० ग. ' रणम् । ४ । कक्ष्या° । ११ घ.
ङ. ट. ठ. ड. ' इति ' नास्ति । १२ ग. ज. ' सा हि कक्षं सेवते ' नास्ति । १३ च.
३१ ' वा ' नास्ति ।

‘ कक्षो गाहतेः ’ विलोडनार्थस्य [धा० १ । १६९] । कक्षयोरेव हि
 बलेन विलोडयति स्त्री दध्यादि । अत्र पुनः ‘ क्स इति नामकरणः ’ ।
 सर्वमन्यदाद्यन्तविपर्ययादि यथोपप्रदाक्षितं यथासंभवं योज्यं तत्र तत्र ।
 ‘ ह्यातेर्धानर्थकोऽभ्यासः ’ ककारः । कैः इत्यः सम्कक्ष इत्युच्यते । अर्थ-
 षानेव वा ककारः । कथम् । ‘ किमस्मिन्स्थानमिति ’ ऐवम् । किम-
 स्मिन्स्थानपत्नीयमस्ति । न किञ्चिदप्यदर्शनीयत्वात् । गूहनीयोऽयमित्यर्थः । स
 एष एवं कृत्वा किं इत्यः सम्कक्ष इत्युच्यते । ‘ कषतेर्वा ’ [धा० १ ।
 ६८६] । नित्यकालं ह्यसौ स्वेदशीलत्वात्कण्डूं ददाति ततो नखैः
 कष्यते यतस्तस्मात्कर्षणक्रियायोगात्कक्षैः । ‘ तत्सामान्यान्मनुष्यकक्षः ’ ।
 स्त्रीकक्षस्य सामान्यान्मनुष्यकक्षोऽपि कक्ष इत्युच्यते । ‘ बाहुमूलसामान्या-
 दशस्थे’ अपि यो बाहुमूलप्रदेशः स कक्ष इत्युच्यते । तं सेवत इति कक्ष्या ।

५

१०

अन्ये तु ब्रुवते । ‘ पूर्वं पूर्वमपरमपरं प्रविभज्य निर्रूपात् ’ । पूर्वं
 पदं पूर्वमेव प्रविभज्य निर्रूपादपरं पदमपरमेवेति ।

पूर्वं पूर्वमित्यादेर- एतस्मिन्नेवार्थे कल्प्यमाने पदानामेव पौर्वापर्यं
 परो व्याख्यामार्गः निर्वचने । तद्धितसमासयोस्त्वनियमः पूर्वं वा
 पश्चाद्वेति । पूर्वं एव त्वर्थः साधीयान् ।

१५

उक्तं तद्धितनिर्वचनलक्षणं सोदाहरणम् । अधुना समासोदाहरणमु-
 च्यते ॥ २ ॥

अथ द्वितीयः पादः ।

२०

राज्ञः पुरुषो राजपुरुषो राजा राजतेः पुरुषः पुरिषावः
 पुरिषायः पूरयतेर्वा पूरयत्यन्तरित्यन्तरपुरुषमभिप्रेत्य ।

१ ग. ज. ‘ तत्र ’ सङ्केतः. २ व. झ. ठ. ड. °भ्यासः । ह्यातेरनर्थोऽ-
 (ठ. ड. र्थकोऽ) भ्यासः ककारः. ३ व. ट. वश्यः; ठ. ड. ख्यः. ४ व. झ. ट. २५
 ठ. ड. °इति । एवं किम्°. ५ ठ. ड. कृष्यते. ६ ठ. ड. °त्कर्षण°. ७ क. ख. घ.
 झ. ठ. ड. °त्कक्ष इत्युच्यते । तत्सामान्यान्. ८ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. °मान्या-
 दशस्थे । अश्वस्यापि°. ९ क. ख. घ. झ. ठ. ड. ‘ एष ’ नास्ति; ठ. स्मिन्नेवे’
 चेत्. १० व. °निर्वचनं सोदा°. ११ क. ख. ग. घ. ज. घ. झ. ट. अहो
 नास्ति; ठ. ड. ॥ २ ॥ इति निरुक्तटीकायां द्वितीयाध्याये द्वितीयः खण्डः ॥
 अधुना समासोदाहरणमुच्यते । राज्ञः°.

२१

- यस्मात्परं नापरमस्ति किञ्चिद्यस्मान्नाणीयो न जघारोऽस्ति
 किञ्चित् । वृक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येकस्तेनेदं पूर्णं पुरु-
 षेण सर्वमित्यपि निगमो भवति । विश्वैकद्राकर्षो भीति
 चकद्र इति श्वगतौ माप्यते द्रातीति गतिकुरसना कद्रा-
 ५ तीति द्रातिकुत्सना चकद्राति कद्रातीति सतोऽनर्थकोऽ-
 भ्यासस्तदास्मिन्नस्तीति विश्वैकद्रः कल्याणवर्णरूपः कल्या-
 णवर्णस्येवास्य रूपं कल्याणं कमनीयं भवति वर्णो वृणोते
 रूपं रोचतेरेवं तद्धितसमासान्निर्ब्रूयान्नैकपदानि निर्ब्रूया-
 न्नावैयाकरणाय नानुपसन्नाथानिर्द्विदे वा नित्यं ह्यवि-
 १० ज्ञातुर्धिज्ञानेऽसूयोपसन्नाय तु निर्ब्रूयाद्यो बालं विज्ञातुं
 स्यान्मेधाविने तपस्विने वा ॥ ३ ॥

- ‘ राज्ञः पुरुषो राजपुरुषः ’ । राज्ञ इत्युक्ते सर्वं स्वं गम्यते पट्टीसाम-
 र्ध्यात् । तथा पुरुष इत्युक्ते सर्वः स्वामी गम्यते
 १५ समासनिर्वचन- निर्देशसामर्ध्यात् । अथेदानीं राजपुरुष इत्युक्ते
 स्योदाहरणम् राजा पुरुषमन्येभ्यः स्वामिभ्यो विनिवर्त्य स्वात्मनि
 संयुनक्ति । पुरुषोऽपि राजानमन्येभ्यः स्वैर्भ्यो
 निवैर्त्य स्वात्मना संयुनक्ति । ता उभावप्यन्योन्यविमिश्रपदार्थकौ मिथः-
 संसृष्टपदार्थौ समस्येते । अथेदानीं राजपुरुष आनीयतामित्युक्ते न राजा-
 २० नमानयन्ति नापि पुरुषमात्रं नाप्युभयम् । किं तर्हि । राजस्वामिकं पुरुषमान-
 यन्ति । एवं समासार्थः । कुतः पुनरेतद्राजस्वामिकमिति । प्रधानोपसर्जने
 हि सहभूते विवक्षितमेकमर्थं ब्रूतः ।

१ ड. कश्चित्. २ क. ख. छ त. द. °वति ॥ ५ ॥ वि°. ३ क. ख.
 छ. विश्वक°. ४ क. ख. छ. त. द. ६. ५ घ. झ. सर्वसं. ६ घ. झ. ट. ठ.
 ड. स्वामिभ्यः. ७ क. ख. झ. ठ. ड विनिवर्त्य; घ. ट. निवैर्त्य. ८ झ. ठ. ड.
 स्वात्मनि. ९ घ. झ. °कि । पुरुषोऽपि राजान्येभ्यः स्वामिभ्यो विनिवर्त्य स्वात्मना
 १७ संयुनक्ति । ता°. १० क. ख. ज. संसृष्टः; ग. संभृष्टः; घ. ठ. संसृष्टः°.

राजपुरुषशब्दाबधुना विग्रहप्रसक्तावाह । ' राजा राजतेः ' दीप्यर्थस्य [धा० १ । ८४७] । दीप्यते ह्यसौ पञ्चानां लोकपालानां वपुषा । ' पुरुषः पुरिषादः ' । २ शरीरं बुद्धिर्वा । तयोरसौ विषयोपलब्ध्यर्थं सीद-
सीति पुरिषादः पुरुषः । ' पुरिषैर्यः ' । अथवा तयोरसौ शेते विशेषे-
णास्त इति पुरिषायः सन्पुरुष इत्युच्यते । ' पूरयतेर्वा ' । पूर्णमनेन पुरुषेण ५
सर्वगतत्वाज्जगदिति पुरुषः । ' पूरयत्यन्तरित्यन्तरपुरुषमभिप्रेत्य ' । अन्त-
रित्यन्तरपुरुषाभिप्रायेणैवमुच्यते प्रासङ्गिकम् ।
पूरयतेः पुरुष इ- निगमश्च भवति । यस्मात्परं नापरमस्ति किञ्चि-
त्स्य उपनिषच्छ्लोकः यस्मान्नाणीयो न ज्यायोऽस्ति किञ्चित् । वृक्ष
इव स्तम्भो दिवि तिष्ठत्येकस्तेनेदं पूर्णं पुरुषेण १०
सर्वम् [श्वेता० उप० ३ । ९ ॥ महाना० उप० १० । ४] ॥ यस्मा-
त्परमपरं वा न किञ्चिदप्यस्ति यस्माच्च न किञ्चिदप्यणीयो मापि ज्यायोऽप्य-
दस्ति स एव सर्वमित्यभिप्रायः । वृक्ष इव स्तम्भो नित्यमसंकोचविकाश-
धर्मा दिवि द्योतनवति स्वात्मनि सर्वाद्धिभावेन तिष्ठति यस्तेन पुरुषेणेदं
पूर्णं सर्वं जगदिति । १५

समासस्यैव द्वितीयमुदाहरणं ' विश्वकद्राकर्षः ' इति । विश्वकद्रमाक-
र्षतीति विश्वकद्राकर्षः । आह । कः पुनरयं
समासस्य द्विती- विश्वकद्र ईति । वीति^{११} चकद्र इति शब्दद्वयं
यमुदाहरणम् श्वगतौ भाष्यते । श्वभिः साकं यो
गच्छति मनुष्यस्तास्मिन्भाष्येते । अत्र पुनर्द्रातीति २०
गतिकुत्सना । ' द्रा कुत्सायां गतौ ' [धा० २ । ४४] इत्युक्तम् । इदं हि
तस्य कुत्सितगतित्वं यदैस्य श्वभिः सह गर्भेनम् । इदानीं कद्रातीति द्राति-

* १ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. राजतेः । राजनेर्वी° । २ ग. ज. ' इति ' नास्ति. ३ ग. ज. पुरिषाद इति पुरुषः; च. ' पुरिषादः ' नास्ति. ४ च. ङ. ' पुरिषायः ' नास्ति. ५ च. ' पूर...प्रेत्य ' नास्ति. ६ ठ. ड. कश्चित्. १५
७ क. ख. घ. ङ. सर्वविभागेन; च. सर्वाद्धिभावेन° वि; ट. सर्वविभागेन° द्विभावे.
८ क. ख. °दिति ॥ ५ ॥ समा° . ९ ग. 'णम् । ५ । वि° . १० क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. इति । वीति चकद्र इति श्वगतौ भाष्यते । वीति° . ११ घ. ङ. ट. वीतीति. १२ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. भाष्यते । द्रातीति गतिकुत्सना । अत्र° . १३ ठ. ड. यदसौ श्वभिः सह गच्छति । कद्रातीति द्रातिकुरतना । इदा° . १४ घ. ङ. ट. गतिः । कद्रातीति द्रातिकुत्सना । इदा° . ११

- कुत्सना । कुत्सितकुत्सनेत्यर्थः । इदमेव तावत्तस्य कुत्सितत्वं यदसौ श्वभिः सह गच्छति । इदमपरं कुत्सितैतरं यद्गृह्णावा श्वभिः सत्त्वाभि हन्ति । तस्मात्कद्रातीति कुत्सितकुत्सनेत्युपपद्यते । अथेदानीं च इत्येष कद्रातीत्येवभवे सतः शब्दस्वरूपस्यानर्थक्यं एवाभ्यासः । यदेवोक्तं भवति कद्रातीति तदेव चकद्रातीति । तदस्मिन्द्वितयमप्यस्ति कुमत्तित्वं कुत्सिततरगतित्वं च नानाप्रकारमिति विश्वकद्रः श्वजीवनः पुरुषः । तमपराधे कस्मिंश्चिद्धर्तमानमन्यो य आकर्षति स विश्वकद्राकर्षः । अन्ये तु ब्रुवते । श्वैव विश्वकद्रः । तस्यैव हि स्वभावत एव हिंस्रत्वाद्गतिः कुत्सिता । स च पुनः पादाविकलोऽर्तस्तस्य कुत्सितकुत्सितत्वम् । वीत्युभयोरर्थयोर्मत्वर्थः । तमाकर्षति यः पुरुषः स विश्वकद्राकर्षः ।

अधुना रूपसमासं दर्शयति । ' कल्याणवर्णरूपः ' । कस्याणवर्ण रूपसमासस्योदाहरणम् सुवर्णं तस्यैव यस्य रूपं स कस्याणवर्णरूपः । अग्निरन्यो षा कश्चित् ।

- कल्याणादिशब्दान्विग्रहप्रसक्तान्निर्ब्रवीति । 'कल्याणं कमनीयं भवति' । प्रार्थ्यते हि तत्सर्वेणैव । ' वर्णो वृणोतेः ' । आवृणोति हि स आश्रयम् । ' रूपं रोचतेः ' । तद्वि रोचिष्णु भवति । ' एवं तद्धितसमासान्निर्ब्रूयात् ' इत्युपसंहारषच्चम् ।

- ' नैकपदानि निर्ब्रूयात् ' । प्रकरणोपपदरहितानि सन्ति केवलान्येव परेणाभिद्रोहबुद्ध्या पृच्छ्यमानानि न निर्ब्रूयान्ते । निर्वचनं कथं क- निर्वक्तव्यानीति । किं कारणम् । तेषां तैव्यं कथं न प्रकरणादुपपदाद्वार्थः शक्यतेऽबधारयितुम् । सोऽसौ प्रकरणानभिज्ञोऽन्यथैव निर्ब्रूयात्ततश्च प्रत्यवायेन योगादपहास्थैश्च स्यात् । तद्यथा । ' जहा ' इत्येतदेकं पदं प्रकरणोपपदरहितं न विज्ञायते किं ' हन्तेः ' उत ' ओहां-क्यागे' [धा० ३ । ८] इत्यस्य धातोः स्यादिति । तत्पुनरेतत् ' मा न एकस्मिन्नागसि मा द्वयोरुत त्रिषु । वर्धामा शूर भूरिषु' [ऋ० सं०

१ ष, ट, कुत्सितकुत्सित्वं; ठ, ड, कुत्सितकुत्सितत्वं. २ घ, झ, ट, कुत्सित-
त्वं. ३ घ, झ, ट, श्वभिः सह सत्त्वानि°. ४ क, ख, घ, झ, ट, ठ, ड, °पद्यते ।
चकद्राति कद्रातीति सतोऽनर्थकोऽभ्यासः । अथे°. ५ क, ख, घ, झ, ट, ठ, ड,
°तीति । तदस्मिन्नस्तीति विश्वकद्रः । तद्°. ६ ग, च, ज, ' अतः ' नास्ति.
११ ७ क, ख, ग, ज, °पहारश्च, ८ ग, च, ज, घ, झ, ट, ठ, ड, एकस्मिन्चित्येतस्यां°.

८ । ४५ । ३४] इत्येतस्मिं पूर्वस्यामृचि यदेतद् 'मा वर्धीः' इति पद-
मेतस्माद्भव्यते इन्तेः स्यादिति । किं कारणम् । विज्ञातप्रकरणोपपदस्य हि-
समञ्जसं ह्युपाकरणं व्याख्यमिवेवमनवगतसंस्काराणामेकपदानां प्रकरणाद-
र्यावधारणमुपपदाद्वा वाक्यते कर्तुम् । अत इदमुक्तं ' नैकपदानि निर्ब्रू-
यात् ' इति ।

५

'नवैयाकरणाय' इति । उक्तं निर्वचनलक्षणम् । अधुना यस्मै निर्वक्त-
व्योऽयमुक्तनिर्वचनलक्षणः सामान्यायस्तस्य लक्षणं
कस्मै न कर्तव्यम् । वक्तव्यमिति तदर्थमिदमारभ्यते ' नवैयाकर-
णायैवैयाकरणाय । यस्तावद्वैयाकरणस्तस्मै न निर्वक्त-
व्योऽयं सम्प्रदायः । न ह्यसावलक्षणज्ञत्वा-
द्भ्युत्पाद्य निरुच्यमानमेतद्बुध्येत ततो व्यर्थ एव श्रमः स्यादिति । किञ्च ।
' नानुपसन्नाय ' । किमपि महदद्भुतमनेन कृतं यद्व्याकरणमधीतमित्येता-

१०.

वता गौरवेणः वैयाकरणायापि न निर्ब्रूयात् ।
अनुपसन्नाय धर्मो हि सर्वथैवापरित्याज्यस्ताद्वैयाकरणा-
यापि सम्यगुपसन्नाय परां शिष्यवृत्तिमास्थिता-
यैव निर्ब्रूयात् । नैवमेवै । किञ्च । ' अनिदंविदे वा ' । वैयाकरणोऽपि
जडः कश्चिदसमर्थ एव वेदितुं स्यात् । बहु
अनिदंविदे वेदितव्यमत्रास्ति देवतादि किञ्चित् । तस्माद्वै-
याकरणायापीदं वेदितुमसमर्थानानिदंविदे नैक-

१५.

निर्ब्रूयात् । अथवा । इदमित्यात्मपर्यायवाचि । इदंविद आत्मविदे योगिने ।
स ह्यारम्भज्ञानविधूतकल्मषोऽल्पेनैव धैलेन बोद्धुं सूक्ष्मानर्थाञ्ज्ञात इतीदं-
विदे निर्ब्रूयात् । अथवा । यत्किञ्चिच्छास्त्रमिदमिति निर्दिश्यते । येन
• ह्यन्यत्किञ्चिदश्रुतपूर्वं शास्त्रं तस्मै न निर्ब्रूयादिदं विरुक्तशास्त्रमनास्फालित-
कुड्मलाय नास्फालितहृदयकुड्मलाय ।

२०.

१ क. ख. घ. ट. ड. किमिति मह°. २ ग. ज. 'नैकमेव' नास्ति. ३ ग. २५
ज. 'वैयाक... किञ्चित्' इदं वाक्यं 'तस्मात्... निर्ब्रूयात्' इत्यस्य पश्चा-
द्वर्तते. ४ च. ट. एवै. ५ क. ख. ट. तस्मै वै°. ६ घ. ट. ठ. ड. 'यत्नेन'
नास्ति. ७ क. ख. घ. ट. ठ. 'श्रुतं पूर्वशास्त्रं'; ड. 'श्रुतं पूर्वं शास्त्रं'. ८ क. ख.
घ. ट. ड. [झ. पत्रं गलितं]. अनास्फालितहृदयकुड्मल°; ग. ज. अनास्फुलि-
बद्धम्°. ९ घ. ट. ठ. अनास्फालित°.

- किं कारणम् । ' नित्यं ह्यविज्ञातुर्विज्ञानेऽसूया ' । यो हि न विज्ञानाति नावबुध्यते तस्याविज्ञातुर्नित्यकालमेव विज्ञानेऽसूया । स ह्यनवबुध्यमान आत्मीयदोषमाचार्य एवासर्जेति स्वयमेव तावदयं नावबुध्यते किमस्मान् बोधयिष्यतीति । एतस्मात्कारणादश्रुतपूर्वान्यशास्त्रायौखिन्नमनसे नेदं निर्भूयात् ।
- अज्ञस्य विज्ञानेऽसूया
- ५ ' उपसन्नाय तु निर्भूयाद्यो बालं विज्ञातुं स्यान्मेधाविने तपस्विने वा ' । य एव तु मेधावी स्यादन्यजन्मान्तरानुभावितया उपसन्नाय निर्वचनं प्रज्ञया युक्तो यो वा तपस्वी कामं ताभ्यामवैयाकर्तव्यम् । मेधाविने करणाभ्यामपि निर्भूयादेव । न हि तयोरसाध्यं तपस्विने च किञ्चिदस्ति । तपसा हि स्वयमपि वेदार्थः प्रादुर्भवेदेव यथा मन्त्राः प्रादुरभवन् पूर्वेषामृषीणाम् । मेधावपि च स्वयमप्युत्प्रेक्षितुं शक्नुयात्किमुतोध्यमानमवबोद्धुम् । यो वान्यः कश्चिदले पर्याप्तो विज्ञातुमेतच्छास्त्रं भवेद्दृढग्राही स्थिस्तुद्धिस्तस्मै निर्भूयादेव सर्वथा यैतात्मने विदितवेदाङ्गस्य वेदार्थब्राह्मणस्य । अनुपसन्नायैव न निर्भूयाद्यपि तपस्वी मेधावी दृढग्राही वा । उक्तं हि । ' यश्चान्यायेन निर्भूयाद्यश्चान्यायेन पृच्छति । तयोरन्यतरौ श्रुत्युं विद्वेषं वाधिर्गच्छति ' ॥ अथाप्येतमर्थमधिकृत्योदाहरन्ति ॥ ३ ॥
- १०
- १५

- २० विद्या ह वै ब्राह्मणमाजगाम गोपाय मा शेषधिटेऽहमस्मि । असूयकायानृजवेऽयताय न मा ब्रूया वीर्यवती तथा स्याम् । य आतृणच्यवित्थेन कर्णावदुःखं कुर्वन्नसृतं संप्रथच्छन् । तं मन्येत पितरं मातरं च तस्मै न दुह्येत्कृतमरुचनाह । अध्यापिता ये गुरुं नाद्रियन्ते विप्रवाचा मनसा कर्मणा वा । यथैव ते न गुरोर्भोजनीयास्तथैव तासु मुनस्ति श्रुतं तत् । यमेव विद्याः शुचिमप्रमत्तं
- २५

- १ क. ख. घ. ट. ठ. ड. आत्मीयं दोषं. २ ठ. ड. °सज्जति. ३ घ. °शास्त्राय । खिन्न°; ट. ठ. ड. °शास्त्राय खिन्न°. ४ ग. ज. यतात्मानं विदितवेदाङ्गवेदार्थब्राह्मणं. ५ च. विद्°. ६ क. ख. °गच्छति ॥ ६ ॥ अथा°. ७ घ. १० द. ठ. ड. च. ज. अहो नास्ति ; ग. ६. ८ छ. °विद्वेषेन,

मेधाविर्भं ब्रह्मचर्योपपन्नम् । यस्ते न ब्रुहोत्कतमञ्चनाह
तस्मै मा ब्रूया निधिपाय ब्रह्मन्निति निधिः शेवधिरिति ॥४॥

इति द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

विद्या ह वै ब्राह्मणमाजगामेति । विद्या किल कामरूपिणी भूत्वा
विद्याधिदेवता वा संयतात्मानं विदितवेदाङ्गवेदार्थं ब्राह्मणं प्रति कंचिदाज- ५
अनृजवेऽसूयका- गाम । तमेत्य प्रह्वीभूतोवाच । किमिति ।
यायताय विद्या न गोपाय मा रक्ष माम् । ततस्तेऽहं गुप्ता सती
देयेत्यर्थे गाथाः शेवधिर्भविष्यामि सुखनिधानमित्यर्थः । आह
कुतैः पुनस्त्वां रक्षामि । असूयकायानृजवेऽ- १०
यताय । असूयकः परापवादशीलः । अनृजुः यस्य मनोवाग्देहेष्वसमाः
प्रवृत्तयः । अयतो विप्रकीर्णोन्द्रियः । यत्किञ्चनकार्यंशुचिः । एवलक्षणाय
न मां ब्रूयास्त्वम् । किं तथा भविष्यति । कीर्यवती तथाहं तव स्यां भवे-
यमित्यर्थः ।

य आतृणन्त्यवितथेन । अधुना शिष्योपदेशमाह । य आतृणत्ति आभि-
नत्ति अपिहिताविव सन्तौ कर्णौ विवृणोति अवित- १५
यो विद्यां ददाति थेन सत्येन ब्रह्मणा । कथं पुनरातृणत्ति । अदुः-
स मातापितृसदृशः खं कुर्वन् । यो हि किञ्चिदातृणत्ति स दुःख-
यति । अयं पुनः सुखमातृणत्ति । किञ्च ।
अमृतत्वप्राप्तिहेतुं ज्ञानं संप्रयच्छम् । य आतृणत्ति तस्मै किमिति । उच्यते ।
तं मन्यैतं पितरं मातरं च । नेतरौ मातापितरावित्यभिप्रायः । उक्तं २०
च । ' उत्पादकब्रह्मदात्रोर्गोरीयान् ब्रह्मदः पिता । प्रेत्य चेह च विप्रस्य
ब्रह्मजन्म हि शाश्वतम् ' [म० सं० २ । १४६] ॥ तस्मै मातापि-
तृभूताय गुरवे न ब्रुहोत्कतमञ्चनाह कदाचिदपि । आपद्यपि कष्टायामि-
त्यभिप्रायः ।

१ क. ख. छ. त. द. ५. २ छ. घ. ष. ठ. ड. 'इति.....पादः' नास्ति. २५
३ ठ. ड. कथं, ४ ठ. ड. रक्षामि । उच्यते । असू०. ५ ग. ज. ब्रूयात् स्त्वम्;
घ. ब्रूयां रिः अ किं; ट. ब्रूयास्व रि. अ किं. ६ ठ. ड. हेतुं, ७ ग. ज.
मन्ये, ८ क. ख. घ. ट. ठ. ड. ब्रह्मजन्म हि विप्रस्य प्रेत्य चेह च शाश्वतम्. २८

अधुनेतरान् दुष्टशिष्यान् विद्याभिशपन्त्याह । अध्यापिताः सन्तो
ये गुरुं प्रति नाद्रियन्ते नादरं कुर्वन्ति । के^३ पुनस्त इति ।
उच्यते । विप्रा मेधाविनः सन्तो गृहीतविद्याः ।

ये गुरुं नाद्रियन्ते कथं पुनर्नाद्रियन्ते । वाचा मनसा कर्मण्य
ते श्रुतफलं नामुबन्ति वा । आह । किं तेषामिति । उच्यते । यथैव ते
तैस्य गुरोर्न भोजनीया न भोज्याः न भोजना-
र्हास्तथैव तांस्तच्छ्रुतमपि न मुनक्ति न पाठयति । श्रुतफलेन न
संयुनक्तीत्यर्थः ।

अधुना यस्मै वक्तव्यं तस्य लक्षणं ब्रवीति । यमेव विद्यां जानी-
यास्त्वं शुचिमप्रमत्तं यमनियमेषु मेधाविनं च
विद्या कस्मै देया ब्रह्मचर्येणोपपन्नम् । किंच । यस्ते न दुहोन्न
द्रोहमुपगच्छेकतमच्चनाह कदाचिदपि सर्वास्वप्या-
पत्सु गोषायमानः तस्मै मां ब्रूयास्त्वं निधिपाय गोप्त्रे ब्रह्मन् ।

आह । निधिः क इति । उच्यते । शैवधिरिति । शैव इति सुख-
नाम । सुखनिधानमित्यर्थः । ब्रह्मकोशो हि निधिः सुखानां कूलस्य
जगतो यन्नद्वारेण । अत इदमुक्तं निधिः शैवधिरिति ॥ ४ ॥

इति निरुक्तवृत्तौ सप्तम्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

अथातोऽनुक्रमिष्यामो गौरिति पृथिव्या नामधेयं यद्दूरं
१० गता भवति यच्चास्यां भूतानि गच्छन्ति गातेर्वैकारो नाम-

१ क. ख. घ. ट. ठ. ड. अभिशपन्ती विद्या इदमाह. २ क. ख. घ. ट.
ठ. ड. अध्यापिता ये गुरुं नाद्रियन्त इत्यादि । अध्या^०. ३ घ. ट. ' के पुनस्त
इति ' नास्ति; ठ. ड. आह । कन्नमे इति. ४ घ. ज. ' तस्य ' नास्ति. ५ घ.
ड. ' न भोज्याः ' नास्ति; च. ' न ' नास्ति. ६ ठ. ड. श्रुतं फले^०. ७ घ. ट.
१५ ठ. ड. विद्याः शुचिमप्रमत्तमिति (ठ. ड. ' इति ' नास्ति) यमेव विद्या जानीया^०.
८ ग. ज. शैवधि^०. ९ ग. ज. शैव. १० च. सुषनाम. ११ क. ख. घ. ट. ठ.
ड. ब्रह्मलोको. १२ क. ख. घ. ट. च. ज. अहो नास्ति; ठ. ड. ०रिति ।
इति निरुक्त^०. १३ ग. ज. सप्तमाध्यायस्य; घ. द्वितीयस्याध्या^०; ड. द्वितीयस्या-
ध्या^० सप्तम; ठ. ड. ' निरुक्तटीकायां द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः सप्तमः । इति द्विती-
१५ याध्यायस्य प्रथमः पादः. १४ घ. ट. पादः समाप्तः.

करणोऽथापि पशुनामेह भवत्येतस्मादेवाथाप्यस्यां ताद्धि-
 तेन कृत्स्नवन्निगमा भवन्ति गोभिः श्रौणीत मत्सर-
 मिति पयसो मत्सरः सोमो मन्क्तेस्तृप्तिकर्मणो मत्सर
 इति लोभनामामिमत् एनेम धनं भवति पयः पिबतेर्वा
 प्यायतेर्वा क्षीरं क्षरतेर्वासेर्वेरो नामकरण उशीरमिति यथोऽंशुं ५
 दुहन्तो अध्वासते गवीत्यधिषवणचर्मणोऽशुः शमष्टमात्रो
 भवत्यननाय शं भवतीति वा चर्म चरतेर्वाञ्चतं भवतीति
 वाथापि चर्म च श्लेष्मा च गोभिः संनद्धो असि
 वीळ्यस्वेति रथस्तुतावथापि स्नाव च श्लेष्मा च गोभिः
 संनद्धा पतति प्रसूतेतीषुस्तुतौ ज्यापि गौरुच्यते गव्या १०
 चेत्ताद्धितमथ चेन्न गव्या गमयतीषुनिति ॥ ५ ॥

‘ अथातोऽनुक्रमिष्यामः ’ । ‘ समान्नायः समान्नातः स व्याख्या-
 तव्यः ’ इति प्रतिज्ञातम् । सा च पुनरियं व्याख्या सामान्या वैशे-
 षिकी च । तत्र सामान्या सर्वनाम्नामिदं सामान्यलक्षणमिदमाख्याता-
 नामिदमुपसर्गाणामिदं निपातानामिति । सोऽयमन्यैवंप्रकारथा व्याख्यया १५
 कृत्स्नः समान्नायो व्याख्यातः । तदनुषक्तान्येव च शास्त्रारम्भप्रयोजना-
 न्युक्तानि । आगमश्च परिशोधितः । वेदवेदाङ्गव्यूहश्च सप्रयोजन उक्तः ।
 निघण्टुसमान्नायविरचना चोपदिष्टा प्रकरणत्रयविभागेन । निर्वचनलक्षणं
 चानेकप्रपञ्चमुक्तम् ।

अथेदानीं विशेषव्याख्यया प्रतिपदमयं समान्नायो व्याख्यातव्यस्तदधि- १०
 कारार्थोऽयम् ‘ अथ ’ शब्दः । ‘ भतः ’ शब्दः क्रमे हेतौ वा । सामान्य-
 व्याख्यानादानन्तरं विशेषव्याख्यानमेवावसरप्राप्तमित्येवं क्रमे । अधवा
 हेतौ । यस्मात्सामान्यतः समान्नायो व्याख्यातोऽत इदानीं विशेषतः
 • ‘ अनुक्रमिष्यामः ’ आनुपूर्व्येण क्रमिष्यामो वर्णयिष्यामः । व्याख्ययेति शेषः ।

आह । किंलक्षणा पुनरसौ व्याख्येति । उच्यते । तत्त्वपर्यायभेदसंख्या- १५
 संदिग्धोदाहरणतानिर्वचनविभागेन यदाख्यानं
 व्याख्यालक्षणम् सा व्याख्या नैघण्टुके प्रकरणे । तद्यथा ।
 तत्त्वं ‘ गौरीति पुथिव्या नामधेयम् ’ इत्येवमादि ।

१ क. ख. छ. त. द. यथा । अंशुं । २ क. ख. छ. त. द. वीलयस्व. ३ क.
 ख. द. १; छ. त. ८. ४ ग. ख. ज. चोद्दिष्टा. ५ ग. ज. ‘ अथपिष्यामः ’ ६
 क. ख. ‘ संदिग्धसंदिग्धो ’. ७ घ. ट. ठ. ड. यद्वा व्याख्यानं.

पर्यायवचनं असिद्धेनाभिधानेनाप्रसिद्धस्यार्थस्य ख्यापनम् । तद्यथा । 'पृथि-
व्या नामधेयं गौरिति' । भेदो व्युत्पत्तिरिति समानार्थः । तद्यथा ।
'यद्दूरं गता भवति' इत्येवमादि । संख्या । तद्यथा । 'पृथिवीनामधेया-
न्येकविंशतिः' । संदिग्धं 'तत्र निर्गतिर्निरमणादृच्छतेः कृच्छ्रापत्तिरितरा सा
५ पृथिव्या संदिह्यते' इत्येवमादि । संदिग्धोदाहरणं 'य ई चकार'
इत्येवमादि । तन्निर्वचनं 'बहुप्रजाः कृच्छ्रमापद्यत इति परित्राजकाः' इत्ये-
वमादि । एवंप्रकारया व्याख्ययेदं नैघण्टुकप्रकरणं व्याख्यास्यते ।

'गौरिति पृथिव्या नामधेयम्' । आह । यस्मात्कारणाद्बन्धे शब्द-
निवेशो नैरुक्तानां तदुच्यतां कारणं केन कार-
१० पृथिव्यभिधायक- णेन गोशब्दः पृथिव्यां संनिविष्ट इति । उच्यते ।
गोशब्दव्युत्पत्तिः यस्मादियं 'दूरम्' अघ्वानं प्रति 'गता
भवति' । न ह्यस्या अन्त उपलभ्यते । यस्मात्
'चास्यां भूतानि गच्छन्ति' आधारभूतायाम् । एवं कर्तृकारकमधिकरणं
वा योज्यम् । 'गातेर्वा' । 'गाङ् गतौ' [धा० १ । ९५०]
१५ इत्यस्य धातोः । 'ओकारो नामकरणः' प्रत्ययः ।

'अथापि' गौरित्येतत् 'पशुनाम भवतीह'
गौरिति पशुनाम एव कारकद्वये तस्मादेव धातुद्वयाद्गमेर्गातेर्वा ।
'अथाप्यस्यां' एव पशुगवि 'ताद्धितेन' प्रयोगेणाः
कृत्वायां सत्यां 'कृत्स्नवन्निगमा भवन्ति' । तद्यथा । 'गोभिः श्रीणीत मत्सर-
२० मिति' गौरेकदेशस्य 'पयसः' कृत्स्नवत्प्रयोगः । तदेतच्छिष्यबुद्धिव्युत्पाद-
नार्थमनेकप्रकारशब्दवृत्तिविषयोपप्रदर्शनं क्रियते कथं नामोपदर्शितशब्दवृ-
त्तिविषयोऽसंमुखान्मन्त्रार्थाभिर्ब्रूयादिति ।

आ धावता सुहस्त्यः शुक्रा गुंभीत मन्थिना । गोभिः श्रीणीत मत्सरम् ।
[ऋ० सं० ९ । ४६ । ४] । इमां गायत्री-
२५ पयोर्थे गोशब्द- मयास्य आङ्गिरसोऽपश्यत् । प्रावस्तुतौ विनि-
प्रयोगः युक्ता [आश्व० श्रौ० ५ । १२] । हे
अध्वर्यव एभिर्गोवभिः संस्कृत एष सोमः । ते

१ ग. ज. नैघण्टुकं प्र०. २ घ. ट. यस्मादिद्. ३ घ. ट. गौरेक०. ४ ग. ज.
२९ प्रकारं. ५ क. ख. ठ. ड. संमुख मन्त्रा०. ६ घ. ट. ठ. ड. स्तुतौ नियुक्ता.

यूयं हे सुहस्यः सुवर्णेनालंकृतहस्ताः । किम् । आधावत् । गृष्णीत
गृहीतैतौ शुक्रामन्धिनौ प्रहावनतिक्रान्तकालम् । किञ्च । गोभिर्गोभ्योऽभि^३-
निष्पन्नेन क्षीरेण श्रीणीतैनं मत्सरं मादयितारं सोमं मैत्रावरुणप्रहतामुप-
गतं श्रुतज्ञानेन तृतीयसर्वेने वा पूतभृत्याशिरेण । ततोऽनतिक्रान्त-
कालं जुहुत । एवमत्र विधानादशक्यत्वाच्च गोभिः श्रयणस्य गव्येन ५
पयसेति गम्यते ।

‘ मत्सरः सोमो मन्दतेस्तृप्तिकर्मणः ’ । तृप्यन्ति ह्यनेन देवताः ।
शब्दसामान्यप्रसङ्गप्रसक्तमुच्यते । ‘ मत्सर इति लोभनाम ’ । तेन ह्याविष्टो
धनाभिमुख्येन मत्तो भवति । पर्यायायाह्यानप्रसक्तं निरुच्यते । ‘ पयः
पिबतेर्वा ’ पानार्थस्य [धा० १ । ९२५] । पीयते हि तत् । ‘ प्याय- १०
तेर्वा ’ वृद्धयर्थस्य [धा० १ । ४८८] । तेन हि वर्धन्ते प्राणिनः ।
प्रसक्तानुप्रसक्तं निरुच्यते । ‘ क्षीरं क्षरतेः ’ श्योतनार्थस्य [धा० १ ।
४१] । श्योतते हि तदूधसः । ‘ घसेर्वा । ईरो नामर्करण’—प्रत्ययः । अदे-
र्घस्त्व् आदेशः क्रियते [पा० २ । ४ । १७] । अतस्तेनैव सिद्धरूपेण १५
निर्दिश्यते ‘ घसेर्वेरो नामकरणः ’ इति । धात्वन्तरमिति वा केचित्
[धा० १ । ७१६] । ज्ञापकं च ददाति ‘ उशीरमिति ’ । ‘ वश कान्तौ ’
[धा० २ । ७०] । तस्य कृतसंप्रसारणस्येप्रत्ययेनोशीरमिति भवति । तद्धि
सौगन्ध्याक्रान्तं भवति ।

‘ अंशुं दुहन्तो अध्यासते गवीत्यधिषवणचर्मणः ’ कृत्स्नवदाभिधायकः ।
ते सोमादो हरी इन्द्रस्य निसर्तेऽंशुं दुहन्तो २०
अधिषवणचर्मार्थे अध्यासते गर्ध । तेभिर्दुग्धं पपिवान्सोम्यं
प्रयोगः भविन्द्रे वर्धते प्रथते वृषायते [ऋ० सं०
१० । ९४ । ९] । एषा जगती ।
अर्बुदो नाम काद्रवेयः सर्प ऋषिस्तस्यार्षम् । प्रावस्तुतौ विनियुक्ता २५
[आश्व० श्रौ० ५ । १२] । त एते प्रावाणः सोमादः सोमभक्षयि-
तारो यदाभिषवकर्मणि प्रवर्तन्तेऽथ तदा हरी इन्द्रस्याइवौ यज्ञा-
गमनार्थमेतेषां शब्दमुपश्रुत्य संस्कृतं सोमं मन्वानौ रथे योगमिच्छन्तौ

१ घ. ट. ठ. ड. ‘ हे ’ नास्ति. २ घ. ट. ठ. ड. °नतिक्रान्तकालं. ३ च.
‘ अभि ’ नास्ति. ४ घ. ट. ठ. ड. सननेन वा°. ५ क. ख. श्रयणस्य. ६ ट. ठ. ड.
पयसो मत्सरः°. ७ च. च्योतते. ८ क. ख. घ. ट. ठ. ड. °करणः । अदे°. १०

- आत्मना ऋजीवं भक्षयिष्यन्ताविन्द्रं च सोमं पाययिष्यन्तौ स्वयमेव
निसते नीचैर्नभैते युक्ता आवां हे^३ इन्द्र गच्छ यज्ञायतनं संस्कृतः सोम
इति । तदैव च ऋत्विजोऽपि त्वरमाणा इन्द्रोपस्थानकालमभ्यग्रं मन्वानाः
अंशुं सोमांशुमभिषुत्व द्रुहन्तः प्रपूरयन्तो गव्यधि गोरुपरि गोरवयत्रेऽधिष्वै-
५ णचर्मणि एतत्कर्म कुर्वाणा इन्द्रं प्रतीक्षमाणा आसते । अथ स इन्द्र एत्य
तेभिः दुग्धमृत्विग्भिः प्रक्षारितं पपिवान्पीतवान्सोम्यं मधु सोममधम् ।
तेन तृप्तस्तत्पानानन्तरं वर्धते वीर्येण । प्रप्यते च शरीरेण विस्तीर्यते ।
विस्तीर्णश्च स्नेन वीर्येण श्रेयं विदार्य वृषायते वर्षं प्रवर्तयते । तदिदं सर्व-
मपि वर्षादि जगदनुग्राहकमैन्द्रं कर्माभिषवद्वारेण सोमाभिषवप्रावाधीन-
१० मिल्येवं प्रावस्तुतिः ।

- निगमप्रसक्तं निरुच्यते । ' अंशुः क्षमष्टमात्रो भवति ' । व्याप्तमात्रो
हि स यजमानेन तस्यैव शं भवति सुखो भवति । इष्टसोमो हानृपोऽह-
मिति विगतभ्रनोद्बुःखो भवति । अननाय जीवनाय शं सर्वेषां भूतानां भवति
सुखो भवतीति वा । चञ्चो हि 'वर्षप्रवृत्तिहेतुस्ततश्च सर्वभूतानि सुखं
१५ जीवन्ति । व्याख्यानप्रसक्तं निरुच्यते । ' चर्म चरतेर्वा ' । चरितं हि तत्सर्व-
स्मिच्छरीरे अत्रमित्यर्थः । ' उच्चृत्तम् ' उक्कर्तितं शरीरादिति वा ।

- ' अथापि चर्म च श्लेष्मा च ' गोशब्देनोच्यते इति शेषः । ' गोभिः
चर्मश्लेष्मार्ये प्रयोगः संनद्धो असि वीर्यस्व [ऋ० ६ । ४७ ।
२६] इति रथस्तुतौ ' । स हि चर्मणावनद्धो
२० भवति । श्लेष्मणा च तस्यारादयः संश्लेषिता भवन्ति ।

- ' अथापि ज्ञाव च श्लेष्मा च ' गोशब्देनोच्यते । ' गोभिः संनद्धा
ज्ञावश्लेष्मार्ये प्रयोगः पतति प्रसूता [ऋ० सं० ६ । ७५ । ११]
इतीषुस्तुतौ ' । सा हि ज्ञान्ना वेष्टिता भवति
श्लेष्मणा च संश्लेषिता ।

- २५ १ च. ' च ' नास्ति. २ ग. ज. युक्त्वौ; च. युक्त्वा तौ. ३ च. ' हे ' नास्ति.
४ ग. ज. तथैव. ५ घ. ड. 'धिषण्वच'; ज. 'धिषवच'; ट. ठ. धिषवण्वच'.
६ ठ. ड. प्रक्षारितं. ७ च. ' तेन ' नास्ति. ८ ट. ड. 'नुग्रहकारकमैन्द्रं'.
९ क. ख. घ. ट. ठ. ड. अननाय शं भवतीति वा । अननाय जीव'. १० क. ख.
घ. ट. ठ. ड. वर्षे प्रवृ'. ११ क. ख. ग. च. ज. घ. ड. वीलय'. १२ ग. ज.
३० श्लेष्मकाः; च. संश्लेषकाः; स; घ. संश्लेषिता; ट. संश्लेषिताः अका.

‘ ज्यापि गौरुच्यते । सा पुनर्यदि ‘ गव्या ताद्वितम् ’ अभिधानम् ।
‘ अथ ’ पुनः ‘ च गव्या मममतीवृनिति । ’ गौरन्यद्रव्यमयी ॥ ५ ॥

वृक्षेवृक्षे नियता मीमयद्वौस्ततो वयः प्रपतान्पुरुषादः ।
वृक्षे वृक्षे धनुषि धनुषि वृक्षो भ्रश्चनाद्वृत्वाक्षां तिष्ठतीति वा ५
क्षा क्षियतेनिवासकर्मणो नियता मीमयद्वौः शब्दं करोति
मीमयतिः शब्दकर्म ततो वयः प्रपतन्ति पुरुषानदनाय
विरिति शकुनिनाम वेतेर्गतिकर्मणोऽथापीषुनामेह मवस्ये-
नस्माद्देवादित्योऽपि गौरुच्यते । उतावः पंरुषे गविं ।
पर्ववति मास्वतीत्यौपमन्यवोऽथाप्यस्यैको रश्मिश्चन्द्रमसं १०
यति दीप्यते तदेतेनोपेक्षितव्यमादित्यतोऽस्य वीतिर्मव-
नीति । सुषुम्नः सूर्यंरश्मिश्चन्द्रमा गन्धर्व इत्यपि निगमो
भवति । सोऽपि गौरुच्यते । अत्राह गोरमन्वतेति तदुप-
रिष्टाद्याख्यास्यामः सर्वेऽपि रश्मयो गाव उच्यन्ते ॥ ६ ॥

१५

वृक्षेवृक्षे नियता मीमयद्वौस्ततो वयः प्र पतान्पुरुषादः । अयेदं विश्वं
भुवनं भयात इन्द्राय सुन्वदषये च शिक्षत् ।
ज्यार्थे प्रयोगः [ऋ० सं० १० । २७ । २२] । वसुक्र-
स्येन्द्रपुत्रस्येयमार्षम् । त्रिष्टुबैन्द्री । महाव्रते
मरुत्वतीये शस्यते [ऐ० आ० ५ । १ । १] । इन्द्रे भगवानैधर्मयोगा- १०
ब्संप्राप्तेष्वनेकबाहुर्भूत्वानेकानि धनुष्यादेत्ते । तानि मन्त्रदृष्टैवमाह । वृक्षेवृक्षे

१ घ. ट. गौरित्युच्यते. २ ग. ज. गौरन्यद्रव्यं; घ. ट. गौरन्यं; ठ. ड.
गौरन्यतद्रव्यं. ३ क. ख. १; म. ८; घ. ट. च. ज. अहो नास्ति; ठ. ड.
इति निरुक्तव्याख्यायां २ ध्याये ५ खण्डः. ४ क. ख. छ. त. व. ‘वृत्वा क्षां०००.
कर्मणो’ इति नास्ति. ५ छ. त. व. पर्ववतीं. ६ क. ख. छ. त. व. सुषुम्नाः.
७ क. ख. व. २; छ. त. ९. ८ ग. वृक्षेवृक्षे. ९ अयेदं विश्वं भुवनं शिक्षत्. १०
४ १ ॥ वसुं. ९ च. ० व्यापते.

१७

- वृक्षावयवे धनुषि धनुषि । यावन्तीन्द्रेण गृहीतानि धनूषि तेषु सर्वेषु प्रत्येकं
 निर्धत्ता निबद्धा गौः गम्वा गमयित्री वा शरणाभिन्द्रबाह्वाकृष्टा भीषयत्
 मीमयति शब्दं करोति । जात्याभिप्रायेणैकवचनम् । ततः शब्दकरणान-
 न्तरमेव प्रपतन्ति वयः । अथवा तैतः ततो धनुषो वयः पक्ष्यवयवपत्रसं-
 ५ बन्धादिष्वो वयः पक्षिणः । अथवा वेतेर्गतिकर्मणः । साक्षादेव इष्वो
 वयो न गुणवृत्त्या । तेनै प्रपतान्प्रपतन्ति पुरुषानदनाय भक्षणाय । ते
 हि शत्रूणां प्राणान्भक्षयन्ति । अथायमेवमतिप्रभाव इन्द्र इति ज्ञात्वा
 विश्वं सर्वं भुवनं भूतजातं यावत्किञ्चिदाधिकृतं कर्माणि भयाते बिभेति ।
 अथ बिभ्यत्किं करोति । इन्द्राय इन्द्रार्थं सुन्वत् अभिषवमुचिते काळे
 १० कुर्वत् ऋषये च ऋत्विजे शिक्षत् दक्षिणां दैदत् इन्द्रोन्मुखमादरवदास्ते
 सर्वमन्यत्परिह्राय । य एवंप्रभाव इन्द्रस्तं वयमभिप्रेतार्थसिद्धये स्तुमः ।

निगमप्रसक्तं निराह ' वृक्षो व्रक्षनात् ' इति । स हि वृश्च्यते
 छिद्यत इन्धनार्थम् । मन्त्रन्याख्याने गतार्थत्वान्न शेषो विव्रियते । एवं
 तावदेकदेशे कृत्स्नवदभिधानं भवतीति प्रदर्शितम् ।

१५. अथेदानीमन्येष्वर्थान्तरेषु गोशब्दोऽभिप्रसृतो बहुष्वित्येतत्प्रसङ्गतो
 दर्शयति । एतद्व्यैकपादिके वक्तव्यमिह तु गोशब्दप्रसक्तमुच्यते । नवादि-
 ल्योऽपि गौरुच्यते' एतास्मिन्मन्त्रे । उतादः परुषे गवि सूरुश्चक्रं हिरण्ययम् ।
 म्यैरयद्रथीतमः [ऋ० सं० ६ । ५६ । ३] भरद्वाजस्येयमार्थम् ।
 गायत्री । पौष्णे सूक्ते । पूषा पुनरादित्यो नैरुक्तानां दृष्ट्या । अन्यत्र
 २० 'इयं वै पूषा' [मै०सं० २ । ५ । ५ ॥ ३ । ७ । ६ । काठ०सं० ७ ।
 ९] इति भूमिरुच्यते । उतादः । उत अपि अथ इति च्छन्दसि समा-
 नार्थाः । अपि चक्रमीरयत्यपि रसानादत्तेऽपि
 आदित्यार्थे प्रयोगः तमांस्यपहन्ति । अदः अमुष्मिन्नादित्यमण्डले
 परुषे पर्ववति । अहोरात्रादिपर्वभिस्तद्वति । अथवा
 २५ भास्वति । भासा तद्वतीत्यौपमन्यवः । गवि गमनशाले मुहूर्तमप्यनवस्था-

- १ घ. ट. ठ. ड. नियतानिबद्धानि गौं. २ द. ड. ' ततः ' सङ्कदेव.
 ३ क. ख. ते; च. ' तेन ' नास्ति. ४ ग. ज. घ. ङ. ड. ददाति; ट. ददाति.
 ५ ठ. ड. °त्परिहापय. ६ घ. ट. उतादः । रथीतमः । भर°. ७ घ. ट.
 °मीरयदपि; ठ. ड. °मीरयदपि. ८ घ. ट. ठ. ड. °रात्रादि-
 १० भिस्तद्वति. ९ क. ख. घ. ङ. ठ. ड. भासा तद्वतीति । अहोरात्रादिपर्ववतीत्यौ°.

यिन्नि सूरः सूर्योऽवस्थितः पूषा आदित्यमण्डलान्तःपुरुषस्तदेव पर्ववद्वा-
स्वद्वा चक्रं चक्रनं क्रमणं वा गमनशीलं मण्डलं हिरण्ययं हिरण्यमयं तेजो-
मयं चक्रं चक्राकृति न्यैरयत् । नियतगगैन्वृत्तिना मार्गेण नित्यकालमी-
रयत्युदयास्तामयमध्यंदिनकालोपलक्षणार्थम् । अथवामुष्मिन्मण्डलेऽवस्थितः
पर्ववति मण्डलान्तःपुरुषः सूर्यो भगवान् चक्रं क्षेणलवनिभेषत्रुटिमु-
हूर्ताहोरात्रार्धमासमासर्वायनसंवत्सरलक्षणं कालचक्रं सर्वभूतहारि हिरण्यमयं
हेतुणमयं सर्वभूतस्थितिभिनाशहेतुं न्यैरयत् नित्यमीरयति । कौटशः
पुनः स सूर्यो य ईरयति । रथीतमः । अन्येऽपि रथिनः सन्ति । अयं तु
मुहूर्तमप्यनवस्थितरथ इत्यतो रथीतमः । य एवंगुणयुक्तः पूषा तं वयम-
भिप्रेतार्थसिद्धये स्तुमः ।

५

१०

‘ अथाप्यस्यैको रश्मिश्चन्द्रमसं प्रति दीप्यते ’ । एको रश्मिरादि-
त्यस्य सुषुम्नो नाम चन्द्रमसि प्रत्यवस्थितो दीप्यते । ‘ तदेतेन ’ मन्त्रार्थ-
विदा मन्त्रानुपेत्य ‘ ईक्षितव्यं ’ द्रष्टव्यम् । येयमस्य चन्द्रमसो
‘ दीप्तिः ’ ज्योत्स्ना इयमादित्यरश्म्यनुग्रहादेव
आदित्याच्चन्द्र- ‘ अस्य भवति ’ । अस्म्यं हि चन्द्रमसो मण्डलं
मसो दीप्तिः तत्तेजःसंबन्धाद्दीप्तिमद्भवति । ततः सर्वा दिशः
प्रकाशयति । यथा चैतदेवं तथा ‘ सुषुम्नैः
सूर्यरश्मिश्चन्द्रमा गन्धर्व इत्यपि निगमो भवति ’ । सुषुम्णः सूर्यरश्मिश्च-
न्द्रमा गन्धर्वस्तस्य नक्षत्राण्यप्सरसो भेकरंयो नाम ।

१५

तदभिवादिनी ऋक् स न इदं ब्रह्मं क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाद्
ताभ्यः स्वाहा [य० वा० सं० १८।४०] ॥

२०

राष्ट्रभृत्सु [शत० ब्रा० ९।४।१ ॥ कात्या० श्रौ० १८।५।१६] ।

१ ग. ज. ‘ हिरण्ययं ’ नास्ति. २ क. ख. ठ. ड. ‘ हिरण्यमयं ’ नास्ति. ३ क. ख.
घ. ट. ठ. ड. ‘ गमनवृत्तिः ’. ४ घ. ट. ठ. ड. लेऽनवस्थितः. ५ क. ख. घ. ङ. ट.
ठ. ड. लक्षणनिमे. ६ ग. ज. हिरण्यमयं; घ. ट. ठ. ड. हिरण्यमयं. ७ क. २५
ख. ग. ज. घ. ट. ठ. ड. ‘ भूतविनाशास्थितिहे ’. ८ ग. ज. घ. ट. ठ. ड. ‘ हेतु. ९
क. ख. ग. च. ज. सुषुम्नो. १० क. ख. अस्मदुपरि यच्च; ग. च. ज. अस्मयं;
ठ. ड. अस्मयं. ११ क. ख. ग. घ. ज. सुषुम्नः. १२ घ. ट. सुषुम्नः; ग. च.
ज. ठ. ड. मन्त्रो न पठ्यते. १३ घ. ट. ठ. ड. ‘ भृत्सु हातग्रहहोमे अप्य ’. २६

अप्ययमप्यन्ये बहव इत्यपिशब्दः । सुपुंसः सुष्टुसुख इत्यर्थः । सर्व-
भूतानि नित्यमसौ व्हादयति । कोऽसाविति । सूर्यरश्मिः सूर्याग्निःसृत्य चन्द्र-
मसं प्रति गतः । चन्द्रमाः गन्धर्वः । सति सुपुंसगमने गोशब्दवाच्यता ।
तस्य गोमत्तश्चन्द्रो धारयित्वा गन्धर्वः । स हि तस्य प्रतिष्ठा । स न इदं
५ सोऽस्माकमिदं ब्रह्म क्षेत्रं च पातु रक्षतु । किं च तस्मै सुपुंसाय सूर्य-
रश्मये स्वाहा शोभेनाभेदमाधिमुख्येनाहं हविराज्यलक्षणमस्तु । स चेदं
वाद् वेतु पिबत्वित्यर्थः ।

‘सोऽपि’ सुपुंसो रश्मिरेक एव ‘गौः’ इति ‘उच्यते’ ।
यथासौ गौस्तथेदमुदाहरणम् ‘अत्राह गोशब्द-
१० सुपुंस्याख्यरश्मे- तेति’ । ‘तत्’ पुनरेतत् ‘उपरिष्ठात्’
गौरिति नाम ऐक्यदिके ‘व्याख्यास्यामः’ [निर० ४।२५] ।
‘सर्वेऽपि रश्मयो गाव उच्यन्ते’ । यथैतदेवं तथैर्येषुगुदाहियते ॥ ६ ॥

ता वा वास्तून्पुद्गमसि गमं ध्ये यत्र गावो भूरिशृङ्गा
१५ अयासः । अत्राह तदुक्तगायस्य वृष्णः परमं पदमव-
भाति भूरि [ऋ० सं० १।१५४।६] । तानि वां
वास्तूनि काश्यामहे गमनाय यत्र गावो भूरिशृङ्गा बहु-

१ क. ख. ग. ज. ठ. ड. सुपुंसः. २ ग. च. ज. ठ. सुष्टुसुख; घ. ड. ड. सुष्टुसुखः
सुष्टुसुखं. ३ क. ख. घ. ट. ठ. ड. सर्वाणि भूता. ४ च. ज. निसृत्य; घ. ट.
२० ‘निःसृत्य’ इत्यस्य पश्चात्सर्वा ऋदीयते. ५ क. ख. च. ज. सुपुंसगं; ग.
‘सति... धारयित्वा गन्धर्वः’ नास्ति. ६ क. ख. घ. ज. ट. ठ. ड. तस्य गन्ध-
र्वस्य सतश्चन्द्रो. ७ घ. ट. ‘सोऽस्माकमिदं’ नास्ति. ८ क. ख. ग. ज. सुपुंस्याय.
९ क. ख. घ. ट. ‘स्वाहा सु शोभनं. १० क. ख. घ. ट. ठ. ड. ‘नाह’ हविं.
११ घ. तथैवसुं द. तथैवसुं थैय. १२ क. ख. ग. च. ज. ‘दाहरणम्; ट.
दाहैरणं’ ह्रियते. १३ ग. ९; घ. ट. च. ज. अज्ञो नास्ति; ठ. ड. ‘ह्रियते ।
इति नैरुक्त्याख्यायां २ ध्याये षष्ठः स्रण्डः. १५ क. ख. छ. त. द. ‘भूरिशृङ्गा’
२७ नास्ति.

शृङ्गा भूरीति बहुनो नामधेयं प्रभवतीति सतः शृङ्गं
 थयतेर्वा शृणातेर्वा शङ्गातेर्वा शरणापोक्तमिति वा शिरसो
 निर्गतमिति वायासोऽयनास्तत्र तदुरुगायस्य विष्णोर्महा-
 गतेः परमं पदं परार्थस्थमवभाति सूरि पादः पद्यतेस्तन्नि-
 धानात्पदं पशुपादप्रकृतिः प्रमाणपादः प्रमाणपादसामा- ५
 न्वादितराणि पदाभ्येवमभ्येषामपि सत्वानां संदेहा विद्यन्ते
 तानि चेत्समानकर्माणि समाननिर्वचनानि नानाकर्माणि
 चेन्नानानिर्वचनानि यथार्थं निर्वक्तव्यानीतीमान्येकविंशतिः
 पृथिवीनामधेयान्यनुक्रान्तानि तत्र निर्वक्तिर्निरमणादृच्छतेः १०
 कृच्छ्रापसिरितरा सा पृथिव्या संदिह्यते तयोर्विभागस्तस्या
 एषा भवति ॥ ७ ॥

ता वां वास्तूनीति । दीर्घतमस आर्षम् । वैष्णवी । त्रिष्टुप् । यपा-
 धौने विनियुक्ता [आप० श्रौ० ७ । १० । ७] सोमातिरेकंशब्दे
 [आश्व० श्रौ० ६ । ७] च । वामिति दम्पती अभिप्रेत्य द्विवचनम् ।
 तानि युवाम्यामर्थाय वास्तूनि निवासस्थानानि १५
 रश्म्यर्थे गोक्ष- उश्मसि कामयामहे गमव्यै गमनाय यत्र येषु
 ष्दस्य प्रयोगः स्थानेषु । किम् । गात्रो रश्मयो भूरिशृङ्गा
 बहुदीप्ता अयासः अयना मुहूर्तमप्यनवस्थायिनः ।
 किञ्च । अत्राह तेषु स्थानेषु तत्पदमुरुगायस्योरुगमनस्य महागतेर्भगवतो
 विष्णोः परमं पदमादित्यमण्डलस्थानम् । स्थाने हि पदसंज्ञा । पदस्य २०
 इति लोकेऽपि वक्तारो भवन्ति । अवभाति अर्वागिदं सर्वं कृत्वा भाति
 दीप्यते । भूरि बहुव्यर्थः । इति समस्तार्थः ।

• अथैकपदनिरुक्तम् । 'भूरीति' एतत् 'बहुनो नामधेयम्' । 'प्रभ-
 वति' हि तद्बहुधापि दीयमानम् । 'शृङ्गं थयतेः' । तद्वयाश्रितं भवति
 शिरसि । 'शृणातेर्वा' हिंसार्थस्य [धा० ९ । १६] । तेन हि २५
 हिनस्ति । 'शिरसो निर्गतमिति वा' शृङ्गम् । परमेऽर्धे स्थितं परार्थस्थम् ।

१ क. ख. द. ३; छ. त. १०. २ घ. ट. 'इति' नास्ति. ३ घ. ट. ठ. ड.
 'धानादिनि.' ४ च. 'तिरिक्तशब्दे'; ठ. ड. 'तिरेके शब्दे'. ५ ग. अ. वास्तूनि
 इति निवात्. ६ ग. स्थानेषु तेऽ. ७ क. ख. घ. ट. ठ. ड. मण्डलं स्थानं स्थाने
 दि; न. अ. 'मण्डलस्थाने दि. ८ च. 'आपि' नास्ति.

अथवा परमयद्दर्शा युक्ते स्थाने स्थितं परार्धस्थम् । ' पादः पद्यतेः ' गत्यर्थस्य [धा० ४ । ६३] । पद्यते हि तेन । ' तन्निधानात्पदं ' यदुत्पद्यते तत्सरूपमेव पांसावन्यत्र वा तत्पदमित्युच्यते पशोर्मुनुष्यस्य वा । ' पशुपादप्रकृतिः ' चतुर्भागसामान्यात् ' प्रभागपादः ' दीनारादि-
 ५ पादः । ' प्रभागपादसामान्यादितराणि ' ग्रन्थपदानि क्षेत्रपदानि वा । विभागो हि तेष्वपि समान एव । प्रसक्तानुप्रसक्तमिदमुक्तम् ।

अधुनोपसंहरति । ' एवमन्येषामपि सत्त्वानां ' यानि नामानि तेषु ' संदेहा विद्यन्ते ' न केवलं गोशब्दे पदशब्दे संदेहपदानां निर्व- वा । तेषु त्वेतदौत्सर्गिकं निर्वचनलक्षणं द्रष्टव्यम् ।
 १० चनप्रकारः ' तानि ' यदि सामान्यक्रियया युक्तानि ततः ' समाननिर्वचनानि ' एव कर्तव्यानि । अथ पुनः ' नानाकर्माणि ' ततो ' नानानिर्वचनानि ' । एवं ' यथार्थं निर्वक्तव्यानीति ' ।

अधुनैवमुक्त्वोदाहरणैरेव तत्र संदेहपदान्यनुक्रम्य मन्त्रेष्वेव दर्शयन्नाह ।
 १५ ' इमान्येकविंशतिः पृथिवीनामधेयान्यनुक्रान्तानि ' । ' तत्र निर्ऋतिर्निरमणा-
 दृच्छतेः कृच्छ्रापत्तिरितरा ' । लोकेषु हीदं सर्वं भूतजातमन्तभूतं यदाभि-
 धानानि यदाश्रयक्रियावचनाश्च शब्दा निघण्टव उच्यन्ते । तेषां च पृथिवी प्रथमा । तस्मात्तत आरम्भः । एकविंशतिरिति संख्या । पृथिवी-
 नामधेयानि । स्वार्थे धेयप्रत्ययः । नामैव नामधेयम् । अनुक्रान्तानि आनु-
 २० पूर्व्येण पठितानीत्यर्थः । एकविंशतिर्यान्यनुक्रान्तान्येभ्योऽन्यान्यपि यानि कानिचित्स्युस्तान्युपलभ्य निर्वक्तव्यानि । तद्यथा कु इत्येतदसमाम्नातं पृथिव्या नामधेयम् । उक्तं हि ' नाग्निच्चिरकं याति न सद्वादी न कुप्रदः ' इति । तत्रैतस्मिन्नेकविंशके नामगणे ' निर्ऋतिः ' इत्येतदभिधानं ' निरमणात् ' । निविष्टानि रमन्तेऽस्यां
 २५ ' निर्ऋतिः ' इत्ये- भूतानीति निर्ऋतिः पृथिवी रमेधीतोः । तस्य संदेहपदस्य निर्व- ' ऋच्छतेः इतरा कृच्छ्रापत्तिः ' दुःखसंज्ञिका । चनम् निर्ऋतिः पाप्मा । ' सा ' पुनरियं समाननाम-
 धेयत्वात्समानश्रुतित्वात् ' पृथिव्या संदिह्यते ' ।

१ च. परमयाद्दर्शा. २ च. ज. परार्द्धस्थं; ठ. ड. परार्धस्थ. ३ क. ख. घ. ट. ठ. ड. तेषु हि त्वेत°. ४ क. ख. घ. सर्वभूत°. ५ क. ख. घ. ठ. ड. सत्पुत्रो; ट. सत्पुत्रौ° दादी. ६ घ. ट. ठ. ड. एकविंशतिके. ७ क. ख. घ. ट. ठ. ड. संज्ञका < च. °श्रुतत्वात्.

‘ तयोः ’ समाननामधेयत्वे सत्येव कर्मकृतो भेदो ‘ विभागः ’ । एका निविद्यानां भूतानां रमयित्री । एका पुनः कृच्छ्रमापादयित्री । एवं नाना-कर्मोप्यभिधानानि निर्वक्तव्यानि ।

‘ तस्याः ’ कृच्छ्रापत्तेः पृथिव्या ‘ एषा ’ निर्वाचिका ऋक् ‘ भवति ’ ॥ ७ ॥

५

य ई चकार न सो अस्य वेद य ई ददर्श हिरुगिन्नु तस्मात् । स मातुर्योना परिर्वीतो अन्तर्बहुप्रजा निर्र्क्तिमा-
विवेश (ऋ० सं० १ । १६४ । ३२) ॥ बहुप्रजाः कृच्छ्र-
मापद्यत इति परिष्वाजका वर्षकर्मति नैरुक्ता य ई चका-
रेति करोतिकिरती संदिग्धौ वर्षकर्मणा न सोऽस्य वेद १०
मध्यमः स एवास्य वेद मध्यमो यो ददर्शादित्योपहितं स
मातुर्योना मातान्तरिक्षं निर्मायन्तेऽस्मिन् भूतानि योनि-
रन्तरिक्षं महानवयवः परिर्वीतो वायुनायमपीतरो योनिरे-
तस्मादेव परियुतो भवति बहुप्रजा भूमिमापद्यते वर्षक-
र्मणा शाकपूणिः संकल्पयांचके सर्वा देवता जानामीति तस्मै १५
देवतोमथलिङ्गा प्रादुर्भूय तां न जज्ञे तां पप्रच्छ विविदि-
षाणि त्वेति सास्मा एतामृचमादिदेशैषा मद्देवतेति ॥ ८ ॥

य ई चकारेति । दीर्घतमस आर्षम् । त्रिष्टुप् । महाव्रते वैश्वदेवे शस्त्रे
शस्यते [ऐ० आ० ९ । ३ । २] । ‘ अयं स शिङ्गे ’ [ऋ० सं०
१ । १६४ । २९] इतीयमप्यनयैव समानार्थविनियोगा । जगती । २०
द्वे अप्येते अस्यवामीये । कश्चित् । बह्वपत्यो दरिद्रः पुरुषः । स
दुष्पोषत्वादपत्यानां व्यापन्नत्वाद्दुःखं ‘ कृच्छ्रमापद्यते ’ । सा या तस्य
कृच्छ्रापत्तिः सैवैतस्यामृचि निर्र्क्तिशब्देनोच्यते ‘ इति ’ एष परिव्राजका-

१ क. ख. घ. ट. ठ. ड. “धेयत्वेऽपि सत्येष कर्म” । २ क. ख. घ. ट. ठ. ड.
पृथिव्या अपि एषा” । ३ क. ख. ३; घ. ट. च. ज. अङ्को नास्ति; ठ. ड. भवति
इति निरुक्तव्याख्यायां २ ध्याये सप्तमः खण्डः । ४ क. ख. छ. त. द. सो अस्य.

५ क. ख. द. ४; छ. त. ११.

- नामस्यामृचि संक्षेपार्थः । स एष विस्तरेण प्रदर्श्यते । यः करोति गर्भं
न सोऽस्य गर्भस्य तत्त्वं ' वेद ' । केवलं त्वसौ
तत्पदस्योदाहरणम् कामार्तः पुत्रार्थी वा करोत्येव गर्भम् । य ई
ददर्श यश्चैनं पश्यति हिरुग् अन्तर्हितमेतस्मिन् जठरे एतस्मिन् वा शरीरे
५ जन्तुं तस्मात्तस्यैव एष गर्भो याथात्म्यतः प्रत्यक्षो भवत्यध्यात्मशास्त्रदृष्ट्या
नेतरस्य गर्भकर्तुः । स पुनरेवं गर्भो मातुर्योनौ मर्माशयस्थाने अन्तः उदरे
पुष्यति स मातुरशितपीतलीढभक्षितेन चतुर्विधाहारेण । ततः पारिवीतो
जरायुणा परिवेष्टितो यथाकालं जायते । अथैवं
१० ऋचो गर्भाधानार्थे बहुशः प्रजायमानः स गर्भकर्ता गर्भतत्त्वमजा-
निर्ऋतिशब्दस्य दुःख- नानो निर्ऋतिं दुःखमाविवेश आविशतीत्यर्थः ।
मित्यर्थः एवं गर्भतत्त्वापरिज्ञानाद्यो गर्भं करोति स दुःख-
मापद्यते । यस्त्वध्यात्मदृष्ट्या गर्भतत्त्वं वेद स
गर्भकर्मणो निवर्तते । स निर्ऋतिं नापद्यते । एवमस्यामृचि निर्ऋतिर्देव-
तेत्येष परिव्राजकार्थः । अन्ये तु ब्रुवते । यः करोति गर्भं स गर्भभूतो
१५ जन्मान्तरेषु बहुषु प्रजायमानो जन्ममरणसंतानानुबद्धां निर्ऋतिमाविशति ।
यो रेतः सिञ्चति तद्भूयो भूयो जन्मान्तरेषु बहुशः प्रजायमानो जन्ममरण-
संतानाननैनुभवतीत्युक्तम् ।
- ‘ वर्षकर्मैति नैरुक्ताः ’ । वर्षकर्मैतदुच्यते निर्ऋतिश्चात्र भूमिरुच्यत एवं
नैरुक्ता मन्यन्ते । यः करोति वर्षं यो वा किरति
२० वर्षार्थे पृथिवीत्यर्थः क्षिपति । कः पुनरसौ । मेघः । स हि वर्षस्य
कर्ता विक्षेप्ता वा । मेघाद्धि वर्षं प्रवर्तते । किं
तस्य । न सोऽस्य वर्षस्य तत्त्वं वेद कुतोऽप्येतदुदकं मय्यागच्छति
यन्मया विसृज्यते किं वोदकस्य तत्त्वमिति । केवलं त्वसौ विसृजत एवो-
दकम् । य ई ददर्श य एव पश्यत्येतद्वर्षं हिरुगिन्तु तस्मान्दन्तर्हितमन्तारि-
२५ क्षलोके तस्मात्तस्येत्यर्थः । तस्यैव प्रत्यक्षं तथाथात्म्यतो वर्षं नेतरस्य
मेघस्य मध्यस्थानस्य । स एव ह्यस्य वर्षस्य सत्तत्त्वं वेद यो ददर्श यः

१ क. ख. घ. ट. पुनरेष; ग. ज. पुनरेवं. २ क. ख. °हारपरिणामे ततः°;
घ. ट. ठ. ड. °हारपरिणामेन ततः°. ३ क. ख. °नुभवविद्धां; घ. °नुविद्धां; ट.
°नुविद्धां° व. ४ ग. ज. तज्ज्य एव भवतीत्युक्तम् । वर्ष°; च. तज्ज्य एव यो भूयो
५ ज°. ५ घ. ट. ठ. ड. संतानान्भवनुभ°. ६ ग. ज. सत्तत्त्वं°. ७ घ. ट. ठ. ड. तत्त्वं°

पद्मस्यादित्यैरश्म्यन्तर्गतं वर्षमभिव्यक्तम् । कक्षसौ । इन्द्रः । असावपि हि मध्यम एव । तत इदमुक्तं 'न सोऽस्य वेद मध्यमः' मेघः 'स. एवास्य वेद मध्यमः' इन्द्र इति । स एव महानुदकसंस्थाय इन्द्रप्रत्यक्षो मातुरन्तरिक्षलोकस्योदकाभिव्यक्त्याशयस्थाने परिवीतः परिवेष्टितः सौर्येण रश्मिजालेन वायुना च मेघोदरान्तर्गतः प्रवृत्काले वर्षभावेनाभिव्यक्तो बहुप्रज्ञ बहुशः प्रजायमानो निर्ऋतिं भूमिमाविशतीति समस्तार्थः ।

अथैकपदनिरुक्तम् । 'करोतिकिरतीं संदिग्धौ' धातु 'वर्षकर्मणा' संबध्येते । उभयथापि ह्युपपद्यते यः करोति यो वा क्षिपति । 'मातान्तरिक्षम्' । एतास्मिन् हि 'भूतानि निर्मायन्ते' । एतद्भवकाशदानेन विशिष्टमुपकारं करोति भूतानां जायमानानाम् । 'योनिरन्तरिक्षम्' । आकाशस्यैव प्रदेशविशेषः कश्चित् । स वायुसंयुतः सन्नुदकयोनिभावं पुष्पाति । तदेतत् 'वायुना' तस्य संयवत्रं दृष्ट्वाकं 'परियुतो भवति' इति । शब्दसारूप्यप्रसक्तमुच्यते । 'अयमपीतरः' स्त्रीयोनिः 'एतस्मादेव' । असावपि 'परियुतः' एव 'भवति' ज्ञान्ना मासेन च ।

एवमेतास्मिन्मन्त्रे नैरुक्तानां निर्ऋतिशब्देन भूमिरुच्यते परिव्राजकानां कृच्छ्रापतिः । तदेवं मन्त्रेषु शब्दगतिविभुत्वा-
शब्दगतिविभुत्वा- दुभयमप्युपपद्यत एव । तद्यथा । 'दधिक्राव्यो
दृचां विविधार्थां विवि- अर्कारिषम्' [ऋ० सं० ४ । ३९ । ६]
धविनियोगाश्च । इत्येष मन्त्रोऽन्युपस्थानेऽग्निहोत्रे [मैत्रा० सं०
१ । ५ । ६] । अयमेव चाग्निष्टोमे 'दधि-
क्राव्यो अर्कारिषमित्याग्नीध्रे भक्षयन्ति' [आश्व० सू० १२ । १२]
इति दधिमक्षणे । तथा चाश्वमेधे 'दधिक्राव्यो अर्कारिषमित्युत्थितायां
'सर्वा जपन्ति' इत्यश्वसंनिधावेतं पत्न्यो जपन्ति महिष्यामुत्थितायाम् ।
तत्रैवं सति प्रतिविनियोगमस्यान्येर्नान्येनार्थेन भवितव्यम् । त एते क्तु-
रभिप्रायवशादर्थान्यत्वमपि भजन्ते मन्त्राः । न होतोष्वर्थस्येयत्ताववाराण-

१ क. ख. घ. ट. ठ. ड. 'दित्यस्य र'; क. ख. अन्तर्गतः. २ घ. ट. ड. 'सौ-अन्तर्गत इन्द्रः; ठ. 'सौ अन्तर्गतं वेदः इन्द्रः. ३ ग. ज. रश्मिजातेन-वायु'. ४ ठ. ड. 'तदेतत्.....सुच्यते' नास्ति. ५ ग. ज. कृत्स्नापतिः. ६ घ. अर्कारिष. ७ ग. च ज. अर्कारिष. ८ क. ख. घ. ट. ठ. ड. 'ग्नीध्रे दधि भक्ष'. ९ घ. ज. 'मित्युत्थायां. १० क. ख. घ. ट. ठ. ड. 'अन्येन' सङ्केदक.

मस्ति । महार्था ह्येते दुष्परिज्ञानाश्च । यथाध्वारोहवैशेष्यादधः साधुः
साधुतरश्च बर्हस्येवमेते वक्तृवैशेष्यात्साधून्साधुतरांश्चार्थान्स्ववन्ति । तत्रैवं सति
लक्षणादेशोमात्रमेवैतस्मिच्छास्त्रे निर्वचनमेकैकस्य क्रियते । क्वचिच्चाध्यात्मा-
धिदैवाधियज्ञोपदर्शनार्थम् । तस्मादेतेषु यावन्तोऽर्था उपपद्येरन्नधिदैवाध्या-
त्माधियज्ञाश्रयाः सर्व एव ते योज्याः । नात्रापरौधोऽस्ति ।

- एवमेव संदेहाधिकारमुपजीवन्नाह । ' शाकपूणिः संकल्पयांचक्रे सर्वं
शाकपूणेज्ञानगर्वोक्तिः देवता जानामीति' । शाकानि यः पूणयति संहन्ति
स शाकपूणः । तस्यापत्यं शाकपूणिराचार्यः । स
संकल्पयाचक्रे संकल्पं कृतवान् । किमिति । सर्वा देवता जानामीति ।
१०. ' तस्मै ' संकल्पमेवं कृतवते ' देवतोभयलिङ्गा ' द्विलिङ्गा स्त्रीपुंलिङ्गा-
थवा मध्यस्थानलिङ्गा युस्थानलिङ्गा च ' प्रादुर्भव ' प्रादुर्भूतवती । 'तां'
पुरतोऽवस्थितां सतीं ' न जज्ञे ' न ज्ञातवान् किमियं स्त्री स्यादथवा
पुरुष इत्यथवा किमयमन्तरिक्षस्थानाथवा युस्थानेति । ' ताम् ' अजानन्
' पप्रच्छ विविदिषाणि ' वेदितुमिच्छामि त्वां किमसि पुरुषोऽथवा
१५. स्त्रीत्यथवा किमस्यन्तरिक्षस्थानाथवा युस्थानेति । ' सा ' एवं पृष्ट्वा
सती ' अस्मै ' शाकपूणये ' एतामृचमादिदेश ' आदिर्ध्वती । किमिति ।
' एषा मदेवतेति ' । अस्यामृच्यहं देवतेति
अस्यामृचि का त्वं च नैरुक्तो माभेतस्या ऋचः सकाशादर्थग-
देवतेत्याह्वानम् त्यावधारयेति । कृतमा पुनरसावृगिति ।
२०. उच्यते ॥ ८ ॥

१ क. ख. घ. ट. ठ. ड. 'सैशेष्याद्'. २ च. 'षहति' नास्ति. ३ घ. 'हेषा-
मात्रेक्ष' ; ट. 'देशमात्रेक्ष' इमे. ४ ग. ज. 'ते' नास्ति. ५ ग. च. ज. 'षरोक्षे'.
६ घ. ट. ठ. ड. संदेहाविकार°. ७ च. जानामीति° नी. ८ क. ख. 'द्विलिङ्गा'
नास्ति; घ. ट. ठ. ड. 'द्विलिङ्गा स्त्रीपुंलिङ्गा' एतत् 'मध्यस्थानलिङ्गा' इत्यस्य
पश्चाद्वर्तते. ९ क. ख. घ. 'प्रादुर्भूतवती' नास्ति; ट. 'भूतां' प्रादुर्भूतवती.
१० क. ख. ग. ज. घ. ट. ठ. ड. किमियं मध्यस्थाना°. ११ ग. ज. 'देश स
आदि'. १२ घ. ट. 'भेनस्या'. १३ क. ख. घ. ट. ठ. ड. 'दर्यावगत्या'.
१४ क. ख. ४; ग. ११; घ. सा. ट. ठ. ड. च. ज. अहो नास्ति.

अयं स शिङ्के येन गौरमीवृता भिमाति मायुं ध्वसना-
 वधि श्रिता । सा चित्तिभिर्नि हि चकार मर्थं विद्युद्भ-
 वन्ती प्रति वत्रिमौहत [क्र० सं० १ । १६४ । २९] ॥
 अयं स शब्दायते येन गौरभिप्रवृत्ता भिमाति मायुं शब्दं
 करोति मायुमिवादित्यमिति वा वागेषा माध्यमिका ५
 ध्वंसने मेघेऽधिभिता सा चित्तिभिः कर्मभिर्नीचैर्निकरोति
 मर्थं विद्युद्भवन्ती प्रत्यूहते वत्रिं वत्रिरिति रूपनाम वृणो-
 तीति सतो वर्षेण प्रच्छाद्य पृथिवीं तत्पुनरादत्ते ॥ ९ ॥

इति द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

अयं स शिङ्क इति । अयं स मेघः शब्दायते शब्दमिव करोति । १०
 न च तावदसौ शब्दं करोति । अयं च तावन्माध्यमिकायां वाचि तत्स्थायां
 शब्दं कुर्वत्यां तत्साहचर्याद्विज्ञायते स एव शब्दं करोतीति । येन मेघेन किं
 कृतमिति । येन गौरमीवृता । येन माध्यमिका वागभिप्रच्छादिता सती
 भिमाति मायुं निर्मिमीते निर्वर्तयति मायुम् । शब्दं करोतीत्यर्थः । ' मायुः
 काकुत् ' इति च वाङ्नामसु पठितम् [निघ० १५
 एकस्मिन् पक्षे १ । ११] । अथवा मायुरादित्यो भवति सर्व-
 प्रथमोऽर्धर्चोऽव्यक्त- भूतनिर्माता । तमिवात्मानं निर्मिमीते । काव-
 विद्युद्गूपाया वाचोऽभि- स्थिता । ध्वंसने । उदकध्वंसने उदकध्वंसने
 धायकः । मेघस्य मेघेऽध्याश्रिता । अयं तावदर्धर्चो मेघान्तर्धर्तिन्या
 प्राधान्यात्पुरुषत्वाभि- वाचोऽनभिव्यक्तविद्युद्गूपाया अभिधायकः । मेघ- २०
 प्रायः रूपत्वात्पुरुषत्वाभिप्रायः । अथ चायमुत्तरः स्त्रीत्वा-
 भिप्रायः । यैवलक्षणा वाग्मेघरूपा मेघशरीरा
 वा सौ चित्तिभिः स्वैश्वर्यचटाशब्दकर्मभिः नि हि चकार नीचैः

१ क. ख. छ. त. द. 'कर्मभिर्नीचैः' नास्ति. २ क. ख. द. ५; छ. त. १२.
 १ ड. घ. च. ठ. ड. 'इति...पादः' नास्ति; छ. इति द्वितीयः पादः. ४ च. अथ.
 ५ क. ख. घ. ट. ठ. ड. वायं. ६ च. स्वैश्व चट°.

- करोति मर्त्यं मनुष्यम् । सर्वो हि विम्यत्तस्या आसीदस्यक्ममति वा ।
 कदा पुनर्निकरोति मर्त्यमिति । उच्यते । विद्युद्भवन्तीति । विद्युदात्मना
 छयास्थेनाभिनिर्वर्तमाना । तदा हि दारुणश्चटचटाशब्दो भवतीति विशेषः ।
 षेण भयंकरो न तथा विद्युद्ब्रह्मिणः । सैवमात्मान-
 ५ द्वितीयो व्यक्तवि- याविष्कृत्य विद्युद्रूपेण विक्षिप्य सर्वासु दिक्शा-
 युद्रूपाया अभिधा- त्मानं वर्षेण प्रच्छाद्य पृथिवीं ततो वर्षव्युपरमे
 यकः । विद्युराधास्या- प्रत्यूहते वनि प्रत्युपसंहरति रूपमात्मियम् ।
 त्स्त्रीत्वाभिप्रायः । अदृश्यं करोतीत्यर्थः । ' वनिरीरिति रूपनाम ' ।
 तेष्यावृत्य स्वमाश्रयं वर्तते । यैस्मिन्पक्षे मध्यस्था-
 १० द्वितीयपक्षे मेघ- नलिङ्गा युस्थानलिङ्गा वैति तस्मिन्पक्षे मेघरू-
 विद्युद्रूपे गौणे । मेघस्था पत्वमविवक्षितमेघ वाचो विद्युद्रूपत्वं च । किं
 वाक्यशब्दं कृत्वा वर्षं त्वेताविद्विवक्षितम् । मेघाश्रया शब्दवती
 करोत्यादित्यात्मना च भूत्वा माध्यमिका वाग्विद्युदात्मना स्थित्वा
 वर्षजलमाकर्षति वर्षेण प्रच्छाद्य पृथिवीं तद्वर्षमुदकरूपभूतं
 १५ जलाशयेभ्य आदित्यात्मना स्थित्वा पुनरादत्ते
 विद्युदात्मना मध्यस्थाने स्थित्वा वर्षत्यादित्यात्मना युस्थाने स्थित्वा
 पुनरादत्त इत्यभिप्रायः । वक्ष्यति हि 'तमकुर्वन्नेधाभावाय पृथिव्यामन्त-
 रिक्षे दिवि' [नि० ७ । २८] इति । सेयमेकैव देवता मध्य-
 स्थाना विद्युद्रूपा युस्थाना वादित्यरूपेत्ययमेवंलक्षणो
 २० संदेहकारणम् देवतातत्त्वसंदेह उपेक्षितव्यो मन्त्रदर्शनाच्च निर्व-
 क्तव्य इत्ययं मन्त्रसंक्षेपार्थः ।

'सा पृथिव्या संदिद्यते' [निर० २।७] इत्यनेन संदेहसामान्येनोदाहृतमि-
 दमत्र मतं शाकपूणेरित्येवमादि । अनुक्रमणं त्वधिकृतम् । तस्मिन्गोशब्द एको
 निरुक्तः प्रकारोपप्रदर्शनार्थम् । इतराण्यप्यर्थ्युहा निर्वक्तव्यमनि । तद्यथा । ग्मा

१ च. मर्त. २ क. ख. ग. ज. तव्यावृत्य; घ. ट. ठ. ड. ताव्यावृत्य. ३ क.
 ख. घ. ट. ठ. ड. यस्मिन्स्तु पक्षे. ४ ग. ज. चेति. ५ क. ख. ग. ज. घ. ट. ठ.
 ड. 'येभ्यश्चादित्या'. ६ च. निर्णेकव्यः. ७ क. ख. घ. ट. ठ. ड. 'सेपदुशी'.
 १८ ८ ग. ज. 'प्यभ्युहा'.

गमनात् । अस्यां गच्छन्ति भूतानीति ग्मां ज्मा जमनात् । जमन्ति गच्छ-
न्यस्यां भूतानीत्येवमादि ।

नैघण्टुकांस्तु याञ्छब्दान्प्रत्यर्थं भणशः स्थितान् ।

छन्दोभ्योऽन्विष्य तत्त्वार्थान्निर्ब्रूयाद्योगतस्तु तान् ॥ ९ ॥

इति निरुक्तवृत्तौ सप्तमोऽध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

५

हिरण्यनामान्युत्तराणि पञ्चदश हिरण्यं कस्माद्भ्रियत
आयम्यमानमिति वा ह्लियते जनाज्जनमिति वा हितरमणं
भवतीति वा हृदयरमणं भवतीति वा हर्षतेर्वा स्यात्प्रे-
प्साकर्मणोऽन्तरिक्षनामान्युत्तराणि षोडशान्तरिक्षं कस्मा-
दन्तरिक्षान्तं भवत्यन्तरेमे इति वा शरीरेष्वन्तरिक्षमिति १०
वा तत्र समुद्र इत्येतत्पार्थिवेन समुद्रेण संदिह्यते समुद्रः
कस्मात्समुद्रवन्त्यस्मादापः समभिद्रवन्त्येनमापः संमोदन्तेऽ-
स्मिन्भूतानि समुद्रको भवति समुद्रं चितीति वा तयोर्वि-
भागस्तत्रेतिहासमाचक्षते देवापिश्राद्धिषेणः शंतनुश्च
कौरव्यौ भ्रातरौ बभूवतुः स शंतनुः कनीयानभिषेचयां १५
चक्रे देवापिस्तपः प्रतिपेदे ततः शंतनो राज्ये द्वादश
वर्षाणि देवो न वर्षत तमूचुर्वाह्यणा अधर्मस्त्वया चरितो
ज्येष्ठं भ्रातरमन्तरित्याभिषेचितं तस्मात्ते देवो न वर्षतीति
स शंतनुर्वैवापिं शिशिक्ष राज्येन तमुवाच देवापिः पुरो-
हितस्तेऽसानि याजयानि च त्वेति तस्यैतद्वर्षकामसूक्तं २०
तस्यैषा भवति ॥ १० ॥

१ च. अस्यां ग (ज?) मंति गच्छ°. २ क. ख. घ. ट. ठ. ड. 'इति ग्मा'
नास्ति, ३ च. ज्मा यमनायमन्ति गच्छ°. ४ ग. १२; इतरेषु अङ्को नास्ति. ५ घ.
ट. सप्तमस्याध्याय°. ६ च. पादः समाप्तः. ७ क. ख. छ. त. द. 'हृदयरमणं
भवतीति वा' नास्ति. ८ क. ख. त. षोडशां; छ. षोडशा; द. षोडशां छ.
९ छ. त. द. 'वन्तरिक्षव', १० छ. त. द. समुद्रणी. ११ क. ख. द. १;
छ. त. १२.

- ‘हिरण्यनामान्युत्तराणि पञ्चदश’ । हिरण्यस्य नामानि हिरण्यनामानि ।
उत्तराणि । कुतः । प्रकृतेभ्यः पृथिवीनामभ्यः । पृथिव्यामेव हिरण्यमु-
त्पद्यते । अतः पृथिव्यभिधानानन्तरं हिरण्यनामानि समाम्नातानि । कियन्ति
पुनस्तानि । पञ्चदश । पञ्च च दश च पञ्चदश यानि समाम्नातानि ।
५ असमाम्नाताम्यपि सन्ति हाटकसुवर्णचामीकरशातकुम्भादीनि । कतमानि
पुनस्तानि समाम्नातानीति । उच्यते । ‘हेम चन्द्रं रुक्मम्’ [निघ० १।२]
इत्येवमादीनि । हितं ममेदमिति सर्व एवैतन्मन्यते तस्माद्धेम । चन्द्रं
चन्दतेः क्कान्तिकर्मणः [धा० १ । ६८] । सर्व एव होतृत्कामयते ।
रुक्मं रोचतेर्ज्वलत्यर्थस्य [धा० १।७४६] । तद्धि रोचिष्णु भवतीति ।
१० एवमूहितव्यं सर्वत्र निर्वचनम् ।

- आह । ‘हिरण्यं कस्मात्’ । उच्यते । ‘हियते आर्येभ्यमानमिति वा’ ।
आर्येभ्यमानं हियत एव शिल्पिभिः कटककचकस्वस्तिकादिभावेन विस्ती-
र्यमाणम् । ‘ हियते जनाज्जनमिति वा ’ । तेन हि व्यवहारः क्रियते ।
ततस्तत्रैकत्रावतिष्ठते हियत एव सर्वदा । ‘ हितरमणं भवतीति वा ’ ।
१५ यस्य हि तद्भवति तस्य हितं च दुर्भिक्षादिषु तद्भवति रमणं चेति । तेन
हि गृहीतेन मूर्धकोऽपि रमते किमुत मनुष्यः । ‘ हर्यतेर्वा स्यात्प्रेप्सा-
र्थस्य’ । तद्धि सर्वैरेव प्रार्थ्यते लोके ।

- अनुक्रमेण ‘ अन्तरिक्षनामान्युत्तराणि षोडश ’ । षट् च दश च
षोडश । कतमानि पुनस्तानि । ‘ अम्बरं वियद् व्योम ’ [निघ० १।३]
२० इत्येवमादीनि । अम्बरमम्बुर्भवति । नानाभावेन सर्वतो वियातमिति
वियत् । नानाप्रकारमेतदवति भूतानीति व्योम । एवमाद्यभ्युहितव्यम् ।

आह । ‘ अन्तरिक्षम् ’ एव तावत् ‘ कस्मात् ’ इति । उच्यते ।
‘ अन्तरा ’ हीदं द्यावापृथिव्योरवस्थितं ‘ क्षान्तं ’ च ‘ भव-
ति ’ । पृथिव्यन्तमित्यर्थः । अथ ‘ वा अन्तरा ’ द्यावापृथिव्यौ

- २५ १ क. ख. °घत इत्यतः°; घ. ट. ठ. ड. °मुपपद्यत इत्यतः°. २ च. ‘पञ्चदश’
नास्ति. ३ ग. ज. ‘ पञ्च च दश च ’ नास्ति. ४ च. आयाभ्यमानं. ५ क. ख.
घ. ट. ठ. ड. ‘ हि ’ नास्ति ६ क. ख. ग. ज. मूर्धको°. ७ क. ख. लोकानु-
क्रमेणैव । अन्त°; ग. ज. लोकानुक्रमेणान्त°; घ. ट. ठ. ड. लोकेऽनुक्रमेणै-
वान्त°. ८ ग. च. जं. षोडश. ९ क. ख. घ. ट. ठ. ड. अम्बुमत्. १० घ. ट.
१० अम्बुहितव्यं. ११ च. ‘ तावत् ’ नास्ति.

इमे क्षियति निवसति ' इति ' अन्तरिक्षम् । अथ ' वा शरीरेषु ' एतदेव ' अन्तर् ' मध्येऽवस्थितम् ' अक्षयम् ' इतराणि पृथिव्यादीनि भूतानि क्षीयन्ते तस्मादक्षयत्वादन्तरिक्षम् ।

' तत्र ' तस्मिन् षोडशकेऽन्तरिक्षनामसमुदाये ' समुद्रः ' इत्येत-
समुद्र इति दभिधानमुभयाभिधायित्वात् ' पार्थिवेन समुद्रेण' ५
संदेहपदम् एतेन जलाशयेन ' संदिश्यते ' । एतदत्र संदे-
हपदम् ।

आह । ' समुद्रः कस्मात् ' इति । उच्यते । ' समुद्रवन्वस्मादापः ' बीचितरङ्गसीकरादिभावेन । ' समभिद्रवन्त्येनमापः ' । सर्वा एव ह्यापो निम्नानुसारित्वात्समुद्रमेवाभिमुख्येन द्रवन्ति । स हि निम्नो भवति । १०
' समोदन्तेऽस्मिन्भूतानि ' । संहृष्यन्ति जलचराणि सत्त्वानि बहूदकत्वात् । ' समुद्रको भवति ' । उदै इत्युदकनाम । तदस्मिन्संहतमिति समुद्रः । ' समुनत्तीति वा ' । संछेदयतीत्यर्थः । अतो हि प्रसृतैरम्भोभिः सर्वमिदं संछिद्यते ।

' तयोर्विभागः ' यस्मिन्नुदाहरणे लक्ष्यते ' तत्रेतिहासमाचक्षते ' १५
आचार्या निदानभूतम् । इति हैवमासीदिति यः
यस्यामृचि समुद्र- कथ्यते स इतिहासः । कतमः पुनरसाविति ।
शब्दो द्वयोरर्थयोः प्रयु- उच्यते । ' देवापिश्वाष्टिषेणः ' इत्येवमादि ।
ज्यते तन्निदानभूत ' देवापिश्वाष्टिषेणः शंतनुश्च ' आष्टिषेण एव
इतिहासः ' कौरव्यौ ' कुरुवंशप्रभवौ ' भ्रातरौ बभूवतुः ' २०
तयोरेको यः ' कनीयान् शंतनुः ' नाम स
आत्मानम् ' अभिषेचयांचक्रे ' अभिषेचितवानित्यर्थः । सोऽभिपिक्तः सन्
राजा बभूव । इतरः पुनर्ज्येष्ठो ' देवापिस्तपः प्रतिपेदे ' । स किल
तीव्रेण तपसा ब्राह्मणत्वमापेदे विश्वामित्रवत् । ' ततः ' तेनापचारेण
ज्येष्ठातिक्रमजेन ' शंतनो राज्ञे ' राष्ट्रे ' द्वादश वर्षाणि देवो न २५

१ क. 'इमे' नास्ति; ट. पृथिव्योऽक्षिप्य° इमे. २ क. ख. घ. ट. ठ. ड. °दभि-
धानमुभयाभिधानम् । उभयाभि°. ३ क. ख. घ. ट. ठ. ड. उव्र°. ४ क. ख. ग.
ज. निदानभूतः. ५ क. ख. ठ. °मादीनि; घ. ट. ड. °मादीति ६ घ. ट. ठ. ड.
°न्तनुनामिषान्तः° ७ क. ख. घ. ब्राह्मण्यमा°; ट. ब्राह्मण्यमा° णत्व. ८ ग. ज.
' राज्ञे ' नास्ति

- वर्ष' । भवर्षति देवे शंतनुम् ' ऊचुः ' उक्तवन्तो ' ब्राह्मणाः
 अ्येष्टं आतरमन्तरित्य ' अतिक्रम्य ' अभिषेचितम् ' अभिषेक आत्मनः
 कारितो यतस्त्वया ' तस्मात् ' तेन मर्यादातिक्रमेण ' ते ' तव राज्ये ' देवे न
 वर्षति ' प्राप्तकालं प्रतिपद्यस्व ' इति ' । ' सः ' एवमुक्तः ' शंतनुः-
 ५ देवापि शिशिक्ष ' पुनः पुनः शशासाभिगमितवानित्यर्थः । कथम् ।
 ' राज्येन ' अभ्युद्यतेन । तेनार्थ्यमानो ' देवापिस्वयं च ' काममहं
 ' पुरोहितस्तेऽसानि ' भवानि ' याजयानि च ' त्वां वार्षिकेण कर्मणा ।
 न च राजा भविष्यामि भवानेवास्तु राजेत्यभिप्रायः । ' तस्य ' देवापेः
 एतत् वर्षकामस्य ' सूक्तम् ' आविरभूत् । तत्र ' तस्य ' समुद्राभि-
 १० धानस्य संदिग्धस्य प्रविभागोपदर्शनाय ' एषा ' निर्वाचिका ऋग्
 ' भवति ' ॥ १० ॥

- आर्षिषेणो होत्रमुषिर्निषीदन्वेवापिर्देवसुमतिं चिकि-
 त्वान् । स उत्तरस्माद्धरं समुद्रमपो विद्या असृजद्वर्ष्या
 अभि [ऋ० सं० १० । १८ । ५] ॥ आर्षिषेण ऋषिषेणस्य
 १५ पुत्र इषितसेनस्येति वा सेना सेश्वरा समानगतिर्वा पुत्रः
 पुरु त्रायते निपरणाद्वा पुन्नरकं ततस्त्रायत इति वा होत्र-
 मुषिर्निषीदन्नृषिर्दर्शनास्तोमान्बृदशैर्यौपमन्यवस्तद्यदेना-
 स्तपस्यमानान्ब्रह्म स्वयंभ्वभ्यानर्षत् ऋषयोऽमर्षस्तवृषी-
 णामुषिस्त्वमिति विज्ञायते [तै० आ० २ । ९] देवापिर्देवा-
 २० नीमाप्त्या स्तुत्या च प्रदानेन च देवसुमतिं देवानां
 कल्याणीं मतिं चिकित्वांश्चेतनावान् । स उत्तरस्माद्धरं
 समुद्रम् । उत्तर उद्धततरो भवत्यधरोऽधोरोऽधो न धाव-
 तीत्यूर्ध्वगतिः प्रतिषिद्धा तस्योत्तरा भूयसे निर्वर्च-
 नाय ॥ ११ ॥

१ ग. ज. पुनर शशास न अभि^०; ठ. ड. ' पुनः ' सकृदेव. २ घ. ट. वार्षि-
 केन. ३ क. ख. १; घ. ट. च. ज. अज्ञो नास्ति; ठ. ड. ' भवति । इति निरुक्त-
 टीकायां द्वितीयाध्याये दशमः खण्डः. ४ क. ख. छ. त. द. ' त ऋषयोऽभवन्'
 २८ नास्ति. ५ क. ख. द. २; छ. त. १४.

आष्टिषेणो० वर्ष्या अभि । त्रिष्टुप् । एतया देवानस्तौत् । आष्टिषेण
 ऋष्टिषेणस्य पुत्र इषितसेनस्येति वा ।
 द्वार्थसमुद्रपदोदा- अन्यकल्पान्तरीणोऽन्यकल्पान्तरीणस्यैव शंतनो-
 हरणम् वर्षार्थीये कर्मणि होतृत्वे वृतो होत्रं कर्म
 प्रति निषीदन् उपविष्टवान् । ततो देवापिः ५
 नाम नाञ्चा देवसुमतिं देवानां कल्याणीं मतिमुदकसंप्रदानाभिमुखीं कर्तुं
 चिकित्वान् जानानः । स हि तैथास्तौद्यथा देवानामुदकसंप्रदानाभिमुखी
 मतिरभूत् । ततः परितुष्टेषु देवेषु स देवापिः उत्तरस्मादधरम् उत्तरस्माद-
 न्तरिक्षाख्यात्समुद्रादधरं समुद्रं पार्थिवं प्रति । एष विभागः समुद्रयोः । १०
 अपो दिव्याः प्रशस्ताः सस्यसंपत्करीः असृजदक्षारशत् । किंलक्षणाः ।
 वर्ष्या वर्षभूताः । अभि सर्वभूतानामुपरि । स देवाप्यधिकारे वर्तमान
 एतदकरोत् । अन्यस्मिन्करूपे देवापिर्ममाध्येतदेवमेवास्त्वित्येवं वर्तमानेनाभि-
 संबध्यत इति समस्तार्थः ।

अथैकपदनिरुक्तम् । ऋष्टिरायुधविशेषः । तद्बहुला सेना यस्य सोऽयमृ-
 ष्टिषेणः । इषितसेनो वा नित्यमेव प्रेषितसेनः शत्रून्प्रति । ' सेना १५
 सेश्वरा ' । इनेतीश्वरनाम । तेन हि सा नित्यमेव संयुक्ता भवति ।
 ' समानगप्रतिर्वा ' । समानमेकमर्थमुद्दिश्य जयाख्यमिति सेना । ' पुत्रः
 पुरु त्रायते ' । बह्वपि यत्पित्रा पापं कृतं भवति ततोऽयं त्रायत इति
 पुत्रः । ' निपरणाह्वा ' । निपृणप्रति दैदाति ह्यसौ पिण्डान्पितृभ्य इति
 पुत्रः । अथवा ' पुत् ' इति नरकस्थानमुच्यते । ' तत्त्रायत इति ' २०
 पुत्रः । ' ऋषिर्दर्शनात् ' । पश्यति ह्यसौ सूक्ष्मानर्थार्थान् । ' स्तोमान्द-
 शैल्यौपमन्यवः ' । मन्त्राः स्तोमाः । तानसौ तारकेण ज्ञानेन पश्यती-
 र्येर्वमौपमन्यव आचार्यो मन्यते । ब्राह्मणमपि चैतस्मिन्नर्थे दर्शयति ।
 ' तद्यदेनांस्तपस्यमानान् ब्रह्म ' इत्येवमादि । तदेतदुच्यते यत्कृतमृषीणामृ-
 षित्वम् । यद्यस्मादेनांस्तपस्यमानांस्तप्यमानान्ब्रह्म ऋग्यजुःसामाख्यं २५
 स्वयंभु अकृतकमम्यागच्छत् । अनधीतमेव तत्त्वतो ददृशुस्तपोविशेषेण ।

१ ठ. ड. आष्टिषेण इति । त्रिष्टुप् । २ च. ' इति ' नास्ति. ३ ग. च. होत्रं.
 ४ च. तथा तथा. ५ घ. ट. जयाख्यमेति सेना. ६ क. ख. घ. ट. निददाति. ७
 क. ख. ग. ज. ' अपि ' नास्ति. ८ क. ख. घ. ट. ' एवं ' नास्ति. ९ ठ.
 द. ' एतत् ' नास्ति. १० च. ' तप्यमानान् ' नास्ति.

तद्वृषीणामृषित्वमित्येवं ब्राह्मणेऽपि विचार्यमाणे ज्ञायते । ' देवापिर्देवाना-
माप्या ' । स हि स्तुतिभिर्देवानामोति हविःसंप्रदानेन च । ' उत्तर
उद्धततरः ' । उद्धततरोऽसौ भवत्युपरिष्टादवस्थानात् । ' अधरः अधोऽः ' ।
किमुक्तं भवति । अध एवासावरति । ' अधः ' पुनः ' न धावति ' ।
५ तस्य ह्यधोगतित्वादेव ' ऊर्ध्वगतिः प्रतिषिद्धा ' ।

' तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय ' । किमुक्तं भवति । तस्यैवार्थस्य
श्रुतस्य यथोत्तरस्मात्समुद्राद्बृष्टिमयाचत देवेभ्यो देवापिर्यथा च पौरोहि-
त्यमकरोद्यथा वायाजयच्छंतनुं वर्षार्थायिन कर्मणा । भूयसे बहुतराय निर्व-
चनाय निर्विष्य वचनाय ॥ ११ ॥

१०

यद्देवापिः शंतनवे पुरोहितो होत्राय वृतः कृपयन्नर्षी-
धेत् । देवश्रुतं वृष्टिवर्निं रराणो बृहस्पतिर्वाचमस्मा अय-
च्छतं [अ० सं० १० । ९८ । ७] ॥ शंतनुः शं तनोऽस्त्विति
वा शमस्मै तन्वा अस्त्विति वा पुरोहितः पुर एनं वृधति
१५ होत्राय वृतः कृपायमाणोऽन्वध्यायद्देवश्रुतं देवा एनं
शूण्वन्ति वृष्टिवर्निं वृष्टियाचिनं रराणो रातिरभ्यस्तो बृहस्प-
तिर्ब्रह्मास्तीत्सोऽस्मै वाचमयच्छद्बृहदुपध्याय्यात्तम् ॥ १२ ॥

इति द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

२०

यद्देवापिरिति । यत् यस्माद्देवापिः शंतनवे राज्ञे पुरोहितः । पुरोहितो
देवापेः पौरोहि-
त्येऽन्या ऋक् देवापिर्होत्राय होतृकर्मणे वर्षार्थाय कर्मणि वृतः
सन्कृपायमाणो रीक्षेऽधीधेत् अन्वध्यायत्
वृष्टिर्भवेदिति । तं देवश्रुतं देवापिमेनं वृष्टिवर्निं वृष्टियाचिनं मत्वा रराणो

२५

१ च. °डादुपस्थानात्. २ म. ज. आधारः. ३ क. ख. ९; ग. १४; च १५;
द. ङ. °वचनाय । इति निरुक्तटीकायां द्वितीयाध्याय एकादशः खण्डः. ४ क. ख.
छ. त. द. °वृष्टिवर्निं ' नास्ति. ५ क. ख. द. ३; छ. त. १५, ६ ड. य. घ.
' इति...पादः ' नास्ति; त. इति द्वितीयाध्याये द्वितीयः पादः. ७ च. होत्राभि-
२९ कं. ८ क. ख. ग. ज. राशः. ९ घ. द. अदिधेत्.

ददत् । इह बृहस्पतिस्तस्मिन्नेव कर्मणि ब्रह्मत्वेऽवस्थितः । सीऽस्मै वर्षसा-
धिकां वाचमयच्छदददादित्यर्थः । तथा वाचा तदनुगृहीतया देवान्स्तुत्वा
तेभ्यो वर्षमलभतेति समस्तार्थः ।

अथैकपदनिरुक्तम् । ' शंतनुः ' कस्मादिति । उच्यते । स हि
कंचिद्रोगार्तं दृष्ट्वा ब्रवीति हे ' तनो शं ' तव 'अस्त्विति ' । ततोऽसा- ५
वगदो भवति । अथवा 'शमस्तुं तन्वा ' इत्येवमसावाशास्ते । शमिते सुख-
नाम । तनुः शरीरम् । तदसौ नित्यं शरीरायाशास्ते । ' पुरोहितः ' ।
शान्तिकपौष्टिकाभिचारिकेषु कर्मसु ' पुर एनं दधति ' राजानः । पुरस्कु-
र्वन्तीत्यर्थः । ' देवश्रुतं देवाः ' हि ' एनं ' स्तुतीरुच्चारयन्तं 'शृण्वन्ति '
इति देवश्रुत् तं देवश्रुतम् । ' रराणः ' इति ' रातिः ' दानार्थः १०
'अभ्यस्तः' । ' बृहदुपन्यास्यातम् ' ' बृहदिति महतो नामधेयं परिष्टेदं
भवति ' [निरु० १ । ७] इति ।

मन्निदानद्वारेण धर्मोऽयमत्र दर्शितो ज्येष्ठे तिष्ठति कनीयसो राज्य-
नैरुक्तकृतोऽस्या प्राप्तिर्धर्मातिक्रमो धर्मातिक्रमे च देवो न वर्ष- १५
क्तोऽर्थः । नैरुक्तपक्षे ऋष्टिषेणो मध्यमस्तदपत्यमयमग्निः
पार्थिव आर्ष्टिषेणो देवापिः शंतनवे सर्वस्मै
यजमानायेति योज्यम् । बृहस्पतिर्वाचस्पतिरिति मध्यमः । स्तनयित्नुल-
क्षणां वाचमित्यर्थः ॥ १२ ॥

इति निरुक्तद्वौ सप्तमाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

२०

साधारणान्युत्तराणि षड् दिवश्चादित्यस्य च यानि
व्यस्य प्राधान्येनोपरिष्ठात्तानि व्याख्यास्याम आदित्यः
कस्मादादत्ते रसानादत्ते मासं ज्योतिषामादीप्तो मांसेति
वादितेः पुत्र इति बाल्यप्रयोगं त्वस्यैतद्वार्त्ताभ्याम्नाये
सूक्तभाक्सूर्यमादितेयमादितेः पुंभ्रमेवमन्यासामपि देवताना- २५

१ घ. ठ. ट. इ. ' सः ' नास्ति. २ घ. ठ. ड. वर्षसो वाचं; ट. वर्षसो वाचं
साधिकां. ३ ग. ज. किंचि. ४ क. ख. ग. ज. घ. द. ठ. ड. शमस्मै तन्वां.
५ ग. च. ज. परिवृत्तं. ६ ग. ' च ' नास्ति; ज. ' क्रमेव देवो'. ७ ग. ज.
' वर्षतीति नित्यपक्षे । ऋष्टि. ८ क. ख. ग. ज. देवापिः स शन्तं. ९ क. ख. १;
घ. १५; घ. द. ठ. इ. च. ज. अहो नास्ति. १० घ. ट. सप्तमस्याध्यायस्य. ११
च. पादः समाप्तः. १२ क. ख. छ. त. द. ' अदितेः पुत्रमेवं ' नास्ति.

२१

मादित्यप्रवादाः स्तुतयो भवन्ति तद्यथेतन्मित्रस्य वरुण-
 स्वार्थम्णो वृक्षस्य मगस्यांशस्येत्यथापि मित्रावरुणयोः ।
 आदित्या दानुंनस्पती दानपती । अथापि मित्रस्यैकस्य ।
 प्र स मित्र मर्तो अस्तु प्रयस्वान्यस्त आदित्य शिक्षति
 ५ व्रतेनेत्यपि निगमो भवत्यथापि वरुणस्यैकस्य । अथा वय-
 मादित्य व्रते तथं । व्रतमिति कर्मनामं निवृत्तिकर्म वारय-
 तीति सत इदमपीतरङ्गतमेतस्मादेव वृणोतीति सतोऽ-
 न्नममपि व्रतमुच्यते यदावृणोति शरीरम् ॥ १३ ॥

- १० लोकाभिधानाधिकारेणमुच्येते । ' साधारणान्युत्तराणि षड् दिवश्चादि-
 त्यस्य च ' इति । समानं प्रियन्त इति साधारणानि । नामानीत्यधिकारो
 वर्तत एव । उत्तराणि प्रकृतमपेक्ष्य । किं वार्त्रं प्रकृतम् । अन्तारिक्षना-
 मानि । तेभ्य इमान्युत्तराणि । कियन्ति पुनस्तानि । षट् । कयोः पुनः
 साधारणानि । दिवश्चादित्यस्य च । कतमानि पुनस्तानि । ' स्वः पृश्निः
 १५ नाकः' [निघ० १।४] इत्येवमादीनि । 'यान्यस्यै' आदित्यस्य 'प्राधान्येन'
 वर्तन्ते प्रधानस्तुतिभाञ्जि नामानि 'सविता भगः सूर्यः पूषा' इत्येवमादीनि
 ' तान्युपरिष्ठाख्यास्यास्यामः ' सप्तदशोऽध्याये [निरु० १२ । १२-१८
 खण्डेषु] । इमानि तु नैघण्टुकानि संसृष्टरूपाणि च बुनामभिः
 साकमित्यत इह नैघण्टुकप्रकरणे निरुच्यन्ते ।
- २० आह । ' आदित्यः ' एव तावत् ' कस्मात् ' आदित्य उच्यते ।
 शृणु । ' आदत्ते ' ह्यसौ ' रसान् ' रश्मिभिरित्यादित्यः । ' आदत्ते
 भासं ज्योतिषाम् ' । तद्दुदये हि चन्द्रादीनां प्रभानाशो भवति । अर्न्यग्र-
 हापेक्षमेतत् । ' आदीप्तो भासेति वा ' । सर्वतो ह्येष भासा आदीप्त
 आहृतो भवति । ' अदितेः पुत्र इति वा ' । अदितिर्देवमाता तस्याः
 २५ पुत्रः । सोऽयमादितेयः सन्नादित्य इत्युच्यते ।

१ छ. त. द. °स्पती । दान° । २ क. ख. °नाम वृणोतीति सत° । ३ क. ख.
 °वेव निवृत्तिकर्म वारयतीति सतो° । ४ क. ख. द. १; छ. त. १६. ५ घ. त.
 °च्यते ॥ १ ॥ साधा° । ६ क. ख. ग. ज. घ. ट. ठ. ड. षात्र. ७ क. ख. घ. त.
 ठ. ड. यानि त्वस्य. ८ ग. च. ज. 'सूर्यः' नास्ति. ९ घ. ट. ठ. ड. इत्युच्यते
 १० ग. ज. अवग्रहा°; च. अवग्रहा° न्य. ११ ग. ज. घ. ट. आवृत्तो.

‘ अल्पप्रयोगं त्वस्यैतदार्चाभ्याम्नाये सूक्तभाक्सूर्यमादितैवम् ’ इति ।
अल्पप्रयोगविषयम् । ‘ तु ’ शब्दो विशेषणार्थः ।

आदितेय इत्यल्प- एतदेवाल्पप्रयोगविषयमितराणि सवितृभगपूर्वा-
प्रयोगं सूक्तभाक्च दीनि बहुप्रयोगविषयाण्यस्यादित्यस्य । काल्य-
प्रयोगविषयम् । आर्चाभ्याम्नाये । ऋचो यस्मि- ५

आर्चाभ्यां अभि उपर्युपर्याम्नाताः सोऽयमार्चाभ्याम्नायो द्वाशतयः । तस्मिन्न-
ल्पप्रयोगविषयमेतददितेः पुत्रत्वाभिप्रायमभिधानम् ‘ आदितेयः ’ इति ।
सूक्तभाङ्गे चैतदभिधानं न हविर्भाक् । न ह्यादितेय इत्यनेन नाम्ना
हविराध्वर्यवे चोदितपूर्वमस्ति । यथा चैतत्सूक्तमेव नैघण्टुकवृत्त्या भजते
तथेदमुदाहरणं ‘ सूर्यमादितेयम् ’ इति ‘ यदेदेनमदधुर्याञ्जियासः ’ [ऋ० १०
सं० १० । ८८ । ११] इत्यस्यामृचि । अन्ये तु मन्यन्ते । आदित्य १०

इत्येतदेवाल्पप्रयोगमिति । तत्र त्वेतद्विरुद्धयते
अल्पप्रयोगमित्या- सूक्तभागिति । हविरपि ह्यनेनाभिधानेन चोद्यते
देरन्यद्विवरणम् ‘ आदित्यं बहुरूपमालभेत ’ [मैत्रा० सं०
२ । ५ । ११] इति । ‘ तस्य पशोरितत्त्वैर्लेर्च- १५

मादित्यो देव उदगात्पुरस्तात् ’ [मैत्रा० सं० ४ । १४ । १४२] इति ।
अर्थवैषमन्यथा वाक्यद्वयप्रतिविभागेन स्यात् । ‘ अल्पप्रयोगं त्वस्यैतदार्चा-
भ्याम्नाये ’ । आदित्य इति हविर्भाक्सूक्तभाक्च । अल्पहविःसूक्त-
विषयमित्यर्थः । इदं त्वन्यत्सूक्तमेव नैघण्टुकवृत्त्या भजते न कदाचिदपि
हविः । तद्यथा । ‘ सूर्यमादितेयम् ’ इति । २०

आदित्यशब्दप्रसक्तमाह ‘ एवमन्यासामपि देवतानाम् ’ इति । देवता-

१ घ. ट. ठ. ड. ° प्रयोगस्य विष°. २ ग. ज. पूषाप्रभृतीनि; च. पूर्वाप्रभृ-
तीनि° पन्. ३ ठ. ड. अर्चाभ्यां°. ४ क. ख. घ. ट. ड. ‘ आर्चाभ्यां ’ नास्ति; ट.
यस्मिन्चैभ्युं आम्नाय अभि उ°. ५ ग. च. ज. ‘ यमर्चाभ्यां°. ६ च. दाशतथी. ७
घ. भागे एव°; ट. भागे एव°. ८ ग. च. ज. च तद्°. ९ क. ख. घ. ट. ठ. २५
ड. त्वेत°. १० ठ. ड. सर्वा ऋक् पठ्यते. ११ क. ख. घ. ट. ठ. ड. तस्य च
पशो°. १२ ट. षड्वर्चमा°. १३ क. ख. घ. ट. ठ. ड. अथ चैव°. १४ क. ख.
घ. ट. ‘ प्र ’ नास्ति; ट. ° इये° वि° प्र. १५ क. ख. घ. ट. ठ. ड. ° सूक्तभाङ्गि-
षय°.

आदित्यनाम्नान्या
अपि देवता अभिधीयन्ते ।

भेदपक्षमपेक्षेदमुच्यते । ' आदित्याभिधानप्रवादाः
स्तुतयो भवन्ति ' । ' तद्यथैतत् ' उदाहरणजातं
' मित्रस्य वरुणस्यार्यम्णौ दक्षस्य भगस्यांशस्येति ' ।

यथा ' इमा गिरः ' इत्यस्यां मित्रावरुणा-
र्यसदक्षभगांशाः

इमा गिर आदित्येभ्यो घृतेभूः सनाद्राजम्पो जुहा
जुहोमि । शृणोतु मित्रो अर्यमा भगो नस्तुवि-
जातो वरुणो दक्षो अंशः [ऋ० सं० २ ।
२७ । १] ॥ अस्यामृचि सर्व एवादित्यप्रवादया

स्तुत्या स्तूयन्ते ।

' अथापि मित्रावरुणयोः ' आदित्यप्रवादाः स्तुतयो भवन्ति । तद्यथा ।

१०

' आदित्या दानुनस्पती । दानपती ' । ' ता
' ता सम्राजा ' सम्राजा घृतासुती आदित्या दानुनस्पती । सचेते
इत्यस्यां मित्रावरुणौ अनवहरम् ' [ऋ० सं० २ । ४१ । ६] ॥

गायत्रीयं गृत्समदेन दृष्टा । अभिप्लवस्य षडहस्य

१५

द्वितीयेऽहनि प्रउंगं नाम शस्त्रम् । तत्र ' अयं वां मित्रावरुणा सुतः
सोमः ' [ऋ० सं० २ । ४१ । ४] इत्येष तृचः शस्यते [आश्व०
श्रौ० ७ । ६] तस्योत्तमैषा । ता सम्राजा तौ संदीप्तौ घृतासुती । ' तौ
हि घृतमुदकमासुवाते वर्षकर्मणा जनयतः । आदित्यौ अदितेः पुत्रौ
दानुनस्पती दानानामीशाते । तौ यजमानैः सम्यक्स्तुतिभिर्हविर्भिश्च संसे-
वितौ सन्तौ प्रतिसेवेते यजमानानभिमतैर्दानैः । अनवहरम् अनवरुध्यमाना-

२०

वित्यर्थः । यजमानविशेषणं चायुक्तम् । न कृतप्रौ शकौ च दातुमित्येवं
मित्रावरुणावत्र स्तूयेते ।

' अथापि मित्रस्यैकस्य ' आदित्यप्रवादा स्तुतिर्भवतीति । तद्यथा ।

१ घ. ट. ठ. ड. देवताभेदमपेक्ष्य. २ ग. च. ज. घ. ट. घृतस्नूरित्यस्यां.
३ ठ. ड. प्रसम्रां; ग. ता सम्राजा. वहरं. ४ घ. ट. ड. षडहस्य; ठ. षडहस्य.
५ च. प्रयुगं. ६ ठ. ड. ' तौ हि ' नास्ति. ७ ग. ज. अनवहरं । यजमानविशेषणं
चायुक्तं । अनवरुध्यमानावित्यर्थः । न कृतं; घ. ट. ठ. ड. 'नवन्यु' . ८ च.
'यजमानविशेषणं चायुक्तं' नास्ति. ९ कं. ख. ग. ज. ठ. ड. ' इति ' नास्ति. १०
१८ ग. च. तद्यथा । १७ ।; घ. ट. तथा.

प्र स मित्रं मर्तो अस्तु प्रयस्वान्यस्त आदित्य
 'प्र स मित्र' इत्य- शिक्षति व्रतेन । न हन्यते न जीयते त्वोतो
 स्वां मित्रः नैनमहे अश्नोत्यन्तितो न दूरात् [ऋ० सं०
 ३ । ५२ । २] ॥ अप्ययमप्यन्ये बहवो निगमा
 इत्यपिशब्दः । प्र सं मित्रेति विश्वामित्रेण दृष्टा । त्रिष्टुप् । मैत्रस्य चरोः ५
 पुरोनुवाक्या [आश्व० श्रौ० ३ । १२] । प्रास्तु प्रकर्षेणास्तु भवतु हे मित्रं
 आदित्य अदितेः पुत्र स मर्तः सै मनुष्यः प्रयस्वान् अन्नवान् । यः किं करोति ।
 यस्तुभ्यं शिक्षति ददाति व्रतेन कर्मणा निर्वपणप्रोक्षणादिना संस्कृत्येदं
 हविश्वरुलक्षणम् । किंच । एवमतिमहाप्रभावस्त्वं येन सै मर्यो यस्तव
 यथा त्वोतः त्यत्परिग्रहे वर्तमानस्त्वया रक्षितो न केनचित्प्रत्यनीकभूतेना- १०
 तिबलेनापि शत्रुणा हन्यते हिंस्यते । न चार्हतोऽपि सन्नं जीयते वशी-
 क्रियते केनचित् । न केवलं शत्रूणामनाधृष्यः । नचैनं त्वोतं सन्तमं-
 होऽपि पापमपि अश्नोति न व्याप्नोति । यदन्तितः अन्तिकात्समीपात् ।
 यत्स्वशरीरादेव वाङ्मनश्चेष्टानिमित्तमुत्पद्यते पापं तद्दुत्पत्तिसमकालमेव त्वद-
 नुग्रहादपध्वस्यते । तर्तस्तन्नैनं व्याप्नोति । न च केवलमन्तिके यत्तद्दुत्पद्यते १५
 तदेवैनं न व्याप्नोति । किं तर्हि । यदपि दूरात्पुत्रभ्रातृजायादिद्वारेणैनामास्क-
 न्दति तदपि नैनमभिव्याप्तुं शक्नोति त्वोतं सन्तम् । एवं महानुभावस्त्वम् ।
 ततस्त्वां स्तुम इत्यभिप्रायः ।

' अथापि वरुणस्यैकस्य ' आदित्यप्रवादा स्तुतिर्भवति । तद्यथा
 ' अथा वयमादित्य व्रते तव ' इति । उदुत्तमं १०
 आदित्यनाम्ना
 वरुणस्य स्तुतिः वरुण पाशमस्मदवाधमं वि मध्यमं श्रंथाय ।
 अथा वयमादित्यं व्रते तवानांगसो अदित्ये स्याम
 [ऋ० सं० १ । २४ । १५] ॥ अनया त्रिष्टुभोपाकृतः शुनःशेषो वरुणं

१ क. ख. घ. ट. ठ. ड. ' अपि ' नास्ति. २ घ. ट. ड. मित्रस्यादित्य°.
 ३ ठ. ड. ' स ' नास्ति. ४ ठ. ड. कर्मणा यागाख्येन निर्व° . ५ घ. ट. ठ. ड. २५
 ' स ' नास्ति. ६ ग. ज. वाहनो; घ. ट. ठ. च. च हतो°. ७ घ. ट. स न
 जीय°. ८ क. ख. ठ. ड. ततस्त्वेनं न; घ. ततस्त्वेनं न; ट. ततस्त्वेनं न व्या°
 स्तन्नैनं. ९ क. ख. घ. ट. ठ. ड. केवलं यदन्तिके उत्प°. १० ग. च. ज.
 घ. ट. वरुणेति । अनया°.

- स्तुतयानात्मानं भोचयिष्यन् । वरुणप्रघासेष्ववभृयेष्टौ वारुणस्य निष्काष-
 हविषः पुरोनुवाक्येयम् । हे वरुण त्रिषु स्थानेषु अधो मध्ये उपरिष्टाच्च
 वयं त्वया वद्धाः स्वैः पशैर्यतो^१ ब्रूमः । स्तुत्या हविषा चोपसृतस्वमस्माभिर-
 तस्तावदुत्तमं पाशमुपरिष्टादवस्थितमस्मदस्मत् उच्छ्रथय ऊर्ध्वमेव श्लथय ।
 *५ उच्छ्रथ्य च विमुञ्चास्मानपीडयन् । योऽपि चायमधमस्ते पाशोऽस्मासु
 वर्तत एतमप्यवाञ्छमेव श्रथयावमुञ्च । तथा च योऽप्ययं मध्यमस्ते पाशोऽस्म-
 न्मध्ये वर्तत एतमपि तथैवावस्थितमनभिसर्पयन् ऊर्ध्वमधो वा अदुःखयन्-
 स्मान्निश्रथय विमुञ्च । अथैवं त्वया वयं सर्वविमुक्तपाशाः सन्तो हे
 आदित्य अदितेः पुत्र वरुण अनागसः अपापाः संशुद्धसर्वकिल्बिषाः ।
 *१० एतदेव हि यौष्माकीणं पाशत्रयमागः । तेन विमुक्ताः सन्तस्तथैव व्रते
 तथैव परिचरणकर्मणि अदितये चात्मनोऽदीनत्वाय अनुपक्षयाय आदरवन्तः
 स्थिताः स्यामत्याशीः ।

- निगमप्रसक्तमुच्यते । ' व्रतमिति कर्मनाम वृणोतीति ' एवं कर्तारि
 कारके ' सतो ' वृणोतेः । तद्धि कर्म शुभमशुभं वा कृतं सदावृणोति
 *१५ कर्तारम् । ' इदमपीतरद् व्रतमेतस्मादेव निवृत्तिकर्म ' यमनियमाख्यं बाहिर्वे-
 दिकमान्तर्वेदिकं वा यदग्निसंनिधानुपेयते । तत्पुनः ' वारयतीति ' एवं
 ' सतः ' । तद्विषयेषु प्रवर्तमानं पुरुषं स्यादिषु वारयति । तदनुस्मृत्य
 स पुरुषो निवर्ततेऽवकीर्णां भविष्यामीत्येतस्माद्भयात् । ' अन्नमपि व्रतमु-
 च्यते ' । तदपि ' आवृणोति शरीरं ' रसशोणितमांसमेदोमज्जास्थिभावेन
 *२० विपारिणममानम् । आक्षिप्यशब्दप्रसक्तानुप्रसक्तमिदमुक्तम् । अधुना प्रकृत-
 मेवोच्यते ॥ १३ ॥

१ क. ख. वारुण्यामिष्टयां ह; ° ग. ज. वरुणस्य तुषनिकासह°; घ. ट. वारुण्य-
 निष्काषह°; च. वारुणस्य ऊर्ध्वे निष्काषह°; ठ. ड. वारुणनिष्काषह°. २ क. ख.
 २५ घ. ट. ठ. यतोऽतो ब्रूमः. ३ घ. ट. ठ. ड. °पीडयत्. ४ ग. ज. एनम°; घ.
 एतमप्येवमेव°; ट. एतमप्येवमेव° प्यवाञ्च. ५ घ. ट. ठ. ड. °माख्यं वा बाहि°
 (ठ. ड. बाहि°). ६ ग. च. ज. वर्तमानं. ७ ग. च. ज. °नु स्मृत्वा. ८ घ. ट.
 ठ. ड. तदस्यावृणोति. ९ क. ख. °मुक्तम् ॥ १ ॥ अधु°; ठ. ड. °मुक्तम् ॥
 इति निरुक्तवृत्तौ १३ खण्डः । अधु°; ग. ज. °प्रसक्तमुक्तम्. १० क. ख. ग. च.
 *३० ण. घ. ट. ठ. ड. अङ्को नास्ति.

स्वरादित्यो भवति सु अरणः सु ईरण स्वृतो रसान्स्वृतो
 मासं ज्योतिषां स्वृतो मासेति वैतेन द्यौर्व्याख्याता ।
 पृश्निरादित्यो भवति प्राश्नुत एनं वर्ण इति नैरुक्ताः
 संस्पष्टा रसान्संस्पष्टा मासं ज्योतिषां संस्पष्टो मासेति
 वाथ द्यौः संस्पष्टा ज्योतिर्भिः पुण्यकृद्भिश्च । नाक ५।
 आदित्यो भवति नेता रसानां नेता मासां ज्योतिषां
 प्रणयोऽथ द्यौः कमिति सुखनाम तत्प्रतिषिद्धं प्रतिषिध्येत
 न वा अमुं लोकं जग्मुषे किंचनाकम् । न वा अमुं लोकं
 गतवन्ते किंचनासुखं पुण्यकृतो ह्येव तत्र गच्छन्ति । गौरा-
 दित्यो भवति गमयति रसान्गच्छत्यन्तरिक्षेऽथ द्यौर्यत्पू- १०-
 थिव्या अधि दूरंगता भवति यच्चास्यां ज्योतीषि गच्छन्ति ।
 विष्टकादित्यो भवत्याविष्टो रसानाविष्टो मासं ज्योतिषा-
 माविष्टो मासेति वाथ द्यौराविष्टा ज्योतिर्भिः पुण्यकृ-
 द्भिश्च । नभ आदित्यो भवति नेता रसानां नेता मासां
 ज्योतिषां प्रणयोऽपि वा भन एव स्याद्विपरीतो न न १५.
 मातीति वैतेन द्यौर्व्याख्याता ॥ १४ ॥

इति द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

‘स्वरादित्यो भवति’ इति । ‘सु अरणः’ सुगमन इत्यर्थः । अथवा
 सुष्टु तमांसि ईरयति नाशयतीत्यर्थः । अथवा विशेषणविशेष्यभावेनैते
 वाक्ये स्य.ताम् । किमुक्तं भवति ‘सु अरणः’ इति । उच्यते । सु २०
 ईरणैः’ इत्येवम् । ‘स्वृतो रसान्’ । सुष्टु रसानादात्तुम् कृतो गतो

१ छ. त. व्याख्याता ॥ १७ ॥ पृश्नि°; द. व्याख्याता ॥ २ ॥ पृश्नि°. २ छ.
 त. कृद्भिश्च ॥ १८ ॥ नाक°; द. कृद्भिश्च ॥ ३ ॥ नाक°. ३ क. ख. छ. त.
 द. ‘रसानां नेता’ नास्ति. ४ क. प. छ. त. द. जग्मुषे. ५ छ. त. °गच्छन्ति
 ॥ १९ ॥ गौ°; द. गच्छन्ति ॥ १५ ॥ गौ°. ६ छ. त. गच्छन्ति ॥ २० ॥ विष्ट°; २५
 द. गच्छन्ति ॥ ५ ॥ विष्ट°. ७ छ. त. °कृद्भिश्च ॥ २१ ॥ नभ°; द. °कृद्भिश्च
 ॥ ६ ॥ नभ°. ८ छ. त. द. प्रभवोऽपि. ९ क. ख. २; छ. त. ६२; द. ७.
 ६० ड. थ. घ. ‘हाते००० पादः’ नास्ति. ११ क. ख. घ. ट. ड. ‘इति’
 नास्ति. १२ घ. ट. उच्यते । सु ईरण इत्युच्यते । सु°. १३ ग. च. ज. ईरणेन्देवम्. २६

ज्योमानान्तरिक्षांश्च । ' स्तृतो भासं ज्योतिषाम् ' । सुष्ठु प्रहनक्षत्रादीनां ज्योतिषां भासमादातुम् ऋतो गतः । ' स्तृतो भासेति वा ' । सुष्ठु परिगतो भासेति वा । सर्वतो ह्येव परिगतो दीप्या भवति ।

५ ' एतेन द्यौर्व्याख्याता ' । उक्तं हि ' तानि चेत्यमानकर्माणि समान-निर्वचनानि ' [निरु० २ । ७] इति । सापि हि सु अरणा शोभनगर्भेना सवति । शोभनं वा अस्यामर्यत इत्येवमादि यथासंभवं योज्यम् ।

१० ' पृश्निरादित्यो भवति ' । आह । कस्मात् । उच्यते । ' प्राश्रुक्त एनं वर्ण इति नैरुक्ताः ' । प्राश्रुते प्रकर्षेण व्याप्नोति एनम् आदित्यं वर्णः प्रोज्ज्वल इति नैरुक्ता मन्यन्ते । ' संस्पृष्टा रसान् ' । स हि नित्यकाल-भेव रसानां संस्पृष्टा भवति । तस्य हि तदेव कर्म । वक्ष्यति ' अथास्य कर्म रसादानम् ' [निरु० ७ । ११] इति । ' संस्पृष्टा भासं ज्योतिषाम् ' । आदित्यसंस्पृष्टादेव प्रहनक्षत्रचन्द्रमसां भासो नश्यन्ति । ' संस्पृष्टो भासेति वा ' । दीप्या ह्येव सर्वतः संस्पृष्टो भवति । आह । ' अथ द्यौः ' कस्मात्पृश्निरिति । उच्यते । सापि हि संस्पृष्टा ज्योतिर्भिः पुण्यकृद्भिश्चै ' ।

२० ' नाक आदित्यो भवति ' । आह । कस्मात् । उच्यते । ' नेता भासाम् ' । नेता हासौ भासं सर्वासु दिक्षु । ' ज्योतिषां ' च ' प्रणयः ' । अस्यैव हि भगवतो रश्मिजालप्रान्तोपलभं ज्योतिश्चक्रं बंध्रमीति । ' अथ द्यौः ' कस्मान्नाकः इति । उच्यते । ' कमिति मुखनाम ' । आह । ततः किमिति । शृणु । ' तदप्रतिपिद्धं सत्युनरपि ' प्रतिपिध्यते ' । आह । किमिति । उच्यते । तदप्रतिपिध्यमानम् ' अकं ' भवति । असुख-मित्यर्थः । पुनरपि च प्रतिपिध्यमानं ' नाकं ' भवति । ततो द्विः प्रतिपेधः प्रकृतिमापादयति । नाकमित्युक्ते सुखमिति प्रतीयते । ब्राह्मणमपि चैतस्मिन्नर्थे भवति । ' न वा अमुं लोकं जग्मुषे किंच-नाकम् ' [काठ० सं० २१ । २] इति । आह । किमुक्तं भवति ।

१ ग. च. ज. ' भासं ' नास्ति, २ ग. ज. शोभनगता. ३ ग. योज्यम् । १७ । पृश्नि०. ४ क. रु. घ. ट. ठ. ड. ' इति ' नास्ति. ५ ग. ' इन्द्रश्च ॥ १८ ॥ नाक०. ६ ग. ज. ड. ठ. ड. भासां ज्योतिषां. ७ क. ख. बध्रमीति; ग. ज. बध्रम्यते; च. बध्रम्यते; ठ. ड. बध्रमिति. ८ ग. ज. किमिद् उच्य०. ९ क. ख. घ. ट. ठ. ड. प्रकृतिमापा०. १० घ. ट. ठ. ड. ' नर्थेभ्येव भवति.

अमुमेव दुल्लोकं जग्मुषे गतवते न किंचर्नाकं किंचिन्नासुखमित्यर्थः । किं कारणम् । य एव हि 'पुण्यकृतो' भवन्ति ते 'एव हि तत्र गच्छन्ति' । न च पुण्यकृतां दुःखेन भवितुं न्यार्थ्यम् ।

'गौरादित्यो भवति' । आह । कस्मात् । उच्यते । 'गमयति' ह्यसौ 'रसान्' आत्मानं प्रति । उपक्षयं वा गमयति । किंच । ५
'गच्छत्यन्तरिक्षे' स एवात्मना । 'अथ द्यौः' कस्माद्गौरिति । उच्यते । यत् यस्मादियं द्यौः 'पृथिव्या अधि' उपरि 'दूर्म्' अध्वानं 'गता भवति' । किंच । 'यत्' यस्मात् 'चास्यां ज्योतीषि' प्रहनक्षत्र-तारकादीनि 'गच्छन्ति' तस्माद्गौरैः ।

'विष्ट्वादित्यो भवति' । आह । कस्मात् । उच्यते । आभिमुख्येन १०
ह्येष 'रसान्' भौमानान्तरिक्षांश्च विष्टैः' प्रविष्टो रश्मिभिरादातुम् । किंचाभिमुख्येन विष्टः प्रविष्टो 'भासं ज्योतिषां' ग्रहादीनाम् । अथवा-यमेवाभिमुख्येन 'आविष्टो भासेति वा' । सर्वतो ह्येव संदीतो भवति । आह । 'अथ द्यौः' कस्माद्विष्ट्विति । उच्यते । इयमपि ह्याविष्टा ज्योतिर्भिः प्रहनक्षत्रादिभिः । ये चान्ये पुण्यकृतस्तैश्च । तस्माद्विष्ट्विति । १५

'नभ आदित्यो भवति' । आह । कस्मात् । उच्यते । 'नेता' ह्येष 'भासां' सर्वासु दिक्षु । 'ज्योतिषां' च 'प्रणयः' । व्याख्या-तमेतत् । अपि वा भन एव स्याद्विपरीतः । भनः भासनः सन् नभ इत्युक्तो विपर्ययेण । 'न न भातीति वा' । न न भाति भात्येवेति नभः । 'एतेन द्यौर्व्याख्याता' । सापि ह्यादित्यवनेत्री भासाभित्यादि योज्यम् ॥ १४ ॥ २०

इति निरुक्तवृत्तौ सप्तमार्ध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

रश्मिनामान्युत्तराणि पञ्चदश रश्मिर्मनात्तेषामादितः
साधारणानि पञ्चाश्वरश्मिभिर्दिङ्नामान्युत्तराण्यष्टौ दिशः

१ ग. ज. किंचन नाकं. २ ग. न्याय्यम् ॥ १९ ॥ गौ. ३ ग. °स्माद्गौरैः २५
॥ २० ॥ विष्ट°. ४ क. ख. घ. ट. ठ. ड. आविष्टः. ५ घ. ट. ठ. ड.
सुपुण्यकृतः. ६ ग. °विति ॥ २१ ॥ नभ°. ७ च. °रीतो नभः । भास°. ८ घ. ट. ठ. ड. 'हि' नास्ति. ९ क. ख. २; ग. २२; घ. ट. ठ. ड. च.
ज. अङ्को नास्ति. १० घ. ट. सप्तमस्याध्यायस्य. ११ च. पादः समाप्तः. २९

कस्माद्दिशेतेरासदनादपि वाभ्यशनात्तत्र काष्ठा इत्येतदने-
कस्यापि सत्त्वस्य नाम भवति काष्ठा दिशो भवन्ति
क्रान्त्वा स्थिता भवन्ति काष्ठा उपदिशो भवन्तीतरेतरं
क्रान्त्वा स्थिता भवन्त्यादित्योऽपि काष्ठोच्यते क्रान्त्वा
५ स्थितो भवन्त्याज्यन्तोऽपि काष्ठोच्यते क्रान्त्वा स्थितो
भवत्यापोऽपि काष्ठा उच्यन्ते क्रान्त्वा स्थिता भवन्तीति
स्थावराणाम् ॥ १५ ॥

आदित्यसंबन्धेनैव ' रश्मिनामान्युत्तराणि पञ्चदश ' । ' रश्मिर्ममनात् ' १०
उदकस्याङ्गानां वा । ' तेषां पञ्च ' यानि ' आदितः ' तानि ' साधार-
णानि अश्वरश्मिभिः ' । कतमानि पुनस्तानि । खेदयः किरणाः इत्येव-
मादीनि । खे दैयन्ते खे गच्छन्तीति खेदयः । किरणाः । ते हि विक्षिप्ता
भवन्ति ।

' दिङ्नामान्युत्तराण्यष्टौ ' । आदित्योपलक्षणा एव हि दिश इत्या-
१५ दित्यनामभ्य उत्तराणि दिङ्नामानि । कियन्ति पुनस्तानि । अष्टौ ।
कानि । ' आता आशा उपराः ' इत्येवमादीनि । आता आगता
ह्येतास्तं तमर्थं प्रति भवन्ति । आशा अभ्यश्रवते ह्येताः सर्वमेव यावदस्ति
किञ्चित् । उपराः सर्वमेव ह्येता उपगम्य रता भवन्तीत्युपराः । आह ।
' दिशः कस्मात् ' । ' दिशतेः ' अतिसर्जनार्थस्य [धा० ६ । ३] ।
२० अतिसृज्यन्ते ह्यामु हविरादीनि देवतानाम् । अथवा ' आसदनात् ' ।
तं तमर्थं प्रयेता आसन्ना भवन्ति । ' अपि वाभ्यशनात् ' । अभ्यश्रु-
वते ह्येतास्तं तमर्थम् ।

' तत्र ' तस्मिन्नष्टके दिङ्नामगणे ' काष्ठा इत्येतन्नामानेकस्यापि
सत्त्वस्य भवति ' । तद्यथा । ' काष्ठा दिशो भवन्ति ' । आह ।
२५ किं कारणमिति । उच्यते । क्रान्त्या ह्येतास्तं तमर्थं प्रति गत्वा स्थिता
भवन्ति । न हि तदस्ति यत्रैता न सन्ति । ' काष्ठा उपदिशो भवन्ति ' ।

१ इ. 'भ्यसना'. २ क. ख. छ. त. द. 'नम' नास्ति. ३ क. ख.
द. १; छ. त. २३. ४ च. 'पंच' नास्ति. ५ ग. च. ज. दयन्ति. ६ ग.
च. ज. तमर्थं प्रति. ७ घ. ट. ठ. ड. तत्र काष्ठा इत्येतदनेकस्यापि सत्त्वस्य
नाम भवति । तत्र तस्मिन्नष्टके. ८ घ. दिग्राम; ट. दिग्राम' इना. ९ क.
३१ ख. घ. ट. ठ. ड. क्रान्त्वा स्थिता भवन्ति । क्रान्त्वा ह्येता.

ता अपि हीतरेतरं क्रान्त्वा दिग्भिः साकं स्थिता भवन्ति । ' आदि-
 ल्योऽपि काष्ठोच्यते ' । असावपि स्वं स्थानं क्रान्त्वा गत्वा स्थितो भवति ।
 आज्यन्तोऽपि शरपथान्तः काष्ठोच्यते । असावपि स्वप्रदेशं क्रान्त्वा
 गत्वा स्थितो भवति । ' आपोऽपि काष्ठा उच्यन्ते ' । ताः पुनर्द्वयैः
 स्थावराश्चास्थावराश्च । तत्र ' क्रान्त्वा ' गत्वा जलाशयभेदाः ' स्थिता १
 भवन्तीति स्थावराणां ' काष्ठात्वम् । अस्थावराणां पुनः क्रामन्येवैता
 न क्वचित्तिष्ठन्तीति काष्ठा भेद्या आपः । मन्त्रोऽपि चैतस्मिन्नेत्रार्थे
 भवति ॥ १५ ॥

अतिष्ठन्तीनामनिवेशनानां काष्ठानां मध्ये निहितं शरीरं १०
 रम् । वृत्रस्य निषेधं विचरन्त्यापो दीर्घं तम आशय-
 दिन्द्रशत्रुः [ऋ० सं० १ । ३२ । १०] ॥ अतिष्ठन्तीनाम-
 निवेशमानानामित्यस्थावराणां काष्ठानां मध्ये निहितं
 शरीरं मेघः शरीरं शरीरं शृणातेः शङ्गातेर्वा वृत्रस्य १५
 निषेधं निर्णामं विचरन्ति विजानन्त्याप इति दीर्घं द्राघते-
 स्तमस्तनोतेराशयदाशेतेरिन्द्रशत्रुरिन्द्राऽस्य शमयिता वा
 शातयिता वा तस्मादिन्द्रशत्रुस्तत्को वृत्रो मेघ इति नैरु-
 क्तास्वाप्तोऽसुर इत्येतिहासिका अपां च ज्योतिषश्च मिश्री-
 भावकर्मणो वर्षकर्म जायते तत्रोपमार्थेन युद्धवर्णा भव- २०
 न्त्यहिवत्तु खलु मन्त्रवर्णा ब्राह्मणवादाश्च विवृद्ध्या
 शरीरस्य स्रोतांसि निवारयांचकार तस्मिन्हते भ्रंसस्यन्दिर
 आपस्तदभिवादिन्येपगर्भवति ॥ १६ ॥

१ क. ख. व. ट. ठ. ड. इतरेतरं का त्वा स्थिता भवन्ति । ता अपि° . २ क.
 ख. घ. ट. ठ. ड. क्रान्त्वा स्थितो भवति । असावपि° . ३ घ. ट. ठ. ड. ' गत्वा ' २५
 नास्ति. ४ घ. ट. ठ. ड. आज्यन्तोऽपि काष्ठोच्यते । आज्यन्तोऽपि शर° . ५ घ.
 ट. ठ. ड. दृष्ट्या. ६ क. ख. ग. ठ. मेध्या. ७ क. ख. ठ. ड. पुस्तकेषु. ' आपः'
 क्लृप्तस्थानन्तरं खण्डसमाप्तिः. ८ क. ख. १; ग. २३; घ. ट. ठ. ड. च. ज.
 अङ्को नास्ति. ९ छ. त. द. ' निषेधं ' नास्ति. १० क. ख. छ. द. प्रशस्य°; त.
 पशस्य° स. ११ क. ख. द. २; छ. त. २४. ३०

- अतिष्ठन्तीनामिति । हिरण्यस्तूपस्येयमार्षम् । दासपत्नीरिति च । त्रिष्टुभा-
 वेते । अग्निष्टोमे निष्केवल्यं नाम शस्त्रं तत्र निविद्धानीयं यत्सूक्तं तत्रैते द्वे
 अपि शस्येते [आश्व०श्रौ०५।१५] । न तिष्ठन्तीत्यतिष्ठन्त्यः । तासामतिष्ठ-
 न्तीनां मेघोदरान्तर्गतानामपाम् । ता हि मेघे गच्छति गच्छन्त्येव तदाधार-
 ५ त्वात् । अनिवेशनानामनिविशमानानाम् । न हि ताः क्वचिन्निविशन्ते
 यावज्जलाशयं नाप्नुवन्ति । तासामेवंविधानां काष्ठानां मध्येऽवस्थितानां
 वाह्यतो मेघाख्यं निहितमवस्थापितं धात्रा शरीरमावृत्यापस्तासामेव गुप्तये ।
 ताः पुनस्तस्य मेघस्य वृत्रस्य निष्यं निर्णामं यैत्रासौ मीचैर्नमिति तं प्रदेशं
 विजानन्तीव यतस्तेन प्रदेशेन विचरन्ति प्रचरन्ति । निम्नानुसारिण्यो हि
 १० ताः । असावपि वृत्रस्तासु प्रक्षरन्तीषु तत्प्रक्षरणनिरोधं चिकीर्षुः स्वशरीर-
 त्रिवृद्धया दीर्घं तमः । स हि तमःसतत्त्व एव धूमादिप्रभवत्वात् । यावन्तं
 प्रदेशं निम्नमनुसरन्त्यो मेघस्य ताः स्तुता भवन्ति निपित्स्यन्त्यस्ततो बृहतर-
 मसौ वर्धते तदवरुत्सया । एवं दीर्घं तम आतत्याशयत् आशेते इत्यर्थः ।
 कः पुनरेवमाशयत् । इन्द्रशत्रुरिति समस्तार्थः ।
- १५ अथैकपदनिरुक्तम् । ' शरीरं शृणातेः ' हिंसार्थस्य [धा० ९ ।
 १६] । हिंस्यते हि तत् । ' शम्नातेर्वा ' हिंसार्थस्यैव । ' दीर्घं द्राघतेः '
 वृद्धयर्थस्य [धा० १।११४] । वृद्धं हि तद्भवति । ' तमस्तनोतेः ' ।
 तेन हि सर्वमेव ततं भवति । ' आशयत् ' आङ्पूर्वस्य ' शेतेः ' ।
 ' इन्द्रशत्रुः इन्द्रोऽस्य शमयिता वा ' हन्तेत्यर्थः । ' शातयिता वा '
 २० हन्तैव । धात्वन्त्यत्वमर्थकत्वम् ।
- इह मन्त्रे वृत्रं इत्येतच्छ्रुतम् । तदेतन्निगमानुप्रसक्तं विचार्यत इत्युपयुक्त-
 स्तच्छब्दः । आह । को वृत्रः । उच्यते । ' मेघ इति नैरुकास्वाष्टोऽसुर

१ घ. ट. ठ. ड. ' तस्य ' नास्ति. २ क. ख. घ. ट. ठ. ड. वृत्रस्य मेघस्य.
 ३ क. ख. घ. ट. ड. येनासौ; ट. येनासौ° यत्र पाठः; ग. ज. येत्रासौ. ४ ग.
 २५ च. ज. नीचैर्णमति. ५ घ. ट. ड. ' रणानिरो°; ठ. ' रणानिरो° ण. ६ क. ख. घ.
 ट. ठ. ड. तमः स्वत एव°. ७ ग. च. ज. यावत्तं. ८ क. ग. ताः स्तुताः; च.
 ताः स्तुताः° लु; घ. ट. ठ. ड. तां स्तुताः. ९ घ. ट. निःपित्स्यन्त्यपित्स्यन्ति
 ततो; ठ. ड. निःपित्स्यन्त्यः ततो°. १० क. ख. आवृत्या°; च. आतत्य आवृत्या-
 २९ शयत्. ११ घ. ट. ठ. ड. वृत्रं. १२ ग. च. ज. तदेव तन्नि°.

इत्यैतिहासिकाः । निरुक्तमधीयते विदुश्च ये
 को वृत्रः । मेघ ते नैरुक्ताः । आह । यदि मेघो वृत्रो य एषु
 इति नैरुक्तास्वाष्ट्रेऽ- मन्त्रेषु संग्रामः श्रूयते तत्र तत्र कः समाधिरिति ।
 सुर इत्यैतिहासिकाः उच्यते । ' अपां च ज्योतिषश्च मिश्रीभावक- ५
 मणो वर्षकर्म जायते तत्रोपमार्थेन युद्धवर्णा
 भवन्ति ' । अपां च मेघोदरान्तर्गतानां ज्योतिषश्च वैद्युतस्योद्भूतवृत्तेर्मिश्री-
 भावकर्मणो वर्षकर्म जायते । तेन हि वैद्यु-
 वृत्रस्य मेघत्वे प्रमाणम् तेन ज्योतिषा वाञ्छावेष्टितेनेन्द्राख्येनोपताप्यमाना
 आपः प्रस्यन्दन्ते वर्षभावाय प्रकल्पन्ते । तत्रैवं
 सत्युदकतेजसोरितरेतरप्रतिद्वंद्वभूतयोरुपमार्थेन रूपककल्पनया युद्धवर्णा १०
 भवन्तीति । युद्धरूपकाणीत्यर्थः । न ह्यत्र यथाभूतं युद्धमस्ति ।
 न हीन्द्रस्य शत्रवः केचन सन्ति । मन्त्रोऽपि चैतस्मिन्नर्थेऽस्ति
 नेन्द्रस्य शत्रवः । ' यदचरस्तन्वां वावृधामो बलानीन्द्र प्रब्रुवाणो
 जनेषु । मायेत्सा ते यानि युद्धान्याहुर्नाद्य शत्रुं
 इन्द्रस्य न कोऽपि न नु पुरा विविक्ते [ऋ० सं० १०।५४।२] १५
 शत्रुरित्यर्थे ऋक् वामदेवैपुत्रस्य बृहदुक्थस्यार्षम् । त्रिष्टुप् । ईयद्-
 स्याष्टमेऽहनि निष्केवल्ये शस्यते [आश्व० श्रौ०
 ८ । ७] । यदचरस्त्वं नानाप्रकारं तन्वा वावृधानः शरीरेण विप्रहवान्
 भूत्वा वावृधानः पुनः पुनर्वर्धमानः । कथं पुनरचरः । बलानीन्द्र प्रब्रुवाणो
 जनेषु । बलान्यात्मीयानि वीर्याणि हे इन्द्र प्रब्रुवाण इव प्रकथयन्निव । २०
 क । जनेषु । किं त्वं तथैव । न । मायेत्सा ते यानि युद्धान्याहुः । माया
 सा तव । ऐश्वर्ययोगात्तथा धैर्यन्यथा वा भवसि । न ते त्वं निजं रूप-

* १ क. ख. ग. ज. घ. ट. ठ. ड एपः. २ घ. ट. ठ. ड. 'षु तत्र तत्र संग्रामे'. ३ ग. ज. संग्रामे श्रू; च. संग्रामे श्रू मः. ४ क. ख. घ. ट. 'तत्र' सक्र- देव. ५ च. वाञ्छावेष्टितेन. ६ क. ख. कल्पन्ते; घ. ट. ठ. ड. कल्पन्ते; च. प्रकल्पन्ते. २५
 ७ क. ख. घ. ट. ठ. ड. रूपककल्प. ८ क. ख. घ. ट. ठ. ड. युद्धे रूप; सर्वेषु
 लिखितपुस्तकेषु 'रूपकानि' इति पाठः. ९ च. शत्रवः । १०। १. १० ग.
 वावृधानो० विविक्ते ॥ १४ ॥ वाम०. ११ ठ. ड. 'देवस्य पुत्रस्य; च'. देवस्य
 पुत्रस्य. १२ ठ. व्यूहस्या; ड. व्यूहस्या. १३ ग. ज. 'यानि युद्धान्याहुः'
 नास्ति. १४ ग. ज. चान्य. १५ ग. ज. 'तव' नास्ति. ०३

- मेकमवधृतमस्तीत्यभिप्रायः । यानि च युद्धान्याहुँरैतिहासिका नानारूपा-
 ण्युपप्रदर्शयन्तः सापि च तव मायैव । किं कारणम् । नाद्य शत्रुस्तवास्ति
 प्रत्यनीकभूतो न नु पुरा नापि पुरा कश्चिदासीत् । यावद्दीर्यं किञ्चित्कचि-
 दस्ति सर्वं तैत्त्वमेव । 'वीर्यं वै प्राणो वीर्यमिन्द्र इति ह विज्ञायते' [मैत्रा०
 ५ सं० १ । ६ । ९] । कुतस्ते शत्रुर्येन साकं युध्येर्थाः । एतच्च त्वमपि
 विविक्से वेत्स्येव न केवलमहमित्यभिप्रायः । एव-
 एतस्मिन्नेवार्थे मेतस्मिन्मन्त्रे मायामात्रत्वमेव युद्धमिति श्रूयते ।
 ब्राह्मणवाक्ये 'विज्ञायते च तस्मादाहुर्नैतदस्ति धैवैवासुरमिति'
 [शत० ११ । १ । ६ । ९] । तस्मात्साधू-
 १० क्तम् 'अपां च ज्योतिषश्च मिश्रीभावकर्मणो वर्षकर्म जायते तत्रोपमा-
 र्थेन युद्धवर्णा भवन्ति' । आह । किं वृत्रवदेव युद्धरूपाणि भवन्ति ।
 नेत्युच्यते । 'अहिवत्तु खलु मन्त्रवर्णा ब्राह्मण-
 मन्त्रेषु ब्राह्मणेषु च वादाश्च' । तुँशब्दः समुच्चयार्थो द्रष्टव्यः । वृत्र-
 मेघोऽहिरित्यपि वर्ण्यते वच्चाहिवच्चेति मन्त्रवर्णा मन्त्रलिङ्गानि भवन्ति
 १५ ब्राह्मणवादाश्च शाखान्तरेषु भवन्ति तदप्युपेक्षि-
 तव्यम् । 'तस्मिन्' अहिवृत्राख्ये मेघे 'हते प्रसस्यन्दिरे' प्रस्यन्दि-
 तवत्य 'आपः' । 'तर्दभिवादिन्येषा' तस्यार्थस्याभिमुख्येन वादिन्येषा
 'ऋग्भवति' ॥ १६ ॥

- २० दासपत्नीरहिगोपा अतिष्ठन्निरुद्धा आपः पणिनेषु
 गावः । अपां बिलमपिहितं यदासीद् वृत्रं जघन्वा अप
 तद्द्वार [ऋ० सं० १ । ३२ । ११] ॥ दासपत्नीर्दासाधि-
 पत्न्यो दासो दस्यतेरुपदासयति कर्माण्यहिरिगोपा अति-
 २५ ष्टन्नहिना गुप्ता अहिरयनादेत्यन्तरिक्षेऽयमपीतरोऽहिरेत-
 स्मादेव निर्हसितोपसर्ग आहन्तीति । निरुद्धा आपः

१ घ. ट. ठ. ड. 'एकं' नास्ति. २ घ. ट. ठ. ड. यावद्दर्शं; ट. यावद्दर्शं० द्वीर्यं.
 ३ ट. ठ. 'तत्' नास्ति. ४ क. ख. घ. ट. ठ. ड. युथोविध. ५ क. ख. ग.
 ज. तदद्भु०. ६ क. ख. ग. ज. यद्देवा०. ७ क. ख. घ. ट. ठ. ड. चः समु०.
 ८ ठ. ड. तदभिवादिन्येषग्भवति । तदभि०. ९ क. ख. ९; ग. २४; घ. ट. च.
 १० ज. अज्ञो नास्ति; ठ. ड. ०वति । इति निरुक्तटीकायां द्वितीयाध्याये षोडशः खण्डः.

वणिनेव गावः । पणिर्वाणिग्भवति पणिः पणनाद्वणिकपण्यं
नेनेक्ति । अपां बिलमपिहितं यदासीत् । बिलं भरं भवति
बिमर्तेर्वृत्रं जघ्नवानपववार तद् वृत्रो वृणोतेर्वा वर्ततेर्वा
वर्धतेर्वा यद्वृणोत्तद् वृत्रस्य वृत्रत्वमिति विज्ञायते यद्-
वर्तत तद् वृत्रस्य वृत्रत्वमिति विज्ञायते यद्वर्धत तद् वृ- ५
त्रस्य वृत्रत्वमिति विज्ञायते ॥ १७ ॥

इति द्वितीयाध्यायस्य पञ्चमः पादः ॥

दासपत्नीरहिगोपा अतिष्ठन्ति । दासपत्नीरापः । अहिगोपा मेघ-
गोपाः । अतिष्ठन् स्थितवत्यो निरुद्धास्ता दास- १०
अहिशब्देन मेघ- पत्नीरापः । यथा केनचित्पणिना वणिजा कस्मि-
वाचिका ऋक् श्विद्धीर्ध्यन्तरे विक्रयार्थं गावो निरुद्धास्तिष्ठेयुरंधं
स्थितवत्यः । ताः पुनरेवं निरुद्धाः सत्यस्तेन
मेघेन तासामपां यद्विलं निर्गमनद्वारमपिहितमासीचेन मेघेन तद्यदे-
न्द्रस्तं मेघं वृत्रं निजघ्नवान् अहँहत्वा चापववारापावृतवान् अथ तदा १५
तस्मिन्निहतेऽपावृते च द्वारे ता आपः प्रसस्यन्दिरे वर्षभावेनेति सम-
स्तार्थः ।

अथैकपदानिरुक्तम् । ' दासपत्नीर्दासाधिपत्यः ' । दासः कर्म-
करः । तं हि ता अधिष्ठाय पान्ति रक्षन्ति । स हि कर्मणा श्रान्त-
स्तासु पीतासु विश्रान्त आप्यायितो भवति । विप्रहप्रसक्तं निरुच्यते । २०
' दासो दस्यते ' [धा० ४ । १०७] । स हि ' उपदासयति '
उपक्षपयति कृप्यादीनि ' कर्माणि ' । ' अहिगोपाः ' अहिना गुप्ताः ।
' अहिः ' कस्मात् । उच्यते । ' अयनात् ' । ' एति ' द्यसौ ' अन्त-
रिक्षे ' । शब्दसामान्यान्निरुच्यते । ' अयमपीतरोऽहिः ' सर्पः ' एतस्मा-
देव ' । असावपि ह्येति । अथवा ' निर्हसितोपसर्गः ' स्यात् । कथम् । २५

१ क. ख. द. ३; छ. त. २५. २ ड. थ. घ. ठ. ड. त. ' इति० पादः '
नास्ति; छ. इति पञ्चमः पादः; द० इति निरुक्तस्य द्विती०. ३ ठ. ड. दासपत्नी-
रिति । दासपत्नीरहि०. ४ ठ. ड. 'स्मिन्निहते द्वीपान्तरे. ५ ग. ज. पुनः स्वे निह०.
६ क. ख. निर्गमद्वारं; ग. च. ज. निर्गमणद्वारं. ७ घ. ट. ठ. ड. अहनात्. ८ ग.
ज. ' प्र ' नास्ति. ९ क. ख. घ. ट. ठ. ड उपक्षयति.

- ‘ आहन्ति ’ असौ भोगेनेत्याहिः । आङ्पूर्वस्य हन्तेः । स पुनस्यमुपसर्गं निहस्य ह्रस्वं कृत्वाहिरिर्लुच्यते । ‘ पणिवर्णिगभवति ’ इति पर्यायेण तत्त्ववचनम् । ‘ पणिः पणनात् ’ । पणति ह्यसौ व्यवहारं करोति । पर्यायप्रसक्तं निरुच्यते । ‘ वणिक् पण्यम् ’ । वणिजो यद्भव्यं तत्पण्यम् ।
- ५ तदसौ ‘ नेनेक्ति ’ नित्यकालं शुचि करोति मूल्याहं स्यादिति । ‘ बिलं भरं भवति ’ त्रिभर्तेर्धातोः । भ्रियते हि तदुदकादिभिः । ‘ वृत्रो वृणोतेर्वा वर्ततेर्वा वर्धतेर्वा ’ इत्येर्षां धातूनामन्यतमस्य । ब्राह्मणमपि चैतस्मिन्नर्थे भवति । ‘ यदवृणोत् ’ अन्तस्त्रिभुवर्धस्वेत्यनेनालभ्यमानः सोमो यदसुररूपेणावर्तत । अर्धवा यदवर्तयदिन्द्रेण हतो वृत्रो मेघः अपां बिले अपावृतेऽपो वृष्टिभावेनावर्तयत्प्रावर्तयत् ‘ तद्वृत्रस्य वृत्रत्वम् ’ । अथवा ‘ यदवर्धत ’ असावतिमात्रप्रमाणं ‘ तद्वृत्रस्य वृत्रत्वं ’ स्यादिति ॥ १७ ॥
- इति निरुक्तवृत्तौ सप्तमार्ध्यायस्य पञ्चमः पादः ।

१५

रात्रिनामान्युत्तराणि त्रयोविंशती रात्रिः कस्मात्प्ररमयति भूतानि नक्तंचारीण्युपरमयतीतराणि ध्रुवीकरोति रातेर्वा स्याद्दानकर्मणः प्रदीयन्तेऽस्यामवश्याया उषोनामान्युत्तराणि षोडशोषाः कस्मादुच्छतीति सत्या रात्रेरपरः

१० कालस्तस्या एषा भवति ॥ १८ ॥

‘ काष्ठा इत्येतदनेकस्यापि सत्त्वस्य भवति ’ [निरु० २।१५] इत्यत्र आरभ्य दिङ्नामप्रसक्तानुप्रसक्तमुक्तम् । प्रकृतमिदानीमुच्यते । ‘ रात्रि-

- १ क. ख. घ. ट. ठ. ड. ‘ इति ’ नास्ति. २ क. ख. घ. ट. ठ. ड. भुतं.
- २५ ३ घ. ट. ठ. ड. ‘ इत्येर्षां. ४ क. ख. ग. ज. ‘ तद्वृत्रस्य.....णावर्तत । अथवा यदवर्तयत् ’ नास्ति. ५ घ. ट. ठ. ड. त्वेन्द्रेण°. ६ च. ‘ अथवा.....प्रावर्तयत्तद्वृत्रस्य वृत्रत्वं ’ नास्ति. ७ क. ख. ३; ग. २५; घ. ट. ठ. ड. च. ज. अङ्गो नास्ति. ८ घ. ट. सप्तमस्याध्यायस्य. ९ घ. ट. पादः संपूर्णः; ठ. ड. पादः समाप्तः. १० क. ख. थ. द. षोडशो°; छ. त. षोडशो°, ड. षोडशो°.
- ३० ११ क. ख. द. १; छ. त. २६. १२ घ. ट. ठ. ड. ‘ सप्तमिदमुक्तं.

मामान्युत्तराणि त्रयोविंशतिः ' । रात्रेर्नामानि उत्तराणीति प्रकृतेभ्यो दिङ्नामभ्यः । तमःसतत्त्वा हि रात्रिः । तस्य च तमसो दिक्षेत्रेवात्मलाभो भवति । अतो दिङ्नामभ्य उत्तराणि रात्रिनामानि । कियन्ति पुनस्तानि । त्रयोविंशतिः । त्रीणि^३ च विंशतिश्च त्रयोविंशतिः । कतमानि पुनस्तानि । 'श्यावी क्षपा शर्वरी' इत्येवमादीनि । श्याववर्णा हि रात्रिरिति श्यावी । स्वैः ५ स्वैः कर्मभिरहनि क्षीणान्प्राणिन इयं स्वापेन पातीति क्षपा । अस्यां हि सुप्ताः पुनर्नवा इव प्राणिनः प्रातरुत्तिष्ठन्ति । शरणमस्यां स्वापार्थं त्रियत इति शर्वरी इत्येवमादि सर्वत्र योज्यम् । आह । ' रात्रिः कस्मात् ' इति । उच्यते । इयं ह्यागच्छन्ती प्रकर्षेण ' रमयति ' । कानि । ' भूतानि नक्तंचारीणि ' पिशाचादीनि । तानि हि विगतेऽहनि रात्र्यामुपस्थितायां १० प्राप्तोऽयं विहारसमय इति प्रकर्षेण रमन्ते । 'उपरमयतीतराणि ध्रुवीकरोति' । इतराप्यपि दिवाचारीणि सैवोपरमयति । तस्यां ह्युपस्थितायां दिवाचाराणि भूतानि मनुष्यादीनीतिकर्तव्यताभ्य उपरमन्ति उपरम्य च स्थिरीभवन्ति निवासाय । ' रातेर्वा स्यादानकर्षणः ' दानार्थस्य । आह । किमस्यां प्रदीयते । उच्यते । ' प्रदीयन्तेऽस्यामवश्यायाः ' । अवश्यमायन्तीत्यवश्या- १५ यास्तुषारा इत्यर्थः । ते हि रात्रौ निपतन्ति ।

' उपोनामान्युत्तराणि षोडश' । उपसो नामानि । रात्रेरेव ह्यपरः काल उपआरुयो भवतीति रात्रिनामभ्य उत्तराणि उपोनामानि । कियन्ति पुनस्तानि । षोडश । षट् च दश च । कतमानि पुनस्तानि । ' विभावरी सुनरी ' इत्येवमादीनि । विविधांमियं भासं वृणोतीति २० विभावरी । शोभनं नराणामस्यामुत्थानं भवतीति सुनरीत्येवमादि निर्वचनं योज्यम् । आह । ' उपाः कस्मात् ' इति । उच्यते । ' उच्छतीति सत्याः ' । उच्छी विवासे [धा० १।२।१६] । विवासयति हीयं *तमांसि । तस्मादुच्छतीत्येवमस्या एतस्मिन् कर्मणि सत्याः कर्तारि कारकं

१ क. ख. घ. ट. ठ. ड. 'मानि रात्रिनामानि । उक्तं. २ क. ख. 'सतत्त्वा; २५ घ. 'सतत्त्वा, ट. सतत्त्वा' र्त्वा. ३ घ. ट. ठ. ड. 'त्रीणि च...विंशतिः' नास्ति. ४ ग. च. ज. पुनर्नवा. ५ ग. च. ज. नक्तंचारीणि. ६ च. प्राप्तायां वि'. ७ ग. ज. 'श्यायाः । विप्रुषः तुषा'; च. 'श्यायाः । पुष्याः इत्य'. ८ क. ख. ग. ज. घ. ट. षोडश; च. षोडश; ड. षोडश. ९ क. ख. घ. ट. ठ. ड. च षोडश। क्तं. १० घ. ट. ठ. ड. विविधां भासमियं वृणो'. ११ घ. ट. ठ. ड. 'उच्यते' नास्ति. ३०

उपा इत्येतदभिधानं भवति । आह । का पुनरियमुपा इति । उच्यते ।
 ' रात्रेरपरः कालः ' स उपा इत्युच्यते । आह । कथमेतद्भ्यते रात्रे-
 रपरः काल उपा इति । उच्यते । ' तस्याः ' उषसो रात्र्यपरकालत्वे
 ' एषा ' निर्वाचिका ऋग् ' भवति ' ॥ १८ ॥

५

इदं श्रेष्ठं ज्योतिषां ज्योतिरागमच्चित्रं प्रकेतो अजनिष्ट
 विभ्वा । यथा प्रसूता सवितुः सवायं एषा रात्र्युषसे योनि-
 मारैक् [ऋ० सं० १ । ११३ । १] ॥ इदं श्रेष्ठं ज्योतिषां
 ज्योतिरागमच्चित्रं प्रकेतनं प्रज्ञाततममजनिष्ट विभूततमं यथा-
 १० प्रसूता सवितुः प्रसवाय रात्रिरादित्यस्यैवं रात्र्युषसे योनि-
 मारिचत्स्थानं स्त्रीथोनिरमियुत एनां गर्भस्तस्या एषापरा
 भवति ॥ १९ ॥

१५

इदं श्रेष्ठमिति । आङ्गिरसस्य कुत्सस्येयमार्पमुत्तरौ च । उभे अपि त्रिष्टु-
 भावेते । प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्येते [आश्व० श्रौ० ४ । १४] ।
 इदमुपोलक्षणं ज्योतिः श्रेष्ठमादित्यादीनां ज्योति-
 पामिति निर्धारणे पष्टी । आदित्यो हि तापकः ।
 उपसो रात्र्यपर- कालत्वे ऋक् प्रकाशकः । चन्द्रमा अर्प्यतिशीतः प्रकाशकश्च ।
 इदं पुनर्नात्युष्णं नातिशीतं प्रकाशकं चेत्ये-

२०

वमादित्यादीनामिदमेव श्रेष्ठम् । आगादागच्छतीत्यर्थः । चित्रं चाय-
 नीयं पूजनीयं दर्शनीयं वा श्रेष्ठत्वादेव । प्रकेतनं प्रज्ञाततमं
 प्रकाशतमम् । अजनिष्ट जातमित्यर्थः । जातं सदागच्छति सर्वासु
 दिक्षु । विभ्वा विभूततमम् । इदमतिमहत्त्वाद्भिभूततमं विस्तीर्णतम-
 मितराणि परिच्छिन्नतराणि ज्योतीष्यपेक्ष्य । किंच । यथा प्रसूता प्रकर्षेण

२५

सूता प्रसवमनुप्राप्ता । सूतिशब्दः प्रसवार्थः । रात्रिरादित्यस्य प्रसवायादि-
 लोत्सृष्टे देशे जायत एवमेव रात्रिरुपसोऽपि जन्मार्थं योनिं स्थानमवकाश-

१ क. ख. घ. ट. ठ. ड. 'मेतदुच्यते रात्रे' . २ क. ख. १; ग. २६; च. २२; घ. ट.
 ज. अहो नास्ति; ठ. ड. 'भवति । इत्यष्टादशः खण्डः . ३ क. ख. द. २; छ.
 त. २७. ४ घ. ट. ठ. ड. ' उक्तं च ' नास्ति. ५ ग. ज. शस्यते । च; घ.
 ३० शस्येते । च. ६ घ. ट. अथ विशीतः.

मुषस आत्मलाभायारैक् आरेचयति । ददातीत्यर्थः । यथोषा आदित्यस्य
जन्मनो हेतुस्तदनन्तरजन्मत्वादेवं रात्रिरुपसो जन्मनो हेतुरित्येवमस्यामृच्चि
रात्रेरेवापरः काल उषःसंज्ञित इति गम्यते । स्थानं योनिशब्देनोच्यते ।
यद्धि यस्मिन्निधीयते तत्तेन साकं युतं भवति । मिश्रीभूतमित्यर्थः । इयमपी-
तरा ' स्त्रीयोनिरेतस्मादेव ' । किं कारणम् । ' अभियुतो ' हि ' गर्भ
एनां ' भवति । आमिश्रीभूत इत्यर्थः । पूर्वत्र ' अयमपीतरो योनिरे-
तस्मादेव । किम् । परियुतो भवति ' [निरु० २ । ८] इति
परियवनक्रियासामान्येन निरुक्तो योनिशब्दः ।

योनिशब्दः किमर्थं इह पुनः ' अभियुत एनां गर्भः ' इति मिश्री-
पुनर्व्युत्पाद्यते भावसामान्येन । उभयलिङ्गत्वं चास्योपदर्शितमिह
स्त्रीलिङ्गं तत्र पुंलिङ्गमिति । ' तस्याः ' उषस
एवापरा ऋग् ' भवति ' अस्यैवार्थस्य दृढतायै रात्रेरपरः काल उपा
उच्यत इति ॥ १९ ॥

रुशद्वत्सा रुशती श्वेत्यागादारैगु कृष्णा सवदान्यस्याः । १५

समानबन्धु अमृते अनुची द्यावा वर्णं चरत आमिन्वाने
[ऋ० सं० १ । ११३ । २] ॥ रुशद्वत्सा सूर्य-
वत्सा रुशदिति वर्णनाम रोचतेर्ज्वलतिकर्मणः सूर्यमस्या
वत्समाह साहचर्याद्रसहरणाद्वा रुशती श्वेत्यागात् ।
श्वेत्या श्वेततेररिचत्कृष्णा सवदान्यस्याः कृष्णवर्णा रात्रिः
कृष्णं कृष्णतेर्निकृष्टो वर्णोऽथैने संस्तौति समानबन्धु
समानबन्धने अमृते अमरणधर्माणावनूची अनूच्यावितितीरे-
तरमभिप्रेत्य द्यावा वर्णं चरतस्ते एष द्यावौ द्योतनादपि
षा द्यावा चरतस्तया सह चरत इति स्यादामिन्वाने
आमिन्वाने अन्योन्यस्याध्यात्मं कुर्वाणे अहर्नामान्युत्तराणि १५

१ ड. 'संज्ञ' इति. २ ग. ज. ' किं कारणम्.....किम् ' नास्ति. ३ क.
ख. २; ग. २५; च. २३; घ. ट. ज. अङ्को नास्ति; ठ. ड. ॥ १९ ॥ इति
निरुक्तटीकायां पूर्वपटके द्वितीयाध्याय एकोनविंशतिः खण्डः. ४ क. ख. छ. त.
द. ' अनुच्यो ' नास्ति. ५ क. ख. छ. त. द. ' सह ' नास्ति. ६ क. ख. छ.
त. द. ' आमिन्वाने ' नास्ति.

द्वावशाहः कस्मादुपाहरन्त्यस्मिन्कर्माणि तस्यैष निपातो
भवति वैश्वानरीयायामृचि ॥ २० ॥

- रुशद्वत्सा रोचिष्णुवत्सा । सूर्यो हि रोचिष्णुः । तम् ' अस्या वत्समाह '
- ५ मन्त्रदक् ' साहचर्यात् ' । मातृसहचरो हि वत्सो भवति । अयमपि
चानयोपसा सह चरतीत्येतस्मात्सामान्याद्वत्सं
उपसो राज्यपरका- इत्युच्यते । ' रसहरणाद्वा ' । यथा हि मातुर्-
लत्वेऽपरा ऋक् धंसः क्षीराखर्यस्य रसस्याहर्ता भवति वत्स एव-
मेयोऽप्यौपसिकानामवश्यायाख्यानां रसानामाहर्ता
- १० भवति रश्मिभिरित्येतस्मात्सामान्याद्वत्सत्वम् । रुशती रोचनशीलात्मनापि ।
' श्वेत्या श्वेततेः ' धातोः । ' श्वितो वर्णो ' इत्येतस्य [धा० १ । ७४३] ।
श्वेतवर्णेत्यर्थः । या चैवंलक्षणोपाः सा आगादागच्छति । आगतायाश्च तस्या
अपि आरैकू आरेचयति कृष्णवर्णा रात्रिः । किमारेचयति । सदनानि
स्थानान्यस्या उपसः । येऽत्रैवमुपा स्थानेष्वगाता सत्यासीदति तान्यारेचयति
- १५ रात्रिः । एवं तावदयमर्धर्चो राज्युपसोर्विभक्तस्तुतिः । ' अथ ' अनेनोत्तरेणा-
र्धर्चेन एते राज्युपसी ' संस्तौति ' । ' समानबन्धू ' एते राज्युपसी ' समान-
बन्धने ' । समानमनयोर्बन्धनम् । आदित्यस्येयं ह्यस्तमयं प्रति रात्रिर्बद्धा
संश्लिष्टोदयं प्रत्युपाः । एवं समानबन्धू । ' अमृते अमरणधर्माणौ ' । न हि
राज्युपसी भ्रियेते । ' अनूची इतीतरेतरमभिप्रेत्य ' । इतरेतरसंश्लिष्टे हीमे
- २० ' द्यावा ' वर्णं ' चरतः ' । ' ते एव ' राज्युपसी ' द्यावौ द्योतनात् ' । उपा
हि स्वेन प्रकाशेन द्योतते । रात्रिरपि स्वेन तमोवीर्येण नक्षत्रगणेन वा
स्वैमधिकारं प्रति द्योतते । एवं हि द्यावेति द्विवचनम् । अथ ' वा '
तृतीयान्तमेकवचनमेतत् ' स्यात् ' द्यौः । ' तथा द्यावा सह ' युक्ते तथा सह
स्पर्धमाने चरतो गच्छतः । कथं च पुनश्चरतः । आभिर्नानै । आङ्घ्र्यर्थे ।

- २५ १ क. ख. द. ३; छ. त. २८. २ ठ. ड. ' वत्सेति रोचि ' . ३ क. ख. घ.
ट. ठ. ड. ' इति ' नास्ति. ४ ग. ज. क्षीराखरसस्य. ५ क. ख. घ. ट.
ठ. ड. श्वेतो वर्ण एत्यस्यां सा श्वेत्या । श्वेतवर्णे; ग. ज. श्वितो वर्णेत्येतस्या श्वे-
तवर्णे. ६ क. ख. घ. ट. ठ. ड. ' अपि ' नास्ति. ७ क. ख. घ. ट. ठ. ड.
येष्वियमुपा. ८ ग. ज. ' एते ' नास्ति. ९ क. ख. घ. ट. ठ. ड. ह्येते. १० ठ.
२० ड. एवं. ११ घ. ट. ड. स्वस्वमधि; ठ. स्वं स्वमधि. १२ क. ख. घ. ट.
ठ. ड. ' च ' नास्ति. १३ घ. ट. ठ. ड. वर्णं रूपं आमिमाने.

उषा अपि रात्रेरधि आत्मानं निर्भिमीते रात्रिरप्युषसः । इतरेतरसंलिष्टे
हीमे रात्र्युपसी । तस्मादेवमुच्यते ' अन्योन्यस्याध्यात्मं कुर्वाणे ' इति ।

उषःशब्दैतत्त्वावधारणार्थं प्रसक्तावेतौ मन्त्रावुपवर्णितौ । प्रकृतमिदानी-
मुच्यते । ' अहर्नामान्युत्तराणि द्वादश ' । अह्नो नामान्यहर्नामानि ।
' उत्तराणि ' प्रकृतेभ्य उषोनामभ्यः । उपस एवानन्तरमहर्भवति । ५
तस्मादुषोनामभ्य उत्तराण्यहर्नामानि । कियन्ति पुनस्तानि । द्वादश । द्वे
च दश च द्वादश । कानि पुनस्तानि । ' वस्तोः युः भानुः '
इत्येवमादीनि । वस्ते ज्योतिरेतदिति वस्तोरित्युच्यते । यथैव हि श्रुतं मन्त्रे
तथैवेह समान्नातम् । युः । द्योतते ह्येतज्ज्योतिषा । भानुः । भासते
ह्येतज्ज्योतिषेत्येवमादि योज्यम् । आह । ' अहः कस्मात् ' । उच्यते । १०
' उपाहरन्त्यस्मिन्कर्माणि ' । न हि तथा रात्रावनुतिष्ठन्ति कर्माणि
कर्मकरा यथाहनि । ' तस्य ' अहः ' एष निपातो भवति ' नैघण्टुक-
वृत्त्या ' वैश्वानरीयायां ' वैश्वानरदेवतायाम् ' ऋचि ' । अहःशब्दो
हि रात्रिमहश्चोभयमभिधत्ते । अतः संदेहपदम् । तस्यैव विभागेऽ-
स्यामृच्युपपदविशेषात्प्रदर्श्यते ॥ २० ॥ १५

अहश्च कृष्णमहरर्जुनं च वि वर्तते रजसी वेद्याभिः ।
वैश्वानरो जायमानो न राजावातिरज्ज्योतिषाग्निस्तर्मांसि
[ऋ०सं०६।९।१]॥अहश्च कृष्णं रात्रिः शुक्लं चाहरर्जुनं विव-
र्तते रजसी वेद्याभिर्वदितव्याभिः प्रवृत्तिभिर्वैश्वानरो जाय- २०
मान इवोद्यन्नादित्यः सर्वेषां ज्योतिषां राजावाहन्नग्निर्ज्यो-
तिषा तर्मांसि मेघनामान्युत्तराणि त्रिंशन्मेघः कस्मान्मे-
हतीति सत आ उपर उपल इत्येताभ्यां साधारणानि
पर्वतनामभिरुपर उपलो मेघो भवत्युपरमन्तेऽस्मिन्नभ्रा-
ण्युपरता आप इति वा तेषामेषा भवति ॥ २१ ॥ २५

१ ठ. ड. °मुच्येते. २ ठ. ड. ' इति ' नास्ति. ३ घ. ट. ठ. ड. °शब्द-
त्वात् । ४ च. ' एतत् ' नास्ति. ५ घ. ट. ठ. ड. ' आह ' नास्ति. ६ क. ख. ३;
ग. २८; च. २४; घ. ट. ज. अहो नास्ति; ठ. ड. °ऋचि ॥ इति निरुक्तभाष्ये
२० खण्डः समाप्तः, ७ क. ख. घ. ४; छ. त. २९.

- अहश्च कृष्णमिति । भरद्वाजस्येयमार्षम् । त्रिष्टुप् । पृष्ठयस्व
पष्टेऽह्न्याग्निमारुते शस्त्रे शस्यते [आश्व० श्रौ० ८ । ८] ।
अहश्च कृष्णं रात्रिः शुक्लं चाहरर्जुनम् । अर्जुनशब्दो हि शुक्ल-
पर्यायः । विवर्तते विपर्ययेण वर्तते । रात्रि-
५ 'अहन्' शब्द- रतीताहरायातमहरतीतं रात्रिरायातेत्येवम् । रजसी
स्य नैघण्टुकवृत्तिः रञ्जके । ज्योतिषा हि भूतान्यहो रञ्जयति तमसा
रात्रिः । वेद्याभिर्वेदितव्याभिः प्रवृत्तिभिः । न हि
तासां प्रवृत्तीनामन्तोऽस्त्यहनि च रात्रौ च प्राणिनाम् । अतस्ता वेदितव्या
एव भवन्ति बहुत्वात् । न हि विदिता नाम ताः कदाचित् । किंच ।
१० वैश्वानरोऽग्निर्पाहरत् अपहन्ति स्वेन 'ज्योतिषा तमांसि' । कथं पुनर-
पहन्ति । जायमानो न राजा जायमान इव उद्यन्निव सर्वभूतानां राजा-
दित्यः । यथाभ्युद्यन्नादित्यस्तमांस्यपहन्ति दिवैवमाग्निरपि रात्रावपहन्तीत्य-
ग्निरादित्येन तमोपघातं प्रत्युपमीयते ।

- 'मेघनामान्युत्तराणि त्रिंशत्' । मेघानां नामानि मेघनामानि । तान्युत्त-
१५ राणि प्रकृतेभ्योऽहर्नामभ्यः । मेघा ह्यहनि च रात्रौ चाविशेषेण भवन्त्यतो
रात्र्युषोऽहर्नामभ्य उत्तराणि मेघनामानि । कतमानि पुनस्तानि । 'अद्रिः प्रावा
गोत्रः' इत्येवमादीनि । अद्रिः । आदारयितव्यो ह्यसौ भवत्युदकार्थ-
मित्यद्रिः । प्रावा गृणातेर्वा गृह्णातेर्वा । गृणाल्यसौ शब्दं करोति गृहीतं
वोदक्रमनेनेति प्रावा । गौर्वागत्रेति गोत्र इत्येवमाद्यभ्युहितव्यं पर्वतनाम-
२० त्वेऽपि यथासंभवं योज्यम् ।

- आह । 'मेघः कस्मात्' । उच्यते । 'मेहति' सिञ्चत्यसौ ।
एत्रं कर्तारि कारके 'सतः' अस्यैतदभिधानं भवति मेघ इति ।
तेषां मेघनाम्नाम् 'आ उपर उपल इति' प्राक् उपर उपल इत्ये-
ताभ्यां यानि नामानि तानि 'साधारणानि पर्वतनामभिः' । तदेषां
२५ प्रकरणोपपदाभ्यां विशेषोऽवैधार्थः । 'आ उपर इत्येतस्मात्' इति वक्तव्ये

- १ ग. ज. 'मिवाहन् अप' । २ घ. ट. ठ. ड. अपहन्ति. ३ क. ख. घ.
ट. ठ. ड. यथा हुय'. ४ घ. ट. ठ. ड. 'इति' नास्ति. ५ क. ख. ग. ज. 'च'
नास्ति. ६ घ. ट. 'चाविशेषणं भ'; ठ. ड. 'चाविशेषणं भ'. ७ क. ख. घ. ट. ठ.
ड. 'उषः' नास्ति. ८ क. ख. घ. ट. ठ. ड. 'तगो भवति ह्यसावुद्'. ९ च.
३० 'षोऽप्यवधार्यः'.

‘ आ उपर उपल इत्येताभ्यां ’ इत्युक्तम् । उभावपि होतौ समाननिर्व-
चनौ शब्दावेकास्मिन्निरुक्ते निरुक्तौ भविष्यत इति रलोश्चाविशेषख्यापना-
र्थम् । ‘ उपर उपलो मेघो भवति ’ । उपर इति उपल इति च मेघ
उक्तो भवति । उपरशब्दादारम्य मेघनामान्येव न पर्वतनामानि ।

आह । उपरः कस्मात् । उच्यते । ‘ उप’गम्योपगम्य ‘रैमन्तेऽस्मिन्नभ्राणि’ ।
अथ ‘ वा ’ ‘ उप’गम्यास्मिन्ता आपो भवन्ति ‘ इति ’ उपरः ।
उपलोऽप्येतस्मादेव रलोरविशेषेण । आह । कथं पुनर्गम्यते उपरशब्देन
मेघ एवोच्यते न पर्वतः । उच्यते । ‘ तेषां ’ मेघानामुपरशब्दवाच्यत्वे
विशेषलिङ्गवाचिका ‘ एषा ’ ऋक् ‘ भवति ’ ॥ २१ ॥

५

१०

देवानां मानं प्रथमा अतिष्ठन्कृन्तत्रदिषामुपरा उदा-
यन् । त्रयंस्तपन्ति पृथिवीमनूपा द्वा बृहूकं वहतः पुरीषम्
(ऋ० सं० १० । २७ । २३) ॥ देवानां निर्माणे प्रथमा
अतिष्ठन्माध्यर्भका देवगणाः प्रथम इति मुख्यनाम प्रथमो
भवति कृन्तत्रमन्तरिक्षं विकर्तनं मेघानां विकर्तनेन मेघा-
नामुदकं जायते । त्रयंस्तपन्ति पृथिवीमनूपाः । पर्जन्यो
वायुरादित्यः शीतोऽणवर्षैरोषधीः पाचयन्त्यनूपा अनुव-
पन्ति लोकान्स्वेन स्वेन कर्मणायमपीतरोऽनूप एतस्मादे-
वानूप्यत उदकेनापि वान्वाविति स्याद्यथा प्रागिति
तस्यानूप इति स्याद्यथा प्राचीनमिति । द्वा बृहूकं वहतः
पुरीषम् । वाय्वादित्या उदकं बृहूकमित्युदकनाम ब्रवी-
तेर्धा शब्दकर्मणो भ्रंशतेर्वा पुरीषं पृणातेः पूरयतेर्वा ॥२२॥

१५

२०

इति द्वितीयाध्यायस्य षष्ठः पादः ।

१ घ. ट. ठ. ड. ‘ इति ’ नास्ति. २ क. ख. घ. ट. ठ. ड. °इति च उप°. २५
३ घ. ट. ठ. ड. आरमन्ते. ४ घ. ट. ठ. °शब्दे मेघ°; ड. शब्दो मेघ°. ५ क.
ख. घ. ट. ठ. ड. पर्वत इति. ६ क. ख. ४; ग. २९; च. २५; घ. ट. ज. अर्द्धा
नास्ति. ठ. ड. भवति । इति निरुक्तभाष्ये सप्तमाध्याय एकविंशतिः खण्डः. ७ द.
निर्वाणे. ८ क. ख. माध्यमिका. ९ क. ख. छ. त. द. °कृन्तत्रमन्तरिक्षं विकर्तनं
मेघानां ’ नास्ति. १० छ. त. द. ठ. ड. ‘ वा ’ नास्ति. ११ क. ख. ५; छ.
त. ३८. १२ ड. थ. घ. ठ. ड. ‘ इति...पादः ’ नास्ति; छ. इति षष्ठः पादः;
क. इति द्वितीयाध्याये तृतीयः पादः; द. इति निरुक्तस्य द्विती°.

३५

- देवानां मान इति । वसुक्रस्यैन्द्रस्येयमार्षम् । त्रिष्टुप् । महाभ्रते शस्यते [ऐ० आ० ५ । १ । १] । देवानां दानादिगुणयुक्तानां मौने निर्माणे । यदा देवाः सृष्टाः प्रजापतिना तदैत एव माध्यमैका देवगणाः प्रथमाः अतिष्ठन् । एतेऽपि हि दानादियोगादेवा उच्यन्ते । प्रथमाः प्रतमाः प्रकृतमा ५ एतमा मुह्य्या इत्यर्थः । मेघाभावे हि सर्वमेवेदं जगद्वर्षाभावान्न स्यात् । तस्मादेत एव प्रकृष्टतमा अतिष्ठन् अवस्थितवन्तः । सृष्टौ हि सर्वदेवानामेत एवाप्रे सृष्टा इत्यभिप्रायः । किंच । कृन्तत्रात् उक्त्वात्प्रदेशादेयां मेघानामिन्द्रेण उपरा आप उदायन् आगता आगच्छन्ति च । किं कारणम् । 'विकर्तनेन मेघानामुदकं जायते' । उपरौशब्देनात्रोदकमुक्तम् । तस्मिन्स्थिताच्छब्दं मेघक्रोशनवत् । उपरेषु मेघेषु या आपस्ता उपचारादुपरा इत्युच्यन्ते । किंच यदाभिरुपराभिरद्विरोपधयः प्ररोहिता भवन्त्यथ तदा त्रयस्तपन्ति । त्रयः पर्जन्यादयस्तपन्ति पृथिवीलोके । अनूपाः । ते ह्यनुवपन्ति लोकान् । स्वेन स्वेन कर्मणा यथाकालमनुगृह्णन्ति । एतदनुवपनं लोकानां यद्वर्षादिभिः पर्जन्यादयो यथार्थमोषधीः १५ पाचयन्ति । किंच । द्वा बृहूकं वहतः पुरीषम् । द्वौ वाय्वादित्यौ वहत आक्षिपत इतः पृथिवीलोकाद् बृहूकमुदकम् । किलक्षणम् । पुरीषं प्रीणयित् पूरयित् वा ।

‘ अयमपीतरः ’ नद्यनूपः समुद्रानुपो वा ‘ एतस्मादेव ’ वपतेर्धातोः । असावपि’ ‘ अनूप्यते ’ प्रकीर्यते नित्यकालम् ‘उदकेन’ । ‘ अपि

- १० १ क. ख. घ. ट. ठ. ड. °कस्येन्द्रपुत्रस्येय° । २ क. ख. घ. ट. ठ. ड. °ब्रते मरुन्वतीये शस्य° । ३ क. ख. घ. ट. ठ. ड. माने विमाने नि° । ४ क. ख. माध्यमिका. ५ क. ख. घ. ट. ठ. ड. ‘ अव ’ नास्ति. ६ क. ख. घ. ट. ठ. ड. उक्त्वात्. ७ क. ख. घ. ट. ठ. ड. आगतवत्यः. ८ क. ख. घ. ट. ठ. ड. °तनेनैव हि मेघा°. ९ क. ख. घ. ट. ठ. ड. उपरशब्दे°. १० च. तात्स्थे ता°. १५ ११ क. ख. घ. ट. ठ. ड. मञ्चाः क्रोशन्त इतिवत्. १२ च. ‘ उपचारात् ’ नास्ति. १३ क. ख. ग. ज. घ. ट. ठ. ड. यदा ताभिरु°. १४ ग. ज. पुरोहिताः; घ. ट. ड. प्रोहिताः; ठ. प्रहिताः. १५ ग. ज. पृथिवीं लोक अनू°; घ. ट. ठ. ड. पृथिवीं पृथिवीलोकं । अनू°. १६ घ. ट. ड. °पूरयित् वा अतः अयम°; ठ. °पूरयित् वा यतः अयम°. १७ क. ख. घ. ट. ठ. ड. °वपि हि अनू°. १८ क. ख. घ. ट. ठ. ड. अनुपकीर्यते.

वां ' एषमन्यथा 'स्यात्' आप्नोतेः । अन्वाप्यतेऽसावुदकेनेति 'अन्वाप्' ।
 ' यथा ' पुरस्तादञ्चतीतिः ' प्राक् ' । ' तस्य ' अन्वाविलेतस्य सतः
 ' अनूप ईति ' एव शब्दः ' स्पाद्यथा प्राचीनमिति ' । प्रागित्येवं सतः
 प्राचीनम् । ' वृक्कमिति उदकनाम ' इति पर्यायवचनेन तत्त्वाभिधानम् ।
 ' ब्रवीतेर्वा ' शब्दार्थस्य [धा० २ । ३४] । शब्दकारि हि तद्भवति । ५
 ' अंशेतेर्वा ' । अंशयति [धा० ४ । ११९] हि तन्मेघादिति ॥ २२ ॥
 इति निरुक्तवृत्तौ सप्तमाध्यायस्य षष्ठः पादः ॥

वाङ्नामान्युत्तराणि सप्तपञ्चाशद्वाकस्माद्देवता-
 स्वतीत्येतस्य नदीवद्देवतावच्च निगमा भवन्ति तद्यद्देवता-
 वदुपरिष्ठात्तद्वाख्यास्यामोऽथैतन्नदीवत् ॥ २३ ॥

१०

वाङ्नामान्युत्तराणि सप्तपञ्चाशत् । मेघनामप्रसक्तो ' देवानां माने ' इत्येष
 मन्त्रो व्याख्यातः । प्रकृतमिदानीमुच्यते वाङ्नामानीति । वाचो नामानि
 वाङ्नामानि । उत्तराणि प्रकृतेभ्यो मेघनामभ्यः । मेघेष्वेव हि भूयसी
 वाग्भवतीति मेघनामभ्य उत्तराणि वाङ्नामानि भवन्ति । कियन्ति पुन-
 स्तानि । सप्तपञ्चाशत् । कानि पुनस्तानि । ' श्लोकः धारा इल ' इत्ये- १५
 वमादीनि । श्रूयत इति श्लोकः । ध्रियते तं तमर्थमवधारयितुमिति धारा ।
 तं तमर्थं प्रतीयमीदृ गच्छतीति इत्येवमाद्यभ्युहितव्यम् । आह । ' वाक्क-
 स्मात् ' । उच्यते । ' वचेः ' धातोः । उच्यतेऽन्येति वाक् । ' तत्र
 सरस्वतीत्येतस्य ' । तत्र तस्मिन्सप्तपञ्चाशत्के वाङ्नामगणे सरस्वतीत्येतस्य
 नाम्नो 'नदीवद्देवतावच्च निगमा भवन्ति' । नद्य- २०
 सरस्वतीत्येतस्य न- र्थयुक्ताश्च देवतार्थयुक्ताश्चेत्यर्थः । तत्रैवं सति
 दीवद्देवतावच्च निगमाः ' यत् ' अभिधानं ' देवतावत् ' ' तत् '
 अधिकृत्य ' उपरिष्ठात्तद्वाख्यास्यामः ' पोडशेऽ-

१ घ. ट. ठ. ड. च. °अपि चैव°. २ क. ख. घ. ट. ठ. ड. 'यथा' नास्ति.
 ३ क. ख. घ. ट. ठ. ड. इत्येष शब्दः. ४ च. अंशतेर्वा°. ५ ग. च. ज. प्रस्यति.
 ६ क. ख. ५; ग. ३०; घ. ट. च. ज. अङ्को नास्ति; ठ. ड. इति द्वाविंशतिः
 खण्डः. ७ घ. ट. पादः संपूर्णः; च. ठ. ड. पादः समाप्तः. ८ क. ख. द.
 १; छ. त. ३१. ९ च. वाग्रामा°; ठ. ड. ' वाङ्नामान्युत्तराणि सप्तपञ्चाशत् '
 नास्ति. १० क. ख. घ. ट. ठ. इत्येते°.

२५

२९

ध्याये ' पावका नः सरस्वती ' इत्येतस्मिन्मन्त्रे [निरु० ११।२६] ।
' अथ ' पुनः यत्र नदीवत् तद्व्याख्यायते ॥ २३ ॥

- इयं शुष्मेभिर्बिसखा इवारुजत्सानुं गिरीणां तंविषेभि-
५ र्कर्मिभिः । पारावतग्रीमवसे सुवृक्तिभिः सरस्वतीमा वि-
बासेम धीतिभिः (ऋ०सं०६।६।१२) ॥ इयं शुष्मैः शोषणैः
शुष्ममिति बलनाम शोषयतीति सतो विसं विस्यतेर्भेदनक-
र्मणो वृद्धिकर्मणो वा सानु समुच्छ्रितं भवति समुन्न-
मिति वा महद्भिर्कर्मिभिः पारावतग्रीं पारावारजातिर्नी
१० पारं परं भवत्यवारमवस्मवनाय सुप्रवृत्ताभिः शोभनाभिः
स्तुतिभिः सरस्वतीं नदीं कर्मभिः परिचरेमोदकनामान्यु-
त्तराप्येकशतमुदकं कस्मादुनत्तीति सतो नदीनामान्युत्त-
राणि सप्तत्रिंशन्नद्यः कस्मान्नदना इमा भवन्ति शब्दवत्यो
बहुलमासां नैघण्टुकं वृत्तमाश्चर्यमिव प्राधान्येन तत्रेतिहा-
१५ समाचक्षते विश्वामित्र ऋषिः सुदासः पैजवनस्य पुरोहितो
बभूव विश्वामित्रः सर्वमित्रः सर्वं संसृतं सुदाः कल्याणदानः
पैजवनः पिजवनस्य पुत्रः पिजवनः पुनः स्पर्धनीयजबो
वामिश्रीमावगतिर्वा स वित्तं गृहीत्वा विपाद्छुतुद्रोः
संभेदमाययावनुययुरितरे स विश्वामित्रो नदीस्तुष्टाव गाथा
२० भवतेत्यपि द्विवदपि बहुवत्तद्यद्विवदुपरिष्ठात्तद्व्याख्यास्या-
मोऽथैतद्बहुवत् ॥ २४ ॥

इयं शुष्मेभिरिति । भरद्वाजस्यार्षम् । जैगती । इयं सरस्वती नदी
शुष्मेभिर्बिलैः । किं करोति । बिसखा इवारुजत् । यथा बिसखात्तको
विसाननादरेणैव श्रुदुत्वात्त्वेनत्येवमियमनादरेणैव यदपि सानु भवति संमु-

- २५ १ क. ख. घ. ट. ठ. ड. यचदीव°. २ क. ख. १; ग. ३१; च. २६; घ.
ठ. ठ. ड. ज. अङ्को नास्ति. ३ क. ख. छ. त. द. ' शोभनाभिः ' नास्ति.
४ क. ख. छ. त. द. ' नदी ' नास्ति. ५ क. ख. छ. त. द. ' इमाः ' नास्ति.
६ कं. ख. द. २; छ. त. ३२. ७ ठ. ड. जगतीउन्दः पृष्ठयः षष्ठे (ड. षष्ठे)
चतुर्थेऽङ्गनि व्यूढपक्षे प्रउगतृचे विनियुक्तयम् । इयं°. ८ क. ख. ग. ज. घ. ट.
ठ. ड. विसमना°. ९ घ. झ. ट. ड. ' त्पात् वनत्ये ' ; ठ. ' त्वात् रुजत्ये ' . १०
३१ ग. च. ज. समुच्छ्रितं.

चिह्नं वज्रसंघातकल्पं गिरीणां शिखरं तदपि तविषेभिर्महद्भिर्ह्यभिर्भिर्भि-
 खानक इवानादरेणैव रूजति मनक्तीत्यर्थः । येयमेवं-
 अस्यामृचि सर- गुणविशिष्टा तामेतां वयं पारावतघ्नीं पारावारघाति-
 स्वतीत्येतन्नदीवदभि- नीम् । सा ह्यभिभिः पारं चावारं चोभे अपि
 धानम् हन्ति । अवसे अवनाय रक्षणायात्मनः । कथं ५
 नाम रक्षेदसावस्मानित्येतमर्थं पुरस्कृत्य सुवृत्किभिः
 सुप्रयुक्ताभिः स्तुतिभिः स्वरसौष्टवादियुक्ताभिः । किम् । सरस्वतीमा-
 विवासेम धीतिभिः । सरस्वतीभिर्भूमिर्ह्येनावस्थिताः परिचरेम । धीतिभिः
 कर्मभिः स्तुतिभिश्चानेकप्रकाराभिरित्यर्थः । एष समस्तार्थः ।

अथैकपदनिरुक्तम् । ' शुष्ममिति बलनाम ' । तद्धि ' शोषयतीति १०
 सतः ' । सत इति कारकावधारणम् । विपर्ययेणापि ह्यभिधानानामर्थो
 भवत्येवं मन्यमानो भाष्यकारो बलनामसु पठितमपि सदेतदभिधानमेव-
 माह शुष्ममिति बलनामेति । ' बिसं बिस्यतेर्भेदनकर्मणः ' । तद्धि
 भिद्यते । ' वृद्धिकर्मणो वा ' । वर्धते हि तत् । ' सानु ' समस्तं हि
 तद् ' उच्छ्रितं ' भवति । अथ ' वा ' समस्तमूर्ध्वं ' नुजं ' प्रेरितं भवति । ' पारं १५
 परं भवति ' अवसरमात्कूलादेर्वे । अवसरमवरं भवति परस्मात्कूलात् ।

अस्यामृचि तविषेभिः ऊर्मिभिः पारावतघ्नीमित्येतद्विशेषलिङ्गं नदी-
 सत्त्वं पश्यता भाष्यकारेण ' अथैतन्नदीवत् '
 एतन्न नदीवदभि- इत्युक्त्वेयमृगुपात्तौ सरस्वतीशब्दस्य नद्यभिधाय-
 धानं किंतु देवतावदि- कत्वे । इयं पुनर्मैत्रायणीयके ' उतस्यानः २०
 त्यर्थे मैत्रायणीसंहिता- सरस्वती ' इत्यस्य पडर्चस्योत्तमा । एतच्च पुनः
 प्रमाणम् पडर्चं पडर्चानुक्रमेण पश्चनुक्रमेण च ' सार-
 स्वतीं धेनुष्टरीमालभेत यः क्षेत्रे पशुपु वा

१ च. आरुजाति. २ क. ख. ग. ज. चावारं उभे°; घ. झ. ट. ठ. ड.
 चावरं चोभे°. ३ क. ख. सुप्रवृत्ताभिः स्तु°; घ. झ. ट. ठ. ड. सुप्रवृत्ताभिः सुप्रयु- २५
 क्ताभिः स्तु°. ४ घ. झ. ट. ठ. ड. °स्थेन संस्थिताः. ५ च. ' हि ' नास्ति.
 ६ ग. च. ज. उच्छ्रितं. ७ ग. ज. अपरस्मात्; च. अपरस्मात्° व. < क. ख.
 झ. ट. ठ. ड. ' एव ' नास्ति. ९ च. अवरमव°. १० क. ख. °विशेष्यलिङ्गं; ग.
 °विषयलिङ्गं; ज. °दिलयलिङ्गं. ११ च. उगाघातः सर°. १२ घ. झ. ट. ड. तद-
 विधायकत्वे; ट. तैर्दभि° नद्य; च. नद्यभिधायकत्वं. १३ ग. च. ज. मैत्रायणीयके. ३०

विवदेत्' [मैत्रा० सं० २।५।४] इत्येतस्य पंशोः संपद्यते । सेयमनेन प्रकारेण सारस्वतस्य पशुहवियो याज्या भवति । एवं च सतीर्दमपि देवताव-
देवेत्येतदापद्यते । न ह्यदेवतेज्यते । तदेतदेवं कृत्वा भाण्यकारेण यदुक्तं 'तद्यदे-
वतावदुपरिष्टान्द्राख्यास्यामोऽथैतन्नदीवत्' इति

- ५ भाण्यकारस्य मै- तद्विरुध्यते । तत्रोक्तः समाधिः [निरु०
त्रायणीसंहितया वि- २ । ८ वृत्तिः] । विभवो ह्यनुप-
रोधे कः समाधिः क्षीणशक्तयो मन्त्रशब्दाः । प्रदर्शनमात्रमेतत्कि-
यते सर्वथैव मन्त्रशब्दानां योऽर्थ उपपद्यते स
योज्यो यथासंभवमिति । देवतापक्षे विनियोगानुविधानाभिप्रायेण सरस्वती
माध्यमिका वाक् । सा गिरीणां मेघानां सानूनि
१० देवतापक्षे ऋङ्- भङ्गैत्यूर्भिभिः स्तनयित्नुभिः पारावारे द्यावापृ-
निरूपणम् थिव्यौ हन्तीति योज्यम् । तविषेभिर्हूर्भिभिः
महङ्गिरित्येवमादि योज्यम् । 'मुप्रवृत्ताभिः
स्तुतिभिः सरस्वतीं कर्मभिः परिचरेम' गतार्थम् ।

- १५ 'उदकनामान्युत्तराणि एकशतम्' । उदकस्य नामान्युदकनामानि ।
उत्तराणि प्रकृतेभ्यो वाङ्नामभ्यः । मेघाश्रया हि वाग्मेघोत्थं चोदकं
स्तनयित्नुशब्दपूर्वकं चेति वाङ्नामभ्य उत्तराप्युदकनामानि । कियन्ति
पुनस्तानि । एकशतम् । एकं च शतं च । कतमानि पुनस्तानि ।
'अर्णः क्षोदः क्षन्न' इत्येवमादीनि । अरणशीलमर्णः । क्षिप्रमुनत्तीति
१० क्षोदः । क्षीणमन्नं करोतीति क्षन्नेत्येवमाद्यभ्यूहितव्यम् । आह । 'उदकं
कस्मात्' । उच्यते । 'उनत्तीति सतः' । तद्धि यत्र गच्छति तत्रोनत्ति
क्लेदयति । 'उन्दी क्लेदने' [धा० ७ । २०] । सत इति कारका-
वधारणं पूर्ववत् ।

'नदीनामान्युत्तराणि सप्तत्रिंशत्' । नदीनां नामानि नदीनामानि ।

- १५ उत्तराणीति प्रकृतेभ्य उदकनामभ्य उत्तराणि नदीनामानि । कियन्ति
पुनस्तानि । सप्तत्रिंशत् । कानि पुनस्तानि । 'अवनयः यैव्याः खाः

१ क. ख. घ. ट. ठ. ड. 'सतीयमपि'. २ च. 'यः' नास्ति. ३ क. ख.
भञ्जयत्. ४ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. शतं चैकशतम् । कतं. ५ क. ख.
घ. झ. ट. ठ. ड. क्षीरणं. ६ ग. ज. 'आह...पूर्ववत्' नास्ति. ७ ग. ज.
'नदीनां नामानि' नास्ति. ८ घ. झ. 'इति' नास्ति; ट. उत्तराणि प्रकृ इति.

११ ९ क. ल. यन्त्रः.

सीराः ' इत्येवमादीनि । अवनतेन निम्नेन प्रदेशेन यान्तीत्यवनयः ।
यार्तेव्या भवन्तीति यव्याः । खातव्या भवन्तीति खाः । सरन्तीति सीराः ।
एवमादि योज्यम् ।

आह । ' नद्यः कस्मात् ' । उच्यते । ' नदनाः ' होता ' भवन्ति '

' शब्दवलयः ' शब्दसंयुक्ताः । किञ्च । ' बहु- ५

नदीनां प्राधान्येन लमासां ' नदीनामन्यदेवतेषु मन्त्रेषु नैघण्टुकं
देवतात्वे मन्त्रा अल्पाः । वृत्तम् अप्रधानम् । ' आश्चर्यमिव प्राधा-
नैघण्टुकवृत्तिर्बहुला न्येन' । क्वचिदेव नदीदेवतो मन्त्रः स्यात् । ' तत्रे-

तिहासमाचक्षते ' । यस्मिन्सूक्ते प्रधाना नद्य एव

तत्रेभ्यं निदानभूतमितिहासमाचक्षते वदन्त्याचार्याः ।

१०

' विश्वामित्रो ' नाम ' ऋषिः मुदासः पैजवनस्य ' राज्ञः ' पुरोहितो

बभूव ' । ' विश्वामित्रः सर्धमित्रः ' । सर्वस्यैव

प्राधान्येन यत्र हि स मित्रं सर्वमेव वा तस्य मित्रमिति विश्वा-

देवतात्वं तस्य सूक्तस्य मित्रः । ' सर्वम् ' इति किमुक्तं भवति ।

निदानभूत इतिहासः । उच्यते । तद्धि ' संसृतं ' संगतं भवत्येकस्मिन् । १५

' मुदाः कल्याणदानैः ' । तस्य हि नित्यमेव

प्रशस्तं दानं भवति । ' पैजवनः पिजवनस्य पुत्रः ' । ' पिजवनः पुनः

सर्धनीयजवः ' । तस्य हि सर्धनीयजवो वेगः । अथ ' वा अमिश्रीभा-

वगतिर्वा ' । न तस्य मिश्रीभूतपूर्वा गतिरन्यैर्वेगवद्विरतिशैष्ट्यात् । तस्य

पैजवनस्य विश्वामित्रः पुरोहितो बभूव । ' सः ' पौरुहित्योपार्जितं २०

' वित्तं ' धनं ' गृहीत्वा विपार्टुष्टुष्टुः ' नद्योः ' संभेदं ' संगममा-

गतवान् । यत्र विपार्टुष्टुष्टुष्टु इतराभिः सिन्ध्याद्याभिर्नदीभिः संभिन्ने

एकीभूते इत्यर्थः । ' अनुययुरितरे ' तदनुयायिनस्तस्करा वा । ' स विश्वा-

मित्रः ' तास्तितीर्षुः ' नदीस्तुष्टाव गाधोदकाः ' ययं ' भवतेति ' २५

एतमर्थं पुरस्कृत्य । कथं पुनस्तुष्टाव । ' अपि द्विवत् ' अपि द्विवचन-

१ व. ट. ठ. ड. अवनतेन. २ क. ख. वृश्यन्त्यो यान्तीति यः. ३ क. ख.

ग. ज. ' क्षत इति आचा'. ४ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. ' संसृतं भवति संगतमेकं

५ च. कल्याणदाता. ६ ग. ज. सर्धं तव्यत्तव्यानीयर इति सर्धनीयः शब्दो निः

पन्नः । नीयजवो वा । तस्य'. ७ ग. ज. ' वित्तं ' नास्ति. ८ व. ङ. ट.

' पाटुष्टु'. ९ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. संगममाग्यां आग'. १० च. एकभूत. १०

विश्रामित्रेण कृता
अस्यामृचि बहुव-
चनसंयुक्ता विश्रामि-
त्रेण नद्य उच्यन्ते पार-
गमनाय साहाय्यं
कुरुतेति

संयुक्तैर्मन्त्रैः । ' अपि बहुवत् ' बहुवचनसंयुक्तै-
र्मन्त्रैः । तत्रैवं सति ' यद् द्विवत् ' द्विवचनवत्
' तद्गुणरिष्टात् ' चतुर्दशोऽध्याये प्रपर्वतानामि-
त्येतस्यामृचि ' व्याख्यास्यामः ' [निर० ९ ।
३९] । ' अथ ' पुनः ' एतद्बहुवत् '
व्याख्यायते ॥ २४ ॥

रमध्वं मे वचसे सोम्याय ऋतावरीरूपं मुहूर्तमेवैः । प्र सि-
न्धुमच्छा बृहती मनीषावस्युरद्वे कुशिकस्य सूनुः [ऋ०
२० सं० ३ । ३३ । ५] ॥ उपरमध्वं मे वचसे सोम्याय सोम-
संपादिन ऋतावरीर्ऋतवत्य ऋतमित्युद्कनाम प्रत्युतं भवति
मुहूर्तमेवैरयनेरवनेर्वा मुहूर्तो मुहूर्तुर्ऋतुरर्तैर्गतिकर्मणो
मुहूर्तुर्दे इव कालो यावदभीक्षणं चेत्यभीक्षणमभिक्षणं भवति
क्षणः क्षणोतेः प्रक्षणुतः कालः कालः कालयतेर्गतिकर्मणः
१५ प्राभिह्वयामि सिन्धुं बृहत्या महत्या मनीषया मनस ईषया
स्तुत्या प्रज्ञया वावनाय कुशिकस्य सूनुः कुशिको राजा
बभूव क्रोशतेः शब्दकर्मणः क्रंशतेर्वा स्यात्प्रकाशयतिकर्मणः
साधुविक्रोशयितार्थानामिति वा नद्यः प्रत्युचुः ॥ २५ ॥

२० रमध्वं मे वचसे इति । त्रिष्टुभ एताः । उपरमध्वं मे । उपेत्ययमु-
पसर्गो मन्त्रस्य मध्वादाकृष्य भाष्यकारेण रमध्व-
अस्यामृचि बहुव- मित्यनेन क्रियापदेन योजितः । उपरमध्वं मे मम
चनसंयुक्ता । विश्रामि- वचसे सोम्याय सोमस्य संपादिने । सोमा ह्यनेना-
त्रेण नद्य उच्यन्ते पार- स्मद्गामा देवतानामन्नभूता बहवः संपादिताः ।
२५ गमनाय साहाय्यं ता यूयमस्मै प्रतिविशिष्टाय वचसे सत्यतार्थं
कुरुतेति कथं नाम सत्यमिदं स्यादित्येवमर्थमुपरमध्वम् ।
मन्दवेगा गाधाश्च भवतेत्यभिप्रायः । हे ऋता-

१ च. ' द्विवत् ' नास्ति. २ ठ. ड. ' स्यामः ' । इति निरुक्तभाष्ये द्वितीया-
ध्याये २४ खण्डः. ३ क. ख. २; ग. ३२; च. २१; घ. ट. ठ. ड.
अ. अङ्को नास्ति. ४ ड. ' सोमसंपादिने ' नास्ति. ५ क. ख. छ. त. द.
मुह इव. ६ क. ख. द. ३; छ. त. ३३. ७ घ. ट. ठ. ड. मन्त्रमध्यात्. ८ ग.

३२ अ. सोम्याय.

वरीः उदकवत्यः । कियन्तं पुनः कालमुपरमध्वम् । मुहूर्तभैः । मुहूर्तम् ।
न च नित्यमेव मन्दवेगतां गाधोदकतां वा प्रार्थये । किं तर्हि । याव-
दुत्तरेयमहं तावदेवेत्यभिप्रायः । एवैः एभिर्दकैरतिप्रवृद्धैरुपरमध्वम् ।
'अवनैर्वा' । कामरैतैरस्मत्प्रार्थनाविशेषैरुत्तरेम गृहान्गच्छेम विंशं प्रापयेमे-
त्येवमादिभिर्निमित्तैः प्रार्थ्यमाना अस्माभिरुपरमध्वम् । अथ ' वा अयनैः' ५
चित्रैर्गमनैर्वेगवद्विर्धैर्युयमभिप्रवृत्तास्तैरुपरमध्वं मुहूर्तम् । यदैवमविशेषेणो-
च्यमाना न शुश्रुवुस्तदैकामुद्दिश्य प्रवर्तते वक्तुम् । प्रसिन्धुमच्छ । अच्छ
अभेः स्थाने । अह्ने इत्येतत्पदमाकृष्य प्राभिह्वयाभीत्येवं योजितं भाष्य-
कारेण । किं प्राभिह्वयामि । सिन्धुम् । केन । बृहती मनीषा । बृहत्या
मनीषया मनस ईषया मनःपूर्विकया स्तुत्येत्यर्थः । अथवा प्रज्ञया । १०
कमर्थमिच्छन्प्राभिह्वयामि । अवस्युः अवनमिच्छन् । गमनमित्यर्थः ।
कुशिकस्य सूनुरहमिति पितुरपि गौरवान्मम गौरवभेताः कुर्युरिति
समस्तार्थः ।

अथैकपदानिरुक्तम् । ' ऋतमित्युदकनाम ' । तद्धि देशं देशं ' प्रवृत्तं
भवति ' । गतमित्यर्थः । ' मुहूर्तो मुहूर्त्तुः ' । एवं विगुह्य ऋतुशब्दं १५
तावन्निर्ब्रवीति । ' ऋतुरतोः ' गत्यर्थे वर्तमानस्य । स हि गच्छत्येव ।
अधुना मुहुःशब्दं निब्रवीति ' मुहुर्मूढं इव कालः ' अल्पत्वात् । मूढ
इव यः काल ऋतुः स मुहूर्त्त इत्युच्यते । किंच । ' यावत् ' एव च
' अभीक्षणं ' तावान्मुहूर्तः । यावांश्च मुहूर्तस्तावदेवाभीक्षणमित्यर्थः । सारू-
प्यप्रसक्तं निरुच्यते । ' अभीक्षणमभिज्ञानं भवति ' । तद्धि क्षणमाभि- २०
मुख्येन स्थितं भवति । ' क्षणः क्षणोतेः ' हिंसार्थस्य [धा० ८ । ३] ।
स हि ' प्रक्षुण्णतः ' प्रक्षुण्णेण हिंसितः ' कालः ' अल्पत्वात् । ' कालः
कालयतेर्गतिकर्मणः ' । स हि सर्वाण्येव भूतानि कालयति । क्षयं
नयतीत्यर्थः । ' कुशिको राजा ' इति तत्त्ववचनम् । ' क्रोशतेः ' वा
शब्दार्थस्य [धा० १ । ८५६] । स हि माध्येव क्रियतामित्येवं २५
नित्यकालमेव क्रोशयति । ' क्रोशतेर्वा स्यात् ' प्रकाशयत्यर्थस्य । स
हि प्रकाशयिता साधूनां धर्माणामात्मनैव प्रकाशः । अथ ' वा ' साधुषु
ब्राह्मणेषु ' विक्रोशयितार्थानां ' दातेत्यर्थः ।

१ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. प्रवृत्ते. २ ग. ज. बृहत्या महत्या. ३ क. ख.
घ. झ. मूढ इव; ट. मूढ इव. ४ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. ' च ' नास्ति.
५ घ. झ. ट. ठ. ड. अभीक्षणमभि°. ६ घ. झ. ट. ठ. ड. ' इति ' नास्ति.
७ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. प्रकाशकः.

एवमुक्तवन्तं ' नद्यः प्रत्युचुः ' ॥ २५ ॥

- इन्द्रो अस्मौ अरदद्वज्रबाहुरपाहन्वृत्रं परिधिं नदीनाम् । देवोऽनयत्सविता सुपाणिस्तस्य वयं प्रसवे याम उर्वाः [क्र० सं० ३ । ३३ । ६] ॥ इन्द्रो अस्मानरदद्वज्रबाहू रदतिः खनतिकर्मापाहन् वृत्रं परिधिं नदीनामिति व्याख्यातम् । देवोऽनयत्सविता सुपाणिः कल्याणपाणिः पाणिः पणायतेः पूजाकर्मणः प्रगृह्य पाणी देवान्पूजयन्ति । तस्य वयं प्रसवे याम उर्वाः । उर्व्य ऊर्णोतेर्णो-
१० तेरित्यौर्णवामः प्रत्याख्यायान्तत आशुश्रुवुः ॥ २६ ॥

इन्द्रो अस्मौ अरददिति । अरदत् अखनदित्यर्थः । ' रदतिः खनतिकर्मा ' । कथं पुनरखनत् । अपाहन्वृत्रम् ।

- तासां प्रत्यादेश- अपौवधीन्मेघम् । परिधिं नदीनां परिधारयितारं
१५ रूपं प्रतिवचनम् नदीनां नदनानामपाम् । स हि निपतन्तीरपो निरुणाद्धि । तमिन्द्रो वज्रेण हन्ति । तस्मिन्हते पृथिवीं प्राप्यापो यथानिम्नानुसारिण्यः खातानि कुर्वन्त्यो वहन्ति । तैः खातैर्वयं गच्छामः । एवं कृत्वास्मानिन्द्रोऽरदत् । एवं च कृत्वा स एव चन्द्रो देवः सविता सर्वार्थप्रसविता र्थद्वारेणास्माननयत्समुद्रम् । सुपाणिः
२० प्रशस्तपाणिरित्यर्थः । यत् एवं सोऽस्माकं खनिता नेता चातस्तस्येन्द्रस्य प्रसवे अनुज्ञायामादेशे वर्तमाना वयं यामो गच्छामः । उर्वाः ऊर्णवत्यः संभजमाना वा तानि तानि देशान्तराण्यम्भोभिः । सोऽस्माकमीश्वरः । स एवमस्मानाज्ञापयितुमर्हति न त्वभित्यभिप्रायः ।

- ' पाणिः पणायतेः ' [धा० १ । ४४०] पूजार्थस्य । ' प्रगृह्य पाणी ' संयतौ कृत्वा ततो ' देवान्पूजयन्ति ' इति ।
२५

१ क. ख. ३; ग. ३३; घ. झ. ट. च. ज. अङ्को नास्ति; ठ. ड. °त्युचुः ॥ इति निरुक्तभाष्ये द्वितीयाध्याये पञ्चविंशतिः खण्डः. २ क. ख. द. ४; छ. त. ३४. ३ घ. झ. ट. कर्मा । वज्रबाहुः । वज्रयुक्तो बाहुर्यस्यासौ । कथं. ४ ग. ज. अघ्नन्; च. अहन्. ५ क. ख. घ. ट. ठ. ड. च. कुर्वन्त्यो. ६ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. ' च ' नास्ति. ७ घ. ज. ट. ठ. ड. सर्वार्थस्य प्रस°. ८ घ. वर्षाद्वारे; ट. वर्षाद्वारेर्ष°. ९ क. ख. ड. यत् एव; ग. ज. य एव. १० क. ख. एव. स्मान्; घ. झ. ट. ठ. ड. एव चास्मान्

‘ प्रत्याख्याय ’ एवं तमृषिम् ‘ अन्ततः ’ सूक्तस्य अन्ततः अन्तेऽ-
नयर्चा ‘ आशुश्रुवुः ’ । ता नयः श्रुतवत्य इत्यर्थः । तदा च श्रुतं
भवति यदा तद्वचः क्रियते । श्रूयमाणमपि हि तन्नैव श्रुतं भवति यन्न
क्रियते ॥ २६ ॥

आ ते कारो शृणवामा वचांसि ययाथ दूरादनसा
रथेन । नि ते नंसै पीष्यानेव योषा मर्यायेव कन्या
शश्वचै ते [ऋ० सं० ३ । ३३ । १०] ॥ आशृण-
वाम ते कारो वचनानि याहि दूरादनसा च रथेन
च निनमाम ते पाययमानेव योषा पुत्रं मर्या- १०
येव कन्या परिष्वजनाय निनमा इति वाश्वनामान्युत्तराणि
षड्विंशतिस्तेषामष्टा उत्तराणि बहुवदश्वः कस्मादश्रुतेऽध्वानं
महाशनो भवतीति वा तत्र दधिक्रा इत्येतद्वधत्कामतीति
वा दधत्क्रन्दतीति वा दधदाकारी भवतीति वा तस्याश्व-
वद्वेवतावच्च निगमा भवन्ति तद्यद्वेवतावदुपरिष्ठात्तद्व्याख्या- १५
स्यामोऽथैतदश्ववत् ॥ २७ ॥

आ ते कारो शृणवाम । अभिमुख्येनावस्थिताः सत्यः शृणवाम हे
कारो स्तोमानां कर्तः । किमाशृणवाम ।
पारगमनायानुमतिः वचांसि वचनानि । श्रुतानि चैतानि ताव- २०
साहाय्याश्रावणं च कानि वचांसि र्यतो ब्रूमः । ययाथ याहि त्वम्
अनसा शकटेन सह रथेन च । कस्मात्पुनरेवमा-
दश्वत्यो ब्रूमो यथाथेति । इतो यस्माद्दूरादायातस्त्वं परिश्रान्तस्तस्मात्का-
रुण्यं नस्त्वयि । तेन वयमेता नि ते नंसै ‘ निनमाम ते ’ नीचैर्नमाम ।

१ क. ख. ततः; घ. झ. ट. ठ. ड. ततः. २ च. अन्ततः. ३ ग. ज. प्रति- २५
श्रुवुः च. प्रैतिश्रुवुः^० आ. ४ क. ख. घ. झ. ट. ‘ च ’ नास्ति. ५ क. ख.
२६; ग. २३; च. २९; घ. झ. ट. ज. अङ्गो नास्ति. ६ क. ख. द. ५; छ.
त. ३५. ७ ठ. ड. °वामेति । आभि. ८ क. ख. घ. झ. ट. अतो. ९ ग. ज.
शकटेन च सह. १० क. ख. घ. झ. ट. याहीति; ग. ज. यथाथेति; च.
यया । यथेति. ३०

माधोदका भवाभेत्यर्थः । कथं पुनर्निनमाम । पीप्यानेव योषा । पाययमानेव योषा पुत्रं यथा निनमेदेवं वयं तव निनमाम । एवमुक्त्वा पुत्रोपमया कदाचिदयं क्रोधमियादिति मन्वानाः सत्यः पतिकन्यासंबद्धामन्यामुपमामुपाददिरे । मर्यायेव कन्या शश्वचै ते । मर्याय मनुष्याय कन्या
 ५ नवोढा शश्वचै ते परिष्वजनाय । कथं नाम परिष्वजेत मामयभित्यभिप्रायेण यथा सा निनमेदेवं वयं तव निनमाम । निनमै इति वा । यदि वा निनमाम इत्येवं विपरिणामो निनंसै इत्येतस्य पदस्याथवा निनमै इति ।

- ‘ अश्वनामान्युत्तराणि पड्विंशतिः ’ । अश्वस्य नामान्यश्वनामानि ।
 १० उत्तराणि प्रकृतेभ्यो नदीनामभ्यः । अब्जा एव ह्यश्वः । एवं ह्युक्तम् । ‘ अप्मु जाता अश्वः स्वादेवैनान्योनेर्जनयन्ति ’ इति । तस्मान्नदीनामभ्य उत्तराण्यश्वनामानि । कियन्ति पुनस्तानि । पड्विंशतिः । पडधिका विंशतिः । कतमानि पुनस्तानि । ‘ अत्यः हयः अर्वा ’ इत्येवमादीनि । अतति गच्छतीत्यत्यः । हयति गच्छेति हन्ति वाध्वानमिति हयः । ईरणवानर्वा । गमनवानित्यर्थः । एवमादि । ‘ तेषाम् ’ अश्वनाम्नामष्टौ यानि । ‘ उत्तराणि ’ अव्ययै इत्येवमादीनि तानि बहुवचनसंयुक्तानीत्यर्थः । आह । ‘ अश्वः कस्मात् ’ । उच्यते । स हि ‘ अश्रुतेऽध्वानम् ’ । व्याप्नोतीत्यर्थः । ‘ महाशनो वा भवतीति ’ । स हि बहु भुङ्के । ‘ तत्र ’ तस्मिन्पड्विंशकेऽश्वाभिधानगणे ‘ दधिक्रा इत्येतत् ’ पदं संदिग्धम् ।
 २० तत्पुनरेतत् ‘ दधक्कामतीति ’ । अथ ‘ वा ’ धारयन्नयमश्वारोहं क्रामतीति दधिक्राः । अथ ‘ वा ’ धारयन्नयमश्वारोहं दधिक्रा इत्येतत्संदिग्धं । ‘ क्रन्दति ’ शब्दं करोति ‘ इति ’ दधिक्राः । पदम् अथ ‘ वा ’ दधद्धारयन्नैश्वारोहम् ‘ आकारी ’ आकारवान् ‘ भवतीति ’ दधिक्राः । स ह्यधि-
 २५ रूढेऽश्वारोह आकुञ्चितप्रीवो विपुष्पितसर्वगात्र आकृतिमान् भवति ।
 ‘ तस्य ’ दधिक्राशब्दस्य ‘ अश्ववत् ’ अश्वसंयुक्ताः ‘ देवतावत् ’

१ च. संवन्धावद्धाम°. २ ग. च. ज. परिष्वजनाय. ३ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. ‘ वि ’ नास्ति; ग. ज. ‘ त्येव विपरि°. ४ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. गच्छतीति. ५ म. ज. अव्ययः; च. व्यथयः. ६ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. रयन्नयमम्वा°.

तस्याश्ववेधेतावच्च
निगमाः देवतासंयुक्ताः ' च निगमा भवन्ति ' । ' तत्
एतदुच्यते । ' यदेवतावत् ' अस्य दधिक्राश-
ब्दस्य ' तदुपरिष्ठात् ' पञ्चदशोऽध्याये ' आ
दधिक्राः शवसा ' इत्यस्यामृचि ' व्याख्यास्यामः ' [निरु० १० ।
३१] । ' अथ ' पुनर्यत् ' अश्ववत् ' अस्य तत् ' एतत् ' व्याख्या- ५
यते ॥ २७ ॥

उत स्य वाजी क्षिपणिं तुरण्यति ग्रीवायां बद्धो अपि-
कक्ष आसनि । क्रतुं दधिका अनु संतवीत्त्वत्पथामङ्का-
स्यन्वापनीफणत् [ऋ० सं० ४ । ४० । ४] ॥ अपि स १०
वाजी वेजनवान्क्षेपणमनु तूर्णमश्रुतेऽध्वानं ग्रीवायां बद्धो
ग्रीवा गिरतेर्वा गृणातेर्वा गृह्णातेर्वापिकक्ष आसनीति
व्याख्यातं क्रतुं दधिकाः कर्म वा प्रज्ञां वा । अनु संतवी-
त्वत् । तनोतेः पूर्वया प्रकृत्या निगमः । पथामङ्कासि पथां
कुटिलानि पन्थाः पततेर्वा पद्यतेर्वा पन्थतेर्वाङ्कोऽश्चतेरापनी- १५
फणदिति फणतेश्चर्करीतवृत्तं दशोत्तराण्यादिष्टोपयोजना-
नीत्याचक्षते साहचर्यज्ञानाय ज्वलतिकर्माण उत्तरे धातव
एकादश तावन्त्येवोत्तराणि ज्वलतो नामधेयानि नामधे-
यानि ॥ २८ ॥

उत स्य वाजीति । गौतमपुत्रस्य वामदेवस्यैर्षम् । जगती । वाजपेये
वाजियुक्तं रथमधिरुद्ध यजमानोऽनुवाकं जपति तत्रैवा [तै० सं० १
७ । ८] । उत स्यः अपि सः इत्यर्थः । वाजी वेजनवान् । 'क्षीविजी
भयचलनयोः' [धा० ७ । २३] । भयवान् । परेभ्यो भयदाता । परेषां २०
हि तं दृष्ट्वा भयमुत्पद्यते । चलनवान् वा । स २१
अस्यामृच्यश्वव- हि नित्यं चलनशीलः । क्षिपणिं क्षेपणमनु
त्प्रयोगः कशाघातमनु तुरण्यति तूर्णमश्रुतेऽध्वानम् ।
व्याप्नोतीत्यर्थः । अपि कशाप्रहारमनु तुरण्य-

१ क. ख. ५; ग. ३५; घ. ट. ठ. ड. च. ज. अङ्को नास्ति. २ क. ख. द.
६; छ. त. ३६. ३ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. ० वस्येयमार्षम्. ४ घ. झ. ट.
ठ. ड. ०.

त्यप्यनाहत एवेत्यपिशब्दः । किंच । ग्रीवायांपुरसि बध्नेर्ण बद्धः अपि कक्षे कक्षायाम् । अप्यासनि मुखे खलीनेन बद्धः । एवमनेकेषु स्थानेषु बद्धस्तथापि तुरण्यत्येव । अन्यो ह्येकस्मिन्नपि प्रदेशे बद्धः स्पन्दितुमपि न शक्नोति किमुत त्वरितुम् । किंच क्रतुमात्मीयं गमनकर्म प्रज्ञां वाश्वारोहस्य संतनोति । काममभिप्रेतेनार्थेन शीघ्रगामित्वाद्दधिक्रा अश्वोऽनुसंतनोतीत्यर्थः । किंच । यान्यपि च कानिचित्पथां कुटिलानि मार्गाणाम् अङ्कांसि अश्वितानि कुटिलानि तान्यपि सन्यनुलोमानीव कुर्वन्नाशुगामित्वादाभिमुख्येन पुनः पुनर्वा भृशं वा फणति गच्छतीत्यर्थः । एष समस्तार्थः ।

अथैकपदनिरुक्तम् । ' ग्रीवा गिरतेर्वा ' गिलनार्थस्य [धा० ६ । १२९] । तथा हि गिलित्यन्तम् । गृणातेर्वा शब्दार्थस्य [धा० ९ । २६] । तथा हि शब्दो गीर्यते । गृह्णातेर्वा । तथा ह्युक्तादि गृह्यते तस्यामेव वा गृह्यते यः शृङ्खलीक्रियते । ' अनुसंतवीत्वत् ' इति ' तनोतेः ' धातोः ' पूर्वया प्रकृत्या निगमः ' । पङ्विधो हि धातुः । ' प्रकृत्यन्तः सनन्तश्च यङन्तो यङ्लुगोश्च । प्यन्तो प्यन्तसनन्तश्च पङ्विधो धातुरुच्यते ' ॥ आसां पण्णां धातुप्रकृतीनां या पूर्वा

पट्प्रकारो धातुः । प्रकृतिस्तथैव निगमो न सन्प्रकृतीत्यादीनामन्य- अनसंतवीत्वदिति तमया । ' पन्थाः पततेर्वा [धा० १ । ८७०] पूर्वया प्रकृत्या निगमः पथतेर्वा [धा० ४ । ६३] पन्थतेर्वा ' [धा० १० । ४२] । त्रयोऽपि ह्येते गत्यर्थाः । एतेषा-

२० मन्यतमस्य । अङ्कोऽञ्चतेः गत्यर्थस्य [धा० १ । ८८७] । ' आपनी- फणदिति फणतेः ' [धा० १ । ८४६] गत्यर्थस्य चर्करीतान्तत्वेन वृत्तम् । दश यानि ' उत्तराणि ' नामानि तान्यश्वनामसंबन्धेनैवोच्यन्ते ।

तान्यपि ह्यश्वानामेव । तानि पुनः ' आदिष्टोप- आदिष्टोपयोजना- योजनानीति ' एवम् ' आचक्षते ' आचार्याः । इद- २५ न्यश्वनामानि मिन्द्रस्याश्वानां नामेदमग्रेरिदमादित्यस्येत्येवमादि- ष्टोपयोजनानि । कतमानि पुनस्तानि । ' हरी

१ ग. ज. वरत्रवण; घ. झ. ट. ठ. ड. वरत्रेण. २ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. अथासनि. ३ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. चलितु°. ४ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. ' कुटिलानि ' नास्ति; ग. ज. °निचित् । यथा कुटिलानि मार्गा°. ५ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. सन्ति तान्यप्यनुलो°. ६ ग. च. ज. गिलनेऽन्तम्. ७ घ. ट. °सनन्यश्च. ८ ग. च. ज. पन्थतेर्वा पथतेर्वा. ९ क. ख. घ. ट. ठ. ड. एषां. १२ १० च. चर्करीतान्तेन. ११ क. ख. घ. झ. ट. ठ. °नामेवेति.

इन्द्रस्य ' इत्येवमादीनि । हरी हरितवर्णाविन्द्रस्याश्रौ । रोहितावग्नेः ।
रोहितवर्णावित्येवमादि ।

' ज्वलतिकर्माण उत्तरे धातव एकादश ' । य एव ह्यश्वन्तो भवन्ति
त एव ज्वलन्तीव तेजसा । ततोऽश्वनामभ्य उत्तरे ज्वल्यर्थो धातवः ।
कतमे पुनस्त इति । ' भ्राजते भ्राशते भ्राश्यति ' इत्येवमादयः ।

' तावन्त्येवोत्तराणि ' ' जमत् कल्मलीकिनं जङ्गणार्भवन् ' इत्येवमादीनि ' ज्वलतो नामधेयानि ' । जमति गच्छतीति जमत् । कमहं मलिनं शोधयामीति कल्मलीकिनम् । जैनं जनं भावयतीति ' जङ्गणार्भवन् ' इत्येवमादि । ज्वलतो नामधेयानीत्यध्यायपरिसमाप्यर्थो द्विरभ्यासः ॥ २८ ॥

इति ऋज्वर्यायां निरुक्तवृत्तौ जम्बुमार्गाश्रमवासिन आचार्यभगवद्-
दुर्गास्यं कृतौ सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अथनिर्वचनमोघोरौज्ञोविद्योहवाअथातोऽनुक्रामिष्या-
मोवृक्षेवृक्षेतांवावास्तूनिर्धईचकाराथंसशिङ्गेहिरण्यनामा-
न्यादिपेणोयद्देवापिःसाधारणानिस्वरादित्योरश्मिनामा-
न्यातिष्ठन्तीनांदासंपत्नीरात्रिनामानीदंश्रेष्ठंशद्वत्साहश्रै-
कृष्णंदेवांनामानेवाङ्नामानीयंशुंभेमीरमध्वभईन्द्रोअ-
स्मानातेकैरोऽतस्यवाज्यऽष्टाविंशतिः ॥

इति निरुक्ते पूर्वषट्के द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

१ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. रोहितोऽग्नेः. २ घ. झ. ट. भ्राशते. ३ ग. ज. भ्राश्यते; घ. झ. ट. च. भ्राश्यते. ४ च. °भवम्. ५ क. ख. घ. ट. ' जं ' सङ्गदेव. ६ ग. च. ज. भवम्. ७ क. ख. घ. ग. ३६; घ. झ. ट. ठ. ड. च. ज. अङ्को नास्ति. ८ घ. झ. ट. 'इति' नास्ति. ९ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. °श्रमनिवा°. १० ग. च. ज. °दुर्गकृती. ११ घ. झ. ट. ठ. ड. च. 'ध्यायः समाप्तः. + ड. 'नामान्युत्तराण्यादि'.

अथ तृतीयोध्यायः ।

तत्र प्रथमः पादः ।

ॐ । कर्मनामान्युत्तराणि षड्विंशतिः कर्म कस्मा- ५
त्क्रियत इति सतोऽपत्यनामान्युत्तराणि पञ्चदशापत्यं
कस्मादपततं भवति नानेन पततीति वा तद्यथा जनयितुः
प्रजैवमर्थीये ऋचा उदाहरिष्यामः ॥ १ ॥

‘ कर्मनामान्युत्तराणि षड्विंशतिः ’ । कर्मणो नामानि कर्मनामानि । १०
उत्तराणीति प्रकृतेभ्यो ज्वलन्नामधेयेभ्यः । ज्वलत्येव ह्यग्नौ कर्माणि
क्रियन्त इति ज्वलन्नामभ्य उत्तराणि कर्मनामानि । क्रियन्ति पुनस्तानि ।
‘ षड्विंशतिः ’ । षडधिका विंशतिः षड्विंशतिः । कतमानि पुनस्तानि ।
‘ अपः अम्रः दंसः ’ [निघ० २ । १२] इत्येवमादीनि । आप्यते
पुरुषेणैतदाप्नोति वा पुरुषमेतदित्यपः । अम्रः इत्येतदप्याप्नोतेरेव । एवमादि १५
योज्यम् । आह । ‘ कर्म कस्मात् ’ । उच्यते । ‘ क्रियत इति सतः ’ ।
सत इति कारकावधारणार्थमिति ।

‘ अपत्यनामान्युत्तराणि पञ्चदश ’ । अपत्यस्य नामान्यपत्यनामानि । २०
उत्तराणीति प्रकृतेभ्यः कर्मनामभ्यः । सर्वकर्मणां ह्यपत्योत्पादनकर्मैव
प्रधानमृणापाकरणद्वारेणेति कर्मनामभ्य उत्तराण्यपत्यनामानि । क्रियन्ति २०
पुनस्तानि । पञ्चदश । कतमानि पुनस्तानि । ‘ तुक् तोकम् तर्नयम् ’
[निघ० २ । २] इत्येवमादीनि । तुक् तक्तेर्धातोस्तुज्यंतेर्वा । तोकं
तुच्यतेः । तनयं तनोतेरिति वक्ष्यति । [निरु० १० । ७] । आह ।
‘ अपत्यं कस्मात् ’ । उच्यते । ‘ अपततं भवति ’ । पितुः सकाशादपत्य
पृथगिर्व ततं भवति । अथ ‘ वानेन ’ जातेन सत्ता पितरो नरके ‘ व २५
पतन्तीति ’ अपत्यम् ।

अत्र पुनर्विदन्ते । द्वयोः संनिपाते किं क्षेत्रिणोऽपत्यमुत बीजिनः ।

१ ग. ज. ‘ कर्मनामानि ’ नास्ति. २ ग. च. ज. ज्वलतिनाम°. ३ क. ख.
झ. ‘ षड्विंशतिः ’ नारित. ४ ठ. ड. तनयः. ५ घ. ट. ‘ स्तुजजतेः; च. ‘ स्तुक्व्येतेः°
व्य. ६ ग. ज. ‘ धगेव. ३०

अपलं क्षेत्रिणो इति । ' तत् ' एतदुच्यते । ' यथा जनयितुः '
 बीजिनो वेति प्रश्नः एव ' प्रजा ' भवतीति ' एवमर्थानि ऋचा-
 बुदाहरिष्यामः ' ॥ १ ॥

- ५ परिपद्यं ह्यरणस्य रेक्णो नित्यस्य रायः पतयः स्याम ।
 न शेषो अग्रे अन्यजातमस्त्यचेतानस्य मा पथो वि दुक्षः
 [ऋ० सं० ७ । ४ । ७] ॥ परिहर्तव्यं हि नोपसर्तव्यमर-
 णस्य रेक्णोऽरणोऽषाणो भवति रेक्ण इति धननाम
 रिच्यते प्रयतो नित्यस्य रायः पतयः स्याम । पित्र्यस्येव
 १० धनस्य । न शेषो अग्रे अन्यजातमस्ति । शेष इत्यपत्यनाम
 शिष्यते प्रयतोऽचेतयमानस्य तत्प्रमत्तस्य भवति मा नः
 पथो विद्वदुप इति तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय ॥ २ ॥

- २५ ' परिपद्यं हि ' ' न हि प्रभाय ' इति चैते त्रिष्टुभौ । वसिष्ठसंवादे
 वसिष्ठेन हतपुत्रेणाग्निरभ्यर्थितः पुत्रं मे देहीति ।
 क्रीतकृत्रिमादीनि तेन किलासौ प्रत्युक्तः क्रीतकृत्रिमदत्तकादीनां,
 नैव स्वापत्यानि पुत्राणामन्यतमं कुरुष्व पुत्रमिति । स एवमुक्त
 एताभ्यामृभ्यामन्यजान्पुत्रान्निन्दन्नौरसं पुत्रं यया-
 चे । परिपद्यं० वि दुक्षः इति । परिपद्यं हि परिहरणीयं परित्याज्यं परिहर्तव्य-
 १० मित्यर्थः । किं पुनस्तत् । अरणस्य रेक्णः । अरणस्यापगताणस्यापगतोदक-
 संबन्धस्य परकुलजस्य रेक्णो यदपत्याख्यं धनं तत्परिहर्तव्यम् । न पुत्रत्वेन
 परिकल्पयितव्यमित्यर्थः । न हि तत्पुत्रत्वेन कल्प्यमानमपि पुत्रकार्येष्वव-
 तिष्ठते परकीयत्वात् । यत एवमतो ब्रूमः । नित्यस्य रायः पतयः स्याम ।
 पित्र्यस्येव धनस्य । यथा हि यदेव पित्र्यं धनं पुत्रत्वे भवति तस्यैव
 २५ ह्युपर्यगौणं सामित्वं भवत्येवं यदेव स्वयंजातमपत्यं भवति तदेव मुख्यं

१ क. ख. ग. ज. ' इति ' नास्ति. २ ठ. ड. ॥ १ ॥ इति निरुक्तवृत्तो तृती-
 याध्याये प्रथमः खण्डः. ३ ग. ज. ' रभ्यर्चितः. ४ च. क्रीतकृत्रि'. ५ घ. ट.
 सर्षा ऋक् पठ्यते. ६ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. ' परिहर्तव्यं ' परिहरणीयमित्यस्य
 २९ प्राग्वर्तते. ७ क. ख. ' कुलजातस्य; ट. ' कुलजैस्त्वं जात.

भवति नेतरत्क्षेत्रजं वा क्रीतकं वा । यत एवमतो
 स्वबीजजातमेव स्वा- ब्रूमः । यदेव नित्यमात्मीयमगौणं स्वयमुत्पादितं
 पयं नान्यबीजजातम् पुत्राख्यं राथो धनं तस्यैव वयं पतयैः पालयि-
 तारः स्याम । मा परकीयस्थैर्लभिप्रायः । कस्मात्पुन-
 रेवं ब्रूमहे । इतो यस्मान्न शेषो अग्ने अन्यजातमस्ति । नास्ति शेषो ५
 नास्त्यपत्यमन्येन जातं हे अग्ने । य एव जनयति तस्यैव हि तद्भवति
 नेतरस्थैर्लभिप्रायः । अचेतानस्य य एव ह्यचेतयमानो भवत्यविद्वान्प्रमादी
 तस्यैवाचेतनस्य प्रमत्तस्याश्रुतवतो धर्मं परितोपमात्रं भवति ममेदमपत्य-
 मिति । नापत्यकार्येऽवतिष्ठते । यत एवमतो ब्रूमः । मा पथो विदुक्षः ।
 मास्मानेतस्मात्पितृपितामहप्रपितामहानुसंततात्पथो मार्गाद्येन केनचित्प्रत्या- १०
 ख्यानद्वारेण विदूदुपस्त्वम् । देहि नः पुत्रमौरसमित्यभिप्रायः । इति
 र्समस्तार्थः ।

अथैकपदनिरुक्तम् । ‘ अरणोऽपार्णः ’ । अपगतोदकसंबन्ध इत्यर्थः ।
 ‘ रेक्ण इति धननाम ’ । तद्धि ‘ रिच्यते ’ अतिरिच्यत इतो
 लोकादमुं लोकं ‘ प्रयतो ’ म्रियमाणस्येत्यर्थः । ‘ शेष इत्यपत्यनाम ’ । १५
 तद्धि ‘ शिष्यते ’ इहैव लोकेऽवतिष्ठते पितुरमुं लोकं ‘ प्रयतो ’ गच्छत
 इत्यर्थः ।

एवमस्यामृचिं ‘ न शेषो अग्ने अन्यजातमस्ति ’ इत्यनेन विशेषलि-
 ङ्गेनोपपन्नमेतद्भवति जनयितुरेव प्रजा भवति न क्षेत्रिणो नापि क्रेतुर-
 न्यस्य वा कस्यचिदिति । एवं चैप शब्दार्थ उपपद्यते यस्मादेवाप्येत्य ततं २०
 भवति तस्यैवापत्यमिति । अनेनैव चापत्यशब्दनिर्वचनप्रसङ्गेनैप मञ्जो
 व्याख्यातः । उत्तरं च सावशेषमपत्यशब्दप्रसक्तानुप्रसक्तमेवोच्यते । ‘ तस्या-
 स्तरा भूयसे निर्वचनाय ’ ॥ २ ॥

१ च. ‘ वा ’ नास्ति; ठ. ड. वा क्रीतं वा. २ ट. राथो^० राः. ३ ग. ज. २५
 पतयः ’ पालयितार इत्यस्य पश्चाद्दर्शनं. ४ घ. झ. ठ. ड. °स्थेत्यर्थः; ट.
 °स्थेत्यर्थः^० भिप्रायः. ५ सर्वेषु पुस्तकेषु विरामः ‘ जातम् ’ इत्यस्य पश्चाद्दर्शनं
 नात्र. ६ क. ख. धर्मात्; घ. झ. ट. ठ. ड. धर्मान्. ७ क. ख. घ. झ. ट.
 ड. कुषः । त्वं देहि. ८ ठ. मन्त्रार्थः. ९ च. ‘ च ’ नास्ति. १० क. ख. घ. झ.
 व. ठ. ड. शब्दे प्र^०. ११ ठ. ड. इति २ निरुक्तवृत्तौ तृतीयाध्याये द्वितीयः खण्डः. १०

- न हि ग्रमायारणः सुशेवोऽन्योदर्यो मनसा मंतवा उं ।
 अधा चिदोकः पुनरित्स एत्या नो वाज्यभीषाळेतु नव्यः
 [ऋ० सं० ७ । ४ । ८] ॥ न हि ग्रहीतव्योऽरणः सुसुख-
 तमोऽप्यन्योदर्यो मनसापि न मन्तव्यो ममायं पुत्र इत्यथ
 ५ स ओकः पुनरेव तदेति यत आगतो भवत्योक इति
 निवासनामोच्यत ऐतु नो वाजी वेजनवानभिषहमाणः
 सपत्नान्नवजानः स एव पुत्र इत्यथैतां दुहितृदायाद्य उदा-
 हरन्ति पुत्रदायाद्य इत्येके ॥ ३ ॥

- १० न हि ग्रभायेति । न हि ग्रहीतव्यो नात्मीर्यः कर्तव्यः पुत्रो ममायमि-
 ल्यनेनाभिप्रायेण । कः पुनरसौ नात्मीर्यः कर्तव्यः ।
 अन्यजायोदरसं- अरणोऽपार्षोऽपगतोदकसंवन्योऽन्यकुलजः । य-
 भूतं स्वापत्यमिति न चपि सुशेव एव स्यात्सुखतमः परिचरितां हितैपी
 कदापि मन्तव्यम् तथाप्यन्योदर्योऽन्येनोदीरिताद्वैतसो जातोऽन्यजा-
 १५ योदरसंभूतो वा । यो हि स्वर्स्यां जायायां
 संभवति स स्व एवोदरे संभूतो भवति । ' अर्धो ह वा एष आत्मनो
 यज्जायेति विज्ञायते [शत० ब्रा० ५ । २ । १ । १०] । तस्माद्योऽ-
 न्यजायोदरसंभूतः स मनसापि न मन्तव्यो ममायमिति किं पुनः पुत्रत्वे
 परिकल्पयितव्य इति । किं कारणं मनसापि न मन्तव्य इति । अधा
 २० चिदोकः पुनरित्स एति । अधशब्दोऽथशब्दस्यार्थे वर्तते । स च हेत्वर्थः ।
 यस्मादोकः स्वं निवासस्थानं स्वं वंशं बहुनापि
 तादृशमपत्यं स्वं कालेन स एति तद्वंश्य एव भवति तस्मादपुत्र
 वंशमेव गच्छति एवासौ । यत एवमतो ब्रवीमि । आ नो
 वाज्यभीषाळेतु नव्यः । ऐतुं आगच्छतु नो
 २५ वाजी वेजनवान्परेभ्यो भयदाता अभीषाट् अभिषहमाणः अभिभवन्

१ क. ख. छ. त. द. °षालेतु. २ क. ख. द. °तव्यो अर°; त°. तव्यो अर°.
 २ क. ख. छ. त. द. °ममायमित्यथ°. ४ क. ख. ग. ज. घ. झ. ट. नात्मीयी-
 कर्त°. ५ ठ. ड. °चरता. ६ घ. झ. ट. ठ. ड. स्वस्य. ७ च. °शब्दार्थे.
 २१ ८ क. ख. ग. च. ज. घ. °षालेतु. ९ ग. ज. ठ. ड. एतु.

सपत्नान् नव्यो नवजातः । शिशुरित्यर्थः । स एव पुत्र आगच्छतु । किं नः परकीयैः पुत्रैः संकल्पितैरित्यर्थः ।

‘ अथैतां दुहितृदायाद्य उदाहरन्ति ’ । इदमुक्तमप्येव यस्मात्पितुः सकाशात्तत् भवति तस्मादपत्यमिति । तदिदमुभयोरपत्यत्वं प्राप्नोति दुहितुः पुत्रस्य च । दुहिताऽपि ह्यपत्येव तता भवति पितुः सकाशात् । तत्रैवं सत्युभयोर्दुहितृपुत्रयोरपत्य-
शासद्वह्निरित्येषा ऋ- कार्याणि दायाद्यादीनीत्यविशेषेण प्राप्नुवन्ति ।
गदुहितृदायाद्ये कैश्चि- तदिदं विचार्यते । तदधिकारार्थोऽयमथशब्दः ।
दुदाहियते पुत्रदाया- एतामृचं शासद्वह्निरित्यादि या वक्ष्यमाणा तां
द्ये कैश्चित् । दुहितृदायाद्येऽर्थे उदाहरन्ति धर्मविदः । अस्या-
मृचि वक्ष्यमाणायां दुहितुरपि दायाद्यत्वमस्तीति
दृश्यते । पुत्रदायाद्य इत्येके । एके पुनर्धर्मविदो मन्यन्ते यत्पैतृकं त्रितं
तत्पुत्रस्यैव दायाद्यं न दुहितुरिति । यथा दुहितापि दायाद्यमर्हति तथेय-
मृगिरुच्यते ॥ ३ ॥

५

१०

१५

शासद्वह्निरुदुहितुर्नपत्यं गाह्निरुदुहितुः कृतस्य दीधितिं सपर्यन् ।
पिता यत्र दुहितुः सेकमुञ्जन्तसंशग्भ्येन मनसा दधन्वे
[क्र० सं० ३ । ३१ । ११] ॥ प्रशास्ति बोद्धौ संतानकर्मणे
दुहितुः पुत्रभावं दुहिता दुहिता दूरे हिता दोग्धेर्वा नत्तार-
मुपागमद्वौहित्रं पौत्रमिति विद्वान् प्रजननयज्ञस्य रेतसो
वाङ्गादङ्गात्संभूतस्य हृदयादधिजातस्य मातरि प्रन्यूतस्य
विधानं पूजयन्नविशेषेण मिथुनाः पुत्रा दायादा इति तदे-
तद्वक्श्लोकाभ्यामभ्युक्तम् । अङ्गादङ्गात्संभवसि हृदयाद-
धिजायसे । आत्मा वै पुत्रनामासि स जीव शरदः शत-
मित्यविशेषेण पुत्राणां दायो भवति धर्मतः । मिथुनानां

२०

२५

१ ग. ज. °पत्यत्वं दुहितृपुत्रयोः प्राप्नोति दुहि° । २ क. ख. ‘ इति ’ नास्ति;
घ. °दीनि न्य इत्यपि°; ट. ‘ दीनि ईत्यैवि° न्य. ३ घ. ट. ड. उ. °मृक् निरु°.
४ ट. ड. ३ इति निरुक्तवृत्तौ तृतीयाध्याये तृतीयः खण्डः. ५ क. ख. छ. त. द.
बोल्हा. ६ क. ख. छ. त. द. वा अङ्गा° . ७ छ. त. द. °भ्युक्तम् ॥ ४ ॥ अ° . २९

विसर्गादौ मनुः स्वायंभुवोऽब्रवीत् । न दुहितर इत्येके
 तस्मात्पुमान् दायादोऽदायादा स्त्रीति विज्ञायते तस्मा-
 त्स्त्रियं जातां परास्यन्ति न पुमांसमिति च स्त्रीणां दानवि-
 क्रयातिसर्गा विद्यन्ते न पुंसः पुंसोऽपीत्येके शौनःशेषे दर्श-
 नात् । अभ्रातृमतीवाद इत्यपरम् । अमूर्या यन्ति जामयः सर्वा
 लोहितवाससः । अभ्रातर इव योपास्तिष्ठन्ति हतवर्त्मनः ॥
 अभ्रातृका इव योपास्तिष्ठन्ति संतानकर्मणे पिण्डदानाय
 हतवर्त्मान इत्यभ्रातृकाया अनिर्वाह औपमिकस्तस्योत्तरा
 भूयसे निर्वाचनाय ॥ ४ ॥

१०

शासद्बहिरिति । एषा त्रिष्टुधेन्द्रे सूक्ते विश्वामित्रेण दृष्टा । माध्यादिने
 सवन उक्थपर्यायेष्वच्छात्राकस्य यच्छस्त्रमभिजिद्विश्वजिदादिष्वार्हीनिकेष्वहः-
 स्वहीनसूक्तं नाम तत्रेयं शस्यते [आश्व०श्रौ० ७।४] । 'न जामये तान्वः'
 इतीयमप्यनयैव समानार्पत्रिनियोगदैवेतच्छन्दस्का । शासद्बहिः प्रशास्ति
 प्रस्थापयति । प्रज्ञापयतीत्यर्थः । कः पुनरसौ प्रशास्ति किं वा प्रशास्तीति ।
 बोदा । य उद्धोदा स्त्रिया भवति स तस्यां या जायते दुहिता तस्याः
 पुत्रभावं प्रशास्ति संतानकर्मणेऽर्थाय । 'दुहिता दुर्हिता' । सा हि
 यत्रैव दीयते तत्रैव दुर्दत्ता भवति । 'दूरे' वा सती सा पितुः 'हिता'
 पथ्या भवतीति दुहितेत्युच्यते । 'दोग्धेर्था' । सा हि नियमेव पितुः सका-

२०

शाद् द्रव्यं दोग्धि प्रार्थनापरत्वात् । आह । कथं
 दुहिता दायाद्य- पुनर्गम्यते प्रशास्ति बोद्धा संतानकर्मणे दुहितुः
 मर्हतीत्यर्थे ऋक् पुत्रभावमिति । उच्यते । इतो यस्मात् नप्यं गात्
 नसारमुपागमदुपागच्छति चेतसा । दौहित्रं दुहि-

२५

तुपुत्रं पौत्रमिति पौत्रो ममायमित्येवमुपागच्छति । न चापुत्रस्य पुत्रैः
 पौत्रः स्यात् । उपागच्छति च दुहितुः पिता पौत्रो ममायमिति दौहित्रम् ।
 तस्माद् दुहितापि पुत्र एव यस्याः पुत्रः पौत्रो ममायमित्येवं चेतसोपगम्यते ।
 विद्वान् ऋतस्य दीधिति सपर्यन् । विद्वान्कस्य । ऋतस्य प्रजननयज्ञस्य ।

१ छ. त. द. अमूरित्यर्थं नास्ति. २ छ. त. द. ५. ३ क. ख. ठ. ड.
 'द्विष्वहीनकेषु. ४ ग. च. ज. 'द्वैवत' नास्ति. ५ क. ख. ग. ज. दुर्हिता. ६ च.
 १० बोला. ७ क. ख. घ. ट. ठ. ड. 'पुत्रः' नास्ति.

ऋत इत्येतदपठितं यज्ञनाम । दीधितिं विधानमित्यर्थः । प्रजननयज्ञविधानमविशेषेण सपर्यन्पूजयन्नित्यर्थः । यथैव हि पुत्रजन्मने प्रजननयज्ञस्तन्यते तथैव हि दुहितृजन्मनेऽपि । यैरेव हि मन्त्रैरेवैव च विधानेन पुत्रगर्भ आधीयते तैरेव मन्त्रैस्तेनैव च विधानेन दुहितृगर्भोऽपि । अथवा ऋतशब्देन रेत उच्यते । तद्व्यङ्गादङ्गात्संभूतं सूर्यगात्रेभ्यो हृदयानुस्मरणनिमित्तेन गर्भजन्मने मातरि प्रत्युत्तं प्रवृत्तं भवति रेतः । तस्य रेतसो विधानमविशेषेण पूजयन् स बोढा दौहित्रं पौत्रो ममायमित्येवमुपागच्छति चेतसा । येनैव हि विधानेन पुत्रजन्मने रेत उत्सृज्यते तेनैव हि दुहितृजन्मनेऽपि । तत्रैवं सति रेतउत्सर्गविव्यविशेषात्प्रजननयज्ञविशेषाद्वा 'अवि-

५

१०

शेषेण मिथुनाः ' पुरुषाः स्त्रियश्चोभयेऽपि पुत्रा दुहितरक्षो- ' दायदा ' इत्येवमेके धर्मविदो मन्यन्ते । तदेभ्येऽपि दायदा इत्यु- तत् ' ऋक्श्लोकाभ्याम् अभि ' आभिमुद्ध्येन कश्लोकाभ्यामुच्यते ' उक्तं मिथुनाः पुत्रा दायदा इति ' अङ्गादङ्गात् संभवसि ' [कौपी० आ० ४ ।

११] ' अविशेषेण पुत्राणाम् ' इत्येताभ्याम् ।

१५

शासद्बहिरित्येतस्या ऋचः प्रथमोऽर्धर्चो व्याख्यातः । पिता यत्र दुहितुरित्ययं द्वितीय उपरिष्ठादस्य पादस्य व्याख्यास्यते । अनयोर्धर्चयोर्न्तरा तदेतदृक्श्लोकाभ्यामभ्युक्तमित्यत आरभ्य प्रसक्तानुप्रसक्तं दायद्यधर्माश्रितमेव पूर्वोत्तरपक्षसंबन्धादाचारगतं बहु व्याख्यालोकव्यवहारोऽपि यते मन्त्रवियस्यस्यापनायेदृशोऽपि मन्त्राणां विषयो मन्त्राणां विषयो भवति भवतीति धर्मसंविज्ञानाय च । सर्व एवायमेवंप्रकारो धर्मो मन्त्रेभ्य एव निर्बभावित्येतदेतेन प्रकारेण व्यापितं भवति ।

२०

अङ्गादङ्गात्संभवसीत्येतामृचं प्रवासादेत्य पुत्रस्य मूर्धनि जपति ।

[आश्व० गृ० १ । १५ । ११ ॥ मान० गृ० १ । १८ । ६]

२५

१ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. °जनने. २ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. °दङ्गात्संभूतं तत्सर्वं. ३ च. °नुसरग'. ४ च. प्रसृत्. ५ ग. इति । ४ । अङ्गा'. ६ घ. ट. ठ. ड. ' पादस्य ' नास्ति. ७ घ. ट. ठ. ड. च. °न्तरा । तदे°. ८ ठ. ड. ' सं ' नास्ति. ९ घ. ट. ' अङ्गात् ' सङ्कदेव. १० क. ख. ग. ज. घ. ट. ठ. ड. अपव जिघ्रति । अनु°.

३०

अनुष्ठुत्रेण । स पुत्र उच्यते । हे पुत्र अङ्गादङ्गात्संभवसि त्वं हृदयाच्चा-
धिजायसे । यत्तदुक्तम् ' अङ्गादङ्गात्संभूतस्य हृदयादधिजातस्य ' इति
तदेतदनेनापि स्पष्टार्थतरेण मन्त्रेणोच्यते इति पूर्वस्यास्पष्टार्थतायां स्पष्टार्थी-

करणार्थोऽयं मन्त्रः । तत्र हि ' ऋतस्य दीधितिं

५ अङ्गादङ्गादित्य- सपर्यन् ' इत्यत्र ऋतस्य ' प्रजननयज्ञस्य रेतसो
नेन दुहितुः पुत्र- वा विधानमविशेषेण पूजयन् ' इत्युक्तम् । तत्पु-
त्वं स्पष्टीक्रियते नरेतदस्पष्टम् । इह पुनैरङ्गादङ्गात्संभवसि हृदया-
दधिजायस इत्येवमुच्यते । तत्रैवं सति यथैवं

पुमानङ्गादङ्गात्संभवति हृदयाच्चाधिजायते तथैव दुहितापीत्यविशेष उप-
पद्यते । तस्मात्साधुक्तम् ' अविशेषेण मिथुनाः पुत्रा दायदा ' इति ।
१० आत्मा वै पुत्रनामासि । यस्मादङ्गादङ्गात्संभूतस्त्वं हृदयादधिजातस्तस्मादा-
त्मैव त्वम् । ममैवावयवभूत इत्यभिप्रायः । केवलं तु पुत्रनामा त्वर्महं पितृ-
नामैतावानावयोर्विशेषः । नाममात्रं भिन्नमित्यभिप्रायः । स त्वं जीव शरदः
शतमित्याशीः । सर्वस्मिन्नपि संवत्सरे शरद्येव दुर्जीव्यं प्रचुरोगत्वाच्छरदः ।

१५ तस्माच्छरदैवोर्षलक्ष्य संवत्सरशतमेतदायुराशास्यते ।

' अविशेषेण पुत्राणां दायो भवति धर्मतः । मिथुनानाम् ' । क एव-
माह । ' मनुः स्वायंभुवः ' । स्वायंभुवोऽपत्यं

सर्वेषामप्यपत्यानां स्वायंभुवः । कस्मिन् काले स एवमाह । ' विस-
दायाद्यार्हत्वमित्यर्थे गं, दौ ' सृष्ट्यादावित्यर्थः । पूर्वमर्थं श्लोकस्य

२० मनुवचनम् ऋज्वेव । एवमेताभ्यामप्यूक्त्वोकाभ्यामुक्तमविशे-
षेण पुत्रस्य दुहितुश्च दायदत्वम् ।

' न दुहितर इत्येके ' । न दुहितरो दायद्यमर्हन्तीत्येवमेके धर्मविदो
मन्यन्ते । ब्राह्मणमपि चैतस्मिन्नर्थे दर्शयति ।

दुहितरो न दाय- ' तस्मात्पुमान् दायदः स्यदायादेति ह विज्ञा-
२५ दार्हा इत्यर्थे ब्राह्मण- यते ' । ' यदृच्छन्ति स्थालीं न दारुमयं तस्मा-
चचने त्पुमान्दायादोऽदायाँदा स्त्रीति विज्ञायते ' [मैत्रा०
सं० ४ । ६ । ४] । एतस्मिन् ब्राह्मणे

१ क. ख. घ. ट. ठ. ड. ' एतन् ' नास्ति. २ ग. ज. पूर्वस्यामस्प०. ३ ग.

ज. पुनः पुनरङ्गा०. ४ घ. झ. ट. ठ. ड. यथैवं; च. यथैवं. ५ च. पुत्रदायादा०.

६ घ. झ. ट. ठ. ड. अहं तु. ७ घ. झ. ट. ठ. ड. दुर्जीवा । प्रचुर०. ८ क.

२१ ख. घ. झ. ट. ठ. ड. ' रदेवो ' . ९ च. ' दायो स्त्री ' .

त्रिचार्यमाणे ज्ञायते न दुहितरो दायाद्यमर्हन्ति पुमानेवार्हतीति । 'तस्मात्स्त्रियं
जातां परास्यन्ति न पुंसंसभिति च ' [भैत्रा० सं० ४।६। ४] । एतद-
परं दर्शनं दुहितुरदायादत्वं लिङ्गतो दर्शयति । अथ यत्स्थालीं परास्यन्ति
हवनकर्मणो न तथा जुह्वति न दारुमयं परास्यन्ति हवनकर्मणो दारुमये-

नैव जुह्वति तस्मात्कारणास्त्रियं जातां परास्यन्ति ५:

स्त्रीणां दानविक्र- परस्मै प्रयच्छन्ति । तस्मात्पुमानेव पैतृकस्य वित्त-
यातिसर्गा विद्यन्ते न स्येष्टे न दुहिता । किंच । ' स्त्रीणां दानविक्रयाति-
पुंसः सर्गा विद्यन्ते न पुंसः ' । प्रदीयते हि परस्मै

स्त्री विक्रीयते च वैवाहिकेन शुल्केन । ' विक्र-

यं चाप्यपत्यस्य मतिमान्कोऽनुमंस्यते । स्वल्पो वाथ बहुर्वापि विक्रयस्तावदेव १०.
सः ॥ ' इति भगवता वासुदेवेनोक्तं सुभ-

महाभारते कन्या- द्राहरणे । तथा च ब्राह्मणमपि दर्शयति चातु-
विक्रयनिषेधः । स्त्री- मस्येषु । ' अनृतं वा एषा करोति या पत्युः
विक्रये ब्राह्मणवचनम् क्रीता सत्यन्यथान्यैश्चरति ' [भैत्रा० सं० १ ॥
१०।११] इति । तस्माच्छुल्कन प्रदानं विक्रयः १५:

कन्याया इत्युपपद्यते । अतिसर्गः परित्यागः । परित्यज्यते हि कन्या
स्वबन्धुभिः स्वयंवरे यो बलिष्ठः स गृह्णात्विति यो वा तुभ्यं रोचते तं
वृणीष्वेति । स एष क्षत्रियाणामेव स्वयंवरधर्मो नेतरेषां वर्णानामिति । स.
पुनरयमितरेषामपि वर्णानामर्हत्ये कन्याया लिङ्गं भवति । तस्मान्न
दायाद्यमर्हति कन्येति । २०.

' पुंसोऽपीत्येके शौन.शेषे दर्शनात् ' । यदुक्तं दानविक्रयातिसर्गोऽनु-
भिरदायादत्वं स्त्रिया इत्यनेकोऽन्त एषः । पुंसोऽपि
दानविक्रयातिसर्गाः हि दानविक्रयातिसर्गा विद्यन्ते एव । पुरुषोऽपि
पुंसोऽपि परस्मै दीयते । एवं ह्युक्तं ' दत्तक्रीतककृत्रिम-
क्षेत्रजौरसाः पुत्राः ' इति । तथा च ' शौनःशेषे २५

१ व. झ. ट. ठ. ड. च. ज्ञायत इति. २ ठ. ड. °प्रदानं दानविक्रयः. ३ क.
ख. अदायादार्हत्वे; ग. ज. अदायादार्हत्वे; ठ. ड. अदायादत्वे; घ. अदायाद्वे;
ड. अदायाद्वे ' हं. ४ ठ. ड. अनेकान्त. ५ क. ख. ग. ज. ठ. ड. ' हि '
नास्ति. ६ क. ख. ग. ज. घ. ठ. ठ. ड. °पि हि पर° ७ च. दीयत एव ह्युक्तं. २५

दर्शनात् ' । शौनःशेष आख्याने बहूचानां [ऐ० ब्रा० अध्या० ३३] ।
भारते च शुनःशेषस्य विक्रयो दृष्टो ' विक्रीतं मध्यमं मन्ये ' इत्येवमादि ।
तथा च परित्यागोऽपि दृष्टो यथा विश्वामित्रेण मधुच्छन्दआदीनाम्
[ऐ० ब्रा० ३३ । ६] । तस्मादनैकान्तिकत्वादेतेषां हेतूनामुभयोरपि
दायाद्यत्वमित्येवमेके मन्यन्ते ।

५

' अभ्रातृमतीवाद इत्यपरम् ' । आचार्यमतमिति वाक्यशेषः । यैवाभ्रा-
तृका भवति कन्या सैव पित्र्यं धनमर्हति^३ नेतरा
शासद्वहिरितीया- सभ्रातृका । पुरुषेषु हि पितुः पिण्डदातृषु तिष्ठत्सु
मृगभ्रातृमतीपरा न स्त्री धनमर्हति । सा हि परकीयं वंशं वर्धयति
न स्वम् । तस्मादसौ नार्थभागिनी । अभ्रातृकायां

१०

पुनरयं विशेषः । अभ्रातृकापितुरन्यः पुत्रो नास्तीति दौहित्रः पिण्डदानादिषु
कार्येष्ववतिष्ठति इति भवत्यर्थभागिन्यभ्रातृका दुहिता । तदुक्तं ' पितोःसू-
अस्मिन्नर्थे गौत- जेत्पुत्रिकामनपत्योऽग्निं प्रजापतिं चेद्वास्मदर्थ-
मपत्यमिति संवाद्य ' [गौ० ध० २८ ।
मवचने १६] ' अभिसंधानमात्रं पुत्रिका इत्येकेषाम् ' [गौ० ध० २८ । १७] ।

१५

निगममध्येतस्मिन्नर्थ उदाहरन्ति ' अभ्रातर इव योपास्तिष्ठन्ति हत-
वर्त्मनः ' इति । निगमस्य समासतोऽर्थमाह । 'अभ्रातृका इव योपास्ति-
ष्ठन्ति संतानकर्मणे पिण्डदानाय हतवर्त्मन

२०

अथर्ववेदीया ऋक्च इति ' । अस्यामृचि 'अभ्रातृकायाः' कन्यायाः
'अनिर्वाहः' अनिर्वाहणम् । विवाहनिषेध इत्यर्थः ।

२५

' औपमिकः ' उपमया दर्शितोऽभ्रातर इवेति । ' अमूर्या यन्ति जामयः
सर्वा लोहितवांससः । अभ्रातर इव योपास्तिष्ठन्तुं हतवर्त्मनः ' [अ० सं०
१ । १७ । १] । इयमथर्वणाम् । प्रसवमार्गवहनरोगिणी या स्त्री भवति
तस्यास्तत्प्रतीकारकर्मणि विनियुज्यते । अमूर्या यन्ति स्रवन्ति नाड्यो रक्त-

१ ठ. ड. 'देनेकान्ति. २ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. 'देवैषां. ३ घ. झ. ट.
ठ. ड. 'मर्हतीति. ४ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. अभ्रातृकायाः पितुः; च. अभ्रातृ-
कापि पुनरन्यः. ५ ठ. ड. निगममित्येतस्मि. ६ च. ' इति ' नास्ति. ७ क.
३० ख. ग. च. ज. ट. ड. तिष्ठन्ति; ट. तिष्ठन्तुं ति.

मजस्रमविरताः स्त्रिय इवातिलोहितक्त्राः सर्वा एतास्तिष्ठन्तु उपरमन्तु
हतलोहितवहनमार्गा अस्य मन्त्रस्य वीर्येण । कथं पुनस्तिष्ठन्तु । अभ्रातर
इव योषाः । यथा काश्चिदभ्रातृका योषा हतमर्तृवंशमार्गास्तिष्ठन्ति संता-
नकर्मणे पिण्डदानाय एवमेता नाज्यस्ति-
भ्रान्नाभ्रातृकाया ष्टिविति । एवमस्यामृच्यभ्रातृकाया अनिर्वाह ५
विवाहनिषेधः उपमया लिङ्गतो दर्शितः ।

‘ तस्य ’ अनिर्वाहस्य ‘ उत्तरा ’ ऋक् ‘ भूयसे ’ बहुतराय निर्वि-
विध्य ‘ वचनाय ’ ॥ ४ ॥

अभ्रातेव पुंस एति प्रतीची गर्तारुगिव सनये धना- १०
नाम् । जायेव पत्ये उशती सुवासा उपा हस्त्रेव निरिणीते
अप्सः [ऋ० सं० १ । १२४ । ७] ॥ अभ्रातृकेव पुंसः
पितृनेत्यभिमुखी संतानकर्मणे पिण्डदानाय न पतिं गर्ता-
रोहिणीव धनलाभाय दाक्षिणाजी गर्तः समास्थाणुर्गृ- १५
णातेः सत्यसंगरो भवति तं तत्र यापुत्रा यापतिका सारो-
हति तां तत्राक्षैराघ्नन्ति सा रिक्षथं लमते इमशानसंच-
योऽपि गर्त उच्यते गुरतेरपगूर्णा भवति इमशानं इमशयनं
इम शरीरं शरीरं शृणातेः शम्नातेर्वा इमश्च लोम इमनि श्रितं
भवति लोम लुनातेर्वा लीयतेर्वा नोपरस्याविःकुर्याद्यदुप- २०
रस्याविःकुर्याद्गर्तठाः स्यात्प्रमायुक्तो यजमान इत्यपि
निगमो भवति । रथोऽपि गर्त उच्यते गृणातेः स्तुतिक-
र्मणः । स्तुततमं यानम् । आरोहथो वरुण मित्र गर्तमि-
द्वपि निगमो भवति । जायेव पत्ये कामसमाना सुवासा
ऋतुकालेषूषा हसनेव दन्तान् । विवृणुते रूपाणीति चतस्र २५
उपमा नाभ्रात्रीमुपयच्छेत तौर्क ह्यस्य तद्भवतीत्यभ्रातृकाया
उपयभैनप्रतिषेधः प्रत्यक्षः पितुश्च पुत्रमावः पिता यत्र

१ ग. ५; ठ. ङ. ४ इति निरुक्तभाष्ये तृतीयाध्याये चतुर्थः खण्डः समाप्तः.
२ छ. दाक्षिणायाजी; त. दाक्षिणाजी° या; दाक्षिणाजा [सायणभाष्ये].
३ छ. त. द. तत्राक्षैराघ्नं. ४ क. ख. छ. त. द. अविष्कु°. ५ छ. °यमनः
प्रति°; त. यमनोपति°; द. यमनः प्रति°.

दुहितुस्पत्ताया रेतःसेकं प्रार्जयति संदधात्यात्मानं संगमेन
मनसेत्यथैतं जाम्या रिक्थप्रतिषेध उदाहरन्ति ज्येष्ठं
पुत्रिकाया इत्येके ॥ ५ ॥

- ५ अत्रातेव पुंस ऐति । दीर्घतमःपुत्रस्य कक्षीवत आर्षम् । त्रिष्टुभौपसी ।
प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते [आश्व० श्रौ० ४ । १४] । अत्रातेव
पुंसः । यथा अत्रातृका कन्या दत्तापि सती पित्रा ऊटापि भर्त्रा पुनः
पुंसैः पितृनेव पितृवंशमेव अभिमुखी एति संता-
विवाहनिषेधे ऋक् नकर्मणे पिण्डदानार्थम् । न पतिवंशमित्यर्थः ।
१० सा हि पितृवंशं पुत्रैः पौत्रैश्च वर्धयति न भर्तृवं-
शमिति । तस्मादत्रातृका पैतृकं दायाद्यमर्हतीत्युपपद्यते । गर्तारुगिव सनये
धनानाम् । गर्तारोहिणीव काचिदाक्षिणात्या स्त्री । सा यथा गर्तः सभा-
स्थाणुस्तमारोहति । अक्षनिवपनपीठमुपविशतीत्यर्थः । तत्र गता सत्यपुत्रा
रिक्थं लभते । कितवा दापयन्ति रिक्थमिति दाक्षिणात्येषु देशरीतिः ।
१५ सनये लब्धये धनानाम् । एवमुपाः अपरकाले रात्र्यां नभ आरोहति ।
किंच । जायेव पत्य उशती सुवासाः । यथा जाया पत्ये भर्त्रे सुवासा
भूत्वा ऋतुकालेष्व्वात्मानं दर्शयत्येवमुपा आत्मानं दर्शयति जनानाम् ।
किंच । उपा हस्तेव निरिणीते अप्सः । यथा हर्सनस्वभावा स्त्री हसनस्व-
२० भावाद्दन्तानात्मनो दर्शयत्येवमुपा अप्यात्मनोऽन्तर्भूतानि सर्वद्रव्याणां
रूपाणि विवृणुते । शार्धरेण तमसा दिग्धानि सर्वद्रव्याणि स्थेन प्रकाशो-
दकेन धौतानीव करोति ।

- ‘ चतस्रः ’ एताः ‘ उपमाः ’ अस्यामृचि । अत्रातेव पुंस इत्येका ।
गर्तारोहिणीवेति द्वितीया । जायेव पत्य इति तृतीया । हस्तेवेति चतुर्थी ।
२५ अत्र प्रथमयोपमया ‘ अत्रातेव पुंसः ’ इत्यनयात्रातृकाया अनिर्वाहो

१ छ. त. द. ६. २ ठ. ड. इति. ३ ग. ज. गौतमपुत्रस्य; च. गोतमपुत्रस्य;
घ. स. दीर्घतमसः पुं; व. दीर्घतमसः पुत्रस्य; दै. ४ क. ख. घ. ङ. ट. ठ.
ड. पुंसः पतीची पितृ°. ५ ग. ज. दाक्षिणा स्त्री; च. दाक्षिणाज्ञी स्त्री° त्या. ६.
२९ क. ख. घ. ङ. ट. ड. ह. हसना स्त्री.

लिङ्गयते । यथाभ्रातृका पितृनेत्र प्रत्येति न पति-
 अभ्रातेव पुंस इत्य- मेवमुपा आदित्यमेव प्रत्येति । एवमभ्रातृका
 नयोपमयाभ्रातृकाया कन्यापि यस्मिन्नेव वंश उत्पन्ना भवति तमेव
 विवाहनिषेधः प्रकाशयति वर्धयति न भर्तृवंशमित्येवमुपमया
 नासावुद्रोढ्येतदुपदर्शितं भवति पुत्रार्थत्वाद्भि-
 वाहस्य । तस्मादवर्धयितृत्वाद्भर्तृवंशस्य वर्धयितृत्वाच्च पितृवंशस्याभ्रातृका
 पितृदायाद्यमर्हतीत्युपपद्यते ।

५

निगमप्रसक्तस्य तत्त्वमाचष्टे ' गर्तः सभास्थाणुः ' इति । अक्षनिव-
 पनपीठमित्यर्थः । ' गृणातेः ' [धा० ९ । २६] । स हि ' सत्य-
 संगरो भवति' । संगीर्यते हि तत्र सत्यमिदमत्र पतितमिदमत्र न पतितमि-
 त्येवम् । प्रायेण कितवास्तत्रानृतं ब्रुवते । ' तम् ' एवंलक्षणं गर्तमारोहति
 या स्त्री सा गर्तारुगित्युच्यते । तदेतद्गर्तस्य सभास्थाणोरारोहणं रिक्थलाभ-
 हेतुर्दाक्षिणात्येष्वपुत्राया अपतिकायाः स्त्रियाः प्रसिद्धम् । तथैव प्रसिद्ध्या
 निरुच्यते । देशसमाचारव्यवस्थयापि क्वचिन्मन्त्रार्थो
 देशाचारानुरोधेन निर्वक्तव्य इत्येतदनेन प्रदर्शितं भवति । तं ' तत्र
 मन्त्रार्थो निर्वक्तव्यः यापुत्रा यापतिका सारोहति ' । तं सभास्थाणुं
 तत्र कितवमभ्येऽवस्थितं यापुत्रा स्त्री यापतिका
 सारोहति । तस्मिन्नुपविशतीत्यर्थः । ततः ' सा ' भर्तृबन्धुभ्यः सका-
 शात् ' रिक्थं लभते ' यस्तस्या भर्तृसको धनांशस्तम् । एवमसौ सनये
 लब्धये धनानां गर्तमारोहति ।

१०

१५

२०

गर्तशब्दप्रसक्तमुच्यते । ' इमशानसंचयोऽपि गर्त उच्यते ' ।
 ' गुरतेः ' उद्यमनार्थस्य [धा० ६ । ११६] । स हि लोकविना-
 शायाम्युद्यत इव भवति । यानि हि तत्र पिशाचादीनि सत्त्वान्याश्रितानि
 भवन्ति तानि जनमरणमाशासते । त्रियमाणेषु जनेषु तानि प्रमुदितानि
 भवन्ति । ' इमशानं इमशयनम् ' इत्याख्यानप्रसक्तमुच्यते । तत्र हि
 इम शेते इति इमशयनं सर्त्तत् इमशानमित्युच्यते । इमशब्दार्थमाह । ' इम
 शरीरम् ' इति । तद्धि तत्र शेते । तत्र हि तन्निश्चिष्यते मृतस्य सतः ।

२५

१ क. ख. ग. ज. ' अपि ' नास्ति. २ ग. ज. ' च ' नास्ति. ३ घ. ट. ठ.
 ड. च. ' पुत्रकाया. ४ घ. ङ. ट. ह. तत्र ' हि; ठ. ड. ' यानीह. ५ ग. ज. शिवा-
 दीनि; घ. झ. ट. ठ. ड. पिशाचशिवादीनि. ६ ग. ज. ' मरणकामान्याशा°;
 झ. जननमरणमाशा; ठ. ड. जननमरणमाशास्ते. ७ च. इमशयं, ८ च. तं.

३

‘ शरीरं शृणातेः शंभ्रातेर्वा ’ । कृतव्याख्यानमपि [नि० २ । १६]
 पुनराह मुख्यत्वादस्य । तत्रौपमिकं वृत्रसंबन्धात् । न हि वृत्रस्य मुख्यं
 शरीरम् । श्मशब्दप्रसक्तं निराह । ‘ श्मश्च लोम ’ इति । तद्धि ‘ श्मनि ’
 शरीरे ‘ श्रितं भवति ’ । पर्यायप्रसक्तमाह । ‘ लोम लुनातेः ’ [धा०
 ५ ९ । ११] । तद्धि लूयते । ‘ लीयतेर्वा ’ [धा० ४ । ३३] ।
 तद्धि शरीरे लीयते तत्र ।

निगममपि चोत्रोदाहरन्ति ‘ श्मशानसंचयोऽपि गर्ते उच्यते ’ इति ।
 ‘ नोपरस्याविष्कुर्याद्यदुपरस्याविष्कुर्याद्गर्तेऽष्टाः स्यात्प्रमायुको यजमानः ’
 इति । उपर इति यूपस्यातष्टः प्रदेश उच्यते । ‘ पञ्चभागोपरा यूपाः ’
 १० इति ह्युक्तम् । तदतष्टं यूपस्य नाविष्कुर्यादित्यर्थः । पांसुभिस्तदवच्छादनीयं
 बहिष्पा च । यदि पुनरुपरस्य किंचिदप्यवयवमाविष्कुर्याद्गर्तेऽष्टाः गर्त-
 प्रतिष्ठः श्मशानप्रतिष्ठः प्रमायुकः प्रमरणधर्मा पुरैर्वै यथाविहितादायुषो
 यजमानः स्यादित्यपि निगमो भवति । अप्ययमप्यन्ये बहव इत्यपिशब्दः ।

‘ रथोऽपि गर्ते उच्यते ’ । ‘ गृणातेः ’ स्तुत्यर्थस्य [धा० ९।२६] ।
 १५ तद्धि ‘ स्तुततमम् ’ अश्वादिभ्यो यानेभ्यः । सुग्वतरं हि तेन गम्यते ।

रथोऽपि गर्ते इत्यस्मिन्नर्थे ‘ आरोहथो वरुणमित्र
 रथोऽपि गर्ते इत्य- गर्तमित्यपि निगमो भवति ’ । ‘ हिरण्यरूप-
 र्थे ऋक् मुपसो व्युष्टावयःस्थूणमुदिता सूर्यस्य । आ रोहथो
 वरुण मित्र गर्तमत्तश्चक्षथे अदिर्ति दिर्ति च ’

२० [ऋ० सं० ९ । ६२ । ८] ॥ श्रुतविदात्रेय एतया त्रिष्टुभा मित्रावरुणा-
 वस्तौत् । राजसूयेऽभिपेचनीयो नाम क्रतुः । तत्र यजमानस्य रथमारुरुक्षतो
 गृहीतप्रेधनुष्को बाहू अनयाभिमन्थ्येते । तावेवात्र मित्रावरुणावभिप्रेताव-
 धिदेवताभिप्रायेण । एवं ह्याह । ‘ मित्रोऽसीतीममभिमन्थ्येते मित्रस्य ह्येत-
 द्रूपं वरुणोऽसीतीमं वरुणस्य ह्येतद्रूपम् ’ [मैत्रा० सं० ४ । ४ । ३] ।

२१ १ च. शृतं. २ क. ख. °सकं निराह; ट. °सकंमाह° कंनिरा. ३ क. ख. ठ. ड.
 लीयते । तत्र निग°. ४ क. ख. ठ. ड. ‘ अत्र ’ नास्ति; ट. चोत्रो° च. ५ ड.
 °विष्कुर्या°. ६ ग. च. ज. ‘ उपर इति ’ नास्ति. ७ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड.
 °तष्टप्रदेशः. ८ ज. °विः कुर्या°. ९ क. ख. ग. ज. पांसुभि°; च. पांसुभि° सु.
 १० घ. झ. ट. ठ. ड. च. किंचि°. ११ क. ख. °विष्कुर्या°. १२ घ. ट. ठ. ड.
 पुरैषः य°. १३ ठ. ड. ‘ आरोहथो° भवति ’ नास्ति. १४ ग. च. ज. घ. झ. ट.
 १५ न्युष्टौ । श्रुतवि°. १५ क. ख. °यति; ट. °यते° ति; ठ. ड. °यतेति मित्र°.

४ । ४ । ३] इति । तावुच्येते । हे मित्र हे वरुण हिरण्यवर्णं हिरण्य-
सदृशवर्णम् । उषसो व्युष्टौ उषसो व्युच्छेदकाले उदिता चोदयकाले
सूर्यस्य यौ युवामेतस्मिन्काल एवंप्रथमयःस्थूणमयोर्मयस्थूणं स्वं रथमारोह-
थस्तौ युवां ब्रवीमि मैमैतं रथं गर्तमेतस्मिन्विधावङ्गभूतं तत्तरूपमेव
सांप्रतमारोहतम् । तत एतैमारुह्य चक्षाथे । कुरुतमित्यर्थः । अदितिं दितिं
च । अदीनमनुपक्षीणमात्मपक्षं दीनं चापक्षीणममित्रपक्षमित्यर्थः ।

गर्तः सभास्थाणुरित्यत आरभ्य प्रसक्तानुप्रसक्तमुक्तम् । जायेव पत्य
उशती मुवासा उपा हस्त्रेव निरिणीते अप्स इत्ययमप्यर्धर्चः पूर्वमेव
व्याख्यातो भाष्यकारव्याख्यानुक्रमं भिन्वाऽस्माभिस्तथा ह्युवाक्यस्यास्यैके-
वाक्यतानवच्छिन्ना भवेदिति । 'चतस्र उपमाः' इति यदुक्तं भाष्यकारेण
तदपि परिसंख्याय ता उपमा उपपादिता अस्माभिः ।

एवमभ्रातेव पुंस एति प्रतीचीत्यनेन पादेनास्यामृच्यनिर्वाहो दर्शितः ।
अन्यत्रापि चोक्तं ' नाभ्रातृकामुपयच्छेत तोकं ह्यस्य तद्भवति इति ' ।

अयमस्मिन्वाक्ये ' नाभ्रातृकामुपयच्छेतेति प्रत्यक्ष
पूर्वत्र लिङ्गत उप- एवोपयमनप्रतिषेधः ' । विवाहार्थे पाणिग्रह-
यमनप्रतिषेधः । अत्र णप्रतिषेधः इत्यर्थः । पूर्वयोर्हि मन्त्रयोरुपमया
पुनः प्रत्यक्षः लिङ्गतो विवाहप्रतिषेधो दर्शितः । एतस्मिन्स्तु
वाक्ये साक्षादेव प्रतिषेध आहस्यविधानेनैव
' नाभ्रातृकामुपयच्छेत ' इति । अत एतदुक्तम् ' उपयमनप्रतिषेधः प्रत्यक्षः '
इति । आह । किमुपयमनप्रतिषेध एव । नेत्युच्यते । ' पितृश्च
पुत्रभावं ' प्रत्यक्षः श्रूयते । कथम् । ' तोकं ह्यस्य तद्भवति ' । तोक-
मित्यपत्यनाम । यदपत्यमभ्रातृकायाः पिर्नुर्भवति नेतरस्य वाद्भरति । एव-
मितरस्य विवाहप्रतिषेध एव तनेत्युच्यते पुत्रभावादितरस्य च पुत्रिकापिनुर-
पत्यप्राप्तेरिति । तस्मादुपपन्नं भवति । यैवाभ्रातृमती सैव पैतृकं धनमर्हति
नेतरेति ।

१ घ. ट. हिरण्यरूपरूपं; झ. ' हिरण्यवर्णं ' नास्ति; ठ. ड. हिरण्यस्वरूपं.
२ ठ. ड. ' अयोमयस्थूणं ' नास्ति. ३ क. ख. गं. ज. ममाप्येवं. ४ ग. ज.
एवमारु. ५ ग. ज. 'स्यैकतानत्र'. ६ ग. ज. तस्मितुः. ७ क. ख. ग. ज.
घ. ट. ठ. ड. 'एव नेत्यु. ८ क. ख. घ. ट. ठ. ड. 'प्राप्तिरिति.

- अधुना योऽसौ शासद्वह्निरित्यस्या ऋच उत्तरोऽर्धे उक्तेष्टः स एवा-
 भ्रातृकावादपक्षेणैव निरुच्यते । पूर्वोऽपि च शासद्वह्निरित्ययमभ्रातृमती-
 वादपक्षेणैव योजयितव्यः । एष एव हि स्थितः
 शासद्वह्निरित्ययम- पक्षः । तस्या एव ह्यभ्रातृमत्या यः पुत्रो भवति
 ५ 'प्यर्धर्चोऽभ्रातृमतीवाद- तमेव पुत्रिकाविधानेन कृताभिसंधित्वात्पौत्रो ममा-
 पक्षेणैव योजयितव्यः यमित्यपुत्रः सन्मातामह उपगच्छति नेतरान्भ्रा-
 तृमतीपुत्रान् । अन्यथा हि सर्व एव वोढारोऽ-
 पुत्राः स्युः । ततो विवाहपरिश्रमो व्यर्थ एव स्यात् । अथवा सर्व एव
 लोको द्वयामुष्यायणः स्यात् । किंच । पुत्रिकापितुरपि यौ भार्या साऽप्यन्यस्य
 १० दुहितेति तस्यामपि या जायते सापि मातामहस्यैव नेतरस्य पुत्रिकापितुः
 स्यात् । अनिष्टं चैतत्सर्वम् । तस्माद्यैवाभिसंधिपूर्वकं धर्मेण पुत्रिका क्रियते
 तस्या एव पुत्रो मातामहस्य भवति न सर्वस्या इति । सैव च दायाद्यार्हा
 नेतरा भ्रातृमत्यः । अत इदमुच्यते पिता यत्र दुहितुरिति । पिता यत्र
 यस्मिन्काले दुहितुरप्रतायाः । प्राक्प्रदानादित्यर्थः । रेतःसेकं रेतसः
 १५ सेक्तारं यो दुहितारं रेतः सिञ्चति तं जामातरं
 तस्मिन्नेत्रार्थे शास- प्रार्जयति प्रसाधयति प्रकल्पयति । उपोवर्तय-
 द्वह्निरित्यस्या उत्तरोऽ- तीत्यर्थः । तदा तस्मै तां दुहितरं ददत्किं करो-
 र्धर्चः तीति । संशग्धेन मनसा दधन्वे । संदधात्य-
 भिसंदधात्यात्मानं यदत्रापत्यमुत्पत्स्यते तन्ममेति ।
 २० कथं पुनरभिसंदधात्यात्मानमिति । संशग्धेन मनसा । संगमेन मनसा
 विगतापुत्रत्वसंतापेन चेतसा । नाहमपुत्र इयमेव पुत्रिका मम पुत्रः । यो
 ह्यस्यामुत्पत्स्यते स पौत्रो मम भविष्यतीत्येवं सुखेन मनसा संदधात्यात्मानं
 तस्यां पुत्रिकायाम् । तत्रैवं सति यस्तस्यामेव कृतपुत्रिकाधर्मिण्यामुत्पद्यते
 दौहित्रस्तमेव नप्ता ममायमित्येवमुपगच्छति मातामहो न सर्वानेव दौहि-
 २५ त्रान्भ्रातृमत्या अपि संतानकांन् । स एव च मुख्यया वृत्त्या मातामहस्य
 पौत्रा भवति नेतरे भ्रातृमतीपुत्राः । ते हि गौण्या वृत्त्या जनयितुः पितुः
 पौत्राः सन्तो मातामहस्य पौत्रा इत्युच्यन्ते कदाचिद्दोके शार्त्त्रे वा ।

१ क. ख. उत्सृष्टः. २ क. ख. व. ट. ठ. ड. एव स्यात्. ३ ग. ज. 'या'
 नास्ति ४ ट. उपाँ' प. ५ ग. ज. संतकात्; च. संतैकान्' तान; ट. संतैकान्'
 १० का. ६ घ. ट. ठ. ड. 'पौत्रो० लोके शग्धे' नास्ति. ७ क. ख. पुत्राः.

त्रैत्र्यं सत्यङ्गादङ्गात्संभत्रस्यात्मा वै पुत्रनामांसीत्येवमादिषु गौणं दुहितुः
 अङ्गादङ्गादित्यत्र. पुत्रत्वमुच्यते । किञ्च । यदि दुहिता पुत्रेणावि-
 दुहितुः पुत्रत्वं गौणम् शिष्टैव स्यात्ततो दुहितेति विशेषसमाख्या नैव
 दुहितुः सकाशादित्युपपद्यते । यदपि चोक्तम् 'अविशेषेण पुत्राणां दायो ५.
 मनुवचनमभ्रातृ- भवति' इति तदप्यभ्रातृमतीपक्षे द्रष्टव्यम् । अथवा.
 मतीपक्षे योज्यम् वेदस्मृत्योर्विरोधे वेददृष्ट एव धर्मो ज्यायान् स्मृति-
 वेदस्मृत्योर्विरोधे वेद- दृष्टः । तस्मिंश्च वेदे ' अथैतां जाम्या रिक्थप्र-
 दृष्टो धर्म एव ज्यायान् तिषेध उदाहरन्ति ' धर्मविदो येयमृगवश्यमाणा.
 न जामये तान्व इतीयमृक् स्त्रिया 'न जामये तान्वः' इति । अथशब्दो विशेषप्राधि- २०
 रिक्थप्रतिषेधे. कारार्थः । ' ज्येष्ठं पुत्रिकाया इत्येके ' ।
 ज्येष्ठमपत्यं यत्पुत्रिकायास्तदेव मातामहस्य नेतराणि । जनयितुरेवे-
 त्येवमेके मन्यन्ते । अथवा ज्येष्ठं पुत्रिकाया इत्येक
 ज्येष्ठं पुत्रिकाया इति । यदेतसृष्टायां पुत्रिकायां पुत्रिकापितुरन्त्ये पुत्रा
 इत्यस्य द्वावर्थौ जायेरंस्तदा विभागकाले ज्येष्ठं धेनुभागं पुत्रि- १५:
 कौथै दद्याद्यथाभागमितरान्पुत्रान्विभजेदभागा एव
 स्थितरा दुहितर इति । तदेतदनयर्चा निरुच्यते यथा दुहितृणां भागो
 नास्तीति ॥ ५ ॥

न जामये तान्वो रिक्थमरिक्चकार गर्भं सनितुर्निधा- २२
 नेम् । यदीं मातरो जनयन्त वह्निमन्यः कर्ता सुकृतोरन्य
 श्रन्धन् [ऋ० सं० ३ । ३१ । २] ॥ न जामये भगिन्यै
 जामिरन्धेऽस्यां जनयन्ति जामपत्यं जमतेर्वा स्याद्द्वि-
 कर्मणो निर्गमनप्राया भवति तान्व आत्मजः पुत्रो रिक्थं

१ ठ. ड. 'समनाख्या. २ क. ख. ग. ज. ' धन ' नास्ति. ३ क. ख. व.
 ट. पुत्रिकाये च; ग. ज. ठ. ड. पुत्रिकायेव. ४ ट. दुहितृणां' आश्रयतीनां; ठ. ड.
 आश्रयतीनां दुहितृणां. ५ ग. ६; ज. ८; ठ. इति निरुक्तं पञ्चमः खण्डः; ड. ५
 खण्डः. ६ छ. त. द. जनयन्त्यजैनमपत्यं. ७ छ. द. निर्गमनः प्राया?.

प्रारिचत्प्रादाञ्चकारैनां गर्भनिधानीं सनितुर्हस्तग्राहस्य
यदिह मातरोऽजनयन्त वह्निं पुत्रमवह्निं च स्त्रियमन्यतरः
संतानकर्ता भवति पुमान् दायादोऽन्यतरोऽर्धयित्वा जामिः
प्रदीयते परस्मै ॥ ६ ॥

५

इति तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

- सै जामये भगिन्यै तान्वः आत्मजः । आत्मनो धियो जातः स
आत्मजः । सै किं करोतीति । रिक्थमारैक् ।
दुहितृणां भागो रिक्थं पैतृकं धनं नै प्रादान् प्रददाविति । किं
१२ नास्तीत्यर्थे ऋक् तर्हि तस्याः करोतीति । उच्यते । चकार गर्भं
सनितुर्निधानम् । करोति गर्भनिधानं सनितुर्ह-
स्तग्राहस्य भगिनीभर्तुः । प्रसवसमर्थां करोति पुष्पातीत्यर्थः । किंच । यदी
मातरो यत्पुत्रद्वयमिह मातरो जनयन्ति वह्निं च वध्वा वोढारं पुत्रमवह्निं
चावोढीं स्त्रियं तयोर्द्वयोरपि वोढीवोढोः पुत्रयोरन्यतर एकतरः कर्ता
१५ भवति संतानकर्मणः । कतमः । यः पुमान् । स एव च दायादो
दायादाहो नेतरः कन्याख्यः । किंच । तयोरुभयोरपि मुकृतयोः सुतरा-
भेकेनापि प्रयत्नेन कृतयोरुपादितयोरन्य ऋन्धन् अन्तरोऽर्धयित्वा मुकृ-
तोऽपि सुपुष्टोऽपि सन् जाम्याख्यो भगिन्याख्यः प्रदीयते परस्मै । न
२० कस्यांचिदप्यवस्थायामसावात्मीयो भवतीत्यभिप्रायः । एवमस्यामृचि न
जामये तान्वो रिक्थमारैगिति न दुहितरो रिक्थभागिन्यो भवन्ति नैताः
संतानकर्मणि पितुरुपतिष्ठन्ते वर्धयित्वा ह्येताः परस्मै दीयन्ते तस्माद-
भागा एता इति ।

यत्पुनरेतेदुक्तं पुंसोऽपि दानातिसर्गविक्रया विद्यन्त इति तत्कदाचि-

- १ क. ख. छ. त. द. यदी मा° । २ छ. त. द. ७. ३ ड. थ. ध. 'इति.....
२५ पादः' नास्ति; छ. इति प्रथमः पादः; त. इति तृतीयाध्यायः प्रथमः; द. इति
रिक्थस्य तृतीया. ४ ठ. ड. न जामय इति । न जाम° । ५ घ. ट. ठ. ड. स च.
६ घ. ट. 'न' नास्ति. ७ क. ख. ग. ज. 'करोति गर्भनिधानं' नास्ति. ८ ज.
'पुष्पाति' नास्ति. ९ च. यःदि. १० क. ख. च. 'इह' नास्ति. ११ क. ख.
२९ वोढावोढोः; घ. ट. ठ. ड. वोढोः. १२ क. ख. च. 'एतद्' नास्ति.

पुंसां दानातिसर्गा-
विक्रया न नैसर्गिकाः
त्केनचिन्निमित्तेन भवति । स्त्री तु निसर्गैव
दीयते विक्रीयते विसृज्यते वा । सा हि परार्थ-
मेवोत्पद्यते तस्मादसमभिती ॥ ६ ॥
इति निरुक्तवृत्तौ अष्टमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

५

मनुष्यनामान्युत्तराणि पञ्चविंशतिर्भनुष्याः कस्मान्मत्वा
कर्माणि सीव्यन्ति मनस्यमानेन सृष्टा मनस्यतिः पुनर्मन-
स्वीभावे मनोरपत्यं मनुषो वा तत्र पञ्चजना इत्येतस्य
निगमा भवन्ति ॥ ७ ॥

१०

प्रसक्तानुप्रसक्तमिदमुक्तं 'तद्यथा जनयितुः प्रजो' इत्येवमादि । प्रकृत-
मिदानीमुच्यते ।

'मनुष्यनामान्युत्तराणि पञ्चविंशतिः' । मनुष्याणां नामानि मनुष्य-
नामानि । उत्तराणि प्रकृतेभ्योऽपत्यनामभ्यः । अपत्यान्थेव हि विदु-
द्धानि सन्ति मनुष्या इत्युच्यन्ते । कियन्ति पुनस्तानि । पञ्चविंशतिः । १५
पञ्च च विंशतिश्च पञ्चविंशतिः । कतमानि पुनस्तानि । मनुष्याः नराः
[निघ० २।७] इत्येवमादीनि । नृत्यन्ति कर्मस्त्रिति नरा इत्येवमादि । आह ।
'मनुष्याः कस्मात्' । उच्यते । 'मत्वा' ज्ञात्वा तत एते 'कर्माणि सीव्यन्ति' ।
संतन्वन्तीत्यर्थः । अथवा 'मनस्यमानेन' प्रजापतिना 'सृष्टाः' ।
'मनस्यतिः पुनः' अयं धातुः 'मनस्वीभावे' । मनस्वीभावो नाम २०
प्रहृष्टता । हृष्यता प्रजापतिनैते सृष्टाः । अथवा 'मनोरपत्यं' मनुष्याः ।
'मनुषो वा' अपत्यं मनुष्याः ।

'तत्र पञ्चजना इत्येतस्य निगमा भवन्ति' संदिग्धाः ।
पञ्चजनशब्दः तत्रेयभृगुदाहरणम् । तद्यथा ॥ ७ ॥
संदिग्धः

२५

१ ग. ज. अतिसृज्यते. २ ग. ७; ड. ६ इति निरुक्तवृत्तीयाध्याये षष्ठः
खण्डः ६. ३ ठ. ड. इति ऋज्वर्थायां निरुक्तटीकायामष्ट°. ४ क. ख. द. १; छ.
त. ८. ५ ठ. ड. प्रजेवमर्थीय इत्ये°. ६ घ. ट. ठ. ड. संतन्वन्ती°. ७ क. ख.
घ. द. ठ. ड. प्रहृष्यता. ८ ठ. ड. °दिग्धाः । इति निरुक्तपूर्वपटके तृतीयाध्याये
सप्तमः खण्डः. ९ ग. ज. 'ऋक्' नास्ति. १० क. ख. १; ग. ९; ज. ९; घ. ३०
द. ठ. ड. च. अङ्को नास्ति.

- तदद्य वाचः प्रथमं मंसीय येनासुराँ अभिदेवा अताम ।
ऊर्जाद् उत यज्ञियासः पञ्चजना मम होत्रं जुषध्वम्
[ऋ० सं० १० । ५३ । ४] ॥ तदद्य वाचः परमं मंसीय
येनासुरानभिमधेम देवा असुरा असुरता स्थानेष्वस्ता
५ स्थानेष्य इति वापि वासुरिति प्राणानामास्तः शरीरे
भवति तेन तद्वन्तः सोर्देवानसृजत तत्सुराणां सुरत्वमसो-
सुरानसृजत तदसुराणामसुरत्वमिति विज्ञायते । ऊर्जाद् उत
यज्ञियासः । अन्नादाश्च यज्ञियाश्चोर्गित्यन्ननामोर्जयतीति
सतः पक्वं सुप्रवृक्णमिति वा । पञ्चजना मम होत्रं जुष-
१० ध्वम् । गन्धर्वाः पितरो देवा असुरा रक्षांसीत्येके चत्वारो
वर्णा निषादः पञ्चम इत्यौपमन्यवो निषादः कस्मान्नि-
षदनो भवति निषण्णमस्मिन्पापकमिति नैरुक्ताः । यत्पाञ्च-
जन्यया विशा । पञ्चजनीनया विशा पञ्च पृक्ता संख्या
१५ कस्मात्प्रबाधत आभ्यां कर्माण्यङ्गुलिनामान्युत्तराणि द्वाविं-
शतिरङ्गुलयः कस्माद्ग्रगाभिन्यो भवन्तीति वाग्रगालि-
न्यो भवन्तीति वाग्रकारिण्यो भवन्तीति वाग्रसारिण्यो
भवन्तीति वाङ्गना भवन्तीति वाङ्गना भवन्तीति वापि
वाभ्यश्चैनादेव स्युस्तासामेषा भवति ॥ ८ ॥

२०

तदद्य वाचः प्रथमं मंसीयेति । सूचीकस्याभेरार्पम् । तस्य विश्वेर्देवैः
संवोदः । तत्रेयम् । होतृजपे विनियुक्ता [आश्व० श्रौ० १ । २] ।

- १ क. ख. छ. त. द. ' निषदनो भवति ' नास्ति. २ छ. त. निःषण्ण°.
३ क. ख. छ. त. द. ' अग्रसारिण्यो भवन्तीति वा ' नास्ति. ४ क. ख. वाञ्चना;
त. वाञ्चना° अ. ५ छ. द. °भ्यजना°; त. °भ्यजना° च. ६ क. ख. द. २; छ.
त. ९. ७ क. ख. घ. ट. वाच० जुषध्वम्; ठ. ड. वाच इति. ८ च. सूचीकस्य.

२७ ९ क. ख. घ. ट. ठ. ड. 'देवैः सह संवादः.

तद्वीर्यं ' वाचः परममुत्कृष्टमहमद्य मंसीय मन्ये ।
 पञ्चजनशब्दवती जान इत्यर्थः । येन वीर्येण किमिति । येना-
 ऋक् सुरानभिभवेम वयं देवाः । ऊर्जादोऽन्नभक्षयि-
 तारः । अपि च हे यज्ञियासो यज्ञसंपादिनो देवा
 यूयमपि च हे पञ्चजना मनुष्या निपादपञ्चमा वर्णा ममेदं होत्रं जुषध्वमा- ५
 सेवध्वमनुगृह्णीध्वमिति समस्तार्थः ।

अथैकपदनिरुक्तम् । ' असुरा असुरताः स्थानेषु' । ते हि न सुष्टु रताः
 स्थानेषु । चपला इत्यर्थः । अथ ' वा अस्ताः स्थानेभ्यः ' । प्रच्याविता
 देवैरित्यर्थः । ' अपि वासुरिति प्राणनाम' । स हि ' अस्तः ' क्षित इव
 ' शरीरे भवति ' । तस्य हि तत्र नित्यमवस्थानमित्यभिप्रायः । ' तेन ' १०
 हि ' तद्वन्तो भवन्ति ' । रो मत्वर्थे । अथवेदमन्यद्वाहापोक्तं निर्वचनं
 स्यात् । ' सोर्देवानसृजत ' । सुरिति प्रशस्तनाम । प्रशस्तादात्मनः प्रदे-
 शात्प्रजापतिः सुरानसृजत । उर्ध्वेभ्यः प्राणेभ्यः । तदुक्तम् । ' ऊर्ध्वमुदतृण-
 त्पूर्वपक्षः पञ्चदशस्तेन देवानसृजत ' [मैत्रा० सं० १ । ९ । ३]
 ' तत्सुराणां सुरत्वम् ' इति विज्ञायते । एवमेव प्रातिलोभ्येन ' असौरसुरान- १५
 सृजत ' । असुरिति प्रशस्तप्रतिपेधः । अप्रशस्तादात्मनः प्रदेशात्प्रजापति-
 रसुरानसृजत । तदुक्तम् । ' अवाङ्वातिरदपरपक्षस्तेनासुरानसृजत '
 [मैत्रा० सं० १ । ९ । ३] इति । ऊर्जाद उत यज्ञियासः ।
 अन्नादाश्च यज्ञियाश्च । ' ऊर्गित्यन्ननाम ' । तद्धि ' ऊर्जयति ' । बलिष्ठं
 करोतीत्यर्थः । अथ ' वा पक्वम् ' एतत् ' सुप्रवृक्कं ' भवति ' इति २०
 ककाररेफसामान्यात्पचेर्ब्रश्चतेर्वा स्यात् । द्वयोरपि वा । तद्धि पक्वं सत्
 मृदुत्वात्सुच्छेद्यं भवति ।

पञ्चजना मम होत्रं जुषध्वम् । एतदत्र संदेहपदमेकमुद्भूय
 प्रदर्शितम् । ' गन्धर्वाः पितरो देवा असुरा रक्षां-
 पञ्चजनशब्दस्थार्थो सीत्येके ' मन्यन्ते । ' चत्वारो वर्णा निपादः २५
 पञ्चम इत्यौपमन्यवः ' । निर्वय निपय हन्तीति
 निषादनाम्ना कोऽ- प्राणिवैधजीवनः । अथवा ' निपण्णमस्मि-
 मिधीयते न्पापकमिति ' निषादः । सौधन्वना इत्येके

१ घ. ट. ठ. ड. ' लृष्टं महद्य' । २ च. मसीय. ३ घ. ट. ठ. ड. हे देवाः.
 ४ क. ख. घ. ट. असृजत्. ५ ग. ज. सुप्रवृक्कं. ६ घ. ट. ठ. ड. ' त्सुच्छेद्यं.
 ७ च. ' प्र ' नास्ति. ८ ग. अ. निषिद्य निषिद्य. ९ ज. प्राणिगन्धजीवनः.

मन्यन्ते । स च रथकारः । तस्य हि' भिन्नकालमाधानं श्रूयते । ' वर्षासु रथकारः ' । ऋभूणां त्वेति रथकारस्येति च मन्त्रभेदः [तै० ब्रा० १ । १ । ४] । सौधन्वना ऋभवः [ऋ० सं० १ । ११० । ४ ॥ ३ । ६० । ४] इति च मन्त्रलिङ्गात् ।

- ५ यथा तु पञ्चजनशब्देन मनुष्या एव निपादपञ्चमा वर्णा उच्यन्ते तथैव निर्गमः । ' यत्पाञ्चजन्यया विशेषेण घोषा पञ्चजनशब्देन नि- असृक्षत । अस्तृणाद्बर्हणां विपोऽर्थो मानस्य पादपञ्चमा वर्णा यस्या- स क्षयः [ऋ० सं० ८ । ६३ । ७] ॥ मुच्यन्ते सा ऋक् प्रगाथेन दृष्टेयमनुष्टुबैन्द्री । पृष्ठयस्य पञ्चमेऽहनि मरुत्वतीयशस्त्रस्य प्रतिपदेया [आश्व० श्रौ० ७ । १२] । यदा पञ्चजनीनया विशा पञ्चजनसमुदायलक्षणया सहितैः स्तोतृभिर्ऋत्विग्भिरवर्षतीन्द्रे वर्षार्थिभिर्घोषाः स्तोतृरसृक्षतासृज्यन्त । निपादपञ्चमा वर्णा आर्ताः सन्तो वर्षाभावेऽस्तुवतैवेन्द्रं वर्षं भगवन्निलेयवमर्थयन्तः । अत इदमुक्तं यदा पाञ्चजन्यया विशा सह घोषा ऋत्विग्भिरसृज्यन्तेति । तदा किमिति । तदोपश्रुत्य स इन्द्रस्ताभिः प्रह्लादितचेताः अस्तृणादहन्वर्षार्थं मेघान्बर्हणा परिवृद्धेन वधेन परिवृद्धानि वा मेघजालानि । विपो विपाटयिता मेघानां मेघार्थी वा । अर्थ ईश्वरः कृत्स्नस्य जगतः । कस्मात्पुनरस्तृणात् । यस्मान्मानस्य स क्षयः । मानस्य दर्पस्य वीर्यस्य बलस्य स क्षयो निवासस्तस्मादस्तृणात् । अवीर्यो हि स्तूयमानैः २० परितुष्टोऽपि किं कुर्यात् । अथवा मानस्य सत्कारस्य पूजायाः स इन्द्रः क्षयो निवासो भाजनमिति मन्वाँनैः स्तोतृभिर्वर्षार्थिभिः सत्कृतस्तान्वर्षप्रदानेन प्रतिसत्कारयिष्यन्तस्तृणान्मेघान् । अपि वास्य जगन्निर्माणस्य देवादेः स्थावरान्तस्य स इन्द्रः क्षयो निवास आश्रयो यस्मात्ततो मेघानस्तृणात् । अनाद्यष्टिद्वारेणास्यं जगतो विनाशो मा भूत्कथं नामेत्यनेनाभि- २५ प्रायेण ।

१ क. ख. घ. ट. ठ. ड. ' हि ' नास्ति. २ च. ' च ' नास्ति. ३ क. ख. घ. ट. ठ. ड. तथैव; ग. तथैव° ष. ४ ग. ज. निगमः । १० । यत्पा°. ५ क. ख. घ. ट. ठ. ड. बलस्य वीर्यस्य. ६ क. ख. घ. ट. ठ. ड. °मानः किं कुर्यात्परितुष्टोऽपि ७ घ. ट. ठ. ड. मत्वा तैः. ८ ठ. ड. प्रातिसंस्कार°. ५ ठ. ड. ' अस्य ' २० नास्ति. १० क. ख. घ. ट. ठ. ड. नामेत्यभिप्रायः.

‘ पञ्च पृक्ता संहया ’ । सा हि ‘ स्त्रीपुंनपुंसकेष्वविशिष्टा ’ एवं भवति । तथा । पञ्च स्त्रियः पञ्च पुरुषाः पञ्च कुलानीति । एवं पञ्चशब्दे स्त्रीपुंनपुंसकेषु विशेषो नास्ति ।

‘ बाहुनामान्युत्तराणि द्वादश ’ । बाहोर्नामानि बाहुनामानि । उत्तराणि प्रकृतेभ्यो मनुष्यनामभ्यः । मनुष्याणामेव हि बाहवो भवन्तीति मनुष्यनामभ्य उत्तराणि बाहुनामानि । कियन्ति पुनस्तानि । द्वादश । द्वे च दश च द्वादश । कानि पुनस्तानि । ‘ आर्यैती च्यवना अभीशू ’ [निघ० २ । ४] इत्येवमादीनि । आमिश्रीभैवतः कर्मभिरेताविति आर्यती । च्यावयितारौ कर्मणां च्यवना । अभीशू अभ्यश्रुवाते कर्माणीत्येवं योज्यम् । आह । ‘ बाहू कस्मात् ’ । उच्यते । ‘ प्रबाधत आभ्यां ’ प्रकर्षेण बाधते प्रक्ष-
पयत्याभ्यां ‘ कर्माणि ’ ।

‘ अङ्गुलिनामान्युत्तराणि द्वाविंशतिः ’ । अङ्गुलीनां नामान्यङ्गुलिनामानि । उत्तराणि प्रकृतेभ्यो बाहुनामभ्यः । बाहोरेरे ह्यङ्गुलयो भवन्तीति बाहुनामभ्य उत्तराण्यङ्गुलिनामानि । कियन्ति पुनस्तानि । द्वाविंशतिः । द्वे च विंशतिश्च द्वाविंशतिः । कतमगनि पुनस्तानि । ‘ अग्रवः अण्व्यः क्षिपः ’ [निघ० २ । ५] इत्येवमादीनि । बाह्वग्रेऽवस्थिता अवन्येताः कर्माणीत्यग्रवः । अण्व्यः परिमाणत एताः । क्षिप्यत आभिः क्षेतव्यं द्रव्यमिति क्षिप इत्येवमादि । आह । ‘ अङ्गुलयः कस्मात् ’ । उच्यते । ‘ अग्रगामिन्यो भवन्ति ’ । अग्रे होताः कर्मसु गच्छन्ति । अथवा ‘ अग्रगामिन्यो भवन्ति ’ अग्रे होता गच्छन्ति उदकानि । ‘ अग्रकारिण्यो वा भवन्ति ’ । अग्रे होताः कर्माणि कुर्वन्ति । ‘ अङ्गना भवन्तीति वा ’ । यो होताभिरभिहृत्येतेऽसावङ्कित इव भवति । ‘ अपि वाभ्यञ्जनादेव स्युः ’ । एता हि तं तमर्थमाभिमुख्येनाञ्जन्ति गच्छन्ति । ये तु ‘ अभ्यञ्जनाः ’ इत्यधी-
भैते तेषामभ्यज्यत आभिरित्यङ्गुलयः ।

१ ग. ज. द्वौ च०; घ. ठ. ठ. ड. द्वौ दश द्वादश. २ क. ख. घ. ट. ठ. ड. २५ कतमानि. ३ च. आयुती. ४ च. च्यवना. ५ घ. ट. ठ. ड. आभिशीयभवतः. ६ ग. ज. एव योज्यं. ७ क. ख. घ. ट. ठ. ड. आभ्यां कर्माणि प्रक०. ८ ग. ज. ० रेवं. ९ घ. ट. ‘ च द्वाविंशतिः ’ नास्ति. १० च. अग्रगामिन्यो. ११ क. ख. घ. ट. ठ. ड. तथाहि यो. १२ क. ख. अभिधीयन्ते; ग. ज. ठ. ड. अभिधीयन्ते. २९

‘ तासम् ’ अङ्गुलीनाम् ‘ एषा ’ निर्वाचिका ऋक् ‘ भवति ’
॥ ८ ॥

- दशावनिभ्यो दशकक्ष्येभ्यो दशयोक्त्रेभ्यो दशयोज-
नेभ्यः । दशाभीशुभ्यो अर्चताजरेभ्यो दश धुरो दश युक्ता
वहङ्गयः [ऋ० सं० १० । १४ । ७] ॥ अवनयोऽङ्गुलयो
भवन्त्यवन्ति कर्माणि कक्ष्याः प्रकाशयन्ति कर्माणि
योक्त्राणि योजनानीति व्याख्यातमभीशवोऽभ्यश्रुवते
कर्माणि । दश धुरो दश युक्ता वहङ्गयः । धूर्ध्वतर्बध-
१० कर्मण इयमपीतरा धूरेतस्मादेव विहन्ति वहं धारयतेर्वा
कान्तिकर्माण उत्तरे धातवोऽष्टादशान्ननामान्युत्तराण्यष्टा-
विंशतिरन्नं कस्मादानतं मूतेभ्योऽत्तेर्वात्तिकर्माण उत्तरे
धातवो दश बलनामान्युत्तराण्यष्टाविंशतिर्बलं कस्मा-
द्वलं मरं भवति विमर्तेर्धननामान्युत्तराण्यष्टाविंशतिरेव धनं
१५ कस्माद्धिनोतीति सतो गोनामान्युत्तराणि नव क्लृप्य-
तिकर्माण उत्तरे धातवो दश क्रोधनामान्युत्तराण्ये-
कादश गतिकर्माण उत्तरे धातवो द्वाविंशशतं क्षिप्रना-
मान्युत्तराणि षड्विंशतिः क्षिप्रं कस्मात्संक्षिप्तो विकर्षोऽ-
न्तिकनामान्युत्तराण्येकादशान्तिकं कस्मादानीतं भवति
२० संग्रामनामान्युत्तराणि षट्चत्वारिंशत्संग्रामः कस्मात्संगम-
नाद्वा संगरणाद्वा संगतौ ग्रामाविति वा तत्र खल इत्ये-
तस्य निगमा भवन्ति ॥ ९ ॥

- दशावनिभ्य इति । अवनय इत्येवमादीनि नद्यादिनामभिः संदि-
२५ अङ्गुलिवाचकानि ह्यन्ते तदर्धमिर्धमुदाह्रियते । त्रिष्टुबेषा । अर्बुदस्य
चङ्गुविधानि नामानि काद्रवेयस्य सर्पस्यार्धम् । प्रावस्तुतौ विनियुक्ता ।
[आश्व० श्रौ० ५ । १२] दशभिरवनिभिर्ध

- १ क. ख. २; ग. च. ज. ११; घ. ट. अङ्गो नास्ति; ठ. इति निरुक्तवृ०
अष्टमः; ड. इति निरुक्तभाष्ये पूर्वषट्के तृतीयाध्यायेऽष्टमः खण्डः समाप्तः. २ क.
ख. द. ३; छ. त. १०. ३ घ. ट. दशावनिभ्यो० वहङ्गयः । अवनय०; ठ. ड.
३० ' दशावनिभ्य इति ' नास्ति. ४ क. ख. घ. ट. ठ. ड. ' भिदु'.

यस्यां प्रयुज्यन्ते सा उपचर्चन्ते प्रावाणः सोमाभिषवकर्मणि प्रवृत्ते
 ऋक् ते दशावनयस्तेभ्यो दशावनिभ्यो हे ऋत्विजो यूय-
 मप्यर्चत । स्तुतीः प्रोच्चारयतेत्यर्थः । एवमेव
 दशभिः कक्ष्याभिर्य उपचर्चन्ते ते दशकक्ष्यास्तेभ्यो दशकक्ष्येभ्योऽर्चत ।
 दशभिर्योक्त्रैर्ध उपचर्चन्ते ते दशयोक्त्रास्तेभ्यो दशयोक्त्रेभ्योऽर्चत । दशभि- ५.
 र्योजनैरुपचर्चन्ते ये ते दशयोजनास्तेभ्यो दशयोजनेभ्योऽर्चत । दशभिर-
 भीशुभिरुपचर्चन्ते ते दशाभीशवस्तेभ्यो दशाभीशुभ्योऽर्चत । अजरेभ्योऽ-
 जरणवैर्भ्यो दश धुरो य एते प्रावाणस्तेभ्योऽर्चत । दशभिर्दशभिरङ्गुली-
 भिर्य एते युक्ता वहन्ति । प्रावाणस्तेभ्य एभ्यो दश युक्ता वहद्भ्योऽर्चतेति ।
 समस्तार्थः । १०.

अथैकपदनिरुक्तम् । 'अवनयोऽङ्गुलयो भवन्ति' । ता हि 'अवन्ति
 कर्माणि' रक्षन्ति भक्षयन्ति वा । क्षपयन्तीत्यर्थः । 'कक्ष्याः' अप्य-
 ङ्गुलय एव । ता हि 'प्रकाशयन्ति कर्माणि' । प्रकटीकुर्वन्तीत्यर्थः ।
 'योक्त्राणि' इत्येतत्पदं 'योजनानीति' अनेन पदेन 'व्याख्यातम्' ।
 योजनानीत्येतन्निगदसिद्धमेव । 'अभीशवः' अप्यङ्गुलय एव । ता १५.
 हि 'अभ्यश्रुवते कर्माणि' । व्याप्नुवन्तीत्यर्थः । अनेकैर्नामाभिरङ्गुलय
 एवोक्ता अनेकक्रियाशक्युपप्रेदर्शनाय । एते प्रावाण एवमनेकक्रिया-
 योगिनीभिरङ्गुलीभिर्गृहीताः । तदर्थमर्चतेति । 'धूर्धूर्धतेर्वधकर्मणः' । धरति
 धूर्धतेति वधकर्मसु पठितैः [निघ० २ । १९] । 'इयमधीतरा धूः'
 अनडुर्दादिसंबन्धिनी 'एतस्मादेव' धातोर्वधकर्मणः । सापि हि २०.
 'विहन्ति, बहम्' अनडुहोऽश्वस्य वा । 'धारयतेर्वा' । सा हि धारय-
 त्यश्वमनडाहं वा ।

- 'कास्तिकर्माण उत्तरे धातवोऽष्टादश' । स खल्वयं पुरुषो व्याहृतातः
 सपादः साङ्गुलिः । 'तं खलु काम एव प्रथममाधिश' इत्युत्तरे कान्यर्थो
 इत्यर्थः । यदपि हाकान्तं भवति तदप्यङ्गुलीभिरेव कान्तं क्रियत इत्यतोऽ- २५.

१ क. ख. घ. ट. ठ. ड. य उपचर्चन्ते ते° . २ च. °धर्मैः. ३ ग. ज. 'अप्य-
 ङ्गुलय एव' नास्ति. ४ च. 'प्र' नास्ति. ५ क. ख. घ. ट. ठ. ड. पठितम्.
 ६ क. ख. घ. ट. ठ. ड. अत्रडहादि. ७ क. ख. घ. ट. ठ. ड. 'रि' नास्ति.
 ८ च. वहन्तं. ९ क. ख. घ. ज. घ. ट. ठ. ड. साङ्गुलः. १० घ. ट. अङ्गु-
 लिभि°.

ङ्गुलीनामभ्य उत्तरे कान्तिकर्माणः समाह्वताः । कियन्तः पुनस्ता इति । अष्टादश । अष्टौ च दश च । कतमे पुनस्त इति । ' वश्मि उश्मसि अववेति ' [निघ० २ । ६] इत्येवमादयः ।

५ ' अन्ननामान्युत्तराण्यष्टाविंशतिः ' । अन्नस्य नामान्यन्ननामानि । उत्तराणि प्रकृतेभ्यः कान्तिकर्मभ्यः । अन्नमेव हि कान्तं सर्वभावेभ्यो भवतीति कान्तिकर्मभ्य उत्तराण्यन्ननामानि । कियन्ति पुनस्तानि । अष्टौ च विंशतिश्चाष्टाविंशतिः । कतमानि पुनस्तानि । 'अन्धः वाजः पाजः प्रयः पृक्ष' [निघ० २ । ७] इत्येवमादीनि । अन्ध इत्ययं निर्वक्ष्यति [निघ० ५।१] । वाजयितव्यं पूजयितव्यमेतद्भोजनायोपस्थितं भवतीति वाजः । पीयत् इति पाजः । प्रयः पानादेव । आह । 'अन्नं कस्मात्' । उच्यते । १० आभिमुख्येन ह्येतत् ' न्तं ' प्रह्वीभूतं भवति भोजनाय भूतानाम् । ' अन्तेर्वा ' । 'अद्यतेऽत्ति च भूतानि तस्मादन्नं तदुच्यते' इति ह्युक्तम् [तै० उ० २ । २] ।

१५ ' अत्तिकर्माण उत्तरे धातवो दश ' । अन्नमेव ह्यद्यत् इत्यन्ननामभ्य उत्तरेऽत्तिकर्माणः समाह्वताः । किंयन्तस्त इति । दश । कतमे, पुनस्ते । ' आवयति भवति बभस्ति ' [निघ० २ । ८] इत्येवमादयः ।

२० ' बलनामान्युत्तराण्यष्टाविंशतिः ' । बलस्य नामानि बलनामानि । उत्तराणि प्रकृतेभ्योऽत्तिकर्मभ्यः । य एव ह्यदन्ति त एव बलवन्तो भवन्तीत्यत्तिकर्मभ्य उत्तराणि बलनामानि समाह्वतानि । कियन्ति पुनस्तानि । अष्टाविंशतिः । अष्टौ च विंशतिश्च । कतमानि, पुनस्तानि । ' ओजः पाजः शवः ' [निघ० २ । ९] इत्येवमादीनि । ओज ओजतेर्बोञ्जतेर्बेत्येवमादि । आह । 'बलं कस्मात्' । उच्यते । तद्धि ' भ्रं भवति ' । भ्रियते हि स यो बलिष्ठो भवति । ' विभर्तेः ' वा । हान्ये-षां भर्ता भवति ।

२५ ' धननामान्युत्तराण्यष्टाविंशतिरेव ' । य एव हि बलवन्तो भवन्ति त एव धनं प्राप्नुवन्तीति बलनामभ्य उत्तराणि धननामानि । कियन्ति

१ घ. ट. ठ. ड. °द्वगुलिना°. २ क. ख. घ. ट. ठ. ड. चाष्टादश । कत°. ३ क. ख. घ. ट. अष्टाविंशतिः । अष्टौ°. ४ च. ' पाजः ' नास्ति. ५ ग. ज. पयः. ६ घ. ट. ठ. ड. भवनाय. ७ क. ख. घ. ट. ठ. ड. ' हि ' नास्ति. ८ ग. च. ज. ' कियन्तस्त इति । दश ' नास्ति. ९ च. °तेर्बोञ्जते°. १० ग. ज. भर्तः;

११ च. भूतं.

पुनस्तानि । अष्टाविंशतिरेव । बलनामान्युत्तराण्यष्टाविंशतिरिमान्यष्टाविंश-
तिरेवेत्येवशब्दः । कतमानि पुनस्तानि । ' मघं रेक्णः रिक्थं वेदः '
[निघ० २ । १०] इत्येवंप्रभृतीनि । रिच्यत इति रेक्णः । अतिरिच्य-
मानमेतदिहैव तिष्ठति म्रियमाणस्येति रिक्थम् । विद्यते लभ्यत एतादिति
वेदः । इत्येवमादि । आह । ' धनं कस्मात् ' । उच्यते । ' धिनोतीति ' ५
एवं 'सतः' शब्दस्य कर्तारि कारके । सत इति कारकावधारणम् । धिनो-
तिस्तर्पणार्थः [धा० १ । ५९३] ।

' गोनामान्युत्तराणि नव ' । गवां नामानि गोनामानि । उत्तराणि
प्रकृतेभ्यो धननामभ्यः । गाव एव हि प्रकृष्टं^३ धनमिति धननामभ्य उत्त-
राणि गोनामानि । कियन्ति पुनस्तानि । नव । कतमानि पुनस्तानि । १०
' अघ्या उस्त्रा उस्त्रिया ' [निघ० २ । ११] इत्येवमादीनि । अघ्या
अहन्तव्या भवतीत्येवमादि निर्वचनम् । उक्तनिर्वचनो हि गोशब्दः
[निरु० २ । ५] । अतो गौः कस्मादिति न ब्रवीति ।

' क्रुध्यतिकर्माण उत्तरे धातवो दश ' । धनार्थमेव हि गवार्थं च
क्रोधो भवतीति गोनामभ्य उत्तरे क्रुध्यर्थाः समाम्नाताः । कतमे पुनस्त
इति । ' रेळते हेळते ' [निघ० २ । १२] इत्येवमादयः । १५

क्रुध्यर्थसंबन्धेनैव ' क्रोधनामान्युत्तराणि ' । कियन्ति पुनस्तानि ।
एकादश । कतमानि पुनस्तानि । ' हेळः हरः ह्वणिः त्यजः ' [निघ०
२ । १३] इत्येवमादीनि । हे अरे इत्यनेनाविष्टो ब्रवीति^४ हेडः । नीचै-
रनेन नरकं प्रति हियन्ते प्राणिन इति ह्वणिः । र्व्यजत्यनेनाविष्टो धर्म
जहातीति त्यज इत्येवमादि । २०

' गतिकर्माण उत्तरे धातवो द्वाविंशं शतम् ' [निघ० २ । १४] ।
क्रुद्धा एवं सन्तः सुतरां गच्छन्तीति क्रोधनामभ्य उत्तरे गच्छतिकर्माणः
समाम्नाताः ।

१ क. ख. च. ' अपि ' नास्ति. २ क. ख. घ. ट. ठ. ड. ' त्येवमादीनि. २५
३ च. प्रकृष्टधनं. ४ च. ' हि ' नास्ति. ५ क. ख. घ. रेलते हेळते; ग. च. ज.
रेळते हेडते. ६ क. हेडः; ग. च. ज. घ. हेळः. ७ ग. ञ. ब्रवीतीति. ८ घ. ट.
त्यजः । त्यजत्यं; ठ. ड. त्यजः । त्यज इत्यने. ९ च. ' नाविशिष्टो '. १० च.
एव हि. ११ क. ख. घ. ट. ठ. ड. गतिकर्मा.

‘ क्षिप्रनामान्युत्तराणि षड्विंशतिः ’ । गतिसंबन्धादेव क्षिप्रनामान्युत्तराणि समाह्वानानि । कियन्ति पुनस्तानि । षड्विंशतिः । षट् च विंशतिश्च । कतमानि पुनस्तानि । ‘ नु मक्षु द्रवत् ’ [निघ० २ । १५] इत्येवमादीनि । नुन्न इव हि क्षिप्रं गच्छतीति नु । मां क्षिणोति मां क्षिणोतीति सर्व एव क्षिप्रगामिनं मन्यन्त इति मक्षु । द्रवद्रवतेरेवेत्येवमादि । आह । ‘ क्षिप्रं कस्मात् ’ । उच्यते । विकृष्टो विक्रितोऽर्थः । ‘ संक्षिप्तः ’ सक्षिप्रमुच्यते ।

‘ अन्तिकनामान्युत्तराण्येकादश ’ । य एव हि क्षिप्रं गच्छति स एवाभिप्रेतैस्यार्थस्यान्तिके समीपे भवतीति क्षिप्रनामभ्य उत्तराण्यन्तिकनामानि । कतमानि पुनस्तानि । ‘ तैळित् आसात् ’ [निघ० २ । १६] इत्येवमादीनि । ताड्यतेऽस्मिन् प्रदेशेऽवस्थित इति तडित्युच्यते । अन्तिकः प्रदेशो य आसन्नः स आसादित्येवमादि योज्यम् । आह । ‘ अन्तिकं कस्मात् ’ । उच्यते । तद्धि ‘ आनीतं भवति ’ संनिकृष्टत्वात् ।

‘ संग्रामनामान्युत्तराणि षट्चत्वारिंशत् ’ । संग्रामस्य नामानि उत्तराणि प्रकृत्योऽन्तिकनामभ्यः । अन्तिकीभूतानामेव हि संग्रामो भवतीत्यन्तिकनामभ्य उत्तराणि संग्रामनामानि । कियन्ति पुनस्तानि । षट्चत्वारिंशत् । षट् च चत्वारिंशच्च षट्चत्वारिंशत् । कतमानि पुनस्तानि । ‘ रणः विवाक् नदनुः ’ [निघ० २ । १७] इत्येवमादीनि । रणन्यस्मिञ्शूरा इति रणः । विविधां शूराणामत्र वागभवतीति विवाक् । नदन्यस्मिन् शूरा इति नदनुरेत्येवमादि योज्यम् । आह । ‘ संग्रामः कस्मात् ’ । उच्यते । ‘ संगमनाद्वा ’ । संगच्छन्ते हि परस्परं तत्र योधाः । ‘ संगरणाद्वा ’ । संगृणन्ति संशब्दायन्ते शूरास्तत्र परस्परं । ‘ संगतौ ग्रामाविति वा ’ । ग्राम इति संघात उच्यते । तौ हि परस्परविजिगीषया समागतौ तत्र भवतः ।

- २५ १ ठ. ड. ‘ च ’ नास्ति. २ क. ख. घ. ट. ठ. ड. ‘ हि ’ नास्ति.
३ च. विप्रकृष्टो°. ४ घ. ट. ठ. ड. °प्रमित्युच्यते. ५ क. ख. घ. ट. ठ. ड.
°प्रेतार्थस्य. ६ क. ख. ग. घ. च. ज. ट. तडित्. ७ ग. ज. घ. ट. आसा इत्ये°.
८ क. ख. घ. ट. ठ. ड. °नामानि संग्रामनामानि । उच्यते. ९ ग. ज. नदनु इत्ये°;
घ. ट. च. नदन इत्ये°. १० च. विविधाः शूरास्तेषामत्र°. ११ ग. च. ज. घ.
ट. ठ. ड. नदन इत्ये. १२ ग. ज. ‘ हि ’ नास्ति. १३ ग. च. ज. संशब्दय-
३१ न्ति. १४ क. ख. घ. ट. ठ. ड. इत्युच्यते.

‘ तत्र ’ षट्चत्वारिंशोके संप्रामनामगणे ‘ खल इत्येतस्य ’ नाम्नो
 ‘ निगमाः ’ संदिग्धा ‘ भवन्ति ’ । इतरोऽपि
 खलशब्दः संदिग्धः धान्यखलः खल इत्युच्यते । संप्रामोऽपि च ।
 तत्रैवं सत्यस्यामृचि वक्ष्यमाणायां ‘ खले न
 पर्षान् ’ इति व्यपदेशाद्विभागो लक्ष्यते सस्यखलसंप्रामखलयोः ॥ ९ ॥ ५

अमीद्मेकमेको अस्मि निष्पालमी द्वा किम् त्रयः
 करन्ति । खले न पर्षान्प्रतिहन्मि भूरि किं मां निन्दन्ति
 शत्रवोऽनिन्द्राः [ऋ० सं० १० । ४८ । ७] ॥ अभिमवा-
 मीद्मेकमेकोऽस्मि निःषहमाणः सपत्नानभिमवामि द्वौ १०
 किं मा त्रयः कुर्वन्त्येक इता संख्या द्वौ द्रुततरा संख्या
 त्रयस्तीर्णतमा संख्या चत्वारश्चलिततमा संख्याष्टावश्रोते-
 नव न वननीया नावाप्ता वा दश दस्ता दृष्टार्था वा
 विंशतिर्द्विदशतः शतं दशदशतः सहस्रं सहस्वदयुतं नियुतं
 प्रयुतं तत्तद्भ्यस्तमम्बुदो मेघो भवत्यरणमम्बु तद्वोऽम्बु- १५
 दोऽम्बुमेद्भ्रातीति वाम्बुमद्भवतीति वा स यथा महान्
 बहुर्भवति वर्षस्तदिवाबुद्दम् । खले न पर्षान्प्रतिहन्मि भूरि ।
 खल इव पर्षान्प्रतिहन्मि भूरि खल इति संग्रामनाम
 खलतेर्वा स्खलतेर्वायमपीतरः खल एतस्मादेव समा-
 स्कन्नो भवति । किं मां निन्दन्ति शत्रवोऽनिन्द्राः । य २०
 इन्द्रं न विविदुरिन्द्रो ह्यहमस्म्यनिन्द्रा इतर इति धां व्याप्ति-
 कर्माण उत्तरे धातवो दश तत्र द्वे नामनी आक्षाण आश्रु-
 धान आपान आप्रुवानो वधकर्माण उत्तरे धातवस्त्रयस्त्रिं-
 शत्तत्र विथीत इत्येतद्विधायतयत इति वा विधायतेति वा ।

१ क. ख. च. °रिंशत्के. २ च. तस्मैव. ३ क. ख. घ; ग. च. ज. १२; २५
 घ. ट. अङ्गो नास्ति; ठ. ड. ९ । इति निरुक्तभाष्ये तृतीयाध्याये नवमः खण्डः.
 ४ क. थ. ठ. ड. निःपालमी; छ. निःपालमी; त. द. निष्पालमी. ५ क. ख.
 त. द. निष्पह°. ६ छ. त. द. प्रयुतं नियुतं. ७ क. ख. छ. त. द. °मम्बुदो°.
 ८ छ. त. द. °अम्बुदः’ नास्ति. ९ छ. त. द. °म्बुमद्भवतीति वाम्बुमद्भ्रातीति
 वा. १० क. ख. छ. त. द. °न विदुः°. ११ छ. ‘वा’ नास्ति; द. इति °व्याप्ति°
 वा. १२ छ. विधायतय.

आखण्डल प्रह्वयसे । आखण्डयितः खण्डं खण्डयतेस्तडि-
दित्यन्तिकवधयोः संसृष्टकर्म ताडयतीति सतः ॥ १० ॥

- अभी ३२मेक० निन्द्राः । वैकुण्ठस्येन्द्रपुत्रस्येयमार्षम् । जंगती । दश-
रात्रस्य नवमेऽहनि निष्केवत्ये शस्यते [आश्व०
५ अस्यामृचि खल- ८।७] । आध्यात्मिको मन्त्रः । इदं तावज्जगदेक
शब्दोऽर्थद्वयवाची एवाहर्मभ्यस्मि अभिभवामि अभिसूय च वर्ते ।
अस्य सर्वस्याहमेकोऽधिपतिरित्यभिप्रायः । कथं
पुनरभिभवाम्यहमेतत् । एकमेको निर्ष्वाट् निःसहमाणः सपत्नान् । शत्रू-
न्निश्चयेनाधिकं वाभिभवामीत्यर्थः । सहतिरभिभवार्थश्छन्दसि । कथं पुनरभि-
१० भवन्सपत्नानहमस्य जगत आधिपत्ये वर्ते । र्थत एकं तावदागतं
सन्तमेक एवाभिभवामि सपत्नम् । अभी द्वा । द्वावध्यागतौ सन्तावेक एवा-
भिभवामि । किमु त्रयः करन्ति । त्रयोऽपि युगपदागताः सन्त एका-
किनोऽपि मम किं कुर्वन्ति । न किञ्चिदपीत्यभिप्रायः । किञ्च । खले
न पर्षान्गाह्यमाने हन्यमाने । गम्यमानोऽत्र एकः खलशब्दः उपमानमुप-
१५ मांसंबन्धात् । यथा खले खलस्थाने कर्पकेण पर्षान्बहूनापि संचितान्पै-
खानप्रतिबन्धेन क्षुंघेरन्नेवमहमपि भूरीनपि शत्रूनागतान्क्षणादेव तैरप्रति-
बध्यमानो हन्मि । तमेत्रंप्रभावं सन्तं मां किं निन्दन्ति शत्रवः ।
नाहं निन्दार्हः स्तव्योऽहमित्यभिप्रायः । अपि चानिन्द्राः ये मामिन्द्रं न
विदुर्याथात्म्यतस्ते कथमविज्ञायैव मां निन्दन्ति । नैतन्त्याथ्यमित्यभिप्रायः ।
२० अनिन्द्रा इतर इति वा । अथवानिन्द्राः सन्त आत्मना कथमिन्द्रं
सन्तं मां निन्दन्ति । ननु नामेन्द्रत्वेनैवाहमतिरिक्तस्तेभ्योऽथ कथमितरे मां
निन्दन्ति । अनिन्द्राः सन्तो न लज्जन्तीत्यभिप्रायः । इति समस्तार्थः ।

- १ क. ख. छ. त. द. °यिनः । तलिदि° (क. ख. तडिदि°). २ छ.
त. द. तालयती° . ३ क. ख. द. ४; छ. त. ११. ४ च. ठ. ड. °मकामिति ।
२५ वैकुं;° ज. सर्वा ऋक् पठ्यति. ५ क. ख. घ. ट. ठ. ड. भवामि; ग. ज. वर्ते भवामि.
६ ग. घ. ट. ठ. ड. निष्वाट्. ७ क. ख. घ. ट. निष्वाह°. ८ क. ख. घ. ट. ठ.
ड. यावत्. ९ घ. ट. ड. एवामि । किमु°; ठ. एवास्मि । किमु°. १० ग. ज.
' ग्राह्यमाने हन्यमाने ' नास्ति. ११ क. ख. घ. ट. ठ. ड. गम्यमानेऽन्ने एक°.
१२ ग. ज. ' उपमानं ' नास्ति. १३ ग. च. ज. उपमानसंबन्धात्. १४ च.
२० कर्षान्. १५ ग. च. ज. मञ्जान्. १६ ग. ज. छुड्डेर°. १७ क. ख. ग. ज. न तु.

अथैकपदनिरुक्तम् । ' एक इता संख्या ' गता । संख्यात्वं प्राप्ते-
 ल्यर्थः । द्वाादिकं वा परं गता । ' द्वौ द्रुततरा संख्या ' एकस्याः
 सकाशात् । ' त्रयस्तीर्णतमा संख्या ' द्वयोः सकाशात् । प्रसक्तानुप्रसक्त-
 मुच्यते । ' चत्वारश्चलिततमा संख्या ' त्रिभ्यः सकाशात् । ' अष्टावश्रोतेः ' ।
 ते हि सप्तसंख्येयां व्याप्य वर्तन्ते । ' नव ' इति या संख्या सा ' न ५
 वननीया ' न संभजनीया भवति । नवसंख्यायुक्तायां हि तिथौ न
 कश्चिदप्यारम्भः क्रियते । ' दश ' इति या संख्या सा ' दस्ता ' ।
 दशान्तैव हि संख्या भवति । ' दृष्टार्था वा ' । दृष्टार्थैव हि दशाना-
 मुपरि पुनः पुनर्दृश्यते संख्या । तद्यथा । एकादशेत्येवमादि । तस्मा-
 द्दृष्टार्थदर्शनाद्दशेत्युच्यते । ' विंशतिर्द्विदशतः ' । द्विदश विंशतिरित्युच्यते । १०
 ' शतं दश दशतः ' । दश दशतः समुदिताः शतमुच्यन्ते । ' सहस्रं
 सहस्वत् ' । सह इति बलनाम तेन तद्वत् । दुर्बलानामपि सहस्रं
 समुदितं बलवदेव भवति संघातबलीयस्वात् । ' अयुतं नियुतं प्रयुतं
 तत्तदभ्यस्तम् ' । सहस्रं दशकृत्वोऽभ्यस्तमयुतम् । आमिर्भूतमयुतमि-
 त्युच्यते । अयुतमपि दशकृत्वोऽभ्यस्तं नियुतमित्युच्यते । नियुतमपि दश- १५
 कृत्वोऽभ्यस्तं प्रयुतमित्युच्यते । अथार्बुदशब्दनिर्विषेक्षया अम्बुशब्दं निर्वेक्ति ।
 ' अरणशीलं ' गमनशीलम् ' अम्बु तद्दः ' तस्य दाता मेघः सः
 ' अम्बुदः ' इत्युच्यते । ' स यथा ' उदकभावमापयमानो ' महान्
 बहुर्भवति वर्षस्तादिवार्बुदम् ' । तदपि वर्षदिव यद्बहु द्रव्यजातं भवति
 तदर्बुदमित्युच्यते । ' खल इति संग्रामनाम स्खलतेर्वा ' भ्रंश्यैत्यर्थस्य २०
 [धा० १ । ५४६] । भ्रंश्यन्ति हि तत्र योधाः । ' खल्लतेर्वा ' हिंसार्थस्य ।
 हिंस्यन्ते हि तत्र परस्परेण । ' अयमपीतरः खलः ' धान्यखलः ' एत-

१ क. ख. घ. ट. ठ. ड. 'वापीयं ग°' । २ क. ख. ग. ज. संख्या; ठ. ड. संख्याकां. ३ क. ख. घ. ट. ठ. ड. दशकृत्वोऽभ्यस्ता या दश ताः समुदिताः शतमित्युच्यन्ते । सहस्रं; ट. पुस्तके पुस्तकस्थोऽपि पाठः प्रान्ते लिख्यते. ४ घ. २५
 ट. ठ. ड. ' नियुतं प्रयुतं ' नास्ति. ५ च. निर्विषेक्षया. ६ क. ख. घ. ट. ठ. ड. ' तद्दः ' नास्ति; ट. 'अम्बुतस्य' तद्दः. ७ क. ख. घ. ट. तदिव वर्षम् यद्दः; ग. ज. तादिव वर्षम् तदपि°. ८ क. ख. घ. ट. ठ. ड. खल्लतेर्वा. ९ ग. च. ज. भ्रस्यत्य°. १० ग. च. ज. भ्रस्यन्ति. ११ क. ख. घ. ट. ठ. ड. स्खल्लतेर्वा. १२ क. ख. ग. ज. घ. ट. ठ. ड. हिंस्यन्ते. ३०

स्मादेव । तत्रापि हि भ्रश्यन्ति चूर्ण्यमानानि धान्यानि । हिंस्यन्ते वा । चूर्ण्यन्त इत्यर्थः । अथवा 'समास्कन्नः' असौ 'भवति' विप्रकीर्णो धान्यैः ।

५ 'व्याप्तिकर्मण उत्तरे धातवो दश' । संग्रामे हीतरेतरं व्याप्नुवन्ति योधा इति संग्रामनामस्य उत्तरे व्याप्तिकर्मणः । कतमे पुनस्त इति । 'इन्वति ननक्षे' [निघ० २ । १८] इत्येवमादयः । 'तत्र' दशके व्याप्तिकर्मधातुगण एते 'द्वे नामनी' भवतः 'आक्षाणः' इति च 'आपानः' इति च । तत्र 'आक्षाण आशुवानः' । यो ह्यश्रोति व्याप्नोति स आक्षाण इत्युच्यते । तथा च य आप्नोति स आप्नुवानः सन् 'आपानः' इत्युच्यते ।

१० 'वधकर्मण उत्तरे धातवस्त्रयस्त्रिंशत्' । संग्रामे हीतरेतरं व्याप्य ततो प्रन्तीति व्याप्तिकर्मभ्य उत्तरे वधकर्मणः सामानाताः । कियन्तः । त्रयस्त्रिंशत् । कतमे पुनस्त इति । 'दध्नोति श्रथति ध्वरति धूर्वति' [निघ० २ । १९] इत्येवमादयः । 'तत्र' वधकर्मधातुमध्ये 'वियातयते' नाम । तत्पुनरेवं निर्वक्तव्यम् । 'वियातयते' नानाप्रकारं यातयते यः शत्रून् स वियातः । अथ 'वा' एवमन्यथा स्यात् । 'विर्यातय' एवमुच्यते यः स्तोतृभिः स वियातः । आखण्डल इत्येतदपि नामैव । निगममपि चात्र दर्शयति । 'आखण्डल प्रहूयसे' । आभिमुख्येनावस्थितो यः खण्डयति मेघान् स आखण्डयिता तस्य संबोधनं हे 'आखण्डयितः' ।

२० इरिम्बिठिर्नाम कण्ठो मन्त्रदृक् । तस्येयमार्थम् । गायत्री । ऐन्द्री रात्रिपर्यायेषु महीरात्रिके पर्याये होतुरियं शस्त्रे विनियुक्ता [आश्व० श्रौ० ५ । १०] । शाचिगो शाचिपूजनायं रणाय ते सुतः । आखण्डल प्रहूयसे [ऋ० सं० ८ । १७ । १२] ॥ शाचिगो इति चैकं पदम् । शचीति कर्मनाम [निघ० २ । १ । २२] । तस्य शच्या-

२५ १ ग. च. ज. भ्रस्यन्ति. २ क. ख. घ. ट. ठ. ड. विप्रकीर्णैः. ३ व. ट. ठ. ड. °कर्मणः । कियन्तस्ते । दश । कतमे°. ४ च. अश्रुवानः. ५ च. 'इति' नास्ति. ६ घ. ट. ठ. ड. यथा. ७ ग. च. ज. 'भ्रथति' नास्ति. ८ च. वियातयत्येव°. ९ ग. घ. ट. ठ. ड. ज. स्तोतृभिः शत्रून्°. १० क. ख. मध्यमरात्रिपर्याये; घ. ट. मध्यरात्रिपर्याये°. ११ ग. च. ज. °युक्ता । १२ । शाचि°. १२ ग. ज. शाचिगो शाचिपूजन । शाचिगो इति; घ. ट. शाचिगो० प्रहूयसे. ३१ १३ ठ. ड. 'च' नास्ति.

ह्यस्य कर्मणो येयमिष्टिः पशुसोमादिलक्षणा संततिः सा शाचिः ।
अथवा स्वार्थिक एव तद्धितः स्यात् । शच्येव शाचिः । तां प्रत्याहूयमानो
यो गच्छति स शाचिगुरिन्द्रः । तस्य संबोधनं हे^२ शाचिगो इति । तथैवै
शाच्या य आगतः सन् पूज्यते स शाचिपूजनः । तस्य संबोधनं हे शाचि-
पूजन । हे^३ आखण्डल आखण्डयितः शत्रूणां मेघानां वा । इयमस्माभिः
प्रस्तुता शची यां प्रति ते नित्यमिष्टमागन्तुं यथा च पूज्यसे त्वमागतः
सन् । किञ्च । एतस्यां च शच्यामस्मिन्कर्मण्ययं रणाय रमणाय ते तव
सुतोऽभिषुतः सोमो यतोऽस्माभिस्त्वं प्रहूयसे प्रकर्षेणादरवर्द्धिहूयस आहू-
यसे । स एवमेतज्ज्ञात्वास्मदनुग्रहायानतीतकालमागन्तुमर्हसीत्यभिप्रायः ।

५

आखण्डलशब्देऽल्पतरं वक्तव्यं बहुतरं तडिच्छब्द इति क्रमभेदेनैतो
निरुच्येते । ' तडिदित्यन्तिकवधयोः संसृष्टकर्म ' । तडिदित्येतच्छब्दरूप-
मन्तिकामिधायि वधाभिधायि चेत्येकमेव होतदुभाभ्यामर्थाभ्यां संप्रयुज्यते ।
विद्युदपि च ताडित्युच्यते । सा पुनः कर्तारि कारके ' ताडयतीति
सतः' । यथा त्वन्तिकनामेदं तथेयमृगुदाहरणम् ॥ १०^६ ॥

१०

१५

त्वया वयं सुवृधां ब्रह्मणस्पते स्पार्हां वसुं मनुष्या वृद्धी-
महि । या नो दूरे तळितो या अरतयोऽमि सन्ति जम्मया
ता अनप्रसः [ऋ० सं० २ । २३ । ९] ॥ त्वया वयं सुवर्ध-
यित्रा ब्रह्मणस्पते स्पृहणीयानि वसूनि मनुष्येभ्य आवृद्धी-
महि याश्च नो दूरे तळितो याश्चान्तिकेऽरातयोऽदान-
कर्माणो वादानप्रज्ञा वा जम्मय ता अनप्रसोऽप्र इति रूप-
नामाप्रोतीति सतो विद्युत्तडिद्विषतीति शाकपूणिः सा

२०

१ क. ख. ग. ज. घ. ट. ठ. ड. 'मिष्टिपशु' । २ च. ' हे ' नास्ति. ३ क.
ख. घ. ट. तथैव शाच्यां; ठ. ड. तस्यैव शाच्यां. ४ ग. ज. घ. ट. ठ. ड.
' रमणाय ' नास्ति. ५ क. ख. घ. ट. ठ. ड. 'भेदतो निरुच्यते; ग. ज. 'भेदेनैतो
निरुच्यते. ६ क. ख. ४; ग ३; च. ज. १४; घ. ट. अहो न स्ति; ठ. ड.
'रं' । इति निरुक्तवृत्तौ भगवद्दुर्गाकृतौ (ड. पुस्तके ' भगवद्दुर्गाकृतौ ' नास्ति)
तृतीयाध्याये दशमः खण्डः. ७ क. तडितो; छ. त. द. तळितो. ८ ड. छ.
'धयित्वा. ९ क. ख. तडितो; छ. त. द. तळितो. १० छ. त. द. तळिज्. २५

२५

ह्यवताड्यति दूराच्च दृश्यतेऽपि त्विदमन्तिकनामैवाभिप्रेतं
 स्यात् । दूरे चित्सन्तळिदिवाति रोचसे । दूरेऽपि सञ्जान्तिक
 इव सन्द्श्यस इति वज्रनामान्युत्तराण्यष्टादश वज्रः कस्मा-
 द्वर्जयतीति सतस्तत्र कुत्स इत्येतत्कृन्ततेऋषिः कुत्सो भवति
 ५ कर्ता स्तोमानामित्यौपमन्यवोऽत्राप्यस्य बधकर्मैव भवति
 तत्सख इन्द्रः शुष्णं जघानेत्यैश्वर्यकराणा उत्तरे धातव-
 श्वत्वार ईश्वरनामान्युत्तराणि चत्वारि तत्रेन इत्येतत्सन्ति
 ऐश्वर्येणेति वा सनितमनेनेश्वर्यमिति वा ॥ ११ ॥

- १० त्वया वयं सुवृधा ब्रह्मणस्पत इति । गृत्समदस्यार्थम् । जगती । प्रवर्गे
 विनियुक्ता [आश्व०४।६] । हे ब्रह्मणस्पते त्वया वयं सुष्ठु वर्धयित्रा वर्धिताः
 अनुगृहीताः सन्तो वसु वसूनि यानि यानि र्षार्हा
 तडिच्छब्दोऽत्रान्ति- स्पृहणीयानि तानि तानि मनुष्या मनुष्येभ्यस्ता-
 काभिधायी नभिभूयाददीमहि । किंच । यानो दूरे तळितो
 १५ याश्च नो दूरेऽध्वन्यवास्थिता अरातयो याश्चान्तिके ।
 तडिच्छब्दस्यान्तिकाभिधायित्वम् । दूरे चान्तिके च या अरातयोऽ-
 रातिसेना । रातिर्दानार्थः । अस्माकमभिमतानर्थान्दत्तो ये निवारयन्ति
 ते अरातयः । अदानप्रज्ञा वी । न दातव्यमस्माभिरित्येनं येषां प्रज्ञा ते
 अदानेप्रज्ञाः । द्विविधा हि शत्रवः । दुःखसंनान्याः सुखसंनान्याश्च । तत्र
 २० ये दुःखसंनान्यास्तेऽदानप्रज्ञाः । ये अदानकर्माणस्ते सुखसंनान्याः । ते
 चोभयेऽपि दूरे चान्तिके चावस्थिता भवन्ति । तान्दूरान्तिकावस्थितानुभया-
 नपि जम्भय स्तम्भय निश्चेष्टाःकुरु त्वं ब्रह्मणस्पते । किंच अनप्रसोऽरूपां-
 श्चेतान्कुरु । 'अप्र इति रूपनाम' । तर्द्धामोत्याश्रयम् ।

- १ छ. त. द. °तालयति. २ क. तडिदि°; छ. त. द. तलिदि°. ३ द. °द्वज्रय°. ४ छ. °वोऽयाप्य°. ५ क. ख. द. ५; छ. त. १२. ६ क. ख. घ. ट. वयं०
 अनप्रसः; ठ. ड. वयमिति । मृ°. ७ च. प्रवर्गे. ८ घ. ट. ठ. ड. स्पर्हाणि स्पृह°. ९ ग. ज. °स्तानि अभि°; ठ. ड. °स्तानभिभूयद्वी°. १० क. ख. तडितो; ग. च.
 ज. घ. तलितो. ११ घ. ट. ठ. ड. 'नो' नास्ति. १२ क. ख. घ. ट. ठ. ड.
 'वा' नास्ति. १३ क. ख. घ. ट. ठ. ड. °भिरभ्य इत्ये°. १४ घ. ट. ठ. ड.
 °दानकर्माणः. १५ ग. च. ज. सुखसंनान्या दुःखसंनान्याश्च (च. °नान्याश्च).
 १६ च. °संनान्यास्ते°. १७ ग. च. ज. 'ये अदा...संनान्याः' नास्ति. १८ ग.
 १२ ज. ठ. ड. तद्व्यामो°.

‘ विद्युत्तडिद्भवतीति शाकपूणिः ’ आचार्यो मन्यते । किं कारणम् । सा ह्यवताडयति अशनिरूपेण । ‘ दूरात् ’ एव ‘ च ’ दृश्यते । तस्मान्न तस्यान्तिकनामाभिसंबन्धोऽस्ति । ‘ अपि त्विदम् ’ अपरेणोदाहरणेन ‘ अन्तिकनाभैवाभिप्रेतं स्यात् ’ । ‘ दूरे चित्सन्तर्लिदिवातिरोचसे ’ । ‘ दूरेऽपि सन्नन्तिक इव ’ अवस्थितो ‘ दृश्यसे इति ’ । अत्र दूरेऽपि सन्नन्तिक इवेति स्फुटतरमन्तिकाभिधानत्वम् । न तथा पूर्वस्मिन्मन्त्रे ‘ या नो दूरे तळितः ’ इति । एवमन्तिकनामत्वेन वा विद्युन्नामत्वेन वा वधनामत्वेन वा प्रकरणोपपदे अवेक्ष्य यथासंभवं निर्वक्तव्यम् । ५

‘ यो विश्वतः सुप्रतीकैः सदृङ्कुसं दूरे चित्सन्तर्लिदिवातिं रोचसे । श्रियाश्चिदन्धो अति देव पश्यस्येमे सख्ये मा रिषामा वयं तव ’ [ऋ० सं० १ । ९४ । ७] ॥ एषा जगती । आग्नेयी । कुत्सेन दृष्टा । महाव्रत आग्निमारुते शस्त्रे [ऐ० आ० १ । ५ । ३] अभिप्लवस्य च षष्ठेऽहन्याग्निमारुत एव [आश्व० श्रौ० ७ । ७] च शस्यते । यस्त्वं हे अग्ने विश्वतः सर्वतः सुप्रतीकः सुदर्शनः अस्यामृचि तडिच्छ-शोभनदर्शनः । अपि च सदृङ् । यतो यतो दृश्यसे १५
न्दोऽन्तिकाभिधाय्येव ततस्ततः समानदर्शनस्तुभ्य एव लक्ष्यसे । अपि च । दूरेऽपि सन्नतिभ्राजिष्णुत्वात्तडिदिवान्तिक इवावस्थितोऽतिरोचसेऽतिरोचिष्णुर्दृश्यसे । अपि च । यदेतद्ब्राह्म्याश्चिद्ब्राह्म्या अपि संततम् अन्धः अध्यानलक्षणं तमो यत्र ध्यातुमपि दुःखं शक्यते किमुत द्रष्टुमेतदप्यतीत्य हे देव सर्वभूतदीपयितव्य पश्यस्येव २०
त्वम् । न तेऽस्माकमिव तेनान्धेनापि तमसा प्रतिबध्यते दर्शनम् । तस्य तवैवंगुणयुक्तस्य हे अग्ने वयं सख्ये सखिभावे परिचरणकर्मणि आ जुत्तमादुच्छ्वासात्कृताध्यवसायाः सन्तो मा केनचिद्ब्रह्माधिना शत्रुणा वा रिषाम । मास्मान्कश्चिद्द्विंसीत्त्वदनुध्यानादेवैत्यभिप्रायः ।

‘ वज्रनामान्युत्तराण्यष्टादश ’ । यो हि हन्यते सै वज्रेणैवेति वध- २५

१ क. ख. ग. च. ज. तडिदि°; घ. तलिदि°. २ क. तडितः; ग. च. ज. घ. तलितः. ३ ग. च. ज. °ध्यम् ॥ १५ ॥ यो°. ४ ग. ज. °प्रतीकः । एषा°; घ. ट. °प्रतीकः० वयं तव. ५ क. तडिदि°; च. तलिदि°. ६ घ. ट. ठ. ड. ‘च’ नास्ति, ७ घ. ‘ यतः ’ सङ्कदेव, ८ च. दृश्यसे. ९ घ. ट. ‘ रोचसे । अतिरोचसे अतिरोचिष्णु°. १० च. सैकमन्धः° संतत; ठ. ड. सतत°. ११ ग. ज. ‘ स ’ नास्ति.

- कर्मभ्य उत्तराणि वज्रनाम्नानि । कियन्ति पुनस्तानि । अष्टादश । अष्टौ च दश च । कतमानि पुन स्तानि । 'दियुत् नेमिः हेतिः' [निघ० २ २०] इत्येवमादीनि । दियुत् द्यतेर्वा द्योततेर्वा । पुनः पुनरतिशयेन वा घस्यवखण्डयति द्योतते दीप्यते वा सा दियुत् । अबनामयति खण्डयति ।
- ५ प्रहारेणेति नेमिः । हेतिर्हन्तेरित्येवमादि । आह । ' वज्रः कस्मात् ' । उच्यते । ' वर्जयति ' । वियोजयति प्राणैः प्राणिनः । ' तत्र कुत्स ईत्येतत् ' संदेहपदम् । ऋषिरपि कुत्स इत्युच्यते । तत्पुनरेतद्यदा वज्रनाम तदा ' क्वन्ततः ' । कृत्यतेऽनेनेति कुत्सः । कुत्स इत्येतत्संदे- यदा पुनरेतदृष्यभिधानं तदा ' कर्ता स्तोमाना-
- १० हपदम् मित्यौर्षमन्यवः ' आचार्यो मन्यते । ' अत्राप्यस्य वधकर्मैव ' अभिप्रेतं स्यात् । अत्राप्येतदृषौ वर्तमानमभिधानमस्य ऋषेर्वधकर्मैव वधार्थसंयुक्तमेव स्यात् । किं कारणम् । ' तत्सख इन्द्रः शुष्णं जघान् ' । तेन स्तूयमानो विवृद्धबलः शुष्णं शोषयितारं रसानामसुरं मेघं वा जघान । मेघो हि शुष्णः । तद्दुदये हि
- १५ धान्यान्युदकग्राहनिमिचेन शुष्यन्ति । ' ऐश्वर्यकर्माण उत्तरे धातवश्चत्वारः' । घृतामेव हि वज्रेणायुधेनैवैश्वर्यं भवतीति वज्रनामभ्य उत्तरे ऐश्वर्यकर्माणः । कतमे पुनस्त ईति । ' इरज्यति पत्यते क्षियति राजति ' [निघ० २ । २१] । ' ईश्वरनामान्युत्तराणि चत्वारि ' । ऐश्वर्यसंबन्धेनैवोच्यन्ते । कत-
- २० मानि पुनस्तानि । 'राष्ट्री अर्यः नियुत्वान् इनः' [निघ० २ । २२] । 'तत्र इन इत्येतत्' अभिधानमेवं व्युत्पाद्यम् । 'सन्नितः' संबक्तः ' ऐश्वर्येणेति वा ' । अथ वा ' सन्नितं ' संबक्तं ' अनेनैश्वर्यमिति ' । अधुना मन्त्रमपि व्याचष्टे यस्मिन्नेतदीश्वरनाम इन इति ॥ ११' ॥

२५ यत्रां सुपर्णा अमृतस्य मागमनिमेघं चिद्वथाभिस्वरन्ति ।

- १ च. पुतेर्वा. २ ग. च. ज. ' पुनः...दियुत् ' नास्ति. ३ ग. च. ज. एत्येतत्. ४ ग. ज. ' औपमन्यव आचार्यो मन्यते ' नास्ति. ५ च. तत्रा. ६ क. ख. स्व. ट. ठ. ड. जघानेति. ७ क. ख. घ. ट. ठ. ड. ' इति ' नास्ति. ८ क. ख. ग. च. ज. घ. ट. क्षियति. ९ क. ख. ५; ग. ११; च. ज. १६; क. १० ठ. अडो नास्ति; ठ. ड. इति । इति निरुक्तभा० तू० एकादशः खण्डः

इनो विश्वस्य भुवनस्य गोपाः स मा धीरः पाकमत्राविवेश
 [ऋ०सं० १।१६४।२१] ॥ यत्र सुपर्णाः सुपतना आदित्यरश्म-
 योऽमृतस्य भागमुदकस्यानिमिषन्तो वेदनेनाभिस्वरन्तीति
 वाभिप्रयन्तीति वेश्वरः सर्वेषां भूतानां गोपायितादित्यः स
 मा धीरः पाकमत्राविवेशेति धीरो धीमान्पाकः पक्तव्यो ५
 भवति विपक्वप्रज्ञ आदित्य इत्युपनिषद्गर्णो भवतीत्यधिदै-
 वतमथाध्यात्मं यत्र सुपर्णाः सुपतनानीन्द्रियाण्यमृतस्य
 भागं ज्ञानस्यानिमिषन्तो वेदनेनाभिस्वरन्तीति वाभिप्रय-
 न्तीति वेश्वरः सर्वेषामिन्द्रियाणां गोपायितात्मा स मा
 धीरः पाकमत्राविवेशेति धीरो धीमान्पाकः पक्तव्यो १०
 भवति विपक्वप्रज्ञ आत्मेत्यात्मगतिमाचष्टे ॥ १२^३ ॥

इति तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

यत्रा सुपर्णा इति । त्रिष्टुत्रेषा । वैश्वदेवे^१ सूक्ते दीर्घतमसा दृष्टा ।
 तृतीयसवने वैश्वदेवे शंखे शस्यते [ऐ० आ० ५ । ३ । २] । १५
 वैश्वदेवेषु हि सूक्तेष्वेकदेवता बहुदेवताश्च मन्त्रा भवन्ति तदप्युपेक्षित-
 व्यम् । यत्र यस्मिन्मण्डलेऽवस्थिताः सुपतना आदित्यरश्मयः । ते हि
 यत्रा सुपर्णा इत्येत- शोभनमर्थमुद्दिश्य तमोऽर्पघातलक्षणं पतन्ति ।
 स्यामृचि 'इन' शब्द- अथवा शोभमानाः पतन्तीति सुपर्णाः । ते किं
 स्याधिदैवतपरोऽर्थः कुर्वन्ति । उच्यते । अमृतस्य भागमुदकस्या- २०
 मरणधर्मिणो भागं भजनीयमंशमादाय पृथिवी-
 लोकात्तेनान्विताः सन्तः सर्वभूतान्यभिस्वरन्ति । सृ शब्दोपतापयोः [धा०
 १ । ९३२] । अभितर्पन्तीत्यर्थः । अथवाभिस्वरन्त्यादित्यमण्डलम् ।

१ छ. त. द. 'सुपर्णाः' नास्ति. २ छ. त. द. 'मिषन्ति. ३ क. ख. द.
 ६; छ. त. १३. ४ ड. थ. घ. ठ. ड. 'इति०००पादः' नास्ति; छ. इति २५
 क्षितीयः पादः; त. इति तृतीयाध्याये द्वि'; द. इति नैरुक्तस्य तृ°. ५ ठ. ड.
 'देवसूक्ते. ६ क. ख. घ. ट. ठ. ड. महाव्रते तृतीय°. ७ च. 'शंखे' नास्ति.
 ८ क. ख. घ. ट. ठ. ड. तपोविघात°. ९ घ. ट. ठ. ड. शोभनाः. १० ग. ज.
 घ. ट. ठ. ड. अभिपतन्ती°.

- आभिमुह्येन रसान्वृहीत्वा प्रयान्ति । कथं पुनः प्रयान्ति । अनिमेषम्
 अनिमिषमाणा इव । आदरवन्त इत्यर्थः । विदथा वेदनेन विज्ञानेन
 स्वकर्माधिकारयुक्तेनान्विताः सन्त इदमेवास्माभिः कर्तव्यं रसादानादि-
 लक्षणं कर्मेत्यभिस्वरन्ति । यत्रैतदेवंलक्षणं कर्म कुर्वन्त्यादित्यरश्मयस्तत्र
 ५ किमिति । उच्यते । इनो विश्वस्य भुवनस्य गोपाः । इन ईश्वरः । इनो
 ह्यसावादित्य ऐश्वर्येण भवति । विश्वस्य भुवनस्य भूतस्य भवति । किंच ।
 गोपाः गोपायिता । आदित्यो मण्डलान्तरपुरुषो यस्तत्र मण्डलेऽवस्थितः
 स मा धीरो धीमान्प्रतिविशिष्टया बुद्धयान्वितः । बुद्धिरेव हि तस्य
 शरीरम् । पौकः पक्तव्यः । पक्तव्यप्रज्ञो विपक्तप्रज्ञः सम्भ्यदर्शनोऽनुग्राह्य-
 १० तया आविबेशाविशतु । इतिकरणः प्रैकरणप्रदर्शनार्थ एवमयमुपनिष-
 द्वर्णो ' मन्त्रो भवतीति ' । यद्विज्ञानमुपगतस्य सतो गर्भजन्मजराश्रुत्यवो
 विनिश्चयेन सीदन्ति सा रहस्या विचोपनिषदित्युच्यते । उपनिषद्भावेन
 वर्ण्यत इति उपनिषद्वर्णः । ' अधिदैवतम् ' उक्तम् ।

- अथार्थ्यात्मिकच्यते । अधिदैवतमर्घ्यात्ममित्येतौ शब्दौ व्याख्यातौ
 १५ [नि० १ । २०] । यत्र यस्मिञ्शरीरे
 तत्रैव तस्या- सुपतनानान्द्रियाण्यवस्थितानि स्वेषु स्वेष्वायतनेषु
 ध्यात्मपरोऽर्थः कृष्णसारादिषु । किं कुर्वन्ति । उच्यते ।
 अमृतस्यामरणधर्मणो ज्ञानस्य भागं भज-
 २० नीयं स्वं स्वं रूपादिलक्षणमर्शभादाय विदथा वेदनेन विज्ञानेन
 युक्तान्यभिस्वरन्ति । न हीन्द्रियाणां चैतन्यमस्तीति । तानि ह्यचे-
 तनानि चेतनस्य पुरुषस्य कर्तुर्विज्ञानमयस्य करणानि । तदधिष्ठात्र्यस्तु
 देवताश्वेतनाः । तदभिप्रायेणोच्यते विदथा वेदनेन विज्ञानेनेति ।
 किं कुर्वन्ति । अभिस्वरन्ति अभिर्तपन्ति । विषयविज्ञानं पुरुषस्य भोक्तुः

- १ क. ख. ठ. ड. 'कथं पुनः प्रयान्ति' नास्ति. २ च. अनिमिषं. ३ ठ. ड.
 २५ रसदाना°. ४ ग. ज. पार्कः । पक्तव्यः प्रज्ञं । विपक्त । प्रज्ञः; च. पार्कं पक्तव्य प्रज्ञो°
 कः. ५ ग. च. ज. ' प्रकरण ' नास्ति. ६ क. ख. घ. ठ. ड. यद्वा ज्ञान° ; ट.
 च्छद्वा ज्ञान° द्वि; च. तद्विज्ञान°. ७ क. ख. घ. ट. ठ. ड. ' वि ' नास्ति. ८ घ.
 ट. ठ. ड. °ध्यात्मम्°. ९ क. ख. घ. ट. ठ. ड. °वतपथाध्यात्म°. १० क. ख.
 घ. ट. ठ. ड. °क्षणं रसमा°. ११ क. ख. अभिभवन्ति; ग. ज. अभिपतन्ति.
 ३० १२ क. ख. घ. ट. ठ. ड. विषयविज्ञानेन पुरुषस्यापि भोक्तुर्वुःखं कुर्वन्ति.

पटुं कुर्वन्ति । अथवा अभिस्वरन्ति बुद्धिमाभिमुख्येन विषयविज्ञानमादाय
बाह्यप्रत्ययाधानार्थं स्वरन्ति । गच्छन्तीत्यर्थः । तत्र किमिति । उच्यते ।
तत्र योऽवस्थित ईश्वर इनः सर्वेषामिन्द्रियाणां गोपायिता य आत्मा
स मा धीरो धीमान् पाकः पक्त्व्यः पक्त्व्यप्रज्ञो विपक्वप्रज्ञः सम्यग्दर्शी
सर्वज्ञः । सोऽत्रैव हि देहेऽवस्थितो बुद्ध्यधिदेवताभावेन तैजसाख्यो मामा- ५
विवेश आविशत्वनुग्राह्यतया । स मामत्रैवावस्थितोऽनुगृह्णात्वित्यर्थः । तदनु-
ग्रहाद्धिं सम्यग्दर्शनं प्रकाशते । तदाशास्यत इति ' आत्मगतिमाचष्टे ' ।
एवमयमात्मविज्ञानमाचष्टे मन्त्रः ।

यत्तदुक्तं ' देवताध्यात्मे वा पुष्पफले ' इति [निरु० १ । २०]
तदेवमुपपाद्यं तत्र तत्र । एक एव ह्यसावादित्य- १०
अधिदैवेऽध्यात्मे चैक मण्डले चाधिदैवतेऽध्यात्मे च बुद्ध्यधिदेवता-
एव पुरुषः । देवता- भूतः । स एव तत्र तत्रोपेक्षितव्यः । तस्मादमु-
ध्यात्मे वा पुष्पफले ष्मादादित्यमण्डलाद्ये रश्मयः प्रसर्पन्ति ते विश्वे-
इत्यस्यैवमुपपत्तिः देवा इति । ' रश्मयो वै विश्वेदेवाः ' इति १५
श्रुतम् । अध्यात्मेऽपि ह्यकाशाद्यानीन्द्रियाणि
प्रसर्पन्ति त एव रश्मयः । अव्यात्मे त एव च विश्वेदेवा इत्यु-
क्तम् । एवं तत्र तत्र योज्यम् । प्रकारमात्रमेवेदमुपप्रदर्शितं भाष्यकारे-
णेति ॥ १२^{२२} ॥

इति निरुक्तवृत्तावर्षेमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

१ ग. ज. पटुकुं; च. पटुं कुं उप. २ घ. ट. ठ. ड. ' वि ' नास्ति. ३ ग. २०
ज. पक्त्व्यः प्रज्ञं । असव्यग्दर्शिनमवर्षं विपक्वप्रज्ञः; च. पक्त्व्यो विपक्वप्रज्ञः.
४ क. ख. घ. ट. ठ. ड. 'धिदेवताभा'. ५ घ. ट. ठ. ड. 'हायस्य सम्य'. ६ क.
ख. घ. ट. ठ. ड. ' तत् ' नास्ति. ७ ग. ज. पुष्पफलं; च. पुष्पफलोमिति० ले इ.
८ क. ख. घ. ट. ठ. ड. ' तत्र ' सकृदेव. ९ ग. ज. वाधिदेवते; च. वाधिदैवे.
१० घ. ड. ठ. ड. आध्यात्मे. ११ क. ख. घ. ट. ठ. ड. ' च ' नास्ति. २५
१२ कं. ख. ६; ग. ११; घ. ट. च. ज. अहो नास्ति; ठ. १२ इति निरुक्तवृत्तौ
मृगीयाध्याये द्वादशः खण्डः; ड. १२ खण्डः. १३ ग. च; ज. घ. ट. ठ. ड. ' इति
निरुक्तवृत्तौ ' नास्ति. १४ घ. ट. ' इवस्याध्या', ठ. अत्रस्य द्विती०. २८

- बहुनामान्युत्तराणि द्वादश बहु कस्मात्प्रभवतीति सतो
 ह्रस्वनामान्युत्तराण्येकादश ह्रस्वो ह्रसतेर्भह्रनामान्युत्त-
 राणि पञ्चविंशतिर्महान्कस्मान्मानेनान्याञ्जहातीति शाक-
 पुणिर्भहनीयो भवतीति वा तत्र बवक्षिथ विवक्षस
 ५ इत्येते वक्तेर्वा बहतेर्वा साभ्यासाद्बहुनामान्युत्तराणि द्वाविं-
 शतिर्गृहाः कस्माद्बहन्तीति सतां परिचरणकर्माण उत्तरे
 धातवो दश सुखनामान्युत्तराणि त्रिंशतिः सुखं कस्मात्सु-
 हितं खेभ्यः खं पुनः खनते रूपनामान्युत्तराणि षोडश
 रूपं रोचतेः प्रशस्यनामान्युत्तराणि दश प्रज्ञानामान्युत्तरा-
 १० ण्येकादश सत्यनामान्युत्तराणि षट् सत्यं कस्मात्सत्सु
 त्तायते सत्प्रभवं भवतीति वा अष्टा उत्तराणि पदानि
 पश्यतिकर्माण उत्तरे धातवश्चायतिप्रभृतीनि च नामान्या-
 मिभाणि नवोत्तराणि पदानि सर्वपदसमाप्तानायाथात
 उपमा यद्वत्तत्सदृशमिति गार्ग्यस्तदासां कर्म ज्यायसा
 १५ वा गुणेन प्रख्याततमेन वा कनीयांसं वा प्रख्यातं दोष-
 मिमीतेऽपि कनीयसा ज्यायांसम् ॥ १३ ॥

- ‘ बहुनामान्युत्तराणि द्वादश ’ । ईश्वराणामेव बहु भवतीतीश्वरनामभ्य
 उत्तराणि बहुनामानि । कियन्ति । द्वादश । द्वे च दश च । कतमानि पुन-
 २० स्तानि । ‘ उरु तुवि पुरु ’ [निघ० ३ । १] इत्येवमादीनि । उरु
 विस्तारे । यद्धि बहु भवति तद्विस्तीर्णं भवति । तुवि वृद्धौ । यद्धि बहु भवति
 वृद्धं तद्भवतीति तुवि । पुरु प्राप्तं च सर्वतो भवति । पूरितमिव हि
 बहुना सर्वं भवतीति पुरु । इत्येवमादि योज्यम् । आह । ‘ बहु कस्मात् ’ ।
 उच्यते । ‘ प्रभवति ’ हेतद्बहुभ्योऽपि दीयमानम् ।

- २५ १ क. ख. षोडश; छ. त. द. षोडश. २ छ. जायते. ३ छ. त. वा । १४ ।
 अर्धं; द. वा । १ । अष्टा. ४ छ. त. द. ‘ उत्तरे ’ नास्ति. ५ क. ख. १; उ.
 त. १५; द. २. ६ क. ख. घ. ट. ठ. ड. च द्वादश. ७ क. ख. घ. ट. ठ. ड.
 तद् वृद्धं भा. ८ ग. ज. ‘ तुवि । प्राप्तं ’; घ. ठ. ठ. ड. ‘ तुवि । मान्यर्थं च ’.
 २६ १ ग. ज. ‘ उच्यते ’ नास्ति.

बहुनामसंबन्धेनैव 'ह्रस्वनामान्युत्तराणि' । कियन्ति । एकादश । कतमानि पुनस्तानि । 'कुवित् रिहं ह्रस्वः' [निघ० ३ । २] इत्येवमादीनि । कुत्सितमिव हि तद्विज्ञायतेऽल्पत्वादिति कुवित् । लीडमिव हि तदल्पत्वाद्भवतीति रिहंम् । आह । 'ह्रस्वः' कस्मात् । उच्यते । ह्रसितो हि भवति स महतः सकाशात् ।

५.

ह्रस्वसंबन्धेनैव 'महनामान्युत्तराणि पञ्चविंशतिः' । ह्रस्वापेक्षयैव हि महत्त्वं भवति । कियन्ति पुनस्तानि । पञ्चविंशतिः । कौनि पुनस्तानि । 'मैहः ब्रध्नः ऋष्वः' [निघ० ३ । ३] इत्येवमादीनि । आह । 'महान् कस्मात्' । उच्यते । 'मानेनान्यान्' ह्रस्वान् जहातीति 'शाकपूणिः' आचार्यो मन्यते । अथ 'वा मंहनीयः' पूजनीयो 'भवतीति' महान् । नृहत्वाद्बृंहणत्वाद्वा ब्रध्नः । ऋष्वः रेपणवानित्यादि योज्यम् । 'तत्र' तस्मिन् महन्नामगणे 'ववक्षिथ विव्रक्षसे' इत्येते आख्याते । ते पुनरेते वक्तेर्वा वहतेर्वा धातोः 'साम्यासात्' ।

१०.

य एव हि महान्तस्त-एव गृहिणो भवन्तीति महन्नामभ्य 'उत्तराणि गृहनामानि' । कियन्ति पुनस्तानि । 'द्वाविंशतिः' । कतमानि पुनस्तानि । 'गयः कृदरः हर्म्यम्' [निघ० ३ । ४] इत्येवमादीनि । गर्भ्यत एतदिति गयः । कृदरः कृतदरः । हर्म्यं हरणमित्येवमादीनि । आह । 'गृहाः कस्मात्' । उच्यते । ते हि यावदेव किञ्चिदाड्डियते तस्त्वभेव 'गृहन्ति' दुःपूरत्वात् ।

१५

गृहष्वेवावस्थिताः परिचर्यन्ते परिचरन्ति चेति गृहनामभ्य 'उत्तरे परिचरणकर्माणो धातवः' समाम्नाताः । कियन्तः पुनस्त इति । दश । कतमे पुनस्त इति । इरर्ष्येति विभ्रम सपर्यति [निघ० ३ । ५] इत्येवमादयः ।

२०.

१ क. ख. रिहं; ग. च. ज. रिहं; घ. ट. ठ. ड. लीडं. २ क. ख. रिहम्; घ. ट. ठ. ड. लीडं. ३ क. ख. घ. ट. कतमानि. ४ क. ख. महत्. ५ ग. ज. महन्नामगणे. ६ क. ख. घ. ट. पुनरुभे. ७ घ. ट. ठ. ड. कृदरः गर्तः हर्म्यम्. ८ घ. ट. ठ. ड. 'गम्यते...मादीनि' नास्ति. ९ क. ख. कृतदरः कृदरः; घ. कृतदरः. १० ग. च. ज. 'तत्' नास्ति. ११ घ. ट. ठ. ड. चेति. १२ क. ख. घ. ट. ठ. ड. 'इति' नास्ति. १३ ग. च. ज. इरर्ष्यति; घ. ट. इत्स्यति.

२५

३०

- परिचर्यमाणानामेव हि सुखं भवतीति परिचरणकर्मभ्य ' उत्तराणि सुखनामानि ' । कियन्ति पुनस्तानि । विंशतिः । कतमानि पुनस्तानि । ' शिम्बाता शतरा शातपन्ता ' [निघ० ३ । ६] इत्येवमादीनि । शिम्बाता । सुखानुबन्धाद्धदमग्नानामिव शरीरं शीतीभवति^१ । शतरा ।
- ५ शीतलतरमिव हि जलादपि सुखम् । शातपन्ता । शान्ततापमेव हि सुखमित्येवमादि । आह । ' सुखं कस्मात् ' । उच्यते । सुष्ठु हितमेतत् ' खेभ्यः ' इन्द्रियेभ्यः । ' खं पुनः ' इन्द्रियं ' खनतेः ' धातोः । अबदीर्णमेव हि तस्य श्रोत्रादेः कर्णाद्यायतनं भवति ।

- ' रूपनामान्युत्तराणि षोडश ' । य एव हि सुखिनस्त एव रूपवन्तो भवन्तीति सुखनामभ्य उत्तराणि रूपनामानि । कियन्ति पुनस्तानि । षोडश । षट् च दश च । कतमानि पुनस्तानि । ' निर्णिक्व वन्निः वर्षः ' [निघ० ३ । ७] इत्येवमादीनि । निर्णिक्वमिव हि तद्भवति तैजसत्वात् । विवृणोत्याश्रयमिति वन्निरित्येवमादि । ' रूपं रोचतेः ' । दीप्यमानमिव हि तत्प्रकाशं भवति ।
- १५ ' प्रशस्यनामान्युत्तराणि दश ' । य एव हि रूपवन्तस्त एव प्रशस्या भवन्तीति रूपनामभ्य उत्तराणि प्रशस्यनामानि । कियन्ति पुनस्तानि । दश । कतमानि पुनस्तानि । ' अस्त्रेमाः अनेघः अनिन्धः ' [निघ० ३ । ८] इत्येवमादीनि । अस्त्रेमाः अपाप इत्यर्थः । अनेघः अनिन्दनार्हः । इत्येवमादि योज्यम् ।
- २० ' प्रज्ञानामान्युत्तराण्येकादश ' । य एव हि प्रज्ञावन्तस्त एव प्रशस्या भवन्ति य एव च प्रशस्यास्त एव हि प्रज्ञावन्तो भवन्तीति प्रशस्य-

१ घ. ट. शिवाता. २ कं. ख. घ. ट. ठ. ड. 'नुसंबन्धा'. ३ घ. ट. ठ. ड. 'भवतीति. ४ ग. ज. शान्ततापता (ज. त) पमेव'; च. शान्ततापमेव' पानामि. ५ क. ख. घ. ट. 'इति' नास्ति. ६ क. ख. घ. ट. व. ड. 'ओत्रादेः' नास्ति. ७ क. ख. घ. ट. ठ. ड. एव हि. ८ ग. च. ज. 'इति' नास्ति. ९ घ. ट. ठ. ड. च षोडश. १० ग. च. ज. निर्णिकं'; घ. ट. ठ. ड. निर्णिक्व् । निर्णिकं. ११ च. 'काशकं. १२ क. ख. घ. ट. ठ. ड. अस्त्रेमाः । सिधु गतिशोक्षणयोः (घा०४।३)। न क्षीयति यच्छत्यकीर्तिमित्यस्त्रेमाः । अपाप इत्यर्थः । अथरहितो वा । अने'. १३ च. [दादृश. १४ क. ख. घ. ट. ठ. ड. एव हि. १५ क. ख. घ. ट. ठ. ड. हि; च. 'च' नास्ति.

नामभ्य उत्तराणि प्रज्ञानामानि । कियन्ति पुनस्तानि । एकादश । एकं च दश चै । कतमानि पुनस्तानि । ' केतः केतुः चेतः ' [निघ० ३ । ९] इत्येवमादीनि । कित ज्ञाने [धा० ३ । १९] । तस्य केतः । केतुरपि तस्यैव ।

' सत्यनामान्युत्तराणि षट् ' । य एव हि प्रज्ञावन्तस्त एव हि सत्य- ५
वादिनो भवन्तीति प्रज्ञानामभ्य उत्तराणि सत्यनामानि । कियन्ति पुन-
स्तानि । षट् । कतमानि पुनस्तानि । ' बट् श्रत् सत्रा ' [निघ० ३ । १०]
इत्येवमादीनि । बद्धमिव संबद्धं संद्धतेनार्थेन भवतीति बट् । श्रवणांहि-
मेतद्भवतीति श्रत् । एवमादि । आह । ' सत्यं कस्मात् ' । उच्यते ।
' सत्सु तायते ' । सत्सु एव हि तत्तायते विस्तीर्यते । न हि सतां समीपे १०
शक्यमनृतं वक्तुम् । अथ ' वा सत्प्रभवं भवति ' । य एव हि सन्तस्त
एव हि सत्यं वदन्ति ।

' अष्टौ ' यानि ' उत्तराणि पदानि ' चिक्यदित्येवमादीनि [निघ०
३ । ११] ते पश्यत्यर्थार्थं ' धातवश्चायति-
' पश्यतिकर्माणो प्रभृतीनि च ' तान्येव ' नामानि ' भवन्ति । १५
धातवश्चायतिप्रभृती- तानि पुनरेतानि ' आमिश्राणि ' । संसृष्टानी-
नि च नामानि ' ल्यर्थः । तेषां प्रकरणोपपदाभ्यां विशेषावधारणं
इत्यस्य द्विविधं विवर- भवति तत्र कुत्र किञ्चिन्नाम कुत्र किञ्चिदास्या-
णम् तमित्येवमेके मन्यन्ते । अन्ये पुनः ' चिक्यैत् २०
चन विचर्षणिः विश्वचर्षणिः ' इत्येतानि
नामानि । यान्यन्यानि परिशिष्टानि ते धातवः । तानि पुनरेतानि पूर्वा-
चार्यप्रामाण्यादामिश्राणि पठ्यन्त इत्येवं मन्यन्ते ।

' नैव ' यानि ' उत्तराणि पदानि ' ' हिकं सुकं कुंकम् ' इत्येवमादीनि
' आकृतम् ' इत्येवमन्तानि [निघ० ३ । १२] सर्वपदसमाम्नानाय ।

१ च. द्वादश. २ च. दे. ३ क. ख. घ. ट. ठ. ड. च एकादश. ४ ग. २५
ज. संबद्धं सत्यभूते; घ. ट. ठ. ड. संबन्धं सत्यभूते. ५ च. ' ह्येतद् ' मेव.
६ च. विस्तार्यते. ७ ठ. भवतीति. ८ च. चिक्यमित्ये. ९ क. ख. घ. ट. ठ. ड.
' च ' नास्ति. १० क. ख. घ. ट. ठ. ड. ' कुत्र ' नास्ति. ११ ठ. ड. ' एवं '
नास्ति. १२ घ. ट. ठ. ड. अन्ये तु पुनः । किम् । चिक्यं. १३ च. चिक्यैत्
क्यं. १४ घ. ट. ठ. ड. नव च. १५ ग. च. ज. ' नुकं ' नास्ति. १६

कथं नाम सर्वं चतुर्विधं पदप्रकारमेतस्मिन्सामान्याये समान्नातं स्यादित्येव-
मर्थम् । एष्वेव हि नवसु समान्नातेषुभये निपातोपसर्गं दर्शिता भवन्ति ।

‘ अथात उपमाः ’ । अथ इदानीम् अतः अनन्तरमुपमा
भवन्ति । तद्यथा । ‘ इदमिन्न इदं यथा अग्निर्नये चतुरश्विदमानात्
५ ब्राह्मणा व्रतचारिणः वृक्षस्य नु ते पुरुद्धूतव्यमः जार आ भगम्
मेवो भूतोऽभि यन्नयः तद्रूपः तद्वर्णः तद्वत् तथा ’ [निघ०

३ । १३] । एता उपमाः । सामान्यरुक्ष-

गार्ग्यकृतमुपमा-

लक्षणम्

णमासां ब्रवीति । ‘ यदतत्तत्सदृशमिति गार्ग्यः ’ ।

यत्किञ्चिदर्थजातम् अतद्भवति तत्सरूपं च ।

यथा । अनग्निः खद्योतोऽग्निरूपश्च । सोऽ-

३०

ग्निनेपमीयतेऽग्निरेव खद्योत इति । एवमेतत्तत्सरूपेण गुणेन गुण-

सामान्यादुपमीयत इत्येवं गार्ग्य आचार्यो मन्यते । ‘ तदासां कर्म ’ ।

स आसामुपमानार्थो यदप्रसिद्धतरगुणस्य कस्यचित्प्रसिद्धतरगुणेनान्येन

गुणप्रकाशनम् । क्वचित्पुनरात्मनाप्युपमानं भवत्येव । तद्यथा । ‘ वायुरात्मो-

३५

पमगतिः ’ । ‘ तथा करोति सैन्यानि यथा कुर्याद्धनंजयः ’ इति ।

‘ ज्यायसा वा गुणेन प्रख्याततमेन वा कनीयांसं वाऽप्रख्यातं वोप-

मिमीते ’ । ज्यायसा उक्लृष्टेन गुणेन यो यस्मिन्

तदेव यास्ककृतम् द्रव्य उक्लृष्टो गुणस्तेन कनीयांसम् अनुक्लृ-

ष्टगुणमुपमिमीते । तद्यथा । सिंहो माणवकः । सिंहो

४०

शौर्यमुक्लृष्टमनुक्लृष्टं माणवके । तेनोपमिमीते सिंह इव माणवको विक्रान्त-

इति । प्रख्याततमेन वाऽप्रख्यातमुपमिमीते । तद्यथा । प्रख्याततम-

श्चन्द्रमा अप्रख्यातो माणवकः । तं तेनोपमिमीते चन्द्र इव कान्तो

माणवक इति । ‘ अथापि ’ क्वचित्कनीयसा गुणेन ‘ ज्यायांसम् ’

अपि सन्तमुपमिमीते । तदेतच्छब्दस्येव द्रष्टव्यम् । आह । किमुदाहरणम् ।

३५

उच्यते ॥ १३ ॥

१ ग. ज. ‘ गिरूप ’. २ ठ. ड. एवमेत. ३ ग. च. ज. पुनआत्म. ४ क.
ख. घ. ट. ठ. ड. ‘ तद्यथा ’ नास्ति. ५ ग. ज. घ. ट. वा उक्लृष्टेन. ६ क.
ख. घ. ट. ठ. ड. ‘ पमीयते. ७ क. ख. घ. ट. ठ. ड. ‘ मुक्लृष्टं माणवकमेते-
नोप. ८ घ. ट. ठ. ड. पमीयते. ९ घ. ट. ‘ पमिमीयते. १० क. ख. १; ग.
१; घ. १७; घ. ज. ट. ड. अहो नास्ति; ठ. ॥ १३ ॥ इति । निघञ्जुषो
१९ तृतीयाध्याये त्रयोदशः खण्डः.

तन्नृत्यजेव तस्करा वनर्गू रशनाभिर्दशभिरभ्यधीताम् ।
 तन्नृत्यक्तनृत्यक्ता वनर्गू वनगामिनावग्निमन्थनो बाहू तस्करा-
 राभ्यामुपमिमीते तस्करस्तत्करो भवति यत्पापकामिति नैरु-
 क्तास्तनोतेर्वा स्वास्तंततकर्मा भवत्यहोरात्रकर्मा वा । रश-
 नाभिर्दशभिरभ्यधीताम् । अभ्यधीतामित्यभ्यधातां ज्यायां- ५
 स्तत्र गुणोऽभिप्रेतः ॥ १४° ॥

तन्नृत्यजेव तस्करा वनर्गू रशनाभिर्दशभिरभ्यधीताम् । इयं तं अग्ने
 नव्यसी मनीषा युक्त्वा रथं न शुचयन्निरेकैः [ऋ० सं० १० । ४ ।
 ६] ॥ त्रितस्येयमाप्त्यस्यार्षम् । त्रिष्टुप् । प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते १०
 [आ०सू० ४ । १३] । तन्नृत्यजा तन्नृत्यक्ता चौर्योभिप्रायेण हर्तव्यं वा
 मर्तव्यं वेति कृताप्यवसायौ तस्करौ वनर्गू वनगामिनौ मार्गमो-
 पकौ प्रसृतौ । ताम्यामुपमिमीते । तौ यथोपमार्थत्वेन सुपुष्टौ भवतो
 न तथा प्रागतस्करौ । तौ यथा कंचिदध्वगं
 अस्यामृचि ज्यायां बभ्रीयातां रज्ज्वमेताषस्मद्धाद् रशनाभिरङ्गुली- १५
 सौ बाहू कनीयोभ्यां भिर्दशैर्भिर्दशसंख्यायोगिनीभिरभ्यधीतां प्रतिनि-
 तस्काराम्यामुपमीयेते बभ्रीर्तिः । अभिनिब्रूष्य चाग्निमन्थनयोक्त्रेणा-
 धरारण्युत्तरारणीभूतं त्वां तस्कराविव कंचिदध्वगं
 गाढं बद्धा सुभृशमाकर्षतः । किमर्थं पुनरेवं मध्यसेऽस्माभिः । हे अग्ने
 इयं यस्मान्नव्यसी नवतरा अन्यैः स्तोत्रुभिरदृष्टपूर्वा युष्मद्गुणैः संस्कृत्य २०
 विवक्षिता तव मनीषा स्तुतिः प्रधानसंयुक्ता । स त्वमेतज्जात्वा एवम-
 भिमध्यमानोऽस्माभिर्युक्त्वा योजयात्मानमरणी प्रति अरणिर्ध्यां शुचयन्नि-
 र्दीप्यमानैः स्वैरङ्गैर्ज्वालारूपैः । कथंपुनर्योजय । रथं न । यथा कश्चित्कुत-

१ क. ख. छ. त. द. °स्तत्करोति यत्पाप°. २ क. ख. छ. त. द. ' अभ्य-
 धीतामिति ' नास्ति. ३ क. ख. २; छ. त. १६; द. ३. ४ ग. ज. °त्यजेव २५
 तस्करा । त्रित°; घ. ट. °त्यजेव त°रङ्गैः । त्रित°; ठ. ड. °त्यजेव । त्रित°. २५
 ५ ग. ज. तन्नं त्यक्त्वा; घ. तन्नं त्यक्त्वा. ६ ग. ज. °थोपमानं ता (ग. ती) र्थत्वेन.
 ७ घ. ट. ठ. ड. 'बभ्रीभिः' नास्ति. ८ क. ख. घ. ट. ठ. ड. °बभ्रीताम्. ९ घ.
 °रेव मध्य°. १० ग. ज. °प्रदान°. ११ ग. ज. अरणीभ्यां. २६

श्विदाजिगामिषुः शीघ्रं रथं योजयेदेवमेवावतरणाय त्वमात्मानमाभ्यामरेणि-
भ्यां योजय । मा नो यज्ञैविभ्रं कार्षीरित्यभिप्रायः । ' तनूत्यक्तनूत्यक्तौ '
इत्यर्थः । ' वनगू वनगामिनौ ' । तत्र हि तयोश्चौर्यं सिध्यति । एवम-
स्यामृचि ' अग्निमन्थनौ बाहू ' प्रशस्तौ ' तस्कराभ्याम् ' अप्रशस्ता-
भ्यामुपमिमीते ' मन्त्रदृक् ।

' तस्करस्तत् ' एव करोति यत् एव ' पापकं ' भवतीत्येवं
' नैरुक्ताः ' मन्यन्ते । वैयाकरणानां पुनरन्यथापि स्यात् । स हि
' संततकर्मा भवति ' । रात्रौ ग्रामे मुष्णाति दिवारण्य एवम् ' अहोरा-
त्रकर्मा ' । एतदेव च तत्संततकर्मत्वम् । रशनाभिर्दशभिरभ्यधीताम्
इति । एवमत्र बाहोः ' ज्यायान् गुणोऽभिप्रेतः ' तयोः प्रशस्तत्वात् ।
अप्रशस्तत्वात्तस्करयोः कनीयान् । द्वितीयमुदाहरणमेतस्मिन्नेवार्थे ।
' अथापि कनीयसा ज्यायांसम् ' इति ॥ १४ ॥

कुहं स्वित्त्वा कुहवस्तोरश्विना कुहमिपित्वं करतः
कुहोषतुः । को वां शयुत्रा विधवेव देवरं मर्यं न योषां
कृणते सधस्थ आ [ऋ० सं० १०।४०।२] ॥ कस्वि-
द्रात्रौ भवथः क दिवा कामिप्रार्तिं कुरुथः क वसथः को
वां शयने विधवेव देवरं देवरः कस्माद्धितीयो वर उच्यते
विधवा विधातृका भवति विधवनाद्वा विधावनाद्धेति चर्म-
शिरा अपि वा धव इति मनुष्यनाम तद्विधोगाद्धिधवा
देवरो दीव्यतिकर्मा मर्यो मनुष्यो मरणधर्मा योषा यौतेरा-
कुरुते संहस्थानेऽथ निपाताः पुरस्तादेव व्याख्याता यथेति

१ क. ख. घ. ट. ठ. ड. ' आत्मानं ' नास्ति. २ क. ख. ग. ज. घ. ट. ठ.
ड. ' रणीभ्यां. ३ क. ख. घ. ट. यज्ञे विभ्रं. ४ ग. च. ज. ' त्यक्तेत्यर्थः. ५ घ.
१५ ट. ' च ' नास्ति. ६ क. ख. घ. ट. ठ. ड. ' शस्तत्वाच्च तस्क'. ७ क. ख.
३; ग. ३; च. ज. १८; घ. ट. अहो नास्ति; ट. ड. ॥ १४ ॥ इति निरुक्त-
वृत्तौ (क. नैरुक्तभाष्ये) तृतीयाध्याये चतुर्दशः खण्डः. ८ छ. त. द. ' प्रार्तिं.
९ छ. त. ' देवरः कस्माद् द्वितीयो वर उच्यते ' नास्ति. १० छ. सधस्थां ह;
११ त. सधस्थां ह; द. सधस्थां.

कर्मापमा । यथा वातो यथा वनं यथा समुद्र एजति ।
 भ्राजन्तो अग्नयो यथा । आत्मा यक्ष्मस्य नश्यति पुरा
 जीवगृभो यथा । आत्माततेर्वासेर्वापि वास इव स्याद्याव-
 द्याप्तिमूत इति । अग्निर्न ये भ्राजंसा रुक्मवक्षसः ।
 अग्निरिव ये मरुतो भ्राजमाना रोचिष्णूरस्का भ्राजस्वन्तो ५
 रुक्मवक्षसः ॥ १५ ॥

कुह स्विहोयेति कक्षीवतो दुहिता घोषा नाम । तस्या इयमार्षम् ।
 आश्विनी । जगती । प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते [आश्व० श्रौ०
 ४ । १५] । हे अश्विनौ कुहस्विहोषा । क नु युवां रात्रौ भवथः । कुह १०
 वस्तोः । क वा दिवा भवथो युवां येन नापि रात्रावस्माकं दर्शनमुपगच्छथो
 नापि दिवा । स्वितिति परिदेवनायामीर्ष्यावा वा ।

अस्यामृचि देवरेण क वाभिपित्वम् अभिप्रार्ति स्नानभोजनाद्यर्थं
 कनीयसा ज्यायांसाव- कुरुथः । कुह वोपतुर्वसथः । सर्वथा न विज्ञायते १५
 श्विनावुपमीयेते विध- वामागमनप्रवृत्तिः । किंच । को वां शयुत्रा । कतमो १५
 वया च यजमानः यवां यजमानः शयुत्रा शयने । किम् । त्रिधेव
 देवरम् । यथा विधवा मृतभर्तृका काचित्छो

शयने रहस्यतितरां यत्नवती देवरमुपचरति । स हि परकीयत्वान्नार्या दुरा-
 राथ्येतरो भवतीति यत्नेनोपचर्यते न तथा निजो भर्ता । तस्मात्तेनोपमी- १०
 येते अश्विनौ । मैर्यं मनुष्यं देवरं सैव मृतभर्तृका योषा आ कृणते आभि- १०
 मुह्येन कुरुते । को वामेवमाभिमुह्येन सहस्थाने समाने सहयोगिना-
 व्वात्मना कृत्वा परिचचार येनैह नोपगतवन्तौ स्थोऽस्मदर्शनमिति । पृ-
 मस्यामृचि देवरेण कनीयसा ज्यायांसावश्विनावुपमीयेते विधवया च
 यजमानः ।

‘ विधवा विधातृका भवति ’ । धाता धारयिता पोपयिता वां भर्ता । १५

१ छ. तं. द. ‘ मरुतो भ्राजमाना रोचिष्णूरस्का ’ नास्ति. ३ क. ख. ३;
 छं. त. १७; व. ४ ३ घ. झ. ठ. ड. ‘ क ’ नास्ति; व. ‘ वस्तो वां ’ स्तोः क
 वा; ग. ज. ‘ वा ’ नास्ति. ४ म. ज. ‘ भिरासं. ५ ग. च. ज. दुराराधतरो.
 ६ क. ख. व. झ. ट. ‘ इति ’ नास्ति. ७ क. ख. व. झ. ट. ठ. ड. तथा मर्य.
 ८ म. च. ज. ‘ भवति । धतो भर्ता स तस्या. ९ ट. वां भर्ता ’ धतो. १०

स तस्या विगत इति विधेवा । “विधवनाद्वा” । सा हि भर्तृमरणेन विधूता कम्पितेव भवति ५ “विधवनाद्वा” । सा हि भर्तृरभावादननु-
 ५ रूध्यमाना तत्र तत्र विभावतीत्येवं चर्मशिरा आचार्यो मन्यते । ‘अपि वा धव इति मनुष्यनाम’ । तद्वियोगाद्विधवा । ‘देवरः’ इत्येष शब्दो दीर्घ्यर्थः । स हि भर्तृभ्रंता नित्यकालमेव तया भ्रातृभार्यया देवनाथं
 म्रियत इति देवर इत्युच्यते । ‘मर्षो मनुष्यः’ । स हि ‘मरणधर्मा’ ५
 ‘योषा यौतेः’ मिश्रणार्थस्य [धा० २ । २३] । सा हि मिश्रयत्यात्मनं पुरुषेण साकम् । ‘आर्कुंरुते सहस्थाने’ समासस्थाने । आभि-
 मुख्येनात्मनः कुरुते परिचरणाय ।

१० ‘अथ निपाताः’ । उपायसा कनीयान्कनीयसा च ज्यायानुपमीयत इति सामान्यमुक्तम् । अधानन्तरं ये निपाताः समाह्वता यथा ‘अग्निर्न ये’ इत्येवमादयस्ते स्वावसरप्राप्ताः । ते च पुनः ‘पुरस्तादेव व्याख्याताः’ [निरु० १ । ४—११] सामान्यतः । विशेषत इदानीमुदाहरणतो व्याख्यायन्ते । तत्र ‘यथेति’ एषा ‘कर्मोपमा’ । किमुदाहरणम् ।

२५ ‘यथा वातो यथा वनं यथा समुद्र एजति । एवा यथेति कर्मोपमा । त्वं दशमास्य सहोर्वेहि जरायुणा’ [ऋ० सं० तस्या उदाहरणम् ५ । ७८ । ८] ॥ सप्तवधिरात्रेयोऽपश्यदेना-
 मनुष्टुभम् । गर्भानुमघ्णणे विनियुक्ता । यथा वातवनसमुद्रा एजन्ते कम्पन्त एवं त्वं हे दशमास्य दशमाससंभूत गर्भ एतस्मान्मातुरुदरादद्दुःखयन्नेतामेजंश्चैतन् अवेहि भैर्वाङ् एहि सह जरा-
 २० युणा उल्बेन । प्रजायस्व मा स्थास्वमेतस्मिन्नुदर इत्यभिप्रायः ।

अपरमुदाहरणम् । ‘अदृश्रमस्य केतत्रे वि रश्मयो जना अनु ।

१ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. ‘विधवा’ नास्ति. २ क. ख. ग. ज. ‘दनुर्’.
 ३ ठ. ड. ‘चर्मशिरा’ । चर्म°. ४ ग. च. ज. दीर्घ्यतीत्यर्थः. ५ ग. ज. ‘मेवं’.
 ६ ग. च. ज. आकृष्यते. ७ घ. ट. ठ. ड. समास्थाने. ८ घ. झ. ट. ठ. ड. ‘च’
 नास्ति. ९ क. ख. घ. झ. ट. ‘स्ते चत्वारोऽवस’°. १० ग. च. ज. ‘णम्’ १९।
 यथा°. ११ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. ‘श्यत्’ । एषा अनुष्टुप्. १२ ग. ज.
 चलयद्. १३ व. झ. ट. अवाङ्. १४ ग. च. ज. ‘णम्’ २० । अदृ°.
 २८ १५ ग. च. ज. घ. झ. ट. केतव इति । शस्क°.

आजन्तो अग्रयो यथा' [ऋ० सं० १ । ५० । ३] ॥ प्रस्कण्वस्वार्धम् ।

मायत्री । सौर्योऽनयातिग्राह्यो गृह्यते पृष्ठस्य
तस्या एवान्य- षष्ठेऽहनि [मैत्रा० सं० १ । ३ । ३३] ।
दुदाहरणम् अदृश्रमस्य केतवः । रश्मयः विविधा दृश्यन्तेऽस्य
भगवतः सूर्यस्य । प्रज्ञानसतत्त्वास्ते हि ५

तमोऽपहस्य सर्वाप्राणिनां प्रज्ञानमभिव्यञ्जयन्तीति त. एव. केतव इत्यु-
च्यन्ते लक्षणया । अथवा प्रकाशसतत्त्वास्त इति साक्षादेव केतुशब्दस्तेषु
स्यात् । केतुरिति विज्ञानमुच्यते । विज्ञानं च पुनः प्रकाशः । प्रकाशसतत्त्वा-
श्चैत इति केतव उच्यन्ते । अथवा केतव इव सर्वतोदिशमुच्छ्रिता आदित्य-
मण्डले । ध्वजो हि केतुरित्युच्यते । के. पुनस्त इति । रश्मयः । ते किं १०
कुर्वन्ति य एवमुच्छ्रिता इति । उच्यते । जनान् अनु तिष्ठन्ति गच्छन्ति ।
तमांस्यपहन्तुमन्यांश्चोपकारान्कर्तुमोषधिपाकादीन् । कथं पुनरनुतिष्ठन्ति ।
आजन्तो दीप्यमानाः । कथम् । अग्रयो यथा । येन प्रकारेणाग्रयो
आजन्ते तथा आजन्तोऽनुतिष्ठन्ते ।

अपरमुदाहरणम् । 'यदिमा वैजयन्त्रहमोषधीर्हस्त आदधे । आत्मा १५

यक्ष्मस्य नश्यति पुरा जीवगृभो यथा' [ऋ०
तस्या एव तृती सं० १० । ९७ । ११] ॥ आर्धर्वणो भिपक् ।
यमुदाहरणम् तेनेयमोषधिसूक्ते दृष्टा । अनुष्टुप् । एतेन पुन-
रुपतप्तो दीक्षित एकविंशतिभिर्वयदर्भेपिञ्जल-
मिश्राभिराद्विरभिषिच्यत उपर्तापशान्त्यर्थम् [आश्व० श्रौ० ६ । ९] । अनेनैवै २०

सूक्तेनाग्निचर्यनैक्षेत्रं प्राभ्यारण्याभिरोषधिभिर्व्युप्यते [मैत्रा० सं० ३ ।
२ । ९ ॥ तै० सं० ६ । २ । ९] । यद्यदाहमिमा ओषधीर्हस्ते
'आदधे आधाय च संनिकर्षेऽपि तिष्ठामि रोगिण एता ओषधीः वाजयन्
वृज्येन् । स्तुत्रन्नित्यर्थः । अथ तदैव तदनन्तरमेव पुरैव तासामोषधीनां

१ व. झ. ट. ठ. ड. सौरी । सौर्योऽ०. २ ग. च. ज. 'रश्मयो विविधाः'
नास्ति. ३ क. ख. ग. ज. इत्युच्यन्ते. ४ च. इति. ५ क. ख. घ. झ. ट. ठ. २५
ड. 'इति' नास्ति. ६ ग. च. ज. 'णम् । २१ । यदि'. ७ ग. ज. ज. घ.
ट. 'यचहमिति । आथ' (ग. ज. अथ). ८ झ. ट. अथ. ९ क. ख. 'पिञ्जली-
मिश्रा'; घ. झ. ट. ठ. ड. 'पिञ्जलीभिर्मिश्रा'. १० व. झ. ट. ठ. ड. उपशा-
न्त्य. ११ ग. ज. 'नैव च. १२ घ. झ. ट. ठ. ड. 'चयनावूर्ध्वं क्षेत्रगाम्या'.
१३ च. प्रपूजयन्. २०.

प्रयोगादस्मैस्तुःपुत्रीतमोपधिर्वीर्यमसह्यं मन्वान् आत्मा यक्षमस्य यक्षमणो
नश्यति रोगस्यापुनरागमनाय । कथं पुनर्नश्यति । यथा जीवगृभो
जीवप्राहस्य पुरैव हननादहतस्यैव जीवो नश्येद्विपादादेवैवमात्मा रोग-
स्यापि पुरैवैधिप्रयोगान्नश्यतीत्यभिप्रायः ।

- ५ निगमप्रसक्तमुच्यते । ' आत्माततेर्वा ' । सर्वमेव हि तेनातितं भवति
सर्वगतत्वात् । ' आसेर्वा ' । सर्वमेव हि तेन व्याप्तं भवति सर्वगत-
त्वादेव । ' अपि वाप्त इव स्याद्यावज्ज्ञाप्तिभूत इति ' । अपि चैवमन्यथा
स्यात् । आसौ व्याप्त इव ह्यसौ कार्यकरणेन स्यात् । किं च सर्वगतत्वेऽपि
सति यावन्मात्रमेव तस्य कार्यकरणेन व्याप्यते तावन्मात्रभूत एवासौ
१० लक्ष्यते । तावन्मात्रे हि प्रदेशे तस्य चैतन्यशक्तिरभिव्यज्यते तन्नायसि
दर्भमुष्टिप्रक्षेपादग्न्यभिव्यक्तिवदिति । सूक्ष्मेण हि स्थूलं व्याप्यते न स्थूलेन
सूक्ष्मम् । स्थूलं च कार्यकरणम् । सूक्ष्म आत्मा । तस्मादिबशब्दः ।

- ' यथा ' ' अग्निर्न ये ' ' चतुरश्विदमानात् ' इत्येव समान्नायानु-
क्रमः [निघ० ३ । १३] । अत्र ' अग्निर्न य ' इत्यस्य निघण्टुसूत्रस्य
१५ ' दुर्मदासो न सुरायाम् ' [निरु० १ । ४] इत्यनेनैव गतार्थतेति मन्यमानाः
केचिदत्र निगमं नाधीयते । अपरे पुनः समान्नायानुक्रमोऽयमिति मन्यमाना
एतैर्भ्रं निगममधीयते । ' अग्निर्न ये भ्राजंसा स्वमर्धैसो वातासो न स्वयुजः

- १० उपमावाचकस्य सचञ्जतयः । प्रज्ञातारो न ज्येष्ठाः सुनीतयः
नेतिनिपातस्योदाहर- सुशर्माणो न सोमा ऋतं यते [ऋ० सं०
णम् १० । ७८ । २] ॥ भार्गवस्य स्यूर्मरंश्मे-
रियमार्धम् । मारुती । जर्गती । अग्निरेव ये

- १ क. ख. 'दरमात्सुनीत' ; ग. ज. 'बरमान्स्तुत्पु' . २ ग. ज. 'रौषोषधि' . ३
च. 'नातितं' त; ठ. 'नाततं' . ४ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. सर्वगत्वात् . ५ क. ख.
२५ घ. झ. ट. ठ. ड. कार्यकारणसंवातेन; च. कार्यकरणेन संवाते . ६ ग. ज. घ. झ.
ट. ठ. ड. तन्नायःशिलादर्भ' . ७ च. 'वदिति' द; घ. झ. ट. ठ. ड. 'दिति हि ।
सूक्ष्मेण' . ८ घ. ट. ठ. ड. स्थूलं च व्या' . ९ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. कार्य-
करणम् . १० क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. ' अत्र ' नास्ति . ११ क. ख. घ. झ.
ट. ठ. ड. 'ण्टुतन्त्रस्य' . १२ घ. झ. ट. ठ. ड. एतमेवं . १३ ग. च. ज. 'यते
॥ २२ ॥ अग्नि' . १४ ग. च. ज. घ. ट. ठ. ड. 'बशब्दः । भार्गवस्य' . १५ क.
३१ ख. अतस्त्वस्योदि' . १६ ग. च. ज. गर्ती .

भ्राजिष्णुतया रोचनाः । यथा केचित्प्रकर्षेण रुक्मवक्षसो रोचिष्णु-
रस्काः मरुतः । किं च वातासो न स्वयुजः सद्यऊतयः । वाता इव
स्वयुजः । स्वेन स्वेनानुग्रहेणानुरूपेणानुग्राह्याणां स्तोतृणां योजयितारो ये
ते स्वयुजः । किं तेषाम् । वाता इव ते सद्यऊतयः । शीघ्रगतय इत्यर्थः ।
किञ्च । प्रज्ञातारो न ज्येष्ठाः सुनीतयः । यथा केचित्प्रकर्षेण ज्ञातारः सु-
नीतयः स्युः प्रशस्तया नीत्यान्विता एवमेतेऽपि मरुतः । बलप्रधाना हि ते
इत्यतः प्रज्ञावद्विरूपमीयन्ते । सुशर्मणो न सोमा ऋतं यते । सुसुखाः
सुबन्धव इव सन्तु सोमाः सोम्याः ऋतं यते ऋतं यज्ञं कर्तुमिच्छते यज-
मानाय । य एवंगुणयुक्ता मरुतो भवन्ति तान् वयमभिप्रेतार्थसिद्धये स्तुम
इति वाक्यशेषः ।

५

१०

चिदित्ययमपरो निपात उपमार्थो भवति । पुरस्तादप्ययमुक्तः
दधिचिदित्युपमार्थे ' [निरु० १ । ४] । इदानीं तु समान्नायविशेष-
व्याख्यानान्वैसरप्राप्तस्य छान्दसमुदाहरणमस्य प्रदर्शयति । कतमप्युनस्तदिति ।
उच्यते ॥ १५ ॥

१५

चतुरश्रिद्वंद्वमानाद्विभीयादा निधातोः । न दुरुक्ताय
स्पृहयेत् [ऋ० सं० १ । ४१ । ९] ॥ चतुरांश्क्षान्
धारयत इति तद्यथा कितवाद्विभीयादेवभेव दुरुक्ताद्विभी-
याज्ञ दुरुक्ताय स्पृहयेत्कदाचिदा इत्याकार उपसर्गः पुरस्ता-
देव व्याख्यातोऽथाप्युपमार्थे दृश्यते । जार आ मगम् ।
जार इव मगमादित्योऽत्र जार उच्यते रात्रेर्जरयिता स
एव भासां तथापि निगमो भवति । स्वसुर्जारः शृणोतु
न इत्युपसमस्य स्वसारमाह साहचर्याद्विसहरणाद्वापि त्वयं
मनुष्यजार एवाभिप्रेतः स्यात्स्त्रीमगस्तथा स्याद्भ्रजतेर्भेष
इति भूतोपमा । भेषो भूतो इ भि यन्नयः । भेषो मिषते-
स्तथा पशुः पश्यतरग्निरिति रूपोपमा । हिरण्यरूपः स
हिरण्यसंहगपान्नपात्सेदु हिरण्यवर्णः । हिरण्यवर्णस्येवास्य

२०

२५

१ घ. झ. ट. ठ. ड. रोचमानाः. २ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. केनचि-
त्यकं. ३ घ. झ. ट. ठ. ड. ज्ञातारः । ज्येष्ठाः पूज्याः सुनी. ४ घ. झ. ट.
ठ. ड. 'दित्ययमुप' ; च. 'इति' नास्ति. ५ घ. ट. ठ. ड. 'सरे प्राप्तः' ६ क.
ख. ३; ग. च. ज. २३; घ. ट. अहो नास्ति; ठ. ड. १५ । इति निरुक्तवृत्तौ
ठ. निरुक्तभाष्ये) नृनीयाध्याये पञ्चदशः खण्डः. ७ छ. त. व. चतुरश्रिद्वारय. १२

रूपं था इति च । तं प्रत्नथां पुर्वथां विश्वथेमथां । प्रत्न
इव पूर्वं इव विश्व इवेम इवेत्ययमेततरोऽमुष्मावसावस्त-
तरोऽस्मादमुथा यथासाविति व्याख्यातं वदिति सिद्धोपमा ।
ब्राह्मणञ्च वृषलवत् । ब्राह्मणा इव वृषला इवेति वृषलोऽ
५ वृषशीलो भवति वृषाशीलो वा ॥ १६ ॥

चतुरैश्विदमानात् । मित्रावरुणार्थम्णां तृचे घोरपुत्र एतां गापत्रीम-
पश्यत् । चतुरोऽक्षान्धारयमाणाकितवाकितवो विभीयात्किमपि पैति-
प्यते तदन्यद्वा किञ्चिदेन मामयं जेष्यतीति । निहितेषु न तथा भयं
१० भवति यथा कितवस्यै प्राङ् निधानात् । एवं
चित् इत्यस्यो- सर्षदैव दुरुक्ताद्विभीयात् । उद्विजेदित्यर्थः ।
पमार्थे उदाहरणम् तथा तथा वर्तेत यथा यथा दुरुक्तं नः शृणुयान्
ब्रूयात् । दुरुक्ते हि वरुणो देवता । तस्मान्
दुरुक्ताय स्पृहयेत्कदाचिदपि । किंतु सूक्तमेव हि शृणुयाद्भूयाच्च । तत्र हि
१५ मित्रो देवतार्थमा च ।

‘ ब्राह्मणा व्रतचारिणः ’ इत्येतदुपरिष्ठाब्ध्याख्यास्यते ‘ संवत्सरं शश-
याना ’ इत्येतस्मिन्मध्ये चतुर्दशोऽध्याये [निरु० ९ । ६] ।
‘ वृक्षस्य नु ते पुरुहूत वयाः ’ इत्येतत्पुरस्ताब्ध्याख्यातम् [निरु० १ । ४] ।
‘ आ इत्याकार उपसर्गः ’ । स पुनरेष ‘ पुरस्तादेव व्याख्यातः ’ ‘ आ
२० इत्यर्वागर्थे ’ [नि० १ । ३] इति । ‘ अथापि ’
आ इत्ययं कदा- अयमेवाकारः कदाचित् ‘ उपमार्थे ’ अपि,
चिदुपमार्थे ‘ दृश्यते ’ । तद्यथा । ‘ जार आ भगम् ’ इति १ः
किमुक्तं भवति । ‘ जार इव भगम् ’ इति । आह ।
कोऽयमत्र जार इत्युच्यते । ‘ आदित्योऽत्र जार उच्यते ’ अस्मिन्मध्ये ।

१ छ. त. द. ‘ वृषलो० शीलो वा ’ नास्ति. २ क. ख. ४ (१६); छ. त.
१९; द. ५. ३ क. ख. चतुर स्पृहयेत् । मित्रा०; घ. ट. चतुरश्विद० स्पृहयेत् ।
मित्रा०; ठ. ड. चतुरश्विदिति । मित्रा०. ४ क. ख. °वात् योऽन्यः कितवो
विभी०; ग. ज. °वात् यो विभी०. ५ क. ख. ट. ठ. ड. यति; °च. पिपिति० फ.
२१ ६ ग. ज. कितवपाङ्. ७ क. ख. घ. झ. ट. ‘ एव ’ नास्ति.

स हि 'रात्रेर्जरयिता' । तद्बुदये हि रात्रिर्जायति । विपरिणमतांल्यर्थः ।
'स एव भासाम्' । चन्द्रादीनां या भासस्ता अपि स एव उच्यन् जरयति ।

'उदीरय पितरां' जार आ भगमियंक्षति हर्यतो हृत् इष्यति । विवक्ति
वाहिः स्वपस्यते मखस्तंविष्यते असुरो वेपते मती'

आ इत्यस्यो-
पमार्थे उदाहरणम्

[ऋ० सं० १०।१।६] ॥ अङ्गपुत्रो हविर्धान
एतया जगत्या अग्निमस्तौत् । पितृमेधे विनि-
युक्ता । हे भगवन्नभे सर्वगतं सन्तमविशेषस्थ-

५

मात्मानं विशेषात्मलाभाय उदीरय उद्गमयैवारणीं पितरौ प्रति । अधत्रा
वावापृथिव्यौ पितरौ स्यातामहोरात्रे वा । ते प्रति विशेषात्मलाभावोपज्वलय
त्वमात्मानम् । कथं च पुनरुदीरय । जार आ भगम् । जार इष भगम् । जार
आदित्यो यथा भगं भजनीयं भौममान्तरिक्षं च रसं स्वं वा उद्योतिरूर्ध्वमीरय-
त्येवं त्वमात्मानं पितरौ प्रत्युदीरय । कस्मात्पुनरेवमादरवान्ब्रवीमि । यस्मा-
देव यजमानः इयक्षति यष्टुमिच्छति देवान्हर्यतः हवींषि प्रेप्सतः । न च
त्वद्वत् इर्था शक्येयम् । त्वमेव हि प्रतिविशिष्टं यज्ञसाधनम् । सर्वमन्यत्-
वैव गुणभूतम् । किंच । अयं यजमानो हृत्तः हृदयेन इष्यति इच्छत्या-
त्मनोऽभिलषितान्कामान् । न च देवाननिष्टा शक्यास्ते प्राप्तुभि-
त्यतो ब्रवीमि देवयागाय यजमानकामप्राप्तये चोदीरय त्वमात्मान-
मिति । किंच । अयमपि वाहिः यज्ञबोद्धा होता स्वपस्यते यजमानाया-
भीष्टकामोपपिपादयिषया देवतितर्पयिषया च तत्तृप्तये जगदनुग्रहाय
च ऋत्विग्भिः कर्म क्रियमाणमिच्छते विवक्ति । अतो ब्रवीम्या-
त्मानमन्युदीरय पितरौ प्रति विशेषात्मलाभाय । किंच । मखस्तविष्यते

१०

१५

१०

. १ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. जीयते. २ ग. च. ज. जरयति । २४ । उदी°.
३ घ. ट. पितरां वेपते मती. ४ ग. ज. भगम् । अङ्ग°. ५ क. ख. अङ्गिरःपुत्रो;
ठ. ड. आङ्गिरस अङ्ग°. ६ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. 'मशेषस्थ'. ७ च.
'धावा' नास्ति. ८ क. ख. घ. शक्येज्येयम्; ग. ज. 'वृते ज्या श'; झ. शक्ये- २५
न्येयम् । इत्या शक्यते पाठः । त्वमे°; ट. शक्येज्येय° इज्या शक्यते इति पाठा-
न्तरम्. ९ क. ख. ग. ज. घ. झ. ट. ठ. ड. 'तत्' नास्ति. १० क. ख. ग. ज.
घ. झ. ट. ठ. ड. 'मिच्छति विवक्ति च । अतो°. ११ च. विवक्ति मखः सानाट्यं ।
अन्युदीरिते पितरौ प्रति°. १२ च. 'किंच । मखः' नास्ति; ट. मख° मखः
साभाट्यं इति पाठान्तरम्.

३०

परिसमाप्तिं यास्यत्युपक्रमादारभ्यापवर्गात् । अतो ब्रवीम्युदीरय त्वमात्मान-
मिति । किंच । अयमप्यध्वर्युः असुरः असुमान्प्रज्ञावान् अतिकुशलोऽ-
स्मिन्यज्ञकर्मणि वेपते मती मत्या वेपते प्रोत्कम्पमानहृदय आस्ते सादरः
प्रह्वीभूतोऽपि नामायमुदीरयेदात्मानं ततोऽहमेन-

- ५ असुर इति कोऽ- यज्ञकर्म तनुयामिति । अतो ब्रवीम्युदीरय
भिधीयते त्वमात्मानमिति । अपि वा असुरो ब्रह्मा । स
हि त्रयीविद्योपजनितप्रज्ञानः । अपि वोद्गाता
असुरः । स हि प्राणेनासुना तद्धान् । उद्धानस्य प्राणवृत्त्यधीनत्वाद्विशेष-
णम् । अपि वा यज्ञाधिदैवतैवान्वादिदैयेतासुर इत्यनेन तस्या आनन्त-
र्यात् । अपि वा सर्व एवैते यजमानादयोऽन्वादिश्येरन् सर्वेषां प्रकृतत्वा-
दसुराः । असुरो वेपत इति सर्व एते यजमानादयोऽसुमन्तो मैतिभिर्वेपन्ते
प्रोत्कम्पमानहृदया आस्ते युष्मदारभोदीरणप्रतीक्षा अपि नामायमग्निरु-
दीरयेदात्मानं ततो नोऽभिप्रेतार्थसाफल्यं स्यादिति । अतो ब्रवीम्युदीरय
त्वमात्मानमरण्यादीनां पितृणामन्यतमौ पितरौ
१५ अग्नेः कौ पितरौ प्रति । अपि वैतावेव पितरौ दम्पती यजमाना-
वग्न्याधेयेन तत्र जननसंबन्धेन पितरौ । हे
भगवन्नग्ने तावेतौ यज्ञफलत्रिपरिणामकाल एतस्मिन्प्रत्युपस्थिते देवयानेन
वा पितृयानेन वा मार्गेणोदीरयोद्गमय यथाप्रार्थितफलप्राप्तये । समान-
मन्यदृक्शेषं पूर्वैषैवाथेन ।
१० यथादित्यो जारशब्देनोच्यते ' तथापि ' अयं ' निगमो भवति '
इति । अन्येऽपि बहवः इत्यपिशब्दः । ' मातु-
अस्यामृच्यादित्यो दिधिषुर्मन्त्रं स्वसुंर्जारः शृणोतु नः । आतेन्द्रस्य
जारः सखा मम ' [ऋ० सं० ६ । ५५ । ५] ॥
एषा गायत्री । भरद्वाजस्यार्षम् । ' एहि वां

- २५ १ ग. च. ज. ' असुरः ' नास्ति. २ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. उद्गावृत्त्वस्य.
३ क. ख. घ. ट. °द्विश्यतेऽसुर°. ४ क. ख. झ. असुरः असुराः वेपते वेपन्त
इति । सर्व°; घ. ट. ठ ड. असुरा वेपते वेपन्त इति । सर्व°. ५ ग. ज. सुम-
तिभि°; च. सुमतिभि. ६ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. पत्नीयजमाना°. ७ क. ख. घ.
°वति । अथान्धे°; झ. °वति । यथान्धे°; ट. °वति । अधीन्धे° इत्य. ८ ग.
२० च. ज. °शब्दः । २५ । मातु°.

विमुचो नपादाघृणे ' [ऋ० सं० ६ । १५] इत्येतस्मिन्पौष्णे सूक्ते ।

मातुः विधिषुम् । माता रात्रिरादित्यस्य । स हि भगवान् रात्र्या जघने प्रातरुदेति कुमार इव स्त्रियाः प्रसवकाले । तेन ज्ञायते रात्रिरेवासौ जायत इति । अतो रात्रिर्माता । तस्याः स एवं धारयिता रोद्धा । तं मातुर्दिधिषुं धारयितारमहम् अन्नवम् उक्तवानस्मि यन्मेऽभिप्रेतम् । स

५

एव चादित्यो मम सखा समानख्यानः । यथै-

आदित्यस्य होतु- वाहमेतस्मिन्यज्ञे जगदनुप्राहके कर्मण्यभिप्रवृत्त
क्ष कीदृशं सख्यम् एवमसावपि तापप्रकाशापाकरसादानवर्षादिलक्षणे
कर्मणि जगदनुप्राहकेऽभिप्रवृत्त इत्येतस्मादावयोः

समानख्यानत्वैम् । स य एवं मम समानख्यानो मध्यमस्य च इन्द्रस्य १०

भ्राता उदकभागहर्ता । अथवा मध्यमस्यैवोदकेन भर्तव्यः । तेन ह्यसौ दीप्यते । स पुनः किं करोतु । यच्च पूर्वमहमन्नं तच्च साधयतु यच्च सांप्रतं वयं ब्रूमस्तच्च शृणोतु नः । श्रुत्वा तदपि साधयत्वित्यभिप्रायः ।

स्वसुर्जार इत्येतस्मिन्मन्त्रे स्वसृशब्देन मन्त्रद्वक्

आदित्यस्य का ' उपसमाह ' । आह । केन पुनः सामान्ये- १५

स्वसा कथं च नेति । उच्यते । ' साहर्चर्याद्रसहरणाद्वा ' ।

भ्राता स्वसा साकं बाल्ये नित्यमेव चरति तथा

चोषसा साकमादित्य इत्येतत्सामान्यम् । आदित्यो हि पृषा । ' अर्थ

यद्रस्मिपोषं पुष्यति तत्पृषा भवति ' इति हि वक्ष्यति [निरु० १२ ।

१६] । तस्मात्पौष्णं एतस्मिन्मन्त्रे जारत्वमेतदादित्यस्य दर्शितम् । रसहर- २०

णाद्दोषाः स्वसास्यीदित्यस्य । भ्रातृस्वस्रोः संभोजनाभिप्रायं सामान्यम् ।

१ ग. ऋ. ज. तस्य. २ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. °त्वम् । यत एवं°. ३ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. °ख्यानः अतो मध्य°. ४ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. °णोतु । श्रुत्वा च तद्°. ५ घ. झ. ट. ठ. ड. अथ केन°. ६ ग. घ. ङ. °चर्याद्वा रस°. ७ घ. झ. ट. ठ. ड. °द्वित्योऽपि द्वि°. ८ ठ. अथर्चर्या° यः ठ. ड. °अथवा रसि° । ९ क. ख. घ. झ. ट. °स्मात्पूष्ण ए°. १० च. °रत्वमित्येवम्°. ११ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. ' अस्य ' नास्ति. १२ क. ख. घ. झ. ट. ड. संभोज°; ट. संभोज° सह.

- ‘अपि त्वयं मनुष्यजार एवाभिप्रेतः स्यात्’ । अप्यादित्यस्वंपि मनुष्य-
जारः पारजायिक इत्यपिशब्दः । अयमेवास्मि-
अत्र जारशब्देन मन्त्रे ‘उदीरय पितरा जार आ भगम्’
मनुष्यजार एवाभि- इत्यभिप्रेतो मन्त्रदृशो नैरुक्तानां वा स्यात् ।
५ प्रेतः स्यान्नादित्यः ‘तथा’ पुनः सति ‘स्त्रीभगः’ एव ‘स्यात्’ ।
भगः ‘भजतेः’ सेवनार्थस्य [धा० १ ।
१०२३] । स हि सेव्यते मैथुनार्थिभिः पुरुषैः । जारो मनुष्यः ।
स हि परकीयां स्त्रियं भोगेन सर्वाङ्गिकेण निर्दयो भूत्वा जरयति
विपरिणामयति म्लानरूपां करोति न तथा निजो भर्ता । तं च
१० दृष्ट्वा तद्दर्शनैवोदीरितं एव स्त्रिया भग उपस्थः पुरुषशिश्रसंप्रयोगोत्कण्ठ-
तयाद्रीभवति । तथैवमरणियोक्त्रादिहस्तानस्मान्युष्मन्मिथिपून्द्दष्ट्रोदीरय
त्वमात्मानं हे भगवन्नग्ने इत्येषं योज्यं जारशब्दे मनुष्यविषये सति ।
‘मेप इति भूतोपमा’ । मेप इत्येषा भूतशब्देनोपमा । ‘मेषो भूतो-
भि यन्नयः’ इत्येष निगमः । निगमप्रसक्तमुच्यते । ‘मिषो मिषतेः’
२५ दर्शनार्थस्य । पर्यायप्रसक्तमुच्यते । ‘तथा पशुः पश्यतेः’ इति । पश्यति
क्षींसी । ‘इत्था धीवंन्तमद्रिवः काण्वं मेध्यातिथिम् । मेषो भूतोऽभि
यन्नयः’ [ऋ० सं० ८ । २ । ४०] ॥
भूतोपमाया उदा- काण्वस्यैव मेधातिथेरोर्षम् । ऐन्द्री गायत्री । हे
हरणम् । अद्रिवः अद्रिवन् वज्रिन् इत्था अमुना प्रकारेण
२० मेषो भूतः । ‘इत्थम्’ अनेन शब्देनामुनेत्ये-
तच्छब्दपर्यायवाचिनाभिगमनप्रकारमेतस्मादेव मन्त्रदृग्दर्शनाद्विज्ञायाभिनयेन
मन्त्रदृग्वर्तमानः काण्वो मेधातिथिर्दर्शयति । हे अद्रिवन् एवमर्थैकत्वान्त-

- १ क. ख. घ. झ. ट. ड. ‘तु’ नास्ति. २ च. °ङ्गिकेन. ३ क. ख. घ.
झ. ट. ड. वृष्टान्दर्शनैवो°. ४ क. ख. घ. झ. ट. °बोदीरय । यथैव
२५ स्त्रिया°; ठ. ड. °बोदीरित एव । यथैव स्त्रिया°. ५ ग. ज. ठ. ड. °योगात्कण्ठ°;
घ. झ. °योगात् आद्री°; ट. योगात् °आद्री° कण्ठतया. ६ ग. च. ज. खरौ
॥ २६ ॥ इत्था°. ७ ग. च. ज. °द्रिवः । काण्व°; घ. झ. ट. °द्रिवः० मि
यन्नयः; ठ. ड. ऋद् न पठ्यते. ८ क. ख. ग. ज. मेध्याति°; च. मेध्याति° धा.
९ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. °तिथेरियमार्षद्. १० च. कण्वो. ११ ग. ज.
३० मेध्याति°; च. मेध्याति° धा. १२ घ. झ. ट. °यन्तकल्प°.

क्षणमेव मेध्यातिथिं धीवैन्तं कर्मवन्तं प्रज्ञावन्तं वा अभिर्यैन् आहूतो यात्रे
 कर्मण्याभिमुख्येनाभ्युद्यतैर्महद्भिर्दावैः यन् गच्छन् आह्वानसमन्तरमेवाधि-
 लम्बमानो मेषो भूतो मेष इव किंचिदप्युत्तरमब्रुवन् तं गौरवावनत्समित्या
 अनेन प्रकारेण अयस्वम् आत्तधानसि । न च तदस्माकमप्रत्यक्षम् । एत-
 स्मादेव मन्त्रदर्शनादखिलं तद्विजानीमो वयं यतोऽतो ब्रूमः । अपवृत्ते ५.
 तस्मिन्काण्डे मेध्यातिथौ सहान्यमन्वन्तरीणैरधिकारिभिरिदानीमस्य मनो-
 रन्तरेऽप्येमेधातिथिप्रापकेण कर्मणा मेधातिथिपदं तदहं प्राप्तवान् ।
 सोऽहं ब्रुवे । यास्ताः काण्डमेधातिथिद्वारेण स्तुतयो नित्याः प्रादुर्भक्तित-
 र्ता एताः सांप्रतमपि वर्न्ते । स त्वमेताः शुश्रूषुर्हवीषि चास्मत्प्रतानि प्रति-
 जिघृक्षुः पूर्वकाण्डमेधातिथिवदस्मानप्यभ्येहि किमर्थं वा नाभ्येषीत्य- १०.
 भिप्रायः ।

‘ अग्निरिति ’ एषा ‘ रूपोपमा ’ । ‘ हिरण्यरूपः स हिरण्यसंदंष्टपां
 नपात्सेदु हिरण्यवर्णः । हिरण्ययात्परि योनेर्निर्वद्या हिरण्यदा ददत्यन्नमस्मै ’

[ऋ० सं० २ । ३५ । १०] ॥ गृत्समदस्ये-

रूपोपमाया उदा- यमार्पम् । त्रिष्टुप् । अपानिपादेवता । कुम्भेष्टको- १५.
 हरणम् पधानेऽग्निचयने विनियुक्ता [मैत्रा० सं० २ ।
 १३ । १ ।] । हिरण्यरूपः हिरण्यसमानरूपः ।

अपि च । सः अपानपात् मध्यस्थानो वैद्युतोऽग्निरादित्यस्य पुत्रोऽपां नत्ता ।
 प्रावृट्काले घर्मातानां प्रजानामन्नार्थिनीनां च हिरण्यसंदंष्टकू हिरण्यमिव
 संदृश्यमानः प्रीतिजनकः । अपि च । स एव हिरण्यवर्णः हिरण्यमिव २०.
 वरणीयः प्रार्थनीयो भूतानाम् । य एवंगुणयुक्तोऽपानपात्स किं करो-
 त्विति । हिरण्ययात्तेजोमयात् योनेः आदित्यार्योद्विनिर्गम्य परिनिपद्य

१ च. मेध्याति° धा. २ ग. ज. धीवन्तं. ३ ठ. ड. अभिनयन्. ४ च.
 ‘ अतो ’ नास्ति. ५ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. ‘ अन्य ’ नास्ति. ६ ग. ज.
 मेध्याति°; च. मेध्याति° धा°. ७ ग. ज. घ. झ. ट. ठ. ड. मेध्याति°; च. २५.
 मेध्याति° धा. ८ घ. झ. ट. ठ. ड. ‘ ताः ’ नास्ति. ९ ग. च. ज. ‘ पमा
 ॥ २७ ॥ हिर°. १० ग. च. ज. घ. ट. ठ. ड. ‘ संवृगिति । गृत्स°. ११ क.
 घ. झ. ट. अपानपात्. १२ घ. ठ. ठ. ड. मध्यमस्था°. १३ घ. ट. ठ. हिर-
 ण्यया°; ठ. ड. अस्मात्पदात्वाक् ‘ हिरण्ययात्परि ’ इत्यर्थे च पठ्यते. १४ क.
 ख. घ. ट. आदित्याद्विनिर्गत्य (घ. ट. ‘ गर्गत्य ’). ३०.

- सर्वतो निषद्य मध्यस्थाने व्याप्यान्तरिक्षलोकमभ्रजालेन । हिरण्यदाः इत्येकं
पदं विसर्जनीयान्तम् । हिरण्यदाः हिरण्यदाता । सोऽपानपात् परिनिषद्य
ददति देदात् अन्नम् अन्नहेतु उदकम् अस्मै यजमानायेति । ' समुद्रा-
दूर्भिर्मधुमां उदारदित्यादित्यमुक्तं मन्यन्ते ' [निरु० ७ । १४] इत्ये-
५ तस्माद्दर्शनादपां पुत्र आदित्यः ' आदूतो अग्निमभराद्विवस्वतः ' [ऋ०
सं० ६ । ८ । ४] इत्यतश्चादित्यस्यापि वैद्युतोऽग्निः पुत्र इत्येवमसावपां-
नपात् अपां नसा ।
' था ' इत्ययं चोर्षमाशब्दः । आह । किमुदाहरणम् । उच्येते ।
' तं प्रत्नथां पूर्वथां विश्वथेमथां ज्येष्ठतांति बर्हिषदं स्वर्विदम् । प्रतीचीनं
१० वृजनं दोहसे गिराशुं जयन्तमनु यासु वर्धसे ' [ऋ० सं० ९ । ४७ ।
१] ॥ अवत्सारः पञ्चदशर्चं सूक्तमपश्यद्वैश्वदेवम् । तस्मिन् वैश्वदेवे सूक्ते
प्रथमामेवैतां जगतीमपश्यत् । वैश्वदेवेषु च सूक्ते-
अस्य मन्त्रस्य ष्वेकदेवता अपि मन्त्रा भवन्त्येव । बाह्वृच्ये वाज-
तासु तासु शाखासु पेये सप्तदशे शस्त्रे विनियुक्तैयम् [आश्व०
१९ मित्रा मित्रा देवताः श्रौ० ९ । ९ । ११] । चरकाध्वर्यवः पुनरनया
मन्थिनं गृह्णन्ति [मैत्रा० सं० १ । ३ ।
११] । तेषां पुनः श्रुतिः । ' प्रजापतेर्वा एते चक्षुषी यच्छुक्रामन्थिना-
वसावादित्यः शुक्रध्वन्द्रमा मन्थी ' [मैत्रा० सं० ४ । ६ । ३ ॥
काठ० सं० २७ । ८] इति । एवं चन्द्रदैवतोऽयं मन्त्रः । अपि वा ' तस्मै
२० सूर्याय सुतमाजुहोत ' [मैत्रा० सं० १ । ३ । १२] इति हवनमन्त्रे
सूर्यश्रवणात्सूर्यदैवतोऽयम् । शौनकस्तु दशतये समाप्ताये मन्त्रदेवता
अनुक्रममाणः ' को नु वां मित्रावरुणौ ' [ऋ० सं०
५ । ४१] इत्यत आरभ्य ' वैश्वदेवान्ये-
शौनकमतम् कादशसूक्तानि ' [बृहदे० ५ । ३६] इत्यं-
२५ वोचत् । तेषां ' तं प्रत्नथा ' इत्येतच्चतुर्थं सूक्तम् ।

- १ घ. ट. ठ. ड. ' सर्वतो निषद्य ' नास्ति. २ घ. ट. ठ. ड. ददाति.
३ घ. ट. ठ. ड. ' च ' नास्ति. ४ च. बोपमा०. ५ ग. च. ज. उच्यते ॥ २८ ॥
तं. ६ ग. च. ज. ठ. ड. पूर्वथा विश्वथेमथेति । अव०; घ. ट. पूर्वथेति ।
अव०. ७ ठ. ड. ' सारः ऋषिः पञ्च०. ८ ग. ज. चन्द्रदेव०. ९ क. ख. घ. झ.
२० ट. ठ. ड. हविराजु०. १० क. ख. ग. ज. सूर्यदेव०. ११ क. ख. घ. ट. ठ. ड.
' इति ' नास्ति.

तेन तन्मत्या वैश्वदेव एष मन्त्रः स्यात् । वाजसनेयिनां पुनरनया शुक्रो
 गृह्यते [वा० सं० ७ । १२ । शत० ब्रा० ४ । १ । ६ । ९] । स
 च ' सा प्रथमा संस्कृतिः ' इत्यनेनैन्द्रेण हूयते [शत० ब्रा० ४ ।
 १ । ६ । २७] । तेन तेषाम्प्यैन्द्र एव । चारके पुनराश्वदेव श्रुतिः
 शुक्रामन्थिनोः । ' तस्मैदितावन्यदेवैत्यौ गृह्येते अथेन्द्राय हूयेते ' [मैत्रा० ५
 सं० ४ । ६ । ३] इति । तेनै ज्ञायते यद्यपि हवनमन्त्र ऐन्द्रो मन्थिन-
 स्तथापि प्रहणमन्त्रो नैन्द्र इति । स एष सर्वथाप्येवं दुरवधारदेवतो मन्त्रोऽ-
 निरुक्तदेवतालिङ्गत्वात् । शण्डामर्कयोस्त्वसुरपुरोधसोः संमोहनार्थमनेनानि-
 रुक्तदेवतालिङ्गेन मन्त्रेणान्यतरः शुक्रामन्थिनोर्गृह्यते । ' शण्डामर्को वा
 असुराणां पुरोहितावास्ताम् ' इत्युपक्रम्य ' तावेतौ शुक्रामन्थिनाववृणा- १०
 ताम् ' इत्युक्त्वा ' तावपनुद्याथेन्द्रायाञ्जुहुवुः ' [मैत्रा० सं० ४ । ६ ।
 ३] इत्युक्तम् । तस्मात्तावनेनानिरुक्तदेवतालिङ्गेन मन्त्रेण संमोह्येते । सौम्यो
 वा स्यादयम् । सोमो ह्युच्यते मन्थिपात्रेण शुक्रपात्रेण गृह्यमाणो गृहीतो
 वा सप्तदशशस्त्रशंसनाभिप्रायेण । हे भगवन् सोम तमिन्द्रं वा वैश्वदेवं
 गणं वा ज्येष्ठराजं ज्येष्ठदीप्तिम् । अथवा ज्येष्ठः श्रेष्ठः सर्वेषां देवानामिन्द्रः १५
 स यस्य राजा सोऽयं ज्येष्ठराट् वैश्वदेवगणस्तं ज्येष्ठराजम् । बर्हिषदम् ।
 बर्हिष्याहूतो यज्वभिर्भ्यः सीदति स बर्हिषत् तं बर्हिषदम् । स्वरिव यो
 दृश्यते सः स्वैर्दृक् तं स्वर्दृशम् । सूर्यसमानदर्शनमित्यभिप्रायः । आशुं
 शीघ्रं जयन्तं जेतव्यानसुरादीन् । तभेवंगुणसंयुक्तमिन्द्रं वैश्वदेवं वा गणं हे
 सोम यैसु यास्वनुवर्षसे पुनः पुनः संस्क्रियसे स त्वं क्रियासु ताम् २०
 तास्वैवस्थितस्त्वं गिरा स्तुत्या सहितस्त्वं प्रतीचीनं यज्ञाभिमुखमिन्द्रं वैश्वदेवं
 वा गणमवस्थाप्य स्ववीर्येण तर्पयित्वास्मै यजमानाय वृजेन धनं दोहसे
 भोक्षि प्रक्षारयसि । कैथं पुनर्धोक्षीन्द्रं वैश्वदेवं वा गणम् । प्रन्था

१ क. ख. घ. ट. ठ. ड. 'मप्ययमेन्द्र'. २ ग. ज. तस्मादेव तौ अन्यः; ठ.
 ड. तस्मादेव तावन्यः. ३ क. ख. घ. ट. ठ. ड. 'वन्यदेवतो गृ'; ग. च. ज. २५
 'वन्यदेवत्यौ. ४ ग. च. ज. तेन न ज्ञा. ५ ग. च. ज. 'मन्त्र एव ऐन्द्रो.
 ६ ग. ज. घ. ट. ठ. ड. 'मन्थिनो गृह्य'. ७ सर्वेषु पुस्तकेषु 'आवृणोथाम्' इति
 पाठः । ' अवृणाताम् ' इति मैत्रायणीपाठः. ८ ठ. ड. 'प्रायेण ' इत्यनन्तरं सर्वा
 अक् पठ्यन्ते. ९ ठ. ड. स्वर्दृशः. १० च. 'दासु' सङ्गदेव. ११ घ. ट. तास्वैव
 स्थि. १२ ग. च. ज. वृजेन. १३ घ. ट. ठ. ड. कथं च पुनः. ३०

- चिरन्तना इव । ये महर्षयो भृग्वादयस्तेषां यथा दुग्धवानसि तथास्माक-
मपि धोक्षि । अपि च । पूर्वेषां स्रष्टृणां यथा दुग्धवानसि तथास्माकमपि
धोक्षि । अपि च । विश्वथा ऋषिपुत्रकाणामृषीणां च सर्वेषां यथा दुग्धवा-
नसि तथास्माकमपि धोक्षि । अपि च । इमथा यथा वर्तमानकालीनानां
५ यजमानानां धोक्षि तथैवास्माकमपीति । एवमेव यथाभिमतदैवत-
योग्यः ।

- इमथेयेतस्मात्प्रसक्तमुच्यते । ' अयम् ' इत्यस्य शब्दस्य का व्युत्पत्ति-
रिति । ' एततरः ' ह्यागततर आसन्नतरो येः ' अमुष्मात् ' दूरस्था-
द्भवति सोऽयमित्युच्यते । आह । ' असौ ' इत्यस्य का व्युत्पत्तिरिति ।
१० उच्यते । ' असावस्ततरोऽस्मात् ' क्षिप्ततर इव विप्रकृष्टत्वाद्भवति ।
आह । कुतः क्षिप्ततरः । उच्यते । ' अस्मात् ' एततरात् । असावित्येत-
स्मात्प्रसक्तमुच्यते । ' अमुथा यथासाविति व्याख्यातम् ' । अमुथेयेत-
द्यथासावित्यनेन व्याख्यातम् । य एवार्थोऽसावित्यनेन शब्देनोक्तो भवति स
एवार्थोऽमुथेत्यनेनाप्युक्तो भवति ।

- १५ ' वदिति ' एषा ' सिद्धोपमा ' । सिद्धैवैषोपमा लोके । आह । कथं
कृत्वा । उच्यते । ' ब्राह्मणवद्वपलवत् ' । ब्राह्मणवदधीते वृषलवच्चक्रो-
शतीति^३ । छान्दसमुदाहरणं ब्रवीति ॥ १६ ॥

- प्रियमेधवदं त्रिवज्जातं वेदो विरूपवत् । अङ्गिरस्वन्मं हि व्रत
२० प्रस्कण्वस्य श्रुधी हवम् [ऋ० सं० १ । ४५ । ३] ॥ प्रिय-
मेधः प्रिया अस्य मेधा यथैतेषामृषीणामेवं प्रस्कण्वस्य शृणु
ह्वानं प्रस्कण्वः कण्वस्य पुत्रः कण्वप्रभवो यथा प्राग्रम-
र्चिपि भृगुः संवभूव भृगुभृज्यमानो न देहेऽङ्गारेष्वङ्गिरा
अङ्गारा अङ्गना अञ्चना अत्रैव तृतीयमुच्छतेत्युच्यते तस्मा-

- २५ १ क. ख. ग. ज. 'अपि० धोक्षि' नास्ति. २ क. ख. घ. ङ. छ. ' यः '
नास्ति. ३ क. ख. 'शतीति ॥ ४ ॥ छ' ; ठ. ड. 'शतीति ॥ १६ ॥ इति
निरुक्तभाष्ये (ड. नैरुक्तभाष्ये) तृतीयाध्याये षोडशः रूपः । छ' . ४ ग. च.
ज. २९ (१८) ; इतरेष्वङ्को नास्ति. ५ छ. त. वृ. ' अञ्चना ' नास्ति.

दत्रिर्न त्रय इति विखननाद्वैखानसो मरणाद्भारद्वाजो
बिरूपो नानारूपो महिषतो महाव्रत इति ॥ १७ ॥

इति तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

‘ प्रियमेधवत् ’ इति । एषा प्रस्कण्वस्यार्पम् । अनुष्टुप् । आग्नेयी । ५
प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते [आश्व० श्रौ०
सिद्धोपमाया उदा- ४ । १३ । ७] । हे जातवेदः महिषत महाव्रत
हरणम् महाकर्मन् । महद्भयस्य भगवतोऽग्नेर्जातवेदसः कर्म
हविर्वहनादिलक्षणम् । तेनैवमामन्त्रयते महि-
व्रतेति । यथैतेषामृषीणां प्रियमेधादीनां श्रुतवानसि पूर्वमाह्वानं शृणोपि वैवं १०
ममापि प्रस्कण्वस्य शृण्वाह्वानमित्याशीः । एषै समस्तार्थः ।

अथैकपदनिरुक्तम् । ‘ प्रियमेधः प्रिया अस्य मेधाः ’ । यज्ञाः
इत्यर्थः । यष्टुमिति वाक्यशेषः । ‘ प्रस्कण्वः कण्वस्य पुत्रः ’ । प्रशब्दस्य
तद्धितार्थत्वं निराह ‘ कण्वप्रभवः ’ । कण्वस्यापत्यमित्यर्थः । ‘ यथा ’
प्रगतमग्रं ‘ प्राग्रम् ’ इत्युच्यते गतशब्दलोपं कृत्वैवमिहापि ‘ कण्वप्रभवः ’ १५
इति वक्तव्ये भवशब्दलोपं कृत्वा व्यत्ययेन च प्रस्कण्व इत्युक्तम् । ‘ भृगु-
भृञ्जमानो न देहे ’ । प्रजापतिना किल शुक्रमात्मीयमादायाग्नौ द्रुतम् ।
ततः ‘ अर्चिषि ’ उवालायां भृगुः नाम महर्षिः ‘ संबभूव ’ । व्यप-
गतेऽर्चिषि ‘ यः अङ्गारेषु ’ संबभूव सोऽङ्गिरा नामोभवत् । त्रिग्रहप्रसक्त-
मुच्यते । ‘ अङ्गारा अङ्कनाः ’ । ते हि यत्र निधीयन्ते तदङ्कितं भवति । २०
तस्मिन्नुत्पन्ने द्वितीये ‘ अत्रैव तृतीयमृच्छतेत्युचुः ’ ये पूर्वोत्पन्नास्ते ।
‘ तस्मात् ’ अत्रैव तृतीय इत्येतस्मादनुव्याहारात् ‘ अत्रिः ’ अभवत् ।
अथवैवमन्यथा स्यात् । अत्रिः । प्रतिषेधार्थोऽत्राकारः । कथम् । ‘ न
त्रयः ’ एवात्र । किं तर्हि । खन्यतामेतदग्निस्थानं चतुर्थोऽप्यत्र भविष्यती-
त्येवमनुव्याहारादत्रिर्भवत् । व्युद्वाग्निं तस्मिन्नग्निस्थाने खाते य उत्पन्नः २५
सः ‘ विखननाद्वैखानसः ’ एवं नाम्ना अभूत् बभूव । ‘ अर्चिःषु अङ्गारेषु

१ क. ख. द. ५; छ. त. १९. २ ड. थ. घ. ‘ इति० पादः ’ नास्ति; छ.
इति तृतीयः; त. इति तृतीयाध्याये तृ; द. इति निरुक्तस्य तृ. ३ घ. ट. ठ.
ड. एवं. ४ च. नामो भवति म. ५ घ. ट. ठ. ड. ‘ नि ’ नास्ति; च. यत्र
धीयनि. ६ क. ख. ग. ज. एव. ७ ग. ज. अर्चिषि.

अत्रैव तृतीयं विखननाद्वैखानसः' इत्यनयैवानुपूर्वतानि निर्वचनान्युप-
पादयितुं शक्यन्ते । तस्मान्मन्त्रपाठविपर्यासेनैतानि निरुक्तानि । ' विरूपो
नानारूपः ' इति ऋग्वेव । ' महिन्नतो महाव्रत इति ' अर्थः । व्रतमिति
कर्मनाम ॥ १७ ॥

५

इति निरुक्तवृत्तौ अष्टमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

अथ लुप्तोपमान्यर्थोपमानीत्याचक्षते सिंहो व्याघ्र इति
पूजार्थांश्वा काक इति कुत्सार्थां काक इति शब्दानुकृति-
स्तद्विदं शकुनिषु बहुलं न शब्दानुकृतिर्विद्यत इत्योप-
१० मन्यवः काकोऽपकालयितव्यो भवति तित्तिरिस्तरणासिल-
मात्रचित्र इति वा कपिश्रलः कपिरिव जीर्णः कपिरिव
जवत ईषत्पिङ्गलो वा कमनीयं शब्दं पिञ्जयतीति वा श्वा-
शुयायी शवतेर्वा स्याद्भ्रतिकर्मणः श्वसितेर्वा सिंहः सहना-
द्धिसेर्वा स्याद्विपरीतस्य संपूर्वस्य वा हन्तेः संह्राय हन्तीति
१५ वा व्याघ्रो व्याघ्राणाध्यादाय हन्तीति वा ॥ १८ ॥

' अथ लुप्तोपमान्यर्थोपमानीत्याचक्षते ' । उपमाधिकारो वर्तते ।
' यदैतत्तत्सदृशमिति ' [निरु० ३ । १३] इत्येतदुपक्रान्तम् । तत्र
शब्दवत्यधोपमा भवन्ति लुप्तोपमाशब्दाश्चेति । तत्र ' अग्निर्नये ' इत्ये-
२० वमादिभिः शब्दैरुपमितिसैतानामर्थानां समान-
अर्थोपमालक्षणम् रूपैरर्थैरुपमानं क्रियत इत्येतदनुक्रान्तम् । अथे-
दानीं येषु पदेषु लुप्यन्ते उपमाशब्दा इवाद्य-
स्तान्यवसरप्राप्तानि व्याख्यास्यामः । तानि पुनरेतान्यर्थोपमानीत्येवमा-

१ ग. ज. 'विरूपो नाम इति' । २ क. ख. ५; ग. १९; इतरेष्वङ्को नास्ति.
२५ ३ ग. च. ज. ' इति निरुक्तवृत्तौ ' नास्ति; ठ. इति निरुक्तवृत्तौ तृतीयाध्याये
सप्तदशः खण्डः ॥ १७ ॥ आवितो निघण्टुमारभ्याष्टमाध्यायस्य तृतीयः पादः.
४ ड. पादः । इति निरुक्तभाष्ये तृतीयाध्याये सप्तदशः खण्डः. ५ छ. त. द.
' स्यात् ' नास्ति. ६ क. ख. द. १; छ. त. २०. ७ क. ख. घ. ट. ठ. ड.
थदेत°. ८ क. ख. ग. ज. ' इति ' नास्ति. ९ ग. 'मित्सिताना°; ज.
१० °मित्सिताना°; च. °मिमीषिताना °त्सि. १० क. ख. घ. ट. ठ. ड. °पुन
रिमान्य°.

घक्षत आचार्याः । निरूढा हीर्यं तेषु संज्ञेत्यभिप्रायः । तानि च पुनरस-
म्भ्रान्नातान्येव निघण्टुसमाह्वये । तेषु वक्तुरभिप्रायगता एत एशोपमा-
शब्दा अर्थतो लिङ्गवन्त इत्यर्थोपमा इत्युच्यन्ते । तान्येतानि भाष्यस्य
विस्तरविषयत्वादसमाह्वानान्यपि सन्त्यवसरप्राप्तानि प्रदर्श्यन्ते । तद्यथा ।

‘ सिंहो व्याघ्र इति पूजायाम् ’ । यो हि पूज्यो ५
पूज्यवाचकान्युप- भवति स उच्यते सिंहो देवदत्त इति । अत्र
मानानि न सिंह एव देवदत्तः । किं तर्हि । सिंहगुण-
स्तत्र कश्चिदस्ति शौर्यादिः । तदभिधानीयं
वाक्यं क्लृप्तोपमाशब्दानामिवादीनामन्यतममनुच्चारयन्नेवं ब्रवीति ‘ सिंहो
देवदत्तः ’ इति । यत्तदनुच्चारणमुपमाशब्दस्य स एव लोप इत्युच्यते । १०

‘ श्वा काक इति कुत्सायाम् ’ । यो हि लौल्यादिदोषसमन्वयेन
कुत्सनीयो भवति स एवमुच्यते श्वायमिति ।
कुत्सावाचकानि च अत्रापि श्वेवायमितीवशब्दैस्य लोपो द्रष्टव्यः ।
धाष्ट्यादिदोषसमन्वयेन यः कुत्स्यते स काकोऽ-
यमित्युच्यते । काकादिशब्दानुदाहरणप्रसक्तान् चिन्नेवीति ‘ काक इति १५
शब्दानुकृतिः ’ । अनुकरणमनुकृतिः । शब्द-

काकादिनामामि स्यानुकृतिः शब्दानुकृतिः । यादृशमेवासौ शब्दं
शब्दानुकृतिमूळानि करोति तैथैषानुकृत्या तस्य नामापि भवति ।
स हि कार्कुकाक्विति वाश्यते तस्मात्स क्कक
इत्युच्यते । ‘ तदिदम् ’ एवं शब्दानुकृतिहेतुकं नाम ‘ शकुनिषु ’ एव । २०
नाम्येषु सत्त्वविशेषेषु । ‘ बहुलं ’ प्रायेणेत्यर्थः । ‘ न शब्दानुकृतिर्वि-
घत इत्यौपमन्वयः ’ । शकुनिष्वपि न शब्दानुकृतिहेतुकं नाम विद्यत
इत्यौपमन्वय आचार्यो मन्यते । किं कारणम् । व्यभिचारिणात् ।

१ क. ख. घ. ट. ठ. ड. 'र्यादिः । अतस्तदभिधानेनोपमास्यं कृत्वा°; ग. ज.
°र्यादिः । तदभिप्राये धानीयं वाक्यं° । २ क. ख. घ. ट. ठ. ड. °श्वेव. ३ ग. ज.
शब्दलोपो° । ४ क. ख. घ. ट. ठ. ड. °दोषसमन्वयेन; च. 'दोष' नास्ति. ५
क. ख. घ. ट. ठ. ड. तथैवा° । ६ ग. ज. काकु काकि°; घ. ट. काकु काकु
इति; ठ. काकुकाकिति; ड. काकुकाकिति. ७ ग. घ. ज. ड. वाश्यते. . २८

- श्यामा दर्वी पुच्छः प्लवो हंस इत्येवमादिषु
शब्दानुकृतिर्न वि- शब्दानुकरणहेतुको नामधेयप्रतिलम्भो नास्ति ।
शत इत्यौपमन्यवः शकुनिपक्षेऽपि शब्दानुकारो न विद्यते । बह-
वो ह्येवंप्रकारा अन्यक्रियाजैर्नामभिरन्विताः
- १ शकुनयः । तत्र यदुक्तं ' तदिदं शकुनिषु बहुलम् ' इत्येतदयुक्तम् । आह ।
तैर्हि कथं काकस्यान्यक्रियाहेतुको नामधेयप्रतिलम्भ इति । उच्यते । स
हि ' काकः अपकालयितव्यो भवति ' उपघातभयात् । स हि यद्यत्सृ-
शति तच्चद्रूपहन्तीत्यपकाल्यते । तस्मात्काक इत्युच्यते । शकुनिव्यसामा-
न्यप्रसक्तमुच्यते । ' तित्तिरिस्तरणात् ' । ' तू प्लवने ' [धा० १ ।
१० ९९४] । उत्प्लव्यासौ गच्छति । ' तिलमात्रचित्र इति वा ' । अथत्र
तिलमात्रचित्रः स भवतीति तित्तिरिः । ' कपिञ्जलः कपिरीव जीर्णः ' ।
यादृशो हि कपिर्मर्कटो जीर्णः सन्वर्णतो भवति तादृशोऽसावपीति कपि-
ञ्जल इत्युच्यते । अथ ' वा कपिरीव जवते ' कपिञ्जलः । ' ईषात्पि-
ञ्जलः ' इति ' वा ' कपिञ्जलः । अथ ' वा कमनीयं ' प्रार्थनीयं
१५ मङ्गल्यं मधुरं वा ' शब्दं पिञ्जयति ' अभिव्यनतीति कपिञ्जलः ।
' एवमादीनि शकुनिनामधेयानि ' एवमादिना प्रकारेणाशब्दानुकृतिपूर्व-
कत्वे सति निर्वक्तव्यानि । ' श्वश्रुयायी ' । श्रु इति क्षिप्रनाम । क्षिप्र-
मसौ शीघ्रत्वादेतीति श्वा । ' श्रवतेर्वा गतिकर्मणः ' । स हि नित्यमेव
गच्छति । ' श्वसितेर्वा ' गतिकर्मण एव । ' सिंहः सहनात् ' । अभि-
२० भवति ह्यसावन्यान्प्राणिविशेषान् । ' संपूर्वस्य वा हन्तेः ' उपसर्गस्थेत्वेर्न ।
' संहाम हन्तीति वा ' । वैयाकरणानामेषा व्युत्पत्तिः । ' व्याघ्रो
व्याघ्राणात् ' । विविधमसौ जिघ्रति व्याघ्रः । तस्य हि घ्राणेन्द्रियं पटु
भर्षति । स हि घ्ननाघ्राय हन्ति । घ्राणेन्द्रिये हि तस्य विशिष्टं ज्ञानम् ।
' व्यादाय हन्तीति वा ' । स किल व्यादाय वक्त्रं विवृतं कृत्वा ततो
२५ हन्ति । अथवा ' व्यादाय हन्तीति ' । यः किल प्रथमे ग्रहे न शक्ति-

१ क. ख. ग. ज. घ. ट. ठ. ड. °क्रिगर्थेर्नाम° । २ क. ख. ग. ज. घ. ट.
ठ. ड. कथं तर्हि. ३ घ. ट. उ. ड. लचद्रूपह°. ४ घ. ट. ठ. ड. °वते योऽसौ कपि°.
५ क. ख. घ. ट. ठ. ड. ' एव ' नास्ति. ६ घ. ट. ठ. ड. °सर्वासात् इत्यप-
येव । संहा° ७ क. ख. घ. ट. ठ. ड. जिघ्रतीति. ८ क. ख. ग. ज. भवतीति.
९ क. ख. °ग्रहे शक्ति°; ठ. ड. शक्ति°.

स्तेन हन्तुं भवति मृगो बान्यो वा कश्चित्तमसावमर्षाद्विकृष्य तस्मिन्नेव प्रदेशे प्रथमग्रहस्थान आनीय ततो हन्ति । सिंहो व्याघ्रः श्वा काक इत्येव-
मनुकम्पार्वीचीनान्येतानि पदानि निरुक्तान्ययमपि निर्वचनप्रकारोऽस्तीति प्रदर्शनार्थम् । सिंहव्याघ्रशब्दयोस्त्रनलोममेव निर्वचनमनुलोमव्याहृयोपप्र-
दर्शनार्थम् । एवं ह्येभे अपि प्राप्ती दर्शिते भवतः ॥ १८ ॥

५

अर्चतिकर्माण उत्तरे धातवश्चतुश्चत्वारिंशन्भेधाविना-
मान्युत्तराणि चतुर्विंशतिर्भेधावी कस्मान्भेधया तद्दान्भ-
वति भेधा मतौ धीयते स्तोतृनामान्युत्तराणि त्रयोदश
स्तोता स्तवनाद्यज्ञनामान्युत्तराणि पञ्चदश यज्ञः कस्मा- १०
त्प्रख्यातं यजतिकर्मेति नैरुक्ता याञ्चो मवतीति वा यजु-
रज्ञो मवतीति वा बहुकृष्णाजिन इत्योपमन्ववो यजू-
ष्येनं नयन्तीति वरिष्कनामान्युत्तराण्यष्टावृत्तिकस्मादीरण
ऋग्यष्टा भवतीति शाकपूणिर्ऋतुयाजी भवतीति वा याञ्चाकर्माण
उत्तरे धातवः सप्तदश दानकर्माण उत्तरे धातवो दशाध्येषणाक- १५
र्माण उत्तरे धातवश्चत्वारः स्वपितिसस्तीति द्वौ स्वपितिकर्माणौ
कूपनामान्युत्तराणि चतुर्दश, कूपः कस्मात्कुपावं भवति कुप्यतेर्वा
स्तेननामान्युत्तराणि चतुर्दशैव स्तेनः कस्मात्संस्त्यानमस्मिन्याप-
कमिति नैरुक्ता निर्णीतान्ताहितनामधेयान्युत्तराणि षट् निर्णीतं २०
कस्माभिर्णिक्तं भवति दूरनामान्युत्तराणि पञ्च दूरं कस्माद्द्वृतं
भवति दुरयं वा पुराणनामान्युत्तराणि षट् पुराणं कस्मात्पुरा
नवं भवति नवनामान्युत्तराणि षड्वेव नवं कस्मादापीतं भवति
॥ १९ ॥

१ क. ख. घ. ट. ड. 'वा' नास्ति. २ च 'व्यास्योपमादर्श'°.
३ ग. झ. 'हि' नास्ति. ४ क. ख. १; ग. २०; ट. ड. १८ इति निरुक्तवृत्तौ
[ड. निरुक्तमध्ये] तृतीयाध्याये अष्टादशः खण्डः; इतरेष्वज्ञे नास्ति. ५ क. ख.
६ त. द. 'स्तोता स्तवनात्' नास्ति. ६ क. ख. षडेव; छ. त. द. षडेव.
७ क. ख. द. २; उ. त. २१.

‘ अर्चतिकर्माण उच्यते धातवश्चतुर्धत्वारिंशत् ’ । अर्चतिकर्माणः
अर्चत्यर्थाः पूजयत्यर्थाः । उच्यते उपमाशब्देभ्यः । पूजायामवश्यंभावि-
म्युपमेत्युपमाशब्देभ्योऽनन्तरमर्चतिकर्माणः समासनाताः । कियन्तः पुनस्ते ।
चतुर्धत्वारिंशत् । कतमे पुनस्तं । ‘ अर्चति गायति ’ [निघ० ३ । १४]

५ इत्येवमादयः ।

य एतेऽर्चतिकर्माण एतैर्हि मेधाविन एवार्चन्ति । एत एवाधिक्रियन्ते ।
तैस्त एव हि स्तोतुं शक्नुवन्ति । नेतरेऽमेधसः । तस्मादर्चतिकर्मभ्यः
‘ उत्तराणि मेधाविनामानि ’ । कियन्ति पुनस्तानि । ‘ चतुर्विंशतिः ’ ।
कतमानि पुनस्तानि । ‘ विप्रः धीरः विप्रः ’ [निघ० ३ । १५] इत्ये-
१० वमादीनि । विविधानर्थानस्व प्राप्तुं प्रज्ञेति विप्रः । धीः प्रज्ञा । तद्वान्धीरः ।
रो मत्वर्थे । विगृह्य सदसि कथयतीति विप्रः । इत्येवमादि । आह ।
‘ मेधावी कस्मात् ’ । उच्यते । स हि ‘ मेधया तद्वान् भवति ’ ।
आह । ‘ मेधा ’ कस्मात् । सा हि ‘ मतौ धीयते ’ । मतिर्बुद्धिः ।
तस्यां या पुरुषशक्तिरभिव्यज्यते सा मेधा इत्युच्यते ।

१५ य एव मेधाविनस्त एव स्तोतुं शक्नुवन्तीति मेधाविनामभ्यः ‘ उत्त-
राणि ’ स्तोतृनामानि । कियन्ति पुनस्तानि । ‘ त्रयोदश ’ । कतमानि
पुनस्तानि । ‘ रेभः जरिता कारुः ’ [निघ० ३ । १६] इत्येवमादीनि ।
रेभो रेभतेः स्तुत्यर्थस्य [धा० १ । ३८५] । जरिता जरतेः स्तुत्यर्थ-
स्यैव । कारुः कर्ता स्तोमाकाभित्येवमादि योज्यम् । प्रत्यक्षश्चित्वादास्य
२० शब्दस्य नोक्तं स्तोता कस्मादिति ।

यज्ञेष्वेव ह्यलिशयेन देवतानां स्तुतयः प्रयुज्यन्त इति स्तोतृनामभ्यः
‘ उत्तराणि यज्ञनामानि ’ । कियन्ति पुनस्तानि । ‘ पञ्चदश ’ । कत-
मानि पुनस्तानि । ‘ यज्ञः धेनः अप्वरः मेधः ’ [निघ० ३ । १७]
इत्येवमादीनि । आह ‘ यज्ञः कस्मात् ’ । उच्यते । यदेतत् ‘ प्रख्यातं यज्ञति-
२५ कर्म ’ लौकवेदयोरेतोदेव भावसाधनशब्देनोच्यते यज्ञं यज्ञ इति ।
अथ वा याज्ञौ भवतीति यज्ञः । याच्यते ह्यत्र । ‘ यज्ञो वै देवानामसं
समभूतं भूत्याः समभावयामिति ह विज्ञायते ’ । तस्माद्याचनायज्ञः । अथ

१ इ. ड. °रिंशदिति । अर्चं०. १ म. च. ज. ‘ उच्यते ’ नास्ति. ३ क. ड.
ड. ड. वैस्त एवा०. ४ क. ल. व. ड. ड. एत एव०. ५ क. ल. ग. च. क.
६० ड. ड. ड. ° प्राच्येन इत्ये.

‘वा यजुर्भिः’ अयम् ‘उजः’ इव संज्ञित इव ‘ भवति ’ बहुत्वादत्र यजु-
षाम् । अथवा ‘ बहुकृष्णाजिन इत्यौपमन्यवः ’ । यद्यदत्र दृश्यते प्रति-
विशिष्टं साधनं किञ्चित्तत्कृष्णाजिनमिति यज्ञः । सोमे तावदजिनद्वयं
यजमानेऽप्यजिनद्वयमवहन्यमानेषु हि हविःष्वजिनं धर्मपात्रेष्वप्यजिनमेवं
बहुकृष्णाजिनम् । अथ ‘ वा यजुंध्येनम् ’ उपक्रमादारम्यान्तं ‘ नय-
न्तीति ’ यज्ञः । वनतिः कान्त्यर्थः । काम्यन्ते हि यज्ञाद्ग्रामपशुस्वर्गा-
दयः । तस्मात्स वेनः यज्ञ इत्युच्यते । ममेदं दास्यतीत्येवं यज्वभिर्स्तत्फलं
प्रार्थ्यत इति मेघः । इत्येवमादि ।

यज्ञसंबन्धेनैव ‘ ऋत्विङ्नामान्युत्तराण्यष्टौ ’ । ऋत्विजां नामानि
ऋत्विङ्नामानि । कियन्ति पुनस्तानि । अष्टौ । कतमानि पुनस्तानि । १०
‘ भरताः कुरवः ’ [निघ० ३ । १८] इत्येवमादीनि । भ्रियन्ते दक्षि-
णाभिर्स्तं इति भरताः । कुर्वन्ति कर्माणीति कुरवः । इत्येवमादि । आह ।
‘ ऋत्विक्स्मात् ’ । उच्यते । ईरणः । ईरयिता हि स स्तुतीनां भवतीति
ऋत्विक् । ‘ ऋग्यथा भवतीति शाकपूणिः ’ । ऋग्भिर्द्वासौ यजतीति ऋत्विक् ।
‘ ऋतुयाजी भवतीति वा ’ । स हि काले काले देवता यजतीति वा । १५
ऋतौ याजयतीति वा । स हि काले काले एव याजयते नाकाले ।

ऋत्विक्संबन्धेनैव ‘ याच्ञाकर्माण उत्तरे धातवः सप्तदश ’ । कतमे
पुनस्त इति । ‘ ईमहे यासि मन्महे ’ [निघ० ३ । १९] इत्येवमादयः ।

याष्णासंबन्धेनैव ‘ दानकर्माण उत्तरे धातवो दश ’ । कतमे पुनस्त
इति । ‘ दाति दाशति दासैति ’ [निघ० ३ । २०] इत्येवमादयः । २०

दानसंबन्धेनैव ‘ अध्येषणाकर्माण उत्तरे धातवश्चत्वारः ’ । कतमे
पुनस्त इति । ‘ परिल्लव पवस्व ’ [निघ० ३ । २१] इत्येवमादयः ।
स्मृत्कृत्य प्रार्थनाध्येषणेत्युच्यते ।

१ क. स. घ. ट. ठ. ड. ‘ इव ’ नास्ति. २ क. ख. घ. ट. ठ. ड. धर्मो-
पाजितं धर्मपा°. ३ क. ख. घ. ट. ठ. ड. °कृष्णाजिनः. ४ क. ख. घ. ट. ठ.
ड. °ज्वभिरस्मात्फलं; म. अ. °ज्वभिस्तस्मात्फलं. ५ ग. अ. भ्रियन्ति. ६ क. ख.
घ. ट. ठ. ड. ‘ ते ’ नास्ति. ७ क. ख. ग. अ. ‘ काले ’ सङ्क्षेप. ८ क. ख.
घ. ‘ काले ’ सङ्क्षेप. ९ च. दाशते १० क. ख. घ. ट. ठ. ड. °स्तत्कृत्य
धातुभिर्दातुं प्रतिब्रवीतुणां प्रार्थं.

याभ्यमानो हि सर्व एव स्वपितृत्यभेषणाकर्मभ्य उच्यते ' स्वपिति-
कर्माणौ ' । कतमौ पुनस्ताविति । स्वपिति सस्ति इति [निघ० ३ ।
२२] । स्वशब्देनैवोच्चार्य द्विग्रहणमवधारणार्थमेतावेव ' द्वौ ' निगमे-
न पुनस्तृतीयोऽस्तीति । अस्पत्वाद्वा द्विग्रहणम् ।

- ५ कूपमेव ह्याश्रित्य मरौ सुप्यते । सुतः कूप इव पतितो भवतीति वा ।
स्वपितिकर्मभ्यामनन्तराणि कूपनामान्युच्यन्ते । कियन्ति पुनस्तानि ।
' चतुर्दश ' । कतमानि पुनस्तानि । ' वैत्रः कौरुः खातः ' [निघ०
३ । २३] इत्येवमादीनि । त्रियते ह्यसावुदकार्थमिति वैत्रः । कमुदक-
सत्रेति कार्हेः । इत्येवमादि । आह ' कूपः कस्मात् ' । उच्यते । ' कुपानं-
भवति ' । यत्र ह्यसौ भवति तत्र कुत्सितं पानं भवति साधनापेक्षत्वात् ।
१० ' कुप्यतेर्वा ' । यत्संबन्धात्तत्रोदकार्थिनः कुप्यन्ति ।

- ' स्तेननामान्युत्तराणि चतुर्दशैव ' । कूपमाश्रित्य मुष्णन्ति स्तेना-
इत्यतः कूपनामभ्य उत्तराणि स्तेननामानि । कियन्ति पुनस्तानि ।
चतुर्दशैव । कतमानि पुनस्तानि । ' त्रिपुः रिपुः ' [निघ. ३ ।
१५ २४] इत्येवमादीनि । परेभ्यो धनान्यपहृत्यातिशयेनासावात्मानं भृत्यांश्च
तर्पयतीति त्रिपुः । लिम्ब्यसावात्मानं पापेनेति रिपुः । इत्येवमादि । आह ।
' स्तेनः कस्मात् ' । उच्यते । ' संस्त्यानं ' संहतम् ' अस्मिन् पापकं-
कर्म भवति ' इति ' एवं ' नैरुक्ताः ' मन्यन्ते । वैयाकरणानामन्यथापि-
स्यादित्यधिप्रायः ।

- २० ' निर्णोतान्तर्हितनामभेयान्युत्तराणि षट् ' । निर्णोतस्य चान्तर्हितस्य
नामभेयानि निर्णोतान्तर्हितनामभेयानि । उत्तराणि प्रकृतेभ्यः स्तेन-
नामभ्यः । स्तेना एवै ह्यन्तर्हिता भवन्तीत्येष संबन्धः स्तेननाम्नामन्तर्हित-
नाम्नां च । कतमानि पुनस्तानि । ' निष्यं सस्वः सनुतः ' (निघ. ३।२५)
इत्येवमादीनि । निर्णोतमिष निष्यम् । सुप्तमिव सस्वः । सन्ततमिव सनु-
ताः । इत्येवमादीनि ।

१ क. ख. घ. ट. ठ. ड. अपि. २ ग. च. ज. ' वा ' नास्ति. ३ ग. च.
ज. वत्रिः; ट. वत्रः. ४ क. ख. ज. कातुः. ५ च. संबन्धाच्च. ६ ग. च. ज.
२३ शस्विन्. ७ ठ. ड. ह्य. ८ च. विलीनमिनः; ठ. ड. निर्णोतमेव.

‘दूरनामान्युत्तराणि पञ्च’ । अन्तर्हितं यद्भवति दूरं इव हि तद्भवतीत्येष
संबन्धः । कतमानि पुनस्तानि । ‘आके पराके पराचैः’ [निघ. ३ ।
२१] इत्येवमादीनि । आ कियतो देशादितद्दत्तं इति विश्वातव्यमेतद्भवती-
त्याके । पराके पराक्रान्ते । पराङ्मुखमञ्चितं पराचैरित्येवमादि । यथैव
श्रुतानि छन्दसि तथैवैतानि समाम्नातानि । आह । ‘दूरं कस्मात्’ । उच्यते । ५
‘द्रुतं’ हि तत् ‘भवति’ अश्वनो महत्त्वात् । ‘दुरयं वा’ । दुःखं हि
तद्भवत्येते । प्राप्यत इत्यर्थः ।

दूरसंबन्धेनैव ‘पुराणनामान्युत्तराणि षट्’ । समातं हि कालाश्वनोर्भ-
हृत्त्वं दूरपुराणयोः । कतमानि पुनस्तानि । ‘प्रत्नं प्रदिवः प्रवयाः’
[निघ० ३।२७] इत्येवमादीनि । प्राक्त्वं प्रत्नम् । प्राग् युतिमदासीदिति १०
प्रदिवः । प्रकृष्टवयाः प्रवयाः । इत्येवमादि । आह । ‘पुराणं कस्मात्’ ।
उच्यते । तद्धि ‘पुरा नवं भवति’ न वर्तमानकाले ।

‘नवनामान्युत्तराणि वैडेव पुराणसंबन्धेनैव । कतमानि पुनस्तानि ।
‘नवं नूनं नूतनम्’ [निघ० ३ । २८] इत्येवमादीनि । आह । ‘नवं
कस्मात्’ । उच्यते । तद्धि सद्य एव कुतश्चित् ‘आनीतं भवति’ । क्षिप्रो- १५
त्पन्नं नूतनमित्येवमादि ॥ १९ ॥

द्विंश उत्तराणि नामानि प्रपित्वेऽभीक इत्यासन्नस्य प्रपित्वे
प्राप्तेऽभीकेऽभ्यक्ते । आपित्वे नः प्रपित्वे त्रुयमा गहि । अभीके
चिदु लोककृदित्यपि निगमौ भवतः । दभ्रमर्भकमित्यल्पस्य । २०
दभ्रं दभ्रोतेः सुदम्भं भवत्यर्भकमवहृतं भवति । उपोप मे परामृश
मा मे दभ्राणि मन्यथाः । नमो महद्भयो नमो अर्भकेभ्य इत्यपि
निगमौ भवतः । तिरः सत इति प्राप्तस्य तिरस्तीर्णं भवति सतः
संसृतं भवति । तिरश्चिदर्थया परिवर्तिर्यातमदाभ्या । पात्रेव
भिन्दन्सत एति रक्षस इत्यपि निगमौ भवतः । त्वो नेम इत्यर्धस्य २५
त्वोऽपततो नेमोऽपनीतोऽर्धं हरतेर्विपरीताद्धारयतेर्वा स्यादुवृष्टं
भवत्यृध्रोतेर्वा स्यादृद्धतमो विभागः । पीयति त्वो अनु त्वो

१ क. ख. घ. ट. ठ. ड. दूरवत्तद्गं. २ ग. ष. ज. पलेव. ३ क. ख. २;
ग. २१; ठ. ड. १९ इति निरुक्तवृत्तौ [ड. निरुक्तभाष्ये] तृतीयाध्याये एकोन-
विंशः खण्डः; इतरेष्वष्टौ नास्ति.

- मृणाति । नेमे देवा नेमिऽसुरा इत्यपि निगमौ भवतः । ऋक्षाः
 स्तृभिरिति नक्षत्राणां नक्षत्राणि नक्षतेर्गतिकर्मणो नेमानि सञ्च-
 णीति च ब्राह्मणमृक्षा उदीर्णानीव ख्यायन्ते स्तृभिस्तीर्णानीव
 ख्यायन्ते । अमी य ऋक्षा निहितास उच्चा । पश्यन्तो घामिव
 ५ स्तृभिरित्यपि निगमौ भवतः । वञ्चीभिरुपजिह्विका इति सीमि-
 कानां वञ्चथो वचनात्सीमिका स्यमनादुपजिह्विका उपजिह्वया ।
 वञ्चीभिः पुत्रमद्युवो अदानम् । यदत्युपजिह्विका यद्वञ्ची अति-
 सर्पतीत्यपि निगमौ भवत ऊर्दरं कृदरमित्यावपनस्योर्दरमुदीर्णं
 भवत्यूर्जे दीर्णं वा । तमूर्दरं न पूणता यवेनेत्यपि निगमौ भवति ।
 १० तमूर्दरमिव पूरयति यवेन कृदरं कृतदरं भवति । समिद्धो अञ्ज-
 न्कृदरं मतीनामित्यपि निगमो भवति ॥ २० ॥

- ‘ द्विश उत्तराणि नामानि ’ । द्वे द्वे द्विशः । उत्तराणि ‘ प्रपित्वे
 अभीके ’ [निघ० ३ । २९] इत्येवमादीनि । व्याख्यातानि पृथिवी-
 १५ नामभ्य आरभ्य एकैकस्यार्थस्य बहूनि नामधेयानि । इदानीमेकैकस्य द्वे
 द्वे नामनी वाचके समास्राते प्रपित्वे अभीक इत्येवमादीन्याद्यावापृथिवी-
 नामभ्यो यावत् ।

- अधुनैवमुक्त्वा सामान्यतो विशेषत एकैकं व्युत्पाद्य उदाहरणैरेव दर्श-
 यति । तद्यथा । ‘ प्रपित्वे अभीके इत्यासन्नस्य ’ एते नामनी भवत इत्ये-
 २० वमादि । प्रपित्वे प्राप्ते इत्यर्थः । ‘ अभीके अभ्यके ’ । आभिमुख्येना-
 श्रिते अभ्यागते । इदानीमुदाहरणे ब्रवीति । ‘ आपित्वं नः ’ ‘ अभीके
 चित्तं ’ ‘ इति निगमौ भवतः ’ ।

यथा गौरो अपो कृतं तृष्यनेत्येवोरिणम् । आपित्वे नः प्रपित्वे

- १ छ त्र. भवतः २२ । वञ्ची°; व. भवतः । १ । वञ्ची. ° २ क. ख. छ त. द. ‘ वञ्चीभिः ०
 २५ अज्ञानं नास्ति. १ क. ख. छ. त. द. निगमो भवत्पूर्दरं. ४ क. ख. १; छ.
 त. द. अज्ञो नास्ति. ५ क. ख. घ. ट. ठ. ड. उत्तराणीति प्रपि°. ६ घ. ट. ठ.
 ड. ‘ इति ’ नास्ति ७ घ. ट. ° दीनि व्याख्या°; ठ. ड. ° दीनि व्याख्यातानि । पृथि°.
 ८ क. ख. घ. ट. ठ. ड. एकैकार्थस्य. ९ क. ख. घ. ट. ठ. ड. विशेषेण.
 १० च. वेत्. ११ ग. च. ° वतः । ३० । यथा°. १२ ग. च. ज. कृतं । रेन्द्य°;
 ३० घ. ट. कृतं ० तथा पिव.

तूष्मा गहि कण्वेषु सु सचा पिबे ' [ऋ० सं०
 प्रपित्वे इत्यस्योदाहरणम् ८ । ४ । ३] ॥ ऐन्धेवा । बृहती ।
 देवातिथेः काण्वस्याभिमम् । महाव्रते बृहतीसहस्रे
 शस्यते [ऐ० आ० ५ । २ । ४] । हे इन्द्र यथा
 येन प्रकारेण गौरः गौरमृगः अत्रैरणमपगतार्णमपगतोदकं मरुदेशं ५
 हित्वा तूष्यन् तृषा बाध्यमानः अपा कृतमपानीयमापानयोष्यं यत्र नास्ति
 स्वल्पोदकत्वाच्चैत्र कृतमुदकेन वा कृतं जलाशयस्थानं तडागमन्यद्वा
 शीघ्रमेत्येवं त्वमप्येतस्मिन्नापित्वे अपानकाले प्रपित्वे प्राप्ते तूयं क्षिप्रमा-
 गहि आगच्छ । आगत्य च य एष सोमः कण्वेषु एष्वृष्विधु वर्तते तमेभि-
 रेव ऋत्विग्भिः सचा साकं सु सुष्ठु सह स्थित्वा पिबेति संयोगेन तूष्यन् । १०

‘ प्रोष्वस्मै पुरोरथमिन्द्राय शूपमर्चत । अभीके चिद् लोककृत्सङ्गे समस्तु
 वृत्रहास्माकं बोधि चोदिता नभन्तामन्यकेषां
 ‘ अभीके ’ इत्यस्य ज्याका अधि धम्बसु ’ [ऋ० सं० १० ।
 १३३ । १] ॥ सुदासः पैजवनस्येयमार्षम् ।
 अतिच्छन्दाः । सर्वपृष्ठायां मैत्रायणीयके देवताव्यस्यैययागे शाक्करस्येन्द्रस्य १५
 चरोर्याज्यैषा रैवतस्य पुरोनुवाक्या [मैत्रा० सं० २ । ३७ ॥ ४ । १२ । ४] ।
 बाह्वृष्ये पुनरियमेव षोडशिनः षोडशिशस्त्रे शस्यते [आश्व० श्रौ० ६ ।
 २ । ६ ।] । हे स्तोतारः प्रो प्रकर्षेण सु प्रशस्ताभिः स्तुतिभिः अस्मै
 इन्द्राय तुष्टयर्थं पुरोरथम् अप्रतोरथमेतत् शूपं बलम् अर्चत स्तुत ।
 कं च पुनरर्थमभिसंधायार्चतेति । अभीके चिद् लोककृत् । अभीके अभ्यागते २०
 एतस्मिन् सङ्गे सङ्ग्रामकाले प्राप्तेषु समस्तु संभक्षयितृषु उद्यतायुधेषु शत्रुषु
 लोककृत् स्थानकृत् एषु वृत्रहा शत्रुहन्ता इन्द्रो भविष्यतीत्येतमर्थम-
 भिसंधाय प्रार्चतास्मै यूयमिन्द्राय पुरोरथं शूपमिति । एवमन्यान्स्तोतृ-
 न्संबोध्यात्मनापि प्रवृत्ते वक्तुम् । हे भगवन्निद्रास्माकं बोधि बुध्यस्वैताः
 स्तुतीर्मा परेयाम् । बुद्ध्वा चैषाः चोदिता अनुज्ञाता जनस्य भव । नभन्तां २५

१ घ. ट. गौरमृतः. २ ग. ज. अबिरणम्. ३ च. कृतं पानीययोष्यं नास्ति. ४
 च. °त्वात् । अपानीयमात्रकृतम् उ३. ५ च. अपानं. ६ घ. ट. ठ. ड. सह
 संयोगेन. ७ ग. तूष्यन्. ३१ । प्रो°; ज. तूष्यन् । २१ । प्रो°; च. तूष्यन्
 । ३१ । प्रो°. ८ ग. च. ज. °रथं । सुदासः°; घ. ट. ठ. ड. °रथं घन्वसु. ९ क.
 ख. ग. ज. ठ. मैत्रावरुणीयके. १० क. ख. घ. ट. ठ. ड. °व्यस्ये ययागे. ११
 क. ख. ग. ज. ‘ षोडशिनः ’ नास्ति. १२ घ. ट. °मिन्द्रस्य.

मा भूवन्नन्यकेषाम् अन्येषां ज्याकाः ज्याः अधिधन्वसु । अवतत-
उर्ध्वधनुषो हतसर्वोद्यमा एते अस्मद्विपो युष्मदनुग्रहाद्भवन्त्वियमिप्रायः ।

‘ दध्नमर्भकमित्यल्यस्य ’ एते नामनी । ‘ दध्नं दध्नोतिः ’ वधार्थस्य
तद्धि ‘ सुदध्नं भवति ’ सुच्छेदं भवत्यल्पत्वात् । ‘ अर्भकमवहृतम् ’ ।
५ ह्रस्वमित्यर्थः । ‘ उपोप मे परामृश ’ ‘ नमो महद्भयो ’ ‘ इत्यपि
निगमौ भवेतः ’ ।

‘ उपोप मे परा मृश मा मे दध्नाणि मन्यथाः । सर्वाहमस्मि रोमश
गन्धारीणामिवाविका ’ [ऋ० सं० १।१२६ ।

‘ दध्नम् ’ इत्यस्य ७ ।] ॥ भावक्यस्येवमार्थस्यै । अनुष्टुप् । भाव-
१० यवमेव सा भर्तारं तेनानुपेयमाना ब्रवीति ।

हे राजन् उपगम्य उपस्त्रिय च मे मम परामृश यः प्रदेशः पुरुषेण स्त्रियाः
परार्भेष्टव्यः । किञ्च मा मे दध्नाणि मन्यथाः । अल्पकानि लोमानि मा
मन्यथाः । जानेऽहमेतद्यथालोमिकाया उपगमः प्रति^{१०}पिद्धः स्मृतौ ‘ नाजात-
लोभ्योपहासमिच्छेत् ’ [गो.भि० गृ० ३ । ५ । ३] इति । यतस्ते

१५ वेदयामि सर्वाहमस्मि रोमशा । सर्वेष्वेवावयवेषु ममोत्पन्नानि रोमाणि येषु
स्त्रीणामुत्पद्यन्ते । कथं च पुनरहमस्मि रोमशा । गन्धारीणामिवाविका ।
गन्धारदेशजातानामविकानां मध्ये या सुष्ठु रोमशा भवेत्तथाहमस्मि रोमशा ।
निःशङ्को मामुपगच्छेत्यभिप्रार्थैः ।

‘ नमो महद्भयो नमो अर्भकेभ्यो नमो युवभ्यो नम आशिनेभ्यः ।

२० यजाम देवान्यर्दि शक्रवाम मा ज्यायसः शंसमा

‘ अर्भकम् ’ इत्यस्य वृक्षि देवाः’ [ऋ० सं० १ । २७ । १३] ॥

त्रिष्टुप् । शुनःशेषस्यार्थम् । होतृजपे विनियोगः

[आश्व० श्रौ० १ । ४ । ९] । नमो महद्भयः नमो महत्परिमाणेभ्यो
देवेभ्यः । नमो अर्भकेभ्यः अल्पपरिमाणेभ्यः । नमो युवभ्यः यौवनवद्भयः ।

२५ नम आशिनेभ्यः व्यापिभ्यः । यजाम देवानेतस्मिन्नुपस्थिते यागकाले यदि
शक्रवाम । अल्पश्रुतविज्ञाना वयमत एव ब्रूमो यदि शक्रवामेति । वयमीदृशाः

१ च. ‘अन्येषां’ नास्ति. २ ग. ज. °ततधनु°. ३ ठ. ड. °त्यस्येति । एते°. ४ ठ. ड. महद्भयां नमो अर्भकेभ्य इत्य°. ५ ग. ज. °वतः । १२ । उपो°. ६ ग. च. ज. मे परामृश । भाव°; घ. ट. मे० विका. भाव°. ७ ठ. ड. °मार्थम् । रोमशा ऋषिकं । अनु°. ८ ग. च. घ. परामृशव्यः; अ. परामृशव्यः; ट. परामृशव्यः° प्र. ९ च. लोमकानि. १० च. प्रतिनिषिद्धः. ११ घ. ट. यतोऽतस्ते°. १२ ग. १२ °प्रायः । ३३ । नमो°. १३ ग. च. ज. घ. ट. अर्भकेभ्यः । त्रिष्टुप्.

सन्तो युष्मान्महे । हे ज्यायसो देवा युष्माकमेव शंसितारं सन्तमल्ये
वा महति वा कस्मिंश्चिदुःशस्ते मा वृक्षि मा अस्मान् छिन्त यज्ञफलात् ।
को हि नाम नापराध्यतीत्यभिप्रायः ।

‘ तिरः सत ’ इति प्रातस्य एते नामनी भवतः । अप्रातस्यैकेऽधी-
यते । तथापि योज्यम् । ‘ तिरस्तीर्ण ’ हि तद् ‘ भवति ’ दूरमध्वानम् । ५
‘ सतः संसृतं भवति ’ एकीभूय सृतं भवति । ‘ तिरश्चिदर्थया परिवर्तिर्या-
तमदाभ्या ’ ‘ पात्रेव भिन्दन्सत एति रक्षसः ’ ‘ इत्यपि निगमौ भवतः ’ ।

अश्विनावेह गच्छतं नासत्यां मा वि वेनेतम् । तिरश्चिदर्थया परिव-
र्तिर्यातमदाभ्या माध्वी मम श्रुतं हवम् ’ [ऋ० सं० ५ । ७५ । ७] ॥

पङ्क्तिराश्विनी । अत्रस्यैरात्रेयस्यार्षम् । प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते १०
[आश्व० श्रौ० ४ । १५ । १] । हे अश्विनौ

‘ तिरः ’ इत्यस्य नासत्यौ भागच्छतं युवाम् इह अस्मिन्ध्वे
सोमं पातुं मम । किंच । मा विवेनेतं मा
विगतकामौ भूतं युवामाहूयमानौ मया । किंच तिरश्चिदर्थया । तिरोऽपि
अप्रातेऽपि दूर एव स्थाने यद्यवस्थितौ स्थस्तथापि अर्थया ईश्वर्यापि १५
स्थगत्या देवगत्या शीघ्रमायातम् । द्विवचनं वा सात्रप्रहत्वात्पदस्य ।
किंच परिवर्तिर्यातम् । यद्यपि कश्चिदनिर्वृत्तौ स्थस्तथापि परिवर्तनं कृत्वा
तत् आयातम् । हे अदाभ्या अहिंस्यौ अनुपहिंसितौ । अथवा अदब्धया
अनुपहिंसितया गत्या आयातम् । हे माध्वी मधुसोममिश्रं पेयं ययोः ।
श्रुतं शृणुतं हवम् आह्वानम् । श्रुत्वा चाविलम्बमामौ शीघ्रमायातमि- २०
व्यभिप्रीयः ।

‘ इन्द्रो यातूनामभवत्पराशरो हविर्भर्थीनामभ्या ३ विवांसताम् । अभीदुः
शक्रः परशुर्यथा वनं पात्रेव भिन्दन्सत एति
‘ सतः ’ इत्यस्य रक्षसः ’ [ऋ० सं० ७ । १०४ । २१] ॥
वसिष्ठस्यार्षम् । जगती । इन्द्रो यातूनां यातु- २५

१ क. ख. घ. ट. ठ. ड. ज्यायसो ज्यायांसो देवा । २ ठ. ड. ‘मास्मान्वा-
च्छितयज्ञः’ । ३ ग. ‘वतः । ३४ । अश्वि०. ४ ग. च. ज. नासत्या । पङ्क्तिः’
घ. ट. नासत्याः हवम्. ५ ठ. ड. इयमवस्यो’ । ६ क. ख. घ. ट. ठ. ड. ‘अपि’
नास्ति. ७ क. ख. घ. ट. ठ. ड. शीघ्रमायातम्. ८ च. ट. ‘दानवृत्तौ’ भिगस्थितौ
पठः. ९ क. ख. अदाभ्याया, ट. अदब्धया’ दाभ्य. १० क. ख. ठ. ड. ययो-
स्ती. मम’; ट. ययोः ‘ श्रुतं’ तौ मम. ११ ग. ‘प्रायः । ३५ । इन्द्रो’.

- धानानाम् अभवत् पराशरः पराशातयिता । कीदृशानां पुनर्यातूनामभव-
त्पराशातयितेति । हविर्मधीनां हवींषि ये मध्नन्ति तेषाम् । अभ्या-
विवासतामभ्युद्धासयताम् । यज्ञोत्सादकानामित्यर्थः । अथवा विवा-
सतिः परिचर्यायां स्यात् । ये तामिन्द्रं परिचरन्ति तेषां ये यातवस्तेषामेव
५ पराशातयितेति । योऽयमेवंलक्षण इन्द्रः सोऽस्माभिराराधितः परिचर्याया
अभ्येति अभ्येतु अश्मान्प्रति । शक्रः शक्तः सर्वयातूनां पैतने । कथं
पुनरभ्येतु । परशुहस्तो यथा कश्चिद्वनं छिन्दन्नभ्येयाद्यथा पात्राणि
कौलालानि लगुडेनाप्रतिषिध्यमानो भिन्दन्कश्चिदभ्येयादेवमभ्येतु रक्षसो
भिन्दन् सतः प्रदेशात् । दूरादित्यर्थः ।
- १० 'त्वो नेम' इति एते नामनी अर्धस्य । 'त्वः अपततः' । अपेत्य ततः
अपततः । 'नेमः अपनीतः' । अपभज्य नीतः । पृथक्कृत इत्यर्थः ।
' अर्धं हरतेर्विपरीताद्धारयतेर्वा स्यात् ' । ' उद्धृतं ' हि तद्
' भवति ' । ' ऋद्धोतेर्वा स्यात् ' । ' ऋद्धतमः ' अभिसंपन्नतमः
' विभागः ' भवति । ' पीयति त्वो अनु त्वो गृणाति ' ' नेमे
१५ देवा नेमेऽसुराः ' ' इत्यपि निगमौ भवेतः ' ।
' त्वः ' इत्यस्य बोधा मे अस्य वचसी यविष्ठ मंहिष्ठस्य प्रभृतस्य
स्वधावः । पीयति त्वो अनु त्वो गृणाति वन्दा-
रुस्ते तन्वं वन्दे अग्ने' [ऋ० सं० १ । १४७ । २] ॥ त्रिष्टुप् । दीर्घत-
मस आर्षम् । आग्नेयी । प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते । [आश्व० श्रौ०
१० ४ । १३ । ७] । हे भगवन्नग्ने यविष्ठ युवतम बोध ब्रुभ्यस्व मे मम
अस्य वचसो मंहिष्ठस्य दातृतमस्य पूजयितृतमस्य वा महत्तमस्य वा
प्रकृष्टैर्भवद्गुणैः संभृतस्य । हे स्वधावः अन्नवन् ये गुणा अस्य वचसस्ता-
न्बोध । किंच । इदमपरं शृणु । उभयेषां प्राजापत्यानां देवासुराणां द्वेषा
विभक्तानां पीयति त्वः दिनस्येकमर्धमसुराह्वयम् । अनु त्वः अनुगृणात्ये-
१५ कमर्धं देवाह्वयम् । अनुष्टीतीत्यर्थः । तत्रैवं सत्युभयथा त्रिप्रतिपन्नेषु प्राजा-
पत्येषु वन्दारुः वन्दनशीलस्तेऽहं वन्दे दैवं पक्षमाश्रितो हित्वासुरं तवैतां

१ ग. ज. 'सति परि' । २ ग. च. ज. 'ये त्वामिन्द्रं' । ३ क. ख. ग. ज.
यातने. ४ ड. प्रतिषिध्य' व. ५ ग. ज. 'वतः । ३६ । बोधा', ६ ग. च. ज.
२९ वचसो । त्रिष्टु' ; घ. ड. वच० त्रिष्टु' । ४ व. ड. ठ. ड. 'नुस्तौती' ।

तन्वं तनूं ज्वलनदहनप्रकाशकरणसमर्था नित्यकालमेव प्रातर्मध्यदिने
सायं च वन्दे । स्तौमीत्यर्थः । तथास्य ममैवं भक्तस्य बुभ्यस्व । अस्य
वचसो ये गुणास्तांश्च बुद्ध्वा प्रसादमभिमतेनार्थेन नः कुरुष्वेत्यभिप्रायः ।

‘ नेमे देवा नेमेऽसुराः ’ इति ब्राह्मणवाक्यमेवेदं वाजपेये भैत्रा-

‘ नेमे ’ इत्यस्य यणीयानाम् [भैत्रा० सं० १ । ११ । ९] । ५
अर्धतो देवा अर्धतोऽसुरा आसन्नित्यर्थः ।

‘ ऋक्षाः स्तृभिरिति नक्षत्राणां ’ नामनी । नक्षत्रशब्दं पर्यायाभिधानप्र-
सक्तं निर्ब्रवीति । ‘ नक्षत्राणि नक्षतेर्गतिकर्मणः ’ गत्यर्थे वर्तमानस्य । एतानि
हि नित्यमेव गच्छन्ति । ‘ नेमानि क्षत्राणीति च ब्राह्मणम् ’ । नेमानि क्षत्राणि
धनानि । क्षत्रमिति धननाम [निघ० २ । ९ । ९ ।] । किं तर्हि । धन- १०
सरूपाण्येतानि सूर्यरश्म्यनुवेधादम्भयानि सन्ति हिरण्यमानीव भ्राजन्त इति
तु ब्राह्मणम् । तुशब्दार्थे चशब्दः । ‘ ऋक्षा उदीर्णानीव ’ एतानि उदी-
रितानीव केनचिदूर्ध्वं गभितानीव ‘ ह्यायन्ते ’ । दृश्यन्त इत्यर्थः ।
‘ स्तृभिः स्तौर्णानीव ह्यायन्ते ’ । दृश्यन्ते ।

‘ अमी य ऋक्षा निहितास उच्चा नक्तं ददृश्रे कुहं चिद्वेयुः । अद- १५
ब्धानि वरुणस्य व्रतानि विचाकशच्चन्द्रमा नक्त-

‘ ऋक्षाः ’ इत्यस्य मेति [ऋ० सं० १ । २४ । १०] ॥ शुनैः शेषस्या-
र्षम् । त्रिष्टुप् । वारुणी । वरुणश्चास्यां सूर्य उच्यते ।

अमूनि यानि नक्षत्राणि निहितासः निहितानि अवस्थापितानि उच्चा । उच्चै-
रित्यर्थः । किंच । तानि नक्तं ददृश्रे । रात्रावेतानि दृश्यन्ते । कुहं चिद्वि- २०
वेयुः । न विज्ञायते क्व चिद्वैतानि गच्छन्तीति । किमेतत्स्यात् । अदब्धानि
अनुपहिंसितानि वरुणस्य आदित्यस्यैतानि व्रतानि कर्माण्याश्चर्यभूतानि स्युः ।
किमन्यद्भविष्यति । स हि भगवानादित्य एतानि कुतश्चिदानयन्निवास्तं
गच्छति पुनश्चैतान्यर्पयन्निवेदेति । तदेवं दर्शनमदर्शनं वैतेषां सूर्यकृत-
मेव । यदपि चैतद्विचाकशदीप्यमानश्चन्द्रमा नक्तमेति तदप्यस्यैव भगवतः २५

१ ठ. ड. °दूर्ध्वगामिनानीव. २ ग. ष. ज. दृश्यन्ते । ३७ । अमी°. ३ ग.
च. ङ. निहितास उच्चा । शुनः°; घ. ड. निहितासः । शुनः°. ४ ठ. ड.
नक्तमेति । अमी य ऋक्षा इत्येषा शुनः°. ५ क. ल. विज्ञायन्ते हि क°; घ.
ट. ठ. ड. विज्ञायन्तेऽङ्गि क°; ष. विज्ञायन्ते क°. ६ ठ. ड. °श्चैतान्यानत्र°.
७ घ. ट. ठ. ड. षचपि.

सूर्यस्य कर्म । अयमेव हि चन्द्रमसि दीप्तिमाद्धान इवास्तं
गच्छति पुनश्चाक्षिपन्निव चन्द्रमसो दीप्तिमुदेति । योऽयमेवंस्वभावो
वरुणस्तं वयमभिप्रेतार्थसिद्धये स्तुमः स इदं नामास्माकं करोषिति ।

५ ऋतावानं विचेतसं पश्यन्तो धामिव स्तृभिः । विश्वेषामध्वराणां हस्क-
र्त्तारं दमेदमे [ऋ० सं० ४ । ७ । ३] ॥ गौतमपुत्रस्य वामदेव-

स्यार्षम् । अनुष्टुप् । आग्नेयी । ऋतावानं यज्ञ-
'स्तृभिः' इत्यस्य वन्तं विचेतसं विभूतप्रज्ञानं विश्वेषां सर्वेषाम्
अध्वराणां यज्ञानां हस्कर्त्तारं हसनकर्त्तारम् ।
उपज्वलिते हि तस्मिन्प्रहसित इव यज्ञश्चारुरूपो भवति । अथवा हस्कर्त्तारं
१० स्पर्धाकर्त्तारम् । उपज्वलिते हि तस्मिन् भ्रातृव्ययज्ञैः सह संस्पर्धन्त इव
यज्ञाः । तमेवंगुणयुक्तमग्निं पश्यन्तो वयमनेकधा विद्वन्तं दमेदमे यज्ञगृहे
यज्ञगृहे तासु तासु क्रियासु व्याघृतं स्तुमः । किञ्च । योऽनेकधा दीप्य-
मानो धामिव स्तृभिः नक्षत्रैः पृथिवीं चित्ररूपां वेदीं वा करोति स नोऽभि-
ष्टुतोऽभिप्रेतानर्थान् साधयत्वित्याभिप्रोयः ।

१५ ' वम्नीभिरुपजिह्विको इति ' एते ' सीमिकानां ' नामनी भवतः । या
एताः पिपीलिका उर्यन्ते लोके ता इमाः सीमिकाः । ' वम्न्यो वमनात् ' ।
ता हि वमन्त्युदकं येन मृदाद्र्भीभवति । ' सीमिकाः स्यमनात् ' । स्यमन्ति
हि ताः । नित्यमेव गच्छन्तीत्याभिप्रायः । ' उपजिह्विकाः उपजिह्व्यः ' ।
उपजिघ्रन्ति हि ताः । पटु हि तासां प्राणेन्द्रियं भवति । ह्योरपि नाम्नो-
२० रेकानिगर्भः ।

यदस्युपजिह्विका यद्वन्नो अतिसर्पति । सर्वं तदस्तु ते कृतं तज्जुषस्व
यविष्ठथ ॥ तैत्तिरीयके पठ्यते [तै० सं० ४ ।
' वन्नः ' ' उप- १ । १० । १ ।] । यदस्युपजिह्विका । भार्ग-
जिह्विका ' इत्यनयोः वस्य प्रयोर्गस्येयमार्षम् । उर्येऽग्नौ समिदनया
२५ ह्यते [मान० श्रौ० ६ । १ । ३] । यत्

१ ग. ज. °त्विति । ३८ । ऋता° । २ ग. च. ज. घ. ट. विचेतसं गौतम° । ३
ठ. ड. विभूतज्ञानं । ४ ग. °प्रायः । २१ । वम्नी° । ५ घ. ट. °ह्विकानां । एते नाम° ।
६ क. ख. घ. ट. ठ. ड. इत्युच्यन्ते । ७ क. ख. ग. ज. रेक एवं नि° । ८ ग.
°गमः । ३८ । यद्° । ९ ग. ज. ' यद्वि० पठ्यते ' नास्ति । १० ट. ड. यद्-
३९ चीति । भा० । ११ ग. च. ज. पउमस्ये° ।

यद्यर्थे । अन्ति मक्षयति उपजिह्विका अन्तरनुप्रविश्य यच्चातिसर्पति
आर्द्रया मृदा परिवेष्टयन्नेव वज्रः । बहिर्न शक्तोत्पुं खदिरसारादि । सर्वं
तद्भुभयजातीयमपि तव हे भगवन्नमे घृतमस्तु । तच्च त्वं घृतीभूतं शुष्वस्व
संसेवस्व हे यविष्ठष युवतर्म ।

‘ ऊर्दरं कृदरमित्यावपनस्य ’ एते नामनी भवतः । उप्यते यस्मि- ५
न्यवादि धान्यं कुर्वुलेऽन्यत्र वा वैणवादौ कश्चिन्नित्तर्दरमिति कृदरमिति
च । यदावपनमाहुः प्राकृतेन लौकिकस्तदावपनमित्युच्यते । ‘ ऊर्दरम् ’
ऊर्ध्वं हि तद् ‘ दीर्घं भवति ’ । अथ ‘ वा ऊर्जे ’ तदर्थाय ‘ दीर्घं ’
भवति । ऊर्गित्यन्ननाम । तद्गुप्तये हि तर्द्धुषिरीभूतं भवति । शुषिरमि-
त्यर्थः । ‘ तमूर्दरं न पृणतां ’ ‘ समिद्धो अञ्जन् ’ इति निगमौ १०

‘ अध्वर्यवो यो दिव्यस्य वसवो यः पार्थिवस्य क्षम्यस्य राजा ।
तमूर्दरं न पृणता यवेनेन्द्रं सोमेभिस्तदपो वो अस्तु ’ [ऋ० सं० २ ।

१४ । ११ ।] ॥ गृत्समदस्येयमार्षम् । त्रिष्टुप् ।

‘ ऊर्दरम् ’ इत्यस्य ऐन्द्री । हे अध्वर्यवो य इन्द्रो दिव्यस्य शुलो-
काश्रयस्य वसवो वसुनो धनस्य यश्च पार्थिवस्य १५

अन्तरिक्षलोकश्रयस्य । पृथिवीत्यन्तरिक्षनामसु पठितम् [निघ० १ ।
३ । ९ ।] । यश्च क्षम्यस्य भूम्याश्रयस्य राजा अधिपतिस्तमेवंगुणयुक्तमि-
न्द्रम् ऊर्दरं न ऊर्दरमिव पृणत पूरयत यवेन । यथा कश्चिन्मनुष्य ऊर्दरं
यवेन पूरयेत्तथा यूयमिन्द्रं सोमैः पूरयत । तदपो वोऽस्तु । तद्वः कर्मास्तु
सर्वमन्यमुक्त्वेत्यभिप्रोयः । २०

‘ समिद्धो अञ्जन्कृदरं मतीनां घृतमग्ने मधुमपिन्वमानः । वाजी
महन्वाजिनं जातवेदो देवानां बक्षि प्रियमा
‘ कृदरम् ’ इत्यस्य सधस्थम् ’ [य०वा०सं० २९ । १॥ तै०सं० ५ । १ ।
११] ॥ आप्रीसूक्तमाध्वर्यवेऽध्वमेधे । तत्रेयं

१ ग. च. ज. व. ठ. ड. ‘सारादि सर्वं । तद्’ । २ ग. ‘तम । ३९ । ऊर्द’ । २५
३ व. ट. ऊर्ध्वं. ४ व. ठ. ड. कुसुले; ट. कुर्वुले’ इ. ५ ग. ज. ‘तत्’ नास्ति.
६ ग. ज. ‘दरमिति वा यमाहुः प्राहुः’; च. ‘दरमिति वैपमाहुः प्राहुः’ आवपन.
७ व. ट. ‘दीर्घमेवति; ठ. ड. ‘दीर्घमेवेति. < ग. ज. तत्पुषि’. ९ ठ. ड.
पृणता यवेन. १० ठ. ड. अञ्जन्कृदरं मतीनां इति. ११ ग. च. ज. ‘गमौ ४० । अध्व’
१२ ग. च. ज. व. ठ. ट. ड. वसवो । गृत्स’. १३ ग. च. ज. ‘प्रायः । ४१ ।
सामि’. १४ व. ट. ठ. ड. अञ्जित्याप्रीसूक्त’; च. ऋट् न पठयते. ३१

प्रथमा औप्री । हे भैगवन्नम्रे समिद्धः संदीप्तस्त्वम् अञ्जनामयन्नात्मानं
 प्रति कृदरम् आवपनं मतीनाम् । देवानां हि सर्वेषां घृतमावपनं मती-
 नाम् । ते हि तत्र सर्वा मतीः प्रक्षिपन्ति ममेदं स्यादिति । तदेवंगुणयुक्तं
 घृतं मधुमत् मधुस्वादयुक्तं पिन्वमानः । पिबन्नित्यर्थः । अथवा देवान्प्रति
 ५ प्रक्षारयन् वीजी आत्मना वेजनवान् चैलनवान्परेभ्यो वा भयर्दाता । हे जात-
 वेदो वह्नेनमाश्वमेधिके वाजिनमुच्यसे अस्माभिः । प्रियमेतं वाजिनं
 देवानां समानं^{१०} स्थानमाभिमुख्येन शीघ्रतरं वक्षि वह । प्रापयेत्यर्थः ॥२०॥

रम्भः पिनाकमिति दण्डस्य । रम्भ आरभन्त एनम् । आ
 १० त्वा रम्भं न जित्रयो ररम्भेत्यपि निगमो भवत्यारभामहे त्वा
 जीर्णा इव दण्डं पिनाकं प्रतिपिनष्टयेनेन कृत्वासाः पिनाक-
 हस्तोऽवततधन्नेत्यपि निगमो भवति^{११} मेना ग्रा इति स्त्रीणां स्त्रिय-
 स्त्यायतेरपत्रपणकर्मणो मेना मानयन्त्येना ग्रा गच्छन्त्येनाः । अमे-
 नांश्चिज्जनिवतश्चकर्थ । ग्नास्त्वाकृन्तन्नपसोऽतन्वतेनेत्यपि निगमौ
 १५ भवतः शेषो वैतस इति पुंस्मजननस्य । शेषः शपतेः स्पृशतिकर्मणो
 वैतसो वितस्तं भवति । यस्यामुशन्तः प्रहराम शेषम् । त्रिः स्प
 माहः श्रथयो वैतसेनेत्यपि निगमौ भवतोऽयैनेत्युपदेशस्य ।
 अया ते अग्ने समिधा विधेमेति स्त्रियाः । एना वो अग्निमिति
 नपुंसकस्य । एना पत्या तन्वं १ सं सृजस्वेति पुंसः । सिषक्तु
 २० सचत इति सेवमानस्य । स नः सिषक्तु यस्तुरः । स नः सेवतां
 यस्तुरः । सचस्वा नः स्वस्तये । सेवस्व नः स्वस्तये । स्वस्तीत्य-

१ घ. ट. ठ. ड. 'आपी' इत्यस्यानन्तरमृक्यठघते. २ क. ख. घ. ट. अग्ने
 भगवन्. ३ च. सर्वमतीः. ४ घ. ट. ममेदं ममेदं स्या. ५ क. ख. घ. ट. ड.
 वहन्; ट. वैद्वं क्षारय; ग. च. प्रक्षचयन्. ६ ग. ज. वाजी वहन् आत्म;
 २५ च. 'वाजी' नास्ति. ७ क. ख. घ. ट. ठ. ड. चलनवान् < घ. ट. भयप्रदाता.
 १ च. 'मेधिवाजि'. १० क. ख. घ. ट. ठ. ड. समानस्थान. ११ क. ख.
 ३; ठ. ड. °त्यर्थः । इति निरुक्तवृत्तौ (ड. नैरुक्तभाष्ये) तृतीयः अध्याये विंशति-
 तमः लण्डः । २० । (ड. अङ्को नास्ति); इतरेष्वङ्को नास्ति. १२ क. ख. छ.
 त. घ. °वति । आर. १३ छ. त. भवति । २३ । मेना; द. भवति । ४ ।
 ३० मेना. १४ क. ख. छ. त. द. भवनः । अथै.

विनाशिनामास्तिरभिपूजितः स्वसतीति भ्यसते रेजत इति भय-
वेपनयोः । यस्य शुष्माद्रोदसी अभ्यसेताम् । रेजते अग्ने पृथिवी
मखेभ्य इत्यपि निगमौ भवतः । घ्रावापृथिवीनामधेयान्युत्तराणि
चतुर्विंशतिस्तयोरेषा भवति ॥ २१ ॥

‘रम्भः पिनाकमिति दण्डस्य’ एते नामनी । ‘रम्भ आरम्भत एनम्’ ५
अस्वलनार्थम् । ‘आ त्वा रम्भं’ ‘कृत्तिवासाः पिनाकहस्तः’ इति
निर्गमौ ।

आ त्वा रम्भं न जित्रयो ररम्भा शवसस्यते । उरमसि त्वा सधस्थ
आ’ [ऋ० सं० ८ । ४५ । २०] ॥ काण्वस्य त्रिशोक्तस्यार्थम् ।
पेन्दी । गायत्री । अतिरात्रे महाव्रते [ऐ० आ० ५ । २ । ३] च १०
शस्यते । हे भगवन्निन्द्र आरभामहे वयं त्वां
रम्भ इत्यस्य रम्भं न दण्डमिव जित्रयः । जीर्णा इत्यर्थः ।
यथा वृद्धाः केचिदण्डमारभेरन्नवष्टम्भनार्थमेव-
मारभामहे त्वां हे भगवन् शवसस्यते बलस्य पते । त्वं न
आश्रय इत्यभिप्रायः । किञ्च । उरमसि त्वा कामयामहे त्वां नित्यमेव सधस्थे १५
समान एवैकस्मिन्स्थाने यन्नायतनेऽवस्थितं त्वामाभिमुरुष्येन यदुं स्तोतुं
वेत्यभिप्रायः ।

‘पिनाकं प्रतिपिनछयेनेन’ । हन्तीत्यर्थः । ‘एष ते रुद्र भागस्तेनाव-
सेनं परो मूर्जवतोऽस्तीहि । अत्रततधन्वा पिना-
पिनाक इत्यस्य कहस्तः कृत्तिवासाः’ ॥ एष ते रुद्र भागस्तेनेति २०
त्रैयम्बकाः पुरोडाशा अनेन मन्त्रेण वृक्ष आस-
ज्यन्ते । हे भगवन् रुद्र एष ते तत्र भागः । तेनावसेन तेन पथ्यदनेन परः

१ छ. त. द. °नाशनामा°. २ क. ख. छ. त. व. सु अस्ती°. ३ क. ख.
४; छ. त. २४; द. ४. ग. च. ज. °गमौ । ४२ । आ°. ५ ग. ज. घ. ट.
जित्रयः । काण्व°. ६ ग. ज. काण्वस्य त्रिशोक्तस्यार्थम्; च. भरद्वाजस्यार्थम्. ७ घ. ट.
ठ. ड. °निन्द्र रम्भ आर°. ८ ग. ज. °त्यर्थः । ४१ । एष; °घ. ट. च.
°त्यर्थः । ४२ । एष°. ९ ठ. ड. भागस्तं वृषस्य तेनाव°. १० ठ. ड. °वतोऽस्ती-
क्षयत°.

परस्तान्मूजवतः पर्वतात् अतीहि अतिगच्छ । मात्रैव स्थाः । कथं च पुन-
रतीहि । पिनाकहस्तो भूत्वा कृत्तिवासाश्रमवासा अवततधन्वा त्रैयमतीहि ।

‘मेना ग्रा इति’ एते ‘स्त्रीणां’ नामनी । पर्यायाभिधानप्रसक्तमुच्यते ।
‘स्त्रियः स्यायतेः’ अपत्रपणार्थस्य लजनार्थस्य । लज्जन्ते हि ताः ।
‘मेना मानयन्त्येनाः’ पुरुषाः । ‘ग्रा गच्छन्ति हि एनाः’ मैथुनेन धर्मेण ।
‘अमेनांश्चिद्’ ‘ग्रास्त्वा कृन्तन्’ इति निर्गमौ ।

‘आ प्र द्रव हरिवो मा वि वेनैः पिशङ्गराते अभि नः सचस्व । नहि
त्वदिन्द्र वस्यो अन्यदस्यमेनांश्चिज्जनिवतश्चकर्थ
मेना इत्यस्य [ऋ० सं० ५।३।२] ॥ अवस्योरात्रेयस्यार्षम् ॥
त्रिष्टुप् । ऐन्द्री । हे हरिव आभिमुह्येनास्मा-
न्प्रकर्षेण द्रव । किंच । मा वि वेनः मा विगतकामो भूरस्मत्तः । हे पिशङ्ग-
राते शोभनदान अभिसचस्व नः । किंच । नह्यन्यदेवतान्तरं त्वत्तः प्रति-
विशिष्टतरमस्ति यत्प्रतिपद्येमाहि हे भगवन्निन्द्र वस्यो वसुमन् । किं कार-
णम् । अमेनांश्चित् अस्त्रीकानपि स्तोतृन्जनितैत एव स्त्रीमत एव
चकर्थ । करोपीत्यर्थः । यस्मात्त्वमेवंगुणविशिष्टस्तस्माच्च त्वामेव स्तुम इत्य-
भिप्रायः ।

‘देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां प्रति-
गृह्णामि ग्रास्त्वा कृन्तन्नपसोऽतन्वत धियैऽव्यय-
न्वरुगस्त्वा नयतु देवि दक्षिणे बृहस्पतये वासस्ते-
नामृतत्वमशीय मयो दात्रे भूयान्मयो मह्यं प्रति-
ग्रहीत्रे । क इदं कस्मा अदात्कामः कामायादात्कामो दाता कामः
प्रतिग्रहीता कामः समुद्रमाविशत्कामेन त्वा प्रतिगृह्णामि कामैतत्ते’ ॥
वाससः प्रतिग्रहमन्त्रेऽनुपङ्ग एष मैत्रायणार्थिके [१ । ९ । ४] । तद्वाप्त
उच्यते । हे वासः देवस्य सवितुरादित्यस्य प्रसवे तेन प्रसूतोऽभ्यनुज्ञा-
तोऽहं त्वां प्रतिगृह्णामि । अश्विनोर्देवयोर्बाहुभ्यां प्रतिगृह्णामि नैता-

१ क. ख. च. लज्जन्ति. २ ग. ज. °गमौ । ४४ । आ प्र०; च. °गमौ
। ४५ । आप्र°. ३ ग. च. ज. घ. ट. वेनः । अवस्यो°. ४ च. जनिमत°.
५ क. ख. ग. ज. °तन्वत वदित्योऽव्यय°; घ. ट. ऋ. ड. धियो वदित्योऽव्यय°.
६ क. ख. घ. ट. ठ. ड. °यणीयके ताण्ड्यब्राह्मणे च अन्यास्वपि शालासु ।
३० तद्व०; ग. ज. मैत्रायणार्थिके तद्वा°. ७ ठ. ड. तत्तद्वाप्त°.

भ्यामेव बाहुभ्यां स्वाभ्याम् । पूष्णो देवस्य हस्ताभ्यां प्रतिगृह्णामि ।
 किंच । ग्नास्वा कृन्तन् । स्त्रीभिस्त्वं कर्तितं^१ सूत्रकरणामिप्रायेण । अपसः
 अल्पका अनुपजातपुंस्वा जननासमर्थाः कुविन्दपुत्रास्वामतन्वत । ते
 हि कुविन्दानां परिकर्मकराः । धियोऽवयन्धीमन्तो बुद्धिमन्तः कुशै-
 लास्वामवयन् । कुविन्दा उतवन्तः । तदेवमभिनिष्पन्नं त्वां मह्यं बृहस्पतये
 बार्हस्पस्य आत्मन्यवस्थिताय वरुणो देवताविशेषो ददाति उदकपूर्वकं
 त्वं दीयसे । सोऽहमेवंगुणयुक्तस्त्वां प्रतिगृह्णामृतत्वममृतभावं यथाभिसं-
 हितमेव अशीय अश्रुयाम् । त्वं प्रतिगृह्यमाणं मा मे मानस्याव-
 खण्डनं कार्पांरित्यभिप्रायः । किंच । मयः सुखं दात्रे भूयाद्भ-
 वतु । सुखं मह्यं प्रतिग्रहीत्रे^२ । किंच । कः प्रजापतिरयं कस्मै प्रजापतये
 एवादात् ददाति । योऽप्ययं ददाति सोऽप्ययं यैश्चादातायमपि प्रजापतिरेवे-
 त्यभिप्रायः । वक्ष्यति हि ' क ईपते तुज्यते कः ' इति [निरु० १४ ।
 २६] इति । किंच । कामः कामार्थैवादात् ददाति । पुण्यं भविष्यती-
 त्यनेन कामेन दातां ददाति आच्छादनं भविष्यतीतीतरः प्रतिगृह्णाति ।
 एवं कामो दाता कामः प्रतिग्रहीता । सै^३ काम उच्यते । हे काम एतत्ते
 वासः सकामो भवेति ।

५

१०

१५

' शेषो वैतस इति ' एते नामनी ' पुंस्रजननस्य ' । ' शेषः
 शपतेः ' स्पृशार्थे वर्तमानस्य । स्पृश्यते हि तेन स्त्री । ' वैतसो वितस्तं
 भवति ' । उपक्षीणं तद्भवति प्रागनुस्मरणास्त्रियाः । ' यस्यामुशन्तः प्रहराम'
 ' त्रिः स्म माहः ' इति निर्गमौ ।

२५

१ क. ख. घ. ट. ठ. ड. कर्तितः तन्नुकरणा^०. २ क. ख. धीमन्त्यो बुद्धिमन्त्यः
 कुश^०; घ. ट. ठ. ड. धीमन्त्यो । बुद्धिमन्त्यः कुश^०. ३ क. ख. घ. ट. ठ. ड. कुश-
 ला वयिऽवस्ता^०. ४ क. ख. घ. ट. ठ. ड. कुविन्दस्त्रियः कृतन्त्यः (क ख. कृत-
 वत्यः); ग. ज. कुविन्दा कृतन्तः. ५ घ. ट. ठ. ड. त्वं हि प्रतिगृह्यमाणवासः तव
 प्रसादान्मैवमेतत्स्थात् । अपृतत्वभावान्मम मा खण्डनं^०. ६ ग. ज. मा मे मा मे
 तस्य मानं^०. ७ क. ख. घ. ट. ठ. ड. ' वतु । मयः सुखं^०; च. सुखं मम प्रति^०
 ८ क. ख. घ. ट. ठ. ड. ' ग्रहीत्रे च. ९ क. ख. ग. ज. 'प्ययं दातायमं^०; घ.
 ट. ठ. ड. 'प्ययं दाता अयमपि प्रतिग्रहीता प्रजा^०. १० ग. ज. ' दाता ' नास्ति.
 ११ क. ख. घ. ट. ठ. ड. स एव कामं^०. १२ ग. ज. ' गमौ । ४५ । तां^०.

२५

२९

‘ तां पूषञ्छ्रैवतमाभेरयस्व यस्यां बीजं मनुष्या ३ वपन्ति । या न ऊरू
उशती विश्रयाते यस्यामुशन्तः प्रहराम शेषम् ’ [ऋ० सं० १० । ८५
३७] ॥ सूर्याया आर्षम् । कन्याप्रथमोपगमे विनियोगः । हे भगवन्
पूपन् ताभीरयस्व योनिं यस्यां योनौ बीजं शुक्रं मनुष्या वपन्ति । त्वत्कृत-
योनिषोपे बीजमेतस्यामर्थवत्स्यात् । त्वदधीनो हि
शेष इत्यस्य योनिषोष इत्यभिप्रायः । येयमस्माकमूरू उशती
कामयमाना स्त्री विश्रयाते नानाप्रकारमाश्रयते
तस्या या योनिस्ताभीरयस्व उद्गमय । बीजग्रहणाय सुपुष्टां कुरुष्व । यस्यां
योनौ उशन्तः पुत्रजन्म कामयमानाः प्रहराम प्रतिप्रक्षिपेम शेषम् ।

- १० त्रिः स्म माहः श्रैथयो वैतसेनोत स्म मेऽव्यल्यै पृणासि । पुरुरवोऽनु
ते केतमायं राजा मे वीर तन्व १ स्तदासीः [ऋ० सं० १० । ९५ । ५] ॥
उर्वश्या आर्षम् । त्रिष्टुप् । सा पुरुरवसा मा गा-
वैतस इत्यस्य स्तिष्ठेत्युक्ता सत्यनयर्चा पुरुरवसं प्रत्यब्रवीत् ।
हे पुरुरवः त्रिः स्म माहः त्रिरहो मामवधीस्व
१५ वैतसेन शिश्रदपडेन पूर्वम् । उत स्म मे अपि च यावान् कश्चिदभिलाषो
मम मनस्यासीत् सर्वमेव त्वमव्यल्यै पृणासि व्यतिपूरितवानेवासि । अत-
स्तवाहमन्वायमनुगतवती केतम् । चेतसा अनुकूला तवाहमभवमित्यर्थः ।
किंच । हे वीर तदा तथानुकूलायाः सत्या राजा ईश्वरस्त्वमस्यास्तन्वो
अस्य मच्छरीरस्य तदा आसीः नेदानीम् । त्वं संप्रति न तथा वर्तसे
२० यथा पूर्वमतस्त्वयेदानीं नाहं समेष्य इत्यभिप्रायः ।

‘ अयैनेति ’ एते नामनी ‘ उपदेशस्य ’ । स पुनरुपदेशः स्त्रीपुत्रपुंसकेषु
भिन्नलिङ्गोऽतस्त्रिष्वपि प्रदर्थते ।

- १ ग. च. ज. ‘ वतमाभेरयस्व । सूर्याया° ; घ. ट. ‘ वतमा० शेषम्. २ ग. च.
ज. शेषम् । ४६ । निः° . ३ ग. च. ज. श्रथयो वैतसेन । उर्वश्या° ; घ. ट. श्रथ०
२५ तदासी° . ४ घ. ट. ठ. ड. मा मामवधी° . ५ क. ख. घ. ट. ठ. ड. °स्तन्वो
मच्छरी° . ६ क. ख. घ. ट. ठ. ड. °आसीः तदानीं त्वं । संप्रति न तथा° ; ग. ज.
°आसीः तदानीं त्वं मां संप्रति प्रति न तथा वर्तसेक यथा° ; च. °आसीः । नेदानीं
त्वं संप्रति तथा वर्तसे° . ७ क. ख. घ. ट. ठ. ड. भिन्नो भवति । अतस्त्रि° .
२९ ८ ग. च. ज. °श्यते । ४७ । तन्° .

तत्र ' अया ते अग्ने समिधा विधेर्मे प्रति स्तोमं शस्यमानं गृभाय ।
दहाशसो रक्षसः पाह्य १ स्मान्द्रुहो निदो मित्रमहो अवद्यात् ' [ऋ० सं० ४ ।

अया इत्यस्य ४ । १५] ॥ इति ' स्त्रियाः ' उपदेशः ।
स्त्रियामुपदेशः वामेदवस्येयमार्षम् । त्रिष्टुप् । रौक्षोप्ने कर्मणि विनि-
योगः । हे भगवन्नग्ने अया अनया समिधा ५
ते तव विधेम परिचर्यां कुर्मः । स त्वमेवमस्माभिः परिचर्यमाणः शृणु
यत्कुरुष्व । प्रतिगृभाय प्रतिगृह्येमं स्तोमं स्तोत्रमस्माभिः शस्यमानमुच्चार्य-
माणं दह एतान् अशसः अशंसितृन् अस्तोतृनात्मनो द्रुहश्च द्रोग्धृन्स्मा-
कमेतान् राक्षसान्निदः निन्दितृश्च । किंच । पाहि रक्षास्मान्हे मित्रमहः
मित्राणां पूजयितः अवद्यादवदनीयात्कर्मणः । पाहि पापादित्यर्थः । १०

' एना वो अग्निं नमसोर्जो नपातमा हुवे । प्रियं चेतिष्ठमरति
एना इति स्वध्वरं विश्वस्य दूतममृतम् ' [ऋ० सं०
नपुंसकस्य ७ । १६ । १] ॥ इति ' नपुंसकस्य ' उपदेशः ।
वसिष्ठस्यार्षम् । बृहती । प्रातरनुवाकाश्विनयोः
शस्यते [आश्व० श्रौ० ४ । १३] । एना वः अनेन युष्माकं १५
नमसा अन्नेनाभ्युद्यतेन ऊर्जोनपातम् अपां पौत्रम् अथवा अन्नस्यैव
पौत्रम् । आहुतिभ्य आपोऽद्भ्योऽग्निरेनया प्रणाडिकयान्नस्य पौत्रोऽग्निः ।
तमूर्जोनपातमग्निमाहुत्रे आह्वये । किलक्षणम् । प्रियमिष्टं देवानां च
मनुष्याणां च चेतिष्ठमतिशयेन चेतनावन्तम् अरतिम् अलंभति
पर्याप्तमतिं स्वध्वरं शोभनयज्ञं विश्वस्य यजमानगणस्य एष योऽधिकृतः २०
कर्मणि तस्य दूतम् । हे ऋत्विग्यजमानास्तं व आशासमृद्धयेऽहमाह्वये ।
स चाहूतो देवान्प्रति दूत्यं कारिष्यतीत्यभिप्रायः ।

१ ठ. ड. ' तत्र ' नास्ति. २ ग. च. ज. घ. ट. विधेमेति स्त्रियाः°. ३ क.
ख. रक्षो°; म. ज. रक्षोपक°; च. रौक्षो° र. ४ क. ख. घ. ट. ठ. ड. ' गृहा-
पोमं°. ५ क. ख. घ. ट. ठ. ड. दोगधृ°. ६ क. ख. घ. ठ. ठ. ड. ' पाहि '
नास्ति. ७ ग. च. ज. ' त्यर्थः । ४८ । एना°. ८ ग. च. ज. घ. ट. अग्निमिति
नपुंसक°. ९ क. ख. घ. ट. ठ. ड. अन्नानां पौत्रं; ग. ज. अपौत्रं, १० क. ख. घ.
ट. ठ. ड. अलमतिं. ११ क. ख. ग. ज. दौत्यं.

‘ एना पत्या तन्वं संसृजस्विति पुंसः ’ उपदेशः । इह प्रियं प्रैजया ते
समृध्यतामस्मिन्गृहे गार्हपत्याय जागृहि । एना पत्या तन्वं १ संसृजस्वाधा
जित्री विदथ मा वदाथः ’ [ऋ० सं० १० ।

तस्यैव पुंसः ८५ । २७] ॥ सूर्याया आर्षम् । जैगती ।

५

वधूरनया गृहान्प्रवेश्यते [आश्व० गृ० १ । ८ ।

८] । सोच्यते । हे वधु इहैतस्मिन्गृहे प्रजया युक्तायाः सत्यास्तत्र यत्प्रियं
तत्समृध्यताम् । किंच । अस्मिन्गृहे त्वं गार्हपत्याय जागृहि । गृहपतिभावायार्ध-

हिता भवेत्यर्थः । किंच । एना पत्या अनेन भर्त्रा सह स्वां तनुं संसृजस्व
मिश्रीकुरु । अथैवं सौमनस्ये वर्तमानौ जित्री जीणौ यावत्तावदविद्युज्जमानौ

१०

परस्परेण विदथं यज्ञम् अभिमुख्येनावस्थितौ सन्तौ यज्ञसंबद्धानि
वचांसि वदतमित्याशीः ।

‘ एना वो अग्निं नमसा ’ ‘ एना पत्या ’ इति समानेऽप्येनाशब्दे
स्वरान्ते एतस्मिन्नुपपदविशेषादेकस्य नपुंसकविषयत्वमेकस्य पुरुषविषयत्वम् ।
एकत्र नम इत्युपपदमेतत्र पतिशब्दः ।

१५

‘ सिषक्तु सचते इति ’ एते नामनी ‘ सेवमानस्य ’ । ‘ स मः
सिषक्तु ’ ‘ सचस्वा न ’ इति निर्गमौ ।

‘ यो रेवान्यो अमीवहा वसुवित्पुष्टिवर्धनः । स नः सिषक्तु यस्तुरः ।
[ऋ० सं० १ । १८ । २] ॥ भेधातिथेरार्षम् । अग्न्युपस्थाने विनियुक्ता
[मान० श्रौ० १ । ६ । २ । ११] । सोमानं स्वरणमित्यस्या ब्राह्मणस्पत्याया

२०

इयमनन्तरा । तेनेयमपि ब्राह्मणस्पत्यैव स्यात् । उक्तं चः ह्यरकाणां ‘ ब्राह्मण-
स्पत्याभिरग्निमुपतिष्ठेत ’ इति । हे भगवन-

सिषक्तु इत्यस्य ब्राह्मणस्पते यो रेवान् रेयमान्धनवान् अमी-
वहा अम्यमनहा रोगहा वसुवित् वसुनो
धनस्यापूर्वस्यापि लब्धा यश्च पुष्टिवर्धनः धनपोपस्य वर्धयिता

२५

१ ग. च. ज. देशः । ४९ । इह° । २ ग. च. ज. प्रजया समृध्यतामिति ।
सूर्या° ; घ. ट. प्रजया० वदाथः. ३ ग. ज. त्रिष्टुप्. ४ ग. ज. °या निहिता.
५ क. ख. घ. ट. ठ. ड. तन्वं तनुं. ६ क. ख. घ. ट. ठ. ड एकस्मि°.
७ ग. च. ज. सिषक्ति. ८ ग. च. ज. गमौ । ५० । यो° । ९ ग. च. ज. घ. ट.
अमीवहेति । भेधा° । १० ठ. ड. सोमानं स्वरणमिति सर्वा ऋक् पठ्यते. ११ ठ.

३०

ड. ‘ इति ’ नास्ति. १२ ठ. ड. ‘ च ’ नास्ति.

सोऽस्मान्सिपकु सेवतां पुत्रो युष्मत्प्रसादाद्यश्च तुरः तूर्णकारी । पटु-
रित्यर्थः ।

‘ स नः पितेव सूनवेऽग्ने सूपायनो भव । ऋचंश्च नः स्वस्तये ’
[ऋ० सं० १ । १ । ९] ॥ मधुच्छन्दस आर्षम् । अग्न्युपस्थाने
विनियुक्ता [भा० श्रौ० १ । ६ । २ । ९] । हे भगवन्नग्ने थं ५
त्वां वयं परिचरामः सोऽस्माकं ह्यं पितेव
सचतोरित्यस्य सूनवे पुत्राय सूपायनः सूपायनः सूपायनः सूपायनः
भव । उपचीर्णश्च सचस्वा नः स्वस्तये सेवस्व
नः स्वस्तये स्वस्त्ययनाय ।

निगमप्रसक्तनुच्यते । ‘ स्वस्तीति एतत् ‘ अविनाशिनः ’ अर्थस्य १०
‘ नाम ’ । अन्ये त्वर्थायते ‘ अविनाशनाम ’ इति । तेषामविनाशस्यैव
नाम । तत्रमुक्तमधुना व्युत्पत्तिं ब्रवीति । ‘ अस्तिः ’ अयम् ‘ अभि-
पूजितः ’ सुपूर्वः सन्नुच्यते स्वस्तीति ।

‘ भ्यसते रेजते इति ’ एते नामनी ‘ भयवेपनयोः ’ । ‘ यस्य शुष्मा-
द्रोदसी ’ ‘ रेजते अग्ने पृथिवी ’ इति ‘ निगमौ ’ । यो जात एवेति । १५
उपरिष्ठाच्छेषः [निरु० १० । १०] ।

‘ प्र चित्रमर्कं गृणते तुराय मारुताय स्वतवसे भरन्वम् । ये सहांसि
सहसा सहन्ते रेजते अग्ने पृथिवी मखेभ्यः ’
रेजते इत्यस्य [ऋ० सं० ६ । ६६ । ९] ॥ भरद्वाजस्ये- २०
यमार्षम् । त्रिष्टुप् । चातुर्मास्ये वैश्वदेवे पर्वणि
याज्या [आश्व० श्रौ० २ । १६] । ‘ आग्निमारुतीं पृश्निमालभेत
वृष्टिकामः ’ [मैत्रा० सं० २ । ५ । ७] इत्यस्य पशोरियं पडर्चे च
[मैत्रा० सं० ४ । १० । ३] । हे स्तोतारः प्रभरध्वं चित्रमर्कं चायनीयं
स्तोमं गृणते स्तुवते स्तनयित्नुशब्देन कृत्स्नं जगद्गुपशब्दयते तुराय त्वर-
माणाय स्वतवसे स्वात्मबलावष्टम्भिने मारुताय गणाय । कीदृशानां पुन- २५
र्मेरुतां गर्णीय प्रभरध्वमिति । ये मरुतः सहसा स्वेन बलेन सहांसि

१ ग. च. ज. °त्यर्थः । ५१ । स०. २ क. ख. घ. ठ. ड. °त्वं पितेव’
नास्ति. ३ ठ. ड. °पुत्राय पितेव सूपा०. ४ ग. °गमौ ॥ ५२ ॥ यो०. ५ ठ. ड.
सर्वा ऋक् पठ्यन्ते. ६ च. ज. °च्छेषः ॥ ५२ ॥ प्र०. ७ ग. च. ज. गृणते तुराय ।
भरदा; घ. ड. गृणते; मखेभ्यः. ८ ग. च. ज. गणो यस्मै प्रभ०.

प्रेषां बलान्यभिभवन्ति रेजते त्रिभेति कम्पते वा येभ्यो मरुद्भ्यः पृथिवी
मखेभ्यः । महद्भ्य इत्यर्थः । य एवंगुणयुक्ता मरुतस्तेषां यो गणस्तस्मै
प्रभरध्वं चित्रमर्कम् । त्वमपि हे अग्ने बहैतद् द्रव्यं तेभ्यः । यदा तावन्मारुत-
भेव केवलं हविस्तदैवमग्निप्रधानः । यदा पुनराग्निमारुतं तदा प्रभरध्वं
चित्रमर्कमग्नये मारुताय च गणायेति स्तोतृसंबोध्य ततोऽग्निं ब्रवीति ।
हे भगवन्अग्ने शृणु त्वमप्येतमर्कमेवंगुणयुक्तैर्मरुद्भिः सँहेति ।

- ‘ द्यावापृथिवीनामधेयानि ’ एभ्यः ‘ उत्तराणि ’ द्विसंबन्धेनैवोच्यन्ते ।
कियन्ति पुनस्तानि । ‘ चतुर्विंशतिः ’ । कतमानि पुनस्तानि ।
‘ स्वधे पुरन्धी ’ [निघ० ३ । ३०] इत्येवमादीनि । सर्वस्यास्य
१० भूतग्रामस्य धारयित्र्यौ स्वधे । पुरन्धी पुरु बर्हु धारयित्र्यौ इत्येवमादि
योज्यम् । द्विवचनेन युक्तानि द्यावापृथिव्योर्नामानि । तयोः साहच-
र्योख्यापिका ‘ एषा ’ ऋग् ‘ भवति ’ । साहचर्ये हि सति द्विवचनयोग
उपपन्नरूपो भवति नाम्नाम् ॥ २१ ॥

- कतरा पूर्वा कतरापरायोः कथा जाते कवयः को वि वेद ।
१५ विश्वे त्मना विभृतो यद् नाम वि वर्तेते अहनी चक्रियेव [ऋ०
सं० १ । १८५ । १] ॥ कतरा पूर्वा कतरापरेनयोः कथं जाते
कवयः क एने विजानाति सर्वमात्मनाः विभृतो यदैनयोः कर्म
विवर्तेते चैनयोरहनी अहोरात्रे चक्रयुक्ते इवेति द्यावापृथिव्योर्म-
हिमानमाचष्ट आचष्टे ॥ २२ ॥

- २० इति तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

कतरा पूर्वा कतरेति । अगस्त्यस्यार्षम् । त्रिष्टुप् । पृष्ठयाभिप्लवयोः
पष्ठेऽहनि [आश्व० श्रौ० ७ । ७] महाव्रते च तृतीये सवने

- १ ग. ज. मरुद्भ्य इ०. २ च. युता म०. ३ ग. ज. द्रव्यं. ४ घ. ट. ठ.
२५ ड. सह गृह्णाणेति. ५ घ. ट. ठ. ड. धारयित्र्यो. ६ ठ. ड. ‘बहु’ नास्ति. ७ क.
ख. म. घ. ट. ठ. ड. ख्यायिका. ८ क. ख. ४; ग. ५३ । २४ खण्डः; च.
क. ५३; घ. ट. अङ्को नास्ति; ठ. ॥ २१ ॥ इति निरुक्तवृत्तो तृतीया एकाविंशतिः
खण्डः; ड. ॥ २१ ॥ इति ऋज्वर्थायां निरुक्तटीकायां तृतीयाध्याये एकविंशतिः
खण्डः. ९ क. ख. ५; छ. त. २५; द. ६ । २५. १० ड. थ. घ. ठ. ड.
३० ‘ इति० पादः ’ नास्ति.

[ऐ० आ० ५ । ३ । ३] चैश्वदेवे शस्त्रे शस्यते । स्वयमेव ताव-
द्वितर्कयन्नुत्पन्नसंशयो मन्त्रदृग्भवीति । कर्तरानयोः द्वावापृथिव्योः पूर्वा
कर्तरा त्वपरा । न हि पौर्वापर्यमनयोः स्फुटं
द्वावापृथिव्योः साह- लक्षयितुं शक्यते । केन प्रकारेणैते जाते स्याताम् ।
चर्यस्यापिका ऋक् किं पौर्वापर्येणोत युगपद्भवेताम् । अपि तावत् ५
हे कवयः को विवेद । केचिद्विस्पष्टं जानाति ।
अहं त्वेतावच्छक्रनुवाप्तागमाद्भक्तुं तस्माद्भूतस्य हिरण्यमस्याण्डस्यैते शकले
इति । एवं ह्यह । ' ते ऑण्डकपाले रजतं च सुवर्णं चाभवतां तद्यज्ञतं
सेयं पृथिवी । यत्सुवर्णं सा द्यौः ' [छा० उ० ३ । १९ । १—२]
इति । तेन ज्ञायतेयुगपदेवैते उत्पन्ने स्यातामिति । किंच । विश्वं सर्वं १०
मना आत्मनैव विभूतो धारयतः । यद् माम् यदर्थमनयोर्नाम नमनं
यस्माद्भूतप्रामधारणार्थमेते नैते परिणामत्वेन तत्सर्वमेते विभूतः । किंच ।
विवर्तेते च विपर्ययेण वर्तेते चैनयोरेवाप्तभूते अहोरात्रे चक्रियेव चक्र-
धुक्ते इव । चक्रयुगलमिव अबियोगेन संयुक्ते संबद्धे इत्यर्थः । मन्त्रव्या-
ख्यानेन गतार्थमेतद्भाष्यमिति ' द्वावापृथिव्योर्महिमानमाचष्ट आचष्ट ' १५
इत्येतत् । अनेन मन्त्रेण द्वावापृथिव्योर्महिमानं मीहाभाष्यं मन्त्रदृगाचष्टे ।
एवमेतन्नैचण्डुकं प्रकरणं परिसमौत्तम् । अतःपरमैकपदिकं भवति र्यस्या-
धमादिः ' एकार्थमनेकशब्दमित्येतद्दुर्लभम् ' इत्येवमादि ॥ २२ ॥
इति श्रीजन्ममार्गाश्रमवासिन आचार्यभगवद्गुर्गस्य कृतौ
ऋज्वर्थायां निरुक्तवृत्तौ अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ १०

१ घ. ट. कतराः अन°; ठ. ड. कतरा अन°. २ क. ख. घ. ट. ठ. ड. कश्चि-
दपि विस्प°. ३ क. ख. घ. ट. ठ. ड. न जानाति. ४ क. ख. घ. ट. ठ. ड.
अण्ड°. ५ क. ख. ग. ज. घ. ट. ठ. ड. °मतेन विपरिणा°. ६ क. ख. ग. च.
ज. ड. महा°. ७ ग. °तम् । ५४ । अतः°. ८ ग. ज. तस्या°. ९ ठ. ड. °तदु-
क्तमथ यान्यनेकार्थान्येकशब्दानि तान्यतोनुक्तमिध्याम इति ॥ १२ ॥ इति श्री°. १०
क. ख. ५; ग. २५; च. ज. ५४; इतरेष्वङ्को नास्ति. ११ ग. च. ज.
' इति श्री ' नास्ति. १२ च. ड. °ध्यायः समाप्तः; ठ. °ध्यायः समाप्तः । द्वाविं-
शतितमः खण्डः । निचण्डुमारम्भाष्टमोऽध्यायः.

कर्मनीमानिपरिषेधंनहिर्ग्रीभायशासैद्विभिरञ्जितेवज्जामयेमनुष्य-
नाम्नानितर्दद्यदशांनिभ्योऽभीदंत्वयीवयंयत्रौसुपर्णोबहुनीमानित-
नूत्यजेवकुहंस्विच्चतुरैश्चित्प्रियैमेधवदयलुप्तोपमान्यर्चतिद्विशोरम्भैः
कतरौपूर्वा द्वाविंशतिः * ।

इति विदित्ते पूर्वषट्के तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

---

* १ छ. त. द. खण्डशुद्धखला नास्ति.

---

१ छ. निरुक्तपूर्वः, ° छ. नैरुक्तपूर्व°. २ छ. °ध्यायः सप्तमः.

अथ नैगमं काण्डम् ।

चतुर्थोऽध्यायः ।

प्रथमः पादः ।

हरिः ॐ३म् । एकार्थमनेकशब्दमित्येतदुक्तमथ यान्यनेकार्थान्येकशब्दानि तान्यतोऽनुक्रमिष्यामोऽनन्वगतसंस्कारांश्च निगमास्तदैकपदिकमित्याचक्षते जह्यः जघानेत्यर्थः ॥ १ ॥

‘एकार्थमनेकशब्दमित्येतदुक्तम्’ । किमर्थमिदमुच्यते । न हि यद्यद्वृत्तं तत्तद्वृत्तव्यमिदं वृत्तमिदं वर्तिष्यत इति । यद्यद्वृत्तं तत्तदनुक्तमपि प्रतीयते यच्च वक्ष्यमाणमिति । आह । संक्षेपतो निगमनाय यदुक्तं यद्वा वक्तव्यं प्रतिजानीष्वे । समासविस्तराभ्यां हि सुखमाधस्त्यं प्रकरणमवधारयिष्यामहे । गृहीतार्थसंक्षेपमात्रं विस्तरेणोत्तरग्रन्थमुच्यमानं सुखमवभोत्स्यामहे । अपि चोक्तमन्यत्रापि ‘विस्तीर्य हि मैहृग्ज्ञानमृषिः संक्षेपतोऽब्रवीत् । ईदं हि विदुषां लोके समासव्यासधारणम्’ [महाभा० आदि० १।६५] ॥

शृणु समासतो यदुक्तं यच्च वक्तव्यम् । ‘एकार्थमनेकशब्दम्’ इत्येतत्पुरस्तात्सूचितम् ‘एतावन्तः समानकर्माणां धातवः व्याख्यातस्य वि- एतावन्त्यस्य सञ्चस्य नामधेयानि’ इत्यनेन चप्रस्य संक्षेपेण कथने वाक्येन [निरु० १।२०] । यदेतत् कारणम् ‘गौरिति पृथिव्या नामधेयम्’ [निरु० २।१] इत्यत आरभ्य नामाख्यातोपसर्गनिपातानां

प्रपञ्चतं च तत्प्रपञ्चार्थेभेदसंख्यासंदिग्धोदाहरणतन्निर्वचनव्याख्याप्रविभागे- नोक्तं स एष नैमिष्टकस्य प्रकरणस्य निगमव्याजेन सर्वथाप्यर्थः संक्षे- पत उक्तः । शास्त्रसंबन्धश्चैत्रमनुसृतो भविष्यति प्रकरणद्वयस्य चास्यैव- मपुनरुक्तता प्रदर्शिता भविष्यतीत्यनेनाभिप्रायेणैकार्थमनेकशब्दमित्यु-

१ च. °हृत्तं °तत्र° यच्च वक्ष्यमाणं. २ क. ख. ग. ज. °जनीय; घ. ट. ड. °जानीय; च. °कन्यं °प्रतिजानीय [षे]° तत्; ठ. प्रतिजनिष्य समा°. ३ क. ख. ग. ज. ठ. ड. गृहीतार्थं सं°. ४ क. ख. तमज्ञान°; ट. मैहृग्ज्ञान° तमज्ञाना. ५ क. ख. इत्थं; ट. इह° त्थं. ६ क. ख. म. न. व. ट. ठ. ड. तत्त्वभेदपर्याय. ७ म. ज. °नोक्तमित्युक्तं । नैव°. ८ क. ख. एव; ट. एव° व. ९ ग. ज. निग- मन्या°.

- ५ त्तर्म् । एकोऽर्थः पृथिव्यादिरनेकेषां गवादिशब्दानां यत्र तस्मिन्-
भूतः कथ्यतेऽनेके च गवादिशब्दाः पृथिव्यादेरेकस्यार्थस्य यत्राभिधा-
यिनः कथ्यन्ते तदिदमेकार्थमनेकशब्दं प्रकरणम् । अत्रैकेनार्थेनानेके शब्दा
लक्ष्यन्तेऽनेकैः शब्दैरेकोऽर्थः । ततो लक्षितलक्षणया वृत्त्या प्रकरणं लक्ष्यते ।
- ५ अत्र पुनर्थद्यपि गतिकर्मणां द्वाविंशतिशतसंख्यानामविशिष्टं गमनमेकोऽर्थं
सक्तस्तथापि प्रसिद्धबनुपरोधाय कसति लोटते
एकार्थानामनेकेषां श्येतते इत्येवमादयः प्रतिनियतसत्त्वगमनविषय
शब्दानां विशिष्टोऽर्थो एव द्रष्टव्याः । तद्यथा य एवोक्तदिक उरसा वा
यथा गत्यर्थानाम् गच्छति स एव कसतीत्युच्यते नेतरो य ऊर्ध्वो
१९ गच्छति । तथा च य एव निम्नेन प्रदेशेन कश्चिद-
चेतनो लोष्ट्रादिरन्यो वा चेतनः पुरुषादिरकामकारेण गच्छति स एव लोटत
इत्युच्यते नान्यः । तथा च । यदेव द्रवद्रव्यं किंचिदस्त्विति तदेव श्येतत
इत्युच्यते नास्यत् । एवं गच्छतिकर्मणामेकार्थत्वेऽपि सति प्रसिद्धिसामर्थ्या-
द्गमनविशेषेषु यथार्थं विनिवेशो द्रष्टव्यः । देशान्तरप्राप्तिस्तु चलनपूर्वक
१५ सर्वेषां समानं कार्यमित्यत एकार्थत्वमेवामुक्तम् । सामान्यशब्दाश्च काचिद्विशे-
षवाचिनो भवन्ति विशेषशब्दाश्च क्वचित्सामान्यवाचिनस्तदप्युपेक्षितव्यम् ।
'एकार्थम्' अनेन समासतो नैषण्डुकं प्रकरणमनुसृतम् । अथेदानीं
यद्दशाख्यातव्यं तत्समासतः प्रतिज्ञायते । 'यान्यनेकार्थान्येकशब्दानि' पुर-
स्तात्समासतः सूचितान्येतावतामर्थान्यामिदमभिधानमित्येवं [निरु० २।५]
२० 'सान्यतः' परम् 'अनुक्रमिष्यामो' व्याख्ययेत्यभिसंबन्धः । किंलक्षणा
पुनरिह व्याख्येति । तदुच्यते 'तत्त्वं पर्यायशब्देन व्युत्पत्तिश्च द्वयोरपि ।
विरामो निर्णयश्चेति व्याख्येयं नैगमे पदे' ॥ यान्ये-
व्याख्याया लक्ष- तानि दयत्यकूपारादीनि पदान्यनेकार्थैरुपदयादान-
णम् दहनहिंसादिभिरर्थवन्ति यानि चैतान्यर्थजातान्युप-
२५ दयादानदहनहिंसादीन्येकशब्दाध्यानि तान्येव-
मितरेतरविशेषणविशेष्यभावलक्षणोपलक्षितान्येकप्रकरणतामुपगतान्धैवंप्रका-
र्यैकपदिकप्रकरणव्याख्ययानुक्रमिष्यामः । वर्णयिष्याम इत्यर्थः । अत्रार्थ-

१ ग. ज. 'इत्युक्तं' नास्ति. २ घ. ट. ठ. ड. ज. लोष्ट्रादि°. ३ ग. ज.
स एव; च. स एव. ४ ग. ज. प्रसिद्धता°, ५ ग. ज. 'शुद्धतं; च. 'शुद्धं' सू.
३० ६ घ. ट. यातान्येता°.

स्याप्रतीयमानस्य पर्यायाभिधानेन विभज्य प्रतिपादनं व्याख्या । शब्दस्यापि व्युत्पादनं व्याख्या । एवमेते द्वे व्याख्ये । तयोरर्थपरिज्ञानमेकस्याः कार्यं शब्दपरिज्ञानमेकस्याः । तदेतदुभयमध्येकैकस्मिन्नैगमे पदे यथासं-

एकपदिकप्र-
करणविषयः

भवं व्याख्यास्यते । आह । किमनेकार्थान्येव केवलान्यस्मिन्प्रकरणे व्याख्यायन्ते । नेत्युच्यते । अनवगतसंस्कारांश्च निगमान् । अनवगतसंस्कारान् अविज्ञातसंस्कारानित्यर्थः । येषां प्रकृ-

तिप्रत्ययादिसंस्कारो न साकल्येन ज्ञापितस्तांश्च निगमांस्तैत्रैव व्याख्यास्यामः । पूर्वाणि चानेकार्थान्यनवगतसंस्कारांश्चेति चशब्दः । तदेतदेवं प्रकारं प्रकरणं यत्रैतदुभयं व्याख्यायते ' तदैकपदिकमिति ' अनेन

एकपदिकमित्यस्य
नाम्नः प्रयोजनम्

नाम्नान्येऽप्याचार्या 'आचक्षते' । निरूढा हीयमस्मिन्प्रकरणे संज्ञेत्यभिप्रायः । पूर्वस्मिन्प्रकरणे गणज्ञः पदानां विरचनामपेक्ष्यैतदैकपदिकमुच्यते । अत्र द्वैकैकमेव पदं समाम्नातम् । तद्यथा । ' जहा

निधा ' इत्येवमादीनि । यत्र पुनः क्वचिदनेकान्यपि समाभ्नातानि तद्यथा ' देवो देवाच्या कृपा ' ' सोमो अक्षाः ' इत्येवमादीनि तत्रैव तत्प्रयोजनं वक्ष्यामः ।

एवं प्रकरणार्थं संक्षेपतः प्रतिज्ञाय क्रमेण वर्णवृत्तित्वाच्च प्रथमं यत्पदं तदुपादीयते ' जहा ' [निघ० ४ । १ । १] इति । आह । किमेतदनवगतसंस्कारमुतानेकार्थम् । उच्यते । अनवगतसंस्कारम् । कथम् । शृणु । जघानेत्येवमवस्थितेनावगतसंस्कारेण योऽर्थ उच्यते स च जहेत्यनेनानुपपन्नसंस्कारेणोक्तो भवति । अत्र हन्तेर्जहातेश्च संदेह इति भाष्यकारेणावधृतं ' जघानेत्यर्थः ' इति । आह । कुतः पुनर्विशेषावधारणं हन्तेरेवात्र रूपं न पुनर्जहातेरिति । उच्यते । निगमात् । कतमः पुनरसौ निगम इति ॥ १ ॥

१ क. ख. 'ज्ञायते; च. ट. ज्ञापितं' यते. २ क. ख. घ. ठ. ड. 'मान् अत्रैव; च. 'मान् तत्रैव' अ; ट. 'मानत्रैव' मान् त. ३ ग. च. ज. कर्मवर्णवृ°. ४ ग. ज. 'शृणु' नास्ति; च. कथं 'जघाने' शृणु. ५ ठ. ड. ॥ १ ॥ इति नैऋट्टीकार्यां चतुर्धाध्याये प्रथमः खण्डः,

को नु मर्या अमिथितः सखा सखायमब्रवीत् । जहा को
 अस्मदीषते [ऋ० सं० ८ । ४५ । ३७] ॥ मर्या इति मनुष्य-
 नाम मर्यादाभिधानं वा स्यान्मर्यादा मर्यैरौदीयते मर्यादा मर्या-
 द्विनोर्विभागो मेथतिराक्रोशकर्मपापकं जघान कमहं जातु
 कोऽस्मद्रीतः पलायते निधा पाश्या भवति यन्निधीयते पाश्या
 पाशसमूहः पाशः अशयतेर्निपाशनात् ॥ २ ॥

को नु मर्येति । त्रिशोकस्येयमार्षम् । गायत्री । महाव्रते । महदुकथे ।
 तृचाशीतिषु शस्ते [ऐ० आ० ५ । २ । ३] । अस्यामृषि जहेत्यस्य
 शब्दस्य पूर्वोत्तरपदाविरोधप्रकरणशब्दसारूप्या-
 १० 'जहा' इत्यनव- र्थोपपत्तिभिः संस्कारानवगमेऽपि सति हन्तेरेव
 गतसंस्कारम् विशेषेणार्थोऽवतिष्ठते न जहातेः । कथमिति ।
 शृणु । मां न एकस्मिन्नागसि वधीः हे शूर
 मा इयोरगरोर्वधीः । अपि च त्रिष्वप्यागस्सु मा वधीः । भूरिष्वपि च
 १५ बहुतरेष्वप्यपराधेषु मा वधीरित्येतस्मिन्प्रकरणे ब्रवीति 'को नु मर्याः' इति ।
 हे मर्या मनुष्या युष्मानेव तावन्नृच्छामि अमिथितः अनाकृष्टः परुषमपि
 वा किञ्चिदनुक्तः अपि च सखा समानख्यानः सखायमेव समानख्यानमेवै
 सन्तं यथा भवतामहं यज्ञे समानख्यान एवं सन्तमब्रवीत् । को न्वेवमाह
 अमिथितः अनाहतः अनाकृष्टो ब्रूयाद्यः कश्चिद्यथा यूयमनाहताः सन्तो
 २० मां ब्रूत मा वधीरिति । जहा को अस्मदीषते । अपापकशब्दोऽत्र भाष्यका-
 रेणाभ्याहृतः प्राग्जहाशब्दस्यार्थोपधोतनार्थम् । अपापकं सन्तं कमहं जघान
 हतवान् जातु । कदाचिदित्यर्थः । 'अपापकं कमहं जातु' इति सर्वमेत-
 दध्याहृतं भाष्यकारेण जहाशब्दस्य निराकर्तृकारणार्थमधस्ताच्चोपरिष्टाच्च ।
 एवं हि जहाशब्दः परिसमाप्तार्थो भवति । न कदाचिदपि कश्चिदपापको
 २५ मया हतपूर्वं इति पापकारिणं तु हन्मीत्यभिप्रायः । ते यूयमपाप एवाजस्रं

१ छ. त. द. 'मर्यादीयते' नास्ति. २ क. ख. ठ. ड. 'शृणु' इत्यस्या-
 क्त्वरं 'मा न एकस्मिन्' [ऋ० सं० ८ । ४५ । ३४] इत्युक्त्यत्र. ३ ठ. ड. हे
 शूर इन्द्र नोऽस्मान् एकस्मिन्नागसि अपराधे मा वधीः मा हिंसीः । मा इयोः. ४ ग.
 ज. वधीरिति; च. वधीरिति. ५ ठ. ड. 'वेवं सन्तं. ६ ग. ज. 'अमिथितः'
 ३० नस्ति. ७ ग. ज. हतः पूर्वः; च हतः पूर्वः त.

भूयास्थ न वो हृषिष्यामि । यत्पुनरेतदुक्तं भवद्भिः 'भूरिष्यप्यागस्तु मास्मान्वधीः' इति कथमागस्कारी न हन्यते । श्वा पुरोडाशं समबलिघ्नान् च कस्यचित्कस्मिन्निदपि स्वता स्यात्सर्वं वासमञ्जसमेव स्यादिति पापकारिणो न हन्येरन् । अथ मनुष्यानपापानपि त्वं हंस्येवेत्यत्र ब्रूमः । कोऽस्मदस्म-
चोऽपापकारी सन् भीतः ईषते । पलायत इत्यर्थः । न कश्चिदप्यपापकारी मत्त
उद्विजमानः पलायते । स हि शुद्धेन चेतसाभिमुख एव मामन्येति । य एव
तु पापकारी भवति स एवात्मापराधशक्तितया बुद्ध्यास्मत्तो भीतः पलायत
इत्यभिप्रायः । अत्रापि कोऽस्मदित्येतस्मात्पञ्चमीयोगादीषतेर्गमनमात्रसामा-
न्यवाचिनः सतो गमनविशेषे^१ पलायनेऽवस्थानम् । यो हि यस्माद्विभेति
स तस्मात्पलायते । भीतशब्दश्चात्राप्याहृतो न ह्यभीतः कश्चित्पलायत
इति । एष समस्तार्थः ।

अथैकपदनिरुक्तम् । 'मर्या इति' मनुष्यनामसु पठितम् (मिघ०
२ । ३ । १२) । इहापि चैतत् 'मनुष्यनाम' एव । तस्योक्ता
च्युत्पत्तिः 'मर्या मनुष्यो मरणधर्मा' (निरु० ३ । १५) इति । अथ
'वा मर्यादाभिधानम्' एतदत्र 'स्यात्' न मनुष्यनाम । यदा मर्यादा-
भिधानभेददभिप्रेतं भवति तदैवमर्थवत्तास्य योजयितव्या । 'मर्यादा मर्यै-
रादीयते' । काँ न्वेषा मर्यादा यतो धर्मज्ञाः सन्तो यूयमनाहता अनानु-
ष्टाश्चासदभियोगं सर्वत्रायः सन्तो मम सर्वयुदंत्तं मा वधीरिति । नैतन्म्याव्य-
मित्यभिप्रायः । 'मर्यादा मर्यादिनोर्विभागः' । मृतौ या भूमिरुपस्त्रीणा
सा मर्यैत्युच्यते । विषयान्त इत्यर्थः । आदिरन्यस्य विषयस्योपक्रम उच्यते ।
मृतायाश्च भूमेरादेश्च विभागकारिणी या भूमिः सा मर्यादेत्युच्यते । 'मेथ-
तिराक्रोशकर्म' । चतस्रः पल्योऽधमभिमेथन्तीति प्रसिद्धमधमेधे मेथते-
राक्रोशकर्मत्वम् । लोकेऽपि च ईयालो मेथनक इत्युच्यते । स ह्यमीक्ष्यमा-
क्रुश्यते आक्रोशति च सः ।

'अपापकम्' इत्यस्य भाष्यपदस्यापरो व्याख्यामार्गः । को न्वेवं
ब्रूयादपापकं सन्तं मा वधीरिति । जघान कमहं जातु पापकमपापकं वा ।

१ क. ल. घ. ट. ठ. ड. श्वता; च. ईता° श्व. २ घ. ट. ठ. ड. °विशिष्टे.
३ ग. ज. त्वेषा. ४ ग. संशयः; च. संशयः° ला; ज. संशयः. ५ क. ल.
ठ. ड. संश्रिता; च. ट. मृता° संश्रि. ६ क. ल. संश्रिताया; ट. मृता° भि; ठ.
ड. भिताया°. ७ क. ल. ग. ज. शालो; घ. उ. ड. स्वालो; च. स्वीलो°
श्या; ट. स्वीलो° शा.

कोऽस्मद्गीतः पलायते । न कश्चिदपि । सौम्योऽहमित्यभिप्रायः । बलकृति-
संबन्धादिन्द्र एवायं त्रिशोकः स्याद्यस्येयमार्षम् ।

- एवमेतस्मिन्मन्त्रे प्रकरणपूर्वोत्तरपदाविरोधशब्दसारूप्यार्थोपपत्तिर्भिहन्ते-
रेव विशेषेणार्थोऽवतिष्ठते न जहातेः । जहातौ
५ 'जहा' इत्यस्य होतस्मिन्कल्प्यमाने प्रकरणं पूर्वोत्तराणि च
निर्वचने निर्णयः पदानि विरुध्यन्ते शब्दसारूप्येऽपि सति ।
तस्मान्नात्र जहातेरवकाशोऽस्ति । पारिशेष्याद्धन्तेरे-
तद्रूपमित्युपपन्नं भवति । एवमेव सर्वेष्वेवानवगतसंस्कारेषु योज्यम् ।
'निधा' (निघ० ४ । १ । २) इत्येतत्पदमनवगतसंस्कारावसर-
१० प्राप्तं व्याख्यानीयमैकपदिकव्याख्याधर्मेण । प्रकृतानुवृत्त्या 'स व्याख्या-
तव्यः' (निर० १ । १) इति तदभिधानाभिधेयानिगमनिर्वचनानुक्रम-
प्रवृत्त्या ब्रूमः । 'निधा पाश्या भवति' इति पर्यायेण तत्त्ववचनम् । यो
वालमयः स्नायुमयो वा पाशसमूहः पक्षिग्रहणार्थः स पाश्यायुच्यते । अधुना
द्वावप्येतौ शब्दौ निर्वक्ति निधाशब्दं पाश्याशब्दं
१५ निधाशब्दस्य पा- च । 'यत्' यस्मादियं 'निधीयते' नीचैर्धीयते
श्याशब्दस्य च नि- पक्षिग्रहणार्थं तस्मान्निधिरिति वा प्राप्ता निधा-
र्वचनम् नीति वा । सेयमेवं प्राप्ता सती निधेत्यनवगतसं-
स्कारेणोच्यते । पाश्याशब्दं पर्यायाभिधानप्रसक्तं
निर्भवीति प्रत्ययोत्पादनार्थं 'पाश्या पाशसमूहः' इति । पदानिष्कृत्य
२० तद्धितार्थो निरुक्तः । अधुना पदार्थं निर्वक्ति । 'पाशः पाशार्थैतेर्विपाश-
नात्' । तेन हि विविधमतिशयेन वा पाशयते । बध्यत इत्यर्थः । अधुना
यस्मिन्मन्त्रे निधाशब्दः पाशसमूहत्वाची तमानीय ब्रवीति निधाशब्दनिर्गम-
नार्थम् । कतमः पुनरसौ मन्त्र इति ॥ २ ॥

२५ वयः सुपर्णा उर्षं सेदुरिन्द्रं म्रियमेधा ऋषयो नाधमानाः । अप
ध्वान्तमूर्णुहि पूर्धि चक्षुर्मुग्ध्य १ स्माभिधयेव बद्धान् (ऋ०

- १ क. ख. घ. ट. ठ. ड. धार्यते. २ क. ख. ग. ज. 'वा' नास्ति. ३ ग. ज.
°यतेर्बन्धनार्थस्य विपा°; च. °यतेर्बन्धनार्थस्यै विपा°. ४ क. ख. ग. °निग-
मार्थं; च. °निगमार्थं° मना. ५ ठ. ड. २ ॥ इति ऋक्सुक्तार्था निरुक्तटीकायां चतुर्था-
३० ध्याये द्वितीयः रूपः.

सं० १० । ७३ । ११] । वयो वेर्वहुवचनं सुपर्णाः सुपतना
 आदित्यरश्मय उपसेदुरिन्द्रं याचमाना अपोर्णुष्णाध्वस्तं चक्षुश्चक्षुः
 रूयातेर्वा चष्टेर्वा पूर्धि पूरय देहीति वा मुञ्चास्मान्पाशैरिव बद्धान्
 पार्श्वतः श्रोणितः शितामतः पार्श्वं पशुमयमङ्गं भवति पशुं स्पृशतेः
 संस्पृष्टा पृष्ठदेशं पृष्ठं स्पृशतेः संस्पृष्टमङ्गैरङ्गमङ्गैर्नादञ्चनाद्वा श्रोणिः
 श्रोणतेर्गतिचलाकर्मणः श्रोणिश्चलतीव गच्छतो दोः शिताम भवति
 दोर्ब्रवतेर्योनिः शितामेति स्नाकपूणिर्विषितो भवति श्यामतो यकृत्
 इति तैटीकिः श्यामं श्यायतेर्यकृत्थाकया च कृत्यते श्रितिर्मांसतो
 भेदस्त इति गालवः श्रितिः श्यतेर्मांसं माननं वा मानसं वा मनोऽ-
 स्मिन्त्सीदतीति वा भेदो भेद्यतेः ॥ ३ ॥

५
१०

वयः सुपर्णा इति । शाक्यस्य गौरिवीतेरियमार्षम् । त्रिष्टुप् ।
 अग्निधोमे मरुत्वतीयस्यै शस्त्रस्य परिधानीयैषा निविद्वानीये सूक्ते
 [आश्व० श्रौ० ५ । १४] । वय आदित्यरश्मयः । वेतेर्गल्-
 र्थस्य नामीभूतस्य बहुवचनं विः वी वयः इति । सुपर्णाः

१५

सुपतनाः एत एव उपसेदुः उपसीदन्ति व्युद्यया
 निधाशब्दयुक्तो रात्रावहम्यहनि । कमुपसेदुः । इन्द्रम् आदित्यम् ।
 निगमः प्रियमेधाः प्रिययज्ञास्त एव यज्ञसहचारिस्तात् ।
 उद्गतेषु हि तेषु यज्ञास्तायन्ते । ऋषयस्त एव

२०

और्षणात्प्रकाशकात्वात् । नाभमानी आदित्यमुपसेदुः । कमर्थं पाच-
 माना इति । अपोर्णुहि अपावृणु जनानामेतद् इवान्तम् आध्वस्तमाच्छा-
 दितं तमसा चक्षुः । पूर्धि पूरय । पुष्पदननुगृहीतमसकलमिवैतेषां जना-
 नामेतच्चक्षुः । तत्पूर्धि । सकलं कुर्वित्यर्थः । अथवा पूर्धि देहीति
 यदुक्तं स्यात् । अस्तं हि गच्छता त्वयैतेषां जनानामाचामिव यच्चक्षु-
 स्तपुनरुद्यंस्त्वमेतेभ्यो जनेभ्यो देहि । कथं च पुनर्देहि । मुमुग्ध्यस्मा-
 म्मुञ्चास्मान्निधया पाशासमूहेन पक्षिण इवैतस्मिन्मण्डले बद्धान्यावदेतद्देशं

२५

१ ठ. ड. 'महना'. २ ठ. ड. शाक्यस्य. ३ क. ल. घ. ट. ठ. ड. 'त्कीव-
 शाक्यस्य. ४ क. ख. घ. ट. ठ. ड. उद्गतेषु'वितेषु हि'; घ. उद्गतेषु 'हि' उदितेषु.
 ५ न. घ. ज. ऋषणात्; घ. ट. ऋषणात् 'अर्ष'. ६ क. ल. घ. 'मानास्त आ';
 ट. 'मांसानाः' वाच. ७ क. ल. घ. ट. ठ. ड. 'मांसमे'. ८ क. ल. घ. ट. ठ.
 ड. 'देतषावदशे'; घ. 'देत-दशे' ताव.

तमो नाशयित्वैतेषां जनानामेतच्चक्षुर्दग्धः सकलं वा कुर्मः । एवं
ह्येतस्त्वयैव दत्तं भविष्यतीत्यभिप्रायः । एतमर्थं याचमाना उपसेदुः ।

- ‘चक्षुः स्थातेर्वा’ दर्शनार्थस्य ‘चष्टेर्वा’ दर्शनार्थस्यैव । एवमेतस्मिन्मन्त्रे
‘मुमुग्ध्यस्मान्निधयेव बद्धान्’ इत्येतेषां पदानां मध्ये वर्तमानस्य तृतीयान्तस्य
५ निधाशब्दस्य पाशसमूहादन्यः क्रोडर्थः स्यात् । ‘मुमुग्धि बद्धान्’ इत्येतौ
शब्दौ येन बद्धा यस्माच्च मुच्यन्ते तदर्थोभिधायिनं शब्दमाकाङ्क्षतः । तत्रैवं
सति वरमविद्यमानस्याध्याहाराद्विद्यमानस्य निधाशब्दस्वनयोः शब्दयो-
र्भेद्ये वर्तमानस्याकाङ्क्षितार्थोभिधायित्वकल्पनेतिनिधाशब्दः पाशसमूहा-
१० भिधायित्वेऽवतिष्ठते । इतरथा ह्ययमितरैः पदैरसंबन्ध्यमानोऽनर्थक एव
स्यात् । तस्मादेवं सर्वत्रानवगतसंस्काराणामप्रसिद्धार्थानां पदानां सामर्थ्यो-
दाकाङ्क्षितरूप एकार्थेऽवस्थानं भवति । तदुपपाद्यं सर्वत्र । ग्रन्थातिगौरव-
भयात्तु संक्षेपतोऽत्र दर्शयिष्यामः ।

- ‘शिताम’ [निघ० ४ । १ । ३] इत्येतदनवगतम् । अनुप-
न्यस्यैव पदमभिधेयं आनुक्त्यैव निगममेव प्रथमं पठत्याचार्यो विप्रतिपत्या-
१५ नेकार्थत्वमस्येति । ‘पार्श्वतः श्रोणितः शितामतः’ इति निगमः ।
पशुहविषः प्रैषोऽयं मन्त्रशेषः । कतमः पुनरसौ प्रैषः । ‘होता यक्षदि-

शिताम इति
न्द्राग्नी छागस्य हविष आत्तामद्य मध्यतो मेद
उद्धृतं पुरा द्वेषोभ्यः पुरा पौरुषेभ्यः गृभो घर्ता
नूनं घसि अज्राणां यवसप्रथमानां सुमत्क्षराणां

- २० शतरुद्रियाणामग्निध्वान्तानां पीवोपवसनानां पार्श्वतः श्रोणितः शितामत
उत्सादतोऽङ्गादङ्गादवन्तानां करत एवेन्द्राग्नी जुषेतां हविर्होतयेजं’ [तै०
ब्रा० ३ । ६ । ११] इति । सर्व एव गद्यः । वामदेवस्यार्थम् । मैत्रा-
वरुणो ब्रवीति । होता यक्षत् । होता यजत्वित्यर्थः । तेन चेज्य-
मानाविन्द्राग्नी अस्माद्धविषः पश्चात्क्यात् यदेतन्मेद उद्धृतम् उद्धृतम्
२५ अस्यां सूच्याहितम् । ‘तस्मान्मेदः पर्यस्यति श्रपयति त्रेधा मेदः करोति’
इति द्युक्तम् । एतन्मेदोऽद्य एतास्मिन्नहनि सद्यः उद्धृतम् आत्तां भक्षये-

१ क. ख. घ. झ. ट. ‘धायकत्वक’; च. ‘धायित्वक’ षक. २ क. ख. ज.
घ. झ. ट. ठ. ड. प्रैषेयं. ३ म. च. ज. प्रैषः । ३ । होता. ४ ग. च. ज. घ.
ट. ठ. ड. ‘विन्द्राग्नी इति । सर्व. ५ क. ख. झ. ‘उद्धृतं’ नास्ति. ६ ग. ज.
३० उद्धृतं.

ताम् पुरा द्वेषोभ्यः हविर्मधिभ्यः पिशाचादिभ्यः पुरा पौरुषेभ्यः गृमः
 अर्वाभिडावदानात् । इडा हि पुरुषार्थं गृह्यते । प्राक्तस्माद् प्रहणादिन्द्राग्नी
 घस्तां भक्षयेतां नूनं निश्चयेन एतस्मिन् घासे घसनकाले भक्षणकाले
 प्राप्ते अज्जाणाम् अनभिभूतानां रक्षोभिः । आदरेण प्रैतिविशिष्टैर्मन्त्रैः
 संस्कृतानाम् । अथवा घासेअज्जाणाम् इत्येकं पदम् । तदायमर्थः । घासे ५.
 हि सति पशत्रो न जीर्यन्त इति घासेअज्जाः । यवसप्रथमानाम् । यवसः
 अशनम् । तस्यानेकप्रकारस्य श्रेष्ठत्वादेतान्येव देवतृप्तये प्रथमानि । तेषां
 यवसप्रथमानाम् । सुमक्षराणाम् । स्वयमेवैतानि भक्षयमाणानि स्वादुत्वा-
 दुदरं प्रति क्षरन्तीति सुमक्षराणि । एषां सुमक्षराणाम् । शतरुद्रियाणां
 बहुस्तृतीनाम् । अथवा शतरुद्रियाणां बहुशो रुग्णानाम् । अग्निष्वात्तानाम् १०
 अग्निपाकेन मृदुत्वात्स्वादुक्तानाम् । पीवोपवसनानां पीन्ना छोगेनोप-
 वस्तानाम् । अथवा पीवानं छागमुपगम्योषितानाम् । पार्श्वतोऽङ्गादवत्तानां
 श्रोणितोऽवत्तानां शितामतोऽवत्तानाम् उत्सौदतश्चोच्छेदंनस्थानात् अङ्गा-
 दङ्गादवत्तानाम् । करतः कुरुतामिन्द्राग्नी तृप्तिमेतेषामेवंलक्षणानामवदाना-
 नाम् । हे होतः यथैताविन्द्राग्नी जुषेताम् आसेवेताभेतद्धविस्तथा १५:
 त्वमपि यज ।

निगमप्रसक्तमुच्यते । ‘पार्श्वं पशुमयमङ्गं भवति’ । पार्श्वो वङ्कय-
 उच्यन्ते । तन्मयं हि तद्भवति पार्श्वपटलम् । आह । पशुः कस्मात् ।
 उच्यते । ‘पशुः स्पृशतेः’ । आह । किमनया स्पृशमिति । उच्यते ।
 ‘संस्पृष्टा पृष्ठदेशं’ प्रति भवति । आह । ‘पृष्ठं’ कस्मात् । २०
 उच्यते । ‘स्पृशतेः’ एव । तद्धि ‘संस्पृष्टमङ्गैः’ । आह । अङ्गं
 कस्मात् । उच्यते । अङ्गितं हि तत्कार्येण भवति । गतमित्यर्थः । ‘अञ्जनाद्वा’ ।
 अञ्जतिरपि गत्यर्थे एव । धात्वस्यत्वमर्थैकत्वम् । पार्श्वशब्दप्रसक्तानुप्रसक्त-
 मुक्तम् । अधुना श्रोणिशब्दं निगमप्रसक्तं निर्जन्तीति । ‘श्रोणिः श्रोणतेः’
 धातोः गतिचलाकर्मणः । गतिनिमित्तं चलनं यस्य कर्म सोऽयं गतिच- २५
 लाकर्म । तस्य गतिचलाकर्मणः । किं कारणम् । ‘श्रोणिश्चलतीव’
 स्थानात्पशोः’ गच्छतः’ ।

१ ग. ज. प्रवित्तिष्टैर्मं; च. प्रविशिष्टैर्मं. २ च. रुग्णानां वा. ३ ग. ज.
 उछाद्; च. उछाद् त्वा. ४ ग. ज. ‘ओच्छेदस्था’. ५ च. ‘वति पार्श्वभाह’
 पटल. ६ क. ख. घ. कालेन; व. उ. ङ. कालेन; ट. कालेन; ग. ज. कार्ष्णेन;
 च. कार्ष्णेन येन.

- शितामशब्दस्य तत्त्वमाचष्टे । 'दोः शिताम भवति ' । बाहुरित्यर्थः ।
आह । दोः कस्मात् । उच्यते । ' दोर्द्रवतेः ' ।
शितामशब्दस्य तस्य हि प्राणेन पञ्चुर्द्रवति । श्रितमंसमावेनैत-
बाहुरित्यर्थः स्काये भवतीति शिताम । यदा दोर्विषयः शिताम-
शब्दस्तदैवं निर्वक्तव्यः । आह । कयोप-
पत्त्या दोः शितामशब्देनोच्यते । शृणु । पशोर्हि बाह्यानि चावदानान्या-
भ्यन्तराणि च भवन्तीति । तत्र पार्श्वे श्रोण्यावंसाविति बाह्यानि जिह्वाह-
षकृदादीन्याभ्यन्तराणि । तत्रैवं सति पार्श्वतः श्रोणित इत्येतयोरन्तरा
वर्तमानः शितामशब्दः किमन्यदोष्णोऽभिदध्यात् । प्रायोऽपि हि निया-
मको भवति । एवं बाह्यावदानप्राये च शितामशब्दो वर्तत इति दोर्विषयः
कल्प्यते । ' योनिः शितामेति शाकपूणिः ' आचार्यो मन्यते । तत्र योनि-
रनवदानीयैव । योनिःसमानदेशस्तु गुदो नाम्ना-
योनिरिति शाकपूणिः वदानमस्ति स योनिशब्देनोच्यते । स च गुदो
' विषितो भवति ' । ' विष्टु व्याप्तौ ' । (धा०
१५ ३ । १३) । न्यासः स पुरीषेण भवति । अथवा विषितमांसो विपुषित-
मांसो विष्टस्तमांसः स भवति । आह । कयोपपत्त्या शाकपूणेर्भते योनिः
शितामशब्देनोच्यत इति । शृणु । स हि श्रोण्यनन्तरो भवति ।
श्रोण्यनन्तरं च शितामशब्द उच्यते ' श्रोणितः शितामतः ' इति ।
शब्दसारूप्यमपि च किञ्चिदस्ति विषितो भवति शितामेति । अनयोप-
पत्त्यानेन च शब्दसारूप्येण योनिः शितामेति शाकपूणिर्मन्यते ।
' श्यामतो यकृत् इति तैटीकिः ' आचार्यो मन्यते । यदुक्तं भवति
श्यामत इति तदुक्तं भवति शितामत इति ।
यकृदिति तैटीकिः एवं हि बहुतरं शब्दसारूप्यं लक्ष्यते । एवं च
सति यकृत् एतदवदानं चोदितं स्यादिति
२५ गम्यते । किं कारणम् । तद्धि श्यामम् । ' श्यामं श्यायतेः ' [धा० १ ।
९८८] धातोः । तद्धि संपर्काद्गुपपद्यते । आह । ' यकृत् ' कस्मात् । उच्यते ।
तद्धि मृदुत्वात् ' यथाकथंचित् ' अयत्नेनैव ' कृत्यते ' । छिद्यत इत्यर्थः ।

१ क. ल. घ. झ. ट. ठ. ड. °तत्कार्ये. २ ग. ज. 'शिताम यदा दोर्विषयः'
२९ नारिः. ३ क. ल. घ. 'श्यामं' नास्ति.

‘ शितिमांसतो भेदस्त इति गालवः ’ आचार्यो
 भेद इति गालवः मन्यते । श्वेतान्मांसात् शितिमांसतः ।
 कतमत्पुनस्तच्छ्रुतं मांसमिति । उच्यते । भेदः ।
 तस्माद्यदुक्तं भवति शितिमांसत इति तदेवोक्तं भवति शितामत इति ।
 एवमपि बहुतरं शब्दसारूप्यमस्ति । ‘ शितिः श्यतेः ’ तनूकरणार्थस्य (धा० ५
 ४ । ३९) । परो हि विवेकस्तेजसो भेदस्येवावतिष्ठते । ‘ मांसं माननं
 वा ’ । य एव हि मान्यो भवति तदर्धभेतस्संस्क्रियते । ‘ मानसं
 वा ’ । सुमनसा हि तदुपादीयते । अथवा य एव हि मनस्विनो
 भवन्ति तैरुपादीयते । ‘ मनोऽस्मिन्सीदतीति वा ’ । सर्वस्यैव हि मांसे
 मनः सीदति । ‘ भेदो भेद्यतेः ’ खेदनार्थस्य [धा० ४ । १३७] । १०

एवमेष शितामशब्दोऽनवगताभिधेयोऽनवगतसंस्कारो भवति । एवमे-
 तस्मिन्प्रकरणेऽन्यान्यर्धेनवगतसंस्काराण्युपेक्षितव्यानि । उक्तं हि

अनेकार्थस्य कार- ‘ शब्दरूपं पदार्थश्च व्युत्पत्तिः प्रकृतिर्गुणः ।
 णानि प्रकारा वा सर्वभेतदनेकार्थे दशानवगमे गुणाः ’
 [बृहदे० २ । १०८] ॥ १५

अनवगतपदानां कतमे पुंनस्त इति । पदजात्यभिधेयस्वर-
 दश कारणानि प्रकारा संस्कारगुणाविभागक्रमविक्षेपाध्याहारव्यवधानानि ।
 वा । ईदृशानामभिधे- यमपेक्ष्य निर्वाचनं
 कर्तव्यम् तेषु चाभिधेयमपेक्ष्य निर्वाचनं कर्तव्यम् । उक्तं हि

‘ धातूपसर्गावयवगुणसत्त्वं द्विधातुजम् ।

बह्वेकधातुजं वापि पदं निर्वाच्यलक्षणम्’ [बृहदे० २ । १०३] ॥ २०

‘ धातुजं धातुजाज्जातं समर्थार्धजमेव वा ।

वाक्यजं व्यतिकीर्णं च निर्वाच्यं पञ्चधा पदम्’ [बृहदे० २ । १०४] इति ॥

पदजात्यनवगतं ‘ त्व ’ इति यथा नाम निपातो वेति । अभिधेयान-

- वगतं 'शिताम' इति यथा । स्वरानवगतं 'वने
 अनयतगपदवर्गा- न वायो' इति यथा । संस्कारानवगतम् 'ईर्मा-
 णामुदाहरणानि न्तासः' इति यथा । गुणानवगतम् 'करुल्लती'^१
 इति यथा । विभागानवगतं 'मेहना' इति यथा ।
- ५ क्रमानवगतम् 'उपरमञ्चं मे वचसे' इति यथा । विक्षेपानवगतं 'यावा,
 नः पृथिवी' इति यथा । अध्याहारानवगतं 'दानमनेसो नो मनुष्यान्'
 इति यथा । व्यवधानानवगतं 'वायुश्च नियुस्वान्' इति यथा । एकमपि
 पदं पदद्वितयं क्रियते 'पुरुषादः पुरुषानदनाय' इति यथा । पदद्वितयमपि,
 चैकं पदं क्रियते 'गर्भनिधानीं सनितुः' इति यथा । आख्यातमपि च
 १० नाम क्रियते 'सर्वाणीन्द्रस्य धनानि विभक्ष्यमाणाः' इति यथा ।
- एवमेषु निगमेषु शब्दार्थसंकरोऽनेकप्रकार उपेक्ष्यः । दृष्टानुविधाना-
 च्छब्दासि यथासंभवमनुविधेयः । 'मेहना' [निघ० ४।१।४] इत्यनव-
 गतम् । मंहनीयमित्यवगमः ॥ ३ ॥

- १५ यदिन्द्र चित्र मेहनास्ति त्वादांतमद्रिवः । राधस्तन्नो विदद्वस्स
 उभयाहस्त्या भर [ऋ० सं० ५।३९।१] ॥ यदिन्द्र चित्र चायनीयं
 मंहनीयं धनमस्ति यन्म इह नास्तीति वा त्रीणि मध्यमानि पदानि
 त्वया नस्तद्वातव्यमद्रिवश्चद्रिराहणात्येनेनापि वाचेः स्यात्ते सोमाद्
 इति ह विज्ञायते राध इति धननाम राध्नुवन्त्येनेन तन्नस्त्वं वित्त-
 २० धनोभाभ्यां हस्ताभ्यामाहरोभौ समुब्धौ भवतो दमूना दममना वा
 दानमना वा दान्तमना वापि वा दम इति गृहनाम तन्मनाः स्यान्मनो
 मनोतेः ॥ ४ ॥

यदिन्द्र चित्र मेहनेति निगमः । अत्रेभौमस्वार्थम् । अनुष्टुप् । हे इन्द्र

- १५ १ ट. करुल्लती° । २ ग. ज. दानमसो नो° । ३ ग. ज. ४ ; च. अहो नास्ति;
 ठ. ड. १।३। इति निरुक्तटीकायां चतुर्थाध्याये तृतीयः खण्डः । ४ ड. त. द. 'चित्र'
 नास्ति. ५ क. ख. घ. ट. ठ. ड. अनुष्टुप् । ऐन्द्री । स्वरपुञ्जानां स्वरसात्रां प्रथमे
 स्वरसात्रि यज्जायथा अपुर्व्वेति स्तोत्रिवः स्वरपुञ्जानां यदिन्द्र श्चित्र मेहनेति हे या इन्द्र
 मुजेति तृतीयानुरूपस्थेति विनियोगः । हे इन्द्र° ; च. पुस्तके 'ऐन्द्री° विनियोगः'
 २० इति सर्वं पत्रस्योपरिनिमान्ते लिखितम्.

चित्रं चायनीयं पूजाई यन्मेहना यन्मंहनीयं
शाकल्पमतेन 'मे- पूजाई तव राधो धनमस्ति किञ्चित् त्वादातं
हना ' इत्येकं पदम् त्वया च यैदातव्यमेवावश्यं सुचिरमपि स्थित्वा-
स्मभ्यं तद्यतोऽतो ब्रूमः । हे अद्विवः वज्रिन्
तन्नो राधः हे विदद्वसो प्राप्तधन सांप्रतमेवोभाभ्यां हस्ताभ्याम् अरूपण- ५
माभर आहर। मा चिरायेत्यभिप्रायः। अथ ' वा यन्म इह नास्तीति ' एत-
स्मिन् वाक्यैकदेशे ' त्रीणि पदानि मध्यमानि ' ।
गार्ग्यमतेन त्रिपद- मध्ये भवन्तीत्यर्थः । कथम् । मेहना इत्येया
युक्ता संहिता संहिता । मे इह न इत्येतान्यस्याः संहितायाः
पदानि । एवमेव वाक्यावयवः पञ्चपदो भवति । १०
अत्र ' यत् ' इति प्रथमं पदम् । अतः परं ' मे इह न ' इत्येतानि त्रीणि
मध्यमानि पदानि । ' अस्ति ' इति पञ्चमं पदम् । एवमभिप्रेत्य ' इन्द्रचित्र '-
शब्दावैपकृष्योक्तं ' त्रीणि मध्यमानि पदानि ' इति । आह । यदैत्रे पदवि-
भागस्तदा कोऽर्थ इति । उच्यते । यन्मे मम इह गृहे नास्ति धनं तव च तदस्ति
धनं दातव्यं च त्वया तावत्तोतृभ्यस्तद्वस्ताभ्यामस्मभ्यमाभरेति । बहवृ- १५
चानां ' मेहना ' इत्येकं पदं छन्दोगानां त्रीण्येतानि पदानि ' म इह न '
इति । तदुभयं पश्यता भाष्यकारेणोभयोः शाकल्पगार्ग्ययोरभिप्रायावत्रानु-
विहितावेवंजातीयनिर्वचनोपप्रदर्शनार्थमुभयोश्च प्रामाण्यख्यापनार्थम् ।
आह । पदकारयोः पदविकल्पे कोऽभिप्राय इति । उच्यते । विद्यावान्
विद्यमानधनो वा प्रतिविशिष्टतरं प्रार्थयते । यैश्च २०
पदविकल्पे शा- यस्य गृहे नास्ति स तद्विशिष्टमवैशिष्टं वा प्रार्थ-
कल्पस्याभिप्रायः येत । न चानयोरुभयोरपि विशेषलिङ्गमस्ति तस्मा-
न्मंहनीयमित्येतयार्थमस्या मेहनेत्येवमेकं पदमभि-
प्रेतं शाकल्पस्य । गार्ग्यस्य पुनर्यन्म इह गृहे नास्ति तदाहरेत्यभिप्रायः । एवमत्र
विशेषलिङ्गाभावाद्भिप्रतिपत्तिः । एवमन्येष्वपि शा- २५
गार्ग्यस्य च खान्तरपदविकल्पेष्वनुविधानमर्थाविरोधेन कर्त-
व्यम् । एवमयं मेहनाशब्दो राधःशब्दसामाना-

१ ग. ज. चित्रं चायनीय पूजा°; च. चित्रं (व) चायनीयं (य) पूजाई (ई).
२ ग. ज. तैर्दत्तं. ३ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. °शब्दावैपकृ. ४ ठ. °तैर्दत्तं
स्तत्त्वं ह. ५ ग. ज. यद्वा; च. यच्च' द्वा. ६ ग. ज. °मवशिष्ट°.

धिकरण्ये वर्तमानौ यन्मंहनीयं राधौ यद्वा मद्रूहे नास्तीति धनविशेषण-
त्वात्कमन्यमर्थं ब्रूयात् । तस्मान्मेहनेति सामर्थ्याद्धनविशेषणमेतदित्युपपत्तिः ।

- अधुना निगमप्रसक्तानि निरुच्यन्ते । ' अद्रिरादृणाल्येनेन ' । अद्रिसार-
मयमेव द्वायुधं भवतीति । अद्रिर्वज्र उच्यते । आह । अद्रिः कस्मात् ।
५ उच्यते । आदृणाति । औदारयतीत्यर्थः । अथवा सौमाभिषवप्रावभिस्तद्वाङ्
अद्रिवान् स्यात् । तैरपि हि सोम आदायते । ' अपि वा अन्तेः स्यात् ' ।
अद्रिः । कुतः एतत् । निगमात् । कतमोऽसौ निगम इति । ' ते
सोमाद इति ह विज्ञायते ' । ' ते सोमादो हरी इन्द्रस्य निसते '[ऋ० सं०
१० । ९४ । ९] इत्येतस्मिन्मन्त्रे विचार्यमाणे ज्ञायतेऽत्तेरद्रिः
१० स्यादिति । व्याख्यात एव शेषः [निरु० २ । ५] । ' राधः इति ' ।
एतद् ' धननाम ' स्मारयति । व्यभिचारित्वाद्वा
राधःशब्दव्युत्पत्तौ शब्दानां धननामसु पठितमपि सदेतदवधारयती-
पुनश्क्तिस्तस्याः कार- हाथ्येतद्धननामैव नात्र व्यभिचारोऽस्तीति । पठि-
णम् ताभिधाननिरूपणेषु सर्वेष्वेतौ समाधी योज्यौ ।
१५ ' वित्तधन ' इति प्राप्तधमः । ' उभौ सैमुन्वौ
भवतः' । संपूर्णावित्यर्थः ।

- ' दमूनाः ' [निघ० ४ । १ । ५] इत्यनवगतम् । ' दममनाः ' ।
दमूनाः स्यात् । दमे हि नित्यमस्य मनः । अक्रूर-
दमूना इत्यस्य मना इत्यर्थः । ' दानमना वा ' । दातव्यं मयेति
१० व्युत्पत्तिः यस्य मनसि स वा दमूनाः । ' दान्तमना वा ' ।
दमेषु दान्तेषु यमनियमवत्सु पुरुषेषु यस्य मनः
स वा दमूनाः । अथवा ' दम इति ' एतद् ' गृहनाम ' । एतद्यस्य मनसि
ममेदमिति स दमूनाः ' स्यात् ' । गृहपतिरग्निः । निगमः ॥ ४ ॥

जुष्टो दमूना अतिथिर्दुरोण इमं नो यद्गुणं याहि विद्वान् । विश्वा
अग्ने अभियुजो विहत्यां शत्रूयतामा भरा भोजनानि [ऋ० सं०

१ ग. ज. 'णात्यनेन. २ च. अद्रि' लोह. ३ च. 'णाति वार'. ४ च. समुन्वौ
उभ उभणे. ५ ग. च. ज. ५; ठ. ड. 'रग्निः । अत्र निगमः ॥ ४ ॥ इति निरु-
२८ वीक्षायां चतुर्थाध्याये चतुर्थः खण्डः.

५।४।५] ॥ अतिथिरभ्यतितो गृहान् भवत्यभ्येति तिथिषु परकु-
लानीति वा परगृहाणीति वा दुरोण इति गृहनाम दुरवा भवन्ति
दुस्तर्पा इमं नो यज्ञमुपयाहि विद्वान्तसर्वा अग्ने अभियुजो विहत्य
शत्रूयतामाभैर भोजनानि निहत्यान्वेषा बलानि शत्रूणां भवन्त-
दाहर भोजनानीति वा धनानीति वा मूपो मूषिका इत्यर्थो मूषिकाः
पुनर्मुष्णातेर्मुषोऽप्येतस्मादेव ॥ ५ ॥

जुष्टो दमूना इति । वसुश्रुतस्यात्रेयस्येयमार्पम् । त्रिष्टुप् । आग्नेयी ।
मातरनुवाकाश्चिनयोः शस्यते [आश्व० श्रौ० ४ । १३] । खिष्ट-
कृत्युरोनुवाक्या चैयं चातुर्मास्येषु साकमेधे [आश्व० श्रौ० २ । १८] । १०
हे भगवन्नग्ने जुष्टः आसेवितस्वमस्माभिः स्तुतिभिः दमूनाः दममना
अकूरमना भूता तत उपयाहि । अथवा गृहं
दमूना इत्यस्यार्थाः ममेदमिति चेतोऽवस्थाप्य तत उपयाहि । अथवा
दानमना भूत्वा दातव्यमेभ्यो मयेत्येवं चेतोऽव-
स्थाप्य तत उपयाहि । अथवा दान्तेष्वेव हि तत्र मनो वयं च दान्ता १५
अतिथिश्च त्वमग्निहोत्रिणां दान्तमनसां प्रातः सायं चोद्धोष्यमानो भवसि ।
स्वभाव एवैव तवाग्निहोत्रिणामतिथिवेनोपस्थातव्यमिति । अतो ब्रूमो वय-
मपि दान्तमनसोऽग्निहोत्रिणश्च । अस्मकमपि य एष दुरोणे यज्ञगृहे
अज्ञस्तन्यते तं त्वमुपयाहि तमागच्छ विद्वान् जानानः स्वमधिकारं भक्ततां
आस्माकम् । किंच । विश्वाः सर्वा अभियुजः अभितः सर्वतो युजः २०
अभियोक्यः शत्रुसेनास्तंवागमनप्रतिबन्धेन वर्तमाना विहत्य नानाप्रकारं
हत्वा तत उपयाहि । किंच । एवमागच्छस्व शूर्पुं यत्कुरुष्व । शत्रूयतां
येऽस्माकं शत्रुत्वं कामधन्ते कर्तुं तान्विहत्य तेषां बलानि ततो यानि
तेषां भोजनानि अन्नानि धनानि वा तान्यस्मभ्यमाहरेति समस्तार्थः ।

निगमप्रसक्तोऽतिथिशब्दो दुरोणशब्दश्च । आह । ' अतिथिः ' २५
कस्मात् । उच्यते । ' गृहान् ' आभिमुख्येनासौ ' अतितो भवति ' ।

१ क. ख. छ. त. द. ' पर ' नास्ति. २ क. ख. वा अयपीतरोऽतिथिरत-
स्मादेव दुरो. ३ छ. त. द. ' माहर. ४ क. ख. छ. त. द. विहत्या. ५ छ. त.
द. भवतामाह. ६ ठ. ड. ' अथवा० चेतोऽवस्थाप्य तत उपयाहि ' नास्ति. ७ क.
ख. झ. ' नास्वशागम ' ; घ. ट. ड. ' नास्वशागम. ८ ग. ज. शूर्पादि. ३०

- गत इत्यर्थः । ' अर्तति पतति ' इति गतिकर्मसु पठितम् [निघ० २ । १४ ।] । अथवैवमन्वया स्यात् । ' अभ्येति ' अभ्यागच्छति ' तिथिषु ' षोडशमास्याद्यासु ' परकुलानि ' ब्रजमानकुलानीत्यतिथिः । अयमपी-
 ५ तरोऽतिथिरेतस्मादेव । ' दुरोण इति ' एतत् ' गृहनाम ' । आह ।
 किं कारणम् । उच्यते । ते हि गृहाः ' दुरवा भवन्ति ' । अर्ततिस्तर्प-
 णार्थः [धा० १ । ६०१] । ' दुस्तर्पा ' इत्यर्थः । उक्तं च ।
 ' कुटुम्बतन्त्राणि हि दुर्भराणि ' इति । एवमेत-
 दमूनाःशब्द- स्मिन्मन्त्रे जुष्टो दमूना अतिथिर्विद्वान् हे अग्ने
 स्यान्वयेऽर्थे च बि- यज्ञमुपयाहि इत्येतस्मिन् अधिकारे वर्तमानो दमूनाः-
 १० र्णयः शब्दः कमन्यमग्निविशेषणत्वादर्थं ब्रूयात् । न
 कंचिदपि । परिशेषाद्दमूना इत्येतदग्निविशेष-
 णसंवेति सिद्धम् ।

- ' मूषः ' [निघ० ४ । १ । ६] इत्यनवगतम् । बहुवचनं चैतत्
 मूट् मूषौ मूषः इत्येवम् । आह । कुत एतत् । उच्यते । ' व्यदन्ति '
 १५ इत्येतस्मिन्नाख्याते' बहुवचननिर्देशात् ' मूषो
 मूषः इत्यस्य तत्त्वं व्यदन्ति ' इत्येतत्संबध्यते । ' मूषिका इति '
 च्युत्पत्तिश्च अनेनावगतसंस्कारेण यः ' अर्थः ' उक्तः
 स्यात्स एव मूष इत्युक्तो भवति । प्रसिद्धार्थेनाभि-
 २० धानेन मूषःशब्दस्य तत्त्वमाख्यातम् । अधुनाख्यानैप्रसक्तस्य मूषिका-
 शब्दस्य निर्वचनं करोति । ' मूषिकाः पुनर्मुष्णातेः ' । ' मूष स्तेये '
 [धा० ९ । ५८] इत्यस्य । ' मूषोऽपि ' च ' एतस्मादेव ' । ते हि
 हरन्ति धान्यादीनि । सं मा तपन्तीति निगमः ॥ ४ ॥

- सं मा तपन्त्यभितः सपत्नीरिव पर्शवः । मूषो न शिश्रा
 १५ व्यदन्ति माध्यः स्तोतारं ते शतक्रतो विचं मे अस्य रोदसी
 [ऋ० सं० १ । १०५ । ८] ॥ संतपन्ति मामभितः सपत्न्य
 इवेमाः पर्शवः कूपपर्शवो मूषिका इवास्मातानि सूत्राणि व्यदन्ति

- १ ठ. ड. 'नाख्याने बहु'. २ क. ख. घ. झ. ट. ठ. 'स्यात्तपस'. ३ ग. अ.
 'वीनि । ६ । सं०; च. 'वीनि । छ। सं'. ४ ठ. ड. ५ (उ. पुराके '५' नास्ति)
 १० इति निरुक्तटीकायां चतुर्थाध्याये पञ्चमः खण्डः.

स्वाङ्गनाभिधानं वा स्याच्छिन्नानि व्यदन्तीति संतपन्ति माध्यः
 क्षमाः स्तोतारं ते शतक्रतो विंशं मे अस्य रोदसी जानीतं मेऽस्य
 यावापृथिव्याविति त्रितं कूपेऽवहितमेतत्सूक्तं प्रतिबभौ तत्र ब्रह्मे-
 तिहासमिश्रमृद्मिश्रं गाथामिश्रं भवति त्रितस्तीर्णतमो मेधया
 बभूवापि वा संख्यानाभवाभिप्रेतं स्यादेकतो द्वितस्त्रित इति त्रयो ५
 बभूवुः ॥ ६ ॥

सं मां तप० रोदसी इति । आप्त्यैस्य त्रितस्य कुत्सस्य वेयमार्षम् ।
 षङ्किः । वेद्वेष्या । संतपन्ति मामभितः सर्वतोऽवस्थिताः । कूपे
 षतितस्यैताः कूपपर्शकः कूपेष्टकाः संकटेऽवस्थितम् । कथं पुनः संतपन्ति १०
 मामभितः । सपत्नीरिव । यथा समानभर्तृका योषितं एकं भर्तृस्मभिसंत-
 पेयुर्दुर्वचोभिरिदमस्यास्वया कृतमिदं मम न कृतमित्येवं मामेताः कूपपर्शकः
 संतपन्ति । ताभिः कूपेष्टकादिभिरहं पीड्ये । किं च । मूषो न मूषिका इव
 शिश्रा शिश्रानि व्यदन्ति अर्दन्ति । तान्यन्नमिश्रण्यन्नमिश्रोर्दकं पथितानि
 सूत्राणि व्यदन्ति । सूत्रशब्दोऽप्याहृत उपपत्तिः १५
 शिश्रशब्दस्यार्थाः दृष्ट्वा भाष्यकारेण । विविधमदन्ति भक्षयन्ति ।
 अथ ' वा स्वाङ्गनाभिधानम् ' एतत् ' स्यात् ' ।
 स्वाङ्गमिति शेषोऽभिप्रेतः । भवति हि तिरश्चामेष स्वभावो यच्छेषं
 भक्षयन्ति । अथवा स्वाङ्गमपि सादृश्याच्छिन्नमुच्यते । भवति हि मूषि-
 काणामेष स्वभावः । खेहमाण्डे स्वलाङ्गूलं मुक्त्वा तद्गुह्य व्यदन्ति २०
 आस्वादयन्ति । उपपद्यत उपमार्थ एवमपीति शिश्रशब्दो विकल्प्यते ।

१ छ. त. द. ' वित्० रोदसी ' नास्ति. २ म. च. ज. मा त० रोदसीति; प.
 झ. उ. मा तफ० रोदसीति; ट. ड. ' छं० मा रोदसी ' इति नास्ति. ३ म. ज.
 ' आप्त्यस्य० मां नास्ति; च. पुस्तक इदमुपरितनमान्ते लिखितम्. ४ ग. च.
 ज. ' केन्दी ' नास्ति; ट. ड. ऐन्नेषा । सं मा तपन्तीति । सर्वतोऽवस्थि०. ५ ट. २५
 ' वित्तैः ' परस्परं वा पीडयन्ते. ६ च. भर्तारं परस्परं वा पीडयन्ते; ट. ड. भर्तारं
 परस्परं वा पीडयन्ते अभिसं. ७ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. ' दन्ति तान्यन्नवेष्टि-
 तान्यन्नमि ' ; च. ' दन्ति ' तान्यन्नमिथा ' तानि अन्नवेष्टि ' . ८ क. ख. ग. ज. घ.
 झ. ट. ठ. ड. ' दृक्गायि ' ; च. ' दृक् पीथिताति ' . ९ क. ख. ग. ज. स्वाङ्ग-
 नाभिधानमिति. १० म. च. ज. शेषोऽ.

- एवमेते मदुःखाः संतपन्ति मा आष्यः आधयः कामाः । सोमेन यक्ष्ये दास्ये भोक्ष्य इत्येवमादयो मां भक्षयन्ति पीडयन्त्यसंपूर्यमाणाः । आधिरिति मानसं द्रुःखमुच्यते । स्तोतारं ते शतक्रतो । हे शतक्रतो तव नाम स्तोतारं सन्तभेते कामा एताश्च कूपपर्शवो मामुभयपार्श्वीकृतं सर्वाह्यान्तरं संतापयन्ति । न च नाम त्वमस्मानेतस्या आपदह्नायसे समर्थः सन् । अहो न युक्तम् । भक्तपारित्यागो हि सतां सर्वेभ्यः पापेभ्यः पापिष्ठ इत्यभिप्रायः । यदैवमर्थमानो न शुश्रावेन्द्रस्तदा द्यावापृथिव्यावाह । यदि नायमिन्द्रः शृणोति मन्दभागधेयत्वादस्माकं युवामपि तावत् हे रोदसी वित्तं जानीतमस्य वचसः श्रुत्याह्यस्य यत्प्रयोजनं यदर्थमहं रोरश्रीमि । युवामपि चैतस्मात्प्रतिभयाकारात्कूपदुद्धरतं यदि नायमिन्द्रोऽभ्युद्धरति । युवयोरपि स्तोतैवाहमित्यभिप्रायः ।

- आह । पर्शव इत्येतावति श्रूयमाणे कुत एतत्कूपपर्शव एता इति । उच्यते । ' त्रितः कूपेऽवहितः ' [ऋ० सं० १ । १०५ । १७] इत्येतस्मिन् सूक्ते विशेषलिङ्गात् । तदेव भाष्यकारेण ख्यापितमत एव सुक्तगताद्विशेषलिङ्गादुपलभ्य ' त्रितं कूपेऽवहितमेतत्सुक्तं प्रतिबभौ ' यत्रेयमृक् तस्मात्कूपपर्शव एता इति । सूत्राणि व्यदन्तीति सूत्रशब्दो भाष्यकारेणाध्याहृतः शिश्र इत्यस्य शब्दस्य शेषभूतो मूर्धकसंबन्धेन । ते ह्यन्नगन्धेन सूत्राणि व्यदन्तीति । स्वाङ्गाभिधानपक्षे त्वध्याहारो नास्येवेति ।

- ' तत्र ब्रह्मेतिहासमिश्रम् ' । तत्र तस्मिन् सूक्ते ब्रह्मेतिहासमिश्रम् । इतिहासयुक्तमित्यर्थः । तद्यथा । ' त्रितः कूपेऽवहितो देवान् हवत ऊतये ' [ऋ० सं० १ । १०५ । १७] इत्येवमादि । ' ऋग्मिश्रं गाथामिश्रं ' च ' भवति ' । स पुनारि-
गाथामिश्रश्चेतिहासोऽ-
प्युपलभ्यते
तिहास ऋग्बद्धो गाथाबद्धश्च । ऋक्प्रकार एव काश्चिद्गाथेत्युच्यते । ' गाथाः शंसति नाराशंसीः शंसति ' इति ह्युक्तम् । ' गाथानां कुर्वीत ' इति ।

१ क. ल. ग. मदुःखाः. २ च. युक्तं. ३ क. ल. प. इ. स्तुत्याः; ग. ज. स्तुत्यां स्तु; ज. स्तुत्यां. ४ ठ. ड. भयाकरां. ५ च. इत्येतं त्पुच्ये. ६ ग. ज. मूर्धकं; च. मूर्धकासं.

स एष सूक्तानां स्वभावः प्रदर्शितः । इतिहाससंबद्धान्यपि सूक्तानि भवन्ति । तेषु प्रकरणादपि संदिग्धस्य पदस्यार्थोऽप्ययसेयो यथेह पशु-शब्दो भाष्यकारेणाध्यवसित इति ।

भाष्यप्रसक्तं त्रितशब्दं निर्ब्रवीति । ' त्रितस्तीर्णतमो मेधया ' एकत-द्वितयोः सकाशात् ' बभूव ' । अपि वा संख्यानिमित्तमेवैतत् ' नामाभिप्रेतं स्यात् ' । कथम् । ' एकतो द्वितस्त्रित इति त्रयो ' हि ते भ्रातरो ' बभूवुः ' । तस्मात्संख्यानिमित्तमप्युपपद्यत एव । उक्तं च । ' भार्योगारे-णाभ्युपादयत्त एकतोऽजायत द्वितीयं ततो द्वितस्तृतीयं ततस्त्रितः ' इति ॥ ६ ॥

इषिरेण ते मनसा सुतस्य भक्षीमहि पित्र्यस्येव रायः । सोमं १०
राजन्म ण आयूंषि तारीरहानीव सूर्यो वासराणि [ऋ० सं० ८ ।
४८ । ७] ॥ ईपणेन वैषणेन वार्षणेन वा ते मनसा सुतस्य
भक्षीमहि पित्र्यस्येव धनस्य प्रवर्धय च न आयूंषि सोम राजन् ।
अहानीव सूर्यो वासराणि । वासराणि वेसराणि विवासनानि
गमनानीति वा कुरुतनेत्यनर्थका उपजना भवन्ति कर्तन हन्तन १५
यातनेति जठरमुदरं भवति जग्धमस्मिन् ध्रियते धीयते वा ॥७॥

' इषिरः ' [निघ० ४ । १ । ७] इत्यनवगतम् । ' ईपणेन वा
एषणेन वा ऋषणेन वा ' इत्येताः शब्दसमाधयः ।
इषिरशब्दस्य व्यु- ' इषिरेण ते मनसा ' इति समानविभक्त्यन्तत्वा- २०
त्पत्तिः दिषिरशब्दस्य प्रतीयत एव मनोविशेषणत्वमित्य-
भिधेयमनुक्त्वा निगममेव पठति । इषिरेण ते
मनसा वासराणीति । प्रगाथस्येयमार्षम् । त्रिष्टुप् । सौमी । हे भगवन्
सोम इषिरेण मनसा । त्वां प्रति सर्वात्मना
अर्थश्च गतेनेत्यर्थः । ' ईपति फणति ' इति गति- २५
कर्मसु पठितम् [निघ० २ । १४] ।

१ ग. च. ज. घ. ट. अङ्गो नास्ति; ठ. ड. इति । इति चतुर्थाध्याये षष्ठः खण्डः.
२ ग. °ठति । ७ । इषि°. ३ ग. च. ज. मनसा० सराणि; ठ. ड. मनधेति ।
पगा°.

‘ एषणेनेति वा ’ स्यात् । इच्छावता । फलप्रार्थनावतेत्यर्थः । ‘ ऋषणेनेति वा ’ दर्शनवता । ईदृशेन मनसा किं कुर्मः । ते तव योऽस्माकं स्वांशस्तं भक्षीमहि तं भक्षयेमहि । कथं पुनर्भक्षयेमहि । विद्म्यस्येव रायः । यथा पित्र्यो धनांशोऽविघ्नेन भक्ष्यते भक्षितश्च सुखपरिणामो भवत्येवं तव वयं स्वमंशमविघ्नेन भक्षयेमहि भक्षितश्च सुखपरिणामो मेऽस्तु । मातीव भिद्येमहीत्यभिप्रायः । किंच । हे सोम राजन् प्र ष आर्यूंषि तारीः ॥ प्रैतारय च प्रवर्धय च न आर्यूंषि । कथं पुनः प्रवर्धय । अहानीव सूर्यो वासराणि । यथा सूर्यो वासराणि वासन्तिकान्यहानि । ‘ वासराणि ’ इति ‘ वैसराणि ’ द्विसराणि । शीतोष्णाभ्यां हि द्वाभ्यां तान्ति सरन्ति । तेषु हि शीतोष्णं भवति रात्रौ शीतं दिवोष्णम् । अथवा ‘ विवासनानि ’ स्युः । तानि हि तच्छीतं विवासयन्ति । नाशयन्तीत्यर्थः । ‘ गमनानीति वा ’ । विसृतानि विस्तीर्णानि सन्ति वासराण्युच्यन्ते । यथा तानि सूर्यो वर्धयति मन्दगतित्वादेवमस्माकं त्वमग्न्युः प्रवर्धयेत्यश्रीः ।

‘ कुरुतन [निघ० ४ । १ । ८] इत्यनर्थका उपजना भवन्ति ’ । य एवार्थः कुरुतेत्युक्ते भवति स एव कुरुतनेति । नात्र नकारस्यार्थोऽधिकोऽस्ति । अधुनैवमुक्त्वान्यान्यपि दर्शयति ‘ कर्तन हन्तन यातनेति ’ ।

शुनं सुफला विनुदन्तु भूमिं शुनं कीनाशा अभियन्तु वाहैः । शुनान्-
कर्तनेत्यस्य प्रयोगः सीरा हविषा तोशमाना सुपिप्पला ओषधीः कर्तनास्मे’ इति । अभिचयने क्षेत्रकर्षणे विनियुक्ता ॥

१० त्रिष्टुप् । सुखं शोभनाः फल्य विनुदन्तु विकल्पन्तु भूमिम् । सुखं कीनाशाः भूमिकीणनाशाः खिलोत्कर्तारः कर्षुकाः अभियन्तु वाहैः अनडुद्भिः । अयं तावदेवं कृषीवलः कृषिं करोतु । युवामपि हे शुनासीरौ हविषा उदकेन तोशमानौ निघ्नन्तौ भूमिं सुपिप्पलाः सुफलाः एता ओषधीः कर्तन कुरुतम् अस्मे । अस्मभ्यमित्यर्थः ।

- १५ १ घ. स. ट. ऐव° च. ऐव° ए. २ च. योऽस्माकं०ऽभिषुतोऽ. ३ ग. ज. मा चास्तानभिपार्षी तारय°; च. मां चोस्मानेतिर्थाती° प्रता. ४ च. विवराणि. ५ क. स. घ. स. ट. ठ. ड. ‘द्विसराणि’ नास्ति. ६ घ. स. ट. ठ. ड. विशासुतानि; च. विशासुतानि°. ७ ग. °नेति । ८ । शुनं°. ८ क. स. विनुदन्तु; ठ. °सुफला विनु° नः. ९ च. तोशमाना° घ. १० ग. ज. ‘विकल्पन्तु’ नास्ति. १० ११ क. ल. भूमिं कीण°; ग. ज. भूमिं किण°.

यो नो मरुतो अभि दुर्हणापुस्तिरश्चित्तानि वसवो जिघांसति । दुहः
 पाशान्प्रति स मुर्चीष्ट तपिष्ठेन हन्मेना हन्तना
 हन्तनेत्यस्य तम् [ऋ० सं० ७ । ५९ । ८] इति ॥
 वसिष्ठस्येयमार्षम् । सांतपनस्य चरोः याज्यैषा
 [आश्व० श्री० २ । १८] । योऽस्माकं हे मरुतः दुर्हणायुः पाप-
 क्रोधनः तिरःचित्तानि अन्तर्हितानि चित्तानि कृत्वा संमोह्य ततो हन्तुम-
 स्मानिच्छति हे वसवः सर्वभूतवासयितारः तस्येदंलक्षणस्य दुहः अस्म-
 ङ्गोधुरपरि पाशान् प्रतिस्मुर्चाष्ट प्रतिसंमोचयत । पाशैरेनं बद्ध्वा तपिष्ठेन
 तापयितृत्वेन हन्मना हन्नेन वधेन हन्तना । हन्तेत्यर्थः ।

‘ को न्वत्र मरुतो मामहे वः प्र यातव सखारच्छा सखायः । मन्मानि
 चित्रा अपिवातयन्त एषा भूत नवेदा म ऋता-
 यातनेत्यस्य नाम् ? [ऋ० सं० १ । १६५ । १३] इति ॥
 इन्द्रागस्त्यमरुतां संवादः । कयाशुभीयं सूक्तम् ।
 तन्नेयमगस्त्यस्वार्यम् । महाव्रते [ऐ० आ० ५ । १ । १] व्यूढस्य च
 दशरत्नस्य सप्तमेऽहनि सूक्तं शस्यंत । हे मरुतः कोऽन्यः युष्मानेवमेत-
 स्मिन् जगति मामहे पुनः पुनर्मेहंयति पूजयति यथार्हम् । न कश्चि-
 दित्यभिप्रायः । यत एवमतो मरुतो ब्रवीमि । अस्मानेव सखीनाभि-
 मुखेन प्रयातन आयात हे सखायः । किं च मन्मानि मननानि
 स्वानि चेतांसि चित्राः चित्राणि अस्मान्प्रति अपिवातयन्तः निगमयन्तः
 एषामृतानां यज्ञानां प्रापयितारो भवतं हे नवेदाः । मेधाविन
 इत्यर्थः ।

१ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. यो नोऽस्माकं. २ क. ख. ग. 'रेव'; ज. 'रितं'.
 ३ ग. ज. ततेत्य°. ४ घ. ट. मरुतो. वेदा म ऋतानां । इन्द्रा°. ५ म. अ.
 °र्हेति पूजति. ६ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. 'थाहं तथा नकं'; च. 'थार्ह-न कं'
 तथा. ७ क. ख. घ. ज. ' मरुतो ' नास्ति. ८ क. ख. घ. झ. ट. ड. प्रयात;
 च. आयात° प्र; ट. प्रयात° आ ९ ग. अ. आत्मानं गमयन्तः. १० क. ख. घ.
 झ. ट. ठ. ड. भूत भवत.

‘जठरम्’ [निघ० ४।१।९] इत्यनवगतम् । ‘उदरं भवति’ इत्य-
जठरमित्यस्य भिधेयवचनम् । ‘जग्धं’ मुक्तमन्नम् ‘अस्मिन्’
निर्वचनम् अवस्थितं ‘धियते’ इति जठरम् । अन्नं ‘वा’
जग्धम् ‘अस्मिन्’ ‘धीयते’ इति जग्धधानं वा
स्यात् । एते शब्दसमाधी । मरुत्वौ इन्द्रेति निगमः ॥ ७ ॥

मरुत्वौ इन्द्र वृषभो रणाय पिवा सोममनुष्वधं मदाय । आ सिं-
श्चस्व जठरे मध्वं ऊर्मिं त्वं राजासि प्रदिवः सुतानाम् [ऋ० सं०
३ । ४७ । १] ॥ मरुत्वानिन्द्र मरुद्भिस्तद्वान् वृषभो वर्षिताप्रां
रणाय रमणीयाय संग्रामाय पिब सोममनुष्वधमन्वन्नं मदाय मद-
नीयाय जैत्रायासिश्च स्वजठरे मधुन ऊर्मिं मधु सोममित्यौप-
मिकं माद्यतेरिदमपीतरन्मध्वेतस्पादेव त्वं राजासि पूर्वेष्वप्यहःसु
सुतानाम् ॥ ८ ॥

इति चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

१५ मरुत्वौ इन्द्र वृषभो रणायेति । विश्वामित्रस्येयमार्षम् । त्रिष्टुप् । महा-
व्रते पृष्ठस्य चतुर्थेऽहनि शस्यते [ऐ० आ० ५ । १ । १] । मरु-
त्वान् मरुत्संयुक्तो भूत्वा पिब हे इन्द्र यस्त्वं वृषभो वर्षिता । ‘अपाम्’
इत्यध्याहृतं भाष्यकारेण वृषभसंबन्धान् । यस्त्वंमेवंकर्मकारी तं त्वां ब्रवीमि ।
रणाय रमणीयाय संग्रामाय रमणीयं संग्रामं करिष्यामीत्येतमर्थमुद्दिश्य
१० पिवैतं सोममस्मत्प्रत्तम् अनुष्वधम् । स्वधेत्यन्ननाम [निघ० २ । ७ ।
१७] । सवनीयपुरोडाशाद्यभिप्रायेण अनुष्वधम् अनु अन्नम् । मदाय
मदनीयाय पानाय युष्मदर्थमस्माभिः संस्कृतम् । ‘जैत्राय’ इत्यध्याहृतं
भाष्यकारेण । द्विविधो हि मदः संमोहकरो जैत्रश्च । तयोर्जैत्र इष्टः संग्रामे ।
कथं च पुनः पिब । किमीषत् । नेत्युच्यते । आसिश्च स्वजठरे ये मध्वः

१५ १ ग. ज. जग्धधरं; ट. जठरं °जग्धधरं. २ ग. ११ (७); च. ज. ११;
ट. ८. १ ड. थ. ध ठ. ड. ‘इति ००० पादः’ नास्ति. ४ क. ख. घ.
झ. ट. ठ. ड. ‘मरुत्वान्’ नास्ति ५ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. यस्त्वामे°.
६ ट. संग्रामे °मं; ठ. ड. संग्रामे. ७ च ट. जठरे°मध्वः° उदरे; ठ. ड. जठरे
१९ उदरे मध्वः°.

मधुनः । 'मधु सोममित्यौपमिकम्' इत्येतदुक्तं सोमस्य मधुत्वं 'माद्यतेः' धातोः । तृप्तिर्हि समाना सोमेन मध्वा चैत्यौपमिकत्वम् । 'इदमपीतरन्मधु' माक्षिकम् 'एतस्मादेव' माद्यतेः । यत्तु सोमस्योपचारत्वेन तस्मात्प्रीकम् । कर्मिः संघातः । तावत्तं सोममासिञ्च स्वजठरे यावता जैत्रो मद उपजायते । कस्मात्पुनरेवं ब्रवीमि । इतो यस्मात् 'त्वं राजासि प्रदिषः सुतानाम्' । त्वमेव राजा ईश्वरः पूर्वेष्वप्यहःसु सुतानामभिपुतानां न केवलमाधुनिकानाम् । उचितः सोमपान ऐवं त्वमित्यभिप्रायः ॥ ८ ॥
नवमाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

तितउ परिपवनं भवति ततवद्वा तुभवद्वा तिलमात्रतुभामिति १०
चा ॥ ९ ॥

'तितउ' [निघ० ४ । १ । १०] इत्यनवगतम् । 'परिपवनं भवति' इत्यभिधेयवचनम् । सक्तवः परिपूयन्ते तितउ इत्यस्य येन द्रव्येण तत्परिपवनमुच्यते । ततेन चर्मणा निर्वचनम् नेदं तितउ । तुभैर्वा छिद्रैस्तद्वत् तितउ । तिलमात्राणि वा तुभानि तस्मिन्निति तितउ । यथा-संभवमेताः शब्दसमाधयः । निगमः ॥ ९ ॥

सक्तुमिव तितउना पुनन्तो यत्र धीरा मनसा वाचमक्रत । १०
अत्रा सर्वायः सख्यानि जानते भद्रैर्वा लक्ष्मीर्निहितापि वाचि
[ऋ० सं० १० । ७१ । २] ॥ सक्तुमिव परिपवनेन पुनन्तः सक्तुः सचतेर्दुर्भावो भवति कसतेर्वा स्याद्विपरीतस्य विकसितो

१ क. ल. च. झ. ट. ठ. ड. तस्मान्माधुनिकं; ग. ज. तस्मात्प्रीकं. २ च. कर्मिस्तथा°. ३ ठ. ड. तावत्तं. ४ च. झ. ड. ब्रवीमि; व. ब्रवीमि° मि; ष. ब्रवीमि° २५
वि. ५ ग. ज. च. झ. व. एव. ६ घ ट. ठ. ड. च. ज. अहो नास्ति. ७ ठ. ड.
इति निरुक्तटीकायां चतुर्थाध्याये अष्टमः खण्डः । इति निघण्टुदशितनवमाध्यायस्य प्रथमः ८ क. ल. व. १. ९ च. नैदं° तद्वति. १० क. ल. १(९); ग. १२(९); च. ज. १२; ठ. ड. धयः । अत्र निगमः । इति निरुक्तटीकायां चतुर्थाध्याये प्रथमः खण्डः. १०

भवति यत्र धीरा मनसा वाचयच्छुषत प्रज्ञानं धीराः प्रज्ञानवन्तो
 ध्यानवन्तस्तत्र सखायः सख्यानि संजानते भद्रैर्वा लक्ष्मीनिधि-
 ताभिः प्राचीति' भद्रं भगेन व्याख्यातं अजनीयं भूतानामभिद्रवणीयं
 भवद्रसमतीति' क्व भाजनवद्वा लक्ष्मीर्लाभाद्वालक्षणाद्वा लप्स्यन्नाह
 ५ लोच्छनद्धा छषतेर्वा स्यात्प्रेप्साकर्मणो ल्ग्यतेर्वा स्यादीश्लेष-
 कर्मणो लज्जतेर्वा स्यादश्लाघाकर्मणः शिष्ये इत्युपरिष्ठाद्वाख्यात्या-
 स्यायः ॥ १० ॥

सक्तुमिष तितउबेति । विद्यासूक्ते बृहस्पतेरार्षम् । 'सक्तुः सचतेः' ।
 १० स हि सूक्ष्मत्वात्सचति संश्लिष्यत्यङ्गे । तता 'दुर्धावो भवति' इत्युप-
 पत्तिः । दुःखं धाव्यते प्रक्षाल्यत इत्यर्थः । 'कसतेर्वा स्याद्विपरीतस्य' ।
 स हि 'विकसितो' विपुष्पितः 'भवति' । यथा सक्तुं कश्चिपरिपवनेन
 पुनात्येवं मनसा परिपवनस्थानीयेन परिपूय विनिश्चित्व शब्दार्थं न्याय-
 युक्तां वाचं यत्र यस्मिन् समाजे यज्ञे वा धीराः
 १५ इतितउशब्दस्यो- धीमन्तो मेधाविनः अक्रत अरुषत । कुर्वन्ती-
 दाहरणम् स्थर्थः । अत्र केचिदरुषत प्रज्ञानमित्यभिधीयते
 प्रज्ञानार्थत्वाद्वाचः । तत्र किञ्चित् । तत्र सखायः
 समानख्यानाः समानख्यानानामेव समानेषु शास्त्रेषु कृतश्रमाणाम् । तद्यथा ।
 वैयाकरणानां वैयाकरणा एव नैरुक्तानां नैरुक्ता एव । सख्यामि सखिभा-
 २० चान् जानते । विज्ञानानि संजानते । इतरेतरस्य यो विज्ञानप्रकर्षस्तं जानते ।
 किं कारणम् । यस्मात् भद्रा भन्दनीया एषां लक्ष्मीर्विज्ञानाख्या निहिताधि
 वाचि । वाचः अधि उपरि निहिता अवस्थापिता । तथा लक्ष्म्या इतरेतरस्य
 विज्ञानश्रमं जानते । इतरो ह्यविद्वान् किं विज्ञास्यत इत्यभिप्रायः ।

'भद्रं भगेन व्याख्यातं' 'स्त्रीभगस्तथा स्याद्भ्रजतेः' [निरु० ३ ।

१ क. स. उ. त. द. 'इति' नास्ति. २ क. स. उ. त. द. लंछना. ३ क.
 उ. १ (१०); द. २. ४ क. स. संजानते; म. ज. जायते; च. जायते न.
 ५ च. विज्ञानस्य संजानते. ६ उ. उ. किञ्चिशास्त्रं. ७ च. उ. उ. उ. 'भजतेः'
 १८ इति' नास्ति; च. भजतेरिति भं.

१६] इति । 'भोजनीयम्' इति । 'भूतानामभ-
 भद्रशब्दस्य व्यु- भिद्रवणीयम्' । अभिगमनीयमित्यर्थः । 'भवद्भव-
 वृत्तिः यतीति वा' । यस्य हि तद्भवति स रमते । 'भाज-
 नवद्ध' । सन्ति हि कल्याणरूपाः पुरुषा ये
 तस्य भाजनम् । तैस्तद्भवत् । 'लक्ष्मीर्लाभाद्वा' । लक्ष्मीवेन्त एव लभन्ते
 नेतरे । 'आलक्षणाद्वा' । आलक्षित एव हि लक्ष्मीवान् । 'लैच्छनाद्वा' ।
 तथा हि लक्षित इव भवति । 'लभतेर्वा स्याद्ये-
 लक्ष्मीशब्दस्य च। प्साकर्षणः' [धा० १ । ८१३] । सर्व एव
 हि तामभिलषन्ति । 'लयतेर्वा स्यादाश्लेषकर्षणः' ।
 [धा० १ । ७८७] । आश्लिष्येव हि सा वर्तते पुरुषम् । 'लज्जतेर्वा स्याद-
 श्लाघाकर्षणः' [धा० ६ । ११] । ये हि लक्ष्मीवन्तो भङ्गन्ति ते
 स्वयमात्मानं न श्लाघन्ते ।

'शिप्रे [निघ० ४ । १ । १११] इति' एतद् 'उपरिछादस्या-
 क्वास्यामः' । 'शिप्रे हनू नासिके वा' [निघ० ६ । १७] इत्यत्र
 होतजिगमप्रसक्तमायास्यतीति व्यघवार्थमुत्कृष्टम् । 'मध्या' [निघ०
 ४ । १ । १२] इत्येतदनवगतम् । 'मध्ये' इत्यवगमः ॥ १० ॥

तत्सूर्यस्य देवत्वं तन्मदित्वं मध्या कर्तोविततं सं प्रभार ।
 यदेदयुक्त हरितः सप्रस्थादाद्रात्री वासस्तनुते सिमस्यै [ऋ०
 सं० १ । ११५ । ४] ॥ तत्सूर्यस्य देवत्वं तन्मदित्वं मध्ये
 चत्कर्षणा क्रियमाणानां विततं संक्षिप्यते यदास्यप्रयुक्तं हरणाना-
 दित्यरक्षीन् हरितोऽभानिति वायु रात्री वासस्तनुते सिमस्यै
 वेसरमहरवपुवती सर्वस्मादपि वीपमार्ये स्याद्रात्री च वासस्तनुत्
 इति तथापि निगमो भवति । पुनः समव्यदिततं वयन्ती ॥
 श्रमनात्सीत् ॥ ११ ॥

१ ग. ज. 'भञ्जनीयमिति' नास्ति. २ क. ल. ग. ज. छेदना; च. ट. छेदना
 छ. ३ च. छेदना इ. लो(छ)छे. ४ क. ल. २ (१०); च. १२ (१०); च.
 ज. १२; च. ट. छ. छेदो नास्ति. ५ क. ल. छ. द. वपुक्त. ६ क. ल.
 ३ (११); च. ३.

तत्सूर्यस्य देवत्वं तन्महित्वम् । आग्निरसस्य कुत्सत्येयमार्षम् ।
त्रिष्टुप । सौर्यस्य पशोः षड्र्चै वैपाया याज्या । सूत्रितं
च ' चित्रं देवानामिति पुरोनुवाक्यास्तिस्त्र उत्तरा याज्याः सौर्यस्योपांशु '
इति । तदहं सूर्यस्य भगवतो देवत्वं देवताभावं तन्महित्वं तच्च महत्त्वं
मौहाभास्यं मन्ये जाने । यत्किमिति । मध्या मध्ये यत्कर्षणां क्रियमाणाना-
मनेकेषामवगणाय सर्वान् कर्मकतून् विषेतां तेषां विततमेतत्प्रकाश-
ज्वालमेवमतिमहत् । महतापि कालेन तदुरूपसंहार-

मध्या इत्यस्योदा- मन्येः । यदेकेन मुहूर्तेनायत्नेनैव भगवता
हरणम् सूर्येण संक्षियते तदस्य देवत्वं तच्च महत्त्वमहं
मन्ये । किञ्च । यदासौ भगवान् सूर्यः अयुक्त

युक्ति हरितः रसहरणान् रसमीन् आत्मनि अस्तं गच्छन् सधस्थात् पृथिवी-
लोकदाकृष्य । पृथिवी हि तेषां रसादानार्थं सहस्थामम् । इतो हि ते
सर्व एव रसानाददते । आत् अथेत्यर्थः । अथ तदैवोपसंहृतसर्वरश्मिजाले
भगवति सूर्ये रात्रिर्वासः वेसरमहरवयुवती अवमिश्रयन्ती सिमत्स्यात्सर्व-
स्माच्छेकान् अहरपकृष्य सा तमस्तनुते । तदेवमेतदपि सूर्यस्यैव मौहाभास्यं
यदस्य संनिधौ तमो नश्यति यश्चानेनोत्सृष्टो देशः स तमसा छद्यत इत्य-
भिप्रायः । ' हरितोऽश्वानिति ' ऐतिहासिकपक्षमतेन ।

' अपि वोपमार्थे स्याद्वाञ्छीव वासस्तनुत इति ' । वास इत्र रात्री
तमस्तनुत इत्यर्थः । पूर्वत्र वेसरमहरवयुवती
उपमार्थोऽप्यस्या- तमस्तनुत इति वास्युपमा । इह पुनर्वास इव
मृचि स्यात् तमस्तनुत इत्येवमुपमा । यथा 'वोपमार्थोऽपि
युज्यते ' तथा' च ' निगमोपि ' अयं ' भवति ' ।

१ क. ल. घ. ट. देवत्वं० सिमस्यै । आङ्कि°; ट. ड. तत्सूर्यस्येति । आङ्कि°.

२ घ. झ. षड्र्चै; ट. षड्र्चै. ३ ग. ज. 'वपाया.....स्योपांशु' इति नास्ति; घ.
षड्र्चै । तदहं० वपाया०० स्योपांशु इति. ४ घ. झ. ट. ड. ड. च. महाभास्ये.

५ क. ल. घ. ट. ठ. ड. च. विततं. ६ घ. ट. ठ. ड. °जलतमेव°. ७ घ.
ठ. ट. ड. ' महत् ' नास्ति. ८ ठ. ड. रसदाना°. ९ ग. ज. हरितो विनास
इव रात्री तमस्त इत्यप्यश्वानित्येति°; घ. ट. ठ. ड. हरितोऽश्वान् इत्ये°. १० व. ज.

११ ' च ' नास्ति; घ. यथोपमा° वा वो. ११ ग. च. ज. °गति । १४ । पुनः°.

पुनः समव्यद्विततं वयन्ती मध्या कर्तो न्यधात् शक्यं धीरः । उत्संहायास्या-

श्रुत् तूर्दधरर्मतिः सविता देव आगात् । [ऋ०

तादृगुपमार्थेऽन्या सं० २।३।८।४] ॥ गृत्समदस्येयमार्षम् । सावित्री ।

ऋक् त्रिष्टुप् । पृष्ठयस्य षष्ठेऽहनि दैश्वदेवशक्ते शस्यते

तृतीयसवने [आश्व० श्रौ० ८।८] । ' पुनः समव्य-

द्विततं वयन्ती । समनात्सीत् ' इति निर्वेचनम् । समवेष्टयदित्यर्थः । यथा

योषित्काचिद्वासो वयन्ती पुनः संवेष्टयत्यस्तमयकाले पुनश्च वितनोत्यादित्य

उदित एवमियं रात्रिः पुनरेव तमः संवेष्टयति योषिदिष वासो वयन्ती ।

कदा पुनः संवेष्टयति । यदा मध्या मध्ये कर्तोः

अत्रोपमाशब्दं वि- कर्मणां क्रियमाणानां लौकिकवैदिकानां विततमे-

नापि सामर्थ्यादुपमार्थः तद्गस्मिजालं शक्यं स्वात्मप्रसवादपत्यभूतं न्यधात्

नीचैर्धत्ते लोकानां प्रकाशनाय । अथवा शक्येति

कर्मनाम स्यात् [निघ० २ । १ । ९] । यदा स्वं प्रकाशं पुनः कर्म

निधत्ते निदधाति उदेति धीरो धीमानादित्यस्तदाहन्यभ्युपस्थिते पुनः संवे-

ष्टयति रात्रिस्तम इति । अस्तमयं प्रति पुनर्वास इव तनोतीति । एवमेत-

स्मिन्नपि मन्त्रे सामर्थ्यादसत्युपमाशब्दे वाससा तम उपमीयते । यथेह तथा

पूर्वस्मिन्नपि निगमेऽपीत्येवमेके मन्यन्ते । अपरे पुनः ' अपि बोपमार्थे स्यात् '

इत्यत्रैवं वर्णयन्ति । रात्रीव वासस्तनुत इत्यत्र वासःशब्दोऽहःशब्दपर्याय-

वाची । तस्योक्ता व्युत्पत्तिः वेसरमहरिति [निरु० ४ । ७] । सा रात्रि-

र्वासस्तनुते । अहस्तनुत इत्यर्थः । रात्रिप्रान्ते हि

अपि बोपमार्थे शुक्लमहर्लक्ष्यते तेन ज्ञायते रात्र्यैवेदं ततमिति ।

स्यादित्यादेरन्योऽर्थः एवमुपमार्थत्वमेके मन्यन्ते । यदा चायमर्थस्तदा

' पुनः समव्यद्विततं वयन्ती ' इत्यत्र पुनः सम-

वेष्टयदहो रात्रिर्विततमिव वासो वयन्ती । कदा । यदा मध्ये कर्मणां न्यधात्

निदधात्यस्तं गच्छन्नादित्यः स्वमण्डले शक्यं रश्मिजालम् । यदा च उद-

स्यात् उत्तिष्ठति स्वरश्मीनुपसंहृत्य व्येदधः न्यधात् विदधाति ऋतून् अहो-

१ म. ज. वयन्ती । गृत्स; ° व. ट. वयन्ती० सविता०. २ म. ज. °सत्यभ्यु-
पमा०. ३ क. स. व. स. ट. ठ. ड. रात्र्यैवेदं. ° ४ म. ज. ' नि ' नास्ति; च.
त्रिअथात्. ५ म. ज. व. स. ट. ठ. ड. ' व्येदधः ' नास्ति. ६ म. व्यधात्; ज.
व्यदधात्.

रात्रलक्षणम् । यदैवमेष सविता देवोऽलमितिः पर्याप्तमितिः आगात् आग-
च्छति तदा रात्रिस्तनुते वासोऽहर्लक्षणं पुनः संवेद्यतीत्येवं मन्यन्ते । यद्-
त्रार्थविरोधि तत्प्रतिपत्तव्यम् । 'मन्दू' [निघ० ४ । १ । १३], इत्य-
नन्तात् । 'मदिष्णू मन्दुना' इति वा शब्दसमाधी ॥ ११ ॥

४

इन्द्रेण सं हि दृक्षसे संजग्मानो अबिभ्युषा । मन्दू समानवर्च-
सा [ऋ० सं० १ । ६ । ७] ॥ इन्द्रेण हि संदृश्यसे संगच्छ-
मानोऽबिभ्युषा गणेन मन्दू मदिष्णू युवां स्थोऽपि वा मन्दुना
तेनेति स्यात्समानवर्चसेत्येतेन व्याख्यातम् ॥ १२ ॥

१०

इन्द्रेण सं हीति निगमः । मधुच्छन्दस इयमार्थम् । महाव्रते महदुक्त्यै
तृचाशीतिषु शस्यते । सात्रिकेषु चाह. सु. स्तोमातिवृद्धौ प्रातःसवने ब्राह्मणा-
च्छंसिनः शस्त्रे । इन्द्र उच्यते । हे भगवन्निन्द्र त्वम् इन्द्रेण ईश्वरेण. दीतेन वा
मरुद्गणेन नित्यमेव संगच्छमानः संदृश्यसे अबिभ्युषा अभयवता । 'गणेन'

१५

इत्यध्याहारः । तौ च युवां मरुद्गणस्त्वं चैक्रत्र. संगतौ मदिष्णू हर्ष-
शीलौ । नित्यप्रमुदितावित्यर्थः । समानवर्चसौ च ॥
मन्दूशब्दस्या- समानदीप्ता इत्यर्थः । एवं 'मन्दू समानवर्चसा'
न्वयोऽर्थश्च इत्येतेन द्विवचनेन मरुद्गणेनेन्द्रविषयेण निगमो.
व्याख्यातः । 'अपि वा' एवमन्यथा 'स्यात्' ॥

२०

मन्दू इत्यस्य तृतीयैकवचनत्वेन विपरिणामः । एवं च सति मरुद्गणविशे-
षणभेतद्भवति । कथम् । मन्दुना मरुद्गणेन हे इन्द्र संदृश्यसे संगच्छमानः ।
'समानवर्चसेति' एतत्पदं मन्दुनेति 'एतेन' पदेन 'व्याख्यातम्' ।
यथैव हि मन्दू इत्येतद् द्विवचनमेकवचनं वैवभेतदपि । समानवर्चसाविन्द्र-
मरुद्गणाविति द्विवचनमथवा मन्दुना समानवर्चसा च मरुद्गणेनेत्येवं

२५

तृतीयैकवचनम् । अपि वैवं मरुद्गण उच्यते । त्वमिहेन्द्रेण संगच्छमानो.

१ च. यद्व्या० आ. २ क. स. ३ [११]; ग. १५ (११); घ. १५; ङ. ड.
अङ्गे नास्ति; ठ. ड. 'माधी इति निरुद्धटीकायां चतुर्थीष्यथे एकादशः सण्डः.

३ क. स. ४ (१२); दृ. ४. ४. ठ. ड. हि वृक्षस इति. ५ च. च. ६ च. 'अपि

१५ चैव'. ७ च. 'इत्येते.

निष्कमेव संक्षयस इति । समानमन्यत् । ' ईर्मान्तासः ' [विष्णु ४ । १।१४] इत्यनवमतम् । ' समीरितान्ताः पृथ्वन्ता वा ' इति यथासंभवं शब्दसमाधी ॥ १२ ॥

ईर्मान्तासः सिलिकमध्यमासः सं शूरणासो दिव्यासो अत्याः । ५
 हंसा इव श्रेणिशो यंतन्ते यदाक्षिपुर्दिव्यमज्जमन्वाः [ऋ० सं० १। १६३।१०] ॥ ईर्मान्ताः समीरितान्ताः सुसमीरितान्ताः पृथ्वन्ता वा सिलिकमध्यमाः संसृतमध्यमाः शीर्षमध्यमा वापि वा शिर आदित्यो भवति यदनुशेते सर्वाणि भूतानि मध्ये चैषां तिष्ठती- १०
 दमपीतरच्छिर एतस्मादेव समाश्रितान्येतदिन्द्रियाणि भवन्ति । सं शूरणासः दिव्यासो अत्याः । शूरः श्रवतेर्गतिकर्मणो दिव्या दिविजा अत्या अतनाः । हंसा इव श्रेणिशो यंतन्ते । हंसा हन्ते- १५
 र्नन्त्यध्वानं श्रेणिश इति श्रेणिः श्रयतेः समाश्रिता भवन्ति यदा- क्षिपुर्देदापन् दिव्यमज्जमजनिमाजिमन्वा अस्त्यादित्यस्तुतिरभ- स्यादित्यादश्चो निस्तष्ट इति । सूराद्भ्रं वसवो निरतष्टेत्यपि १५
 निगमो भवति ॥ १३ ॥

ईर्मान्तास इति निगमः । दीर्घतमस आर्षम् । 'यमेन दत्तम्' [ऋ० सं० १।१६३।२] इतीयं च । द्वे अप्येते अश्वस्तोमीथे सूक्ते । तेन चाश्वः स्तूय- २०
 तेऽश्वमेधे [आश्व० श्रौ० १०।८] । आदिः यस्य रथे वैऽश्वो युक्तास्त उच्यन्त ईर्मान्तासः । तेषां सप्तानां येऽश्वत्वारस्ते समीरितान्ताः विक्षितान्ताः २०
 प्रसृतान्तः । प्रविरला इत्यर्थः । पृथ्वन्ता वा । तेषामेवाश्वानां पृथवोऽन्ताः । पृथूरस्काः । पृथुजघना वेत्यर्थः । सिलिकमध्यमाः संसृतमध्यमाः । संक्षिप्त- २५
 मध्यमा इत्यर्थः । तेषां हि सप्तानां ये मध्यमास्त्रय ईर्मान्तास इत्य- इतरेतरमुत्पीड्य संश्लेषेणावस्थिताः । अथवा पृथु- २५
 स्थोदाहरणम् जघनोरस्कानां सतां मध्यमाः शरीरप्रदेशाः सप्तानामपि संक्षिप्ताः संख्यास्तनवः । निरुदरास्तेऽश्वा

१ क. ख. ४ (१२) ; ग. १६ । १२ ; च. १६ ; इतरेष्वङ्गो नास्ति. २ छ. त. द. ' सुसमीरितान्ताः ' नास्ति. ३ छ. त. द. ' दिव्यासो अत्याः ' नास्ति. ४ क. ख. ५ (१३) ; द. ५. ५ ठ. ड. ' निगमः ' नास्ति. ६ ग. ज. विवृताः ; च. विवृताः ° घ.

- इत्यर्थः । तथापि हि स्तुतिरुपपद्यत एव । शीर्षमध्यमा वा सिलिकमध्यमा वा । एवमपि हि शब्दसारूप्यमस्ति । यो हि तेषां सप्तानां मध्यमः स शिरोभूतः । प्रधान इत्यर्थः । 'अपि वा' एवमप्यथा स्यात् । 'शिर आदिरयः' एव 'भवति' सर्वभूतप्राधान्यात् । 'मूर्धा राजेति वा अहभेतमुपासे' इति ह विज्ञापते [बृह० उप० २ । १ । २] । यस्माच्चासौ 'अनु'प्रविश्य प्राणभावेन सर्वभूतानि 'क्तेते' आस्ते तस्मात्सर्वभूताश्रयणात् शिर आदित्यः । स 'च' एतेषामश्वानां 'मध्ये तिष्ठति' इति शीर्षमध्यमाः । त एते शीर्षमध्यमा इत्युक्ताः सन्तः सिलिकमध्यमा इत्युच्यन्ते । 'इदमपीतरश्छिर एतस्मादेव' इति प्रासङ्गिकम् । 'समाश्रितानि' हि 'एतत्' उत्तमाङ्गम् 'इन्द्रियाणि' चक्षुरादीनि 'भवन्ति' इति शिरउपपत्तिः । संश्रूणासः । संगताः शूरेणै भगवतादित्येन संश्रूणाः । 'शूरः शवतेर्गैतिकर्मणः' । स हि परानभिमुखो गच्छत्येव न पर्यावर्तते । दिव्यासः । ते हि दिव्याः दिवि जाताः । अत्याः अतनाः । ते ह्यतन्येव मुहूर्तमपि नावतिष्ठन्ते । य एवंलक्षणा अश्वस्ते किं कुर्वन्तीति । उच्यते । हंसा इव श्रेणीशो यतन्ते । हंसा इव श्रेणीकृताः पङ्कीकृता यतन्ते गच्छन्ति । 'हंसा हन्तेः' । ते हि 'घ्नन्त्यध्वानम्' । कदा पुनरेवं यतन्ते । यदाक्षिपुः । यदा यस्मिन् काले आक्षिपुः आपन् आप्रवन्ति । किम् । दिव्यमजम् । अजनिम् । अज्यतेऽस्यां गम्यत इति अजनिर्वाहिका । स्वर्गपथ इत्यर्थः । यदा त आप्रवन्ति उदयादारम्य यावदस्तमिति तदैवं यतन्ते । के पुनस्त इति । उच्यते । अथाः । एवमेतानि 'ईर्मान्तास' इत्येवमादीन्यश्वविशेषणान्यश्वशब्देन समानविभक्त्यन्तत्वात् । 'आत्मैवैषां रथो भवत्यत्मार्षा' इत्येवं प्रक्रमेण सूर्यदैवत एष मन्त्रः । स पुनरयमश्वस्तुतौ विनियुक्तस्तदसमञ्जसमिति मन्यमानो भाष्यकारः प्रतिसमाधित्सुराह । 'अस्यादित्यस्तुति-

१ च. हि. २ ग. अ. सिलिकं; च. सिलिकं संलग्न. ३ च. वा. ४ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. शब्दे सां; च. शब्दे सां च्. ६ च. 'अपि चैव'. ५ ग. अ. सूर्येण शूरेण. ७ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. चत् यदा. ८ ग. अ. त्माश्व इं; च. 'हमाश्वो इं' च. ९ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. मन्त्र उक्तः; च. मन्त्रः ।
१८ तं उक्तः.

रश्मस्य ' इति । अश्वोऽपि ह्यादित्यात्मना स्तूयते
अत्राश्व आदित्य इत्यर्थः । आह । कयोपपत्त्येति । उच्यते ।
इति स्तूयते ' आदित्यादश्वो निस्तष्ट इति ' अनभोपपत्त्या
सूर्यात्मनाश्वः स्तूयते । आह । कुत एतत्सुरादश्वो
निस्तष्ट इति । उच्यते । 'सूरादश्वं वसवो निरतष्ट ' इत्यपि निगमो भवति । ३

यमेन दत्तं त्रित एनमायुनगिन्द्र एणं प्रथमो अध्यातिष्ठत् । गन्धर्वो
अस्यामृच्यादित्या. अस्य रक्षनामगृम्णात्सुरादश्वं वसवो निरतष्ट
दश्वो निस्तष्ट इत्युच्यते [ऋ० सं० १ । १६३ । २] ॥ यमेन
एनम् अस्माकं दत्तम् अश्वं त्रितः त्रिस्थानो
वायुर्युनक्ति यत्रायं योक्तव्यस्तत्र । वायुना युक्तमेनमिन्द्र एणम् एनमश्वं १०
प्रथमः सधेदेवानां मुखोऽभ्यतिष्ठत् । कोऽन्य एवमास्थातुं शैकुन्यादित्यभि-
प्रायः । वायुना युक्तस्येन्द्रेगाधिष्ठितस्यास्य गन्धर्वराजः रक्षनामगृह्णात्
नियर्मनरञ्जुं गृह्णाति । कुतः पुनरयमश्व इति । उच्यते । सुरात् सूर्यादितमेवं-
लक्षणमश्वं वसवो निरतष्ट निःकृष्टवन्तः । एवमेतस्मिन्मन्त्रे सूर्यप्रभवोऽश्व
इति स्तूयते । कारणाच्च कार्यमनन्यदित्युपपद्यते सौर्येण मन्त्रेणाश्वस्य १५
स्तुतिरिति ।

' कायमानः ' [निघ० ४ । १ । १५] इत्यनवगतम् । ' चाय-
मानः ' इत्यवगमः ' कामयमान इति वा ' ॥ १३ ॥

कार्यमानो बना त्वं यन्मातृरजंगक्षपः । न तत्ते अग्रे प्रमृषे'
निवर्तनं यद्दूरे सभिहाभवः [ऋ० सं० ३ । ९ । २] ॥ कायमा- १०

१ च. निस्तष्टत्यनं दृ इ. २ म. च. ज. 'वति । १७ । यमे०. ३ म. च. ज.
च. ट. 'मायुनगिति । यमे०. ४ च. स. ट. ड. एतम्. ५ म. ज. 'स्वातुमा-
प्युयादि'; च. ट. 'स्थातुं शक्युं आप्तु; ठ. ड. 'स्थातुं शक्युमाप्युयादि'. ६ क.
स. च. स. ट. ठ. ड. गन्धर्वः गन्धर्वराजः. ७ ठ. ड. 'गृम्णात्. ८ क.
स. च. स. ट. ठ. ड. नियमेन रञ्जुं; च. ज. नियमेन० भे. ९ क. स. च. स.
ट. निस्तष्टवन्तः; ठ. ड. 'तष्ट । स्तुवन्त । एव'; च. निःकृष्टं मिल. १० म.
ज. 'मन्त्रेण' नास्ति; च. सौर्येणाश्व' ण मन्त्रेणा. ११ क. स. ५ [१३] म.
१८ । १३; च. ज. १८; च. ट. ठ. ड. अहो नास्ति.

नश्चायमानः कामयमान इति वा वनानि त्वं यन्मातुरपोऽगम
उपशाम्यन् न तत्ते अग्ने प्रमृष्यते निवर्तनं दूरे यत्सन्निह भवसि
जायमानः । लोधं नयन्ति पशु मन्यमानाः । लुब्धमृषिं नयन्ति
पशुं मन्यमानाः । शीरं पावकशोचिषम् । पावकदीप्तिम् । अनु-
शायिनमिति वाशिनमिति वा ॥ १४ ॥

कौयमानो वना त्वमिति निगमः । विश्वामित्रस्येयमार्धम् । बृहती ।
प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते [आश्व० श्रौ० ४ । १३] । हे भगव-
न्अग्ने कायमानः चायमानः । पश्यन्नित्यर्थः । अथवा कामयमानः । किम् ।
१० स्त्वां योनिम् । कतमाम् । वना वनानि दारूणि । दारुभ्योऽग्निर्जायते च ।
तदेतत्प्रसिद्धमेव । उक्तं च । 'यदा चोष्णिरनुगच्छति
कायमान इत्यस्यो- अरणी वाव सँ गच्छति ' इति । मानर्वा
दाहरणम् सर्वभूतनिर्मात्रीरपः । सापि योनिरेवाग्नेः ।
' आपो वा अग्नेर्योनिः ' [भैत्रा० सं० ३ ।
१५ २ । २ ॥ ३ । २ । ३ ॥ ३ । ४ । १०] इति ह विज्ञायते ।
अनयोर्योन्योरन्यतरां योनिं यत् यदा अजगन् अगमस्त्वम् । कदा पुनर-
गमः । उपशाम्यन् इत्यप्याहृतं भाष्यकारेण । अनुगच्छन्नित्यर्थः । तस्य
तवैवमनुगच्छतः किमिति । उच्यते । न तत्ते अग्ने प्रमृषे निवर्तनं न प्रमृष्यते
न प्रमृज्यते निवर्तनं वर्त्म । मार्गो न लुप्यत इत्यर्थः । कथं गम्यते न प्रमृज्यते
२० मार्ग इति । दूरेऽपि सन् अदृश्योऽपि भूत्वा यस्मादिह पुनर्भवस्येव । कदा ।
जायमानो र्यत् यदाद्भ्यो जायसे वैद्युतात्मना यदा वारणिभ्यां जायसे
मध्यमानस्तदा ।

नै सायंकस्य चिकिते जर्नासो लोधं नयन्ति पशु मन्यमानाः ।
नावाजिनं वाजिना हासयन्ति न गर्दिभ पुरो अश्वान्नयन्ति [ऋ० सं०
१५ ३ । ५३ । २३] ॥ लोधम् [निघ० ४ । १ । १६] इत्यनव-

१ क. ख. ६ (१४); द. ६. २ ठ. ड. कायमान इति । विश्वा०. ३ क.
ख. घ. झ. ठ. ड. ड. 'च' नास्ति; च. च. ४ ग. च. ज. वाग्निं. ५ च. त्त. ६
ग. ज. 'यत्' नास्ति. ७ ग. ज. 'न साय००नयन्ति' नास्ति. ८ घ. ड.
१९ ०किते ज० अश्वान्नयन्ति.

गतम् । ' लुब्धम् ' इत्यवगमः । यस्मिन्निगम एष शब्दः सा वसिष्ठ-
द्वेषिणी ऋक् । अहं च कापिष्ठलो वासिष्ठः । अतरस्तां न निर्द्वे-
वीमीति ।

' शीरम् ' [निघ० ४ । १ । १७] इत्यनवगतम् । अग्नि-
रभिधेयः । ' अनुशापिनमिति वा ' इति । अनुप्रविश्य सर्वभूतानि शेत
इत्यनुशापी तमनुशापिनम् । अश्नोति व्याप्नोति वा सर्वभूतानीति
' आशिनम् ' । शीरं पावकशोचिषं ज्येष्ठो
शीरमित्यस्य यो दमेष्वा । दीदार्य दीर्घश्रुत्तमः [ऋ० सं०
८ । १०२ । ११] ॥ इति निगमः ।

भार्गवस्य प्रयोगस्थेयमार्षम् । प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते [आश्व०
श्रौ० ४ । १३] । शीरम् अनुशापिनं व्यापिनं वा अग्निमहं स्तौमि ।
पावकशोचिषं पावयित्री यस्य शोचिर्दातिस्तं पावकशोचिषम् । किंच ।
ज्येष्ठः श्रेष्ठो यः प्रधानो यो दमेषु यज्ञगृहेषु आदीदाय आदीव्यते परीचर्यमा-
णोऽग्निहोत्रिभिः । किंच । दीर्घश्रुत्तमो यः । दीर्घश्रुत्तम्यो यो दीर्घश्रुत्तमस्त-
मर्हमग्निं स्तौमि ।

' विद्वधे ' [१८] ' द्रुपदे ' [१९] इत्येते परे एकनिगमे ।
द्वे अप्यनवगते । पक्षेण चानेकार्थे । ' विद्वधे विद्वे द्रुपदे द्रुममये पदे '
इत्यवगमः । दारुर्पादी वा एताभ्यां शब्दाभ्यां विशेष्येते । कन्ययोर्वा
पादपीठप्रवचने सप्तम्येकवचनान्ते एते । द्वयोरपि पदयोरैक एक
निगमः ॥ १४ ॥

कनीनकेव विद्वधे नवे द्रुपदे अर्धके । बभू यामेषु शोभेते
[ऋ० सं० ४ । ३२ । २३] ॥ कनीनके कन्यके

१ ग. च. ज. ' शिनम् । १९ । शीरं' । २ घ. ट. ' चिषं ज्ये० श्रुत्तमः । ३
म. ज. ' व्या० श्रुत्तमः । ४ ठ. ड. ' इति निगमः ' नास्ति । ५ म. ज. प्रत्यस्ये' ।
च. प्रत्यस्ये' यो. ६ क. ल. घ. झ. ट. ठ. ड. ' वः ' नास्ति । ७ ग. ज.
' शोत्रिभ्यो' । ८ क. ल. घ. झ. ट. ठ. ड. ' अर्ह ' नास्ति । ९ ग. विद्वधे
द्रुममये; च. विद्वधेयमिगमतश्चैकयोः द्रुप० वद्रे विद्वे; ज. विद्वे द्रुममये' ।
१० घ. झ. ट. ठ. ड. दारुपादौ; च. दारुपादौ. ११ क. ल. ६ (१४);
म. २७ (१४); च. ३०; ज. २०; घ. ट. अहो नास्ति; ठ. ड. १४ इति
निरुक्तटीकायां चतुर्थाध्याये चतुर्दशः खण्डः ।

- कन्या कमनीया भवति केयं नेतव्येति वा कमनेनानीयत इति वा कनतेर्वा स्यात्कान्तिकर्मणः कन्ययोरधिष्ठानप्रवचनानि सप्तम्या एकवचनानीति शाकपूणिर्विद्वयोर्दारुपाद्दोर्दारुहणातेर्वा द्रुणातेर्वा तस्मादेव द्रु नवे नवजाते अर्भके अवृद्धे ते यथा तदधिष्ठानेषु शोभेते एवं बभ्रू यामेषु शोभेते बभ्रोरैश्वर्योः संस्तव इदं च मेऽदादिदं च मेऽदादित्यृषिः प्रसंख्यायाह । सुवास्त्वा अधि तुग्वनि । सुवास्तुर्नदी तुग्व तीर्थं भवति तूर्णमेतदायन्ति । कुविशंसन्ते मरुतः पुनर्नः । पुनर्नो नर्मन्ते मरुतो नसन्त इत्युपरिष्ठाद् व्याख्यास्यामः । ये ते मदा आहनसो विहायसस्तेभिरिन्द्रं चोदय दातवे मघम् । ये ते मदा आहननवन्तो वचनवन्तस्तैरिन्द्रं चोदय दानाय मघम् ॥ १५ ॥

- कनीनकेव विद्वेधे इति । वामदेवस्यार्घम् । ' कन्या कमनीया भवति ' । सर्व एव हि तां प्रार्थयन्त एव । अथवा ' केयं नेतव्येति वा ' दानादे-
 १५ स्येवं तां प्रति पिता चिन्तयतीति कन्या । ' कमनेनानीयत इति वा ' । ' कनतेर्वा स्यात्कान्तिकर्मणः ' । ' कनति कानिषत् ' इति कान्तिकर्मसु पठितम् [निघ० २ । ६] । इवेत्युपमायाम् । विद्वेधे नवे द्रुपदे अर्भके इत्येतानि चत्वारि पदानि ' कन्ययोरधिष्ठानप्रवचनानि सप्तम्या एकवचनानीति ' एवं ' शाक-
 २० पदानि सप्तम्येकवच- पूणिः ' आचार्यो मन्यते । एकस्मिन्दारुमथे पाद-
 नानीति शाकपूणिः पीठे यस्मिन्नधिर्हृदे कन्यके शालमञ्जिके वा । तदेतैश्चतुर्भिः पादैरुच्यत इति शाकपूणिराचार्यो

- १ छ. त. द. ' कमनेनानीयत इति वा ' नास्ति. २ छ. ' पूणिव्युद्धयोर्दारुपा-
 १५ दोर्दारु'; त. द. पूणिव्युद्धयो'. ३ छ. बभ्रूवो रश्मयोः सं'; त. बभ्रूरश्मयोः सं';
 द. बभ्रोरश्मयोः सं'. ४ छ. त. द. नवन्ते. ५ क. ख. छ. त. द. नसत'. ६ क.
 ख. ७ (१५); द. ७. घ. ठ. विद्वेधे० शोभेते इति. ८ च. ' कमनेनानीयत
 इति वा ' प्रान्ते लिख्यते. ९ च. सप्तम्येकव'. १० क. ख. ग. ज. घ. झ. ङ. ट.
 ठ. ड. यस्मिन् समधिरुद्धेषु (ग. ज. यस्मिन् समधिरुद्धेषु यस्मिन् समधि°)
 पादुकास्थेष्वधिष्ठानेष्वधिरुद्धेषु शोभेते यथा एवं बभ्रू बभ्रुवर्णे अन्वे (घ. झ. ङ. ट. ठ.
 ड. अन्व) यामेषु आजिस्थानेषु (ग. ज. ' आजिस्थानेषु ' नास्ति) यमनस्थानेषु
 कन्य°. ११ च. ' रुद्धे ' कन्य° ' पु पादुका०० यमनस्थानेषु ' अर्घं १० पाठ-
 १२ शिन्धवर्णिता मन्ते लिख्यते.

मन्यते । यास्कस्तु 'विद्वयोः' विकृषिताधोभोग- 'दारुपाद्भोः' अंधिरुद्धयोः
 कन्ययोरभिधानपदान्यभिधायकान्येतानि द्विवच-
 कन्ययोर्विशेषणा- नानीति मन्यते । ताम्यां ह्यभिन्योः खुराकारत्वेव
 नीति यास्कः सारूप्यमस्तीत्येवमुपमानम् । दारुपाद्भोरित्येतस्मिन्
 व्याख्यानप्रसक्ते पदे विग्रहप्रसक्तो दारुशब्दो निरु- ५
 प्यते । 'दारु दृणातेर्वा' विदारणार्थस्य [धा० ९।२१] द्रूणातेर्वा हिंसार्थस्य ।
 तस्मादेव धातुद्वयादन्यतरस्य 'द्रु' इत्येतदभिधानं भवति । द्रुपदे इत्ये-
 तदपेक्ष्य 'एतस्मादेव द्रु' इत्येतदुक्तम् । द्रुम इत्यर्थः । 'नवे नवजाते' ।
 'अर्भके अवृद्धे' । अल्पके इत्यर्थः । ते कन्यके एवंप्रकारेषु तदधिष्ठानेषु
 तेषु पातुकाख्येष्वधिष्ठानेष्वधिरूढे शोभेते यथा एवं बभ्रू बभ्रुवर्णे अश्वे १०
 यामेषु आजिस्थानेषु यमनस्थानेषु वा बन्धनस्थानेषु मन्दुराख्येषु वर्तमाने
 शोभेते ते । एवमेव 'बभ्रोरश्वयोः संस्तवः' ।

'तुग्वनि' [२०] इत्यनवगतम् । 'तुर्णमेतदायन्ति' इति शब्द-
 समाधिः । 'तीर्थम्' अभिधेयम् । 'सुवास्वा अधि तुग्वनि' [ऋ०
 सं० ८ । १९। ३७] इति निगमः । अस्य ऋक्पादस्य ऋक्छेपापेक्षो १५
 निर्णयः । सर्वस्या अपि च तस्या ऋचो यस्यामथं पादस्तस्या याऽन्या-
 धस्त्या ऋक्तदपेक्षो निर्णयो यतोऽतस्तस्या ऋच आधस्त्यायाः संक्षिप्यार्थ-
 माह भाष्यकारः 'इदं च मेऽदादिदं च मेऽदादित्यृपिः प्रसंख्यायाह' इति ।
 इदं च द्रव्यजातं मम दत्तवानसौ राजेत्येवं प्रसंख्याय परिसंख्यानं कृत्वा
 ऋचिराह । उक्तवानित्यर्थः । कतमा पुनरसावाधस्त्या ऋग्यस्यां अयमर्थ- २०
 संक्षेप इति । उच्यते ।

अदान्मे पौरुकुत्स्यः पञ्चाशतं त्रसदस्युर्वधूनाम् । मां हि ष्ठो अर्थः सत्यतिः

कतमा साधस्त्या [ऋ० सं० ८ । १९। ३६] ॥ सोमरेः
 ऋग्यस्या इदं च मेऽ- काण्वश्वेयमार्षं परा च । दानप्रशंसा । योऽदात् मे
 दादिति संक्षिप्तार्थः मम पौरुकुत्स्यः बहुशत्रुकर्तितुः पुत्रः त्रसदस्युः २५
 दस्युत्रासनः । किमदात् । पञ्चाशतं वधूनां

१ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. 'भागयोर्दीर्घः' । २ ग. ज. पादधिरूढः; च.
 पादधिरूढः दोर । ३ क. ख. घ. ट. ठ. ड. 'मुपादानम्'; च. 'मुपमानं' पादा.
 ४ ग. च. ज. बन्धस्थां. ५ च. 'इते तं एव'. ६ ठ. ड. ऋशेषां ७ घ. ङ.
 ऋक् यणादमर्थः संक्षेपः; च. ऋक् यथा (ऋचा) यमर्थः (र्थः) संक्षेपं (पत) इति; ड.
 ऋक् ऋचा ययायमर्थः संक्षेपः. ८ ग. च. ज. 'प्यते' । २१ । अर्वा. ३१

पञ्चाशतं वोढव्यानां कन्यानाम् । मंहिष्ठः पूज्यतमः अर्थः ईश्वरः
सत्यतिश्च सतां पालयिता च । एवंलक्षणः पौरुकुत्स्यस्त्रसदस्युर्मम दत्त-
वान् पञ्चाशतं वधूनाम् । आह । किमेतदेवादात् । नेत्युच्यते । इदं च यदुक्तमु-
त्तरं च यद्वक्ष्यते । कतरा पुनरसावुत्तरा ऋगिति । उच्यते ।

५ 'उत मे' प्रथियोर्वथियोः सुवास्त्वा अधि तुग्वनि । तिसृणां सप्ततीनां
श्यावः प्रणेता भुवद्वसुर्दियानां पतिः । [ऋ० सं० ८ । १९ । ३७] ॥

अप्येतद्यदुक्तमपि च यदेतद्वक्ष्यमाणमिति 'उत—'शब्द एवमुभयं संभा-
वयति । मे मम प्रथियोः । प्रगम्यते येन तत्प्रथियु धनमश्वादि ।
तस्य प्रथियोर्धनस्य बह्वदात्ताभिः कन्याभिः सह । वथियोः । ऊयत इति
१० वथियु वस्त्रादि तस्य च बह्वदात् । तिसृणां सप्ततीनां गवां श्यावः श्यामवर्णः
वृषः श्यामवर्णानां प्रणेता प्रकर्षेण नेता अप्रतोगामी भुवद्वसुः भावयित्वा
वसूनां प्रशस्तः पूजितलक्षणः दियानां दानार्हानां देया यास्तासां पतिः ।
ताश्च गा एतत्संख्यायुक्ता एतद्गुणयुक्ताश्च मह्यमदात् । क पुनरसावदात् ।
सुवास्त्वा सुष्ठु निवासाया नद्या अधि तुग्वनि तीर्थेऽधि एतददानमह्यम् ।

१५ 'सुवास्तुर्नदी तुग्व तीर्थं भवति' । 'तूर्ण' हि
सुवास्तुर्तुग्वशब्द- 'एतत्' अवगाहनार्थम् 'आयन्ति' । अत्र
योरर्थः दानसंबन्धात्सुवास्तुशब्दो नद्याभिधाने । प्रसिद्धं
हि नद्यां दानम् । नदीसंबन्धाच्च तुग्वशब्दोऽपि
तीर्थार्थभिधायक इत्युपपत्तिः । निगमार्थप्रकाशनायैवं सूक्तगतोऽप्यन्वीक्षि-
२० तव्य एवार्थ इत्येतत्प्रदर्शितमाचार्येण ।

'नंसन्ते' [२३] इत्यनवगतम् । 'नमन्ते' इत्यवगमः ।
'कुविन्नंसन्ते' इति निर्गमः ।

तां आ रुद्रस्य मीळ्हुषो विवासे कुविन्नंसन्ते मरुतः पुनर्नः । यत्स-
स्वती जिहीळिरे यदाविरव तदेने ईमहे तुराणाम् । [ऋ० सं० ७ ।
२५ ५८ । ५] ॥ वसिष्ठस्येयमार्षम् । तानहं मीळ्हुषो मरुतो वर्षस्य
सेकृन् धनवतो बलवतो वा आविवासे आभिमुख्येन स्थित्वा परि-

१ ग. च. ज. °च्यते । २२ । उत° २ च. षे. ३ ग. च. ज. °गमः । २३ ।
तां° ४ क. ख. ग. च. झ. च. मीळ्हुषो. ५ ग. झ. विवासे इति । वसि°; च.
ट. विवासे कुवि° ईमहे तुराणाम्. ६ क. ख. च. जिहीळिरे. ७ ग. च. झ.
३० मीळ्हुषो; च. झ. मीळ्हुषो.

चरामि । किंलक्षणान् पुनर्मरुत आविवासे । रुद्रस्य इन्द्रस्य स्वभूतान्
आसत्वात् । अथवा 'मीळुषः' इति रुद्रविषयं षष्ठयेकवचनान्तं स्यात् ।

मीळुषो रुद्रस्य स्वभूतानिति । कस्मात्पुनस्ता-
नसन्ते इत्यस्यो- नहं परिचरामि । यस्मात्ते मरुतः कुषित् बहु
दाहरणम् नसन्ते नमन्ते । पुनः वर्षाद्युपकारेणास्मान्प्रति ५
नमन्ते प्रह्वीभवन्ति । किंच । यत्सस्वर्ता यच्छरी-

रगतम् एनः जिहीळिरे लज्जयन्ति यच्च आविः प्रकाशम् । तदेवंप्रकार-
मुभयलक्षणमप्येनोऽस्मान् जिहीळिरे लज्जयन्ति । तदेषां मरुतां तुराणां
त्वेरमाणानां प्रसादेनोभयलक्षणमवयजेमहि निर्णुदेमहीत्येतदीमहे याचा-
महेऽनेन परिचारेणाराध्यैतान् मरुतइति । 'नसन्त' इत्येतदुपरिष्ठाद् द्वाद- १०
शाध्याये व्याख्यास्यामः 'अभि प्रवन्त समनेव योषाः' इति व्याख्याने
'नसतिराप्नोतिकर्मा वा नवतिकर्मा वा' [निरु० ७ । १७] ।

'आहनसः' (२३) इत्यनवगतम् । 'आहननवन्तः' इत्यवगमः ।
'ये ते मदा आहनसः' इति निर्गमः ।

परिं सोम प्र धन्वा स्वैस्तये नृभिः पुनानी अभि वासयाशिरम् । ये १५
ते मदा आहनसो विहायसस्तेभिरिन्द्रं चोदय दातवे मघम् [ऋ० सं०
९ । ७५ । ५] इति ॥ पावमानी सौमी । कवेर्भार्गवस्येयमार्षम् । जगती ।
हे भगवन् सोम परिप्रेधन्व परिप्रक्षर एतस्माद्दशंपवित्रात् स्वस्तये स्वस्त्य-
यंनायास्माकं नृभिरेतैर्ऋत्विग्भिः पुनानः पूयमानः ।

आहनस इत्यस्य किञ्च । अभिवासय अभिप्रच्छादय अभिभावय २०
आशिरं तृतीयसवने । किंच । ये ते मदा आह-
नसः । ये ते मदास्तव आहननवन्तः पेटवो वचनवत्त्वेन संमोहयितारः

१ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. आतान्वा । अथ°; च. आतान्वा° तत्त्वाद्. २
म. च. ज. मीळुषो; च. मीळुषो. ३ क. ख. घ. झ. जिहीळिरे; म. च. ज. जिही-
ळिरे. ४ म. लज्जयति; च. लज्जयते° न्ति; ज. लज्जयन्त. ५ च. सत्वरगा°. ६ म.
च. ज. °ममः । २४ । परि°. ७ ग. ज. स्वस्तये इति पाव°; च. ट. स्वस्तये नु०
दातवे मघम्. ८ च. भार्गवस्य कवेरार्षम्; ट. भार्गवस्य कवेरार्षम्° कवेर्भार्गवस्या.
९ घ. झ. ट. परिधन्व; च. परिधन्व° म. १० म. परयवञ्चनवत्त्वेन; च. पेटवः
वचन°; ज. पत्त्ववञ्चनवत्त्वेन; च. पटवः वचन°; ट. पेटवः वचनवत्त्वेन° पर;
ठ. ड. पटुवचनेन संमो°.

विहायसो महान्तस्तैरिन्द्रं चोदय प्रेरय दातवे दानाय मघं धनम् । यथा-
स्माकं तैर्मदैरनभिहतचेताः सन् दद्यान्मघं धनमित्यर्थः ।

‘अघसत्’ (२४) इत्यनघगतम् । अघसादिनीति वार्त्तसानिनीति
वा’ शब्दसमाधी ॥ १५ ॥

५

उपो अदक्षि शुन्ध्युवो न वक्षो नोधा इवाविरंकृत
प्रियाणि । अघसन्न संसतो बोधयन्ती शश्वत्तमागात्पुनरे-
युषीणाम् ॥ (ऋ० सं० १ । १२४ । ४) । उपादक्षि शुन्ध्युवः
शुन्ध्युरादित्यो भवति शोधनात्तस्यैव वक्षो भौसोध्युहमिदमपीतर-
१० द्दक्ष एतस्मादेवाध्युहं काये शकुनिरपि शुन्ध्युरुच्यते शोधनादेवो-
दकचरो भवत्यापोऽपि शुन्ध्यव उच्यन्ते शोधनादेव नोधा ऋषि-
र्भवति नवनं दधाति स यथा स्तुत्या कामानाविष्कुरुत एवमुषी
रूपाण्याविष्कुरुतेऽन्नसदञ्चामं भवत्यन्नसादिनीति वार्त्तसानिनीति
वा । संसतो बोधयन्ती शश्वत्तमागात्पुनरेयुषीणाम् । स्त्रीपतो बोध-
१५ यन्ती शाश्वतिकतमागात्पुनरागामिनीनाम् । ते वाशीमन्त इष्मिणः ।
ईषणिन इति वैषणिन इति वार्षणिन इति वा वाशीति वाङ्नाम
वाङ्मयत इति सत्याः । शंसावाध्वर्यो प्रति मे गृणीहीन्द्राय वाहः
कृणवाव जुष्टम् । अभिवहनस्तुतिमधिष्वणप्रवादां स्तुतिं मन्यन्त
येन्द्री त्वेव शस्यते परितकम्येत्युपरिष्ठाद् व्याख्यास्यामः ॥१६॥
२० इति^१ चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

१ ग. च. ज. अघसा°. २ घ. ट. ठ. ड. ‘अघसानिनीति वा’ नास्ति. ३ क.
ख. ७ (१५); ग. २५ । १५; च. ज. २५; ठ. ड. ‘समाधी । इति निरुक्त-
टीकायां चतुर्थाध्याये पञ्चदशः सण्ड’. ४ क. ख. भासाध्युह इव°; छ. त. द.
भासाध्युह इव° [सायन. ‘ध्युहमिद’]. ५ छ. त. द. ‘ध्युहं (सायन. ‘ध्युहं’).
६ छ. ‘मुसा रु°. ७ छ. त. द. वाससा°. ८ छ. त. द. ‘स्त्रीपतो बोधयन्ती’
नास्ति. ९ छ. त. द. ‘पुनरेयुषीणाम्. १० छ. त. द. ‘मभिवन°. ११ क. ख.
८ (१६); छ. त. १६; द. ८. १२ क. घ. ङ. ‘इति पादः’ नास्ति; छ. इति
२१ द्विती°; त. चतुर्थाध्याये द्वि°; द. इति निरुक्तस्य चतु°.

उपो अदर्शि शुन्ध्युव इति । कक्षीवत अर्षम् । औपसी । त्रिष्टुप् ।
 मातरनुवाकास्त्रिनयोः शस्यते [आश्व० श्रौ०
 अन्नसदित्यस्य ४ । १४] । उपो अदर्शि उपस्त्रिष्टा दृश्यत
 इयमुषाः । कस्य । शुन्ध्युवः शोधयितुरादित्यस्य ।
 आदित्यो हि यदप्यनुचिर्भवति तदपि रश्मिभिः स्पृष्ट्वा शुचीकरोति । 'सूर्यः
 पवित्रमुच्यते' इति वक्ष्यति [निरु० ५। ६] । तमांसि वा शोधयतीति
 शुन्ध्युः । तस्य शुन्ध्युवः । कथं पुनरुपस्त्रिष्टा दृश्यते । वक्षो न वक्ष इव ।
 यथा तस्य स्वभासः स्वं प्रकाशजालं वक्षोभूतमेतस्मिन्मण्डलेऽध्यदमेवमि-
 यमुषा एतस्मिन्मण्डले उपस्त्रिष्टा दृश्यते संनिकर्षात् । प्रासङ्गिकमुच्यते
 शब्दसामान्यात् । 'इदमपीतरन्' पुरयवक्षः पशुवक्षो वाङ्मम् 'एतस्मा-
 देव' वहतेर्धातोः । इदम् 'अर्ध्यूहम्' अधिप्रवेशितमेव 'काये' शरीरे
 भवति । 'शकुनिरपि' य एष मद्गुर्नामायमपि 'शुन्ध्युरुच्यते शोधनादेव' ।
 य 'उदकचरो भवति' नित्यशुद्ध एवेति शुन्ध्युः ।
 शुन्ध्युशब्द- 'आपोऽपि शुन्ध्यव उच्यन्ते' । ता अपि हि
 स्यार्थाः शोधयन्ति । एवं तावदियमुषा आदित्यस्य वक्ष
 इवोपस्त्रिष्टा दृश्यते । किञ्च । इयमेवोषा नोधा
 इवाविरुद्धत प्रियाणि । 'नोधा ऋषिर्भवति' । स हि 'नवनं' स्तोत्रं
 देवताः प्रति 'दधाति' । स यथा स्वमुखोद्गीर्णया स्तुत्या प्रियाण्यात्मनः
 स्वानि कामास्यानि प्रकाशयति आविष्करोति देवताः प्रति एवमियमुषाः
 स्वार्त्सेन एवोद्गीर्णेन प्रकाशेन रूपाणि जनानामाविष्कुरते प्रकाशीकुरते ।
 किञ्च । इयमेवोषाः अन्नसन्न ससतो बोधयन्ती । 'अन्न अन्नम्' । तत्प्र-
 तिर्कर्तव्यतया सीदति तद्वा सनोति संभजत इति अन्नसत् गृहाधिकारे
 नियुक्ता अन्नसाधिका स्त्री । सा यथा प्रातरेव क्षीरायुपादानार्थं ससतः स्वपतो
 जनान् शोहकादीन् बोधयत्यन्नं साधयिष्यन्तीत्येवमुषा अपि जनान् बोधयन्ती ।
 तत्काले हि "ते इतिर्कर्तव्यतार्थे जनाः प्रतिबुध्यन्ते । तेनैतयैव बोधिता
 भवन्ति । आह । कदा पुनरेतद्भवतीति । उच्यते । यदा शश्वत्तमागात् शाश्वति-

१ क. ख. ग. ज. इति निगमः । कक्षी°; च. इति ° । कक्षी° निगमः. २ च.
 °मधिऊढ°. ३ च. एवमुषा. ४ व. झ. ट. ठ. ड. स्वात्म एवो°; च. स्वात्म°
 एवो° न. ५ व. ड. हितकर्तव्य°; ठ. ड. हि तत्कर्तव्य°. ६ ग. ज. घ. झ. ड.
 ठ. ड. °बुध्यन्ति; च. बुध्यन्ति° न्ते.

- कतमा नित्यतमा आगात् आगच्छति तदैव जनानवबोधयति । एवमुषा रूपा-
 प्याविष्कुरुते । एवं च वक्ष इवोषाः स्निग्धादित्यस्य दृश्यते । आह । कासां
 शश्वत्तमा इयमुषा इति । उच्यते । पुनरेयुषीणाम् । पुनरागामिनीनामित्यर्थः ।
 या एताः काश्चिद्गत्वा पुनरागच्छन्ति ताः पुनरेयुष्यो गावोऽन्या वा । तासां
 ५ पुनरेयुषीणामिति निर्धारयति । एषैव शश्वत्तमा शश्वतिकतमा । एवमेतस्मिन्
 मन्त्रे सामर्थ्यादन्नसदित्यन्नसाधिका स्त्री उच्यते ।
 अन्नसदित्यस्यार्थः सा हि तत्काले जनान् दोहकादीन् बोधयति ।
 उषा अपि च तत्काल एवागच्छतीत्येवमुपमानमुप-
 पद्यत इत्युपपत्तिः । अन्ये तु मक्षिकामन्नसदं मन्यन्ते । सापि अन्नं सीदति
 १० सनोति वान्नं तत्काले च प्रतिबुध्यमानान्यान् बोधयतीति ।
 ' इष्मिणः' (२५) इत्यनवगतम् । ' ईषणिन इति वा एषणिन इति
 वा आर्षणिन इति वा ' इति शब्दसमाधयैः । ' श्रियसे कं भानुभिः सं
 मिमिक्षिरे ते रश्मिभिस्त ऋक्भिः सुखादयः । ते वाशीमन्त इष्मिणो अभी-
 रवो विद्रे प्रियस्य मारुतस्य धाम्नः [ऋ० सं० १ । ८७ । ६] ॥ इति
 १५ निगमः । राहूगणस्य गोतमस्येयमार्षम् । जगती । मारुतस्य प्रैयङ्गवस्य
 चरोरियं याज्या [मैत्रा० सं० ४ । ११ । २] । तत्र ह्युक्तं ' प्रियवती याज्यानु-
 वाक्ये भवतः' [मैत्रा० सं० २ । १ । ८] इति । श्रियसे कं श्रियोऽर्थाय यजमा-
 नाय आत्मने वा । कमित्यनर्थकं एव । कामायेति वास्यार्थवत्त्वम् । भानु-
 भिः दीप्तिभिः सूर्यरश्मिभिर्येऽन्तरिक्षलोके मरुतः संमिमिक्षिरे संगच्छन्ते
 २० त एव रश्मिभिः सर्वलोकनियन्तृभिः 'संमिमिक्षिरे' इत्येतदेवानुवर्तते । त
 एव च ऋक्भिः रसहर्तृभिः संमिमिक्षिरे । सुखादयः सुखादातारो जनानाम् ।
 शोभनानां वा हविषां खादितारः सुखादयः ।
 इष्मिण इत्यस्य त एव वाशीमन्तो वाग्मिनः । इष्मिणः ईषणिनः
 उपगमनवन्तः । एषणिनो वा इच्छावन्तः । आर्ष-
 २५ णिनो वा आभिमुख्येन सर्वार्थानां द्रष्टारः । अभीरवो विद्रे विदारयितव्ये
 शत्रौ प्राप्ते विगतभयाः । अथवा विद्रे वेद्मि जाने । य एवंलक्षणा मरुत-

१ ग. ज. °साश्रका. २ ग. च. ज. घ. ट. °धयः । २६ । श्रिय°. ३ ग. ज.
 भानुभिर्भिति । राहू°; घ. ट. भानुभिः संमिमिक्षिरे० मारुतस्य घःमः. ४ क. ख. च.
 घ. झ. ट. राहुग°. ५ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. °श्रुक्भेव कापये इति°. ६ घ.
 १० झ. ट. ठ. ड. °देव चानुव°.

स्तेषां मरुतां यत्स्थानमन्तारिक्षलोकस्तस्य प्रियस्येष्टस्य मारुतस्य मरुतां स्वभूतस्य धाम्नः स्थानस्य प्राप्तये तानेव मरुतः स्तौमीत्यध्याहारः । एवमे-
 तस्मिन्मन्त्रे 'वाशीमन्त इष्मिणः' इत्येतस्मादेकवाक्यसंबन्धात् 'इष्मिणः'
 इत्येतन्मरुद्विशेषणम् । 'वाशीति वाङ्नाम' । 'वाशी वाणी' इति पठितं
 वाङ्नामसु (निघ० १ । ११) । 'वाश्यत इति' कारकावधारणम् ।
 'वाहः' (२६) इत्यनवगतम् । पक्षेण चानेकार्थम् । 'शंसावाध्वर्यो
 प्रीतिं मे गृणीहीन्द्राय वाहः कृणवाव जुष्टम् । एदं बर्हिर्यजमानस्य
 सीदार्या च भूदुक्थमिन्द्राय शस्तम्' [ऋ० सं० ३ । ५३ । ३] ॥
 विश्वामित्रस्येयमार्षम् । त्रिष्टुप् । होता ब्रवीति । हे अध्वर्यो एहि प्रति-
 गृणीहि । शंसावावामुभावपि । न ह्यप्रतिगीर्थमाणं शस्यते नाप्यशस्यमानं
 प्रतिगीर्थते । एवमितरेतरौपकारकत्वमभिप्रेत्योक्तं द्विवचनं 'शंसाव' इति ।
 एवमितरेतरगुणसंपन्नमेतत् वाहः स्तोत्रं कृणवावावाम् । स्तोम एव हि
 देवानां वोढा भवति । 'वाहिष्ठो वां हवानां
 वाह इत्यस्य स्तोमः इति वोढृतमः स्तोमः' [निरु० ५ ।
 १] इति हि वक्ष्यति । एवमियमभिवहनस्तुतिः ।
 एवमेतच्छस्त्रमभिभूस्त्वगामि इन्द्राय इन्द्रार्थम् जुष्टं प्रियं तस्य यथा
 स्यात्तथा कुर्वः । अन्ये त्वेनामभिषवणप्रवादिनीं स्तुतिं मन्यन्ते वाहशब्दो
 ह्युदकवाहाभिधानसारूप्यात्तत्र युक्तरूपतर इति कृत्वा । यदा पुनरेवं
 तदैवमर्थो योज्यः । इन्द्रायेदं वार्हः सोमोदकपूर्णमधिषवणफलकार्थं वाहो
 जुष्टं प्रियं यथा स्यात्तथा कुर्वः । तद्धि सुशस्तं सुप्रतिगीर्णं चेन्द्रस्य प्रीति-
 जनकं भवति । एतदेव कर्तव्यमावाभ्यां र्थतो ब्रवीमि । एदं बर्हिर्यजमानस्य
 सीद । एतद्बर्हिर्धेतदप्रतः स्तीर्णमग्नेण होतारं बर्हिः सीद । 'सं प्रति-
 गरायोपविशति' इति ह्युक्तम् । यजमानस्याभिप्रेतकामावाप्तय आसीद ।

५

१०

१५

२०

१ ग. च. ज. °र्थम् । २७ । शंसा° । २ ग. ज. °गृणीहीति । विश्वा° ।
 ३ ग. ज. °माभिषोढ आभिमु°; घ. ट. ठ. ड. °माभिसुरव्यागामि. ४ क. ख. २५
 घ. झ. ठ. ड. °गामि इदं इन्द्राय°; च. °गामि ~ इन्द्राय° इदम्. ५ ठ. ड. कुर्वः.
 ६ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. °त्वेनामधिषवणप्रवादां सोमाभिष°; ग. ज. °त्वेनामभि
 (धि) षव°; च. °त्वेनामधिषवण प्रवा° प्रव दां सोमाभिषवण. ७ ठ. ड. युक्-
 तर°. ८ घ. झ. ट. ठ. ड. वाहं. ९ क. ख. घ. ट. ठ. ड. यतोऽतो ब्र°. १० च.
 झ. 'सः' नास्ति.

मावमंस्थाश्चैरेणैतच्छस्यत इति । उपविष्टश्चेत्तं ममाप्रतोऽथानन्तरमेव भूत्
भवति उक्तं शास्त्रमेतदिन्द्राय इन्द्रार्थं शस्तम् । नात्र मम वाङ् मृषेत्यभिप्रायः ।
एवमियमभिवहनस्तुतिरथवाधिषवणप्रवादः स्तुतिः । उभयथापि त्रियम्
' ऐन्द्री त्वेव शस्यते ' । इदमेवैकमभिधानमत्र व्युत्पाद्यत इत्यभिप्रायः ।

- ५ ' परितक्या [२७] इति ' एतत् ' उपरिष्टद्व्याख्यास्यामः ' षोड-
शाध्याये [निरु० ११ । २५] । तत्र होतत् ' किमिच्छन्ती सरमा प्रेद-
सान्द्र ' इत्येतस्मिन्मन्त्रे प्रसक्तमायास्यतीति लाघवार्थमुक्तकृष्टमिति ॥ १६ ॥

नवभाष्यायस्य द्वितीयः पादः ।

- १० सुविते सु इते सूते सुगते प्रजायामिति वा । सुविते मा घा इत्यापि
निगमो भवति । दयतिरनेककर्मा । नवेन पूर्वं दयमानाः स्यामे-
त्युपदयाकर्मा । य एक इद्विदयते वस्विति दानकर्मा वा विभाग-
कर्मा वा । दुर्वर्तुर्भीमो दयते वनानीति दहतिकर्मा दुर्वर्तुर्दुर्वारः ।
विदद्दसुर्दयमानो वि शत्रूनि हिंसाकर्मा । इमे सुता इन्द्रवः प्रात-
१५ रिंत्वना सजोषसा पिबतमभिना तान् । अर्थं हि वामूतये वन्द-
नाय मां वायसो दोषा दयमानो अब्रुवधत् । दयमान इति ।
नूचिदिति निपातः पुराणनवयोर्नूचेति च । अथा चिक्षु चित्त-
दपो नदीनाम् । अद्य च पुरा च तदेव कर्म नदीनाम् । नूचं पुरा
च सदनं रयीणाम् । अद्य च पुरा च सदनं रयीणां रयिरिति
२० धननाम् रातेर्दानकर्मणः ॥ १७ ॥

सुविते (२८) इत्यनवगमत्प्रमेकार्थं च । ' सु इति सूते ' इति वा

- १ ग. ज. वावसंगोस्तीत्याभि°; च. वावसपसंधगोस्तीत्याभि° कृषे. २ क.
स्क० ७ (१६); ग. २७ (?); इतरेष्वङ्को नास्ति. ३ ग. ज. नवभाष्यावधिती°;
ठ. ड. इति निरुक्तीकार्थं अनुर्थाध्यये षोडशः स्रष्टः । इति नवमा°. ४ च. पादः
समाप्तः. ५ क. ख. छ. त. द. अर्द. ६ क. ख. १ (१७); द. १. ७ ठ. ड.
१७ सुविते सु इत इति सुविते इत्य°. ८ क. ख. प. स. ट. ड. इत इति सूते.

शब्दसमाधी । अप्र यदा 'सु इते' इति विपरिणामस्तदा 'सुगते' इत्यर्थः ।
यदा 'सूते' इति तदा 'प्रजायाम्' । सूते देवदत्ता पुत्रमिति प्रजायत
इत्यर्थः । एवं 'सुविते' इत्यस्य 'सु इते सूते'
सुविते इत्यस्य शब्दसमाधी । तयोरेतद्यथासंख्येनार्थवचनं 'सुगते
प्रजायामिति' । 'सुविते मा धाः' इत्यपि

निर्गमः । अनाधृष्टमस्यनाधृष्ट्यं देवानामोजः । अभिशस्तिपा अनभिशास्ते-
न्यम् । अनु म इदं व्रतं व्रतपतिर्भन्यतामनु दीक्षां दीक्षापतिरञ्जसा सत्य-
मुपागामां सुविते मा धाः [मैत्रा० सं० १ । २ । ७] इति । अनेन
तानूनप्त्रं संस्पृश्यते । हे तानूनप्त्र अनाधृष्टमसि अनाधर्षितमसि । त्वयि
स्पृष्टे समभोपयन्निता ह्येते नान्योन्येस्मै द्रोहमुपयास्यन्त्यृत्विजः । कुतः
पुनरेतत्सामर्थ्यं तवेति । इतो यस्मात् अनाधृष्ट्यं देवानामोजः । अनाध-
र्षणीयं त्वमोजः । बलमित्यर्थः । किंच । अभिशस्तिपाः अभिशंसनात्प्राप्ति ।
अनभिशास्तिं हे धृत आत्मना वानभिशांसनीयं केनचित् । अनवद्यमित्यर्थः ।
अनु मे इदं व्रतं व्रतपतिर्भन्यताम् । अनुमन्यतामिदं व्रतं कर्म व्रत-
पतिरग्निः । स च मयोपेयमानामनु दीक्षाम् । अनुमन्यतामेतां दीक्षां
दीक्षापतिः सोमः । किंच । अञ्जसा अनन्तर्हितमहं सत्यमुपागामाम् उपगत-
वान् योऽहमेतदरपृष्टाम् । स त्वं हे तानूनप्त्र एवमुपगतवन्तं मां सुविते
सुगते स्थाने यत्र गतानां शोभनं गतं भवति तत्र धेहि । अथवा प्रजायां
जनयितव्यायां धेहि । यथा बह्वपत्याः स्याम तथा कुर्वित्यर्थः ।

'दयति' (२९) इत्येष शब्दः 'अनेककर्मा' अनेकार्थः । न २०

१ ग. ज. इति परिणा°; च. इति परिणा° वि. २ ग. च. ज. °गमः । २८ ।
अना° । ३ ग. च. ज. °नाधृष्ट्यमित्यनेन तानू° । ५ क. ख. घ. झ. ट. अन-
भिशास्त्यञ्जसा सत्यमुपगेषां (ट. °मुपगेषां पागां) सुविते°; ठ. ड. अनभिशा-
स्तेन्यमनु मे दीक्षां दीक्षापतिर्भन्यतामनु तपस्तपस्पतिरञ्जसा सत्यमुपगेषां
सुविते° । ५ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. नान्योन्यस्मिन्. ६ ग. ज. पाप्ति नृत्
आत्मना वा° । ७ च. ट. °शास्ति° स्ते. ८ च. घृत ° आ° त्वं. ९ च. पाप्ति°
वा. १० ग. ज. सत्यमुपाग-उप°; ९ च. ट. सत्यमुपाग-उप° पगेषां; झ. सत्यमुप
या उप° । ११ ग. ज. °स्पृष्टा स°; च. स्पृष्टा त्वं° शब्द । घ; घ. ट. ठ. ड.
°भेतदभिस्पृष्टात् । स°; झ. भेतद्वगेषं स्पृष्टा त्वं° हे° ।

अनेकविकल्पप्रकृतिः । यथा सुवितेशंभुस्यान्येनान्येन धातुना विगृह्याने-
कार्थत्वमुक्तम् । इणा विगृह्य 'सु इते' इति

'अनेककर्मा' गत्यर्थत्वं सूतिना च विगृह्य 'सूते' इति
इत्यस्य द्वावर्थौ प्रजार्थत्वम् । नैवमिह । किं तर्हि । एकप्रकृतिरेवायं
शब्दोऽनेकार्थो भवतीत्यस्य विशेषस्योपघोतनार्थ-
मुदाहरति । एवमुच्यमानेऽप्यनेकार्थत्वे दयतिरनेककर्मेवेत्येवमुक्तम् । अन्ये
तु भ्रुवते । यथा 'सुविते' शब्दोऽनेकार्थोऽनवगतसंस्कारश्च नैवमयम् ।
किं तर्हि । अनेकार्थ एवायमिति । एवमनेकार्थत्वं प्रतिज्ञायोदाहरणेनैवो-
पपादयति ।

- १० 'नवेन पूर्णं दयमानाः स्याम इति' एतस्मिन्मन्त्रे दयतीत्येष शब्दः
'उपदयाकर्मा' । उपदयेति रक्षणमुच्यते ।
दयतिरुपदयाकर्मा नवेन धान्येन पूर्वं पुराणं रक्षन्तः स्याम
पुराणेन च नवम् । इष्टं हि नवेन पुराणस्य
च रक्षणं पुराणेन च नवस्य । प्रसिद्धं च लोके । तस्मादिहायमुपपद्यत
१५ उपदयाकर्मा । चतुर्दशेऽध्यायेऽस्य शेषः [निरु० ९ । ४३] ।
'य एक इद्वि दयते वस्विति' एतस्मिन्मन्त्रे दानकर्मा वा विभागकर्मा वा ।
'य एक इद्वि दयते वसु मर्तीय दाशुषे' । ईशानो अप्रतिष्कृत इन्द्रैः
अङ्ग [ऋ० सं० १ । ८४ । ७] ॥

- दानकर्मा विभा- राहूगणस्य गोतमस्यैर्षम् । य इन्द्र एक
२० गकर्मा वा एव स्वतन्त्रो विदयते विविधं वसु
धनं दयते ददाति । कस्मै । मर्तीय
मनुष्याय । किलक्षणाय । दाशुषे दत्तवते हवीषि । अथवा विभागकर्मा ।

१ च. सुवितेशं. २ क. ख. घ. ट. ठ. ड. 'सूतिना वि'; च. सूतिना च वि'.
३ क. ख. ग. ज. घ. ट. ठ. ड. इति च प्र'. ४ क. ख. घ. ङ. ट. ड. 'प्रकृतेरे'
५ ग. सुविते' त; च. सुवितेशं' ते; ज. सुवितेशं. ६ ग. ज. पुराणेनवस्य;
च. पुराणेन नवस्य' च. ७ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. 'ध्याये इत्यस्य; च. 'ध्याये-
इत्य' इत्य. ८ ग. च. ज. वा । २९ । य'; ठ. ड. वा । मन्त्रस्तु । य'. ९ क.
ख. च. राहूगण'. १० क. ख. घ. ट. ठ. ड. स्वार्षम् । ऐन्द्री उष्णिक् । य';
११ च. 'स्वार्ष'. य' ऐन्द्री उष्णिक्.

दाशुषे वसु विदयते । विभजते इत्यर्थः । किलक्षणः पुनरिन्द्रो ददाति विभजते चेति । उच्यते । ईशान ईश्वरः अप्रतिष्कृतः अप्रतिस्खलितः संग्रामेषु । इन्द्रः अङ्ग क्षिप्रं धनं ददाति विभजति वा दाशुषे यजमानाय । तमहं स्तौमि । सोऽश्माकमेतत्करोत्वित्यभिप्रायः । ईशान इन्द्रोऽन्यत्र दानविभागान्मां दाशुषे यजमानाश्च वस्वेभैवाक्ये श्रयमार्णः किमन्य-
कुर्व्यात् । तस्माद्वाक्यसामर्थ्यादत्र ' दानकर्मा वा विभागकर्मा वा ' इत्युपपद्यते ।

' दुर्वर्तुर्भीमो दयते वनानीति दहवकर्मा ' । एतस्मिन्मन्त्रे ' दहतिकर्मा ' । निगमप्रसक्तं निर्देवीति । ' दुर्वर्तुर्दुर्वारः ' । दुर्वारणीय इत्यर्थः । अर्धं जिह्वा पापतीति प्र वृष्णो गोशुशुभो नाशनिः सूजाना । शूर-
स्येव प्रसितिः क्षातिरग्नेर्दुर्वर्तुर्भीमो दयते वनानि

दहतिकर्मा

[ऋ० सं० ६ । ६ । ५] ॥ आग्नेयी । भर-
द्वाजस्यार्यम् । त्रिष्टुप् । प्रातरनुवाकाशिनयोः

शस्यते [आश्व० श्रौ० ४ । १३] । उपज्वलितस्याग्नेः अथ अधानन्त-
रमेव तस्य जिह्वा ज्वाला दारुषु पापतीति पुनः पुनः पतति । प्रवृष्णः
प्रवर्षितुः इन्द्रस्य गवार्थं देवपणिभिः सह असुरैर्युध्यतः । अथवा गोषु
अप्सु मेघेन सह युध्यत इत्यर्थः । नेत्युपमा । इन्द्रस्य गोषु युध्यत इव
अशनिः सूजाना सूज्यमाना यथा पतति तेनैव सूज्यमाना तथाग्नेर्ज्वाला
दारुषु पापतीति । किञ्च । शूरस्येव प्रसितिः क्षातिरग्नेः । यथा कस्य-
चिद्विक्रान्तस्येन्द्रस्य धाप्रतिहतगतेः प्रसितिः प्रसहैनं संग्रामानुप्रवेशमार्ग-
विलम्बिनावरुणैः शत्रुभिर्दोषीर्णः स्यादेवमस्याग्नेः क्षातिर्दहनमार्गः प्रुष्टीर्थः-

१ ज. विभजति° ते. २ ग. ज. विभजति; च विभजति° ते. ३ क. ख. ग.
ज. घ. ट. ठ. ड. °तिस्खलि°. ४ ग. ज. घन्. ५ ग. ज. °नाय स्वेववाक्ये;
च. °नाय वेष् (व) स्वेकं (व) वाक्ये. ६ क. ख. घ. ट. ठ. ड. श्रयमार्णः;
च. श्रयमार्णः° गं. ७ ग. च. ज. °त्यर्थः । १० । अध°. ८ ग. वृष्णो० ।
आग्नेयी°; घ. ट. वृष्णो० दुर्वर्तु°. ९ क. ख. घ. झ. ठ. ड. ° सूजाना तेनैव
सूज्यमानो यथा पतति । अज्ञनिर्वजः । तथा°; च. सूज्यमाना यथा पतति तेनैव
सूज्यमाना. १० ग. ज. °न्द्रस्यान्यस्य वा°; च. °न्द्रस्य वा° स्यान्यस्य. ११ ग.
ज. प्रसवर्. १२ क. ख. घ. ट. ठ. ड. °भिः प्रकीर्णः°; च. °भिः आकीर्णः° वृ;
ट. °भिः प्रकीर्णः° रा. १३ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. ईश्वरपुत्रा°; च. °मार्णः°
पुत्रा° ईश्वर.

दग्धभस्मीभूतैर्वृक्षैर्गुल्मादिभिराकार्यते । कदा पुनरेतद्भवति । दुर्वर्तुर्दुर्वीरो दावाग्नीभूतः भीमः सर्वप्राणिभयंकरो यदायमग्निर्दयते दहति । किम् । वनानि । एवमयमाग्नेये मन्त्रे वनशब्दसंनिकर्षे श्रूयमाणो दयतिशब्दो दहनादन्यात्किमभिदध्यात् । तस्मात्सामर्थ्यादिहायं 'दहनकर्मा' इत्युपपत्तिः ।

- ५ 'विदद्वसुर्दयमानो वि शत्रूमिति हिंसाकर्मा । इन्द्रः पूभिदातिरद्वासमैकैर्विदद्वसुर्दयमानो वि शत्रून् । ब्रह्मजुतस्तन्वा वावृधानो भूरिदात्र आपृणद्वेदसी उभे [ऋ० सं० ३ । ३४ । १] ॥ विश्वामित्रस्येयमार्षम् । त्रिष्टुप् । उद्भिद्बलभिदोर्निष्केवरूपे निविद्धानीयस्य सूक्तस्य [आश्व० श्रौ० ९ । ८] प्रथमैवेयम् । इन्द्रः पूभित् असुरपुरां मेघानां वा भेत्ता । अद्भिः पूर्णा अपो वा पालयन्तीति मेघाः पुरः 'पृ पालनपूरणयोः' [धा० ९ । १७] इत्येतस्य । आतिरत् आभिनत् दासं दासयितव्यं मेघम् । कैः सहायैः सह । अकैः वृक्षैर्वा देवैर्माध्यमिकैर्वा । किञ्चक्षणः पुनरसाविन्द्रो य आतिरत् । विदद्वसुः प्राप्तधनः । किं कुर्वन्नातिरद्वासम् । विदयमानो विविधं हिंसन् शत्रून् ये मेघवधप्रतिबन्धिनः ।
- १५ हिंसाकर्मा आह । किं विदद्वसुत्वेनैवैकेन गुणेन युक्तो य इन्द्रः स एतदकरोत् । नेत्युच्यते । ब्रह्मजुतश्च ब्रह्मणा स्तुतिलक्षणेन जूतः प्राप्तः प्रीतो वा ब्रह्मणा । तन्वा शरीरेण वावृधानो वर्धमान आपृणत् आपूरयति रोदसी चावापृथिव्याबुभे अपि । भूरिदात्रश्च बहुदानो य इन्द्रो दासमातिरत् । एवमत्र 'विदद्वसुर्दयमानो वि शत्रून्' इति शत्रुसंनिधौ दयतेः किमन्यत्सामर्थ्यमुपपद्येतान्यत्र वधात् ।
- २० 'इमे सुता इन्दर्वैः प्रातरित्वना सजोषसा पिबतमश्विना तान् । अहं हि वामूतये वन्दनाय मां वायसो दोषा दयमानो गतिकर्मा अब्रुवुधत् । 'दयमान इति' । अत्र दयतिर्गत्यर्थः । दयमानो डीयमानः काकोऽन्तरिक्षेणाधस्तान्मां सुतं दोषा दोषायामबोधयत् । मृगयोऽत्र शेषः ।

१ म. ष. ज. 'कर्मा । ३१ । इन्द्रः' । २ ग. ज. 'मकैरिति । विश्वा' ; घ. ट. मकैः० भूरिदात्र' । ३ ग. वधात् । ३२ । इमे' । ४ ग. 'न्ववः० मुवत्तु' ; ठ. ड. 'न्वव इति । दयमान इति' । ५ क. ख. ठ. ड. 'मान उड्डीय' ; घ. ङ. 'मानोड्डीय' ; २१ ष. 'मानो डीय' डी.

- ‘नूचित्’ (३०) इति एष ‘निपातः’ अनेकार्थत्वेनेह समाह्वतः ।
 न हि निपातानां प्रकृतिप्रत्ययादिः संस्कारोऽस्ति यस्यानवगमः स्यात् । स
 च पुनरयं ‘पुराणनवयोः’ अर्थयोर्वर्तते । प्रकरणी-
 नूचित् नूच पपदवशात्पुराणतां कस्यचिदर्थस्यावद्योतयति
 इत्येतौ पुराणनवयोः नवतां च कस्यचित् । ‘नूच (३१) इति च’ । ५
 अयमपि पुराणनवयोर्वर्तते । अयं तु नूचिदि-
 स्येतस्यैवार्थसामान्यप्रसङ्गादसमाह्वत एवोदाहृतः । नूचिदित्यस्योदाहरणम् ।
 ‘अथा चिञ् चित्तदपो नदीनां यदाभ्यो अरंदो गातुभिन्द्र । नि पर्वता
 अग्रसदो न सेदुस्त्वया दृढहानिं सुकृतो रजांसि’ [ऋ० सं० ६ । ३० ।
 ३] ॥ भरद्वाजस्तेयमार्षम् । त्रिष्टुप् । उक्त्यपर्यायेष्वच्छावाकस्य शस्त्रे माध्यं- १०
 दिने सवने विनियुक्ता [आश्व० श्रौ० ५ । १६] ।
 अस्यामृचिञ्चि- अथ च पुरा च तदेव कर्म नदीनां वर्तते ।
 दित्यस्य ‘पुरा’ कतमद्यत् । उदिस्य वहनं कर्म । कथं नामास्य
 इत्यर्थः लोकस्योपकारायाजस्रमेता वहेयुरिति । गातुं गमन-
 मार्गाम्भ्यो नदीभ्योऽर्थाय त्वमरदः अखन- १५
 स्त्वम् । किम् । गमनम् । गच्छन्त्यनेनेति गमनम् । हे इन्द्र तदेव कर्मा-
 द्यापि वर्तते तासां नदीनां यथाव्यादिष्टमेव त्वया । ताभिरद्यापि तदनुष्ठी-
 यत इत्यभिप्रायः । तदुक्तं पुरस्तादपि ‘इन्द्रो अस्मौ अरंदत्’ इत्यत्र [निरु०
 २ । २६] । एवं तावदयं त्वयैव नद्यधीनेनोपकारेणानुगृह्यते लोकः ।
 किञ्च । नि पर्वता अग्रसदो न सेदुः । य एते पर्वताः पर्वन्तो मेवा अग्र- २०
 सदः । निष्पादयितव्यमन्नमस्माभिरित्येतदर्थमुद्दिश्यान्तरिक्षलोके सीदन्यव-
 तिष्ठन्ते गच्छन्ति वा । तेऽपि युष्मद्वीर्योपमृदिता एवोदकभूता नीचैर्भूम्याम-
 न्ननिष्पत्त्यर्थं सेदुः । सीदन्तीत्यर्थः । तदेवं कृत्वा किं बहुना सर्वथाप्युदक-
 प्रदानद्वारेण त्वयैवैतानि हे सुकृतो सुकर्मन् सुहृद्वानि दृढीकृतानि रजांसि ।
 लोका इत्यर्थः । त्वं चेदेपाभेवमन्नमुदकं च न व्यधास्यः सर्व एवैते लोका २५

१ च. ‘इति च’ नास्ति. २ क. ख. घ. ट. ठ. ड. ‘नवयोरर्थयोर्ब’; च. नव-
 ‘योर्ब’ रर्थयो. ३ ग. च. ज. ‘हरणम्’ ३२ । अथा°. ४ व. नदीनां० सि । भर°;
 घ. ट. नदीनां० त्वया दृ°. ५ क. ख. च. दृढानि; ग. ज. घ. झ. दृढानि. ६ च.
 मच्छस्वने°. ७ ठ. ड. ‘रद्ब्रजवाहरीत्वं’. ८ घ. झ. ठ. ड. ‘पमदि’. ९ च.
 ‘तानि’ सुकृ° हे. १० क. ख. घ. ट. ठ. ड. हे सुकृ°; च. ‘कृतो’ सुकृ° हे. १०

नाभविष्यन्तित्यभिप्रायः । इहाद्येत्यस्य संनिधौ वर्तमानो नूचिदित्येष पुराणाभिधायीत्युपपद्यते । इह पुराणनवयोरित्युक्तम् । तत्र पुराणाभिधायित्वस्यैतदुदाहरणम् । नवाभिधायिनो 'नू चिन्न वायोरमृतं वि दस्येत्' (ऋ० ६।३७।३) । अत्र हि वक्ष्यति 'नवं च पुराणं च' इति [निरु१०।३] ।

५. नूचेत्यस्योदाहरणम् । 'नू चं पुरा च सदनं रयीणां जातस्य च जायमानस्य च क्षाम् । सतश्च गोपां भवतश्च भूरर्देवा अग्निं धारयन्द्रविणोदाम्' [ऋ० सं० १ । ९६ । ७] ॥ कुत्सस्ययमैषिम् । षष्ठेऽह्न्याग्निमारुते शास्त्रे जातवेदस्ये सूक्ते शस्यते [आश्व० श्रौ० ८ । ८] । नू च पुरा च सदनम् । अद्य च पुरा च सदनम् ।

१०. तस्यैव 'अद्य च' कस्य । रयीणां धनानाम् । किंच । जातस्येत्यस्य जायमानस्य चाभिनिष्पद्यमानस्य भूतजातस्य

क्षाम् । निवासमित्यर्थः । 'तस्मात्सर्वानृत्तून् पशवोऽग्निमभिसर्पन्ति' इति विज्ञायते [मैत्रा० सं० १ । ८ । २] । 'यत्र गां शयानां निर्जगाति मृतामेतामविद्वान् मन्यतेऽन्वञ्चो ह्येवैते प्रविशन्ति' इति च विज्ञायते [मैत्रा० सं० १ । ८ । २] । तस्मादुपपद्यते स्थानत्वं निवासत्वं चाग्नेः । सतश्च निष्पन्नस्य भूतजातस्य गोपां गोसारम् । भवतश्चेत्ययमानस्य भूरर्बहुनो गोसारमित्यनुवर्तते । य एवंलक्षणोऽग्निस्तं द्रविणोदां धनस्य दातारं देवा धारयन् । धृतवन्त इत्यर्थः । क । हविर्वहनकर्मणि । 'अथा देवा दधिरे हव्यवाहम्' इति वक्ष्यति [निरु० ६ । ३५] । एवमिह

१५

१०. 'पुरा च' इत्यस्य संनिधौ 'नूच' इत्येष शब्दो वर्तमानो नवाभिधायीत्युपपद्यते । पुराणाभिधायित्वे पर्येष्यमस्योदाहरणम् ।

'दावने' (३२) इत्यनवगतम् । 'दानस्य' इत्यवगमः । 'अकूपारस्य' (३३) इत्यनवगतमनेकार्थं च । 'अकुत्सितपरणस्य' इत्यवगमः । द्वयोरप्येतयोरेक एव निगमः ॥ १७ ॥

३५ १ ग. च. ज. हरणम् । ३३ । नू. २ ग. रयीणां० द्रविणोदाम्; घ. ट. रयीणां० देवा अग्निं. ३ क. ख. मार्षम् । पृष्ठस्य षष्ठे; च. मार्षं षष्ठे पृष्ठस्य. ४ झ. ट. ठ. ड. 'पुरा च' नास्ति. ५ घ. ट. ठ. ड. निष्पन्नभूतं. ६ क. ख. अकुपरणस्य; घ. झ. ट. ठ. ड. अकुत्सितं परं. ७ क. ख. १ (१९); ग. २८ । ३४; च. ज. ३४; ठ. ड. गमः । इति निरुक्तटीकायां चतुर्थाध्याये सप्तदशः

३० सण्डः.

विद्याम तस्य ते वयमकूपारस्य दावने । विद्याम तस्य ते वयमकूपार-
रणस्य दानस्यादित्योऽप्यकूपार उच्यतेऽकूपारो भवति दूरपारः
समुद्रोऽप्यकूपार उच्यतेऽकूपारो भवति महापारः कच्छपोऽप्यकूपार
उच्यतेऽकूपारो न कूपमृच्छतीति कच्छपः कच्छं पाति
कच्छेन पातीति वा कच्छेन पिबतीति वा कच्छः खच्छः खच्छ- ५
दोऽयमपीतरो नदीकच्छ एतस्मादेव कमुदकं तेन छाद्यते ।
शिशीते शृङ्गे रक्षसे विनिक्षे । निश्यति शृङ्गे रक्षसो विनिक्ष-
णनाय रक्षो रक्षितव्यमस्माद्रहसि क्षणोतीति वा रात्रौ नक्षत
इति वा । अग्निः सुतुकः सुतुकेभिरश्वैः । सुतुकनः सुतुकनैरिति १०
वा सुप्रजाः सुप्रजोभिरिति वा । सुप्रायणा अस्मिन्यज्ञे विश्र-
यन्ताम् । सुप्रगमनाः ॥ १८ ॥

‘ यन्मन्यसे वरेण्यमिन्द्रं शुक्षं तदा भर । विद्याम तस्य ते वयमकूपारस्य दावने ’ [ऋ० सं० ५ । ३९ । २] ॥ अत्रेभौमस्येयमार्षम् ।
अच्छावाकस्य तार्तीयसवनिके आवापे नियुक्ता ‘ यदिन्द्र चित्र ’ इतीयं १५
च (आश्व० श्रौ० ७ । ८) । हे इन्द्र यन्मन्यसे जानीपे त्वं वरेण्यं
वरणीयमेतद्धनमिति शुक्षं च यत् युतिनिवासभूतम् । युतिमदित्यर्थः ।
तदस्मभ्यमाहर । कदाचित्त्वमार्हत्यापि न दद्या अतो ब्रूमः । तस्य
त्वयाद्धतस्य धनस्य विद्याम लभेमहि वयं ते तव स्वभूतस्य । किलक्षणस्य ।
अकूपारस्य अकूपरणस्य । अकुप्सितपूरणस्ये २०
अकूपारस्येत्य-
स्यर्थः । येन लब्धेन सुपूर्णमात्मानं मन्येमहि ।
पर्याप्तमैहिकाय च श्रेयसे आमुष्मिकाय चेत्यर्थः ।
दावने दानस्येत्यर्थः । ईदृशस्य भाषकस्य
दानस्यै वैधेमेव लब्धारः स्यामेत्यभिप्रायः । एवमिह यन्मन्यसे वरेण्यं

१ ड. ठ. ड. °कुपर्णस्य; छ. द. °मकूपरणस्य. २ क. ख. २ [१८]; द. २. २५
३ ग. ज. वरेण्यमिति । अत्रे°; घ. ट. वरेण्य०मकूपा°. ४ ठ. ड. तस्य त इति ।
अत्रे°. ५ ग. ज. °सवनियके°. ६ ग. ज. °हत्यानपि न वा°. ७ ग. ज. यतो;
घ. झ. ट. ठ. ड. अयतो. ८ ठ. ‘ येन लब्धेन० दानस्येत्यर्थः ’ नास्ति. ९ क.
ख. घ. झ. ट. ठ. ड. मन्यामहे; च. मन्येमहि° मन्यामहे. १० च. भाव° ता.
११ क. ख. धनस्य; च. दानस्य० घ. १२ घ. ट. ठ. ड. बलमेव°. ३०

- युक्षं तदाभरेतीन्द्र उष्यमानो धनसंनिधानाक्षनादभ्यक्तिमुच्यते । धनमेव हि प्रायेण मनुष्यैः प्रार्थ्यते । तस्मादत्राश्रयमाणोऽपि धनशब्दोऽभ्याहृतः । तच्च पुनः प्रार्थ्यमानं बहु प्रार्थ्यते । तस्मादकूपारस्येत्येष शब्दोऽतिपरोक्षवृत्तिः ' अकूपरणस्य ' इत्येवं परोक्षवृत्तित्वेनावस्थाप्य ततः ' अकुत्सितपूरणस्य ' इत्येवं प्रत्यक्षवृत्तित्वेन व्याख्यायते । अत्र कुरीति कुत्सार्थः । परणम् पूरणमुच्यते । कुत्सितं परणं कुपरणम् । न कुत्सितं परणम् अकूपरणम् । तस्य अकूपरणस्य । प्रभूतस्येत्यर्थः । धैनसंबन्धादेव ' दावने ' इत्येष शब्दो दानार्थ इत्युपपत्तिः । एतस्मिन्मन्त्रे ' अकूपारस्य दावने ' इत्ययमनयोः पदयोरनुक्रमः । सैमाध्याये पुनः ' दावने अकूपारस्य ' इति मन्त्रपाठव्यतिक्रमेणानुक्रमः ।
- ५ तेन ज्ञायतेऽन्यरेवायमृषिभिः समाम्नायः समाम्नातोऽय एव चायं भाष्यकार इति । एको हि समाम्नातं भाष्यं च कुर्वन् प्रयोजनस्याभावादेकमन्त्रगतयोः पाठानुक्रमं नाभङ्क्ष्यत् । अविश्वस्तस्वार्थाश्चैते मन्त्रे निगमाः । तेषु संप्रत्या काकतालीयन्यायेन कस्मिंश्चिदेकस्मिन्नेव निगमे द्वे पदे आगच्छतस्ते यथोपागते एव भाष्यकारो व्याचष्टे इत्यदोषः ।
- १५ ' आदित्योऽप्यकूपारः उच्यते ' । किं कारणम् । स ह्यकुत्सितस्य महतोऽध्वनः पारयिता भवत्युदयादारभ्य यावद-
अकूपारशब्दस्या- स्तमिति । ' समुद्रोऽप्यकूपार उच्यते ' । असावपि
दित्यादयोऽन्येऽर्थाः ह्यकुत्सितपार आत्मनैव भवति । ' महापारः ' इति
पर्यायेणार्थवचनम् । विस्तीर्णपार इत्यर्थः । ' कच्छ-
पोऽप्यकूपार उच्यते ' । स हि ' न कूपमृच्छति ' अल्पोदकत्वात् । किं तर्हि ।
यत्र बहु प्रकीर्णमुदकं तत्तत्स्थानं गन्तुमिच्छति समुद्रं नदीं वा । आख्यान-
प्रसक्तमुच्यते । ' कच्छपः कच्छम् ' आत्मनो मुखसंपुटं ' पाति ' रक्षति ।
स हि किञ्चिद्दृष्ट्वा शरीर एव मुखसंपुटं प्रवेश-
कच्छकच्छपशब्द- यति । संपुटे हि कच्छशब्दः प्रसिद्धः । ' प्रौणि-
योर्व्युत्पत्तिः वाच्यः कच्छपुटः ' इति च । ' कच्छेन ' कटाहेनेतराप्यङ्गानि ' पातीति वा ' । स हि

१ क. ख. ग. ज. युक्षं च तदा° । २ घ. ट. ठ. ड. न्यकूपरणं । ३ क. ख. घ. ङ. ठ. ड. दानसं°; च. धैनसं° दा. ४ घ. ठ. ठ. ड. समाध्यायेषु दाव° । ५ क. ख. घ. ङ. ट. क्षितार्थाश्चै°; च. °क्षितस्वार्थाश्चै° ता. ६ घ. ट. यथापानते; ठ. ड. यथापाते. ७ क. ख. ग. ज. ठ. ड. ' तत् ' सङ्क्षेप; च. तत्तत्स्था° त. ११ ८ ठ. ड. कंचि° । ९ ग. ज. पाणिकच्छपुट°; च. पाणिकच्छपुट° प्राथित्वाच्यः.

किञ्चिदृष्ट्वा सर्वाण्यङ्गानि कटाह एवानुप्रवेश्य कूर्मबन्धेनैवावतिष्ठते । अथ
 ' वा कच्छेन ' मुखसंपुटेन ' पिबतीति ' कच्छपः । विग्रहप्रसक्तः कच्छ-
 शब्दो निरुच्यते । य एष ' कच्छो ' मुखसंपुटः कटाहो वायं ' खच्छः ' ।
 आह । किमुक्तं भवति ' खच्छः ' इति । उच्यते । स हि ' खच्छदः ' ।
 खमाकाशं छादयति । स हि मध्ये सुषिरो भवति । ' अयमपीतरो नदी- ५
 कच्छ एतस्मादेव ' । कसंज्ञकेनोदकेन ' छाद्यते ' इति कच्छः ।
 ' आदित्योऽप्यकूपारः समुद्रोऽप्यकूपारः कच्छपोऽप्यकूपार ' इत्ये-
 तेषु निगमाः पर्थेभ्यः ।

' शिशीते ' (३४) इत्यनवगतम् । ' निश्यति ' इत्यवर्गमः ।
 ' वि ज्योतिषा बृहता भौत्यग्निराविर्विश्वानि ऋणुते महिवा । प्रादेवी- १०
 र्मायाः संहते दुरेवाः शिशीते शृङ्गे रक्षसे विनिक्षे [ऋ० सं० ५ ।
 २ । ९] ॥ दृशो नाम जनपुत्रस्तस्येयमार्षमात्रेयस्य वा कुमारस्योभयोर्वा ।
 प्रातरनुवाकाशिनयोः शस्यते [आश्व० श्रौ० ४ । १३] । विभा-
 ल्यग्निर्नामप्रकारं भाति । केन । बृहर्ता ज्योतिषा । स एवं विभासमानः
 किं करोति । आविर्विश्वानि ऋणुते । आविःकरोति विश्वानि सर्वाणि १५
 भूतानि महिवा । महत्त्वेनेत्यर्थः । किं च प्रादेवीर्मायाः संहते । प्रसहते
 प्रकर्षणाभिभवति । किम् । अदेवीर्मायाः । आसुरीरित्यर्थः । दुरेवा दुर्गवा
 दुस्तर्पा वा । न द्यग्नेस्तृप्तिरस्ति । किं च शिशीते शृङ्गे । यथा हि बृभस्त-
 टानिघ्नन् शृङ्गे तीक्ष्णीकरोत्येवमग्निरपि दारुणि
 शिशीते इत्यस्य दहंस्तीक्ष्णीकरोति ज्वालाः । कमर्थं पुरस्कृत्य । २०
 निगमोऽर्थश्च रक्षसोः विनिक्षणनाय । विहिंसनाथेत्यर्थः । अत्र
 शृङ्गशब्दसंनिधानात् ' शिशीते ' इत्यस्य ती-
 क्ष्णार्थत्वं तीक्ष्णीकृतैर्बाभिर्विनिक्षणनमुपपद्यत इति । निगमप्रसक्तमुच्यते ।

१ क. ख. घ. ङ. ठ. ड. कूर्मत्वेनैवा°; ट. कूर्मत्वेनैवा° बन्धे. २ क. ख. ग.
 ज. घ. ङ. ट. ठ. ड. कच्छः; च. खच्छः° क. ३ क. ख. ग. ज. घ. ट. ठ. २५
 ड. भवति । खच्छ इत्युच्यते । स° ४ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. सुस्थिरो; च.
 सुषिरो° स्थि. ५ ग. ज. पयवेद्या. ६ ग. च. ज. °गमः । ३५ । वि° ७ ग.
 ज. भातीति । बृशो; °च. ट. भात्पग्निः° शिशीते. ८ च. बृहता ° ज्यो° महता.
 ९ क. ख. घ. ङ. ट. ड. °करोति प्रकाशीकरोति विश्वा°; च. °करोति विश्वा°
 प्रकाशीकरोति. १० ठ. ड. 'दुरेवाः' नास्ति. ११ ठ. ड. शृङ्गेन. ३०

‘रक्षो रक्षितव्यं’ हि शरीरम् ‘अस्मात्’ भवति । तद्धि रक्षो मानुषान् भक्षवति ।
‘रहसि वा’ विविक्ते प्रदेशे रक्षः ‘क्षणोति’ । हिनस्तीत्यर्थः । ‘रात्रौ
नक्षते’ गच्छति ‘इति वा’ रक्षः ।

‘सुतुकः’ (३५) इत्यनवगतम् । पक्षेण चानेकार्थम् । ‘सुतुकनः’
इत्यवगमः ‘सुतुकनैरिति वा’ ।

‘स आ वक्षि महि न आ च सैत्सि दिवस्पृथिव्योररतिर्युवत्योः ।
अग्निः सुतुकः सुतुकेभिरथैरभस्वद्गी रभस्वो एह गम्याः [ऋ० सं०
१० । ३ । ७] ॥ त्रितस्येयमार्धमाप्यस्य । प्रातरनुवाकाश्विनयोः
शस्यते [आश्व० श्रौ० ४ । १३] । यस्त्वं दिवस्पृथिव्योः युवत्योः संमिथ्री-
भवन्त्योर्यानि भूतान्यन्तरा वर्तन्ते तेषां सर्वेषामरतिः । पर्याप्तमतिरि-
त्यर्थः । स एवंलक्षणस्त्वमस्माकमावक्षि आह्वयसि देवान् महि ।
महत इत्यर्थः । स एवम् आसत्सि च आसीदासि च होतृत्वे । ‘अग्निः’ इत्ये-
तत्पदं संबोधनार्थत्वेन विपरिणम्यते ‘आवक्षि’ ‘आसत्सि’ इति मध्यमपु-
रुषयोगान्मन्त्रस्य । हे अग्ने यस्त्वमवंगुणयुक्तः

सुतुक इत्यस्य सुतुकनः । सुगमन इत्यर्थः । अथवा ‘सुप्रजाः’ ।
तुगित्यपत्यनामसु पठितम् [निघ० २ । १ ।
१] । ‘हिरण्यमपत्यमभिप्रेतमग्नेः’ । ‘हिरण्यरेता अग्निः’ इति श्रूयते
‘अग्नेरपत्यं प्रथमं सुवर्णम्’ इति च । सुतुकैरेव सुगमनैरथैः । अथवा
सुप्रजोभिः । कुलजैरित्यर्थः । अथवा शोभना प्रजा येषां ते सुप्रजाः ।
शोभनानामेवाश्वानां शोभनाः प्रजा भवन्तीति प्रजाद्वारेण चाश्व एवैते
श्रूयन्ते । अश्वद्वारेण चाग्निः । स्तूयतेऽथवा स एवाग्निः ‘सुतुकैः सुप्रजाः’ ।

१ क. ख. ‘वति । रक्षो हि मानु’; च. ‘वति । तद्धि रक्षो मानु’ रक्षो हि. २ ग.
च. ज. वा । ३ ङ। स. ३ ग. ज. सत्सि । त्रितः घ. झ. ट. सत्सि. ० रभस्वद्गी.
४ ग. ‘तानितरा; ज. ‘तानिऽतरा’; च. ‘तानिऽतरा० न्यं. ५ क. ख. ग. ज.
२५ ‘रतिः त्वमेवालमतिः पर्या’; च. ‘रति ~ पर्या’ स्त्वमेवालमति. ६ च. स. एवम्.
७ ऋ. च. ज. घ. ट. ठ. ड. होतृत्वेऽग्निरित्ये. ८ क. ख. घ. झ. ट. आ च
सद्वि. च. आ-सत्सि च. ९ घ. ट. ठ. ड. शोभमानामेवा’; च. ‘प्रजाः । ~ शोभ’
अथवा. १० क. ख. ग. ज. ठ. ड. ‘चामिः स्तूयते । अथ’; घ. झ. ट.
‘चामिः स्तूयते अथ’; च. ‘स्तूयते अथवा स एवाग्निः. ११ घ. झ. ट. ठ. ड.
२० सुतुकप्रजाः; च. सुतुकप्रजाः’ सु.

अपत्यं चास्य सर्वाः प्रजाः । ताश्च प्रति कल्याण इति सुप्रजाः । रभस्वङ्गिः
त्वारितैः रभस्वान् स्वयं च त्वारित एह गम्याः आगच्छेत्स्वमिह मम कर्मणि
नित्यं हवीषि वोढुम् । कर्मैव तवेदमित्यभिप्रायः । एवमेतदिह ' सुतुकः '
इत्यग्निविशेषणं सुतुकैरश्वैरित्येतस्मात्तृतीयासंबन्धादित्युपपत्तिः ।

' सुप्रायणाः ' (३६) इत्यनवगतम् । ' सुप्रगमनाः ' इति ५
शब्दप्रतीतिः । यज्ञगृहद्वारोऽभिधेया यास्कमतेन शाकपूणेस्वर्चिषः ।
होता यक्षदुर ऋष्या कवष्योऽकोषधावनीरुदःताभिर्जिहतां वि पक्षोभिः
श्रयन्तां सुप्रायणा अस्मिन्यज्ञे विश्रयन्तामुतावृधो व्यन्वाज्यस्य होत-
र्यज ईति (प्रैषः ६) । मैत्रावरुणो ब्रवीति । होता यक्षत् होता यजतु ।
किम् । एताः दुरः यज्ञगृहद्वारः । अथवैता अग्न्यर्चिषः । ऋष्याः महस्यः १०
अथवा हिंसाः । द्वायैव हि यो निवारणीयः स हिंस्यते । अर्चिषां तु हिंस्रत्व-
मुपपद्यत एव । कवष्यः विकुषिताः । सुषिरा इत्यर्थः । कपाटवत्यो वा यज्ञ-
गृहद्वारः । अकोषधावनीः अकोशधावनीः । तासु हि संवृतासु द्रव्यकोशाः
सुरक्षा भवन्ति । अर्चिष्वपि हविः प्रक्षिप्तं नान्यतो धावति । किं तर्हि । १५
देवानेव प्राप्नोति । एतदकोशधावनीत्वमर्चिषाम् । एवंलक्षणा एता द्वारो
अर्चिषो वा उदाताभिर्जिहताम् उजिहताम् उत्तिष्ठन्तु आताभिः दिग्भिः । २५
विश्रयन्तां च पक्षोभिः । वित्रियन्तां कपाटसंघर्षणैर्द्वारैः । अर्चिषस्तु हवियोऽ-
नुप्रवेशार्थं पक्षोभिः स्वैरेवावयवैर्विश्रयन्ताम् ।
सुप्रायणा इत्यस्य विवृताश्च सत्यः सुप्रायणाः सुप्रगमना भवन्तु
ऋत्विजां यदि द्वारः । अथ पुनरर्चिषस्ततो हविषः २०
सुप्रगमनाः सन्तु । सामान्यमेवेदमाशास्तम् । यत्पुनस्तस्मिन्नेव वर्तमाने कर्म-
ण्याशास्ते । अस्मिन्यज्ञे विश्रयन्तां वित्रियन्ताम् ऋतावृधः यज्ञवर्धयिष्यः ।
या एता एवंलक्षणा द्वारोऽर्चिषो वा ता अस्याज्यस्य व्यन्तु । य आसां स्वां-
शस्तं पिबन्तु । हे होतस्त्वमपि मया प्रेषितो यजैताः । एवमेव ' सुपा-

१ ग. ज. 'धेयाः । ३७ । होता°; च. 'धेयाः ° । ३७ । होता° यास्क २५
०००० चिषः; स. 'धेयाः । होता° । २ ग. च. ज. घ. स. ट. ऋष्या इति । मैत्रा°.
३ ठ. ड. इति प्रैषः । मैत्रा° । ४ क. ख. घ. स. ट. ठ. विकर्तिताः. ५ क. ख.
कुषिताः; घ. स. ट. ठ. कषिताः. ६ क. ख. घ. ट. ठ. ड. 'संघर्षणै°'. ७ क.
ख. ऋत्विजं प्रति द्वारः; घ. स. ठ. ड. ऋत्विजः प्रति द्वारः; च. ऋत्विजां
वैद्वि द्वार° जः प्रति. ३०

यणाः ' इति दुरामर्चिषां वा संनिधौ श्रूयमाणः सुप्रगमनाभिधाप्यीत्सुप-
पद्यते ।

' अप्रायुवः ' (३७) इत्यनवगतम् । ' अप्रमाद्यन्त ' इत्येवमर्थप्र-
तीतिः ॥ १८ ॥

- ५ देवा नो यथा सदमिद्वृधे असन्नप्रायुवो रक्षितारो दिवेदिवे ।
देवा नो यथा सदा वर्धनाय स्युरप्रायुवोऽप्रमाद्यन्तो रक्षितारश्चा-
हन्यहनि च्यवन ऋषिर्भवति च्यावयिता स्तोमानां च्यवानमित्य-
प्यस्य निगमा भवन्ति । युवं च्यवानं सनयं यथा रथं पुनर्युवानं
१० चरथाय तक्षथुः । युवां च्यवर्नं सनयं पुराणं यथा रथं पुनर्युवानं
चरणाय ततक्षथुर्युवा प्रयौति कर्माणि तक्षतिः करोतिकर्मा रजो
रजतेज्योती रज उच्यत उदकं रज उच्यते लोका
रजांस्युच्यन्तेऽसृगहनी रजसी उच्येते । रजांसि चित्रा विचरन्ति
तन्यव इत्यपि निगमो भवति हरो हरतेज्योतिर्हर उच्यते उदकं हर
उच्यते लोका हरींस्युच्यन्तेऽसृगहनी हरसी उच्येते । प्रत्यग्रे
१५ हरसा हरः शृणीहीत्यपि निगमो भवति । जुहुरे वि चितयन्तः ।
जुद्धिरे विचेतयमाना व्यन्त इत्येषोऽनेककर्मा पदं देवस्य नमसा
व्यन्त इति पश्यतिकर्मा वीहि शूर पुरोर्ळाशमिति खादतिकर्मा ।
वीतं पातं पर्यस उस्त्रियायाः । अश्रीतं पिबतं पयस उस्त्रियाया
उस्त्रियेति गोनामोस्त्राविणोऽस्यां भोगा उस्त्रेति च । त्वामिन्द्र मति-
२० भिः सुते सुनीथासो वसूयवः । गोभिः क्राणा अनूषत गोभिः
कुर्वाणा अस्तोषतं । आ तू षिश्च हरिमीं द्रोरूपस्थे वाशीभिस्तक्ष-
ताश्मन्मयीभिः । आसिश्च हरिं द्रोरूपस्थे द्रुममयस्य हरिः सोमो
हरितवर्णोऽयमपीतरो हरिरेतस्मादेव । वाशीभिस्तक्षताश्मन्मयीभिः ।
वाशीभिरश्ममयीभिरिति वा वाग्भिरिति वा । स शर्धदर्यो विधु-

- २५ १ क. ख. °पद्यते । २ (१८) ; ठ. °पद्यते । इति निरु० टी० चतुर्थाध्याये
अष्टादशः खण्डः. २ क. ख. घ. ट. ठ. ड. अङ्गो नास्ति; ग. १९(३८); च. झ.
३८. १ छ. त. द. ' रजांसि० भवति ' नास्ति. ४ छ. त. द. हरा उच्यन्ते. ५
छ. त. द. ' असृग० भवति ' नास्ति. ६ क. ख. पुरोडाश°; छ. त. द. पुरो-
लाक्ष°. ७ छ. त. द. ' उस्त्रेति च ' नास्ति. ९ छ. त. °पत ॥ १९ ॥ आ°;
१० द. °पत ॥ ३ ॥ आ°.

णस्य जन्तोर्मा शिश्रदेवा अपि गुर्कृतं नः । स उत्सहता वो
विषुणस्य जन्तोर्विषमस्य मा शिश्रदेवा अप्राप्तचर्याः शिश्रं श्रथतेः ।
अपि गुर्कृतं नः । सत्यं वा यज्ञं वा ॥ १९ ॥

‘ आ नो भद्राः क्रतवो यन्तु विश्वतोऽदम्भासो अपरीतास उद्भिर्दः ।
देवा नो यथा सदमिदृधे असन्नप्रायुवो रक्षितारो दिवेदिवे ’ [ऋ० सं० ५
१ । ८९ । १ ॥ गोतमस्येयमार्षम् । अग्नि- ५
अप्रायुव इत्यस्य छोमे [आश्व० श्रौ ५ । १८] महाव्रते च तृती-
यसवने [ऐ० आ० ५ । ३ । २] वैश्वदेवे
ज्ञस्ये ज्ञस्यते । आयन्तु उपयन्त्वस्माकं भद्राः भन्दनीयाः स्तुत्याः क्रतवः
सोमक्रतवः कामा वा विश्वतः सर्वतः सर्वदेव यथाविहितेषु कालेषु अद- १०
म्भासः अनुपहताः अविगुणाः कैश्चिदपि दस्युभिः अपरीतासः अपरिप्राप्त-
पूर्वा अस्मच्छनुभिः उद्भिदश्च उद्भेत्तार एषां त्रयाणामपि लोकानाम् । येषां
फलेनैतास्त्रीनपि लोकान्बिन्देमहि तं आगच्छन्तु । किञ्च । तथा च तेऽ-
स्यर्थमविगुणा आगच्छन्तु यथा तैः परितोषिताः सन्तो देवाः सदैव नित्य- १५
मेवास्माकं वर्धनायोद्यता असन् । स्युरित्यर्थः । भाष्येऽपि ‘ स्युः ’ इत्येष १५
एव पाठः । ‘ असन् ’ इत्येष प्रमादपाठः । अप्रायुवः अप्रमाद्यन्तः प्रमाद-
मूर्खाणाः । असंमुह्यमाना इत्यर्थः । वर्धयितारो रक्षितारश्च दिवेदिवे
अहन्यहनि यथा स्युस्तथा ते सोमक्रतवः सगुणाः कामा वागच्छन्तु ।
अत्र ‘ अप्रायुवो रक्षितारः ’ इति रक्षितृशब्देन समानार्थसंनिवेशादप्रायु- २०
वशब्दस्याप्रमादार्थत्वम् । रक्षणे हि सत्यप्रमादस्येष्टत्वात् । २०

‘ ध्यवनः ’ (३८) इत्यनवगतम् । ‘ ध्यावनः ’ इत्येवमर्थप्रतीतिः ।
‘ ऋषिर्भवति ’ इत्यभिधेयवचनम् । ‘ ध्यवानमिति ’ एवम् ‘ ऋष्यस्य ’
ऋषेर्भृगुपुत्रस्य छन्दसि ‘ निगमाः ’ सन्ति । ध्यवन इति प्रसिद्धमेवेति

१ क. ल. ३ (१९) ; उ. त. २० ; द. ४. २ ग. च. ज. भद्राः क्रतवो
यन्तिवति । मोत° ; च. ट. भद्राः० दिवेदिवे. ३ ठ. ड. °दृषुष इति । गोत° . ४ च.
एषां° वं. ५ क. ल. च. झ. ट. °कान्बिन्दीमहि ; ठ. ड. °कान्बिन्दीमहि. ६ ग.
ज. तत्र. ७ क. ल. च. झ. ट. ठ. ड. ‘ एव ’ नास्ति. ८ क. ल. च. झ. ट. ठ.
ड. ‘ अस्तसि ०००० पाठः ’ नास्ति ; च. अत्रचित्येव प्रमादपाठः. ९ क. ज.
‘ अपि ’ नास्ति ; च. °त्येवम°स्य°व्य.

कृत्वा निगमं न पठति । इतरथा त्वप्रसिद्धमल्पप्रयोगं चैतदिति कृत्वा पठति ।

‘युवं च्यवानं सनयं यथा रथं पुनर्युवानं चरथाय तक्षथुः ।
निष्टौऽग्रमूहथुरद्भयस्परि विश्वेत्ता वा सर्वनेषु प्रवाच्या’ [ऋ० सं० १० ।

५

३९ । ४] ॥ काक्षीवत्या घोषाया इयमार्षम् ।

च्यवान इत्यस्य प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते [आश्व० श्रौ०
४ । १५] । अश्विनोऽब्रुच्येते । हे अश्विनौ

१०

युवां च्यवानमृषि च्यावयितोरं स्तोमानां वृद्धं गमनासमर्थं सन्तं यथा
सनयं चिरंतनं रथं गमनासमर्थं कश्चिच्छिल्पी गमनसमर्थं कुर्यादेवं
पुनर्युवानं च्यवनमृषि चरथाय चरणाय गमनार्थं ततक्षथुः ।
कृतवन्तौ स्थ इत्यर्थः । किंच । निष्टौऽग्रमूहथुः निरूहथुः निर्वृतवन्तौ

१५

स्थः तौऽग्रं तुऽग्राणामपां संघातं मेघम् । क्व पुनः निरूहथुः ।
अद्भयस्परि चिरंतनीनामन्यासामपामुपरि । अनुपक्षीणास्वेवान्यासु वार्षिका-
स्वप्नु तासामेवोपरि लोकानुग्रहार्थमन्यमुदकसंघातं निरूहथुः । तान्येव-
मादीनि कर्माणि विश्वा विश्वानि सर्वाणि युवयोः सवनेषु यज्ञेषु प्रातःसव-
नादिषु वा प्रवाच्या प्रकर्षेण वचनीयानि स्तोतृणाम् । एवमेतस्मिन्मन्त्रे
च्यवानशब्देन च्यवन एव ऋषिरुक्तः । स हि श्रूयते सौकन्ये आरूयाने
[महा० भा० वनप० १२४] जीर्णः सन्नश्विन्यां पुनर्युवाकृत इति ।
तस्माद्गुपपद्यते । निगमप्रसक्तमुच्यते । ‘युवा प्रयौति कर्माणि’ मिश्रयति ।

२०

‘तक्षतिः करोतिकर्मा’ । करोत्यर्थः ।

‘रजः’ (३९) इत्यनेकार्थम् । ‘रजतेः’ इति व्युत्पत्तिः ।
‘उयोती रज उच्यते’ । तद्यनुरञ्जयति द्रव्याणि स्वेन प्रकाशेन । ‘या
ते अग्रे रजःशया तनूः’ [वा० सं० ५ । ८] इत्येवमाद्युदाहरणं

- १ ग. च. ज. °ठति । ३९ । युवं° । २ घ. ट. च्यवानं० प्रवाच्या. ३ ग. ज.
२५ रथमिति । काक्षी° । ४ घ. ट. ठ. °ना उच्ये° । ५ ठ. ड. °तारं देवान्प्रति प्राप-
यितारं स्तो° । ६ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. सनयं वृद्धं; च. °मानां वृद्धं°
सनयं. ७ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. ‘सनयं’ नास्ति; च. सनयं. ८ ग. ज.
तुभिर्याणां; च. तुभिर्याणां °ग्या. ९ क. ख. ग. ज. मेघानां; च. मेघानां°
वं; ठ. ड. मेघं तुप्रपुवं भुज्युं समुद्रस्योपरीति वा । क°. १० क. ख. च.
३० घ. झ. ट. ठ. ड. करोतीत्यर्थः.

द्रष्टव्यम् । भाष्यकारस्तु प्रचुरत्वादेतेषु निगमान्न पठति ।

‘ उदकं रज उच्यते ’ । तदपि स्वेन जेहाह्येन गुणेनानुरञ्जयति ।

‘ भुवो यज्ञस्य रजसश्च नेता यत्रा नियुञ्जिः

उदकत्राचिरजः- सचसे शिवाभिः । दिवि मूर्धानं दधिषे स्वर्षा

शब्दस्य निगमः जिह्वामग्ने चकृषे हव्यवाहम् ’ [ऋ० सं० १० । ८ । ६] । हे अग्ने त्वमेवास्य

यज्ञस्य भुवः पृथिवीलोकादन्तरिक्षलोकं नेता । रजसः उदकस्य च नेता । ‘ अग्निर्वा ईतो वृष्टिं समीरयति ’ इति हि वक्ष्यति [निरु० ७ । २४] । क पुनर्नेता । यत्र यस्मिन् लोके नियुञ्जिः अश्वजातिभिः शिवाभिः सुखतमाभिः सहितं वायुम् अन्तरिक्षस्थानं सचसे संसेवसे त्वं तत्र नेता मध्यस्थानानां देवानां स्थितये । किंच । त्वमेव दिव्यवस्थितं सर्वभूतमूर्धानं दधिषे धारयसि यज्ञाभिनिष्पन्नेनेतो लोकादूदेन हविषा स्वःसां स्वराह्यमादित्यम् । किंच । त्वमेवैतां जिह्वां ज्वालामत्यङ्गतामात्मनः सकाशाच्चकृषे पुनः पुनः करोषि यास्मत्प्रतानि हवींष्युपक्षर्पयति । यस्त्वमेवंगुणयुक्तस्तं त्वां वयमेतस्मिन् कर्मणि हव्यवाहं हविषा बोद्धारमनेन पुरोडाशाह्येन हविषा यजामः । पौर्णमासैस्याग्नेयस्यै हविषो याज्येषा ।

‘ लोका रजांस्युच्यन्ते ’ । तेष्वपि हि प्राणिनो रज्यन्ते । ‘ त्वया दृढीनि

रजःशब्दस्यान्येऽर्थाः सुकृतो रजांसि ’ इति व्याख्यातो निगमः [निरु० ४ । १७] । ‘ असृगहनी रजसी

उच्येते ’ । असृग् रुधिरम् अहश्च असृगहनी । ते अपि रजसी उच्येते ।

‘ मासि मासि रजो ह्यासां दुष्कृतान्यपकर्षति ’ (वासि० धर्म० २८ । ४)

इति रुधिरस्योदाहरणम् । ‘ अहश्च कृष्णमहरर्जुनं च ’ इत्यह उदाहरणम्

[निरु० २ । २१] ।

१ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. तदपि हि स्वेन. २ ग. च. ज. °यति । ४० । २५
भुवो°. ३ ग. ज. घ. ट. ठ. ड. यज्ञस्येति निगमः । हे अग्ने°; च. यज्ञस्येति
निगमः. ° । हे अग्ने° भिशिरास्वाङ्गः । अग्निस्त्रिष्टुप्. ४ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड.
°लोकादमुं लोके. ५ ग. च. ज. इमां. ६ ग. ज. संवससे; च. संसवसे. ७ क.
ख. लोकादनेन; च. लोकादूदेन° ह. ८ ग. ज. ‘ स्वःसां ’ नास्ति. ९ घ. ङ.
ट. ठ. ड. ड. ‘ पुनः ’ सङ्खेदव. १० ठ. ड. °क्षयति. ११ ग. ज. °वाप्त आग्ने°.
१२ ग. च. ज. °ग्नेयहवि°. १३ क. ख. ग. च. ज. वृद्धानि; घ. वृत्तानि.
१४ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. °विरं असृक्च अह°; च. °धिरं °अहश्च अ°
असृक्च.

‘हरः’ (४०) इत्येतदप्येनकार्थम् । ‘हरतेः’ इति व्युत्पत्तिः । ‘उद्योतिः
हर् उच्यते’ । तद्धि ह्रियते हरति वा खेहं विरूक्षीकरोति हरति वा तम्
इति हरः । ‘या ते अग्ने हरःशया तनूः’ ‘अग्ने यस्ते हरस्तेन तं प्रति

हर’ इत्येकमादयः प्रचुरा एव निगमा इत्यत्रापि

५ हरःशब्दस्यार्थाः भाष्यकारो न पठति । ‘उदकं हर उच्यते’ । तद्धि
ह्रियते प्राणिभिः जीवनाय । ‘लोकं हर्तासुच्यते’ ।

तेभ्यो हि क्षीणपुण्याः प्राणिनो ह्रियन्ते ।

‘जुहुरे’ (४१) इत्यनवगतम् । ‘जुह्विरे’ इत्यवगमः ।

‘जुहुरे वि चितयन्तोऽनिमिषं नृम्णं पान्ति । आ दृब्धं पुरं विविशुः’

१० [ऋ० सं० १ । १९ । २] ॥ वज्रात्रेयस्या-
जुहुरे इत्यस्य र्थम् । जुह्विरे जुह्वति येऽग्निं विचितयन्तो विचे-
निगमोऽर्थश्च तयमानाः कर्मकर्तृसाधनानां याथात्म्यं वेदान्तदर्श-
नेन जानाना ये च अनिमिषम् आदरवदव-

स्थानमात्मनः कृत्वा युक्तत्मानो नृम्णं योगबलमात्मनः कर्मणि वर्तमाने
१५ पान्ति । रक्षन्तीत्यर्थः । आह । य एवंगुणयुक्ताः किं तेषामिति । उच्यते ।
आ दृब्धं पुरं विविशुस्ते । दृढं निलामनावृत्तये परब्रह्ममयीं पुरम् ।

इमामदृढां शरीरपुरं पापिष्ठां ह्रिवेत्यभिप्रायः । विचेतयमाना हि वेदप्रामा-
णिकाः सन्तो हवनादतो किमन्यत्कुर्युर्नेन दृढां पुरमविशेयुः । सन्दसार-
प्यमपि च ‘जुहुरे’ इत्येतस्मिच्छब्देऽस्त्येव । प्रकरणाच्चेयमाग्नेयीं ऋक् ।
२० तस्मात् ‘जुहुरे’ इत्येष शब्दो हवनार्थ एवेत्युपपद्यते ।

‘व्यन्तः’ (४२) इत्येषोऽनेककर्मा । यस्माद्दातोरथं शब्दोऽभिनि-
ष्पद्यते स धातुरनेककर्मनेकार्थः । ‘वी गतिप्रजनकान्यसेनस्वदानेषु’
(धा० २ । ३८) इति । तद्यथै । ‘पदं देवस्य नमसा व्यैन्तः श्रव-
स्यवः श्रवं आपनमृक्तम् । नामानि चिदधिरे यन्नियानि भद्रायां ते रण-
२५ यन्त संदृष्टौ’ (ऋ० सं० ६ । १ । ४) ॥ अत्र ‘पश्यतिकर्म’ ।

१ क. स. ट. ड. विरूक्षी°. २ म. ज. हरा उच्य°. ३ म. व. ज. °अमः ।
। ४१ । जुहुरे°. ५ क. स. व. वृदां; म. ज. वृदां. ४ व. ट. चितयन्तो°
विविशुः. ६ क. स. व. ट. ठ. ड. जुहुरे जुह्विरे°; व. °स्वर्षम् । °जुहुरे°
जुह्विरे. ७ व. ट. जानामाः; ठ. ड. जानीमाः. ८ क. स. व. ज. वृदां; म. स.
ट. वृदां. ९ ठ. ड. °न्यसन°. १० म. व. ज. °यथा । ४२ । पदं°. ११
म. व्यन्तः श्रवस्यवः° । अत्र°; व. ट. व्यन्तः °संवृष्टौ. १२ क. स. व. क.
१२ ट. इत्यत्र; व. वृष्टौ । भद्रा° इत्यत्र पश्यतिकर्म°.

- भरद्वाजस्येयमार्षम् । प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते
 पश्यत्यर्थे व्यन्त (आश्व० श्रौ० ४ । १३) । पशौ च विनि-
 इत्यस्य निगमः युक्ता (आश्व० श्रौ० ३ । ६) । पदं स्थान-
 मवस्थानं याथात्म्यमग्नेः देवस्य दानादिगुणयुक्तस्य
 व्यन्तः पश्यन्तो जानानाः । केन । नमसा नमस्कारेण स्तुत्या । मन्त्रेणे- ५
 ल्यर्थः । मन्त्रार्थपरिज्ञानादेव ह्यग्नेरौघ्यात्माधिदेवाधिभूताधियज्ञेष्ववस्थानं याथा-
 न्यतो दृश्यते । पदशब्दो हि स्थाने प्रसिद्धः । पदस्थोऽयमिति हि वक्तारो
 भवन्ति लोके । अथवा नमसा अग्नेन हविरास्त्येनाभ्युद्यतेनेति योग्यम् ।
 श्रवस्यवः श्रव इच्छमाना अन्नमात्मनः प्रार्थयमानाः । य एवमग्नेः स्तुतिभि-
 र्विद्वांसो याथात्म्यमग्नेर्वाभ्युद्यतैः श्रव इच्छमानाः पश्यन्तोऽग्निमुपासते किं १०
 तेषामिति । उच्यते । श्रव आपन् । किलक्षणं पुनरामुवन्ति । अभूक्तम्
 अभृदिर्तमनुपभुक्तमन्यैः । किंच । नामानि चित् ये चैते ग्रन्थमात्राध्येतारः
 केवलच्छान्दसा नामान्यपि च मन्त्रभावेनावस्थितानि धारयन्त्यनर्थज्ञा यज्ञि-
 यानि यज्ञार्हाणि तेषुपि भद्रायां भन्दनीयायामग्नेः संदृष्टौ संदर्शने रणयन्त
 रमयन्त्यात्मानम् । तानपि भद्रेण चक्षुषा पश्यत्येवाग्निरेत्याभिप्रायः । १५
 एवमेतस्मिन्मन्त्रे 'पदं नमसा व्यन्तः श्रवस्यवः श्रव आपन्' इत्येतेषां
 पदानामेकशक्ययोगात् 'व्यन्तः' इत्यस्य शब्दस्य पश्यत्यर्थतोपर्यद्यते ।
 वीहि शूर पुरोलाशमित्यत्र खादतिकर्मा । 'इमा ब्रह्म ब्रह्मवाहैः
 क्रियन्त आ बर्हिः सीद । वीहि शूर पुरोलाशम्' [ऋ० सं० ३ ।
 ४१ । ३] ॥ विश्वामित्रस्येयमार्षम् । रात्रिपर्यायेषु महारात्रिके पर्याये २०
 ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्रे विनियुक्ता [आश्व० श्रौ० १ । ४] । ईमानि

१ ग. ज. 'त्रेख्या' । २ घ. ट. ठ. ड. 'देवाधिपज्ञे' । ३ ग. ज. ठ. ड.
 'मग्नेस्तुति' ; घ. 'मग्निस्तुति' । ४ च. 'दितं अनुपहर्तं अनुर' । ५ क. ल.
 घ. झ. ट. ठ. ड. पदं देवस्य नम' ; च. पदं नम' देवस्य. ६ च. इत्येतस्य.
 ७ क. ल. घ. झ. ट. ठ. ड. 'त्यर्थोऽप्युप' ; च. 'त्यर्थतो' धोऽप्यु. ८ क. ल. २५
 घ. झ. ट. ठ. ड. 'पद्यते । इमा ब्रह्म' । ९ ग. च. ज. 'कर्मा । ४१ । इमा' ।
 १० ग. ज. 'बाहः इति विश्वा' ; घ. ट. 'बाहः० पुरो' । ११ क. ल. पुरोलाशम् ;
 घ. च. पुरोलाशम् ; घ. ट. ठ. ड. पुस्तकेषु कचोऽनन्तरं 'इत्यत्र खादतिकर्मा'
 इति व्रति. १२ क. ल. घ. झ. ट. ठ. ड. इमा इमानि ; च. 'युक्ता ।' इमानि
 इमा. ३०

- अस्यामृचि व्यन्त इत्येष खादतिकर्मा
दियुक्तान्यस्माभिर्ब्रह्मणोऽस्य हविषो वहनसम-
र्थानि त्वां प्रति क्रियन्ते । उच्यन्त इत्यर्थः ।
यतो ब्रवीमि । हे इन्द्र आ बर्हिः सीद । आसी-
देदं बर्हिः प्रति । आसीनश्चेतस्मिन् बर्हिषि वीहि भक्षयैतमस्मत्प्रसं हे
शूर पुरोडाशम् । एवमेतस्मिन् मन्त्रे ' वीहि पुरोडाशम् ' इत्येतस्मादेक-
वाक्ययोगात् ' वीहि ' इत्येष शब्दः खादनार्थ इति प्रतीयोत् । किम-
न्यद्बर्हिष्यासीन इन्द्रः पुरोडाशस्यान्यत्र भक्षणात्कुर्यात् । प्रसिद्धं च कठि-
नद्रव्यस्य लोके भक्षणं भक्षयति मोदकादीनि । तस्मात्सामर्थ्याद्भक्षणा-
र्थोऽयमित्युपपद्यते ।

- ' वीतं पातं पयसः ' इत्यत्राशनार्थः । ' उत वां विक्षु मद्यास्वन्धो
गाव आर्षश्च पीपयन्त देवीः । उतो नो अस्य पूर्यः पतिर्दन्वीतं पातं
पर्यस उस्त्रियायाः ' [ऋ० सं० १ । १५३ । ४] ॥ भैत्रावरु-
ण्येषा । त्रिष्टुप् । दीर्घतमस आर्षम् । भैत्रावरुणावुच्येते । उत वाम्
अपि युवयोरेतासु विक्षु मद्यासु एतेषु मनुष्येषु
वीतं पातमित्यत्रा० मदयितृषु वर्तमानमेतत् अन्धो हविलक्षणः यदेत-
शनार्थः । देतस्मिन्नहनि एभिर्मनुष्यैर्भवद्भयां देयं पयस्यारूप-
माज्याख्यं च तदेता गावः एताश्चापः
देवीः दानादिगुणयुक्ता आसां गवामुपकारं कुर्वन्त्यः पीपयन्त ।
वर्धयन्तीत्यर्थः । यदेतदशनपानयोग्यमाज्यसांनाथ्यलक्षणमाभिरद्विर्गोभिश्च
ध्रुवयोरन्धो वर्धते उतो नो अस्य अप्यस्य हविषोऽस्मत्पूर्वो यजमानः
पतिः । पूर्व हि द्रव्यस्य यजमानः पतिर्भवति । ततः स तद्विग्भ्यः
समर्पयति देवतायै संस्कुरुतेतदिति । ततस्ते तस्य हविषः पतयो भवन्ति ।

- १ च. पुरालाशम्. २ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. वीहि शूर पुरो; च. वीहि
पुरो शूर. ३ क. ख. ग. च. ज. घ. ट. पुरोडाशम्. ४ क. ख. घ. ट. ठ. ड.
'वाक्यसंयो'. ५ घ. झ. ट. ठ. ड. 'नार्थः प्रतीयते. ६ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड.
'लोके कठिनद्रव्यस्य भ'. ७ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. मोदकादीनि । तस्मा; ग.
झ. मोदकानिति. ८ ग. च. ज. 'नार्थः । ४४ । उत. ९ ग. ज. 'स्वन्ध इति;
घ. ट. 'स्वन्धः ० उस्त्रियाया. १० ठ. ड. उत अपि वां युव'. ११ क. ख. घ.
झ. ट. ठ. ड. 'पतत्' नारित; च. भवेत्तैवेत'. १२ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड.
२१ तद्वन्तरं.

त्पानपेक्षय यजमानः पूर्यः पतिः । तदपेक्षयैव ऋत्विज आहुः । योऽ-
 स्मत्तः पूर्यः पतिरस्य हविषः अपि स दन् भवति । दददित्यर्थः ।
 तेनाप्येतद्भवन्तावेवोद्दिश्यास्मान्प्रत्युत्सृष्टम् । एवमपि स दन् भवति । अपि
 वयं यथाव्यादिष्टमेव तेन पूर्वेण हविर्भूतिना भवद्भ्रुषामेतद्वपः । तौ
 युवामस्य हविषः पयस्यास्यस्य उस्त्रियायाः पयसां निष्पन्नस्य नातिकठि- ५
 नस्याशनयोग्यस्य स्वं भागमस्माभिर्दीयमानं वीतम् । अश्रीतं युवामि-
 त्यर्थः । पिबतं च यदेतदाज्यस्य स्वं भागमुपस्तरणाभिघारणसंबद्धम् ।
 एवमस्मिन् मन्त्रे ' उस्त्रियायाः पयसा निष्प-
 व्यन्तोऽशनार्थं न्नस्य ' इति श्रूयमाणे पयस्याज्ये प्रतीयेते ।
 इति निर्वचनस्य तयोरुज्यं पेथं तत् ' पातम् ' इत्यनेन संब- १०
 कारणम् ध्यते । पारिशेष्यात् ' वीतम् ' इत्यस्य शब्दस्य
 पयस्यया सह संबन्धः । सा च नातिकठिना
 नातिद्रवाशनयोग्या । तस्मात् ' वीतम् ' इत्येष शब्दोऽशनार्थं इत्युप-
 पद्यते । लोकेऽपि हि नातिकठिने नातिद्रवेऽशनशब्दः प्रसिद्धोऽश्नाति पायस-
 मिति । निगमप्रसक्तमुच्यते । ' उस्त्रियेति गोनाम ' । ' उत्साविणो ' हि १५
 तस्याः सकाशात्क्षीरादयो ' भोगाः ' भवन्ति ।

' क्राणाः ' (४३) इत्यनवगतम् । ' कुर्वाणाः ' इत्यर्थप्रतीतिः ।
 ' गोभिः क्राणा अनूषत ' इति निगमः । ' गोभिः कुर्वाणा अस्तोषत '
 इति निर्वचनम् । त्वामिन्द्रेति शेषः । ' त्वामिन्द्र मतिभिः सुते सुनीथासो
 वसूयवः । गोभिः क्राणा अनूषत ' ॥ हे इन्द्र त्वामस्मिन्सोमे मतिभिः सुते १०
 मेभ्रात्रिभिरभिषुते सोमे । य एव हि मतिमन्तस्त
 क्राणा इत्यस्य एव हि सोममभिषोतुं शक्नुवन्ति नेतरे मतिहीनाः ।
 प्रयोगोऽर्थश्च सुनीथासः । सुष्ठु ये स्तोतुं शक्नुवन्ति ते सुनीथाः ।
 वसूयवो वैसुकामाः । आह । किमेते कुर्वन्ति

१ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. ' अपि ' नास्ति; च. अपि. २ घ. ट. वत् २५
 भद्रवति; झ. दन् भद्रवति; ठ. ड. द्रवति. ३ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. हविः-
 प°. ४ ठ. ड. पयसां. ५ घ. झ. ट. ठ. ड. पातं पिब°. ६ ग. च. ज. उस्त्रि-
 यपय°. ७ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. ' द्रवेऽश्नातिशब्द ' ; च. द्रवेशनशब्द°
 श्नाति. ८ क. ख. घ. ट. ड. उत्सावि°. ९ ग. च. ज. शेषः । ४५ । त्वा°. १०
 क. ख. ग. ज. घ. ट. ठ. ड. मतिभिः मतिमज्जिः सुते° ; च. मतिभिः सुते°
 मतिमज्जिः. ११ च. धनकामाः°

मतिभिः स्तुते मेधाविभिरभिषुते सोमे । उच्यते । गोभिर्वाग्भिः स्तुति-
लक्षणाभिः अस्मिन्नभिषुते सोमे आभिमुख्येन कुर्वाणा अनूषत अस्तो-
षत । स्तुवन्तीत्यर्थः । अभिषुतेषु सोमेषु किमन्यदामिमुख्यकारणादिन्द्रस्य
गोभिः सुनीथाः स्तुवन्तः कुर्युः । तस्मात् 'क्राणाः' इत्येष शब्दः 'कुर्वाणाः'
इत्येवमुपपद्यते ।

- ५ 'वाशीभिः' (४४) इत्येतदनवगतं पक्षेण चानेकार्थम् । 'वाशीभिर-
श्मन्मयीभिरिति वा वाग्भिरिति वा' इति शब्दसमाधी । 'वाश्यः' एवा-
भिषेया 'वाचो' वा । 'आ तू धिञ् हारिर्मीं द्रो रूपस्ये वाशीभिस्तक्षता-
श्मन्मयीभिः । परिष्वजष्वं दर्श कस्याभिरुभे धुरौ प्रति वहिं युनक्त (ऋ०
१० सं० १० । १०१ । १०) ॥ बुधस्य सोमपुत्रस्यैवार्थम् । आसिञ्च
प्रक्षिपैतं हरितवर्णं सोमम् । क । द्रो रूपस्ये ।
वाशीभिरित्यस्य द्रुममयस्याधिषवणफलकद्वयस्योपरि । एवं ताव-
दध्वर्युरुक्तः । स हि सोममुपावहरति । अधुनेत-
रानभिषवकर्तृन् ब्रवीति । यूयमप्यनेनाध्वर्युणोपावह्यतमेनं सोममधिषवण-
१५ फलकयोरुपरि वाशीभिः एताभिरश्मन्मयीभिः तक्षतं कुट्टयत । अभिषुणुते-
त्यर्थः । 'प्रावभिरभिषुष्वन्ति' इति ह्युक्तम् । अथवाऽयमन्योऽस्यार्थ-
वाशीभिरश्मन्मयी-
भिरित्यस्यार्थविकल्पे
२० 'आसिञ्च' इत्यस्या-
प्यर्थविकल्पः
स्यार्थः । हे उनेतः आसिञ्च प्रक्षारय तं हरित-
वर्णं सोममनेन कलशेन । क । द्रो रूपस्ये । द्रोण-
कलशस्योपरि । यूयमपि च हे होतार आसि-
ध्यमानमेनं सामं वाशीभिः वाग्भिः स्तुतिलक्ष-
णाभिः तक्षत संस्कुरुत । यदस्यायन्नियमपूतं
तत्स्तुतिभिः पुनीतेत्यभिप्रायः । अश्मन्मयीभिः व्यापनसमर्थाभिरि-
त्यर्थः । यूयमपि च हे अध्वर्यवः पूतमेतमुद्रातृभिः सोमं परिष्वजष्वं ग्रहेषु

- १ ग. ज. 'उतेषु तेषु सो' । २ ग. ज. 'श्मन्मयी' ; च. 'श्मन्मयी' ग. ३
२५ ग. वा । ३. आ. ४ ग. ज. हरिर्मीं द्रो रूपस्ये इति । बुध ; च. हरिर्मीं
द्रोरिति । बुध ; च. द. हरि० युनक्त. ५ क. स. च. स. द. ठ. ड. ' इयं '
नास्ति. ६ क. स. ग. ज. ठ. ड. 'श्मन्मयी'. ७ क. स. च. स. द. ठ. ड.
संस्कुरुत ; ग. ज. संस्कुरुत कुट्टयत ; च. 'क्षतं कुट्टयत' संस्कुरुत. ८ च. द. ठ.
प्रावभिरुष्व ; ड. प्रावभिः पुष्व ; च. प्रावभिः पुष्वं भिरभि. ९ क. स. ग. ज.
१० 'स्यार्थस्यार्थः'. १० क. स. ग. ज. ' च ' नास्ति.

स्थालीषु च कश्याभिः अङ्गुलीभिः । अङ्गुलीभिरेव हि पात्रस्थः सोमो
 गृह्यते । यदेव चेदं ग्रहणमेव एव तस्य परिष्वङ्गः । परिष्वङ्गश्च च गृहीत्वैनं
 सोममुभे हविर्धानधुरी प्रति वह्निभिव बोडारभिवानङ्गाहं युनक्त । एतं सोमं
 सादयतेत्यर्थः । स हि सोमो हविर्धानधुरोरवस्तात्क्षरे साद्यते । एतस्मादेव
 चानुबुधोऽन्नपदैशसामान्याद्बह्निमिव युनक्ततेति छुतोपरमैवमुपपद्यते । अत्र
 'वाशीभिस्तक्षत' इति तक्षणयोगादश्ममभ्यो वाश्य एता प्रावाख्या इति
 प्रथमस्यार्थस्योपपत्तिः । एतस्मिन्नर्थे 'आ त् विञ्च' इत्यासेकशब्दो गौणः ।
 न हि सोमं श्रानामनभिषुतानामासेकोऽस्ति कठिनैत्वात् । तस्मादेतस्मिन्नर्थे
 प्रक्षेपणमात्रमेव सिञ्चतेरर्थः । अथवा 'आसिञ्च हरिमीं द्रोक्ष्ये' इत्यतोऽनन्तरं
 वाशीशब्दः श्रूयमाणो वाङ्नामभेयत्वेनाप्युपपद्यत एव । सोमो हि द्रोण-
 कलशस्योपर्यासिष्यमानो याग्भिः स्तूयते । एवमर्थद्वयमभिधेयोभयथा
 भाष्यकारेणोक्तं वाशीभिरश्ममयीभिरिति वा वाग्भिरिति वा' इति ।

५

१०

'अयमपीत्तरो हरिः' मर्कटः 'एतस्मादेव' इति हरित-
 वर्णत्वाद्हरिरुच्यते । 'शिरीषकुसुमप्रख्याः केचित्पिङ्गलकर्पूभाः । धानरा'
 इति श्रूयन्ते रामायणे ।

११

'विषुणस्य' (४५) इत्येतदनवगतम् । 'विषमस्य' इत्यवगमः ।
 'न यातव इन्द्र जूजुवुर्नो न वन्दना शविष्ठ वेद्याभिः । स शर्धदयो
 विषुणस्य जन्तोर्मा शिञ्चेदेवा अपि गुर्कतं नः' इति [ऋ० सं० ७ । २१ ।
 ५] ॥ वसिष्ठस्येयमार्षम् । त्रिष्टुप् । उन्नीयमानसूक्ते माध्यन्दिने सवने
 शक्यते [आश्व० श्री० ५ । ५] । हे भगवन्निन्द्र तथा कुरु यथा

१०

नेनमस्मद्यज्ञं यातवो यातयितारो यज्ञविघ्नकर्तारः
 विषुणस्येत्यस्य प्र- केचिदपि जूजुवुः । आगच्छेयुरित्यर्थः । किञ्च ।
 योगोऽर्थश्च हे शविष्ठ बलिष्ठ य एते वन्दनाः वन्दितारः
 लाङ्गौडादयो जानपदीभिर्बेद्याभिः वेदितव्याभि-

१ ग. ज. 'अङ्गुलीभिः' नास्ति; च. 'क्याभिर' इङ्गुलीभिरेव' इङ्गुलीभिः । अ. १५
 १ ट. 'हरि' स्थण्डिले; ठ. ड. स्थण्डिले. २ क. ख. घ. झ. ठ. ड. 'जनदेशं
 प्रति सामा'; ड. 'जनदेशं प्रति सामा' प्रदे. ४ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड.
 'मममु' ५ च. ठ. कठिणत्वात्; ड. कठिणत्वात् न. ६ क. ख. घ. झ. ट.
 ठ. ड. आसिञ्चत; च. आसिञ्च हं त. ७ ग. च. ज. 'प्रभा इति धानराः स्तू-
 यन्ते रामा' (च. स्तूयं श्रू). ८ च. ट. श्रूयन्ते० रामायणे; ठ. ड. श्रूयन्ते इति
 रामायणे. ९ ग. 'गमः । ४५ । न च'. १० ग. ज. 'जुर्न इति । वसि; च.
 ट. जूजुवुं ज्ञतं नः. ११ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. नेनमस्म' ; च. 'नेनमस्म' नेन. १२
 ४५

राकृतिभिर्मुक्ताः किं ब्राह्मणा एते स्युरतान्यजातीयाः केचिदिति ।
 अथवा वेदितव्याभिः प्रवृत्तिभिर्मुक्ताः । न हि तासां प्रवृत्तीनामन्तोऽस्ति
 याभिस्ते प्रवर्तन्ते चपलत्वात् । किंच । येऽपि चैते श्रोत्रिया अपि सन्तः
 शिश्रुदेवाः शिश्रेण नित्यमेव प्रकीर्णाभिः स्त्रीभिः साकं क्रीडन्त आसते
 ५ श्रौतानि कर्माण्युत्सृज्य तेऽपि युष्मदनुग्रहादिदमस्माकम् ऋतं यज्ञं मा
 अपियुः मा आगच्छन्तु । नास्माकं तैरपि यज्ञमभिगच्छन्निरर्थोऽस्तीत्य-
 मिप्रायः । आह । कीदृशास्तर्हि तं यज्ञमागच्छन्त्विति । उच्यते ।
 स शर्धत् स एवोत्सहतामिममस्मद्यज्ञमागन्तुं य एव अर्थः ईश्वर
 आत्मीयानामिन्द्रियाणाम् । जितेन्द्रिय इत्यर्थः । यश्च विष्णुणस्य विषमस्य
 १० यज्ञविश्वंसयितुः जन्तोः मनुष्यस्य निग्रहाय समर्थः । येन परिपात्यमाना
 एतं यज्ञमविघ्नेन समापयेमहीत्यभिप्रायः । एवमेतस्मिन्मन्त्रे ' यातवो
 वन्दनाः शिश्रुदेवाश्च मा आगच्छन्तु ' इति प्रतिषेधेष्वेतेष्वनिष्ठवा-
 देतेषां ' स शर्धदर्यः ' इति^१ श्रूयमाणमर्थवृत्तमनुष्याभ्यागमनविषयमे-
 तद्भवति तस्येष्टत्वात् । स चाभ्यागतः सन्नवश्यं विष्णुणस्य विषमस्य
 १५ मनुष्यस्य निग्रहं करोति । तस्मात् 'विष्णुण'शब्दो विषमस्येत्युपपद्यते । यदा
 तु ऋतशब्दस्य 'सत्यं वा' इत्येतदर्थवचनं भवति
 ऋतशब्दस्य सत्यार्थे तद्वाऽस्माकमर्थसत्त्वमेवंलक्षणाः पापकर्माणो
 'अपियुः' इत्यत्र मा विदुरित्येवं योज्यम् । अपिगुरिति चैष
 गमिर्ज्ञानार्थः ममित्तदा ज्ञानार्थः । एवमप्युपपद्यत इत्यतो
 २० भाष्यकारेणोक्तं ' सत्यं वा यज्ञं वा ' इति ।
 ' जामिः ' (४६) इत्येतदनेकार्थम् । ' भगिनी बालिशः पुनरुक्तं '
 चास्याभिधेयानि । प्रकरणादेवैतेषामन्यतमस्मिन्नवतिष्ठते । यथा तावद-
 नेन भागिन्युच्यते तथेदमुदाहरणम् ॥ १९ ॥

१ क. ल. घ. झ. ट. ठ. ड. 'तं' नास्ति; च. तं. २ क. ल. घ. झ.
 २५ ट. ठ. ड. प्रतिषेधेष्वेतेष्व^०; ग. प्रतिनिषेधेष्वेतेष्व^०; ज. °च्छन्त्विति निषेधे-
 ष्वेतेष्व^०; च. प्रतिनिषेधेष्वनि^० विद्धेष्वेते. ३ क. ल. घ. झ. ट. ड. °स्माकमुतं
 सत्यमेवैतं^०; च. °स्माकमर्थसत्त्वमे^० मुतं सत्व. ४ क. ल. घ. झ. ट. ठ. ड.
 भा. अपि गुरि^०. ५ ठ. ड. इति १९ इति निरुक्तटीकायां चतुर्थाध्याये एकोनविं-
 सतिः सण्डः । जामि^०. ६ क. ल. °तमस्मि^०; च. °तमस्मि^० म. ७ क. ल.
 घ. झ. ट. ठ. ड. यथानेन तावज्जामि^०. ८ क. ल. ३ (१९); ग. २० । ४८;
 १९ इतरेष्वडो नास्ति.

आ घा ता गच्छानुचरा युगानि यत्र जामयः कुजब्रजाभि ।
उप बर्बृहि वृषभाय बाहुमन्यमिच्छस्व सुभगे पतिं मत् (ऋ०
सं० १० । १० । १०] ॥ आगमिष्यन्ति तान्युचराणि युगानि
यत्र जामयः करिष्यन्त्यजामिकर्माणि जाम्यतिरेकनाम बालिशस्य
वासमानजातीयस्य वोपजन उपधेहि वृषभाय बाहुमन्यमिच्छस्व
सुभगे पतिं मदिति व्याख्यातम् ॥ २० ॥

आ घा ता गच्छानुचरा युगानीति । यमी किल यमं प्रार्थया-
चकारैहि मैथुनाय संगच्छावहा इति । तामकामयमानोऽसावनयर्चा
प्रत्युवाच । आ घा ता गच्छान् । ' घा ' इत्यनर्थक एव । आगच्छान् १०
आगमिष्यन्तीत्यर्थः । आह । कानि । उच्यते । तान्युचराणि युगानि ।
आगमिष्यन्ति तेऽपि कालाः । न तावत्सांप्रतं वर्तन्त इत्यभिप्रायः ।
येषु किम् । येषु जामयो भगिन्यो भ्रातृणाम् अजामियोग्यानि मैथुनसं-
बन्धानि कर्माणि करिष्यन्ति । कलियुगान्ते हि तादृशः संकरो
भवति । न चेदं कलियुगं वर्तत इत्यभिप्रायः । यतो न तावदद्यापि १५
संकीर्णो वर्णसंकरधर्मः स्वाचारा एव तावत्प्रजा अतो ब्रवीमि ।
उपबर्बृहि उपधेहि । कस्मै । वृषभाय र्यस्तवोपरि रेतः सेक्तुमन्यकुलजो
योग्यस्तस्मै । किमुपबर्बृहीति । बाहुं शयनीये । सर्वथा प्रार्थ्यमानोऽ-
प्यहं तव पतिर्न भविष्यामीति । यतो ब्रवीमि । अन्यमिच्छस्व अन्यमन्वे-
षयस्व हे सुभगे पतिं मत् । मत् इत्यर्थः । एवमेतस्मिन्मन्त्रे सूक्ते वा २०
संवादाधिकाराज्जामिशब्देन भगिन्युच्यते इत्युपपद्यते ।

' जामि ' इत्येतदेव स्वरान्तशब्दरूपम् ' अतिरेकनाम ' भवति । पुन-
रुक्तनामैत्यर्थः । तदुत्तरत्र लक्षणतो यक्ष्यति ।

जामिशब्दस्यार्थाः ' तद्यत्समान्यामृचि समीनाभिव्याहारं भवति
तज्जामि भवति ' (निर० १० । १६) इति । १५

पुनरुक्ताभिधानेन जामिशब्दस्य पर्येष्यो निगमः । ' बालिशस्य वा ' ।

१ क. ल. ४ (२०) ; छ. त. २१ ; द. ५. २ क. ल. ता० मत् । इतीयं
यमी ; घ. ट. ता गच्छा० पतिं मत् । इतीयं यमी ; ठ. ड. ता गच्छेति । इतीयं
यमी । बालिका यमं । २ म. च. ज. वर्तते. ४ क. ल. व. झ. ट. ' घः ' नास्ति.
५ क. ल. व. झ. ट. भविष्यति. ६ च. ' यत्समान्या ' . ७ म. च. ज. छया .
८ क. ल. व. झ. ट. ' नन्वेन जा '

- वालिशास्यैतदेवनाम । वालिशो मूर्खः । स हि बाळ इव श्रेते प्रमादित्वाद्धर्म-
कार्येषु । एतस्यापि पर्येष्यो निगमः । असमानजातीयो हि पुरुषस्य भगि-
न्याख्यो भ्राता । सा हि स्त्रीत्वादेवातुल्यजातीयैव पुरुषस्य भवति । जामि-
रित्येतस्मिञ्शब्दे ' मिः ' इत्येष ' उपजनः ' । यदेवोक्तं भवति ' जा ' ५
इति तदेव जामीति । उभयथापि मन्त्रेषु प्रयोगो द्रष्टव्यः । अन्यमिच्छस्व
सुभगे पतिं मदिति व्याख्यातम् । निगदेसिद्धमेवैतदित्यर्थः । अथैतानि
पदान्यधस्तात्तत्र तत्र व्याख्यातानि । तद्यथा । ' अन्यो नानेयः ' [नि०
१ । ६] इत्येवमाद्युपेक्षितव्यम् ।
' पिता ' इत्यनङ्गतम् । ' पाता वा पाळयिता वा ' इत्यवगमः
१० । २० ।

- द्यौर्मै पिता जनिता नाभिरत्र बन्धुर्मै माता पृथिवी महीयम् ।
उत्तानयोश्चम्बो ३ योनिरन्तरत्रा पिता दुहितुर्गर्भमाधात् (ऋ ०
सं १ । १६४ । ३३) ॥ द्यौर्मै पिता पाता वा पाळयिता वा
१५ जनयिता नाभिरत्र बन्धुर्मै माता पृथिवी महीयं बन्धुः संबन्धना-
आभिः संनहनाआभ्या संनद्धा गर्भा जायन्त इत्याहुरेतस्मादेव
ज्ञातीन् सनाभय इत्याचक्षते संबन्धव इति च ज्ञातिः संज्ञानात् ।
उत्तानयोश्चम्बो ३ योनिरन्तः । उत्तान उत्तान ऊर्ध्वतानो
२० वा तत्र पिता दुहितुर्गर्भं दधाति पर्जन्यः पृथिव्याः शंयुः सुत्वंयुः ।
अथा नः शंखोररपो दधात् (ऋ० सं० १० । १५ । ४) । रपो
रिप्रमिति पापनामनी भवतः क्षमत् च रोगाणां यावनं च भया-
नामथापि शंयुर्बाह्रस्पत्य उच्यते । तच्छंयोरारुणीमहे गातुं यज्ञाय
गातुं यज्ञपतय इत्यपि निगद्यो भवति । गमनं यज्ञाय गमनं यज्ञ-
पतये ॥ २१ ॥
२५

इति चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

द्यौर्मै पितेति । अस्यवामीये दीर्घतमस आर्षम् । तृतीयसवने वैश्वदेवे

- १ क. ल. घ. झ. ट. ठ. ड. मन्त्रे; च. मन्त्रेषु. २ च. निगमैर्गतेद्धं द. ३
क. ख. ४ (२०); ग. ३३; इतरेष्वङ्गो नास्ति. ४ ड. ड. २. ५ क. ल. छ. त.
द. सुत्वंयुः. ६ क. ल. ५ (२१); छ. त. २२; द. ६. ७ ड. च. घ. ' इति०
पादः ' नास्ति; छ. इति तृती; त. चतुर्थाध्याये तृती; द. इति नैऋत्य चतुं.
२३ ८ क. ल. घ. झ. ट. ' पितेतीयमस्यवा'. ९ च. ' तीये घ'.

शस्यते [ऐ० आ० ५ । ३ । २] । द्यौर्मै पिता । येयं द्यौरुपरिस्थित-
लोकाख्या एषैव मम पिता । ' द्यौरहम् ' [आश्व० गृ० १ । ७ । ६]
इत्येवं वैवाहिके कर्मणि शुलोकभावेन पित्रात्मानमभिसंपाद्यमानं दृष्ट्वैवमाह
मन्त्रदृक् ' द्यौर्मै पिता ' इति । जनिता जन-
' पिता ' इत्यस्य पिता । उत्पादयितेत्यर्थः । आह । कथम् । उच्यते । ५
निगमः नाभिरत्र । नहनमेव नाभिः । अत्र एतस्मिन् शुल-
क्षणे पितर्युदकदानेनानुग्रहीतारि सति संतानोत्प-
त्त्यनुग्रहक्रमेणैव शुक्रात्मनोत्पत्तिरुपपद्यत इत्येवमभिसमीक्ष्योक्तं ' द्यौर्मै पिता
जनिता नाभिरत्र ' इति । बन्धुर्मै । अङ्गसंबन्धकारणाद्बन्धुः । मे माता
पृथिवी मही । ' पृथिवी स्वम् ' [आश्व० गृ० १ । ७ । ६] इति मातु- १०
र्मन्त्रेण पृथिवीत्वं संपाद्यमानं दृष्ट्वैवमाह ' बन्धुर्मै माता पृथिवी महीयम् '
इति । उदकं हि शुलोकात्पतितं पार्थिवेन घातुना संपूक्तमोषधिभावमा-
गम्य शरीरभावेनावतिष्ठत इत्येतदपेक्ष्य सर्वभूतानां द्यावापृथिव्यौ मातापि-
तराबुध्यते तत्र तत्र । तद्यथा । ' यदध्तरा पितरं
द्यावापृथिव्योर्मा- मातरं च ' [ऋ० सं० १० । ८८ । १५] । १५
तापितृभावस्योपपत्तिः इत्येवमादि । तत्कृतस्य शुपकारस्याभावे सती-
तरौ मातापितरावकिञ्चित्कारावेव भवतः । तस्मा-
द्दुपपद्यते द्यावापृथिव्योर्मातापितृभावः । आह । किमेते द्यावापृथिव्याव-
न्यत्किञ्चिदनपेक्ष्यैव सर्वभूतानां मातापितृभावं बिभृत उतान्यदपि किञ्चिद-
पेक्षते इति । उच्यते । अनयोः चैम्बोः द्यावापृथिव्योः उत्तानयोः । ऊर्ध्व- २०
मेव ह्यनयोरन्तरा च प्रविधारणीयं : ' अन्तः ' प्राणस्तत इत्युत्ताने द्यावापृ-
थिव्यौ । ' प्राणेन हीमे वायुना सूत्रभूतेन विधृते
अयं मातापितृभा- तिष्ठतः ' । एतयोर्द्यावापृथिव्योरुत्तानयोर्द्यौ एषोऽ-
वोऽन्तरिक्षायतः न्तरिक्षायोऽन्तर्मध्ये योनिरत्रैतस्मिन्नवकाशदानो-
पकारत्वे प्रवृत्ते सति पिता पर्जन्यो शुलोकाख्यः । २५

१ क. ख. व. झ. ट. ठ. ड. स्थिता शुलोका°; च. स्थितलो° ता पुं. २ ग.
च. झ. 'संपद्य'. ३ क. ख. व. झ. ट. ठ. ड. शुलोकलक्ष°; च. शुल्लक्ष° लोक.
४ क. ख. व. झ. ट. ठ. ड. 'महीयमिति मातु°; च. 'मही पृथिवी त्वं' व.
५ क. इति तत् ५. ६ च. 'दपेक्ष्येते. ७ च. 'नयोश्च द्यावा' म्बोः. ८ क. ख.
व. ट. ठ. ड. क्षेत्रयो°; च. क्षेत्रयो° क्षेत्र. ९ क. ख. व. ट. ठ. ड. प्रतिधा°.
१० च. 'धीयोः अन्तः. ११ क. ख. ग. ज. 'पकारम्'; च. 'पकारत्वे म°'. १५

धीरेव हि रसान् प्रार्जयति तस्मात्सैवात्र पर्जन्यशब्देन भाष्यकारेणोक्ता ।
 दुहितुः पृथिव्या उपरि गर्भं सर्वभूतगर्भोत्पत्तिहेतुभूतोदकम् आधात् आद-
 धातिः । ददातीत्यर्थः । अत्र पृथिव्येव दुहितृशब्देनोक्ता । सा हि सुलोका-
 ह्ये विहिता । दोग्धेर्वा । सा हि दोग्धि सुलोकमिति दुहिता । सा हि सुलो-
 कात्पतितमुदकमुपजीवत्येव । सौवापृथिवीभ्यामन्तारिक्षेण चक्रकारादाने-
 नास्तुभ्रमाणान्येवान्यस्मदादीनि भूतान्युत्पद्यन्त इत्येतदनेन मन्त्रेण मन्त्र-
 दक्षा ह्यापितम् । अत्र मातृसंबन्धास्पितृशब्दः पितर्येवेत्युपपत्तिः । पिता
 माता चायम् । एतदाशासनं मन्येतै ।

‘ शंयोः ’ [४८] इत्यनवगतं पञ्चम्यन्तं वा षष्ठम्यन्तं वा संतु । ऋ
 चैवं यजमानोऽर्धात्तस्माद्बृहस्पतिपुत्रादर्थमपेक्षते
 अस्मिन्मन्त्रे भवेते पितरः किंचिदर्थं विद्व्युरिति । किं कार-
 शंयोरित्यस्य पञ्चम्यर्थे णम् । स्वत एव हि ते विधातुं समर्थाः । न च
 षष्ठपर्ये वा न काप्युप- बृहस्पतिपुत्रस्य शंयोः किंचिदेभिः पितृभिर्विधी-
 पत्तिः येतेति । एवं पञ्चम्यर्थासंभवं षष्ठपर्यर्थासंभवं च
 १५ पश्यन् भाष्यकारः शंयोरित्येकं पदं द्विती-
 यान्ते द्वे पदे चकार शमिति योरिति च । शमित्यस्य ‘ शमनम् ’

१ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. युलोकं दोग्धीति. २ क. ख. ग. ज. घ. ट.
 ठ. ड. एवं पायां ३ क. ख. घ. ङ. ट. मातृपितृसंब. ४ ग. ज. मन्येत ।
 पञ्च°; घ. मन्येते । पञ्च° त । शंयोरित्यनवगतं; ठ. ड. मन्येत । अथा नः शंयो-
 १० ररपो वृषतेति । शंयोः. ५ ठ. ड. °गतं बहिषवः पितर इति सर्वं ऋक् पठ्यते
 तद्वन्तरं शंयोरिति पञ्च°. ६ घ. ङ. ट. ठ. ड. ‘ वा ’ नास्ति. ७ घ. ट. ठ.
 ड. सन; घ. सन्नं तु. ८ घ. यजमानेनार्थं (व्यं ?) नाप्येतस्माद् बृहस्पतिपुत्र-
 कस्य शंयोर्भवेते पितरः किंचिदर्थं विद्व्युरिति किं कारणं । स्वत एव हि ते विधातुं
 समर्थाः । अत्र पृथिव्या उपरि गर्भं सर्वभूतगर्भोत्पत्तिहेतुभूतोदकम् आधात् आद-
 धातिः । ददातीत्यर्थः । अत्र पृथिव्येव दुहितृशब्देनोक्ता । सा हि सुलोका-
 ह्ये विहिता । दोग्धेर्वा । सा हि दोग्धि सुलोकमिति दुहिता । सा हि सुलो-
 कात्पतितमुदकमुपजीवत्येव । सौवापृथिवीभ्यामन्तारिक्षेण चक्रकारादाने-
 नास्तुभ्रमाणान्येवान्यस्मदादीनि भूतान्युत्पद्यन्त इत्येतदनेन मन्त्रेण मन्त्र-
 दक्षा ह्यापितम् । अत्र मातृसंबन्धास्पितृशब्दः पितर्येवेत्युपपत्तिः । पिता
 माता चायम् । एतदाशासनं मन्येतै ।
 ११ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. ‘ भवेते..... ’ इत्यु-
 रिति नास्ति. १२ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. शंयोर्भव पितरः किंचि, १३ घ.
 ङ. षष्ठपर्यर्थासंभवं । नास्ति.

इत्यर्थे निराह योरित्यस्य ' यावन्नम् ' तस्मात् 'शं योः' इति । एवं द्वितीयान्तेन विपारिणामं कृत्वार्थ इति द्वे पदे निराह तथाहि वाक्येन संबध्यत इति । कस्य शमनं कस्य वा यावनमिति पुनः पर्यनुयोमे प्राप्ते ' रोगौणां भक्षानां च ' इत्यप्याजहार भाष्यकारः । रोगशमनं च दधात भययावनं च । शान्तरोगाश्च यथा स्याम प्रहीणत्सर्वभयाश्च तथा कुरुतेत्यभिप्रायः । किमेतौषदेव । नेत्युच्यते । यदपि चान्यत्किञ्चित् अरण्यः अप्यपि तदपि चास्मभ्यमेव दधात । दत्तेत्यर्थः । एवमेतत्पदमेकमर्थासंभवाद्बहिषा प्रविभज्य भाष्यकारेण निरुक्तमियमप्यर्थासंभवे सति निर्वचनप्राप्तिरस्तीत्यर्थस्य ह्यापनाय । ब्राह्मणेऽपि चेयं निर्वचनप्राप्तिरस्येव । तद्यथाद्वितीयशब्दे । ' प्राण एवोत्प्राणेन ह्युत्तिष्ठति वागीर्वाचो ह गिर इत्योचक्षतेऽन्नं धमन्ने हीद५ सर्वं स्थितम् ' [छा० उ० १ । ३ । ६] इत्येवमादि । तस्मादुपपद्यते प्रथमान्तमेवं सत् । कस्माद्द्वितीयान्तत्वेन विपरिणम्येते शं युमित्येवमिति । न निरुच्यते । तथापि हि न कश्चिदर्थ उपपद्यते तस्मादयुक्तमिति । ' रपो रिप्रम् ' इत्यत्र रिप्रशब्दस्य रूपःशब्देनार्थसामान्यात्तत्त्वमुक्तम् । ' यदेवास्य रिप्रशब्देभ्यं तच्छुष्यति ' इति ह विज्ञायते ।

' अथापि शंयुर्बाहस्पत्य उच्यते ' । अपि शं योरित्यन्तेन पदद्वयेन शमनयावने रोगभययोरुच्येते द्वेषा प्रविभक्तेन । अपि यथावस्थितेनेवाविभक्तेन बाहस्पत्यो बृहस्पतेः पुत्र उच्यते । बाहस्पत्यार्थे एकं तस्याप्येतदेव नामेस्मिन्नशब्दः । ' तच्छंयोरश्व-पदम् णीमहे गातुं यज्ञात् ' [तै० ब्रा० ३ । ५ । ११ ॥ मैत्रा० सं० ४ । १३ । १०] ॥ इति । इयं शकरी । शंयोरिव बृहस्पतिपुत्रस्यार्थम् । शंयोरित्येकं विनि-

१ क. ल. घ. झ. ट. ठ. ड. 'इति' नास्ति; च. शमनमित्येव. १ च. १५
 ' योरित्यस्य यावनमिति । कृ००० कृत्वार्थं निराह ' नास्ति. २ ग. च.
 रोगानां. ४ च. ' एतावदे.....त्यर्थः । एवं ' नास्ति. ५ च. इति चक्षते
 अथे हीदं० अथे च. ६ क. ल. घ. झ. ट. ठ. ड. 'मेव सत्. ७ ग. अ. 'गम्य सं';
 च. 'गम्य सं' ते. ८ क. ल. घ. झ. ट. ठ. ड. 'संयुमिति । एवमपि न निरुच्यते
 तथा'; च. 'संयुमिति । एवमिति न निरुच्यते' अपि न निरुच्यते. ९ ग. 'संयुः
 संयुः । तच्छं. १० च. ट. ठ. ड. शंयुर्वाके; झ. संयुर्वाक्ये.

- युक्ता । शंयोरोत्मानमभिसंपाद्याथवा शंयोः सकाशादिति केचिन्मन्यन्ते ।
अनेन कर्मणा शंयोर्वाकाख्येन तत्तदाभिमुख्येन वृणीमहे । किं
पुनस्तत् । गातुं यज्ञाय । गमनमस्मै यज्ञाय देवान्प्रति ।
गमनं चास्मै यज्ञपतये देवान्प्रति । किंच । देवी स्वस्तिरस्तु नः । देवानुप्र-
५ हादस्माकं स्वस्तिरस्तु । मा नो देवाः कांचिदापदमुत्पादयन्त्वित्यभिप्रायः ।
स्वस्तिर्मानुषेभ्यः । मनुष्येभ्योऽपि सकाशान्मां नः कांचिदापदेस्तु । ऊर्ध्वं
जिगातु भेषजम् । गच्छत्वेतद्वेषजं भयसादयित् कर्म । यावज्जीवमनव-
च्छिन्नमविगुणं चोर्ध्वगमनयोग्यमस्माकमस्वित्यभिप्रायः । किंच । शं नो
अस्तु । शं सुखं नोऽस्माकं द्विपदे मनुष्यादिकाय
१० अस्मिन्मन्त्रे शंयु- चतुष्पदे गवादिकाय च । शंयुर्बृहस्पतिपुत्र इति
बृहस्पतिपुत्र इति नोस्मिन्मन्त्रे विशेषलिङ्गमस्ति । तदन्यस्माच्छु-
विशेषलिङ्गं नास्ति । तिलिङ्गात्कुतश्चिदुपलभ्यमाख्यानाद्वा । एतावदेव
तथापि शंयुरित्यत्रैकं त्वेतस्मान्मन्त्रास्तिद्वमेकमेवेदं पदमविभक्तं निरु-
पदम् ध्यते पञ्चम्यन्तं वा षष्ठ्यन्तं वा न यथा पूर्वस्मि-
१५ न्मन्त्रेऽर्थासंभवाच्छंयुशब्दो विभक्त इति ॥२१॥

इति नवमस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ।

चतुर्थः पादः ।

२०

अदितिरदीना देवमाता ॥ २२ ॥

‘अदितिः’ (४९) इत्यनवगतम् । ‘अदीना’ इत्यवगमः ।
‘देवमाता’ अभिधेयैतिहासिकपक्षेण । नैरुक्तपक्षेण पुनर्यान्येतस्यामुचि
वक्ष्यमाणानां द्यौरित्येवमादीनि श्रूयन्त एतान्येवादिशब्देनोच्यन्ते ॥२२॥

- १ ग. ज. मातः का° । २ च. °पद्मास्तु. ३ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड.
२५ °इति एतस्मिन्; च. °इति नोस्मिन्° एत. ४ क. ख. घ. झ. ट. °न्मन्त्रार्थी°. ५ क.
ख. ६ (२१); ग. २१।२१; ठ. ड. विभक्त इति इति निरुक्तटीकायां चतुर्थाध्याये
एकविंशतिः खण्डः इति नवमा°; इतरेष्वहो नास्ति. ६ च. झ. ट. °इति°
नास्ति. ७ क. ख. १ (२२); छ. त. २३; व. १. ८ ठ. ड. अदितिरदीना
देवमातेति अदिति°. ९ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. °दीनि पञ्चानि भू°. १० क.
ख. १ (२२); ग. २३ । ५१; ठ ड. इति निरुक्त (ठ. नैरुक्त) टीकायां
२१ चतुर्थाध्याये द्वाविंशतिः खण्डः; इतरेष्वहो नास्ति.

अदितिर्द्यौरदितिरन्तरिक्षमदितिर्माता स पित्वा स पुत्रः ।
विश्वे देवा अदितिः पञ्च जना अदितिर्जातमदितिर्जीनत्वम् [ऋ०
सं० १ । ८९ । १०] ॥ इत्यदितेर्विभूतिमाचष्ट एनान्यदीनानीति
वा । यमेरिरे भृगवः । एरिर इतीतिरुपसृष्टोऽभ्यस्तः ॥ २३ ॥

अदितिर्द्यौरदितिरन्तरिक्षमिति । राहूणास्य गोतमस्येयमार्षम् । तृतीय-
सवने सर्वस्तोमेष्वेव वैश्वदेवशस्त्रस्य परिधानी-
अदितिर्द्यौरित्सया येषा [आश्व० श्रौ० ५ । १८] । अदितिरेव
ऋच ऐतिहासिकपक्षे- देवमाता द्यौः । आदितिरेव चान्तरिक्षम् । अदि-
णार्थः तितिरेव माता सर्वभूतनिर्मात्री । स एव च २०
पिता पाळकः । स एव च पुत्रः । सैव हि
परितुष्टा सती स्तोतारं पुरुषो बहूनः पापान्नायते । अथवा सैव निष्पृ-
णाति सर्वभूतानां रथिपर्वत्यम् । दातव्यमित्यर्थः । येऽपि चैते विश्वे देवाः
सर्वे देवा एतेऽप्यदितिरेव । पञ्च जनाः गन्धर्वादयः अदितिरेव । सर्वथापि
किं बहूना यावदेतत्किञ्चिज्जातं च जनिष्वं च जनिष्यमाणं च सर्वमप्येतद- १५
दितिः । एवमनेन मन्त्रेण मन्त्रदम् ' अदितेर्विभूतिमाचष्टे ' । देवमातुस्तदेत-
त्सर्वमप्युपपद्यत एव माहाभाग्यादेवतायाः । तद्गु-
तस्या एव नैरुक्त- चरत्र वहशामः [निरु० ७ । ५] । एवमे-
पक्षेणार्थः तिहासिकपक्षेण । नैरुक्तपक्षेण पुनः ' एतानि ' २०
दुलोकादीनि सर्वाणि ' अदीनानि ' अनुपक्षी-
प्यान्तीति योज्यं न खोषं क्षयोऽस्तीति ।

' एरिरे ' (५०) इत्यनवगतम् । ' आ ईरिरे ' इत्यवर्गमः ।
' यमेरिरे भृगवो विश्वेदेसं नामा पृथिव्या भुवनस्य मज्जना । अग्निं तं

१ क. ख. २ (२१) ; छ. त. २४ ; द. २. २ क. ख. घ. झ. ट. ' द्यौर-
दिति० जनिष्वं । राहू० ; ठ. ड. ' द्यौरिति । राहू०. २ ठ. ड. राहूगण०. ४ म. २५
च. ज. सर्वस्तोमे०. ५ क. ख. घ. झ. ट. ' देवस्य स०. ६ म. ज. ' स एव च
पिता पाळकः ' नास्ति; च. ' निर्मात्री । ' स एव च पुत्रः ' स एव च पिता पाळकः.
७ च. सैव (सै) व हि पुं (परिंतु) ष्टा०. ८ क. ख. यभिर्षतव्यं; म. यभिपर्वतव्यं;
घ. ट. ठ. ड. च. निवर्तव्यं. ९ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. ' दितिरेव । १५० ;
च. ' दितिरेवमने० वैव. १० क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. ' एतत् ' नास्ति; च.
सर्वस्त०. ११ ग. ' गमः । ५२ । यमे०. १२ ग. ज. भृगवो विश्वेदेसमिति ।
दीर्घे०; घ. ट. भृगवो० न राजति.

- गीर्भिर्हिनुहि स्व आ दमे य एको वस्वो वरुणो न राजति '[ऋ० सं०
१ । १४३ । ४] ॥ दीर्घतमस इयमार्षम् । जगती । प्रातरनुवाक्का-
श्विनयोः [आश्व० श्रौ० ४ । १३] आग्निमारुते च शस्यते [आश्व०
श्रौ० ५ । २०] । यमाग्निमाभिमुख्येन ईरितवन्तः
५ ईरिरे इत्यस्य प्रेरितवन्त आत्माभिप्रेतार्थसिद्धये भृगवः विश्वे-
निगमोऽर्थश्च दसं सर्ववेदसं सर्वस्य वेत्तारं सर्वधनं वा । क पुनरे-
रिरे । नामा पृथिव्याः । नाभाववस्थितमुत्तरवेदिम-
ध्यगतायाम् । पृथिव्यां वेद्या उपरि । केन पुनोरिरे । भुवनस्य उदकस्य मज्जना
मननीयेन वीर्येणात्नेन हविलक्षणेन । किं तस्य । तमाग्निहे यजमान इवमपि
१० गीर्भिर्वाग्भिः स्तुतिलक्षणाभिराभिमुख्येन स्थित्वा हिनुहि प्रेरय तस्मिन्स्त-
स्मिन्कर्मणि वर्तमानम् । अग्निहोत्रादौ यथा भृगव ईरितवन्तस्तथा स्वे
दमे स्व एव गृहे । मा कस्यचिदात्विज्येऽत्रस्थित इत्यभिप्रायः । किलक्षणं
पुनरग्निमाहिनुहि । य एको वस्वः । एक एव यो वसुनो धनस्य दाता वरुणो
न वरुण इव । यथा वरुणः समुद्रान्तर्गतानां धनानामीष्ट एवं यः सर्वस्यैव
१५ धनस्य राजति । ईष्ट इत्यर्थः । राजतिरैश्वर्यकर्मसु पठितः ' क्षियति
राजति '[निघ० २ । २१] इति । ' एरिर इतीतिः ' अयं धातुर्गति-
कर्मा । ' ईते जयति ' इति हि गतिकर्मसु पठितम् [निघ० २ । १४] ।
स पुनरयमाङ्गेपसर्गेण ' उपसृष्टोऽभ्यस्तः ' । पुनः पुनरारितवन्त इत्यर्थः ।
' जसुरिः ' (५१) इत्यनवगतम् । ' जस्तम् ' इत्यवगमः ॥२३॥

२०

- उत स्मैनं वस्त्रमथि न तायुमनुक्रोशन्ति क्षितयो भरेषु । नीचा-
यमानं जसुरिं न ज्येनं श्रवश्चाच्छां पशुमश्च यूथम् (ऋ० सं०
४ । ३८ । ५) ॥ अपि स्मैनं वस्त्रमथिमिव वस्त्रमथिनं वस्त्रं
वस्तेस्तायुरिति स्तेननाम संस्त्यानमस्मिन्यापकमिति नैरुक्तास्तस्य-
२५ तेर्वा स्यादनुक्रोशन्ति क्षितयः संग्रामेषु भर इति संग्रामनाम भर-
तेर्वा हरतेर्वा नीचायमानं नीचैरयमानं नीचैर्नित्तं भवत्युच्चैरु-

१ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. °वन्तः । स्थापितवन्त इति यावत् । आत्मा°;
च. °वन्त आत्मा °स्थापितवन्त इति यावत्. २ ग. ज. पृथिव्यां. ३ क. ख. घ.
झ. ट. ठ. ड. °भ्यस्तश्च, च. भ्यस्तः । पु° च. ४ क. ख. °त्यर्थः । २ (२३);
ठ. ड. °त्यर्थः । इति निरुक्तीकार्यां चतुर्थाध्याये त्रयोविंशतिः सण्डः । २३ ।
२१ उत स्मैन°; ग. वर्जमितोऽप्यत्रैव सण्डसमाप्तिः. ५ ग. २३; इतरेष्वङ्को नास्ति.

क्षितं भवति जस्तमिव श्येनं श्येनः शंसनीयं गच्छति । श्रव-
 आच्छां पशुमच्च यूथम् । श्रवश्चापि पशुमच्च यूथं प्रशंसां च यूथं
 च धनं च यूथं चेति वा यूथं यौतेः समायुतं भवति । इन्धान
 एनं जरते स्वाधीः । गृणाति । मन्दी मदन्तेः स्तुतिकर्मणः । प्र
 मन्दिने पितुमर्चता वचः । प्रार्चत मन्दिने पितुमर्चो गौर्या- ५
 रूयातः ॥ २४ ॥

उत स्मैनं वस्त्रमथिमिति निगमः । वामदेवस्यैर्मापम् । त्रिष्टुप् ।
 दधिक्राव्यो सूक्ते । दधिक्रावा चेन्द्र एव वायुर्वा मध्यस्थानत्वात् । उत १०
 स्मैनम् अथ्येनमिन्द्रम् अनुक्रोशन्ति आभिमुख्येन क्रन्दन्ति आह्वयन्ति क्षितयो
 मनुष्याः । क । भरेषु संग्रामेषु । कथं पुनरभिक-
 जमुरीरित्यस्य न्दन्ति । वस्त्रमथिनं वस्त्रापहतारमिव तायुम् ।
 यथा केचिज्जनाः कंचिद्वस्त्रापहतारं तायुं दृष्ट्वा
 कंचिदन्यमात्मनस्त्राणार्थमभिक्रन्देयुरेवमेतमिन्द्रमभिक्रन्दन्ति संग्रामेषु परैर- १५
 भ्यर्थमास्त्राणार्थमात्मनः । किंच । अपि चैनं नीचायमानं नीचैर्गच्छन्तं
 जसुरिं न जसुरिमिव श्येनं जस्तमिव बद्धं ज्ञायुतन्तुना । य एष पौशिक इति
 प्रसिद्धो रौद्रात् । स हि बद्धत्वादुत्पतितुमत्यर्थं न शक्नोति नीचैरेव गच्छति
 गावा च शशकादीनि हिनस्ति सत्त्वानि । स यथा जनैरभिक्रन्दते तथा
 चैनमभिक्रन्दन्ति । आह । कर्मधमभिसंधायेति । उच्यते । श्रवश्चाभिसंधाय । २०
 कथं नाम श्रूयेमहि प्रशस्येमहि जितमेभिरित्येवमर्थमभिसंधाय । पशुमच्च
 यूथम् । अनेकपशुजातिसंयुक्तं पशुयूथमभिसंधायैतदस्माकं स्यादित्येवमभि-
 क्रन्दन्तीत्येष समस्तार्थः ।

अथैकपदनिरुक्तम् । ' वस्त्रं वस्तेः ' आच्छादनार्थस्य [धा० २ ।
 १३] । तद्व्याच्छाद्यते । ' तायुरिति ' एतत् ' स्तेननाम ' । ' संस्थानं ' २५

१ क. ख. ३ [२४] ; छ. त. २५ ; द. ३. २ घ. ट. स्मैनमिति निगमं ; ठ. ड. स्मैनमिति । वामदे०. ३ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. ' श्येनं ' नास्ति. ४ क. ख. घ. ट. ठ. ड. वस्त्रमथिनं न वस्त्रं ; ग. ज. वस्त्रमथिनं न वस्त्रापं ; ष. ' न्दन्ति । ' वस्त्रं वस्त्रमथिनं न. ५ क. ख. घ. ट. ठ. ड. चैनं तायुं नीचां ; च. चैनं ' नीचां तायुं. ६ क. ख. म. ज. घ. झ. ट. ठ. ड. याजिकः. ७ ठ. ड. ' राजां ' नास्ति. ८ ग. च. ज. संस्थाने. ९ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. रित्येतमं ; च. ' रित्येवैमं त.

हिं संहतम् ' अस्मिन् पापकं ' भवति ' इति ' एवं ' नैरुक्तः ' मन्यन्ते ।
 ' तस्यतेर्वा स्यात् ' क्षयार्थस्य [धा० ४ । १०६] । उपक्षीणो ह्यसौ
 भवत्यधार्मिकत्वात् । परलोकमनपेक्ष्य कल्पयति कर्माणि । क्षितयो मनुष्याः ।
 ' भर इति संग्रामनाम ' । श्रियन्तेऽस्मिन् योर्धाः । हरतेर्वा । ह्रियन्ते हि
 ५ तस्मिन् जीवितानि वसूनि च । ' श्येनः शंसनीयं गच्छति ' शीघ्रत्वात् ।
 ' यूथं यैतेः ' । तद्धि ' समायुतं भवति ' एकत्र मिश्रीभूतं स्त्रीपुरुषवा-
 ल्लृष्टैः पशुभिः । एवमिह नीचायमानं श्येनमित्यनेन संबन्धाज्जसुरिर्बद्ध
 इत्युपपद्यते । न ह्यबद्धः श्येनो नीचैरयते ।

' जरते ' (५२) इत्यनवगतम् । धातोरस्वार्थे प्रवृत्तिरैत्रानवगमः ।
 १० ' दिवस्परि प्रथमं जंजे अग्निस्मद्धितीयं परि
 जरते इत्यस्य जातेर्बेदाः । तृतीयमप्सु नृमणा अजस्रमिन्धान
 एनं जरते स्वाधीः ' [ऋ० सं० १० । ४५ ।

१] इति ॥ वत्सप्रिर्नाम भालन्दनस्तस्येयमार्कम् । उल्लस्यस्याग्रेरूपस्थाने
 विनियुक्ता [तै० सं० ४ । २ । २ । १ । मै० सं० २ । ७ । ९ ।
 १५ कात्या० श्रौ० १६ । ५ । ३१] । दिवस्परि दिवः । कुलोकादित्यर्थः ।
 प्रथममयमग्निर्जंजे आदित्यात्मना । द्वितीयमस्मत्परि अस्मदधि अस्मत्तो
 जायते ऋथिर्वार्त्मना । तृतीयमप्सु अन्तारिक्षलोके वैसुतात्मना जायते ।
 ' आपः ' इति अन्तारिक्षनामसु पठितम् [निघ० १ । ३] । नृणां
 मनस्यवस्थितो नृमणाः । नृषु वा मनोऽस्य नृमणाः । योऽयमेक एव
 २० त्रिषु स्थानेषु जायते तमेवंगुणयुक्तमग्निमिन्धानोऽजस्रं नित्यं जरते स्तौति
 यः स एव स्वाधीः शोभनधीः । सुप्रज्ञ इत्यर्थः । इन्धानो हि किमर्थं
 स्तुतेरन्यत्कुर्यात् । तस्मात् ' जरते ' इत्यस्य शब्दस्य मृणाल्यर्थे उपपद्यते ।
 ' मन्दिने ' (५३) इत्यनवगतम् । ' मन्दतेः ' स्तुत्यर्थस्य

१ क. स. घ. झ. ट. ठ. ड. ' हि ' नास्ति. २ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड.
 २५ योडाः; च. योर्धाः; द्वारः. ३ क. स. घ. झ. ट. ड. ' वृषिरेवानव'; च. ' वृषि-
 रैत्रानव' रेक. ४ ग. ' गमः । ५ । दिव'. ५ म. च. ज. ' स्परि प्रथममिति ।
 क्त'; घ. ट. ' रक्षति । वत्स'. ६ म. च. ज. वत्सधीर्ना'; ठ. ड. क्तसपि ०
 ' दिवस्परि ' नास्ति. ७ म. मुख्य'; ज. मुख्य्या'. ८ घ. झ. ट. ठ. ड. ' त्मना
 जातेर्बेदाः । तृ'. ९ क. स. घ. झ. ट. ठ. ड. ' स्य स नृ'. १० क. स. घ.
 झ. ट. ठ. ड. ' मन्यत्तुतेः कु'; च. ' मन्यत्र (त्) स्तुतेर (ः) न्यत्कु (कु)'.
 ३० ११ च. वृषार्थत्विमुं उ.

[धा० १ । १३] । मन्दीयः स्तुतिमान् वेत्यर्थप्रतीतिः । ' मन्दति शंसति ' इति स्तुतिकर्मसु पठितम् [निघ० ३ । १४] । ' प्र मन्दिने पितुमर्चता वचो यः कृष्णगर्भा निरहञ्जि-
मन्दिने इत्यस्य श्वना । अवस्यवो वृषणं वज्रदक्षिणं मरुत्वन्तं सस्यायं हवामहे ' [ऋ० सं० १ । १०१ ।

५

१] ॥ कुत्सस्येयमार्यम् । छन्दोमेषु तृतीयेऽहनि मरुत्वतीये शस्त्रे निवि-
द्वानीयस्य सूक्तस्य प्रथमैषा [आश्व० श्रौ० ८ । ७] । हे स्तोतारः प्रार्चत प्रकर्षेणोच्चारयत पूजयत मन्दिने मन्दीयाय स्तुत्याय स्तुतिमते वा इन्द्राय पितुमत् अन्नसंयुक्तं वचः । य इन्द्रः किं करोति । कृष्णस्य मेघस्य गर्भभूता अपो निरहन् नीचैरहन् । निरगमयदित्यर्थः । केन । ऋजिश्वना । ऋजुरेवावक्षितो लक्ष्ये यः शैवति गच्छति वज्रस्तेन निरग-
मयत् । हे अवस्यवः । अवनमात्मनो रक्षणमिच्छन्तस्तर्पणं वा । योऽय-
मेवंप्रभाव इन्द्रस्तमिमं वृषणं वर्षितारं वज्रदक्षिणं वज्रेण हननायोत्साहव-
न्तमथवा वज्रदक्षिणं वज्रबाहुं मरुत्वन्तं मरुत्सहितं सस्याय सखिभावाय हवामहे । तासु तासु क्रियास्वाह्यामै इत्यर्थः । एवमेतस्मिन् मन्त्रे ' मन्दिने पितुमद्वचः प्रार्चत ' इत्येतस्माद्वाक्यसंबन्धादिन्द्रविशेषणमे-
तदित्युपपद्यते ।

१०

१५

'गौः' (५४) इत्येतदनेकार्थत्वादिह समाम्नातम् । यथा चैतदनेकार्थं तथा पुरस्ताद्व्याख्यातम् [निरु० २ । ५] । यत्तूक्तम् ' अथाप्यस्यैको रश्मिश्च न्द्रमसं प्रति दीप्यते सोऽपि गौरित्युच्यते । अत्राह गोरमन्वतेति तदुपरिष्ठा-
द्व्याख्यास्यामः ' [निरु० २ । ६] इति तदिदमुच्यते । २४ ।

२०

अत्राह गोरमन्वत नाम त्वष्टुरपीच्यम् । इत्या चन्द्रमसो गृहे (ऋ० सं० १ । ८४ । १५) ॥ अत्रै ह गोः सममंसतादित्यर-
श्मयः ' स्वं नामापीच्यमपगतमर्पचितमपिहितमर्त्तर्हितं वामुत्र चन्द्र-

२५

१ ग. 'ठितम् । ५५ । प्र. २ ग. पितुमर्चता वचो० हे । कुत्स०; घ. ट. पितुम० हवामहे. ३ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. 'नीयसूक्त'. ४ ग. ज. 'पूजयत' नास्ति. ५ क. ख. घ. झ. स्वनाति; ट. स्वेनाति' श्व. ६ क. ख. ' हे ' नास्ति; च. 'मयत् । ' अव' हे. ७ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. 'व्यामह इ'. ८ ख. ' पतत् ' नास्ति. ९ क. ख. ३ (२४); ग. २५ । ५६; इतरेष्वडो नास्ति. १० छ. अत्राह. ११ छ. त. द. सन्नामा०. १२ क. ख. छ. त. द. ध. 'च्यमपचितम-पगतमःपि०.

१२

- मसो गृहे गातुर्व्याख्यातः । गातुं कृणवन्नृषसो जनायेत्यपि
निगमो भवति । दंसयः कर्माणि दंसयन्त्येनानि । कुत्साय
मन्मन्त्रश्च दंसय इत्यपि निगमो भवति । स तूताव नैनमश्रोत्यं-
हतिः । स तूताव नैनमंहतिरश्रोत्यंहतिश्चाहश्चाहुश्च हन्तेनिरूढीप-
५ धाद्विपरीतात् । बृहस्पते चयंस इत्षियारुम् । बृहस्पते
यश्चातयसि देवपीयुं पीयँतिर्द्विसाकर्मा वियुते द्यावापृ-
थिव्यौ वियर्वनात् । समान्या वियुते दूरेअन्ते । समानं
संमानमात्रं भवति मात्रा मानादूरं व्याख्यातमन्तोऽतते
ऋधगिति पृथग्भावस्य प्रवचनं भवत्यथाप्युधोत्यर्थे दृश्यते ।
१० ऋधगया ऋधगुताशमिष्ठाः । ऋधनुवन्नयाक्षीर्ऋधनुवन्नशमिष्ठा इति
चास्या इति चास्येति चोदासं प्रथमादेशेऽनुदात्तमन्वादेशे तीव्रार्थत-
रमुदात्तमल्पीयोऽर्थतरमनुदात्तम् । अस्या ऊ पु ण उप सातये भुवोऽ-
हेर्ळमानो ररिवाँ अजाश्व श्रवस्यतामंजाश्व । अस्यै नः सातय
उपभवोहेर्ळमानोऽक्रुध्यन्ररिवान्रातिरभ्यस्तोऽजाश्वेति पूषणमाहा-
१५ जांश्वाजा अजना अथानुदात्तम् । दीर्घायुरस्या यः पतिर्जीवाति
शरदः शतम् । दीर्घायुरस्या यः पतिर्जीवतु स शरदः शतं शर-
च्छृता अस्यामोषधयो भवन्ति शीर्णा आप इति वाऽस्येत्यस्या
इत्येतेन व्याख्यातम् ॥ २५ ॥

- २० गोरमन्वतेति । रौहृगणस्य गोतमस्यैर्भार्षम् । अग्निचयने इष्टकोपधाने
विनियुक्ता [तै० ब्रा० १ । ५ । ८] । अत्राह
गोरित्यस्य अत्रैव एतस्मिन्क्षेत्रमण्डले गोः सुपुत्रस्यैकस्य
सूर्यरश्मिरितरे सूर्यरश्मयः अमन्वत अमन्यन्त ।

- १ छ. त. द. ' गातुं कृणवन्नृषसो जनायेत्यपि निगमो भवति ' नास्ति. २
२५ क. ख. छ. त. द. दंसयन्त एनानि. ३ छ. त. द. तूताव. ४ छ. त. द. निरू-
ल्लोष°. ५ छ. त. पीयुति°. ६ छ. त. द. वियमनात्. ७ छ. त. °दात्तम् ।
। २०। अस्या°; द. °दात्तम् । ४। अस्या°. ८ क. ख. छ. त. द. ङ. °हलमा°.
९ छ. त. द. ' भवस्यत. मजाश्व ' नास्ति. १० क. ख. ४ [२५]; छ. त.
२७; द. ५. ११ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. गोतमस्य राहृ° (ठ. ड. राहृ°);
३० च. राहृग°. १२ च. ' इयं ' नास्ति.

समस्तुज्ञातवन्त इत्यर्थः । किं पुनस्तत्सममन्यन्तै । नाम नमनं प्रह्वत्वम् ।
अवस्थानमित्यर्थः । कुतः । त्वष्टुरादित्यस्य मण्डलात् । अथवा त्वष्टुरादि-
त्यस्य स्वभूता रश्मयः सममन्यन्तै । कथं तस्य नमनं तत्सममन्यन्तेति ।
अपीच्यमपगतम् । तत्रैव चन्द्रमण्डलेऽनुप्रविष्टस्य यदवस्थानान्तरं तत्समम-
न्यन्तै । अथवा अपीच्यमिति अपेत्य सूर्यमण्डलाच्चन्द्रमण्डले चित्तमपी-
च्यम् । अथवा अपीच्यमन्तर्हितमित्यर्थः । ' प्रतीच्यम् अपीच्यम् ' इति
ह्यन्तर्हितनामसु पठितम् [निघ० ३ । २५] । क पुनरन्तर्हितस्यान्य-
त्रावस्थानमिति । इत्या चन्द्रमसो गृहे । अमुर्षिमन्त्रमण्डल इत्यर्थः ।

' गातुः ' [५५] इति व्याख्यातो ' गमनं यज्ञपतये ' इत्यत्र
[निरु० ४ । २१] ।

' दंसयः ' इत्येतदनेकेषां कर्मणामभिधानम् । तानि हि दंसयन्युपक्ष-
यन्ति कर्मकराः । ' तव ल्य इन्द्र सख्येषु वहुय
दंसय इत्यस्य ऋतं मन्वाना व्यदर्दिरुर्बलम् । यत्रो दशस्यनु-
पसो रिणन्नपः कुत्साय मन्मन्त्राश्च दंसयः ' [ऋ०
सं० १० । १३८ । १] ॥ अङ्गस्यैरवस्येयमार्षम् । हे इन्द्र तव त्वे ते
वह्ययो वोढारोऽश्वाः सख्येषु समानस्थानेषु कर्मसु वर्तमानाः । इदमेव हि
भवतः कर्म मेघो विदारयितव्य इति । एतदेव तेपामपि । एतत्समान-
स्थानत्वम् । ऋतमुदकमस्मिन्नस्तीत्येवं मन्वानाः । किमकुर्वन् । व्यदर्दिरुः
विदारितवन्तः बलं मेघं काले काले । यत्र यस्मिन्मेघे विदारिते दशस्यन् दशन्ति
उपसो माध्यमिकाः । एकस्था एव पूजनार्थं बहुवचनम् । किं दशस्यन् ।
अपः । अह्यः च अहौ निवासिन्यः आपः । मेघनिवासिनीरित्यर्थः । ताश्च
दीर्यमाणाः रिणन् आगच्छन् पृथिवीलोकम् । तदेतत्सर्वमपि युष्मदर्थः
क्रियते । किं पुनरर्थमुद्दिश्य तं एवं कुर्वन्ति । मन्मन् मन्यमानाः कुत्साय
पृथिवीं कृन्तते कृषीवैलाय दंसयः कृषिकर्माणि सफलानि कर्तुम् । अत्र

१ ग. ज. 'मन्यन्ते. २ ग. 'कराः । ५७ । तव'. ३ ग. ज. सख्येषु वहुय
इति । अङ्गः; घ. ट. सख्येषु. ४ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. 'त्ये-
वमेतं म'. ५ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. दशस्यन्ति; च. दशन्ति' स्प. ६ क.
ख. घ. झ. ट. ठ. ड. अहिनि'; च. अहौ' हि. ७ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड.
' आपः ' नास्ति; च. आपः. ८ च. एत. ९ क. ख. ग. च. ज. कृषीवैलाय. २९

‘दंसयः’ इत्यनेन शब्देन ‘कर्माणि’ उक्तानि दासैः कर्मकरैर्दस्यन्ते इति ।
कर्मकरा दासा इति बाहुल्याद्वाध्यकारेण निगमोऽत्र नोदाहृतः ।

‘तूताव’ (१७) इत्यनवगतम् । ‘तूताव’ इत्यधर्गमः । ‘यस्मै
त्वमार्यजसे स साधयत्यनर्था क्षेति दधते सुवीर्यम् ।

तूतावेत्यस्य स तूताव नैनमभ्रोत्यंहतिरेग्रं सख्ये मा रिषामा
वयं तव’ (ऋ० १ । ९४ । २) ॥ कुत्स-

स्येयमार्यम् । महाव्रते आग्निमारुते शस्त्रे जातवेदस्ये सुक्ते शस्यते (ऐ०
आ० १ । ५ । ३) । हे भगवन्नग्ने यस्मै यजमानाय त्वमाहूय यजसे
देवान् होतृत्वेऽवस्थितः स एव साधति साधयत्यात्मनोऽभिप्रेतार्थम् ।

१० किञ्च । स एव अनर्था अप्रत्युतः अनाश्रितः कंचिदन्यं स्वेनैव महिम्ना युक्तः
क्षेति निवसति युष्मदनुग्रहात् । स एव दधते धारयते सुवीर्यं शोभनमा-
त्मनो वीर्यम् । स एव तूताव वर्धते प्रजाधनयशोभिः । न चैनम्
अंहतिः अपि पापमपि समश्नोति व्याप्नोति । हे भगवन्नग्ने यस्त्वमेवमति-

१५ महानुभावस्तस्य तव वयं सख्ये सखिभावे परिचरणकर्माणि वर्तमानाः मा
रिषाम मा केनचिच्छेद्येमहि । एवमयमत्र ‘तूताव’ इति शब्दो ‘यस्मै
त्वमायजसे’ इत्येवर्मादीनां मध्ये श्रूयमाणो वृच्चार्थ उपपद्यते । ‘अंहति-
श्चांहश्चांहश्च’ इत्येते शब्दा ‘हन्तेः’ धातोः ‘निरूढोपधात्’ । अकार-
मुपधातो निष्कृष्यादौ कृत्वा ततो हकारनकारौ विपर्ययेण भवतः ।

‘चयसे’ (५८) इत्यनवगतम् । ‘चातयसि’ इत्यर्थप्रतीतिः ।

२० ‘ये त्वा देवोस्त्रिकं मन्यमानाः पापा भद्रमुपजी-
चयसे इत्यस्य वन्ति पञ्जाः । न दद्वये अनु ददासि वामं
बृहस्पते चयस इत्यियारुम्’ (ऋ० सं० १ ।

१९० । ५) ॥ अगस्त्यस्य मैत्रावरुणस्येयमार्षम् । हे बृहस्पते देव

१ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. इत्येतेन. २ °कानि । दासैः (ग. दासी) इति
२५ सर्वेषु पुस्तकेषु. ३ ग. ज. करैर्दस्यन्त इ°; च. करैर्दस्यन्त इ° दंसं. ४ क. ख. ग.
ज. घ. झ. ट. ठ. ड. इति कृत्वा कर्म°. ५ ग. °गमः । ५८ । यस्मै°. ६ ग. ज. यजसे
इति । कुत्स°; घ. ट. यजसे° वयं तव. ७ ठ. ड. ‘आहूय’ नास्ति. ८ च. °एव °
साधयत्या° साधति. ९ ग. च. ज. केन विच्छिद्ये°. १० क. ख. घ. झ. ट. ठ.
ड. °दीनां पदानां मध्ये°; च. °दीनां °मध्ये° पदानां. ११ च. चातयस इत्य°.
१२ ग. °तीतिः । ५९ । ये°. १३ ग. ज. °त्रिकं मन्यमाना इति । अग°; घ.
११ ट. °त्रिकं इत्यियारुम्°.

दानादिगुणयुक्तं ये यजमानास्त्वाम् उस्विकम् उत्साविणं भोगानां मन्वमाना
दातेव केवलं भोगानामप्यमार्जवेन न प्रत्युपकारार्थं त्येवं मन्यमानाः पापा
अप्रत्युपचिकीर्षन् उपजीवन्त्येव केवलं न क्रियया प्रत्युपकारं कुर्वन्ति भद्रं
भन्दनीयं स्तुत्यम् अपि च पञ्चाः प्राजितधनाः सन्तो न दरिद्राः । किं तेभ्य
इति । न दूढये न तेभ्य एवंलक्षणेभ्यो दुर्भाम्यः पापबुद्धिभ्यः स्वार्थे- ५
प्रधानेभ्यस्त्वमनुददासि वामं वननीयं धनम् । किं तर्हि । यस्तादसो जनः
ऽपियारुः देवपीयुः देवहिंसिता स्वभोगप्रधानो न यथा देवानां तं चातयसि
चाक्षयसि । च एव अदधानो यथा तस्मै देवान्यजतेऽनुददासि वामम् ।
यस्मात्स्वमेवं करोषि तस्माच्च ते पापबुद्ध्यस्त्वां सम्यक्परयन्तीत्वभिप्रायः ।
यो हि दुर्बुद्धिर्देवपियारुस्तस्य किमन्यच्चातनादते स्यात् । चात्य एवासी । १०
तस्मात् 'चयसे' इत्येष शब्दः 'चातयतिर्नाशने' इत्येवमवस्थापिते नाशनार्थो
भवतीत्युपपद्यते । 'चातयतिर्नाशने' इति हि वक्ष्यति (निरु० ६ ।
३०) । लोकेऽपि च प्रसिद्धं देशादुच्चारित इति । तस्मादुपपद्यते ।

'वियुते' (५९) इत्येतेदेकमेव समस्तयोर्द्वयोरपि धावापृथिव्यो-
रभिधानम् । 'वियवनात्' इति निर्वचनम् । 'वैतिभिर्भ्रणार्थः' [भा० १५
२।२३] तस्योपसर्गसामर्थ्याद्विपर्ययेणार्थो भवति । निमित्रीभूते इत्यर्थः ।
'इमे वै सहास्तां ते शम्भामात्रं वैतौम्' इति ह विज्ञायते [मेवा० सं०
४।१।७] । 'समान्या वियुते दूरेऽन्ते ध्रुवे पदे तस्थतुर्जा-
गरुके । उत स्वसारा युवती भवन्ती आर्दु

वियुते इत्यस्य ध्रुवाते मिथुनानि नाम' (ऋ० सं० ३।५४ । २०

७) ॥ निम्बाभिन्नस्येयमार्थम् । वैश्वदेवे सूक्ते ।

समान्वाधेते धावापृथिव्यौ समानपरिमाणे । वियुते च विमित्रीभूते च ।
मेहत्वात् दूरेऽन्ते च । न हि धावापृथिव्योरन्तोपलम्बिररिति ।
'ध्रुवे पदे' सप्तम्येकत्रचनमन्तारिक्षविषयम् । ध्रुवं ज्ञाश्वतम् । एतस्मिन् पदे

१ म. ज. 'वार्जवो न म'. २ म. ज. 'स्वस्वते; च. 'स्वस्वते' ज. ३ म. १५
ज. भाष्यमाताार्थो म; च. न वैज्ञ. ४ व. स. ड. उ. ड. पूत इ; च. 'भूते इ'
स. ५ सर्वेषु पुस्तकेषु 'स्यैताम्'. ६ म. 'यते'. ७ म. सपा. ७ म. ज. वियुते
दूरेऽन्ते इति । निम्बा; च. ड. वियुते० मिथुनानि भाष. ८ क. ल. म. ज. च.
स. ड. उ. ड. 'च' नास्ति. ९ क. ल. व. ड. उ. ड. 'महत्वात्' नास्ति; च.
वैश्वदेवेऽन्ते च.

- आधारभूतेऽन्तरिक्षाख्ये । अन्तरिक्षस्य क्षयो नास्ति प्रतिद्वन्द्व्यभावात् । तच्चैतयोर्द्यावापृथिव्योः प्रतिष्ठा । तस्मिन्नेते तस्थतुः स्थितवत्यौ सर्गा-
दारम्य जागरूके जागरणशीले स्वं स्वमधिकारं प्रति । उत अपि चैते स्वसारा स्त्रसारौ भगिन्यौ सहोत्पत्तित्वात् । युधती भवन्ती संमिश्रीभवन्त्यौ
५ परस्परसंभोगेन । आदु ब्रुवाते मिथुनानि नाम इति । अथैवमेते वियुते च संमिश्रीभूते च सत्यौ द्यावापृथिव्यौ ब्रुवाते इव प्रकथयत इव स्तोतृणां
१० क्लामानि आत्मनो मिथुनानि द्विवचनसंबद्धानि स्तुतिनामभिः ' स्वधे
पुण्यधी' इत्येवमादिभिरिति । एवमेतस्मिन् मन्त्रे ' वियुते ' इत्यस्य पदस्य
१० द्यावापृथिवीविशेषणत्वम् । द्यावापृथिवीशब्दश्चात्राध्याहार्यो ' दूरेऽन्ते ' इत्ये-
वमादीनां तथोपपत्तिदर्शनात् ।

' ऋधक् ' [६०] इत्यनेकार्थम् । ' ऋधगिति पृथग्भावस्यै प्रवचनं भवति ' । पृथक्त्वमेव पृथग्भावः । तस्येदं प्रवचनं भवति । सोऽनेन प्रोच्यते इत्यर्थः । ' यदिन्द्र दिवि पार्ये यदृधग्यद्वा स्वे सदने ऋधक् इत्यस्य यत्र वासि । अतो नो यज्ञमवसे नियुत्वान्सजोषाः पाहि गिर्वणो मरुद्भिः ' [ऋ० सं० ६ । ४० । ५] ॥

- १५ भरद्वाजस्येयमार्षम् । पृष्ठयस्य पञ्चमेऽहनि मरुत्वतीये रात्रे निविद्वानीये सूक्ते शस्यते [आश्व० श्रौ० ७ । १२] । हे भगवन्निद्र यदि त्वं दिवि द्युलोके पार्ये पारणीये स्थानेऽवस्थितः यदृधक् । पृथग्दिव इत्यर्थः । यद्वा यदि वा स्वे सदनेऽन्तरिक्षलोकेऽवस्थितः । यत्र वासि क्वचिदन्यत्रैव
२० स्थानेऽवस्थितः । को हि तस्वतो वेद तव स्थानं यत्रासीति । किं बहुना । यत्र यत्रास्यवस्थितस्तत आगत्य यज्ञमवसे रक्षसि त्वं नियुत्वान् वायु-
भूत्वा । यस्त्वमेवंप्रभावस्तं त्वां ब्रवीमि । हे गिर्वणः गीःसंभजितः । स हि स्तुतीः संभजति स्तुतिभिर्वा संभज्यते । सजोषाः सहजोषणः सहप्रीतो मरुद्भिः पिवैतं सोममस्मत्प्रत्तम् । एवमेके पृथग्भावोदाहरणमेतामृचं व्याच-
२५ क्षते ॥

१ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. 'इन्द्राभा' ; च. 'इन्द्रोभा' वा. २. घ. ङ. ट. ठ. ड. 'भवत्यौ. ३ ग. 'स्य तु प्रव' ; ज. 'स्य सु प्रव'. ४ ग. 'त्यर्थः । ५ । यदि. ५ ग. ज. यदृधगिति । भर' ; घ. ट. यदृधक् ० मरुद्भिः. ६ क. ख. ङ. ट. ठ. ड. 'धक् यदि ऋधक् पृथ' ; च. 'धक् पृथ' यदि ऋधक्. ७ क. ख. २० घ. ङ. ट. ' त्वं ' नास्ति. ८ क. ख. ग. ज. घ. ङ. ट. गीभिः संभ'.

अपरे पुनर्य एवैव भाष्यकारेण निगमः पठितः 'ऋधगयाः' इति
 तत्रैवैतौ द्वावप्यर्थाविति मन्यन्ते । तथापि दर्श-
 अस्यामृचि यिष्यामस्तस्यामेवार्चि । 'अथापि' अयमृध-
 'ऋधक्' इत्यस्य गिति शब्दः कदाचित् 'ऋधोत्यर्थे' अपि
 द्वावप्यर्थौ दृश्येते 'दृश्यते' । तथा । 'ऋधगया ऋधगुताशमिष्ठाः'
 इति केचित् इत्यस्मिन् मन्त्रे । 'यद्य त्वा प्रयति येज्ञे अस्मि-

न्ने होतारमवृणीमहीह । ऋधगया ऋधगुता-
 शमिष्ठाः प्रजानन्यज्ञमुप याहि विद्वान्' [तै० सं० १ । ४ । ४४ । २ ॥

मैत्रा० सं० १ । ३ । ३८] ॥ समिष्टयजुःषु सौमिकेषु विनियुक्ता
 [मान० श्रौ० २ । ५ । ४] । तत्र चोक्तम् 'एतौ विश्वामित्रो
 यज्ञस्यारणी अपश्यत्' [मै० सं० ४ । ८ । ४] इति । हे भगव-

न्ने यत्प्रयोजनमुद्दिश्य अद्य प्रयति प्रोत्सर्प्येतास्मिन्यज्ञे वयमवृणीमहि वृत्-
 वन्तो होतारं त्वाम् । 'अग्निर्देवो दैव्यो होता' इति श्रूयते [शत० १ । ५
 २ । ५] । किं पुनस्तत्प्रयोजनमिति । कथं नामाल्पमप्यवदानमात्रं द्रुतं
 देवतातृप्तिसमर्थं बहु कुर्यादशान्तमपि च यद्विगुणं यज्ञस्य किञ्चित्छ-
 मयित्वा समृद्धमेव कुर्यादिति । तच्चोभयमपि यथाशास्त्रमेवास्माकं स्वया
 कृतम् । अत इदानीं परिसमाप्त एतस्मिन्यज्ञे प्रत्याभाष्यसेऽस्माभिः । ऋध-
 गयाः । त्वमल्पमपि द्रुतमस्माभिः सैद्धविः ऋधगेव ऋद्धमेव देवतातृप्ति-

अत्र द्वावपि ऋध-
 क्छन्दौ ऋधोत्यर्थौ इत्येके

समर्थं बहु कुर्वन् अयाः । त्वं यागमकार्षीरित्यर्थः ।
 किञ्च ऋधगुताशमिष्ठाः । अपि च यदापि किञ्चि-
 द्विगुणमकार्ष्म भयमस्मिन्यज्ञे तदपि सर्वमेवासा-
 मृद्धं समृद्धं सगुणमेव कुर्वन् पापमस्य यज्ञस्या-

१ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. अत्रै°; च. तत्रैवैतौ द्वा° अ. २ क. ख. घ. झ. ट.
 ठ. ड. अयमेव ऋध°; ग. ज. 'वर्चि' । यथाप्ययं ऋध° । ३ क. ख. घ. झ. ट. ठ.
 ड. 'तद्यथा' नास्ति. ४ ग. मन्त्रे । ५ यद्°. ५ ग. च. ज. घ. ट. यज्ञे इति । २५
 समिष्ट°; ठ. ड. यज्ञे अस्मिन् होतश्चित्त्वो वृणी°. ६ ठ. ड. प्रजानन्विदानुप-
 याहि सोमम् । समिष्ट°. ७ क. ख. विद्वान् स्वाहा । समिष्ट°. ८ च. °मित्रस्यो
 यज्ञस्था°. ९ घ. झ. ट. ठ. ड. 'अग्ने हे चिकित्त्वः (घ. ट. त्विः) कर्मविषयकज्ञा (उ.
 ड. विषयज्ञा°) नवन् यत्प्रयो°; च. °अथत्प्र° हे चिकित्त्वः कर्मविषयकज्ञान-
 वन्°. १० ग. ज. यत् इ°. ११ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. 'सत्' नास्ति; च.
 सत्°. १२ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. वयमेतरिम्°. १३ क. ख. घ. झ. ट. ठ.
 'असमृद्धं' नास्ति; च. असमृद्धं.

शमिष्टाः । स्विष्टकृद्भूषेण अमितवानसि । वस्वभेतदकार्षारस्मकमेतास्मि-
न्यज्ञे तं त्वां ब्रवीमि । एतदेव मयैतेषां कर्तव्यमित्येतद्विद्वान् प्रज्वनन् प्रक-
र्षेण जानन्नस्माकमात्मन उपारै भर्त्ति पुनः पुनः उपयाहि उपागच्छ
यज्ञम् । एवं तावदेकेषाम् ' ऋधगयाः ऋधगुताशमिष्टाः ' इत्येतौ द्वावप्यृध-
५ कच्छन्दावृधोत्यर्थावेव । एतस्मिन्नर्थे ऋधकच्छन्दस्य पृथग्भावार्थत्वे ' अदिन्द्र
दिवि पार्ये ' इत्येतदुदाहरणम् ।

अन्ये पुनमन्यन्ते । ' ऋधगया ऋधगुताशमिष्टाः ' इत्येतयोरेव
ऋधकच्छन्दयोः पूर्वः पृथग्भावार्थ उक्तर ऋधो-
भिन्नार्थान्वित्यपे
१० ततो देवानयाक्षीः । न तेषां देवोऽस्तीत्यभिप्रायः । ' ऋधगुताशमिष्टाः ' इत्येष यथाव्याख्यात एव । पूर्वस्त्वर्थः साधी-
प्रथम एवार्थः यान् यत्र द्वावप्येतावृधोत्यर्थावेव ' ऋधमयाः साधीयान् ऋधगुताशमिष्टाः ' इति । किं कारणम् । ' अथा-
साधीयान् प्यृधोत्यर्थे दृश्यते ' इत्येकमुपन्यस्य भाष्यकारेण
१५ ततोऽयमुपात्ते निगमः ' ऋधगया ऋधगुताशमिष्टाः ' इति । एवं च निरु-
क्तम् । न पुनः पृथक्पूर्वमयाक्षीर्षीर्षुवन्नशमिष्टा इति । तस्माद्वावप्येतावृधो-
त्यर्थान्वित्येतदेव साधीयः ।

' अस्याः (११) इति अस्य (६२) इति च ' एतत्पदद्वयं स्त्रीपुंसविभक्तौ
२० ' अस्या ' ' अस्या ' स्वरकृतप्रतिशेषात्प्रधानाभिधायि वा भवति गुणा-
इत्यनयोर्गौणमुत्स्यार्थ- मिधायि वा । आह । कथमिति । उच्यते । ' उदा-
योर्वाक्ये स्थानं स्वदधत्तं प्रथमादेशे ' । प्रथम इति मुख्यनाम । मुख्यश्च
प्रधानमित्युच्यते । प्रधानं कंचिदर्थमभिदधत्त-
त्पदद्वयमुदात्तं भवति । ' अनुदात्तमन्वादेशे ' ।
२५ प्रधानमर्थमनु यो वर्तते गुणभावेन तस्यैतत्पदद्वयमन्वादेशे वर्तमानमनुदात्तं

१ घ. झ. ट. सोमं यज्ञम्; ठ. ड. ' गच्छसेमं यज्ञम्; च. ' गच्छयज्ञम् ' सोमं.
२ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. पार्ये वदृधमित्ये. ३ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड.
ऋधक पृथगेव कृत्वा; ग. ऋधगेषु व कृत्वा; च. ऋधगेषु च कृ. व पृथगे; ज.
ऋधगेषु व कृ. ४ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. ' एतत् ' नप्रति. ५ च. मुख्यस्य
क. ६ ग. ज. प्रधान इत्तु; घ. झ. ट. ठ. ड. प्रधानमुख्य. ७ ग. अ. ' त्पद-
११ मन्वा; घ. ' त्पद-मन्वा ' इत्य.

भवति । आह । कस्मादेतः पुनरुदात्तं प्रधाने वर्तमानमनुदात्तमप्रधानं इति ।
उच्यते । लोकेऽपि हि यत् ' तीव्रार्थतरम् ' उक्तद्यर्थं प्रधानतरं तत्
' उदात्तम् ' इति प्रसिद्धम् । तद्यथा । उदात्तमेतत्कुलमिति । ' अल्पीयोऽ-
र्थतरमनुदात्तम् ' । अल्पीयसार्थेन यद्युक्तं भवति तदनुदात्तमुच्यते । अप्रधान-
मित्यर्थः । उदाहरणैरेवानयोर्विभागं दर्शयति ।

' अस्या ऊ पु ण उप सौतेयं भुवोऽहेळमानो ररिवो अजाश्व श्रव-

स्यतामजाश्व । ओ पु त्वा ववृतीमहि स्तोमे-

अस्या इत्यस्य भिर्दस्म साधुभिः । नहि त्वा पूषन्तिमन्यं
मुख्यार्थः आघृणे न ते सख्यमपन्हवे' (ऋ० सं० १ ।

१३८ । ४) ॥ परुच्छ्यस्यार्षम् । अतिच्छ-

न्दाः । ' उ ' इति ' सु ' इति ' न ' इति पदानि । अस्या अस्यै
सातये लब्धये । कथं नाम वयमर्थमभिप्रेतं लभेमहीत्येतमर्थमुद्दिश्य हे
पूषन्नस्माकं सुष्ठु उप समीपे भव । त्वयि संनिष्ठे त्वदनुग्रहादेतमर्थं
लभेमहीत्यभिप्रायः । कथं पुनरुपभव । अहेळमानः अक्रुष्यन् । सर्वो
ह्यम्यर्घ्यमानः क्रुध्यतीत्याभिप्रायः । ररिवान् दानवान् । दानाभिप्रायसंयु-
क्तेन चेतसोपभव । अजाश्व अजनाश्व गमनाश्व छागाश्व वा । श्रवस्य-
तामस्माकं धनमिच्छतां भवाजनाश्व । छागाश्वेत्यर्थः । किंच ओ पु त्वा
ववृतीमहि । ' आ ' ' उ ' ' सु ' इति पदानि । आ ववृतीमहि त्वां सुष्ठु
आभिमुख्येनात्मनो वर्तयामहे । केन । स्तोमेभिः स्तोत्रैः । दस्म । हे दस्म
दर्शनीय अथवा दान्त । साधुभिः । शोभनैरित्यर्थः । किंच न हि त्वीमतीत्य
साधुतरां कांचिदप्यन्यामहं देवतां मन्ये हे आघृणे जागतदीते । त्वद्भक्त
एवाहमस्मीत्यभिप्रायः । किंच । न ते तवाहं सख्यं सखिभावं कदाचिद-

१ घ. ट. ठ. ड. °मप्रधानं इति. २ क. ल. घ. झ. ट. ठ. ड. °दार्थप्रधा°;

च. °दार्थे प्रधा° र्थ. ३ च यदुक्तं भ° घु; झ. यदुक्तं. ४ ग. °यति। ५। अस्या°.

५ ग. ज. उप सातये शुव इति । पर°; घ. ट. उप० मपन्हवे. ६ क. ल. च. ड. २५

हेलमा. ७ क. ल. घ. झ. ट. ठ. ड. शुवः भव; च. °मीपे° भव° शुवः. ८ क.

ल. ग. च. ज. झ. ड. °हेलमा°. ९ ग. ज. °वान् अजाश्व दाना°; च °वान् ।

श्रीजीश्वे दाना°. १० ग. ज. ' दस्म ' नास्ति. ११ क. ल. घ. झ. ट. ठ. ड.

त्वा नैव त्वां (ठ. ड. त्वा) दर्शनीयमतीत्य; च. त्वीमती° नैव त्वां दर्शनीय. २६

प्यपन्दुवे । कृतज्ञो ह्यहमित्यभिप्रायः । एवमत्र सातिः प्रधानेति कृत्वा
'अस्याः' इत्येतत्पदमन्तोदात्तम् । अन्तोदात्तमपि च सद्दुदात्तमित्युक्तं
भाष्यकारेणैकदेशस्योदात्तत्वात् ।

५ 'अथ' पुनर्यास्मिन् 'अनुदात्तम्' एतत्पदं गुणभूतार्थाभिधायि
भवति तस्यैष निर्गमः । 'पुनः पत्नीमग्निरदात्तार्थुषा सह वर्चसा ।

दीर्घायुरस्या यः पतिर्जीवाति शरदः शतम् '

६ अस्यामृचि 'अस्य' (ऋ० सं० १० । ८५ । ३९) ॥ सूर्याया
अनुदात्तम् आर्षम् । विवाहे विनियुक्ता (आश्व० गृ० १।

८ । १३) । पित्रा पूर्वमेतां दत्तां सतीं कन्यां

१० पत्नीं पुनरग्निरदात् आयुषा सह वर्चसा अनेन सहैतस्मिन् वैवाहिके
कर्माणि । अग्निसंनिधिसंस्काराद्धि भार्यात्वमुपजायत इत्येतदपेक्ष्य पूर्वदाना-
त्पुनर्दातृत्वमुच्यते । तदेवमस्या दत्ताया एतदाशास्महे योऽस्याः पतिः स
दीर्घायुरस्त्विति । यतो विशेषयन् ब्रवीति जीवातुं शरदः शतमिति ।
शरद्धि दुर्जावा रोगभूयस्त्रात् । अत एवमाशास्यते शरच्छतं जीवत्विति ।

१५ एतस्मिन्मन्त्रे भर्तृकन्यासंयोगे सति भर्तव प्रधानम् । तस्य ह्यायुराशास्यते ।
तस्य लक्षणार्था पत्नी । तस्मात् 'दीर्घायुरस्या यः पतिः' इत्येतदनुदात्तम् ।

निगमप्रसक्तमुच्यते । 'शरत् अस्यां' हि 'शृताः' पक्वाः 'ओष-
धयो भवन्ति' इति । 'शीर्णा आप इति वा' । वर्षासु हि प्रवृद्धानि
स्रोतांसि शरदि विशीर्यन्ते । 'अस्येति' एतत्पदं पुंविषयं षष्ठ्यन्तम्

२० 'अस्याः इति' अनेनैव स्त्रीविषयेण पदेन 'व्याख्यातम्' । यदेवोक्तम्
'उदात्तं प्रथमादेशोऽनुदात्तमन्वादेशे' इति तदेवात्रापि लक्षणमित्य-
भिप्रायः । उदाहरणमात्रं प्रदर्शयते । २५ ।

अस्य वामस्य पलितस्य होतुस्त्वस्य भ्राता मध्यमो अस्त्यश्रः ।

तृतीयो भ्राता घृतपृष्ठो अस्यात्रापश्यं विष्पतिं सप्तपुत्रम् (ऋ०

२५ सं० १ । १६४ । १) ॥ अस्य वामस्य वननीयस्य पलितस्य

१ अ. 'अ' नास्ति. २ ग. गमः । ६४ । पुनः. ३ ग. अ. पत्नीमग्निरदा-
त्तमिति । सूर्यां; घ. ट. पत्नीमग्निरदात् ० शरदः शतम्; ठ. ड. पत्नीमिति । सूर्यां.

४ ग. अ. 'पत्नी' नास्ति. ५ ट. जीवातुं ति; ठ. ड. जीवाति. ६ ग. अ.

प्रधानः. ७ ग. अ. विशीर्यन्ते; अ विच्छिद्यन्ते. शीर्थ. ८ क. ल. घ. क.

१० ट. ठ. ड. पदेनैव; घ. पदेनैव. १ क. ल. ४ [२५]; ग. २७.

पालयितुर्होतुर्द्धातव्यस्य तस्य भ्राता मध्यमो अस्त्यश्नो भ्राता
भरतेर्हरतिकर्मणो हरते भागं भर्तव्यो भवतीति वा तृतीयो भ्राता
घृतपृष्ठोऽस्यायमग्निस्तत्रापश्यं सर्वस्य पातारं वा पालयितारं वा
विश्वपतिं सप्तपुत्रं सप्तपुत्रं सर्पणपुत्रमिति वा सप्त सुप्ता संख्या
सप्तादित्यरम्भय इति वदन्ति । ५६ ।

५

अस्य वामस्येति । अस्यवामीयमेवेदं सूक्तम् । दीर्घतमस आर्षम् ।

तार्तीयसवने महाव्रते वैश्वदेवे शस्त्रे शस्यते

अत्र प्रथमार्धे (ऐ० आ० ५ । ३ । २) । अस्य सूर्यस्य

‘अस्य’ उदात्तं वामस्य वननीयस्य स्तुतिभिः पलितस्य पाल-

द्वितीयार्धेऽनुदात्तम् यितुः । अयं हि सर्वमेवेदं जगत्पालयति ।

१०

होतुः हातव्यस्य आह, नार्हस्य । आह । अर्ष्यं

किमिति । उच्यते । योऽयमेवंलक्षणस्तस्य भ्राता भागहर्ता भर्तव्यो वा

उदकेन मध्यमो मध्यमस्थानः अस्ति विद्यते । कतमः । योऽयम् अश्वः

अशनो व्यापनः । वायुरित्यर्थः । स हि शुलोकादादित्येनोदकेन भ्रियते

हरति चोदकं शुलोकात् । तृतीयः अर्ष्यं वायोर्भ्राता हविर्भागहर्ता वा ऐ-

१५

न्द्राग्ने हविषि संस्तुतौ वा । घृतपृष्ठो घृतेन स्पृष्ट आउयस्पृष्टः अयमेवाग्निः

पृथिवीस्थानः सहस्त्रिणो वायोः । सर्वस्माद्धि वायुर्बलवान् । अथवा

सहस्रमस्य नियुक्तमश्वानामस्तीति सहस्री वायुः । ‘आ नो नियुञ्जिः

शतिनीभिरध्वरं सहस्त्रिणीभिः’ (ऋ० सं० १ । १३५ । ३)

इति हि श्रूयते वायव्ये मन्त्रे । वायुरादित्योऽग्निरित्येवं परिसंख्याय

१०

वायोस्तृतीयोऽग्निर्भवति । वायुरपि च ज्योतिरेव । ‘वायुना ज्योतिषा’

इति ह्यं विज्ञायते । तत्रैतस्मिन्नेधा विभक्ते ज्योतिषि प्रधानत्वेनैत-

मेवाहमपश्यमिति । विश्वपतिं विश्वस्य सर्वस्य जगतः पालयितारम् । कत-

मम् । य एष सप्तपुत्रः सूर्य एतमेवाहमत्र प्रधानत्वेनापश्यमिति । एवमेतस्मि-

न्मन्त्रे सूर्यः प्रधानः सूक्ते सूर्याधिकारात् । तस्मात् ‘अस्य वामस्य इत्येपः

१५

१ क. ख. छ. त. ‘पृष्ठो अस्या.’ २ क. ख. ५ (२६); छ. त. २८; द.
६. ३ क. ख. घ. झ. ट. वामस्य००सप्तपुत्रम्; ग. ज. वामस्य पलितस्येति ।
अस्य. ४ च. ‘सवनीये. ५ ग. ज. ‘दैवशस्त्रे. ६ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड.
तस्य; च. ‘अस्य’ त. ७ घ. ट. ठ. ड. कतमश्वः अशनो. ८ घ. ट. बोदकं; ठ.
ड. ‘हरते बोदकं. ९ ठ ड. सहास्रिणीभिरुपयाहि यज्ञमिति श्रू. १० घ. ट. ठ.
ड. हि.

- ‘ अस्य’शब्दोऽन्तोदात्तः । वायुरत्राप्रधानम् । तस्मात् ‘तृतीयो भ्राता घृत-
पृष्ठो अस्य’ इत्येषः ‘अस्य’ शब्दोऽनुदात्तः ।
स्वरभेदे कारणम् एषमेकस्मिन्मन्त्र उदात्तानुदात्तावेतौ ‘अस्य’शब्दौ
प्रधानाप्रधानविषयावित्येकमंबोदाहरणम् । आह ।
- ५ ‘तृतीयो भ्राता घृतपृष्ठो अस्य’ इत्यनेन ‘अस्य’ शब्देन सूर्य एव
कस्मान् संबध्यते । अपि च तृतीयशब्दस्य प्रकृतानुक्रमविरोधेनैवमेव
सुखतरा^१ योजना भविष्यति । उच्यते । ‘अस्य
अनेन द्वितीय- वामस्य’ इत्येतदन्तोदात्तं पदम् । इतरदन्यत् ।
‘अस्य’पदेन सूर्य- ‘तृतीयो भ्राता घृतपृष्ठो अस्य’ इति समान-
१० स्य निर्देशो न भवति रूपमेव सत्पूर्वेणानुदात्तमिति स्वरकृताद्विशेषादर्थ-
यस्मात्स्वरकृताद्विशे- कृतेनापि विशेषेण भवितव्यमित्यप्रधानार्थाभिधा-
यादर्थकृतेनापि वि- यितौविशेषः प्रतीयते । आदित्यसंस्तवाःसूक्ते
शेषेण भवितव्यम् वायुश्चात्राप्रधानः प्रकृतादादित्यात् । तस्माद्वायुवि-
षयभेदेदम् ‘अस्य’ इति द्वितीयपदमनुदात्तं
१५ संपद्यते । अतः सुतरामुपपन्नं भवति ‘उदात्तं प्रथमादेशेऽनुदात्तमन्वादेशे’
इत्यत्र प्रथमादेशान्वादेशशब्दाभ्यां प्रधानाप्रधानावुच्येते इति ।
- अन्धे तु मन्यन्ते । प्रथमादेशो नाम प्रारम्भः । तत्र यद्वर्तते तदुदात्तं
भवति ‘प्रधानार्थतरमुदात्तम्’ इत्यनेनैव लक्षणेन । तद्यथा ‘अस्या ऊ
षु णः’ ‘अस्य वामस्य’ इति । अन्वादेशो
२० ‘उदात्तं प्रथमा- नामार्थपदस्य पश्चादादेशः । तत्र वर्तमानमनुदात्तं
देशेऽनुदात्तमन्वादेशे’ भवति । ‘पदात्परस्य निघातो भवति’ इति हि
इत्यस्यान्यो व्याख्या- लक्षणविदोऽपि भ्रुवते । तर्धानुदात्तत्वेनैव लक्षणे-
मार्गः नाल्पीयोऽर्थतरमप्रधानार्थतरं भवति । तद्यथा ।
‘दीर्घायुरस्या यः पतिः’ ‘तृतीयो भ्राता घृत-
२५ पृष्ठो अस्य’ इति ।

१ ग. च. ज. °पृष्ठोऽस्ये°. २ क. ख. ग. ज. घ. झ. ट. ठ. ड. °कस्मिन्ने-
षास्मिन्मन्त्रे°. ३ च. °सुखतरा° रा. ४ क. ख. ग. च. ज. घ. ट. पुस्तकेषु विरामो
नास्ति. ५ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. °धाधिना वि°. ६ क. ख. घ. ट. ठ. ड.
°मुदात्तत्वेनैव ल°; ग. च. ज. °मुदात्तमित्यनेनैव ल°. ७ क. ख. ग. ज. घ. ट. ठ.
ड. °नामान्यस्य; च. नामा°स्य° न्य. ८ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. तच्चानु°; च.
२१ तर्था° धा.

आह । कथं सप्तमपुत्र आदित्य इति । उच्यते । 'सप्तमो ब्रह्मावां दित्यः पुत्रः' इत्येवमैतिहासिका मन्वन्ते । ब्राह्मणेऽपि च आदित्यः कथं 'मृतमितैरमाण्डमवापयत (मैत्रा० सं० १ । ६ । १२) तस्मिन्नादित्यः सप्तम इन्द्रोऽष्टमः' इति है विज्ञायते । अथवा सप्तसंख्याका युक्ता अस्य रश्मयः पुत्राः तेनासौ सप्तपुत्रः । अथवा नैव संख्याभिप्रायमेतत्सप्तपुत्र इति । आह । कथं तर्हीति । उच्यते । 'सर्पणपुत्रमिति' एवम् । सर्पणा हि तस्य रश्मयः । मुहुर्तमप्यनवस्थायिनो यस्य पुत्राः सोऽयं सप्तपुत्रः । 'सप्त सूत्रा संख्या' षड्भ्यः सकाशात् । एवं सप्तसंख्योपेताः सर्पणक्रियायोगिनो वैत एव 'आदित्यरश्मयः' अस्यादित्यस्य पुत्राः 'इति' मन्त्रविदो मन्यन्ते । यथा चायं सप्तभिः सर्पणैर्वा रश्मिभिर्युज्यते तथेयमपरा ऋगेतस्मिन्नेव सूक्ते ॥ २६ ॥

सप्त युञ्जन्ति रथमेकचक्रमेको अश्वो बहति सप्तनामा । त्रिनाभि चक्रमजरमनवै यत्रेमा विश्वा भुवनाधि तस्युः (ऋ० सं० १ । १६४ । २) ॥ सप्त युञ्जन्ति रथमेकचक्रमेकचारिणं चक्रं चकतेर्वा चरतेर्वा क्रामतेर्वैको अश्वो बहति सप्तनामादित्यः सप्तास्मै रश्मयो रसानभिसंनामयन्ति सप्तैनमृषयः स्तुवन्तीति वेदमपीतर-आमैतस्मादेवाभिसंनामात्संवत्सरप्रधान उत्तरोऽर्धर्चस्त्रिनाभिचक्रं त्र्ययुतः संवत्सरो ग्रीष्मो वर्षा हेमन्त इति संवत्सरः संवसन्तेऽस्मिन् भूतानि ग्रीष्मो ग्रस्यन्तेऽस्मिन् रसा वर्षा वर्षत्यासु पर्जन्यो हेमन्तो हिमवान् हिमं पुनर्हन्तेर्वा हिनोतेर्वाजरमजरणधर्माणमनवमप्रत्युत-मन्यस्मिन्यत्रेमानि सर्वाणि भूतान्यभिसंतिष्ठन्ते तं संवत्सरं सर्वमात्राभिः स्तौति । पञ्चारे चक्रे परिवर्तमान इति पञ्चर्तुतया पञ्चर्तवः संवत्सरस्येति च ब्राह्मणं हेमन्तशिशिरयोः समासेन पर्द्धर आहुरर्पितमिति षड्भूतयाराः प्रत्युता नाभौ षट् पुनः सहतेः । द्वादशारं

१ क. ल. व. ट. ड. मृतमितैरमाण्ड°; ग. ज. मृतमितैरमाण्ड°; मृत-मितैरण्ड° वि. २ ग. ज. 'ह' नास्ति; च. इति विशापयति° यते. ३ क. ल. ५ (२६); ग. षट्; ठ. ड. °मन्यन्ते । इति निरुक्तटीकायां ऋतुर्थाध्याये षड्विंशतिः खण्डः; इतरेष्वङ्को नास्ति. ४ छ. त. द. पञ्चर्तुतायाः. ५ छ. त. द. °शिशिरसमासेन. ६ क. ल. छ. त. द. ड. षट्. ७ क. ल. षड्भूतु°; छ. त. द. षड्भूतुताया अराः°.

- नहि तज्जराय । द्वादश प्रथयश्चक्रमेकमिति मासानां मासा मा-
नात्प्रधिः प्रहितो भवति । तस्मिन्त्साकं त्रिंशता न शङ्कन्वोऽर्पिताः
षष्टिर्न चलाचलासः । षष्टिश्च ह वै त्रीणि च शतानि संवत्सरस्या-
होरात्रा इति च ब्राह्मणं समासेन । सप्त शतानि विंशतिश्च तस्थुः ।
५ सप्त च वै शतानि विंशतिश्च संवत्सरस्याहोरात्रा इति च ब्राह्मणं
(ऐ० आ० ३ । २ । १) विभागेन विभागेन ॥ २७ ॥
इति चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

- ‘ सप्त युञ्जन्ति रथमेकचक्रमिति । सप्तसंख्योपेताः सर्पणा वा
१० युञ्जन्ति योजयन्त्यात्मना रश्मयो रथं रंहणमादि-
आदित्यस्य सप्त- ल्यम् । उद्यनेव ह्यसावादित्यो रश्मिभिः युज्यते
रश्मित्त्ववाचिनी ऋक् रंहणश्चासौ मुहूर्तमप्यनवस्थायित्वात् । एकचक्रम्
एक एव ह्यसावन्तरिक्षे चरति । इतराणि अयोर्तीषि
नाशयत्येव स्वेन तेजसा प्रकाशेन । एकोऽश्वः । एक एवाश्वः अशानो व्यापनः
१५ सर्वभूतानां वहति गच्छति सप्तनामा सप्तस्तुतिः । सप्तपुत्र इत्येवमाद्याः
सप्तसंख्यायुक्तोः स्तुतयोऽस्य । अथवा ‘ सप्तास्मै रश्मयो रसानभिसं-
नामयन्ति ’ एतस्मिन्मण्डल इति सप्तनामा । अथवा ‘ सप्तै-
नमृषयः ’ नमन्ति ‘ स्तुवन्तीति वा ’ सप्तनामा । ‘ इदमपीतरत् ’
शब्दनामैतस्मादेवाभिसंनामात् । तदपि स्वमर्थं प्रत्यर्थयितुं क्रियापदस्य
२० वा गुणभावेनाभिमुख्येन संनमति । स एवंलक्षण एकचारी व्यापनः सप्त-
नामा सर्पणैः सप्तभिर्वा रश्मिभिर्युक्तो यदा बहल्युदयादारम्य यावदस्तमिति
तदैवं बहन्किमभिनिर्वर्तयतीति । उच्यते । त्रिनाभिचक्रमजरमनर्वम् ।
त्रिनाभिसंयुक्तं कालचक्रं चकनधर्मि । चकनं चलनमुच्यते । चरणधर्मि
क्रमणधर्मि वा । अजरमर्जरणधर्माणम् । अनर्वमप्रत्यृतमन्यस्मिन् । अनाश्रि-
२५ तमित्यर्थः । त्रिनाभिचक्रम् । ‘ ज्युतुः ’ हि ‘ संवत्सरो ग्रीष्मो वर्षा हेमन्त
इति ’ अनेन ऋतुप्रैर्विभागेन । एतदेवास्व त्रिनाभित्वमभिप्रेतम् ।

१ क. ख. ६ (२७;) छ. त. २९; द. ७. २ लिखितपुस्तकेषु ‘ इति०
पादः ’ नास्ति. ३ क. ख. घ. झ. ट. युञ्जन्ति रथ० भुग्नाधितस्थुः । त; ड.
ड. युञ्जन्तीति । सप्तसंख्यो. ४ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. ‘ संख्याकाः; च. संख्या-
युक्तोः. ५ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. ‘ वा ’ नास्ति. ६ च. प्रत्यापयितुं. ७ च.
क्रमणं. ८ घ. च. ज. ‘ जरमरणध ’. ९ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. ‘ प ’
३२ नास्ति.

ऋतुभिर्द्धौ संवत्सरो नष्टते । संनष्टत इत्यर्थः । संवत्सरप्रधान उत्तरोऽ-
 र्धर्चो नादित्यप्रधानः । 'संवत्सरः संवत्सग्न्यस्मिन्'
 संवत्सरप्रधान इति प्रसक्तानुप्रसक्तम् । समस्तानि हि 'भूतानि'
 उत्तरोऽर्धर्चः एतस्मिन् संवसन्ति । मैथुनाभिप्रायो वा स्यात्सं-
 वासः । ' ग्रीष्मो प्रस्यन्तेऽस्मिन् रसाः ' ५
 सूर्येण । ' वर्षा वर्षत्यासु पर्जन्यः ' । तदेतत्प्रत्यक्षमेव । ' हेमन्तो
 हिमवान् ' । तत्र हिमं बहु भवति । 'हिमं पुनर्हन्तेर्वा ' । तद्धि हन्त्यो-
 षधिवनस्यैतीन् । ' हिनोतेर्वा ' तर्पणार्थस्य । तेन हि पुष्यन्ति यवादयः ।
 गमनार्थस्य वा हन्तेः । तद्धि गमयति क्षयं भूतानि । अजरं तत्संवत्सर-
 चक्रमजरणधर्मि । न हि संवत्सरस्य जरा नाम धर्मोऽस्ति । अनर्ब च १०
 तत् । अप्रयृतम् अप्रतिगतमनाश्रितमन्यत्र क्वचित् । आह । यत्र किमि-
 ति । उच्यते । यत्र यस्मिन्निमानि विश्वा विश्वानि भुवनानि भूतानि अधि
 उपारि तस्थुः अभिसंतिष्ठन्ते । आश्रितानि विनाशमुपयान्ति । विनाशोऽपि
 हि संस्थोच्यते । संस्थितः पिता ममेत्युक्तं मृत इति गम्यते । तदेवंलक्षणं
 त्रिनाभि कालचक्रमजरं य आदित्योऽभिनिर्वर्तयति यच्चेदमभिनिर्वर्त्यते १५
 कालचक्रं तदेतदुभयमप्यहं स्तौमीत्येवमस्य मन्त्रस्य पूर्वोऽर्धर्च आदित्यप्रधान
 उत्तरः संवत्सरप्रधानः ।

आह । कथं गम्यते संवत्सरप्रधान उत्तरोऽर्धर्च इति । न हि संव-
 त्सरग्रहणमत्रास्ति । उच्यते । त्रिनाभिचक्रमित्येतस्माद्दंतुसंबन्धात् । आह ।
 एतदपि विशेषलिङ्गमत्र नास्त्येव । अत्र न २०
 संवत्सरप्रधानत्वे ऋतवो नाभिशब्देनोच्यन्त इति । तस्मादेतदध्य-
 प्रमाणम् युक्तमेवेति । उच्यते । य एष पूर्वस्मिन्नर्धर्चे
 प्रकृतेन सूर्येणाभिनिर्वर्त्यते संवत्सरो यस्मिंश्च
 सर्वाण्येतानि भूतान्यभिसंतिष्ठन्ते तमेतं संवत्सरमुत्तरस्मिन्नर्धर्चे प्रकृत्य मन्त्र-

१ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. ' असौ ' नास्ति. २ क. ख. घ. ङ. ट. १५
 ठ. ड. तत्र हि बहु भवति हिमम्. ३ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. °तीन् प्रकुराते ।
 हि°; च. °तीन् । हि° प्रकृतिः. ४ घ. ट. ठ. ड. वा हस्य वा हन्तेः°. ५ ठ.
 ड. अनाश्रितानि. ६ च. श्वी ममे° पिता. ७ क. ख. घ. ट. ठ. ड. °स्मावनुर्ब°.
 ८ क. ख. ग. ज. घ. ङ. ट. ठ. ड. त्रय ऋत°; च. अर्धे नै° त्रय. ९ क. ख. घ.
 ट. ठ. ड. अस्मिंश्च. १६

दृक् त्रिनाभिक्रमित्येषमाद्याभिः ' सर्वमात्राभिः ' सर्वैस्वयवैः ' पञ्चारे चक्रे ' षडरे ' त्रीणि शतानि षष्टिश्च ' सप्त शतानि विंशतिश्च ' इत्येवंप्रकारैः ' स्तौति ' । तस्मात्सूक्ते संवत्सरस्यावयवस्तुतिप्रायदर्शनादिहापि त्रिनाभिशब्द ऋतुविषय इत्युपपद्यते । षण्णामृतूनां द्वौ द्वाष्टतू समानस्वभावा-
 ५ वित्यनेनाभिप्रायेण त्रित्वम् । अथैवमुक्त्वा ' तं संवत्सरं सर्वमात्राभिः स्तौति ' अधुना यथैतं सर्वमात्राभिः स्तौति तथोपपादयति ।

पञ्चारे चक्रे परिवर्तमाने तस्मिन्ना तस्थुर्भुवनानि विश्वा । तस्य
 नाक्षस्तप्यते भूरभारः सनादेव न शीर्यते स-
 ' पञ्चारे चक्रे ' नाभिः ' [ऋ० सं० १ । १६४ । १३]
 १० इत्यत्र पञ्चर्तुतया संव- ' इति पञ्चर्तुतया ' संवत्सरस्य स्तुतिः ।
 त्सरस्य स्तुतिः पञ्चारे चक्रे । ऋतवोऽञ्जारत्वेनाभिप्रेताः ।
 परिवर्तमाने परिगृह्येदं सर्वं जगद्वर्तमाने । आह ।
 किमिति । उच्यते । तरिमन्नातस्थुः । तस्मिन्नावस्थितानि उपर्यधिरूढानि ।
 कानि । भुवनानि भूतानि विश्वानि सर्वाणि । कालचक्रे हि सर्वमेवेदं
 १५ जगदधिरूढं वैश्वमीति । अथैवमतिमहतापि सर्वभूतचक्रेणाक्रान्तस्य काल-
 चक्रस्यैवमपि भूरभारो बहुभारः सन्नैवायमक्षः संवत्सराख्यस्तप्यते । न
 संतापयति । नौपयास्यतीत्यर्थः । अपि च सनादेव चिरंतन एव
 सोऽक्षस्तथापि न तप्यते न वा ततोऽपि सन्सहसैव विशीर्यते नश्यति ।
 आह । यद्यक्षो न तप्यते शीर्यते वा किमेवमतिबलीयसाक्षेण घृष्यमाणा
 २० नाभिस्तप्यते शीर्यते वेति । नेत्युच्यते । सनाभिरक्षो न शीर्यते न तप्यते ।
 नाभिरादित्य एवाभिप्रेतः । आह । कथमेतद्गम्यते ' पञ्चारे चक्रे ' इत्यत्र अर-
 शब्देन ऋतवोऽभिप्रेता इति । न ह्यत्र विशेषलिङ्गमृतूनामरत्वेऽस्ति । अपि
 च षडृतवैः प्रसिद्धा इह च पञ्चार इति श्रूयते तस्मादनुपपन्नमिति । उच्यते ।
 सूक्ते संवत्सरस्यावयवस्तुतिप्रायदर्शनादुपपद्यते । ' पञ्चर्तवः संवत्सरस्येति
 २५ च ब्राह्मणम् । हेमन्तशिशिरसमासेन ' । एकत्वेनेत्यर्थः । तस्मादुपपद्यत
 एयं पञ्चत्वमृतूनामरत्वं चावयवस्तुत्यभिसंबन्धादिति ।

१ १ म. ज. 'वर्तमान इति । पञ्च'; व. ड. 'वर्तमाने० शीर्यते सनाभिः. २ च.
 'तुताया. ३ क. ल. व. ड. ड. उ. विश्वा विश्वानि. ४ ठ. ड. ब्रह्मीति. ५
 क. ल. व. म. ड. ड. उ. नापि संतापं यास्य'; च. नापि' पि संतापं. ६ क.
 १० ल. प. म. ड. ड. उ. अतः ५५.

‘पञ्चपादं पितरं द्वादशाकृतिं दिव आहुः परे अर्धे पुरीषिणम् । अयेमे
 अन्य उपरे विचक्षणं सप्तचक्रे षडैर आहुरर्पितम्’
 अत्र षडनुतया (ऋ० सं० १ । १६४ । १२] ॥ ‘षडैर
 संवत्सरस्य स्तुतिः आहुरर्पितमिति षडनुतया ’ संवत्सरस्य स्तुतिः ।
 पञ्चपादं संवत्सरम् । ऋतवो हि संवत्सरस्य पादाः । ५
 तैरसौ पतति गच्छति । पितरं पालकं सर्वभूतानामुत्पादयितारं वा । द्वाद-
 शाकृतिं द्वादशमासप्रविभक्तविग्रहम् । ‘द्वादश मासाः संवत्सरस्य’ इति
 च ब्राह्मणम् । दिवे द्युलोकस्य परे परमेऽर्धे स्थाने योऽयमवस्थित आदित्य
 एतस्मिन्पञ्चपादं पितरं द्वादशाकृतिं पुरीषिणम् उदकवन्तं संवत्सरम्
 अर्पितमाहुः अविशेषेणान्ये ब्राह्मणाः । ‘तस्मात्सर्वं ऋतवो वृष्टिमन्तः’ इति १०
 ह विज्ञायते [मैत्रा० सं० ३ । १ । ५] । तस्मात्संवत्सरस्योदकवन्त-
 मुपपद्यते । अथ पुनरिमेऽन्ये य एते उपरे उपर्यवस्थिताः सप्त ऋपय एते
 विचक्षणं विविधानां सर्वभूतकर्मणां द्रष्टारमेतमादित्यं चक्रे षडरे एतस्मिन्
 संवत्सराख्ये अर्पितमाहुः । अथवा सप्तचक्र आदित्यः । स हि सप्तभीर-
 त्रिमभिश्चकते दीप्यते । ‘सप्तचक्रे’ इत्येकं पदं तस्मादेवमपि भवति । एव- १५
 मेके संवत्सरमादित्यप्रविष्टमाहुः । अपरे पुनरादित्यं संवत्सरप्रविष्टमिति ।
 एष समस्तार्थः । एवमेतस्यामृच्यादित्यसंवत्सरौ संस्तुयेते । वक्ष्यति हि
 ‘चन्द्रमसा वायुना संवत्सरेणेति संस्तवः’ [निरु० ७ । ११] । संव-
 त्सरस्य चक्ररूपकेण नाम्यादिभिः स्तुतिरूपपद्यते । ‘अराः प्रत्यृता नामौ’ । २०
 प्रतिगता इत्यर्थः । षट् पुनः सहतेः । ते हि पञ्चसंख्यामभिभूय वर्तन्ते ।
 ‘द्वादशारं न हि तज्जराधै’ ‘द्वादशप्रधयश्चक्रमेकमिति’ ‘मासा-
 नाम्’ एतौ पादौ भवत इति वाक्यशेषः । ‘द्वादश प्रधयश्चक्रमेकं त्रीणि
 नभ्यानि क उ तच्चिकेत । तस्मिन्साकं त्रिंशता न शङ्कवोऽर्पिताः पष्टिर्न
 चलाचलासः’ [ऋ० सं० १ । १६४ । ४८] ॥ ‘म.सा मानात्’ ।

१ ग. ज. पितरमिति । षडर आहुः; घ. ट. पितरं० रमितम्. २ क. ख. घ. ६५
 झ. ङ. षडर; च. षडर. ३ क. ख. घ. झ. ङ. षडर; ग. च. ज. षडर. ४ क.
 ख. ग. च. ज. षडनु०; घ. झ. ङ. षडनु०. ५ च. ‘पालकं’ नास्ति. ६ च.
 ‘दयितुं वा’ तारं. ७ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. ‘रे तस्मिन्; च. एतस्मिन्. ८
 ग. ज. प्रतिष्ठं. ९ क. ख. ग. घ. झ. ट. ठ. ड. ‘सं’ नास्ति; च. सं. १०
 क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. रूपेण. ११ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. जरापेति दा०.
 १२ ग. च. ज. ‘मेकमिति । मासा’; घ. ट. ‘मेकं० न चलाचलासः. १३

- भीयते हि तैः संवत्सरः । 'प्रधिः प्रहितः' । प्रश्लेष्य चक्रे निहितः
 ' भवति ' । गण्डपृष्ठः प्रधिरित्युच्यते । द्वाद-
 अत्र द्वादशमास- शप्रथमो मासाख्याः संहताः सन्तश्चक्रमेकं भवति ।
 त्वेन षष्ट्यधिकत्रि- तत्र च पुनस्त्रीणि नभ्यानि फलकानि भवन्ति ।
 ५ शतदिवसत्वेन च त्रयै ऋतवो ग्रीष्मो वर्षा हेमन्त इति । यदेतदे-
 वलक्षणं चक्रं क उ तश्चिकेत । कस्तु तद्यार्धौ-
 ल्येन विजानाति । तस्मिंश्चक्रे साकं सह त्रिंशता न शङ्खयोऽर्पिताः ।
 त्रिंशतान्यहोरात्राणि शङ्खव इवार्पिताः । षष्टिर्न षष्ट्यधिकानि त्रीण्यहोरा-
 त्रशतानि शङ्खव इवार्पितानि प्रक्षिप्तानि । द्वितीयो नकारः समुच्चयार्थे ।
 १० चलाचलासः चलान्यचलानि च । चलान्यनवस्थापित्वात् । अचलान्यहो-
 रात्रात्मभावं न मुञ्चन्ति । आह । कथं गम्यते अहोरात्राप्येतानीति । उच्यते ।
 संवत्सरस्तुतिप्रायसंबन्धाच्च । ' षष्टिश्च ह वै त्रीणि च शतानि संवत्सर-
 स्याहोरात्रा इति च ब्राह्मणम् । समासेन ' । अहोरात्रयोरेकत्वेनेत्यर्थः ।
 ' द्वादशारं नहि तज्जरीथे वर्धति चक्रं पारि द्यामृतस्य । आ पुत्रा
 १५ अग्ने मिथुनासो अत्र सप्त शतानि विशतिश्च तरथुः ' (ऋ० सं० १ ।
 १६४ । ११) ॥ न हि तज्जरीते । किं तर्हि । अन्यानि भूतानि जरयित्
 वर्धति चक्रं पुनःपुनर्वर्तते । पारि द्यां परिगृह्य द्यां च पृथिवीं च ततो वर्धति ।
 ऋतस्य उदकस्य संपूर्णम् । अथवा ऋतस्य आदित्यस्य स्वभूतम् । अथवा
 ऋतस्य यज्ञस्याङ्गभूतम् । आतरथुः पुत्रा एतस्मिंश्चक्रे मिथुनाः । इन्द्रा
 २० इत्यर्थः । कस्य । अग्ने । अग्निशब्दोऽस्मिन्मन्त्रे संबोधनान्तः षष्ट्या विपरि-
 गम्यतेऽग्नेः पुत्रा आतरथुरिति । अग्निश्चात्रादित्य
 अत्र द्वादशमास- एवाभिप्रेतः । तस्याहोरात्राप्येव पुत्रत्वेनोच्यन्ते
 त्वेन विशत्यधिकस- तत्कृतत्वादहोरात्राणाम् । आह । कियन्तस्ते पुत्रा
 सशताहोरात्रत्वेन च इति । उच्यते । सप्त शतानि विशतिश्च । ब्राह्मण-
 २५ मापि चैतस्मिन्नर्थे भवति । ' सप्त च वै शतानि
 विशतिश्च संवत्सरस्याहोरात्रा इति च ब्राह्मणमहोसत्रयोर्विभागेन विभा-
 गेन ' इति । एवमेतास्मिन्सूक्ते संवत्सरं ' सर्वमात्राभिः ' सर्वैरवयवैः

१ ट. ड. गण्डपृष्ठः. २ ट. ड. तत्र. ३ क. ख. धार्यतो; घ. झ. ट. ड. ड.

४ धार्यतो; च. ० धार्यते ० र्भ्यतो. ४ क. ख. घ. झ. ट. चलानि च अच. ५

म. च. ज. ० रायेति ० न; घ. ट. ० राय०श्च तरथुः. ६ म. च. ज. जरयत्. ७ क.

ख. घ. झ. ट. ' सं ' नास्ति. ८ म. ' च ' नास्ति; च. इति ० यां ० च. ९ घ. ट.

३२ 'विभागेन' सङ्ख्येव

‘स्तौति’ । तस्मादुपपद्यते ‘सप्त युञ्जन्ति’ इत्येतस्यामृचि संवत्सर-
प्रधानस्त्रिणाभिचक्रमित्येषोऽर्धर्चः । तदेतत्सर्वमपि सप्तपुत्रसर्पिणुपुत्र-
मित्येतस्मात्प्रदात्मसक्तानुप्रसक्तमुक्तम् । प्रकृतमिदानीं वर्णयिष्यामः । किञ्च
पुनः प्रकृतम् । ऐकैपदिकसमाम्नायव्याख्यानम् । तत्र यदुक्तं तदुक्तमेवं
यदनुक्तं तद्वक्तव्यमितीदमारभ्यते ‘सस्त्रिमिन्दस्वरणे नदीनाम्’ इति ॥२७॥ ५
नवमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

इति जम्बूमार्गाश्रमवासिन आचार्यभगवद्गुरुरस्य कृतौ ऋज्वर्यायां
निरुक्तटीकायां नवमोऽध्यायः समाप्तः ।

३०
एकार्थकोनुवयैः सुपर्णायदिन्द्रजुष्टोदंभूनाः संर्मासपन्तीर्विरेणमर्ह-
त्वातितेउसक्तुमिबत्तसूर्यस्येन्द्रेणैसमीर्मान्तैः कार्याणानः कनीनेके
बोपोर्धैदशिसुवितेविश्यामदेवोन आंध्यायामेदितिरदितिरुपैस्माश्चैर्
स्यवार्मैस्यसप्तयुञ्जन्ति सप्तविंशतिः ।

इति निरुक्ते पूर्वषष्टे चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ।

१ ग. ज. °पुत्रसर्पणमित्ये°; च. °पुत्रं सर्पणमित्ये° पुत्र. २ ग. ज. एक-
पदि°. ३ च. °स्यातम्. ४ क. ख. ६ (६७); ग. २९; इतरेष्वहो नास्ति. ५
ग. इति चतुर्थः पादः; च. ज. उ. ड. ‘नष...पादः’ नास्ति. ६ घ. ट. नवमा-
ध्यायश्च समाप्तः श्रीमज्जम्बूमार्गाश्रमवासिनो भगवद्गुरुरङ्कतवृषो; झ. नवमाध्यायश्च
समाप्तः°. ७ ब. °रुक्त्वचौ टी;° ट. ड. टीकायां निवण्डुग्वाध्यायसहनवमोऽध्यायः २०
समाप्तः । समाप्तश्चतुर्थः ष. दः. ८ ग. ‘समाप्तः’ नास्ति; च. °माप्तः । चतुर्थः
पादः समाप्तः; ज. °माप्तः । चतुर्थः पादः. * इयं खण्डशृङ्खला छ. त. व. पुस्तकेषु
नास्ति. ९ छ. इति. नै. पू. च. यः; घ. ‘समाप्तः’ नास्ति; ड. ड. ‘इति निरुक्तपूर्व-
षट्के चतुर्थोऽध्यायः’ इदं सङ्खलायाः प्राग्बर्तते; छ. त. इति चतुर्थोऽध्यायः
समाप्तः (छ ‘समाप्तः’ नास्ति); व. इति नैरुक्तस्य चतु°. २५

अथ पञ्चमाध्यायस्य

प्रथमः पादः ।

ॐ३म् सस्मिन्मिन्द्राक्षरणे नदीनाम् । संस्मार्तं मेघम् । वाहि-
 ष्टो वां हवानां स्तोमो दूतो हुवभरा । बोळ्हुतमो कानानां स्तोमो ५
 दूतो हुवभरौ नरा मनुष्या नृत्यन्ति कर्मसु दूतो जवतेर्वा द्रवतेर्वा
 चारयतेर्वा । दूतो देवानामसि मर्त्यानामित्यपि निगमो भवति ।
 वावन्नानो वष्टेर्वा वाइयेतर्वा । सप्त स्वसूररूपीर्वावन्नान इत्यपि
 निगमो भवति वार्यं वृणोतेरथापि चरतमम् । तद्द्वार्यं वृणीमहे
 चरिष्ठं गोपयत्यम् । तद्द्वार्यं वृणीमहे बर्षिष्ठं गोपायितव्यं गोपौयि- १०
 चारो युयं स्थ युष्यभ्यमिति वान्ध इत्यन्ननामाध्यानीयं भवति ।
 आर्धमेभिः सिञ्चता मद्यमन्धः । आसिञ्चतामत्रैर्मेदनीयमन्धोऽ-
 मत्रं पावममा अस्मिन्नदन्त्यमा पुनरनिर्मितं भवति पात्रं पाना-
 न्तमोऽप्यन्ध उच्यते नास्मिन्ध्यानं भवति न दर्शनमन्धतम
 इत्यभिभाषन्तेऽयमपीतरोऽन्ध एतस्मादेव । पश्यदक्षणात्त विचे- १५
 तदन्ध इत्यपि निगमो भवति ॥ १ ॥

‘सैस्मिन्’ (निघ० ४ । २ । १) इत्यनवगतम् । अर्धाप्रतीति-
 रप्यनवगम इत्युच्यते । लक्षणासंपन्नेः संस्कारः खल्वप्यधिज्ञानमित्युच्यते ।
 तत्रैवं सति क्वचित्प्रकृत्यादेः संस्कारस्यानवगमः २०
 अनवगमस्य क्वचिदर्याप्रतीतिरेव क्वचिदुभयस्याप्यनवगमो
 प्रकाराः यथास्मिन्नेव सस्मिमिति । न विज्ञायते किमप्युक्तं
 भवति । प्रकरणादत्र मेवोऽभिधेयः । अन्यत्रा-
 न्योऽपि कश्चित्स्याप्रकरणविशेषादेव । एवं सर्वत्रैवोपेक्षितव्यम् । प्रकरण-
 सामर्थ्याच्छब्दो ह्यर्थान्तरं भर्जते । २५

१ क. ल. व. बोद्धतमो; ० ड. त. द. बोल्हुतमो. २ ड. त. द. ‘दूतो० भवति’
 नास्ति. ३ ड. त. द. मेपितारो. ४ ड. ड. सस्मिन्मिन्द्राक्षरणे नदीनामिति । सस्मि-
 न्नेत्य०. ५ क. ल. ग. ज. व. ड. ड. ‘वचध धं’; व. ‘वचः’ ६ व.
 कश्चि०. ७ क. ल. व. ल. ट. ड. ड. ‘धोऽप्यर्वा’; ० व. ‘धोऽप्यर्वा’ क. ८ व.
 ‘जते । १ । सस्मि’.

- ‘सक्त्रिमविन्द्वरणे नदीनामपावृणोदुरो अश्मत्रजानाम् । प्रासां गन्धर्वो
अमृतानि वोचदिन्द्रो दक्षं परिं जानादहीनाम् ’
‘सक्त्रिम्’ इत्यस्य (ऋ० सं० १० । १३९ । ६) । विश्वाव-
प्रयोगोऽर्थश्च सोदैवगन्धर्वस्येयमार्षम् । घर्मोत्सादने विनियुक्ता
(मैत्रा० सं० ४ । ९ । ११) । तत्रोक्तं
‘परिविक्ते गन्धर्वनामभिरुपतिष्ठन्त ऋत्विजो यजमानश्च ’ [मान०
श्री० ४ । ४ । २६] इति । तासामुपस्थानर्चामियं मध्येमैत्रायणीयके
[मैत्रा० सं० ४ । ९ । ११] । सक्त्रि संज्ञातम् अग्निः परिवेष्टितं
सर्वतः परिप्लुतं धीतं वा मेघमविन्दत् अलभतेन्द्रः । क पुनरलभत । चरणे
१० नदीनाम् । यत्र नदना आपश्चरन्ति गच्छन्ति तत्रालभत । अन्तरिक्षलोके
इत्यर्थः । आह । लघ्वाणन्तरं किमकरोदिति । उच्यते । अपावृणोत् अपावृ-
तवान् । उद्धाटितवानित्यर्थः । दुरः द्वारः । आह । कस्य । उच्यते । अश्मत्र-
जानाम् अपाम् । अश्मा मेघस्तमधिरूढा या व्रजन्ति स वा यासां व्रज-
भूतो गोष्ठभूतस्ता अश्मत्रजा आपः । तासां निर्गमनद्वाराण्यपावृणोत् ।
१५ या एता एवंलक्षणा आपस्तासामस्य चेन्द्रस्य गन्धर्वो विश्वावसुः
प्रावोचदमृतानि नामानि च्छान्दसस्तुतियुक्तानि । तानि हि नित्यत्वाद-
मृतानि । आह । कस्मात्पुनरस्येन्द्रस्यामृतान्यैवोचदासां चापामिति । उच्यते ।
इतो यस्मादसाविन्द्रो दक्षं दातारं मेघमयमासाम् अहीनाम् अयनानामपां द्वारे-
ष्वपावृतेषु दानाय समर्थो भविष्यतीत्येवं परिजानात् परिज्ञोतवान् परि-
२० ज्ञाय चापावृणोदुरोऽश्मत्रजानां तस्मादस्येन्द्रस्यामृतानि नामानि प्रावोचद-
ग्निश्चानेन प्रकारेणेन्द्रेण दत्ताभिः सर्वमेवेदं जगद्भ्रियत इत्यासामप्यपामनेन
हेतुना प्रावोचदिति । एवमेतस्मिन्मन्त्रे ‘चरणे नदीनामविन्ददपावृणोश्च
दुरो अश्मत्रजानां दक्षं च परिजानात्’ इत्येकवाक्यतार्थसंबन्धात् ‘सक्त्रि’
शब्दो मेघविशेषणमुपपद्यते ।

१ व. झ. ट. ठ. ड. द्वाराभिः; च. द्वारैः राणि. २ क. ल. व. झ. एडु
‘पुस्तकेषु’ वा स्थाने ‘च’ वर्तते; ट. चं वा. ३ व. झ. ट. ठ. ड. प्रवो°;
च. प्रावो° प्र. ४ क. ल. व. झ. ट. ठ. ड. °तानि प्रावो°; च. °तानि अँवो°
वा. ५ ग. ज. ‘परिज्ञातवाम्’ नास्ति. ६ व. झ. ट. ठ. ड. परिज्ञ. नाय. ७
२९ च. समभ्रितैर्य इ° वृ भ्रियत. ८ ग. ज. प्रवो°. ९ क. ल. व. ट. दुरोऽश्मत्रं°.

अथवार्यमस्य मन्त्रस्य पादव्यत्ययेनार्थः स्यात् । संज्ञातं मेघमविन्द-
 लभतेन्द्रः पर्येष्यमाणः । काविन्दत् । चरणे नदी-
 सन्निभविन्ददित्यस्य नामपामन्तारिक्षलोके । लब्ध्वा च स एवेन्द्रस्तं
 मन्त्रस्यान्योऽर्थः मेघं दक्षं दातारमहीनामपां परिजानात् । पारि-
 ज्ञाय च समर्थोऽयमिति ततस्तस्य द्वारमगावृणो-
 दस्मन्नजानामपामधोनिर्गमनाय । तत एतानि निर्गमैष्यामृतान्युदकाणि
 सस्यसंपत्कराणि प्रावोचदिव प्राक्कथयदिवासाविन्द्रो गन्धर्व आसां प्रजानां
 जीवञ्चभेभिरुदकैरस्मत्तौरिति । ' इन्द्रो गन्धर्वस्तस्य मरुतोऽप्सरसः '
 [मैत्रा० सं० २ । १२ । २] इति श्रूयते । तस्मादिन्द्रस्यापि गन्ध-
 र्वत्वमुपपद्यत एव । स च गोर्वज्रस्य धारयितेति गन्धर्वः ।

' वाहिष्ठः ' [२] इत्यनवगतम् । ' वोढुतम् ' इत्यवर्गमः ।
 ' वाहिष्ठो वां हवांनां स्तोमो दूतो हुवन्नरा । युवाभ्यां भूत्वश्विना ' [ऋ०
 सं० ८ । २६ । १६] ॥ गायत्री । विश्वमनसो वैयश्वस्येयमार्थं
 पितुर्वा व्यश्वस्य । प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते [आश्व० श्रौ० ४ ।
 १५] । हे नरो सर्वेषामेव वोढुणां स्तोमानामाहातृणां च र्थ एष वाहिष्ठः
 अतिशयेन वोढा अहातृतमोऽयमेव दूत इव युवां हुवत् । आह्वयदित्यर्थः ।
 योऽयमेवंलक्षणः स्तोमोऽस्मत्पौरितः स नित्यकालमेव युवाभ्यां भूतु ।
 भवत्वित्यर्थः । हे अश्विनाविति संबोधनम् । ' स्तोमो दूतः ' इत्येताभ्यां
 समानविभक्त्यन्तत्वात् ' वाहिष्ठ ' शब्दः स्तोमविशेषणमित्युपपद्यते ।

निगमप्रसक्तमुच्यते । ' मनुष्या ' अपि हि ' नराः ' उच्यन्ते । ते हि
 ' नृस्यन्ति ' गात्राणि पुनः पुनः प्रक्षिपन्ति ' कर्मसु ' उपस्थितेषु तान्य-
 न्नुतिष्ठमानाः ।

' दूतो [३] जवतेर्वा ' गत्यर्थस्य । स हि गच्छति । ' द्रवतेर्वा ' गत्यर्थ-
 तस्यामेव ऋचि दूत-
 स्यैव [धा० १ । ९७०) । ' वारयतेर्वा ।
 स हि वारयत्यनर्थान् ।

१ क. ल. व. झ. ट. ठ. ड. 'वमप्यस्य. २ क. ल. व. झ. ट. ठ. ड.
 द्वाराप्यपा'. ३ क. ल. व. झ. ट. ठ. ड. निर्गमान्वकृ'. ४ व. झ. ट. ठ. ड.
 यक'. ५ व. गोर्वज्र'. ६ ग. 'गमः । १। वाहि'. ७ ग. वां हवानाम् । गायत्री';
 व. ट. वां भूत्वश्विना. ८ ठ. ड. नरा नरा. ९ क. ल. व. झ. ट. ठ. ड. व एव
 एव. १० क. ल. व. झ. ट. ठ. ड इत्येताभ्यां.

- ‘वावशानः’ [४] इत्यनवगतम् । ‘वष्टेर्वा’ कान्यर्थस्य [धा० २ । ७०] ‘वाश्यतेर्वा’ शब्दार्थस्य [धा० ४ । ५७] वावशानः स्यात् ।
 ‘सप्त स्वसुररूपीर्वावशानो विद्वान्मध्य उज्ज्वारा दृशे कम् । अन्तरेण मे
 अन्तरिक्षे पुराजा इच्छन्वत्रिभविदत्पूषणस्य’ [ऋ०
 ‘वावशानः’ सं० १० । ५ । ५] ॥ त्रितस्यादैयस्येयमार्थम् ।
 ५ इत्यस्य प्रयोगोऽर्थश्च आग्नेयी । त्रिष्टुप् । प्रातरनुवाकाशिनयोः शस्यते
 [आश्व० श्रौ० ३ । १३] । सप्त स्कसारो भगिन्य इव । या ह्यर्चिषः समानजन्म-
 त्वादथवा सह सर्पणात्स्वसारस्ता हि स्रष्टु सर्पन्ति । अरुषीः आरोर्चनाः ।
 १० दीप्ता इत्यर्थः । आ एवंलक्षणा अर्चिषस्ता अग्निर्वावशानः कामयमानो वा
 वाश्यमानो वा शब्दं कुर्वाणो विद्वान् आत्मीयमधिकारं जानानो मन्वो घृतस्य
 हविषः पूर्णां उज्ज्वारा ऊर्ध्वं हृतवानेषां लोकाणां दृशे कम् । दर्शनेत्येत्वर्थः ।
 ता एता ऊर्ध्वं हत्वा दर्शनमपि व्यञ्जयित्वा जन्मान्मन्तः आदित्यस्य मध्ये
 यदन्तर्दिशं तत्र येमे तत्रोचनियमितवान् तद्भविः पुसजाः अग्निः । स हि
 सर्वदेवेभ्यः प्रथम एव जातः । इच्छन् वत्रि रूपम् । कस्य । पूषणस्य
 १५ पूर्णा अदित्यस्य । कथं नामासावादित्यो दास्तस्वरूपः स्मरदतोऽन्तरादित्यस्य
 येमे । तं चासावेतमर्थम् अविदत् । अलभतेत्यर्थः । स एव दास्तस्वरूप
 आदित्यः संवृत्त इत्यभिप्रायः । एवमत्र ‘संवृत्तवावशान’ इत्यनेन सामा-
 नाधिकरण्याच्छब्दसारूप्याच्च ‘वावशानः’ इत्यस्य कान्यर्थत्वं शब्दार्थत्वं
 बोधयते ।
 २० ‘वार्यम्’ [५] इत्यनवगतम् । ‘वृणोतेः’ भक्तोः । यद्दर-
 धितव्यं भवति तद्वार्यमित्युच्यते । ‘अथापि’ कदाचिद्द्वार्थशब्देन यत्
 ‘वरतमं’ श्रेष्ठतमं किञ्चिद्भवति तदुच्यते । ‘तद्वार्यं कृष्णीमहे करिष्ठं
 गोपयत्यम् । मित्रो यत्पान्ति वरुणो यद्वर्यमा’
 वार्यमियत्स [ऋ० सं० ८ । २५ । १३] ॥ विद्वमन्तस
 २५ इयमार्थं भैत्रावरुणे सूक्ते । तद्वार्यं वृष्णीमहे । वर-

१ ग. स्यात् । ३ । सप्त । २ ग. ‘वशानो’ । वित् ; घ. ट. ‘वशानो’
 पूषणस्य. ३ क. ख. घ. ङ. ट. ड. ‘स्यत्स्ये’ । ४ ट. ड. ‘रोषणानां’ । ५
 ग. ङ. ‘वा.’ वासि. ६ घ. ङ. ट. ड. ‘काश्यमानो वा’ नास्ति. ७ क.
 ‘स. ग. ङ. कूर्ण उ’ । ८ क. स. घ. ङ. ट. ड. ‘सं त्वा ऊर्ध्व’ । ९ ग. ङ.
 ‘वृणोते’ ; घ. कूर्णो पीः वि’ ङ. आ. १० क. स. घ. ङ. ट. ड. ‘एव’ ; घ.
 ‘एव’ क. ११ ट. ड. ‘सप्त स्वरु’ । १२ ग. ‘प्यते । १३ तद्वा’ । १३ ग. ङ. कूर्णो
 १५ वार्यमिति । विन् ; घ. ट. कृष्णीमहे । यद्वर्यमा.

यितव्यं वरणाहं धनं वृणीमहे हे स्तोतारो वरिष्ठं गोपायत्वं गोपायितव्यम् ।
यद्रक्षणार्हमित्यर्थः । अथवा गोपयत्वं गोपायितारो यस्य धनस्य यूयं
भविष्यथ तद्वृणीमहे । अथवा युष्मभ्यं यौष्माकीणं यद्भवति तद्वृणीमहे ।
किंच । नित्यकालमेव मित्रावरुणार्यमाणो यत्पान्ति । रक्षन्तीत्यर्थः । तद् वृणी-
महे । एवमत्र मित्रावरुणार्यमाणो यत्पान्तीत्यनेन संबन्धात् ' वार्ध '—
शब्दो धनविशेषणमित्युपपद्यते ।

' अन्धः ' [६] इत्यनेकार्थमनवगतं च । ' आघ्यानीयम् ' इत्यर्थप्रतीतिः । प्रार्थनीयमन्नं भवति सर्वस्यैव । ' अन्धर्वयो भरतेन्द्राय सोभैर्माभन्त्रेभिः सिञ्चता मद्यमन्धः । कामी हि वीरः सदर्भस्य पीति जुहोत वृष्णे तदिदेष वष्टि' अन्ध इत्यस्य वीरः सदर्भस्य पीति जुहोत वृष्णे तदिदेष वष्टि' [ऋ० सं० २ । १४ । १] ॥ गृत्समदस्येयमार्धम् । रात्रिपर्याये शस्यते । होतुः शस्त्रे विनियुक्ता [आन्ध० श्रौ० ६ । ४] । अस्यैव च शस्त्रस्य याज्येषा (तथैव) । हे अन्धर्वयो भरत प्रापयतेमं सोमम् एतस्माद्दविर्धानादुत्तरवेदिम् इन्द्राय इन्द्रार्धम् । अथवा भरत धारयताग्निरुपरि । ततश्चैनम् अमन्त्रेभिः अमन्त्रैः पात्रैरोभिः सोमचमसैः वषट्कारे प्राप्ते आसिञ्चत एतस्मिन्नग्नौ मद्यं मदनीयमेतस्सोमाख्यमन्धः । कस्मात्पुनरेवं ब्रवीमि । इतो यस्मात् कामी हि वीरः । कामयत एव वीर इन्द्रः अस्यै सोमस्य सदं सदैव नित्यकालमेव पीतिम् । पानमित्यर्थः । तस्मात्कारणात् जुहोत तस्मै वृष्णे वषिन्त्रे इन्द्रायैतं सोमम् । किमेतमेव केवलं सोममेष कामयते । नेत्युच्यते । तदिदेष वष्टि । तत्तत्सोमप्रदानमेष इन्द्रो वष्टि । कामयत इत्यर्थः । न केवलं रात्रिपर्यायेष्वित्यर्थः । तस्मादासिञ्चतेमं सोमं मा विलम्बष्वमित्यभिप्रायः । एवमत्र दानसंबन्धात् ' अन्धः ' शब्दोऽन्नार्थं उपपद्यते । पठितमपि चान्ननामसु (निघ० २ । ७] । अनेकार्थत्वात्तु संदिग्धत इत्येष निगम उपात्तः ।

निगमप्रसक्तमुच्यते । ' अमन्त्रं पात्रम् । अमा अस्मिन्नदन्ति ' । अमन्तीत्यर्थः । ' अमा ' शब्देन ' पुनः ' यदनिर्मितपरिमाणं किञ्चिद्भवति तदुच्यते । न हि तेषां परिमाणमस्ति यावन्तस्तस्मिन्नदन्ति । ' पात्रं

१ क. ल. गोपिताये; घ. झ. ट. ठ. ड. गोपयितारो. २ ग. 'स्यैव । ५ । अन्धः. ३ ग. च. सोममिति । गृत्सु; घ. ट. सोमं देष वष्टि. ४ घ. इन्द्राय सोम. ५ ग. च. 'ज. घस्य. ६ घ. झ. ट. ठ. ड. 'पिति अपरि'.

पानात् । पीयते हि तेन । तमोऽप्यन्ध उच्यते । किं कारणम् । ' नास्मिन्
प्यानं ' दर्शनकृतं ' भवति ' चक्षुषो दृष्टिनरोधात् । लौकिका अपि दर्शन-
निरोधे सति ' अन्धं तम इत्यभिभाषन्ते ' । स्त्रियः सतीस्तौ
उं मे पुंस आहुः पश्यदक्षप्वान वि चेतदन्धः । कविर्यः पुत्रः

५

स ईमा त्रिकेत यस्ता विजानास्स पितृष्वित्तसत् '

अदर्शनलक्षणत-
मोऽर्थे ' अन्ध ' शब्द-
स्य प्रयोगः

[ऋ० सं० १ । १६४ । १६) ॥ अस्य-
वामीये । त्रायतेः पालनार्थस्यात्र स्त्रीशब्दो निरु-
च्यते । पालयिष्य एवैताः सत्यः कृत्स्नस्य जगत्
एत एव रश्मयो नाडीभिराध्यात्मिकीभिरनुप्र-

३०

विष्य प्राणिनां शरीराभ्यन्तपक्तिं कुर्वन्ति ततः स्थितिरुपजायते । एत एव
वर्षप्रदानेन कृत्स्नं जगन्प्रायन्ते तस्माद्ग्राणास्त्रिय एताः । ' तान् ' इति
नकारान्तं पदम् । ' उ ' इति पदपूरण एव । तानेवंलक्षणात्त्रस्मीन्
पालयितृन् सतः । मे ममेति मन्त्रदृगात्मानं निर्दिशति । मैमेतान् पुंस
आहुः । एत एव रश्मयो बहुप्रज्ञाना इत्येवं ब्रह्मविद आहुः । एत एवा-

१५

न्पक्त्वादिनोपकारेणोपकुर्वन्तो जगत्प्रायन्ते । एत एव बुद्धेः सर्वार्थ-
प्रकाशित्वेनोपकुर्वन्तीत्यभिप्रायः । आदित्यान्तरपुरुषो हि बुद्धधर्मादेवता ।
तदवयवभूताश्च रश्मयः । ते नाब्जन्तर्गता अंध्यात्मपुरुषस्य विज्ञानमुपहरन्ति ।
अतस्तेषां बहुप्रज्ञानत्वमुपपद्यते । आह । कः पुनरेतात्त्रस्मीनेवंगुण्युक्तान्
पश्यतीति । पश्यदक्षप्वान विचेतदन्धः । यो द्वाक्षप्वान्भवति दर्शनवान्

२०

विज्ञानवान् वेदार्थविज्ञानेनोपजनितप्रज्ञः स एव ताभ्यां गुणगुभ्यां युक्तान्
पश्यन्नास्ते नित्यकालं नित्ययुक्तत्वात् । इतरस्तु योऽन्धः अप्यानवान्
अश्रुतभेदोपनिषत्कः स मन्दबुद्धित्वान् विचेतत् नैतान्याथात्म्यतः पश्यति ।
न विजानातीत्यर्थः । यः पुनरेवमेतान्याथात्म्यतः पश्यति स एव कविः
क्रान्तदर्शनो भवति । परिनिष्ठितविषय इत्यर्थः । स च परिनिष्ठित-

३५

विषयत्वादेव पुत्रः पुरुषो बहुनोऽहसत्प्राया । यश्चायमेवंगुणयुक्तः

१ क. ल. घ. झ. ट. ठ. ड. दर्शनं कृतं. २ म. 'पन्ते'. ३। श्रियः°.

४ ग. ज. मे पुंस आहुरिति । अस्य°; घ. ट. मे° श्रितासत्. ५ घ. झ. ट.
माभेत्तात्; ज. माभेतात्. ५ घ. झ. ट. इत्येव. ६ क. ल. घ. झ. ट. कुर्वन्ति
क्र°.

७ घ. झ. ट. ठ. ड. अत ए°. ८ म. ज. तेऽत्यन्तर्भ°. ९ क. ल. घ. झ.

१० ट. ठ. ड. आप्या; घ. अय्या° आ.

स ईम् आधिकेत् । 'ईम्' इति पदपूर्णः । आधिकेत् । स एवैतानेवमा-
भिसुख्येन यथाकल्पयति नेतरो मूढः । यश्चेतानेवं पश्यति स एव पितु-
रपि पिता भवतीत्यर्थः । स ह्याधिदैविकमात्मानमभिसंपन्नो भवति । न
हि तस्य पिता नाम कश्चित् । स एव हि सर्वेषां जमाना पिता भवती-
त्यभिप्रायः । एवमेतास्मिन् मन्त्रे य एवाक्षय्यान् भवति स एव पश्यती-
त्यस्य संनिधौ 'न विजानाल्यन्धः' इत्यस्य प्रयोगाददर्शनछक्षणं तमः
'अन्धः' शब्देनोच्यत इत्युपपद्यते ।

'असञ्चन्ती' (७) इत्यनवगतम् । 'असञ्चमाने इति वा' इत्यर्थ-
प्रतीतिः । 'अव्युदस्यन्वाविति वा' इति ॥ १ ॥

असञ्चन्ती भूरिधारे पर्यस्वती । असञ्चमाने इति वाव्युदस्यन्वा-
विति वा बहुधारे उदकवत्यौ वनुष्यतिर्हन्तिकर्मानवगतसंस्कारो
भवति । वनुष्यामं वनुष्यत इत्यपि निगमो भवति । दीर्घप्रयञ्जु-
मति यो वनुष्यति वयं जयेम पृतनासु दूढ्यः । दीर्घप्रततयज्ञमभि-
जिघांसति यो वयं तं जयेम पृतनासु दूढ्यं दुर्धियं पापधियं
पापः पातापेयानां पापार्थमानोऽवाङ्मेव पततीति वा पापत्यतेर्वा
स्यात्तरुष्यतिरप्येवंकर्मा । इन्द्रेण युजा तरुषेम वृत्रमित्यपि
निगमो भवति भन्दना भन्दतेः स्तुतिकर्मणः । पुरुषियो भन्दते
धामभिः कविरित्यपि निगमो भवति । स भन्दना उदियति
प्रजावतीरिति च । अन्येन मदाहनो याहि तूर्यम् । अन्येन मद-
हनो गच्छ सिप्रमाहंसीव भाषमाणेत्यसभ्यभाषणादाहना इव
भवत्येतेस्मादाहनः स्यादधिर्नदो भवति नदतेः स्तुतिकर्मणः ।
नदस्य मा रुधतः काम आगन् । नदनस्य मा रुधतः काम आग-
मत्संरुद्धप्रजननस्य ब्रह्मचारिण इत्यृषिपुत्र्या विलपितं वेद-
यन्ते ॥ २ ॥

'असञ्चन्ती भूरिधारे पर्यस्वती घृतं दुहाते सुकृते शुचिर्भते । राजन्ती

१ घ. झ. ट. ड. ड. पाद्°; च. पद्° वा. २ घ. झ. ट. ड. इत्यन्धः-
शब्दप्रबो°. ३ ठ. ड. °पयते । इति नेरुक्टीकायां पञ्चभाष्यादे प्रथमः खण्डः ।
अस°. ४ ठ. ड. असञ्चन्ती इति । अस°. ५ क. ख. १; ग. ५११; इतरेष्वङ्गो
नास्ति. ६ त. व. पापञ्चमानो°.

- अस्य भुवनस्य रोदसी अस्मे रेतः सिञ्चतं यन्मनुर्हितम्' (ऋ० सं०
६ । ७० । २] ॥ भरद्वाजस्येयमार्षम् । अभि-
असञ्चन्ती इत्यस्य प्लवस्य षडहस्य पञ्चमेऽहनि तृतीयसत्रने वैश्व-
देवे शब्दे घ. वापृथिवीये निविद्वानीये सूक्ते शस्यते
- ५ [आश्व० श्री० ७ । ७] । असञ्चमाने असंश्लिष्यमाणे परस्परत एते
द्यावापृथिव्यौ । भूरिधारे बहुधारे बहुदकप्रक्षरणस्वभावे एव । अथवा बहु
भूतं धारयिष्यौ । पयस्वती उदकवत्यौ । घृतम् उदकं द्वे अध्येते दुहाते
प्रपूर्येते इतरेतरसंभोगेन । सुकृते शोभने कृते सुकृते । अथवा शोभनानां
स्वाधिकारप्रयुक्तानां कर्मणां कर्तव्यै । शुचित्रते शुक्लकर्मणावित्यर्थः ।
- १० राजन्ती दीप्यमाने स्वैः स्वैस्तेजोभिः । अस्य भुवनस्य भूतजातस्य रोदसी
रोधसी रोधयिष्यौ । ये एते एवंलक्षणे द्यावापृथिव्यौ ते अस्मे अस्मभ्यं
रेत उदकं सिञ्चतम् अभिमते काले । किंलक्षणं पुनः सिञ्चतम् । यन्मनु-
र्हितं मनुष्यहितम् । अक्षरं सस्यसंपत्करमित्यभिप्रायः । एवमेतस्मिन्मन्त्रे
भूरिधारे इत्येवमादिभिः समानविभक्त्यन्तत्वात् 'असञ्चन्ती' इति द्यावा-
पृथिवीविशेषणमित्येतेदुपपद्यते 'असञ्चमाने इति' । न हि ते सञ्च्येते
परस्परतः । 'अव्युदसन्त्यौ वा' । अनुपक्षियन्त्यौ विपर्यस्यन्त्यौ वा । न हि
ते उपक्षीयेते विपर्यस्येते वेति ।
- 'बनुष्यतिः [८] हन्तिकर्मा' हन्त्यर्थे वर्तमानः 'अनवगतसंस्कारो
भवति' । यदिन्द्राग्नी जना इमे विह्वयन्ते तना
१० बनुष्यतिर्हन्ति- गिरा । अस्माकेभिर्नृभिर्बयं सांसह्याम् पूतन्यतो वनु-
कर्मा इत्यस्य याम् वनुष्यतो नर्भन्तामन्यके संमे' [ऋ०
सं० ८ । ४० । ७] ॥ नाभाकस्यार्षम् । महाव्रते
महद्वुक्थे शस्यते [ऐ० आ ५ । ३ । १] । अस्याः पुनरष्टाक्षराः
षट् पादाः । छन्दसां पुनरनुक्रमण्यां शौनकेनाग्निमस्तोषीत्यत आरभ्य
२५ जागतानि त्रीणि सूक्तानि अनुक्रान्तानि [छन्दोनुक्रमणी ८ । २५] ।
तेषामपीयं मध्ये । हे इन्द्राग्नी यत् यदा इमे जनाः येऽस्मदीयाः परकीयाश्च

१ व. ये क्षरि°; ड. ये क्षरि°. २ क. ल. घ. झ. ट. ठ. ड. 'सुकृते' नास्ति.
३ क. ल. ग. ज. घ. झ. ट. ठ. ड. 'कर्मणा इत्यम्'; घ. 'कर्मणावित्यम्' मीमी इ.
४ क. ल. घ. झ. ट. ठ. ड. 'एतत्' नास्ति. ५ म. 'वति । ८ । वदि°.
६ म. ज. इमे इति । नाभा°; घ. ट. इमे० न्वके इमे.

ते उभयेऽपि विद्वयन्ते व्यत्ययेनेतेतरमाह्वयन्ते विजिगीषुतया तना संततया गिरा वाचा । अथवा तना धनेन निमित्तभूतेन जेतव्येन पुर-
स्कृतेन विद्वयन्ते । तदा युवाम् अस्माकेभिः अस्मदीयैः नृभिः मनुष्यैः
सहितौ भूयास्तम् । ते वयं युवाभ्यां सहिताः सासङ्ग्राम पुनःपुनरभिभवेम । ५
कान् । य एते पृतन्यतः पृतनामस्माभिः सह कर्तुमिच्छन्ति तानभिभवेम ।
किञ्च । वनुयाम वनुष्यतः । ये चैतेषामस्माभिः सह संयत्तौ एव संप्रहा-
रीभूता वनुष्यन्त्यस्मान् घ्नन्त्येव एतांश्च वनुष्यतो वनुयामः । वयं हम् इत्यर्थः ।
कथं पुनर्हन्ते इति । उच्यते । यथा नभन्तामन्येके समे । मा भूत्रक्षयके
सर्षे । युवयोरनुप्रहाद्वन्मै इत्यभिप्रायः । एवमेतस्मिन्मन्त्रे सासङ्ग्राम पृत-
न्यतः इत्येतस्मिन्संग्रामाधिकारे वनुष्यतेहन्त्यर्थत्वमुपपद्यते । न हि संग्राम- १०
मेल्यै हननादन्यत्कर्तव्यमस्ति यत्क्रियते ।

‘ इन्द्रावरुणा युवमंश्वराय नो विशे जनाय महि शर्म’ यच्छतम् ।
दीर्घप्रयज्युमति यो वनुष्यति वयं जयेम पृतनासु दृढर्षः’ (ऋ० सं०

७ । ८२ । १] ॥ वसिष्ठस्येयमार्षम् । जगती ।

तस्यैव द्वितीयमु- तातीयसवनिकीये मैत्रावरुणस्य शस्त्रे विनियुक्ता । १५
दाहरणम् [आश्व० श्रौ० १ । १] हे इन्द्रावरुणौ

युवम् । युवाभित्यर्थः । अश्वराय नो यज्ञाया-
स्माकं विशे जनाय सर्वस्मै मनुष्यजनायास्मत्सैत्ताकाय महि महत् शर्म
सुखं यच्छतम् । दत्तमित्यर्थः । दीर्घप्रयज्युं दीर्घप्रततयज्ञं नित्यं यायजू-
कम् अग्निहोत्रिणम् अति यो वनुष्यति अभिजिघांसति योऽभिहन्तुमि- २०
च्छति । किं तस्येति । उच्यते । वयं जयेम पृतनासु संग्रामेषु दृढर्षः दुर्धियः
पापाधिषः । पापया धिया हि दीर्घप्रततयज्ञाभिजिघासित्युच्यते । एवमत्रापि

१ ग. अ. विजिगीषुया; ष. अ. ठ. ड. °भीषत्या; ट. °भीषितया° पु. १ ग.
अ. संयत्ता ए°. २ ष. °एव सह संग्रं°. ५ ग. ष. अ. °हन्तेति° ५ ग. ष. अ.
°हन्तेत्य° ६ ष. ट. ठ. ड. °स्मिन्संग्राम° ७ क. ख. ष. अ. ट. ठ. ड. संग्रामे १५
हन्; ष. एतत्. ८ ग. °यते; १५ इन्द्रा; ° ष. क्विर्वेते° यते. ९ क. ख. ग. अ.
°स्मत्सर्वकामाय महि°; ट. °स्मत्सर्षाकौष° र्कामा, १० क. ख. ष. अ. ट.
ठ. ड. नित्ययाय°. ११ ष. अ. ट. ठ. ड. अभि यो जिवा°. १२ ष. दृढर्षः°
दृढं. १३ क. ख. ष. अ. ट. ठ. ड. दुर्धियं पापाधिषं; ष. दुर्धियः [धं] पापाधिषः
[यं]. १४ क. ख. ष. अ. ट. ठ. ड. °यज्ञमभिजिघांसति. १५; ग. अ. °यज्ञोऽभि-
जिघांस्यते; ष. यज्ञाभिजिघांसोति उच्यते° ऋ०ऽभिजिघांसते° हं भिजिघांसति. १६

प्रकरणात् 'वनुष्यतिः' हन्त्यर्थः । अल्पप्रयोगविषयत्वाद्भाष्यकारेण निगमद्वयं पठितम् ।

व्याख्यानप्रसक्तमुच्यते । 'पापः पाता पेयानाम्' । अपेयान्यलेद्धानि यानि तान्यसौ पिबति । विषयप्रसक्त इत्यर्थः । 'पापैत्यमानः' पुनः पुनः ५ पात्यमानस्तेनैव पापेन कर्मणा 'अवाञ्छेव' नरकमेव प्रति 'पतति' असौ तस्मात् 'वा' पापः ।

'तरुष्यतिः [९] अप्येवंकर्मा' । हन्तिकर्मैत्यर्थः । 'ऋभुर्ऋभुभि-
रभि वः स्थाम विभ्वो विभुभिः शवसा शवांसि । वाजो अस्मां अवतु

वाजसाताविन्द्रेण युजा तरुषेम वृत्रम्' (ऋ०

१० तरुष्यतिरित्यस्य सं० ७ । ४८ । २] ॥ वसिष्ठस्येयमार्षम् । प्रयोगोऽर्थश्च त्रिष्टुप् । अविवाक्ये तृतीयसवने वैश्वदेवे

शस्त्रे आर्षवे सूक्ते निविद्धानीये शस्यते [आश्व० श्रौ० ८ । १२] । हे शत्रव ऋभव उरुभासो वयम् उरुभाभिः

ऋभुभिः देवैः सहिता अभि वः स्याम अभिभवेम युष्मान्वयम् । हे विभ्वः १५ विभुभिः विभूतवैलैर्युष्माभिः सहिताः शवसा स्वेन बलेनैतेषामभिभवितृणां शवांसि बलान्यभिभवेम । किञ्च । वाजो अस्मानवतु रक्षतु । कस्मिन् ।

वाजसातौ संग्रामे । इन्द्रेण च युजा संयुक्ताः सन्तो वयं तरुषेम हन्मैनं वृत्रम् । शत्रुमित्यर्थः । अभिभवाधिकारात्तरुष्यतिर्हन्त्यर्थ उपपद्यते ।

'भन्दमा [१०] भन्दतेः स्तुतिकर्मणः' स्तुत्यर्थे वर्तमानस्य ।

२० 'पिता यज्ञानामसुरो विपश्चिता विमानमभिर्वयुनं च वाघताम् । आ विवेश
रोदसी भूर्विर्पसा पुरुप्रियो भन्दते धामभिः

भन्दतेः स्तुतिकर्मण कविः' [ऋ० सं० ३ । ३ । ४] ॥ विश्वा-
इत्यस्य मित्रस्येयमार्षम् । पृष्ठस्य प्रथमेऽह्न्याग्निमारुते

शस्त्रे वैश्वानरीये सूक्ते निविद्धानीये शस्यते २५ [ऐ० ब्रा० २० । २] । पिता यज्ञानां पालयिता यज्ञानाम् अग्निः

१ ग. ज. पापव्यमान. २ ग. ज. पात्य°. ३ ग. °त्यर्थः । १० । ऋभु°. ४ ग. स्याम० वृत्रं; व. ट. स्याम० तरुषेम वृत्रं. ५ क. स. ट. ठ. ड. 'शत्रवः' नास्ति; च. शत्रव उरुभा°. ऋभ. ६ ट. °भूतवैलैः; ठ. विभूतैर्युक्तैः यु° ति; ड. विभूतवक्तैः यु°. ७ ठ. ड. 'च' नास्ति. ८ ग. °नस्य । ११ । पिता. ९ व. स. ड. ठ. ड. °मार्षं जगती । वृ°; च. °मार्ष-पृ° जगती. १० क. ख. व. स. ट. ठ. ड. °शस्त्रे निविद्धानीये वैश्वानरीये सूक्ते शसः; च वैश्वानरीये सूक्ते निविद्धानीये.

असुरः प्रज्ञावान् विपश्चितां प्रज्ञावतामपि मध्ये प्रज्ञावान् । विमानं विनि-
र्माणं कृत्स्नस्य जगतः । अग्निनैव ह्यग्निहोत्रादिकर्मद्वारेण कृत्स्नं जगद्विनि-
र्मायते । वयुनं च प्रज्ञानम् अयमेव वाघताम् ऋत्विजाम् । ऋत्विजो ह्ययमेवा-
ग्निर्विशिष्टं यज्ञसाधनमित्येवं मन्यन्ते । योऽयमेवंलक्षणोऽग्निः आविवेश
रोदसी चावापृथिव्यौ भूरिवर्षसा बहुरूपत्वेन तमेवंगुणयुक्तमग्निं पुरुप्रियो ५
बहुकामप्रियः स्तोता भन्दते स्तोति धामभिर्नामाभिरनेकप्रकारैः कविः ।
क्रान्तदर्शन इत्यर्थः । पुरुप्रियो हि स्तोता धामभिरग्नेः किमन्यत्सुतेः
कुर्यात् । तस्माद्गुणपचते स्तुत्यर्थत्वमस्य ।

‘स भन्दना उदियति प्रजावतीविश्वायुर्विश्वाः सुभरा अहर्दिवि । ब्रह्म
प्रजावद्रयिमश्वपस्यं धीत इन्द्रविन्द्रंमस्मभ्यं याचतात्’ (ऋ० सं० ९।८६ । १०

भन्दना इत्यस्य ४१] ॥ भौमोऽग्निस्तस्थेयमार्षम् । जगती । प्र

त आशवः पवमान धीजवः इत्यष्टाचत्वारिंशके
महासूक्ते [ऋ० सं० ९ । ८६] एकचत्वारिंशत्तमी पावमानी सौमी । ११
यदि मम धान्नं कर्मोपनमेत्सुनुयामहमेतं सोमं तत्रेति य एवं नित्यकालमा-
शास्ते स एष सांप्रतमस्मिन्सोमकर्मण्युपनते हे सोम तव भन्दनाः स्तुतीः १५
उदियति उदीरयति प्रजावतीः प्रजासंयुक्ताः । प्रजालिङ्गा इत्यर्थः ।
विश्वायुः । विश्वमयतीति विश्वायुः । सर्वत्राप्रतिहतप्रज्ञान इत्यर्थः । सर्वतो
वा विश्वायुः । विश्वाः सर्वप्रकाराः । नामबन्धुर्कर्मरूपसंबद्धा स्तुतिः ।

१ घ. झ. ट. ठ. ड. °पसा पार्थिवैयतादिवह°; च. बहुरूपत्वेन° पार्थिव-
वैयुनादिरूपेण. २ ग. °मस्य । १२ । स°. ३ ग. उदियति प्रजावती० । २०
वासिष्ठो इत्यादि । यदि°; घ. ट. उदियति० भ्यं याचतात्. ४ ज. अहर्दिवि ।
वासिष्ठो इत्यादि । यदि. ५ ग. ज. वासिष्ठो मुर्धाको नामाष्टपस्तस्थेयमार्षं महासूक्ते
जगती पावमानी सौमी वा । यदि°; च. वासि ००० सौमी वा यदि° भौमोऽग्नि००
मानी सौमी. ६ ट. ड. यासकर्मोप्युपस्थितं भवेत् अहमेतत्सुनुयामहमेतं. ७
क. ख. °भेत्तसुयामह°; ग. ज. घ. ठ. ड. °चत्सुयामह°; च. भेत्तसु-यां° नु; ट.
°भेत्तसुयौ° त्सुनुयां पाठः. ८ घ. ट. एव. ९ क. ख. झ. °सिन्स्तोम°.
१० घ. झ. ट. प्रजाः प्रजाव°. ११ ग. ज. ठ. ड. °द्वा स्तुतीः । ना°; च. संबन्धो
(द्वा) स्तुतिः । (तीः) ना; °घ. ट. °द्वा स्तुतिः. २८

‘नाम्ना बन्धुभिः कर्मणा रूपेण’ इति श्रुतम् । सुभराः सुभृताः सुपुत्राः स्थान-
 कारणानुप्रदानवत्यो युष्मद्वृणेरलंकृताः । अहर्दिवि अहनि च रात्रौ च । रात्रि-
 पर्यायाभिप्रायेण दिवि चै दिवैव । नित्यकालमेवेत्यभिप्रायः । कं पुनरर्थमु-
 ५ पेत्य स्तुतीरुदीरयति । ब्रह्म प्रजावत् अनं प्रजासंयुक्तं भोक्तृसहितं रयि च
 धनं चै गोहिरण्यादि अश्वपत्न्यम् अश्वैः पतनसमर्थैः शाप्रैः संयुक्तं पीत-
 स्वमस्माभिरस्मिन्कर्मणि हे इन्दो सोम इन्द्रमस्मदर्थं याचतात् । याचस्वे-
 त्यर्थः । एतमर्थमभिप्रेत्य स्तुतीरुदीरयति । भन्दना उदियत्तीत्युदीरणसंब-
 १० न्धास्तुतय एता भन्दनाशब्देनोच्यन्ते इत्युपपद्यते । पूर्वमाख्यातपदसंबद्ध-
 मुदाहरणं ‘पुरुप्रियो भन्दते धामभिः’ इति । इदं तु नामपदसंबद्धं ‘स भन्दना
 उदियर्ति प्रजावतीः’ इति च । उभयर्था प्रयोगोऽस्तीत्युभयमुपपदशैतम-
 स्पप्रयोगविषयत्वाच्च ।

‘आहनः’ [११] इत्येतदसंतः संबोधनमनवगतमप्रतीयमानार्थ-
 त्वात् । ‘आहंसि’ इत्यर्थप्रतीतिः । ‘न तिष्ठन्ति न नि भिषन्त्येते देवानां
 स्पशे इह ये चरन्ति । अन्येन मदाह्नो याहि
 १५ आहनः इत्यस्य त्वं तेन वि बृह रथेव चक्रा’ [ऋ० सं०
 १० । १० । ८] ॥ यमस्य यम्याश्च संवादसुक्तं
 तत्र यमस्येयमार्थम् । स यमां मैथुनाय प्रार्थयमानां ब्रवीति । हे यमि मा
 भंस्थाः सांप्रतं रहो वर्तत इति । किंतु न तिष्ठन्ति मुहूर्तमप्येते । जनानां रन्धा-
 न्बेषणतत्परा इत्यभिप्रायः । अपि च । न निमिषन्ति अनिमिषाः । आद-
 २० रवन्त इत्यभिप्रायः । के पुनस्त इति । उच्यते । एते देवानां स्वभृता य
 इहेतांस्मेल्लोके स्पशः स्पाशयितारः कृत्वाकृतानां कर्मणां चिह्नयितारः ।
 ‘ग्रहानध्वर्युः स्पाशयेत’ [काठ० सं० ३५ । १७] इत्यत्रापि स्पाश-
 यतिभिर्ह्यर्थः श्रूयते । कतमे । पुनस्त इति । उच्यते । ‘अहश्च रात्रिश्च

१ क. स. घ. झ. ट. ठ. ड. ‘दिवि च दिवैव’ नास्ति; च. दिवि च दिवैव.
 २ च. धनं च; इतरेषु ‘च’ नास्ति. ३ घ. झ. ट. ‘वशापि घं’. ४ घ. झ. ट.
 °तद्वच्यं सं; ठ. ड. °तद्वच्यं सं; च. तद्वच्यं सं; घं° सच्यं. ५ ग. °तीतिः
 । १३। न°. ६ घ. °न्येते० चक्रा; घ. ट. °न्येते० रथेव चक्रा. ७ घ. अ.
 १८ चिन्धनार्थः; च. चिन्धार्थः° न्धना.

उभे च संध्ये' [याज्ञ०मिताक्षरा०दिव्य प्रक०१०२] 'सूर्याचन्द्रमसौ'
 'वायुश्चान्तरपुरुषः' इत्येवमादयः । न होतेषां किञ्चिदविदितं परोक्षम-
 स्तीत्यभिप्रायः । यतो ब्रवीमि । अन्यकुलजेन केनचिपुरुषेण मत्तस्त्वं हे
 व्याहनः मैथुनं याहि तूयं क्षिप्रम् । 'आहंसीव' असम्यमेतत् 'भाष-
 षाणा' त्वम् । नाहमेतदसम्यं श्रोतुमप्युत्सहे तव किं पुनः कर्तुम् । ५
 तस्मान्मतोऽन्येन मैथुनार्थं चर । तेनैव सह विबुह् अम्युद्यच्छ्वात्मानं
 मैथुनकर्माणि । रथ्येव चक्रा । यथा रथचक्रे द्वे अम्युद्यच्छत एवमेकमनस्त्व-
 मुपपाद्य तेनैकभूतेन मनसा अक्षेणेवोभे अपि शरीरे । त्वं च तस्य कामिनः
 सैकं स च तव । तेनैव सह तवैतस्मिन्नर्थं एकमनस्त्वमस्त्विति न मया
 सार्धम् । एतस्मिन्नर्थेऽभ्युद्यच्छमाना न मां शक्यसे कम्पयितुमित्यभिप्रायः । १०
 एवमेतस्मिन्मन्त्रेऽनिष्टत्वान्मैथुनसमाचारस्य 'आहनः' इत्येतद्यमीविषयं
 संबोधनम् । आहन्यत इव हि स यमस्तयाऽनेन दुर्वचनेन । तस्मात्सैवं
 संबोध्यते आहन इति । 'एतस्मात्' एव कारणात् 'आहनः स्यात्' ।
 योऽयमसत्प्रदेशः स्त्रिया असावपि हि यस्य संनिधौ संकीर्यते स आह-
 न्यत इवासम्यत्वात्तस्य । 'अयङ्गियो वै पुरुषोऽमेध्य आहनस्याज्जयते'
 इति विज्ञायते [मैत्रा० सं० १ । ६ । ४] । १५

'नदः' [१२] इत्यनवगतम् । 'ऋषिर्नदो भवति' इति शब्दस्य
 पर्यायेण तत्त्ववचनम् । 'नदतेः स्तुतिकर्मणः' इति व्युत्पत्तिः । नैन्दिता
 वा नर्दनो वेत्यर्थप्रतीतिः । 'नदस्य मा रुधतः काम आगन्धित आजानो

अमुतः कुतश्चित् । लोपामुद्रा वृष्णं नी रिणाति १५

नदः इत्यस्य धीरमधीरा धयति श्वसन्तम्' (ऋ० सं० १ ।

१७९ । ४) ॥ अगरत्यलोपामुद्राब्रह्मचारि-

सूक्तसंवादे लोपामुद्राया इयमार्धम् । साब्रवीदगस्यं मर्तारमभिप्रेत्य ।

नदस्य नदनस्य नैन्दितुर्वा देवतास्तोतुरस्यागस्यस्य रुधतः संरुद्धवतः

इन्द्रियग्रामं मामयं कामः आगन् आगतवान् येनाहं सांप्रतं पीडये । सा २०

१ क. ख. ग. ज. घ. ङ. ट. ठ. ड. चक्रा रथचके इव । यथैकमक्षं रथचके°
 (म. ज. 'रथचके इव' नास्ति); च. चक्रा यथा रथचके द्वे° रथचके इव । यथै-
 कमक्षं. २ च. सक्तं क्ता (क्तं). ३ च. °यमि वि°. ४ ग. ज. °स्या जाय°; घ.
 'स्याः जाव°; ट. °स्थाः जाय° स्याज्जा. ५ क. ख. ग. ज. घ. ट. नदिता. ६ म.
 नदिता वे°; ङ. नदतो वे°. ७ म. °तीतिः । १४ । नद°. ८ ग. काम आग-
 न्धित° श्वसन्तम्; घ. ट. कामः० धयति श्वसन्तम्. ९ क. ख. ग. ज. घ. ट.
 ठ. ड. नदिर्तुर्वा.

- पुनरेवं न जाने किमित एवास्मच्छरीराज्जातो ममोपरि ह्यभिव्यक्तोऽस्मत्पी-
डनायाथवा अमुतः अगस्त्यस्य शरीरात् । पुरुषगुणानुस्मरणाद्धि स्त्रियाः कामो
जायतेऽभिव्यज्यते पुरुषस्य च ह्यनुस्मरणात् । अत एव स्मर इति काम
उच्यते । तस्माद्गुपपद्यत इतो वास्मच्छरीरादमुतो वा नदशरीरात्कुत आजात
५ इति । अथवान्यत एव कुतश्चिदयमागतः स्यादित्येतदपि तत्त्वतो न जान
इति । एवं विल्लपमाना कामार्ता लोपामुद्रा राजर्षिपुत्रिका वृषणं रेतसो वार्षि-
तारमगस्त्यं नीरिणाति निश्चयेनाधिकं वा दोषेण गच्छति । यदि न
ममासावुपरि प्रजननं न्यरोत्स्यत्ततो नायं कामो मैमागमिष्यदित्येवं दो-
षेण गच्छति । 'रिणाति' इति गतिकर्मसु पठितम् (निघ० २ । १४ ।
१० ५८) । अथवा चेतसा नीरिणाति । उपगच्छतीत्यर्थः । इष्टपुरुषानुचिन्तनं
हि कामार्तायाः स्त्रियाः स्वभाव एव । तस्मादेवमप्युपपद्यते । धीरं
स्थिरबुद्धिं ब्रह्मचर्ये अधीरा संक्षुब्धसर्वेन्द्रियग्रामा धयति पिबतीव चेतसा ।
चक्षुर्म्या वा पश्यन्ती श्वसन्तं चेतसा व्यावर्तमानं तस्याः सकाशाद्ब्र-
ह्मचर्ये कृतबुद्धिं तथापि धयत्येव । 'श्वसिति नभति' इत्येतद्गतिकर्मसु
१५ पठितम् । एवं लोपामुद्रावान्ये 'नदस्य रुधतो मामागन्कामः' इति प्रक-
रणादृषिर्नदशब्देनोच्यत इत्युपपद्यते । 'संरुद्धप्रजननस्य ब्रह्मचारिण
इत्यृषिपुत्र्या विल्लपितं वेदयन्ते' इति निदानप्रख्यापनम् ।

- 'सोमो अक्षाः' (१३) इत्येते द्वे पदे । अत्र 'अक्षाः' इत्येतत्पदमनवगतं
पक्षेण चानेकार्थं । अस्यैव च संबन्धाद्गुपलक्षणार्थं सोमशब्दोऽत्र समाभ्नातः
२० कथं नाम 'न यस्य द्याधौपृथिधी' इत्येतदेवोदाहरणमत्रोपलक्षितं स्यात् ।
अत्र ह्यक्षा इत्येष शब्दः सोमशब्देन संबद्धो यथा भूतशब्देन मेषशब्दो
'मेषो भूतो ३ भि यन्नयः' इत्यत्र यथा च 'अग्निर्नय' इत्यत्राग्निशब्दः । अत्र
चाश्रोतिपक्षे अक्षा इत्यस्य शब्दस्य सुपुष्टतर उदाहरणार्थो भवति तस्मादय-

१ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. 'मस्त्यश' । २ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. माम-
गनि°; च. मैमाग.° ३ च. इष्टपुरु°. ४ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. पश्यति; च.
पश्यती° ति. ५ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. श्वसति नदतीत्येवं मति°; च. श्वसिति
नभति° द. ६ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. माम.गमत्कामः; च. मामाग-
न्कामः °मत्का. ७ ठ. ड. द्याकेत्येत°. ८ च. 'लक्षिते. ९ क. ख. घ. झ. ट.

मन्तर उपलभ्यते । अल्पप्रयोगविषयत्वादस्य मन्त्रस्य प्रतिपर्ययं सोम-
शब्दः समाह्नात् एकपदसमाह्नात् प्राप्ते सति ॥ २ ॥

न यस्य द्यावापृथिवी न धन्व नान्तरिक्षं नाद्र्यः सोमो अक्षाः।
अश्रोतेरित्येके । अनूपे गोमानीभिरक्षाः सोमो दुग्धाभिरक्षाः । ५
लोपाशः सिंहं प्रत्यञ्जमत्साः । क्षियतिनिगमः पूर्वः क्षरति-
निगम उत्तर इत्येकेऽनूपे गोमान् गोभिर्यदा क्षियत्यथ सोमो
दुग्धाभ्यः क्षरति सर्वे क्षियतिनिगमा इति शकपूणिः श्वात्रमिति
क्षिप्रनामाशु अतनं भवति । स पतत्रित्वरं स्या जगद्यच्छात्रम-
भिरंक्रुणोज्जातवेदाः । स पतत्रि चेतवरं स्थावरं जङ्गमं च यत्त- १०
त्क्षिप्रमभिरकरोज्जातवेदा ऊतिरवनात् । आ त्वा रथं यथोतय
इत्यपि निगमो भवति हासमाने इत्युपरिष्ठाद्ब्याख्यास्यासौ वक्रकः
पद्भिरुपसर्पदिन्द्रम् । पानैरिति वा स्थाशनैरिति वा स्वैर्नैरिति
वा । ससं न एकमविदच्छुचन्तम् । स्वपनमेतन्माध्यमिकं ज्योतिर-
नित्यदर्शनं तदिवाविदज्जाज्वल्यमानम् । द्विता च सत्ता स्वधया १५
च शंभुः । द्वैधं सत्ता मध्यमे च स्थान उत्तमे च शंभुः सुखभूः ।
मृगं न द्वा मृगयन्ते । मृगमिव द्वात्याः प्रैषाः ॥ ३ ॥

‘न यस्य द्यावापृथिवी न धन्व नान्तरिक्षं नाद्र्यः सोमो’ अक्षाः ।

यदस्य मन्थुरधिनीयमानः शृणातिं वीरुं इजति २०

सोमो अक्षाः स्थिराणि’ [ऋ० सं० १० । ८२ । ६] ॥

इत्यस्य

रेणुर्नाम विश्वामित्रस्य पुत्रस्तस्येयमार्षम् । ऐन्द्रे

सूक्ते सूर्यस्तुत्रामैकाहस्तत्रेयं निष्केवच्यशखे

निविद्वानीये शस्यते [आश्व० श्रौ० ९ । ८] । न यस्य द्यावापृथिवी ।

च यस्येन्द्रस्य द्यावापृथिवी महिमानमभ्रुवाते । ज्यामुत इत्यर्थः । न धन्व २५

१ ग. १५ । ९; घ. ट. च. ज. अहो नास्ति; ठ. ड. २ इति निरुक्तरीकार्यं
पञ्चमः षष्ठये द्वितीयः खण्डः. २ क. ल. °स्यामः । वम; छ. त. द. °स्यामः
॥ २ ॥ वम. ३ छ. त. द. ‘सशैरिति वा’ नास्ति. ४ छ. त. द. अहो
नास्ति. ५ ग. °पृथिवी० स्थिराणि; घ. ट. °पृथिवी० इजति स्थिराणि. ६ क.
ख. ग. ज. वीरु; च. विलु. ७ ग. ज. °त्यर्थः । धनोदकम्.

नोदकम् । तद्वि धन्वत्यन्तरिक्षलोकात् । नान्तरिक्षं नौप्यद्रव्यः पर्वता
अश्रुवन्ति महिमानम् । किं तर्हि । सोम एवाक्षाः । महिमौनमश्रोतीत्यर्थः ।

कथं पुनर्गम्यते सोम एवेन्द्रस्य महिमानमश्रो-

‘अक्षाः’ इत्यस्य तीति । इतो यदस्य मन्पुरधिनीयमानः । यस्मा-

५ ‘अश्रोति’ इत्यत्रार्थः दस्येन्द्रस्य मन्पुः क्रोधः सोमेन पीतेन सता मद-
सामर्थादुपरि शत्रूणां नीयमानः प्राप्यमाणः

शृणाति वीळुं । यदपि वीळुं दृढं संस्तब्धं वीर्योत्सिक्तं शत्रुबलं भवति

तदपि शृणात्येव । हिनस्तीत्यर्थः । रुजति स्थिराप्यपि । दृढानि मेघवृ-

न्दानि भिनत्तीत्यर्थः । एवमेतस्मिन्मन्त्रे ध्यात्पर्यस्य ‘अश्रोतेः’ अक्षाः

१० इत्येष शब्दो निरूप्यते ‘इत्येवमेके’ मन्त्रार्थविदो मन्यन्ते ।

‘अनूपे गोमाग्गोभिरक्षाः सोमो दुग्धाभिरक्षाः । समुद्रं न संवरणा-
न्यगमन्मदी मदाय तोशते’ [ऋ० सं० ९ । १०७ । ९] ॥ सत्त-

र्षीणामर्षम् । बृहती । पावमानी सौमी । अनूपे देशे गोमान् गोभिः सहितो

यदा क्षियति निवसत्यथ तदा सुयषसत्वात्तस्य देशस्य सोमो दुग्धाभ्यः

१५ पुनः पुनर्दुग्धाभ्योऽपि गोभ्यः क्षरत्येव । कथं

‘गोभिरक्षाः’ पुनः क्षरतीति । उच्यते । समुद्रं न संवरणानि ।

इत्यत्र ‘क्षियति’ समुद्रमिव संवरणान्युदकानि । तानि हि देशा-

इत्यर्थः ‘सोमो न्तरास्संवृण्वन्ति । तानि यथा सर्वेभ्यो देशेभ्यः

अक्षाः’ इत्यत्र संसृत्य समुद्रमाभिमुरूपेण अंगमन् गच्छन्त्येवं

२० ‘क्षरति’ इति दुग्धाभ्यः सोमः सर्वेभ्यो गात्रेभ्यः संसृत्योद्यः प्रति-

क्षरति मदायेन्द्रस्य । अथ यदैवं प्रक्षरति तदा तेन

- १ ग. अ. ‘नान्तरिक्षं’ नास्ति; च. °लोकाणां द्रव्यः °न्तरिक्षं नाप्य. २ क.
ख. ग. अ. च. ट. ठ. ड. ‘आपि’ नास्ति. ३ ग. ज. महिमा नान्तरिक्षं नमश्रो°.
४ क. ख. ग. च. ज. घ. झ. ञ. वीलु. ५ क. ख. घ. वीलु; ग. ज. वीड; च. वीडु°
६ ड. ६ क. ख. घ. ठ. ड. संनद्धं शत्रु°; झ. °शृणाति वीलु स्तब्धं वीर्योत्सिक्तं दृढं
७ संनद्धं शत्रु°; ट. संनद्धं शत्रु° स्तब्धं वीर्योत्सिक्तं. ७ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड.
°जति च स्थि°; च. °जति°स्थि° च. ८ घ. झ. वृत्तानि; ट. ठ. ड. वृत्तानि.
९ ग. न्यन्ते । १६ । अनू°. ९ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. दुग्धाभिः. १० क.
ख. घ. झ. ट. ठ. ड. उदकानि हि°. ११ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. संसृत्य;
१० च. संसृत्य° सू. १२ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. संसृत्य ऊरः; च. संसृत्यो° सू.

सोमेनामावास्यायां सान्नाभ्येन तृप्त इन्द्रो मन्दी हर्षशीलो यजमानस्य शत्रून्
तोशते । हिनस्तीत्यर्थः । 'नितोशयति निवर्हयति' इति हन्तिकर्मसु पठितम्
(निघ० २ । १९) । एवमेतस्मिन्मन्त्रे 'क्षियतिनिगमः पूर्वः' 'अनूपे
गोमान् गोभिरक्षाः' इत्येषः । 'क्षरतिनिगम उत्तरः' 'सोमो दुग्धाभि-
रक्षाः' इत्यत्र । एवम् 'एके' मन्त्रार्थविदो मन्यन्ते । तच्चैतत्तथैवोपस्था-

५

रुयात्तम् । 'सर्वे' एवैते त्रयोऽपि 'क्षियति-

सर्वे क्षियतिनिगमा निगमाः' निवासार्था इति 'शाकपूणिः'
इति शाकपूणिः आचार्यो मन्यते । न यस्य यावापृथिव्यौ निवासौ

न धन्व नान्तरिक्षं निवासः । किं तर्हि । सोम

एव यस्य निवासः । सर्व एव ह्यन्नमाश्रित्य निवसन्तीत्येतेनाभिप्रायेण सोम

१०

इन्द्रस्य निवासः । तस्य सोमस्य किमिति । उच्यते । यदस्य मनुः अधि

शत्रूणां नीयमानः श्रूणाति वीरुं रुजति स्थिराणि । समानेभेतत्पूर्णेवार्थेन ।

'अनूपे गोमान् गोभिरक्षाः' इत्यत्र निवासार्थतैर्न । पूर्वस्मिन्नेवार्थे । अथ

सोमो दुग्धास्वपि गोपूधःसु निवसति । न निर्दुग्धाः कर्तुं शक्यन्ते इत्यभि-

१५

प्रायः । एवमेते पूर्वे त्रयोऽपि 'क्षियतिनिगमाः' इति 'शाकपूणिः'

आचार्यो मन्यते ।

'श्वात्रम्' (१४) इत्यनवगतम् । 'आशु अतनं भवति' इति

शब्दसमाधिः । 'क्षिप्रनाम' इत्यभिधेयवचनम् ।

श्वात्रमित्यस्य प्रयो- 'यो होतासीत्प्रथमो देवजुष्टो यं समाज्जना-

गोऽर्थश्च

ज्येना वृणानाः । स पेतत्रीं स्वरस्था जगद्यच्छ्वात्रम-

२०

मिरंक्रुणोज्जातवेदाः' (ऋ० सं० १० । ८८

। ४) ॥ इयं हविष्पान्तीये सूक्ते । तत्पुनर्भृधन्वताङ्गिरसेन दृष्टं वाम-

देव्येन वा । पृष्ठस्य पञ्चमेऽहन्याग्निमारुते शस्त्रे निबिद्धानीयं तद्भवति

१ ग. ज. निवासौ. २ घ. झ. ठ. ड. ह्येनमा; इ. ह्येनमा° ह्यम्; च.

'ह्येन' ह्य (ह्य). ३ क. ख. ग. ज. घ. ट. ठ. ड. 'न्तीत्यनेनाभि' च; 'त्येतेना' २५

त्यने. ४ क. ख. घ. झ. बीलु; ग. ज. वीदु; च. षिच्छु° बी. ५ क. ख. घ. झ.

ट. ठ. ड. 'मानमन्यत्पू'; च. 'मानमतेःपू' मन्य. ६ च. 'सार्थता इत्येष' ते. ७

च. अतन्तीति' नं भव. ८ ग. 'मम् । १७ । यो'. ९ ग. 'थमो० जातवेदाः; च.

ट. 'थमो० रंक्रुणोज्जातवेदाः. १० ग. ज. 'के । तत्रेयमेवैकः जमती तत्पु'; च.

'के । तत्रे' ००० ती । तत्पु'.

३०

(आश्व० श्रौ० ८ । ८) । यः अग्निः होतासीत् आह्विता देवानां प्रथमः प्रधानो मनुष्यहोतुः सक्वाशात् देवजुष्टो देवैरासेवितः । यं समाजन् समुक्षितवन्तः । केम । आग्नेन । वृणानाः । संभजमाना इत्यर्थः । तस्य किमिति । उच्यते । स पतन्नि सोऽग्निः पतन्नि च यदेतदितश्चेतश्च पतति इत्वरं च पक्ष्यादि स्थाः स्थावरं च वृक्षादि जगत् यत्र यदेतज्जङ्गमं गवादि । तस्य किमिति । उच्यते । तत्सर्वं प्रलयकाले श्वात्रं क्षिप्रमात्मसात् अकरोज्जातवेदा अग्निः । एवमेतस्मिन्मन्त्रे श्वात्रमित्येतत्क्षिप्रनाम । पतन्निस्था-वरजङ्गमामां क्षिप्रदहनादग्निः किमन्याङ्कुर्यात् । तस्माद्दुपपद्यते क्षिप्रनामेति ।

‘ ऊतिः ’ (१५) इत्यनवगतम् । ‘ अयनम् ’ इत्यर्थप्रतीतिः ।

अवनात् । रक्षणार्थित्यर्थः । ‘ आ त्वा रथं यथोर्तये ’

ऊतिः’ इत्यस्य सुन्नायं वर्तयामसि । तुविकूर्मिभृतीषहमिन्द्र शविष्ठ सत्पते ’ (ऋ० सं० ८ । ६८ । १) ॥

प्रियमेधर्ष्यार्थम् । मरुत्वतीये शस्त्रे प्रतिपदेषा । (आश्व० श्रौ० ५ । १४) । हे इन्द्र आवर्तयामहे त्वां वयं स्तुतिभिरात्मन ऊतये अवनाय । रक्षणार्थेत्यर्थः ।

१५ सुन्नाय च सुखाय । कथं पुनरावर्तयामह इति । उच्यते । रथं यथा । शक्नो हि कश्चिद्यथा रथमावर्तयेदेवमावर्तयामहे वयं त्वां स्तुतिभिः । किंलक्षणं पुनर्भवन्तमावर्तयामहे । उच्यते । तुविकूर्मिं बहूनामनेकप्रकाराणां कर्मणां कर्तारम् । ऋतीषहं च आर्तीनामभिभवितारम् । हे इन्द्र शविष्ठ वलिष्ठ सत्पते सतां पते । एवमावर्तनेनैकत्राक्ष्याभिसंबन्धेन ‘ ऊति ’ शब्दो रक्षणार्थ इत्युपपद्यते ।

२०

‘ हासमाने ’ (१६) इत्येतत्पदमुपरिष्ठाङ्गाख्यास्यायामः ‘ प्र पर्व-तानामुसती उपस्थात् ’ इत्यत्र (निरु० ९ । ३९) ।

‘ पद्भिः ’ इत्यनवगतम् । ‘ पानैरिति वा स्पार्शनैरिति वा ’ शब्दसमाधी ।

‘ एवा महो असुर वक्षथाय वज्ररुः पद्भिरुप सर्पदिन्द्रम् । स ईयानः ’

२५ १ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. ‘ यत्र ’ नास्ति; च. ‘ गत् यत्र यदे ’. २ ग. इत्यर्थः । १८ ॥ आ. ३ ग. ‘ तये० । प्रिय०; घ. ट. ‘ तये० शविष्ठ सत्पते. ४ च. ‘ मेधसर्कार्थं आ; झ. मेधमार्थं. ५ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. ‘ लाय च; च. ‘ लाय० । कथं ’ च. ६ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. ‘ संबन्धेन; च. संबन्धेन ’ द्वे. ‘ ग. ‘ माधी. १९ । २ । एवा. ८ ग. ज. असुर वक्षथाय. । वज्रो; घ. ट. असुरः

१० माभाः०.

करति स्वास्तिभस्मा इपमूर्जे सुक्षिति विश्वमाभाः

‘पङ्भिः’ इत्यस्य. [अ० सं० १०।९९।१२]॥ वन्नो नाम वैद्वानसस्त-
स्येयमार्षम् । ऐन्द्री । य एष एतस्मिन्सूक्ते स्तुति-

प्रकारोऽधिकृतः एवमेनेन प्रकारेण हे वर्तमान इन्द्र असुर असुमन् प्रज्ञा-
नन्नन् बलवन्वा वक्षधाय स्तुतिवक्त्रे महते वाँ यजमानाय पुत्रकल्पान्तरीणाय
पुत्रकल्पान्तरीण एव वक्त्रकः पङ्भिः सोमपानैरभ्युदितैरथवा गुणस्याशनैः
स्तुतिगतैः उपसर्पत् उपसृतज्ञानन्यकल्पान्तरीणमिन्द्रम् । स तेन यथा
ईयमानः अनुसृष्ट्यमाणः करति कृतवान् । किम् । स्वस्ति स्वस्त्ययनम् ।
तस्मै यजमानाय । यतो ब्रवीमि । सांप्रतमहमेतस्मिन्कल्पे वक्त्रकत्वं चेन्द्रस्ता
एव चैताः स्तुतयो याभिरहमुपासर्पं सांप्रतं भवन्तम् । स त्वमेवं विज्ञायासमै
वर्तमानाय यजमानाय स्वमधिकारं जानानः कुरु स्वस्त्ययनम् । किंच । इष-
मूर्जम् इषमन्नं व्रीहियवादि ऊर्जं क्षीरादि सुक्षितिं च शोभननिवासं च
विश्वमेतत्सर्वम् आभाः अभिमुख्येनास्मै यजमानाय भावयस्व । एवमेत-
स्मिन्मध्ये शब्दसारूप्यात्प्रकरणाच्च पङ्भिरित्येतत्पानामिधानं स्यादनामिधावं
नेत्युपपद्यते ।

‘ससम्’ (१८) इत्यनवगतम् । ‘स्वपनम्’ इत्यवगमैः । ‘ प्र मातुः

प्रतरं गुह्यमिच्छन्कुमारो न वीरुधः सर्पदुर्वाः ।

‘ससम्’ इत्यस्य ससं न पक्वमिदच्छुचन्तं रिरिह्वांसं रिप उपस्थे
अन्तः’ [अ० सं० १० । ७९ । ३] ॥

जग्वेद्वानस्याग्नेर्वा सूचीकस्य ससेर्वा वाजम्बरस्थेयमार्षम् । आप्रेयी ।
त्रिष्टुप् । प्रातस्नुवाकांस्विनयोः शस्यते [आश्व० श्रौ० ४ । १३] ।
प्र मातुः प्रतरं प्रकर्षेण गततरं गह्वरं मातुः सर्वनिर्मातुर्भूमेः अग्निः
वीरुधो दग्धुम् उपसर्पत् उर्वाः ऊर्णवत्यः प्रच्छाद्य भूमेर्निर्झरंप्रदेशं तस्मिन्
निर्झरंप्रदेशे वर्तमानाः । तत्र हि ताः सुदिवृद्धाश्च भवन्ति । कथं पुनरुर्षे-

१ च. वैद्वानं खा. २ क. ख. घ. ट. ठ. ड. वर्तमान हे; च. ई वर्तमान.
३ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. ‘वा’ नास्ति; च. वाँ. ४ क. ख. घ. झ. ट.
ठ. ड. तथा इयानः ईयं; च यथा ईयं त. ५ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड.
अनुस्रियमाणः; च. अनुसृष्ट्यमाणः सियः ६ ग. च. ज. स्वमामि. ७ ग. गमः
। २० । प्र. मा. ८ ग. गुह्यमिच्छन्. १ अमे; घ. ट. गुह्यं उपस्थे अन्तः. ९ घ.
ट. ठ. ड. गुह्यं गह्वरं; च. तरं गह्वरं गुह्यं. १० ग. ज. निर्झरंप्रदेशं तस्मिन्
नास्ति. ११ ठ. ड. सुवृद्धाश्च. १२ ग. ज. रूपासं.

२५

२५

- सर्पदिति । उच्यते । प्र मातुः प्रतरं गुह्यमिच्छन् कुमारो न । मातुर्यथा
 कुमारः प्रकर्षेण गुह्यतरं सर्वाङ्गैः स्तनप्रदेशं स्तनपानमिच्छन्नुपसर्पेदेवं
 योऽग्निर्वह्नोपधीके भूमेर्निर्झरप्रदेशे कुमार इव मातुः स्तनपानाय स्तनप्र-
 देशमिवोपासर्पत् । तत्रैव च निर्झरप्रदेशे रिरिह्वासं पुनःपुनरास्वादयमा-
 ५ नमोपधीः रीपः अस्या एव भूमेः उपस्थे उपस्थाने निर्झरे^१ । निर्झरे हि
 भूमेः प्रदेशे आप उपतिष्ठन्त इति निर्झर एवोपस्थो भूमेः । तस्यान्तः ।
 मध्य इत्यर्थः । तस्मिन्नेवंलक्षणे प्रदेशे तमग्निम् अविदेत् कश्चिद्विद्वान्यो
 यौषधीरास्वादयन्तम् । कथं पुनरविदेदिति । उच्यते । ससं न पक्वमविदत् ।
 यथैव स्वर्पनशीलं माध्यमिकं ज्योतिर्वैद्युताख्यं पक्वमभिव्यक्तं वर्षासूर्पव-
 १० स्थानादयन्नेनैव दृश्यते एवं निर्झरान्तःप्रविष्टमपि सन्तमग्निमतिमहत्त्वा-
 दर्चिषोऽविददेवापश्यत् शुचन्तम् । दीप्यमानमित्यर्थः । निर्झरेऽयोऽनु-
 प्रविष्टो न विज्ञायते । अग्निरतु निर्झरस्थोऽपि स्वया दीप्या विज्ञायत एवे-
 त्यभिप्रायः । य एवंगुणयुक्तोऽग्निः स इदं नाम करोवित्येवमाशीर्योज्या ।
 तद्यदष्टौ मासान् माध्यमिकं ज्योतिर्न दृश्यते तस्मादनित्यदर्शनात् 'स्वप-
 १५ नम्' इत्युच्यते । पक्तिर्नामाभिव्यक्तिरित्युच्यते । एवमिह शब्दसारू-
 प्यादर्धोपपत्तेश्च 'ससम्' इत्यनेन शब्देन 'स्वपनम् उच्यते' इत्युपपद्यते ।
 'द्विता' (१९) इत्यनवगतम् । 'द्वैधम्' इत्यवगर्भः ।
 'यस्वद्धोता पूर्वो अग्ने यजीयान्द्विता च सत्ता'
 'द्विता' इत्यस्य स्वधया च शंभुः । तस्यानु धर्मः प्र यजा
 २० चिकित्वोऽथा नो धा अच्वरं देववीतौ' [ऋ०
 सं० ३ । १७ । ५] ॥ कतस्य वैश्वामित्रस्येयमार्षम् । त्रिष्टुप् । प्रातर-
 नुवाकाश्विनयोः शस्यते [आश्व० श्रौ० ४ । १३] । हे भगवन्नग्ने

१ घ. झ. ट. ठ. ड. बह्वौषधिके. २ घ. ट. ठ. ड. °पानीयः स्तः. ३ च.
 निर्झरे भूमेः प्रदेशे. ४ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. 'निर्झरे' नास्ति. ५ ठ. ड.
 °विन्द°. ६ ग. ज. स्वपशी°. ७. स्वप्न° पन. ७ ग. ज. माध्यमिकं. ८ घ.
 झ. ट. ड. तप्यद्वौ; च. तद्यद्वौ° ध्य; ट. तद्यद्वौ° ध्य. ९ क. ख. ग. ज. घ.
 ट. ठ. ड. पक्वं नामां; च. पक्तिर्नां° कं ना. १० क. ख. ग. ज. घ. ट. ठ. ड.
 १८ °व्यक्तिरित्यु° क्ति. ११ ग. °शतः । ११ । ५°.

पृथिवीस्थान त्वत्तो यः पूर्वो होता मध्यस्थानो वायुः । असावपि हि दूतो देवानामिति श्रूयते ' आ दूतो अग्निभरद्विवस्वतः ' [ऋ० सं० ६।८।४] इति । वैद्युतौऽग्निरेति केचिन्मन्यन्ते । यजीयान् यष्टरः । द्विता च सत्ता । द्वैधं च यस्य विद्यमानता मध्यमे च स्थाने वैद्युतभावेन उत्तमे च स्थाने सूर्यभावेन । स्वधया च अग्नेन सर्वभूतानां वैषणद्वारेण यः शंभुः सुखस्य भावयिता । तस्य किमिति । उच्यते । तस्मानु धर्म तस्य वायोर्वृत्तिलाभमनु आत्मनो दीप्तिलक्षणां वृत्तिं प्रति लाभमाप्नुवन् । ' वायुर्वा अग्नेस्तेजस्तस्माद्वायुरग्निमन्वेति ' [मैत्रा० सं० ३।१।१०] इति ह विज्ञायते । हे अग्ने प्रयज प्रकर्षेण यज देवान् हे चिकित्वन् । ज्ञानवन्नित्यर्थः । अथ एवमस्माकं यागं कुर्वस्व शृणु यत्कुरुष्व । धा अध्वरं धारय यज्ञं देववीतौ । देवतर्पणाथेत्यर्थः । एवमत्र शब्दसारूप्यादर्धोपपत्तेश्च ' द्विता ' ईति शब्दो द्वैधमित्येवमुपपद्यते ।

' त्राः ' (२०) इत्यनवगतम् । ' त्रात्याः ' इत्यवर्गमः । ' गोभि-
र्यदीमन्ये अस्मन्मृगं न त्रा मृगयन्ते । अभित्सरन्ति
त्रा इत्यस्य धेनुभिः ' [ऋ० सं० ८।२।६] ॥ काण्वश्च
मेधातिथिः प्रियमेधश्चाङ्गिरस एन्द्रं सूक्तं ददशतुः ।

तत्रैषा । अभिप्लवस्यै द्वितीयेऽहनि मरुत्वतीये शस्त्रेऽनुचरतृचे शस्यते [आश्व०
श्रौ० ७ । ११] । हे भगवन्निन्द्र यद्यपि त्वाम् अन्ये यजमानाः
गोभिः वाग्भिः स्तुतिलक्षणाभिः धेनुभिः च तर्पयित्रीभिराहुतिभिः
अभित्सरन्ति अभिगच्छन्ति अभिव्याप्नुवन्ति तथाप्यस्मानेव प्रत्यभ्येहि ।
किं कारणम् । अतो यस्मादेतेऽस्माभिरतिरिक्तया भक्त्याऽप्येभ्यो यजमा-
नेभ्यः सकाशात् त्रात्याः प्रैषाः युष्मत्संस्तवैयुक्तास्त्वां प्रति प्रहिता
मृगभिव इतरे लुब्धका त्रा त्रात्याः मृगयन्ते मर्गयन्ते त्वाम् । तस्माद्ग-

१ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. मध्यमस्था° । २ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड.
' च ' नास्ति. ३ च. °ध्यमे-स्था° च. ४ च. षष्डकारेण° षण्णदा; ठ. ड. वर्ष-
दा°. ५ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. चिकित्वः चिकि°; च. हे-चिकि° चिकित्वः.
६ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. °द्वितेत्ययं द्वे°. ७ ग. ज. ' एवं ' नास्ति. ८ ग.
°ममः । २२ । गोभि°. ९ ग. अस्मत् ° । काण्व°; घ. ट. अस्मत् ° न्ति धेनुभिः.
१० ज. °गयन्ते । काण्व°. ११ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. ' प्लवस्य षडशस्य हि°.
१२ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. इतो° च. अतो° ह. १३ क. ख. घ. झ. ट.
ठ. ड. °स्तवसंयुक्ता°. १४ च. मार्ग-°क्तो° य.

स्त्यतिरेकाद्विशेषहेतोस्मानेव प्रत्यभ्येहि । एवमेतस्मिन्मृगसंख्याद्वात्यश-
ब्देन लुब्धका उच्यन्त इत्युपपत्तिः ।

‘ वराहः ’ (२१) इत्येतदनवगतमनेकार्थं च । ‘ मेघः ’ तत्रद्
‘ वराहः ’ उच्यते । स हि ‘ वराहारो भवति ’ । तस्य हि वरमुदकमाहारः ।
‘ वरमाहारमाहाशीरिति च ब्राह्मणम् ’ । निर्धेचमस्य दृढप्रतीत्यर्थं ब्राह्मणमा-
चार्येण प्रदर्शितम् । यथा मेघो वराहशब्देनोच्यते, तथैष निगमः ॥ ३ ॥

वराहो मेघो भवति वराहोरः । विध्यद्वाराहं तिरो अद्रिमस्तेत्यपि
निगमो भवत्ययमपीतरो वराह एतस्मादेव वरमाहारमाहाशीरिति
१० च ब्राह्मणं वृहति, मूलानि वरं वरं मूलं वृहतीति वा । वराहमिन्द्र
एमुषमित्यपि निगमो भवत्यङ्गिरसोऽपि वराहा उच्यन्ते ।
ब्राह्मणस्पतिवृषभिवराहैः । अथाप्येते माध्यमका देवगणा वराहश्च
उच्यन्ते । पश्यन्हिरण्यचक्रानयोदंष्ट्रान्वि धावंतो वराहून् । स्वस-
राण्यहानि भवन्ति स्वयंसारीण्यपि वा स्वरादित्यो भवति
१५ स एनानि सारयति । उस्ना इव स्वसराणीत्यपि निगमो
भवति शर्या अङ्गुलयो भवन्ति शर्या इषवः शरमन्यः शरः शृणातेः ।
शर्याभिर्न भरमाणो गभस्त्योरित्यपि निगमो भवत्यर्को देवो
भवति यदेनमर्चन्त्यर्को मन्त्रो भवति यदनेनार्चन्त्यर्कमन्त्रं भवत्य-
र्चति भूतान्यर्को वृक्षो भवति स वृतः कडुकिम्ना ॥ ४ ॥

१०

‘ अस्येदं मातुः सर्वेषु सद्यो महः पितुं पपित्राञ्चाद्वैश्रैः । मुषायद्विष्णुः पचतं ।

सर्हायान्विध्यद्वाराहं तिरो अद्रिमस्ता ’ [ऋ०

मेघार्थे वराह सं० १।६।१।७] ॥ नोधा नाम गोतमपुत्रस्त-
इत्यस्य स्येयमार्धम् । ऐन्द्री । त्रिष्टुप् । अभिजिद्विस्वजि-

२५

न्महाव्रतादिष्वाहीनिकेष्वहःस्वहीनरूक्ते माघ्यादिने सत्रने ब्राह्मणाच्छंसिनः

१ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. °स्मिन्मन्त्रे मृग°. २ क. ख. °पतिः । ३। वरा°.

३ ग. ज. °षीदिति; च. षीदिति° रि. ४ ग. २३; इतरेष्वङ्गो नास्ति. ५ क.

ख. छ. त. द. °हारो वरमाहारमाहाशीरिति च ब्राह्मणम् । विध्य°. ६ क. ख. छ.

त. द. ‘ वरमाहारमाहाशीरिति च ब्राह्मणं ’ नास्ति. ७ क. ख. छ. त. द. वृह°.

८ ठ. ड. भवति । अङ्गि°. ९ क. ख. छ. त. द. वराहन् । १० स्वत्°. १० क. ख.

छ. त. द. °षन्ति सृजन्ति कर्माणि शर्या°. ११ क. ख. छ. त. द. ५. १२ ग.

१२ सवनेषु० । नोधा°; घ. ट. सवनेषु सद्यो० कराहं तिरो°. १३ ज. °र्धन्ना । नोधा°.

शस्त्रे विनियुक्ता [आश्व श्रौ० ७ । ४] । अस्येद्दु मातुः । अस्य जग-
निर्मातुर्थज्ञस्य प्रातःसवनमाध्यंदिनतृतीयसवनेषु महतो यज्ञस्य महान्तं
सोमभागं पपिवात् । पीत्वा चावंक्षा चारूपि च शोभनाल्पजानि अन्यान्पपि
हवीषि भक्षयित्वा तैर्हविर्भिस्तेन च सोमेन विवृद्धबलः सद्य एव पचतं
परिपक्वमुदकदानसमर्थं मेघं विष्णुः इन्द्रः सर्वभूतानां वेष्टो प्राणभावेन
मुपायत् । अमुष्णादित्यर्थः । सहीयान् अभिभवितृत्तमः । कथं पुनरमुष्णा-
दिति । उच्यते । विध्यद्वाराहं तिरो अद्रिमस्ता । मेघं बराहम् । कथं
पुनर्विध्यद्वाराहमिति । उच्यते । तिरो अद्रिमस्ता । दूरादेव स्थितस्य अद्रि
वज्रमस्ता । क्षेपेत्यर्थः । एवमेतस्मिन्मुपायच्छब्दसंबन्धाद्वाराहो मेघ
इत्युपपत्तिः ।

१०

‘ अयमपीतरो बराह एतस्मादेव ’ । असावपि हि वरं मूलाह्वयमाहा-
रमाहरत्येव । वरं वरं मूलं बृहति । उद्यच्छतीत्यर्थः ।

यथायमपीतरो बराहशब्दश्छन्दसि बराह इत्युच्यते तथैवं निर्गमः ।

विश्वेत्ता विष्णुरीभरदुरुक्रमस्वेधितः । शतं महि-

पथर्थे बराहनाम पान्क्षीरपाकमादनं वराहामन्द्रं एमुषम् । [ऋ० १५

सं० ८ । ७७ । १०] ॥ काण्वस्य कुरुसुते-

रार्षम् । ऐन्द्री । विश्वेत् विश्वानि तानि विष्णुराभरत् उरुकुषो
यद्दुविक्रान्तः त्वेधितः संदीपित इन्द्रैवाक्येन ‘ दुर्गाहा आहर्ता’ चोचथा
एतमैहर ’ [मै० सं० १ । ८ । ३] इत्यनेन । ‘ त्वा इधितः ’ इति

१५

१ घ. झ. ट. ठ. ड. °दिनसवनतृती°. २ घ. झ. ट. ठ. ड. °ज्ञस्य २०
महः पितुं महा°; च. यज्ञस्य महा° महः पितुं. ३ क. ख. घ. ट. ठ. ड. °वान्
पीतवान् । पीत्वा°; च. °वान् । पीत्वा° पीतवान्. ४ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. °मेघं
हि विष्णुः°; ग. ज. विविष्णुः; च. विविष्णुः. ५ ग. ज. वेवेष्टा°. ६ घ. झ. ट. ठ.
ड. °अदूर एवावस्थित°; च. दूरात् एव स्थित° अदूरे. ७ ग. ज. ‘ वरं ’ सङ्क्षेपे; च.
°त्येव । वरं मूलं वरं. ८ ग. च. ज. ट. ठ. ड. °बृह°. ९ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. २५
तथेष; च. तथैव° घ. १० ग. °गमः । २५ । विश्वे°. ११ ग. °राभर एमुषम्; च.
ट. °राभरत्° बराह°. १२ घ. झ. ट. ठ. ड. ऐन्द्री बृहती । विश्वे°; च. ऐन्द्री° ।
विश्वे° बृहती. १३ क. ख. ग. ज. इन्द्रो वाक्येन. १४ ग. ज. दुर्गाहा, च.
दुर्गाहा आ° ट. दुर्गाहात् आ°; ठ. ड. दुर्गाहात्. १५ च. हता° चोचत् यथा
एत° इत्य. १६ घ. ट. ठ. ड. एतमाहरे°; च. एतमाहरे° वा.

२५

- पदविभागः । तथापि तु ' त्वेषितः ' इत्येकं पदं कृत्वैव निरुक्तम् । परोक्ष-
कृतत्वान्मन्त्रस्य नान्यथार्थ उपपद्यते । कानि पुनस्तानि वसूत्याहरदिति ।
उच्यते । शतं महिषान् बहून् महतो यज्ञानाहरत् । किलक्षणानिति ।
उच्यते । क्षीरपाकमोदनं प्रायणीयाख्यमादितः कृत्वा ये क्रियन्ते तान् ।
५ सोमक्रतूनित्यभिप्रायः । कुतः पुनराहरदिति । उच्यते । असुरं वराहसू-
पेणावस्थितं सर्वेषामसुराणां व्यामोहस्थानीयं मायया यमिन्द्रो जघान तस्य
मध्यादाहरत् । यत् ' अयं वराहमिन्द्र एमुषमेकविंशत्याः पुरां पौर इत्युच्यते '
इत्येवं ब्राह्मणं मैत्रायणीयके (मैत्रा० सं० ३ । ८ । ३] तर्दनुवा-
दिनी चैषा ऋक् । तस्मादत्र वराहशब्देन वराह एवोच्यत इत्युपपद्यते ।
१० ' अङ्गिरसोऽपि वराहा उच्यन्ते ' । ' स ई' सत्येभिः सखिभिः
शुचिर्गोधायसं वि धनसैरदर्दः । ब्रह्मणस्पतिर्वृषभिर्वराहैर्धर्मस्वदेभिर्द्रीविणं
व्यानत् ' [ऋ० सं० १० । ६७ । ७] ॥ अयासस्याङ्गिरसस्येयमा-
र्षम् । ब्राह्मणस्पत्यस्य काम्यस्य पशौ षड्द्वैर्विनि-
अङ्गिरोवाचिवराह युक्ता मैत्रायणीयके (मैत्रा० सं० २ । ५ । ७ ॥
१५ इत्यस्य ४ । १४ । १०) ॥ स ब्रह्मणस्पतिः सत्येभिः
सत्यवादिभिः सखिभिः समानख्यानैः शुचिर्द्विः दी-
सिमोङ्गिः विधनसैः विविधधनवद्भिः वृषभिः
वर्षितृभिः वराहैः धर्मस्वदेभिः घर्मतापयितृभिः प्रवर्ग्यकर्मणि । अथवा ।
यज्ञस्वदेभिः यज्ञस्वदायितृभिः । यज्ञसद्भिर्वा । एवंगुणविशिष्टैरङ्गिरोभिः
२० सहितो ब्रह्मणस्पतिः गोधायसं गोः वाचो धारयितृरमपां वा मेघम्
अदर्दः अदारयदिति विपरिणामः परोक्षकृतत्वान्मन्त्रस्य । दारयित्वा च द्रवि-
णम् उदकं व्यानत् । व्यामोतीत्यर्थः । एतस्यामृच्यङ्गिरसां विशेषलिङ्गं नास्ति
वराहशब्दवाच्यत्वे । सूक्ते त्वेतस्मिन्नङ्गिरसो लिङ्गमस्ति^१ ।

१ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. कृत्वैव. २ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. °राणां
२५ मध्ये व्या° च. °राणां °व्या° मध्ये. ३ ग. ज. पर°; च. ५° पा. ४ घ. झ. ट.
ठ. ड. तदर्थानु°; च. तदनु° र्थ. ५ ग. °च्यन्ते । २५ । स°. ६ ग. सखिभिः
शु० नट्; ज. सखिभिः । अया°; घ. ट. सखिभिः० द्रविणं व्यानत्. ७ क. ख. घ.
झ. ट. ठ. ड. काम्यपशौ°. ८ घ. झ. षड्द्वै; ट. ठ. ड. षड्द्वै. ९ च.
दीप्तिभिः. १० च. यज्ञोवा° एषा. ११ ट. ड. धारयितृभिः यज्ञसद्भिर्वा अपां°.
१० १२ ग. °मस्ति । २६ । ऋतं°.

‘ ऋतं शंसन्त ऋजु दीप्याना दिवस्पुत्रासो असुरस्य बीराः । विप्रं
 पदमङ्गिरसो दधाना यज्ञस्य धाम प्रथमं मनन्त ’
 सूक्तेऽङ्गिरसो लिङ्गं (ऋ० सं० १० । ६७ । २) ॥ ऋतं
 तस्मादङ्गिरसोऽपि व- शंसन्तः यज्ञं वा सत्यं वा प्रशंसन्तः । अपि च ।
 राहा उच्यन्ते ऋजु अकुटिलमजिसं नित्यकालमेव दीप्याना ५
 ध्यायमानाः । सर्वभूतानामुपरि समचेतस इत्य-
 भिप्रायः । दिवस्पुत्रासः द्यातनवतोऽग्नेः असुरस्य प्रज्ञावतः पुत्राः । बीरा
 विविधानामर्धानां वक्ता ईरयितारो वा मेधावित्वात् । विप्रं पदमङ्गिरसो
 दधानाः । विप्रासं सर्वतः प्राप्तमङ्गिरसो दधाना यत्प्रदं स्थानं ज्ञानसहि-
 तस्य कर्मणः परा फलकाष्ठा तामङ्गिरसो दधाना धारयन्तश्चेतसा १०
 विवृद्धप्रज्ञत्वात् । यज्ञस्य धाम प्रथमं मनन्त । यज्ञस्य यत्प्रथमं मुख्यं
 परमात्माख्यमनाद्युत्तिलक्षणं धाम स्थानं तत्त्वेन मनन्त । जानत इत्यर्थः ।
 एतदेवैतस्यायुभ्यङ्गिरोलिङ्गं दृष्ट्वप निगमो भाष्यकारेणोदाहृतः ‘अङ्गिरसोऽपि
 वराहा उच्यन्ते ’ इति ।

‘ अथाप्येते माध्यमका देवगणा वराहव उच्यन्ते ’ मरुतो रुद्रा १५
 इत्येवमादयः । अङ्गिरसो हृषिसमाख्यामपि लभन्ते । तस्मान्माध्यमकत्वेऽपि
 सति पृथगुद्धृतोक्ताः । यथा तावन्मरुतो वराहशब्देनोच्यन्ते तथैव
 निगमः । ‘ एतस्यन्न योजनमचेति सस्वर्ह यन्मरुतो गोतमो वः । पश्य-
 निहर्ष्यचक्रानयोदंष्ट्रान्वि धावतो वराहन् ’ इति
 अस्यामृचि मरुतो (ऋ० सं० १ । ८८ । ५) ॥ राहैगणस्य १०
 वराहशब्देनोच्यन्ते गोतमस्येयमार्षम् । ‘आ विद्युन्मङ्गिरमरुतः ’ [ऋ०
 सं० १ । ८८ । १] इतीयं चैतस्मिन्नेव
 सुक्ते । हे मरुत एतत्तद्वलं यौष्माकीणं न योजनमचेति न योगमा-
 गच्छति । विजितारित्वाद्भवतां न युज्यत इत्यर्थः । तस्य बलस्य किमिति ।
 उच्यते । सस्वर्ह यन्मरुतो गोतमो वः । अन्तर्हितं यत्सर्वेषां मनुष्याणां

१ ग. ऋजु० मनन्त; अ. ऋजु० ऋतं; व. ट. ऋजु दीप्या० प्रथमं मनन्त०.
 २ ग. ठ. ड सत्यं वा यज्ञं वा प्रशंसं. ३ क. ख. व. स. ट. ड. ड. ‘अङ्गिरसो दधानाः’
 नास्ति; च. अङ्गिरसो दीप्यानाः. ४ ग. अ. तमोमिर०. ५ ग. गमः । २७ । एत०.
 ६ ग. चेति० हृष; व. ट. चेति० वि धावतो वराहन्. ७ व. स. ड. राहु०. २२
 ५९

यस्य च मध्ये युष्मान् वराहून् परेषां शत्रूणामुद्धन्तून् उद्धर्षणान् हिरण्यचक्रान् सुवर्णविक्रतचक्रान् अयोदंष्ट्रान् अयोमथेयान् रथानधिरूढान् विधावतो नानाप्रकारं धावतः पश्यन् स्तौति गोतमस्तदेवै न योजनमचेति । अचेतीति गत्यर्थोऽञ्जतेर्गत्यर्थस्य सारूप्यात् । एवमत्र प्रकरणे मरुतो घराहव उच्यन्ते इत्युपपत्तिः । मरुदादयो हि सर्व एव माध्यमका द्वेवगणा वराहव उच्यन्ते । तेषां शाखान्तरेषु मृग्या निगमाः । निगमानुपलब्धौ वा 'माध्यमका देवगणा वराहव उच्यन्ते' इत्येतद्बहुवचनं मरुत्त्वेव योज्यम् । तेषां सप्तसप्तका गणा ब्राह्मणे हि श्रूयन्ते ' ते सप्त सप्त मरुतां गणाः ' इति । तस्मादेवमप्युपपद्यत एव बहुवचनं भाष्यकारस्य । एकदेवताविषयोऽपि कदाचिद्वराहश्चदो भवत्येव । तदप्युपेक्षितव्यम् । तद्यथा । ' दिवो घराहमरूपं कर्षादिनम् ' (ऋ० सं० १ । ११४ । ५) इति रुद्र उक्तः ।

' स्वसराणि ' (२२) इत्यनवगतम् । ' स्वयंसारीणि ' इत्यवगमः । ' अहानि ' इत्यभिधेयवचनम् । तानि हि स्वयमेव सरन्ति गच्छन्ति । ' अपि वा स्वरादित्यः ' अत्रोच्यते । ' स एनानि सारयति ' गमयति । तेनैतानि स्वसराणीत्युच्यन्ते । ' विश्वे देवासां अस्तुरः सुतमा गन्त तूर्णयः । उस्ता इव स्वसराणि ' (ऋ० सं० १ ।

' स्वसराणि ' इत्यस्य ३ । ८) ॥ मधुच्छन्दस ईयमार्षम् । अग्निप्रयोभोऽर्थश्च छेभे प्रउमे शस्त्रे मापत्रे तृचे वैश्वदेवे शस्यते (आश्व० श्रौ० ४ । १५ ऐ० ब्रा० ११ । १) । हे विश्वेदेवा अस्तुरः कर्म प्रति त्वरमाणाः । ते हि र्यज्ञं कर्म प्रत्या-

१ क. ख. घ. ट. ठ. ड. 'मुद्धर्तवः; ग. 'णां हृतून्; ज. षां हृतून्; च. 'णामुद्धर्तवः' तू. २ क. ख. झ. अशेमयान् रथा; घ. ट. ठ. ड. 'अयोम०००थोजनमचेति' नास्ति; च. 'अयोमथेयान्'. ३ ग. ज. 'कारान्; च. 'कारान्' रे. ४ क. ख. 'देतवः; ग. ज. 'देवं न'; च. 'देवं न' तज. ५ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. अचेतिर्गत्यर्थः. ६ ग. ज. 'त्यर्थेता; च. 'त्यर्थेता' स्व. ७ घ. झ. ट. ठ. ड. इत्युच्यन्ते; च. 'हव उच्य' इत्यु. ८ क. ख. ग. ज. घ. झ. ट. ठ. ड. च; च. धौ च. ९ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. 'इति' नास्ति. १० ग. ज. गणाः । धा. ११ ग. ज. श्रूयते. १२ ग. उकः । ४ । स्वस. १३ क. ख. ग. ज. पतानि; च. पतानि' ना. १४ घ. झ. ट. 'नानि. १५ ग. 'च्यन्ते । २८ । विश्वे'. १५ ग. ज. अस्तुरः । मधु; घ. ट. अस्तुरः । उस्ता. १७ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. 'इयं' नास्ति. १८ क. ख. घ. ट. ठ. ड. याज्ञिकं.

गन्तुं त्वरन्ते । अत एवमामन्व्यन्ते । सुतमगन्त । अस्माभिरभिषुतमेतं सोमं प्रति आगन्त आगच्छत । हे तूर्णयः त्वरणशीलाः । कथं पुनरागच्छत । उस्त्रा इव स्वसराणि । यथा उस्त्रा रश्मयोऽहानि प्रति शीघ्रमागच्छन्त्येवमागच्छत । एवमस्मिन्नश्मिसंबन्धात्स्वसराण्यहानीत्युपपद्यते ।

‘शर्या’ (२३) इत्यनवगतम् । ‘शरमथ्य’ इत्यवगमः । ‘इषवः’ अभिधेयाः । ‘शरः शृणातेः’ हिसार्थस्य (धा० ९ । १६) ।

हिस्यते हि तेनै । ‘अम्यभि हि श्रवसां तत-

‘शर्याः’ इत्यस्य दिथोत्सं न कं चिज्जनपानमाक्षितैम् । शर्याभिर्न भरमाणो गभस्त्योः’ (ऋ० सं० ९ । ११०

५) ॥ त्र्यरुणस्त्रसदस्युश्च पृथ्यूषु प्रधन्व वाजसातथे’ इति पावमानं १०

सौम्यं सूक्तं (ऋ० सं० ९ । ११०) ददृशतुः । पिपीलिकमध्यास्तिस्रोऽनुष्टुभः षडूर्ध्वबृहत्यास्तासामियं द्वितीया । अभिततर्दिथ एतं सोमं हे अभिषोतारः । पुनः पुनरभिर्हेतेत्यर्थः । श्रवसा श्रवणीयेन मन्त्रेण । कथं पुनरभिततर्दिथेति । शर्याभिर्न भरमाणः । शरमयीभिरिषुभिर्धया कश्चित् कंचिदभितर्दयेद्भनुर्धारयमाण एवमेतं सोममेभिर्प्रावाभिः गभस्त्योः बाह्ये-
रवस्थितैरभिततर्दिथ यूयम् । किंच । एवमेतं सोममभितर्दयन्तो यूयं वसती-
वरीभिरङ्गिरार्थ्याप्याप्याथ्य उत्सं न कंचित् कूपमिव कंचित् जनपानं महतो
देवजनौवस्य पानार्हम् अक्षितमक्षीणं कुरुत । महतो देवजनौवस्य पानार्हं
प्रभूतं कुरुतेत्यभिप्रायः । एवमिहाभितर्दनक्रियासंबन्धात् ‘शर्या’ शब्देन
‘इषवः’ उच्यन्त इत्युपपद्यते । २०

१ क. ख. म. ज. ‘न्यते. २ क. ख. हिस्यन्ते; च. हिस्येते° इय. ३ ग. तेन । २९ । अम्य° . ४ ग. श्रवसा ततर्दिथो० स्योः; घ. ट. श्रवसा० भरमाणी गभ. त्योः. ५ ज. ‘क्षितम् । इयर् . ६ ग. ज. ‘पृथ्यू०००सातय इति’ नास्ति; च. °दस्युश्च-
पाव° पृथू०००सातय इति. ७ च. ज. सोम्यं. ८ ग. ज. तस्यान्ते विराजस्तिस्व
स्तासामियं; च. तस्यान्ते विराजैस्तस्त्रैः° पिपीलिकमध्यास्तिस्रोऽनुष्टुभः षडूर्ध्व-
बृहत्याः. ९ घ. ट. षडूर्ध्व°; झ. ठ. ड. षडूर्ध्व°. १० ग. ज. °भिन्नते°. ११ घ.
झ. ट. ठ. ड. °भेनं; च. °भेते° नं. १२ घ. ट. ठ. ड. ‘श्रावभिः’ नास्ति. १३
क. ख. म. ज. ‘आप्याप्य’ सङ्खेव. १४ म. ज. ‘देव’ नास्ति; च. देवै.

- ‘ अर्कः ’ (२४) इत्यनेकार्थम् । ‘ देवः ’ तावत्सर्व एव ‘ अर्कः ’ इत्युच्यते । आह । किं कारणमिति । उच्यते । अर्कशब्दस्यार्थाः यस्मात् ‘ एनं ’ देवम् ‘ अर्चन्ति ’ स्तोतारः । ‘ अर्को मन्त्रो भवति ’ । किं कारणम् । यस्मात् ‘ अनेन ’ मन्त्रेण ‘ अर्चन्ति ’ तस्मादर्कः । ‘ अर्कमन्त्रं भवति ’ । किं कारणम् । तद्धि ‘ अर्चन्ति भूतानि ’ । यो हि पूज्यस्तस्यान्नसंस्कारविशेषेण पूजा क्रियते । पूज्यं च सर्वस्यैवानाम् । ‘ अर्को वृक्षो भवति ’ य एष प्रसिद्धः । आह । किं कारणम् । उच्यते । ‘ स वृत्तः ’ । स वृक्षो हि संगतः संख्यातः ‘ कटुकैः केशा ’ कटुकैर्भावेन भवति । यथा तावदेवोऽर्कशब्देनेष्यते तथैष निगमः । ४ ।

- गायन्ति त्वा गायत्रिणोऽर्चन्त्यर्कमर्किणः । ब्रह्माणस्त्वा शतक्रतु उद्वंशमिव येमिरे (ऋ० सं० १ । १० । १) ॥ गायत्रि त्वा गायत्रिणः प्रार्चन्ति तेऽर्कमर्किणो ब्रह्मणास्त्वा शतक्रतु उद्येमिरे वंशमिव वंशो वनशयो भवति वननाच्छ्रयत इति वा पवी रथनेभिर्भवति यद्विपुनाति भूमिम् । उत फण्या रथानामर्दिं भिन्दन्त्योर्जसा । तं मरुतः क्षुरपविना व्ययुरित्यपि निगमौ भवतौ वक्षो व्याख्यातं धन्वान्तरिक्षं धन्वन्त्यस्मादापैस्तिरो धन्वातिरोचत इत्यपि निगमो भवति सिनमर्षं भवति सिनाति भूतानि । येन स्मा सिनं भरथः सखिभ्य इत्यपि निगमो भवतीत्यामुयेत्येतेन व्याख्यातं सचा सहेत्यर्थः । वसुभिः सचाभुषा । वसुभिः सह भुवौ । चिदिति निपातोऽनुदात्तः पुरस्तादेव व्याख्यातोऽप्यापि

- १ ठ. ड. ‘ इति ’ नास्ति. २ क. ल. घ. झ. ट. ठ. ड. ‘ इति ’ नास्ति. ३ घ. झ. ट. एनेन. ४ घ. झ. ट. ठ. ड. पूज्यस्तस्यान्नमपि संस्कारविशेषेण संस्कृतं पूजायां क्रियते । पूज्यं, च. पूज्यं, पूज्यं. ५ च. ‘ येन पूजां किं संस्कृतं पूजायां. ६ च. पूज्यं ज्यं. ७ क. ल. घ. झ. ट. ठ. ड. ‘ रणमिति. ८ च. ‘ व वृत्तः ’ नास्ति. ९ य. ज. ‘ स वृक्षः ’ नास्ति. १० घ. झ. ट. ठ. ड. कटुभा. ११ क. ल. घ. ग. ३० । ५; ठ. ड. ४ । इति नैरुक्तीकायां पञ्चमोऽध्याये चतुर्थः खण्डः १२ क. ल. छ. त. व. ‘ वतः । वसो. १३ क. ल. छ. त. व. ‘ स्मान्नापः । तिरौ. १४ क. ल. त. व. ‘ वति । इत्या. १५

पशुनामेह भवत्युदात्ताभिंदसि मनासि चितास्त्वयि भोगाभेतयस
इति वा । आ इत्याकार उपसर्गः पुरस्तादेव व्याख्यातोऽथाप्य-
ध्यर्थे दृश्यते । अत्र आँ अपः । अत्रे आ अपः । अपोऽत्रेऽ-
धीति युञ्जं द्योततेर्यज्ञो बौध्नं वा । अस्मि युञ्जमधि रत्नं च धेहि ।
अस्मासु युञ्जं च रत्नं च धेहि ॥५॥

इति पञ्चमाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

गायन्ति त्वा गायत्रिर्णं इति । मधुच्छन्दस आर्षम् । अनुष्टुप् ।
ऐन्द्री । हे भगवन्निन्द्र गायन्ति त्वा गायत्रिणः ।
अस्यामृध्यको देवः रतुवन्ति त्वां सामगाः सामभिः । अर्चन्त्यर्कम- १०
र्किणः । पूजयन्ति त्वामृग्भिर्होतारो मन्त्रिणः ।
एवमनेन प्रकारेण सर्व एव ते ब्रह्माणो ब्राह्मणाः यज्ञकर्मणि हे शतक्रतो
उद्वंशमिव येभिरे । उद्येभिरे वंशमिव त्वां स्तुतिभिर्हविर्भिष्व । यज्ञेषु तवैव
महिमानं वर्धयन्तीत्यर्थः । 'वंशो वनशयो भवति' । वने शयितं इवास्ते ।
' वननाच्छ्रूयत इति वा ' । संभजनाद्वा वर्तिभिः । एवमत्र देवोऽर्क- १५
शब्देनोच्यते । मन्त्रस्यार्कशब्दवाच्यत्वे ' अर्चन्त्यर्कमर्किणः ' इत्येव एव
' अर्किणः ' इत्य- निगमः । अर्किणो हि मन्त्रिण एवाभिप्रेताः ।
त्रार्को मन्त्रः वृक्षरसु प्रसिद्ध एव । तेन निगमस्तदभिधायको
नैवास्ति ।

'पविः' (२५) इत्यनवगतम् । 'रथनेमिर्भवति' इत्यभिधेयवचनम् । २०

१ छ. त. द. अत्र आ°. २ छ. त. द. अपोऽत्रेऽध्यप इति पु°. ३
क. ल. छ. त. द. वा अर्षं. ४ क. ल. ६ (५); छ. त. ६; द. अत्रो नास्ति.
५ ड. थ. ध. ' इति० पादः ' नास्ति; छ. प्रथमः पादः; त. पञ्चमाध्याये प्रथमः
पादः; द. इति नेरुक्तस्य पाद°. ६ ग. ज. ' त्रिणः० । मधु°; घ. ट. ' त्रिणो०
वंशमिव येभिरे । इति°. ७ ग. ज. ' हे ' नास्ति; च. ' आर्ष-मग' अनुष्टुप्-ऐन्द्री ।
हे. ८ क. ल. घ. झ. ट. ठ. ड. एते ब्रह्मा°; च. एते ते. ९ क. ल. घ. झ. ट.
ठ. ड. याज्ञे क°; च. यज्ञे° याज्ञे. १० ग. ज. शैत इ°; च. शैत इ°. ११ ग.
ज. घ. ट. ' नान्वाचंति', १२ ग. ज. वृक्षः सुप°.

‘यद्विपुनाति भूमिम्’ । स हि विपुनाति भूमिमेति पविः । ‘उत्त स्म
ते परुष्यामूर्णा वसत शुन्ध्यवैः । उत पव्या
‘पविः’ इत्यस्य रथानामद्रिं भिन्दन्त्योजसम् । [ऋ० सं० ५।५२।
प्रयोगोऽर्थश्च ९] ॥ श्यानाश्चस्येयमर्षम् । हे मरुतो येषां
वस्तिरोभनितुमाविर्भवितुं च काले शक्तिरस्ति

५

ते यूयम् उत स्म अपि कस्मिंश्चित्काले शुन्ध्यवः मद्भव इव परुष्यां
नद्यां माध्यमिकायां वा वाचि पर्वतस्यां यूयमेव शुन्ध्यवः शोधयितारः
ऊर्णाः छिन्नास्तिरोहिता वसथे एतस्मिन्नन्तरेक्षलोके । अपि च । कस्मि-
श्चिदभ्युत्थकाले प्राप्ते युष्माकं रथानां पव्याः यौ रथनेमयस्तत्र एव
१० अद्रिं भिन्दन्ति ओजसा बलेन । किमुत यूयमित्यभिप्रायः ।
एवमेतास्मिन्नथसंयोगात्पविशब्देन रथचक्रनेमित्यभिसंबन्ध्यते । ब्राह्मण-

१०

मपि चैतस्मिन्नेवार्थे चातुर्मास्येषु सान्त्तपनं
पविशब्दस्य रथ- हविरधिकृत्य ‘देवा वै वृत्रस्य मर्म नाकिदंस्तं
नेम्यथे ब्राह्मणवचनम् मरुतः क्षुरपविन्ना व्ययुः सौ वा एनं तदतपंस्त-
स्मात्सान्तपनाः’ (मैत्रा० सं० १।१०।१४) इति ।

१५

एतस्मिन्नपि च ब्राह्मणे चक्रनेभिः क्षुरधाराकृतिस्तीक्ष्णैः पविरित्युच्यते तस्मा-
दुपपद्यते । अल्पप्रयोगविषयत्वादुदाहरणद्वयम् ।

‘वक्षः’ (२६) इति व्याख्यातम् ‘उपो अदाशे शुन्ध्यवः’ इत्यत्र
(निरु० ४ । १६) ।

२०

१ ग. ज. यद्वि पुनाति भूमिमिति पविः (ग. पविः । ३१ ।) २ ग. पर-
ष्यामूर्णा व० । श्यावा°; घ. ट. परुष्या० भिन्दन्त्योजसा. ३ ज. शुन्ध्युवः ।
श्यावा° ४ घ. ट. ठ. ड. काले काले श°; च. कालेःशक्ति° काले. ५ क. ख. घ.
झ. ट. ठ. ड. अपि च कस्मिंश्चन का°. ६ क. ख. °वा विपर्व°; ग. जा. घ. ट. ठ.
ड. ‘वा’ नास्ति; च. वा वाचि. ७ ग. ज. छिन्ना°; च. छिन्ना° छ. ८ ट.
वक्ष्ये° त. ८ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. °द्रमनका°; च. °द्रन°काले° न. ९
घ. ड. ठ. ड. यः. १० घ. झ. ठ. ड. °संपद्यते. ट. संपद्यते° वध्य. ११ क. ख.
घ. झ. ट. ठ. ड. सान्तपनं समतप°; च. °व्ययुः सौ वा एनं तदं° व्ययुः सान्तपनं
वच. १२ ग. ज. चक्रनेभिः; च. चक्रनेभिः° नेभिः. १३ क. ख. घ. झ. ट. ठ.

२१

ड. °स्तीक्ष्णपवि°.

- ‘ धन्व ’ (२७) इत्यनवगतम् । ‘ धन्वनम् ’ इत्यवगतम् । ‘ अन्त-
रिक्षम् ’ इत्यभिधेयवचनम् । ‘ धन्वन्यस्मादापः ’
‘ धन्व ’ इत्यस्य इति नामश्रौतौ हेतुनिर्देशः । ‘ यः परस्याः परा-
श्रयोगोऽर्थश्च चर्तस्तिरो धन्वास्तिरोचते । स नः पर्षदति द्विषः ’
(ऋ० सं० १०।१८७।२) ॥ अग्निपुत्रस्य वस- ५
स्वेय्यमर्षम् । व्यूढस्य दशरात्रस्य नवमेऽह्न्याग्निमारुतस्य शस्त्रस्य जातवेदस्ये
सूक्ते निविधानीये ज्ञस्यते (आश्व० श्रौ० ८।११) । यः अग्निरादित्यात्मना-
वस्थितः परस्याः परावतः परस्यामपि परावति वर्तमानः तिरः तीर्णमिस्थै-
त्तन्महदन्तारिक्षं धन्व स्वेन प्रभावेन दीप्या अतीत्यास्मान्प्रति रोचत एव
प्रकाशत एव । नानेनैवमतिमहतां तिरोधीयत इत्यभिप्रायः । तस्य किमिति १०
उच्यते । स नः सोऽस्माकं पर्षदति सर्वतः सादयतु नाशयतु द्विषः ।
द्वेष्टुन्त्यर्थः । एवमस्मिन्नादित्यस्तुतिसंबन्धाद्धन्वशब्दोऽन्तारिक्षाभिधानमि-
त्युपपद्यते ।
‘ सिनम् ’ (२८) इत्यनवगतम् । ‘ सिनाति ’ इति शब्दयुक्तिः ।
‘ अन्नं भवति ’ इत्यभिधेयवचनम् । ‘ सिनाति भूतानि ’ । बध्नातीत्यर्थः । ११
अन्नेन हि सर्वाणि भूतानि बध्यन्ते । ‘ इमा
‘ सिनम् ’ इत्यस्य उं वां भूमयो मन्यमौना युवाधते न तुऽया
अभूवन् । कः । त्यदिन्द्रावरुणा यज्ञौ वां येन स्म
सिनं भरथः सखिभ्यः । (ऋ० सं० ३।६२।१) ॥ विश्वामित्र-
स्यैर्भू तातीयसैवनिक्केषूक्थपर्यायिषु स्तोमातिशंसने भैत्रावरुणस्य शस्त्रे २०

१ क. ख. ग. ज. घ. ङ. ट. ड. धन्वन्तीत्यवः; च. धन्वन्तीति न्वन; ट.
धन्वन्तीत्यवः नवि. २ क. ख. प्राप्ति; च. ट. प्राप्तिं सौ. ३ ग. ‘ वैशः । ३२ ।
यः. ४ ग. ज. परावतः । अग्नि; घ. ट. परावतः० स नः पर्ष. ५ च. ङ. ट. उ.
ड. ‘ मार्षे । गायत्र-‘ भ्रथेथी । त्यु; च. भार्षे-व्युं गायत्रायमेथी. ६ क. ख. घ. ङ.
ड. उ. ड. तीर्णतमस्येत्तन्म; ग. ज. तीर्णमस्येत्तन्म; च. तीर्णमस्येत्तन्म तममे. ७ १५
क. ख. घ. ङ. ट. उ. ड. महतापि ति. ८ च. ट. पर्षत् परिष. ९ ग. ज.
‘ इति ’ नास्ति. १० ग. ‘ न्ते । ३३ । इमा. ११ ग. ज. ‘ माना इति । वि;
घ. ट. मन्यमानाः० भरथः सखिभ्यः. १२ घ. ट. ‘ स्वेयमर्षे । ऐन्द्रावरुणी त्रिष्टुप् ।
ताती; च. स्वेयं ताती आर्षे ऐन्द्रावरुणी त्रिष्टुप्. १३ क. ख. घ. ङ. ट. ‘ सव-
नेषु; च. ‘ सवनिक्केषुं ने. १४ क. ख. स्तोमाभिज्ञं; ग. ज. स्तोमातिसंघस्य;
च. स्तोमातिं भि. ११

- विनियुक्ता (आश्व० श्रौ० ७ । ९) । हे इन्द्रावरुणौ इमा एव वा युवयोः भूमयः स्तुतयः या यास्तैस्तैः स्तोत्रभिरुदीरिता युवामेव मार्गमाणा भ्रमन्तीव । ता एता यथापूर्वमेवास्माकमभिमतफलदायिन्यो भविष्यन्तीति मन्यमाना वयमुदीरयामहे । ताः पुनरंता अस्मै युवावते युष्मद्भूते भवद्भ्यां
- ५ तद्वते यजमानाय न यथापूर्वं तुज्या दात्र्योऽभिमतानामर्थानाम् अभुवन् बभुवुः । यतो ब्रवीमि । हे इन्द्रावरुणौ क त्वत् क तद्युवयोः यशो माहा-
भाग्यं गतं येन माहाभाग्येनैताभिः स्तुतिमिरभिष्टुतौ सन्तौ सिनम् अक्षं
भरथः दैत्यः सुपूज्यं वा कुरुथः सखिभ्यः समानहृदानेभ्यो यजमानेभ्यः ।
अन्नमेव हि प्रायेण यजमानैः प्रार्थ्यत इति 'सिन' शब्देनात्रान्नमभिधीयत
- १० इत्युपपत्तिः । व्यभिचारित्वादाभिधानानां धन्व सिनमित्येवैवमादीनि स्वे स्वेऽभि-
धानवर्गे प्रकृतान्यपि सन्ति नैघण्टुके प्रकरणे समाप्नान्तात्येतस्मिन्नेवैकप-
दिके प्रकरणेऽनवगतसंस्काराभिप्रायेण । कानिचिदनेकार्थाभिप्रायेण ।
'इत्या' (२९) इत्येष निपातः 'अमुथा' इत्यनेन व्याख्यातोऽ-
ष्टमेऽप्याये (निरु० ३ । ११) ।
- १५ 'सचा' (३०) इत्यप्रतीतार्थो निपातः । 'सह' इत्यर्थप्रतीतिः ।
'अग्निनेन्द्रेण वरुणेन विष्णुनादित्यै रुद्रैर्वसुभिः
'सचा' इत्यस्य सचाभुवा । सजोषसा उपसा सूर्येण च सोमं
पिबतमश्विना' (ऋ० सं० ८ । ३५ । १) ॥
इयावाश्वस्यैऽभियस्यार्षम् । त्रिष्टुप् ज्योतिर्भीती । हे अश्विनौ एताभिरग्न्यादि-
- २० भिर्देवताभिः सचाभुवौ सहितौ भूत्वा सजोषसौ सहप्रतीतौ इमं सोमं पिबतं
युवाम् । पीत्वा चैतं नामास्माकमर्थमभिप्रेतं कुरुतमित्येवमाशीर्योऽया । एवमि-
हान्यादिदेवताभिसंबन्धात् 'सचा' इत्येष सहयोगे भवतीत्येतदुपपद्यते ।
'चित्' (३१) इत्येष 'निपातोऽनुदात्तः पुरस्तादेक व्याख्यातः' ।

१ घ. ट. 'स्तुतयः' नास्ति. २ घ. झ. ट. ठ. ड. 'तैः' सङ्ख्येव. ३ घ. झ.
२५ ट. ठ. ड. दात्र्यः दानायाभिमता. ४ सर्वेषु लिखितपुस्तकेषु 'महाभा'. ५ घ. झ.
ट. ठ. ड. धत्थः सुपूजां वा; घ. वैत्थः. ६ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड.
'मित्यादीनि. ७ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. 'अपि' नास्ति; घ. च. ज.
'अप्येक'. ८ ग. 'तीतिः । ३४ । अग्नि'. ९ ग. ज. वरुणेन विष्णुना । इयावा';
घ. ट. वरुणेन. पिबतमश्विना. १० क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. 'श्वस्येवमार्ष'. ११
घ. झ. ट. 'त्रिष्टुप् । उपरिष्टाज्जयो'; घ. 'त्रिष्टुप्-ज्यो' उपरिष्टात्. १२ क. ख.
घ. झ. ट. ठ. ड. 'सौ च सह'; वसौ-सह' घ. १३ क. ख. घ. ट. ठ. ड.
२२ 'पुरस्तादेव व्याख्यातः' नास्ति.

तद्यथा । 'सद्यश्चियः शवसा पञ्च हृष्टीः' [ऋ० सं १० । १७८ ।
३] इति । स पुरस्तादेव व्याख्यातः 'चिदित्येषोऽनेककर्मा' (निरु०
१ । ४) इत्यत्र । 'अथापि' अयमेवाद्युदात्तो भवति । ततः 'पशुनाम
भवति' । तद्यथा । 'चिदासि मनासि धीरसि'
पदवर्थे 'चित्' इति राजक्यर्णागोस्तुतौ [मैत्रा० सं० १ । २ । १
इत्यस्य प्रयोगः ४ ।] सैवोच्यते 'चिदासि मनासि' इति । अतः
पुनरेतद्ब्राह्मणे व्याख्यायते 'चिदसीति यद्वाच
चिकित्सते' इत्येषमाद्याध्वर्थे [मैत्रा० सं० ३ । ७ । ५] ।

'आ [३२] इत्याकार उपसर्गः पुरस्तादेव व्याख्यातः' 'आ १०
इत्यर्वागर्थे' इति [निरु० १ । ३] । अथापि चोपभार्थे दृश्यते निपा-
राथेन 'जार आ भगम्' इति [निरु० ३ । १६] । अथायमेव कदा-
चित् 'अध्यर्थे दृश्यते' 'अधीत्युपरिभावमैश्वर्ये वा' इति [निरु० १ ।
३] । यथायमध्यर्थेऽपि भवति तथा 'अत्र आ अपः' इत्येव निर्गमः ।
'कटुं प्रियाय धाम्ने मनामहे स्वक्षत्राय स्वयंशसे १५
अध्यर्थे 'आ' इत्यस्य महे वयम् । आमिष्यस्य रजसो यदध्र आ अपो
चृणाना वितनोति मायिनी' (ऋ० सं० ९ ।
४८ । १) ॥ अधुना पदविभागस्य भाष्यकारः करोत्युपसर्गविभागोपप्रदर्श-
नार्थम् 'अत्रे आ अपः' इति । अधुना आढ्यं ब्रवीति । 'अपोऽत्रेऽधीति'
यदुक्तं स्यात्तदेवोक्तं भवति 'अत्र आ अपः' इति । प्रतिभानोरात्रियस्थे- २०
यमार्थम् । वैश्वदेवस्य प्रथमैव । अगती । अत्र पुनः प्रायेणाप एव स्तुयन्ते ।
'आपो वै विश्वेदेवाः सर्वा एव वा देवताः' इत्यनेन ब्राह्मणदर्शनेनापां
विश्वेदेवत्वमुपपद्यते । तत्पुनः सूक्तमभिप्लवस्य पडहस्य पञ्चमेऽहनि तृती-
यसवने वैश्वदेवे शस्त्रे शस्यते (आश्व० श्रौ० ७ । ७) । कटु मिर्याय ।
कल्पिर्याय मुखाय च प्रियाय च धाम्ने स्थानाय वैश्वदेवाय तैत्त्यार्यथ २५

१ घ. झ. ट. ठ. ड. चिकित्सते; च. चिकित्सते° चि. २ क. ल. अथा-
प्युप°. ३ ग. 'गमः । ३५ । कटुं. ४ ग. धाम्नि० मायिनी; घ. ट. धाम्ने मना-
महे० वितनोति मायिनी. ५ ग. च. अ. ट. अत्र आ अपः; घ. अत्र आ अपः.
६ क. ल. घ. झ. ट. 'एव' नास्ति. ७ ग. ज. 'वैश्वदे'; च. विश्वदे'. ८ क.
ल. घ. झ. ट. ठ. ड. 'याय धाम्ने मनामहे । कल्पिन्. ९ च. 'पाय'पु° च.
१० ग. ज. 'तत्' नास्ति; च. 'वाच' पा° तत्.

तानेव च विश्वान्देवान् अपो मनामहे । ता एव हुपास्यमानास्तैस्त्थानं
 प्रापयितुं समर्था इत्येवं मैनामहे । स्थानविशेषणान्धेबोत्तरण्यपि स्वक्षत्रा-
 दीनि । स्वक्षत्राय च धाम्ने । स्वबलायेत्यर्थः । यत्र स्वमेव बलं भवति न
 यत्र परकीयं बलमाशास्यते यथेह लोके । स्वयशसे । यत्र स्वमहिमकृत-
 मेव यशो भवति न सांयौगिकद्रव्यकृतम् । महे महते धाम्ने तत्प्राप्त्यर्थं ता
 एवापो मनामहे मत्वा चोपास्मह इत्यभिप्रायः । आमन्यस्य । मेना माध्यमिका
 वाक् तस्या यद्रजो लोकः । अन्तरिक्षलोक इत्यर्थः । तस्य । आ उपारी यदभ्रं
 यो भेदस्तत्र या अर्धपोऽवस्थिता वृष्णांना संभजमाना वितनोति विस्तृणाति
 वर्षभावेन मायिनी प्रज्ञावती माध्यमिका वाक् ता अपो वयमेवमादिगुणयु-
 क्तास्तासामेव सर्वगतस्य धाम्नः प्राप्त्यर्थं मनामहे याचामहे ॥ अत्र एवा-
 ध्यापो वर्तन्ते इति आढ्यर्थ उच्यते ।

अथैवमन्यथास्य मन्त्रस्यार्थः स्यात् । कद्रु प्रियाय सुखाय प्रियाय
 चैतस्मै धाम्ने स्थानाय । यत्र वयं वर्तामहे कथं
 अस्या ऋचोऽ- नामैतत्स्थानं सुखं च प्रियं च स्वक्षत्रं च स्वयशश्च
 न्योऽर्थः महच्च स्यादित्येवमर्थं वयं विश्वान् देवान् अपो मना-
 महे । 'मदेमहि मनामहे' इति याञ्चाकर्मसु पठितम्
 [निघ० ३।१९] । कतमाः पुनरपो याचामहे इति । उच्यते । आमन्यस्य
 रजसः । अस्मिन्मुख्येन मननीयस्य रजसोऽन्तरिक्षलोकस्य यदभ्रमुपरि वर्तते
 तस्मिन्नभ्रेऽपो वृष्णांना संभजमाना मायिनी माध्यमिका वाक् वितनोति
 वृष्टिभावेन ता मनामहे याचामहे कद्रु प्रियाय ।

१ घ. झ. ट. ठ. ड. 'स्तत्तत्स्था'. २ क. ख. घ. ट. ठ. ड. इत्यर्थः.
 ३ च. मनामहे. । स्था'जानीमहे. ४ ग. ज. स्वयमे'; च. स्वयमे'. ५ घ. ट. ठ.
 ड. तथेह. ६ ग. च. ज. 'तत्' नास्ति. ७ ग. च. ज. ठ. ड. अध्यापो'.
 ८ ग. च. ज. 'णानाः संभजमानाः वित'. ९ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. एव ह्यध्या'
 च. एवाध्या' व ह्य. १० क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. इत्युप'. ११ च. अथैवम'.
 १२ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. 'वयं' नास्ति. १३ ग. ज. याः आभि'; च.
 याः आभि'. १४ ग. ज. पदमुप'; च. पदमुप' यदभ्र. १५ ग. ज. वर्तन्ते; च.
 'रि यदभ्रं वर्तन्ते' वर्तते. १६ च. तस्मिन्न' पो' भेऽ. १७ ग. ज. 'णाना । सं';
 २९ च. णानाः. १८ च. तां.

‘ युम्नम् ’ [३३] इत्यनेकार्थम् । ‘ यशो वान्नं वा ’ इत्याभिधे-
यवचैनम् । शतं ते शिप्रिन्नूतयः सुदासे सहस्रं
‘ युम्नम् ’ इत्यस्य शंसा उत रातिरस्तु । जहि वर्धर्वनुपो मर्ध-
स्यास्मे युम्नमधि रत्नं च धेहि । [ऋ० सं०
७ । २५ । ३] ॥ वसिष्ठस्यार्षम् । त्रिष्टुप् । महाव्रते महदुक्थे
दक्षिणे पक्षे शस्यते [ऐ० आ० ५ । २ । २] । हे शिप्रिन् इन्द्र शतं
ते तव ऊतय आगमनानि सन्तु । क । सुदासे सुदाने कल्याणदान एत-
स्मिन्यजमाने । तथैनमनुगृहाण यथा नित्ययज्वैवायं यजमानः स्यादित्य-
भिप्रायः । आगतस्य च सतस्तव सहस्रं शंसा बहूनि स्तोत्राणि सन्तु ।
उत रातिरस्तु । अपि च हविर्दत्तिरस्त्वित्येतदेवानुवर्तते । एवं च त्वमागत
उपसृतः सञ्चवृष्टु यत्कुरुष्व । हे वधः वधयितः वनुपो मर्त्यस्य योऽ-
स्मान् हन्तुमिच्छति मर्त्यो मनुष्यस्तस्य यद्वीर्यं तज्जहि । हृत्वा च तस्य
वीर्यं निरुद्यमं तं कृत्वा अस्मे अस्मासु युम्नमन्नं यशो वाँ रत्नं च धेहि ।
निधेहीत्यर्थः । रत्नं च धनम् । एवमेतस्मिन्मन्त्रे शत्रुवधसंबन्धात् युम्न-
शब्देन यशो वान्नं बोध्यतः इत्युपपत्तिर्हते हि शत्रौ यशोऽन्नं च भव-
तीति । ‘ युम्नं द्योततेः ’ इति । अन्नमेव हि भुञ्जानस्य दीप्तिर्भवतीति
युम्नमन्नं द्योतयितृत्वाद्यशस्तु दीप्तं प्रकाशस्वभावादिति ॥ ५ ॥

दशमाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

द्वितीयः पादः ।

पवित्रं पुनातेर्षन्त्रः पवित्रमुच्यते । येन देवाः पवित्रेणात्मानं
पुनते सदेत्यपि निगमो भवति रश्मयः पवित्रमुच्यन्ते ।

१ ग. °चनं । ३६ । शतं° । २ ग. ज. °न्नूतयः । वसि°; घ. ट. °न्नूतयः
सुदासे० स्मे युम्नं° । ३ व. झ. ट. °ष्टुवैन्द्री; च. °ष्टुप् । म° पेन्द्री. ४ क. २०
ख. घ. झ. ट. ठ. ड. ‘ तं ’ नास्ति; च. तं. ५ घ. झ. ट. ठ. ड. वा महि महत्
रत्नं. ६ घ. झ. ट. ठ. ड. ‘ निधेहि ’ नास्ति. ७ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड.
‘ च ’ नास्ति. ८ क. ख. ग. ज. ‘ षन्त्रे ’ नास्ति. ९ क. ख. घ. झ. ट. ठ.
ड. ‘ अन्नं ’ नास्ति. १० ग. ज. घ. झ. ट. दशमस्य प्रथं°; ठ. ड. इति दशमस्य
प्रथं°. ११ च. पादः समाप्तः; ठ. ड. पादः इति निरुक्तटीकायां पञ्चमाध्याये पञ्चमः
सप्तमः.

गमस्तिपूतो नृभिराद्रिभिः सुत इत्यपि निगमो भवत्यपः पवित्र-
मुच्यन्ते । अतःपवित्राः स्वधया मदन्तीर्बहूदकाः । अग्निः पवित्र-
मुच्यते वायुः पवित्रमुच्यते सोमः पवित्रमुच्यते सूर्यः पवित्र-
मुच्यते इन्द्रः पवित्रमुच्यते । अग्निः पवित्रं स मा पुनातु वायुः
५ सोमः सूर्य इन्द्रः । पवित्रं ते मा पुनन्त्वित्यपि निगमो भवति ।
तोदस्तुद्यतेः ॥ ६ ॥

१० ' पवित्रम् ' [३४] इत्यनेकार्थम् । ' पुनातेः ' इति धातुनि-
देशो निर्वाचनाभिप्रायः । ' मन्त्रः पवित्रमुच्यते ' इत्यभिधेयवचनम् ।
येन देवाः पवित्रेणात्मानं पुनते सदा । तेन सहस्रधारेण पावमान्यः
पुनातु माम् ॥ मन्त्रस्य पवित्रवपस्व्यापैको निगमः ।

मन्त्रार्थे पवित्र- पवित्रस्य वसिष्ठसहितस्य वा आर्षम् । पावमानी
शब्दः सौमी । येन ऋषिभिः मन्त्रेण देवा ऋत्विग्यजमाना-
आत्मानं पुनते सदा सततमेव । प्रस्तुते कर्मणि
१५ यस्य मन्त्रस्यैतस्मान्मर्थं तेन मन्त्रेणैवं वीर्यवताः सहस्रधारेण बहुप्रक्षरेणः
प्रविचिच्छेन पवमानः पूयमानः स्नेहो मां पुनातु । मन्त्रेणैव देवा ऋत्विग्यज-
माना आत्मानं पुनन्ति तस्मादुपपद्यते तेषां देवत्वमिति । ब हीतरेषां देवानां
प्रपद्यस्ति यत्पूयेत । " न ह वै देवान्यापं गच्छति " (बृह० उ० १ ।
५ । २०) इति विज्ञायते । तस्माद्देवशब्देनात्र ऋत्विग्यजमाना उच्यन्ते ।
२० ते हि हविषां दातारः पावनेन चार्थिनस्तस्मादुपपद्यते तेषां देवत्वम् ।

' रश्मयः पवित्रमुच्यन्ते ' । ते हि रश्मिर्नैव प्रवयन्ति । ' वाचस्पत्ये
रश्मयर्षे पवित्रशब्दः पवस्व वृष्णो अशुभ्यां गमस्तिपूतः । देवो देवानां
पवित्रमासि येषां भायोऽसि ' (मैत्रा० सं० १ । ३ ।
४) इति ॥ एष उपांशुग्रहणे विनियुक्ता [मान०

२५ श्रौ० २ । ३ । ३ । १२] । हे सोम वाचस्पतिरिन्द्रस्त्वां पीस्यतीत्ये-

१ क. ख. छ. त. व. ' नृभिराद्रिभिः सुतः ' नस्ति. २ छ. व. षति ।
आपः; त. ' वत्प्रापः ' ति । आ. ३ ड. थ. विरामो नास्ति. ४ क. ख. १ (५);
छ. त. ७; द. १. ५ च. ट. पवित्रेण० पुनातु मा. ६ च. छ. ट. ठ. ड. ' एकोऽर्थ
नि'; च. ' एको वि' यं, ७ च. प्रक्षरेण० रणेन. ८ क. ख. च. झ. ठ. ड. प्रवि-
च्छेन; द. प्रविच्छेन; च. प्रविच्छेन० र. ९ च. पावनेन च; १० झ. पावमानेन.
१० ग. च. ज. पवस्वत्येषां. ११ क. ख. च. झ. ठ. ड. ' देवो देवैः
१२ पवस्व येषां. १२ क. ख. झ. ट. पश्यती; च. पीस्ये पश्य.

तमर्थं पुरस्कृत्य वृष्णाः वर्धितुः पवस्व पूयस्व । यः वेतोर्वंशू अन्तर्हितो निवि-
ष्यमानस्यैव ताभ्यां पवस्व । अपि च । त्वं प्रागप्यभिषवात् गभस्तिपूत
एव रश्मिपूतः । किंच । देवस्त्वं दानादिगुणयुक्तो देवानामेष दाना-
दिगुणयुक्तानां पवित्रमसि पावयितासि । किं सर्वेषामेव । नेत्युच्यते । येषां
भ.गो.ऽसि । ये त्वामभिषवादिक्रियया भर्जन्ते ऋत्विग्यजमानाः । ते ह्यत्र देव-
त्वेनाभिप्रेताः पावनसंबन्धात् । न हीतरेषां देवानां पापमस्ति पूर्ववत् किञ्चित् ।

‘ पवमानं मृद्वर्णो वि धावसि सूरो न चित्रो अव्ययानि पव्यया ।

गभस्तिपूतो नृभिरद्विभिः सुतो महे वाजाय

रश्म्यर्थेऽन्यदुदा- धन्याय धन्वसि ’ [ऋ० सं० ९ । ८१ । ३४] ॥

हरणम् एतं मन्त्रं व्याचक्षते । ऋषिर्गणैः क्रिभिर्दशर्चमे-

तस्सूक्तं दृष्टं तत्रैषा । हे पवमान पूयमान सोम

अव्ययानि पव्यया अविमयेन ऊर्णेन पवित्रेण पूयमानस्त्वं महि

महत् अर्णः उदकम् आत्मत्वेनाभिसंपन्नस्तत्त्वभावमुपगतः निर्जजीवः

सैच्छे भूत्वा ततो द्रोणकलशं प्रति विधावसि । कीदृशः पुनः पूर्वं भूत्वा

रसावस्थामापद्यसे त्वमिति । उच्यते । पूर्वं तावदरण्येऽवस्थितः गभस्तिपूतः

सैन् रश्मिपूतः तत आहृत्य क्रीत्वा सोमक्रयविक्रयविधानेन नृभिः ऋत्वि-

ग्यजमानैः अद्विभिः प्रावभिः सुतः अभिभूतः । ततो महे वाजाय अन्नाय

धन्याय धन्वसि कृत्स्नजगद्धारयित्रेऽर्थाय । कथं नाम कृत्स्नजगदुपकारिता-

१ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. °तुः अग्नौ प्रास्ताहृत्या वृष्टिकर्तुपावित्यस्य
चार्थे पव°; च. °तुः ~ पव° अग्नौ००० चार्थे. २ च. °तावन्त° शू अ. ३ क. २०
ख. घ. झ. ट. ठ. ड. °तौ सन्तौ सकलयज्ञं व्याप्नुवानौ निवि°; च. °तो-नि°
सकलयज्ञं व्याप्नुवानौ. ४ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. भजन्ति. ५ ग. °चित्
। ३७ । पव°. ६ ग. ज. मृद्वर्णो० । ऋषि°; घ. ट. मृद्वर्णो वि धावसि० धन्याय
धन्वसि. ७ च. शूरो. ८ घ. झ. ट. ठ. ड. एवं. ९ क. ख. घ. ट. ठ.
ड. °गणैरङ्गुष्ठाभाषादिभिर्व्यस्तैः समसैश्च त्रिभिः प्र त आशय इत्येतस्याष्टाचत्वारि- २५
शवृचस्य सूकरस्य चत्वारिंशतामृचां दशर्चो (क. ख. दश दशर्चा) वृष्टाः ।
तत्रैषा चतुस्त्रिंशत्तमी; च. °गणैस्त्रिभि° रङ्गुष्ठाभाषा०००० चतुस्त्रिंशत्तमी. १०
ग. श्रीर्णेन; ज. मर्णेन. ११ क. ख. घ. ट. ठ. ड. उदकमुदकत्वेनाभि°; च. °र्णं
उदकत्वेनाभि° मात्व. १२ च. रथस्थी° छो. १३ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड.
रश्मिपूतः सन् तत° . १४ ज. सोमक्रयविधा°. १५ च. °भिस्तुतः° पु. १६ क. ख.
ग. च. ज. घ. झ. ट. ड. कृत्स्नं ज°; ठ. कृत्स्नजगद्धारणार्थाय. १७ ग. ज. ड.
कृत्स्नं ज°. १८ क. ख. घ. झ. ट. °कारित्वमभि°.

भिनियेष्येत वृष्टिनिमित्तेनेत्येतमर्थं पुरस्कृत्य रसभावमापन्नो द्रोणकलत्रां प्रति धन्वसि । प्रामोपीत्यर्थः । एवमत्र 'गभस्तिपूतः' इत्येतस्मात्पावनसंबन्धाद्रसमीनां पवित्रत्वमुपपद्यते । कैश्चित् 'पवित्रव्रन्तः परि वाचमासते' [ऋ० सं० ९ । ७३ । १३] इत्येष निगमो^१ विधीयते ।

५ 'आपः पवित्रमुच्यन्ते' । ता अपि हि पावयन्ति । 'शतपवित्राः स्वधया मैदन्तीर्देवो देवानामार्पि यन्ति पार्थः । अबर्धे स एव ता इन्द्रस्य न भिनन्ति व्रतानि सिन्धुभ्यो हृष्यं घृतवज्जुहोत' [ऋ० सं० ७ । ४७ । ३] ॥

अब्देश्या । त्रिष्टुप् । वसिष्ठस्यार्पम् । बहुपावयिष्यो या देव्यः स्वधया अग्नेन सहिता भूत्वा मैदन्तीः देवीः दानादिगुणयुक्ता देवानां दानादिगुणयुक्तानामेव पार्थः पानं सोमाख्यम् अपियन्ति अपिगच्छन्ति ता एवंलक्षणा आप इन्द्रस्य न भिनन्ति न हिंसन्ति व्रतानि कर्माणि । येनाश्रवधानन्तरमविलम्बमाना वर्षभावेन प्रक्षरन्तीत्यभिप्रायः । या एता एवंगुणयुक्ता आपस्ताभ्योऽद्भ्यः सिन्धुभ्यः ईयन्दमानाभ्यो हृष्यं हविः घृतवत् घृतमिश्रं जुहोत हे ऋत्विजः । अर्हन्ति ता हविरित्यभिप्रायः । एवमत्रापः पवित्रशब्देनोच्यन्तेऽन्देशतत्वादस्य मन्त्रस्य ।

अग्न्यादयोऽपि ह्येतेनोच्यन्ते । एतेऽपि हि सर्वे एव पावयन्ति । अग्न्यादयोऽपि 'अग्निः पवित्रं स मा पुनीतु वायुः सोमः सूर्य इन्द्रः । पवित्रं ते मा पुनन्त्वित्यपि निगमो भवति' । निगदैर्प्रसिद्ध एवैव निगमः ।

१ क. ख. घ. ट. ठ. ड. °त्यर्थः । सूरौ न चित्रः । सूर्य इव पूजनीयः । एष°; च. °त्यर्थः । ~ एव° सूरौ न००० पूजनीयः. २ ग. ज. झ. °त्पावमानसं°. ३ च. °बो ~ वि°ऽनि. ४ ग. °यन्ति । ३८। शत°. ५ ग. मदन्तीर्देवो देवाना० । अब्दे°; घ. ट. मदन्तीः० घृतवज्जुहोत. ६ घ. ट. मदन्तीर्दानादि°; ठ. ड. 'मदन्तीः' नास्ति. ७ क. ख. घ. झ. ट. स्पन्दमानाभ्यः; ठ. ड. स्पन्दनामाभ्य°; ग. च. ज. स्पन्दनाभ्य. ८ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. °न्तेऽब्देव°. ९ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. ह्येते पवित्रशब्देनोच्य°; च. ह्येतेनो° पवित्रशब्दे. १० क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. तेऽपि. ११ ठ. ड. पुनात्विति । निगद°. १२ घ. च. विरामो नास्ति. १३ ग. ज. °गदसिद्ध°.

‘ तोदः ’ (३४) इत्यनवगतम् । ‘ तुदः ’ इत्यवगमः । ‘ तुयतेः ’
व्ययनार्थस्येति [धा० ६ । १] धातुनिर्देशः । भूमेर्विळं तोद
इत्युच्यते । तद्धि द्रुजं भवति दीर्घत्वात् । कृप इत्येके ॥ ६ ॥

पुरु त्वा दाश्वान्बोचेऽरिरग्ने तवं स्वदा । तोदस्येव शरण
आ महस्यं (ऋ० सं० १ । १५० । १) ॥ बहुदाश्वान्त्वामेवाभि-
ह्वयाम्यरिरमित्र ऋच्छतेरीश्वरोऽप्यरिरेतस्मादेव यदन्यदेवत्या
अग्नावाहुतयो ह्यन्त इत्येतद् दृष्टैवमवक्ष्येत् । तोदस्येव शरण आ
महस्यं । तुदस्येव शरणोऽधि महतः स्वश्वाः सु अश्वनः ।
आजुह्वानो घृतपृष्ठः स्वश्वा इत्यपि निगमो भवति शिपिविष्टो १०
विष्णुरिति विष्णोर्द्धं नामनी भवतः कुत्सितार्थीयं पूर्वं भवतीत्यौ-
पमन्यवः ॥ ७ ॥

‘ पुरु त्वा दाश्वान् बोचे ’ इति दीर्घतमस र्भावम् । उष्णिक् ।
प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते [आश्व० श्रौ० १५ १३] १५
तोद इत्यस्य पयो- ४ । १३] । पुरु त्वा दाश्वान् । बहुदानवानहं
गोऽर्धश्च भूत्वा हे अग्ने त्वामहं बोचे । त्वामाह्वया-
मीत्यर्थः । किं पुनः कारणमन्या देवता उत्सृज्य
त्वामाह्वयामीति । उच्यते । इतो यस्मात् अरिरग्ने तव स्वदा
इति । एतद्विवक्षार्थं । सुचिरमपि विचार्य तवाहमारिरेव स्तोमानामुच्चारणे १२
अर्थ ईश्वर एव । समर्थोऽहमाह्वयामि त्वां स्तोतुं बहु च दातुमित्यभि-
प्रायः । किं पुनः कारणमन्या देवता उत्सृज्य त्वामेवाभिह्वयामि । उच्यते ।
इतो यस्मात् तोदस्येव शरण आ महस्यं । तुदस्येव विदीर्णस्य कस्यचि-

१ क. ख. म. ज. दीर्घत्वात्; ट. दीर्घत्वा °र्धं. २ क. ख. २ (६);
म. ज. ७ । १९; ट. ड. ६ इति निरुक्टीकायां षष्ठः खण्डः; इतरेष्वङ्गो नास्ति.
३ छ. त. द. वक्षत्. ४ क. ख. २ (७); छ. त. ८; द. २. ५ म. ज.
दाश्वान् बोचे । दीर्घं; घ. झ. ट. °दाश्वान्००० आ महस्य । दीर्घं; ठ. ड.
दाश्वानिति । दीर्घं. ६ घ. ठ. ड. °आर्षं । आग्नेयी । उष्णिक्; ट. °आर्षं । ~
उ° आग्नेयी. ७ घ. ट. ठ. ड. दाश्वान्बोचे । बहु°. ८ घ. ट. ड. विचार्य. ९
क. ख. ठ. ड. °वाह्वयामीति; घ. ट. °वाभिह्वयामीति.

- च्छन्नस्य कूपस्योपरि । आङ् अर्घ्ये । महस्य महत इत्यर्थः । शरणे
बिभे । ' शू हिंसया ' (धा० ९ । १६) । तस्य शरणं बिभम् ।
तद्विदारितं भवति । यथा हि श्वभे बिभे कस्मिंश्चिद्ब्रह्म आपो गच्छन्ति
न च तस्य श्वभस्य महतो ग्रहणैशक्तिपरिहाणं भवत्येवं तवानेकाश्चानेक-
५ देवताश्चाद्भुतीरस्माभिः प्रप्ताः प्रतीच्छतो न सामर्थ्यपरिहाणमस्ति । अतो
देवतानामस्माकं त्वभेवातिविशिष्टोपकारप्रवृत्तोऽतस्वामेवाभिह्वयामि । एवमत्र
शब्दसारूप्यादुपमार्थोपपत्तेश्चै ' तोद ' शब्दस्तुन्नस्य भूप्रदेशस्याभिधाय-
क इत्युपपद्यते । तथा चोक्तं ' तोदमध्येऽतिहैःसार्धच्चतुर्दशसु शैकुं निख-
न्यात् ' इति सदसो निर्माणे । स्त्रिया अपि चासत्प्रदेशस्तोद इत्युच्यते ।
१० तस्मादेतदपि तुन्नस्य भूप्रदेशस्याभिधायकमित्युपपद्यते । ' अरिर्मित्र ऋच्छतेः ' इति
निगमप्रसक्तम् । ' ऋच्छतेर्हिसार्धस्य ' (धा० ६ । १६) ।
' ईश्वरोऽप्यरिरेतस्मादेव ' धातोः । ' यदन्यदेवत्या अग्नावाद्भुतयो ह्यन्ते ' ।
यस्मादन्यदेवत्याश्चान्यदेवत्याश्चापरिसंख्येया अग्नावाद्भुतयो ह्यन्ते न
१५ चाग्नेस्तासां ग्रहणशक्तिपरिहाणमस्ति न च ज्ञायते श्वभबिभे इव निषिक्ता आपः कापि
जनम् गच्छन्ति ता आद्भुतय इति । ' एरात् ' सामान्यं
' दृष्ट्वा एवम् ' अवोचन्मन्त्रदृक् ' तोदस्येव शरण
आ महस्य ' इति । ' तुदस्येव शरणेऽधि महतः ' इत्यर्थः ।
' स्वञ्चाः ' (३६) इत्यनवगतम् । ' सु अञ्चनः ' इत्यवर्गमः ।
२० ' सं भानुना यतते सूर्यस्यः जुह्वानो घृतपृष्ठः ' स्वञ्चाः इत्यस्य स्वञ्चाः । तस्मा अमृधा उपसो व्युच्छान्य
इन्द्राय सुनवाभेत्याह ' (ऋ० सं० ५ । ३७
१) ॥ अत्रैरार्थम् । ऐन्द्री । त्रिष्टुप् । यस्य यजमानस्य नित्ययायजूकत्वात्तेषु

१ घ. ट. ठ. ड. ' यथा००० हाणं भवति ' नास्ति. २ च. ग्रहणे
शं. ३ ग. च. ज. ' च ' नास्ति. ४ ग. ज. ' देशाभिः ' च. ' वैशाभिः '
शस्या. ५ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. ' ध्ये निर्हन्त्या'. ६ ग. ज. ' शसु संकु निरव-
षावि ' ; ठ. ड. शंकु नि. ७ ट. ड. इति । तुदस्येव शरण आ महस्येति । तुदस्येव.
८ ग. गमः । ४० । सं. ९ ग. ज. यतते । अत्रे ' ; घ. ट. यतते सूर्यस्य० सुनवा-
९१ मेत्याह. १० क. ख. घ. ट. ठ. ड. ' तेषु तेषु क० ; च. ' तेषु क० तेषु.

कर्मसूज्वलितोऽग्निः आजुह्वानः आहूयमानोऽभिहूयमानो वा घृतपृष्ठः
स्वञ्चाः घृतस्पृष्टः शोभनगमनः स्वेन प्रकाशेन भानुना भौस्वता सूर्येण
संयतते संगच्छते संस्पर्धते वा सूर्येणातिदीप्तत्वात् । तस्य यजमानस्य
किमिति । उच्यते । तस्मा एव अमृधा अमृता अम्लाना उपसो व्युच्छान् ।
विभान्तीत्यर्थः । यस्यैवमभिहूयमानोऽग्निर्नित्यकालमेव सूर्येण संयतते तस्यैव
पुण्यकृतः सुप्रभाता रात्रयो भवन्ति नेतरस्यायज्वन इत्यभिप्रायः । अपि
च । य एवमोहं ब्रवीति अपि श्रद्धाद्वितीयो दरिद्रः कश्चित् इन्द्राय इन्द्रार्थं
सुनवाम अभिषुणुमः सोममिति तस्यापि कल्याणाभिव्याहारिणः सुप्र-
भाता एवोषसः । किमुत यः सुनोतीत्यभिप्रायः । एवमस्मिन् 'सूर्येण संय-
तते' इत्यनेन संबन्धात् 'स्वञ्चाः सु अञ्चनः' अञ्चतेः (धा० १ । १०
८८७) गत्यर्थस्य रूपदर्शनादित्युपपद्यते ।

'शिपिविष्टो विष्णुरिति' एते 'विष्णोः' एव 'द्वे नामनी भवतः' ।
अत्र 'शिपिविष्टः' [३७] इत्येतद्गुणपदमनवगतं पक्षेण चानेकार्थम् ।
शिपिविष्टः 'शेष इव निर्वेष्टितः' इत्यर्थप्रतीतिः । अस्य संबन्धादत्र विष्णु-
शब्दः समाम्नातो यथा 'अज्ञाः' इत्यस्य संबन्धात्सोमशब्दः 'सोमो
अक्षाः' इति [निरु० ५ । ३] । न ह्यत्र प्राधान्येन विष्णुशब्दः समा-
म्नातो देवतापदत्वात् । अनयोर्द्वयोरपि नाम्नोर्यत् 'पूर्वं' तत् 'कुत्सि-
तार्थायं भवतीत्यौपमन्यवः' आचार्यो मन्यते । यथा च कुत्सितार्थायं
तथोदाहरणार्थमेव निर्द्भुवनं दर्शयिष्यति । ७ ।

१५

२०

किमित्ते विष्णो परिचक्ष्यं भूत्प्रयद्वक्षे शिपिविष्टो अस्मि । मा
वर्षी अस्मदपं गूह एतद्यदन्यरूपः समिथे बभूथे (ऋ० सं० ७ ।
१०० । ६) ॥ किं ते विष्णोऽप्रख्यातमेतद्भवत्यप्रख्यापनीयं यज्ञः
प्रब्रूषे शेष इव निर्वेष्टितोऽस्मीत्यप्रतिपन्नराभिरपि वा प्रशंसानामै-

१ क ख. घ. झ. ट. ठ. ड. °पृष्ठः घृताकपृष्ठः स्वञ्चाः शो°; च °पृष्ठः स्वञ्चाः २५
घृतेस्पृष्टः शो° ताक. २ घ. झ. ट. ठ. ड. °ना सता सूर्येण सठ सं°. ३ ग.
ज. तस्मायेव; च. तस्माथैव° ए. ४ कं. ख. °माह अयज्वापि श्रद्धा°; घ. झ.
ट. ठ. ड. °माह अयज्वापि ब्रवीति°. ५ च. रूपेद°, ६ क. ख. १ (७);
ग. ८ १/२; ठ. ड. °ष्यति । इति निरुक्तभाष्ये सप्तमः खण्डः; इतरेष्वहो नास्ति.
७ ड. थ. छ. त. द. विष्णो प्रख्या°.

२०

वाभिप्रेतं स्यात्किं ते विष्णो प्रख्यातमेतद्भवति प्रख्यापनीयं
यदुत प्रब्रूषे शिपिविष्टोऽस्मीति प्रतिपन्नरश्मिः शिपयोऽत्र रश्मय
उच्यन्ते तैराविष्टो भवति । मा वर्षो अस्मदपं गूह एतत् । वर्ष
इति रूपनाम वृणोतीति सतो यदन्यरूपः समिथे संग्रामे भवसि
५ संयतरश्मिस्तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय ॥ ८ ॥

- ‘ किमिच्छे विष्णो ’ [ऋ० सं० ७ । १०० । ६] ‘ प्र तच्चे
अद्य ’ इति [ऋ० सं० ७ । १०० । ५] । वसिष्ठस्यैते आर्षम् । विष्णोः
शिपिविष्टस्यान्वारम्भणीये चरुस्तस्यैते याज्यानुवाक्ये (मान० श्रौ०
१ । ५ । ६ । ५) । वाजपेये च सप्तदशे शैल्ले शस्यते । (आश्व०
श्रौ० ९ । ९) । सोमातिरेके तृतीयसवने च [आश्व० श्रौ० ६ । ७] । किंरूप-
स्त्वमिति पृष्टः शिपिविष्टोऽस्मीत्युक्तेऽनन्तरं प्रक्रियते किमिच्छे विष्णोरिति ।
किमेतदेवैकं विगतरश्मिरूपं परिचक्ष्यं परिख्यापनीयं भूत् भवति नान्यानि
रूपाणि तव सन्ति येनैवं प्रववक्षे पुनःपुनर्वृषेऽस्माकमग्रतः शिपिविष्टोऽ-
स्मीति ‘ शेष इव निर्वेष्टितोऽस्मीति ’ । ‘ अप्र-
शिपिविष्टनाम्नः तिपन्नरश्मिः ’ हि सूर्य उदयकाले निर्वेष्टितः
कुत्सितार्थः शेषरूपो भवति । तस्य तद्रूपगुणयोगि तैनाम
कुत्सितार्थायमुपपद्यते । ‘ अपि वा ’ प्रशंसा-
गुणैरुक्तमेवैतन्नाम स्यात् ‘ शिपिविष्टः ’ इति । आह । कथमिति ।
उच्यते । ‘ शिपयः अत्र ’ अस्मिन् प्रशं-
अथवा तत्प्रशंसानाम सानामपक्षे ‘ रश्मय उच्यन्ते ’ । स च सूर्यो
स्यात् मुहूर्तोदितः शिपिसंज्ञैर्बालरश्मिभिः ‘ आविष्टो
भवति ’ तस्मात् ‘ शिपिविष्टः ’ इत्यु-
च्यते । एवमेतद्ब्रुत्पाद्यमानं प्रशंसानामैव भवति नास्त्रीलोपमासंबद्धमित्यभि-
प्रायः । हे विष्णो किमेतदेवैकं रूपं तव परिचक्ष्यं प्रख्यापनीयमस्ति
यदेतदुदयकाले प्रतिपन्नमात्रेषु रश्मिषु । नान्यानि रूपाणि प्रख्यापनीयानि

१ क. ख. ३ (८); छ. त. ९; द. ३. २ च. °शस्त्रे च सामा°. ३ क. ख.
ग. ज. °रेकशस्त्रे च तृती°; घ. ट. ठ. ड. °रेकशस्त्रे तृती°. ४ क. ख. शेषस्वरूप°;
घ. झ. ट. ठ. ड. शेषस्वरूप°; च. शेषरूप° स. ५ च. °योगिनाम° तत्. ६
क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. °तार्थमित्युप°. ७ घ. झ. ट. ठ. ड. °शंसायुक्तमे°;
३१ च. प्रशंसार्गुण°.

सन्ति ' यदुत ' एवं ' प्रब्रूषे शिपिविष्टोऽस्मीति प्रतिपन्नरश्मिः ' प्रतिपन्नमात्रेषु रश्मिभित्ति । विजानीमस्तत्रैतद्रूपद्वयं यतो ब्रूमः । मा वर्षो अस्मदप गूह एतत् । मा एतत् वर्षो रूपमस्मत् अस्माकमग्रतः प्रख्यापय । किं तर्हि । अपगूह एतत् । संवृतं कुरुभ्यैतच्छिपिविष्टशब्द- वाच्यमुपमेयं रूपमथवा ब्र. लरश्मिसंयुक्तम् । किं तर्हि । यदन्यरूपो येना- न्येन रूपेण समिधे संग्रामे भवसि संयतरश्मिः सर्वैद्धानेकरश्मिजालस्तदेव नो माध्यंदिनं रूपमनेकरश्मिविकचं प्रकाशयस्वेत्यभिप्रायः । तद्व्यन्याधृष्ट्यं संग्रामेषु भवति । ' तस्य ' एवार्थस्य प्रकृतस्य यथा प्रशंसानामैतदिति ' उत्तरा ' ऋक् अस्या एव प्रकृताया ऋचो ' भूयसे निर्धचनाय ' । अत्र हि स्वशब्देनैवास्य प्रशंसानामत्वमुच्यते । ८ ।

१

१०

प्र तच्चे अद्य शिपिविष्ट नामार्यः शंसामि वयुनानि विद्वान् । तं त्वां गृणामि तवसमतव्यान्क्षर्यन्तमस्य रजसः पराके (ऋ० सं० ७ । १०० । ५) ॥ तच्चेऽद्य शिपिविष्ट नामार्यः प्रशंसाम्य- र्योऽहमस्मीश्वरः स्तोमानामर्थस्त्वमसीति वा तं त्वा स्तोमि तवस- मतव्यांस्तवस इति महतो नामधेयमुदितो भवति निवसन्तमस्य रजसः पराके पराक्रान्ते । आघृणिरागतहृणिः । आघृणे सं संचावहै । आगतहृणे संसेवावहै पृथुज्रयाः पृथुजवः । पृथुज्रया अभिनादा- युर्दस्योः । प्रामापयदायुर्दस्योः ९ ॥

१५

२०

प्र तच्चे अद्य शिपिविष्टेति । हे शिपिविष्ट विष्णो तदहं ते तव नाम प्रशंसामि । तवप्रशंसार्थीयमेव पश्यामि यदन्ये कुत्सितार्थीयं पश्यन्ति ।

वयुनानि युष्मद्विप्रयाणि प्रज्ञानानि विद्वान्
अत्र शिपिविष्टनाम जानानः । किंच । अर्योऽहमस्मि यस्मादीश्वरः
प्रशंसापरमेव स्तुतीनामुदारेणे युष्मद्गुणाभिज्ञस्तस्मादहं प्रशं-
सामि । अथ ' वा । अर्यस्त्वमसि ' ईश्वरो

२५

१ ग. ज. संबन्धानेक°; च. संबन्धौ° द्वा. २ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. नाधृष्टं. ३ क. ख. ३ (८); ठ. ड. ८ इति नैरुक्टीकायां पञ्चमाध्याये अष्टमः खण्डः; इतरेष्वङ्को नास्ति. ४ छ. त. द. तच्चे अद्य. ५ त. तवसमतव्यांस्त्वमसीति°. ६ क. ख. छ. त. द. ऋन्त आघृ°. ७ क. ख. ४ (९); छ. त. १०; द. ४. ८ क. ख. घ. ट. ठ. ड. अद्येति । वसि°. ९ ग. ज. 'सामि तच्चे नामेति यस्त्वमसि अर्थ ईश्वरो मद्°. १० घ. झ. ट. ठ. ड. 'अथवा यतस्त्वमसि अर्थ ईश्वरो; च. ° अर्यस्त्वमसि ईश्व' यतः.

३२

मदनप्रहार्यं समर्थस्तस्मादेहं प्रशंसामि तच्चे नामेति स्फुटतरं प्रशंसानाम-
त्वमिति । यस्त्वं सर्वगुणसंपन्न ईश्वरस्तं त्वामहं गृणामि स्तौमि तवसं
महान्तम् अतव्यान् अमहान् अहम् । आत्मनिन्दया स्तुयते । क्व वर्तमानम् ।
निवसन्तमस्य रजसः अन्तरिक्षलेकस्य पराके पराक्रान्ते स्थाने । दूराद्दूतरे
५ निवसन्ते स्तौमि ।

- ‘ आघृणिः ’ (३९) इत्यनवगतम् । ‘ आगतद्वाणिः ’ इत्यवगमः ।
आगतदीप्तिरागतक्रोधो वाभिधेयः । ‘ एहि वां
‘ आघृणिः ’ इत्यस्य विमुचो नैपादाघृणे सं संचावहै । रथीर्ऋतस्य नो
भव ’ (ऋ० सं० ६ । ५५ । १) ॥ भर-
१० द्वाजस्येयमार्षं पौष्णे सूक्ते । एहि आगच्छ हे विमुचो विमोचयितः
प्रजानां तमोभ्यः पूषन् सूर्यं नपात् अंपां नपात् हे नप्तः । अद्भ्योऽग्निर्जायते
अग्नेरादित्य इत्यनयापेक्षयापां नपात् सूर्यस्य । अथवा मनुष्याणां भव नप्ता
स्यात् । नृभ्य ऋत्विभ्यो मनुष्येभ्यो जायतेऽग्निरग्नेरपि च सूर्यो जायते यदु-
क्तमभ्युपस्थाने ‘ एष प्रातः प्रसुवति ’ (मैत्रा० सं० १ । ५ । ७)
१५ इति । आघृणे आगतदीप्ते संसचावहै संसेवावहै आर्षां परस्परतः ।
रथीर्ऋतस्य रंहयिता गमयिता प्रोत्सर्पयिता नस्त्वं यज्ञस्य भव । त्वदुदय-
प्रतीक्ष एवाहं यज्ञप्रारम्भं प्रत्याशासे । स त्वमुदेहि । त्वय्युदिते प्रोत्सर्पतामयं
यज्ञ इत्यभिप्रायः । एवमयमत्र सूर्यसंबन्धात् ‘ आघृणिः ’ शब्दो दीप्तिवाचकः ।
दीप्तिर्कर्मसु च पठित एवायं ‘ हरः द्वाणिः ’ (निघ० १ । १७) ।
२० इति । क्रोधोऽपि द्वाणिरित्युच्यते ‘ हेडः हरः द्वाणिः ’ (निघ० २ ।
१३) इति । तदपि प्रकरणवशादुपेक्षितव्यम् ।

१ च. °ग्रहाय प्रदुतेः सम०. २ च. वर्जमितरेषु ‘ अहं ’ नास्ति. ३ क. ख.
घ. झ. ट. ठ. ड. विस्फुटं. ४ ग. ‘ धेयः । ४३ । एहि. ५ ग. नपा० । भर० ;
ब. ट. नपा० स्य नो भव. ६ ज. संचावहै । भर०. ७ क. ख. घ. झ. ठ. ड.
°मार्षं गायत्री पौष्णे ; च. ‘ मार्षं । ~ पौष्णे° गायत्री. ८ ठ. ड. ‘ अंपां नपात् ’
नास्ति. ९ ग. ज. ‘ हे नप्तः ’ नास्ति. १० ग. ज. संसेवावहै ; च. संसेवावहै आर्षां
संसेवावहै वां. ११ क. ख. घ. झ. ट. ड. वां आर्षां. १२ क. ख. घ. झ. ठ.
२८ ठ. ड. °मुदिहि. १३ ठ. ड. हेळः.

‘पृथुञ्जयाः’ (४०) इत्यनवगतम् । ‘पृथुजवः’ इत्यवर्गमः ।
 ‘यं नु नकिः पृतनासु स्वराजं द्विता तरति
 ‘पृथुञ्जयाः’ इत्यस्य नृतमं हरिष्ठाम् । इनतमः सत्त्वभिर्यो ह शूषैः
 पृथुञ्जया अमिनादायुर्दस्योः’ [ऋ० सं० ३ ।

४९ । २] ॥ विश्वामित्रेऽर्षम् । त्रिष्टुप् । ऐन्द्रे सूक्ते । व्यूढस्य दश- ५
 रात्रस्य द्वितीयेऽहनि मरुत्वतीये शस्यते [आश्व० श्रौ० ८ । ७] । ‘यं
 नु नकिः । यमिन्द्रं न कश्चिदपि पृतनासु संग्रामेषु स्वराजम् अपराधीनराज्यं
 द्विता द्विविधेनापि बलेन सांयौगिकेनौरसेन च तरति जयति । सर्वथा जेतुं
 न शक्यत इत्यभिप्रायः । अथवा । द्विता तरति द्विधैकधा वा बहुधा वा
 वर्तमानं पृतनासु ये न कश्चिद्विन्तुं शक्नोति नृतमं मनुष्यतमं हरिष्ठां १०
 हयोरस्थातारम् । इनतम ईश्वरतमश्च यः सर्वेभ्य ईश्वरेभ्यः । सत्त्वभिर्यो ह
 शूषैः । अनेकसत्त्वसंयुक्तैर्हस्यश्वरथपदातिलक्षणैः सांयौगिकैर्बलैः शूषैश्च बल-
 विशेषैरेव । अथवा । सत्त्वशब्दविशेषणमेव शूषशब्दः स्यात्सत्त्वयुक्तैः शूषैर्ब-
 लैरिति । पृथुञ्जया विस्तीर्णजवः । अमिनादायुः । कस्य । दस्योः मेघस्या-
 सुरस्य । तमहं स्तौमि । स इदं नाम करोत्वित्यभिप्रायः । एवमत्र १५
 शब्दसारूप्याद्ब्रह्माधिकाराच्च ‘पृथुञ्जयाः पृथुजवः’ इत्युपपद्यते ।
 ‘अथर्युम्’ इत्यनवगतम् । ‘अतनवान्’ इत्यवगमः ॥ ९ ॥

अग्निं नरो दीधितिभिररण्योर्हस्तंच्युती जनयन्त प्रज्ञस्तम् ।
 दूरेदृशं गृहपतिमथर्युम् (ऋ० सं० ७ । १ । १) ॥ दीधितयोऽ- २०
 झुल्लयो भवन्ति धीयन्ते कर्मस्वरणी प्रत्यृत एने अग्निः समरणा-

१ ग. °गमः । ४४ । यं. २ व. स. ट. च. यंनु न°. ३ ग. ज. °नासु
 स्वराजं । विश्वः; घ. ट. °नासु० दायुर्दस्योः. ४ क. ख. घ. स. ट. °त्रस्येयमा
 र्षम्. ५ क. ख. घ. स. ट. ठ. ड. °त्वीथे शस्त्रे शस्यते. ६ व. स. ट. च. ज.
 यंनु न°. ७ क. ख. घ. स. ट. ठ. ड. °था यो जेतुं; च. °था च जेतुं यो.
 ८ क. ख. घ. स. ट. ठ. ड. इत्यर्थः; च. इत्यभिप्रायः° र्थः. ९ ग. ज. यञ्च;
 च. यञ्च. १० ठ. ड. कश्चित् हन्तुं. ११ च. इदं क° नाम. १२ क. ख. ४ (९);
 ग. ४५ । १०; ठ. ड. ममः । इति निरुक्तटीकायां पञ्चमाध्याये नवमः खण्डः. २८

जायत इति वा हस्तच्युती हस्तप्रच्युत्या जनयन्त प्रशस्तं दूरे-
दर्शनं गृहपतिमतनवन्तम् ॥ १० ॥

- अग्निं नर इति । वसिष्ठस्यैवैमार्षम् । महाव्रत आग्नेये सूक्ते प्रथमै-
५ वेयम् (ऐ० आ० १ । १ । १) । व्यूढस्य दशरात्रस्य चतुर्थेऽ-
हन्याग्निमारुते शस्त्रे जातवेदस्ये सूक्ते प्रथमैव (आश्व० श्रौ० ८।८) ।
नरो मनुष्या दीधितिभिः अङ्गुलीभिः योत्कं परिगृह्योत्तरारणिं वा हस्तच्युती
हस्तप्रच्युत्या हस्ताभ्यां प्रच्यावयन्तः अरण्योः
‘अथर्युम्’ इत्यस्य सकाशादग्निं जनयन्त प्रशस्तम् । प्रशस्यमि-
१० त्यर्थः । दूरेदृशं दूरेदर्शनं गृहपतिम् अथर्युम्
अतनवन्तम् । गमनवन्तमित्यर्थः । एवमत्राततेर्गत्यर्थस्य सारूप्यादग्न्याधि-
काराच्च ‘अथर्युः अतनवान्’ इत्युपपद्यते । ‘दीधितयोऽङ्गुल्यो भवन्ति ।
ता हि ‘धीयन्ते कर्मसु’ अनुष्ठीयमानेषु । ‘अरणी प्रयृतः’ प्रतिगतः
‘एने अग्निः’ तास्वधादग्नेः । ‘समरणाजायते इति वा’ । अरण्योर्हि सम-
१५ रणात्समागमौदाग्निंजायते ।

‘काणुका’ (४२) इत्यनवगतमनेकार्थं च । ‘कान्तकानीति वा
क्रान्तकानीति वा’ इत्येवमाद्याः शब्दसमाधयः ॥ १० ॥

- एकेया प्रतिधा पिबत्साकं सरांसि त्रिंशत्तम् । इन्द्रः सोमस्य
२० काणुका (ऋ० सं० ८ । ७७ । ४) ॥ एकेन प्रतिधानेनापि-
बत्साकं सहेत्यर्थे इन्द्रः सोमस्य काणुका कान्तकानीति वा
क्रान्तकानीति वा कृतकानीति वेन्द्रः सोमस्य कान्त इति वा

- १ क. ख. ५ [१०]; छ. त. ५ द. ५. २ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड.
‘इयं’ नास्ति. ३ घ. झ. ट. ठ. ड. ‘र्षम्’ । विराल (ट. ड.
२५ ‘राल्लनु;’ ठ. ‘राजनु’) नुष्टम् । महा; च. ‘र्षं’ । महा° विरालनुष्टम्. ४ घ.
झ. ट. ठ. ड. सूक्ते वाजपेथे चाज्यशस्त्रे प्रथं; च. सूक्ते°प्र° वाजपेथे चाज्यशस्त्रे.
५ क. ख. ग. ज. ‘वा’स्थाने ‘च;’ घ. झ. ट. ठ. ड. ‘वा’ नास्ति; च. वा. ६ ग.
ज. ‘वन्तमित्यर्थः । गमं; च. वन्तमित्यर्थः । एव° न्तं गमनव°. ७ क. ख. घ.
झ. ट. ठ. ड. ‘गमनादग्निं; च. गमौद्° मना. ८ क. ख. ५ (१०;) ग. ४५
। ११; ठ. ड. ‘माधयः । इति निरुक्तटीकायां पञ्चमाध्याये दशमः खण्डः;
३१ इतरेष्वहो न विद्यते, १ क. ख. छ. त. द. ‘त्यर्थः । इन्द्रः°.

कणेघात इति वा कणेहतः कान्तिहतस्तत्रैतद्याज्ञिका वेदयन्ते
 त्रिंशदुक्थपात्राणि माध्यंदिने सवन एकदेवतानि तान्येतस्मि-
 न्काल एकेन प्रतिधानेन पिवन्ति तान्यत्र सरांस्युच्यन्ते त्रिंशद्-
 परपक्षस्याहोरात्रास्त्रिंशत्पूर्वपक्षस्येति नैरुक्तास्तथा एताश्चान्द्रमस्य
 आगामिन्य आपो भवन्ति रश्मयस्ता अपरपक्षे पिवन्ति तथापि ५
 निगमो भवति यमक्षितिमक्षितयः पिवन्तीति तं पूर्वपक्ष आप्या-
 ययन्ति तथापि निगमो भवति यथा देवा अंशुमाध्याययन्तीत्यै-
 ध्रिगुर्मन्त्रो भवति गव्यधिकृतत्वादपि वा प्रशांसनमेवाभिषेत्तं
 स्यात्तच्छब्दवत्त्वादध्रिगो शमीध्वं सुशमीं शमीध्वं शमीध्वमध्रिग-
 वित्यध्रिरप्याध्रिगुरुच्यते । तुभ्यं श्रोतन्त्यध्रिगो शचीवोऽधृतगमन १०
 कर्मवभिन्द्रोऽप्यध्रिगुरुच्यते । अध्रिगव ओहमिन्द्रायेत्यपि निगमो
 भवत्यौङ्गूषः स्तोम आघोषः । एनाङ्गूपेण वयमिन्द्रवन्तः । अनेन
 स्तोमेन वयमिन्द्रवन्तः ॥ ११ ॥

एकया प्रतिधा । काण्वस्य कुरुमुतेरियमार्षम् । एकया प्रतिधा एकेन १५
 प्रणिधानेन सक्तप्रणिहितेनैव चेतसा पिवन्तीन्द्रः साकम् । सहेत्यर्थः ।
 कानि पुनः पिवन्ति । सरांसि । कियन्ति । त्रिंशतम् । कस्य पूर्णानि
 पिवन्ति । सोमस्य । किंगुणयुक्तानि । काणुका
 'काणुका' इत्यस्य कान्तकानि । प्रियाणीत्यर्थः । अथवा । सोमस्य
 कान्तकानि । आविलोत्सोमस्य पूर्वाणीत्यर्थः । २०
 अथवा । कृतकानि संस्कृतानि ऋत्विग्भिरिन्द्रार्थमेव । अथवा । इन्द्रो

१ क. ख. द. 'यन्तीति ॥ ६ ॥ अध्रि°; छ. त. 'यन्तीति ॥ १० ॥ अध्रि°.
 २ छ. त. द. प्रशांसानामेवाभिषेत्. ३ छ. सुशमी° मि; द. सुशमी. ४ छ. त.
 द. शचिवः । अध्रु°. ५ छ. भवति । औङ्गू° न्या; त. भवति । आङ्गू. ६ क.
 ख. ७ (११); छ. त. १३; द. ७. ७ क. ख. प्रति काणुका; ग. ज. प्रति- २५
 धापिवन्त; घ. ट. प्रतिधा० सोमस्य काणुका; ठ. ड. प्रतिधाते. ८ क. ख. घ. स.
 ट. ठ. ड. मार्षम् । गायत्री । ऐन्द्री एक°; च. 'मार्ष' । एक° गायत्री ऐन्द्री.
 ९ च. प्रणिधा° ति; इतरेषु 'प्रतिधा°'. १० क. ख. घ. स. ट. ठ. ड. प्रतिहि°;
 च. प्रणिहि° ति. ११ ज. 'अथवा० रिन्द्रार्थमेव' नास्ति. १२ घ. स. ट. ठ.
 ड. आविलं सो°.

यस्मात् सोमस्य कान्तः तस्मादपिबत् । अथवा । एवमन्यधेन्द्रविशेषण-
मेव स्यान्न सरोविशेषणम् । आह । कथमिति । उच्यते । आकणेषातं
पिबतीति । याषत्कणे हन्यत इत्यर्थः । ' कणेहतः कान्तिहतः ' ।
कान्तिरभिलाष इत्यर्थः । कामः प्रार्थना कणे इति समानार्थाः । कामे
१ योऽभिहतः सः ' कणेहतः ' इत्युच्यते । हतपानाभिलाष इत्यर्थः । एव-
मेतत्काणुकेति सरोविशेषणमिन्द्रविशेषणं पानविशेषणं वा सर्वेषामस्मिन्मन्त्रे
प्रकृतत्वात् । एवं चास्य विकल्पमानस्यानेकार्थतापि दर्शितैव भवति ।

यदेतदुक्तमस्मिन्मन्त्रे ' सरांसि त्रिंशत् ' इत्यस्याभिधेयविषयप्रख्यापन-
प्रसक्तमिदमुच्यते । ' तत्रैतयाज्ञिका वेदयन्ते ' । तत्रैतस्मिन्त्रिंशच्छब्द एतद-
१० भिधेयमर्थवस्तु याज्ञिका वेदयन्ते कथयन्ति ।
' सरांसि त्रिंशत् ' इत्य- ' त्रिंशदुक्तपात्राणि माध्यंदिने सवन एकदेव-
स्य याज्ञिकपक्षेणार्थः तानि ' इति । तत्र हि माध्यंदिने सवन उक्त-
पर्यायास्त्रयोऽथैन्द्रा एव भवन्ति । त्रिष्वपि चैतेषु
दश दश चमसाः । तदभिप्रायेण त्रिंशत्सरांसीत्युक्तं मन्त्रदशा । ते ह्यत्रे-
१५ न्द्रस्य सरका अभिप्रेताः सीधुसरका इत्रेतरस्य कस्यचित्क्षत्रियस्य ।
यानि तान्युक्तसंबद्धानि च सोमपात्राणि ' एकेन प्रणिधानेन ' पीयन्ते
' तान्यत्र सरांस्युच्यन्ते ' इत्येष याज्ञिकानामभिप्रायः । ' त्रिंशदपरपक्ष-
स्याहोरात्रास्त्रिंशत्पूर्वपक्षस्येति नैरुक्ताः ' । नैरुक्तानामपि त्रिंशत्संख्यापूर्णं
पक्षगताहोरात्रयोः पृथग्भावेन पानात् । तत्रैवं सति ' या एताश्चान्द्रमस्यैः ' ।
२० चन्द्रमसि भवाश्चान्द्रमस्यः । ' आगामिन्यैः ' प्रतिपदद्वितीयाद्यासु तिथि-

१ घ. झ. ट. अथ वैषमन्यं. २ ग. ज. प्रार्थनकणे; च. प्रार्थने कं ना. ३
क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. 'षणं वा पानं. ४ व. झ. ट. ठ. ड. 'विषये प्रख्यां;
च. 'विषयं' थे. ५ ठ. ड. 'धेयमन्त्रवस्तु. ६ ग. ज. घ. झ. ट. ठ. ड. 'याज्ञय-
ज्ञयोऽं; च. 'याज्ञयोऽं' जग. ७ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. 'योऽप्यैन्द्रां;
च. 'योऽप्यैन्द्रां' ज्यै. ८ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. प्रतिधां. ९ क. ख. ग.
ज. नैरु ००० पानात् ' नास्ति. १० व. 'मस्य आगामिन्यः । चन्द्रं; झ. 'मस्य
आप आगामिन्यः । चन्द्रं; ठ. 'मस्य आप आगामिन्यः । चन्द्रं; ठ. ड. 'मस्य
आप आगामिन्यः । चन्द्रं. ११ च. ट. 'मिन्यः ५ प्रतिं आपः.

ध्वागच्छन्तीति । किं तासामिति । उच्यते । 'रश्म-
 तस्यैव नैरुक्तपक्षे- यस्ता अपरपक्षे पिबन्ति । यथा चैतदेवं
 अर्थः ' तथापि ' तथैव ' निगमः ' ' यमक्षिति'-
 मक्षितयः पिबन्ति ' इति । चन्द्रमसमपरपक्षे
 पीत्वा ते सूर्यरश्मयः ' पूर्वपक्षे ' प्राप्ते पुनः ' आप्याययन्ति ' आपूरयन्ति । ५
 यथा चैतदेवं तथैवः ' निगमः ' ' यथा देवा अंशुमाप्याययन्ति ' इति ।
 ' यथा देवा अंशुमाप्याययन्ति यथा क्षितिमक्षितयः पिबन्ति । सेन
 नै इन्द्रो वरुणो बृहस्पतिराप्याययन्तु भुषनस्य गोपाः ' ॥ राज्यक्षमगृही-
 तस्य वैश्वदेवश्चरुर्निरूप्यते (मैत्रा० सं० २ । २ । ७) । तत्र प्राक्
 श्विष्टकृतोऽनयाज्याहुतिर्हूयते । यथा येन प्रकारेण देवाः सूर्यस्य रश्मयः १०
 अंशुं सोमम् आप्याययन्ति पूर्वपक्षे एवमेव प्रकारेण हे यजमान त्वामिन्द्रो
 वरुणो बृहस्पतिर्धृते भुषनस्य भूतजातस्य गोप्ताह
 नैरुक्तपक्षानुपूर्व्ये आप्याययन्तु आयुषा धनेन । किञ्च । यथा येन
 निगमः प्रकारेण ' अक्षितिम् ' अक्षीणं सोमम् अक्षितयः १५
 सूर्यरश्मयः पिबन्ति तथा त्वामपि हविर्दातारं
 सन्तं पिबन्तु उपर्जायन्तु एते देवा इति । येषां तु ' यमक्षितिम् ' इति
 पाठस्तेषां यमक्षितिमक्षितयः पिबन्ति स च त्वामाप्याययन्ति यत्स्वित्वं योज्यम् ।
 आह । ' एकया प्रतिधापिबन् ' इत्येतस्मिन्मन्त्रे ' साकं सरासि
 त्रिषत्तमिन्द्रः ' पिबतीत्युक्तम् । नैरुक्तपक्षेण चोक्तं ' तथा एताश्चान्द्रमस्य २,
 आगामिभ्य आपो भवन्ति रश्मयस्ता अपरपक्षे
 नैरुक्तपक्षीयोऽर्थोऽ- पिबन्ति ' इति । तदेतद्रश्मिषु पात्रेषु चन्द्रमसि
 संबद्ध इति पूर्वपक्षः च परिपूर्णाने सर्वमेवेदमसंबद्धं भवतीति । ' एकया
 प्रतिधापिबन् ' इत्येतस्य मन्त्रस्यैन्द्रत्वात् । इतर-
 स्मिन् ' यमक्षितिमक्षितयः पिबन्ति ' इति रश्मीनां पानसंयोगादादित्य
 उच्यते । उच्यते । आदित्योऽपि हीन्द्रशब्देनोच्यते एव । ' असावादित्य २५

१ ङ. ड. 'क्षितम्'. २ क. ख. ग. घ. ङ. यमक्षिति'. ३ ग. ङ. नो; ङ.
 ङ. ' नः ' नास्ति. ४ क. ख. घ. ङ. ङ. ड. ड. सूर्य'. ५ क. ख. घ. ङ. ड.
 ङ. ड. धनेन च; च. धनेन. किं च. ६ क. ख. घ. ङ. ड. ङ. ड. ' च '
 नास्ति; च. चोक्तं उ. ७ क. ख. ग. ङ. घ. ड. पात्रेषु. ८ च. धीर्देवो धीर्देव
 धमाने; ९ क. ख. घ. ङ. ड. ङ. ड. पानसंयोगादादि'. १० क. ख. घ. ङ.
 ङ. ड. ड. 'उच्यते' नास्ति.

- इन्द्रः ' इति हे विज्ञायते (काठ० सं० २२ । २ । तै० सं० १ । ७ । ६ ।) । तदवयवभूताश्च रश्मयोऽत्रादित्येन सह समासव्यासस्तुतिभाजः । सरःशब्दः खल्वन्युदक एव वर्तते । ' पयः सरः भेषजम् ' इत्युदकनामसु पठितम् (निघ० १ । १२) । तत्रैवं सति यानि तान्युदकानि सरांसि
- ५ पञ्चदशाहःसंभृतानि साकमवस्थितानि भवन्ति तस्यार्थस्योपपत्तिः चन्द्रमसि तानि सूर्य इन्द्रो रश्मिभिरपरपक्षे पिबतीत्येवमेतत्सर्वमुपपद्यत एव नैरुक्तपक्षे ।
- ' अध्रिगुः ' (४३) इत्यनवगतमनेकार्थं चै ।
- ' अध्रिगुर्मन्त्रो भवति ' । आह । किं कारणम् । उच्यते । ' गवि अध्रिगुः ' । सोऽयमध्रिगुः सन् अध्रिगुरि-
१० अध्रिगुर्मन्त्रो भवति ल्यर्थः । गवि योऽधिगुतो मन्त्रः सोऽध्रिगुः । ' अपि वा ' गोरनित्यत्वात् ' प्रैशासनमेव ' एतत् ' अभिप्रेतं स्यात् ' । अध्रिगुर्नाम कश्चिदस्ति दैव्यः शमिता । तस्यैतत्प्रशासनं स्यात् । संप्रेषणमित्यर्थः । किं
- १५ अध्रिगुशब्देन प्रशा- कारणम् । ' तच्छब्दवत्त्वात् ' । तथा ह्यस्य मन्त्र- सनमभिप्रेतं स्यात् स्यादध्रिगुशब्दवध्वम् । तदेतदुपपद्यते तद्गतेनैव- निगमेन ' अध्रिगो शमीध्वम् ' इति [मैत्रा० सं० ४ । १३ । ४] । हे अध्रिगो सर्व एव यूयं शमीध्वं शमयध्वमेनं पशुमिति । ' दैव्याः शमितार उत मनुष्या आरभध्वमुपनयत भेष्यादुर
- २० आशासाना मेधपर्तये मेधं प्राप्ता अग्निं भरत स्तृणीत बर्हिर्न्वेनं माता मन्यतामनु पितानु भ्राता सगर्भोऽनु सखा सयूध्य उदीचीनाँ अस्य पदो निधस्तात्सूर्यं चक्षुर्गमयताद्वातं प्राणमन्ववसृजतादन्तारिक्षमसुं पृथिवीं शरीर- मेकधास्य त्वचमाच्छयतात्पुरा नाम्या अपिशसो वपामुत्खिदतादन्तरेवोष्माणं वारयताऽथेनमस्य वक्षः कृणुतात्प्रशसा बाहू शला दोषणी कश्यपेवाँसा-
- ६५ छिद्रे श्रोणी कवषोरू स्लेकपर्णाष्टीवन्ता षड्विंशतिरस्य वक्षःकयस्ता अनुष्टुयो-

१ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. 'ह' नास्ति. २ क. ख. च. 'पक्षे । ६ ।
अग्नि'. ३ ग. च । १२ । अग्नि'. ४ च. 'मन्त्रो हि भव'. ५ ग. ज. प्रशासानाव
भेत'. ६ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. 'त्वं वचदेतदुक्तमुप'; च. त्वं तै (यच)
देतदु-च' कमु. ७ ग. च. ज. 'शमितार आशासाना'; घ. ट. ठ. ड. शमितार
(घ. ट. शमितार) आरभ'. ८ क. ख. घ. ट. ठ. ड. भेषपत्तिर्मा. ९ ग. ञ.
११ ख. घ. ट. ठ. ड. मेधं मेदस्तोके°.

ध्यावयंताद्वात्रं गात्रमस्यानूनं कृणुतादूषण्यगोहं पार्थिवं खनतादस्ना रक्षः
 सैसृजताहनिष्टमस्य मा राविष्टोरूकं मन्यमाना नेद्वस्तोके तनये रविता
 रवेदधिगो शमीध्वं सुशामि शमीध्वं शमीध्वम-
 अधिगुमैषः धिगो' [मैत्रा० सं० ४ । १३ । ४] इति ५
 प्रेषः । हे दैव्याः शमितारः अपि च हे
 मनुष्याः आरभध्वम् । उपनयत च एनं पशुमेता मेध्याः दुरः । यज्ञगृह-
 द्वार इत्यर्थः । आशासानाः प्रार्थयमाना मेधपतयेऽस्मै यजमानाय मेधम् एनं
 पशुं शमयितुम् । किञ्च । प्रास्मा अग्निं भरत । प्रभरतास्मै पशवे संज्ञप्य-
 मानाय अग्निम् । उल्मुकं पुरस्ताद्धारयतेत्यर्थः । किञ्च । स्तूणीत बर्हिः ।
 अस्मै पशवे संज्ञप्यमानाय उपाकरणभैतं दर्भमपास्यतेत्यर्थः । किञ्च १०
 अन्वेनं माता मन्यताम् । एनं संज्ञप्यमानं माता अनुमन्यताम् । अनुमन्यतां
 पिता । आता सगर्भ्यः अनुमन्यताम् । सहगर्भायः । सहोदर इत्यर्थः ।
 अनुमन्यतां चैनं सखा सयूध्यः सहयूथचारी । अनुमतमनमेभिः संज्ञप-
 यतेत्यभिप्रायः । किञ्च । उदीचीनीं अस्य पदो निधत्तात् । उदक्पाद-
 मेनं संज्ञपयतेत्यर्थः । किञ्च । सूर्यप्रभवमस्य चक्षुस्तैःसूर्यमेव गमयतात् । १५
 वातमनु प्राणमनुसृजत । असुं शरीरविधारकं प्राणमन्तारिक्षमर्चसृजत ।
 दिशः श्रोत्रमन्ववसृजत । किञ्च । उपाकरणेन दर्भेण सहै साकभेकधास्य
 त्वचमाच्छयतात् । आच्छयतेत्यर्थः । ततोऽनन्तरमेव पुरा नाम्या अपि-
 शसः तस्माच्छसः प्रशस्तात्प्रदेशात् षपामुत्खिदतीत् उद्धरत । किञ्च ।
 अन्तरेव अभ्यन्तरत एवोष्माणमस्य शम्यमानस्य वारयच्वात् । श्येन- २०
 मस्य श्येनाकृति^१ श्येनवर्णं वा पाकेन वक्ष उरः कुरुत । प्रससा बाहू

१ म. च. ज. घ. ट. ठ. ड. रवच्छमितारः । अधिगो शमीध्वमिति प्रेषः°.
 २ क. ख. ग. घ. ट. ठ. ड. ज. मेधपतिभ्यामाभ्यामग्नीषोमाभ्यां मेध°; च.
 मेधपतयेऽस्मै यजमानाय मेध° तिभ्यामाभ्यामग्नीषोमाभ्यां. ३ क. ख. घ. झ. ट.
 ठ. ड. मेनं; च. भैतं नं. ४ च. सहयूथचारी° यूथ. ५ च. °चीनीं नाध. ६ २५
 क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. °छत्ततः सू°. ७ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. °मन्वव-
 सृजत; च. मनुसृज° न्वव. ८ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. °मन्ववसृ°; च. °म-
 वसृ° न्व. ९ घ. झ. ट. ठ. ड. °सृजत । शरीरं वाभोवयुक्ताच्छेषं पृथिवीमन्ववसृ-
 जत । किञ्च; च. °सृजत° किञ्च °शरीरं०००सृजत. १० म. ज. घ. झ. ट. °स्य°
 नास्ति. ११ म. ज. °मृत्सिद्धतम्; च. °मृत्सिद्ध°ता. १२ घ. झ. ट. ठ.
 ड. °कृतिं.

- शला दोषणी इति बाह्येरेवैतदभिधानमवयवशः । अत्र बाहुशब्दः प्राये-
णावार्गसयोर्वर्तते । आ अरन्धिसंधितौ बाहू प्रशस्तौ कुरुत । स्वधिया-
कृती इत्येके । शलाशब्दोऽरन्ध्येरेव वर्तते । तौ च शलादोषणी द्रवणसमर्थौ
प्रशस्तौ कुरुत । शलाकाकृती निर्मासौ कुरुतेत्येके । ' श्येनशलाकश्यपा-
कवषास्त्रैरुपैष्वाकृतिविशेषवचनं प्रसिद्धिसामर्थ्यात् ' इति हि नैयायिकाः
पठन्ति (जै० न्या० ९ । ६) । कश्यपेवासा कच्छ्या-
विवांसौ कुरुंत । अच्छिन्द्रे श्रोणी अविकले कुरुत । कवधेरु
पिण्डिर्काश्ये अच्छिन्द्रे एव कुरुत । स्त्रेकपर्णी करवीरपत्राणीव
अष्टीवन्ता अस्थिसंयुक्ता । या एता वद्धक्यः पर्शवस्ता अनुष्ठया अनुष्ठा-
नक्रियया प्रच्यावनसमर्थयेव प्रच्यावयत । किंच । गात्रं गात्रमस्य अवि-
कलं कुरुंत । किंच । ' ऊवध्यगोहम् ' ऊवध्यं यः पार्थिवो गर्तः
प्रसृष्टं संवृणोति तमुत्तरतश्चात्वालस्य खनंत । अस्ना रक्षः संसृजतात् ।
असृग्भाञ्जि रक्षांसि कुरुतेत्यर्थः । किंच । वनिष्टुं दृष्ट्वा मा राविष्ट मा
शब्दं कारिष्यथ उरूकं मन्यमाना उलूकवत्तं वनिष्टुं मन्यमानाः । उरूको
१५ हि भयंकरवात्तं दृष्ट्वा जनैर्विरभ्यतेऽयमुलूकोऽयमुलूक इति । तदाशङ्कयो-

- १ क. ख. घ. ट. ठ. ड. 'संधानौ; ग. ज. संधिनौ; च. संधितौ' धानौ. २ ग.
ज. 'स्त्रेकवर्णो'; च. 'वर्ष(वा) सि (से) कव(प)र्णे'. ३ क. ख. घ. झ. ठ. ड. 'चनं
सिद्धसाधनं स्यादिति'; च. 'प्रसिद्धिसामर्थ्यात्' सिद्धसाधनं स्या; ट. 'सिद्धसाधनं स्यात्'
प्रसिद्धिसामर्थ्या'. ४ क. ख. ग. ज. घ. ट. ठ. ड. 'कुरुत । किंच । अच्छिन्द्रे'
५ क. ख. ग. ज. घ. ट. ठ. ड. कवधेरु कवषा (ग. ज. 'कवषा ' नास्ति)
कवषे गतिसमर्थे ऊरु कुरुत । कवतिर्गत्यर्थः । च्यवते कवते गवते इति गतिकर्मसु
पाठात् । पिण्डि; च. कवधेरु-पिण्डि-कवषा कवषे गतिसमर्थे ऊरु कुरुत ।
कवतिर्गत्यर्थः. ६ क. ख. ग. ज. घ. ट. ठ. ड. पिण्डिकास्ये ऊरु अच्छि; च.
पिण्डिकास्ये-अच्छि ऊरु. ७ च. 'पर्णीवर्षे. ८ क. ख. घ. ट. ठ. ड. संयुक्तौ
१५ कुरुत । षड्विंशतितस्य वद्धक्यस्ता अनुष्ठयो (ठ. ड. अनुष्ठयो) च्यावयतात् ।
याः; ग. ज. संयुक्ता. ९ घ. झ. ट. ठ. ड. प्रच्यावयतात् । प्रच्या'. १० क. ख.
घ. ट. ठ. ड. 'प्रस्यानने अविक'; ग. ज. मस्या । अविक; च 'वस्या अविक.
११ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. कृणुतात् कुरुत. १२ घ. झ. ट. ठ. ड. वृद्धं अवशिष्टं
गृह्णति संवृणो; च. 'प्रसृष्टं संवृणो' वृद्धं अवशिष्टं गृह्णति. १३ घ. झ. ट. ठ. ड.
खनतात् खनत. १४ क. ख. ट. वनिष्टुं; च. वनिष्टुं. १५ ग. ज. उरूकं. १६
ग. ज. अलूको; च. उरूको उ. १७ क. ख. घ. झ. व. ठ. ड. 'तं' नास्ति.
१८ घ. ज. विशब्धते.

लूकराख्याद्वनिष्टीर्मा राविष्टेयुच्यते^१ । नेदः युष्माकं नैतकर्म रवि-
 त्वत्पुत्रेषु चै पौत्रेषु चै स्यात् । अरवणशालं वः पुत्रपौत्रं भैविष्यतीत्य-
 भिप्रायः । हे अधिगो शमीध्वमेतं पशुम् । सुशामि शमीध्वम् । यथा
 चायं सुशामितः स्यात्तथैनं शमीध्वम् । हे अधिगो मा प्रमादं कारिष्यथ ।
 एवमेतस्मिन् दैव्यस्य शमितुरधिगोः प्रशासनमित्येतद्गुणपद्यते तस्य संबो- ५
 अस्मिन्प्रेषे बहूनि ध्यत्वात् । आस्मिंश्च प्रेषे यथासंभवं प्रशासनानि
 प्रशासनानि द्रष्टव्यानि ' प्रास्मां अग्निं भरत ' इत्येवमादीनि ।
 ' अग्निरप्यधिगुरुच्यते ' । अधृतगमनोऽसावित्यधिगुः । ' तुभ्यं
 श्वोतन्त्यधिगो शचीवः स्तोकासो अग्ने मेदसो
 अग्निरप्यधिगुः घृतस्य । कविशस्तो बृहता भानुनागा हव्या जुषस्व १०
 मेधिर ' (ऋ० सं० ३ । २१ । ४) ॥
 गाथिनः कुशिकपुत्रस्यार्थम् । स्तोकसूक्ते विनियुक्ता [आश्व० श्रौ०
 ३ । ४] । हे अधिगो अधृतगमन ह शचीवः कर्भवन् तुभ्यं
 त्वदर्थमेते स्तोकाः बिन्दवो वपामतीत्य श्वोतन्ति क्षरन्ति मेदसश्च घृतस्य
 च । यस्य तवैतद्वर्तते स त्वं कविशस्तः प्रेक्षारणे कविभिरभिष्टुतो बृहता १५
 महता भानुना भासा आगाः आगच्छ । आगत्य चेमानि हवींया हवींषि

१ क. ख. ग. ज. ट. वनिष्टीर्मा^०. २ क. ख. घ. झ. ट. ड. 'च्यते । हे
 शमितारः नेदस्तोके तनये रविता रवचग्रमितारः । नैत^०; च 'च्यते । ~ नैतं नेदः
 (हे शमितारः ने^०); ग. 'च्यते । नेदरवितृ^०; ज. 'च्यते । नेमवरवितृ^०. ३ क.
 ख. घ. झ. ट. ठ. ड. 'त्कर्म कुर्वतां रवि^०; च. 'त्कर्मरवि^० कुर्वतां. ४ क. ख. २०
 घ. झ. ट. ठ. ड. रवितारवत्. ५ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. ' च ' नास्ति;
 च. चै. ६ क. ख. घ. झ. ट. ड. वः; च. चै^० वः. ७ च. भवतिभति भवि^०.
 ८ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. 'भेनं; च. 'मेतं^० नं. ९ ग. ज. प्रास्माग्निं; च.
 प्रास्माग्निं अ. १० ग. 'अधिगुः । ४७ । दृभ्यं^०. ११ ग. ज. अधिगो शचीवः
 स्तोकासो । गाथि^०; घ. ट. 'अधिगो जुषस्व मेधिर. १२ घ. झ. ट. ठ. ड. 'र्षव् । २५
 विराडूपा त्रिष्टुप् । स्तो^०; च. 'स्यार्थम् । स्तोक् विराडूपा त्रिष्टुप्. १३ क.
 ख. घ. झ. ट. ठ. ड. ' हे ' नास्ति. १४ क. ख. घ. ट. प्रक्षरणे प्रक्षरणे कवि^०;
 ठ. ड. प्रक्षरणे; च. प्रक्षीं (क्ष) रणे कवि^० प्रक्षरणे. १५ घ. झ. ट. ठ. ड. हव्यानि;
 च. हव्या हवीं^० नि.

यानि स्तोकाद्यानि त्वदर्थमेव क्षरन्ति तानि जुषस्व संसेवस्व हे मेधिर ।
यद्भवन्नित्यर्थः । एवमत्र 'अध्रिगो' इत्यग्निरुक्तः । तस्मादग्नेरध्रिगुज्ज्वमु-
पपद्यते ।

'इन्द्रोऽप्यध्रिगुरुष्यते' । तस्यापि न कश्चिद्गमनधारयित्वास्ति ।

५

'अस्मा इदु प्र तवसे तुराय प्रयो न हर्मि

इन्द्रोऽप्यध्रिगुः स्तोमं माहिनाय । ऋचीषमायाध्रिगव ओहमि-
न्द्राय ब्रह्माणि राततमा (ऋ० सं० १ । ६१ ।

१) ॥ नोधस इयमौषम् । अहीनसूक्ते शस्यते (आश्व० श्रौ० ७ । ४) ।

अस्मै इन्द्राय प्रहर्मि प्रहैरामि स्तोमं प्रयो न प्रय इव । अन्नमिव यः

१० स्तोमस्तृप्तिं करोति तं प्रहैरामि । तवसे महते तुरायं त्वरमाणाय ।

माहिनाय मंहनाय दात्रे । किंच । ऋचीषमाय ऋक्समाय स्तुतिसमाय ।

यावती स्तुतिरुदीर्यते तावानेवासौ भवति माहाभ्यात् । अध्रिगवे

अभृतगमनायाप्रतिहतगमनाय । एवंलक्षणायेन्द्राय ओहम् अहं प्रापयामि

ब्रह्माणि हर्षाणि राततमा दातव्यतमानि । योन्यसावेवार्हति तानीत्यभि-

१५ प्रायः । एवमस्मिन्नध्रिगुशब्द इन्द्रविशेषणत्वादिन्द्राभिधानमित्युपपद्यते ।

'आङ्गूषः' (४४) इत्यनवगतम् । 'स्तोमः' अभिधेयः ।

'आघोषः' इति शब्दसमोधिः । 'एनाङ्गूषेण वयमिन्द्रवन्तोऽभि

ष्याम वृजने सर्ववीराः । तन्नो मित्रो वरुणो

'आङ्गूषः' इत्यस्य मामहन्तामर्दितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ।

२०

(ऋ० सं० १ । १०५ । १९) ॥ त्रिष्टुप् ।

कुत्सस्य त्रितस्य वा कूपे पतितस्यार्षम् । वैश्वदेवस्य चरोभ्रातृव्य-

वतो याज्येषा । (मैत्रा० सं० २ । ३ । २ ॥ ४ । १२ । ४)

अनेन वयम् आघोषणीयेन स्तोमेन इन्द्रवन्त इन्द्रसंयुक्ताः स्याम ।

१ ग. °तास्ति । ४८ । अस्मा° । २ ग. ज. तुराय । नोष° ; घ. ट. तुराय०

२५ राततमा. ३ घ. ट. ड. ड. °मार्षम् । त्रिष्टुप् । अही° । ४ क. ल. घ. ट. ड. ड.

प्रभरामि; घ. प्रहैरामि° भ. ५ क. ल. घ. झ. ट. ड. ड. म. प्रभरामि; ऋ.

प्रहैरामि° भ. ६ घ. ऋक्सामाय. ७ घ. झ. ट. ड. ड. यानि यान्य° . ८ ग.

तान्यतानि इत्य° ; ज. नान्यतानि इत्य° ; घ. तानीत्य° नान्य इ; घ. झ. ट. ड. ड.

नान्य इत्य° . ९ ग. °माधिः । ४५ । एना° . १० ग. ज. °वन्तोऽभिष्याम । त्रिष्टु° ;

३० घ. ट. °वन्तोऽपृथिवी उत द्यौः. ११ ट. ड. एनाङ्गूषेण अनेन° .

बयं च ततो विश्वे सर्व एवानवसण्डिताः सन्तः सर्वान् भातृभ्यानाभिभ-
 ३
 वेम । तदेतन्नः सर्वमपि मित्रो बरुणश्च मामहन्तां पुनःपुनर्मैह्यन्तां पूज-
 यन्तु । अदितिश्च पूजयतु । सिन्धुश्च पूजयतु । पृथिवी च पूजयतु ।
 उत द्यौः पूजयत्वित्थेतदेवानुवर्तते । एवमत्र स्तोमोऽयमाङ्गुशब्देनोक्तः
 शब्दसारूप्यादर्धोपपत्तेश्च ।

५

‘आपोन्तमन्युः’ (४५) इत्यनवगतं पक्षेण चानेकार्थम् । ‘आपा-
 तितमन्युः’ इत्यवगमः ॥ ११ ॥

आपोन्तमन्युस्तृपलंमभर्षा धुनिः शिमीवाञ्छरुमो ऋजीषी ।
 सोमो विश्वान्यतसावनानि नार्वागिन्द्रं प्रतिमानानि देभुः (ऋ० १० १० । ८९ । ५) ॥ आपातितमन्युस्तृपमहारी शिंप्रहारी
 सूप्रमहारी सोमो वेन्द्रो वा धुनिर्धुनोतेः शिमीति कर्मनाम क्लमयतेर्वा
 श्चक्रोतेर्वर्जीषी सोमो यत्सोमस्य पूयमानस्यातिरिच्यते तदृजीष-
 यपजितं भवति तेनर्जीषी सोमोऽधाप्यैन्द्रो निगमो भवत्सृजीषी
 वञ्जीति ह्योरस्य स भानो धानाश्चेति धाना भ्राष्ट्रे हिता भवन्ति
 फले हिता भवन्तीति वां वग्धां ते इरी धाना उप ऋजीषं जिञ्च-
 तामित्यपि निगमो भवत्यादिनाभ्यासेनोपहितेनोपधामादधे यम-
 स्तिरचिकर्मा सोमः सर्वाण्यतसानि वनानि नार्वागिन्द्रं प्रतिमा-
 नानि दभ्नुवन्ति यैरेनं प्रतिमिमते नैनं तानि दभ्नुवन्त्यर्वागैर्बैनम-
 प्राप्य विनश्यन्तीतीन्द्रमधानेत्येके नैघण्टुकं सोमकर्मोभयमधाने-

१०

१५

२०

१ घ. झ. ट. ठ. ड. सन्तः संग्रामे सर्वाणि; च. सन्तः संग्रामे २ घ.
 झ. ट. ठ. ड. ‘व्यानभिष्णाम अभिभ’; च. ‘व्यानभिभ’ व्याम अभि. १ घ. ज.
 ‘वेम जित्वा (ज. शितीऊ) इत्येव मवनमात्रेणैव तदे’. ४ च. पुनर्मैह्यन्तां. ५ ङ.
 स. ‘पक्षेच. ७ (१२) । आपा’; च. आपोन्त आपा; ज. झ. अपान्त; ठ. ड.
 ‘पक्षेच. इति निरुक्टीकायां पञ्चमाध्याये इकादशः सण्डः । आपा’. ६ घ. छ.
 ७ छ. त. द. ‘शिंप्रहारी सूप्रमहारी’ नास्ति. ८ छ. त. द. भवति ऋजीषी
 वञ्जीति । ह्योर्. ९ छ. त. द. भवन्ति । फले. १० छ. त. द. वा । वग्धां. १७

त्यपरं श्मशाशु अश्नुत इति वा श्माशुत इति वा । अबं श्मशा
रुधद्वाः । अवारुधच्छमशा वारिति ॥ १२ ॥

इति पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

- ५ 'आपान्तमन्युः'
इत्यस्य आपान्तमन्युरिति । वैश्वामित्रस्य रेणोःरियमार्षम् ।
त्रिष्टुप् । सूर्यस्तुत्येकाहे निष्केवल्ये विनियुक्ता
(आश्व० श्रौ० ९ । ८) । औपादितदीतिरु-
त्पादितमन्युर्वा शत्रुभिः संग्रामे तृपलप्रभर्मा तृप्रहारी तैत्तप्रहारी क्षिप्रप्र-
हारी वा सोमो वेन्द्रो वा धुनिः धूनयिता कम्पयिता शत्रूणां पात्राणां वा
१० शिमीवान् स्वाधिकारविनिर्यतेन कर्मणा कर्मवान् शरुमान् हिंसावान् ।
ऋजीषी यदि सोमोऽभिप्रेतस्तस्य ऋजीषित्वमुप-
क ऋजीषी पद्यते । अथेन्द्रोऽभिप्रेतस्तस्य हर्योरश्वयोः ऋजीषी-
भाग इत्यनयापेक्षया ऋजीषित्वम् । एवमयमर्धर्चोऽ-
स्यै सोमस्येन्द्रस्य वा । यस्मिस्तु पक्षे सौम्य एषोऽर्धर्चस्तस्मिन् पक्षेऽयं तृतीयः
१५ पाद एवं सोमेनाभिसंबन्धयितव्यः । य एवंगुणयुक्तः सोमः स एतानि
सर्वाणि अंतसा अनुपक्षीणानि वनानि उदकानीतराणि वा नैनस्पत्याख्यानि
स्वेन महिम्ना व्याप्नोति । स हि तेषामधिपतिः । एवमेते त्रयोऽपि पादाः
सौम्या भवन्ति । उत्तर ऐन्द्र एव 'नार्वागिन्द्रं प्रति-
मानानि देभुः' इति । नैनमिन्द्रं प्रतिमानानि । येः
२० सवैन्द्र एव प्रतिभीयते स्तोत्रा नैनं तानि दम्भुवन्ति नाभि-
मवितुं शक्नुवन्ति । किं तर्हि । अर्वागेव तानि ऊना-
न्येव तस्मादिन्द्राद्भ्रत्वा तमिन्द्रमप्राप्यैव विनश्यन्ति । नोपमार्थं कुर्वन्ति । स
हि तेषां विनाशः । एवमेव पाद ऐन्द्रः । एवमुभयप्रधानत्वमस्या ऋचः ।

- १ क. ख. ८ (१२); छ. त. १४; द. ८. २ क. थ. घ. 'इति०पादः'
२५ नास्ति; छ. द्वितीयः पादः; त. पञ्चमाध्याये द्वितीयः पादः; द. इति नेरुक्तस्य
पञ्च०. ३ च. ड. अपा०. ४ च. ठ. ढ. विष्वा०. ५ च. अपा०; ठ. ड. आपा-
तित०. ६ च. तृप्रहारी' क्षिप्र; ट. तृ०' क्षि. ७ ठ. ड. तृप्र०. ८ घ. झ. ट. ठ.
६. 'क्षिप्रहारी' नास्ति; च. क्षिप्रहारी वा. ९ घ. झ. ट. ठ. ड. विनिहितेन; च.
विनिये० दि. १० ग. ऋजीषीत्वं. ११ ग. ज. ऋजीषं भा०. १२ क. ख. घ. झ.
ट. ठ. ड. 'अश्व' नास्ति. १३ घ. झ. ट. ठ. ड. अस्मिन्; च. तस्मिन् अ. १४
२१ घ. झ. ट. ठ. ड. अतसानि. १५ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. 'वा वनानि वनस्य०

अथत्रैवमन्यभारया ऋच उभयप्रधानत्वम् । द्वौ प्रथमौ पादावेन्द्रैवेन
व्याख्यायते । तृतीयपादमुक्त्वा चतुर्थः पाद आयाभ्यामभिसंन्वयितव्यः ।

योऽयमेवंगुगविशिष्ट इन्द्र आपादितमन्युस्तूपप्र-

अथवास्या ऋच हारी धुनिः शिमीवान् शरुमान् ऋजीपी च
एवमुभयप्रधानत्वम् तमेतैमिन्द्रमेवंप्रभावं न प्रतिमानानि दम्नुवन्ति । ५
किं तर्हि । अर्वांगैत्रैनमप्राप्य मानौनि विनश्यन्ति ।

एवमेते त्रय ऐन्द्राः पादा द्वावचौ चतुर्थश्च । अये तृतीयः सोम्यः
'सोमो विद्वान्यतसा वनानि' इति । यः सोमः सर्वाण्यनसानि वनानि
अहिम्ना व्याप्नोति यं चवं न प्रतिमानानि दम्नुवन्ति तौ सोमिन्द्राविदं
नाम कुरुतामिन्द्राशीर्योग्या । १०

'एके' पुनः 'इन्द्रप्रधाना' एवैयमुक् 'इति' एवं मन्त्रे
'नैघण्टुकम्' अस्यां 'सोमकर्म' इति । तेषामियं योजना । य
'इन्द्रप्रधाना' इन्द्र आपादितमन्युस्तूपप्रहारी धुनिः शिमीवान्
इत्येके शरुमान् ऋजीपी च स सोम इवातसानि वनानि
इदं सर्वं व्याप्नोति । न चवं प्रतिमानानि १५
दम्नुवन्ति । किं तर्हि । एतमिन्द्रमप्राप्यैव विनश्यन्ति । एवमिन्द्रप्रधानैव
भवति । एवमस्या ऋचस्त्रिधा समासार्थो बोद्धव्यः । तथाहि भाष्यकारेण
दर्शितम् । सोमस्य ऋजीपित्रोपपादनार्थमाह
सोमस्य कथमुज्जी- भाष्यकारः । 'यःसोमस्य पूयमानस्यातिरेच्यते'
पित्वम् रसादस्यदसारमतिरिच्यते 'तदृजीपम्' इत्यु- २०
च्यते । तद्धि 'अपार्जितं भवति' किञ्चभूत-

त्वात् । 'तेन' संयोगात् 'ऋजीपी सोमः' उच्यते ।
'अथ' यस्मिन्पक्षे 'ऐन्द्रः' एवैऽर्धैर्चा भवति तस्मिन्पक्षे इन्द्रस्य
ऋजीपित्रिभिरायक एव 'मन्त्रो भवति' । इन्द्रस्य ऋजीपित्रिमनुपार्जं
मन्यमानो निगमं पठति । 'ऋजीपी वज्री वृषमस्तुरापाद्गुष्मी राजा २५

१ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. तमेनमि'. २ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड.
वर्तमा'; च. प्राप्यमाना' वर्त. ३ क. ख. ग. ज. घ. झ. ट. ठ. ड. चेन्द्र'; च.
वेन्द्र'. ४ क. ख. घ. शमी'. ५ च. एवमि'. ६ क. ख. घ. झ. ट. ठ.
ड. 'जितं अपवर्जितं भवति'; च. 'जितं-भ' अपवर्जितं. ७ घ. झ. ट. ठ. ड.
'ऐन्द्रोऽर्धैर्चा भवत्येष एतस्मि'. ८ ग. पठति । ५१ । ऋजी'. ९ ग. ज.
वृषभस्तुरावाद् । जत्रे'; घ. ड. वृषभः० सवने मत्सदिन्द्रः.

- इन्द्रस्य ऋजीषित्वे
निगमः
- वृत्रहा सोमपावा । युक्त्वा हरिभ्यामुप यासर्वाद्
माष्यन्दिने सवने मत्सदिन्द्रः' (ऋ० सं० ५ ।
४० । ४) ॥ अत्रेरियमार्षम् । त्रिष्टुप् । ऋजी-
षेण तद्वान् ऋजीषी वज्रेण तद्वान् वज्री वृषभः वर्षिता तुराषाट् तूर्णम-
५ भिभविता शत्रूणां शुष्मी बलवान् राजा अधिपतिः वृत्रहा शत्रुहा सोमपा-
वा । सोमस्य पातेत्यर्थः । य एवंगुणयुक्त इन्द्रः स युक्त्वा हरिभ्याम्
अश्वभ्यां रथं तमधिरुह्य उपयासत् उपागच्छत् अर्वाक् अस्मानाभिमुख्येन
माष्यन्दिने सवने ऐतस्मिन् प्राप्ते । उपागम्य च मत्सत् । माद्यतामस्मत्प्राप्तेन
सोमेनेत्यर्थः । एवमेतस्मिन्मन्त्रे ऋजीषीन्द्र उक्तः । तत्पुनरेतदृजी-
१० षित्वमिन्द्रस्य न विज्ञायते केन कारणेनेत्यतस्तदुपपादनार्थमाह ' ह्योरस्य
स भौगः ' इति । ह्योरैवाश्वयोरस्येन्द्रस्य स
इन्द्रस्य ऋजीषित्वे भागो यदृजीषम् । ' धानाश्च ' । प्रसङ्गादत्र
कारणम् । लक्षित- धाना उक्ताः । तदुक्तं ' हर्षोर्धाना हरिवतीः '
लक्षणयेन्द्रस्य ऋजी- (मैत्रा० सं० १ । ३ । ३०) इति । तेन हरि-
१५ षित्वम् सैङ्गेन ऋजीषेण लक्षितलक्षणया वृत्त्येन्द्रस्य ऋजी-
षित्वम् । आह । ' धानाः ' कस्मात् । उच्यते ।
ता हि ' आष्ट्रं हिता ' निहिताः ' भवन्ति ' । अथ ' वा ' आष्ट्रादवतार्य
' फले ' फलके निहिताः ' भवन्ति ' । अथवा खले हिता भवन्ति । तत्र
हि ता विसार्थन्तेऽतिदाहभयात् । यथा ऋजीषं धानाश्च ह्योरश्वयोरिन्द्रस्य
२० च भागस्तथैव ' निगमो बन्धां ते हरी धाना उप ऋजीषं जिघ्रतामिति ' ।
अत्र ' बन्धाम् ' इत्येतस्मिन् पदे य एषः ' बभस्तिः ' धातुः ' अत्ति-
कर्मा ' भक्षणार्थः ' स आदिनाभ्यासेनोपहितेनो-
' बन्धाम् ' इति पधामादत्ते ' । आदावभ्यासेनोपल्लिपितेनोपधामा-
क्रियारूपस्योपपत्तिः दत्ते । तत्कारणं निमित्तभूतेनोपधामकारमादत्ते
२५ लुम्पति । ' घसिभसोर्हलि च ' (पा० ६ ।

१ ग. ज. वृक [ज. का] रणेन°; च कारणेनिति यत° नेत्य. २ ग. जं.
' ह्योरस्य स भाग इति ' नास्ति. ३ च. भागो धानां हर्षो' ग इति. ४ क. ल.
च. झ. ट. ड. ड. °संयोगेन; च. °संयोगेन° यो. ५ च. झ. ट. ड. ड. °भवन्ति ।
दिता भवन्ति । तत्र°; च. अथवा खले हिता भवन्ति. ६ ग. ज. अदा°; च.
अदा° आ.

४ । १००) इत्यकारलोपः । ततो धन्वे जस्वे च कृते बन्धामित्येतद्रूपं भवति । ' धानासोमानामिन्द्राद्धि च पिव च बन्धां ते हरी धाना उप

ऋजीषं जिघ्रतामा रथर्चैर्षणे सिञ्चस्व । यत्वा

अस्मिन्निगमे ऋजी- पृच्छादृषन् पत्नी कामीमदधा इत्यस्मिन् सुन्वति
षं धानाश्च हयोरश्व- यजमाने तस्मै किमरास्थाः सुष्ठु सुवीर्यं यज्ञस्यागूर् १
योरिन्द्रस्य च भागः उद्ध्वं च यद्यदचीकमतोती तत्तथाभूद्धोतर्यज' (कुन्ता-
पाध्याये प्रैषः ६६) । हारियोजनास्यायं प्रैषः ।

हे इन्द्र धानासोमानामेतेषामद्धि भक्षय । पिव चास्य हारियोजनस्य सोमस्य । किञ्च । बन्धां भक्षयेतां ते तव एतावश्वौ हरी एता धानाः । उप ऋजीषं जिघ्रताम् । उपजिघ्रतामृजीषं च । आ रथर्चैर्षणे सिञ्चस्व जठरे सोममेतं" हे १०

रथर्चैर्षणे रथगर्भे । किञ्च । यत्वा पृच्छात् यदि त्वां पृच्छेद्ब्रह्मनुप्राप्तमस्य-
ज्ञात् हे दृषन् वर्धितः पत्नी कामीमदधाः क पीतवांसस्वम् अतो ब्रूयास्वमस्य यजमानस्य नाम गृहीत्वा अस्मिन् सुन्वति सोममभिपुण्वति यजमाने । ततः सा यदि पुनरपि पृच्छेत्तस्मै परितुष्टस्त्वं किमरास्थाः किं दत्तवानसि ततस्त्वं तां प्रति ब्रूयाः । सुष्ठु सुवीर्यं सुष्ठु शोर्भेन धीर्यमहमस्मै दत्तवान् । १५

यज्ञस्य आगूर् उद्ध्वं चम् । यदसावनेन यज्ञेन आगूर्णवान् प्रार्थितवानभू-
त्तत्सर्वमहमदां यज्ञस्य चोत्कृष्टां रुचं दीप्तिमहमदामस्मै । किं बहुना । यद्यदचीकमत यद्यत्कामितवानयं यजमानः फलमस्य कर्मणः सर्वमेव तत्तथाप्रार्थितमेवाभूत् । न कश्चिदप्यस्य मृषा कामो बभूवेत्यभिप्रायः । हे होतस्त्वमपि योऽयमेवंगुणविशिष्ट इन्द्रस्तं सहहरिभ्यां यजेति । एवमत्र २०
' हरी उपजिघ्रताम् ' इत्येतस्माद्विशेषलिङ्गात् ऋजीषित्वमश्वयोरश्वयोगाच्च ऋजीषित्वं लक्षितलक्षणयेन्द्रस्थोपपद्यते ।

१ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. धत्वे कृते जश्ल्वे कृते. २ ग. भवति । ५२ ।
धानाः. ३ क. ख. धानाः सो. ४ च. चर्चैर्षणे. ५ घ. ट. ठ. ड. कामी. ६ च.
स्यागूर् उ. १; झ. स्यागूर्. ७ म. ज. उद्ध्वं; च. उद्ध्वं दु; घ. ट. उद्ध्व- १५
मिति वा पाठः. ८ च. 'मतोती'; घ. ट. ठ. ड. 'मतोऽती'. ९ च. एतां(ना)
धानां नाः. १० क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. मेनं; च. मेनं नं. ११ क. ख. घ.
झ. ट. ठ. ड. 'यमन आ सिञ्चस्व । किञ्च; च. 'यमन । किञ्च' आसिञ्चस्व. १२
घ. झ. ट. ठ. ड. सुष्ठु निःश्रीमातिसायवत् सुर्वीर्यं शो; च. सुष्ठु-सुवीर्यं सुष्ठु शो
निःश्रीमातिसायवत्. १३ घ. झ. ट. ठ. ड. सोभनवीर्यं. १४ ड. आगूर्. १५ म.
च. झ. ट. ठ. उद्ध्वं; च. उद्ध्वं दु. १६ च. यज्ञस्योचोत्कृ. १७ च. 'धाऽमा'. ११

‘ इमशा ’ (४६) इत्यनवगतम् । ‘ श्वाशिनी ’ इत्यवगमः

‘ इमाशिनीति वा ’ । श्वाशिनी शीघ्रशिनी शीघ्र-

‘ इमशा ’ इत्य-
स्यार्थाः

व्यापिनी कुल्या नदी वा । इमाशिनी पुन-
र्नाडी । सा हि इम शरीरं व्याप्नोति । एवमेतदिह
विगृह्यमाणमनेकार्थमपि भवत्येवं । ‘ कदा वसो

५

प्रयोगश्च

स्तोत्रं हयतं आवं इमशा रुध्रदाः । दीर्घं सुतं
वाताप्यार्थं ’ (ऋ० सं० १० । १०५ । १) ॥

कुत्सपुत्रस्य दुर्मित्रस्वार्थम् । उष्णिक । एन्द्रस्य सूक्तस्य प्रथमैवेयम् । हे
वसो वसुमन इन्द्र कदा कस्मिन् काले स्तोत्रम् एतन्मयोदीरेतमस्य

१०

यजमानस्य हयतः कामान प्रार्थयतस्वामुपरोत्स्यति इमशेव वाः । कुल्ये-
वोदकं विसर्पमाणं नदी वा । अथवाध्यामिवी नाडी शरीराश्रितं रसम् ।
आह । कतमस्तोत्रमिति । उच्यते । यदेतत् दीर्घं सुतं सोमं सत्राख्यं
सुतमभिषुतं प्रवर्तते वाताप्याय उदकार्थम् । एवमत्र इमशेत्येतन्नर्थाभि-
धानं कुल्याभिधानं वा नैऋत्याभिधानं वा शब्दोपपत्तेरर्थोपपत्तेश्चेति ॥ १२ ॥

१५

दशमस्य द्वितीयः पादः ।

उर्वश्यप्सरा उर्वभ्यश्नुत ऊरुभ्यामश्नुत ऊरुर्वा वशोऽस्या
अप्सरा अप्सारिण्यापि वाप्स इति रूपनामाप्सातेरप्सानीयं भव-
त्यादर्शनीयं व्यापनीयं वा स्पष्टं दर्शनायेति शाकपूणिर्धप्स इत्य-
भक्षस्याप्सो नाभेति व्यापिनस्तद्रा भवति रूपवती तदनयात्तमिति
वा तदस्यै दत्तमिति वा तस्या दर्शनान्मित्रावरुणयोरेतश्चस्कन्द
तदभिवादिन्येषर्भवति ॥ १३ ॥

१०

१ च. इमाशि०. २ ग. ‘ त्थेव । ५३ । वदा०. ३ ग. ज. हयतं आ । कुत्स०;
घ. ट. हयतं० । कुत्स०. ४ क. ख. ‘ प्याय । इति । कु०; च. ‘ प्याय । इति । कु०.

१५

५ घ. ट. ठ. ड. अग्निम्. ६ क. ख. ग. ज. घ. झ. ट. ठ. ड. हयतः कामयतः
वामा०; च. हयतः कामा० कामयतः. ७ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. नाडीषा;
च. नदी वा०नाडी. ८ क. ज. सोमं सुतं; च सोमं सुतं ९ घ. झ. ट. ठ. ड.
एवमेतत् इम०. १० क. ख. घ. झ. ट. त्येतच्छाब्दभि०. ११ क. ख. घ. झ. ट.
ठ. ड. ‘ नाड्यभिधानं ’ नास्ति. १२ क. ख. ८ (१२) । इति निरुक्तवृत्तौ
दशमाध्यायस्य द्वि०; ग. १४; ठ. ड. श्चेति । इति दशमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।
इति निरुक्तटीकायां पञ्चमाध्याये द्वादशः स्कन्धः; घ. झ. ट. ‘ श्चेति दशमाध्याय-
स्य द्वि०; च. ज. अहो नास्ति. १३ च. पादः समाप्तः १४ क. ख. १ (१३);

३३

छ. त. १५; व. १.

- ‘उर्वशी’ (४७) इत्यनवगतम् । ‘अप्सराः’ इत्याभिधेयवचनम् ।
 ‘उर्वशी’ इत्यस्य- ‘उर्वभ्यश्रुते’ इति व्युत्पत्तिः । उरु महद्यशोऽभि-
 व्युत्पत्तयः व्याप्नोतीति । अथवा ‘ऊरुभ्यां’ मैथुने धर्मे
 पुरुषम् ‘अश्रुते’ व्याप्नोतीति ऊर्वाशिनी सती
 उर्वशीत्युच्यते । अथ ‘वा उरुः’ महान् अस्याः ‘वशः’ कामः । सेयमु- ५
 रुवशिनी सती उर्वशीत्युच्यते । एते शब्दसमाधयः । अधुना ‘अप्सराः’
 इत्येतं शब्दं समाख्यानप्रसक्तं निर्द्भवीति । आह । ‘अप्सराः’ कस्मात् ।
 उच्यते । सा हि ‘अप्सारिणी’ भवति । अपः प्रति
 अप्सरा इत्यस्य च नित्यमेव सरति तत्प्रभवत्वात् । तदेव तस्याः
 प्रियमुदकं तस्मादप्सराः । अथवा अद्भयः सृते- १०
 ल्यप्सराः । ‘अपि वा’ एवमप्यन्यथा स्यात् । ‘अप्स इति’ एतत् ‘रूप-
 नामाप्सातेः’ प्रतिषेधपूर्वस्य प्सातेः भक्षणार्थस्य । तद्यथा । ‘अप्सानीयम्’
 अनदनीयं ‘भवति’ । न हि तद्भक्ष्यते । किं तर्हि । ‘आदर्शनीयं’ तदाभि-
 मुह्येन स्थित्वा द्रष्टव्यमेव भवति चक्षुषा । न पुनर्मुखेन भक्षयितव्यमित्यर्थः ।
 ‘व्यापनीयं वा’ । व्यापनमर्हति । ‘आप्तुं व्याप्तौ’ (धा० ५ । १४) । १५
 तस्य वा अप्सः । तद्धि नायनेन रदिमनात्मनः प्रत्ययाधानार्थं व्यापयितव्यं
 भवति । ‘स्पष्टं दर्शनायेति शाकपृणिः’ आचार्यो मन्यते । न ह्येन-
 दस्पष्टं दर्शनाय । किं तर्हि । स्पष्टमेवेत्यर्थः । ‘यदप्सः इत्यभक्ष्यस्य’ । पुरस्ता-
 दुक्तम् ‘अपि वाप्स इति रूपनामाप्सातेः’ । न हि तद्भक्ष्यते । किं तर्हि ।
 दृश्यते तदिति । तत्र ‘अभक्ष्यस्य’ अप्सशब्दवाच्यत्वप्रख्यापक एव २०
 निगमो ‘यदेनश्चक्रमा वयं यदप्सश्चक्रमा वयम्’ इति । ‘यद् ग्रामे यद-
 रण्ये यस्सभायां यदिन्द्रिये । यदेनश्चक्रमा वयं
 अप्स इत्यभक्ष्यस्य यदप्सश्चक्रमा वयम् । यदेकस्यापि धर्मण्येतत्तदव-
 यजामहे स्वाहा’ (काठक सं० ९ । ४) इति
 वरुणप्रघासेषु करम्भपान्नहवने पत्नीयजमानयोर्मन्त्रः (मान० श्रौ० १ । ७ २५
 ४) । यद् ग्रामे वयं किञ्चिदेनश्चक्रम यच्चारण्ये यच्च सभायां यच्चन्द्रिये
 प्रजनने निमित्तभूते सति यच्चान्यत्रापि कश्चिद् ग्रामादिभ्यो वयमेनश्चक्रम
 कृतवन्तो यच्चाप्सश्चक्रम यदभक्ष्यभक्षणं कृतवन्तो वयं किञ्चित्तत्तदेनोऽनेक-

१ क. ख. च. उर्वा°. २ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. एता. ३ क. ख. घ.
 झ. ट. ठ. ड. तद्भक्ष्यसा°; च. तद्यथाऽप्सा° द्बच. ४ च पुनर्भक्ष° कुंसेन भ. ५
 ग. च. ज. आप्तु. ६ घ. झ. ट. त्वयश्चक्रस्य. ७ च. °भक्ष्यभक्ष° इय. ३१

प्रकारमेकैकस्याप्यावयोश्चेतसि निमित्तभूतमुत्पन्नं किञ्चित् यदेकस्यापि धर्मेणि यदधं तदनेकप्रकारमेकस्यावयोः धर्मेणि कर्मेणि निमित्तभूतं यच्च सह-
कृतं यच्च पृथक् कृतं यच्च मानसं यच्च शारीरं तस्य सर्वस्याप्येनसोऽस्मा-
कमवयजैनं कृत्वा ततोऽवयजैनमसि मरुतां हे हविः करम्भपात्राख्यं ।

- ५ 'प्रघासौम् हवामहे मरुतः' इत्यतो विशेषलिङ्गान्मारुतत्वमस्यार्थवस्येत् ।
यत् 'अप्सः' इत्येष शब्दोऽभक्षस्याभिधायको दृष्टस्तस्मात्साधूक्तम् 'अपि
बाप्स इति रूपनामाप्सातेः' इति ।

अधुना यदुक्तं 'व्यापनीयं वा' इति 'आर्षु व्याप्तौ' इत्यस्य बाप्स
इति तस्यार्थप्रख्यापकं निगमं ब्रवीति 'अप्सो नामेति व्यापिनः' इति ।

- १० यथाप्रोत्तराभिधायार्थस्तस्याःस्त इत्येतद्रूपनाम भवति तथैव निगमः ।
'पृथिव्याः पुरीषमस्यैप्सो नाम तां त्वा विश्वे
अस्मिन्निगमे अभिगृणन्तु देवाः । स्तोमपृष्ठा घृतवतीह सीद
व्यापिन्यर्थेऽस्तः प्रजावदस्मै द्रविणा यजस्वाश्विनाधूर्यु सादयता-
मिह त्वा' [भैत्रा० सं० २ । ८ । १] इति ।

- १५ अग्निचयने द्वितीयायां चितावाश्विन्यो नामेष्टकास्त.सामेकस्यामयमुपधान-
मन्त्रः [मान० श्रौ० ६ । २ । १] । पृथिव्याः पुरीषमसि पूरयिष्यसि
हे इष्टके अप्सो नाम । तां त्वाम् एकगुणयुक्तां सर्तां विश्वे सर्वे अभिगृणन्तु
अभिष्टवन्तु देवाः । किञ्च । सा त्वं स्तोमपृष्ठा देवैरुदीरितेन स्तोमेन स्पृष्टा
घृतवती उदकवती उदकेन संश्लेषिता इहाग्निचयने आसीद । किञ्च ।
२० अश्विनौ देवौ अध्वर्यु सादयतामिह त्वाम् । तौ हि विजानीतो यथा त्वं

- १ च. 'मेकैस्या' कैक. २ ग. ज. घ. ट. ठ. ड. 'यवनं. ३ च. 'यजैनमसि'
अवयजामहे विनाशयामः । अवपूर्वो यजिर्नाशनार्थः. ४ घ. झ. ट. ठ. ड.
'पात्राख्य । अवयजामहे विनाशयामः । अवपूर्वो यजिर्नाशनार्थः । प्रघा०. ५ घ.
झ. ट. प्रघास्यान्. ६ क ल. घ. झ. ट. ठ. ड. 'स्यावशीयते; च. 'साध्यवस्येत्'
२५ स्यते. ७ क. ल. घ. झ. ट. ठ. 'भक्ष्यस्या'. ८ ग. च. ज. आभू. ९ क. ल.
घ. झ. ट. 'र्थस्य स्या'; च. 'र्थमै' स्य; ठ. ड. 'र्थस्य व्यापकं. १० ग. ज.
'प्रोत्तेर'. ११ ग. भवति । ५४ । पृथिव्याः; ज. भवति । पृथिव्याः. १२ ग.
ज. 'शस्याप्सो'; च. 'प्रस्याप्सो' स्य. १३ ग. ज. 'श्वेभि'; च. 'श्वेऽभि'.
१४ घ. झ. ट. ठ. ड. किञ्च । अस्मै अस्मभ्यं प्रजावत् पुत्रयौत्रादियुक्तानि द्रविणा
द्रविणानि षनानि आद्यजस्व सर्वतो देहि । यजतिर्दानार्थः । किञ्च । अन्वि; च.
१५ किञ्च । अन्वि अस्मे००० दानार्थः । किञ्च.

सादधितन्येत्यभिप्रायः । एवमेव व्य.प्यर्थस्यास्त इत्युपपद्यत इह भङ्ग-
णार्थासंभवात् ।

एवं तावदपसरा इत्यस्याभिधानस्यास्त इत्ययमेकदेश उपादितः ।
अधुना ' रा ' इत्येतैमेकदेशमुपपादयिष्यन्नाह ।
मत्वर्थे रा ' तद्वा भवति रूपवती ' । रो मत्वर्थे । तेनाप्यैः- ५
शब्दवाच्येन रूपेण तद्वती सा भवत्यपसराः ।
'तद्वा भवति' इत्येवमुक्तेऽपि सति रेफस्य मत्वर्थता न गृह्यत इति मन्यमानो
भाष्यकारः स्पष्टमेव मत्वर्थमोह 'तद्वा भवति रूपवती' इति । रूपसंयुतेत्यर्थः ।
तस्या एव सर्वयोषिद्भ्यः प्रतिविशिष्टं रूपमित्यभिप्रायः । अथ ' वा ' एव-
मन्यथा स्यात् । 'तदनया' अप्यैःशब्दवाच्यं १०
अथवा 'आदाने' रूपम् 'आत्तं' गृहीतमेव कुतश्चित् । एतस्मिन्
पक्षे 'रा' इत्ययमादानार्थः । अथ 'वा' एवमन्यथा
स्यात् । 'तत्' अप्यैःशब्दवाच्यं रूपमतिरिक्तमिव तस्यै दत्तं विधात्रा ।
अथवा 'दाने' तथाहि तत्तस्यामतिज्ञयेनानपायि च लक्ष्यते ।
एतस्मिन्पक्षे 'रा' इत्ययं दानार्थः । १५
'तस्याः' एवंगुणविशिष्टाया उर्वेद्या अप्सरसो 'दर्शनान्मित्रावरुणयो
रेतश्चक्रन्द' स्कर्त्तम् । 'तत्' तस्यार्थस्य 'अभिवादिन्येषा ऋभवति' ॥१३॥

उतासि मैत्रावरुणो वसिष्ठोर्वेश्यां ब्रह्मन्मनसोऽधि जातः ।
द्रप्सं स्कन्धं ब्रह्मणा दैर्घ्येन विश्वे देवाः पुष्करे त्वाददन्त [ऋ० १०
सं० ७ । ३३ । ११] ॥ अप्यसि मैत्रावरुणो वसिष्ठोर्वेश्या
ब्रह्मन्मनसोऽधिजातो द्रप्सं स्कन्धं ब्रह्मणा दैव्येन द्रप्सः संभृतः

१ क. ल. घ. झ. ट. ठ. ड. 'मत्रापेर्व्या'; च. 'मत्रैर्व्या' आपेर्व्या. २ क.
ल. घ. झ. ट. ठ. ड. 'एतं' नास्ति. ३ क. ल. घ. झ. ट. ठ. ड. तेनाप्सरां.
४ क. ल. घ. झ. ट. ठ. ड. 'वाच्यन्वेन; च. 'वाच्येन' च्यत्वे. ५ क. ल. १५
'माह वदुकं रूपं; घ. झ. ट. 'माह वदुत रूपं; च. 'माह । तैर्वी भवेति' वदुत.
६ क. ल. घ. झ. ट. ठ. ड. च. अप्सरां. ७ सर्वेषु पुस्तकेषु 'अप्सराद' इति
इति. ८ घ. झ. ट. ठ. ड. अस्यै; च तस्यै अ. ९ ठ. ड. स्कन्धं स्तलितम्.
१० क. ल. १ (१३); घ. ५५।२५; ठ. ड. १३ (ठ. अष्टौ नास्ति) इति
मैत्रकाव्ये षड्वाप्यावस्य [ड. 'षड्वाप्यावस्य' नास्ति] त्रयोदशः (ड. १३)
खण्डः. १६

प्तानीयो भवति सर्वे देवाः पुष्करे त्वाधारयन्त पुष्करमन्तरिक्षं
पोषति भूतान्युदकं पुष्करं पूजाकरं पूजयितव्यमिदमपीतरत्पुष्कर-
भेतस्मादेव पुष्करं वपुष्करं वा पुष्पं पुष्पतेर्वयुनं वेतेः कान्तिर्वा
प्रज्ञा वा ॥१४॥

५

‘ उतासि मैत्रावरुणः’ इति । वसिष्ठस्य सपुत्रस्येयमार्षम् । तस्यैव
स्तुतिरिन्द्रस्य वा । ‘उत’ इत्ययम् ‘क्षपि’ शब्दार्थे वर्तमानोऽधस्त्यायामृचि
ये जन्मनी वसिष्ठस्योक्ते ते संभावयति । सा पुनरियमृक् । ‘ विद्युतो
ज्योतिः परि संजिहानं मित्रवरुणा यदपश्यतां त्वा । तत्ते जन्मोत्तैकं वसि-

१०

ष्ठागस्त्यो यत्वा विश आजभार’ (ऋ० सं०
अस्यामृचि वसिष्ठस्य ७।३३।१०) ॥ विद्युतो ज्योतिरः प्रकाशः ।
द्वे जन्मनी उक्ते । ते तस्मात्परितः अधिकं संजिहानम् उत्तिष्ठन्तम् ।
‘उत’ शब्देन लक्ष्येते जायमानमित्यर्थः । मित्रावरुणौ देवौ यदपश्यतां
त्वा तत्ते तत्र जन्मैकं हे वसिष्ठ । अपि च ।

१५

यत्त्वामगस्त्यो विश आजभार । अगस्त्य ऋषिः विशो मनुष्यान् प्रति मनु-
ष्यलोकम् आजभार आहूतवान् तत्ते तत्र द्वितीयं जन्म ।

उतासि अपि चासि मैत्रावरुणः हे वसिष्ठ । कथं पुनर्मैत्रावरुणः मित्रा-
वरुणयोरुत्पन्नोऽसि । किं संवर्षेण । नेत्युच्यते । उर्वश्याः सकाशात् हे ब्रह्मन्
मनसोऽधिजातो न संवर्षेण किं तर्हि । निर्विजि एवासि
मनेभिध्यानमात्रादुत्पन्नः । नेत्युच्यते । किं तर्हि ।
उर्वश्या दर्शनान्मित्रा-
रुणयो रेतश्चस्कन्द । इत्थं शुक्रमुर्वशीदर्शनात् स्कन्धं मित्रावरुणयोः ।
तस्माद्वेतसो वसिष्ठो ब्रह्मणा दैव्येन देवानां स्वभूतेन ऋग्यजुःसामाहुरे-
जातः न स्तुवन्तो विश्वे देवा मा एतद्भूमौ पतेदिति कुम्भ-
स्योपरि पुष्करे उदके अन्तरिक्षे वा त्वां तेन शुक्रेण

२५

सहैकतामुपगतम् अददन्त । अधारयन्तेत्यर्थः । एवमेतस्मिन् ‘द्रसं स्कन्नम्’
इत्येवमादिना संवन्धेन ‘ उर्वशी ’ शब्देन अप्सरा उच्यते इत्युपपद्यते ।

१ क. ख. २ (१४) छ. त. १६; द. २. ग. ज. पुनरियमृक् (ग. मृक् ।
‘ ५६ ।) . ३ ग. ज. ज्योतिः परि संजिहानं । विद्यु’; च. ट. ज्योतिः० जभार.
४ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. ‘विद्युतो विशेषेण योऽतो देदीप्यते इति विद्यु-
र्वशी तस्या ज्योतिः प्रकाशः’; च. विद्युनः ज्योतिर्विः’ विशेषेण० ज्योतिः. ५ ठ.

३१

ड. संवर्षेण.

रौद्रेण किल तेजसा निर्दग्धो वसिष्ठो मित्रपरिगृहीतायामुर्वेश्यामुत्पन्नो
 वसिष्ठस्यार्थं वसिष्ठश्च बरुगतेजसो जात इति पुराणे श्रूयते । तदप्युपेक्षि-
 संबोध्यत इति कथम् तन्वम् । अनेकविधो हि मन्त्राणां विषयः । वसि-
 छस्येयमार्थं युष्मदक्षात्र प्रयोग 'उतासि' इति ।
 तदेतद्विरुद्धं किं च श्रूयते । नैतद्विरुद्धं नित्यत्वान्मन्त्राणाम् ।

५

आह । रेतः कस्मात् 'द्रप्सः' इत्युच्यते । स हि रेतःसंज्ञको रसः
 पुरुषस्थस्रग्नादङ्गात् संभृतः स्त्रीयोनिः 'प्सानीयो भवति' भक्षणीयो भर-
 णीयश्च । एवं प्सातिर्भरतेश्च यथासंभवं 'द्रप्स' इत्येष शब्दो द्रष्टव्यः । पुष्क-
 रशब्दोऽनेकार्थः । तमिह प्रसक्तं व्याचष्टे । 'पुष्करमन्तरिक्षम्' । तद्वि 'पुष्पाति

भूतानि' अवकाशदानेनोपकुर्वत् । 'उदकम्'

१०

पुष्करशब्दस्यार्थं अपि 'पुष्करम्' । तेन हि पूजा क्रियते देवादि-
 निर्वचनं च श्यः । तत्पूजाकारकत्वात्पुष्करम् । अथवा 'पूज-
 यितव्यं' पूजनाहंमात्मन एवेति पुष्करम् । 'इद-

मपीतरपुष्करम्' पञ्चमं 'एतस्मादेव' कारणात् 'पुष्करम्' इत्युच्यते ।
 तदपि हि पूजाकरणं पूजयितव्यं च शोभनत्वात्तस्य । अथ 'वा पुष्करं'
 तदिति 'चपुष्करम्' । आबद्धे हि तस्मिन् वपुष्मान् भवति । पञ्चमस्रग्ना-
 ल्पुष्पशब्दं निराह । 'पुष्पं पुष्पतेः' इति । पुष्पतिर्निकसनार्थः (भा०
 ४ । १६) । तद्वि विकसितं भवति ।

१५

'वयुन्म्' [४८] अनेकार्थमनवगतं च । 'वेतेः' इति धानुनि-
 दैशः, 'वेनम्' इति न्याय्यम् । 'कान्तिर्वा' अभिधेया 'प्रज्ञा वा' ॥१४॥

१०

१ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. पुराणात्. १ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड.
 'धेनुवलक्ष्य; च. 'धामिर्वेमुल.' २ घ. ङ. ट. ठ. ड. संभृत. ४ च. 'योनिः' वेः.
 ५ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. 'जाकरत्वा'; च. 'जाकं (का) रत्वा' क (ण!).
 ६ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. 'पुष्करं' नास्ति; च. पुष्करं. ७ क. ख. घ.
 ङ. ट. ठ. ड. 'जाकरं; च. 'जाकरणं' क. ८ घ. ङ. ट. ठ. ड. वपुष्करं; च.
 पुष्करं वपु. ९ घ. ङ. ट. ठ. ड. पुष्करं; च. वेपुष्करं. १० क. ख. २ (१४);
 ग. ५६; ठ. ड. १४ । इति निरुक्तटीकायां पञ्चमाध्याये चतुर्दशः खण्डः ; इतरेष्वहो
 नास्ति.

- स इत्तमोऽवयुनं ततन्वत्सूर्येण वयुनवच्चकार । स तमोऽ-
 प्रज्ञानं ततन्वत्स तं सूर्येण प्रज्ञानवच्चकार^१ वाजपस्त्यं वाजपतनम् ।
 सनेम वाजपस्त्यमित्यपि निगमो भवति^२ वाजगन्ध्यं गध्यत्युत्तरप-
 दम् । अश्याम वाजगन्ध्यमित्यपि निगमो भवति^३ गध्यं गृह्णातेः ।
 ५ ऋज्जा वाजं न गध्यं युगुषन्नित्यपि निगमो भवति^४ गध्यतिर्मिश्री-
 भावकर्मा । आगधिता परिगधितेत्यपि निगमो भवति^५ कौरयाणः
 कृतयानः । पाकस्थामा कौरयाण इत्यपि निगमो भवति^६
 तौरयाणस्तूर्णयानः । स तौरयाण उप याहि यज्ञम् । मरुद्भि-
 रिन्द्र सखिभिः सजोषा इत्यपि निगमो भवत्येहयाणो हीतयानः ।
 १० अनुष्टुया कृणुष्वर्हयाणेत्यपि निगमो भवति^७ हरयाणो हरमाण-
 यानः । रजतं हरयाण इत्यपि निगमो भवति । य आरितः
 कर्मणि कर्मणि स्थिरः । प्रत्यृतः स्तोमान् व्रन्दी व्रन्दतेर्मृदूभाव-
 कर्मणः ॥ १५) ॥

- १५ ' स इत्तमोऽवयुनं ततन्वत्सूर्येण वयुनवच्चकार । कदा ते मती
 अमृतस्य धामेयक्षन्तो न भिनन्ति स्वधानः '
 वयुनशब्दस्य (ऋ० सं० ६ । २१ । ३) ॥ भरद्वाज-
 प्रयोगोऽर्थश्च स्यर्षम् । त्रिष्टुप् । ऐन्द्रे सूक्ते । व्यूहस्य दशरा-
 त्रस्य नवमेऽहनि मरुत्वतीये शस्त्रे शस्यते
 २० (आश्व० श्रौ० ८ । ७) । त्वमेवंगुणविशिष्टो हे भगवन्नन्द्र ।
 यथागुणं त्वामत्रोचाम । स त्वमेतच्छर्वरं तमः अत्रयुनम् अप्रज्ञानलक्षणं
 ततन्वत् । सर्वमेवैतं लोकं स्त्रेण प्रकाशाख्येन रूपेण संतनोति । सूर्येण
 वयुनवत् । प्राणो हीन्द्रस्तस्मात्सूर्य उदेति । ' प्राणाद्वा एष उदेति
 प्राणेऽस्तमेति ' (बृ० उ० १ । ५ । २३) इति ह्युक्तम् । तस्मा-

१ क. ख. छ. त. द. अत्र विरामो वर्तते. २ त. तूर^२ तौ; द. तूर^२. ३ क.
 ख. छ. त. द. विरामो नास्ति. ४ छ. त. भवति । अह^४. ५ क. ख. ३ (१५);
 छ. त. १७; द. ३. ६ म. ज. तनन्वत् । भ^६; घ. ट. ततन्वत् । न भिन^६.
 ७ ठ. ड. व्यूहस्य. ८ म. ज. स एवमेवैतं लोकं. ९ क. ख. घ. झ. ट. ठ.
 १० ड. ' रूपेण ' नास्ति; च. रूपेण. १० घ. ट. ' इति ' नास्ति.

प्राण इन्द्रः सूर्यस्योदयहेतुः । स तं सूर्यमुद्रमयंस्तेन सूर्येण वयुनवच्चकार । एतज्जगज्ज्ञानवत् करोति । तस्मात्स एवेन्द्र एवमुच्यते । सूर्येण त्वेमेतज्जगद्वयुनवःप्रज्ञावच्चकार । कृतवानसीत्यर्थः । यस्त्वमेवंप्रभावस्तस्य तत्र कदा कस्मिन् काले मर्ता मरणधर्माणो मनुष्या अमृतस्य अमरणधर्मिणो धाम स्थानं इयक्षन्तो यष्टुमिच्छन्तो न भिनन्ति न श्रयन्ति हे स्वधावः अन्नवन् । सर्वदैव तवापरिक्लिष्टं स्थानम् । कृतावकाशस्त्वं यज्ञेष्वित्यभिप्रायः । एवमिह 'तमस्ततन्वःसूर्येण वयुनवच्चकार' इत्यनेन संबन्धात् 'वयुन' शब्देन प्रज्ञानमुच्यत इत्युपपत्तिः । कान्त्यर्थत्वमपि क्वचिदुपेक्ष्यम् । इहैव वा पक्षेण योज्यम् ।

'वाजपस्यम्' [४०.] इत्यनवगतम् । 'वाजपतनम्' इत्यवगमः । 'तं संखायः पुरोरुचं यूयं वयं च' इत्यस्य 'वाजपस्यम्' सूर्यः । अस्याम वाजगन्ध्यं सनेम वाजपस्यम्' (ऋ० सं० ९ । ९.८ । १२) ॥

पावमानी सौमी । अश्वरीपश्चं ऋजिश्वा च सूक्तं ददृशानुस्तत्रैषा । तमेनं सोमं हे सखाय ऋत्विज पुरोरुचम् अमृतोदीर्षिम् यूयं वयं च संपृक्ताः सन्तो हे सूरयो मेधाविनः अस्याम व्याप्रयाम वयं वाजगन्ध्यं प्रतिविशिष्टान्नसमानगन्धम् । अथवा वाजप्रहीतारम् । अथवा वाजसमिश्रयितारम् । किंच । सनेम संभजेमहि वाजपस्यम् । अन्नमेतदस्माकमिति मन्यमानाः सैन्तो यमाभिमुख्येन देवाः पतन्ति गच्छन्ति स वाजपस्यः सोमस्तं नित्यकालमेव वयं भिजेमहि । एवमत्र शब्दसारूप्यादर्धोपपत्तेश्च 'वाजपस्य' शब्देन सोम उक्तः । 'वाजगन्ध्यम्' (५०) इत्येतदपि पदमेकस्मिन्नेव निगमे निरुक्तम् ।

'वाजगन्ध्यम्' केवलं समाभ्यायानुक्रमविपर्यासः । 'वाजस्मिन्नेव निगमे पस्यं वाजगन्ध्यम्' (निघ० ४ । ९) इत्येष समाभ्यायानुक्रमः । निगमे पुनः 'अस्याम वाजगन्ध्यं सनेम वाजपस्यम्' इति ।

१ क. ख. घ. ट. ठ. ड. 'द्रमयत् तं'. २ ग. ज. त्वमेतद्वयुनवच्चकार'. ३ ग. ग. ष. ४ ग. ज. पुरोरुचं । पाव'; घ. ट. पुरोरुचं वाजपस्यम्. ५ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. 'च' नास्ति. ६ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. 'दीप्तम्'. ७ घ. झ. ट. ठ. ड. 'सन्तो' नास्ति; च. सन्तो. ८ घ. झ. ट. ठ. ड. संभजे'; च. 'भजे' सं. ९ ग. ज. 'वाजगन्ध्यं' नास्ति; च. 'पर्यासो वाजपस्यं'. वाजगन्ध्यं सनेम' इत्येष समाभ्यायानुक्रमः । निगमे पुनः अस्याम वाजगन्ध्यं.

‘ गन्ध्यम् ’ (५१) इत्यनवगतम् । ‘ ग्रहणीयम् ’ इत्यर्थप्रतीतिः ।
 ‘ यासि कुत्सेन सरथंमवस्युस्तोदो वातस्य हयोरीशानः । ऋञ्जा वाजं न
 गन्ध्यं युयूष्कविर्यदह्न्यार्याय भूषात् ’ [ऋ०

‘ गन्ध्यम् ’ इत्यस्य सं० ४ । १६ । ११] ॥ वामदेवस्यार्षम् ।

५

ऐन्द्री । त्रिष्टुप् । अहीनसूक्ते चतुर्विंशो उक्थे

माघ्यन्दिने सबने मैत्रावरुणस्येयं शौचे [आश्व० श्रौ० ७ । ४ ।] हे भग-
 वनिन्द्र यासि कुत्सेन ऋषिणा स्तूयमानः अथवा कुत्सेन वज्रेणाभ्युद्यतेन
 सरथं समानगमनमभिर्वहनं रथमारुह्य अथवा सरथं रथसंयुक्तं
 परानीकम् अवस्युः रिरक्षिषुरात्मीयान् मिमर्दिषुश्च परकीयान् तोदः

१०

तुज इव केनचित् वातस्य जवेन यासि । तथापि च गच्छन्
 हयोः अश्वयोः ईशानः ईश्वरः । न धावति त्वय्यन्यत एव त्वामूहतुः । स
 त्वं ऋञ्जा ऋजुनैव मार्गेण न कांचिदन्यां गतिं धावमानः वाजं न
 गन्ध्यं वाजमिव ग्रहणाहं भोक्तुमाभिमुख्येन युयुष्न् पुनःपुनः संमिश्रयि-
 ष्यन्नात्मानं शत्रुभिर्धुद्वे कविः क्रान्तदर्शनोऽसंमूढो यदहन् यस्मिन्नहनि
 १५ पार्थाय पारणाय शत्रूगामुपरि चेतः करोषि पारयितव्या मयैत इति तस्मि-
 न्नेवाहनि तान् सर्वान् भूषात् । अतिक्रम्य वर्तस इत्यर्थः । पर्यगृह्णा-
 त्पर्यरक्षदत्यक्रामदित्येते भूषतेरर्थाः । एवमस्मिन् शब्दसारूप्यादर्धोपपत्तेश्च
 ‘ गन्ध्यम् ’ इत्येष शब्दो ‘ गृह्णातेः ’ इत्युपपद्यते ।

‘ गन्ध्यतिः ’ [५२] अप्रतीतिार्थः । स पुनरेष ‘ मिश्रीभावकैर्मा ’ ।

१०

‘ आगधिता परिगधिता या कशीकेव जङ्गहे । ददाति मह्यं यादुरी
 याशूनां भोज्यां शता ’ [ऋ० सं० १ ।

‘ गन्ध्यतिः ’ इत्यस्य १२६ । ६) ॥ भावव्यवस्यार्षम् । आगधिता

आगृहीता आमिश्रिता च । परिगधिता च परि-

मिश्रीकृता । बाहुभ्यां मया परिष्वकेत्यर्थः । या कशीकेव । प्रतिकर्शं

१ क. ख. च. गन्ध्यम्. २ ग. °तीतिः । ५१ । यासि. ३ ग. ज. सरथं ।
 वाम; घ. ट. सरथमवस्युः पार्थाय भूषात् ४ ग. च. ज. °सुक्ते च चतु. ५ क.
 ख. घ. झ. ट. ठ. ड. शौचे शस्यते. ६ ग. ज. समानमभिर्वह. ७ क. ख.
 घ. झ. ट. ठ. ड. °वहनरथ°. ८ ग. ज. °न गन्ध्यं [ज. गन्ध्यं] गन्ध्यं वाजं°. ९
 क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. °पवमेतस्मिन्; च. °पवमैस्मिन्° मेत. १० ग.
 ज. °कर्मा. ६० । आग°. ११ ग. ज. परिगधिता । भव; घ. ट. परिग. १०
 याशूनां°. १२ घ. झ. ट. ठ. ड. आमिश्रीकृता; च. आभिधिता° भीङ्.

कशीकेव । सा हि नकुलजातिः काचिद्विधे कशामिति भ्रूयतेऽश्वभेधे
[मैत्रा० सं० ३ । १४ । ७ । वा० सं० २४ । २६] । सा
यथा मदकाले प्रतिकशमतितरां परिष्वजति । स हि तस्याः परिष्वजनस्व-
भावः । एवं या मां जङ्गहे परिगृह्णाति बाहुभ्यां परिगृह्य च ददाति । यादुरी
या आदरवती । अथवा यादसा रेतःसेकेन तद्वती । ' यादः ' इत्यु- ५
दकनामसु पठितम् [निघ० १ । १२ । ४८ ।] । किं च ददाति मह्य-
मिति । उच्यते । याशुनां मैथुनाख्यानानां शता शतानि । बहुश इत्यर्थः ।
या एवंप्रकारा सा मम भोज्या । पत्नीत्यभिप्रायः । एवमत्र मैथुनसंबन्धाच्छ-
ब्दसारूप्याच्च ' गध्यतिर्मिश्रीभावकर्मा ' इत्युपपद्यते ।

' कौरयाणः ' [१३] इत्यनवगतम् । ' कृतयानः ' इत्यवगमैः । १०
'यं मे दुरिन्द्रे मरुतः पाकस्थामा कौरयाणः । विश्वेषां त्मना शोभिष्टमुपेव
दिवि धावमानम् ' [ऋ० सं० ८ । ३ ।

' कौरयाणः ' इत्यस्य २१] ॥ मेध्यातिथेः काण्वस्यार्पम् । यानमनया
प्रशस्यते । यन्मम दत्तवन्तो मरुत इन्द्रश्च
पाकस्थामा विपक्षप्राणः कौरयाणः संस्कृतर्थाः विश्वेषां त्मना सर्वेषामपि १५
यानानामन्यप्रतिग्रहीतृसत्ताकानां मध्य आत्मना तदेव शोभिष्टं शोभनतम-
मनेकरत्नविचित्रत्वात् दिवीव ज्योतिश्चक्रम् उपधावमानं दृश्यते । एवमत्र
शब्दसारूप्यार्थोपपत्तेश्च ' कौरयाणः कृतयानः ' इत्युपपद्यते ।

' तौरयाणः ' (५४) इत्यनवगतम् । ' तूर्णयानः ' इत्यवगमैः ।
' जातं यत्त्वा परि देवा अभूषन्महे भराय पुरुहूत २०

' तौरयाणः ' विश्वे । स तौरयाण उप याहि यज्ञं मरुद्भिरिन्द्र
इत्यस्य सखिभिः सजोषाः ' ॥ जातं जातमात्रं विश्वे
देवा यस्वां पर्यभूषन् परिगृहीतवन्तः महे महते
भराय रणौय महान्तमसुरैः सह संप्रौमं करिष्यतीत्यनेनाभिप्रायेण स

१ घ. झ. ट. ठ. ड. काचित् काचिद्विधे°; च. काचिद्विधे° का. २ ग. ज. एव; २५
च. °भावः । °या मे° एवं. ३ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. आह । किं ददा°; च. किं च.
४ ग. °गमः । ६१ । यं. ५ ग. ज. मरुतः । भेषाति°; घ. ट. मरुतः=दिवि°.
६ ग. च. ज. भेषाति°. ७ घ. झ. ट. °र्षम् । अनुष्टुप् । या°; च. °र्षम् ~ ।
या° अनुष्टुप्. ८ घ. झ. ट. ठ. ड. °यानो महार.जः । विश्वे°; च. °यानः
°विश्वे° महाराजः. ९ ग. च. ज. °प्रतिगृही°; ठ. प्रतिगृहीतु सक्ता°; ड. प्रति-
गृहीतसक्ता°. १० ग. ज. °सत्कानां; ट. °सक्तानां चांका. ११ ग. °गमः । ६२
जातं. १२ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. भरणाय; च. °राय-रणा° भ. ३२

त्वं हे पुरुहूत इन्द्र तौरयाणः त्वरितयानो भूत्वा उपयाहि उपागच्छ एनं
यज्ञं मरुद्भिः सखिभिः सह संप्रीयमाणः । उपागलय चास्माकमाशिषः
समर्धयेत्यभिप्रायः । एवमत्रागमनसंबन्धात् 'तौरयाणस्तूर्णयानः' इत्युपपद्यते ।
'अहयाणः' [५५] इत्यनवगतम् । 'अहीतयानः' इत्यवगमैः ।

५

'त्वया वयं सधन्य १ त्वोतास्तव प्रणी-
'अहयाणः' त्वश्याम वाजान् । उभा शंसां सूदय सत्यतातेऽ-
इत्यस्य नुष्टुया कृणुह्यहयाण' [ऋ० सं० ४ । ४ ।

१०

१४] ॥ वामदेवस्यार्पम् । त्रिष्टुप् । अग्रये
रक्षोघ्नेऽष्टाकपालः । तत्र स्विष्टकृतः पुरोनुवाक्यैषा मैत्रार्यैणीयके [मैत्रा०
सं० २ । १ । ११ ॥ ४ । ११ । ५] । हे भगवन्नग्रे त्वया वयं
सधन्यः समानधनिनः । यदेतदस्मद्रूहे धनमेतदावयोः सहेत्यभिप्रायः ।
यत एवमतो ब्रूमः । त्वोताः त्वयैव रक्षिताः सन्तः तव प्रणीत्या
तवैव प्रणयेन अश्याम वाजान् प्राप्नुयामोऽन्नानि । किंच । उभा शंसा
उभावपि शंसितारौ यश्चाप्रतो नः पापानि शंसति यश्च पृष्टतस्तावुभावपि
१५ सूदय सुष्टु जहि हे सत्यताते यज्ञतानितः । किंच । अनुष्टुया अनुष्ठानेन
कृणुहि कुरु । कर्मणैतत्संपादय यदहं ब्रवीमि । हे अहंयाण । अलंजितया-
नेत्यर्थः । एवमत्र 'अहयाणः' इत्यनेन अहीतयानं उच्यते देवतेति ।
उपपद्यते हि देवताया अलंजितयानत्वम् ।

१५

'हरयाणः' [५६] इत्यनवगतम् । 'हरमाणयानः' इत्यवगमैः ।

२०

'ऋजमुक्षण्यायने रजतं हरयाणे । रथं युक्तम-
'हरयाणः' सनाम सुपारमणि' [ऋ० सं० ८ । २५ ।
इत्यस्य २२] ॥ विश्वमनसो वैयश्वस्येयमार्षम् । यान-
मनया प्रशस्येते । ऋजम् ऋजुगामिनं रथं रजतं
रजतमयं रजतविकृतं वा युक्तम् अश्वैः असनाम लब्धवन्तो वयम् ।

२५

१ ग. °गमः । ६३ । त्वोता° । २ ग. ज. °त्वोता । वाम°; घ. ट. त्वोताः°
ऽनुष्टुया° । ३ ग. च. ज. मैत्रावरुणीयके. ४ ग. ज. प्रणयनेन. ५ ग. च. ज.
°याणो अलंजितयान इत्य° । ६ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. °यानोऽग्निरुच्य°
७ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. 'देवतेति' नास्ति; च. 'देवतेति'. ८ ग. °गमः। ६४।
ऋजम्. ९ ग. ज. °ण्यायने । विश्व°; घ. ट. °ण्यायने० महनाम सुपारमणि.
१० क. ख. च. °मणि । हाति विश्व°. ११ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. °मार्षम् ।
उष्णिक् । या°; च. °मार्षम् । या° उष्णिक्. १२ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड.
ने.

क पुनर्लब्धवन्तः । उक्षण्यायने । उक्षण्यायन इति यजमानः कश्चिदा-
सीत् । तस्मिन् हरयाणे हरमाणयाने नित्यकालमेवाभिप्रस्थितयाने सुयामणि
शोभनं सामास्यै सुयामा तस्मिन् यजमाने । तादृशः स महादक्षो
दातेत्यभिप्रायः । एवमत्र शब्दसारूप्यादर्थोपपत्तेश्च 'हरयाणो हरमाणयानः'
इत्युपपद्यते ।

५

‘ आरितः ’ [५७] इत्यनवगतम् । प्रतीत्यस्य स्थाने आङ् ।

‘ प्रत्यतः ’ इत्यर्थप्रतीतिः । ‘ यो अश्वानां यो

‘ आरितः ’ गवां गोपतिर्वशी य आरितः कर्मणिकर्मणि
इत्यस्य स्थिरः । वीळोश्चिदिन्द्रो यो अमुन्वतो वधो

मरुन्वन्तं सरुपायं हवामहे ’ [ऋ० सं० १ । १०

१०१ । ४] ॥ कुत्सस्येयमार्षम् । व्युटस्य दशरात्रस्य नवमेऽहनि
मरुत्वतीये शस्त्रे निषिद्धानीये सूक्ते शस्यते [आश्व० श्रौ० ८ । ७] ।

य इन्द्रः अश्वानां गवां च गोपतिः । किञ्च । य आरितः कर्मणिकर्मणि
स्थिरः । आरितः सर्वान् स्तोमान् प्रति योऽवस्थितः । केन । देवतारूपेण ।

सर्वेषु स्तोमेषु वावस्थानात् । यः कर्मणिकर्मणि अग्निहोत्रार्द्रां स्थिरो नित्यः ।

यमृते न किञ्चन कर्म प्रवर्तत इत्यभिप्रायः । किञ्च । वीळोश्चिन् संस्तब्ध-
स्यापि दार्षितस्यापि य इन्द्रः अमुन्वतः अभिपवमकुर्वाणस्य वधः

वधयिता । तमेवंगुणैर्युक्तं मरुन्वन्तं मरुत्सहितमिन्द्रं सरुपाय सखि-
भावाय एतस्मिन् कर्मणि हवामहे । आह्वयाम इत्यर्थः । एवमयम् ‘आरित’

शब्दोऽर्थोपपत्त्या ‘ प्रत्यतः ’ इत्येवैमुपपद्यते ।

२०

१ क. ख. घ. झ. ट. ड. ‘यजमानः’ नास्ति; ग. ज. ‘ण्यायनिरिति । न
कश्चि°; च. यजमानः. २ क. ख. घ. झ. ट. ठ. तस्मिन् यजमाने हर°; ग.
ज. तस्मिन् यजमानहरणे हमाणयाने; च. तस्मिन् हर° यजमाने. ३ य. ज.
सामास्येति सु°. ४ ग. °तीतिः । ६५ । यो°. ५ ग. गवां० हे । कुत्स°; ज.
गवां० कुत्स°; घ. ट. गवां गेपतिर्वशी० सरुपाय. ६ क. ख. च. वीळोश्चि°;
ग. ज. घ. झ. वीलोश्चि°. ७ घ. झ. ट. ठ. ड. सोमेवृ. ८ क. ख. घ. झ. ट.
ठ. ड. वावस्थानात् । यः°; च. वाव° वा. ९ क. ख. घ. झ. ट. ‘किञ्च’ नास्ति.
१० घ. च. ज. घ. झ. वीलोश्चि°. ११ च. ‘मुणसंयुक्तं. १२ क. ख. घ. झ.
ठ. ठ. ड. ‘एवं’ नास्ति.

२९

‘ व्रन्दी ’ [५८] इत्यनवगतम् । ‘ व्रन्दतेर्धृद्भावावस्य ’ । धातु-
रेवायमप्रतीतः । एष एवानवगमः ॥ १५ ॥

नि यद्वृणक्षिं श्वसनस्यं मूर्धनि शुष्णस्य चिद् व्रन्दिनो रोहं-
वद्वना । निवृणक्षि यच्छ्वसनस्य मूर्धनि शब्दकारिणः शुष्णस्या-
दित्यस्य च शोषयितु रोह्यमाणो वनानीति वा वधेनेति वा ।
अत्रदन्त वीळितेत्यपि निगमो भवति वीळयतिश्च व्रीडयतिश्च संस्त-
म्भकर्माणौ पूर्वेण संप्रयुज्येते निर्घषी स्त्रीकामो भवति विनिर्गत-
पसाः पसिः सपतेः स्पृशतिकर्मणः । मा नो मधेव निर्घषी परा
दाः । स यथा धनानि विनाशयति मा नस्त्वं तथा परादास्तूर्णा-
शमुद्रकं भवति तूर्णमश्रुते । तूर्णाशं न गिरेरधीत्यपि निगमो
भवति । क्षुम्पमहिच्छत्रकं भवति यत्क्षुभ्यते ॥ १६ ॥

नि यद्वृणक्षिं श्वसनस्यं मूर्धनि शुष्णस्य चिद् व्रन्दिनो रोहंवद्वना । प्राची-
नेन मनसा बर्हणावता यदद्या चित्कृणवः कस्त्वा
‘ व्रन्दी ’ इत्यस्य परि’ [ऋ० सं० १ । ५४ । ५] ॥ सव्य-
स्येयमार्षमाङ्गिरसस्यै । जगती । ऐन्द्री । स पुन-
रिन्द्र एवाङ्गिरसः पुत्रत्वमापन्नः । निवृणक्षि निवर्जयसि यत् यस्त्वं हे
भगवन्निन्द्र भेषं हत्वा श्वसनस्य शब्दकारिणो वायोः मूर्धनि उपारि
शुष्णस्य चित् शोषयितुरपि भगवत आदित्यस्य व्रन्दिनो मूर्ध्निभावकर्तुः ।

१ ग. ज. एव निगमः. २ क. ख. ३ (१५); ग. ३६; ठ. °गमः । इति नैरुक्तटीकायां
पञ्चमाध्याये पञ्चदशः खण्डः; इतरेष्वङ्गो नास्ति. ३ छ. त. द. ‘ च ’ नास्ति.
४ ‘ धनानीति ’ सायणभाष्यपाठः. ५ क. ख. छ. त. द. वीळिते° ६ क.
ख. छ. त. द. वीडयतिश्च व्रीडय° ७ ड. मिःपरी. ८ छ. स्पसः स्पसतेः;
त. स्पसः स्पसतेः° श; द. स्पसः स्पसतेः. ९ छ. निःपपी. १० क. ख. छ.
त. द. पराशः । तूर्णां०. ११ क. ख. ४ (१६); छ. त. १८; द. ४. १२ ग.
ज. श्वसनस्य मूर्धनि । सव्य°; घ. ट. श्वसन० कस्त्वा परि. १३ क. ख. घ. स. ट.
ठ. ड. °ङ्गिरसस्येयं । जग°; घ. °ङ्गिरस्य । जग°. १४ क. ख. ग. मृदुभा°;
१५ च. मुदुभा° द.

आदित्येन हि परिपच्यमानं संस्तम्भमपि बदरतिन्दुकादि मृदु भवति
 तस्मादसौ ब्रन्दी । तस्याप्येवंकर्मकारिणो मण्डलं प्रत्युर्व्व-रोरुवत् स्तन-
 यित्तुशब्दं कुर्वाणो वना वनानि विक्षिपसि । ऊर्ध्वमधश्च वनानि उदकानि
 विक्षिपतो न ते शक्तिप्रतीघातोऽस्तीत्यभिप्रायः । यस्मिस्तु पक्षे ' वधेन '
 इति निर्वचनं तस्मिन् पक्षे ' वना ' इत्येष शब्दो मेववधेनेति योग्यः । ५
 उदकशब्दश्चैतस्मिन् पक्षेऽध्याहार्यो निवर्जनसंबन्धात् । प्राचीनेन प्रीगञ्जितेन
 अदीनेन तस्मिन् कर्मण्यभिमुखेन मनसा बर्हगावता हिंसावता र्यदद्यत्वेऽपि
 कर्म कृणवः करोष्येवासुकरमन्यैस्तस्माद्ब्रवीमि कस्त्वा पारि । कोऽयस्त्वामुपारि
 चर्तते । त्वमेव सर्वभूतानि परिगृह्य वर्तस इत्यभिप्रायः । एवमत्र 'ब्रन्दि'-
 शब्देनादित्य उक्तः । तत्पुनरेतदस्पष्टं मृदुभावकरणादादित्यस्य ब्रन्दित्वमिति । १०
 यतो ब्रन्दिशब्दस्य मृदुभावार्थोपपादयिषया व्रीडयतिना संस्तम्भार्थवाचिना
 सह संबन्धो यत्र ब्रन्दतेः प्रयोगस्ततो निर्गमाद् ब्रन्दतेर्हि मृदुभावार्थता स्पष्ट-
 तरेति दर्शयति । ' अत्रन्त वीळितेऽपि निगमो भवति ' ।
 अपि पूर्वोऽप्ययं स्पष्टतर इत्यपिशब्दः । ' व्रीडयतिश्च व्रीडयतिश्च '
 एतौ द्वात्रपि ' संस्तम्भकर्माणौ पूर्वेण ' अनेनैवानन्तरेण ब्रन्दिना १५
 यस्मात्समानवाक्यतामुपगतौ ' प्रयुज्येते ' तस्माद् ब्रन्दिशब्दस्य मृदु-
 भावार्थत्वमुपपद्यते ।

१ ग. प्रत्युर्व्वोभवन् स्त°; ज. प्रत्युर्व्वोभवन् स्त°; च. प्रत्युर्व्वोभवन् स्त° र्दं रोरु.
 २ क. ख. ग. ज. स्तनयित्तुशब्दं. ३ ग. ज. 'वनानि' नास्ति; च. वनापिगि°
 वनानि. ४ ग. ज. तत्पक्षे. ५ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. °शब्दश्च तस्मिन्. ६ घ. २०
 ट. ठ. ड. 'प्रागञ्जितेन' नास्ति. ७ ग. ज. कर्मण्यभिमुखेन; च. कर्मण्य-
 (ण्य) भिमुखेन° से. ८ च. झ. ट. ठ. ड. यद्यपि त्वं कर्म°; च. यद्य-
 त्वेऽपि° वापि त्वं. ९ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. इत्ययं. १० ग. ज. मृदुभा°.
 ११ क. ख. घ. झ. ट. अतो; च. यतो° अ. १२ ग. ज. संस्तम्भार्थ°; च.
 संस्तम्भार्थ° संभा. १३ ग. ज. ततो निनयोति निग° १४ क. ख. च. वीळिते°; ग.
 ज. व्रीडिते; घ. झ. वीळिते°. १५ ग. ज. स्फुटतर°. १६ ग. व्रीडयतिश्च व्रीडय°;
 ज. व्रीडय°. १७ ग. °पद्यते । ६७। तदे°.

- ‘तद्देवानां देवतमौय कार्त्तमश्रद्धन्द्दृष्ट्वाऽत्रदन्त वीळिता । उद्गा आजद-
भिनद्ब्रह्मणा बलमगृह्णन्मो व्यचक्षयस्वः’ [ऋ०
अस्मिन्निगमे व्रन्दतेः सं० २ । २४ । ३] ॥ गृत्समदस्यार्थम् ।
स्पष्टतरोऽर्थः जगती । ब्राह्मणस्पत्ये लिङ्गतो बार्हस्पत्येऽपि
५ सूक्ते । तत्कर्त्तृ तत्कर्म देवानां देवतमाय
देवतमस्य बृहस्पतेर्यत् अश्रद्धन् यत् ऋथान्यभवन् दृष्ट्वा दृढान्यपि
सन्ति मेघवृन्दानि । किञ्च । अत्रदन्त मृदून्यभवन् । कानि पुनस्तानि
मृदून्यभवन्निति । उच्यते । वीळिता यानि वीळितानि व्रीडितानि संनद्धानि
दार्पितान्यसुरकुलान्यन्यानि वा कानिचित्तानि मृदून्यभवन्निति । किञ्च ।
१० उद्गाः आजत् उदाजद्गाः उदगमपदपः । अभिनद्द्वैलं मेघं ब्रह्मणा स्तूय-
मानः । किञ्च । अगूहत् अनाशयत्तमो वैद्युतात्मना । किञ्च । व्यचक्षयत्
व्यदर्शयत् स्त्रैः स्वर आदित्यमव्यवधानकारणेन नभसः । एवमत्र ‘अत्रदन्त
वीळिता’ इति व्रन्दतेर्वाळयतिना सह प्रयोगाद् व्रीडतेरर्थवैपरीत्येन व्रन्दतेर्भृ-
दुभावार्थत्वमुपपद्यते । व्रीडयतेस्तु व्रन्दिना सह प्रयोगोऽन्यत्र कचिद् द्रष्टव्यः ।
१५ ‘निर्धैपी’ (५९) इत्यनवगतम् । ‘विनिर्गतपसाः’ इति शब्दसमाधिः ।
‘स्त्रीकामः’ पुंश्लोऽभिधेयः । स हि नित्यं निर्गतशैर्पि एव भवति । ‘पैसः
सपतेः’ स्पृशत्यर्थे वर्तमानस्य शैर्पिः । तेन हि स्त्री स्पृश्यते । ‘प्रति

- १ ग. ज. °तमाय । गृत्स°; घ. ट. °तमाय कर्त्तृ० चक्षयस्वः. २ क. ख.
च. वृढाव्रन्दन्त व्रीडिता°. ३ क. ख. ग. ज. ‘ब्राह्मणस्पत्ये लिङ्गतो’ ‘अपि’
२० नास्ति; च. °बार्हस्पत्ये (त्वेऽपि) सूक्ते° ब्राह्मणस्पत्ये लिङ्गतो. ४ ग. ज. देव-
तमस्यतेः वदथ°; च. °तेः वैदथ° य; ट. बृहस्पतेः य° ब्रह्मण; ठ. ड. तमस्य
ब्रह्मणा यद°. ५ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. ‘यत्’ नास्ति. ६ क. ख. घ. झ.
ट. वृढा; ग. ज. ‘वृढहा’ नास्ति; च. °वन्-वृढान्य° वृढा. ७ क. ख. च.
वीडिता; घ. झ. वीळिता. ८ ग. च. ज. घ. झ. वीळिता°. ९ क. ख. घ. झ.
१५ ट. ठ. ड. °वा यानि कानि°. १० क. ख. ग. ज. °नद्वलं; च. °बृह्वैलं° न.
११ घ. झ. ट. ठ. ड. ‘स्वः’ सङ्केत. १२ क. ख. च. वीडिता; ग. ज. व्रीडिता;
घ. झ. वीळिता. १३ क. ख. ग. ज. व्रीडय°; च. व्रीडय°; घ. झ. व्रीलय°;
१४ व्रीळय°. १४ घ. झ. ट. ‘व्रीडयते’. १५ च. ज. घ. झ. ड. निष्पत्ति°.
१६ ग. ज. ‘शेष एव°; च. शेषो भ° प एव. १७ क. ख. ग. स्पशः; ठ.
पसः पसतेः स्पृ°; च. स्प (प) सः स्पशं (पस) तेः. १८ ग. ज. शेषः; च.
१९ शेषः° प. १९ ग. ‘ते । दटं । प्रति°.

यस्या नीथादर्शि दैस्योरोको नाच्छा सदंनं जानती गात् । अधं स्मा नो
मघवञ्चर्कृतादिन्मा नो मघेवं निष्पयी परा दाः'

'निष्पयी' इत्यस्य [ऋ० सं० १ । १०४ । ५] ॥ कुत्सस्वार्थम् ।

ऐन्द्री । हे भगवान्निद्र यस्मात् प्रत्यदर्शि प्रति-

पश्यतीव स्या सा नीथा स्तुतिः । 'नीथाविदो जरितारः' [ऋ०सं० ३। ५

१२ । ५] इत्येतस्मान्निगमात्स्तुतिर्नोधेति प्रतीयते । दस्योः शत्रोर्दा-

सयितुस्तव ओको न ओक इव निवासमिव अच्छ आभिमुह्येन हृदय-

मनुप्रविश्य सदंनं स्थानं यत्र तथा नीथया स्तुत्या सैर्तव्यम् । यस्तवाभि-

मतो गुणोऽनेन यदि नाम माभेप स्तोता स्तुत्यात्साधु स्यादिति तमर्थमनुप्रवि-

श्यैव भवतो हृदतं तेनार्थेनात्मानमभिसंबन्धयित्वैतन्मम सदंनमित्येवं जानी-

तीव तदेव आगात् नित्यकालमेवागच्छति । यत एवमतः स्तुत्युदीरयितारो

वयं भवतः । अथ एतस्मात्कारणाद्द्वयं ब्रूमः । हे मघवन् चर्कृतात्पुनःपुनः

क्रियमाणोदेतस्मात्कर्मण आत्मस्तुत्याश्रयभूतान्मा नो मास्मान् परा दाः परा-

ङ्मुवान् दर्शिताः । उपनामय तत्कर्मसाधनानि । कथं च पुनर्मा परा दाः ।

मघेव निष्पयी । स यथा धनानि नित्यं निर्गतशेषो विनाशयत्येवमस्मांसं १५

मावसादयिष्ठाः । धनभूतास्तव वयमतो रक्षस्वेत्यभिप्रायः । एवमत्र स्रग्द-

सारूप्यादर्थोपपत्तेश्च धननामसंबन्धात् 'निष्पयी' विनिर्गतपसाः स्त्रीकाम

इत्युपपद्यते ।

'तूर्णाशम्' (६०) इत्यनवगतम् । 'उदकं भवति' इत्यभिधेयवचनम् ।

तूर्णं हि क्षिप्रं तद्वयाप्नोति । तूर्णार्शनमिति म्याभ्यम् । अपठितं चैतदुदकना- २०

१ ग. ज. दस्योः । कुत्स°; च. ट. दस्योः० निष्पयी° । २ घ. च. झ. ठ. ड.

निष्पयी. ३ क. ख. घ. झ. ट. ऐन्द्री । त्रिष्टुप् । हे°; च ऐन्द्री । हे° त्रिष्टुप्.

४ घ. झ. ट. ठ. ड. सत्तव्यं; च. सत्तव्यं° च. ५ क. ख. घ. झ. ट. ड. स्तुत्या°.

६ ग. ज. जानातीव; च. जानातीव° न. ७ ग. अगात्; च. आगात्° आ. ८ क.

ख. घ. झ. ट. ठ. ड. °दीरितारो°. ९ च. ऋङ्मु°परा. १० घ. झ. ट. ठ. ड. १५

दर्शिताः; च. दर्शिताः° दी. ११ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. °नानि । कथं च

पुनः कर्मसाधनानि । कथं च पुनर्मा°; चं. °नानि । कथं कथं च पुनः कर्मसाध-

नानि. १२ ग. ज. घ. झ. निष्पयी; च. निष्पयी° च. १३ क. ख. घ. झ. ट.

ड. ड. नित्यविनिर्ग°; ग. ज. नित्यं निर्गतशेषो. १४ घ. झ. च. ज. निष्पयी.

१५ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. 'वि' नास्ति. १६ घ. ट. ठ. ड. तूर्णासन. १७

मसु तेनाप्रतीतार्थम् । 'प्रति श्रुताय वो धृषत्पूर्णांशं न गिरेरधि । हुवे सुशि-
प्रमृतये' [ऋ० सं० ८ । ३२ । ४] ॥

'पूर्णाशम्' इत्यस्य मेधातिथेरौषम् । रात्रिर्षयाये शस्यते । मैत्रावरु-
णस्य प्रथमे शस्त्रे विनियुक्तः [आश्व० श्रौ०

- ५ ६ । ४] । हे ऋत्विग्यजमाना यन्मया प्रतिश्रुतमाभिज्यमुपगच्छताहमिदं
स्तुतिभिराह्वयिष्यामीति तस्मै प्रतिश्रुताय युष्माकमुपाकरणार्थमेतास्मिन्
कर्मणि धृषत् धृष्टं प्रगल्भं हुवे आह्वये सुशिप्रं सुहनुं सुनीसं च इन्द्रमहम्
ऊतये तर्पणाय तर्पयामह इति । अथवा भवतामात्मनश्च रक्षणायेति स्यात् ।
कथं पुनराह्वयामि । तूर्णांशं न गिरेरधि । यथा तूर्णाशम् उदकं भेषस्योपरि
१० वर्तमानमाह्वयन्ति वर्षार्थिनो जना एवमाह्वयामीति । एवमत्र गिरिसंभवात्
'तूर्णाशम्' उदकमित्युपपत्तिः ।

'क्षुम्प' (६१) इत्यनवगतम् । 'अहिच्छत्रकं भवति' इत्यभिधेयव-
चनम् । यस्मात्तत्पृष्टमात्रं 'क्षुम्पते' चलति तस्मात् क्षुम्पं क्षोभणमिति
न्यायम् ॥ १६ ॥

- १५ कदा मर्तमराधसं पदा क्षुम्पमिव स्फुरत् । कदा नः शुश्रव-
द्विर इन्द्रो अङ्गः [ऋ० सं० १ । ८४ । ८] ॥ कदा मर्तमना-
राधयन्तं पादेन क्षुम्पमिवावस्फुरिष्यति कदा नः श्रोष्येति च
गिर इन्द्रो अङ्गङ्गेति क्षिप्रनामाश्चितमेवाङ्कितं भवति निचुम्पुणः
सोमो निचान्तपृणो निचमनेन प्रीणाति ॥ १७ ॥

- २० १ ग. 'धेम्' । ६९ । प्रति. २ ग. ज. धृषत् । मेधा ; घ. ट. धृषत्०
सीप्रमृतये. ३ क. ख. 'रार्षम् । गायत्री । ऐन्द्री । रात्रिं ; घ. झ. ट. ठ. ड.
'रार्षम् । बृहत्स्यैन्द्री । रात्रिं ; च. 'रार्ष-रात्रिं बृहत्स्यैन्द्री. ४ क. ख. घ. झ.
ट. ठ. ड. वो युष्माकमुपाकरणं ; च. 'ताय (वो)युष्माकमुपाकं' प. ५ घ. ट. सुसी-
प्रसुहं. ६ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. सुनसं वेन्द्रं ; च. सुनीसं च 'न ७ क.
२५ ख. घ. झ. ट. ड. 'तर्पयामह इति' नास्ति ; च. तर्पयामह इति. ८ च. अहि-
च्छत्रकं छ. ६ च. पृष्टं स्पृ. ९ घ. ट. क्षुम्पते ; ठ. ड. क्षुम्पते. १० ग. ज. घ. ट.
क्षुम्पं. ११ क. ख. ४ (१६) ; ग. ३ ; ठ. ड. 'न्याय्यम् । इति निरुक्तटीकायां
पञ्चमाध्याये षोडशः खण्डः ; इतरेऽङ्को नास्ति. १२ छ. 'स्फुरति ; त. 'स्फु-
रति कदा' ति ; द. स्फुरति. १३ क. ख. छ. त. द. शृणोति. १४ क. ख. ५
१० (१७) ; छ. त. १९. द. ५.

‘कदा मर्तमरार्धसम्’ इति । गोतमस्येयमार्धम् । उष्णिक् । ऐन्द्री ।
 तार्तीयसवनिकेपुक्थपर्यायेषु ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्रे
 ‘क्षुम्प’ इत्यस्य त्रिनियुक्ता [आश्व० श्रौ० ७ । ८] । कदा
 कस्मिन् काले मर्तं मनुष्यम् अनाराधयन्तं यस्त-
 मिन्द्रं नाराधयति स्तुत्या हविषा च तं कदा पादेन अवस्फुरत् अवस्फु- ५
 रिष्यति अभिर्हंसिष्यति स इन्द्रः । ‘स्फुरति स्फुलति’ इति वधकर्मसु
 पठितम् [निघ० २ । १९] । फिच । कदा नः कदास्मकं परिचरमाणानां
 स्तुतिभिर्हविर्भिश्च श्रुश्रवत् श्रोष्यति गिरः स इन्द्रः अङ्ग । क्षिप्रमित्यर्थः ।
 कदास्माकं परिचरितृणामिन्द्रः श्रोष्यति गिरः श्रुत्वा च समर्धयिष्यत्याक्षिपः ।
 अनारार्धयितृंश्च कदा पादेनाभिहनिष्यति । कदानाराधयित्राराध- १०
 यित्रोर्विशेषं ज्ञास्यतीत्यभिप्रायः । स्वरूपेण तत्त्वदेपोऽस्य मन्त्रस्यार्थो मया
 लक्ष्यते । भाष्यं पुनरत्र ‘लोकः पादेन क्षुम्पमिवावस्फुरसि’ इत्येवमधीते ।
 तथाच ‘कदा नः शृणोति गिरः’ इति । तदेतत् ‘क्षुम्पमिवावस्फुरसि’
 ‘शृणोति गिरः’ इत्यनयोर्भाष्यवाक्ययोः पुरुषैर्लक्षणादुभयौजो मन्त्रार्थ १०
 इति । ‘अवस्फुरसि’ इति मध्यमपुरुषयोगः प्रत्यक्षकृतलक्षणाभिसंबन्धी
 मन्त्रस्य । ‘कदा नः शृणोति गिरः इन्द्रः’ इत्येतत्परोक्षकृतलक्षणम् । एव-
 मेतद्भाष्यं दुर्योज्यं यथेप भाष्यस्य सम्यक्पाठः । अथ पुनरसम्यक्पाठस्यैतः
 सम्यक्पाठोऽत्रान्वेष्टव्यः । अहं तु लक्ष्ये । यथैप मया मन्त्रो व्याख्यातः
 स एव सम्यक्पाठः स्यात् ‘पादेन क्षुम्पमिवावस्फुरिष्यति’ ‘श्रोष्यति च १५
 गिरः’ इति । तथाहि मन्त्रार्थस्याविरोधो लक्ष्यते । सूक्तोऽपि चास्मिन् काश्चि-
 त्परोक्षकृता ऋचः काश्चित्प्रत्यक्षकृताः । अतोऽपि दुरवधारोऽस्य भाष्य-

१ क. ख. घ. झ. ट. ‘घसं० इन्द्रो अङ्ग । गोत’; ठ. ड. कदा मर्तमिति.
 २ च. उष्णिक्-तार्तीयं ऐन्द्री. ३ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. ‘सं’ अराधसम-
 नारा’; च. ‘स्य’ अनारा’ अराधसं. ४ क. ख. घ. झ. पदा; ट. पदा’ क. ५ ग.
 ज. ‘वस्फुरत् स्फुरि’; च. ‘वस्फुरत्-स्फुरि’ अव. ६ घ. ट. ठ. ड. स्फुरयति. १०
 ७ च. सुभ्र’ . ८ घ. झ. अनाराद्धंश्च; ट. अनाराद्धंश्च धयितं; ठ. ड. अनाराद्धं
 च. ९ च. ‘वस्फुर’; ठ. ड. ‘वस्फुरिष्यति. १० च. ज. ‘वस्फुर’ . ११ क. ख.
 घ. झ. ट. ठ. ड. दुर्योज्यो; च. दुर्योजी’ ज्यो. १२ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड.
 ‘ति च गिर इत्ये’ . १३ घ. झ. ठ. ठ. ड. लक्षणः; च. लक्षणम्’ . १४ क. ख.
 घ. झ. ट. ठ. ड. ‘ततः’ नास्ति; च. ततैः . १५ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड.
 ‘अव’ नास्ति. १६ च. ‘वस्फुरि’ . ११

कारस्याभिप्रयः । अहिच्छत्रकं हि पादेन स्पृष्टमात्रं शीर्यते । तत्रात्रानाराध-
यितुर्विनाशोऽभीष्ट इति 'क्षुम्प' शब्देनाहिच्छत्रकमभिधीयत इत्युपपद्यते ।

' निचुम्पुणः ' (६२) इत्यनवगतमनेकार्थम् । ' निचुम्पुणः
सोमो भवति ' इत्यभिधेयवचनम् । ' निचान्तपृणः ' इति शब्दसमाधिः ।

५ स हि निचान्तो भक्षितः ' प्रीणाति ' ॥ १७ ॥

पत्नीवन्तः सुता इम उश्नन्तो यन्ति वीतये । अपां जमि-
निचुम्पुणः (ऋ० सं० ८ । ९३ । २२) ॥ पत्नीवन्तः सुता

१० इमेऽङ्गिः सोमाः कामयमाना यन्ति वीतये पानायापां गन्ता
निचुम्पुणः समुद्रोऽपि निचुम्पुण उच्यते निचमनेन पूर्यतेऽवभृ-
थोऽपि निचुम्पुण उच्यते नीचैरस्मिन् कृणन्ति नीचैर्दधतीति
वा । अवभृथ निचुम्पुणेत्यपि निगमो भवति । निचुम्पुण
निचुङ्कुणेति च । पदिर्गन्तुर्भवति यत्पद्यते ॥ १८ ॥

१५ ' पत्नीवन्तः सुता इमे ' इति । सुँकक्षो नाम आङ्गिरसस्तस्येयमार्षम् ।
रान्निपर्यायेषु मध्यमे पर्याये होतुः शस्त्रे विनियुक्ता
' निचुम्पुणः ' (आश्व० श्रौ० ६ । ४) । पत्नीवन्तः पत्नी-
इत्यस्य भिरङ्गिस्तद्वन्तः सुता अभिषुता इमे सोमा उश्नन्तः
कामयमाना इव यन्ति देवान् प्रति वीतये ।

२० पानार्थं कामयमानाः । कथं नामास्मान् देवाः पिबेयुरित्येतमर्थं कामयमाना
इव यन्ति । किमेतदेव । नेत्युच्यते । पुनः पुनरेष निचुम्पुणः सोमो हि
अपां वीर्येण सहितस्तासु तासु क्रियासु प्रदीयमानोऽस्माभिर्देवान् प्रति

१ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. 'उश्नमभिः' ; च 'उश्नकम्' . २ क. ख. घ. ङ.

ट. ठ. ड. ' इत्युपपद्यते ' नास्ति ; च. इत्युपपद्यते . ३ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड.

२५ 'कार्थं च. ४ क. ख. ५ (१७); ग. ३१; ठ. ड. 'प्रीणाति । इति निरुक्तटीकायां

पञ्चमाध्याये सप्तदशः खण्डः. ५ क. ख. ६ (१८); छ. त. २०; द. ६. ६

क. ख. घ. ङ. ट. 'इमे०० निचुम्पुणः; ग. ज. ' इति ' नास्ति; ठ. ड. पत्नी-

वन्त इति. ७ घ. ङ. ट. ड. भुतकक्षो; ट. सुँतकक्षो° सु. ८ क. ख. घ. ङ. ट.

ठ. ड. 'मार्षम् । गायत्री । ऐन्द्री । रां' ; च. 'मार्षम् । ७ रां° गायत्री ऐन्द्री.

९ घ. ङ. ट. ठ. ड. पीतये. १० घ. ङ. ट. ठ. ड. पानाय यन्ति कथं' ; च.

पानाय कामयमानाः° यन्ति; ग. ज. 'पानाय' नास्ति. ११ क. ख. घ. ङ.

३२ ट. ठ. ड. 'त्येवम्'. १२ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. 'हि' नास्ति; च. 'हिं°.

जग्मिः एव भवति गन्तैव भविष्यति । एवमिह सोमाधिकारात् 'निचुम्पुण'-
शब्देन सोम उच्यत इत्युपपद्यते ।

'समुद्रोऽपि निचुम्पुण उच्यते' । स हि 'निचमनेन' उदकेन
'पूर्यते' । उदकं हि निचम्यत इति निचमनम् । मृग्योऽत्र निगमः ।

'अवभृथोऽपि निचुम्पुण उच्यते' । नीचैरस्मिन् 'कृणन्ति' शब्दं ५
कुर्वन्ति । तत्र ह्यक्तम् 'अवभृथेष्टौपाश्वे चरन्ति' इति निचुम्पुणः ।
अथ 'वा नीचैः' अस्मिन्यज्ञपात्राणि 'दधतीति' निचुम्पुणः । तानि
हि तत्राप्सु निधीयन्ते । 'अवभृथ निचुम्पुण भिचेरुरसि' निचुम्पुणो गृहं
गृहोऽव नो देवैर्देवकृतमेनो यक्ष्यव मर्तैर्मर्यकृतं

अवभृथार्ये निचु- चिकित्वानुरोरा नो देव रिषस्याहि । १०
म्पुणशब्दः अनेनाभिसाद्याप्सु प्रहियन्ते सोमपात्राणि ।

हे अवभृथदेवते वरुण नीचकणन निचे-
रुरसि नीचैश्चरणशौलोऽसि । निचुम्पुणो नीचकणनो भूत्वा
गृहे गृहे यज्ञगृहेऽवतिष्ठसे । स त्वमेवंगुणविशिष्टः अव नो देवे-
र्देवकृतमेनो यक्षि । अवयक्षि नो देवैः सहितो देवकृतं देवनिमित्तं १५
देवापराधजमेनः । अवयक्षि मर्यैः सहितो मर्यकृतं मनुष्यकृतमेनः । उरैर्म-
हतोऽपि देवरोपणादस्मान्पाहि । एवमत्र 'निचुम्पुण' शब्देनावभृथ
उच्यते । निचुम्पुणोऽप्यनेनैव व्याख्यातः ।

'पदिः' (६३) इत्यनवगतम् । 'गन्तुः' एष निर्देशः कृतो
'भवति' । 'यत्पद्यते' यस्मादसौ पद्यते । गच्छतीत्यर्थः । अभिधेयः २०
पक्षी । स हि नित्यकालमेव पतितो भवति ॥ १८ ॥

सुगुरंसत्सुहिरण्यः स्वश्वो बृहदस्मै वय इन्द्रो दधाति ।
यस्त्वायन्तं वसुना प्रातरित्वो मुक्षीजयेव पदिमुत्सिनानति (ऋ०

१ म. ज. निवस्यत इ°; च. निवस्यत° चम्प. २ ग. ज. °स्मिन् कस्मिन् ५५
क°. ३ ग. ज. भृथो ध्वानेन भवतीति नि°; च. °भृथेष्टो उपाश्वे च रं ध्वाने
तीति नि°. ४ ग. च. ज. य. स. ट. ठ. ड. °रसीत्यनेन°. ५ क. ख. घ. स. ट.
ठ. ड. अवभृथ अवभृथदे°; च. हे-अव° अवभृथ. ६ क. ख. घ. स. ट. ठ. ड.
पुत्राण्यो मह°; च. उरैर्मि° पुत्राण्यो म. ७ क. ख. घ. स. ट. ठ. ड. °दस्मात्पा°.
८ च. यस्मायैक्षो° द. ९ क. ख. ६ (१८); ग. °; ठ. ड. °भवति । इति नरु.
कृदीक्षायां पञ्चमाध्याये अष्टादशः खण्डः; इत्येवमिहो नास्ति. ६१

सं० १ । १२५ । २) ॥ सुगुर्भवति सुहिरण्यः स्वश्वो मह-
 चास्मै वय इन्द्रो दधाति यस्त्वायन्तमन्नेन प्रातरागामिन्नतिथे ।
 मुक्षीजयेव पदिमुत्सिनाति । कुमारो मुक्षीजा मोचनाच्च सयनाच्च
 ततनाच्च पादुः पद्यतेः । आविः स्वः कृणुते गूहते बुसं स पादु-
 ५ रस्य निर्णिजो न मुच्यते । आविः कुरुते भासमादित्यो गूहते
 बुसं बुसमित्युदकनाम ब्रवीतेः शब्दकर्मणो अंसतेर्वा यद्वर्षन्पातय-
 त्युदकं रश्मिभिस्तत्पत्यादत्ते ॥ १९ ॥

इति पञ्चमाध्यास्य तृतीयः पादः ।

- १० सुगुरसत्सुहिरण्य इति । कक्षीवत आर्षर्म । स एव सुगुर्भवति शोभनगु-
 र्भवति । स एव च सुहिरण्यो भवति । स एव च
 'पदिः इत्यस्य' स्वश्वो भवति । बृहच्च महच्च अस्मै वयः अन्नम्
 इन्द्रो दधाति ददाति । आह । यस्य किमिति ।
 उच्यते । यस्त्वा यन्तं वसुना प्रातरित्वः । प्रातरागामिन्नतिथे । स हि प्रातः-
 १५ प्रातरन्यानि गृहाण्यभ्येति । तेनैवमामन्व्यते 'प्रातरित्वः' इति । यन्तम्
 अध्वानं वसुना अन्नेन क्षुधा विभ्रस्यमानं प्राणं मुक्षीजयेव पादययेव
 कुमारः पदिं पतितारं पक्षिणम् उत्सिनाति उर्ध्वम्य सिनाति ब्रूति । प्राणां-
 स्वयि संनियच्छतीत्यर्थः । यथा ह्यतिथिरध्वगो भवति स एव क्षुधि-

- १ छ. 'तिथेर्मुक्षी°; त. °तिथेर्मुक्षी° । मु. २ द. पातुर्ष्व°; प. ३ त. द.
 २० आविष्कु° । ४ छ. त. द. घ. भ्रंशते° । ५ क ख. ७ (१९); त. २१; द. ७.
 ६ छ. थ. घ. 'इति० पादः' नास्ति; छ. तृतीयः पादः; त. पञ्चमाध्याये तृती°;
 द. इति नैरुक्तस्य पञ्च° । ७ घ. झ. ट. °रण्यः०० पदिमुत्सिनाति । कक्षी° ।
 घ. झ. ट. ठ. ड. °र्षम् । त्रिष्टुप् । स्वनयस्य दानस्तुतिः । स°; च. षं° स° त्रिष्टुप्
 स्वनयस्य दानस्तुतेः । ९ कं. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. 'भवति' नास्ति; च.
 २५ भवेति. १० क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. 'च' नास्ति. ११ क. ख. घ. झ.
 ट. ठ. ड. 'च' नास्ति; च. च. १२ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. आयन्तम्°;
 च. °यन्तम्° आ. १३ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. क्षुधाविप्रशमनेन प्राणरक्षणेन
 मुक्षी°; ग. ज. क्षुधा विभ्रस्यमानं प्राणं मुक्षी° विप्रशमनेन
 प्राणरक्षणेन. १४ घ. ट. उर्ध्वम्यतिनातिब्रूति. १५ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड.
 २० पतन्; च. एव° पतन्.

तोऽन्नसङ्गेन कस्यचिद्गृहिणो गृहेऽवतिष्ठत एवमेतःस्यात् । एवमत्र पक्षी
'पदि' शब्देनोच्यते । स ह्यभिक्रममाणः पाश्यया बध्यत इत्युपपद्यते ।

'मुक्षीजा मोचनाच्च' । सा ह्येवं मुच्यते पक्षिणः पादे । 'सयनाच्च' ।
सीयते बध्यते हि तया पक्षी । 'ततनाच्च' । सा हि पक्षिणो बन्धोर्थं
तन्यते । एताभ्यः क्रियाभ्यो यथासंभवं मुक्षीजा इत्येतदभिधानं भवति ।

'पादुः' (६४) इत्यनवगतम् । 'पयतेः' इत्यर्थप्रतीतिः । 'सा
ते जीवातुरुत तस्य विद्धि' मा स्मेतादापं गृहः

'पादुः' इत्यस्य समर्थे । आविः स्वः कृणुते गृहते नुसं स पादु-
रस्य निर्णयौ न मुच्यते' (ऋ० सं० १० ।

२७ । २४) ॥ वमुक्तस्यैन्द्रस्यार्पम् । महाव्रते मस्वतीये शैत्रे शस्यते

(ए० आ० ५ । १ । १) । हे यजमान सा ते तव जीवातुः जीवि-
का यास्य भगवतः सूर्यस्य तापप्रकाशवृष्ट्युदयारतमयरसादानादिलक्षणा

प्रवृत्तिः । अनेन सौर्येण कर्मणा सर्वभूतानि त्वं च जीवसे इत्यभिप्रायः ।
यत एवमथैतस्मात्कारणाद्भवामि । तस्य मूर्धस्य विद्धि विजानीहि यस्त्वया

रतुतिहविर्दानादिलक्षणैः प्रत्युपकारः कर्तव्यः । मा त्वम् अस्मै सूर्याय

तौदृक् तादृशमुपकारम् अपगृहः मा संवृतं कार्षीः । प्रत्युपकारायास्मै

त्वमभ्युद्यच्छस्त्रेभ्यभिप्रायः । अपि च समर्थे संग्रामे एतस्मिन्नेते मृत्युना सह
वर्तमाने सर्वभूतानाम् । श्वोऽद्य वा म्रियेथाः । को हि तद्वेद कंदा कस्य

मृत्युरिति । स त्वं तत्कृतानि शोभनानि कार्याणि मन्यमानः शीघ्रं प्रत्युप-
कुरुष्वस्मै सूर्यायैत्यभिप्रायः । आह । का पुनः सूर्यस्य प्रवृत्तियो जीवातु-

१ क. ज. घ. झ. ट. ठ. ड. संयोगेन; च. 'संग' यो. २ क. ख. घ. झ. ट. स्तिका. ३ क. ख. घ. झ. ट. स्वामु; च. ह्यवमु 'स्व'; ठ. ड. 'सा हि पक्षिणो वधार्थं तन्य'. ४ व. वध्यते । वध्यते हि; च. वध्यते 'हि' वध्यते; झ. वध्यते । वध्यते हि; ट. वध्यते । वध्यते हि. ५ क. ख. घ. झ. वधार्थ; ट. वधार्थ' व. ६ ग. 'तीतिः । ७ ग. ज. विद्धि । वमु; घ. ट. विद्धि० न मुच्यते. ८ च. 'व्यते । इति वसु'. ९ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. कस्येयमार्थ । ऐन्द्री । विष्टु. महा; ग. 'कस्येन्द्रस्यार्थ' । 'महा' ऐन्द्री । विष्टुप. १० क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. 'शस्त्रे' नास्ति. ११ च. 'दृश्युद' दृष्टु. १२ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. जीवसीत्य; च. जीवसे इ' सि. १३ ग. ज. 'लक्षणं. १४ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. एतादृक् एता; च. तौ (एता) दृक् तौ (एता). १५ ग. ज. 'कारं मागृह; च. 'कारं मागृहः' र. १६ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. कस्य कदा. च. कंदा कस्य.

रिति । आविः स्वः कृणुते गृहते बुसम् । आविःकुरुते प्रकाशीकरोति
 स्वभासा । सर्वमिदमुपभासितं व्यवहाराय कल्पते । स्वः आदित्यः गृहते संवृ-
 णोति रश्मिभिः बुसमुदकम् । किञ्च । स पादुः तत्पदनं तद्गमनमवभासनेन
 च रसादानादिकर्तुः अस्य सूर्यस्य निर्णिजः उपनिर्णेजयितुः । तमःपङ्क-
 ५ दिग्धानि हि रूपाणि स्वेन प्रकाशोदकेन धौतानीव करोतीति निर्णिक्
 सूर्यः । तस्य निर्णिजो न मुच्यते । नोपरमत्तं इत्यर्थः । यत एवमयमद्य च
 श्वश्वोपकारे प्रवृत्तोऽतः प्रत्युपकुरुष्वास्मा इत्यभिप्रायः । एवमत्र शब्दार्थो-
 पपत्तेः ' पादुः पदनम् ' इत्युपपद्यते । ' बुसमित्युदकनाम ब्रवीतेः '
 शब्दार्थस्य । तद्धि शब्दवद्भवति । ' भ्रंसतेर्वा ' । तद्धि भ्रस्यते मेघात् ।
 १० ' यद्वर्षन्पातयत्युदकम् ' आदित्यः ' तद्भ्रिमभिः प्रत्यादत्ते ' इति समासतो
 भाष्यकारेणायमस्यार्धस्यार्थ उक्तः ॥ १९ ॥

दशमस्थाध्यायस्य तृतीयः पादः समाप्तः ।

वृकश्चन्द्रमा भवति विवृतज्योतिष्को वा विकृतज्योतिष्को वा
 १५ विक्रान्तज्योतिष्को वा ॥२०॥

' वृकः ' (६५) इत्यनवगतमनेकार्थं च । ' वृकः ' तावत् ' चन्द्रमा
 भवति ' । स हि ' विवृतज्योतिष्कः ' प्रकाशीज्योतिष्को भवति । तस्मात्
 वृकः । अथ ' वा विकृतज्योतिष्कः ' इति वृकः । तद्धि तस्य विकृतं
 २० ज्योतिः शीतत्वात् इतराण्युष्गानि उभोतीषि सूर्यादीन्यपेक्ष्य । अथ ' वा

१ क. ख. घ. झ. ट. आविःकृ०. २ च. तद्गमनं. ३ ग. ज. निर्णिज०.
 ४ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. ङ्घानि स्वरूपा; च. हि० स्व. ५ च. निर्णिजो.
 ६ घ. झ. ट. ठ. ड. मुच्यते । अयं नकारो निषेधार्थीयः । लोकानामुपकारार्थं गमनं
 न मुच्यते । नोप; च. मुच्यते । नोप० अर्थं न ०००० न मुच्यते. ७ क. ख. घ.
 १५ झ. ट. ठ. ड. रमतीत्यर्थः; च. रमते इ० ति. ८ क. ख. ७ (१९); ग. २१;
 इतराण्युष्गो नास्ति. ९ क. ख. इति निरुक्तवृत्तौ दश; घ. झ. ट. दुर्गावृत्तौ दशमस्य
 तृतीयः पादः; ठ. ड. इति दशमाध्यायस्य तृतीयः पादः । इति निरुक्तटीकायां
 पञ्चमाध्याये एकोनविंशतिः खण्डः. १० क. ख. १ (२०); छ. त. २२; द. १.
 ११ ठ. ड. वृकश्चन्द्रमा भवतीति । वृकः. १२ क. ख. घ. झ. ट. प्रकाशितज्यो०.
 १३ १३ ग. ज. सीत०; च. सीत० शी.

विक्रान्तउयोतिष्कः ' वृकः । तस्य हि विक्रान्तं उयोतिरितरेभ्यो ग्रहन-
क्षत्रतारकादिभ्यो ज्योतिर्भ्यः सकाशात् । एते शब्दसमाधयः ॥ २० ॥

अरुणो मासकृद्दृकः पथा यन्तं ददर्श हि । उज्जिहीते निचारथा
तेष्ट्व पृष्ठ्यामयी वित्तं मे' अस्य रोदसी (ऋ० सं० १ । १०५ । ५
१८) ॥ अरुण आरोचनो मासकृन्मासानां चार्धमासानां च कर्ता
भवति चन्द्रमा वृकः पथा यन्तं ददर्श नक्षत्रगणमभिजिहीते निचारय
येन येन योक्ष्यमाणो भवति चन्द्रमास्तक्ष्णुवन्निव पृष्ठुरोगी जानीतं
मेऽस्य द्यावापृथिव्यावित्यादित्योऽपि वृक उच्यते यदावृद्धे^३ ।
अजोहवीदश्विना वर्त्तिका वामास्त्रो यत्सीममुञ्चतं वृकस्य । १०
आङ्गयदुपा अश्विनावादित्येनाभिग्रस्ता तामश्विनौ प्रमुमुचतुरि-
त्याख्यानं श्वापि वृक उच्यते विकर्तनात् । वृकश्चिदस्य वारण
उरामथिः । उरणमथिः । उरण ऊर्णावान् भवन्यूर्णा पुनर्वृणोते-
रूणोतिर्वा वृद्धवाशिन्यपि वृक्युच्यते । शतं भेषान्वृक्ये चक्षदान-
मृन्नाभं तं पितान्भं चकारेत्यपि निगमो भवति जोषवाकमित्य- १५
विज्ञातनामधेयं जोषयितव्यं भवति ॥ २१ ॥

'अरुणो मासकृद्दृकः' इति । त्रितस्येयमाप्यस्य कृपे पतितस्य कुत्सस्य
वोर्षम् । पङ्क्तिः । अरुणः आरोचनः आभि-

' वृकः ' इत्यस्य मुख्येन सर्थस्य जगतो रोचयिता स्वया ज्योत्स्नया २०

' मासकृन्मासानामर्धमासानां च कर्ता ' । माम-
शब्दसंबन्धाद्धर्धमासशब्दो^१ ऽध्याहृतस्तानपि ह्यर्सा निर्मिमीत इति । चन्द्रमा

१ घ. झ. ट. ठ. ड. एताः; च. एते^० ताः २ क. ख. १ (२०); ग. ५५; ठ.
ड. ०धयः । इति निरुक्तीकायां पञ्चमाध्याये विंशतिः खण्डः; इतरष्वशो नास्ति.
३ क. ख. द. ०वृद्धे । २ । अजो^०; छ. त. ०वृद्धे । २३ । अजो^० । ४ छ. आङ्ग^० २५
अ; त. द. अक्^० । ५ त. द. ०त्यूर्णाः पु^० । ६ घ. ०वासिन्य^० । ७ क. ख. ३
(२१); छ. त. २४; द. ३. ८ घ. झ. ट. ०वृकः ०० । रोदसी । त्रि^० । ९ ग.
ज. वा पङ्क्तिवोर्षम् । अरु^०; च. वा पङ्क्तिवोर्षम् । अरु^० । १० क. ख. घ. झ. ट.
ठ. ड. पङ्क्तिः । दैश्वदेवी । अरु^० । ११ घ. झ. ट. ०शब्दोऽत्राध्या^०; च. शब्दोऽ-
ध्या^० वा. ३०

- वृकः । आह । किं करोतीति । उच्यते । पथा यन्तं ददर्श हि । नक्षत्र-
मण्डलस्याधोऽवस्थितः पथा स्वेन मार्गेण यन्तं ददर्श पश्यति नक्षत्रगणम् ।
न मामधः कूपे पतितं पश्यति । यदि नाम पश्येत्कथंचिदवश्यमस्याह्नायेतापदो
मामित्यभिप्रायः । किंच । उज्जिहीत निचाय्या तष्टेन पृष्टयामयी । यथा
५ कश्चित्तष्टा तक्षा पृष्टुरोगी कंचिद्वृक्षं तक्ष्णुवन् उच्छिद्यन् स्यादयं योथो न
वेत्यनेनोत्कर्षो भूत्वा निचाययति पश्यत्येवं चन्द्रमा अप्युज्जिहीते येन येन
नक्षत्रेण योक्ष्यमाणो भवति । अमुना मयाद्य योक्तव्यमित्येवं निचाय्य
दृष्ट्वा स्वेन दर्शनेन ततस्तदेवाभिजिहीते । तेनैव सहोदेतौत्यर्थः । एवमस्य
येनार्थस्तमयमादरेणोर्ध्वज्योत्स्नो हि भूत्वा पश्यति । मया त्वस्यार्थो नास्तीति
१० मीं न पश्यत्यधोऽपि वर्तमानम् । यत एवमतो ब्रवीमि । युवामपि तावत्
हे रोदसी वित्तं विजानीतम् अस्मार्तप्रलापस्य योऽर्थः । विदित्वा चोद्ध-
रतं मामस्मात्कूपादित्यभिप्रायः । एवमत्रारुणशब्दान्मासकृच्छब्दाच्च 'वृक-
श्चन्द्रमाः' । चन्द्रमःशब्दाच्च नक्षत्रगणोऽध्याहृत-
'मा सक्तु' इति स्तथार्थोपपत्त्यविरोधात् । येषां तु शाखिनां 'मा
१५ पदद्वये श्चोऽर्थः सक्तु' इत्येतत्पदद्वयं भवति तेषां सक्तुन्मां
ददर्श चन्द्रमाः । यदि पुनःपुनः पश्येदवश्यं
मोक्षयेदस्या आपदः । पथा तु यन्तं नक्षत्रगणं पुनःपुनः पश्यति न
मामित्येवमादि योज्यम् ।
'आदित्योऽपि वृक उच्यते श्चदावृकः' । यस्मादसौ तस आवृकः
२० तस्माद्वृकैः ।

- १ घ. झ. ट. ठ. ड. कंचिद्वृक्षं. २ ग. ज. °छिन्दन् स्य (ग. स्प) देयं यो°;
ब. ट. °छिन्दनारस्यदेवयं यो°; झ. °छिदन् सरोष्ठयं यो°; ठ. °छिन्दन् पर्णोदयं
योग्यो°. ३ क. ख. घ. झ. ट. ड. °नोत्कटो भू°; ट. °नोत्कटो° णो°; ग. ज.
°नोत्कटणो. ४ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. 'येन' सक्तुदेव. ५ क. ख. घ. झ.
२५ द. ठ. ड. °ध्वंकायो हि°; ग. ज. °ध्वंकायो हि°; ब. °ध्वज्योत्स्नो° कायो. ६
घ. झ. ट. ठ. ड. स्वस्यार्थो. ७ क. ख. ग. ज. मा. ८ क. ख. घ. झ. ट. ठ.
ड. अस्य त्रितस्यातिप्रला°; ब. °अस्मार्तप्र० त्रितस्याति. ९ घ. झ. ट. ठ. ड.
चाभ्युद्धरतं. १० घ. झ. ट. ठ. ड. किंतु वः पथानुवन्तं°. ११ क. ख. °वृकः
२९ । ५ । अजोह°; ग. °वृकः । ३३ । अजोह°.

‘अजोहवीदश्विना वार्तिका वीमाञ्जो यत्सीममुञ्जतं वृकस्य । विजयुपा
ययथुः सान्वद्रजोतं विश्वाचो अहतं विपेण’
आदित्यार्थे वृक- (ऋ० सं० १ । ११७ । १६) ॥ कक्षीवत
शब्दः और्षम् । प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते (आश्व०
श्रौ० ४।१५) । अजोहवीत् आहूयत् आहूत- ५
वती उपाः हे अश्विनौ युवां धर्तनशीला वार्तिका । कदा पुनराहूयदिति ।
उच्यते । आस्तः आस्यादेनां यदा युवाममुञ्जतं वृकस्य आदित्यस्य । ‘उपाः’
किल ‘आदित्येनाभिप्रस्ताश्विनौ’ आहूतवती । तामश्विनौ प्रमोचितवन्तौ
‘इत्याख्यानम्’ एतस्मिन्नर्थे वेदयन्ते निदानविदो बह्वृचास्तदप्युपेक्षितव्यं
मन्त्रार्थनिर्णयाय । एतच्च युवयोर्माहाभाग्यम् । किंचान्यत् । विजयुपा ययथुः १०
सान्वद्रेः । विजयुपा विजयमिच्छन्तौ युवां ययथुः गच्छथः सानु समुच्छि-
तम् अद्रेः मेघस्य शिखरमारुह्य । किंच । युवामेव जातमुपद्रवं दुर्भि-
क्षाख्यं कृत्स्नस्य जगतो विश्वाचो विश्वगञ्जनौ सर्वतोऽगती भूत्वा मेघजा-
लेनेदं सर्वमभिप्रच्छाद्य ततः अहतं हतवन्तौ स्थः विपेण । उदकेनेत्यर्थः ।
यथास्मिन् वृकशब्देनादित्य उच्यते तथाख्यानादुपेक्षितव्यम् । १५

‘श्यापि वृक उच्यते विकर्तनात्’ । विविधमसौ कृन्तति तस्माद् वृकः ।
‘वृकश्चिदस्य वारण उरामथिरा वयुनेषु भूयति ।
श्वन्नर्थे वृकशब्दः सेमं नः स्तोमं जुजुपाण आ गहीन्द्र प्र चित्रया
धिया’ (ऋ० सं० ८ । ६६ । ८) ॥

प्रगाथपुत्रस्य कलेरार्षम् । सतोवृहती । महाव्रते तृचाशीतिषु विनियुक्ता २०
(ऐ० आ० ५ । २ । ४) । वृकश्चित् वृकोऽपि श्वा सारभेयः अस्य
इन्द्रस्य विद्यत एव वारणो वारयिता शत्रुगाम् । किमुतान्वान्युपरकरणानि ।
उरामथिः उरणमथिः उरान् मेपान् यो मध्नाति स उरामथिः । स पुन-
रस्येन्द्रस्य आभूयति वयुनेषु प्रज्ञानेषु । यदैवासौ विजानीत आभूर्पत्त्यर्थं

१ ग. च. ज. ‘वामिति । कक्षी°; घ. झ. ट. ‘वां०० अहतं विपेण. २ क. २५
ख. घ. झ. ट. ठ. ड. आर्षम् । आश्विनी । त्रिष्टुप् । मात°; चं. आर्षं प्रात°
आश्विनी त्रिष्टुप्. ३ च. ‘योर्भिहा°’. ४ ग. वृकः । ७६ । वृक°. ५ ग. ज.
वारण इति । प्रगा°; घ. झ. ट. वारण उरामथिः०० चित्रया धिया. ६ घ. झ.
ट. ठ. ड. °हती । ऐन्द्री । महा°; च. °हती । महा° ऐन्द्री. ७ च. उरान्
ऊर्णावतो. ८ ग. च. ज. भूषयत्व°.

- शत्रूनि ति तदैवासावाभूषति । यस्य चैवं^१ स्मोपकरणसंपैत्स त्वं हे इन्द्र इमम् अस्माकं स्तोमम् उपश्रुत्य आगहि आगच्छ इमं यज्ञं प्रकर्षेण चित्रया चायनीयया धिया^२ कमनीयया बुद्धया । सरमा हि देवशुनी श्रूयते । तत्पुत्रनसृभिश्च देवानां भवितव्यम् । तस्माच्छ्रुत्वापि वृक उच्यत इत्युपपद्यत
- ५ इतरेषामारण्यकानां परिप्रहाभावात् । अस्य मन्त्रस्य पूर्वोऽर्धर्चः परोक्षकृतो वृकश्चिदस्येत्यस्मात्पृथीयोगात् । उत्तरैः प्रत्यक्षकृतः ' आगहीन्द्र ' इत्यस्मान्मध्यमपुरुषयोगात्संबोधनाच्च । देवता किल परोक्षा स्तूयमाना प्रत्यक्षीभवति । प्रत्यक्षापि च स्तूयमाना परोक्षीभवति । तदेतत्सर्वेष्वेवंलक्षणेषु मन्त्रेषूपेक्षितव्यम् ।
- १० निगमप्रसक्तमुच्यते । ' उरण ऊर्णावान् ' । ऊर्णया तैद्वान् । ' ऊर्णा पुनर्वृणोतेः ' इति विग्रहप्रसक्तम् । ता अपि शीतत्राणार्थं त्रिवन्ते । ' ऊर्णोतेर्वा ' आच्छादनार्थस्य । ताभिराच्छन्न उरणो भवति ।
- वृद्धवाशिन्वपि वृक्युच्यते । येषा वृद्धं वाशते शिवा सापि वृक्युच्यते विकर्तनादेव । ' शतं मेपान्वैक्यं
- १५ वृद्धवाशिन्वर्थे चक्षदानमृत्राश्वं तं पितान्धं चकार । तस्मा वृक्याः प्रयोगः अक्षी नासत्या विचक्ष आधत्तं दत्त्वा भिषजाव-
नर्वन् ' (ऋ० सं० १ । ११६ । १६) ॥
- अजोहवीदित्यनया समानार्थेयम् । शतं मेपान् वृक्ये शिवायै वाशिते सति परितुष्टः चक्षत् व्यादिष्टवान् दानम् । येयमेवं
- २० शोभनमभिप्रस्थितानामस्माकमर्थसिद्धये वाशिते तस्यै शतं मेपाणां दीयतामित्येवमाज्ञसैवान् ऋत्राश्वो नाम राजपुत्रः । तं च पुनरेवं व्यादिष्टवन्तमतिसाहसिकोऽयमिति पिता कुपितोऽभिशापेन अन्धं चकार ।

१ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. तवैवं; च. चैवं^१ तवै. २ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. °संपत्त्वं हे इन्द्र स त्वं; च. संपत्त् (न) संपत्त्वं स त्वं हे इन्द्र इमं स त्वं.

२५ ३ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. कमनीयया धिया. ४ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. उतरस्तु; च. उतरप्रत्यं स्तु. ५ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. तद्वान् भवति । ऊर्णा; च. तद्वान् ऊर्णा भवति. ६ च. शीतं शी. ७ क. ख. घ. झ. ट. ठ. त्रिविन्ते; च. र्थं ~ त्रियं त्रि. ८ ग. ज. वासिन्य; च. वासिन्यं शि. ९ ग. ज. वासते; च. वासिते श. १० ग. °देव । ७७ । शतं. ११ ग. ज. वृक्ये इति; घ. झ. ट. वृक्ये च०० भिषजावनर्वन्. १२ ग. ज. वासिते. १३ ग. ज. वासते. १४ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. °भाशापितव्यं.

कृतवानित्यर्थः । तस्मा एवमन्धीभूताय पितुरभिशापेन अक्षी अक्षिणी नमस्यौ अश्विनौ देवौ बिचक्षे विगतदर्शनाय औधत्तं दस्त्रौ दर्शनीयाव-
श्विनौ भिषजौ देवभिषजौ भयसादयितारौ । अनर्घन् चक्षुराधत्तम् अनाश्रि-
तमन्त्रं क्वचित् । स्वप्रधानमित्यर्थः । एवमत्र मेघसंबन्धादाख्यानं च तथा-
र्थतोपपत्तिदर्शनात् 'वृद्धवाशिनी वृक्मुच्यते' इत्युपपद्यते ।

'जोषैवाकम्' (६६) इत्यनवगतम् । अविज्ञानानामभेयवच-
नम् । 'जोषयितव्यं भवति' इति शब्दसमाधिः । जोषयितव्यं ज्ञोषयितव्यं
परस्मै तद्भवत्यस्पष्टत्वात् ॥ २१ ॥

य इन्द्राग्नी सुतेषु वां स्तवत्तेष्वृणावृथा । जोषवाकं वदतः १०
पञ्जहोषिणा न देवा भसथंश्चन (ऋ० सं० ६ । ५९ । ४) ॥
य इन्द्राग्नी सुतेषु वां सोमेषु स्तौति^१ तस्याग्नीथोऽथ योऽयं जोष-
वाकं वदति विजञ्जपः प्रार्णितहोषिणौ न देवौ तस्याग्नीथः कृत्तिः
कृन्ततेर्यशो वांश्च वा । महीव कृत्तिः शरणा त इन्द्र । सुमहस
इन्द्र शरणमन्तरिक्षे कृत्तिरिबेतीयमपीतरा कृत्तिरेतरमादेव सूत्र- १५
मर्युपमार्थे वा । कृत्तिवासाः पिनाकहस्तोऽवततधन्वेत्यपि निगमो
भवति । श्वघ्नी कितवो भवति स्वं हन्ति स्वं पुनराश्रितं भवति ।
कृतं न श्वघ्नी वि चिनोति देवने । कृतभिव श्वघ्नी विचिनोति
देवने कितवः किं तवास्तीति शब्दानुकृतिः कृतवान्वाशीर्नामकः
सममिति परिग्रहार्थाय सर्वनामानुदात्तम् ॥ २२ ॥ २०

१ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. °नाथ धत्तं; च. °नार्याधत्तं य. २ ग. ज.
°वाशिनी; च. °वासिनी° शि. ३ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. जोष इत्यन°. ४
क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. °नामभेयमित्यभियवचनम्; च. नामभेय-व° मित्य-
भियेय. ५ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. विज्ञाप°; ग. ज. 'ज्ञापयितव्यं' नास्ति; २५
च. °तव्यं-ज्ञाप° वि. ६ क. ख. ३ (२२); ग. °३; ठ. ड. इति निरुक्तटीकायां
पञ्चमाध्याये एकविंशतिः खण्डः; इतरेष्वङ्गो नास्ति. ७ स्तौति तेष्वृणस्य बर्धयितारौ
न तस्या° इति सायणगृहीतपाठः. ८ क. ख. छ. त. द. वा अर्धं. ९ छ. त.
द. °न्तरिक्षं. १० क. ख. °मर्युप°; त. द. °मर्युप° ट्यु. ११ ड. घ. ध. कृत्ति
षडान आचर पिनाक विभ्रदा गहीत्यपि°. १२ छ. त. °राश्रुतं; द. °राश्रुतं° शु.
१३ क. ख. ४ (२२); छ. त. २५; द. ४. ३१

- य इन्द्राग्नी सुोषु वीमिति । भरद्वाजस्येयमार्षम् । बृहती । हे इन्द्राग्नी
 यो यजमानः सुतेषु अभिषुतेषु सोमेषु युवां
 ' जोषवाकम् ' स्तवत् स्तौति तेषु तेषु कर्मसु ऋतावृथा सत्यव-
 इत्यस्य र्धयितारौ यज्ञैवर्धयितारौ उदकवर्धयितारौ वा
 तस्य युवामश्रीधः । स युवयोर्बहुमत इत्यभि-
 प्रायः । अथ पुनर्योऽयं जोषवाकम् अविज्ञातं किमपि उपांशु वदति विजे-
 ञ्जपः केवलमुदकतीरेऽवस्थितोऽन्यत्र वा । जपनशील एव न कर्मकारीत्य-
 भिप्रायः । तस्य जोषवाकं वदतः हे प्रीर्जितहोषिणौ प्रभूतयागौ । ' यदि-
 न्द्रश्चाग्निश्च भूयिष्ठभाजौ देवतानां तस्माद्ब्राह्मणश्च राजा च भूयिष्ठभाजौ
 १० मनुष्याणाम् ' (मैत्रा० सं० ४ । ७ । ८) इति ह विज्ञायते । हे देवौ
 न भसथश्चन न कदाचिदपि तस्य हवींषि भक्षयथः । तेन युवयोर्नास्तौ
 बहुमत इत्यभिप्रायः । अत्र 'जोषवाकं वदतो न भसथः' इत्येतद् दृष्ट्वा 'यः
 सुतेषु सोमेषु स्तौति तस्य' भसथ इत्येतदध्याहृतं भाष्यकारेण । एवमत्र
 विजञ्जपस्य भक्षयितव्याभावाज्जपस्य चोपांशुस्वाभाव्यात् ' जोषवाक '-
 १५ शब्दोऽविज्ञातनामधेयमित्युच्यते ।

- 'कृत्तिः' (६७) इत्यनवगतमनेकार्थं च । 'कृन्ततेः' इति धातु-
 निर्देशः । 'यशोऽन्नं वा' इत्यर्थवचनम् । कर्तनमिति न्याय्यम् । यशो हि
 द्विधैतां मर्माणि कृन्तति । अन्नमध्यसम्यगुपयुक्तमायुरेव कृन्तति । ' तमुं
 त्वा नूनमसुर प्रैचेतसं राधो' भागभिवेमहे । महीव
 २० ' कृत्तिः ' इत्यस्य कृत्तिः शरणा तं इन्द्र प्र ते' सुभ्रानो अश्रवन्'
 (ऋ० सं० ८ । १० । ६) ॥ नृमेधसः प्रियमेधसश्चेयमार्षम् । चतु-
 र्विंशदिशु सौत्रिकेष्वहःसु माध्यन्दिने ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्रे स्तोत्रियानु-
 रूपवर्गे विनियुक्ता । तमु त्वा हे असुर प्रज्ञावन् प्रचेतसं विवृद्धप्रज्ञानं

- १ क. ख. घ. ङ. ट. वां० भसथश्चन भर°; ठ. ड. य इन्द्राग्नी इति. २ क.
 २५ ख. ग. ज. 'तेषु' सकृदेव. ३ ग. ज. 'यज्ञवर्धयितारौ' नास्ति; च. यज्ञस्य व°.
 ४ ग. ज. विविजञ्जपः; च. विविजञ्जपः. ५ ग. ज. प्रातर्जित°. ६ क. ख. घ.
 ङ. ट. ठ. ड. °त्युपपद्यते. ७ ग. ज. द्विषमर्मा°. ८ ग. °ति । ७८ । तमु°. ९
 ग. ज. प्रचेतसम् । नृमे°; घ. ट. प्र०सुभ्रा मो अश्रवन्. १० च. सुभ्रानो अश्रवम्°
 न्वा. ११ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. °मार्षम् । सतोबृहती । ऐन्द्री । चतु°. ११
 ३० च. सावित्रेष्व° त्रिके.

राधेः धने स्वामिव पित्र्यं भागम् उत्पन्नं प्रणयित्वाहीमहे याचामहे । तं नो देहि । स्थिरशरीराणां तदेतदस्तु नः । किञ्च । महीव कृत्तिः महदिव यस्यो महद्वा अन्नं शरणा शरणं गृहं ते तव हे इन्द्र यत् अन्तरिक्षलोकं तदहं प्राप्स्यमैम् । तदहं सोमं सुन्वानस्तस्याभिषेककर्मणो माहाभाष्येन येन त्वत्सा- युज्यमश्रुयां देहपातोत्तरकालम् । इह चामुत्र चैत्येवं नः फलद्वयमस्तु इत्त इत्यभिप्रायः । यज्ञो हि विस्तीर्ण भवति । तेन हि गृहस्योपमानमुपचये । यदनुप्रविष्टानामशनापिपासे न स्तस्तदहं तव गृहं वाश्रुयाभियेवमन्त्रेणो- पपद्यते ।

‘इयमपीतरा कृत्तिरेतस्मादेव’ सूत्रमयी । कथ्येति वा प्रसिद्धा साधे- तस्म.देव कृन्ततेः । सा हि वस्त्रावपनेः कृत्ते-

‘महीव कृत्तिः’ प्रथिता भवति । ‘उपमार्थे वा’ । चर्मापि कृत्ति- इत्यत्र कृत्तिरुपमार्थे रित्युच्यते । तयेतरा सूत्रमध्युपमयीते विकर्तव- स्यात् सामान्यात् । कृत्तिरेव कृत्तिः कथा । ‘कृत्ति- वासाः पिनाकहस्तोऽवततधन्वा’ इति । व्याख्या-

तोऽयमष्टमे निगमः (निरु० ३ । ८) ।

‘श्री’ (६८) इत्यनवगतम् । ‘कितवो भवति’ इत्यभिवेद्य- चनम् । ‘स्वं हन्ति’ इति शब्दव्युत्पत्तिः । स्वहा इति व्युत्पत्तम् ।

विग्रहप्रसक्तमुच्यते । ‘स्वं पुनराश्रितं भवति’

‘श्री’ इत्यस्य तद्धि स्वामिनमाभिमुच्येन श्री भवति स्वत्वेन ।

‘कृतं न श्री वि चिनीति देवने मंत्रां यन्म-

१ घ. झ. ट. ठ. ड. ‘त्यन्नप्रण’; च. ‘पन्नं प्रण’ घ. २ घ. झ. ट. तन्नो; च. ‘तन्नो’ तन्नो; ठ. ड. तेनो० ३ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. ‘श्रवम् (घ. झ. ट. ठ. ड. ‘श्रवम्) । किञ्चित् तव सुप्ता सुप्तानि त्वत्संबन्धं नि सुत्वाणि । एतन्नो- श्यानीत्यर्थः । यद्वा सुप्तानि सुखसाधनाभ्यन्तरःप्रभृतीनि प्राशु (उ. ड. प्राशु) गमहम् । तदहं; च. ‘श्रवम्’ तदहं० किञ्च०० प्राशुशामहम्. ४ च. महा. ५ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. ‘श्रवम्’; ६ घ. झ. ट. ठ. ड. ‘शनायापि’; च. ‘शनायापि’ वा. ७ क. ख. घ. झ. ट. प्राशु; च. ‘श्रवम्’ प्रा; ट. ड. प्राशुण्यं. ८ घ. झ. ट. ठ. ड. ‘मन्त्रेणाप्युव’ ९ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. ‘हन्तव्याये नि’ १० च. स्वहा० स्व; झ. स्वाह. ११ घ. झ. ‘राशुन; च. ‘राशुनं’ वि. १२ ग. झ. कृतं. १३ ग. ‘न. १४ ग. प्र. ‘नोतीति । कृष्ण; घ. ड. ‘नो- ति देवने० नोत कृतनः.

- घवा सूर्यं जयत् । न तत्ते' अन्यो अनु वीर्यं शकन पुराणो भवन्नोत
नूतनः' (ऋ० सं० १० । ४३ । ५] ॥ कृष्णस्याङ्गिरसस्येयमार्षम् ।
ऐन्द्री । जगती । तार्क्षीयसषनिके विनियुक्ता (आश्व० श्रौ० ६ । १) ।
उक्थपर्याये ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्रे (आश्व० श्रौ० ८ । ३) । यथा
५ कृतादीनां दायानां मध्ये कितवः कृतं विचिनोति देवने आस्फोरे-
ऽपि नामात्र कृतं स्थानतो जयेयमहमित्येवं मववा इन्द्रः संवर्गम् उदकं-
संयर्जयितारमन्तारिक्षे बहूनां मेघानां मध्ये विचिनोति कतमस्त्रेषां मेघा-
नामुदकदाने समर्थ इति । तं विज्ञाय यदजयत् यदपः सूर्यं सुष्टु ईरयितारमयां
न तत्ते न चान्यः कश्चित् अनु वीर्यं शकत् । तत्र वीरकर्म भावत्कमन्यः
१० कश्चिदनुकर्तुमध्यशक्तः । नापि पुराणो नापि नूतनः । नव इत्यर्थः । न
पूर्वे चक्रुर्नापरे करिष्यन्तीत्याभिप्रायः । कृतसंबन्धाद्देवनसंबन्धाच्च ' श्वप्ती
कितवः' इत्युपपद्यते । अस्य मन्त्रस्य पूर्वोऽर्धर्चः परोक्षकृतः । स एव
विपारिणमयितव्यः । अत्र चोक्तः समाधिः ।

- निगमप्रसक्तमुच्यते । ' कितवः ' इत्यस्य शब्दस्य ' किं तवास्तीति '
१५ एषा ' शब्दानुकृतिः ' । स हि नित्यकालमेव
कितवशब्दस्य दिदेविषुः प्रतिदेवितृभिः कितवैः पृच्छयते किं
व्युत्पत्तिः तवास्तीति । तस्माच्छब्दानुकरणात्कितव एव स
बभूव । अथवा ' कृतवान् ' अयं यथा स्यादि-
त्येवमसावाशास्यते सुहृद्भिरन्यैः कितवैः सह । तस्मादेवमाशासनात्
२० ' आशीः' निमित्त' नामकः ' कितव एवासौ बभूव ।

- १ ग. ज. ' ऐन्द्री ' नास्ति; च. ' मार्ष । जग ' ऐन्द्री. २ क. ख.
घ. झ. ट. ठ. ड. ' निकेषु उक्थपर्यायेषु ब्रा'. ३ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड.
' शस्त्रे विनियुक्ता । यथा' च. शस्त्रे. । यथा'; च. ४ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड.
यथात्र कृ'; च. यथात्रैतां कृ' ब्रह्म. ५ क. ख. घ. झ. ट. ड. आस्तारे;
२५ ग. आस्तुरे'; ज. आस्फोरे; ट. आस्तोरे' स्फा. ६ घ. झ. ट. ठ. ड. कृतं
यत्स्यात्त'; च. कृतं-स्यां यत्. ७ ग. ज. ' दकं सं'; च. दकं स' क. ८ ग. ज.
' तं ' नास्ति. ९ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. ' यदपः ' नास्ति; च. ' जयत्
यदपः सू'. १० क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. तवान्यः; च. न चान्य' तवा. ११ क.
ख. घ. झ. ट. ठ. ड. तदीर'; च. तत्रै वी' त्. १२ क. ख. घ. झ. ट.
ठ. ड. तावकमन्यः; ग. ज. भावात्क'; च. भावात्क' व. १३ घ. झ. ट. ठ.
ड. एवं. १४ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. ' तवैः । स हि तस्मा; च. ' तवैः सह
१२ । तस्मा'. । स हि.

‘समम्’ (६८) इत्येतत् ‘परिग्रहार्थं सर्वनाम’ । तत्पुनरेतत्
‘अनुदात्तम्’ । ‘त्वत्त्वेनेमसमसिमेत्यनुच्चानि’ इति ह्युक्तम् (निरु० १ ।
७) । विप्रतिपन्नस्वरत्वाद्वा स्वरो भाष्यकारेणावधृतोऽनेकार्थताप्यस्य
भवतीत्येतत्प्रदर्शितम् ॥ २२ ॥

५

मा नः समस्य दृढ्यः १ परिद्वेषसो अंहतिः । उर्मिर्न नावमा
वधीत् (ऋ० सं० ८ । ७५ । ९) ॥ मा नः सर्वस्य दुर्धियः
पापधियः सर्वतो द्वेषसोऽहतिरूर्मिरिव नावमावधीःूर्मिरूर्णोतेनोः
प्रणोर्त्त्वया भवति नमतेर्वा तत्कथमनुदात्तप्रकृति नाम स्याद् द्रष्ट-
व्ययं तु भवत्युतो समस्मिन्नाशिशीहि नो वसो इति सप्तम्यां १०
शिशीतिर्दानकर्मा । उरुप्या णो अघायतः समस्मादिति पञ्चम्या-
मुरुष्यती रक्षाकर्माथापि प्रथमावहुवचने । नभन्तामन्यके सभे
॥ २३ ॥

मा नः समस्य दृढ्ये इति । विरूप अङ्गिरस एतामाग्नेये मुक्ते ददर्श १
दशरात्रस्य तृतीयेऽहनि प्रातःसवन आज्ये मुक्ते
‘समस्य’ विनियुक्ता (आश्र० श्रौ० ७ । १०) । हे
इत्यस्य भगवन्नग्ने युष्मत्प्रसादात् मा नो मासमान् समस्य
सर्वस्यैव दृढ्यः दुर्धियः पापधियः परिद्वेषसः

१५

१ ग ज. अशीतिनत्वसमसिमेत्यनुच्चानीत्युक्तं । मसिमत्त्वनुर्वानीतिमुक्तं । विप्र°; २०
च. श्री त्वत्त्वेनेमसमसिमेत्यनुच्चानीत्युक्तं । विप्र°. २ क. ख. घ. झ.
ट. ठ. ड. °द्वत्र भाष्यकारेण स्वरोऽवधृतः । पक्षेण चाप्यनेका°; ग. ज. °वत्र स्वरो
भाष्यकारेण दानेकार्थ°; च. °द्वत्र स्वरो भाष्यकारेण °नेकार्थ° स्वरोऽवधृतः । पक्षेण
चा. ३ क. ख. ग. ज. घ. झ. ठ. ट. ड. °दर्शितं भाष्यकारेण; च. °दर्शितं
भाष्यकारेण. ४ क. ख. ४ (२२); ग. ङ. ट. ड. ॥ २२ ॥ इति निरुक्तटीकायां २५
पञ्चमाध्याये द्वाविंशतिः खण्डः; इतरेष्वङ्को नास्ति. ५ क. ख. छ. त. द. द्वेषसो
अंह°. ६ ठ. ड. प्रणोतव्या. ७ क. ख. द. दृष्ट°. ८ क. ख. छ. त. द.
भवति । उतो°. ९ क. ख. छ. त. द. °व्यतिरुक्तमकः । अथा°. १० क. ख.
५ (२३); छ. त. २६; द. ५. ११ क. ख. घ. झ. ट. दृढ्यः । मावधीत् ।
विरु°; ग. ज. दृढ्यः परिद्वेषस इति । विरु°. १२ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड.
ददर्श। गायत्री। आग्नेयी । दश°; च. ददर्श । °दश° गायत्री आग्नेयी. १३ क. ख.
घ. झ. ट. ठ. ड. आये; ग. ज. आज्यमुक्ते°; च. आज्ये° ये. ३२

सर्वतो द्वेषुः स्वभूतिः अंहतिः । वष इत्यर्थः । ऊर्मिर्न ऊर्मिरिव । यथो-
र्मिर्नावमाभिमुख्येन गत्वा वषयैः येवमंहतिरस्मान् द्वेष्यप्रहितो मी वधीदिति ।
एवमत्र सर्वस्मादेव द्वेषुर्वधस्यानभीष्टत्वात् 'समस्य' इत्येतत्सर्वनामैः बुपपद्यते ।

५ 'ऊर्मिरूणोतिः' आच्छादनार्थस्य (धा० २ । २९) । सा द्वाच्छा-
दयति तीरमुदकमध्ये वा यदन्यद्भवति । 'नौः प्रणोक्त्या भवति' पार-
गमनाय । 'नमतेर्वा' स्यात् । सा हि प्रहोभूतेव भवति पारगमनाय ।

आह । यदेतत्सममिति शब्दरूपम् 'अनुदात्तप्रकृति' अनुदात्तस्वभावं

१० 'समम्' अनुदात्त- सत् कथं नाम स्यात् । अनुदात्तप्रकृतयो हि
प्रकृति सदपि नमैव निपाता उदात्तप्रकृतौनि नामानि भवन्तीति ।
उच्यते । 'द्रष्टव्यं तु' एतद्यस्मादनुदात्तप्रकृतिर्वेऽपि
सति तस्मान्नामैवैतत् भवति । आह । क पुनरस्य व्ययो दृष्ट इति । उच्यते ।

'उतो समस्मिन्ना शिशीहि नो वसो इति सप्तम्यां' व्ययो दृष्टः । 'विषा
सखित्वमुत्तं शूर भोज्य १ मा ते ता वैजिनी-

१५ यस्मात्तस्य व्ययो महे । उतो समस्मिन्ना शिशीहि नो वसो वाजे
दृष्टः मुशिप्र गोमति (क्व० सं० ८ । २१ । ८) ॥

'सौभरेरार्षम् । सतोबृहती । अस्थानसूक्ते

विनियुक्ता । बिन्दु विजानीमो वयं सखित्वं सखिभावम् । उत अपि च
हे शूर वैजिनिन्द्र भोज्यं भोर्भ्यतां सोमजीव्यत्वं

२० 'समस्मिन्' इति मित्राणाम् । यतो वयं आ ईमहे आभिमुख्येन
सप्तम्याम् स्थित्वा याचामहे ते तव यानि धनानि । किंच ।
उतो अपि च समस्मिन्नाशिशीहि नः । देवास्माकं

१ क. ख. ग. ज. घ. झ. ट. ठ. ड. स्वभूतः. २ क. ख. घ. झ. ट. ठ.
ड. 'यति भैवर्म'. ३ ग. ज. स्मादेः; च. स्मादेः न. ४ क. ख. घ. झ. ट.
ठ. ड. 'द्वितोऽवधी'. ५ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. द्वेषुर्वधानभीष्टः; ग. ज.

२५ द्वेषुर्वधानभीष्टः; च. द्वेषु दे. ६ क. ख. घ. झ. ट. दुष्टः; च. द्रष्टं वृ. ७ च.
द्रष्टः. ८ ग. वृष्टः । ८२। विषाः; च. द्रष्टः वृ. ९ ग. ज. 'मुत् शूर भोज्यमिति;
घ. ड. 'मुत् ० मुशिप्र गोमति. १० च. इति सौभ'. ११ क. ख. घ. झ. ट. ठ.
ड. 'वृती । पेन्त्री । आख्याः; च. 'वृती ५ । आख्याः पेन्त्री. १२ घ. झ. ट.
ठ. ड. 'वि' नास्ति. १३ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. भोज्यमंशोपजीव्यः; ग. ज.
भोज्यतां सोपर्वः; च. भोज्यतां सोमं मंशोप. १४ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड.
३१ समस्मिन्नाशिशीहि; च. समस्मिन्नाशिः सप्तस्मिन्.

हे वसो वसुमन्निन्द्र । क पुनराशिर्शाहि न इति । वाजे । अन्न इत्यर्थः । हे सुशिप हे सुनस अथवा हे सुहनो गोमति गोभिस्तद्धति । अन्नेऽस्मान् प्रति-
ष्ठापयेत्यर्थः । एवमत्र समस्मिन्निति सप्तम्यां व्यया दृष्टः ।

‘ उरुष्या णो अघायतः समस्मादिति पञ्चम्यां ’ व्ययो दृष्टः । ‘स नो’
बोधि श्रुधी हवमुरुष्या णो अघायतः समस्मात् ’ ५

‘समस्मात् ’ इति (ऋ० सं० ५ । २४ । ३) । श्रुतबन्धो-
पञ्चम्याम् रार्थम् । आग्नेयी । द्विपदा । अग्न्युपस्थाने विनि-
युक्ता (मैत्रा० सं० १ । ५ । ३) । यस्त्व-
मेवंप्रभावः । यथाप्रभावं त्वां वयमवोचाम । स त्वं हे भगवन्नग्ने बोधि
बुध्यस्वास्माकमभिप्रायम् । शृणु चाहानमिदम् । आहूतश्च उरुष्या णः १०
उपगम्यास्मान् अघायतः पापमिच्छतः समस्मात्सर्वस्मात्पाहि । एवमत्र
समस्मादिति पञ्चम्यां व्ययो दृष्टः । तस्माद्द्वयदर्शनात् ‘ दृष्टानुविधिरुच्छन्दसि’
भवतीति कृत्यानुदात्तप्रकृतिव्येऽपि सति नामैतद्भवतीत्युपपद्यते ॥ २३ ॥

हविषां जारो अपां पिपार्तिं पपुरिर्नरा । पिता कुटंस्य चर्षणिः १५

[ऋ० सं० १ । ४६ । ४] ॥ हविषापां जरयिता पिपार्तिं पपु-
रिरिति पृणातिनिगमौ वा प्रीणातिनिगमौ वा पिता कृतस्य कर्म-
णश्चायितादित्यः शम्ब इति वज्रनाम शमयतेर्वा शातयतेर्वा ।
उग्रो यः शम्बः पुरुहूत तेनेत्यपि निगमो भवति । केपयः कपूया
भवन्ति कपूयमिति पुनाति कर्म कुत्सितं दुष्पूयं भवति ॥ २४ ॥ २०

‘कुटंस्य’(७०) ‘चर्षणिः’(७१) इत्येते अनवगते । ‘कृतस्य’ ‘चायिता’
इत्येतौ शब्दसमाधी । एक एव निगमः । हविषा
‘कुटंस्य चर्षणिः’ जारो अपामिति । प्रस्कप्वस्येयमार्थम् । आश्विनी ।
इत्यस्य प्रःतरनुवाकाश्विनयोः शस्यते [आश्व० श्रौ० २५
४ । १५] । हे नरौ अश्विनौ युवाभेप आदित्यः

१ ग. वृष्टः । ८३ । स०. २ घ. ट. श्रुधी० समस्मात् ३ च. ‘स्था’ने० प.
४ क. ख. ५ (२३); ग. ५; इतरेष्वङ्गो नास्ति. ५ क. ख. ६ (२४);
छ. त. २७; द. ६. ६ व. झ. ट. अपां००० चर्षणिः प्रस्क०. ७ क. ल. घ. झ.
ट. ठ. ड. ‘ इयं ’ नास्ति. ८ ग. ज. नराश्विनी; च. नराश्विनी. ३०

पिता पाता कृत्स्नस्य जगतः कुटस्य च कृतस्य कर्मणः सार्वभौमस्य साध्व-
साधुनः चर्षणिः चायिता द्रष्टा बुद्धयधिदेवताभावेनावस्थितः सर्वभूता-
नाम् । अपां जारः अपां सर्वभूतान्तर्गतानां प्राणभावेनावस्थितो जरयिता
शोषयिता पपुरिः च पूरयिता च । प्राप्ते काले हविषा उदकेन विपतिं पू-
यति वा प्रीणयति वा । यौ युवामेवंगुणयुक्तेनादित्येन पूर्यथे प्रीण्येथे वा
तौ युवामिमां नामास्माकमाशिषं समर्धयतमित्येवमाशीर्योज्या । एवमत्र
'कृतस्य चर्षणिः' इत्येते 'कृतस्य चायिता' इत्येवमुपपद्यते । नरा अत्र द्यावा-
पृथिव्यावभिप्रेते । तयोश्चोदकेनादित्यः पूरयिता । तस्मादादित्यविपयता
चर्षणिशब्दस्य । तस्य च बुद्धयधिदेवताभावेन कृतस्य कर्मणो द्रष्टृत्वमुपप-
द्यते । 'विपतिं पपुरिः' इत्येवमेतौ निगमस्थौ शैब्यै पूर्यत्यर्थौ वा प्रीण-
यत्यर्थौ वा ।

'शम्भः' (७२) इत्यनवगतम् । 'वज्रनाम' इत्यभिधेयवचनम् । 'शम-
यिता वा शातयिता वा' इति शब्दसमाधी ।
'शम्भः' इत्यस्य 'आराच्छत्रुमपं बाधस्व दूरमुग्रो यः शम्भः पुरुहूत
तेन । अस्मे धेहि यवमद्रोमदिन्द्र कृषी धियं
जारीत्रे वाजरत्नाम्' [ऋ० सं० १० । ४२ । ७] ॥ कृष्णस्याङ्गिरस-
स्यार्षम् । त्रिष्टुप् । माध्यन्दिने सवने स्तोमातिशंसने ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्रे
विनियुक्ता [आश्व० श्रौ० ७ । ९] । हे पुरुहूत बहुभिराहूत च एष
आरात्समीपेऽस्माकं वर्तते शत्रुस्तं दूरम् अपबाधस्व । नाशयस्वैत्यर्थः । आरा-
च्छब्दो ह्यत्र समीपार्थवच्ची । अन्यत्रापि चोक्तम् 'आरात्पार्वशादुदयास्त-
मयौ' इति । केन पुनरपबाधस्व । उग्रो यः शम्भः । उद्रुणो यो वज्रते-
नापबाधस्वैत्यर्थः । किंच । तं दूरमपबाध्य ततः अस्मे अस्मभ्यं धेहि देहि
यवमत् यवैस्तद्वत् त्रीहिगोधूमार्थैर्नम् । अपि च । गोमत् गोभित्त्वद-

१ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. 'च' नास्ति. २ ग. ज. 'शोषयिता' नास्ति.

२५ ३ ग. ज. 'मिमांशामा'; च. 'मिमांशामा' मां ना. ४ ग. ज. समर्थय; च. समर्थय°
५ च. 'मस्थौ-पूर' शब्दौ. ६ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. वृणात्पर्यौ वा प्रीण°.
७ ग. 'माधी । ८५ । आरा° . ८ ग. ज. दूरमिति । कृष्ण°; घ. ट. दूरं जरीत्रे°.
९ च. 'दूर्यत्ये'; ज. 'बाधयस्व'. १० क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. 'इत्यर्थः'
२१ नास्ति. ११ ग. ज. अस्मे. १२ घ. झ. ट. ठ. ड. 'मायनैः; च 'मायनै' 'वै-

त्यश्वादिभिः । किंच । स त्वमेतदेवंगुणकमस्मभ्यमन्नं ददत् कृषि कुरुष्व इमां
धियम् एतत्कर्म वाजरत्नां वाजरमंगीयाम् । प्रचुरेणानेन यथैतस्मिन्कर्मणि
वर्तमाना रमेमहि तथा कुरुष्वेत्यभिप्रायः । धीरिति कर्मनाममु पठितं
' धीः शची ' [निघ० २ । १ । २१] इति । एवमत्रापवाधनसंब-
न्धात् ' शम्भ्वः ' इत्येतद्वज्रनामेत्युपपद्यते । अपठितमेतद्वज्रनामस्वित्यतोऽ-
प्रसिद्धार्थम् । तस्यैवं प्रकरणादर्थसिद्धिर्भवति ।

५

' केपयः ' (७३) इत्यनवगतम् । ' कप्याः ' ह्येते सन्तः
केपय इत्युच्यते । आह । ' कप्यमिति ' किमुक्तं भवति । उच्यते । यदेतत्पा-
पकारी प्रायश्चित्तेन ' पुनाति कर्म कुत्सितम् ' यच्च तत् ' दुःपूयं ' दुःप्यात्वं
' भवति ' पूयमानमप्येतत् ' कप्यम् ' इत्युच्यते ॥ २४ ॥

१०

पृथक्प्रायन्प्रथमा देवहूतयोऽकृण्वत श्रवस्यानि दुष्टरा । न ये
शेकुर्यज्ञियां नावमारुहमीमेव ते न्यविशन्त केपयः (ऋ० सं०
१० । ४४ । ६) ॥ पृथक्प्रायन्पृथक्प्रथमेः प्रथमा देवहूतयो ये
देवानाह्वयन्ताकुर्वत श्रवणीयानि यशांसि दुरनुकराण्यन्येषोऽश-
क्नुवन्त्यज्ञियां नावमारोहूमथ ये नाशक्नुवन्त्यज्ञियां नावमारोहूमि-
मेव ते न्यविशन्तेहैव ते न्यविशन्त ऋणे हैव ते न्यविशन्तास्मि-
न्नेव लोक इति वेमं इति बाहुनाम समीरिततरो भवति । एता
विश्वाना सर्वाना नूनुमा कृपे स्वयं सूनो सदसो यानि दधिपे ।
एतानि सर्वाणि स्थानानि तूर्णमुपाकुरूपे स्वयं बलस्य पुत्र यानि
धत्स्वांसत्रमहसर्वाणं धनुर्वा कवचं वा कवचं कु अश्वितं भवति
काश्वितं भवति कायेऽश्वितं भवतीति वा ॥ २५ ॥

१५

२०

१ घ. झ. ट. ठ. ड. 'स्मभ्यं जस्मिन् स्तोत्रे अन्नं; च. 'स्मभ्यमन्नं' म्यं जस्मिन्
स्तोत्रे अ. २ घ. झ. ट. ठ. ड. यथैतत्कर्मणि. ३ ग. च. ज. दुःप्यात्वं. ४ क. ख.
६ (२४); ग. दुःप्यं; ठ. ड. २४ । इति निरुक्तटीकायां पञ्चमाध्याये चतुर्विंशतिः
खण्डः. ५ छ. त. द. 'रोहम'; च. 'रोहम'. ६ छ. त. द. ऋणनेव ते. ७
ठ. ड. च. ईर्म. ८ त. घ. 'सत्रागं. ९ क. ख. ७ (२५); छ. त. २८; द. ७.

२८

- ‘पृथक् प्रायन् प्रथमा देवहृतयः’ इति । पूर्वदैव समानर्षविनियोगा ।
 ‘केपयः’ इत्यस्य इयं तु जगती । पृथक् प्रायन् पृथग्भूता एव प्रायन् प्रागच्छन् । के पुनस्त इति । उच्यते । प्रथमा देवहृतयो ये देवानाह्वयन्ते याज्ञेषु कर्मसु । किञ्च । अकृण्वत अकुर्वत च श्रवणीयानि श्रवणार्हाणि यशांसि दुष्टरा दुरनुकराण्यन्यैरयत्रभिः । एवं तावद्ये मनुष्या अशक्नुवन् शकितवन्तो यज्ञियां नावमारोढुं यजनकर्ममर्षो नावमारोढुम् । एवं ते पृथग्भूता एव विद्याकर्मानुरूपेण देवयनेन पथा पितृयानेन वा प्रायन् । अथ पुनर्ये नाशक्नुवन् यज्ञियां नावमारोढुम् । किं तर्हि । विषयप्रधानाः कपूयमेव दुःपूयमेव कर्म चक्रिरे ते तेनैव कपूयेन कर्मणा प्रेर्यमाणा इहैव लोके यथाकर्मानुरूपयां योनौ न्यविशन्त । तदुक्तम् ‘अथ य इह कपूयचरणा अभ्यशो ह यत्ते कपूया योनिमापचेरञ्चयोनिं वा सूकरयोनिं वा चण्डालयोनिं वा’ (छा० ५ । १० । ७) इत्येवमादि । एवमत्र न ये शेकुर्वन् यज्ञियां नावमारोढुमित्येतेन संबन्धात् ‘केपयः कपूयाः’ इत्युपपद्यते ।
- १५ शब्दसारूप्यप्रसङ्गादुच्यते । ‘ईर्म इति बाहुनाम’ इति । स हि ‘समीरिततरो भवति’ अन्येभ्योऽङ्गेभ्यः ।
- ‘तूतुमाकृषे’ इत्येते अनवगते । ‘तूतुम्’ इत्यस्य ‘तूर्णम्’ इति शब्दसमाधिः । ‘आकृषे’ इत्यस्य ‘उपाकुरुषे’ इति शब्दसमाधिः । एता विश्वा सर्वना तूतुमा कृषे स्वयं सूनो सहसो यानि दधिषे । वराय ते पात्रं धर्मणे तना यज्ञो मन्त्रो
- १० इत्यस्य

- १ ठ. ड. प्रायचिति । पूर्वं । २ घ. झ. ट. ‘हृतयः००न्यविशन्त केपयः पूर्व’ ।
 ३ घ. झ. ट. ठ. ड. ‘व्ययन्त या’ । ४ घ. झ. ट. ठ. ड. अत्र शब्दनु । ५ क. ख. घ. झ. ट. ड. ‘रूपेण; ट. ‘रूपेण’ प्ये. ६ ग. ज. विशेषे प्रथनाः; च. विशेषे प्र’
 १५ य. ७ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. दुष्पूर्यं. ८ घ. झ. ट. ठ. ड. ‘शन्त । ऋणेनैव (ट. ऋणेनैव है; ठ. ड. ऋणे हैव) वा न्यविशन्त । नीचेरविशन्त । अधोगतिं माता इत्यर्थः । तदु; च. ‘शन्त । तदु’ ऋणेनैव इत्यर्थः. ९ ग. ज. ‘चरणा अन्यशो ह यत्ते; घ. झ. ट. ठ. ड. अभ्यशोभयन् ते; च. ‘चरणा अङ्गुभिरुच्यते; अभ्या (भ्य) शोदयन्ते’ भयन्ते. १० ग. च. ज. ‘रोरुहमि’ . ११ ग. ‘माविः
 १० । ८७ । एता’ . १२ ग. ज. कृषे । इन्द्र; घ. ट. कृषे० ब्रह्मोपतं-वचः.

ब्रह्मोद्यतं वचः [ऋ० सं० १० । ५० । ६] ॥ इन्द्रस्य वैकुण्ठ-
 स्थेयमार्षम् । ऐन्द्रे सूक्ते निविद्धानीये महाव्रते महदुक्थे शस्यते [ऐ०
 आ० । ५ । ३ । १] । एता एतानि विश्वा विश्वानि सर्वाणि स्थानानि
 त्वमुपागम्योपागम्य तेन तेन देवतात्मना कुरुष्व । निर्वर्तयेत्सर्धः । आह ।
 कृतमानि पुनः स्थानानि । उच्यते । स्वयं सूनो सहस्रो यानि दधिषे । ५
 हे सूनो सहस्रो बलस्य पुत्र यान्येतानि स्वयम् एव दधिषे धारयसि तानि
 त्वभेव कुरुषे । यत एव त्वमेव धारयिता स्रष्टा चास्य जगतोऽत एत-
 स्मात्कारणात् बराय बरयितव्याय ते तव पात्रम् एतत्सोमपूर्णं प्रदिशामो
 धर्मणे धारयित्रे । तना च धनं च सर्वं तवैव । यद्ब्रह्म कृत्स्नस्तवैव । मन्त्रश्च
 कर्मकरणस्तवैव । ब्रह्म चाभं तवैव । उद्यतं चैतदनेकप्रकारमपि स्तुति- १०
 लक्षणं वचः तवैव । एवमत्र शब्दसारूप्यात् 'तूतुम्' इत्येष शब्दः
 'तूर्णम्' इत्येवमुपपद्यते । करणसंबन्धाच्च । यदि कर्तव्यं भवति तस्य तूर्ण-
 मेव करणमिष्यते कर्तृभिः । तस्मादुपपद्यते । 'आञ्जये' इत्यत्रापि यद्धि
 क्रियते तदुपागम्याभिमुख्येनैव स्थित्वा क्रियत इति 'उप' शब्दोऽत्र
 भाष्यकारेणाध्याहृतः । १५

अत्र 'सूनो सहसः' इत्येतस्माद्विशेषलिङ्गादाप्नेयोभेतामृचं कृत्वा
 केचिद्वयाचक्षतेऽग्निर्हि बलेन मध्यमानो जायत इति । तथाहि प्रकरण-
 विरोधो भवति । सूक्तं द्योतदैन्द्रम् । ऐन्द्रत्वेऽर्षे 'सूनो सहसः' इत्य-
 नयोः पदयोरर्थयोजना । अग्निदेवताभावेन प्राण इन्द्रो व्यवस्थितः । तस्ये-
 तरो यः प्रज्ञासु व्याविष्टः प्राणः स पुत्र इत्येवमुपपद्यते पितृपुत्रभावः । २०
 तदुक्तं 'प्राणो वा अहमस्म्येषे प्राणस्त्वं प्राणः सर्वाणि भूतानि'
 [ऐ० आ० २ । २ । ३] इति ।

१ ग. ज. इन्द्रवैकुंठः; च. इन्द्रवैः स्य. २ च. झ. ट. 'मार्षम् । जगती ।
 ऐन्द्रे'; च. मार्ष । ऐन्द्रे' जगती. ३ च. झ. 'विश्वा' नास्ति; ट. एतानि
 विश्वानि विश्व. ४ ग. ज. 'म्योपागम्य; च. 'म्योपागम्य' पा. ५ क. ख. घ. झ. २५
 ट. ठ. ड. एषं कुरुषे अत एव त्वमे; च. एवं-त्वमे' कुरुषेऽत एव. ६ क. ख. घ.
 झ. यद्धि कर्म तस्य; ट. यद्धि कर्म' कर्तव्यं भवति; ट. ड. यद्धि कर्म कर्तव्यं.
 ७ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. 'त्वे त्वस्य. ८ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. प्रजासु;
 ग. ज. प्रज्ञामुत्पायाविष्टः. ९ क. ख. घ. झ. ठ. ड. प्राणस्तु पुत्र; ट. प्राणस्तु
 पुत्रः. १० ग. ज. 'हमस्य (ज. स्य) हे प्राण; च. 'हमस्येस्वै प्राण'
 स्म्येषे. ११ ग. च. ज. प्राणाः.

- ‘अंसत्रम्’ [७५] इत्यनवगतम् । विकल्पतश्चानेकार्थम् ।
 ‘अंहसस्त्राणम्’ इत्यर्थप्रतीतिः । ‘धनुर्वा कवचं वा’ इत्यभिधेयवच-
 नम् । ताभ्यां हि पुरुषाः सांग्रामिकादंहसस्त्रायन्ते । आख्यानप्रसक्तमुच्यते ।
 ‘कवचं कु अञ्चितं भवति’ कु.टिलमञ्चितम् । स हि तस्य स्वभावः । अथवा
 ५ ‘काञ्चितम्’ ईषदञ्चितं कु.टिलकृतं ‘भवति’ । अथवा ‘कायेऽञ्चितं’
 तद्गतं ‘भवति’ ॥ २५ ॥

- प्राणाताश्वान्निहतं जयाथ स्वस्तिवाहं रथमित्कृणुध्वम् । द्रोणा-
 हावमवतमश्मचक्रमंसत्रकोशंसिञ्चता नृपाणम् (ऋ० सं० १० ।
 १०१ । ७) ॥ प्रीणीताश्वान् सुहितं जयथ जयनः वो हितमस्तु
 स्वस्तिवाहनं रथं कुरुध्वं द्रोणाहावं द्रोणं द्रुममयं भवत्याहाव
 आह्वानादावह आवहनादवतोऽवातितो महान् भवत्यश्मचक्रमश-
 नचक्रमसनचक्रमिति वांसत्रकोशमंसत्राणि वः कोशस्थानीयानि
 सन्तु कोशः कुष्णातेर्विकुषितो भवत्ययमपीतरः कोश एतस्मा-
 १५ देव संचय आचितमात्रो महान् भवति सिञ्चत नृपाणं नरपाणं
 कूपकर्मणा संग्राममुपमिमीते काकुदं ताल्वित्याचक्षते जिह्वा कोकुवा
 सास्मिन् धीयते जिह्वा कोकुवा कोकूयमाना वर्णासुदतीति वा
 कोकूयतेर्वा स्याच्छब्दकर्मणो जिह्वा जोहुवा तालु तरैतेस्तीर्णतम-
 मङ्गलततेर्वा स्याद्विपरीताद्यथाः तलं लतेत्यविपर्ययः ॥ २६ ॥

२०

- प्रीणीताश्वान्निहतमिति । बुधस्य सोमपुत्रस्येयमर्षम् । वैश्वदेवे सूक्ते ।
 प्रीणीत प्रीणयत यवसोदकादिना एतान् अश्वान् ।
 ‘अंसत्रम्’ इत्यस्य उपस्थितोऽयं संग्राम इत्यभिप्रायः । प्रीणयित्वै-
 तानश्वानभिरश्वैरुपजातवीर्यैः सुहितं जयथ ।
 २५ जयनं वो हितमस्तु । अहितोऽपि जयः काश्चिद्भवयेव यत्र सुहृद्भातृपुत्रा-

- १ क. ख. ७ (२५) ; ग. ३६ ; ठ. ड. २५ । इति निरुक्तटीकायां पञ्चमा-
 ध्याये पञ्चविंशतिः खण्डः. २ छ. त. द. एनां सुद. ३ ठ. त. तलते. ४ छ.
 त. द. स्याल्लम्बकर्मणो विप. ५ क. ख. ८ (२६) ; छ. त. २९ ; द. ८. ६ घ.
 स. ट. °निहतं जयाथ०० सिञ्चता नृपाणम् । बु. ; उ. ड. °ताश्वानिति । बुध.°
 ३० ७ घ. स. ट. ठ. ड. °मार्षं । त्रिष्टुप् । वैश्व.°

दयो हन्यन्ते । स्वस्तिवाहम् अभिपूजितवाहं रथं कृणुष्वं कुरुष्वं हे देवाः ।
 एवमेतां सांप्रामिकीमितिकर्तव्यतां कृत्वा द्रुममयमेतम् आहावम्
 आहावस्थानीयं रथं कृत्वा अवतम् एतं संग्रामकूपम् अश्मचक्रम् अशनचक्रं
 व्यापनचक्रम् । व्यापयन्ति हि तत्र क्षितानि चक्राणि शत्रूणाम् । अथवा
 असनचक्रम् । अस्यन्ते हि तत्र चक्राणि । अंसत्रकोशम् । अंसत्राणि वो
 धनूंषि कवचानि वा कोशस्थानीयानि तत्र सन्तु । तैः सिञ्चत उस्ति-
 ञ्चत एनं संग्रामकूपं नृपाणां नरपाणाम् । नरा एव तत्रोदकस्थानेऽप्याः । त एवो-
 स्तिञ्च्यन्ते । एवमत्र 'कूपकर्मणा' अस्मिन्नुदरेऽर्धर्चे किञ्चित्साधर्म्येण 'संग्रा-
 ममुपभिर्मीते' मन्त्रदृष्टम् । एवमत्र संग्रामोपमाधिकारौ रादुत्सेचनसंबन्धाच्च
 'अंसत्र' शब्देन 'धनुः कवचं वा' उच्यत इत्युपपद्यते ।

५

१०

ततैः 'आहाव आह्वानात्' इत्येतद्यथावस्थितस्यैव मन्त्रपदस्य निर्वा-
 चनम् । आहूयतेऽस्मिन्नित्याहावः । इदं त्वन्यत् 'आर्वह आह्वनात्'
 इत्यस्यैव विपरिणतस्य । उद्यतेऽस्मिन्नुदकमित्यार्वहः । 'अवतः' कूपः । स
 हि खन्यमानो महान् 'अवातितः' अवाङ् अतितो 'भवति' । गत इत्यर्थः ।
 अंसत्रकोशम् इति कोशशब्दो विग्रहप्रसक्तः । 'कोशः कुष्णातेः' इति ।
 स हि विविधं कुपितो 'भवति' चर्मकोशः शूषिरत्वात् । 'अयमपीतरो'
 द्रव्य 'कोशः' एतस्मादेव कुष्णातेः संचयकोशः । स हि मात्राभिः आचितो
 भवति महत्त्वात् ।

१५

'काकुदम्' (७६) इत्यनङगतम् । 'तालु इत्याचक्षते' इत्यभि-
 धेयवचनम् । 'जिह्वा कोकुवा' इत्युच्यते । 'सौ'
 'काकुदम्' इत्यस्य कोकुवाख्या जिह्वा एतस्मिन्स्तालुनि वर्णाभिव्य-
 व्युत्पत्तिः त्तथर्थं मुहुर्मुहुः 'धीयते' । तदेतत्कोकुवाधानं
 सत् काकुदमित्यभिधीयते । 'जिह्वा कोकुवा'
 कस्मादिति । उच्यते । शब्दानुकरणानिमित्तं जिह्वायाः कोकुवाऽवम् । तथा-

२०

१ ग. च. ज. 'कुरुष्वं' नास्ति. २ ग. ज. 'कूपं नरपाणां। नरा°; च. 'कूपं' । २५
 नृपाणां नरपाणां । नरा° णं. ३ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. एवोच्यन्ते. ४ क.
 ख. घ. झ. ट. ठ. ड. 'संग्रामसंबन्धादुत्से°'. ५ ज. तत्र; ठ. ड. 'ततः' नास्ति.
 ६ घ. ट. 'आहव आ°; झ. आहव आह्वना°. ७ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड.
 'रिणञ्यते । उद्यते°. ८ क. ख. घ. झ. ट. 'त्याहव; च. 'त्याहवः°. ९ ग. ज.
 घ. झ. ट. ठ. ड. सुषि°. १० घ. झ. ट. ठ. ड. संचयः कोशः. ११ क. ख.
 घ. झ. ट. ठ. ड. सा हि को°; च. सा ° को° हि.

३१

- विधं हि सा कुर्वाणा शब्दं तालुनि 'वर्णानुदति' । तस्माद्वा कोकुवानु-
दनात् काकुदं स्यात् । आह । जिह्वैव तावत्कस्माज्जिह्वेत्यभिधीयत इति ॥
उच्यते । सा हि 'जोडुवा' सती जिह्वेत्युच्यते । तथा प्राणिनोऽन्माम-
न्येव जुह्वति अथैवा तथाह्वयन्तीति जोडुवा । अथ 'तालु' कस्मात् । उच्यते ।
५ तैद्धि 'तीर्णतरम्' इतरेभ्योऽङ्गैभ्यो विस्तीर्णत्वेन भवति । 'लततेर्वा स्यात्'
आद्यन्तविपर्ययेण 'यथा तलम्' इति । समानजातीयशब्दोपपदसंज्ञः
दृष्टप्रतीत्यर्थम् । अस्यैव लततेर्लम्बनार्थस्य 'लता' इत्येतच्छब्दरूपमवि-
पर्ययेण भवति ॥ २६ ॥

- १० सुदेवो असि वरुण यस्य ते सप्त सिन्धवः । अनुक्षरन्ति
काकुदं सूर्म्यं सुषिरामिव (ऋ० सं० ८।६९।१२) ॥ सुदे-
वस्त्वं कल्याणदेवः कमनीयदेवो वा भवसि वरुण यस्य ते सप्त
सिन्धवः सिन्धुः स्रवणाद्यस्य ते सप्त स्रोतांसि तानि ते काकुद-
मनुक्षरन्ति सूर्मिं कल्याणोर्मिं स्रोतः सुषिरमनु यथा वीरिटं तैटी-
१५ किरन्तरिक्षमेवमाह पूर्वं वयतेरुत्तरमिरतेर्धयांसीरन्त्यस्मिन् भासि
वा तदेतस्यामृच्युदाहरन्त्यपि निगमो भवति ॥ २७ ॥

- १ ग. च. ज. तालुवर्णां०. २ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. 'अथवा' नास्ति.
३ क. ख. ग. ज. 'व्यतीति वा (ग. ज. 'वा' नास्ति) जोडु०; घ. झ. ट. ठ.
२० ड. 'व्यन्तीति वा जोडु०. ४ क. ख. घ. झ. 'च्यते । तर्तेर्धातोः । तद्धि०; च.
'च्यते । तद्धि० तर्तेर्धातोः; ट. 'च्यते । तर्तेर्धातोः । तद्धि० छ; ठ. ड. 'च्यते ।
तलतेर्धातोः । तद्धि०. ५ घ. झ. ठ. ड. तस्यैव; ट. तस्यैव० अ. ६ क. ख. घ.
'लम्बना०. ७ क. ख. ८ (२६); ग. ९; ठ. 'वति । षड्विंशतिः खण्डः; इतरेष्वङ्गो
नास्ति. ८ क. ख. सुदेवस्त्वं कल्याणदानो यस्य तव देव सप्त सिन्धवः प्राणायानुक्ष-
रन्ति काकुदं सूर्म्यं सुषिरामिवेत्यपि निगमो भवति । सुदेवस्त्वं कल्याणदेवः०; छ.
त. द. सुदेवस्त्वं कल्याणदानो००त्यपि निगमो भवति । प्रवा०; छ. त. द.
'सुदेवस्त्वं कल्याणदेवः ००हरन्त्यपि निगमो भवति' नास्ति. ९ क. ठ. ड.
२८ कल्याणोर्मिः. १० क. ख. ९ (२७); छ. त. २०; द. ९.

सुदेवो असि वैरुणेति । प्रियमेधस आर्षम् । अनुष्टुप् । हे वरुण
 'काकुदम्' शोभनस्त्वमसि देवो यस्य तव एताः सप्त
 सिन्धवः अन्तरिक्षनद्यो वा बहुलाह्वयेवमाद्याः ।
 इत्यस्य प्रयोगः 'अत्र नामासि नितुन्ना नामासि अत्रपत्नी नामासि
 नामासि मेघपत्नी नामासि वर्षयन्ती नामासि पुरस्तादरुन्धा नामासि' ५
 इति सिन्धुशब्देन नद्य उच्यन्ते सप्तैताः । समुद्रा एव वा सप्त
 सिन्धुशब्देनोच्येरन् । काकुदं तालु अनुक्षरन्ति सूर्मि सुभिरां नगरोदकनिः-
 सरणभ्रमिम् इव । सर्वतः समवर्त्तुत्येव्यभिप्रायः । एवमत्र सिन्ध्वनुक्षरणसं-
 बन्धात् 'तौलु' इत्युपपद्यते । दुर्वचनं सर्वस्य मन्त्रस्य कृत्स्नाध्ययने
 प्रयोजनम् । अन्यासु हि ऋक्षु र्थी एतस्मिन् प्रकरणे कृत्स्नी अधीतास्तासु १०
 समाप्तान्तेभ्यः पदेभ्योऽन्यान्यप्यनवगतसंस्काराण्यनेकार्थानि वा सन्तीति
 तदुपप्रदर्शनार्थं कृत्स्नाध्ययनम् । अस्यां पुनस्तदपि नास्तीत्येवं दुर्वच्यत्वम् ।
 अथवा काकुदशब्दस्य प्रयत्नान्वेष्यत्वात्कृत्स्नेयमृगधीता स्यात् ।
 'बीरिटम्' (७७) इत्यनवगतं पक्षेण चानेकार्थम् । भीरस्मिस्तन्यत
 इति भीतननम् अन्तरिक्षम् । निरालम्बनत्वात्सर्व एव बिभेति । तदेवं १५
 'भीतननं' सत् 'बीरिटम्' इत्युच्यते । अथवा भासोऽत्र नक्षत्रादीनां
 तन्यन्ते । तदेतत् भार्तेननं सत् 'बीरिटम्' इत्युच्यते । गणाभिधानप-
 क्षेऽपि यथासंभवं योज्यम् ॥ २७ ॥

१ घ. झ. ट. वरुण०८सुंषरमिव । प्रिय०. २ ग. ज. वा चदुलाह्वयेव; च. २०
 वाचदुलाह्वयेव० अत्र; घ. झ. ट. वा बहुलाह्वे०. ३ क. ख. तितुन्ना; ग. ज.
 नितुन्ना; च. नितुन्ना चा. ४ ग. ज. 'अत्रपत्नी नामासि' नास्ति. ५ घ. ट. ठ.
 ड. वर्षयती; झ. वर्षयती. ६ ग. ज. 'दरंधा'. ७ ग. ज. इति सप्तेन काम उपधी
 रुतेषा समुद्रा; च. 'सीति तात्पर्येण कामं उपधी रतेषां समुद्रा' सिन्धुशब्देन नद्य उच्यन्ते
 भक्षैताः. ८ ग. ज. सूर्मि सुभि०. ९ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. 'रणभूमिमिव; ग. २५
 झ. 'रणभूमिमिव; च. 'रणभूमि' भू. १० क. ख. घ. झ. ट. समश्रुतेत्यं; ग. ज.
 समवर्त्तुत्येव्यभि०; च. समवर्त्तुत्येव्यं श्रुते; ठ. ड. समश्रुते इत्यं. ११ क. ख. घ.
 झ. ट. ठ. ड. 'धातुकाकुदं तालि'; च. 'धातुत्वात्काकुदं ता. १२ क. ख. घ.
 झ. ट. ठ. ड. दुर्वचनत्वं. १३ ग. ज. यान्प्रकरणे. १४ क. ख. घ. झ. ठ.
 ड. 'कृत्स्ना' नास्ति; ट. 'रणेऽधीताः' कृत्स्ना अ. १५ क. ख. घ. झ. ट. ठ.
 ड. 'तद्' नास्ति. १६ ग. च. ज. 'रिट इ०. १७ ग. ज. 'अत्र'
 नास्ति. १८ च. भास्मननं. १९ क. ख. ९ (२७); ग. १०; ठ. योज्यम् । इति
 निरुक्तटीकायां सप्तविंशतिः खण्डः; च. २७ खण्डः २७; इतरेष्वहो नास्ति. २३

- प्र वावृजे सुप्रया बहिरेषामा विस्पतीव बीरिट इयाते । विशा-
 मक्तोरुषसः पूर्वहूतौ वायुः पूषा स्वस्तये नियुत्वान् (ऋ०
 सं० ७ । ३९ । २) ॥ प्रवृज्यते सुमायणं बहिरेषामेयाते सर्वस्य
 पातारौ वा पालयितारौ वा बीरिटमन्तरिक्षं भियो वा भासो वा
 ५ ततिरपि बोपमार्थे स्यात्सर्वपती इव राजानौ बीरिटे गणे मनु-
 ष्याणां रात्र्या विवासे पूर्वस्यामभिहूतौ वायुश्च नियुत्वान् पूषा च
 स्वस्तयनाय नियुत्वान् नियुतोऽस्याश्वा नियुतो निययनाद्वा नियो-
 जनाद्वाच्छाभेराप्तुमिति शाकपूणिः परीं सीमिति व्याख्याता एन-
 १० मेनामस्या अस्येत्येतेन व्याख्यातं सृणिरङ्कुशो भवति सरणा-
 दङ्कुशोऽश्नतेराकुचितो भवतीति वा । नेदीय इत्सृण्यः पक्षमेयादि-
 त्यपि निगमो भवत्यन्तिकतममङ्कुशादायात्पक्षमौषधमागच्छत्वित्-
 त्यागच्छत्विति ॥ २८ ॥

इति पञ्चमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

- १५ प्रवावृजे सुप्रया इति । वसिष्ठस्यार्षम् । त्रिष्टुप् । प्रवावृजे प्रवृज्यते ।
 प्रस्तीर्यत इत्यर्थः । सुप्रयाः सुप्रयाणं सुप्रगमनं
 'बीरिटम्' यत्सुखमभिगच्छन्ति देवताः । प्रस्तीर्णे तस्मिन्
 इत्यस्य अविस्पतीव बीरिट इयाते । एयाते विस्पती
 सर्वस्य जगतः पातारौ वा पालयितारौ वा । धात्व-
 २० न्यत्वमर्थकत्वम् । इवः पादपूरणः । एवेत्येतस्यार्थे वा । ए पुनरवास्थितौ
 एयाते इति । उच्यते । बीरिट । अन्तरिक्ष इत्यर्थः । 'अपि वा' । अयमिव-

- १ क. ख. छ. त. द. व्याख्यातमेनमे०. २ क. ख. १० (२८); छ. त.
 ३१; द. १०. ३ छ. घ. घ. ' इति० पादः ' नास्ति; छ. इति पञ्चमोऽध्यायः;
 त. इति पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः; द. इति नैरुक्तस्य पञ्चमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।
 २५ पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः. ४ ग. ज. °प्रया बहिरेषामिति; घ. झ. ट. °प्रया बहिरेषां०
 स्वस्तये नियुत्वान् । वसि०; ठ. ड. प्रवावृज इति. ५ घ. झ. ट. ठ. ड. 'ष्टुप् ।
 ऊर्ध्वो अग्निरिति वैश्वदैवे सूक्ते वायुपूषदेवताकोऽयम् । प्रवृज्यते०; च. 'ष्टुप् ।
 प्रवावृजे प्रवृ० ऊर्ध्वो अग्नि० देवताकोऽयम्. ६ क. ख. घ. झ. ठ. ड.
 सुप्रयाणं; ट. सुप्रयाणं प्राय, ७ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. प्रास्तीर्णे; च.
 ३० प्रस्तीर्णे' प्रा.

शब्द 'उपमार्थे' एव ' स्यात् ' विश्वती इवेति । ' सर्वपती इव राजानौ
वीरिटे गणे ' अत्रस्थितौ । आह । कस्य पुनरेयाते कस्मिन्काल एयाते कौ
वा एयाते कं वैथं पुरस्कृत्य एयाते इति । उच्यते । एषां मनुष्याणां विशां
तासु तासु क्रियास्वाहूयमानौ अक्तोः रात्र्याः अपगमे सति उपसश्वा-
गमनकाले पूर्वस्याम् एव अभिहूतौ प्रथम एवाह्वानकाले वायुश्च नियु- ५
त्वान् पूषा च स्वस्ययनार्थमेयाते यजमानस्य । अन्तरिक्षेणैव हि देवता
आगच्छन्तीति 'वीरिटमन्तरिक्षम्' इत्युपपद्यते । यस्मिन्नपि पक्षे गणो वीरि-
टशब्देनोच्यते तस्मिन्नपि पक्षे विश्वती राजानौ सर्वदा गणमध्यगतावेवा-
गच्छत इत्युपपद्यत एव ।

आह । 'नियुत्वान्' कस्मादिति । उच्यते । 'नियुतोऽस्याश्वाः' । अथ १०
'नियुतः' कस्मात् । उच्यते । 'नियमनात्' । नीचैर्हि ते यम्यन्ते । 'नियो-
जनाद्वा' । नियुज्यन्ते हि ते रथे । 'नियुतो वायोः' (निघ० १।१५)
इत्येतस्मात्कारणाद्विप्रकृष्टोऽपि नियुत्वच्छब्दो वायुशब्देनैव संयोजितो
भाष्यकारेण । न हि पूष्णो नियुङ्गिः संबन्धोऽस्ति ।

'अच्छ' (७८) इत्येष शब्दः 'अभेः' अर्थे भवति । 'आप्तुम् १५
इति' योऽर्थ उक्तः स्यात्स एवार्थोऽच्छेत्यनेनोक्तो
'अच्छ' 'परि' भवति । एवं 'शाकपूणिः' आचार्यो मन्यते ।
'ईम्' 'सीम्' परि (७९) (निरु० १ । ३) ई (८०)
'एनम्' 'एनाम्' (निरु० १ । ७) सीम् (८१) (निरु०
इत्येतेषाम् १ । ९) इति एते 'व्याख्याताः' षष्ठा- २०
ध्याये निपातोपसर्गप्रकरणे । 'एनम्' (८२)
'एनाम्' (८३) इत्येतत्पदद्वयम् 'अस्याः अस्येत्यनेन' पदद्वयेन 'व्याख्यातं'
नवमेऽध्याये [निरु० ४ । २५] । निगमाश्वात्र मृग्याः ।

१ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. विष्पतीव सर्वः; ग. ज. विश्वती इवेति सर्वपती
इवेति सर्वपती इव वीरि; च. विश्वती इवेति व. २ ग. ज. चार्थ. ३ ग. ज.
नियमात्; च. नियमात् मना. ४ क. ख. घ. झ. ट. ड. 'हिं नियम्य'; च. 'हिं
ते य' नि. ५ ग. ज. नियुज्यन्ति; च. नियुज्यन्ति न्ते. ६ क. ख. घ. झ. ट.
ठ. ड. 'ते' नास्ति. ७ घ. झ. ट. ठ. ड. 'इति' नास्ति. ८ क. ख. घ. झ.
ठ. ठ. ड. षष्ठेऽध्याये. ९ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. 'एतत्' नास्ति.

‘सृणिः’ (८४) इत्यनवगतम् । ‘अङ्कुशो भवति’ इत्यभिधेय-
वचनम् । ‘सरणात्’ इति व्युत्पत्तिः । ‘सरणैः’ इति न्याय्यम् ।
सरति गच्छति ह्यसौ हस्तिशिरसि । ‘अङ्कुशोऽञ्चतेः’ इति पर्यायप्रस-
क्तम् । अञ्चति ह्यसौ गच्छति हस्तिशिरसि । ‘आकुचितो भवतीति वा’ ।
५ स ह्याभिमुरत्येन कुटिलीभूतो भवति ।

‘युनक्त सीरा वि युगा तनुंश्च कृते योनौ वपतेह बीजम् । गिरा च
श्रुष्टिः सभरा असन्नो नेदीय इत्सृण्यः पक्कमेयात्’

‘सृणिः इत्यस्य’ [ऋ०सं० १०।१०।१३ वा०सं० १२।६८] ॥

बुधस्येयमार्षम् । अम्रौ मध्यमदान्तयोजने सीरा-

- १० नुमन्त्रणे विनियुक्ता [मान० श्रौ० २।७।१२ ॥ ३।२।४] ।
युनक्त योजयत हे योजयितारः सीराणि । वितनुत चैतानि युगानि ।
कृते कृष्टेऽस्मिन्योनौ क्षेत्रे बीजं वपत यथा गिरा वाचा यत्प्रार्थ-
यामस्तैस्त्रिप्रमेव असत् भवेत् सभराश्चातिफलभारवत्य एताः स्युरोष-
धयो नोऽस्माकम् । किंच । नेदीय इत्सृण्वः । सृणिरङ्कुशो यावति प्रदे-
१५ शेऽवस्थितमाक्रष्टुं शक्नोति ततोऽपि नेदीयोऽन्नं पक्कम् औषधं प्रचुरत्वादो-
षधीनाम् एयात् आगच्छेदस्मान् प्रति । तथा शीघ्रं बहु वपतेत्यभिप्रायः ।
एवमत्र नेदीय इत्यनेन संबन्धात् ‘सृणिरङ्कुशो भवति’ इत्युपपद्यते । अन्ये
तु भ्रुवते । तथा वपत यथा प्राग्दात्राकर्षणान्मुष्टिः पूर्येतेति दार्त्रिभवास्मि-
न्पक्षेऽङ्कुशाशब्देनोच्यते तदाकृष्टसस्यस्यैः कुशाभावात् । दात्राकर्षणात्पाक्

- २० १ घ. झ. ट. ठ. ड. सरणं. २ ग. ज. सर इति ग°. ३ क. ख. घ. झ. ङ.
ठ. ड. ‘हि’ नास्ति. ४ ग. भवति । ९१ । युन°; घ. झ. ट. ठ. ड. भवतीति
युन°. ५ ग. च. ज. तनुष्वामिति; घ. झ. ट. तनुश्चं० सृण्यः पक्कमेयात्. ६ क. ख.
घ. झ. ट. ठ. ड. °मार्षम् । त्रिष्टुप् । वैश्वदेवी ऋत्विक्स्तुतिर्वा । अम्रौ; च. °मार्षम् ।
अम्रौ त्रिष्टुप्० कस्तुतिर्वा. ७ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. °वपत । तथा वपत यथा°;
च. वपतः यथा° तथा वपत. ८ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. °स्तत् श्रुष्टिः क्षिप्र°. ९
क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. °ङ्कुशो भवति याव°. १० क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड.
नेदीयोऽन्न प°. ११ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. बहु च वप°; च. सी (शी) घं बहु
वप° च. १२ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. °तेत्यर्थः. १३ ट. क्षेत्रं दा. १४ ग.
२१ ज. °कृष्टसस्यकुशाभा°.

अन्तिकृतमं संनिहृष्टतममौषधं पक्वमागच्छेदिति युष्माभिरेवमुक्तं भवत्विति ।

एतद्वयमात्रास्महे पक्वमौषधमागच्छत्विति ।

अध्यायसमाप्त्युपदर्शनार्थाय द्विरभ्यास इति ।

जैम्बुमार्गाभ्रमवासिन आचार्यभगवद्गुर्गस्य कृतौ ऋज्वर्थायां निरुक्तवृत्तौ
दशमोऽध्यायः समाप्तः ।

१

संस्निग्धमसंश्रैन्तीनयस्यैवरोहोमायेन्वित्वापवित्रं पुसैत्वाकिर्मित्तेप्र-
त्तत्तेऽश्रिंनंरएकैयापान्तिमन्युरुर्धयैप्सराजर्तौसिसंइभिर्यत्कदाभैतप-
त्नीर्वन्तःसुगुरैस्तद्वृक्षेन्द्रमाअरुणोमायइन्द्राग्नीमानैःसमस्यहविषो-
ज्जारःपृषक्प्रोयेन्प्रीणीतसुदेवैःप्रवावृजेऽष्टाविंशतिः ।

१०

इति निरुक्ते पूर्वपट्टके पञ्चमोऽध्यायः ।

* छ. त. घ. खण्डशृङ्खला नास्ति.

१ क. ख. घ. झ. °रेवभुके सति एत°; ग. अ. °रेवभुता भ°; च. °रेवभुनं
भवत्विति° तु; ट. °रेवभुके सति एत° सं भवेतु; ठ. ड. °रेव संभवतु। एत° २ भ.
°स्महे । ३१ । पक° ३ घ. झ. ट. इति श्रीमद्भगवद्गुर्गकृत (घ. ट. 'सुर्गवृत्')
वृत्तौ दशमोऽध्यायस्य चतुर्थो पादोऽध्यायश्च समाप्तः; च. दशमोऽध्यायः समाप्तः;
छ. ड. इति जम्बू. ४ ठ. ड. निवर्णुष्वेवाध्यायसहस्रमोऽध्यायः समाप्तः २८
खण्डः.

अथ षष्ठाध्यायस्य

प्रथमः पादः ।

- ॐ३म् । त्वमग्ने द्युभिस्त्वमाशुशुक्षणिस्त्वमद्भ्यस्त्वमश्मनस्परि ।
 त्वं वनेभ्यस्त्वमोषधीभ्यस्त्वं नृणां नृपते जायसे शुचिः [ऋ०
 ५ सं० २ । १ । १] ॥ त्वमग्ने द्युभिरहोभिस्त्वमाशुशुक्षणिराशु इति च शु
 इति च क्षिप्रनामनी भवतः क्षणिरुत्तरः क्षणोतेराशु शुचा क्षणो-
 तीति वा सनोतीति वा शुक् शोचतेः पञ्चम्यर्थे वा प्रथमा तथाहि
 वाक्यसंयोग आ इत्याकार उपसर्गः पुरस्ताच्चिकीर्षितज
 उत्तर आशुशोत्रयिषुरिति शुचिः शोचतेर्ज्वलतिकर्मणोऽयमपी-
 १० तरः शुचिरेतस्मादेव निःषिक्तमस्मात्पापकमिति नैरुक्ताः ।
 इन्द्र आशाभ्यस्परि सर्वाभ्यो अभयं करत् । आशा दिशो
 भवन्त्यासदनादाशा उपदिशो भवन्त्यभ्यशनात्काशिर्द्युष्टिः प्रका-
 शनान्मुष्टिर्मोचनाद्वा मोषणाद्वा मोहनाद्वा । इमे चिदिन्द्र रोदसी
 अपारे यत्संगृभ्णा मघवन्काशिरिचे । इमे चिदिन्द्र रोदसी रोधसी
 १५ द्यावापृथिव्यौ विरोधनाद्रोधः कूलं निरुणद्धि स्रोतः कूलं रुज-
 तेर्विपरीताल्लोष्टोऽविपर्ययेणापारे दूरपारे यत्संगृभ्णासि मघवन्का-
 शिस्ते महान् । अहस्तमिन्द्र सं पिणक्कुणारुम् । अहस्तमिन्द्र कृत्वा
 संपिण्डि परिक्रणनं मेघम् ॥ १ ॥

- २० ' आशुशुक्षणिः ' (निघ० ४ । ३ । १) इत्यनवगतम् । ' आशु
 शुक्सेनिता वा ' स्यात् ' आशु शुक्क्षणिता वा ' ।
 ' आशुशुक्षणिः ' त्वमग्ने द्युभिः । गृत्समदस्येयमार्थम् । प्रातरनुवा-
 इत्यस्य प्रयोगोऽर्थश्च काशिनयोः शर्धते । (आश्व० श्रौ० ४ ।
 १३] । हे भगवन्नग्ने त्वं द्युभिः अहोभिर्निमित्त-

- २५ १ क. ख. द. निष्किं०; त. निष्किं०. २ क. ख. छ. त. द. रुकाः । १।
 इन्द्र०. ३ क. ख. २ (१); छ. त. द. २. ४ क. ख. घ. झ. शुचा संनिता; ट.
 शुचौ सनिता० क्. ५ क. ख. झ. शुचा क्षणिता; घ. शुचा क्षिता; ट. शुचौ
 क्षिता० क्. ६ क. ख. घ. झ. ट. द्युभिस्त्वमाशुशुक्षणिः० जायसे शुचिः । गृत्स०; ठ.
 ड. द्युभिरिति । गृत्स०. ७ क. ख. घ. झ. ट. स्यते । जगत्याग्नेयी । हे०; च.
 ३० स्यते० । हे जगत्याग्नेयी.

भूतेः पौर्णमास्याद्यैरेषां मध्यमानो नृणां जायसे । ' पौर्णमास्याममावस्यायां वादधीत ' इत्युक्तम् (मान० श्रौ० १ । ५ । १ । ८) । किंच । त्वमाशुशुक्षाणिः । ' आशु इति च शु इति च ' एते ' क्षिप्रनामनी भवतः ' । ' शु ' इत्येतदत्र प्रासङ्गिकमन्यत्रोपकारं करिष्यतीति । तद्यथा । ' शुनो वायुः शु एयन्तरिक्षे ' (नि० ९ । ४०) इत्येवमादौ । ' आशुशुक्षाणिः ' इत्येतेषां पञ्चानामक्षराणामाद्यं तावदक्षरद्वयम् ' अशु ' इत्येतक्षिप्रनाम । अधुना ' शु ' इत्येतत्तृतीयमक्षरमतिक्रम्योत्तरमक्षरद्वयं निराह । ' क्षणिः ' इत्येष द्वयक्षरः शब्दः ' क्षणोतेः ' धातोर्हिंसार्थस्य [धा० ८ । ३] ' सनोतेः ' वा संभजनार्थस्य । मध्यमं तु ' शु ' इत्येतदक्षरं शुचेर्दीप्थ्यर्थस्य । अथ कोऽथः सवैरप्येतैरक्षरैरभिधीयत इति । उच्यते । ' आशु शुचा ' दीप्स्या ' क्षणोति ' हिनस्ति ' इति ' आशुशुक्षणिरग्निः । अथवा ' आशु शुचा सनोति ' संभजत ' इति ' अशुशुक्षणिरग्निः । क्षणिः क्षणोतेः तस्यैव विविधा सनोतेश्च विकल्पः । ' शुक् शोचतेः ' इति व्युत्पत्तिः पञ्चानामक्षराणामाशुशुक्षाणिशब्दे तृतीयमक्षरं ' शु ' इति तस्यैतन्निर्वचनम् । एवं तावदयमेको निर्वचनप्रकार आशुशुक्षणिशब्दस्य । अथ ' वा ' एवमन्यथा स्यात् । ' पञ्चम्यर्थे प्रथमा ' इयं विभक्तिः । ' आशुशुक्षणिः ' इति यदुक्तं स्यादेतदुक्तं भवति ' आशुशुक्षाणिः ' इति । आह । किं पुनः कारणं प्रथमैषा सती पञ्चमीत्वेन विपरिणम्यत इति । उच्यते । ' तथाहि वाक्यसंयोगः ' । तेन प्रकारेण पञ्चमीत्वेन विपरिणतस्यांस्य शब्दस्यानेन वाक्येन संयोगोऽर्थसंगतिर्भवति न यथावस्थितस्य । आह । कथं कृत्विति । उच्यते । ' त्वमङ्गथरत्वमश्मनस्परि त्वं वनेभ्यस्त्वमोषधीभ्यः ' इत्येतान्शुत्तराणि बहूनि पदानि पञ्चम्यन्तानि । तस्मादनेनापि पञ्चम्यन्तेनैव भवितव्यमित्युपपद्यते पञ्चमीत्वेन विपरिणाम इति । आशुशुक्षणिरित्यस्याक्षरपञ्चकस्य य एष

१ च. 'कर्म्युत्त' म्यो. २ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. 'क्षणिः' नास्ति; ग. ज. क्षणः. ३ ग. ज. क्षणिरि°; च. °क्षणिरि° णे. ४ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. °रेण पञ्चमीत्वेन विपरिणामे पञ्चमी°; च. °रेणपञ्चमी° पञ्चमीत्वेन विपरिणामे. ५ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. 'अस्य' नास्ति; च. अस्मि. ६ क. ख. °तान्यक्षराणि; घ. ङ. ट. °न्युक्षराणि. ७ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. °रित्येतस्या°.

पुरस्तात् 'अकारः' एष तावत् 'उपसर्गः' । यः पुनरे 'शुशु-
क्षणिः' इत्यनन्तरश्चतुरक्षरः शब्द एष 'चिकीर्षितजः' । चिकीर्षिता-
दर्थाज्जातः । सन्नतादित्यभिप्रायः । अथ पुनः सम्स्तस्य कोऽर्थ इति ।
उच्यते । यः कश्चित् 'आशुशोचिषुः' आदिदीपयिषुर्भवति स आशु-
५ शुक्षणिः । तस्मादाशुशुक्षणेस्त्वं हे भगवन्मन्त्रे जायसे । किमेतावदेव ।
नेत्युच्यते । त्वमद्भ्यो जायसे वैशुतात्मना । त्वमेवाश्मनः परितः सर्वतः
इतरेतराभिघाताज्जायसे । त्वं वनेभ्यो दारुभ्यः । त्वमोषधीभ्यः शरादिभ्यः ।
त्वं नृणां मनुष्याणां हे नृपते मनुष्यपते जायसे अभिव्यज्यसे शुचिः ।
दीप्त इत्यर्थः ।

१० 'शुचिः शोचतेः' ज्वलत्यर्थस्य । 'अयमन्तरः शुचिः' लौकिकः
'एतस्मादेव' इति वैयाकारणा मन्यन्ते । नैरुक्ताः पुनर्नःपूर्वासिञ्चतोरि-
तरः शुचिरित्येवं मन्यन्ते । निष्कृष्य हि तस्मात् 'पापकम्' अशुचित्व-

आशुशुक्षणिरग्नि- मन्यास्मिन् 'सिक्तं' भवतीत्येवम् । अत्राग्निर्वाशु-
१५ र्यजमानादिर्वा शुक्षणिरन्यो वा यः कश्चिदग्निं मथित्वा तेन
किञ्चिदादिदीपयिषुर्भवति स वाशुशुक्षणिरिति ।

'आशाभ्यः' (२) इत्यनन्तरगतमनेकार्थं च । आसदनादित्यवगमैः ।

'इन्द्र आशाभ्यस्परि' सर्वाभ्यो अभयं करत् । जेता शत्रून्वि चर्षणिः ।

'आशाभ्यः' (ऋ० सं० २ । ४१ । १२) ॥ गुत्समदस्ये-
२० इत्यस्य यमार्षम् । अभिप्लवस्य द्वितीयेऽहनि प्रउगे शस्यते
(आ० श्रौ० ७ । ६) । इन्द्र आशाभ्यो

दिग्भ्यो हि यद्भयमुत्पद्यते जर्नानां दिङ्निवासिभ्यो भूतेभ्यः तत् अभयं
करत् । करोत्वित्यर्थः । आह । किंलक्षणः पुनरसाविन्द्र इति । जेता शत्रून्वि
चर्षणिः । अधिद्रष्टा सौर्वभौतिकानां कर्मणाम् । 'आशा दिशो भवन्ति
आसदनात्' । आभिमुल्येन हि ताः सर्वत्र सन्ना इव भवन्ति । 'आशा
२५ उपदिशो भवन्त्यभ्यशानात्' । अभ्यश्रुवते हि ताः परस्परैरेव ।

१ ग. ज. आशुशु°; च. आशुशु°. २ घ. व. ठ. ड. 'चिकीर्षितजः' नास्ति.
३ क. ख. घ. ट. °र्वाच्य आशु°; झ. °र्वा स्म आशु°. ४ क. ख. 'रिति । १ ।
आशा°. ५ ड. °गमः । १ । इन्द्र°. ६ ग. ज. 'स्परि (म. स्परि । २ ।) ।
गुत्स°; घ. झ. ट. °स्परि० वि चर्षणिः । गुत्स°. ७ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड.
°मार्षम् । गायत्री । ऐन्द्रि । अभि°; च. °मार्षम् । अभि° गायत्री ऐन्द्रि. ८ क.
ख. घ. झ. ट. ठ. ड. जगतां नःमादिङ्नि°. ९ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. 'तत्'
३२ नास्ति. १० ग. ज. आज्ञाति. ११ ग. ज. सर्व°.

‘काशिः’ (३) इत्यनवगतम् । ‘काशयितव्यः’ इत्यवगतम् ।
 ‘काशिः’ इत्यस्य ‘मुष्टिः’ इत्यभिधेयवचनम् । ‘प्रैकाशनात्’
 इति निर्वचनम् । ‘मुष्टिः’ इत्येतत्पर्यायप्रसक्तं
 निरुच्यते । ‘मोचनाद्वा’ । मुच्यते ह्यसौ । मोष-
 णाद्वा । तेन हि मुच्यते । ‘मोहनाद्वा’ । तत्र हि मुह्यति परः किमप्येतस्मि- ५
 न्मुष्टाविति । ‘उताभये पुरहूतं श्रवोभिरेको दृह्लमवदो वृत्रहा सन् । इमे
 चिदिन्द्र रोदसी अपारे यत्संगृभ्णा मघवन्काशिरित्ते’ (ऋ० सं० ३ ।
 ३० । ५) ॥ विश्वामित्रस्यार्थम् । त्रिष्टुप् । पृष्ट्याभिप्लवयोर्द्वितीयपञ्चमयो-
 रहोः संपातसूक्तं नाम तत्रेयं शस्यतेऽच्छात्राकेन माध्यन्दिने सवने (आ०
 श्रौ० ७ । ५) । ‘सहदानुमलातृण उदृह रक्षः’ इयेताश्च (ऋ० १०
 सं० ३ । ३० । ८-१०-१७) तत्रैव । अपि भयवति संग्रामे
 अभये इव हे पुरुहूत एकः अपि सन् असहायः श्रवोभिः श्रवणीपैः शब्दैः
 धनैर्वा हविर्भित्तुतः सन् दृढं समर्थम् अवदः वृत्रहा । शत्रुहेत्यर्थः ।
 किमेतावदेव माहाभाग्यम् । नेत्युच्यते । इदं चान्यत् । इमे चित्
 इमे अपि रोदसी द्यावापृथिव्यौ एवमपि अपारे दूरपारे सती यत्संगृभ्णासि १५
 त्वम् अहो काशिस्ते महान् । एवमत्र संग्रहणसंबन्धात्काशिशब्दो मुष्ट्य-
 मिधायक इत्युपपद्यते ।

प्रसक्तानुप्रसक्तमुच्यते । ये एते ‘रोदसी’ एते ‘रोधसी’ । किं कारणम् ।
 ‘विरोधनात्’ । विविधानि हि भूतान्येते रुद्धः ।
 रोदसीशब्द-
 न्युत्पत्तिः ‘कूलम्’ अपि ‘रोधः’ इत्युच्यते । तदपि ह्युदक- ०२
 स्रोतांसि ‘निरुणद्धि’ । ‘कूलं रुजतेः’ धातोः ।
 तत्पुनर्वैपरीत्येन । ‘लोष्टः’ पुनरस्यैव धातोः
 ‘अविपर्ययेण’ ।

‘कुणारम्’ (४) इत्यनवगतम् । मेघोऽभिधेयः । ‘क्षणम्’

१ ठ. ड. ‘प्र’ नास्ति. २ क. ख. किमेतन्मुष्टा°; घ. झ. ट. ठ. ड. ‘अपि’
 नास्ति. ३ ग. ‘हृतं विश्वा°; ज. ‘हृतं विश्वा°; घ. झ. ट. ‘हृतं काशिरित्ते ।
 विश्वा°. ४ क. ख. च. दृढम्°. ५ क. ख. घ. झ. ट. त्रिष्टुप् । ऐन्द्री पृष्ट्या°;
 च. त्रिष्टुप् । पृष्ट्या° ऐन्द्री. ६ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. हविर्भिर्वा वृ°. ७ ग.
 च. महा°. ८ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. ‘इति’ नास्ति. ९ च. श्रोतांसि° सो. १९

- इति शब्दसमाधिः । 'सहदानुं पुरुहूत क्षियन्त-
 'कुणारुम्' इत्यस्य महस्ताभिन्द्र सं पिणक्कुणारुम् । अभि वृत्रं वर्धमानं
 पियोरुमपादभिन्द्र तवसां जघन्थ ' (ऋ०
 सं० ३ । ३० । ८) ॥ ' सह ' इत्युदकनाम (निघ० १ । १२ ।
 ४०) । उदकदातारं मेघं हे पुरुहूत इन्द्र क्षियन्तम् अन्तरिक्षलोके
 निवसन्तं गच्छन्तं वापि अहस्तम् अप्रतीकारसमर्थं कृत्वा तत एनं संपि-
 णक् संपिण्डं चूर्णय कुणारं परिक्रणनम् । शब्दकारिणमित्यर्थः । एवं
 तावदेनं कुरु । अथ पुनर्योऽयमपरो वृत्रः वर्तिता मेघः एनमप्युपरि
 १० वर्धमानं पियारं हिंसनशीलम् अपादं गमनहीनं कृत्वा तत एनं तवसा
 बलेन जघन्थ । जहीत्यर्थः । एवमत्र वधाधिकारान्मेघाधिकाराच्च ' कुणारं
 कणनशीलम् ' इत्युपपद्यते ।
 ' अलातृणः ' (५) इत्यनङ्गतम् । 'अलमातर्दनः' इत्यवगमः ॥ १ ॥

- अलातृणो वल इन्द्र ब्रजो गोः पुरा हन्तोर्भयमानो व्यार ।
 १५ सुगान्पथो अकृणोन्निरजे गाः प्रावन्वाणीः पुरुहूतं धमन्तीः
 (ऋ० सं० ३ । ३० । १०) ॥ अलातृणोऽलमातर्दनो मेघो
 वलो वृणोतेर्ब्रजो ब्रजत्यन्तरिक्षे गोरेतस्या माध्यमिकाया
 वाचः पुरा हननाद्भयमानो व्यार । सुगान्पथो अकृणोन्निरजे गाः ।
 सुगमनान् पथोऽकरोन्निर्गमनाय गवाम् । प्रावन्वाणीः पुरुहूतं
 १० धमन्तीः । आपो वा वहनाद्वाचो वा वदनाद्बहुभिराहूतमुदकं भवति
 धमतिर्गतिकर्मा ॥ २ ॥

- १ ग. °माधिः । ४ । सह° । २ ग. ज. च. °हूत । सह°; घ. झ. ट. °हूत°
 तवसा जघन्थ । सह°; ठ. ड. °हूत युमन्तमह° । ३ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड.
 ' अपि ' नास्ति. ४ क. ख. घ. झ. ठ. ड. ततः पुनः सं°; ट. ततः पुनः सं°
 एनं. ५ घ. ज. ठ. ड. संपिणि. ६ क. ख. घ. ट. संचूर्णय; च. °चूर्णय° सं. ७
 ग. ज. एतम°. ८ क. ख. २ (१); ग २; घ. झ. ट. च. ज. अङ्को नास्ति.
 ९ क. ख. छ. त. द. पथो अक°. १० क. ख. छ. त. द. °करोन्निरजनाय
 ११ गवाम्; ड. ठ. ड. °करोन्निरग°. ११ क. ख. ३ (२); छ. त. द. ३.

अलातृणो वैलः । हे इन्द्र योऽयम् अलमातर्दनः पर्याप्त आतर्दयितु-
 मुदकपूर्णो वैलो मेघः । स ह्यावृणोत्युदकम् ।
 'अलातृणः' ब्रजश्च स एव 'अन्तरिक्षे ब्रजति' इति ।
 इत्यस्य गुणान्तरत्वादजामि । आह । किं तस्येति ।
 उच्यते । एष गौः एतस्या माध्यमिकाया वाचो ५
 भावत्कायाः शब्दमुपश्लुत्य पुरा एव हननात् भवतो वधात् भयमानो विभ्यत्
 असह्योऽयमस्य वध इति मन्यमानो व्यार । विच्छथीभवतीत्यर्थः । स त्वमनेनैव
 प्रकारेणैवं मेघं विदारयन् सुगान् सुगमनान् पथो मार्गान् अकृणोत् करोपि
 वा निर्गमनाय एतासां मेघोदरान्तर्गतानां गवाम् अपाम् । विदीर्णे हि
 तस्मिन्मेघे सुखं तास्तस्मान्मेघोदरान्निर्गच्छन्ति । किञ्च । निर्गताः १०
 सत्यस्ता वाणीः आपः प्रावन् प्रकर्षेणावन् रक्षन्ति धमन्तीः गच्छन्त्यो
 यथानिध्नमभिसरमाणाः पुरुहूतम् उदकम् । यदेतदुदपानं तडागनद्यादि तत्प्रति
 धमन्तीस्तदेव रक्षन्ति । तद्भयुपदस्यैवादि न पतेरंस्ता आपः । एवमापो वागी-
 शब्देनोक्ताः । ता हि 'वहनात्' वाणीरित्युच्यन्ते । 'वाचो वा वदनात्'
 वाणीशब्देनोच्यन्ते । यदा विदीर्णान्मेघान्निर्गतमुदकं पुरुहूतं भवति वर्ष- १५
 भावेनाथ तदा तेषामेव प्राणिनामहो वृष्टमित्येवमाद्या वाणीर्वाचो धमन्ती-
 र्मुख्येभ्यो निर्गच्छमानास्तदेवोदकं प्रावन् । प्रागच्छन्नित्यर्थः । एवमत्र 'पुरा
 हननाद्भयमानो व्यार' इत्यनेन संबन्धात् 'अलातृणो मेघ' इत्युपपद्यते ।
 'बहुभिः' प्राणिभिराहूयते ममेदं ममेदमिति तस्मात्पुरुहूतम् 'उदकं
 भवति' । 'धमतिः' एष 'गतिकर्मा' एव अत्र न स्तुतिकर्मत्व- २०
 भिप्रायः । स्तुतिकर्मस्वपि हि धमतिः पाठितो 'धमति नदति सरति'
 इति (निघ० ३।१४) ।

'निरजे गाः' इत्यत्र केचित् 'पशुगव्य एताः' इति व्याचक्षते ।
 तासां हीन्द्रेण विदारितेषु मेघेषु सुगमनाः पन्थानो निर्गमनाय भवन्ति

१ क. ख. च. ज. बलः; घ. झ. ट. बल इन्द्र० पुरुहूतं धमन्तीः । हे०; ठ. १५
 ड. अलातृण इति । हे०. २ क. ख. ग. च. ज. ठ. बलो. ३ क. ख. घ. झ. ट.
 ड. ड. 'उच्यते' नास्ति. ४ ग. ज. मेघोनरा०; च. मेवात्तरा० द. ५ च. 'तानां
 च गवा' . ६ ग. ज. 'हि' नास्ति. ७ च. सुष० खे. ८ घ. ट. ठ. ड. सत्याः स्ता वा०;
 झ. सत्यः स्ता वा०. ९ क. ख. 'मुदकस्थानं; घ. झ. ट. ठ. ड. 'मुदकपानं.
 १० क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. 'वाणीरित्युच्यन्ते. ११ ग. ज. 'मुख्येभ्यो;
 च. 'मुख्येभ्यो' खे. १२ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. 'एव नात्र स्तुति' . १३

सुयवसत्वाजीरजस्कत्वाच्च । 'प्रावन् वाणी' इत्यत आरभ्य समानमेव पूर्वेण ।
'सल्लूकम्' (६) इत्यनवगतम् । 'संलुब्धम्' इति शब्दसमाधिः
'सररूकम्' इति वा । २ ।

- ५ उद्धृह रक्षः सहमूलमिन्द्र वृश्वा मध्यं प्रत्यग्रं शृणीहि । आ
कीर्ततः सल्लूकं चकर्थ ब्रह्मदिषे तपुषि हेतिमस्य (ऋ० सं०
३ । ३० । १७) ॥ उद्धर रक्षः सहमूलमिन्द्र मूलं मोचनाद्वा
मोषणाद्वा मोहनाद्वा वृश्वा मध्यं प्रतिशृणीह्यग्रमग्रमागतं भवत्या
किंयतो देशात्सल्लूकं संलुब्धं भवति पापकमिति नैरुक्ताः सर-
रूकं वा स्यात्सत्तेरभ्यस्तात्तपुषिस्तपतेर्हेतिर्हन्तेः । त्वं चिदित्था
१० क्तपयं शयानम् । सुखपयसं सुखमस्य पयः । विसुह आपो
भवन्ति विस्रवणात् । वया इव रुरुहुः सप्त विसुह इत्यपि निगमो
भवति वीरुध ओषधयो भवन्ति विरोहणात् । वीरुधः पार-
यिष्णुं इत्यपि निगमो भवति नक्षद्वाभमश्रुवानदाभमभ्यशनेन
१५ दभ्रोतीति । नक्षद्वाभं ततुरिं पर्वतेष्ठामित्यपि निगमो भवत्यस्कृ-
धोरुक्त्वायुः कृध्विति हस्वनाम निकृत्तं भवति । यो अस्कृधोरु-
रजरः स्वर्वानित्यपि निगमो भवति निशृम्भानिश्रध्यहारिणः ॥३॥

- २० उद्धृह रक्षः । उद्धर एतन् रक्षः सहमूलं हे इन्द्र । वृश्वा अस्य छिन्धि
मध्यम् । अग्रं चास्य प्रतिशृणीहि । प्रतिजही-
'सल्लूकम्' त्यर्थः । किंच । आ कीर्ततः आ कस्मात्
इत्यस्य देशात् एतदुद्धर । यस्माद्वितर्कयमाणा अपि नै
शक्नुयुर्वितर्कयितुं कियतोऽपि प्रदेशादेतदुद्ध-

- १ ठ. ड. सल्लुब्धम्. २ क. ख. ३ (३); ग. ३; ठ. ड. 'मिति वा । इति
२५ निरुक्तटीकायां षष्ठाध्याये द्वितीयः खण्डः. ३ क. ख. छ. त. ठ. उद्धृह. ४ त.
द. 'त्या कीयतो' कि. ५ ठ. ड. सल्लुब्धं. ६ क. ख. छ. त. द. 'यिष्णव १
इत्य'. ७ छ. त. द. 'निशृभा निश्रध्यहारिणः' नास्ति. ८ क. ख. ४ (३); छ.
त. द. ४. ९ ग. रक्षः ६ । उद्ध'; घ. झ. ट. रक्षः सहमूलं हेतिमस्य । उद्धं;
ठ. ड. रक्ष इति । उद्धं. १० घ. झ. ट. ठ. ड. 'वतः । आ कि (झ. की)
यत इति पाठांतरं । आ क'; ष. 'वतः व आक' आ किंयत इति पाठांतरं.
३१ ११ ग. ज. 'न' नास्ति.

तमिति । तथा न किञ्चिदध्यस्वाशशिष्यते तथैतदुद्धरेत्पमिप्रायः । तथा
 चैतदुद्धृत्य सल्लूकं संलुब्धं समूहम् अप्रतिपक्षं कुरु । अथवा 'पापकं'
 पापतरम् अस्मत्तः कुरु एतद् ' इति ' नैरुक्तपक्षेण । अथवा सररूकं
 सैरणशीलं नाशनशीलं प्रच्युतं स्वदेशात् पैतकुरु । तत एदुन्मूलं
 क्त्वा स्थानप्रच्युतायास्मै रक्षसे ब्रह्मद्विषे ब्राह्मणद्वेषे तपुषि तापयित्री हेति
 हन्त्रीम् आयुधजातिं मध्याप्रच्छेदेनाय पुनः पुनः अस्य । क्षिपेत्यर्थः ।
 एवमत्र 'सल्लूकम्' इति लुभेमोहनार्थस्य शब्दसारूप्यात्
 'संलुब्धम्' इत्युपपद्यते । 'सर्तः' अप्यत्र सारूप्यमस्तीति 'सररूकं
 वा स्यात्' इत्युक्तं भाष्यकारेण । रक्षोविशेषणं चैतत्तस्य हि संमोहो वा
 नाशनं वाभीष्टमिति ।

५
१०

'कल्पयम्' (७) इत्यनवगतम् । 'कपयम्' इत्यवगमः । 'सुख-
 पयसम्' इति पर्यायेणाभिधेयवचनम् । मधुरोदको यो मेघः सोऽभिधेयः ।
 किं कारणम् । 'सुखं' हि सुखोत्पादनम् 'अस्य पयः' मधुरत्वात् ।
 'त्यं चिदिस्था कल्पयं शयानमसूर्ये तमसि वावृ-
 'कल्पयम्' धानम् । तं चिन्मन्दानो वृषभः सुतस्योभैरिन्द्रो
 इत्यस्य अपगूर्या जघान' (ऋ०सं० ५ । ३२ । ६) ॥
 गातुर्नामात्रेयस्तस्येयमार्षम् । त्यं तं मेघम् इथा
 अमुना प्रकारेण अथवा अमुष्मिन्नन्तरिक्षलोके कल्पयं सुखोदकं शयानम्
 असूर्यं चै तमः कृत्वा वावृधानं वर्धमानं मन्दानः मन्दमानो वृषभो वर्षिता
 इन्द्रः सुतस्य अभिषुतस्य सोमस्य स्वमंशं पीत्वा तत उच्चैः वज्रम् अव-
 गूर्यं जघान । य एवंगुणविशिष्ट इन्द्रः सोऽस्माकमिदं नाम करोतीत्येवमा-

१५
२०

१ ठ. ड. सल्लुब्धं. २ ग. ज. निरुक्त°. ३ घ. झ. ट. ठ. ड. क्षरण°. ४
 क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. वाशन°; ग. ज. 'नाशनशीलं' नास्ति; च. नैशनशीलं
 'नाशन. ५ ग. ज. 'देशादेन कु. ६. ५. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. 'जातिं मूलम-
 ध्यात्'. ७ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. 'गमः । कल्पयमित्यवगमे सुखं'; च.
 'गमः' मे. ८ ग. 'तथात् । ७ । तं°. ९ ग. ज. कल्पयं । गातुं'; घ. झ. ट.
 कल्पयं कल्पयं अपगूर्या जघान । गातुं°. १० क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड.
 'सूर्यं तम- (घ. ट. तप-) श्व कृ°; च. च. ११ ग. ज. घ. झ. ट. ठ. ड.
 'मन्दानः' नास्ति. १२ ग. ज. करोतीत्येव°; च. करोतीत्येव° त्वे.

२९

शीर्योऽप्या । एषमत्र 'इन्द्रो जघान' इत्यनेन संबन्धात् 'कल्पयः सुखपयो मेघः' इत्युपपद्यते तस्यार्भाष्टत्वात् ।

- 'विस्तुहः' (८) इत्यनवगतम् । 'विस्त्रयः' इत्यवगमः । 'आपो भवन्ति' इत्यभिधेयवचनम् । 'विस्त्रवणात्' इति हेतुनिर्देशः । 'वैश्वानरस्य विमितानि चक्षसा सानूनि दिवो अमृतस्य केतुना । तस्येदु विश्वा भुवनधि मूर्धनि वया इव रुरुहुः सप्त विस्तुहः' (ऋ० सं० ६ । ७ । ६) ॥ भरद्वाजस्येयमार्षम् । प्रातरनुवाका-
 श्विनयोः शस्यते (आ० श्रौ० ४ । १३) । वैश्वानरस्य भगवतोऽग्नेः
 १० अमृतस्य अमरणधर्मिणः केतुना कर्मणा चक्षसा चक्षुषा दर्शनेन दिवः अपि यानि सानूनि समुच्छ्रितानि स्थानानि तानि विमितानि । विनिर्भितानि लीर्थः । अग्निप्रकाश्यमानविषयो हि लोकः कर्मणि प्रवर्तते । साधुभ्यः साधुना च पापेभ्यश्च पापेन च सार्वलौकिकेन कर्मणा स्वकर्मफलमोगायेदं सर्वं विनिर्भयत इत्यनयापेक्षयोक्तं वैश्वानरस्य चक्षुषा
 १५ केतुना च दिवोऽपि सानूनि निर्मितानीति । अग्निरेव हि वाच्यधिदेवताभावेनावस्थितः सर्वमिदं हियापयति ततः कर्म प्रतायते । तदुक्तम् 'अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशत्' (ऐतरे० उ० १ । २ । ४) इति । किंच । तस्येदु विश्वा । तस्यैव वैश्वानरस्य पृथिवीभावेनावस्थितस्य । 'इयं च अग्निर्वैश्वानरः' (मैत्रा० सं० १ । ४ । १३ ॥ २ । १ । २) इत्युक्तम् ।
 २० विश्वानि भुवनानि सर्वभूतभावयितृपुदकानि । 'भुवनम्' इति ह्युदकनामसु पठितम् (निघ० १ । १२ । ५०) । मूर्धनि उपरि वया इव शाखा इव रुरुहुः सप्त विस्तुहः । सप्त सर्पणाः विस्तुहो विविधस्त्रवणा भूत्वा ततः शाखा इव रुरुहुः अस्यां पृथिव्यां नद्यादिभावेन । शाखा इव ह्येताः पृथिव्या उपरि यथानिम्नं विस्त्रवमाणा आपो लक्ष्यन्त इत्येतद्

- १५ १ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड तस्य वस्याभी°; च. तस्यभी° स्य वध.
 २ म. °द्वैलः । ८ । वैश्वा°. ३ म. ज. °तानि । भर°; घ. झ. ट. °तानि. सप्त विस्तुहः । भर°. ४ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. °र्तते साधुन्यसाधुनि वा । साधु°;
 च. °र्तते. साधु° साधुन्यसाधुनि वा. ५ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. 'च' नास्ति; च. च. ६ च. कर्मणा स्वकर्मणा स्वकर्मफल°. ७ म. ज. स्वाप°. ८ ग.
 ३० ज. वाग्मि°.

दृष्ट्वप्रवोचन् ' तस्येदु विश्वा भुवनाधि मूर्धनि वया इव रुरुहुः सप्त
 भुवनशब्दस्य 'विस्तुहः' इति । एवमत्र शब्दसारूप्यादर्धोपपत्तेश्च
 भृतानीति सप्तशब्दस्य 'विस्तुह आपो भवन्ति' इत्युपपद्यते । 'भुवन-'
 च समुद्रा इत्यर्थ इति शब्देन भूतान्येवोच्यन्त इति केचिद्वर्णयन्ति ।
 केचित् चतुर्विधश्च भूतप्रामो विस्तुहश्च वया इव रुरुहुः
 पृथिव्या उपरीति । 'सप्त' शब्देनापि समुद्रा-
 नेव केचिद्वर्णयन्ति । ते हि पृथिव्याः शाखा इव लक्ष्यन्ते विस्तवन्ति च ।
 'वीरुधः' (९) इत्यनवगतम् । 'विरोहणाः' इत्यवगमः ।
 'ओषधयो भवन्ति' इत्याभिधेयवचनम् । 'विरोहणात्' इति हेतु-
 निर्देशः । 'ओषधीः प्रति मोदध्वं पुष्पवतीः प्रसूवरीः । अश्वा इव' १०
 सजित्वरीर्वीरुधः पारयिष्वः' (ऋ० सं०
 'वीरुधः' १० । ९७ । ३) ॥ भिषज आधर्वषारयेयमार्षम् ।
 इत्यस्य ओषधिसूक्ते । याश्च पुष्पवत्यो याश्च फलवत्यो
 याश्चाफलस्ताः सर्वा अश्वा इव वडवा इव सजित्वरीः सहजैत्र्यो वीरुधः
 सर्वैरोगान् जिवा अस्माकमयुषः पारयिष्वः पारयित्र्यः सन्तु । एवमत्र १५
 'पुष्पवतीः प्रसूवरीः' इत्येतस्माद्विशेषलिङ्गात् 'वीरुध ओषधयो
 भवन्ति' इत्युपपद्यते ।
 'नक्षदाभम्' (१०) इत्यनवगतम् । 'नक्षणदाभम्' इत्यव-
 गमः । 'अश्रुवानदामम्' इति पर्यायेणाभिधेयवचनम् । अभ्यशनेन
 अभिव्यापनेन यो दन्नाति हिनस्ति स नक्षदाभः । 'तमुं नः पूर्वै' २०
 पितरौ नवग्वाः सप्त विप्रोसो अभि वाजयन्तः ।
 'नक्षदाभम्' नक्षदाभं ततुरिं पर्वतेष्टामद्रौषवाचं मतिभिः
 इत्यस्य शविष्ठम्' (ऋ० सं० ६ । २२ । २) ॥

१ व. झ. ट. ठ. ड. भुवना० सप्त०. २ क. ख. म. ज. घ. झ. ट. ठ. ड.
 विरोहणात्; च. विरोहणात्. ३ ग. 'द्वैशः । १ । ओष०. ४ ग. च. ज. मोदध्वं । २५
 भिष'; घ. झ. ट. मादध्वं० वीरुधः पारयिष्वः । भिष०. ५ क. ख. घ. झ. ट.
 ठ. ड. 'सूक्ते । अनुष्टप् । हे' ओषधीः ओषधयः प्रतिमोदध्वम् । इमं रुग्ं प्रत्यस्पा-
 प्रति वा मुद्रिता इत्या भवन्तु । कीदृश्यो यूयम् । पुष्पवतीः पुष्पवत्यः प्रसूवरीः ।
 प्रकषेण सूयन्ते उपभोगायति प्रसूवरीः । याश्च; च. 'सूक्ते । याश्च' हे ओषधीः
 ००० कीदृश्यो यूयं. ६ क. ख. व. झ. ट. ठ. ड. 'फला याश्चाफुगास्ताः';
 च. 'फलास्ताः' याश्चापुष्पा. ७ ग. 'दाभः । ६ । तमु'. ८ ग. ज. पितरः ।
 भर०; घ. झ. ट. पितरो० मतिभिः शविष्ठं । भर०. ३२

- भरद्वाजस्यार्धम् । ऐन्द्री । संप्रातसूक्ते माध्यन्दिने सर्वेने ब्राह्मणाच्छंसिनः
 शस्त्रे (आश्व० श्रौ० ७ । ५) । ' तमीमहे ' (ऋ० सं० ६ ।
 २२ । ३) इतीयं च तत्रैव । तम् इन्द्रम् अस्माकं ये पूर्वे पितृगणाः
 सप्तसंस्थौ ये पुराणे पठ्यन्ते । अथवा सप्त सृष्टाः पूर्वतरमस्माच्छ्रौकादमुं
 ५ लोकम् । ते नवग्वाः नवगतयः । अभिनवा हि तेषां गतिरर्धमासेऽर्धमासे
 भवति पितृशं प्रत्यागन्तुम् । अथवा नवनीतगतयो नवगतयः । नवनीते
 हि तेषां मनसो गतिर्भवतीदमस्माकं स्यादिति । ' स्वयं विर्लीनं पितृणाम्'
 (मैत्रा० सं० ३ । ६ । २) इत्युक्तम् । विप्रास इति विर्प्राः प्रातःप्रज्ञाः
 पितृलोकेऽवस्थिताः मतिभिरभिवाजयन्तः स्तुवन्त आसते । किंलक्षणं
 १० पुनरिन्द्रं मतिभिरभिवाजयन्त आसत इति । उच्यते । नक्षदाभम् । योऽ-
 भिव्यापनमात्रेणापि दम्नोति किमुत वेधेन । यश्च ततुरः त्वरणशीलः ।
 यश्च पर्वतेष्वा भेषस्थायी । यस्य चाद्रोग्यव्या वाक् । अनतिक्रमणीये-
 र्थः । यश्च शविष्ठो बलिष्ठः । य एवंगुणविशिष्ट इन्द्रस्तं मतिभिरभिवाज-
 यन्त आसते । सोऽस्माकमिदं नाम करोत्वित्येवमाशीर्योऽया । एवमत्र
 १५ शब्दसारूप्यदर्थोपपत्तेश्च योऽभ्यशनेन दम्नोति स नक्षदाभ इत्युच्यते ।
 ' अस्कृधोयुः ' (११) इत्यनवगतम् । ' अकृध्वायुः '
 इत्यवगमः । ' कृध्विति ' एतत् ' ह्रस्वनाम ' । तद्धि ' निरुक्तम् '
 इथ ' भवति ' ह्रस्वत्वात् । तस्याकारेण प्रतिषेधे कृते ' अकृधु ' इति
 भवति । ' तमीमहे इन्द्रमस्य रीयः पुरुवीरस्य नृबतः पुरुक्षोः । यो
 २० अस्कृधोयुरजरः स्वर्वान्तमा भर हरिवो मादयधै '
 ' अस्कृधोयुः ' (ऋ० सं० ६ । २२ । ३) ॥ तं वयमात्मनः
 इत्यस्य पुत्रम् ईमहे याचामहे हरिवः त्वाम् इन्द्रम्
 ईश्वरम् । आह । यः किंलक्षणः पुत्र इति ।

- १ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. 'जस्येयमार्धम्'. २ क. ख. घ. झ. व. ठ. ड.
 ६५ ऐन्द्री । त्रिष्टुप् । सं०; च. ऐन्द्री । ५ सं० त्रिष्टुप्. ३ क. ख. घ. झ. व. ठ. ड.
 ' सवने ' नास्ति. ४ क. ख. घ. झ. व. ठ. ड. शस्त्रे शस्यते । तमी०. ५ ठ.
 ड. तत्रैव शस्यते. ६ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. ' संस्थाका ये. ७ क. ख. घ.
 झ. ट. ते च नव०. ८ ग. ज. विप्रसप्तज्ञाः. ९ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड.
 ' इत्यर्थः ' नास्ति. १० क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. ' एतत् ' नास्ति. ११ ग.
 ' ति । ११ । तमी०. ११ ग. ज. रासः । तं०; घ. झ. व. रायः० हरिवो माद-
 ३१ यधै । तं०.

उच्यते । यः अस्य रायो धनस्य परिपालने भोगे च समर्थः । किंलक्षणस्य पुनर्धनस्येति । पुरुवीरस्य बहुवीरैस्तद्वतः । नृवतश्च दासैस्तद्वतः । पुरुक्षोश्च बहुनिवासस्य । अनेकप्रकारस्येत्यर्थः । न च परिपालनसमर्थ एव यः केवलमरु, कालस्तमीमहे । किं तर्हि । यश्चास्कधेयुः अकृध्वायुः । दीर्घायु-
रित्यर्थः । अजरश्च । यो दृढशरीर इत्यर्थः । स्वर्वांश्च यः सुष्ठु शत्रूणामीर-
यिता । य एवंगुणविशिष्टः पुत्रस्तम् आभर आहर हरिवो मादयध्ये
अस्माकमात्मनश्च मदानाय । तर्पणायेत्यर्थः । एवमत्र 'अस्कधेयुः' इत्यनेन
दीर्घायुरुच्यते तस्याभीष्टत्वाच्छब्दसारूप्याच्च ।

‘ निश्रुम्भाः ’ (१२) इत्यनवगतम् । ‘ निश्रुथ्यैहारिणः ’
इत्यवगमः । निश्रुथया दृढया गत्या हरन्तः ॥ ३ ॥

आजासः पूषणं रथे निश्रुम्भास्ते जनश्रियम् । देवं वहन्तु
विभ्रतः (ऋ० सं० ६ । ५५ । ६) ॥ आवहन्त्वजाः पूषणं
रथं निश्रुथ्यैहारिणस्ते जनश्रियं जातश्रियं वृषदुक्थो महदुक्थो
वक्तव्यमस्मा उक्थमिति वृषदुक्थो वा । वृषदुक्थं हवामह
इत्यपि निगमो भवत्यैदूदरः सोमो मृदूदरो मृदुरुदरेष्विति वा ।
ऋदूदरेण सख्या सचेयेत्यपि निगमो भवत्यैदूपे इत्युपरिष्ठाद्
व्याख्यास्यामः पुलुकामः पुरुकामः । पुलुकामो हि मर्त्ये इत्यपि
निगमो भवत्यैसिन्वती असंवादन्त्यौ । असिन्वती वप्सती
भूर्यत्त इत्यपि निगमो भवति कपनाः कम्पनाः क्रिमयो भवन्ति ।
मोषथा वृक्षं कपनेव बेभस इत्यपि निगमो भवति भाऋजीकः
प्रसिद्धभाः । धूमकेतुः समिधा भाऋजीक इत्यपि निगमो भवति
रुजाना नद्यो भवन्ति रुजन्ति कूलानि । संरुजानाः पिपिष
इन्द्रश्चरुतिरित्यपि निगमो भवति जूषिर्जवतेर्वा द्रवतेर्वा दूनोतेर्वा ।

१ ठ. ड. °प्याञ्च । इति निरुक्टीकायां षष्ठाध्याये तृतीयः खण्डः । निश्रु° ।
२ ठ. निश्रुथ्यैहा° थ्य. ३ क. ख. ४ (३) ; ग °; इतरेष्वङ्गो नास्ति ।
४ क. ख. त. निश्रुथ्यहा° ; छ. निश्रुथ्यहा° ; द. निश्रुथ्यहा° श्रु. ५ क. ख.
छ. द. °वति । ऋदू° ; त. °वत्यैदू° ति । ऋ. ६ क. ख. छ. द. °वति । ऋदू° ।
७ क. ख. छ. द. °वति । अस्ति ° क. ख. छ. त. द. कंमयो.

क्षिप्ता जूर्णिर्न वक्षतीत्यपि निगमो भवति । परिं घंसमोमनां
वां वयो गात् । पर्यगाद्वां घंसमहरवनायाचम् ॥ ४ ॥

इति षष्ठाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

- ५ 'आजासः पूषणम्' । भरद्वाजस्यार्षम् । आवहन्तु अजा अश्वा
निशृम्भा निश्रथ्येहारिणः । य एवंलक्षणा
'निशृम्भाः' अश्वास्ते आवहन्तु पूषणं देवं रथे व्यवस्थितं
इत्यस्य विश्रतः धारयमाणा जनश्रियं जातश्रियम् ।
उद्धृतश्रिःमित्यर्थः । एवमत्र समानविभक्त्यन्तै-
१० त्वात् 'आजासः' इत्यनेन 'निशृम्भा' इत्येतदश्वविशेषणम् । सति
चाश्वविशेषणत्वे 'निश्रथ्येहारिणः' शीघ्रहारिणः । स्तथाभीष्टत्वादा-
गमनस्य ।
'बृबदुकथः' (१३) इत्यनवगतम् । 'महदुकथः' इति
वा 'वक्तव्योक्त्य इति वा' शब्दसमार्थी । 'बृबदुकथं हवामहे' सृप्रकरस्न-
१५ मृतये । साधुं कृण्वन्तमन्से' (ऋ० सं० ८ ।
'बृबदुकथः' ३२ । १०) ॥ कैश्यपस्यार्षम् । प्रथमे पर्याये
इत्यस्य मैत्रावरुणस्य शस्त्रे (आ० श्रौ० ६ । ४)
तृचाशीतिषु च महव्रते (ऐ० आ० ५ । २ ।
३) शस्यते । 'उक्तम्' इति शस्त्रमुच्यते । तद्यस्य बृहत् महत् स बृब-
२० दुकथः । अथवा तद्यस्य वक्तव्यं स बृबदुकथः । तं बृबदुकथम् इन्द्रं हवा-
महे वयमाह्वयामह एतस्मिन् कर्मणि सृप्रकरस्नं सृप्रबाहुं दीर्घबाहुम् ऊतये
अवनाय रक्षणायाम्नः साधु कृण्वन्तं साधुकारिणं नित्यकालमेवास्य

- १ क. ख. छ. त. द. 'स्वनेनाचम्. २ क. ख. ५ (४); छ त. द. ५. ३
ड. थ. ध. 'इति०पादः' नास्ति; छ 'इति षष्ठाध्यायस्य' नास्ति; त. इति
५५ षष्ठाध्याये प्र०; द. इति नैरुक्तस्य षष्ठा०, ४ व. झ. ट. पूषणं रथे० विश्रतः । भर०;
ठ. ड. आजास इति । भर०. ५ ठ. ड. निश्रथ्येहा०. ६ क. ख. घ. झ. ट.
'भक्त्यन्तत्वाद्जा०'; ग. ज. 'विभक्तत्वाद्जा०. ७ ग. च. ज. निश्रथ्य०. ८
क. ख. घ. झ. तस्याभी०; ट. तस्याभी० था. ९ ग. 'माधी । १३ । बृब०.
१० ग. ज. 'महे । कश्य०; घ. झ. ट. 'महे० मवसे । कश्य०. ११ च. ट.
३० कैश्यपस्या० मेधातिथेः. १२ ग. ज. 'पर्याये' नास्ति; च. प्रथमेऽप्येत्रा० पर्याये.

जगतः साधु करिष्यामीत्यभिप्रायम् अवसे तस्यैव तर्पणाय । तमागतं सन्तमेतस्मिन् कर्मणि तर्पयिष्याम इत्येतेनाभिप्रायेणाह्वयामहे । एवमत्र 'हवामहे' इत्यनेन संबन्धात् 'बृबदुक्थो महदुक्थो वक्तव्योक्थो वा' इत्युपपद्यते । य एव हि महदुक्थो भवति वक्तव्योक्थो वा स एव सुतरामाह्वयत इति ।

‘ऋदूदरः’ (१४) इत्यनवगतम् । ‘मृदूदरः’ इत्यवगतम् । ‘सोमः’ अभिधेयः । ‘ऋदूदरेण सख्या सचेय यो मा न रष्येद्धर्षइव पीतः । अयं यः सोमो न्यधाध्यस्मे इत्यस्य तस्मा इन्द्रं प्रतिरभेम्यायुः’ (ऋ० सं० ८ । ४८ । १०) ॥ प्रगाधस्यार्षम् । सोमन्द्रस्य १०
स्यामाकस्य चरोर्योज्येषा सोमवामिप्रायश्चित्तेष्टौ (मैत्रा० सं० २ । २ । १३ ॥ ४ । ११ । २) । ऋदूदरेण मृदूदरेण सोमेन । मृदु हि सोमस्योदरं सुधिरत्वात् । अथवा मृदुरयमुदरे स्यादित्येवमाशास्यते पातुभिर्वमनाशङ्कया । तस्मान्मृदूदरः सोमः । स पुनरेव मृदूदरः सन्मृदूदर इत्युच्यते । तेन मृदूदरेण सख्या समानख्यानेनेव केनचित्पुरुषेण मित्रेण सचेय संसेवेयं । पुनरागीमिषु ऋत्विजेषु सोमो यः मां न रष्येत न हिंस्यात् पीतः सन् यथाहमनेन सोमेनाहिंसितः तेन सचेयं । हे हर्षइव इन्द्र एतदस्तु नः । किंच । अयं यः सोमो न्यधाध्यस्मे निहितोऽऽमास्वासीत् येनेमामाफ्दमापादिताः स्मो वमनद्वारेण तस्मै तदर्थं तेनास्माकमायुषो यद्वखण्डनं कृतं तत्प्रतिपूर्णाय इन्द्रं प्रतिरं प्रतिर्णम् अर्नैवखण्डितं सर्वम् २०

१ घ. ट. ठ. ड. 'वक्तव्योक्थो वा' नास्ति. २ ग. 'धेयः । १४। ऋदू०. ३ ग. ज. सख्या । प्रगा०; घ. झ. ट. सख्या० प्रतिरभेम्यायुः । प्रगा०. ४ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. 'थस्येयमार्षम् । त्रिष्टुप् । सोमी । सोमे' (ठ. ड. सोमं). ५ घ. झ. ट. ठ. ड. सोमवासिनः प्राय०; च. सोमवामिप्राय० नः. ६ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. सचेय संसेवेयं संसे; च. सचेयसंसे संसेवेयं. ७ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. संसेवेयम्; च. संसेवेयं यम्. ८ च. 'रागीमि' गा. ९ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. मा मां; च. सोमोमां मा. १० क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. सचेयं; च. सचेयं यं. ११ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. इन्द्र सोमस्वामिन् एत; च. इन्द्र एतं सोमस्वामिन्. १२ च. 'तीर्णं अवख'.

अ.युः एमि । याचामीत्यर्थः । सोमवमनवैगुण्यादायुपदछेदमाशङ्कमान इन्द्रं दीर्घमायुर्थयाच यजमानाय । एवमस्मिन् 'ऋद्रूरः सोमः' प्रकरणाच्छब्दसारूप्याच्च ।

५ 'ऋद्रूपे' (१५) इत्युपरिष्ठाद् व्याख्यास्यामः । 'ऋद्रूपे चिट्द्रूष्ठा'
(निरु० ६ । ३३) इत्यत्र ।

१० 'पुलुकामः' (१६) इत्यनवगतम् । 'पुरुकामः' इत्यवगमैः । 'इमं
नु सोममन्तितो' ह्यसु पीतमुप ब्रुवे । यत्सीमाग-
'पुलुकामः' श्वक्रमा तसु मृळतु पुलुकामो हि मर्त्यः' (ऋ०
इत्यस्य सं० १ । १७९ । ५) ॥ अगस्त्यलोपामुद्रा-
संवादे^१ । इमम् अहं सोमम् अन्तितः अन्तिकेऽव-
स्थितम् उपगम्य चेतसा ब्रुवे । न च बाहिरान्तिकेऽवस्थितमुपब्रुवे । किं तर्हि ।
पीतं सन्तं ह्यस्त्रेव स्व एव हृदयेऽवस्थितमुपब्रुवे । यत्सीमागश्वक्रमा
यत्सर्वतः सर्वप्रकारमागश्वक्रम पापं कृतवन्तो वयं तदयं सोमः सुमृळतु
सुष्टु सुखविर्धपरिणामं करोतु । किं कारणम् । इतो यस्मात् पुलुकामो हि
१५ बहुकामो हि मर्त्यः । स बहुकामत्वाननुभ्यस्वाभाव्यादवश्यमागः करोति ।
तदयं पीतः सोमः शमयत्वित्यभिप्रायः । एवमत्र पुलुकामशब्देन पुरुकामो
बहुकाम उच्यते मर्त्यशब्दमामानाधिकरण्यात्सारूप्याच्च ।

२० 'असिन्वती' (१७) इत्यनवगतम् । 'असंखादन्यौ' इत्यर्थ-
प्रतीतिः । 'अपश्यमस्य महतो महित्वममर्त्यस्य
' असिन्वती' मर्त्यासु विक्षु । नाना हनू विभृते सं भरेते असि-
इत्यस्य न्वती वप्सती भूर्यत्तः ' [ऋ० सं० १० । ७९
१] ॥ वैश्वानरस्याग्नेः सौचीकस्य वा वाजम्भ-

१ ग. °गमः । १५ । इमं° । २ ग. ज. °न्तितः । अग°; घ. झ. ट.
°न्तितो० कामो हि मर्त्यः । अग° । ३ क. ख. च. मृडतु. ४ क. ख. घ. झ. ट.
ठ. ड. °वादे अन्तेवासी ब्रह्मचारी इमां सोमो ब्रुहीमपश्यत् । इमं°; च. °वादे० ।
इमं° अन्ते०००पश्यत्. ५ ग. ज. घ. झ. सुमृळतु. ६ क. ख. घ. झ. ट. ठ.
ड. °विधिपरि°. ७ ग. °तीतिः । १६ । अप°. ८ ग. ज. °स्थ । वैश्व°; घ. झ.
९८ ट. °मस्य०भूर्यत्तः । वैश्व°. ९ ग. ज. 'वा' नास्ति; च. °कस्य०वाज' वा.

रस्य वा सत्तेरार्षम् । अपश्यमहं भगवतोऽग्नेर्महतो महित्वं माहाभाग्यम्
अमर्त्यस्य अमरणधर्मिणो मर्त्यासु मरणधर्मिणीषु विशु । मनुष्येष्वित्यर्थः ।
आह । किंपुनस्तन्माहाभाग्यमिति । उच्यते । नानाभावेनैते हनू हननसमर्थे
उत्राले अवस्थिते विभृते विविधर्मवधृते सयौ संभरते एव एकत्र हरेते ह्रींषि
दारुणि वा । संभृत्य च असिन्वती असंखादन्यौ असंखादन्याविव अथवा
संचूर्णयन्त्याविव । अनेन प्रकारेण शीघ्रं वृत्सती भक्षयन्त्यौ भूरि अपि दारुजातं
हविर्जातं वा यदत्तो भक्षयतो न च श्राभ्यतः एतदस्य माहाभाग्यमहमपश्य-
मस्मिन्मनुष्यलोके इति । हनुरूपकसंबन्धाद्द्वहीष्वपि उत्रालासु द्विवचनमेव
कृतम् । एवमत्र हनुंसंबन्धान् 'असिन्वती असंखादन्यौ' इत्युपपद्यते ।

'कपनाः' (१८) इत्यनवगतम् । 'कम्पनाः' इति शब्दसमाधिः ।

'कृमयो भवन्ति' इत्यभिधेयवचनम् । 'अभ्राजि

'कपनाः' इत्यस्य शीघ्रं मरुतो यदर्णसं मोषथा वृक्षं कपनेव वेधसः ।

अथ स्मा नो अरमतिं सजोषसश्चक्षुरिव यन्तमनु

नेषथा सुगम्' [ऋ० सं० ५ । ५४ । ६] ॥ श्यावाश्वस्यात्रेयस्येयमार्षम् ।

भ्राजते वो हे मरुतः तत् शर्धः तद्वलं येन बलेन मेघं वृक्षमुदकपूर्णम्

अनुप्रविश्य मोषथ मुष्णीथ यूयम् । निरुदकं कुरुथेत्यभिप्रायः । कथं पुन-

मोषथेति । वृक्षं कपनेव वेधसः । कम्पनाः कृमय इव वेद्धारः । यथा

वृक्षमनुप्रविश्य कृमयोऽन्तर्गतं दारुचूर्णं रसं वा मुष्णन्त्येवं यूयमुदकं

१ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. वा सत्तेरियमार्षम् । त्रिष्टुवाग्रेयी । अप°; ग.
ज. 'श्रा' नास्ति; च. 'रस्य सत्तेरार्ष' । 'अपं' त्रिष्टुप् । आग्नेयी. २ ग. ज. महा°; २०
च. महा° मा. ३ ग. ज. 'धर्मणः'; घ. ट. 'स्यामरधमिणीषु विशु; झ. 'स्यामरधमि-
णधमिणीषु विशु. ४ च. हननसामर्थ्ये. ५ झ. ट. विभृते. ६ क. ख. घ. झ. ट.
ठ. ड. विविधमिव धृ. ७ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. 'एव' नास्ति; च. एव. ८
च. हविषि दारुणि वा. ९ च. 'शीघ्रं' शी. १० घ. झ. ट. ठ. ड. हनुं. ११ क.
ख. घ. झ. ट. ठ. ड. 'कृमयो'; च. 'कृमयो' कि. १२ ग. 'चनम् । १७ अ. भ्रा. १३ २५
ग. ज. शर्धः । श्या°; घ. झ. ट. शर्धो° नेषथा सुगम् । श्या°. १४ क. ख. घ. झ. ट.
ठ. ड. 'मार्षम्' । मारुती । जगती । दाशरात्रिके त्रिवृत्स्तोत्रे प्रथमेहन्याग्निमारुते विनि-
युक्ता । प्रशार्धेत्याग्निमा (व. ट. 'ग्निमा) रुत इति सूत्रणात् (ठ. ड. 'मारुते सूत्रणात्) ।
अभ्राजि भ्राजते°; च. 'मार्षम्' । भ्राजते° मारुती ०० सूत्रणात् । अभ्राजि. १५
क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. कुरुतेत्य°; ग. ज. कुरुष्येत्य°. १६ क. ख. घ. झ.
ट. कृमयो°.

मुष्णीथ । अथवा । हे वेधसो मन्धाविन इति मरुद्विषयमेतत्संबोधनं स्यात् ।
 यस्माद्युयमेवमादिना प्रभावेन युक्ता अथैतस्मात्कारगादस्माकमेव अरम-
 तिम् अलमतिं पर्याप्तमतिं परिस्मात्तविद्यं यजमानं स्वकृतेनैव कर्मणा
 विद्यया वा यन्तम् इतो लोकादमुं लोकं सुगं शोभनगमनैस्थानं यूयमपि
 ५ अनुनेषथ हे सजोषसः सहप्रीताः । गमनानुग्रहेऽस्थ दर्तध्वमित्य-
 भिप्रायः । कैथं पुनरनुनेषथ । चक्षुरिव । यथा गच्छतः पुरुषस्य
 चक्षुर्गमनानुग्रहे वर्तते एवमनुनेषथेन सुगमिति । एवमत्र वृक्षसंबन्धात्
 'कृमयः कम्पनाः' । ते हि वृक्षं मुष्णन्ति मोषयन्ति कम्पयन्ति च यं खादन्ति
 स्वयमेव वा कम्पन्ते चलनस्त्राभान्यात् ।

१० 'भास्त्रजीकः' (१९) इत्यनवगतम् । 'ऋजुभाः' इत्यवगमः ।
 'प्रसिद्धभाः' इति पर्यायशब्देन निर्वचनम् ।
 'भास्त्रजीकः' 'देवो देवन्परिभूः' इति नो ह्ययं
 इत्यस्य प्रथमश्चिकित्वान् । धूमकेतुः समिधा भास्त्र-
 जीको मन्द्रो होता नित्यो वाचा यजीयान् ।

१५ (ऋ० सं० १० । १२ । २) इति ॥ अङ्गस्य हविर्धानस्यार्पणम् ।
 त्रिष्टुप् । देवः त्वं दानादिगुणयुक्तो हे भगवन्नम्रे देवान् परिभूः सर्वतो
 भवसि ऋतेन यज्ञेन सहितः । तदुक्तम् 'अंरां इवाग्ने नेमिर्देवास्त्वं परि-
 भूरसि' (ऋ० सं० ५ । १ । ६) इति । यस्त्वमेवंप्रभावस्तं त्वां ब्रवीमि ।
 वह प्रापय नो ह्ययं देवान् प्रति । प्रथमो यस्मात्त्वं मनुष्यहोतारमपेक्ष्य
 २० तस्मादेतत्कुरु । चिकित्वान् । स्वाधिकारमेतं जानान इत्यभिप्रायः । धूमकेतुः
 धूमप्रज्ञानो धूमध्वजो वा समिधा समिन्धनेन भास्त्रजीकः प्रसिद्धभाः मन्द्रः
 मदनः तर्पयिता देवानां होता आह्वाता नित्यः । इतरं मनुष्यहोतारमनित्य-
 मपेक्ष्याग्निरेव नित्यो होता । वाचा वागधिदेशताभावेनावस्थितः । यजी-

१ ग. ज. 'कमेतामरं'; च. 'कमेतौवरं' बाँ (वा). २ क. ख. व. झ. ट. ठ.
 २५ ड. 'गमनं स्थानं' ३ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. कथं च पुनर्नेषथ; च कथं पुन०
 च. ४ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. क्रिययः. ५ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. 'यन्ति
 च कम्प'. ६ ग. ज. ऋजुभाः; च. ऋजुभाः. ७ ग. 'नम् । १८ । देवो'.
 ८ ग. ज. 'रिभूः । आङ्ग'; घ. झ. ट. 'रिभूः वाचा यजीयान् । आङ्ग'. ९
 ग. ज. अङ्गस्य; च. अङ्गस्य आंग. १० ठ. ड. 'युक्त हे'. ११ ग. च. ज.
 अंरां इवा. १२ ग. च. ज. निमि. १३ घ. झ. ट. ठ. ड. 'इति' नास्ति.
 १४ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. स्वमधि.

यान् यदृतरो मनुष्यहोतारमपेक्ष्य । एवमत्र 'भाक्कजीको प्रसिद्धमोः' ५
इत्युपपद्यते ।

'रुजानः' (२०) इत्येतदेकैपदमनवगतम् । 'रुजैत्यः' इत्य-
वगमः । 'नद्यो भवन्ति' इत्यभिधेयवचनम् ।
'रुजानाः' 'रुजन्ति कूलानि' इति हेतुनिर्देशः । 'अयोद्धेव
इत्यस्य दुर्मदे आ हि जुहे महाधीरं तुविबाधमृजीपम् । १०
नातारीदस्य समृतिं वधानां सं रुजानाः पिपिव
इन्द्रशत्रुः' (ऋ० सं० १ । ३२ । ६) ॥ हिरण्यस्तूपस्यार्षम् । अग्नि-
ष्टोमे निष्केवल्ये शस्यते (आ० श्रौ० ५ । १५) । अयोद्धेव । यथा
कश्चिदयोद्धा दुर्मदो दुर्मतो वाष्पात्रसारः । आह । स यथा किं करोतीति ।
उच्यते । आ हि जुहे । आह्वयतीत्यर्थः । कमाह्वयति । महाधीरं महाविक्रान्तं १५
तुविबाधं बहूनां शत्रूणां बाधितारम् ऋजीपम् । ऋजं विणमित्यर्थः । तदु-
क्तम् 'ऋजीषी वर्जा' (ऋ० सं० ५ । ४० । ४) इति । तमेवंप्रभाव-
मिन्द्रमाह्वय मेघो नातारीत् इतरवहुर्मदो न तर्तुं शक्नोति अस्य इन्द्रस्य
समृतिं समागमं वधानां प्रहारारणाम् । अतरमाणो या एता नद्यः संरुजाना
ऊर्मिभिः कूलानि वहन्त्यो रुजन्ति ताः प्रति विशीर्यमाणः पिपिबे इन्द्र- २०
शत्रुः । इन्द्रस्य शातयितव्य इत्यर्थः । एवमत्र शब्दार्थोपपत्तेः 'नद्यो
रुजानाः' इत्युपपद्यते ।

'जूर्णिः' (२१) इत्यनवगतम् । 'जवनाद्वा द्रवणाद्वा देवनाद्वा'
इति शब्दसमाभयः । शक्तिरभिधेया । 'जवतेः'
'जूर्णिः' गत्यर्थस्य जूर्णिः । 'द्रवतेर्वा' गत्यर्थस्यैव जूर्णिः । २५
इत्यस्य 'दुनोतेर्वा' हिसार्थस्य । 'प्रमां वो अस्मे स्वयंशो-
भिरूती पारिवर्ग इन्द्रो दुर्मतीनां दरीभिरुर्मतीनाम् ।

१ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. 'देके प°; ग. 'देकनवगतं; ज. 'देव पद'. २
ग. रुजन्त इ°; च. रुजन्ति इ° त्य; ज. रुजन्त्य इ०; ठ. ड. रुजइत्य°. ३ ग.
'देषः । १९ । अयो°. ४ ग. ज. 'र्मदः । हिर°; घ. झ. ट. 'र्मदः० इन्द्रशत्रुः ।
हिर°. ५ ग. ज. दूनन द्वा; च. दूनद्वयननाद्वा. ६ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. जव-
तेर्वा ग°. ७ ग. 'र्थस्य । २० । प्रमा°. ८ ग. ज. अस्मे । पर°; घ. झ. ट.
अस्मे स्व० क्षिता जूर्णिर्न वक्षति । पर°. ९ च. वरीमं दु°.

- स्वयं सा रिपयध्वै या न उपेषे अत्रैः । हतेमसन्न वक्षति क्षिता जूर्णिर्न
 वक्षति ' (ऋ० सं० १ । १२९ । ८) ॥ परुच्छेपस्यार्षम् । अति-
 न्छन्दाः । पृष्ठस्य पष्ठेऽहनि निष्केवल्ये शस्यते (आ० श्रौ० ८ । १) ॥
 प्रब्रवीमि हे स्तोतारः प्रब्रूत अस्मै स्वयशोभिः आत्मीयैर्यशोभिः संयुक्ताः
 ५ स्तुनीः । किं कारणम् । यस्मादेषः इन्द्रः स्तुत उती अविता रक्षिता पारि-
 बर्गे संप्राप्ते । यत्र हि प्राणाः परिवृज्यन्ते वियुज्यन्ते तत्रायमस्माकं रक्षिता
 भविष्यति । दुर्मतीनां च पापमतीनामस्मच्छत्रूणां हन्ता भविष्यति । तमे-
 तमेवंगुणविशिष्टमिन्द्रं दरीभन् दारयितृत्तमं दुर्मतीनां पुनः पुनः स्तुत ।
 आह । कथं पुनरसावस्माकं रक्षिता भविष्यतीति । उच्यते । स्वयं सा रिष-
 १० यध्वै रेवणाय भविष्यति । किञ्चिदप्यज्ञात्वास्माकमिन्द्रप्रभावात्स्वयमेव विन-
 क्ष्यतीत्यभिप्रायः । का पुनरसाविति । या न उपेषे अत्रैः । या अस्मान् उपा-
 गच्छति अत्रैः अदनैः रक्षोभिः प्रहिता सा । हतेमसन्न वक्षति । ' ईम् '
 इत्यनर्थकः । हता सती इन्द्रेण न वक्षति अस्मन् प्रति । क्षिता अपि च
 तैः पुनरादरेणापि रक्षोभिः जूर्णिः ज्वसंपन्नाभि सती शक्तिर्न वक्ष्यत्य-
 १५ स्मान् प्रति । न प्राप्स्यतीत्यर्थः । एवमत्र क्षेपणसंबन्धात् 'जूर्णिः शक्तिः'
 इत्युपलक्ष्यते ।

'ओमना' (२२) इत्यनवगतम् । 'अवनाय' इत्यवगमः । 'युवोः

श्रियं पारि योधो वृणीत स्रो दुहिता परितक्म्या-

'ओमना' इत्यस्य याम् । यद्देवयन्तमवधः शचीभिः पारि व्रंसमो-

२०

मना वां वयो गात् इति (ऋ० सं० ७ ।

६९ । ४) ॥ वसिष्ठस्यार्षम् । प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते (आ०

श्रौ० ५ । १५) । हे अश्विनौ युवोः श्रियं युवयोर्याश्रीस्तां परिवृणीत

१ क. ख. घ. झ. ठ. ड. अतिश्कर्यति°; च. °स्यार्षम् । ~ अति° अतिशङ्करी.

२ ग. ज. प्रबोचत. ३ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. भवति. ४ क. ख. घ. झ.

२५ ट. 'च' नास्ति. ५ ग. च. ज. दरीमं. ६ क. ख. च. स्तुतः. ७ क. ख. घ.

झ. ट. ठ. ड. °प्यङ्गत्वा°; च. °प्यङ्गत्वा° कृ. ८ ग. °गमः । २१ । युवोः°

९ ग. ज. योषा । वसि°; घ. झ. ट. योषा० ओमना वां वयो गात् । वसि°. १०

कं. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. °हरयेयमार्षम् । त्रिष्टुप् । आश्विनी । प्रात°; च.

°हरयार्षम् । ~ प्रात° त्रिष्टुप् । आश्विनी. ११ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. परि

३० अवृणीत.

सर्वतः संभजते योषा । अ.ह । कतमेति । उच्यते । सूरौ दुहिता सूर्यस्य
दुहिता । येयमुषःसंज्ञिकेयमवृणीत । परितवम्यायां रात्र्याम् ऊर्ध्वमर्धरात्रात् ।
स ह्यश्विनोः कालः । किंच । यद्देवयन्तमवधः शचीभिः । यस्मात् देव-
यन्तं देवान्यष्टुमिच्छन्तं यजमानम् अवधः शचीभिः स्वैः कर्मभिः तेन
कारणेन वां पर्यगात् परिगच्छति सर्वासु दिक्षु यजमानैर्दायमानं युवां प्रति
वयः अन्नं हविलक्षणं प्रंसं प्रति अहः प्रति । अहनि प्राप्त इत्यर्थः । पूर्वो-
द्धे ह्यश्विनोर्योगकालः । तदुक्तं ' प्रातर्यात्राणां प्रथमा यजन्वम् ' (ऋ०
सं० ५ । ७७ । १) इति । कर्मथं पुरस्कृत्य वयोऽन्नं गच्छति । अवे-
नाय । तर्पणार्थेत्यर्थः । एवमत्राश्विनोर्हविःसंप्रदानसंबन्धात् ' ओमना '
इत्यस्य शब्दस्य ' अवनाय ' इत्येष विपरिणाम उपपद्यते ।

५

१०

केचिदत्र ' अवनेनान्नम् ' इत्येवमधीयते भाष्यम् । तेषां योजना ।
' अवनेनान्नम् ' ' अवनेन ' तर्पणेन भवतीर्निमित्तभूतेन ' पर्य-
इति भाष्यपाठेऽर्थः गादन्नम् ' इति ।

केचित् ' अनेनान्नम् ' इत्येवमधीयते भाष्यम् । तेषाम् ' अनेन '
' अनेनान्नम् ' मन्त्रेण ' अन्नं ' परिगच्छतीति योजना
इति पाठे च स्यादिति ॥ ४ ॥

१५

एकादशस्य प्रथमः पादः ।

उपलप्रक्षिप्युपलेषु प्रक्षिणात्युपलप्रक्षेपिणी वेन्द्र ऋषी-
न्प्रमच्छ दुर्भिक्षे केन जीवतीति तेषामेकः प्र युवाच । शकटः
शाकिनी गावो जालमस्यन्दनं वनम् । उदधिः पर्वतो राजा दुर्भिक्षे
नव वृत्तय इति । सा निगदव्याख्याता ॥ ५ ॥

२०

१ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. दुहिता । कदा तां श्रियमुषःसंज्ञि° । २ क. ख.
घ. झ. ट. ठ. ड. प्रंसं परि प्रति अहनि° । ३ घ. झ. ट. ठ. ड. पूर्वोद्धे° । ४ क.
ख. घ. झ. ट. ठ. ड. ओमना अवना° । ५ क. ख. ५ (४); ग. ५; इतरेष्वङ्को
नास्ति. ६ क. ख. घ. झ. ट. °दशाध्यायस्य प्रथ°; ठ. ड. इति ऋज्वर्थायां
निरुक्तटीकायां षष्ठाध्याये चतुर्थः खण्डः । गुर्जरपाठे निघण्टसह एकादशाध्याये
प्रथमः पादः. ७ छ. त. द. ' इन्द्र°°°निगदव्याख्याता ' नास्ति; ठ. ड. वा
॥ ४ ॥ अत्र महाराष्ट्रवैदिकपाठः । इन्द्र° (ड. पुस्तके '४' नास्ति). ८ क. ख.
द. १; छ. त. ६.

३१

‘उपलप्रक्षिणी’ (२३) इत्यनवगतम् । ‘सक्तुकारिका’ अभि-
धेया । सा हि ‘उपलेषु’ यवान् ‘प्रक्षिणोति’

‘उपलप्रक्षिणी’ हिनस्ति । एवमस्योपलप्रक्षिणीशब्दस्याप्रतीयमा-
इत्यस्य व्युत्पत्तिः नार्थस्य निग्रहेणार्थप्रतीतिरवगमः । अथ ‘वा
उपलेषु प्रक्षेपिणी’ स्यात् । उपलेषु तसेषु भर्ज-
नार्थं यवान् प्रक्षिपति । सा हि गौडेषु प्रसिद्धिः । उपलान् वा यवेभ्यः
प्रक्षिपति । विचिनोतीत्यर्थः । सेयम् ‘उपलप्रक्षेपिणी’ सती ‘उपलप्र-
क्षिणी’ इत्युच्यते ॥ ५ ॥

- १० कारुरहं ततो भिषगुपलप्रक्षिणीं नना । नानाधियो वसूय-
वोऽनु गा इव तस्थिभेन्द्रायेन्द्रो परि स्रव (ऋ० सं०
९ । ११२ । ३) ॥ कारुरहमस्मि कर्ता स्तोमानां ततो
भिषक्त इति संताननाम पितृर्वा पुत्रस्य वोपलप्रक्षिणी सक्तुका-
रिका नना नमतेर्माता वा दुहिता वा नानाधियो नानाकर्माणो
१५ वसूयवो वसुकामा अन्वास्थिता स्मो गाव इव लोकमिन्द्रायेन्द्रो
परिस्रवेत्यध्वेषणा । आसीन ऊर्ध्वामुगसि क्षिणात्युपस्थे प्रकल-
विद्वान्निगमवति कलाश्च वेद प्रकलाश्च । दुर्भित्रासः प्रकलविन्मिमाना
इत्यपि निगमो भवत्यभ्यर्धयज्वाभ्यर्धयन्यजति । सिषक्ति पूषा
अभ्यर्धयज्वेत्यापि निगमो भवतीक्ष ईक्षिषे । ईक्षे हि वस्व
२० उभयस्य राजन्नित्यपि निगमो भवति । क्षोणस्यः क्षयणस्य ।
महः क्षोणस्याश्विना कण्वायेत्यापि निगमो भवति ॥ ६ ॥

‘ कारुरहं ततः ’ । शिशुराङ्गिरसस्तस्यापि । पङ्क्तिः । त्विदुष्कृ-

- १ च. ‘हेणार्थस्यै प्र’ । २ ग. ज. ‘प्रक्षिपीषी’ । ३ क. ख. १ (५) ; ग.
२५ ११; ठ. ड. ‘च्यते । इति निरुक्तीकायां षष्ठाध्याये चतुर्थः खण्डः. ४ ठ. ड.
लोक इन्द्रा’ । ५ क. ख. छ. त. द. क्षिणाति । उप’ । ६ त. ‘वति । अभ्य’.
७ क. ख. २ (६) ; छ. त. ७; द २. ८ घ. झ. ड. ततो भि० येन्द्रो परि स्रव
(झ. स्रव । १२) । शिशु’ ; ठ. ड. ‘रहमिति । शिशु’ । ९ क. ख. घ. झ.
ट. पङ्क्तिः । ऐन्द्री । स्रवु’ ; च. पङ्क्तिः । ‘स्ववु’ ऐन्द्री. १० ग. ज. स्ववुःकु’ ;
३० च. स्ववुःकु’.

ताशङ्कया किल्बपरिस्त्रवति सोमे पार्षकीर्तनादात्मशुद्धिर्भविष्यतीति
 मन्यमान आत्मानमेव निर्दिशन्नाह । अहं ताव-
 प्रयोगश्च त्स्मिन्श्चिदनाकाले परेषां स्तोमकर्ता स्तुतीनां
 प्रयोक्ता यज्ञकर्मणि होतृत्वेनावस्थितो बहिर्वा
 यज्ञात्प्रियवक्ता लौकिकीभिर्वाचोयुक्तिभिर्जाविकापरतया आसम् । ततो मम ५
 पिता पुत्रो वा भिषक् असीद्ब्रह्मा । स हि प्रायश्चित्तरोम उत्पन्ने
 यज्ञस्य भेषजं करोति । यदुक्तं ' भेषजकृतो ह वा एष यज्ञो यत्रैवंविद्ब्रह्मा
 भवति ' (छा० उ० ४ । १७ । ८) । इतरो लौकिको वा भिषक् ।
 ' तत इति संताननाम पितुर्वा पुत्रस्य वा ' । पितुर्हि सकाशात्पुत्रस्तन्यते ।
 एवमपादाने कारके ' ततः ' पिता । पुत्रैस्तन्यते । अयं ' ततः ' कर्मणि १०
 ' ततः इत्यस्य कारके । उपलक्षिणी सवनीयानां पेष्टी । ' दासी
 दाबयौ पिनष्टि ' (आप० श्रौ० १ । २१ । ८)
 इति ह्युक्तम् । इतरेषां लौकिकानां सक्तूनां पेष्टी
 चना मातृ मर्मासीत् । सा हि स्तनसंप्रदानायुपकारार्थमपत्यं प्रति नता
 भवति । ' दुहिता वा ' नना स्यात् । सापि १५
 ' नना ' हिं परिचर्यार्थं पितुः प्रह्वीभवति । यस्मिन्
 इत्यस्य च पक्षे पिता भिषक् तस्मिन् पक्षे ननाशब्देन
 मातोच्यते । यस्मिन् पुनः पक्षे पुत्रो भिषक्
 तस्मिन् पक्षे ननाशब्देन दुहितोच्यते । ते वयमेवमनाकाले कस्मिन्-
 श्विब्बीविकाप्रधानाः सन्तो नानाधियो नानाकर्माणो यथोक्तेन क्रमेण २०
 कारुहमित्येवमादिना वसूयवो वसुकामाः । कथं नाम वसु लभे-
 माहि येन प्राणधारणं स्यादित्यनेनाभिप्रायेण । अनु गा इव तरियम् ।
 अन्वास्थिताः स्मो लोकमिमम् । कथं पुनरन्वास्थिताः स्म इति । गाव
 इव । यथानेकैरुपकारप्रकारैर्लोकमन्वास्थिता गाव एवमन्वास्थिताः स्मो
 वयमपीमं लोकम् । स त्वम् इन्दो विज्ञायैतदनेन स्वदुरितानुकीर्तनेन क्षपि- २५

१ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. पापसंकीर्तं; च. पाप० कीर्तं सं. २ क. ख. घ.
 झ. ट. ठ. ड. 'तया । ततो; च. 'तयासिद्धे'. ३ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड.
 भेषजं; च. भेषजं ज्यं. ४ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. पुत्रः पुनस्तन्यते. ५ घ.
 झ. ट. ठ. ड. तदासीत् । दासी पिनं; ग. ज. पेष्टी । सदासीत् । पिनं; च.
 पेष्टी । च. सदासीत् पिनं तदासीत्. ६ ग. ज. समासीत्. ७ क. ख. घ. झ. ट.
 ठ. ड. 'दित्येतेनाभि'. ८ ग. ज. स्वादुं.

तकल्मषाः स्म इति मन्यमान एतस्माद्दशापवित्रात् इन्द्राय इन्द्रार्थं परिस्रव ।
अस्माभिरेवमधेष्यमाणः कथं वा न परिस्रवविष्वसीत्यभिप्रायः । एवमत्र
' उपलप्रक्षिणी सक्तुकारिका ' शब्दार्थोपपत्तेरित्युपपद्यते ।

५ ' उपसि ' (२६) इत्यनवगतम् । ' उपस्थे ' इत्यवगमैः । ' पत्तो
जंगौर प्रत्यञ्चमत्ति शीर्ष्णा शिरः प्रति दधौ वरूथम् । आसीन
ऊर्ध्वामुपसि क्षिणाति । न्यङ्कुत्तानामन्वेति
' उपसि ' इत्यस्य भूमिम् ' (ऋ० सं० १० । २७ । १३) ॥

वसुक्रत्येन्द्रपुत्रस्वार्थम् । ऐन्द्री । त्रिष्टुप् । महाव्रते
मरुत्वतीये षास्त्रे षास्यते (ऐ० आ० ५ । १ । १) । पत्तः पादतो
१० रश्मिभिरितो लोकाद्यदादित्यो जगार गृह्यत्युदकं । तदिन्द्रो मध्यस्थान
आसीनः आत्मानं प्रत्यञ्चितं प्राप्तं तेन भगवतादित्येन शीर्ष्णा उत्सृष्टम्
अत्ति । स्वीकरोतीत्यर्थः । तदेवमसौ स्वीकृत्य चतुर्षु वार्षिकेषु मासेषु
पृथिवीलोकनिवासिनां जनानां शिरः प्रति दधौ शिरस उपारि दधाति
वरूथं वरतममुदकम् । एवमयमिन्द्रो जगदुपकाराय प्रतिसंवत्सरमेतं

१५ तुलोकाख्यां गाम् आदित्योर्पिसंस्तब्धाम् ऊर्ध्वाम् उपर्ध्वस्थिताम्
अन्तरिक्षलोके आसीन उपसि आत्मन उपस्थे उपस्थाने अन्तरि-
क्षलोके क्षिणाति प्रक्षारयति । यच्च प्रक्षारयति तदिमं लोकं प्रति
पुनरुत्सृजति । तत्तेनोत्सृष्टं न्यक् नीचैर्वर्षभावेनागच्छति । तत
उत्तानां भूमिं यथानिम्नम् अन्वेति । एवमत्र ' उपसि ' इत्यस्य

२० शब्दसारूप्यादर्थोपपत्तेश्च ' उपस्थे ' इत्येवं प्रतीतिः । ' अपि वा शिर
आदित्यो भवति ' इत्युक्तम् (निरु० ४ । १३) । तस्मात् ' शीर्ष्णा '
इत्यत्रोपपद्यते शिरस्त्वमादित्यस्य ।

१ ग. ज. स्थ इति. २ ग. 'गमः । २३ । पत्तो'. ३ ग. ज. जगार । वसु°;
घ. झ. ट. जगार प्रत्यञ्चमत्ति० मन्वेति भूमिम् । वसु'. ४ ग. ज. ' आसीनः '
नास्ति. ५ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. वरतमम्°; ग.ज. वरतरमम्°; च. वरतमम्°
६. ६ क. ख. घ. झ. ठ. ड. इ. °त्योपसृष्टामूर्ध्वी°; ग. ज. °त्योपसंमूर्ध्वामूर्ध्वी°;
च. °त्योपसंस्तब्धाम्° मृष्टा. ७ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. उपस्थे आत्मनः; च.
१८ आत्मन उर्धस्थे. ८ ग. २४ सा; ज. उसा. ९ घ. झ. ट. ठ. ड. इत्येवं.

‘ प्रकलवित् ’ (२५) इत्यनवगतम् । ‘ प्रकलावित् ’ इत्यवगमः ।
 ‘ वणिग्भवति ’ इत्यभिधेयवचनम् । स हि
 ‘ प्रकलवित् ’ ‘ कलौश्च वेदं प्रकलाश्च ’ । कलासंबन्धेनैव
 इत्यस्य प्रकला उच्यन्ते कला एव ह्यपेक्ष्य प्रकला
 भवन्तीति । यथाधिष्ठानमपेक्ष्य प्रत्यधिष्ठान- ५
 मिति^१ । ‘ इन्द्रेणैते तृत्सवो वेविषाणा आपो न सृष्टा अत्रवन्त नीचीः ।
 दुर्मित्रासः प्रकलविन्मिर्माना जहुर्विश्वानि भोजना सुदासे ’ (ऋ० सं०
 ७ । १८ । १५) ॥ वसिष्ठस्यार्षन् । त्रिष्टुर् । महात्रते निष्के-
 चत्ये दक्षिणे पक्षे शस्यते (ऐ० आ० ५ । २ । २) । इन्द्रेण एते १०
 तृत्सवो दारयितव्या मेघा वेविषाणाः पुनः पुनर्व्याप्यमाना आपो न आप
 इव सृष्टाः केनचित् अधवन्त अगच्छन् नीचीः । नीचैरित्यर्थः । उच्चैर्गतय
 एते सन्ति । इन्द्रबलादेर्षीं नीचैर्गतयः संवृत्ता इत्यभिप्रायः । किञ्च ।
 दुर्मित्रासः । सुमित्राण्यपि सन्तो येऽतिसन्धानपरास्ते दुर्मित्राः । के पुनस्त
 इति । प्रकलविदः । वणिज इत्यर्थः । ते यथाभिद्रोहबुद्धया किञ्चिद् द्रव्यमलं
 ददत्येवमंते मेघाः पूर्वमलपोदकदातारो भूत्वाधुनेन्द्रबलोद्यताः सन्तः जहुः १५
 विश्वानि सर्वाण्यशेषाणि भोजनानि उदकानि सुदासे राजनि यजमाने वा
 कल्याणदाने । एवमत्रोदकाल्पदानोपमासंबन्धात् ‘ प्रकलविद्वणिक् ’ इत्यु-
 पपद्यते । अवयवप्रत्ययवया हि कलाः प्रकलाशब्देनोच्यन्ते । तेषु च वणिगेव
 निपुणो भवति गणितकुशलत्वान्न तथान्य इति ।

‘ अभ्यर्धयज्वा ’ (२६) इत्यनवगतम् । ‘ अभ्यर्धयन् ’ अभिवर्ध- १०
 यन् चो ‘ यजति ’ । यजतिरत्र दानार्थः [धा० १ । १०२७] ।

१ ग. ज. प्रलयविद्विं; च. प्रकलवित्. २ ग. ज. केवलशब्द प्र. ३ ग.
 मिति । ४ ग. इन्द्रे. ५ ग. ज. तृत्सवः । वसिं; घ. झ. ट. तृत्सवो भोजना
 मुदासे । वसिं. ५ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. वसिष्ठेन्द्रो । महा; च. त्रिष्टुप् । महा
 ऐन्द्री. ६ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. सन्तः. ७ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड.
 ‘ एषा ’ नास्ति. ८ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. स्ते पुनर्दुर्मित्रः; च. ‘ स्ते पुनर्दुर्मित्रः ’
 पुनः. ९ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. ‘ एषा लोदका ’. १० क. ख. घ. झ. ट. ठ.
 ड. अभ्यर्धयतिरत्र; च. यजतिरत्र अभ्यर्धयति. ११ ग. र्थः । १२ । विन्व. १५

- ‘ अभ्यर्धयज्वा ’ इत्यस्य. ‘ मिम्यक्ष येषु रोदसी नु देवी सिषक्ति पूषा अम्य-
र्धयज्वा । श्रुत्वा हवं मरुतो यद्ध याथ भूमं
रेजन्ते अध्वानि प्रवित्ते ’ (ऋ० सं० ६ ।
१० । ५] ॥ ऋजिश्वा नाम तैस्पर्षम् । वैश्वदेवे सूक्ते । हे मरुतो
येषु युष्मासु रोदसी देवी रुद्रस्य पत्नी मिम्यक्ष पुनः पुनरेकतां गच्छति ।
‘ म्यक्षति मियक्षति ’ इति गतिकर्मसु पठति [निघ० २ । १४] ।
यश्च युष्माकं मध्येऽवस्थितः सिषक्ति सेवते पूषा सूर्यो रश्मिभिः अभ्यर्धयज्वा
अभिवृद्धदानः ते यूयमेवंगुणयुक्ता उच्यध्वे । श्रुत्वा हवम् आह्वानं यद्ध याथ
यदा यूयमायाथ अस्मान् प्रति तैदा भूर्मा बहूनि बलानि ध्वजाग्राणि वा रेजन्ते
१० कम्पन्ते एतस्मिन् अध्वानि अन्तरीक्षे प्रवित्ते विवित्ते । विस्तीर्ण इत्यर्थः ।
एवमत्र ‘ पूषा अभ्यर्धयज्वा ’ । स हि स्वरश्मिपोषं पुष्यन् भूतान्याभिमु-
ख्येन वृध्या योजयन्नभिमतानर्थान् भूतेभ्यो ददाति ।
‘ ईक्षे ’ (२७) इत्यनवगतम् । ‘ ईक्षिषे ’ इत्यवगमः ।
‘ नृवत्त इन्द्रं नृतंमाभिरूती वंसीमहिं वामं श्रोमतेभिः । ईक्षे हि वसं
१५ ‘ ईक्षे ’ इत्यस्य उभयस्य राजन्धा रत्नं महिं स्थूरं बृहन्तम् ’
(ऋ० सं० ६ । १९ । १०) ॥ भरद्वा-
जस्योर्षम् । व्यूढस्य दशरात्रस्याष्टमेऽहनि मरुत्वतीये शस्त्रे शस्यते (आश्व०
श्रौ० ८ । ७) । नृवत्ते । यथा मनुष्याः केचिदुत्पन्नप्रणयाः कंचि-
दीश्वरं मनुष्यं स्तुतिभिः संभजेरन्नेवं वयं त्वां नृतमाभिः मनुष्यतमयो-
२० ग्याभिः ऊती अवन्तीभिस्तर्पयन्तीभिः स्तुतिभिः वंसीमहि संभजेमहि

१ ‘. ज. रोदसी । ऋजि°; घ. झ. ट. रोदसी° अध्वानि प्रवित्ते । ऋजि°.
२ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. नाम भारद्वाजस्योर्षम्; । च. नाम-तस्या° भारद्वाजः.
३ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. सूक्ते । त्रिष्टुप् । ठे; च. सूक्ते° हे° त्रिष्टुप्. ४ क.
ख. घ. झ. ट. ठ. ड. इयन्नानि; च. म्यक्षति° इय; ज. म्यक्षति. ६ क. ख. घ. झ.
द. ड. ड. पठितम्; च. पठति° ठिनं. ७ ग. ज. दाता; च. तैदी° तदा. ८ घ.
झ. ट. ठ. ड. भूम. ९ ग. ज. ‘ विवित्ते००० योजयन्नभिम ’ नास्ति. १० च.
भूतान्ये (न्या) भिममुखेन° ख्ये. ११ ग. °गमः । १७ । नृव° . १२ ग. ज.
इन्द्र। भर°; घ. झ. ट. इन्द्र नृतमाभिः० महि स्थूरं बृहन्तम् । भर° . १३ क. ख.
१५ घ. झ. ट. ठ. ड. °स्योर्षम् । त्रिष्टुप् । व्यूढ°; च. °स्योर्षम् । व्यूढ° त्रिष्टुप्.

वामं पार्थिवं वननीयं श्रोमतोभिः श्रवणीयतमैः शब्दैः । केन पुनरर्थेन वंसीमहि । इतो यस्मात् ईक्षे ईशिषे त्वं वस्वः वसुनो धेनस्य उभयलक्षणस्य दिव्यस्य पार्थिवस्य च वसुनस्तत्र हे राजन् धा रानं देहि धनम् । कीदृशं पुनर्देहि । महि महत् वस्तुभूतं स्थूरं बहु बृहन्तं च बहुकालं यस्यात्तद्देहि । एवमत्र वसुसंबन्धात् 'ईक्षे' इत्येष शब्दः 'ईशिषे' इत्येवमुपपद्यते ।

'क्षोणस्य' (२८) इत्यनवगतम् । 'क्षयणस्य' इत्यवगमैः ।

'युवं श्यावाय कृशतीमदत्तं महः क्षोणस्या-

'क्षोणस्य' श्विना कण्वाय । प्रवाच्यं तद्वृषणा कृतं वा इत्यस्य यन्नार्षदाय श्रवो अध्यधत्तम्' (ऋ० सं० १ः १०

११७ । ८) ॥ कक्षीवत आर्षम् । त्रिष्टुप् । प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते (आश्व० श्रौ० ४ । १९) । युवं युवां हे अश्विनौ श्यावाय राज्ञे कृशतीं ज्वलितरूपां श्रियम् अदत्तम् । युवामेव च महतः क्षोणस्य क्षयणस्य निवन्सस्य दातारौ कण्वाय ऋषये । किञ्च । प्रवाच्यं प्रकर्षेण वचनीयं श्रेतव्यं तद्युवाभ्यां कृतं हे वृषणौ वर्धितारौ यत् नार्षदाय ऋषये बधिरीभूताय श्रवः श्रोत्रम् अध्यधत्तम् अधिकं दत्तवन्तौ स्थः । एवमत्र दानसंबन्धाधिकाराच्छब्दसारूप्याच्च 'क्षोणस्य गृहस्य' इति प्रतीयते ।

'क्षीणस्य' (२८) इत्येवमेके मन्यन्ते । तत्पुनरनुपपन्नम् ।

'क्षयणस्य' इति भाष्यकारो निराह ।

'अस्मे' (२९) इत्येतत्पदं सर्वविभक्त्यन्तं तस्मादनेकार्थम् । एकमेवं होतच्छब्दरूपं सप्तस्वपि विभक्त्यर्थेषु वर्तते । प्रकरणादिवशात्तस्य नियमो भवति । तद्यथा । प्रथमायास्तावत् 'अस्मे ते बन्धुः । वयमित्यर्थः' ॥६॥

१ च. पार्थिवं. २ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. °नीयं धनं श्रो°; च. °नीयं श्रो° धनं. ३ घ. झ. ट. ठ. ड. शब्दः । केन तु पुन°. ४ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. धनस्योभयस्य उभय°. ५ ग. ज. वसुभूतं; च. वस्तुभूतं° स्तु. ६ म. ज. क्षणस्येत्य°. ७ ग. 'गमः । २८ । युवं°. ८ ग. ज. कृशतीं । कक्षी°; घ. झ. ट. कृश° अध्यधत्तं । कक्षी°. ९ च यन्नार्षदाय. १० क. ख. घ. झ. ट. आर्षम् । आश्विनी । त्रिष्टुप् ; च. आर्षं । त्रिष्टुप् आश्विनी. ११ क. ख. २ (६); ग. २९; इतरेष्वहो नास्ति.

- अस्मे ते बन्धुः । वयमित्यर्थः । अस्मे यातं नासत्या
 सजोषाः । अस्मानित्यर्थः । अस्मे समानेभिर्दृष्टेषु पौंस्येभिः ।
 अस्माभिरित्यर्थः । अस्मे प्र यन्धि मघवन्नृजीषिन् । अस्मभ्य-
 मित्यर्थः । अस्मे आराद्धिद् द्वेषः सनुतर्युयोतु । अस्मदित्यर्थः ।
 ५ ऊर्व इव पप्रथे कामो अस्मे । अस्माकमित्यर्थः । अस्मे धंच
 वसवो वसूनि । अस्मास्वित्यर्थः । पाथोऽन्तरिक्षं पथा व्याख्या-
 तम् । श्येनो न दीयन्नन्वेति पाथ इत्यपि निगमो भवत्युदकमपि
 पाथ उच्यते पानात् । आ चष्टं आसां पाथो नदीनामित्यपि
 १० निगमो भवत्यन्नमपि पाथ उच्यते पानादेव । देवानां पाथ उप-
 वक्षि विद्वानित्यपि निगमो भवति सधीमनि प्रसवे । देवस्य वयं
 सवितुः सधीमनीत्यपि निगमो भवति सप्रथाः सर्वतः पृथुः ।
 त्वमग्रे सप्रथा आसीत्यपि निगमो भवति विदधानि वेदनानि ।
 विदधानि प्रचोदयन्नित्यपि निगमो भवति ॥ ७ ॥

- १५ 'तपसस्तनुरसि प्रजापतेर्वर्णः परमेण पशुना क्रीयसे सहस्रपौषं
 पुष्यन्ती । अस्मे ते बन्धुः पुषेयम्' इति । सोम-
 'अस्मे' इत्यत्र कथंणे द्रव्यापाकरणमन्त्रेष्वजाया एषोऽपाकरण-
 प्रथमार्थे प्रयोगः मन्त्रः । सोच्यते । हे अजे । तपसः अग्नेः त्वं
 तनुः शरीरम् असि । 'आग्नेयेषां अजा' इति
 २० ह्युक्तम् । 'स एवा एष्यः प्रोच्यते' इति च । तस्मादुपपद्यतेऽग्नेस्तनुब-
 मजायाः । प्रजापतेर्वर्णः वर्णीया त्वं सहस्रपौषम् अस्माकं पुष्यन्ती
 एतस्मिन् कर्मण्यङ्गभावमुपेहि । एवमजामभिष्टुत्याधुना सोमं ब्रवीति । हे
 सोम अनेन परमेण श्रेष्ठेन पशुना क्रीयसे । किं कारणम् । अस्मे वयं

१ ड. अ. दीयन्नन्वे°. २ क. ख. ३ (५); छ. त. ८; द. ३. ३ क. ख.
 °कथणस्य द्रव्या°; घ. झ. ट. °कथणद्रव्या°; ठ. ड. °कथणद्रव्या°. ४ ग.
 ज. °मन्त्रः । सोच्यतेः च. °करणे(ण) मन्त्रे(ऽ)श्च°. ५ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड.
 अग्नेयेषां; च. आग्नेयेषां° ह्ये. ६ क. ख. घ. ङ. एता; च. एता; ट. एता° वा;
 १८ ठ. ड. एता ह्येभ्यः°

ते तव बन्धवः । विनियोक्तार इत्यभिप्रायः । एवमत्र प्रथमान्तेन 'बन्धु'-
शब्देन सामानाधिकरण्यात् 'अस्मे' इत्यस्य 'वयम्' इत्येवं प्रथमया विप-
रिणाम उपपद्यते ।

'आ श्येनस्य जैवसा नूतनेनास्मे यातं नासत्या सजोषाः । हवे हि
वामश्विना रातहव्यैः शश्वत्तमाया उषसो व्युष्टौ'
तस्यैव द्वितीयार्थे (ऋ० सं० १ । ११८ । ११) ॥ कक्षीवत
आर्षम् । त्रिष्टुप् । प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते
(आश्व० श्रौ० ४ । १५) । आयातम् अस्मे अस्मान् प्रति हे नासत्यौ
अश्विनौ । कथं च पुनरायातम् । श्येनस्य पक्षिणः जवसा जवेन वेगेन
नूतनेन नवतमेन । परिश्रान्तस्य हि श्येनस्यापि मन्दतरो जवो भवति ।
सजोषाः मया सह प्रीयमाणौ परस्परं वा युवाम् । कस्मात्पुनरेवं ब्रवीमि ।
इतो यस्मात् हवं हि वाम् आह्वयाभि युवाम् । न चैवमेवाह्वयाभि ।
किं तर्हि । रातहव्यः दत्तहव्यः । युवामुद्दिश्योत्सृष्टमेतद्भव्यं मया । तौ
युवामेतद्विज्ञाय शश्वत्तमायाः शश्वतिकतमाया अस्या उषसो व्युष्टौ
व्युच्छेदेकाले आह्वयमानावागच्छतम् । एवमत्र 'आयातम्' इत्यनेन संब-
न्धात् 'अस्मे' इत्यस्य 'अस्मान्' इत्येवं द्वितीयया विपरिणाम उपपद्यते ।

'भूरि चकर्थ युज्यंभिरस्मे समानेभिर्वृषभ पैंस्यभिः । मूरीणि हि
कृणवांसा शविष्ठेन्द्र क्रवां मरुतो यद्वशाम्' (ऋ०
तृतीयार्थे सं० १ । १६५ । ७) ॥ इन्द्रमरुत्संवादे
मरुताम षर्म । महत्रैते (ऐ० आ० ५ । १ । १)

१ च. 'ति' नास्ति. २ ग. 'द्यते । ३. 'आ श्ये'. ३ ग. ज. जवसा ।
कक्षी°; घ. झ. ट. जवसा० उषसो व्युष्टौ । कक्षी°. ४ च. रातहुव्यैः° हव्यः.
५ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. त्रिष्टुप् । आश्विनी । प्रात°; च. त्रिष्टुप् । प्रात°
आश्विनी. ६ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. वा वा युवाम्; च. वा युवाम् वां. ७
क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. न वृथैवाह्व°; च. न चैवमेवाह्व° वृथै. ८ क. ख. घ.
झ. ट. ठ. ड. व्युच्छेदनकाले; च. व्युच्छेद° काले° न. ९ ग. 'द्यते । ३१ ।
भूरि°. १० ग. ज. युज्येभिरस्मे । इन्द्र°; घ. झ. ट. युज्येभिः °यद्वशाम् । इन्द्र°. ११
क. ख. घ. झ. ट. °मार्षम् ऐन्द्री । त्रिष्टुप् । महा°; च. °मार्षम् ° । महा°
ऐन्द्री त्रिष्टुप्; ठ. ड. मार्षम् । त्रिष्टुप् । महा°. १२ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड.
°मते च व्यु°.

व्युदस्य दशरात्रस्य च सप्तमेऽहनि मरुत्वतीये शस्त्रे (आश्व० श्रौ० ७।३)
शस्यते । इन्द्र उच्यते । सैत्वं भूरि बहु चकर्थ कृतवानसि कर्म तस्मि-
स्तस्मिन् संग्रामे । तत्पुनः युज्येभिः अस्मे अस्माभिः एव संयुक्तः समानेभिः
समानैः पौंस्येभिः बलैः हे वृषभ वर्षितः । नैकाकौत्यभिप्रायः किंच । वयमपि
भूरीणि बहूनि कर्माणि कृणवाम तस्मिस्तस्मिन् संग्रामे हे शत्रिष्ठ बलिष्ठ
इन्द्र । न च केवलं वाङ्मात्रेणैतद्भूमः । किं तर्हि । क्त्वा एव कर्मणैव एतत्सं-
पादयामो यद्यद् वशाम यद्यत्कामयामह इत्यर्थः । एवमत्र 'युज्येभिः'
इत्यनेन संबन्धात् 'अस्मे' इत्यस्य 'अस्माभिः' इति तृतीयया विपरिणाम
उपपद्यते ।

- १० 'अस्मे प्र यन्धि' मघवन् च जीष्मिन् इन्द्र रायो विश्ववारस्य भूरिः । अस्मे शतं
शरदो जीवसे धा अस्मे वीराञ्छरद्वन्त इन्द्र शिप्रिन्'
चतुर्थ्यर्थे (ऋ० सं० ३।३६।१०) ॥ घोरस्याङ्गिरसस्येयमा
र्षम् । त्रिष्टुप् । जातकर्मणि विनियुक्ता (आश्व०
गृ० १।१५) । अस्मे अस्मभ्यं प्रयन्धि देहि हे मघवन् धनवन् इन्द्र ऋजी-
षिन् रायो धनस्य विश्ववारस्य सर्वा आपदो यद्गने वारयति तस्य भूरिः
१५ बहनो यथाधिपतिस्त्वं तस्य अभिलषितां मात्रां देहि । किंच । अस्मे अस्मभ्यं
शतं शरदः शतं वर्षाणि जीवनाय धाः देहि । अस्मे अस्मभ्यं वीरान्
पुत्रान् शश्वतो दीर्घायुनो देहि हे शिप्रिन् । एवमत्र 'अस्मे प्र यन्धि' इत्यनेन
योज्येभिरास्मे संबन्धात् 'अस्मे' इत्यस्य 'अस्मभ्यम्' इति चतुर्थ्या विपरिणाम
२० उपपद्यते ।

१ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. 'च' नास्ति. २ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड.
'शस्त्रे' नास्ति. ३ घ. ङ. ट. ठ. ड. सन्धे भूरि°. ४ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड.
युज्येभिरेवास्मे. ५ घ. ङ. ट. ठ. ड. 'स्मिन्संग्रामे'. ६ क. ख. घ. ङ. ट. ठ.
ड. यद्वशाम. ग. यद्यद्°. ७ क. ख. घ. ङ. ट. ड. यत्काम°; ट. यत्काम °घ.
८ ग. °यते । ९ अस्मे. १० म. ज. दन्धि । घोर ; घ. ङ. ट. यन्धि मघवन्
इन्द्र शिप्रिन् । घोर°. १० क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. त्रिष्टुप्=द्री; च. त्रिष्टुप् ।
जात° ऐन्द्री. ११ च. देहि° शि° हे. १२ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. एव-
मत्रास्मे. १३ म. याभ्यर्थेन; च. याञ्ज्यार्थेन; ज. याभ्यार्थेन. १४ म. °यते । १५।
१६ तस्य°.

‘ तस्य वयं सुमती यन्नियस्यापि भद्रे सौमनसे स्याम । स सुत्रामा
 स्वर्वा इन्द्रो अस्मे आराच्चिद् द्वेषः सनुतयुयुतु’
 पञ्चम्यर्थे (ऋ० सं० ६ । ४७ । १३) ॥ गर्मस्य भार-
 द्वाजस्यापि षष्ठे मण्डले । ऐन्द्री । त्रिष्टुप् । पुनरपि
 चैयमेष काक्षीवतः सुकीर्तिर्नाम तेन दशमे मण्डले दृष्टा । षष्ठे चाहनि ५
 पृष्ठस्य विश्वजिति चैयं तृतीये सवने ब्राह्मणाच्छेसिनः शस्त्रे विनियुक्ता
 (आश्व० श्रौ० ८ । ४) । तस्य इन्द्रस्य यन्नियस्य यज्ञार्हस्य वयं
 सुमती शोभनेऽध्यर्वसाये स्याम । अपि चंस्य भद्रे भन्दनीये स्तुत्ये सौम-
 नसे शोभनसंकल्पे मनसि नित्यमेव स्याम । स सुत्रामा इन्द्रः स्ववान्
 भववान् अस्मे अस्मत्तः आराच्चित् दूरतरमपनीय द्वेषः द्वेषं पापं ततः १०
 सनुतः स्वन्तर्हितं कृतं यथा तं न पश्येम तथा युयुतु । नाशयत्वित्यर्थः ।
 एवमत्र ‘ द्वेषः ’ इत्यनेन संबन्धात् ‘ अस्मे ’ इत्येतस्य ‘ अस्मत् ’ इत्येवं
 पञ्चम्या विपरिणाम उपपद्यते ।

‘ आ नो भर भगमिन्द्रं सुमन्तं नि ते देष्णस्य धीमहि प्ररेके । ऊर्व
 इव पप्रथे कामो अस्मे तमा पृण वसुपते १५
 षष्ठ्यर्थे वसूनाम्’ (ऋ० सं० ३ । ३० । १९) ॥
 ‘ उर्वृह रक्षः ’ इत्यस्या एवानन्तरा । आभिर नः हे
 इन्द्र भगं भजनीयं धनराशिं सुमन्तं दीप्तिमन्तम् । आहृत्य चास्मभ्यं देहि ।
 तथा प्रभूतं देहि यथा भुक्तशेषस्य प्ररेके अतिरेके सति निदधीमहि ते
 तव स्वभूतस्य देष्णस्य । दानस्येत्यर्थः । कस्मात्पुनरेवं ब्रवीमि प्रभूतं देहीति । २०
 इतो यस्मात् ऊर्व इव यथा वडवामुखेऽवस्थित ऊर्वोऽग्निः अपः पिबन्

१ ग. च. ज. सुमती (इति प्रतःकमेव) २ ग. ज. शंयोर्वाहिरस्त्यार्थं षष्ठे
 मण्डले । पुनरपि°; च. शंयोर्वाहिरस्त्यर्थं (गिंस्य भारद्वाज) स्यापि°षष्ठे° ऐन्द्री त्रिष्टुप्.
 ३ ट. मण्डले. ४ ग. ज. ‘ काक्षीवतः ’ नास्ति; च. ‘ मेव- सुकी° काक्षीवतः.
 ५ च. झ. ट. ठ. ड. ‘ नास्ति. ६ च. ‘ ध्यवाये. ७ ग. च. ज. वास्य. ८ ग. ‘ यते
 । १४ । आ नो°. ९ ग. ज. ‘ मिन्द्र । उर्वृ°; व. झ. ट. ‘ मिन्द्र० वसुन म् ।
 उर्वृ°. १० ज. उर्वृह°. ११ क. ख. द. झ. ट. ठ. ड. आभर आहर नोऽ-
 स्मभ्यं हे°; च. आभर नः हे° आहर नोऽस्मभ्यं. १२ ग. ज. ‘ नि’ नास्ति. १३
 च. यथा वा वड°.

पप्रथे प्रथते एवमयम् अस्मे अस्माकं कामः प्रथते विस्तीर्यते । तम् आभिमुर्येण पृण पूर्य वसूनां हे वसुपते । एवमत्र 'कामः पप्रथे' इत्यनेन संबन्धादात्मविषयत्वादाशिषः 'अस्मे' इत्यस्य 'अस्माकम्' इत्येवं षष्ठ्या विपरिणाम उपपद्यते ।

५ 'अस्मे धत्त वसवो वसूनि' । अत्र 'धत्त' इत्यनेन संबन्धात् सप्तम्यर्थे 'अस्मे' इत्यस्य 'अस्मासु' इत्येवं सप्तम्या विपरिणाम उपपद्यते । सप्तदशेऽध्याये 'सुगावो देवाः सुपथैः' इति शेषो वैक्षपत एव (निरु० १२ । ४२) ।

१० 'पाथः' (३०) इत्यनवगतमनेकार्थं च । 'अन्तरिक्षं तावत्पाथ उच्यते' । तत्पुनरेतत् 'पथा व्याख्यातं'

अन्तरिक्षार्थे पाथः- 'पन्थाः पंथतेर्वा' इत्यत्र (निरु० २ । २८) । शब्दः 'यत्रा चक्रुरमृता गातुमस्मै श्येनो न दीयन्नन्वेति पाथः । प्रतिवां सुर उदिते विधेम नमोभिर्मित्रावरुणोत हव्यैः' (ऋ० सं० ७ । ६३ । ५) ॥ वसिष्ठस्यार्थम् ।

१५ अस्याः प्रथमोऽर्धचः सौर्य इति प्रतिजज्ञे शौनको मित्रावरुणा द्वितीय इति । एवं ह्याह 'ऋचः सौर्यो हि गीयन्त उद्वेतीयर्धपञ्चमाः' इति ।

यत्र यदा चक्रुः कृतवन्तः अमृता देवा गातुं गमनमार्गम् उदयादारभ्य यावदस्तमय इति यदा चायमारब्धः सूर्यः श्येनो न श्येन इव दीयन्नन्वेति दीयमानो गच्छन् पाथः अन्तरिक्षं तेन मार्गेणाथ तदा प्रारभ्य प्रतिविधेम

२० वाम् । प्रतीत्य चेतसा युवाम् उदिते सूर्ये विधेम परिचोरम वयं हे मित्रावरुणौ नमोभिः नमस्कारैः अपि च हव्यैः । एवमत्र 'श्येनो न दीयन्नन्वेति पाथः' इत्यनेन संबन्धात् 'पाथोऽन्तरिक्षम्' इत्युपपद्यते । अपठितमेतदन्तरिक्षनामस्त्वित्यप्रतीतार्थम् । अयवैवमन्यथा स्यात्प्रथमस्यार्ध-

१ च. इत्यस्माकं स्या. २ ग. ज. 'कमित्येवं षष्ठ्या ०० इत्यस्यास्मा' नास्ति.

२५ ३ ग. च. ज. सुपथानीति°. ४ क. ख. ग. ज. घ. झ. ट. ठ. ड. उच्यते; च. उच्यते° वङ्ग. ५ ग. ज. पथते°; च. पथते° त. ६ ग. °त्यत्र । ३५ ।

यत्रा°. ७ ग. ज. °मृता । वसि°; घ. झ. ट. °मृता गातुं° मित्रावरुणोत हव्यैः ।

वसि°. ८ ग. ज. °ह्याह सूर्याय गीयन्ता उद्रे°; च. सौर्यैः ऋचैः गीयन्त उद्रे°

ऋचः सूर्याय (सौर्यो हि) ९ क. ख. ब. झ. ट. ठ. ड. यदा अस्मै सूर्याय

३० चक्रुः; च. यदा चक्रुः° अस्मै सूर्याय.

र्चस्यार्थः सूर्यप्रधानत्वात् । उत्तरार्धर्चो निराकाङ्क्ष एव । यत्र
 अथवा प्रथमा- यस्मिन्नभसः प्रदेशे गातुं कृतवन्तः अमृता
 र्धस्य सूर्यप्रधानत्वा- देवाः सूर्यस्य तेनैव प्रदेशेन श्येन इव दीयन्-
 दन्योऽर्थः न्वेति अनुगच्छति पाथः । न तां मर्यादामी-
 श्वरोऽपि सन्नतिक्रामतीत्यर्थः ।

५

‘ उदकमपि पाथ उच्यते पानात् ’ । ‘ अभि वो देवां धियं दधिध्वं
 प्र वो देवत्रा वाचं कृणुध्वम् ’ (ऋ० सं० । ७ । ३४ । ९) । ‘ आ चष्ट

उदकार्थे

आसां पाथो नदीनां वरुण उग्रः सहस्रचक्षाः ’

(ऋ० सं० ७ । ३४ । १०) ॥ वसि-

ष्ठस्यार्थम् । व्यूहल्लस्य दशरात्रस्य चतुर्थेऽहनि

१०

तृतीयैसवने वैश्वदेवशस्त्रे शस्यते । (आश्व० श्रौ० ८ । ८) । हे
 ऋत्विजः अभिवदामि वः । एतां देवां धियं यूयमेतान् विश्वान् देवान्
 प्रति दधिध्वम् धारयध्वम् । किंच । प्र वो देवत्रा वाचं कृणुध्वम् । प्रब्रवीमि
 चैतत् । देवत्रा देवगामिनीमेतां वाचं स्तुतिर्लक्षणां कृणुध्वम् । किंच ।
 आ चष्ट आसां पाथो नदीनां वरुणः । वरुणोऽपि देव आदित्य आचष्ट
 इव प्रकथयतीव जनानां वर्षमुत्सृजन् आसां रश्मिनदीनां स्वभूतमुदकं
 पाथः । किंलक्षणः पुनर्वरुण आचष्टे । उग्र उद्गूर्णः सहस्रचक्षाः । बहु-
 दर्शन इत्यर्थः । एवमत्र ‘ पाथः ’ शब्देन ‘ उदकम् ’ उच्यते नदी-
 संबन्धात् ।

१५

‘ अन्नमपि पाथ उच्यते पानादेवै ’ । ‘ वनस्पते रशानया निर्यूया
 देवानां पाथ उप वक्षि विद्वान् । स्वदाति देवः कृणवद्दुर्वीष्यवतां
 द्यावापृथिवी हवं मे ’ (ऋ० सं० १० ।

२०

अन्नार्थे

७० । १० ।) ॥ आप्रीसूक्ते सुमित्रस्ये-

यमार्थम् । हे वनस्पते रशानया नियूय निबव्य

देवानाम् एतत्स्वभूतं पाथः अन्नं हविल्लक्षणम् उपवक्षि समीपं वहसि विद्वान्

२५

१ क. ख. घ. झ. ट. सूर्यश्च. २ ग. पानात् । ३ द. अभि. ४ ग. ज. धियं ।
 वसिं; घ. झ. ट. धियं उग्रः सहस्रचक्षाः । वसिं. ५ क. ख. घ. झ. ट. ठ.
 ड. व्यूहल्लस्य. ५ क. ख. घ. झ. ट. तृतीये स. ६ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड.
 एनां; च. एतां देवां नां. ७ ग. देव । ३७ । वन. ८ ग. ज. निर्यूय । आप्री;
 घ. झ. ट. नियूय । देवानां पाथ० द्यावापृ. ९ क. ख. घ. झ. ट. सूक्ते
 वाग्ध्रस्वस्य सुमिं; च. सूक्ते सुमिं वाग्ध्रस्वस्य.

३१

जानानः । कस्मात्पुनरेवं ब्रवीमि । इतो यस्मात् स्वदाति स्वादयति स
स देवः त्वयोढान्येतानि हवींषि यानि कृगवत् अकरोत् एष यजमानः ।
वनस्पतिमेव नुक्त्वा पुनर्द्यावापृथिव्यावाह । हे द्यावापृथिव्यौ युवामपि
अवताम् अवगच्छताम् एनं हवम् आह्वानं मम । एवमत्र हवनसंबन्धादन्नं
पाथ इत्युपपद्यते ।

५

‘सवीमनि’ (३१) इत्यनवगतम् । ‘प्रसवे’ इत्यवगमः । ‘देवस्य
वयं सवितुः सवीमनि श्रेष्ठे स्याम वसुनश्च दावने ।

‘सवीमनि’ यो विश्वस्य द्विपदो यश्चतुष्पदो निवेशने प्रसवे
इत्यस्य चासि भूमनः’ (ऋ० सं० ६ । ७१ । २) ॥

१०

भरद्वाजस्यार्षम् । जगती । गवामयने चतुर्विंशं
नाम द्वितीयमहः । तत्रेयं तृतीयसवने वैश्वदेवं शस्यते (आश्व० श्रौ० ७ ।

४) । देवस्य सवितुः सर्वार्थप्रसवितुः । तस्य वयं सवीमनि श्रेष्ठे प्रसवे
सर्वार्थाभ्यनुज्ञाने नित्यकालं वयमेव स्याम । वसुनश्च धनस्य च दावने
दाने श्रेष्ठे प्रवृत्ते वयमेव लब्धारः स्याम । हे सवितः यस्त्वं विश्वस्य सर्व-

१५

स्यास्य द्विपदो मनुष्यादेः यश्चतुष्पदो गवादेः भूमनो भूमनो निवेशने च
स्थितौ प्रसवे च सृष्टौ प्रभुः तस्य तत्रैवंगुणविशिष्टस्य प्रसवे च दाने च
वयमेवाङ्गभूताः स्यामेति । एवमत्र ‘सवितुः’ इत्यनेन संबन्धात् ‘सवीमनि’
इत्यस्य ‘प्रसवे’ इत्येवं विपरिणाम उपपद्यते ।

‘सप्रथाः’ (३२) इत्यनवगतम् । ‘सर्वतः पृथुः’ इत्यवगमः ।

२०

‘त्वमग्ने सप्रथा असि जुष्टो होता वरेण्यः ।

सप्रथाः इत्यस्य त्वया यज्ञं वि तन्वते’ (ऋ० सं० ५ । १३ ।

४) ॥ सुतम्भरस्येयमार्षम् । प्रातरनुवाकाश्चिनयोः

शस्यते (आश्व० श्रौ० ४ । १३) । हे अग्ने त्वमेव सप्रथाः सर्वतः

- १ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. वां युवा°; च. पृथिव्यौ ~ युवा° वां. २ घ. ट.
२५ ठ. ड. वहनसं°. ३ ग. °गमः । ३८ । देव°; घ. ट. °गमः । ३७ । देव°. ४
ग. ज. सवितुः । भर°; घ. झ. ट. सवितुः सवीमानि० प्रसवे चासि भूमनः । भर°.
५ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. °द्वैशस्रे शस्यते. ६ च. प्रसवि°. ७ च. °शने-
विस्थितौ° च. ८ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. प्रभुसि तस्य; च. प्रभुः तस्य°
भुरसि. ९ ग. गमः । ३९ । त्वम°. १० ग. ज सप्रथाः । सुत°; घ. झ ट.
सप्रथा० वितन्वते । सुत°. ११ क. ख. घ. झ. ट. °मार्षम् । गायत्र्याग्नेयी ।
११ प्रात°; च. °मार्षम् ~ प्रात° गायत्री आग्नेयी.

पृथुः विस्तीर्णो जुष्टश्च आसेवितो यजमानैः होता आह्वाता देवानां भवसि । वरेण्यो वरणीयः सर्वथापि । किं बहुना । त्वयैव हेतुभूतेनैते यजमाना एतं यज्ञं वितन्वते विविधं तन्वते विस्तारयन्ति । एवमत्र शब्दसारूप्यादर्थोपपत्तेश्च 'संप्रथाः सर्वतः पृथुः' इत्युपपद्यते ।

'विदथानि' (३३) इत्यनवगतम् । 'वेदनानि' इत्यशगमैः । ५
'होता देवो अर्त्यः पुरस्तादेति मायया । विद-
'विदथानि' थानि प्रचोदयन्' (ऋ० सं० ३ । २७ । ७) ॥
इत्यस्य विश्वामित्रस्यार्षम् । प्रातरनुवाकाश्चित्रनथोः शस्यते
(आश्व० श्रौ० ४ । १३) । अग्नीषोमप्रण-
यने त्रिनियुक्ता (आश्व० श्रौ० ४ । १०) । होता आह्वाता देवः अग्निः १०
अमर्त्यः अमरणधर्मा पुरस्तात् अस्य यज्ञकर्मणः सोमस्य वा प्रणीयमानस्य
एति गच्छति मायया स्वया प्रज्ञया एषामृत्विजां विदथानि विज्ञानानि प्रक-
र्षेण चोदयन् । अनुगृह्णन्नित्यर्थः । एवमत्र शब्दसारूप्यादर्थोपपत्तेश्च
'विदथानि वेदनानि' इत्युपपद्यते ।

'श्रायन्तः' (३४) इत्यनवगतम् । 'समाश्रिताः' इत्येवमर्थप्रतीतिः ॥७॥ १५

श्रायन्त इव सूर्यं विश्वेदिन्द्रस्य भक्षत । वसूनि जाते जन-
मान ओजसा प्रति भागं न दीधिम (ऋ० सं० ८ । ९९ । ३) ॥
समाश्रिताः सूर्यमुपतिष्ठन्तेऽपि वोपमार्थं स्यात्सूर्यमिवेन्द्रमुपतिष्ठन्त
इति सर्वाणीन्द्रस्य धनानि विभक्ष्यमाणाः स यथा धनानि २०
विभजति जाते च जनिष्यमाणे च तं वयं भागमनुध्यायामौजसा
बलेनौज ओजतेर्वोब्जतेर्वाशीराश्रयणाद्वाश्रपणाद्वाथेयमितराशीरा-
शास्तेः । इन्द्राय गाव आशिरभित्यपि निगमो भवति । सा मे
सत्याशीर्देवेष्विति च (तै० सं० ३ । २ । ७) । यदा ते मर्तो

१ ग. ज. इत्येतदुपप०. २ क. ख. ग. विदथानि. ३ ग. °गमः । ४० । २५.
होता. ४ ग. ज. °मर्त्यः । विश्वा°; व. झ. ट. °मर्त्यः० प्रचोदयन् । विश्वा°.
५ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. स्यार्षम् । गायत्री । आग्नेयी । प्रातः; च. °स्या-
र्षम्. ५ प्रातः गायत्री आग्नेयी. ६ क. ख. °यते । ३ (७) । भाय°; ग. ष्ट; ठ.
°प्रतीतिः । इति निरुक्त्याख्यायां षष्ठाध्याये सप्तमः खण्डः ७ ङ.वर्जमितरेष्वङ्गो
नास्ति. ८ क. ख. च । ४ । यदा°; छ. त. च । ९ । यदा°; द. च । ४ ।
यदा°.

अनु भोगमान्ळादिद्विसिष्ठ ओषधीरजीगः । यदा ते मर्तो भोग-
मन्वापदथ ग्रसितृतम ओषधीरगारीर्जिगर्तिर्गिरतिकर्मा वा गृणा-
तिकर्मा वा गृहातिकर्मा वा । मूरा अमूर न वयं चिकित्वो महि-
त्वमग्नेःत्वमङ्ग वित्से । मूर्ढा वयं स्मोऽमूर्द्धस्त्वमसि न वयं विद्यो
महत्त्वमग्ने त्वं तु वेत्थ शशमानः शंसमानः । यो वां यज्ञैः शश-
मानो ह दाशतीत्यापि निगमो भवति । देवो देवाच्या कृपा । देवो
देवान् प्रत्यक्तया कृपा कृप् कृपतेर्वा कल्पतेर्वा ॥ ८ ॥

- ‘श्रायन्त इव सूर्यम्’ । बृहती । नृमेधस्याङ्गिरसस्येयमार्षम् । ‘अनर्श-
रातिम्’ (ऋ० सं० ८ । ९९ । ४) इती-
१० ‘श्रायन्तः इत्यस्य’ यमनन्तरैतस्याः । महाव्रते बृहतीसहस्रे विनियोगः
(ऐ० आ० ५ । २ । ४ ।) । श्रायन्त इव
सूर्यम् । इवोऽनर्थक एतस्मिन् प्रथमेऽर्थे । समाश्रिताः समन्तादाश्रिताः
सूर्यम् उपतिष्ठन्ते रश्मयः । किमिति । विश्वेदिन्द्रस्य भक्षत । ‘इत्’
१५ इत्यनर्थक एव । विश्वानि सर्वाणि इन्द्रस्य धनानि सूर्यस्य स्वभूतान्युद-
कानि तेन प्रर्त्तानि विभक्ष्यमाणा विभक्तुमिच्छन्तः । अथ ‘वा’ ‘इव’इत्य-
यम् ‘उपमार्थे स्यात्’ नानर्थकः । आह । कथमिति । उच्यते । सूर्य-
मिवेन्द्रमुपतिष्ठन्ते । यथा सूर्यमहन्त्यहनि रश्मय उपतिष्ठन्त एवं मध्यस्था-
नमिन्द्रमुदकेश्वरमुपतिष्ठन्ते तस्य इन्द्रस्य स्वभूतानि धनानि उदकानि तेन
२० प्रर्त्तानि आत्मनो जनानां वा विभक्तुमिच्छमानाः । किञ्च । वसूनि जाते
जनमान ओजसा । यथेन्द्र आदित्यो वा वसूनि धनानि जाते च उत्पन्ने चै
जनमाने जनिष्यमाणे च स्वेन ओजसा ऐश्वर्यबलेन विभजति तथैव यथा
विभक्तस्तेन तं भागं भूतानि उपजीवन्ति तदैश्वर्यानुप्रवृत्तैव । यत एव-
मतो वयमपि तमेव भागं प्रति न दीधिम । अत्र ‘ न ’ इत्ययमनर्थकः ।

- २५ १ क. ख. छ. त. द. °नलादि°. २ छ. त. द. मूला. ३ छ. त. द.
°मूलास्त्व°. ४ क. ख. ५ (८); छ. त. १०; द. ५. ५ घ. झ. ट. सूर्य०
भागं न दीधिम । वृ°; ठ. ड. सूर्यमिति । वृ°. ६ ग. च. ज. नृमेधस आङ्गि°.
७ क. ख. घ. झ. ट. °नन्तरा चास्याः. ८ क. ख. ग. ज. घ. झ. ट. ठ. ड.
प्रवृत्तानि; च. प्रवृत्तानि. ९ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. प्रवृत्तानि; च. प्रवृत्तानि
३० °वृ. १० ग. ज. °मिच्छतामानाः. ११ घ. ट. ठ. ड. ‘च’ नास्ति.

अनोर्वा स्थाने । 'तं वयं भागमनुव्यायाम' इति भाष्यकारो निराह । एवमत्र 'श्रायन्त इव सूर्यम्' इति सूर्यसंबन्धाद्रस्मयोऽध्याहृताः । रश्मि-संबन्धाच्च 'श्रायन्तः' इत्येष शब्दः समाङ्गवुपसर्गावध्याहृत्य 'समाश्रिताः' इत्येवमुपमार्थो भवतीत्युपपद्यते ।

'ओजः ओजतेर्वा' वृद्धार्थस्य । 'उञ्जतेर्वा' न्यग्भावार्थस्य ।

५

'आशीः' (३५) इत्यनवगतमनेकार्थञ्च । 'आशिरम्' इत्येवमर्थ-प्रतीतिः । या यजमानस्य व्रतधुक् तामाशिरं

'आशीः' इत्यस्य दुहन्ति । एतस्मिन्पक्षे दध्यभिधेयम् । तेन हि व्युत्पत्तिः सोम उपरैरे श्रीयते । तस्मात्तदाशिरमित्युच्यते । अथ 'वा श्रपणात्' । ईषद्धि तच्छ्रूतं भवति दधिभावात् । 'अथ' पुनर्या 'इयमितराशीः' इयम् 'आशास्तेः' । आङ्पूर्वस्य शास्तेरभिलाषार्थस्यै (धा० १ । ६३०) ।

१०

'इन्द्राय गाव आशिरं' दुदुहे वज्रिणे मधु । यत्सीमुपहरे विदत्' (ऋ० सं० ८ । ६९ । ६) ॥ प्रियमेधसं प्रयोगश्च आङ्गिरसस्येयमार्थम् । मध्यमे रात्रिपर्याये ब्राह्म-णाच्छंसिनः शस्त्रे त्रिनियुक्ता (आश्व० ६ । ४) ।

१५

इन्द्राय वज्रिणे अर्थाय गावः आशिरं श्रपणार्थं पयो यज्ञे च पुनः पुनः दुदुहे मधु मध्वास्वादं यत्सीं सर्वत उपहरे उपगौदे ऊधःप्रदेशे दोग्धा अविदत् । स्तनैर्दुदुहे । एवमत्र गोसंबन्धात् 'आशीः'शब्देन 'आशिरम्' उच्यत इत्युपपद्यते ।

२०

१ क. ख. घ. झ. ट. ड. 'मुपमार्थे भव°; ग. ज. 'त्येवमयमर्थो भव°; च. 'मुपमार्थो भव° थै. २ क. ख. घ. झ. ट. 'मित्यर्थम्°. ३ क. ख. घ. झ. ट. उपश्रीय°; ठ. ड.° उपमीयते. ४ घ. च. झ. ठ. ड. श्रयणात्. ५ ग. 'र्थस्य । ४२ । इन्द्रा°. ६ ग. ज. गावः । प्रिय°; घ. झ. ट. गाव आशिरं ° विदत् । प्रिय°. ७ ग. ज. 'मेधसस्येयमार्थम्; च. 'मेधस आङ्गिरस्ये°. ८ क. ख. श्रयणा°. ९ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. 'च' नास्ति; च. चै. १० घ. ट. ठ. ड. दुहे. ११ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. उपगूहे. १२ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. तत्तानै°; च. 'विदत्. स्तनै° तत्.

२८

- ‘अधेयमितराशीराशास्तेः’ इति यदुक्तं तन्नेदमुदाहरणम् । ‘सा मे सत्याशीर्देवान् गम्यात् । शृण्वन्तु ते समर्धयन्तु ।
- आशीर्वादार्थे जुष्टाञ्जुष्टतरा पण्यात्पण्यतरा । अहेडता मनसा-
आशीःशब्दस्य नुगच्छ यज्ञो देवान्गच्छतु’ । प्रस्तरे प्रहियमाणे
यजमानो जपत्येनम् (भैत्रा० सं० १ । ४ ।
- ५ ॥ मान० श्रौ० १ । ४ । २ । १७) । सा मे मम आशीः सत्या यथाप्रार्थितैव देवान् गम्यात् प्राप्नोतु । शृण्वन्तु ते देवाः । श्रुत्वा च समर्धयन्तु । जुष्टात् अपि जुष्टतरा प्रियादपि प्रियतरा पण्यात् अपि पण्य-
तरा स्तुतादपि स्तुततरा । किञ्च । अहेडता मनसा अक्रोधवता मनसा
- १० प्रहितोऽस्माभिर्हे प्रस्तर त्वमपि देवान्गच्छ । यज्ञः अपि देवान्गच्छतु । त्वमपि चान्यं यज्ञम् । तथोचामोऽसावपि देवान्गम्यात् । ण्यमत्राशीरेव ‘आशीः’ शब्देनाभिधीयते आशिषो हि देवान्प्रति गमनमभीष्टमिति ।
- ‘अर्जीगः’ (३६) इत्यनवगतम् । ‘अगारीः’ इत्यवगर्गः । ‘अत्रां ते रूपमुत्तममपश्यं जिगीषमाणमिष आ पदे गोः । यदा ते मर्तो अनु भोगमानव्यादिद्ग्रासिष्ठ ओषधीरर्जीगः’ (ऋ० सं० १ ।
- १५ १६३ । ७) ॥ दीर्घतमस इयमार्षम् । अश्वमेधेऽश्वस्तुतौ विनियुक्ता (आश्व० श्रौ० १० । ८) । अत्र एतस्मिन्काले ते तव हे अश्व रूपम् अहम् उत्तमम् उक्लृष्टम् अपश्यं जिगीषमाणं जेतुमिच्छमानम् इषे अन्ने जेतव्ये
- २० निमित्तभूते आ पदे गोः उपरि भूम्याः शैरपथे वेद्यां वा । यज्ञेनापि ह्यन्नमेवामुष्मिह्लोके जीयते । तस्माद्देवामित्येवमुपपद्यते । किञ्च । यदा यस्मिन्काले ते तव मर्तो मनुष्यः अनु भोगम् आनट प्राप्नोति वाहर्यन्वा अथ परिश्रान्तस्त्वम् ओषधीरगारीः ओषधीर्गृह्णासि गिरसि वा । अन्ये हि प्राणिनः परिश्रान्ताश्चरितुं न शक्नुवन्ति । त्वं तु सुतरामोषधीर्भक्षयसीत्येतदधिकं तव ।

- २५ १ ग. °रणम् । ४३ । सा° । २ ग. ज. ‘शृण्वन्तु ते समर्धयन्तु’ नास्ति; च. गम्यात्° । जुष्टा° शृण्वन्तु ते समर्धयन्तु. ३ ग. ज. अरेडता; च. अहेड° रे; ठ. ड. अहेडता. ४ ग. ज. अरेडता; ठ. ड. अहेडता. ५ क. ख. घ. झ. ट. तदयं याचा°; च. तथो° इयं या. ६ क. ख. °मिति । ४ । अर्जी°. ७ ग. ज. अगगारीः; च. अगगारीः. ८ ग. °गमः । ९ । अत्रा°. ९ ग. च. ज. °नुत्तमं । दीर्घ°; घ. झ. ट. °सुत्तम० ओषधीरर्जीगः दीर्घ°. १० ग. ज. सर°; च. सर°
- ३१ श. ११ ग. ज. °इयत्वाऽप्यपरि°.

एवमत्रौषध्यश्नसंबन्धात् 'जिगर्तिर्गिरतिकर्मा वा गृह्णातिकर्मा वा' इत्युपपद्यते ।

'अमूरः' (३७) इत्यनवगतम् । 'अमूढः' इत्यवगमैः । 'मूरा

'अमूरः' इत्यस्य अमूर न वयं चिकित्वा महित्वमग्रे त्वमङ्ग वित्से । शये वत्रिश्वरति जिह्वयादत्रेरेह्यते युवति विश्पतिः

सन्' (ऋ० सं० १० । ४ । ४) ॥ त्रित-

स्यास्यस्यार्षम् । त्रिष्टुप् । प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते (आश्व० श्रौ० ४ । १३) । हे भगवन्नग्रे अमूर अमूढ मूरा मूढा वयं स्मो भवतो

मौहाभाग्यपरिज्ञानं प्रति । मन्दबुद्धित्वात् न वयं चिकित्वाः न वयं भवतः

प्रभावस्यान्तं विजानीमः । हे अग्रे त्वम् एव आत्मनो महिमानं महित्वं माहा-

भाग्यं वेत्सि । कस्तवान्यो मर्हौभागस्यान्तं वेत्तुमर्हतीत्यभिप्रायः । किंच । शये शयपरिमाणे प्रदेशे उत्तरवेद्याख्ये वत्रिः विशेषात्मा तव रूपाख्यः

चरति । समिद्धत्वान्मुहुर्मुहुश्चरति । स त्वमनेन रूपेणोत्तरवेद्यामवस्थितो जिह्वया ज्वालयता तानि तानि हवीषि अदन् भक्षयन् रोरिह्यते युवति तां

तामाहुतिं पुनः पुनरास्वादयासि विश्पतिः विश्वस्य सर्वस्य पतिः मनुष्यप-

तिर्वा सन् । यस्त्वमेवं करोषि हितैपित्वाद्यजमानानां सोऽस्माकं त्वीमिदं नाम कुर्वीत्यभिप्रायः । एवमत्र 'मूराः' इत्यात्मनिन्दाद्वारेणाग्निः 'अमूढः' इत्यनेन स्तूयत इत्यस्य 'अमूरशब्दस्य' 'अमूढः' इत्येष विपरिणाम उपपद्यते ।

'शशमानः' (३८) इत्यनवगतम् । 'शंसमानः' इत्यवगमैः ।

'यो वं यज्ञैः शंशमानो ह दाशति कविर्होता

'शशमानः' यजेति मन्मसाधनः । उपाह तं गच्छथो वीथो

इत्यस्य अध्वरमच्छा गिरः सुमतिं गन्तमस्मयू' (ऋ०

सं० १ । १५१ । ७) ॥ दीर्घतमस आर्षम् ।

जगैती । यः अयं यजमानो युवां हे मित्रावरुणौ यज्ञैः निमित्तभूतैः शशमानः

१ ग. °गमः । ४५ । मूरा° । २ ग. ज. वयं । त्रित°; घ. झ. ट. वयं° । ३ च. महा° ४ क. घ. झ. ट. माहाभाग्यस्यान्तं; ग. ज. माहाभागस्यान्तं; च. महाभागस्यान्तं° ग्य. ५ घ. चरति मति समि°; ट. चरति समिति समि°; ठ. ड. चरति समिति समि° । ६ क. ख. ग. ज. घ. झ. ट. 'त्वं' नास्ति. ७ ग. °गमः । ४६ । यो° । ८ ग. ज. शशमानः । दीर्घ°; घ. झ. ट. शशमा° गन्तमस्मयू । दीर्घ° । ९ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. जगतीच्छन्दः । १० क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. 'अयं' नास्ति.

शंसमानः स्तुषन् दाशति ददाति हवींषि वां युवाभ्यां कविः क्रान्तदर्शनो
 होता आह्वाता यजति मन्मसाधनो मननसाधनः । विज्ञानसाधन इत्यर्थः ।
 आह । तस्य किमिति । उच्यते । उपाह तं प्रत्युपागच्छथो युवा वीथः
 च तस्य अध्वरं अध्वराश्रितानि हवींषि । वयमपि चैवंगुणाविशिष्टा एव
 यतो ब्रूमः । अच्छा गिर एता अस्मद्गिरः आभिमुख्येन आगन्तुमिच्छथो
 युवाम् । युवाम् अस्मयू । अस्मान्कामयमानावित्यर्थः । एवमत्र ' यज्ञैः शश-
 मानः ' इति यज्ञसंबन्धाच्छब्दसारूप्याच्च ' शशमानः शंसमानः ' इत्ये-
 वमुपपद्यते ।

- १० ' देवो देवाच्या कृपा ' (३९) इत्येते अनवगते । देवशब्दोऽनयोरे-
 वोपलक्षणार्थोऽत्र समाम्नातः । ' देवः देवाच्या
 कृपा ' इत्यस्य ' देवान्प्रत्यञ्चितया ' इत्यर्थप्रतीतिः ।
 कृपा ' इत्यस्यापि ' कल्पितया ' इत्येवमर्थ-
 प्रतीतिः* । ' अग्निं होतारं मन्ये दास्वन्तं वसुं
 १५ सूनुं सहसो जातवेदसं विप्रं न जातवेदसम् । य ऊर्ध्वयां स्वध्वरो देवो
 देवाच्या कृपा । घृतस्य विभ्राष्टिमनुं वष्टि शोचिषा-
 प्रयोगश्च जुह्वानस्य सर्पिषः ' (ऋ० सं० १ । १२७ ।
 १) ॥ परुच्छेपस्यार्धम् । अतिच्छन्दाः । अग्नि-
 चयन इष्टकोपधाने विनियुक्ता (मैत्रा० सं० २ । १३ । ८) ।
 २० अग्निम् अहम् होतारम् आह्वतारं देवानां मन्ये दास्वन्तं दानवन्तं दातृतमं
 वसुं वासयितारं सर्वस्य जगतः सूनुं सहसो बलस्य पुत्रं जातवेदसं जात-
 प्रज्ञानं विप्रं न जातवेदसं विप्रमिव जातप्रज्ञानम् । यथा हि कश्चित्कचिन्म-

१ ग. ज. शसमानः; च. °शशमानः; स्तुवन्° शंसमानः. २ क. ख. घ. झ.
 ट. ठ. ड. ' वां ' नास्ति. ३ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. °ब्रूमः । सुनतिं शोभन-
 प्रज्ञं यजमानमनुलक्ष्य अच्छा°; च. ब्रूमः । °अच्छा° सुमतिं शोभनप्रज्ञं यजमानम-
 नुलक्ष्य. ४ ग. °तीतिः । ४७ । अग्निं°. ५ ग. च. ख. मन्ये । सर्पिष इति
 परुच्छे°; घ. झ. ठ. मन्ये० सर्पिषः । परुच्छे°. ६ क. ख. घ. ट. ठ. ड. अति-
 च्छन्दा अत्याष्टिः; च. °छन्दाः; ° । अग्निं अत्याष्टिः. ७ क. ख. घ. झ. ट. ठ.
 २९ ड. ' अहं ' नास्ति. ८ ग. ज. °प्रज्ञानं यथा यावज्जानीयादेव°.

नुष्यं समानपृष्ठोदरपाणिपादं विप्रास्तैर्ज्ञानं यथानज्जानीयादेवमहमग्निं यथा-
वज्जाने । यः अग्निः स्वध्वरः शार्भैर्नैयज्ञो देव ऊर्ध्वया कृपा सामर्ध्या-
रुयया कल्पितया देवाच्या देवान्प्रत्यञ्चितया गत्या घृतस्य विभ्राष्टि
विभ्रंसेनम् अनुवाष्टि आहुतिप्रक्षेपम् अनुकामयते । 'वाञ्छति बष्टि' इति
क्रान्तिकर्मसु पठितम् (नि० घ० २ । ६) । आजुह्वानस्य उपरि ह्युमा-
नस्य सर्पिषः सर्पणशीलस्य । यमग्निमहमेवं जाने यश्चैवंगुणयुक्तः स इदं
नामास्माकं करोत्वित्यभिप्रायः । एवमत्र ' देवाच्या कृपा ' इत्येतौ शब्दौ
' देवान्प्रत्यक्तया ' कल्पनया इत्येवमुपपद्येते शब्दसारूप्यादर्धोपपत्तेश्च ।

५

' विजामातुः ' (४०) इत्यनवगतम् । उपसर्गस्यापिसमाप्यर्थे
वृत्तिरत्रानवगतमः । ' असुसमात् इव वरोऽभिप्रेतः ' इति हि भाष्यकारो
निराह । विगतजामातृभाज इव यो ह्यर्पयतिजामातृभाजैः स विजामा-
तेत्युच्यते । स हि दाक्षिणात्येषु प्रसिद्धः ॥ ८ ॥

१०

अश्रवं हि भूरिदावचरा वां विजामातुरुत वां घा स्यालात् ।
अथा सोमस्य प्रयती युवभ्यामिन्द्राग्नीं स्वोमं जनयामि नव्यम्
(ऋ० सं० १ । १०९ । २) ॥ अश्रौषं हि बहुदातृतरो वां
विजामातुरसुसमात्ताज्जामातुर्विजामातेति शश्वद्दाक्षिणाजाः क्रीता-
पतिमाचक्षतेऽसुसमात्त इव वरोऽभिप्रेतो जामाता जा अपत्यं
तन्निर्मातोत वा घा स्यालादपि च स्यालात्स्याल आसन्नः
संयोगेनेति नैदानाः स्याल्लाजानावपतीति वा लाजा लीजतेः
स्यं शूर्पं स्यतेः शूर्पमशनपवनं शृणातेर्वाथ सोमस्य प्रदानेन

१५

२०

१ च. विप्रास्तैर् ० त. २ क. ख. कृपा कृपया; घ. झ. ट. ठ. ड. कृपया. ३ च.
गत्या ~ घृतं शोचिषा ज्वालया. ४ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. विभ्रंशम्. ५ क.
ख. घ. झ. ट. ठ. ड. शेषं शोचिषा ज्वालया अनुक्ता. ६ क. ख. ० पत्तेश्च ।
५ (८) । विजा. ७ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. ' हि ' नास्ति. ८ क. ख. घ.
झ. ट. इष च यो; च. इव ~ यो च. ९ क. ख. घ. झ. ट. ड. ह्यपातजां;
ट. ह्यपातं पर्या. १० ग. ज. ० भाव. ११ ग. ०; ठ. ० प्रसिद्धः । इति निरुक्त-
व्याख्यायां षष्ठाध्यायेऽष्टमः खण्डः; ड. ० प्रसिद्धः । इति भाष्ये ८ खण्डः; इतरे-
ष्वङ्को नास्ति. १२ छ. बहुदायैततरौ; त. द. बहुदायितरौ; घ. बहुधातृतरो.
१३ छ. त. द. राजतेः.

२०.

युवाभ्यामिन्द्राग्नी स्तोमं जनयामि नव्यं नवतरमोमास इत्युपरि-
ष्टाद्व्याख्यास्यामः (निरु० १२ । ४०) ॥ ९ ॥

इति षष्ठाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

- ५ 'अश्रवं हि' । कुत्सस्यार्षम् । त्रिष्टुप् । अश्रौषम् अहं युवां हे इन्द्राग्नी
भूरिदावत्तरा भूरिदातारौ । कुतः । विजामातुः
'विजामातुः' असुसमासजामातुः । यो ह्यसमासजामातृभावो
इत्यस्य भवति स जामातृगुणहीनत्वाद्बहुदानेन कन्या-
पितृनाराध्य तेभ्य आत्मानं रोचयति । ततोऽपि
१० बहुतरस्य धनस्य दातारौ अहमश्रौषं भवन्तौ । उत वा घा स्यालात् ।
'घा' इत्यनर्थकः । स्यालादपि बहुर्दातारौ युवामहमश्रौषं भवन्तौ ।
स्यालोऽपि हि भगिनीप्रियचिकीर्षया बह्वेव ददाति । यत एवमहमश्रौषं
भवन्तावेतस्मात्कारणात्सोमस्य प्रयती प्रदानेन अहं युवाभ्यां स्तोमं
जनयामि उच्चारयामि नव्यं नवतरमन्येभ्यः स्तोमेभ्यः । एवमत्र 'विजा-
१५ मातृ'शब्देन 'असुसमासजामातृभावः' उच्यते तस्य बहुदातृत्वादि-
त्युपपत्तिः ।
'विजामातेति शश्वत्' । प्रसिद्धभेतत् । 'दक्षिणार्जः क्रीतापतिमा-
चक्षते' । सै हि विगुणत्वादात्मनः क्रीणाति
विजामातादिश- कन्यामात्मनो भार्यार्थे । तस्मात् 'असुसमास
२० ब्दानां व्युत्पत्तिः इव' असौ 'वरोऽभिप्रेतः' । 'र्जा अपत्यं
तन्निर्माता' जामाता । स्त्रीत्वं हि मैथुनेन
व्यवहारेणासौ निर्भिणोति । तेनासौ दुहितुः पतिर्जामाता भवति । 'स्याल
आसन्नः संयोगेनेति' निदानविदो मन्यन्ते । अथ 'वा स्यम्' इति
'शूर्पम्' उच्यते । तस्मादसौ गृहीत्वा विवाहे 'लाजानावपति' । तस्मा-
२५ त्त्याल इत्युच्यते । 'स्यं शूर्पं स्यतेः' धातोः क्षेपणार्थस्य (धा० ४।४१) ।

१ क. ख. ६ (९) ; छ. त. ११ ; द. ६. २ छ. थ. घ. छ. त. ' इति०
पादः ' नास्ति ; द. इति नैरुक्तस्य षष्ठा०. ३ व. झ. ट. हि भूरिदावत्तरा वा० जन-
यामि नव्यम् । कु०. ४ ग. ज. 'दाइतरो; घ. 'दायितरो; ट. 'दातारो' यित.
५ क. ख. घ. ट. 'नेन हे इन्द्राग्नी युवा०. ६ क. ख. घ. झ. दाक्षिणात्याः; ट.
दाक्षिणात्याः जा; ठ. ड. दाक्षिणात्याः जा; ७ क. ख. घ. झ. ठ. ड. तस्य
विगु०; ट. तस्य० स हि. ८ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. जामाता जा अप०; च.
११ भेतः च जा० जामाता. ९ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. पक्षेप०.

तेन हि तुपाः क्षिप्यन्ते । ' शूर्पमशनपवनम् ' । तेन ह्यशनं पूयते ।
' शृणातेर्वा ' । तद्धि शरमयं भवति ।

' ओमासः (४१) इति ' एतत्पदम् ' उपरिष्टाद्दशाख्यास्थोमः ' ।
' ओमासश्चर्धणीधृतः ' इत्यत्र सप्तदशोऽध्याये । (निरु० १२।४०) ॥९॥

एकादशस्य द्वितीयः पादः ।

५

तृतीयः पादः ।

सोमानं स्वरणं कृणुहि ब्रह्मणस्पते । कक्षीवन्तं य औशिजः
(ऋ०सं० १।१८।१) ॥ सोमानं सोतारं प्रकाशनवन्तं कुरु
ब्रह्मणस्पते कक्षीवन्तमिव य औशिजः कक्षीवान् कक्ष्यावानौ १०
शिज उशिजः पुत्र उशिग्द्यष्टेः कान्तिकर्मणोऽपि त्वयं मनुष्यकक्ष
एवाभिधेतः स्यात्तं सोमानं सोतारं मां प्रकाशनवन्तं कुरु ब्रह्म-
णस्पते ॥ १० ॥

' सोमानम् ' (४२) इत्यनवगतम् । ' सोतारम् ' इत्यवगतम् । १५

' सोमानं स्वरणम् ' । मेधातिथेः काण्वस्यार्धम् ।

' सोमानम् ' अग्न्युपस्थाने विनियुक्ता । (मैत्रा० सं० १।
इत्यस्य ५।४।) । ' सोमानं स्वरणमिति ब्राह्मण-

स्पत्ययोपतिष्ठेत ' इति ह्युक्तम् (मैत्रा० सं० १।

५।११) । सोमानम् अनेकेषां सोमानां सोतारम् अभिषोतारं २०

१ ग. ज. श्रीणा°; च. श्रीणा° शू. २ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. °स्यामः सप्त-
दशोऽध्याये ओमा°. ३ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. 'सप्तदशोऽध्याये' नास्ति. ४ क.
ख. ६ (९); ग. ३९; इतिरेष्वङ्गो नास्ति. ५ क. ख. घ. झ. ट. °दशाध्यायस्य;
ठ. ड. इत्येक'दशाध्यायस्य द्वितीयः पादः। इति निरुक्तटीकायां निवृत्तसहैकादश-
ध्याये नवमः खण्डः समाप्तः. ६ क. ख. छ. त. ध. सोमानां. ७ छ. त. कक्षावा°. ८
क. ख. छ. त. द. ध. सोमानां. ९ क. ख. १ (१०); छ. त. १२; द. १.
१० ग. ज. सोमानामित्य°. ११ क. घ. ट. स्वरणं य औशिजः । मेधा°; च.
सोमानां स्वरणं मेधा° औशिजः; ठ. ड. स्वरणमिति । मेधा°. १२ ग. ज.
सोमानामनेकेषां स्वरणं स्तोता°; च. सोमानामनेकेषां स्वरणं सोता° सोमानां. २६

मां स्वरणं शब्दयितारं स्तुवन्तं यशस्विनं कुरु हे ब्रह्मणस्पते । कथं च पुनः प्रकाशनवन्तं कुर्विति । कक्षीवन्तं य औशिजः । लुप्तोपममेतत् । य औशिजः कक्षीवांस्तमिव । अत्र करोतिसंबन्धात् 'प्रकाशनवन्तम्' इत्येतदध्याहृतं भाष्यकारेण ।

- ५ 'कक्षीवान्' कक्षया तद्वान् । 'अपि त्वयं मनुष्यकक्षं एवाभिप्रेतः स्यात्' । स हि कक्ष उत्पन्नः । तदुत्पत्तिसंयोगान्तु कक्षीवान् । 'औशिज उँशिजः पुत्रः' । 'उशिक्' पुनः 'वष्टेः' कान्त्यर्थस्य । एवमत्र 'सोमानम्' इत्यस्यै शब्दसारूप्यात् 'सोतारं सोमानाम्' इत्येष विपरिणाम उपपद्यते । अपि वैवमन्यथा स्यात् । योऽहं सोमानां सोता कक्षीवानौशिजस्तमे-
 १० वंगुणविशिष्टं मां प्रकाशनवन्तं कुरु हे ब्रह्मणस्पते ।
 'अनवायं' 'अनवायं' (४३) 'किमीदिने' (४४)
 'किमीदिने' इत्येते अनवद्यते । 'अनवायम्' इत्यस्य 'अन-
 इत्यनयोः वयवम्' इत्यवगमः । 'किमीदिने' इत्यस्य
 'किमिदं किमिदमित्येवंकारी पिशुनः' ॥ १० ॥

१५

इन्द्रासोमा समघशंसमभ्य १ घं तपुंर्ययस्तु चरुरंघ्रिवाँ इव ।
 ब्रह्मद्विषे' क्रव्यादे' घोरचक्षसे द्वेषो' धत्तमनवायं किमीदिने'
 (ऋ० सं० ७ । १०४ । २) ॥ इन्द्रासोमावघस्य शंसितारमघं
 इन्तेनिर्हसितोपसर्ग आहन्तीति तपुस्तपतेश्चरुर्मञ्चयो भवति चर-
 १० त्वा समुच्चरन्त्यस्मादापो ब्रह्मद्विषे ब्राह्मणद्वेष्टे क्रव्यादे क्रव्य-
 मदते घोरचक्षसे घोरख्यानाय क्रव्यं विकृताज्जायत इति
 नैरुक्ता द्वेषो धत्तमर्नवायमनवयवं यदन्ये न व्यवयुरद्वेषेस
 इति वा किमीदिने किमिदानीमिति चरते किमिदं किमिदमिति
 वा पिशुनाय चरते पिशुनः पिंशतेर्विपिंशतीति ॥ ११ ॥

२५

- १ ग. ज. मा; च. 'षोतारं स्वरणमां' मां. २ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड.
 सुयसु°. ३ ग. ज. 'कक्षय एवा'; च. 'कक्षय इवा'. ४ घ. ठ. ठ. ड.
 'उशिजः' नास्ति. ५ च. 'त्यस्य स्थाने शह'. ६ क. ख. १ (१०); ग.
 ५५; इतरेष्वङ्को नास्ति. ७ क. ख. 'क्रव्यादे' नास्ति; छ. त. द. 'द्वेष्टे
 क्रव्यमदने घोरख्यानाय'. ८ छ. त. द. 'मव्यवेयमन'. ९ क. ख. २ (११);
 ११ छ. १३ । द्वितीयःपादः; त. १३; द. ९.

‘इन्द्रासोमा समवशंसै’ । वसिष्ठस्यार्थम् । हे इन्द्रासोमौ संतापयंतं भवन्तौ अघशंसं पापस्य शंसितारम् अभ्यघं पापमेव कर्तुमाभिमुख्येन नित्यकालमेव योऽवस्थितस्तं संतापयतम् । स चै युवाभ्यां संताप्यमानः चररभिर्वा इव चररीवाभिसंयुक्तो ययस्तु । क्षयं यात्वित्यर्थः । किंच । ब्रह्माद्विषे ब्राह्मणद्वेष्टे क्रव्यादे क्रव्यमदते पृष्ठमांसं भक्षयित्रे घोरचक्षसे घोरदर्शनाय द्वेषः सर्वलोकाद्वेष्यतां धत्तं युत्राम् अनवायम् अनवयवम् । सकल-मित्यर्थः । अथ ‘ वा यदन्ये’ तत्सुहृदः ‘अद्वेषसः’ अद्वेषारो ‘न व्यवेयुः’ व्यवेयवितुं वियोजयितुं घटमाना अपि न शक्नुयुः तादृशं द्वेषो धत्तं किमी-दिने । पिशुनायेत्यर्थः । एवमत्र ‘ अनवायम्’ इत्यस्य ‘ अनवयवम्’ अवि-योजनीयं वेत्यर्थप्रतीतिस्तथाभीष्टत्वात् ।

५

१०

किमीदी च पिशुनः । स हि ‘किमिदानीं’ वर्तते ‘ इति ’ एवमन्वे-
षमाणः ‘ चरति ’ । अथ ‘ वा किमिदं’ वर्तते
किमीदीत्यादीनां ‘ इति ’ एवमन्वेषमाणः ‘ चरति ’ । स हि तस्य
व्युत्पत्तिः स्वभावः । ‘ चरुर्धृच्चयो भवति ’ । मृदादिसंचितो
भवति । ‘ चरतेर्वा’ । ‘ समुच्चरन्ति ’ हि ‘ अस्मा-
दापः ’ । ‘ क्रव्यं’ मांसम् । तद्धि ‘ विकृताज्जायते ’ । ‘ पिशुनः पिंशतिः ’
धातोः । स हि स्वल्पमपि पापं ‘ विपिंशति ’ । विपुष्यतीत्यर्थः ।
अमवानित्यनवगतमनेकार्थं च ॥ ११ ॥

१५

कृणुष्व पाजः प्रसितिं न पृथ्वीं याहि राजेवामवाँ इभेन । १०
तृष्वीमनु प्रसितिं द्रूणानोऽस्तासि विध्य रक्षसस्तपिष्ठैः (ऋ०
सं० ४ । ४ । १) ॥ कृणुष्व पाजः पाजः पालनात्प्रसितिमिव

१ घ. झ. ट. शंसं० मनवायं किमीदिने । वसि०. २ क. ख. झ. ट. ठ.
ड. संतापयंतं. ३ ग. ज. शंसयितारं; च. शंसयितारं० सि. ४ क. ख. घ. झ. ट. ठ.
ड. च तपुः यु०; च. च०यु० तपुः. ५ ग. ज. ०मदने; च. ०मदने० ते. २५
६ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. ०मांसभ०. ७ क. ख. घ. झ. अतद्गुहः; ट.
अतद्गुहः० तत्सुहृदः; ठ. ड. अतद्गुहः सुहृदः. ८ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड.
व्यवेयुः; ग. ज. नावयवितुं; च. ०व्यवेयुः यः नवियितुं० व्यवे. ९ च. किमीदिने
पि०दी च. १० घ. झ. ट. ठ. किमिदं किमिदं. ११ च. पिंशतेः० श. १२ क.
ख. २ (११); ग. ३; इतरेष्वङ्को नास्ति.

१३०

- पृथ्वीं प्रसितिः प्रसर्थनात्तन्तुर्वा जालं वा याहि राजेवामात्यवान्-
 नभ्यमनवान्स्ववान्वेराभृता गणेन गतभयेन हस्तिनेति वा तृण्व्या-
 नु प्रसित्या द्रूणानस्तृण्वीति क्षिप्रनाम तरतेर्वा त्वरतेर्वासितासि
 विध्य रक्षसस्तपिष्ठैस्ततमैस्तृप्तमैः प्रपिष्ठैतमैरिति वा । यस्ते
 ५ गर्भममीवा दुर्णामा योनिमाशये । अमीवाभ्यमनेन व्याख्यातो
 दुर्णामा क्रिमिर्भवति पापनामा क्रिमिः क्रव्ये मेद्यति क्रमतेर्वा
 स्यात्सरणकर्मणः क्रामतेर्वा । अतिक्रामन्तो दुरितानि विश्वा ।
 अतिक्रममाणा दुर्गतिगमनानि सर्वाण्यप्या यदेनया विद्धोऽपवीयते
 व्याधिर्वा भयं वा । अप्वे परेहीत्यपि निगमो भवत्यमतिरमामयी
 १० मतिरात्ममयी । ऊर्ध्वा यस्यामतिर्भा अद्दिद्युतदित्यपि निगमो
 भवति । श्रुष्टीति क्षिप्रनामाशु अष्टीति ॥ १२ ॥

- ‘कृणुष्व पीजः’ । वामदेवस्यार्धम् । अग्निचयने पुरुषव्याघारणे
 विनियुक्ता (मैत्रा० सं० २ । ७ । १५) ।
 १५ ‘अमवान्’ ‘रक्षोप्नेन व्याघारयेत्’ इति हुंक्तम् (मैत्रा०
 इत्यस्य सं० ३ । २ । ६ ॥ मान० श्रौ० ६ । १ । ७) ।
 हे भगवन्नग्ने कृणुष्व एतदात्मीयं पीजो बलं
 प्रसितिं न प्रसितिमिव वागुरातन्तुमिव जालमिव वा पृथ्वीं विस्तीणाम् ।
 तत एवमेतद्विस्तीर्णं कृत्वा याहि त्वं रक्षांस्यभिमुखैः । कथं च पुन-
 २० र्याहि । राजेव । यथा राजा यायात् अमवान् अमात्यवान् नीतियुक्तो
 विजयाय तथा याहि । अथवा यथा अभ्यमनवान् रोगभूतः परेभ्यो
 भयदाता यायात्तथा याहि । अथवा यथा स्ववान् आत्मवित्त-
 वान् सुभृतसैन्यो यायाद्विजयाय तथा याहि । इमेन इराभृता अन्नभृतेन

- १ छ. त. द. प्रसहनात्. २ त. ‘भ्यवनवा’; द. ‘भ्यमन्वान्स्व’; ३ सायण-
 २५ भाष्यस्थानिकम् ‘स्ततमैस्तपिष्ठतमैरिति’. ४ घ. प्रपिष्ठतमैः. ५ क. स्व.
 छ. दुर्णामा; त. दुर्णामा ‘र्ना’; द. दुर्णामा ‘र्णा. ६ क. ख. ३ (१२); छ.
 त. १४; द. ३. ७ घ. झ. ट. पाजः प्रसितिं न० रक्षसस्तपिष्ठैः । वाम’; ठ. ड.
 पाज इति । वाम’. ८ ग. च. ज. रक्षो’. ९ ग. च. ज. ‘हि’ नमस्ति.
 १० ग. च. ज. बलं पाजः. ११ ग. ज. ‘वा’ नास्ति; च. ‘मिव’ पृ० वा.
 १२ घ. झ. ट. पृथिवी; च. पृथिवी पृथ्वी. १३ च. ‘सुषु’; ख. १४ क. ख. घ.
 ११ झ. तथा त्वं याहि; च. तथा ‘हि’ त्वं या.

गणेन सुपुष्टेन युक्तो यथा राजा यायात्तथा याहि । अथवा । इमेन गतभयेन शूरेण हस्तिना यथा यायात्तथा याहि । किञ्च । तृष्वीमनु प्रसितिं द्रूणानः । क्षिप्रमनुप्रसितया गत्या संततया गत्या द्रूणानो रक्षांसि हिंसन् याहि । कस्मात्पुनरेवमुच्यसे । इतो यस्मात् अस्तासि असिता क्षेप्ता त्वं रक्षांसि प्रति दीता अर्चिपः । स त्वमेवमागत्य विध्य एतान् रक्षसः अस्मच्छत्रन् तपिष्ठैः तप्ततमैः अर्चिभिः । एवमत्र राजोपमानसंबन्धात् 'अमवान् अमा- ल्यत्रान्' इत्येवमाद्युपपद्यते ।

५

'पाजः' इति बलनाम । तेन हि पाल्यते । 'प्रसितिः' प्रसहेनात् । तन्तुर्वा जालं वा । उभाभ्यामपि ताभ्यामभिभूयन्ते मृगाश्च मत्स्याश्च ।

'अमीवा' (४६) इत्यनवगतम् । 'अभ्यमनवान्' इति यदुक्त-

१०.

माधस्ये मन्त्रेऽनेनैव तत् 'व्याख्यातम्' ।
'अमीवा' इत्यस्य 'यस्ते गर्भममीवा दुर्णामा योनिमाशये' । अग्निष्टं
ब्रह्मणा सह निष्क्रव्यादमनीनशत्' (ऋ० सं०

१० । १६२ । २) ॥ रक्षोहा नाम ब्राह्मणस्तस्येयमार्षम् । पुत्रकामस्य षडाहुतो नाम स्थालीपाकस्तत्रेयं विनियुक्ता (मान० गृ० २ । १८ । २) । यः ते तत्र हे स्त्रि गर्भम् अमीवा रोगभूतो दुर्णामा पापनामा क्रिमिः पापप्रदेशे नतः परिणतः उपन्नो योनिम् आगत्य शये शेते गर्भ- हिंसिता तम् अग्निः ब्रह्मणा सह निरनीनशत् नाशयतु क्रव्यादं मांसिभ- क्षयितारम् । एवमत्र 'अमीवा' इत्यस्य 'क्रिमिः' अभिधेयः । क्रिम्युप- हते हि योनां गर्भो न संभवतीत्युपपत्तिः ।

१५

२०

'दुरितम्' (४७) इत्यनवगतम् । 'दुर्गतिगमनम्' इत्यर्थप्रति- पत्तिः । 'वैश्वदेवीं सूनृतामारमध्वं शुद्धा भवन्तो यज्ञियासः पावकाः ।

'दुरितानि' अतिक्रामन्तो दुरितानि विश्वा शतं हिमाः सर्व-
इत्यस्य धीरा मदेम' ॥ वैश्वदेवीं वाचं सूनृतां सत्याम्
आरमध्वम् उपक्रमध्वं वक्तुम् । तथैवंलक्षणया
वाचा शुद्धा इहानभिशास्ताः पूताश्च परलोके भवथ यज्ञियाः यज्ञसं-

२५

१ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. 'प्रमृतया २ क. ख. व. झ. ट. ठ. ड. 'च्यने.
३ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. दीतायाः; च. दीताअं याः. ४ च. ट. प्रसह-
नात् ५ ग. 'रुगनम् । ५२ । यष्टे°. ६ ग. ज. 'मीग रक्षो'; घ. झ.
ट. 'मीवा मनीनशत् । रक्षो'. ७ व. झ. ट. ठ. ड. दुर्णामा. ८ च मांसं भक्ष°
स. ९ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. 'प्रतीतिः, ग. 'पत्तिः । । ५३ । वैश्व°.

३१

पादिनः । किंच । अतिक्रममाणा वयं तस्या वाचो माहाभागेन
दुरितानि दुर्गतिप्रापकाणि कर्माणि विश्वा विश्वानि शतं हिमाः
शतं हेमन्तानां सर्व्वीरा अनखण्डितपुत्रपौत्रा मदेम । हृष्येभ्यर्थः ।
एवमत्रातिक्रमणसंबन्धात् 'दुरितं दुःकृतम्' इत्युपपद्यते तस्य ह्यातिक्रमण-
मभीष्टमिति ।

५ 'अप्वा' (४८) इत्यनवगतम् । 'अपव्ययति' इत्यवगमः । रोग-
जातिर्वाभिधेया भयजातिर्वा । तथा हि 'विद्धोऽपवीयते' अपचेष्टयैते वा
प्रणैः । 'अमीषां चित्तम्' इत्युपरिष्ठाच्छेषः (निरु० ९ । ३३) ।

'अमतिः' (४९) इत्यनवगतम् । 'अमामयी मतिः' अमतिः ।
१० एवमपि न प्रतीयत इत्यत आह । 'आत्ममयी यस्य मतिः असौ अमतिः इत्यु-
च्यते । कश्चासौ । आदित्यः । तस्य ह्यात्मप्रकाशमयी मतिः । 'अभि ल्यं

'अमतिः' इत्यस्य देवं सवितारमोर्षिषोः कविक्रतुमर्चामि सत्यसंव
रत्नधाममि प्रियं मतिर्भू । ऊर्वा यस्यामतिर्भा
आदित्युतस्वीमनि हिरण्यपाणिरमिमीत सुक्रतुः कृपा

१५ स्वीः' (कपि. सं. १ । १९) ॥ नकुलस्यार्पम् । अतिच्छन्दाः । प्रवर्ग्ये शस्यते ।
सोमसंमाने चाध्वर्थवे विनियुक्ता (मैत्रा० सं० १ । २ । ५ ॥ कपि० सं०
३७ । ६ ॥ मान० श्रौ० १ । ४ । ३.) । अर्भ्यचामि ल्यं तम्
अहं देवं सवितारम् ओण्योः द्यावापृथिव्योः यान्यन्तरा भूतानि वर्तन्ते तेभ्यः
सर्वेभ्यः सकाशात् कविक्रतुं क्रान्तप्रज्ञानं सत्यसवं सत्याभ्यनुज्ञं रत्नधां
२० रमणीयानां धनानां दातारम् अभिमतिम् अभिमन्तारं सर्वार्थानामीश्वरत्वात्
प्रियं च सर्वभूतानीम् । ऊर्वा यस्य सवितुः अमतिः आत्मप्रकाशमयी
मतिः । आह । कतमा पुनरसावूर्ध्वमिति भाः या अदित्युतत् अचोर्तत् ।

१ ग. ज. दुर्गतिपापकर्माणि विश्वा. २ ग. च. ज. दुःकृतं. ३ क. ख. व.
झ. ट. ठ. ड. °पचेष्टयते प्राणैः; च. °पचे(वे) चते वा°. ४ ग. मतिः । ५४ ।
२५ अभि°. ५ ग. च. ज. देवं कृपा स्वः । नकु; व. झ. ट. देवं सवितारं कृपा स्वः ।
इति नकु°. ६ ठ. °तारमूण्यो°. ७ ठ. ड. मतिं कविम् । ऊर्वा°. ८ ठ. ड.
स्वरीति । नकु°. ९ क. ख. व. ट. ठ. ड. °च्छन्दा अष्टिः । प्र; च. च्छन्दाः ।
प्र° अष्टिः १० ग. च. ज. ठ. प्रवर्गं. ११ ग. ज. °स्थते । संमाने १२ च.
°भूतानाम् ° ऊं कविं क्रान्तदर्शनं. १३ ग. ज. सवितुः भाः अमति°. १४ व.
१० झ. ट. ठ. अचोतत्; च. अचोतत् °त्.

तमभ्यर्चयामि । किञ्च । सधीमनि प्रसवे यस्य सर्वमिदं प्रवर्तते हिरण्य-
पाणिः रश्मिपाणिः सर्वमिदं जगत् अमिमीत निर्मितवान् सुक्रतुः सुकर्मा
कृपा स्वया सामर्थ्यकल्पनया स्वः आदित्यः । सु अरण इत्यर्थः । एवमत्र
'अमति'शब्देन आत्मप्रकाशगतमादित्यस्य विज्ञानमुच्यते । स हि प्रकाशस-
तस्व एव नान्यत्प्रकाशान्तरमपेक्षत इत्युपपत्तिः ।

५

'श्रुष्टी' (५०) इत्यनवगतं 'पुरन्धिः' (५१) इति च ।
श्रुष्टीत्यस्य 'श्वशुनम्' इत्यवगमः । 'पुरन्धिः' इत्यस्यापि 'पुरन्धीः'
इत्यवगमः ॥ १२ ॥

तौ अध्वर उशतो यक्ष्यन्ते श्रुष्टी भगं नासत्या पुरन्धिम् । १०
तानध्वरे यज्ञ उशतः कामयमानान्यजाम्ने श्रुष्टी भगं नासत्यौ
चाश्विनौ सत्यावेव नासत्यावित्यौर्णवाभः सत्यस्य प्रणेतारा-
वित्याग्रायणो नासिकाप्रभवौ बभूवतुरिति वा पुरन्धिर्बहुधीस्तत्कः
पुरन्धिर्भगः पुरस्तात्तस्यान्वादेशं इत्येकमिन्द्र इत्यपरं स बहु-
कर्मतमः पुरां च दारयितृतमो वरुण इत्यपरं तं प्रज्ञया स्तौति । १५
इमामू नु कवितमस्य मायामित्यपि निगमो भवति रुशदिति
वर्णनाम रोचतेर्ज्वलतिकर्मणः । समिद्धस्य रुशददशि पाज
इत्यपि निगमो भवति ॥ १३ ॥

ते हि यज्ञेषु यज्ञियास ऊमाः सधस्थं विश्वे अभि सन्ति देवाः । २०
'श्रुष्टी' 'पुरन्धिः'
इत्यनयोः पुरन्धिम्' (ऋ० सं० ७ । ३९ । ४) ॥
वसिष्ठस्यार्षम् । वैश्वदेवी । ते ये विश्वेदेवाः
यज्ञेषु यज्ञियासो यज्ञसंपादिन ऊमा अवितारो रक्षितारः अवनीया

१ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ०भ्यर्चयामि; च. ०भ्यर्चयामि चा. २ ग. ज. २५
पुरंधीत्यव°; च. पुरंधीत्यव° रु. ३ क. ख. ३ (१२); ग. ३४; घ. ट. च. ज.
अहो नास्ति. ४ ड. थ. घ. ०जाम्नेः श्रुष्टी°. ५ छ. द. ०बहुभिस्त°; त.
०बहुभिस्त° भि. ६ क. ख. ४ (१३); छ. त. १५; द. ४. ७ ग. ज. यज्ञेषु ।
वसि°; ट. तौ अध्वर उशतः ते हि यज्ञियेषु य° वसि; ङ. तौऽ अध्वर उशत°
ते हि यज्ञियेषु य° वसि°. ८ क. ख. ङ. ट. ठ. ड. देवी । त्रिष्टुप् । ते°. ३०

वां तर्पणीयाः सधस्थं वैश्वदेवं समानं स्थानम् अभिसंतिष्ठन्ते ।
किं तेषामिति । तान् विश्वान्देवान् हे अग्ने एतस्मिन् अश्वरे
यज्ञे उशतः स्वमंशं कामयमानान् श्रुष्टी क्षिप्रम् अविलम्बमानो
यक्षि यज भगं च यज नासत्यौ चाश्विनौ यज पुरन्धि च यज ।
५ एवमत्र यागस्य विघ्नभयाक्षिप्रस्येष्टत्वात् 'श्रुष्टीति क्षिप्रनाम' इत्युपप-
द्यते । अन्यत्र हि वक्ष्यति 'श्रुष्टीवरीः सुखवरीः' इति (निरु० ६ ।
२२) । तस्मादेतदनेकार्थमपि भवति ।

'सत्यावेव नासत्यावित्यौर्णवाभः' आचार्यो मन्यते । तौ हि
सत्यमेव ब्रूतो न कदाचिदप्यसत्यम् । तस्मा-
१० 'नासत्यौ' इत्यस्य नासत्यावित्युच्यते । द्विः प्रतिषेधः प्रकृतिमापा-
व्युत्पत्तिः दयति । अथवा 'सत्यस्य' उदकस्य यज्ञस्य
वा 'प्रणेतारौ' नासत्यौ । तथाहि 'आम्रायणः'
आचार्यो मन्यते । अथ 'वा' ऐतिहासिकपक्षेण 'नासिकाप्रभवौ
हि' तौ बभूवतुरिति' । पुरन्धिशब्दोऽत्र गुणपदत्वात्संदिह्यत इति विचार्यते
१५ 'तत्कः पुरन्धिः' इति । 'भगः' अत्र 'पुर-
'पुरन्धिः' स्तात् 'श्रुष्टी भगम्' इति 'तस्य' अयम् 'अन्वा-
इत्यस्य च देश इत्येकम्' आचार्यमतम् । नासत्यावनन्तरा-
वपि सन्तौ न संदिह्येते द्विवचनवाच्यत्वात्तयोरेक-
वचनान्तत्वाच्च पुरन्धिशब्दस्य । 'इन्द्रः' उक्तः स्यात्पुरन्धिशब्देन 'इत्य-
१० परं' मतम् । किं कारणम् । 'स' हीन्द्रो 'बहुकर्मतमः' अन्येभ्यो देवेभ्यः ।
'धीः' इति कर्मनामसु पठितम् (निघ० २ । १) । तद्यस्य पुरु बद्ध
स पुरन्धिः । स चेन्द्रः । तस्मात्पुरन्धिरिन्द्र इत्युपपद्यते । अथवा । अन्येन
पुरन्धित्वमिन्द्रस्य स्यात् । 'पुरां च दारयितृतमः' । भेषपुरो ह्यसानेव
दारयति । 'वरुणः' पुरन्धिशब्देनोच्यते 'इत्यपरं' मतम् । किं कारणम् ।

१५ १ ग. ज. 'वा' नास्ति. २ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. स्थानं अभिसन्ति
अभिसंतिष्ठन्ते; ग. स्थानमभिसंतिष्ठ' ति; च. स्थानमभि सं; सन्ति अभि. ३
घ. ट. ठ. ड. 'पुरन्धिं च यज' नास्ति. ४ ग. च. 'त्युपपदे'; च. 'त्युपपदे'
पद्यते. ५ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. वा नेतारौ; ग. ज. प्राणे; च. प्राणे' प्र.
६ ग. च. ज. आग्रय'. ७ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. 'हि तौ' नास्ति. ८ क.
१० ल. घ. झ. ट. ठ. ड. 'च' नास्ति. ९ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. 'शब्दस्य च.

‘तं’ ह्यन्यत्रापि मन्त्रदृक् ‘प्रज्ञया’ बुद्ध्या ‘स्तौति’ । तद्यथा । इमाम्
नु कवितमस्य मायां महीं देवस्य नकिरा दधर्ष । एकं यदुद्गा न पृणन्त्ये-
नीरासिञ्चतीरवनयः समुद्रम्’ (ऋ० सं० ५ ।

अस्यामृचि वरु- ८५ । ६) ॥ अत्रेरोर्विम् । इमां मायां प्रज्ञां
णस्य प्रज्ञा स्तूयते कवितमस्य मेधावितमस्य महीं महतीं मायां न
किरा दधर्ष न कश्चिदप्याधर्षयितुं शक्नोति ।

कतमां मायामिति । एकम् एतं सन्तं वरुणम् आदित्यं यत् एता उद्गा उद-
केन रश्मिनद्यः एनीः गमनशीलाः । सततमुदकमादायादित्यमण्डलं गच्छ-
न्ति । एवं नामाहर्निशमेता गच्छन्त्यः अवनयो नद्य इव समुद्रं सिञ्चन्त्यो
न पृणन्ति न प्रीणयन्ति । तेषां रश्मीनां च मायामेवंलक्षणां भगवतो वरुणस्य
आधर्षयितुम् अभिभवितुं विज्ञातुं न शक्नोति कश्चिदपि कथयितुं कथम-

प्ययं न संपूर्यत इति । एवमत्र वरुणः प्रज्ञया
तस्माद्वरुणोऽपि स्तूयते । धीरिति च प्रज्ञानाम (निघ० ३।९) ।
पुरन्धिः स्यात् सा यस्य पुर्वा बह्वी स पुरन्धिः । वरुणश्च
प्रज्ञया स्तूयते । तस्मात् ‘वरुणः पुरन्धिः’

इत्युपपद्यते ।

‘रुशत्’ (५२) इत्यनवगतम् । ‘रोचतेज्वलतिकर्मणः’ इति
निर्वचनम् । ‘रोचनम्’ इत्यवगर्भः । ‘अबोधि

‘रुशत्’ इत्यस्य होतो यजथाय देवान्ध्वो अग्निः सुमनाः प्रातरं-
स्थात् । समिद्धस्य रुशददर्शि पाजो महान्देवस्त-

मसो निरमोचि’ (ऋ० सं० ५ । १ । २) ॥ गविष्टिरबुधयोराधर्मै ।

१ ग. तद्यथा । ५६ । इमा० २ ग. ज. कवितमस्य । अत्रे०; घ. झ.
ड. कवित० नयः समुद्रम् । अत्रे०. ३ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. ०‘रार्षम् ।
वारुणी । त्रिष्टुप् । इमां०; च. ०‘रार्षम् । इमां० वारुणी । त्रिष्टुप्. ४ क. ख. घ.
झ. ट. ठ. ड. ०‘तमस्य देवस्य द्योतमानस्य महीं०; च. ०‘तमस्य०महीं० देवस्य
द्योतमानस्य. ५ ग. ज. ‘न पृणन्ति’ नास्ति०. ६ ग. ज. ०‘तेषां माया एवं-
लक्षणा भग०. ७ च. स्तूयत इति । धी०. ८ ग. ०‘गमः । ५७ । अबो०. ९ ग.
ज. होता यजथाय । गवि०; घ. झ. ट. होता० स्तमसो निरमोचि गवि०. १० क.
ख. घ. झ. ट. ठ. ड. ०‘रार्षम् । आग्नेयी । त्रिष्टुप् । अग्नि०; च. ०‘रार्षम् ।
अग्नि० आग्नेयी त्रिष्टुप्.

अग्निचयन इष्टकोपधाने विनियुक्ता (मैत्रा० २ । १३ । ७) । अबोधि
होता बुध्यते होता अग्निः यजथाय यजनाय यष्टव्यतया देवान् । ऊर्ध्वो
ज्वलनक्रियायोगात् प्रातरस्थात् । अग्निहोतृणां गृहेषु योऽवतिष्ठते सुमनाश्च
शोभनमनाः । समिद्धस्य च यस्य रुशत् रोचिष्णुर्वर्णाः अदर्शि दृश्यते ।
५ पाजश्च बलं यस्याप्रतिमं यश्च प्रभावतो महान् तमसैश्च सर्वमिदं निरमोचि
निर्मोचयति । बुध्यते देवान् यष्टव्यतया । एवमग्न्यधिकारादत्र शब्दसारूप्याच्च
' रुशत् इति ' एतत् ' वर्णनाम ' इत्युपपद्यते ।

'रिशादसः' (५३) इत्यनवगतम् । 'रेशयदासिनः' इत्यवगमः ॥ १३ ॥

१० अस्ति हि वः सजात्यं' रिशादसो देवासो अस्त्याप्यम् ।
अस्ति हि वः समानजातिता रेशयदारिणो देवा अस्त्याप्यमाप्य-
माप्नोतेः सुदन्नः कल्याणदानः । त्वंष्टा सुदन्नो विदधातु राय इत्यपि
निगमो भवति सुविदन्नः कल्याणविद्यः । आग्ने याहि सुविदन्ने-
भिरर्वाङ्कित्यपि निगमो भवत्यानुषगिति नामानुपूर्वस्यानुषक्तं
१५ भवति । स्तृणान्ति बहिरानुषगित्यपि निगमो भवति तुर्वणि-
स्तूर्णवनिः । स तुर्वणिर्महौ अरेणुपौंस्य इत्यपि निगमो भवति
गिर्वणा देवो भवति गीभिरेनं वनयन्ति । जुष्टं गिर्वणसे बृह-
दित्यपि निगमो भवति ॥ १४ ॥

२० ' अस्ति हि वः सजात्यं रिशादसो देवासो अस्त्याप्यम् । प्र णः
पूर्वस्मै सुवितायं वोचत मक्षु सुम्नाय नव्यसे '
' रिशादसः ' (ऋ० सं० ८ । २७ । १०) ॥ मनुर्वैव-
इत्यस्य स्वतस्तस्येयमार्षम् । सतो बृहती । वैश्वदेवे सूक्ते
(ऋ० सं० ८ । २७) । हे रिशादसो रेशय-
२५ दासिनो देवाः । यो हि रेशयति हिंसावान् भवति तस्मै त आयुधान्य-

१ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. °होत्रिणां; च. होतृणां° त्रि. २ क. ख.
घ. झ. ट. ठ. ड. °प्रमितं. ३ ठ. ड. तमश्च. ४ च. रेशय° झ. ५ क.
ख. ४ (१३); ग. ५८; इतरेष्वङ्को नास्ति. ६ क. ख. ५ (१४); छ. त.
१६; द. ५. ७ ग. ज. वः सजात्यम् । मनु°; घ. झ. ट. वः सजात्यं ° य
नव्यसे । मनोर्वै°. ८ क. ख. घ. झ. ट. ड. ड. मनुर्वैवस्वतस्ये°. ९ ग. अ.
३१ रिशयदासिनो देवाः; च. रिशाद~सिनो° सो रेशयदा.

स्यन्ति । ' रेशयदारिणः ' इति केचिदधीयते निर्वचनम् ।
 तेषां रेशयन्तं हिसन्तं दारयन्तीत्यर्थः । अस्ति युष्माकं सजात्यं समान-
 जातिता देवत्वम् । अस्ति च युष्माकम् आप्यम् आस्रव्यं मनुष्यैः । ईश्वरा
 यूयमित्यभिप्रायः । यत एवमतो ब्रवीमि प्रवोचत यूयमनुजानीत सुवि-
 ताय सुगताय सुभोगाय स्थानाय सुम्नाय सुखाय च पूर्वस्यै स्वभूताय ५
 नव्यसे नवतरायै । कथं च पुनः प्रवोचतेति । मक्षु । क्षिप्रमित्यर्थः । एवमत्र
 शब्दसारूप्यादर्धोपपत्तेश्च ' रेशादसो रेशयदासिनो ना रेशयदारिणो वा '
 इत्युपपद्यते ।

' सुदत्रः ' (५४) इत्यनवगतम् । ' सुदानः ' इत्यवगमः ।

' सुदत्रः ' इत्यस्य ' ता नो रासत्रातिषोचो वसुन्म्य रोदसी वरु- १०
 णानी शृणोतु । वरुत्रीभिः सुशरणे नो अस्तु
 त्वष्टा सुदत्रो वि दधातु रायः ' (ऋ० सं०

७ । ३४ । २२) ॥ वसिष्ठस्यार्षम् । दशरात्रस्य चतुर्थेऽहनि वृत्तीर्य-
 सवने वैश्वदेवशस्त्रे द्विपदा एताः शस्यन्ते (आश्व० ८ । ८) । ताः
 देव्यः अस्मभ्यं रासन् वसूनि । ददत्वित्यर्थः । किंलक्षणा देव्यः । १५
 रातिषाचः हविर्दानं याः सचन्ते सेवन्ते । किं च आभिमुख्येर्न स्थित्वा
 रोदसी रुद्रस्य पत्नी शृणोतु वरुणानी च । किंच । वरुत्रीभिः वरयित-
 व्याभिः सहितः सुशरणः स्वाश्रयणः अस्माकम् अस्तु त्वष्टा सुदत्रः
 कल्याणदानो विदधातु चास्माकं रायः । धनमित्यर्थः । एवमत्र ' रायः '
 संबन्धात् ' सुदत्रः कल्याणदानः ' इत्युपपद्यते । २०

' सुविदत्रः ' (५५) इत्यनवगतम् । ' सुविद्यः ' इत्यवगमः ।

' सुविदत्रः ' इत्यस्य ' कल्याणविद्यः ' इत्यभिधेयवचनम् । ' ये
 तातृषुर्देवत्रौ जेहमाना होत्राविदः स्तोमं तष्टासो
 अकैः । आग्ने याहि सुविदत्रेभिरवाङ् सत्यैः

कव्यैः पितृभिर्धर्मसद्भिः ' (ऋ० सं० १० । १५ । ९) । शङ्खस्य २५

१ च. स. ट. ठ. ड. दारयती°. २ क. ख. घ. स. ट. यूयमस्मभ्यमनु°.
 ३ च. °तरायम् । कथं° च. ४ ग. °गमः । ५९ । ता°. ५ ग. ज. °षाचः ।
 षष्ठि°; घ. स. ट. °षाचो° वि दधातु रायः । वसि°. ६ च. वृतीये स°. ७ घ. स.
 ट. हविर्दानं; ज. हविर्दानं; ठ. ड. हविर्दानं. ८ ग. च. ज. °मुष्येन याः
 स्थित्वा°. ९ म. °चनम् । ६० । ये°. १० ग. ज. देवत्रा । शङ्ख°; घ. स.
 ट. देवत्रा° पितृभिर्धर्मसद्भिः । शङ्ख°.

यामायनस्यार्षम् । पितृयज्ञे स्विष्टकृद्याज्येषा (आश्व० श्रौ० २ । १९) ।
 ये तातृषुः स्तीर्णवन्तो देवत्रा देवान् प्रति जेहमाना गच्छन्तो होत्राविदः
 स्तुतिविदः स्तोमतष्टासः स्तोमकर्तारः अर्कैः मन्त्रैः । स्तोमकर्तारो ये एवं-
 लक्षणाः पितरस्तैः साकम् आयाहि हे अग्ने सुविदत्रेभिः कल्याणविद्यैः
 ५ अर्वाङ् अस्मानामिमुखेन । तैश्च साकमेवंगुणयुक्तैः पितृभिरागत्य सत्यैः
 एतैर्यथावत्संस्कृतैः कव्यैः पितृर्षेत्यैर्हविर्भिस्तृप्तिमुपयाहि । अथवा । सत्य-
 वादिभिः पितृभिः कव्यवाहैः साकमायाहीति । एवं पितृविशेषणत्वेनैव
 योज्यमेतदपि पदद्वयम् । एवमत्र शब्दसारूप्यात् 'सुविदत्र'शब्दः
 कल्याणविद्यवाचीत्युपपद्यते ।

१० 'आनुषक्' (५६) इत्यनवगतम् । 'अनुषक्तम्' इत्यवगमः ।
 'नामानुपूर्वस्य' इत्यर्थवचनम् । 'आ घा ये
 'आनुषक्' अग्निभिन्धते स्तृणन्ति बर्हिर्ऽनुषक् । येषामिन्द्रो
 इत्यस्य युवा सखा' (ऋ० सं० ८ । ४५ । १) ॥
 त्रिशोकस्यार्षम् । बृहतीसहस्रे तृचाशीतिषु विनि-

१५ युक्ता (ऐ० आ० ५ । २ । ३] । य एव नित्यमग्निम् आभिमुख्येना-
 वस्थिता इन्धते यज्वानो य एव यज्ञेषु बर्हिः अनुषक्तं स्तृणन्ति तेषामेव
 इन्द्रो युवा समानख्यानो याज्ञे कर्मणि भवति नेतरेषामयज्वनाम् । बर्हिः-
 संबन्धात् 'आनुषक्' इति 'नाम' एतत् 'आनुपूर्वस्य' इत्युप-
 पद्यते ।

२० 'तूर्वाणिः' (५७) इत्यनवगतम् । 'तूर्णवनिः' इत्यर्थवचनम् ।

१ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. °रार्षम् । त्रिष्टुप् । पैत्री । पितृ° । २ ग. ज.
 'ये' नास्ति. ३ च. संपेङ्कृतैः° स्कृ. ४ क. ख. °वत्यैः बर्मसज्जिर्यज्ञसादिभिर्हवि°;
 घ. ङ. ट. ठ. ड. °वत्यैः बर्मसज्जिर्यज्ञस्यादितिहावि°; च. °वत्यैः °हवि °बर्मसज्जि-
 र्यज्ञसादिभिः. ५ ग. °चनम् । ६ । आ०. ६ ग. च. ज. अग्नि । त्रिशो°; घ.
 ङ. ट. अग्निभिः युवा सखा । त्रिशो°. ७ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. युवा नित्यः
 २६ सखा समा०; च. युवा-समा नित्यः सखा.

तूर्णं हि यः संभजते स तूर्णवनितां सन् तूर्णवनिरित्युक्तः । 'स तूर्वणि-
 म्हाँ अरेणु पौस्थे गिरेर्भृष्टिर्न भ्राजते तुजा शवः ।
 'तूर्वणिः' येन शुष्णं मायिनमायसो मदे दुध्र आभूर्षु राम-
 इत्यस्य यन्नि दामनि' (ऋ० सं० १ । ५६ । ३) ॥
 इन्द्रस्य सव्यत्वमापन्नस्येयमार्षम् । वैषुवतेऽहनि ५
 निष्केवल्ये शस्त्रे शस्यते (आश्व० श्रौ० ८ । ६) । स इन्द्रः तूर्णव-
 निता । इन्द्रो हि स्तोतारं तूर्णं संभजते । महान् प्रभावतः । अरेणुपौस्थे ।
 अन्तारिक्षे हि यद्बलं भवति तत्र न रेणवः सन्ति तस्मादरेणुपौस्थमिति-
 ध्यते । 'पौस्थम्' इति बलनामसु पठितम् (मिघ० २ । ९ । २४) ।
 तस्मिन्नेरेणुपौस्थे बले अन्तारिक्षे संप्राप्ते वा गिरेः भृष्टिः गिरिशृङ्गमिवो- १०
 च्छित्तो भ्राजते तुजा वज्रेण प्रगृहीतेन शवः शविष्ठो बलिष्ठ इन्द्रः ।
 येन वज्रेण शुष्णं शोषयितारम् असुरं मेघं मायिनं प्रज्ञावन्तं आयसो
 देवान् प्रति अयनशीलस्य सोमस्य मदे प्राप्ते दुध्रो दुर्धरः शत्रूणां आभूर्षु
 उपर्युपर्यात्मनो भवनमिच्छन् रामयन्नि दामनि दाम्नीव न्यरमयत् । सुप्राब-
 भ्रादित्यर्थः । एवमत्र शब्दसारूप्यादर्धोपपत्तेश्च 'तूर्वणिस्तूर्णवनिः' इत्युपपद्यते । १५
 'गिर्वणसे' (५८) इत्यनवगतम् । 'गीर्वननीयः' इत्यवगमः ।
 'गीभिः' स्तुतिभिः 'एनं वनयन्ति' इत्यर्थवचनम् । 'आमासु पक्व-
 मेर्यै आ सूर्यं रोहयो दिवि । घर्म न सामन्त-
 'गिर्वणसे' पता सुवृक्तिभिर्जुष्टं गिर्वणसे बृहत्' (ऋ० सं० २०
 इत्यस्य ८ । ८९ । ७) ॥ नृमेधसः प्रियमेधसो वै-
 र्षम् । ऐन्द्रे सूक्ते (ऋ० सं० ८ । ८९) । आमासु अपकासु गोषु

१ ग. ज. 'वनितः सं तूर्ण'; च. 'वनितः सं तूर्ण' ता सन्. २ ग. 'त्युक्तः
 । ६२ । ४'. ३ ग. ज. महान् । इन्द्र°; घ. झ. ठ मदी अरेणु० रामयन्नि वा-
 मनि । इन्द्र°. ४ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. 'मार्षम् । जगती । ऐन्द्री । वैषु°; २५
 च. 'मार्षम् ~ । वैषु° जगत्यैन्द्री. ५ च. 'रिक्षे कियद्' हि. ६ ग. ज. भृष्टिं
 गिरि°. ७ ग. झ. वज्रेण नित्यशुष्णं; च. वज्रेण अहिं नित्यं (त्यं). ८ ग. ज.
 'सुपुषुषु'. ९ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. 'मयत् सुवप्रा°; च. 'मयन् स्ववप्रा°
 त् सु. १० ग. 'वनम् । ६३ । आमा°. ११ ग. ज. 'रयः । नृमे°; घ. झ. ट.
 'रयः ° गिर्वणसे बृहत् । नृमे°. १२ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. वा इयमार्षम् ।
 बृहती । ऐन्द्रे°; च. वार्षम् ~ । ऐन्द्रे° बृहती. ३१

क्षीरं पक्वम् ऐरयः त्वमिन्द्र । ' तस्मादामा सती पक्वं दुहे ' [मैत्रा० सं०
४ । ६ । ९] इति ह विज्ञायते । तदिदमामायां सत्यां गवि शृतं
पय इति । किंच । आ सूर्यं रोहयो दिवि । आरोहयः सूर्यं दिवि । शुलोक
इत्यर्थः । एवमिन्द्रमुक्त्वा स्तोतृनाह । अस्मा इन्द्रायैवंगुणविशिष्टाय घर्मं न
५ घर्ममिव सुतसं सुष्टुं सुगुणं सौमन् तपत । स्थानकरणानुप्रदानवदुच्चारय-
तेत्यर्थः । सुवृक्तिभिः शोभनाभिः स्तुतिभिः जुष्टं प्रियं गिर्वणसे इन्द्राय
स्तुतिसंभक्त्रे । कतमत्पुनस्तत्सामेति । बृहत् । तद्धि प्रियमिन्द्रस्य । एवमत्र
' गिर्वणा देव ' उच्यते शब्दसारूप्यादित्युपपद्यते ।

१० ' असूर्ते सूर्ते ' (५९) इत्येते अनवगते । ' असुसमीरिताः सुसमी-
रिते ' इत्यवगमः ॥ १४ ॥

असूर्ते सूर्ते रजसि निषत्ते ये भूतानि समकृण्वन्निमानि ।
असुसमीरिताः सुसमीरिते वार्तसमीरिता माध्यमका देवगणा ये
रसेन पृथिवीं तर्पयन्तो भूतानि च कुर्वन्ति त आयजन्तेत्यतिक्रान्तं
१५ प्रतिवचनम् । अम्यक्सा तं इन्द्र ऋष्टिः । अमाक्तेति वाभ्यक्तेति
वा । यादृश्मिन्धायि तमपस्ययाविदत् । यादृशेऽधायि तमपस्यया-
विदत् । उस्त्रः पितेवं जारयायि यज्ञैः । उस्त्र इव गोपिताजायि
यज्ञैः ॥ १५ ॥

२० ' त आयजन्त द्रविणं सभस्मा ऋषयः पूर्वे जरितारो न भूना ।
असूर्ते सूर्ते रजसि निषत्ते ये भूतानि समकृण्व-
इत्यनयोः निमानि ' (ऋ० सं० १० । ८२ । ४) ॥
विश्वकर्मणो भौवनस्येयमार्षम् । ' वैश्वकर्मणाम्यां
जुहोति ' इति ह्युक्तमग्निप्रणयने (मैत्रा० सं० ३ । ३ । ७) । तत्र

२५ १ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. दुह; च. दुहं ह. २ ग. सुष्टं; च. सुष्टं
हु. ३ क. ख. घ. झ. ठ. सामन् साम तप. ४ क. ख. ५ (१४); ग. हु; ठ.
ड. पयते । इति निरुक्तटीकायां षष्ठाध्याये चतुर्दशः खण्डः; इतरेष्वङ्को नास्ति. ५
छ. वाजसमी; त. वाजसमी; त; द. वार्तसमी; ज. ६ क. ख. छ. त. द.
गणास्ते रसे. ७ क. ख. ६ (१५); छ. त. १७; द. ६. ८ ग. च. ज. द्रविणं ।
विश्व; घ. झ. ट. विणं. समकृण्वन्निमानि । विश्व. ९ क. ख. ग. ज. वैश्वकर्म-
णीभ्यां; च. विश्वकर्मणाम्यां वै.

विनियोगः । असूर्ताः । असुः प्राणः प्राणश्च वायुः । 'योऽयं वायुः पर्वेन एष प्राणः' इति द्युक्तम् । तेन समस्ता ईरिता असुसमीरिताः । वातसमीरिता इत्यर्थः । के पुनस्त इति । माध्यमका देवगणा मेघा इतरे च मरुदादयः । ते हि वातेन समीर्यन्ते । वात एव हि तान्वहति । क पुनैरवस्थिताः समीरिता इति । सूर्ते सुसमीरिते विक्षिप्ते । विस्तीर्ण इत्यर्थः । ५

रजसि अन्तरिक्षलोके निषत्ते । निषण्ण इत्यर्थः । ये किं कुर्वन्तीति । ये भूतानि समकृष्वन् समस्तानि कृतवन्त इमानि । तेषां किमिति । त आयजन्तेति । अतिक्रान्तं प्रतिवचनम् । प्रतिनिर्देशः प्रतिवचनमुच्यते । स एव पूर्वकाले प्रयोगार्हो यच्छब्दः पश्चात्प्रयुक्तः पश्चात्प्रयोगार्हश्च तच्छब्दः पूर्वं प्रयुक्तो मन्त्रपाठक्रमेण । तदेतद्भाष्ये क्रमेण प्रदर्शितमस्मिन्मन्त्रे 'त आयजन्तेत्यतिक्रान्तं प्रतिवचनम्' इति । १०

त आयजन्तेत्यस्य पादस्य समासेनैतद्भाष्यकारेण निर्वचनमुक्तं 'ते रसेन पृथिवीं तर्पयन्तो भूतानि च कुर्वन्ति' । ते मेघा रसेन उदकेन पृथिवीं तर्पयन्तो भूतानि सर्वाण्युत्पादयन्ति स्थितिं चैषीं कुर्वन्ति । आयजन्त द्रविणम् उदकम् । आभिमुख्येन ददति सर्वमुदकम् । १५

समस्मै सर्वस्मिन् भूतजाते । एवं भूतान्युदकेन कुर्वन्त्यनुगृह्णन्ति च । अधुना दृष्टान्तमाह । ऋषयः पूर्वं विश्वसृजो जरितारो न भूना भूमना कर्मणा वार्षीहस्त्रिकेण सत्रेण । तर्हि सर्वो भूतप्रायः पूर्वं सृष्टोऽनुगृहीतश्च । एवमत्र शब्दसारूप्यादर्थोपपत्तेश्च 'असूर्ते सूर्ते' इत्येतयोः 'असुसमीरिताः सुसमीरिते' इत्येते शब्दसमाधी उपपद्येते । २०

'अभ्यक्' (६०) इत्यनवगतम् । 'अमाक्तेति वाभ्यक्तेति वा' शब्दसमाधी । 'ऋष्टिः' अभिधेया । तां हि संग्रामे शत्रवो मन्यन्ते मामेवां प्रत्यञ्जिता क्षिप्ता मामेवां प्रत्यञ्जितेति । अथवा 'अभ्यक्तेति वा' । अभिगतैव

१ क. ख. ठ. ड. पवत; ग. ज. पचन. २ घ. झ. ट. तेन वाते°. ३ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. पुनरेतेऽवस्थि°. ४ क. ख. झ. 'त्यर्थः । समीरिताः किं'; ग. ज. ये कुर्वन्तीति; घ. ट. ठ. ड. ये समीरिता किं; च. ये-कु° किं. ५ ग. ज. पूर्वप्रयु°. ६ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. 'द्भाष्यकारेण प्र°'. ७ ग. ज. च तेषां. ८ क. ख. घ. ट. ठ. ड. वार्षीह°. ९ च. भूतः प्रा°. १० क. ख. ग. ज. घ. झ. ट. ठ. ड. मायेषा प्रत्य°. ११ क. ख. ग. ज. मायेषा प्रत्य°. २९

नित्यकालं शत्रून्प्रति भवतीत्यम्यगित्युच्यते । 'अम्यक्सा तं इन्द्र ऋष्टि-
रस्मे सनेम्यम्बं मरुतो' जुनन्ति । अग्निश्चिद्धि
'अम्यक्' इत्यस्य अमांसे शुशुक्तापो न द्वीपं दधति प्रयांसि'
(ऋ० सं० १ । १६९ । ३ ।) ॥ अगस्य-

- ५ स्यार्षम् । त्रिष्टुप् । ऐन्द्री । छन्दोमेषु द्वितीयेऽहनि मरुत्वतीये शस्त्रे शस्यते
(आश्व० श्रौ० ८ । ७) । अम्यक्सा ते । यदा एवंलक्षणा रेणवां शक्तिः
आभिमुख्येन मेघम् अश्चिता त्वर्यां क्षिप्ता भवति आत्मनस्तव या स्वभूता अथ
तदा मरुतोऽपि तदनुविवृत्सयैव हे इन्द्र अस्मे अस्मदर्थं सनेमि चिरंत-
नम् अम्बं बहूदकमिह पातयितव्यमिति स्वान्यायुधानि मेघविदारणाय
१० जुनन्ति गमयन्ति । किंच । सर्वेषामेवायुधानां मध्ये भौवत्कैव शक्तिः
अग्निश्चित् अग्निरेव अतसे काष्ठे शुशुक्तान् देदीप्यमान एतस्मिन्मेघ आस्ते ।
किंच । आपो न द्वीपं यथा नदीया आपो द्वीपं परिवार्यात्मानं धारयन्त्येव-
मेतानि मेघानि प्रयांसि उदकानि महत्त्वादृष्टेः तानि मज्जयितुमशक्नुवन्ति
द्वीपमिव परिवार्य धारयन्ति । एवमत्राञ्जतेर्गत्यर्थस्य 'अम्यक्' इत्येतद्
१५ ऋष्टिसंबन्धादित्युपपद्यते ।

'यादृश्मिन्' (६१) इत्यनघगतम् । 'यादृशे' इत्यवगमः ।

'ज्यायांसंभस्य यतुनस्य केतुन ऋषिस्वरं
'यादृश्मिन्' इत्यस्य चरति यासु नाम ते । यादृश्मिन्धायाि तमपस्य०
या विदद्य उं स्वयं वहते सो अरं करत् '

- २० (ऋ० सं० ५ । ४४ । ८) ॥ अवत्सारस्येयमार्षम् । जगती । आग्नेयी ।
'तं प्रतथा' इत्येतस्मिन्सूक्ते (ऋ० सं० ५ । ४४) । उपहव्ये तृतीयसवने
वैश्वदेवे शस्यते (आश्व० श्रौ० १० । १०) । ज्यायांसं महत्तरम् । अस्य यतुनस्यै

१ ग. °च्यते । ६५ । अम्य०. २ ग. तेति । अग०; च. त इन्द्र प्रयांसि ।
अग०; ब. झ. ट. त इन्द्र० दधति प्रयांसि । अग०; ज. त । अग०. ३ ग. ज.
रेषा श०. ४ च. त्वामाक्षिप्ता. ५ ग. ज. भावशक्ति०. ६ क. ख. घ. झ. न द्वेष्या
आपो०; ट. न द्वेष्या० नदीया. ७ ग. ज. परिचार्य; च. परिचर्य. ८ ग. ज.
मेघानि. ९ ग. °गमः । ६६ । ज्याया०. १० ग. ज. °मस्य । अव०; ब. झ. ट.
°मस्य यतुनस्य० सो अरं करत् । अव०; च. °मस्य यतुनस्य केतुन० रं करत् ।

११ अव०. ११ क. ख. घ. झ. ट. °नस्य कर्मणि षष्ठ्यौ वा यतन०.

यतनशीलस्य भगवतः सूर्यस्य केतुना कर्मणा प्रज्ञया वा ऋषिस्वरम् ।
 ऋषिभिः स्वर्यते स्तूयते इत्यृषिस्वरस्तमृषिस्वरं स्तुवन् चरति प्रचरति
 क्रियासु यासु नाम ते । यासु क्रियासु नाम नमनं ते तव हे भगवन्नम्रे ।
 स एवं चरंस्तासु क्रियासु यादृशिमन् यादृशे कामे धायि मनो धत्ते तादृशं
 कामं तथा अपस्यया क्रियाया हविःस्तुत्यादिलक्षणया तव प्रसादात्
 अविदत् । अलभतेत्यर्थः । किंच । य उ स्वयं वहते त्वां प्रति आदरवान्
 प्रापयति स्तुतीः स एव अरं करत् पर्यन्तमात्मनोऽभिप्रेतमर्थं करोति ।
 एवमत्र शब्दसारूप्यात् ' यादृशिमन् ' इत्यस्य ' यादृशे ' इत्येवं विपरि-
 णाम उपपद्यते ।

' जारयायि ' (१२) इत्यनञ्जातम् । ' अजायि ' इत्यवगर्भः । १०

' सास्माकेभिरेतरी नै शूषैरग्निः छत्रे दम आ-
 'जारयायि' इत्यस्य जातवेदाः । इन्द्रो वन्वन् क्रत्वा नावोत्सः पितेव
 जारयायि यज्ञैः ' (ऋ० सं० ६ । १२ ।

४) ॥ भरद्वाजस्यार्षम् । आग्नेयी । त्रिष्टुप् । प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते
 (आश्व० श्रौ० ४ । १३) । ' सास्माकेभिः ' इति छान्दसमात्वम् । १५
 सः अग्निः अस्माकेभिः शूषैः सुखैः स्तोत्रैः स्तवे स्तूयते एतरी न
 अतिथिरिव दमे यज्ञेगृहे आभिमुख्येनावस्थितैः स्तूयते जातवेदाः जात-
 विद्यो वा जातधनो वा । इन्द्रः द्रुमान्नः वन्वन् क्रत्वा वननीयकर्म
 वननीयप्रह्वानो वा अनार्या अनर्वा अनाश्रितः कंचिदन्यम् उत्सः पितेव
 साण्ड इव गोपिता गवां पिता अज.यि । यथा साण्डः पुत्रपौत्रादिभिर- २०
 नेकधा प्रजायत एवं यज्ञेषु विह्वियमाणोऽनेकधा जायतेऽग्निः । एवमत्र
 ' जारजायि ' इत्यस्य ' अजायि ' इत्यर्थप्रतीतिः ।

१ घ. ट. 'यासु' नास्ति. २ ग. ज. 'क्रियासु' नास्ति. ३ ग. सरंस्ता°; ज.
 स्वरंस्ता°. ४ ग. ज. अर्थे मनो धायि धारयति तदर्थं तथा अप°. ५ ग. ज. क्रिया
 तव मत्ता°. ६ ग. °गमः । ६७ । सास्मा°. ७ ग. ज. न । भर°; घ. झ. ट. न
 शू० जास्यायि यज्ञैः । भर°. ८ घ. अस्मा° आ. ९ क. ल. घ. झ. ट. ठ. ड.
 °गृहे यज्ञे आभि°; ग. ज. यज्ञे गृहे.

- ‘अग्रिया’ (६३) इत्यनवगतम् । ‘अग्रगमनेन’ अग्रियाः
अग्रगाः । ते ह्यग्रे देवसैन्यस्य गच्छन्ति । अथ-
‘अग्रिया’ वा । अग्रमात्मानं संपादयन्तीत्यग्रियाः । अथवा ।
इत्यस्य व्युत्पत्तिः अग्रमेव अग्रियाः । अनर्थक एवाग्रशब्देन ‘इया-’
कार उपबन्ध उपात्तः । ‘अपि वाग्रमित्येतदनर्थ-
कमुपबन्धमाददीत’ इति ह्युक्तं माष्यकारेण ॥ १५ ॥

- प्र वोऽच्छां जुजुषाणासौ अस्थुरभूत विश्वे अग्रियोत वाजाः ।
प्रास्थुर्वो जोषयमाणा अभवत् सर्वेऽग्रगमनेनेति वाग्ररणेनेति
१० वाग्रसंपादिन इति वापि वाग्रमित्येतदनर्थकमुपबन्धमाददीत ।
अद्दीदिन्द्र प्रस्थितेमा हर्षीषि चनो दधिष्व पचतोत सोमम् ।
अद्दीन्द्र प्रस्थितानीमानि हर्षीषि चनो दधिष्व चन इत्यन्ननाम
पचतिर्नामीभूतस्तं मेदस्तः प्रति पचताग्रभीष्टामित्यपि निगमो
भवत्यपि वा मेदसश्च पन्नोश्च सात्त्वं द्विवचनं स्याद्यत्र श्लोक-
१५ वचनार्थः प्रसिद्धं तद्भवति । पुरोर्द्धं अग्रे पचत इति यथा
शुरुष आपो भवन्ति शुचं संसन्धन्ति । ऋतस्य हि शुरुषः सन्ति
पूर्वीरित्यपि निगमो भवत्यमिनोऽमितमात्रो महान् भवत्यभ्य-
मित्ते वा । अमिनः सहोभिरित्यपि निगमो भवति जञ्जतीरापो
भवन्ति शब्दकारिण्यः । मरुतो जञ्जतीरिवेत्यपि निगमो भवत्य-
२० प्रतिष्कृतोऽप्रतिष्कृतोऽप्रतिस्वलितो वा । अस्मभ्यमप्रतिष्कृत
इत्यपि निगमो भवति शाशदानः शाशाद्यमानः । प्र स्वां मति-
मतिरच्छाशदान इत्यपि निगमो भवति ॥ १६ ॥

इति षष्ठाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

१ म. अ. °ग्रियोऽग्रगाः; च. °ग्रियोऽग्रः° योऽ (यः अ) २ ग. ज.

- २५ अग्रिया अन°; च. अग्रिया अन° याः ३ ग. ज. एवाग्रिा°; च. एवाग्रि (अ)
शब्दे- याका° ने. ४ क. ख. व. स. ट. ठ. ड. ‘हि’ नास्ति. ५ क. ख. ६(१५);
म. १६ (६८); ठ. ड. १५ । इति निरुक्तटीकायां षष्ठाध्याये पञ्चदशः खण्डः;
इतरेष्वष्टौ नास्ति. ६ छ. त. द. ‘वाग्ररणेनेति’ नास्ति. ७ क. ख. छ. त. °भूतः ।
तं; द. °भूतः सं° ८ त. °वत्यपि° ति । अ. ९ क. ख. छ. त. द. जुलोळा.
१० स. °वत्यमि° ति । अ. ११ क. ख. प्रदिवो ज°. १२ क. ख. °प्रतिष्कृतो;
द. °प्रतिष्कृतो° स्फ. १३ क. ख. ५ (१६); छ. त. १८; द. ७. १४ छ. च.
क. ‘इति’ पादः’ नास्ति; छ. ‘इति षष्ठाध्यायस्य’ नास्ति; त. इति षष्ठाध्याये तृ°;
३३ द. इति नैरुक्तस्य पूर्वपदके षष्ठः°.

‘ अयं वो यज्ञ ऋभवोऽकारि यमा मनुष्वत्प्रदिवो’ दधिष्वे । प्र वोऽ-
 च्छा जुजुषाणासो अस्थुरभूत विश्वे अग्निधोत
 प्रयोगश्च वाजाः ’ (ऋ० सं० ४ । ३४ । ३) ॥ वाम-
 देवस्यार्धम् । व्यूढस्य दशरात्रस्य पञ्चमेऽहनि
 तृतीयसवने वैश्वदेवे शस्यते (आश्व० श्रौ० ८ । ८) । हे ऋभवो ५
 युष्माकम् अयं यज्ञो यम् अहमकार्षं तम गम्य मनुष्वत् मनुष्यवैत् दधिष्वे
 धारयष्वे । एतद्द्वः प्रब्रवीमि । किञ्च । प्र वोऽच्छा जुजुषाणासोः अस्थुः ।
 प्रस्थितानि यान्धेतानि हवींषि तानि यूयं जोषयमाणा देवैः सेव्यमाना
 वा आत्मना अग्निया भवत । उत वाजाः । अपि च हे वाजा यूयमप्येव-
 मेव भवत । एवमत्रै ‘ अप्रगामिनोऽप्रसंपादिनो वाप्रमेव वाग्निया ’ तथार्थो- १०
 पपत्तेः शब्दसारूप्याच्च ।

‘ चनः (६४) इत्यन्ननाम । पचता ’ (६५) इत्यनवगतम् । एतच्चेक-
 वचनं द्विवचनं वा भवति प्रकरणाविशेषात् । आख्यातस्वरूपं चैतन्नाम ।
 ‘ पचतिर्नामीभूतः’ इति भाष्यकारो ब्रवीति । ‘ अद्दीदिन्द्रं प्रस्थितेमा
 हवींषि चनो दधिष्व पचतोत सोमम् । प्रय- १५
 चनः’ ‘ पचता’
 स्वन्तः प्रति हवीमसि त्वा सत्याः संन्तु यज-
 इत्यनयोः मानस्य कामाः ’ (ऋ० सं० १० । ११९
 ८) ॥ इयमग्निद्युतस्य वाग्निद्युस्य वार्षम् । अद्धि
 भक्षय हे इन्द्र प्रस्थितानि इमानि हवींषि । चनः अन्नमेतद्द्विवर्लक्षणं दधिष्व
 प्रक्षिप जठरे । पचता पक्वानि इमानि हवींषि । अत एव ब्रवीमि दधिष्वेति । २०

१ ग. ज. °कारि । वाम°; घ. झ. ट. °कारि० अग्निधोत वाजाः । वाम° । २
 क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. °स्यार्धम् । अर्धवी । त्रिष्टुप् । व्यु°; च. °स्यार्धम् ।
 व्यु° आर्धवी । त्रिष्टुप्. ३ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. °वत् प्रदिवः प्रकर्षेण
 षोतमानाः सन्त आदधि’ । ४ ग. °णासो अस्थुः । प्र° प्रास्थुः; च. ज. °णासः प्रास्थुः
 प्रस्थि°; घ. ट. °णासः प्रास्थुः । प्र°; ठ. ड. °णासः । प्रास्थुः प्रस्थि. ५ क. ख. घ. २५
 झ. ट. ठ. ड. ‘अत्र’ नास्ति. ६ घ. झ. ट. ड. वा बहुवचनं वा भ°; च.
 °चमं-वा° बहुवचनं. ७ ग. °ति । इन्द्र° । अद्धि° . ८ ग. °दिन्द्र प्रस्थितेमेति
 इय°; ज. ‘दिन्द्र प्रस्थितेमा । इय°; घ. झ. ट. दिन्द्र० यजमानस्य कामाः ।
 इय° . ९ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. ‘वार्षम् । त्रिष्टुप् । ऐन्द्री । अद्धि°; च.
 °वार्षम् । अद्धि° त्रिष्टुप् ऐन्द्री. १० च. °इमालीभानी ह’ नि. ३०

उत सोमम् अपि च सोमं दक्षिष्व । प्रयस्वन्तः अन्नवन्तो वयं हवींषि
 कामयमानं त्वां प्रतिहर्यामसि प्रतिकामयामहे
 अत्र 'पचता' सत्याः सन्तु यजमानस्य कामाः इत्यभिप्रायेण ।
 बहुवचने इह 'हवींषि' इत्यनेन संबन्धात् 'पचता' इत्येत-
 ५ दन्नविषयं बहुवचनम् । 'पचतिर्नामीभूतः' इति
 भातुनिर्देशः ।

- द्वितीयमुदाहरणं त्रवीत्यर्थवैशेष्यदर्शनादस्येति 'तं भेदस्तः प्रति पचता-
 प्रभीष्टाम्' (मैत्रा० सं० ४ । १३ । ९) इति । तं पशुं भेदस्तः
 १० अत्रैकवचनम् यतस्तस्य मेदो वपासहयोगि ततस्तेन प्रदे-
 शेन प्रत्यप्रभीष्टाम् इन्द्राग्नी पचता । पक्वमित्यर्थः ।
 एवमेतदेकवचनं भवति । अपि वा भेदसश्च
 वपासहयोगिनः पश्वदानस्यैाभिधायकमेतत् 'सात्त्वं' सत्त्वविषयं
 अथवा द्विवचनम् 'द्विवचनं स्यात्' । सन्ति द्वौर्वरूपाणि
 द्विवचनान्यपि । तद्यथा । 'दैव्या होतारा
 १५ भिपजा' (मैत्रा० सं० ३ । ११ । ११) ।
 किं कारणमुच्यते 'द्विवचनम्' एतत् 'स्यात्' इति । यतो यस्मात्
 'यत्र होक्वचनार्थः प्रसिद्धम्' एव निःसंदेहमेव 'तद्व्रति' । 'पुरोर्द्ध्वं
 अग्ने पचतस्तुभ्यं वा घा परेष्कृतः । तं जुषस्व
 २० अत्रैकवचनमेव यन्निष्ठय' (ऋ० सं० ३ । २८ । २) ॥
 विश्वामित्रस्यार्थम् । आश्विनस्य द्विकपालस्यातिरात्रे
 यदि श्विष्टकृद्भवति तस्येयं पुरोनुवाक्या भवति (आश्व० श्रौ० ६ । ९) ।

- १ क. ल. घ. झ. ट. ठ. ड. प्रतिहर्यामः काम°; च. प्रति-काप° हर्यामः. २
 क. ल. घ. झ. ट. ठ. ड. °चनमुपयते. ३ क. ल. घ. झ. ट. ठ. ड. °र्थवि-
 शेषदर्श°; ग. °र्थविशेषादर्श° भै; ज. °र्थवैशेष्यादर्श°. ४ क. ल. °नस्य वाभि°;
 च. झ. ट. ठ. ड. °नस्य वाभि°; च. °नस्यौ (स्य) वा भिषेयक° घा; ग. ज. °नस्या-
 भिषेयकतत्°. ५ म. °वति । ७० । पुरो°. ६ क. ल. ग. च. ज. च. ट. पुरोळा.
 ७ ग. पचतस्तुभ्यमिति । विश्वा°; ज. पचतस्तुभ्यं । विश्वा°; च. झ. ट. पचतः०
 यन्निष्ठय । विश्वा°. ८ क. ल. घ. झ. ट. ठ. ड. °स्यार्थम् । मायत्री । आग्नेयी ।
 २९ आश्वि°; च. स्यार्थम् । आश्वि° मायत्र्याग्नेयी.

पुरोळाः पुरोडाशः पचतः । पक्क इत्यर्थः । तुभ्यं त्वदर्थं भगवन्नम्रे । ' वा घा ' इत्यनर्थकौ । न केवलं पक्कः । किं तर्हि । परिष्कृतः । सुसंस्कृत इत्यर्थः । तं जुषस्व सेवस्व हे यविष्ठैय युवतम् । अथवा । मिश्रयितुम् । ' एवमत्र परिष्कृतः ' इत्येतस्मादेकवचनसंबन्धात् ' पचतः ' इत्येकवचनमिति सिध्यति ।

' शुरुधः ' (१६) इत्यनवगतम् । ' आपो भवन्ति ' इत्यभिधेयवचनम् । ' शुचं संरुन्धन्ति ' इति निर्वच-

'शुरुधः' इत्यस्य नम् । ' शुभ्रुधः इति न्याय्यम् । ' ऋतस्य न्युत्पत्तिः हि शुरुधः ' इति । दैवते शेषः (निरु० १० । ४१) ।

' अमिनः ' (६७) इत्यनवगतम् । ' अमितमात्रः ' इत्यवगमः । न यस्य मात्राणां मानमस्ति सोऽमिन इत्युच्यते । ' ईभ्यमितो वा ' । अनभिर्हिंसितो यः केनचित्सीऽमिनः । ' महौ इन्द्रो नृवर्दा चर्षणिप्रा उत द्विबर्हा अमिनः सहोभिः । अस्मद्रथग्वावृधे 'अमिनः' इत्यस्य वीर्योरुः प्रुथुः सुकृतः कर्तृभिर्भूत् [ऋ० सं० ६ । १९ । १) ॥ भरद्वाजस्यार्षम् ।

दशरात्रस्याष्टमेऽहनि मरुत्वतीये शस्त्रे शस्यते [आश्व० श्रौ० ८ । ७] । माहेन्द्रश्च प्रहोऽनयैव गृह्यते [मैत्रा० सं० १ । ३ । २५] । महान् प्रभावतः इन्द्रो नृवत् मनुष्यवत् आचर्षणिप्राः आपूरयिता चर्षणीनां मनुष्याणां कामैः । यथा हि मनुष्य ईश्वरः परितुष्टः कामैर्वश्यं भृत्यमापूरयत्येवमिन्द्रोऽपि स्तोतारम् । उत द्विबर्हाः । अपि च द्वयोः

१ क. ल. म. च. ज. पुरोडाः; घ. झ. पुरोळाः पुरोळाशः; ट. पुरोळाः पुरोळाशः. २ ठ. ड. °त्यर्थः । भृमृदृशीत्यादिना कर्मण्यच् । पचतेऽसौ पचतः । तुभ्यं. ३ च. केवलः. ४ ग. च. युवतम् यविष्ठैय; ज. युवतम् यविष्ठय. ५ क. ल. घ. झ. ट. ठ. ड. °चनेष सिं. ६ ग. ज. अनभ्यमिं; च. अनभ्यमिं. ७ क. ल. घ. झ. ट. ठ. ड. °चिदसौ अमिं; ग. ज. त्सोऽमिनः । ७१ । मडां; च. °चित्सोमिं° इतौ अ. ८ ग. वदेति । भरं; घ. झ. ट. °वत्० कर्तृभिर्भूत् । भरं; ज. °वदा । भरं. ९ क. ल. घ. झ. ट. ठ. ड. °स्यार्षम् । त्रिष्टुप् । ऐन्द्रो । वत्; च. °स्यार्षम् ५। वत्° चिदुचैन्द्रो.

- स्थानयोर्मध्यमोत्तमयोः परिवृद्धैः अमिनश्च अमितमात्रः । अथवा । अनभिर्हि-
सितः केनचित् । केन पुनरमिन इति । उच्यते । सहोभिः । बलैरित्यर्थः ।
न हीन्द्रस्य बलमात्राः केनचिन्मितपूर्वा इत्यर्थः । अनभिर्हिसितपूर्वा वा
केनचिदिन्द्रः । अस्मद्रथक् अस्मदनुग्रहाय अस्मदर्शनाय वार्धुधे वर्धते ।
५ वीर्याय वीरकर्मणे वर्षार्थम् उरुः महान् परिमाणतः पृथुश्च विस्तीर्णो यः
सोऽस्माकं प्रत्यभिमुखो दानायाभिप्रेतानामर्थानां सुकृतः स्तुतिभिरेतैः
कर्तृभिः ऋत्विग्भिः भृत् । भूयादित्यर्थः । एवमत्र 'अमिन'शब्देन
'अमितमात्रः' अनभिर्हिसितमात्रो वैच्यते शब्दसारूप्यादर्धोपपत्तेश्च ।
'जञ्जतीः' (६८) इत्यनवगतम् । शब्दानुकरणात् 'आपः' इति
१० 'जञ्जतीः' इत्यस्य प्रतीयन्ते । 'आ रुक्मैरा युधो नरं ऋष्वा ऋधीर-
सृक्षत । अन्वेनो अहं विद्युतो मरुतो जञ्जतीरिव
भानुरर्तं त्मना दिवः' [ऋ० सं० ५।१२।६] ॥ यावाश्वस्यार्थम् । आभिसु-
ख्येन शत्रून् शातयितव्यान् मेघान् प्रति एतान्यायुधानि रुक्मैः विकृतानि
एताश्च ऋधीः शक्तीः असृक्षत असृजन्त हे नरः मरुतः । किंच । अनु एनान्
१५ प्रहारान् विद्युतो भानुः आदित्य इव आत्मना दिवो युलोकौदपगच्छन्तु ।
मेघभ्यां हन्यमानेभ्यस्तदन्वेव चापोऽपि आर्त आगच्छन्तु । कथमिति ।
जञ्जतीरिव शब्दकारिण्य इव स्रोतस्या आप ऋष्वाः । प्रभृता इत्यर्थः ।
एवमत्र शब्दानुकरणात् 'आपो जञ्जतीः' इत्युपपद्यते ।
'अप्रतिष्कृतः' (६९) इत्यनवगतम् । 'अप्रतिष्कृतोऽप्रतिरखलितो
२० वा' इति शब्दसमाधी । 'स नो' वृषन्नमुं चैरुं
'अप्रतिष्कृतः' सत्रादावन्नपा वृधि । असम्भ्यमप्रतिष्कृतः' (ऋ०
इत्यस्य सं० १।७।६) ॥ मधुच्छन्दस आर्षम् ।
पृष्ठथाभिप्लवयोः प्रातःसवनिके आवापे विनियुक्ता ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्रे

- २५ १ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. परिवृद्धः. २ ग. ज. घ. झ. ट. ठ. ड. ववृधे.
३ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. वेत्युच्यते. ४ ग. °यते । ७२ । आ°; ज. °यते ।
आ°. ५ ग. युधेति । इया°; घ. झ. ट. युधा नरः०भानुरर्तं त्मना दिवः । इया°. ६
क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. °स्यार्थम् । मारुती । पङ्क्तिः । आभि°; च. °स्यार्थम् ।
आभि° मारुती पङ्क्तिः. ७ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. °कादार्तापगच्छ°; ग. ज.
°कादागच्छ°; च. °कात् अय° आर्त. ८ घ. झ. प्रसूताः; ट. प्रसूताः °धु. ९
ग. माधी । ७३ । सं. १० ग. ज. चरं । मधु°; व. झ. ट. चरं० मातिष्कृतः ।
मधु°. ११ च. °तिष्कृतः. १२ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. आर्षम् । गायत्री ।
२३ ऐन्द्री । १°.

(आश्व० श्रौ० ७ । ५) । हे वृषन् इन्द्र वर्षितः यस्त्वमनुग्रहीतास्माकं
स त्वं शृणु यत्कुरुष्व । अमुं चरुम् अमुं मेघं हे सत्रादावन् सततदानं
अपावृषि अपावृणु उदकदानार्थमस्मभ्यम् । अप्रतिष्कृतः । न हीन्द्रः
प्रतिष्कृतः परान् प्रति पराङ्मुखः कृतपूर्वः केनचित् । अथवा । ' अप्रति-
स्खलितः ' संप्राभेषु । एवमत्र ' अप्रतिष्कृत ' शब्दः ' अप्रतिष्कृत '-
वाची अथवा ' अप्रतिस्खलित' वाची । तथार्थाविरोधः ।

' शाशदानः ' (७०) इत्यनवगतम् । ' शाशाद्यमानः ' इत्य-
वगमैः । ' अभि सिध्मो अजिगादस्य शत्रून्वि तिग्मेन वृषभेणा
पुरोऽभेत् । सं वज्रेणासृजद्वृत्रमिन्द्रः प्र स्वां मतिमतिरच्छाशदानः'

(ऋ० सं० १ । ३३ । १३) ॥ हिरण्यसू- १०

' शाशदानः ' पस्यार्थम् । गोसवविवश्रयोर्निष्केवत्ये शस्यते
इत्यस्य

(आश्व० श्रौ० ९ । ८) । अभ्यजिगात्

अभ्यगच्छत् अस्य इन्द्रस्य स्वभूतः तिग्मः
उत्साहवान् वज्रः शत्रून् प्रति सिध्मः साधयिता शत्रूणां वितिग्मेन
तीक्ष्णेन वृषभेण वर्षप्रवर्तकेन पुरः मेर्वपुरः असुरपुरो वा अभेत् । किंच ।
समसृजद्वज्रेण वृत्रमिन्द्रः । स च भिद्यमानः प्रातिरत् स्वां मतिं न दात-
व्यमुदकभेषामिल्येतां मतिं स्वां प्रातिरत् । प्राजहादित्यर्थः । शाशदानः
पुनः पुनः शाशाद्यमानः इन्द्रेण । एवमत्र ' शाशदानः शाशाद्यमानः '
इत्युपपद्यते शब्दसारूप्यादर्थाविरोधाच्चेति ॥ १६ ॥

एकोदशस्य तृतीयः पादः ॥

२०

१ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. 'ममुमन्तरिक्षे चरगशीलं मेघं'; च. 'ममुं च मेघं
'अन्तरिक्षेण चरणशीलं. २ च. 'दानं अपा' नः; ट. 'दानं अपा' ता. ३ ग.
ज. हेऽप्रतिष्कृतः. ४ च. 'वाची वा'; ज. वाची वा. ५ ग. 'गमः । ७४ ।
अभि'. ६ ग. ज. 'जिगात् । हिर'; घ. झ. ट. 'जिगादस्य० प्र स्वां मतिम-
तिरच्छाशदानः । हिर'. ७ च. मेघः पु'. ८ क. ख. ७ (१६); ग. १८;
इतरेष्वङ्गो नास्ति. ९ ठ. ड. 'चेति । इति गुजोपाठे निवृणुष्वञ्चकेन सह एका-
वशाध्यायस्य तृतीयः पादः । इति निरुक्तटीकायां षष्ठ्याध्याये षोडशः खण्डः. २८

चतुर्थः पादः ।

- सृष्टः सर्पणादिदमपीतरत्सृष्टमेतस्मादेव सर्पिर्वा तैलं वा ।
 सृष्टकरस्नमूतय इत्यपि निगमो भवति करस्नौ बाहू कर्मणां
 प्रस्नातारौ सुशिश्रमेतेन व्याख्यातम् । वाजे सुशिश्र गोमतीत्यपि
 ५ निगमो भवति शिश्रे हिनू नासिके वा हनुर्हन्तेर्नासिका नसतेः ।
 वि ष्यस्व शिश्रे विसृजस्व धेने इत्यपि निगमो भवति धेना
 दधाते रंसु रमणात् । स चित्रेण विक्रिते रंसु भासेत्यपि निगमो
 भवति द्विवर्हा द्वयोः स्थानयोः परिवृद्धौ मध्यमे च स्थान उत्त-
 १० मे च । उत द्विवर्हा अमिनः सहोभिरित्यपि निगमो भवत्यर्क आक्रम-
 णात् । अक्रो न वञ्चिः समिथे महीनामित्यपि निगमो भवत्युराण
 उरु कुर्वाणः । दूत ईयसे प्रदिव उराण इत्यपि निगमो भवति ।
 स्तिया आपो भवन्ति स्त्यायनात् । वृषा सिन्धूनां वृषभः
 स्तियानामित्यपि निगमो भवति स्तिपा स्तिर्यापालन उपस्थितान्
 पालयतीति वा । स नः स्तिपा उत भवा तनूपा इत्यपि निगमो
 १५ भवति जवारु ज्वमानरोहि जरमाणरोहि गरमाणरोहीति वा ।
 अग्रे रूप आरुपितं जवार्वित्यपि निगमो भवति जरूथं गरूथं
 गृणातेः । जरूथं हन्यक्षि राये पुरान्धमित्यपि निगमो भवति
 कुलिश इति वञ्चनाम कूलशातनो भवति । स्कन्धांसीव कुलि-
 शेना विवृक्णाहिः शयत उपपृक्पृथिव्याः । स्कन्धो वृक्षस्य
 २० समास्कन्नो भवत्ययमपीतरस्कन्ध एतस्मादेवास्कन्नं कायेऽहिः
 शयत उपपर्चनः पृथिव्यास्तुञ्जस्तुञ्जतेर्दानकर्मणः ॥ १७ ॥

- ‘सृष्ट’ (७१) इत्यनवगतम् । ‘सर्पः’ इत्यवगमः । ‘सर्पणात्’
 २५ ‘सृष्टः’ इत्यस्य इति निर्वचनम् । ‘इदमपीतरत्सृष्टमेतस्मादेव’
 सर्पणात् । यदेतत् ‘सर्पिर्वा तैलं वा’ तदपि हि
 सर्पति । ‘सृष्टकरस्नमूतये’ इति निगमः । ‘वृत्र-
 दुक्थं हवामहे’ इति व्याख्यातः शेषः (निरु० ६ । ४) । ‘करस्नौ
 बाहू कर्मणां प्रस्नातारौ’ । निर्वर्तयितारावित्यर्थः ।

५ १ छ. त. द. परिवृल्हो. २ ठ. ड. त. °वति । अक°. ३ क. ख. द. °वति
 । १ । स्तिया ; छ. त. °वति । १९ । स्तिया°. ४ छ. त. द. स्तृषां पाल°. ५ छ.
 त. द. ‘वा’ नास्ति. ६ क. ख. छ. त. द. जवमा°; ‘जवारु जरमाणरोहीति वा
 जवमानरोहीति वा’ इति सायणपाठः. ७ छ. त. द. भवतीदमपीतरत्स्कन्ध° (द.
 २३ °स्कन्न). ८ क. ख. २ (१७); छ. त. २०; द. २.

‘सुशिप्रः’ (७२) इत्यनवगतम् । तत्पुनरेतत् ‘एतेन’ एव सुप्र-
 शब्देन ‘व्याख्यातम्’ । सर्पतेरेवैतदपि । ‘शिप्रे
 हनू नासिके वा’ । ते यस्य शस्ते स सुशिप्रः ।
 ‘वाजे सुशिप्र गोमति’ इति निगमो ‘विद्या सखि-
 त्वम्’ इति व्याख्यातः (निरु० ५ । २३) । नास्मिन्मन्त्रे नासिकयो-
 हन्वोर्वा शिप्रशब्दवाच्यत्वे विशेषलिङ्गमस्तीति यतः ‘शिप्रे हनू नासिके
 वा’ इत्युक्त्वा विशेषतरैलिङ्गमन्यदुदाहरणं ब्रवीति ‘वि ष्यस्व शिप्रे’ इति ।
 ‘मादयस्व हरिभिर्भ्यो त इन्द्र वि ष्यस्व शिप्रे वि सृजस्व धेने । आ
 त्वा सुशिप्र हरयो वहन्तुशन्हव्यानि प्रति नो
 शिप्रे’ इत्यस्य जुपस्व’ (ऋ० सं० १ । १०१ । १०) ॥

कुत्सस्येयमार्धम् । ऐन्द्री । जगती । दशरात्रस्य
 नवमेऽहनि मरुत्वतीये शस्त्रे शस्योः (आश्व० श्रौ० ८ । ७) । माद-
 यस्व हर्षयस्व स्वम् आत्मानं हे इन्द्र हरिभिः अश्वैः ये ते तव स्वभूताः
 तैः सह । कथं च पुनर्मादयस्वेति । त्रिष्यस्व विमुञ्चस्व शिप्रे सुप्रे दीर्घे
 हनू हविर्भक्षणाय । नासिके वा । ते अपि हि गन्ध्राणाय सर्पत इव ।
 भक्ष्यं द्रव्यं ह्यास्वादयतो वा जिघ्रतो वा हर्ष उत्पद्यते । अत इदमुक्तं विमु-
 ञ्चस्व हनू हविर्भक्षणाय नासिके वा गन्ध्राणाय । एवं मादयस्वात्मान-
 मिति । विसृजस्व धेने आधस्थे दंष्ट्रे वा । ‘जिह्वोपजिह्विके वा’ इत्येके ।
 तयोर्ह्यनं धीयते । किञ्च । आ त्वा वहन्तु हरयः । ह्यः सन्त आवहन्तु
 त्वां हरयोऽस्मान्प्रति हे सुशिप्र । उशन् कामयमानो हव्यानि हर्षोपि एता-
 नि अस्मत्प्रत्तानि स्तुतिभिरस्माभिरासेवितः प्रतिजुपस्व नः । प्रतिसंसेवस्व
 नः कामैरित्यभिप्रायः । एवमत्र मादनसंबन्धाद्धविःसंप्रदानसंबन्धाच्च ‘शिप्रे
 हनू नासिके वा’ इत्युपपद्यते ।

यत्तदुक्तं ‘शिप्रे इत्यपरिष्ठाद् व्याख्यास्यामः’ (निरु० ४ । १०)
 इति एतद् व्याख्यातं ‘शिप्रे हनू नासिके वा’ इति ।

‘हनूर्हन्तेः’ धातोः । ‘नासिका नसतेः’ । ‘नसतिरामौतिकर्मा
 वा नमतिकर्मा वा’ इति हि वक्ष्यति (निरु० ७ । १७) ।

१ च. शिप्रे. २ घ. ‘ख्यात । आस्मिन्मन्त्रे’; ट. ‘ख्यात । ना° शेषः; उ.
 ड. ‘ख्यातशेषः । आस्मिन्मन्त्रे’; ३ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. तल्लिङ्ग°. ४ ग.
 इति । ७५ । माद्°. ५ ग. ज. हरिभिः । कुत्स°; घ झ. ट हरिभिर्भ्यो तं प्रति नो
 जुपस्व । कुत्स°. ६ ग. ज. ‘ऐन्द्री’ नास्ति. ७ ग. ज. गन्धघा°. ८ ग. ज.
 °जिह्वके. ९ ग. ज. ‘हरयः’ नास्ति. १० च. °शेवयस्व. ११ ग. ज. ‘हि’ नास्ति.

- ‘रंसु’ (७३) इत्यनवगतम् । रमणीयेषु इत्यवगमः । ‘रमणात्’
इति निर्धचनम् । ‘आ यन्मे अम्बं वनदः पन-
‘रंसु’ इत्यस्य न्तोशिग्भ्यो नामिमीत वर्णम् । स चित्रेण चिकिते
रंसु मासा जुजुवाँ यो मुहुरा युवा भूत्’
- ५ (ऋ० सं० २ । ४ । ५) ॥ सोमाद्धतेर्भागीवस्यार्षम् । त्रिष्टुप् । आग्नेयी ।
प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते (आश्व० श्रौ० ४ । १३) । आपनन्त
आभिमुर्येन पनन्त आस्तुवत मे मम स्वभूते कर्मणि अम्बं महान्तम्
अग्निम् । वनदो वननीयस्य हविषो दातार ऋत्विजो यं वर्णं वरं वृष्वन्ति
अस्मदर्थं तेभ्यः उन्निग्भ्यः मेधाविभ्यः तमसौ वर्णं वरणं प्रार्थनां नामि-
१० भीत न हिनस्ति । किं तर्हि । यथाप्रार्थितमेव समर्धयतीत्यर्थः । किञ्च । सः
अग्निः चित्रेण चायनीयेन मासा युक्तो रंसु रमणीयेषु स्थानेषु युलोका-
दिषु अग्निहोत्रेषु वा चिकिते । किलक्षणो योऽग्निरिति । जुजुवान् पुनः
पुनर्जरावान् अपि भूत्वा इन्धनक्षयात्पुनरिन्धनं प्राप्य तस्योपरि दीप्यमानो
मुहुर्मुहुर्बुधैव भवति । एवमत्र शब्दसारूप्यादर्थाविरोधाच्च ‘रंसु’ इत्यस्य
१५ ‘रमणीयेषु’ इति विपरिणाम उपपद्यते ।
‘द्विबर्हाः’ (७४) इत्यनवगतम् । ‘द्विपरिवृद्धः’ इति न्याय्यम् । मध्यमे
‘द्विबर्हाः’ च स्थाने वैद्युतात्मना उत्तमे च सूर्यात्मना ।
इत्यस्य ‘उत द्विबर्हाः’ इति निगमः । ‘महो इन्द्रः’ इति
व्याख्यातः शेषः (निरु० ६ । १६) ।
- २० ‘अक्रः’ (७५) इत्यनवगतम् । ‘आक्रमणः’ इति न्याय्यम् ।
‘आक्रमणात्’ इति निर्धचनम् । प्राकारोऽभिधेयः । ‘अक्रो न बैभिः
समिथे महीनां दिदृक्षे यः सूनवे भाऋजीकः ।
‘अक्रः’ इत्यस्य उदुस्त्रिया जर्निता यो जजानापां गर्भो नृतमो
यहो अग्निः’ (ऋ० सं० ३ । १ । १२) ॥
- २५ विश्वामित्रस्यार्षम् । त्रिष्टुप् । आग्नेयी । प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते

१ ग. ज. ‘णीयमित्यव’; च. ‘णीयेष्वित्यनवगमः. २ ग. ‘चनम् । ७६ ।
आ° . ३ ग. ज. वनदः पनन्त इति । गृत्समवस्यार्षम् । प्रात°; घ. झ. ट.
वनदः० मुहुरा युवा भूत् । सोमा° . ४ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. ष. ०; ग. ज.
अस्तुवत. ५ च. तथा° . ६ ग. धेयः । ७७ । अक्रो° . ७ ग. बभिः समिथ
इति । विश्वा°; ज. बभिः समिथे विश्वा°; घ. झ. ट. बभिः स० यहो अग्निः ।
३१ विश्वा° . ८ ग. ज. ‘त्रिष्टुप् । आग्नेयी’ नास्ति.

(आश्व० श्रौ० ४ । १३) । अक्रो न अक्र इव प्राकार इव बभ्रिः
 भर्ता धरयिता । क । समिथे संग्रामे । कस्य । महीनां महतीनां शत्रुसेना-
 नाम् । एवंलक्षणो योऽग्निः । किंच । दिदक्षे यः दृश्यते यः सूनवे सोमाभि-
 षवकर्त्रे यजमानाय नित्यकालमेव भाक्कजीकः प्रसिद्धभाः प्रसिद्धदीप्तिः ।
 नित्यो ज्वलित इत्यर्थः । किंच । सर्वस्य लोकस्य जनयिता उस्त्रिया उज्ज- ५
 जान उस्त्रिया आहुतीः आत्मनि प्रक्षिप्ताः सैतीः देवतातृप्तिसमर्थेन रूपेण
 ऊर्ध्वा यो जनयति । अथवा । गाव एव वोस्त्रियाः स्युः । ता अपि ह्यसौ पशु-
 कामकर्मण्यङ्गभावं गच्छन् जनयति । यश्च अपां गर्भो यश्च नृतमो मनु-
 ष्यतमो यश्च यद्ब्रह्मो महान् अग्निः स इदं नामास्माकं करोत्विति । एवमत्र शब्द-
 सारूप्यादर्थाविरोधाच्च 'अक्रः प्राकारः' इत्युपपद्यते । असौ ह्यक्रम्यते जनैः । १०
 ' उराणः ' (७६) इत्यनवगतम् । ' उरु कुर्वाणः ' इत्यवगर्भम् ।
 वेरध्वरस्य द्यूथीनि विद्वानुभे अन्ता रोदसी
 ' उराणः इत्यस्य ' संचिकित्वान् । दूत ईयसे प्रदिव उराणो विदु-
 ष्टरो दिव आरोधनानि' (ऋ० सं० ४ । ७ । ८) ॥

वामदेवस्यार्षम् । त्रिष्टुप् । आग्नेयी । प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते (आश्व० १५
 श्रौ० ४ । १३) । हे भगवन्नग्ने वेः त्वं जानीषे । किम् । अध्वरस्य
 यज्ञस्य दूत्यानि दूतकर्माणि यानि दूतेन कर्तव्यानि । किंच । उभौ अपि
 अन्तौ रोदस्थीः विद्वान् असि विजानीषे । किंच । समस्तमप्येतज्जगत्
 चिकित्वान् असि । न ते विज्ञानप्रतीवातोऽस्ति कृत्स्नेऽपि जगति । विजा- २०
 नीषे सर्वाणि देवतास्थानानि । प्रदिव एवासि दूतः चिरंतनः सर्वेषां यज-
 मानानाम् । यतोऽस्माभिस्त्वमेतस्मिन्कर्मणि दूतो दूतत्वेन ईयसे याच्यसे ।
 स त्वम् उराणः अल्पमपि हुतं हविर्देवतातृप्तिसमर्थं बहु कुर्वाणो विदुष्टरो
 विद्वित्तरो मनुष्यहोतुः सकाशात् दिव आरोधनानि आरोढव्यानि देवता-
 स्थानानि प्रति । वहैतानि हवींषीत्यभिप्रायः । एवमत्र शब्दसारूप्यादर्थावप-
 च्चेक्ष ' उराणः ' इत्यस्य ' उरु कुर्वाणः ' इत्येष विपरिणाम उपपद्यते । २५

१ ग. ज. ' किंच । उदुस्त्रिया उज्जजानोसृश आहुती । २ ग. च. ज. सती
 दे० । ३ ट. ' सैमर्थेन० सामर्थ्ये; ठ. ड. तृप्तिसामर्थेन. ४ ग. ' गमः । ७८ । वे०.
 ५ ग. ज. दूत्यानि विद्वान् । वाम०; घ. झ. ट. दूत्यानि० दिव आरोधनानि ।
 वाम०. ६ ग. ज. ' त्रिष्टुप् । आग्नेयी ' नास्ति. ७ ग. च. ज. रोदस्थो वि०. ८
 ग. ज. ' विद्वित्तरो ' नास्ति; च. विद्वित्तरो० इ. ९ घ. ट. ठ. ड. ' नानि आनानि
 आरो०. १० क. ल. ' पते । १ । स्त्रियाः०.

- ‘ स्तियाः ’ (७७) इत्यनवगतम् । ‘ स्त्यायनाः ’ इति न्याय्यम् ।
 ‘ स्तियाः ’ इत्यस्य व्युत्पत्तिः ‘ आपो भवन्ति ’ इत्यभिधेयवचनम् । ‘ स्त्याय-
 नात् ’ संहननात् इत्यर्थः । आप एव हि पार्थि-
 वानामवयवानां संहनने हेतुभूता भवन्ति । अथैवा ।
 हिमभावेनै ता आत्मनैव संहता भवन्ति ।
- ५ वृषासि दिवो वृषभः पृथिव्या वृषा सिन्धूनां वृषभः स्तियानाम् ।
 वृष्णे त इन्द्रुर्वृषभ पीपाय स्वाद् रसो मधुपेयो
 प्रयोगश्च वराय ’ (ऋ० सं० ६ । ४४ । २१) ॥
 शंयोर्वर्हस्पत्यस्त्रेयमर्षम् । ऐन्द्री । हे इन्द्र वृषासि ।
- १० दिवो वर्षितासि । पृथिव्याश्च वर्षिता । सिन्धूनां स्पन्दमानानामपां च वर्षिता ।
 स्तियानां संहन्त्रीणामपाम् । अथवा । संहतानामात्मनैव हिमभावेन । यावत्कि-
 चित्सेचनकर्म तत्सर्वं त्वदधीनमित्यभिप्रायः । तस्मै ते एवंगुणविशिष्टाय वृष्णे
 वर्षित्रे तुभ्यम् एष इन्द्रुः सोमो हे वृषभ वर्षितः पीपाय पुनः पुनराप्या-
 ब्यते । अथवा । पानाय संकृतः । स्वाद् रसः स्वादुरससंयुक्तो मधुपेयो मधुर-
- १५ पेयो वराय तुभ्यम् । श्रेष्ठायेत्यर्थः । एवमत्र ‘ स्तिया ’ शब्देन ‘ संहन्त्र्यः
 संहता वा आप ’ उच्यन्ते शब्दसारूप्यात् ‘ स्यै शब्दसंघातयोः ’ (धा०
 १ । ९३५) इत्यस्य ।
 ‘ स्तिपाः ’ (७८) इत्यनवगतम् । ‘ स्तियपाळनः ’ इत्यवगमः ।
 ‘ कूपः ’ अभिधेयः । स हि ‘ उपस्थितान् ’
 २० ‘ स्तिपाः ’ इत्यस्य पातून् ‘ पाळयति ’ । ‘ यं त्वां पूर्वमीळितो
 दृश्यन्वः समीधे जग्ने स इदं जुपस्व । स नः
 स्तिपा उत भवा तनूपा दात्रं रक्षस्व यदिदं ते अस्मे ’ (ऋ० सं०

- १ क. ख. घ. झ. ट. स्त्यायजाः; ठ. ड. स्तियजाः. २ ग. ज. संहनेने; च.
 ऊ. यवा हसनेने संहनने. ३ ग. ज. ‘ अथवा ’ नास्ति; च. °न्ति । अहिम° अथवा.
 २५ ४ क. ख. ग. ज. घ. झ. ट. ठ. ड. भावन च तां; च. भावेन च तां. ५
 ग. °वन्ति । वृषा° ७३ । ६ ग. ज. °षभः । शं; घ. झ. ट. °षभः
 °मधुपेयो वराय । शं°. ७ घ. झ. ट. ठ. ड. ऐन्द्री । त्रिष्टुप् । हे°. ८ ग. ज.
 स्पन्द°. ९ ग. ज. रितप इ°; च. स्तिप इ° पा. १० ग. ज. रितपाल°; च.
 स्तिपाल° वा. ११ ग. °यति । ८० । थं°. १२ ग. ज. °मीळितः । वाश्य°; च.
 ३० °मीळितो; घ. झ. ट. °मीळितो वश्यन्वः °दात्रं रक्षस्व यदिदं ते अस्मे । वाश्य°.

१० । ६९ । ४) ॥ वाङ्मयस्य सुमित्रस्येयमार्पम् । त्रिष्टुप् । हे अग्ने यं त्वां वद्म्यश्च ईडितः अपि सवैर्भहर्षिभिः पूर्वं समीधे समेधितवान् उ-
चीर्णवान् तं त्वामहमपि समिन्धे । को हि नाम त्वां न समिन्ध्यात् । स
त्वं समिन्धमानोऽस्माभिः इदं हविः जुपस्व संसेवस्व । किञ्च । य एवमस्मा-
भिरीड्यसे त्वं स नः स्तिपा कूप इव तनूपाः भव । कूपो हि तृष्णया
आतीन् पातून् पात्युदकसंप्रदानेन । किञ्च । दात्रं दानं रक्षस्व । कतमत् ।
यदिदं ते अस्मे अस्मासु । वर्तत इत्यर्थः । एवमत्राविरोधाच्छब्दसारूप्याच्च
' स्तिपाः कूपः ' इत्युपपद्यते ।

'जवारु' (७९) इत्यनत्रगतम् । 'जर्वमानरोहि' इत्येवमाद्याः

'जवारु' इत्यस्य शब्दसमाधेयः । ' तमिन्वे इव समना १०

समानमभि क्रत्वा पुनती धीतिरश्याः । ससस्य
चर्मन्नाधि चारु पृश्नेरप्रे रूप आरुपितं जवारु' (ऋ० सं० ४ । ५ । ७) ॥
वामदेवस्यार्पम् । 'वैश्वानराय मीह्लुसे सजोषाः' इत्येतस्मिन् वैश्वानरीये सूक्ते
(ऋ० सं० ४ । ५) । तम् एव हे यजमान त्वम् अभ्यश्याः प्रभुयाः
वैश्वानरं सूर्यं समना समानथैव तदनुरूपथैव स्तुत्या समानम् । केन पुन- १५
रभ्यश्याः । क्रत्वा पुनती स्वात्मपवनसमर्थेन कर्मणा प्रज्ञानेन वा । किञ्च-
क्षणः पुनर्यो वैश्वानरस्तमभ्यश्या इति^{१०} । ससस्य पृश्नेः स्वपनस्य शुद्धो-
कस्य पृश्नेः प्राष्टवर्णस्य अधि उपरि । स्वपितीव हि शुद्धोको निश्चलत्वात् ।
चर्मन् चरणार्थम् । कथं नाम सौर्येण प्रकाशेन जनाश्वरेयुरिन्धनेनाभिप्रा-
येण । चारु दीप्तिमत् । अग्ने पूर्वसर्गादौ रूप आरुपितम् । ' रिपः ' इति २०
विपरिणामः । भूम्या इत्यर्थः । आरुपितम् आरोपितं देवैः जवारु मण्डलं
यस्य तं त्वमभ्यश्याः । ' इह वा आदित्य आसीत्तमाभ्यां परिगृह्योपरिष्ठा-
त्तासां प्रजानां न्यदधुः ' (मैत्रा० सं० २ । २ । २) इति^{११} विज्ञायते ।
एवमत्र 'जवारु आदित्यमण्डलम्' उच्यते । तद्धि जवमानं गच्छन्नमसो

१ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. त्रिष्टुप् । आग्नेयी । हे^{१०} ; च. त्रिष्टुप् । हे^{१०} २५
आग्नेयी. २ म. ज. ईरित; च. ईरित^{१०} डि. ३ ध. च. ट. ठ. जवारु. ४ ड.
जवाम^{१०}. ५ ग. 'धयः । ८१ । तमि^{१०}. ६ ट. 'न्वे १ व; उ. ड. 'न्वे २ व. ७
म. समना समानं० जवारु । वाम^{१०}; घ. झ. ट. समना० रूप आरुपितं जवारु ।
वाम^{१०}. ८ घ. झ. ट. ठ. जवारु. ९ घ. झ. ट. ठ. ड प्रज्ञानेन. १० क. ख.
घ. झ. ट. ठ. ड. ' इति ' नास्ति; च. इति. ११ ग. ज. 'इति ह विज्ञा^{१०}. १०

मध्यमारोहति जायते वा । उदेतीत्यर्थः । जवमानमेव हि तत्र तत्रोदेति ।
'जरमाणरोहि' वा स्यात् । तद्धि जरयमाणं सर्वभूतानि रोहति । 'गर-
माणरोहि वा' । तद्धि गरमाणं रसानारोहति ।

- ५ 'जरूथम्' (८०) इत्यनवगतम् । 'गरूथम्' इत्यवगतम् । 'गृणातेः'
इति धातुनिर्देशः । 'त्वामग्ने समिधानो वैसिष्ठो जरूथं हन्यक्षि राये
पुरन्धिम् । पुरुणीथा जातवेदो जरस्व यूयं पात
'जरूथम्' इत्यस्य स्वस्तिभिः सदा नः' (ऋ० सं० ७ । ९ ।
६) ॥ वसिष्ठस्यार्षम् । प्रातरनुवाकाश्विनयोः
शस्यते (आश्व० श्रौ० ४ । १३) । हे भगवन्नग्ने वसिष्ठः त्वां समि-
१० धानः संदीपयन् जरूथं स्तोत्रं हन् गमयन् त्वां प्रति । 'हन्ति सेधति'
(निघ० २ । १४ । १०९-११०) इति गतिकर्मसु पठितम् ।
यक्षि यजति राये धनप्राप्त्यर्थम् । पुरन्धि बहुकर्मतमम् । धनसंबन्धाद्धा
बहुदातृतममिति स्यात् । यस्त्रं वसिष्ठेनैत्रमिज्यसे तं त्वां वयमपि यजाम
एव । स त्वं पुरुनीथं बहुस्तुत जातवेदः अस्माभिरिज्यमानो जरस्व जुपस्व
१५ एतद्धविरस्मत्पत्तम् । किं च । यूयम् अस्मान् पात रक्षत । एकस्यैव पूज-
नार्थं बहुवचनम् । स्वस्तिभिः स्वस्ययनैराशीःप्रयोगैः पात नः सदा ।
नित्यमेवेत्यर्थः । एवमत्र जरतेः स्तुत्यर्थस्य शब्दसारूप्यादर्थाविरोधाच्च 'जरू-
थं स्तोत्रम्' उपपद्यते ।

- 'कुलिशम्' (८१) इत्यनवगतम् । 'वज्रनाम' इत्यभिधेयवचनम् ।
२० 'कूलशातनः' इति शब्दसमाधिः । अहंवृत्रं वृत्रतरं व्यंसमिन्द्रो वज्रेण
'कुलिशम्' महता वधेन । स्कन्धांसीव कुलिशेना विवृक्काहिः
इत्यस्य शयत उपपृक्कृथिव्याः' (ऋ० सं० १ । ३२ ।
५) ॥ ऐन्द्री । त्रिष्टुप् । हिरण्यस्तूपस्यार्षम् । अग्नि-
ष्टोमे निष्केवल्ले शस्यते (आश्व० श्रौ० ५ । १५) । अहन् हतवान् हन्ति

- २५ १ च. °रोहि त्तं वा° । २ ग. 'देशः । ८१ । त्वा° । ३ ग. ज. वसिष्ठः ।
वसि°; घ. झ. ट. वसिष्ठो जरूथं सदा नः । वसि° । ४ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड.
°स्यार्षम् । आग्नेयी । त्रिष्टुप् । पात°; च. °स्यार्षम् ° । पात° अग्नेयी । त्रिष्टुप्.
५ घ. झ. ट. ठ. ड. °नीथा. ६ ग. °मायिः :८३ अङ् । ७ ग. ज. °तरं व्यंसं ।
हिर°; च. °तरं पपृक्कृथिव्याः । ऐन्द्री; घ. झ. ट. °तरं व्यंसं उपपृक्कृथिव्याः ।
१० ऐन्द्री. ८ ग. ज. 'ऐन्द्री । त्रिष्टुप्' नास्ति.

वा इन्द्रः वृत्रं मेघम् । 'वृत्रतरम्' इति तस्यैव वा विशेषणम् । अन्यो वा वृत्र-
तरो यस्तमपि हन्ति । कथं पुनर्हन्तीति । व्यंसं विच्छिन्नसंधिवन्धनं कृत्वा ।
केन पुनर्हन्तीति । वज्रेण महता प्रहारेण । किंच । स्कन्धांसीव वृक्षशाखा
इव कुलिशेन कूलशातनेन वज्रेण विवृक्कणानि । स एवम् अहिः अगमनो
मेघः छिद्यमानः अस्याः पृथिव्याः उपपृक् उपपर्चनः संपर्कस्य कर्ता भूत्वो- ५
दकभावेनास्यामेव पृथिव्याम् अहिः शयते अगमयत् । अवस्थानमात्रमेव
स्वप्नोऽभिमतः । एवमत्र वधसंबन्धात् 'कुलिशो वज्रः' इत्युपपद्यते ।
'तुञ्जे' (८२) इत्यनवगतम् । 'तुञ्जतेः' दानार्थस्येति निर्व-
चनम् । 'तुञ्जनम्' इति स्यात् ॥ १७ ॥

तुञ्जेतुञ्जे य उत्तरे स्तोमा इन्द्रस्य वज्रिणः । न विन्धे
अस्य सुष्टुतिम् (ऋ० सं० १ । ७ । ७) ॥ दाने दाने य
उत्तरे स्तोमा इन्द्रस्य वज्रिणो नास्य तैर्विन्दामि समाप्तिं स्तुतेर्व-
र्हणा परिवर्हणा । बृहच्छ्रवा असुरो बर्हणा कृत इत्यपि निगमो
भवति ॥ १८ ॥

'तुञ्जेतुञ्जे य उत्तरे' । मधुच्छन्दस आर्षम् । ऐन्द्री । गायत्री ।
'तुञ्जे' इत्यस्य प्रातःसत्रे ब्राह्मणाच्छंसिन आवापे विनियुक्ता ।
तुञ्जे तुञ्जे दाने दाने उत्तरोत्तरे दानपरितुष्टेन २०
मया स्तोमा इन्द्रस्य वज्रिणः चिन्त्यन्त एतैः
स्तोमैरसौ योग्यः स्तोतुमिति । किं तेषाम् । न विन्धे न अस्य सर्वैरपि
तैर्विन्दामि सुष्टुतिं समाप्तिं स्तुतेरित्यर्थः । यावत् एव स्तुतय उपादीयन्ते
ताः सर्वा एवेन्द्रं प्राप्य न्यूना भवन्तीत्यभिप्रायः । एवमत्र स्तोमसंबन्धात्
'तुञ्जे'शब्दो दानपर्यायवचनस्तुञ्जतेश्च दानार्थस्य (धा० १० । ३३)
दर्शनात् । २५

१ ग. ज. 'हिरयनो'. २ ठ. ड. °यते । इति निरुक्तटीकायां निवण्टपञ्चकेन
सह निरुक्तैकादशाध्याये सप्तदशः खण्डः । तुञ्जे'. ३ च. यावत्. ४ क. ख. (२)
१७; ग. २० । ८४; इतरेष्वङ्गो नास्ति. ५ क. ख. ३ (१८); छ. त. २१; द.
३. ६ च. झ. ट. °तुञ्जे य उत्तरे० सुष्टुतिम् । मधु'; च. °तुञ्जे सुष्टुतिं । इति मधु°;
ठ. ड. तुञ्जेतुञ्ज इति. ७ ग. ज. ' ऐन्द्री । गायत्री ' नास्ति. ८ ड. उदीर्यन्ते. १०
५१

‘ बर्हणा ’ (८३) इत्यनवगतम् । ‘ परिवर्हणा ’ इत्युपसर्गा-
ध्याहारेणार्थप्रतीतिः । परिवर्हणा परिवृद्धिः परिर्हिसा वा । ‘ अर्चा
‘ बर्हणा ’ इत्यस्य
दिवे बृहते शूष्यं १ वचः स्वक्षत्रं यस्य धृषतो
धृषन्मनः । बृहच्छ्रवा असुरो बर्हणा कृतः पुरो
हरिभ्यां वृषभो रथो हि षः ’ (ऋ० सं० १ ।

५

५४ । ३) ॥ सव्यत्रमापन्नस्थायेन्द्रस्यार्पम् । जगती । ऐन्द्री ।
चतुर्थे पादे रथः हि सः इति पदानि । हे स्तोतः अर्चं प्रोच्चारय
इन्द्राय दिवे द्योतनवते बृहते च महते शूष्यं धनसंयुक्तं बलकृतिसंयुक्तं
वा वचः । किलक्षणायेन्द्रायार्चेति । स्वक्षत्रं यस्य स्वमेव क्षत्रं धनं बलं

१०

वा यस्य । न कदाचिदपि यः परकीयमाकाङ्क्षतीत्यभिप्रायः । किञ्च । यस्य
धृषतो धर्षयतः शत्रून् धृषत् एव धृष्टं मनो भवति । तदर्थमर्चेति । किञ्च ।
येनेन्द्रेण बृहच्छ्रवाः बृहद्धोषः असुरः मेघो वा बर्हणा परिवृद्ध्या परिवृ-
द्धेन वधेन परिर्हिसया वा पुरः अर्वाक् हरिभ्यां प्राप्तेः । नैव तावदश्वौ

१५

हरी रथे युक्तौ तमसुरं प्राप्तुतः अयेन्द्रेण शीघ्रास्त्रत्वात् दूरपातित्वाच्च वृषभः
वर्षिता कृतः । अथ च तावत् रथो हि षः । रंहणो हि शीघ्रः स
मेघः । तथा हि येनेन्द्रेण पुरैव हरिभ्यां प्राप्तेः प्रहारैर्जर्जरीकृत्य वर्षिता
कृतो मेघस्तमम्यर्च । एवमत्र शब्दसारूप्यादसुरसंबन्धाच्च ‘ बर्हणा
परिवर्हणा ’ इत्युपपद्यते ।

‘ ततनुष्टिः ’ (८४) इत्यनवगतम् । ‘ तितनिष्ठः ’ अयं स्यात् ॥ १८ ॥

२०

यो अस्मै घंस उत वा य ऊर्धनि सोमं सुनोति भवति
शुभ्रं अहं । अपाप शक्रस्तंतनुष्टिमूहति तनूशुभ्रं मघवा यः
कवासखः (ऋ० सं० ५ । ३४ । ३) ॥ घंस इत्यहर्नाम

१ ग. वा । ८५ । अर्चा° । २ ग. ज. वचः । सव्य° ; घ. झ. ट. वचः°
वृषभो रथो हि षः । सव्य° । ३ ग. ज. °नस्येन्द्रमापम् । ४ ग. ज. ‘ ऐन्द्री ’ नास्ति ।
५ ग. ज. पादे रथं हिं स° ; च. पादे रथः हिं स° । ६ च. ज. °युक्तं वा ‘ बलकृति-
संयुक्तं । ७ गं. ज. ‘ परिवृद्ध्या ’ नास्ति । ८ च. प्रहरो° । ९ क. ल. ३ (१८) ;
ग. २१ । ८६ ; ठ. ड. °स्यात् । इति निरुक्तटीकायां षष्ठाध्याये अष्टावृसाः खण्डः ;

२९ इतरेष्वहो नास्ति. . .

ग्रस्यन्तेऽस्मिन्नसा गोरूथ उद्धततरं भवत्युपोन्नदमिति वा
 स्नेहानुप्रदानसामान्याद्रात्रिरप्यूथ उच्यते स योऽस्मा अहन्यापि
 वा रात्रौ सोमं सुनोति भवति ह द्योतनवानपोहत्यपोहति शक्र-
 स्तितनिषुं धर्मसंतानादपेतमलंकरिष्णुमयज्वानं तनूशुभ्रं
 तनूशोभयितारं मघवा यः कवासखो यस्य कपूयाः सखायः । ५
 न्याविध्यदिल्लीविशस्य दृह्ला वि शृङ्गिणमभिनच्छृष्णमिन्द्रः ।
 निरविध्यदिल्लाबिलशयस्य दृह्लानि व्यभिनच्छृङ्गिणं शुष्ण-
 मिन्द्रः ॥ १९ ॥

‘ यो अस्मै घ्नंस० उत वार्यैः ’ । प्राजापत्यस्य संवरणस्यार्थम् । ऐन्द्री^१ । १०
 जगती । यो अस्मै इन्द्राय घ्नते अहनि अपि
 ‘ ततनुष्टिः ’ वा य ऊवनि रात्रौ सोमं सुनोति अभिश्रुणोति ।
 इत्यस्य नित्यकालमेव यः सोमाभिषवे प्रयतत इत्यर्थः ।
 तस्य किमिति । स एव निश्चयेन शुमान् द्योतन-
 वान् भवति । अथ पुनरिती यो विपरीतो भवति पूर्वैश्च पूर्वतरैश्च धर्म- १५
 संतानात् अनुष्ठितात् अपेतः तमलं कर्मभिरित्येवं वादिनम् अलंकरिष्णुम्
 अयज्वानम् अयजनशीलम् आत्ममण्डनपरं वा विषयोपभोगपरतया
 स्ववित्तितनिषुम् अनेकैः प्रकारैर्यो वित्तानि तनितुमिच्छति तम्
 अश्रद्धधानं धर्मं शक्रः शक्त इन्द्रः अपोहत्यपोहति । उपसर्गाभ्यासदर्श-
 नादूहतेरप्यभ्यास आदरार्थं कृतः । पुनःपुनरपोहति नाशयतीत्यर्थः । तनूशुभ्रं २०
 शरीरशोभयितारम् । ततनुष्टेरेवैतद्विशेषणम् । यश्चान्योऽपि कवासखः कपूय-
 सखो भवति तमप्यपोहति मघवा धनस्वामी इन्द्रः । अवश्यंभावी तस्य हि
 विनाश इत्यभिप्रायः । केचित्तु कवासखशब्दं तनूशुभ्रविशेषणमेव वर्णयन्ति ।
 इतरो विषयप्रधानोऽपि भूत्वा साधुसंपर्कत्कदाचित्प्रपद्येत । इतरस्त्वसाधुसंप- २५
 र्कादत्यन्तनष्ट एवेत्यनेनाभिप्रायेण । एवमत्र ‘ ततनुष्टिः ’ शब्देन विषयोप-
 भोगप्रधान उच्यते शब्दार्थाविरोधादित्युपपत्तिः ।

१ छ. त. द. वृह्ला. २ छ. त. द. न. भ. वृह्लानि. ३ क. ख. ४ (१९);
 छ. त. २२; द. ४. ४ घ. झ. ट. यः० कवासखः । प्रा०; च. ठ. ड. यः
 कवासख इति सर्वा ऋदीयते. ५ च. इति प्राजा०. ६ ग. ‘ ऐन्द्री जगती ’
 नास्ति. ७ ग. ज. पुनरतो. ८ क. ख. ‘ शुभ्रं वि ’; च. ‘ शुभ्रं वि ’ घ. ९ ग. ज.
 ‘ त्यस्यापचेत.

‘ग्रंस इत्यहर्नाम । प्रस्यन्तेऽस्मिन्नसाः’ सूर्येण । ‘गोरूप उद्धततरम्’ इति शब्दसारूप्यप्रसक्तम् । तच्चन्येभ्योऽङ्गेभ्यः ‘उद्धततरं भवति’ । ‘उपोन्नद्धमिति वा’ । तद्धि विज्ञायते केनचिदुपश्लिष्य गोरुदरे नद्धमिति । तत्सामान्यात् ‘रात्रिरप्यूध उच्यते’ । सापि ह्यवश्यायानोषधिवनस्पतिज्ञेह-
५ कान् दधाति ।

‘इलीविशैः’ (८५) इत्येतदेकपदमनवगतम् । ‘इलाबिलैशयः’ इत्यवगमः । ‘मेघः’ अभिधेयः । स हि इलाहेतोरु-

‘इलीविशस्य’ दकस्यात्मीयानि निर्गमनबिलानि संरुध्य शेते ।
इत्यस्य तस्यैव वा बिलेष्विलाहेतुरुदकं शेते इति इलीविशैः ।

१०

‘न्याविष्यादिलीविशस्य दृह्ल्य वि शृङ्गिणमभिन-
च्छुष्णमिन्द्रः । यावत्तरो मघवन्यावदोजो वज्रेण शत्रुमवधीः पृतन्युम्’
(ऋ० सं० १ । ३३ । १२) ॥ हिरण्यस्तूपस्यार्षम् । ऐन्द्री । त्रिष्टुप् ।
गोसवविवधयोर्निष्केवल्ये शस्यते (आश्व० श्रौ० ९ । ८) । न्याविष्यत्

१५

निरताडयत् इलीविशैस्य मेघस्य दृह्ल्यो दृढानि दुर्भेदानि उदकसंरोधक्ष-
माणि स्थानानि । न च केवलमैताडयदेव । किं तर्हि । वि शृङ्गिणमभिनत्
शृङ्गिणं शिखरवन्तं दीप्तिमन्तं वा विद्युद्भिः शुष्णं बलवन्तं मेधैर्म् । इन्द्रः
एवं स्तूयमानः प्रत्यक्षीभूतः । प्रत्यक्षकृतः उत्तरोऽर्षवर्चः । हे मघवन् याव-
त्तरः यावद्बलमेतस्मिन्मेघेऽस्ति तावदेनं जहि । यावच्च तव व्यथनसमर्थम्
ओजो बलमस्ति या ते शक्तिस्तयैनं वज्रेण शत्रुं शातयितव्यम् अवधीः ।

२०

१ ग. ज. नद्धं भवति. २ क. ख. ट. ‘निशस्येत्ये’; घ. च. झ. ठ. ड. ‘विश-
स्येत्ये’. ३ घ. झ. ‘विलश’; ठ. इळ्वबिलश’; ड. इळ्वबिल’. ४ च. ठ. ड.
इळ्वारे. ५ घ. झ. ‘नविलानि. ६ घ. झ. विले’; ठ. ड. विलेष्विळ्वारे. ७ ग.
विशः । ८ न्या’; घ. झ. ट. ड. ‘विशः. ८ ग. ज. ‘विशस्य. हिर’; घ. झ. ट.
‘विशस्य० मघधीः पृतन्युम् । हिर’; च. ठ. ड. ‘विलीविशस्य (ठ. ड. ‘विली
वि’) दृह्लेत्यादि सर्वा ऋदीयते. ९ ग. ज. ‘ऐन्द्री त्रिष्टुप्’ नास्ति. १० क.
ख. ग. ज. न्यावि’. ११ घ. झ. ट. ठ. ड. ‘विशस्य. १२ क. ख. च. वृढा;
ग. ज. ‘वृह्ला’ नास्ति; घ. झ. वृह्ला. १३ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. केवल-
१८ मेतावदेव. १४ क. ख. घ. झ. ट. ड. मेघम् इन्द्र’; ग. च. ज. मेघमिन्द्र’.

जहीत्यर्थः । पृतन्युं पृतनाभिच्छन्तम् । एवमत्र 'इलीविशो मेघः' शब्द-
सारूप्यादर्थाविरोधाच्च ।

' कियेधाः ' (८६) इत्यनवगतम् । ' कियद्धाः क्रम-
माणधा वा ' इत्यवगतम् । कियदप्युदकमपरि-
' कियेधा ' इत्यस्य माणं धाः धारयतीति कियद्धा मेघः । क्रममाणो ५
व्युत्पत्तिः वा धारयतीति क्रममाणधा मेघ एव ॥ १९ ॥

अस्मा इदु प्र भरा तूतुजानो वृत्राय वज्रमीशानः कियेधाः ।
गोर्न पर्ब वि रदा तिरश्चेन्नर्णास्यपां चरधै (ऋ० सं० १ ।
६१ । १२) ॥ अस्मै प्रहर तूर्णं स्वरमाणो वृत्राय वज्रमीशानः १०
कियेधाः कियद्धा इति वा क्रममाणधा इति वा गोरिव पर्वाणि
विरद मेघस्येग्यन्नर्णास्यपां चरणाय भूमिभ्राम्यते । भूमिरस्यु-
षिकृन्मर्त्यानामित्यपि निगमो भवति विष्पितो विप्राम्नः । पारं नो
अस्य विष्पितस्य पर्षन्नित्यपि निगमो भवति ॥ २० ॥

अस्मा इदु प्र भरो । नोधा नाम गौतमस्तस्यार्धम् । त्रिष्टुप् । ऐन्द्री ।
व्युत्पत्तिश्च आहीनिकेष्वहःस्वहीनसूक्ते विनियुक्ता । (आश्व०
श्रौ० ७ । ४) । हे इन्द्र यैः एष वृत्रः कियदप्यु-
दकमपरिमाणं धारयति क्रममाणो वा धारयति अस्मै त्वं तूतुजानः स्वर-
माणो वज्रं प्रहर । ईशानः ईश्वरो यस्मात्त्वमस्माकं तस्मादेवमुच्यसे । किंच २०
प्रहृत्य वज्रं वज्रप्रहारसंभूदस्यास्य मेघस्य गोर्न पर्ब गोरिव पर्वाणि विरद
विदारय । यथा गोविकर्ता गोः पर्वाणि विरदेत् विच्छिन्द्यात् एवं त्वमप्येतं
मेघमवयवशो विरद विच्छिन्द । कथं च पुनर्विरदेति । तिरश्चा वज्रेण निर्य-
ग्गामिना । केन पुनरर्थेन विरदेति । इष्यन्नर्णासि उदकानीच्छन् चरधै
चरणाय अपां प्रजाभ्यो दातुम् । एवमस्माद्विशकलीकृतादापो निश्चरिष्य- २५
न्तीत्यनेनार्थेन विरद । एवमत्र 'कियेधाः मेघः' शब्दसारूप्यादर्थाविरोधाच्च ।

१ घ. झ. ट. ठ. ड. 'विशो. २ क. ख. झ. 'धाः' नास्ति. ३ क. ख. ४
(१९); ग. ३३; च. ५; ठ. ड. 'एव । इति निरुक्तीकायां षष्ठाध्याये एकोन-
विंशतिः खण्डः; इतिरेष्वहो नास्ति. ४ क. ख. ५ (२०); छ. त. २३; द. ५.
५ घ. झ. ट. भरा तू० चरधै । नोधा०; च. सर्वा ऋक् पठयो; ठ. ड. भेति ।
नोधा. ६ ग. ज. ' त्रिष्टुप् । ऐन्द्री' नास्ति. ७ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. 'घः'
नास्ति. ८ ठ. ड. प्रहर प्रहर. ९ च. 'प्रहर'. १० ग. ज. 'वि' नास्ति. ३२

‘कियेधा इन्द्रः’ इत्येवमेके मन्यन्ते । स हि यदपि न ज्ञायते कियत्परि-

‘कियेधाः’ इत्यस्ये-
न्द्रार्थे ऋचोऽयोऽर्थः

माणमेतद्बलमिति तदपि धारयति । क्रममाणो
वा शत्रुबलं धारयतीति कियेधाः । एवं सतीयं
योजना । यस्मादीशानस्त्वं कियेधाश्च तस्मात्प्रहर

५ वज्रमिति ।

‘भूमिः’ (८७) इत्यनवगतम् । ‘भ्रमणम्’ इत्यवगमः । ‘भ्राम्यतेः’

इति निर्धचनम् । ‘अग्निः’ अभिवेयैः । ‘इमाभग्ने शरणिं मीमृषो न इमम-

ध्वानं यमगाम दूरात् । आपिः पिता प्रमतिः

‘भूमिः’ इत्यस्य सोम्यानां भूमिरस्यृषिकृन्मर्त्यानाम्’ (ऋ० सं०

१०

१ । ३१ । १६) ॥ हिरण्यस्तूपस्यार्धम् ।

प्रातरनुवाकास्विनयोः शस्यते (आश्व० श्रौ० ४ । १३) । हे भगव-

न्भ्रे इमां शरणिं मरणलक्षणां हिंसाम् इमां संसृतिं वा मीमृषो नः मर्ज-

यस्य नाशयस्य नः । कतमां शरणिम् । इममध्वानं यमेतं संसाराध्वानम्

अंगाम गतवन्तो वयममुष्माह्लोकादिमं लोकम् । अस्मास्वेतां संसारहिंस्रमेतां

१५

वा संसारसृतिभेतम् आजवं जैधीभावं त्वमस्माकं मर्जयस्य । कस्मात्पुनरेव-

मुच्यसे । इतो दस्मात् आपिः त्वमस्माकम् आप्तः । अथवा ।

व्यापयिता कृत्स्नस्य जगतो महिम्ना । पिता च रक्षिता सोम्यानां सोम-

संपादिनां मनुष्याणाम् । प्रमतिश्च प्रकृष्टमतिः भूमिश्च त्वमेव संसारे

भ्रामयिता । पञ्चाग्निविद्योक्तेन प्रक्रमेण त्वदधीन एव संसारो भोक्ष्यश्च ।

२०

ऋषिकृच्च दर्शनकर्तासि त्वम् । त्वदधीनमेव दर्शनं मर्त्यानां मनुष्याणाम् ।

सर्वविज्ञानप्रकाशेनानुगृह्यास्मान्मोचयस्वास्मात्संसारादित्यभिप्रायः । देवयाने-

नैव पथा गमय मा पितृर्हानेनेति । एवमत्र ‘भूमिः अग्निः’ अर्था-

विरोधात् ।

१ ग. ‘धेयः । ८९ । इमा०. २ ग. ज. शरणिं । हिर०; व. स. ट. शरणिं
मीमृ० स्यृषिकृन्मर्त्यानाम् । हिर०. ३ ग. ज. शरणिमिमां स्मृतिं वा मी०. ४ ग.
२६ ज. आगाम. ५ व. जीधी० ज. ६ ग. ज. व. स. ट. ठ. ड. ‘याप्तेनेति.

‘ विष्पितः ’ (८८) इत्यनवगतम् । विस्तीर्ण इतश्चेतश्च सर्वतो
यः प्राप्रः सः विष्पितः । ‘ इमे दिवो अनिमिषां
‘विष्पितः’ इत्यस्य पृथिव्याश्चिकिःवांसो अचेतसं नयन्ति । प्रत्राजे
चिन्नयो गाधमास्ति पारं नो अस्य विष्पितस्य
पर्यन् ’ (ऋ० सं० ७ । ६० । ७) ॥ ‘ यदद्य सूर्य ब्रवोऽनागाः ’ ५
इत्येतस्मिन् सूक्ते (ऋ० सं० ७ । ६०) । अस्य पुनः सूक्तस्य
प्रथमा सौरीति प्रतिजज्ञे शौनकोऽन्याः सर्वा मैत्रावरुण्य इति । ‘ इमे ’
इति द्वयोरेव मित्रावरुणयोः पूजैनाथे बहुवचनम् । अर्थमा वा तृतीयः
स्यात् । असावपि ह्यस्मिन् सूक्ते श्रूयते । शौनकाभिप्रायस्त्वेवं सति परीक्ष्यः ।
इमे मित्रावरुणार्थमाणो दिव एत्य अनिमिषाः आदरवन्तः पृथिव्याः । १०
पृथिवीलोकादित्यर्थः । चिकित्वांसः • मुकृतदुष्कृतानि कर्माणि प्राणिनां
जानन्तः अचेतसम् अचेतयमानं प्राणिनं कर्मानुरूपेणामुं लोकं नयन्ति ।
यत एवमतस्तानहं ब्रवीमि । प्रत्राजे प्रकृष्टे एतस्मिन् व्रजने मरणाख्ये
मृत्युकाळे उपस्थिते यदि गाधं संसारगाहनसमर्थं कर्म विज्ञानं वा अस्त्य-
स्माकं ततोऽस्य विष्पितस्य विप्राप्तस्य संसाराध्वनो नद्या इव पारं पर्यन् । १५
पारयन्निवत्यर्थः । एवमत्र शब्दसारूप्यादर्थाविरोधान्च ‘ विष्पितो विप्राप्तः’
संसाराध्वेत्युपपद्यते° ।

‘ तुरीपम् ’ (८९) इत्यनवगतम् । ‘ तूर्णापि ’ इत्यवगमः ।
‘ उदकम् ’ ईत्यभिधेयम् । तद्धि तूर्णमाप्नोति ॥ २० ॥

२०

तन्नस्तुरीपमद्भुतं पुरु वारं पुरु त्मनां । त्वष्टा पोषाय
वि ष्यतु राये नाभानो अस्मयुः (ऋ० सं० १ । १४२ । १०) ॥
तन्नस्तूर्णापि महत्संभृतमात्मना त्वष्टा धनस्य पोषाय विष्यत्वि-

१ क. ख. °धात् विशेष्यते । विष्पित°; च. °धात् । वि. शेष्यते विष्पित°.
२ ग. °ष्पितः । २३ । इमे°. ३ ग. ज. अनिमिषा । यदद्य°; घ. झ. ट. २५
अनिमि. तस्य पर्यन् । यदद्य°. ४ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड पूजार्थे. ५ ग. च.
ज. °दुःकृ°. ६ च. प्राणिनां. ७ ठ. ड. °द्यते । २० । इति निरुक्तिकायां
षष्ठाध्याये विज्ञप्तिः खण्डः । तुरी°. ८ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. ‘इति’ नास्ति.
९ क. ख. ५ (१०); ग. २४ । ११; इतरेष्वङ्गो नास्ति. २३

- त्यस्मयुरस्मान् कामयमानो रास्पिनो रास्पी रपतेर्वा रसतेर्वा ।
 रास्पिनस्यायोरित्यपि निगमो भवत्यृज्जतिः प्रसाधनकर्मा । आ
 व ऋञ्जस ऊर्जा व्युष्टिष्वित्यपि भवत्यृजुरित्यप्यस्य भवति ।
 ऋजनीती नो वरुण इत्यपि निगमो भवति प्रतद्वसू प्राप्तवसू ।
 ५ हरी इन्द्र प्रतद्वसू अभि स्वरेत्यपि निगमो भवति ॥ २१ ॥

- तन्नस्तुरीपमद्भुतं पुरुवारमिति निगमः । दीर्घतमस आर्षम् ।
 आप्रीसुक्ते । तन्नस्तुरीपं तदस्माकं तुरीप-
 'तुरीपम्' इत्यस्य मुदकम् अद्भुतं च । महत् इत्यर्थः । ' अद्भुतः
 १० बर्हिष्ठः ' इति महन्नामसु पठितम् (निघ०
 ३ । ३) । पुरु वारं च बहु देशान्तरमावृणोत्युदकम् । पुरुः श्मना बहु आत्मना ।
 यदेवंलक्षणमुदकं तदस्माकं नाभा नाभौ मध्ये त्वष्टा विष्यतु विमुञ्चतु वर्ष-
 भावेन अस्मयुः अस्माननुग्रहीतुं कामयमानो राये पोषाय । धनपोषाथेत्यर्थः ।
 वर्षे हि सति पशवः पुष्यन्ति । अथवा ' नाभानः ' इत्येतत्त्वष्टुरेव
 १५ विशेषणं स्यात् । ' नाभानः ' न अदीप्यमानः । किं तर्हि । दीप्यमान
 एव विष्यतु । एवमत्र माध्यमिकस्वष्टेति विष्यत्वित्यनेन 'सबन्धात् ' तुरी-
 पमुदकम् ' इत्युपपद्यते ।

- ' रास्पी ' (९०) इत्यनवगतम् । ' रापी ' इति वा स्यात्
 ' रासी ' इति वा । ' रपतेर्वा ' शब्दार्थस्य ' रसतेर्वा ' शब्दार्थस्यैव ।
 २० रपणशीलो वा रसनशीलो वा यः स रास्पी । ' उत त्या मे' यशसा

१ त. °वाति । ऋजं°. २ छ. त. द. °कर्म ऋजुरित्य°. ३ क. ख. ९
 (२१) ; छ. त. २४ ; द. ६. ४ घ. झ. ट. °रीपमद्भुतं ° नाभा नो अस्मयुः ।
 दीर्घं° ; ठ. ड. तुरीपमिति । दीर्घं°. ५ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. आर्षम् ।
 त्वाष्ट्री । अनुष्टुप् । आ° ; च. आर्षम् । आ° त्वाष्ट्री । अनुष्टुप्. ६ ग. ज. ' बहु
 आत्मना ' नास्ति. ७ घ. झ. ड. ठ. ड. इत्येवं त्व°. ८ क. ख. घ. झ. ट. ठ.
 ड. रास्पिन इत्यन°. ९ व. झ. ट. ठ. ड. रास्पीति. १० ग. ज. ' शब्दार्थस्य रपतेर्वा'
 नास्ति ; च. रपतेर्वा° शब्दा° शब्दार्थस्य रसतेर्वा. ११ ग. रास्पी । १२ । उा°. १८
 १२ ग. ज. यशसा । कशी° ; घ. झ. ट. यशसा° रास्पिनस्यायोः । कशी°.

श्चेतनायै व्यन्ता पान्तौशिजो हुवधै । प्र वो नपातमपां कृणुध्वं प्र मातरा

रास्पिनस्यायोः ' (ऋ० सं० १ । १२२ ।

' रासी ' इत्यस्य

४) ॥ कक्षीवत आर्षम् । वैश्वदेवे सूक्ते । उत
त्यौ अपि तौ अश्विनौ मे मम यशसा हविल्क्ष-

णेन धनेन तर्षमाणौ श्वेतनाया उपसः काले प्राप्ते व्यन्ता पान्ता वीतां ५

भक्षयेतां पुरोडाशं पिबेतां सोमम् । यतो ब्रवीमि । हे औशिजो मेधाविन

ऋत्विज आह्वयध्वं तावश्विनौ । किंच । ब्रवीमि वः । कृणुध्वमपां नपा-

तम् अप्येतास्मिन् कर्मणि भागिनम् । किंच । प्र मातरौ द्यावापृथिव्यावपि

सर्वभूतनिर्माज्यौ कृणुतैव एतस्मिन् कर्मणि भागिन्यावित्येतच्च वः प्रब्र-

वीमि । कं च पुनरर्थं पुरस्कृत्यैतकुरुध्वमिति । रास्पिनस्य आयोः । रपर्ण- १०

शीलस्य वा रसनशीलस्य वा शब्दकारिणो वर्षभूतस्योदकस्य प्राप्यर्थम् ।

अथवा । स्तोतुः पुत्रस्य प्राप्यर्थम् । ' आयवः ' इति हि मनुष्यनाम ।

(निघ० २ । ३ । १७) । एवमत्र ' रास्पि ' शब्देनोदकं स्तोता

वाभिधीयते शब्दसारूप्यादर्थाविरोधाच्च ।

' ऋजतिः (९१) प्रसाधनकर्मा ' । ' भाऋजीकः ' इत्यनेन १५

गतार्थतामस्य मन्यमानो भाष्यकारो निगमं नाधीते । केचित्त्वत्रैतं शेषम-

धीयते । ' दूतं वो विश्वेदेसं हव्यवाहममर्त्यम् । यजिष्ठमुञ्जसे गिरा ' १५

(ऋ० सं० ४ । ८ । १) ॥ वामदेवस्या-

ऋजसे

र्षम् । प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते (आश्व०

श्रौ० ४ । १३) । ' वः ' इत्येतस्य ' त्वम् ' २०

इति विपरिणामः । हे यजमान त्वं दूतं विश्वेदेसं सर्वप्रज्ञानं हव्यवाहं

हविषां वोढारम् अमर्त्यम् अमरणधर्माणं यजिष्ठं यष्टुतमम् ऋजसे प्रसा-

धयसि गिरा । स्तुत्येत्यर्थः । एवमत्र ' ऋजतिः प्रसाधनकर्मा ' । दूतसं-

बन्धाच्च ।

१ क. ख. घ. झ. ट. आर्षम् । त्रिष्टुप् । वै°; च. आर्षम् । √ वै° त्रिष्टुप्.

२ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. प्रब्रवीमि. ३ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. ' प्र '

नास्ति. ४ च. रपर्णशी°ण. ५ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. 'हि' नास्ति. ६ क. ख.

घ. झ. ट. ठ. ड. रास्पिनस्ये°. ७ ग. °यते। ९३ । दूतं°. ८ ग. ज. °वेदसं ।

वाम°; घ. झ. ट. °वेदसं० मुञ्जसे गिरा । वाम°. ९ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड.

°स्वार्षम् । गायत्री । आग्नेयी । प्रात°; च. °स्वार्षम् । √ प्रात° गायत्र्याग्नेयी. २१

- ‘ ऋजुः (९२) इत्यप्यस्य ’ एव ऋजतेः ‘ भवति ’ ।
 ‘ ऋजुनीती नो वरुणो मित्रो नयतु विद्वान् ।
 ऋजुः अर्यमा देवैः सजोषाः ’ (ऋ० सं० १ ।
 ९० । १) ॥ गोतमस्यार्षम् । वैश्वदेवसूक्ते ।
- ५ गवामयनस्य द्वितीयेऽहनि शस्यते भैत्रावरुणस्य शस्त्रे (आश्व० श्रौ०
 ७ । २) । ऋजुनीती ऋजुनयनः ऋजुप्रज्ञो वा वरुणः अस्मानितो
 लोकादमुं लोकं कर्मफलप्राप्त्यर्थं नयतु । मित्रश्च विद्वानयतु । अर्थमा-
 देवैः सह प्रीयमाणो नयतु । एवमत्र ‘ ऋजु ’ शब्देन प्रसिद्धं नयनं प्रसिद्धा
 वा मतिरुच्यते ।
- १० ‘ प्रतद्वसू ’ (९३) इत्यनवगतम् । ‘ प्राप्तवसू ’ इत्यवगमः ।
 ‘ अश्वौ ’ अभिधेयौ । ‘ इह त्या संधर्माद्या
 प्रतद्वसू युजानः सोमपीतये । हरी इन्द्र प्रतद्वसू अभि
 स्वर ’ (ऋ० सं० ८ । १३ । २७) ॥
 नारदस्थेयमार्षम् । उष्णिक् । महाव्रते औष्णिही तृचाशीतिस्तस्यां शस्यते
 १५ (ऐ० आ० ५ । २ । ५) । हे इन्द्र इह कर्मणि त्या तावश्वौ हरी
 प्रतद्वसू प्राप्तवसू प्राप्तधनौ । तयोर्हि ऋजीपं धानाश्च धनम् । स हि
 ताम्यां यज्ञे भागः प्राप्तः । सधमाद्या सहमदनौ युंजानो युक्त्वा रथे ततः
 सोमपीतये सोमपानार्थम् अभिस्वर अर्भ्यागच्छास्मान् प्रति । एवमत्र ‘ हरी ’
 इत्यनेन संबन्धात् ‘ प्रतद्वसू प्राप्तवसू ’ अश्वावित्युपपद्यते ।
- २० ‘ हिनोत ’ (९४) इत्यनवगतम् । ‘ प्रहिणुत ’ इत्यवगमः ॥ २१ ॥

हिनोता नो अध्वरं देवयज्या हिनोत ब्रह्म सनये धनानाम् ।
 ऋतस्य योगे वि ष्यध्वमूर्धः श्रुष्टीवरीभूतनास्मभ्यमापः (ऋ० सं०
 १० । ३० । ११) ॥ प्रहिणुत नोऽध्वरं देवयज्यायै प्रहिणुत ब्रह्म

- २५ १ ग. ज. नः । गोत°; घ. झ. ट. नः० देवैः सजोषाः । गोत°. २ क. ख.
 घ. झ. ट. ठ. ड. °सूक्ते । गायत्री । गवा°; च. सूक्ते । ४ गवा° गायत्री. ३ ग.
 °धेयौ । ९४ । इह° . ४ ग. ज. °माया । नार°; घ. झ. ट. °माया युजानः सो०
 प्रतद्वसू अभि स्वर । नार° . ५ च. युंजानो. ६ घ. झ. ट. ठ. ड. अस्मान्यत्य-
 म्यागच्छ । एव° . ७ ठ. ड. °यते । इति निरुक्तटीकायां षष्ठाध्याये एकविंशतिः
 ३० लण्डः । हिनो° . ८ क. ख. ६ (२१) ; ग. २५ (१५) ; इतरेष्वङ्गो नास्ति .

धनस्य सननाय ऋतस्य योगे यज्ञस्य योगे याज्ञे शकट इति वा
 शकटं शकृदितं भवति शनकैस्तकतीति वा शब्देन तकतीति
 वा । भृष्टीवरीभूतनास्मभ्यमापः । सुखैवत्यो भवतास्मभ्यमापः ।
 चोष्कूयमाण इन्द्र भूरिं वामम् । दददिन्द्र बहु वननीयम् ।
 एधमानद्विद्वेभ्यस्य राजा चोष्कूयते विश इन्द्रो मनुष्यान् । ५
 व्युदस्यत्येधमानानहर्द्वेष्ट्यसुन्वतः सुन्वतोऽभ्यादधात्युभयस्य
 राजा दिव्यस्य च पार्थिवस्य च चोष्कूयमाण इति चोष्कूयते-
 शर्करीतवृचं सुमत्स्वयमित्यर्थः । उप प्रागात्सुमन्मेऽधायि मन्म ।
 उपमैतु मां स्वयं यन्मे मनोऽध्यायि यज्ञेनेत्याश्वमेधिको
 मन्त्रो दिविष्टिषु दिव एषणेषु । स्थूरं राधः शताश्वं कुरु १०
 ङ्गस्य दिविष्टिषु । स्थूरः समाश्रितमात्रो महान् भवत्यणुरनु
 स्थवीयांसमुपसर्गो लुप्तनामकरणो यथा संप्रति कुरुङ्गे राजा
 बभूव कुरुगमनाद्वा कुलगमनाद्वा कुरुः कृन्ततेः क्रूरमित्यप्यस्य
 भवति कुलं कुष्णातेर्विकुषितं भवति दूतो व्याख्यातो जिन्वतिः
 प्रीतिकर्मा । भूमिं पर्जन्या जिन्वन्ति दिवं जिन्वन्त्यग्रय इत्यपि १५
 निगमो भवति ॥ २२ ॥

इति षष्ठाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

हिनोता नो अध्वरम् । कवपस्थेयमार्षम् । अपोन्शीयास्वृक्षु शस्यते
 (आश्व० श्रौ० ५ । १) । हे ऋत्विजो हिनोत २०
 'हिनोत' प्रहिणुत प्रगमयत प्रोत्सर्पयत एतम् अध्वरं यज्ञं
 देवयजनार्थम् । किंच । प्रहिणुत ब्रह्म स्तुत्याख्यं
 यथाशास्त्रदृष्टक्रमेण सनये लब्धये अस्माकं धनानाम् । किंच । ऋतस्य

१ त. सै(श)कृदितं (दितं); व. शकृददं. २ छ. त. व. सुखवतीर्धृत°. ३ छ.
 त. व. 'सुखवत्यो भवतास्मभ्यमापः' नास्ति. ४ क. ख. छ. त. द. 'विलुभ'. २५
 ५ छ. त. व. मां यन्मम मनो°. ६ क. ख. व. 'जेडु । ७ । स्थूरं'; छ. त. 'जेडु
 । १५ । स्थूरं. ७ छ. 'सर्गो लुप्तो (त्त) नाम°; त. सर्गं (गो) लुप्तो (म) नाम°;
 व. 'सर्गो लुप्तो नाम°. ८ क. ख. < (२२); छ. त. २६; व. <; ठ. अहो
 नास्ति. ९ ड. थ. ध. 'इति०० पादः' नास्ति. १० क. ख. घ. झ. ट. 'ध्वरं.
 भूतनास्मभ्यमापः । कव°; ठ. ह. हिनोता न इति । कव°. ११ ग. ज. आपोन्शी-
 स्तुष्ट; घं. अपोनाश्रियास्वृक्षु° इव.

- यज्ञस्य योगे संयोगे यदेतत् ऊँधः इव सोमपूर्णमधिषवणचर्म वर्तते । अथवा ।
योगसंबन्धाच्छकटं योगः । तद्धि तैर्हि युज्यते । तेनाधिषवणचर्मणा ऊधसेवा-
धस्तादेवस्थितेनेति मन्यमानो भाष्यकारो ब्रवीति । ‘ याज्ञे शकटे इति ’ ।
यदेतद्यज्ञशकटस्याधस्तादुपरि वाधिषवणचर्म एतत् विष्यध्वं विमुञ्चध्वम् ।
५ प्रहचमसस्थाल्यादिषु यो निषेकः सोमस्यैतद्विमोचनमधिषवणचर्मोधसः ।
तद्धि सोम उत्सिच्यमाने ऋधीभवति यथेतैरद्रोरुधो दुह्यमानायां गवि ।
एवमृत्विज उक्त्वाधुना तौ एव सोमसंमिश्रा अपो ब्रवीति । यूयमपि हे आप
एभिर्ऋत्विग्भिरुत्सिच्यमानाः श्रुष्टीवरीः सुखवत्यो भूतन भवत अस्मभ्यम् ।
एवमत्र ‘ प्र ’ शब्देनार्थस्य सुतरां प्रकटता भवतीति भाष्यकारेण ‘ प्र ’ शब्दोऽ-
१० ध्याहृतः । ‘ अध्वरम् ’ इत्यनेन संबन्धाद्भिन्नोतेर्गत्यर्थत्वमुपपद्यते । प्रहिणुते-
त्याप उच्यन्त इति केचित् ।

‘ शकटं शकृदितं भवति ’ । यदानङ्गान्युक्तः शकृन्मुञ्चति तेन
तैदेति । ‘ शनकैस्तकतीति वा ’ । तद्धि भाराक्रान्तं शनकैर्गच्छति ।
‘ शब्देन तकतीति वा ’ । तद्धि शब्देन गच्छति ।

- १५ ‘ चोष्कूयमाणः (९५) चोष्कूयते (९६) ’ इत्येते
अनवगते । धातुरेवायमप्रतीतः । एते सुबन्ततिङन्ते । तदनयोः पूर्वं
सुबन्तमुत्तरं तिङन्तं दानार्थं वर्तमानस्य । चोष्कूयमाण इन्द्र भूरीति
निगममुक्त्वा ‘ दददिन्द्र ’ इति हि पूर्वस्य निर्वचनं चकार भाष्यकारः ।
व्युदसने वर्तमानस्योत्तरस्य ‘ चोष्कूयते विना इन्द्रो मनुष्यान् ’ इति
२० निगममुक्त्वा ‘ चोष्कूयते ’ इत्यस्य शब्दस्य ‘ व्युदस्यति ’ इति निर्वच-
नमाह भाष्यकारः । उभयत्रापि तु चोष्कूयतिशब्दश्चर्करीतवृत्तेन द्रष्टव्यः ।

१ च. संयोगे; ठ. ड. ‘संयोगे’ नास्ति. २ घ. झ. ट. ठ. ड. ‘यदेनवृष इव’.
३ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. तत्र; च. तर्हि’ अ. ४ च. ‘धस्तादेव स्थि’.
५ ग. ज. ‘तरं गोरु’; च. तरं गोरु’ रत्. ६ ग. ज. ‘ताः’ नास्ति; च. एताः ७ क.
ख. घ. झ. ट. ठ. ड. ‘तेनेतमिति. ८ ग. ज. ‘ एते ’ नास्ति; च. ‘तीतः ।

‘ चोष्क्यमाण इन्द्र भूरि वामम् ’ इत्यस्य शेषः । ‘ नि सर्वसेन
इषुधीं रसक्त समर्थो गा अजति यस्य वाष्टि ।
‘चोष्क्यमाणः’ चोष्क्यमाण इन्द्र भूरि वामं मा पणिभूरिस्म-
दधि प्रवृद्धैः ’ (ऋ० सं० १ । ३३ । ३) ॥

हिरण्यस्तूपस्यार्थम् । उद्भिद्वलभिदोर्निष्केवल्ये शस्यते । न्यसक्त न्यबध्नात् ५
इषुधीन् तूणान् पृष्ठे रथस्य सर्वसेनः समप्रसेन इन्द्रः । एवं तूणान् संनह्य
बद्ध्वा गोधाङ्गुलित्रवान् भूत्वा समर्थो गा अजति । इषुभिर्मेघाङ्गिन्दन्
समजति समस्ताः क्षिपति गा अपः अर्थ ईश्वर इन्द्रः । कस्मै समजति ।
यस्य वाष्टि । यस्य राज्ञो देशे कुटुम्बिनो वा क्षेत्रे कामयते क्षेत्तुं तस्यैव १०
क्षिपति । वर्षं प्रवर्तयत इत्यर्थः । एवं स्तूयमानः स इन्द्रः प्रत्यक्षीभूतः ।
यतः प्रत्यक्षकृत उत्तरोऽर्धर्चः । हे इन्द्र चोष्क्यमाणस्त्वं ददत् एतदुक्तं
जनेभ्यो भूरि बहु वामं वननीयं संस्यसंपत्करं शृणु दत्कुरुष्व । मा पणि-
भूः । मा वणिक्श्रीलोऽस्मान् प्रति मन्दोदकदाता कृपणो भूः । किं
तर्हि । प्रवृद्धोदक उन्नतचित्तोऽस्मान् प्रति बहद्दकदाता भव । एवमत्र १५
‘ मा पणिभूरिभूरि वामम् ’ इत्येभिः पदः संबन्धात् ‘ चोष्क्यमाणः ’
इत्यस्य ‘ ददत् ’ इत्येवमर्थ उपपद्यते । एवमत्र दानार्थश्चोष्क्यतिः ।

‘ एधमानद्विर्लुभयस्य ’ इत्यत्र व्युदसनार्थः । अस्य शेषः । ‘ शृण्वे
वीर उग्रमुग्रं दमायन्नन्यमन्यमतिनेनीयमानः ।
‘चोष्क्यते’ एधमानद्विर्लुभयस्य राजा चोष्क्यते विश इन्द्रो
मनुष्यान् ’ (ऋ० सं० ६ । ४७ । १६) ॥ २०

गर्गस्य बार्हस्पत्यस्येयमार्थम् । ‘ दमायन् ’ इत्येकं पदम् । शृण्वे वीरः ।

१ ग. शेषः । १६ । नि सर्व° । २ ग. ज. इषुधीन् । हिर°; घ. झ. ट. इषुधी-
रसक्त०रसमदधि प्रवृद्धः । हिर° । ३ क. ख. घ. झ. ट. च. प्रवृद्धः° । ४ क. ख.
घ. झ. ट. ठ. ड. °स्यार्थम् । ऐन्द्री । त्रिष्टुप् । उद्भि°; च. °स्यार्थम् । ° उद्भि-
°ऐन्द्री । त्रिष्टुप् । ५ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. ददत्तदुक्तं ज°; च. ददत्तदुक्तं २५
अ° बुदकं. ६ ग. ज. प्रवृद्धो दक्ष उन्न° । ७ ग. च. ज. पणिभूरि. ८ क. ख. ग.
घ. ज. घ. झ. °द्विभु° । ९ ग. शेषः । १७ । शृण्वे° । १० ग. ज. °मुग्रं ।
शंयोर्बार्हि°; घ. झ. ट. °मुग्रं०इन्द्रो मनुष्यान् । गर्ग° । ११ क. ख. °द्विभु°;
घ. °द्विभु° । १२ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. °मार्थम् । त्रिष्टुप् । ऐन्द्री । दमा°;
घ. मार्थम् । ° दमा० त्रिष्टुप् । ऐन्द्री ।

- अश्रौषमहं वीरमिन्द्रम् उग्रम् उद्गूर्णवज्रम् । आदरार्थो द्विरभ्यासः ।
 आदरे चार्थभूयस्त्वम् । ' अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्ते ' (निरु० १० ।
 ४२ ।) इति हि वक्ष्यति । अथवा । उग्रं शत्रुं प्रत्युद्गूर्णवज्रं दमायन्
 ५ दमयितारं शत्रूणाम् । कथं पुनरश्रौषमिति । अन्यमन्यं देवताविशेषमतिश-
 येन स्वाभीष्टेनैव कामेन तुष्टयया अमुष्मात्स्तुतात्कामान् प्राप्स्यथेत्येवं पुनः
 पुनर्निर्णयैमानः । किंलक्षणं पुनर्वीरमश्रौषमिति । एधमानद्विट् । एधमानान्
 दीव्यमानानपि द्वेष्टि असुन्वतः सोमाभिषवमकुर्वानान् । अयञ्चन इत्यर्थः ।
 अत एव वैपरीत्येन ' सुन्वतोऽभ्यादधाति ' इत्यध्याजहार भाष्यकारः ।
 क पुनरादधाति । ' सुकृतस्य लोके ' इति सामर्थ्याद्गम्यते । ये हि सुन्वते
 १० त इष्टा इन्द्रस्य ये न सुन्वन्ति ते द्वेष्या इत्यभिप्रायः । उभयस्य राज्ञ
 दिव्यस्य च धनस्येश्वरो मानुषस्य च । किंच । चोष्कूयते व्युदस्यति यो
 विशः एधमानानसुन्वत ईतरांश्च सुन्वतो मनुष्यानां दधाति सुकृतलोक
 इति । एवमत्र ' एधमानद्विट् ' इत्यनेन संबन्धात् चोष्कूयतिः व्युदसनार्थ
 उपपद्यते ।
- १५ ' सुमत् ' (९७) इत्यनवगतम् । ' स्वयम् ' इत्यवगर्भः । ' उप
 प्रागात्सुमन्नेऽध्यायि मन्म देवानामाशा उप वीत-
 सुमत् पृष्ठः । अन्वेनं विप्रा ऋषयो मदन्ति देवानां पुष्टे
 चक्रमा सुबन्धुम् ' (ऋ० सं० १ । १६२ ।
 ७) ॥ दीर्घतमस आर्षम् । अश्वमेधेऽश्वस्तोमीयेन षोडंशाहुतयो हूयन्ते
 २० तत्रेयं विनियुक्ता (मैत्रा० सं० ३ । १६ । १) । उपप्रेतु मां प्रकर्षेण एतु
 सुमत् स्वयमेव यदनेन यज्ञेन प्राप्तुयामिति मे मम मनः अप्यध्यायि ।
 अहं मनसा ध्यातवानित्यर्थः । किं पुनस्तत् । मन्म मननीयमर्थजातम् ।

- १ ग. ज. मन्यत इति वक्ष्यति. २ ग. ज. 'मुष्मात्स्तुतानुकामा'; च.
 'मुष्मात्स्तु (स्तु) तान्को (त्का) मा'. ३ क. ख. घ. झ. ठ. ड. पुनर्नयमानः; ट.
 २५ पुनर्नयं निर्णी. ४ ग. ज. सुतरांश्च; च. सुतरां च इतरांश्च. ५ क. ख. घ. झ.
 ट. ड. ड. 'ध्यानभ्यादधाति सुकृतस्य लोक'. ६ ग. 'गमः । ९८ । उप'. ७ ग.
 ज. प्रागात्सुमत् । दीर्घ'; च. प्रागात् । दीर्घ'; घ. झ. ट. प्रागात्सुमन्ने० चक्रमा
 सुबन्धुः । दीर्घ'. ८ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. आर्षम् । त्रिष्टुप् । अश्वदेवताका ।
 अश्व'; च. आर्षम् । अश्व' त्रिष्टुप् । अश्वदेवताका । ९ घ. ट. ठ. ड. षोडश-
 तपथे हुतयो'. १० ग. ज. उपेतु. ११ क. ख. घ. झ. ट. यत् यदनेन.
 १२ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. 'ध्यायि । अनेकविधाम् संकल्पान् (क. ख.
 २२ झ. संकल्पविकल्पान्) चकार तत्तद्दमेव । अहं'; ग. ज. ध्यायि ध्यातवानित्यर्थः.

किंच । अयमपि वीतपृष्ठः कान्तपृष्ठः अश्वः उपैतु उपगच्छतु देवाना-
माशाः यमेतं वयं देवानां पुष्टे पोषणाय चक्रम कृतवन्तः सुबन्धुं शोभं-
नयूपबन्धनम् । तमेतमुपगच्छन्तम् अनुमदन्ति अनुमन्यन्तां विप्रा ऋषयो
मेधाविनः । एवमत्र शब्दसारूप्यादर्थोपपत्तेश्च 'सुमत्' इत्यस्य 'स्वयम्'
इत्येष विपारिणाम उपपद्यते । 'आश्वमेधिको मन्त्रः' इति प्रकरणोपप्रदर्श-
नार्थमाह । मन्त्रार्थं निर्ब्रुवता प्रकरणमप्युपेक्षितव्यमित्येतदनेनै प्रदर्शितं भवति ।

'दिविष्टिषु' (९८) इत्यनवगतम् । 'दिव एषणेषु' इत्यवगमः ।
याभिः क्रियाभिर्दिवमिच्छन्ति गन्तुं ता दिविष्टयः ।

'स्थूरं राधः शताम्बं कुरुङ्गस्य दिविष्टिषु । राज्ञस्त्वेपस्थं सुभगस्य रातिष्ठु
तुर्वशेष्वमन्महि' (ऋ० सं० ८ । ४ । १९) ॥

'दिविष्टिषु' मेधातिथेरार्षम् । बृहती । दानमनया प्रशस्यते ।
स्थूरं स्थूलं महत् राधो धनं शताश्वं बहुश्वसं-

युक्तं कुरुङ्गस्य राज्ञस्त्वेपस्थ महतः सुभगस्य शोभनस्य दिविष्टिषु क्रियासु
दक्षिणाभूतं सर्वेष्वपि तुर्वशेषु मनुष्येषु या रातयो दत्तयस्तासु चैतदेव
स्थूलमित्येवं वयम् अमन्महि । मन्यामह इत्यर्थः । एवमत्र 'दिविष्टि' शब्देन
'क्रिया' उच्यन्ते । ताभिर्हि बुलोकमिष्यते गन्तुम् ।

'स्थूरः समाश्रितमात्रो महान् भवति' । समस्ता हि तत्र मात्रा
आस्थिता भवन्ति । स्थूलप्रसङ्गैव अणुशब्दो निरुच्यते । 'स्थवीयांस-
मनु' यो वर्तते सः 'अणुः' इत्युच्यते । अन्वित्ययम् उपसर्गो लुप्तनाम-
करणः । येन प्रत्ययेन न्याय्यमेतन्नाम स्यात्सोऽत्र लुप्तः । न श्रूयत इत्यर्थः ।
कथं लुप्त इति । 'यथा संप्रति' इति । अस्मिन्नामकरणलोपेन प्रयोगर्ष-
सिद्धिः । सांप्रतमिति न्याय्यम् । तथापि संप्रतीत्येवमपि वर्तमानकालविषयैः
प्रयोगः प्रसिद्धः । एवमिहाप्यनुशब्दे । 'कुरुङ्गो नाम राजा बभूव' । कुरुगम-
नाद्वा कुरुङ्गः । स हि कुरुन् प्रति पुत्रत्वेन गतो जेतुं वा । 'कुलगम-
नाद्वा' । शत्रुकुलानि हि स नित्यमेव याति विजेतुम् । 'कुरुः कृन्ततेः' ।

१ घ. झ. ट. ठ. ड. तद्वेत्त्रेन. २ ग. ज. 'भिर्दिवभि'. ३ क. ख. 'द्वयः । ७।
स्थूरं'; ग. 'द्वयः । २६ (१९) स्थूरं'. ५ ग. ज. शताम्बं. मेधा'; घ. झ. ट.
शताम्बं० तुर्वशेष्वमन्महि । मेधा'. ६ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. 'गसिद्धिः. ७
क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. 'विषयप्रयोगः.

स हि शत्रून् कृन्तति । ' क्रूरमिति ' एतत् ' अप्यस्य ' एष कृतैन्तेः
' भवति ' । ' कुलं कुष्णातेः ' । तद्धि ' विकुषितम् ' इव ' भवति. '
विस्तीर्णत्वात् ।

- ५ ' दूतः ' (९९) इत्यनवगतम् । ' जूतः ' इति न्याय्यम् ।
' दूतः ' ' जवतेर्वा द्रवतेर्वा ' इति व्याख्यातम्
(निरु० ५ । १) ।
' जिन्वतिः (१००) प्रीतिकर्मा ' इत्यर्थवचनमप्रतीतार्थत्वात् ।
' जिन्वतिः ' ' समानमेतत् ' इत्यत्र उपरिष्टाद् व्याख्यास्यामैः
(निरु० ७ । २३) ॥ २२ ॥

१० ईति निरुक्तटीकायामेकादशाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

पञ्चमः पादः ।

- १५ अमत्रोऽमात्रो महान् भवत्यभ्यमितो वा । महौ अमत्रो वृजने
विरप्शीत्यपि निगमो भवति । स्तवे वज्रयुचीषमः । स्तूयते वज्रयुचा
समोऽनर्शरातिमनश्शीलदानमश्शीलं पापकमश्चिर्मद्विषमम् । अन-
र्शरातिं वसुदामुपस्तुहीत्यपि निगमो भवत्यनर्वाप्रत्यृतोऽन्यास्मिन् ।
अनर्वाणं वृषभं मन्द्रजिह्वं बृहस्पतिं वर्धया नव्यमर्कैः । अनर्वम-
प्रत्यृतमन्यास्मिन् वृषभं मन्द्रजिह्वं मन्दनजिह्वं मोदनजिह्वमिति वा
बृहस्पतिं वर्धय नव्यमर्कैरर्चनीयैः स्तोमैरसामि सामिप्रतिषिद्धं
२० सामि स्यतेः । असाभ्योजो विभृथा सुदानवः । असुसमाप्तं बलं
विभृथ कल्याणदानाः ॥ २३ ॥

१ ग. ज. कृन्तेर्भ०; च. कृन्तेर्भ० त. २ क. ख. घ. ङ. ट. ड. ठ. 'स्यामो
द्वादशेऽध्याये (ठ. ड. द्वादशाध्याये). ३ क. ख. ८(२३); ग. २७; इतरेष्वङ्गो
नास्ति. ४ ग. च. ङ. एकादशस्य चतुर्थः; ठ. ड. इति निरुक्तटीकायां निषण्ड-
पञ्चकेन सह एकादशाध्यायस्य चतुर्थः पादः । इति त्रयोविंशतिः खण्डः. ५ च. पादः
समाप्तः. ६ छ. द. 'मश्लिमदि'; त. 'मश्लिमदि' श्लि. ७ छ. त. द. 'वति । अन'.
१८ ट क. ख. १ (२३); छ. त. २७; द. १.

‘अमत्रः’ (१०१) इत्यनवगतम् । ‘अमात्रः’ इति शब्द-
समाप्तिः । ‘महान् भवति’ इत्यर्थवचनम् । यो हि महान् भवति न
तस्य मात्राः प्रमातुं शक्यन्ते । अतोऽसौ ‘अमत्रः’
‘अमत्रः’ इत्युच्यते । ‘अम्यमितो वा’ स्यादनभिर्हिसितः
केनाचित् । ‘महौ अमत्रो वृजने’ विरप्प्यु १ प्रं ५
शवः पत्यते धृष्णोजः । नाह विव्याच पृथिवी चनैनं यत्सोमासो हर्ष-
श्चममन्दन् (ऋ० सं० ३ । ३६ । ४) ॥ विश्वामित्रस्यैर्वम् ।
पृष्ठथस्य चतुर्थेपञ्चमयोरहोमीध्यन्दिने सवनेऽच्छावाकस्य शस्त्रे संपातसूक्तं
नाम तत्रेयं विनियुक्ता (आश्व० श्रौ० ७ । ६) । महान् प्रभावतः
अमत्रश्च अपरिमाणमात्रः इन्द्रो वृजने संप्राप्ते विरप्शी विरावणशीलः उपम् १०
उद्गूर्णम् अभ्युद्यतं शवः शत्रुबलं पत्यते प्रातयते । धृष्णु ओजः धर्षयितुं यस्य
बलम् ओजः तत् पत्यते । किंच । नाह विव्याच नैनं व्याप्नोति पृथिवी
नापि द्यौरुपमानत्वेन । कदा पुनरेवं भवति । यत्सोमासः यदा सोमाः
हर्षश्चम् इन्द्रम् अमन्दन् । अतर्पयान्नित्यर्थः । एवमत्र ‘शवः पत्यते वृजने’
इत्यनेन संबन्धात् ‘अमत्रो महान्’ इत्युपपद्यते । १५

‘ऋचीषमः’ (१०२) इत्यनवगतम् । ईकारोऽत्रानवगतः ।
‘ऋचा समः’ इत्यवर्गमः । ‘इह श्रुत इन्द्रो’
‘ऋचीषमः’ अस्मि अद्य स्तवे वज्रपृचीषमः । मित्रो न यो जनेष्वा
यशश्चक्रे असाभ्या’ (ऋ० सं० १० । २२ । २) ॥
विमदस्यार्षम् । आस्तारर्षिः । स पुनरेन्द्रो वा प्राजापत्यो वा । २०
वासुक्रस्य वा वसुकृतः । पृष्ठथस्य चतुर्थेऽहनि निष्केवल्ये शस्यते
(आश्व० श्रौ० ७ । ११) । श्रुतो विख्यातः सर्वासु दिक्षु इह
एतस्मिन् कर्मणि अद्य स्तवे विजेतुं स्तुयतेऽस्माभिः वज्री । किलक्षणः ।

१ ग. °चित् । १०० । महौ° । २ ग. ज. वृजने । विश्वा° ; घ. स. ट. वृज-
ने वि१० हर्षश्चममन्दन् । विश्वा° । ३ क. ख. घ. स. ट. ठ. ड. °स्यार्षम् ।
त्रिष्टुप् । ऐन्दी । पू° ; च. °स्यार्षम् । ~ पू° त्रिष्टुप् । ऐन्दी° । ४ क. ख. घ. स. ट.
ठ. ड. संपातं नाम सूक्तं । ५ ग. °गमः । १०१ । इह° । ६ ग. ज. अद्य । वि° ;
घ. स. ट. अद्य° चक्रे असाभ्या । वि° । ७ क. ख. घ. स. ट. ठ. ड. °पक्किः ।
ऐन्दी । स° ; च. पक्किः । ८ स० ऐन्दी ।

ऋचीषम ऋचा समः । यावतैवार्धेन युक्तोच्चार्यते ऋक् स्तुत्यभिप्रायेण तावानेवासौ भवत्यैश्वर्ययोगात् । किंच । मित्रो न मित्र इव । यथा हि कश्चिदासौ मित्रो जनेषु यशः कुर्यादेवं य इन्द्रो यश आचक्रे आभिमुह्येन सर्वासु दिक्षु करोति । किलक्षणं पुनर्यशः करोति । असामि असमाप्तम् । अनन्तमित्यर्थः । य एवंगुणयुक्त इन्द्रोऽस्मामिरिह स्तूयते । एवमत्र स्तुतिसंबन्धाच्छब्दसारूप्याच्च 'ऋचीषम ऋचा समः' इत्युपपद्यते ।

५ 'अनर्शरातिम्' (१०३) इत्यनवगतम् । 'अनश्लीलदानम्' इत्यवगमः । विग्रहप्रसक्तस्याश्लीलशब्दस्यार्थमाह । 'अनर्शरातिम्' 'अश्लीलं पापकम्' इति । न यस्याश्लीलरातिर्दानं सोऽनर्शरातिः । शब्दसारूप्यप्रसक्तमाह 'अश्लीलम् अश्रिमद् विषमम्' । तत्सारूप्योपपत्तितोऽश्लीलमित्युच्यते ।

१० 'अनर्शरातिं वसुदामुप स्तुहि भद्रा' इन्द्रस्य रातयः । सो अस्म्य कामं विधतो न रोषति मनो दानाय चोदयन्' (ऋ० सं० ८ । ९९ । ४) ॥ 'श्रायन्त इव सूर्यम्' इत्यस्या अनन्तरेव । सतोबृहती ।

१५ हे स्तोतः अनर्शरातिम् अपापदानम् एतमिन्द्रं वसुदां वसुदातारम् उपगम्योपगम्य चेतसा स्तुहि । किंकारणम् । यस्मात् भद्राः भन्दनीयाः इन्द्रस्य रातयो दत्तयः । किंच । सः अस्य कामम् अभिप्रायं विधतो दधतः कामिनां कामान् रोषति न पीडयति । मनश्च इन्द्रस्य आत्मनो दानाय चोदयन् भवति य एवं स्तुत्वा याचते । एवमत्र शब्दसारूप्यादर्थाविरोधाच्च

२० 'अनर्शरातिम् अनश्लीलदानम्' इत्युपपद्यते ।

'अनर्वा' (१०४) इत्यनवगतम् । 'अप्रवृत्तः' इत्यवगमः । यः 'अन्यस्मिन्' नाश्रितो भवति स्वप्रधान अनर्वा एव सः 'अनर्वा' इत्युच्यते । 'अनर्वाणं वृषभं मन्द्रजिह्वं बृहस्पतिं वर्धया नव्यमर्कैः ।

१५ गाथान्यः सुरुचो यस्य देवा आशुष्वन्ति नवमानस्य मर्ताः (ऋ० सं०

१ ग. °च्यते । २ अनर्श । ३ ग. वसुदामुप स्तुहि भद्रा० चोदयन् । भाव° ; घ. झ. ट. वसुदां० दानाय चोदयन् । भाव° । ३ क. ख. घ. झ. ट. °रेव । नेमस्यार्षम् । ऐन्द्री । सतो° ; च. °रेव । ~ सतो° नेमस्यार्षम् । ऐन्द्री ।; ठ. ड. °रेव । भार्गवो नेमस्यार्षम् । ऐन्द्री । सतो° । ४ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. °नेममि° ; च. °मेतमि° न. ५ ग. °च्यते । ३ । अन° । ६ गं. ज. वृषभं । अम° ; ३१ घ. झ. ट. वृषभं० नवमानस्य मर्ताः । अग° ।

१ । १९० । १) ॥ अगस्त्यस्यार्षम् ॥ त्रिष्टुप् । हे स्तोतः
 अनर्वाणं स्वेन महिम्ना युक्तम् अप्रतिगतं कंचिदन्यं प्रति अधीनत्वेन वृषभं
 वर्षितारं मन्द्रजिह्वं मन्दनजिह्वम् । हर्षकरो हि तस्य जनानां स्तनयित्नुघोषः ।
 ' जिह्वा घोषः ' (निघ० १ । ११) इति हि वाङ्नामसु पठितम् । बृहस्पतिं
 वर्धय नव्यं स्तुत्यम् अर्कैः मैत्रैः । किलक्षणं बृहस्पतिमिति । गाथान्यः स्तुति-
 प्रापणार्हा देवाः सुरोचो दीप्तिमन्तो यस्य शुष्णम् आभिमुख्येन स्थित्वा
 शृण्वन्ति आदरेण मर्ताश्च । नवमानस्य । नवो हि मानस्तस्याहन्यहन्य-
 नया स्तुत्या स्तुत्यस्य भवति । तेनासौ नवमानः । अथवा । नवमानस्य
 प्रशासत इत्यर्थः । अथवा । अयमन्यो मन्त्रार्थः स्यादितिहासिकपक्षेण ।
 मन्द्रजिह्वः । हर्षकरी हि जिह्वा तस्य स्तुतिः । गाथानीः । स एव
 पौरोहित्येन गाथाः स्तुतीर्नयति प्रापयति देवान् प्रति । स एव च सुरो-
 चनः । तस्यैव च नवमानस्य स्तुवतो देवा आशृण्वन्ति मर्ताश्च ।
 ' बृहस्पतिर्वै देवानां पुरोहितः ' (मैत्रा० सं० १ । १२ । ५ ॥
 शत० ब्रा० ५ । ३ । १ । २) इति ह विज्ञायते । तस्मादेवमप्युपप-
 द्यते । एवं मन्त्रार्थाविरोधात् ' अनर्वा अप्रत्यृतः ' इत्युपपद्यते ।

' असामि ' (१०५) इत्यनवगतम् । सामीति समासमुच्यते । तस्य प्रति-
 षेधः असामि । ' असाम्योजो विभृथा सुदानवोऽ-
 सामि धूतयः शवः । ऋषिद्विषे मरुतः परिमन्यव
 इषुं न सृजत द्विषम् ' (ऋ० सं० १ । ३९ ।

१०) ॥ कण्वस्यार्षम् । सतोबृहती । हे सुदानवः कल्याणदानाः मरुतो

१ ग. ज. अगस्त्यमार्षम्; घ. झ. ट. ठ. ड. आ (ठ. ड. अ) गस्त्य-
 स्यार्षम् । बार्हस्पत्या । त्रि; च. अगस्त्यार्षम् । त्रि^०बार्हस्पत्या । . २ ग. ज.
 मवृन्. ३ ठ. ड. °अर्कैःस्तुत्यैर्मैत्रैः. ४ क. झ. घ. झ. ट. ठ. ड. सुवीति°. ५
 घ. ट. ठ. ड. ' स्तुत्या ' नास्ति. ६ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. °मानस्तस्य; च.
 °मानः. ७ अथ° तस्य. ७ ग. ज. स्यादिति°. ८ ठ. ड. इति ब्राह्मणे भ्रूयते.
 ९ ग. °सामि । ४ । असा°. १० ग. ज. विभृथः सुदानवः । कण्व°; घ. झ. ट.
 विभृ०. सृजत द्विषम् । कण्व°. ११ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. °हती । मारुती ।
 हे°; च. °हती । हे °मारुती।

यूयम् असामि अपारिसमाप्तम् अनन्तम् ओजो बलं विमृथ धारयथ ।
असामिघृतयः असामाप्तगतयः । धवनं धूतिः । 'धवति धावति' (निघ०
२ । १४ ।) इति गतिकर्मसु पठितम् । एतत्कुरुष्वे । य एष ऋषिद्वेष्टा
५ स्तोतृद्वेष्टा तस्मै हे मरुतः परिमन्यवे प्रक्रुष्टक्रोधाय इषुमिर्वै सर्वलोकेद्वेष्यतां
सृजत क्षिपत । एवमत्र 'असामि असुसमाप्तम्' इत्युपपद्यतेऽर्थाविरोधात् ।

'गल्दया' (१०६) इत्यनवगतम् । 'गलितधानी स्यात्' । गलितं
हि तस्यां धीयते । 'धमनिर्भवति' इत्यभिधेयवचनम् । नाडीत्यर्थः । २३ ।

गा त्वा सोमस्य गल्दया सदा याचन्नहं गिरा । भूर्णि मृगं न
१० सवनेषु चुक्रुधं क ईशानं न याचिषत् (ऋ० सं० ८ । १ । २०) ॥
मा चुक्रुधं त्वा सोमस्य गालनेन सदा याचन्नहं गिरा गीत्या
स्तुत्या पूर्णिविव मृगं न सवनेषु चुक्रुधं क ईशानं न याचिष्यते
इति अल्दा धमनयो भवन्ति गलनमासु धीयते । आ त्वा विश-
न्त्विन्द्वष आगल्दा धमनीनाम् । नानाविभक्तीत्येते भवते आग-
१५ लना धमनीनामित्यत्रार्थः ॥ २४ ॥

मा त्वा सोमस्य गल्दया । मेधातिथेर्षम् । बृहती । महाव्रते बृहतीसहस्रे
विनियुक्ता (ऐ० आ० ५ । २ । ४) । हे
गल्दया इन्द्र मा चुक्रुधं त्वा मा क्रोधयेयम् अहं सोमस्य
२० गल्दया गलनेन धमनिपूरणेन सोमस्य सदा
नित्यकालमपि याचन् गिरा च गीत्या स्तुत्या च सवनेषु यज्ञेषु । कथं च

१ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. बलं शवः अभिवृद्धिरूपं च बलं विभृ°; च. बलं-
विभृ° शवः अभिवृद्धिरूपं च बलं. २ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. °मिष द्विषं सर्व°;
च. °मिव-सर्वं द्विषं. ३ क. ख. १ (२३); ग. ३; ठ. ड. °त्यर्थः । इति
२५ नेरुक्टीकायां षष्ठाध्याये त्रयोविंशतिः खण्डः; इतरेष्वङ्को नास्ति. ४ छ. त. द.
याचिष्यतीति. ५ त. °भक्तीत्येते°. ६ छ. त. द. भवतो गल°. ७ क. ख. २
(२४); छ. त. द. अङ्को नास्ति. ८ घ. झ. ट. सोमस्य गल्दया० न याचिषत् ।
मेघा°; ठ. ड. सोमस्येति । मेघा°. ९ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. °रार्षम् । ऐन्द्री ।
वृ°; च. °रार्षम् । वृ° ऐन्द्रीः । १० क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. °नेन धमनेन पूर°;
ग. अ. °नेन च धमनिर्भनिपूरणेन; च. °नेन धमनिपूर° नेन. ११ क. ख. घ.
११ झ. ट. ठ. ड. 'च' नास्ति.

पुनर्मो चुक्रुधमिति । भूर्णिमिव मृगम् । अः णशीलो भूर्णिः । कः पुनरसौ ।
व्याघ्रो वा सिंहो वा । स हि भ्रमणशीलो बिभर्ति च शृगालादीन् । तेनेन्द्र
उपमीयते । यथा शृगालादयो लाङ्गूलालनादिनोपचारेणोपसर्पमाणास्तं न
क्रोधयन्थेवमहं सोमसंप्रदानपूर्विकया स्तुत्योपसर्पमाणो मा चुक्रुधं भवन्त-
मिति । अथ मतं यदि क्रोधाद्विभेषि मास्मान्याचिष्टौ इति । क ईशानं
न याचिषत् । को हि नाम सोऽस्ति लोके य ईशानमीश्वरं न याचिष्यति ।
न ह्ययाचतां वृत्तिः सिध्यति । एवमत्रेन्द्रस्य या गर्लधमनिर्यया सोम
आगत्यते सा तेनैवागलनेनोपलक्ष्यमाणा 'गल्दा' इत्युच्यते । न होवमर्थ-
विरोधोऽस्ति ।

'गल्दा धमनिर्भवति' इत्यस्य भाष्यकारवाक्यस्य मन्त्रे नात्र धमनि-
लिङ्गं विशिष्टमस्तीत्यतो विशिष्टलिङ्गमन्यदुदाहरणं
तस्यैवान्यदुदा-
हरणम्
ब्रवीति । 'आ त्वा विशन्निवन्दवः' इति । हे
इन्द्र आविशन्तु त्वात्वाम् इन्दवः सोमाः । कथं च
पुनराविशन्तु । आगल्दा धमनीनाम् । याः आग-
लनाः धमनयो याभिरनुप्रविष्टाः सन्तो नवं मदमुत्पादयन्ति अघोवाहिन्यो
याः ताभिराविशन्तु । शेषो मृग्यः । एवमिह 'धमनी'शब्दसहयोगी
'गल्दा'शब्द इति कृत्वा 'आगल्दा धमनिः' इति उपपद्यते ।

'नानाविभक्ती त्वेते' पदे 'भवतो' गल्दया गल्दा' इति न तु
नानार्थे । आह कोऽभिप्राय इति । उच्यते । पूर्वस्मिन्मन्त्रे यद्यपि धम-
निशब्दो नास्ति तथापि 'गल्दाशब्देन' धमनिरेवोच्यते । तत्र 'आगल्दा
धमनीनाम्' इत्येतदेव ज्ञापकमित्यभिप्रायः । 'गल्दया' इति तृतीयान्तं

१ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. यदि मम क्रो°; च. °यदि ~ क्रो° मम. २ क. ख.
घ. झ. ट. °न्याचेथा इ°; ठ. ड. न्याचेथा इ°; च. °न्याचिष्टां चेथा. ३ क.
ख. घ. झ. ट. ठ. ड. याचिष्यते; च. याचिष्यति° ते. ४ क. ख. घ. झ. ट.
ठ. ड. गलना धम°; च. गलध° ना. ५ ग. ज. आगत्यते. ६ च. विशिष्ट-
मन्यदु°. ७ ग. ब्रवीति । ६ । आ त्वा°. ८ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. °शन्तु
त्वामिन्दवः । आग°; च. °शन्तु । आग° त्वामिन्दवः. ९ ग. ज. 'याः' नास्ति.
१० ग. ज. याचि धमनुप्रवि°. ११ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. °भक्तीत्येते°;
च. °भक्ती त्वेते° त्वे. १२ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. तथापि निगमे गल्दा°; च.
तथापि ~ गल्दा° निगमे.

‘गल्दाः’ इति प्रथमाबहुवचनान्तम् । एतदनयोर्नानाविभक्तिवत्म् ।

‘जल्हवः’ (१०७) इत्यनवगतम् । ‘ज्वलनहीनाः’ इत्यवगमः । २४ ।

न पापासो मनामहे नारायासो न जल्हवः । न पापा मन्या-
 ५ महे नाधना न ज्वलनेन हीना अस्त्यस्मासु ब्रह्मचर्यमध्ययनं
 तपो दानकर्मैत्यृषिबोचद्रकुरो भास्करो भयंकरो भातमानो
 द्रवतीति वा ॥ २५ ॥

‘न पापासो मनामहे नारायासो न जल्हवः । यदिन्विन्द्रं वृषणं सखा
 १० जल्हवः सुते सखायं कृणवामहे’ (ऋ० सं० ८ ।
 ६१ । ११०) ॥ भर्गो नाम प्रगाथपुत्रस्तस्येय-
 मार्षम् । बृहती । तस्यामेव तृचाशीत्यां विनियुक्ता (ऐ० आ० ५ । २ । ४) ।
 न वयं पापाः इत्येवं मन्यामहे । किंकारणम् । अस्त्यस्मास्वपापत्वहेतुः ब्रह्म-
 चर्यम् अध्ययनं तपो दानकर्म च । अथ मतमेतैरपि युक्तो यो निर्धनः
 १५ स पाप एवेति । तच्च न । किंकारणम् । नारायासः । न वयमधनाः । अथापि
 स्याद्भनर्बत्त्वेऽपि सत्यनाहिताग्निवाज्ज्वलनहीनत्वेन पापत्वमिति । तदपि न ।
 किंकारणम् । न जल्हवः । न वयं ज्वलनहीनाः । किं तर्हि । आहिताग्नीयो
 वयम् । तदेतदध्ययनादि अपापत्वहेतुभूतं सर्वमस्मास्वस्ति । किं व । यदिन्वि-
 २० न्द्रं यस्माद्द्वयम् इन्द्रं वृषणं वर्षितारम् एतन्स्मिन्यज्ञकर्मणि सखायं सहभूतस्य
 सोमपानस्य ख्यापयितारम् अभीभिः सह मया सोमः पीत इत्येवं वक्त्वा
 कृणवामहे तस्मान्न वयं पापा नापि वयमरायासो नापि जल्हव इत्येवमात्मानं
 मन्यामहे । न हि पापानामिधनानामनाहिताग्नीनां चेन्द्रः सखा भवतीत्यभि-
 प्रायः । एवमत्र ‘जल्हवो ज्वलनहीनाः’ शब्दसारूप्यादर्थाविरोधाच्च ।

१ क. ख. °कित्त्वम् । २ (२४) जल्हः । २ ग. ७; ठ. ड. °गमः । इति निरुक्त-
 २५ टीकायां षष्ठाध्याये चतुर्विंशतिः खण्डः; इतरेष्वङ्को नास्ति. ३ क. ख. १ (२५);
 छ. त. २८; द. २. ४ ग. ज. °महे । भर्गो; घ. झ. ट. °महे० कृणवामहे ।
 भर्गो. ५ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. °मार्षम् । ऐन्द्री । नृ; च. °मार्षम् । ७ वृ
 ऐन्द्री । ६ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. °पापत्वे हे; ग. ज. °पापत्वहेतु त्र. °
 ७ ग. ज. °दानकर्म नास्ति; च. तपश्च. । अथ °दानकर्म च. ८ ग. ज. °द्वनमत्त्वे.
 ९ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. पापवत्त्वं. १० ग. ज. ज्वलहीनाः; च. ज्वल०-
 ११ हीनाः° न. ११ घ. ज. °पापानामनाहि; च. °पापाना० मन्नाहि° मयनाना.

‘बकुरः’ (१०८) इत्यनवगतम् । ‘भास्करो भयंकरो भास्वद्व-
वणो वा’ इति शब्दसमाधयः ॥ २५ ॥

यवं वृकेणाश्विना वपन्तेषं दुहन्ता मनुषाय दत्ता । अभि
दस्युं बकुरेणा धमन्तोरु ज्योतिश्चक्रथुरार्याय (ऋ० सं० १ । ५
११७ । २१) ॥ यवमिव वृकेणाश्विनौ निवपन्तौ वृको लाङ्गलं
भवति विकर्तनालाङ्गलं लगतेर्लाङ्गुलवद्वा लाङ्गुलं लगतेर्लाङ्ग-
तेर्लाङ्गतेर्वाभं दुहन्तौ मनुष्याय दर्शनीयावभिधमन्तौ दस्युं बकु-
रेण ज्योतिषा बोदकेन वार्य ईश्वरपुत्रो बेकनाटाः खलु कुसी-
दिनो भवन्ति द्विगुणकारिणो वा द्विगुणदायिनो वा द्विगुणं काम- १०
यन्त इति वा । इन्द्रो विश्वान्बेकनाटाँ अहर्दश उत क्रत्वा पर्णी-
रभि । इन्द्रो यः सर्वान् बेकनाटानहर्दशः सूर्यदशो य इमान्यद्दानि
पश्यन्ति न पराणीति वाभिभवति कर्मणा पर्णीश्च वणिजः ॥ २६ ॥

यवं वृकेणाश्विना । कक्षीवत आर्षम् । प्रातरनुवाकाश्विनयोः १५
शस्यते (आश्व० श्रौ० ४ । १५) । यवादि
‘बकुरः’ धान्यं वृकेण लाङ्गलेन वपन्तौ युवां हे अश्विनौ ।
तत्कृते महानुप्रहे सति वर्षादौ लाङ्गलकर्मणः
फलसंपन्नवतीत्यतस्तावेवाश्विनौ वपन्तावित्युच्यते । इषम् अन्नं दुहन्तौ
प्रपूरयन्तौ मनुष्याय मनुष्याय दत्तौ शत्रूणां दासयितारौ दंसयितारौ वा २०
कर्मणं कृष्यादीनां कारयितारौ वा वर्षाद्यनुप्रहेण । एतावेवंविधं कर्म कार-
यन्तौ कुर्वाणौ वा अभि दस्युं दासयितारमनाकालं दुर्भिक्षं धमन्तौ
विनाशयन्तौ कृत्स्नं जगदभिपुष्यन्तौ युवाम् । केन पुनरभिधमन्ताविति ।

१ क. ख. २ (२५) ; ग. ८ । २८ ; ठ. ड. °धयः । इति निरुक्तीकार्यां
पञ्चाध्याये पञ्चविंशतिः खण्डः ; इतरेष्वङ्को नास्ति. २ क. ख. घ. लङ्कते° . ३ ड. २५
य. छ. त. द. ईश्वरः पुत्रे° . ४ क. ख. ३ (२६) ; छ. त. २९ ; द. ३. ५ क.
ख. घ. झ. ट. वृकेणाश्विना० रार्याय । कक्षी° ; ग. च. ज. वृकेणाश्विना । कक्षी° ;
ठ. ड. वृकेणेति । कक्षी° . ६ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. आर्षम् । आश्विनी ।
विष्टुर् । प्रात° ; च. आर्षम् । ~प्रात° आश्विनी । विष्टुर् । ७ क. ख. घ. झ. ट.
ठ. ड. तत्कृतौ यत्कृते महा° ; च. तत्कृते° त्कृतौ य. ३०

- ५ क्रुरेण जलसमूहेन ज्योतिःसमूहेन वा । मध्यस्थानो ह्युदकसमूहेन द्युस्थानो ज्योतिःसमूहेन ततो दुर्भिक्षं ध्वस्यते जगच्च पुष्यति । किञ्च । युवामेव उरु ज्योतिश्चक्रयुः । विस्तीर्णमविकलं चक्षुः चक्रयुः आर्याय ईश्वरपुत्राय ऋज्जाश्राय । स हि युवाभ्यामन्धीभूतश्चक्षुष्मान् कृत इत्यभिप्रायः । एवमत्र ज्योतिःसमूह उदकसमूहश्च ' नकुर'शब्देनोच्यते शब्दार्थाविरोधात् । ' ज्योतिषा बोदकेन वा ' इति भाष्यपाठः ।

- १० ' बेकनाटान् ' (१०९) इत्यनवगतम् । ' द्विगुणकारिणो वा द्विगुणदायिनो वा द्विगुणकामिनो वा ' इति शब्दसमाधयैः । ' इन्द्रो विश्वान् बेकनोटां अहर्दशं उत क्रत्वा पणीं रभि । कदु महीरधृष्टा अस्य तविषीः कदु वृत्रघ्नो अस्तृतम् ' (ऋ० सं० ८ । ६६ । १०) ॥ प्रागाथः कलिनीम तस्यार्षमे । बृहती । महात्रते बार्हस्पत्यां तृचाशीत्यां विनियुक्ता (ऐ० आ० ५ । २ । ४) । इन्द्रः सर्वान् बेकनाटान् कुसीदिनो वृद्धिजीवनान् अहर्दशः । धैरिहैव जन्मनि सूर्यो दृष्टः । न पुनर्दक्षयन्तीत्यर्थः । अथवा । य इमानि एव अहानि पश्यन्ति विषयभोगप्रधाना नास्तिकतया न पारलौकिकेष्वहःस्वस्य दुष्कृतस्य कर्मणः कोऽपि फलपारिणामो भविष्यतीत्येवंभाविनः पश्यन्ति । तानभिभवति क्रत्वा स्वेन कर्मणा । उत पणीन् अपि च पणीन् । ' पणिर्वणिग्भवति ' (निरु० २ । १७) । न हि ते विशुद्धेन कर्मणा व्यवहरन्ति । याभिरेतत्कर्म करोति याभिः पुनरेवमादीन् दुष्कृतकारिणोऽभिमवति कदु महीः क ता महल्यः सेना इन्द्रस्य अधृष्टाः अनाधर्षितपूर्वाः परैः तविषीः याश्च महल्यः । कदु वृत्रघ्नः । क च वृत्रघ्नः इन्द्रस्य तत् अस्तृतम् अनुपहतं बलं येनैतान् हस्तीति । एवमत्र ' बेकनाटाः कुसीदिनः ' अर्थाविरोधादित्युपपद्यते ।

- १० ' अभिधेतन ' (११०) इत्यनवगतम् । ' अभिधावत ' इत्यवगमः । २६ ।

- १५ १ क. ल. घ. झ. ट. च; च. पा० च. २ च. भाष्यपाठः कारः. ३ ग. धयः । ३ । इन्द्रो. ४ ग. ज. नाटान् । कदु महीरधृष्टा० स्तृतम् । प्रागाथः; ठ. ङ. ह्योपधर्षयोर्विपर्यासोऽत्र. ५ क. ल. घ. झ. ट. ठ. ड. तस्यार्षम् । ऐन्द्रो । वृ. ६ ग. च. ज. दुःकृ. ७ घ. झ. ट. ठ. ड. 'अपि च पणीन् ' नास्ति. ८ ग. ज. च इन्द्र वृत्रस्य प्र तत्. ९ क. ल. ३ (२६); ग. १० । १९; ठ. ड. पद्यते । इति निरुक्तटीकायां षष्ठाध्याये पञ्चविंशतिः खण्डः.

जीवाणो अभिधेतनादित्यासः पुरा हथात् । कद्दं स्थ हवन-
 श्रुतः (ऋ० सं० ८ । ६७ । ५) ॥ जीवतो नोऽभिधा-
 वतादित्याः पुरा हननात्क नु स्थ हानश्रुत इति मत्स्यानां
 जालमापमानामेतदार्थं वेदयन्ते मत्स्या मधा उदके स्यन्दन्ते
 माद्यन्तेऽन्योन्यं भक्षणायेति वा जालं जलचरं भवति जलेभवं ५
 वा जलेभवं बाहुरोऽहस्वानंहूरणमित्यप्यस्य भवति । कृण्वन्-
 हूरणादुर्वित्यपि निगमो भवति । सप्त मर्यादाः कवयस्ततक्षुस्ता-
 सामेकामिदभ्यंहुरो गात् । सप्तैव मर्यादाः कवयश्चक्रुस्तासामेका-
 मप्यधिगच्छन्महस्वान् भवति स्तेषां तल्पारोहणं ब्रह्महत्यां भूण-
 हत्यां सुरापानं दुष्कृतस्यै कर्मणः पुनः पुनः सेवां पातके नृतो- १०
 यमिति बत इति निपातः खेदानुकम्पयोः ॥ २७ ॥

जीवानो अभिधेतन । उक्तमार्थं भाष्यकारेणैवात्रोपप्रदर्शनार्थमेवं सर्वत्र
 परिज्ञेयमार्थमिति । हे आदित्याः जीवान्नः जीवतः
 'अभिधेतन' अस्मान् अभिधावत यूयं पुरा हथात् पुरा हननात् । १५
 अहतानस्मान् संभावयतेत्यभिप्रायः । कं नु स्थ ।
 क नु स्थिता यूयं येन न शृणुत क्षिप्रं नैभिधावत हे हवनश्रुतः । ते ह्यार्ता-
 नामाहानं शृण्वन्ति । एवमत्र 'पुरा हथात्' इत्यनेन संबन्धात् 'अभिधे-
 तन' इत्यस्य 'अभिधावत' इत्येष विपरिणाम उपपद्यते ।
 ऋषेर्वा मत्स्यवधकारुण्याभिभूतस्यैतदार्षम् । मत्स्यानीं केचिन्मन्यन्ते । २०
 'मत्स्या मधौ उदके स्यन्दन्ते' । मष्वित्युदकनाम (नि० १ । १२) ।
 तत्र हि ते स्यन्दन्ते गच्छन्ति । 'स्यन्दति कसति' इति गतिकर्मसु पठि-

१ क. ख. छ. त. द. 'एव' नास्ति. २ ड. थ. घ. स्तेयमतल्या°; त. स्तेर्य-
 मत्ल्या० यं. ३ थ. °पाणं. ४ छ. दुष्कृतकर्मणः; त. दुष्कृतस्यै क°; द. दुष्क-
 त-क° स्य. ५ क. ख. ४ (२७); छ. त. ३०; द. ४. ६ घ. झ. ट. जीवाणो २५
 अभिधेतना० हवनश्रुतः । उक्त°; ठ. ड. जीवान इति । उक्त°. ७ क. ख. घ.
 झ. ट. ठ. ड. 'मिति । गायत्री । आदितेयी । हे°; च. 'मिति । ° हे° गायत्री ।
 आदितेयी । ८ क. ख. घ. झ. कद्दं स्थ कद्दं स्थ यूयं°; ठ. कद्दं स्थ कद्दं स्थ यूयं°
 स्थिता; ठ. ड. कद्दं स्थ क नु स्थ स्थिता यूयं°. ९ ग. ज. 'स्थिताः' नास्ति.
 १० ठ. ड. बा. मी. ११ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. 'नो वा केचि°; च. 'नो
 केचि° वा. १२ ग. च. ज. १२ द°.

तम् (निघ० २ । १४) । 'माद्यन्ते ' ह्वयन्ति ' अन्योन्यं भक्षणाय इति वा ' मत्स्याः । ते हीतरेतरभक्षजीविनः । ' जाळं जलचरं भवति ' । तद्धि जले चरति । जले वा भवति । जले वा शेते इति जालम् ।

५ 'अंडुरः' (१११) इत्यनवगतम् । 'अंहस्वान्' इत्यवगमः । रो मत्वर्थे । 'अंहूरणमित्यप्यस्य भवति' इति प्रासङ्गिकम् । एवमपि हि प्रयोगो भवतीति । 'त्रितः कूपेऽर्वाहितो देवान्हवत 'अंडुरः' उतये' । तच्छुश्राव बृहस्पतिः कृष्णभंहूरणादुरु वित्तं मे अस्य रोदसी' (ऋ० सं० १ ।

१० १०५ । १७) ॥ 'सप्त मर्यादा' इत्येते त्रितस्यैव कूपे पतितस्यैर्षम् । एतयोः पूर्वा कुत्सस्य वा । प्रातरनुवाक्काश्विनयोर्विनियोगैः । त्रितः कूपे अवहितः पतितो देवान् हवते आह्वयते उतये रक्षणायाम् । तस्याह्वानं बृहस्पतिः शुश्राव । 'वित्तं मे अस्य रोदसी' इत्येतत्पुनःपुनरुच्यमानं चावापृथिव्यौ शुश्रुवतुः । किमित्येतदसौ श्रावयांचकारेति । कृष्णभंहूरणात् अंहस्वतः कूपादात्मन उरु विस्तीर्णं त्राणं कुर्वन् । एवमत्र 'अन्ध- १५ कूपोऽहूरणः' इत्युपपद्यते प्रकरणाविरोधात् ।

'सप्त मर्यादाः कवयस्ततश्चुस्तासामेकामिदम्यंहुरो गात् । आयोर्ह' स्क०भ उ०पमस्य नीळे पथां विसर्गे धरणेषु तस्थौ' (ऋ० सं० १० ।

५ । ६) ॥ सप्त मर्यादाः सप्त स्थितीः

२० स्पष्टार्थाय तस्यैव कवयो मेधाविनो हिरण्यगर्भमनुप्रभृतयः ततश्चुः द्वितीयमुदाहरणम् कृतवन्तः । नित्या एव हि ताः । तैस्तु तैःप्र- त्याख्यायकानुस्मरणार्थं निराकरणार्थं ग्रन्थसं- दर्भोऽभिव्यञ्जितः । एतदेव कारणमित्युपचर्यते । तासामेकामिदम्यंहुरो गात् ।

- १ ग. 'तीति । १२ । त्रितः°; ठ. ड. 'इति' नास्ति. २ ग. ज. °हितः । सप्त°; घ. झ. ट. °हितो० अस्य रोदसी । सप्त° . ३ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. २५ . °स्यार्षे; च. °त्रितस्यैर्षम्' स्या. ४ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. °वा । वैश्वदेवी । पङ्क्तिः । प्रात°; च. °वा । प्रात° वैश्वदेवी । पङ्क्तिः. ५ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. °नियुक्ता. ६ ग. ज. °त्राणं' नास्ति. ७ ग. °धात् । १२ । सप्त°; ८ ग. ज. मर्यादा । सप्त°; घ. झ. ट. मर्यादाः कवयः० धरणेषु तस्थौ । सप्त° . ९ क. ख. नीळे; च. नीळे. १० ग. ज. स्थितवः; च. स्थितयेः° तीः. ११ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. तत्प्रत्यापकोऽनुस्मरणार्थं ग्रन्थ°; य. ज. तत्प्रत्याख्यायकानिराकरणार्थं नुस्म- ११ रणार्थं ग्रन्थ°; च. तत्प्रत्याख्यायकोऽनुस्मरणार्थं निराकरणार्थं (थो)ग्रन्थ°.

‘ इत् ’ इत्यनर्थकोऽप्यर्थे वा । तासां मर्यादानाम् एकामभिगच्छन् अतिक्रामन् अंहस्वान् भवति । ‘ अगात् ’ इत्येतत् अभ्यः समीपमाकृष्य ‘ एकामप्यभिगच्छन् ’ इति । कतमाः पुनस्ता मर्यादाः इति । स्तेयं तत्परोहणमित्येवमाद्याः । यः पुनरेता नाभिगच्छति तस्य किमिति । सः आयोः अयनस्य सूर्यस्य स्कम्भे स्कम्भने मण्डले उपमस्य सर्वभूतोपनि- ५
मार्तुरादित्यान्तरपुरुषस्य नडे निलये स्थाने यानि धरुणानि धारयितृणि स्थानानि अप्रध्वंसीनि आभूतसंग्रहस्थायीनि तेषु तस्यौ तिष्ठति । आह । कस्मिन् काले इति । उच्यते । पथां विसर्गे विषयानुप्रवेशमार्गभूतानामिन्द्रियाणां विसर्गे विसर्जनकाले प्राप्ते । मृत्युकाल इत्यर्थः । मर्यादासंबन्धात्पृष्ठतर एष निगम इत्यतो द्वितीय उपात्तः । स्मृतिसमाचारश्चानेन १०
प्रतिविशिष्ट उपदर्शितो भविष्यति । एवं मन्त्रेभ्य एवोपश्रुत्य सर्व एव समाचारो विशिष्टैः स्मृतिकारैः संदृष्टो न स्वतन्त्रैरिति ॥

‘ बत इति निपातः खेदानुकम्पयोः ’ । ‘ बत ’ (११२) । इत्यनवगतमनेकार्थं च । ‘ निपातः ’ इति पदजात्यवधारणम् । ‘ खेदानुकम्पयोः ’ इत्यर्थवचनम् ॥ २७ ॥ १५

बतो बतासि यम नैव ते मनो हृदयं चाविदाम । अन्या किल त्वां कक्ष्येव युक्तं परिष्वजाते लिबुजेव वृक्षम् (ऋ० सं० १० । १० । १३) ॥ बतो बलादेतीती भवति दुर्बलो बतासि यम नैव ते मनो हृदयं च विजानीमोऽन्या किल त्वां परिष्वङ्क्ष्यते २०
कक्ष्येव युक्तं लिबुजेव वृक्षं लिबुजा व्रततिर्भवति लीयते विभजन्तीति व्रततिर्वरणाच्च सैन्यनाच्च ततनाच्च वाताप्यमुदकं भवति वात एतदाप्याययति । पुनानो वाताप्यं विश्वश्चन्द्रमित्यपि निगमो

१ घ. झ. ट. ठ. ड. अगात्. २ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. निलयने. ३ ग. ज. °क्षिन्याकृतं; च. °क्षिन्याहूनसं भू. ४ च. काले. उच्यते इति. ५ च. ज. विसर्जने काले. ६ ग. ज. °त्यतोहरशब्दद्विती°. ७ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. °व्यतीत्येवं; च. °व्यन्त्येवं ती. ८ क. ख. घ. झ. ट. स्वतन्त्र इति; ठ. स्वतन्त्र इति निरुक्तटीकायां षष्ठाध्याये सप्तविंशतिः खण्डः; ड. स्वतन्त्र इति । २७ खण्डः । ९ क. ख. ४ (२७); ग. १३ (३०); इतरेष्वङ्को नास्ति. १० छ. तं. व. वरावृत्तितो. ११ छ. त. °भजतीति. १२ क. ख. छ. शयना; त. सैन्या श. १५

भवति । वने न वायो न्यधायि चाकन् । वन इव वायो वेः
पुत्रश्चायभिति वा कामयमान इति वा वेति च य इति च चकार
ज्ञाकल्य उदात्तं त्वेवमाख्यातमभविष्यदसुसमाप्तश्चार्यो रथर्यतीति
सिद्धस्तत्प्रेप्सू रथं कामयत इति वा । एष देवो रथर्यतीत्यपि
निगमो भवति ॥ २८ ॥

इति षष्ठाध्यायस्य पञ्चमः पादः ॥

- १० ' बत ' बतो बतांसि । यमी यमं ब्रवीति । दुर्बलो बत दुर्बलहृदयस्त्वम् । अध-
मेभीरुर्मोहमयस्त्वमेवमसकृन्मया प्रार्थ्यमानः खेद-
मुपयासि नेच्छसि मया संभोक्तुम् । स त्वं सर्वथा
हानुकम्प्यः । शोच्य इत्यर्थः । अथवा । नैव
ते तव मनः संकल्पं हृदयं हृद्गतं हृद्गतमभ्यवसायं च
विजानीमः । अथवा । लब्धस्ते मयाभिप्रायः । अन्या किल त्वां मत्तो विशि-
ष्टतरा योषित् परिष्वङ्क्ष्यते । ततः किल त्वं मां तयापहृतचेतस्त्वान्नेच्छसि
१५ परिष्वक्तुम् । कथं च पुनरन्या त्वां परिष्वङ्क्ष्यते । कक्ष्येव युक्तं लिबुजेव
वृक्षम् । कैक्षजातेव सुवृद्धा लिबुजा वह्नी यथा युक्तम् आत्मना संयुक्तं
समीपजं परिष्वजेत्यारिवेष्टयेदेवं किल त्वामन्या परिष्वङ्क्ष्यत इति । एव-
मत्र प्रकरणाविरोधाद् बत इत्येष निपातः खेदानुकम्पयोः । अत्र 'कक्ष्येव
युक्तं लिबुजेव वृक्षम्' इत्येक 'इव'शब्दोऽनर्थकः । अथवा । उपमानद्वयमेव
२० स्यात्कक्ष्येव च लिबुजेव च । यथा कक्ष्या च लिबुजा च परिष्वजनीर्या-
वत्सुवृक्षौ परिष्वजेते एवं परिष्वङ्क्ष्यत इति ।

- 'वाताप्यस्' (११३) इत्यनवगतम् । 'उदकं भवति' इत्यभिधे-
यवचनम् । वातो ह्युदकम् आप्याययति शीती
करोति । अथवा आप्यायतिर्द्वयर्थः स्यात् । पुरो-
२५ वातेन हि वृष्टिभूतमुदकं संवर्धते । 'नू नो
रयिमुप मास्व नृवन्तं पुनानो वाताप्यं' विश्वश्वेन्द्रम् । प्र वन्दितुरिन्द्रो

१ छ. त. द. भवति । धेनुं न° । २ ड. थ. ध. 'इति०० पादः' नास्ति.
३ घ. झ. ट. बतांसि यम० जेव वृक्षम् । यमी°, ठ. ड. बतासीति । यमी°.
४ ग. ज. संकल्प्या हृद° । ५ घ. झ. ट. ठ. ड. कक्षं कक्षजा° । ६ ग. ज. °नीया-
वत्सुवृक्षौ. ७ ग. च. ज. अप्या°. ८ ग. संवर्धयते । १४ । नू°; ज. संवर्ध-
यते. ९ म. मास्व नृवन्तं पु । नोष°; ज. मास्व । नोष°; घ. झ. ट. मास्व० वसु-
३२ र्जगम्यात् । नोष°.

तार्यायुः प्रातर्युः धियावसुर्जगम्यात्' (ऋ० सं० ९ । ९३ । ५) ॥
 जोधसो गौतमस्यैयमार्षम् । पावमानी सौमी । हे सोम मु नः क्षिप्रम-
 स्माकं रयिं धनम् उपमास्व उपनिर्मितुहि नृवन्तं पुत्रपौत्रैः सहितं पुनानः
 पूयमानो वाताप्यम् उदकं प्राप्य द्रवीभूतः चन्द्रं चायनीयमुदकं विश्वः च
 सर्वः पूयमानः । किंच । प्रतारि प्रतीर्णं दीर्घं कुरु हे इन्द्रो सोम वन्दितुः
 स्तोतुः आयुः । किंच । तथोपमैस्व यथा प्रातः नित्यमेव धियावसुः
 कर्मवसुः इन्द्रः स्वां पातुमस्माकम् आजगम्यात् । आगच्छेदित्यर्थः । एव-
 मत्र 'वाताप्यमुदकम्' अर्थाविरोधाच्छब्दोपपत्तेश्च ॥

'चाकन्' (११४) इत्यनवगतम् । 'चायन्निति वा कामयमान
 इति वा इति शब्दसमोधी । 'वने न वार्यो
 'चाकन्' न्यधायि चाकञ्चुचिर्वा स्तोमो भुरणावजीगः ।
 यस्येदिन्द्रः पुरुदिनेषु होता नृणां नर्यो नृतमः

क्षपावान्' (ऋ० सं० १० । २९ । १) ॥ वसुक्रस्येयमार्षम् । वने न
 वने इव वृक्षे इव शकुनिः स्वे नीडे वायम् आत्मीयं पुत्रं न्यधायि निद-
 धाति शिशुकम् अजातपक्षम् । स यथा तत्र निहितः चाकन् पश्यन्
 भवादृशो निरीक्षमाणः आसीदथवा कामयमानः तदुत्सुकमना आसीत्
 एवमयमस्मासु वृक्षस्य नीडभूतेषु शकुनिपुत्रभूतः शुचिः व्यपगतसर्वदोषः
 युषयोः स्वभूतः स्तोमः हे भुरणो भर्तारावश्विनौ शीघ्रौ वा । भुरण्युरिति
 क्षिप्रनाम (निघ० २ । १५) इति । किंच । यस्य स्तोमस्य पुरुदिनेषु
 बहुष्वहःसु इन्द्रो होता इन्द्रोऽप्याह्वाता भवति ममायं स्तोमः स्यादिति ।
 किञ्चक्षणः पुनरिन्द्र आह्वाता । यो नृणां नृतमो मनुष्याणामपि मनुष्य-
 तमः । शूराणामपि मध्ये शूरतम इत्यर्थः । नर्यश्च नृत्यो हितः । यः
 क्षपावान् च रात्रिपर्यायेषु सोमभागी । एवंगुणयुक्तेन यः स्तोम इन्द्रे-
 णापि प्रार्थ्यते अस्मासु वर्तमानः स युवां प्रति अजीगः । नित्यकालमेव
 गच्छतीत्यर्थः ।

१ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. 'इयं' नास्ति. २ ग. ज. तथा जुषस्व. ३ क. ख.
 घ. झ. ट. ठ. ड. 'वा' नास्ति; च. वाँ. ४ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. 'वा इति'
 नास्ति. ५ ग. 'माधी. १५ । वने'. ६ ग. ज. चाकम् । वसुं; घ. झ. ट.
 चाकम् नृतमः क्षपावान् । वसुं. ७ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. 'मार्षम् । ऐन्द्री ।
 त्रिष्टुप् । वने'; च. मार्षम् । 'वने' ऐन्द्री । त्रिष्टुप् ।

एवं तावदेतावृष्यमाश्विनीमिति कृत्वा व्यचक्षते । तदसाधु । ऐन्द्रे हि

प्राकृतविवरण-
स्यासाधुत्वे कारणम्

सूक्ते प्रथमैवेर्यं भवति । तच्च पुनः षष्ठ्यस्य षष्ठेऽ-
हनि स्तोमे वर्धमाने माध्यन्दिने सवने ब्राह्मणा-
च्छंसिनः शस्त्रे विनियुज्यते (आश्व० श्रौ०
७ । १२) । हे भुरण्यौ भर्तारौ देवता-

५

नां पती य एष स्तोमोऽस्मत्सु निहितः शुचिः व्यपगतदोषः शकुनिपुत्र
इव वने वनावयवे वृक्षे चाकन् पश्यन्निव कामयमान इव वा ईन्द्रम् आस्ते ।
यस्य स्तोमस्य किमिति । यस्येन्द्रः पुरुदिनेषु बहुध्वहःसु आह्वाता अभू-
दपि नाम मामनेन स्तोमेन स्तुर्युरिति । किलक्षणः पुनराह्वाता यस्येन्द्र
इति । नृणां नृतमः नर्यश्च क्षपावांश्च । समानमेतत्पूर्वैर्णार्थेन । यैमेवमिन्द्रः
प्रार्थयते स एष स्तोमस्तं प्रत्यजीगः । गच्छतीत्यर्थः । अथवा । स एष
स्तोमोऽस्माभिरुदीर्यमाणस्तस्येन्द्रस्य गुणान् गृह्णातीति स्यात् । ' जिर्ग-
तिर्गृह्णातिकर्मा ' इति ह्युक्तम् (निरु० ६ । ८) । एवमत्र ' चाकन् ' इत्यस्य
' चायन् ' इति कामयमानः इति वा ' इत्येतौ विपरीणामावुपपद्येते
शब्दसारूप्यादर्थाविरोधाच्च ।

१५

एतस्मिन्निगमे पदविभागतः कश्चिद्विचारोऽस्ति । तमाह भाष्यकारो

' वेति च य इति च चकार शाकल्यः ' इति ।

अस्यामृचि

वा इति य इति च पदे चकार शाकल्यः पद-

' वायम् ' इति यत्पदं

कारः । तदेतद्विचार्यमाणं न साधु भवति । किंका-

२०

तत्संबद्धो विचारः

रणम् । ' उदात्तं त्वेवमाख्यातमभविष्यत् ' । एवम्

एतस्मिन् पदद्वये सति यदेतत् आख्यातं ' न्यधायि ' इत्येतत्

इत्येतत् उदात्तमभविष्यत् । यदृत्तात्परस्य नित्यमाख्यातस्य निघातो न भव-

तीति लक्षणविदो मन्यन्ते । न चेदमुदात्तम् । तस्मात् ' यः ' इति नेदं

यदृत्तम् । किं तर्हि । ' वायः ' इत्येकमेव पदम् । किंच । ' असुसमाप्तश्चार्थः ' इत्येतत्

२५

अपुष्कलः । एवमेतस्मिन् पदद्वये सति मन्त्रार्थोऽसुसमाप्तो भवति । कथम् ।

द्विपदमे हि सति वाशब्दस्यार्थेन केनचिद्भवितव्यम् । न चेह विकल्पः

१ क. स. घ. झ. ट. ठ. ड. 'वेत् मृगभवति. २ ग. ज. इन्द्रनाम्ने. ३ क. स. घ. झ. ट. ठ. ड. यः स्तोमस्तस्य किं. ४ क. स. घ. झ. ट. ठ. ड. पूर्वैर्णार्थेन; च. पूर्वैर्णार्थेन 'जेवा. ५ घ. ट. यजेमतिर्द्रः प्रा°; ठ. ड. यजेवनेनेन्द्रः प्रा°. ६ ग. च. ज. जिमतिं गृह्णा°. ७ ग. ज. विघातो. ८ क. स. घ. झ. ट. ठ. ड. मन्त्रस्यार्थो.

समुच्चयो वा कश्चिदर्थोऽस्ति । स्यादेतदुपमार्थो भविष्यतीति । तदपि न संभवति नकारेणोपमार्थस्य कृतत्वात् । ' यः ' इत्यस्यापि पृथग्भूतस्य न कश्चिदर्थोऽस्ति । तस्मादख्यातस्यानुदात्तत्वादर्थसंभवाच्च द्विपदत्वे ' वायः ' इत्येतदेकपदमेव । ' शकुनिपुत्रः ' एव चास्याभिधेय उपपद्यते ।

' रथर्यति ' (११५) इत्यनवगतम् । ' रथं हर्षति ' इत्यवगमः । ५

हर्षतिशब्दो हि प्रेप्सायाम् (निघ० २ । ६) ।

' रथर्यति ' ' रथं ' हि यः ' कामयते ' स रथं हर्षति ।

' एष देवो रथर्यति पवमानो दशस्यति । आविष्कृणोति वग्वनुम् ' (ऋ० सं० ९ । ३ । ६) ॥ शुनःशेषस्यार्थम् । पाव-
मानी सौमी । प्रावस्तुत आवाषे (आश्व० श्रौ० ५ । १२) । एष सोमो देवो रथर्यति रंहणमाल्मनो गमनमिच्छति । पवमानो दशस्यति दानमा-
त्मन इच्छति कथं नाम मां देवेभ्यो दद्युरिति । किंच । आविष्कृणोति प्रकाशी-
करोति वग्वनुं वाचो वननीयं दत्त मां देवेभ्य इति । एवमत्र ' रथर्यति
रथप्रेम्सुः ' शब्दसारूप्यादित्युपपद्यते ॥ २८ ॥

एकादशस्य पञ्चमः पादः ॥

१५

षष्ठः पादः ।

धेनुं न इषं पिन्वतमसंक्राम् । असंक्रमणीर्भू । आधव
आधवनात् । मतीनां च साधनं विप्राणां चाधवमित्यपि निगमो
भवत्यनवब्रवोऽनवसिप्तवचनः । विजेषकृदिन्द्र इवानवब्रव इत्यपि
निगमो भवति ॥ २९ ॥

२०

१ व. झ. ट. ठ. ड. 'मार्थे. २ व. झ. ट. ठ. ड. 'पतीति नका'. ३ ग. ज.
रथर्यति. ४ क. ख. ज. घ. झ. ट. रथर्यति; ग. रथर्यति । १६ । एषं; ठ.
ड. रथर्यति. ५ व. झ. ट. 'र्यति० वग्वनुम् । शुनं'. ६ ग. ज. स्यति । शुनं. २५
७ क. ख. घ. झ. ट. सौमी । गायत्री । प्राव'. ८ व. 'र्यति० रथः'. ९ क.
ख. घ. झ. ट. ठ. ड. 'रूप्यादेतदुप'. १० ग. ११; इतरेष्वङो न विद्यते. ११ क.
ख. 'द्यते । असक्रामि'; ठ. ड. 'द्यते । इति निरुक्तभाष्ये निघण्टुपञ्चाध्यायेन सह
एकादशाध्याये पञ्चमः पादः । इत्यष्टाविंशतिः खण्डः. १२ क. ख. व. 'मणीम् ।
५ । इति (व. इति निरुक्तस्य) षष्ठाध्यायस्य पञ्चमः पादः; छ. त. 'मणीम् । ११ ।
पञ्चमः पादः. (त. 'चतुर्थः पादः ' इति प्रान्ते ऽसितम्). १३ क. ख. १
(२९); छ. त. २९; व. १.

२९

- ‘ असक्राम् ’ (११९) इत्यनवगतम् । ‘ असंक्रमणीम् ’ इति शब्दसमाधिः । ‘ पुरु हि वां पुरुभुजां देष्णं ’
 ‘ असक्राम् ’ धेनुं न इषं पिन्वतमसंक्राम् । स्तुतश्च वां माध्वी
 सुष्टुतिश्च रसाश्च ये वामनु रातिमगमन्’ (ऋ० सं०
 ५ ६ । ६३ । ८) ॥ भरद्वाजस्यार्षम् । प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते (आश्व०
 श्रौ० ४ । १५) । पुरु हि वां बहु देष्णं दानं युवाभ्यां यज्ञे यस्मात्
 हे पुरुभुजा बहुभोजिनौ अश्विनौ तस्माद्युवां ब्रूमः । धेनुं नः तर्पि-
 यन्तीमस्मभ्यम् इषम् अन्नलक्षणं पिन्वतं प्रक्षारयतीम् असक्राम् असंक्रमण-
 शीलाम् अनपायिनीमस्मत्तः । अथवा । असंक्रमणशीलां वाम् ईव इषम्
 १० इषो हेतूदकमस्मदर्थं प्रक्षारयतमिति स्यात् । किं पुनः तद्युवयोर्बहुदानमिति ।
 स्तुतश्च स्तुतशस्त्रैवांश्च सोमो युवयोरन्नं हे माध्वी मधुपौ । सुष्टुतिश्च
 शोभन्नाभिः स्तुतिभिः सुष्टु स्तुतः । रसाश्चाज्यादयः य एते रातिं पुरो-
 ङाशस्यानुगच्छन्ति । सर्वे एते युवयोरेव । तस्माद्युवां ब्रवीमि पिन्वतमिति ।
 एवमत्र शब्दसारूप्यादर्थाधिरोधाच्च ‘ असक्राम् ’ इत्यस्य शब्दस्य ‘ असं-
 १५ क्रमणीम् ’ इत्येष विपरिणाम उपपद्यते । इडभिधेया दौर्वा ।
 ‘ आधवः ’ (११७) इत्यनवगतम् । ‘ आध्वनात् ’ इत्यवगमः ।
 ‘ आधवः ’ आकम्पनादित्यर्थः । मंसीमहिं त्वा वर्यमस्माकं
 देव पूषन् । मतीनां च सार्धं विप्रानां चाध-
 वम् ’ (ऋ० सं० १० । २६ । ४) ॥ विभेदस्यार्षम् । मंसीमहि त्वा

- २० १ ग. ज. असंक्रामिणीं; च. असंक्राम ऋ. २ ग. माधिः । १७ । पुरु०.
 ३ ग. ज. भुजा । भर०; च. झ. ट. भुजा देष्णं० मनु रातिमगमन् । भर०.
 ४ क. ख. च. झ. ट. ठ. ड. स्यार्षम् । त्रिष्टुप् । आश्विनी । प्रात०; स्यार्षम्
 प्रात० त्रिष्टुप् । आश्विनी । ५ ग. ज. ब्रूम; च. ब्रूमः० ६ क. ख. च. झ. ट. तर्पि-
 यित्रीम्; ग. तर्पयति तर्पयितीत्रीम्; ज. तर्पयितर्पयतीत्रीम्; च. तर्पयन्तीं यित्री;
 २५ ठ. ड. तर्पयित्री अस्म० ७ क. ख. ग. ज. यन्तम्० ८ च. ईव; इतरेषु ‘ इव ’
 नास्ति. ९ ग. ज. ‘ विषेत् ’. १० ग. ज. ‘ शत्रवां ’; च. ‘ शत्रवां ’ झ. ११ क.
 ख. च. झ. ट. ठ. ड. ष्छति. १२ क. ख. दौर्वा ॥ ५ ॥ इति निरुक्तवृत्तौ एका-
 दशाध्यायस्य (षष्ठाध्यायस्य) पञ्चमः पादः. १३ ग. त्यर्थः । १८ । मंसीं.
 १४ ग. ज. वयं । विमं; च. झ. ट. वयं० णां चाधवम् । ऐन्द्रस्य विमं. १५ क. ख.
 च. झ. ट. ठ. ड. ऐन्द्रस्य विमं; च. विमं ऐन्द्रस्य. १६ क. ख. च. झ. ट.
 ११ ठ. ड. स्यार्षम् । अनुष्टुप् पौष्णी । मं; च. स्यार्षम् । वं० अष्टुप् । पौष्णी ।।

हे वृषन् देव मतीनां च पशानामस्मकं साधयितारम् । आदित्येन हि प्रणिनां प्रज्ञा अभिव्यज्यन्ते । किञ्च । ये च न्येऽपि विप्राः प्राप्तप्रज्ञा केवाग्निः तेषाम् आधवम् आकम्पयितारम् । स्वयमेव तथा त्वमात्मनो गुणवत्तां दर्शयसि यथा प्रोक्तम्पमानद्दयास्ते त्वां स्तुवते । एवमत्र शब्द-साहचर्यादर्थाविरोधाच्च ' आधवः आकम्पयिता ' इत्युपपद्यते ।

अनवव्रतः ' (११८) इत्यनवगतम् । ' अनवक्षितवचनः ' इत्यवगमः । ' विजेषकृदिन्द्र इवानवव्रतो ३-

अनवव्रतः ' स्माकं मन्यो अधिपा भवेह । प्रियं ते नाम सद्गुरे

गुणीमसि विद्या तमुत्सं यत् आबभूथ (ऋ० सं०

१० । ८४ । ५) ॥ मन्योर्दोषम् । मान्यवे सूक्ते । श्येनादिषु निष्केवर्हे

शस्यते (आश्व० श्रौ० ९ । ७) । विजेषकृत् विजयकृत् इन्द्रः इव

अनवव्रतः इन्द्र इवानवक्षितवचनः । न हीन्द्रस्य केनचिदाक्षिप्यते वचः ।

हे मन्यो यस्त्वमनवक्षितवचन इन्द्र इव स त्वमस्माकम् अधिपाः अवि-

ष्टाय पाता भव । किञ्च । हे सद्गुरे शत्रूणां सहनशील प्रियं ते यत् नाम

तेन त्वां गृणीमसि । नित्यमेव स्तुम इत्यर्थः । किञ्च । विप जानीमो वयं

तमुत्सम् उत्स्यन्दनं यतः त्वम् आबभूथ । आभवसीत्यर्थः । एवमत्र

शब्दसाहचर्यादर्थाविरोधाच्च ' अनवव्रतोऽनवक्षितवचनः ' इत्युपपद्यते ।

' सदान्वे ' (११९) इत्यनवगतम् । ' सदानोनुवे ' इति शब्द-

समाधिः ॥ २९ ॥

अरायि काणे विकत्रे गिरिं गच्छ सदान्वे । शिरिम्बिठस्य

सत्त्वभिस्तोभिष्टा चातयामसि (ऋ० सं० १० । १५५ । १) ॥

१ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. ' अपि ' नास्ति; ग. अ. ' न्येऽपि विगतप्रज्ञाः. २ ग. ' गमः । १९ । विजे'. ३ ग. अ. इव । मन्यो'; घ. ङ. ट. इवा० यत् आबभूथ । मन्यो'. ४ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. ' दार्ष्यं विदुर् । मान्य'; घ. ' दार्ष्यं । ५ मान्य' विदुर् । ५ घ. ङ. ट. ठ. ड. ' वस्ये सूक्ते श'; घ. ' वस्ये. ६ क. ख. ' हे सद्गुरे शत्रूणां सहनशील ' नास्ति; घ. ' किञ्च ' प्रियं हे सद्गुरे शत्रूणां सहनशील. ७ क. ख. ' यते । १ (२३) । सदा'; ठ. ड. ' यते । इति निरुक्तीकायां षष्ठाध्याये एकोनविंशतः ङ. ८ ग. ९० । ३२; इतरेष्वङ्गो नास्ति.

- अदायिनि काणे विकटे काणोऽविक्रान्तदर्शन इत्यौपमन्यवः
 कणतेर्वा स्यादणूभाषकर्मणः कणतिः शब्दाणूभावे भाष्यतेऽनुकण-
 शीति म्भाषणूभावात्काणो दर्शनाणूभावात्काणो विकटो विक्रान्तग-
 तिरित्यौपमन्यवः कृतेर्वा स्याद्विपरीतस्य विकुटितो भवति गिरि-
 गच्छ सदानोनुवे शब्दकारिके । शिरिम्बिठस्य सत्वभिः । शिरि-
 म्बिठो मेघः शीर्यते बिठे बिठमन्तरिशं बिठं बीरिटेन व्याख्यातं तस्य
 सत्त्वैरुदकैरिति स्यात्तैष्ट्वा चातयामोऽपि वा शिरिम्बिठो भारद्वाजः
 कालकर्णोपेतोऽलक्ष्मीनिर्णेशयां वकार तस्य सत्त्वैः कर्मभिरिति
 स्यात्तैष्ट्वा चातयामश्चातयतिर्नाशने पराशरः पराशीर्णस्य वसि-
 ष्टस्य स्थविरस्य जज्ञे । पराशरः शतयातुर्वसिष्ठ इत्यपि निगमो
 भवतीन्द्रोऽपि पराशर उच्यते पराशातयिता यातूनाम् । इन्द्रो
 यातूनामभवत्पराशर इत्यपि निगमो भवति क्रिविर्दती विक-
 र्तेनदन्ती । यन्ना वो दिष्टुद्रदति क्रिविर्दतीत्यपि निगमो भवति
 करुळती कुत्तती । अपि वा देवं कंचित्कुत्तदन्तं दृष्ट्वैवम-
 वश्यत् ॥ ३० ॥

- अरायि काणे विकटे । शिरिम्बिठस्य भारद्वाजस्यार्थम् । दुर्भिक्षाधि-
 देवतोष्यते कालकर्णा वा अलक्ष्मीः । हे अरायि
 ' सदान्वे '
 अदायिनि दुर्भिक्षाधिदेवते । अथवा । हे अन्नक्षिम् ।
 दुर्भिक्षोपनिपीडितानां न दाने मतिः प्रभवति
 नाप्यलक्ष्म्याभिभूतानाम् । काणे । दुर्भिक्षेण ह्यभिभूतानां मान्द्यं चक्षुषो-

- १ त. 'व्यतेर्णक' नु. २ क. ख. छ त. द. 'भावात्कणो'. ३ छ. त. द.
 'विपरीतस्य' नास्ति. ४ छ. त. द. 'बिठमन्तरिशं' नास्ति. ५ क. ख. त. द.
 'लक्ष्मीनिर्णेश'; छ. 'लक्ष्मी निर्णेश'. ६ छ. त. द. 'पत' नास्ति. ७ क. ख.
 २१ छ. त. द. कत्तली. ८ छ. त. द. 'अपि वा० वश्यत्' नास्ति. ९ क. ख. २
 (३०); छ. त. ३३; द. २. १० क. ख. काणे० चातयामसि । शिरि'; व.
 द. काणे विकटे० चातयामसि । शिरि'; ठ. ड. काग इति । शिरि'. ११
 क. ख. व. स. ट. ठ. ड. 'स्यार्थम् । अनुष्टुप् । वु'. १२ ग. ज. कालकर्णा.
 १३ क. ख. व. स. ट. ठ. ड. दुर्भिक्षेण पीडि'; व. दुर्भिक्षोपनिपी' डेय. १४
 १० ग. ज. मतिभू'.

ध्वजभाभावात् । अलक्ष्मीपञ्चेऽपि तद्ग्या अलक्ष्मीरिति प्रतीयते । लोकेऽर्थ-
या विरूपा भवति अलक्ष्मीरिति सोच्यते । विकटे । दुर्भिक्षे दुर्बलत्वाद्दि-
क्टेव प्राणिनां गतिर्भवति । अलक्ष्मीरपि तद्ग्या । गिरिं गच्छ । मात्राव-
स्थानं कार्षीः । सदान्वे सदानोनुवे शब्दकारिके । दुर्भिक्षे हि क्षुपीडिताः
प्राणिनो निःश्वसन्तः सदैव शब्दं कुर्वन्ति । अलक्ष्मीरपि तद्ग्या । पिशाचादीनि
निलयमश्रयक्तं शब्दं कुर्वन्ति । पिशाचाद्या हि शृणु नसुनायन्तस्येति लोके-
वकारो भवन्ति । एतत्प्रसिद्धम् । शिरिम्बिठस्य मेघस्य स्वभूतैः सत्त्वभिः
उदकैः । ' सत्त्वम् ' इति ह्युदकनामसु पठितम् (निघ० १ । १२) ।
तैरुदकैर्बयं त्वां चातयामः । चातयतिर्नाशने प्रसिद्धः । प्रचातित इति हि
लोके श्रूयते । चतति पततीति गतिकर्मसु पठितम् (निघ० २ । १४) ।
मेघोत्थैरेव ह्युदकैर्दुर्भिक्षं नाशयते । ' अथ वा शिरिम्बिठो भारद्वाजः ।
तस्य सत्त्वैर्नामभिः ' । तेन यानि दृष्टानि नामानि संभवनसमर्थानि स्तुति-
संयुक्तानि तैर्बयं त्वां नाशयामः । एवमत्र शब्दार्थविरोधात् ' सदान्वे ' इत्यस्य
' सदानोनुवे ' इत्येष विपरिणाम उपपद्यते ।

निगमप्रसक्ताभ्यधुनोच्यन्ते । रातीति दानकर्मसु पठितैः (निघ० ३ । २०) । तस्य प्रतिषेधपूर्वस्य ' अरायि ' इति भवति । ' कणतिः
शब्दशृणुभावे भाष्यतेऽनुकणतीति । मात्राणूभावात्कणः ' इयामाकादिः ।
तत्सामान्यात् ' दर्शनाणूभावात्कार्णः ' । अथवा ' काणो विक्रान्तदर्शनः
इत्यौपमन्यवः ' । विक्रान्तं हि तस्य दर्शनं भवत्येकीभूतत्वात् । ' अवि-
क्रान्तदर्शनः ' इति वा मन्दचक्षुष्ट्वात् । ' विकटे विक्रान्तगतिः ' ।
विकृतगतिरित्यर्थः । ' अथवा कुटतोः धातोः स्यात् ' । असौ हि
' विकुटितो भवति ' । कुञ्जीभूत इत्यर्थः । ' बिठम् ' इत्यपठितमन्त-
रिक्षनाभैः । तत्पुनरेतत् ' बीरिटेन व्याख्यातम् ' । तत्र ह्युक्तम् ' बीरिट-
मन्तारिक्षं भियो वा भासो वा ततिः ' (निरु० ५ । २८) । तस्मिन्

१ क. ख. घ. ट. 'पि च या; च. °पि-या° च. २ ग. ज. निः स्वमन्तः; २५
च. निःस्वमन्तः° स्व. ३ ग. ज. पिशाचो सुणुन् सुनायन्तस्था (ग. स्थ) ति लोके;
च. पिशाचोणव सुनायन्तस्थति लोके. ४ ग. च. ज. °यतिर्नाशने. ५ घ. झ. ट.
ठ. ड. अतती°. ६ क. ख. 'राति रासति इति'; घ. ट. ठ. ड. 'दातीति' नास्ति.
७ च. पठितैः° तं. ८ ट. 'त्कार्णः त्क°. ९ घ. ट. ठ. ड. 'त्येकभू'. १० क. ख.
घ. झ. कुञ्जीभू°; ट. कुञ्जीभू° स्त्री. ११ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. °नामसु.
१२ क. ख. झ. अत्र; घ. ट. ठ. ड. अतत्र. ३३

‘ विटे ’ यः ‘ शीर्यते ’ सः ‘ शिरिम्बिठो (१२०) मेघः ’ ।
 ‘ अपि वा शिरिम्बिठो भारद्वाजः ’ । सोऽनेन सूक्तेन ‘ अलक्ष्मीनिर्नाश-
 यांचकार ’ इति निदानमम्वाख्यातम् । अद्यापि योऽलक्ष्म्याभिभूतो भवति
 स आस्यदन्न उदकेऽवतीर्य सूक्तमेतज्जपति । तस्यालक्ष्मीनिर्नश्यति ।

- ५ ‘ पराशरः ’ (१२१) इत्यनवगतमनेकार्थं च । ‘ पराशीर्णजः ’
 इत्यवगमैः । ‘ प्र ये गृहादभेमदुस्त्राया पराशरः
 ‘ पराशरः ’ शतयातुर्वीसिष्ठः । न ते भोजस्यं सख्यं मृषन्ताधां
 सूरिभ्यः सुदिना व्युच्छन् ’ (ऋ० सं० ७ ।
 १८ । २१) ॥ वसिष्ठस्यार्षम् । ऐन्द्रे सूक्ते । प्रकर्षेण ये अममदुः तृप्त-
 १० वन्तः सोमेन हृष्टवन्तो वा यज्ञेषु हे इन्द्र त्वया त्वया सह पराशरः च
 शतयातुः बहूनां रक्षसां यातयिता । तेन हि रक्षोघ्नं सत्रमाहृतमासीदिति
 भारते श्रूयते । वसिष्ठश्चेत्येवमादयः । किं तेभामिति । न ते भोजस्य भोगिनः
 तव सख्यं सखिभावं मृषन्त मार्जयन्ते । नाशयन्तीत्यर्थः । अथैवगुणयुक्तेभ्यः
 सुदिना शोभनानि दिनानि व्युच्छन् । विभान्तीत्यर्थः । तेष भव सुप्रभाता
 १५ रात्रय इत्यभिप्रायः । एवमत्र ‘ ऋषिः पराशरो ’ वसिष्ठसंबन्धात् ।

‘ इन्द्रोऽपि पराशर उच्यते ’ । स हि परितः ‘ शतयिता यातूनां ’
 यातयितव्यानामसुरादीनामिति । ‘ इन्द्रो यातु-
 इन्द्रोऽपि पराशरः नामभवत्पराशरः ’ (ऋ० सं० ७ । १०४ ।
 २१) इति । व्याख्यातः शेषः (निर० ३ । २०) ।

- १० ‘ क्रिविर्दती ’ (१२२) इत्यनवगतम् । ‘ विकर्तनदन्ती ’ इत्यव-
 गमैः । ‘ ययं न उग्र मरुतः सुचेतुनारिष्टप्रामाः
 ‘ क्रिविर्दती ’ सुमतिं पिपर्तन । यत्रा वो दिशुर्दन्ति क्रिविर्दती
 रिणाति पशवः सुधितेव बर्हणां ’ (ऋ० सं०
 १ । १६६ । ६) ॥ अगस्त्यस्यार्षम् । जगती । हे मरुतः । उदगूर्णाः

- १५ १ ग. ‘ लक्ष्मी निर्नाश ’; च. लक्ष्मी निर्नाश; ज. लक्ष्मीनिर्नाश. २ क. ल.
 स. ‘ शीर्ण इत्य ’ ३ ग. ‘ ययः । २१ । ३. ४ ग. अ. गृहादभेमदुः । वसिं;
 च. स. ट. गृहात्. व्युच्छान् । वसिं. ५ क. ल. च. क. ट. ठ. ड. सुक्ते ।
 विदुप्. मरुतः; च सुक्ते । प्रकं विदुप्. ६ क. ल. च. स. ट. ठ. ड. ‘ केव्यस्तेभ्यः
 सूरिभ्यः सुदिः; च. ‘ केव्यः - सुदि ’ तेभ्यः सूरिभ्य. ७ ग. ‘ मरुः । २१ । ३. ६.
 ८ ग. अ. मरुतः । अगः; च. स. ट. मरुतः । मरुतः । अगः.

आरिष्टप्रामाः अनुपहिंसितरुघाता यूयमस्माकं सुचेतुना शोभनेन प्रज्ञाने-
न एतां सुमतिं शोभनां मतिं पिपर्तन पूरयत प्रीणयत वा । केन पुनः पूर-
यत कुतो वा पूरयतेति । यत्रा वो दियुत् यत्र यस्मिन् मेघे दियुद् आयुधं
क्षितं युष्मभिस्तमेव मेघं रदति त्रिखिलति विदारयति वर्षार्थम् । किल-
क्षणा पुनर्दियुदिति । क्रिविर्दती विकर्तनसमर्थेर्दन्तैर्या रदति । कथं पुनर्या
रदति । रिणाति पश्वः सुधितेवेति । यथा पशोरङ्गानि निरिणाति पूरु-
रोति सुधिता स्वधित्या बर्हणा परिरुद्धया हिंसया । एवं यस्मिन् मेघे दियुद्
अरता रदति ततः प्रभ्रष्टेनोदकेन सुमतिमस्माकं पिपर्तन । एवमत्रार्थावि-
रोधादायुधं क्रिविर्दतीशब्देनोच्यत इत्युपपद्यते ।

‘करुळी’ (१२३) इत्यनवगतम् । ‘कृत्तदती’ इत्यवगमः ॥ ३० ॥

वामं वामं त आदुरे देवो ददात्वर्षमा । वामं पूषा वामं भगो
वामं देवः करुळीती (ऋ० सं० ४ । ३० । २४) ॥ वामं वन-
नीयं भवत्यादुरिरादरणात्तत्कः करुळीती भगः पुरस्तात्तस्यान्वा-
देश इत्येकं पूषेत्यपरं सोऽदन्तकोऽदन्तकः पूषेति च ब्राह्मणम् ।
दनो विश इन्द्र मुध्रवाचः । दानमनसो नो मनुष्यानिन्द्र मुदु-
वाचः कुरु । अवीरामिव मामयं शरारुरभि मन्यते । अवलामिव
मामयं बालोऽभिमन्यते संशिशरिष्ठुरिदंयुरिदं कामयमानोऽथापि
तदूर्ध्वं भाष्यते । वसूयुरिन्द्रो वसुमानित्यत्रार्थः । अश्वयुर्गव्यूरथ-
युर्वसूयुरिन्द्र इत्यपि निगमो भवति ॥ ३१ ॥

‘वामं वामं तै’ । वामदेवस्यार्षम् । ऐन्द्रे सूक्ते । रात्रिपर्याये प्रशस्तुः
शस्त्रे विनियुक्ता (आश्व- श्रौ० ६ । ४) ।

‘करुळीती’ वामं वामं त इति भूयस्त्वार्थोऽभ्यासः । ‘अभ्यासे
भूयांसमर्थं मन्यन्ते’ इति हि वक्ष्यन्ति (निरु०
१० । ४२) । यद्यत्सुष्ठु वननीयम् इष्टं च तव धनं तत्तत् हे आदुरे

१ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. पालयत वा; च. प्रीणयं प. ल. २ क. ख.
ग. च. ज. घ. ट. करुळीती. ३ क. ख. २ (३०); ग. २३ । २३; ठ. ड.
‘गमः’ इति निरुक्तभाष्ये षष्ठाध्याय त्रिंशत् खण्डः. ४ क. ख. छ. त. द. करुळीती.
५ ठ. थ. ध. तदूर्ध्वं; छ. तदूर्ध्वं द. ६ क. ख. छ. त. द. ‘इन्द्रः’ नास्ति.
७ क. ख. ३ (३१), छ. त. ३४; द. ३. ८ घ. ङ. ट. त आदुरे० देवः
करुळ (ट. छ) ती । वामं; ठ. ड. वामं त इति । वामं. ९ क. ख. घ. ङ.
ठ. ड. ड. सूक्ते । अनुसुप् । रां; च. सूक्ते । १० रां अनुसुप् ।

आदरवन् यजमान । स हि यागं प्रति नित्यम्वद्धतो भवतीत्यत एव संबो-
ध्यते । हे आदुरे वामं ददात्वर्थमा । यदर्थम्णो वामं वननीयम् इष्टमात्मनो
धनं तदसौ तुभ्यं ददातु । किंच । वामं पूषा ददातु । वामं भ्रमो ददातु ।
वामं देवः करुळ्ळती ददातित्येतदेवानुवर्तते । ' करुळ्ळती ' इत्येतद्गुणपद-
त्वासंदिग्धो । ' तत् ' एतद्विचार्यते । ' कः करुळ्ळती ' इति । भगः पुर-

स्तात् ' करुळ्ळतीशब्दस्य । ' तस्य ' षैषोऽयम्

कः करुळ्ळती ' अन्वादेशः ' संनिधानसामर्थ्यात् । ' इत्येकम् '
आचार्यमतम् । ' पूषेत्यपरम् ' । किं कारणम् ।

' सः ' हि पूषा ' अदन्तकः ' । आह । कुत एतदिति । उच्यते । ' अदन्तकः
पूषेति च ब्राह्मणम् ' । प्राशिन्नभागब्रह्मणे हि श्रूयते । ' तत्पूषो पर्याज-
हस्तः पूषा प्राश्नाचर । दतो निर्जघान तस्मादाह्वरदन्तकः पूषा ' (शत०
ब्रा० १ । ७ । ४ । ६) । इति । ' यत् पुनरेतदुक्तं संनिधिसामर्थ्या-
द्भगः करुळ्ळती स्यादित्यकारणमेतत् । ' यस्य येनार्थसंबन्धो दूरस्थमपि तस्य
तत् । अर्थतो ह्यसमर्थानामानन्तर्यमकारणम् ' इति न्यायविदः पठन्ति ।

१५ तस्मात्पूषैव करुळ्ळती इत्युच्यते शब्दसारूप्यादर्शोपपत्तेश्चेति ।

' दनः ' (१२४) इत्यनवगतम् । ' दानमनसः ' इत्यनवगमैः ।

' दनो विशं इन्द्रं मृध्रवाचः सप्त यत्पुरः शर्म

' दनः ' शारदीर्दत् । ऋणो रपो अनवद्यार्णा यूने वृत्रं
पुरुकुत्साय रन्धीः ' (ऋ० सं० १ । १७४ ।

२० २) ॥ अगस्त्यस्यार्षम् । हे इन्द्र दनो दानमनसः एतैतान् अस्मभ्यं
विशो मनुष्यान् कुरु मृदुवाचः । कस्मत्पुनरेवमुच्यते । इतो यस्मात्त्वं
सप्त सृताः पुरः भेषपुरः शारदीः शरत्कलोत्थाः संवत्सरोत्था वा । संवत्स-
रोऽपि शरदित्युच्यते ' स जीव शरदः शत्रम् ' इति लिङ्गात् । शर्म सुख-
मिच्छन् जनानां दर्तृ त्वं दारयासि च । किंच । अनवद्यार्णा अनवद्योदकाः ताः

२५ १ क. ख. ग. च. ज. घ. ङ. करुळती. २ क. ख. घ. ङ. करुळती; ग. च.
ज. करुळती. ३ ग. ज. ' इति ' नास्ति; च. करुळती. भगः° इति. ४ क. ख.
घ. ङ. ट. ठ. ड. एवायं°. ५ ग. °गमः । ६ घ. दनो°. ६ ग. ज. इन्द्र ।
अम°; ग. ङ. ट. इन्द्र० कुत्साय रन्धीः । अग°. ७ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड.
कुरु मृध्रवाचो मृदु°; च. कुरु° मृदु° मृध्रवाचः. ८ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड.
१० शर्म° नास्ति. ९ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. ' च ' नास्ति; च. चै.

पुरः ऋणोरपैः गमितवानसीमं लोकं प्रति अपः । स्वभाव एवैष तव
लोकाननुपैर्हीणमित्यभिप्रायः । किंच यूने वृत्रम् । यौतिः स्तुत्यर्थः । स्तोत्रे
यजमानाय पुरुकुत्साय बहुस्तुतिकर्त्रे वृत्रं धनं रन्धीः । संपादितवानसी-
त्यर्थः । यत एवमुपकारैः प्रवृत्तो भवान् स्तोतृणामन्येषां च जनानां तस्मा-
द्ब्रूमोऽस्माकमन्येताः नृ मृदुवाचः क्रुह मनुष्यानिति । एवमत्र 'दनः' इत्ये-
तस्मिन् पदे ङकारे 'दानमनसः' इत्येतान्यक्षरप्यध्यहृतानि भाष्यकारेण
नकारश्चास्मद्योगे विभक्त्योदाहृतस्तथार्थोपपत्तिदर्शनात् । 'क्रुह' इत्ये-
तत्तार्थपरिसमाप्त्यर्थमध्याहृतम् । उत्तराश्रयः पादा हेतुभावेन 'सत
यपुरः' इत्येतस्मात्सर्वनामसंबन्धात् ।

'शरारुः' (१२५) इत्यनवगतम् । 'संशिशरिषुः' इत्यवगमः । १०

'अवीरामिष मीमयं शरारुमि मन्यते । उताह-

'शरारुः' मंसि धीरिणीन्द्रपत्नी मरुसखा विश्वस्मादिन्द्र
उत्तरैः (ऋ० सं० १० । ८६ । ९) ॥ इन्द्रपत्न्येव ब्रवीति । अवी-
रामिष अपरिग्रहामिष अबलामिष मामयं शरारुः बालो मूर्खः संशिशरिषुः
संशर्तुमिच्छन् । शरीरं तित्यक्षुरित्यर्थः । अभिमन्यते । अभिभविष्याम्ये- १५

तामित्येवमभिमन्यते क्षुद्रया बुद्धया नहुषोऽन्यो वा कश्चित् । नहुषेण हीन्द्रा-
ण्यभिभवितुमारब्धासीदित्याख्याने भ्रूयते । उताहमस्मि धीरिणी । अथ
च तावदस्मि धीरिण्येव । केन च पुनर्भीरेण धीरिणी । इन्द्रपत्नी इन्द्रस्याहं
पत्नी । मरुसखा य इन्द्रः सर्वस्माद्य उत्तरो जगत उद्यततरः प्रभावेण स
मीम धीरः । तदयं बालो न बुध्यते येन मामभिभवितुमिच्छतीत्यभिप्रायः । २०
एवमत्र 'शरारुः संशिशरिषुः' शब्दसारूप्यादर्थोपपत्तेश्च ।

'इंद्युः' (१२६) इत्यनवगतमनेकार्थं च । इदमिति यत्किंचिद-

'इंद्युः' मिप्रेतं निर्दिश्यते । तद्यः कामयते स इंद्युरि-
त्युच्यते । 'युः' इत्येष शब्दोऽप्रसिद्धः काम-

यतेरर्थे । तेनानवगतमेतत् । 'नानाधियो वसूयवः' (निरु० ६ । ६) २५.

१ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. 'रपगमि' २ क. ख. ग. च. ज. ध. झ.
ड. ठ. ड. 'नुगृहीतु' ३ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. 'कारे प्र' ४ क. ख. घ. झ.
ड. ठ. ड. इत्यस्मिन् ५ ग. 'गमः । २५ । अवी' ६ ग. ज. मां । इन्द्र' ;
घ. झ. ट. मामयं । इन्द्रः उत्तरः । पङ्क्तिन्त्री । इन्द्र' ७ च. उत्तरः । इन्द्र' ;
घ. झ. ट. उत्तरः । पङ्क्तिन्त्री । इन्द्र' ८ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड.
'पत्न्येव' ९ च. मूर्खः । १० क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. मे. ११ क.
ख. घ. झ. मन्यो; ड. मन्यते' कुष्य; ठ. ड. मन्यते कुष्यते.

इत्यनेन गतार्थं मन्थमानो भाष्यकारो निगमं न ब्रवीति । वार्तिककारे-
णाप्युक्तम् । ' निगमवशाद्ब्रह्मं भवति पदं तद्धितस्तथा धातुः । उपसर्ग-
गुणनिपातो मन्त्रगताः सर्वथा लक्ष्याः ' ।

' अथापि यु इत्येष तद्दर्थे मत्वर्थे भाष्यते' । आह । किमुदाहरणम् ।

५

' वसूयुरिन्द्रः ' इति । वसुमानित्यर्थः । ' इन्द्रो

तद्दर्थे युः अत्रापि सुष्यो निरेके पञ्जेषु स्तोमो दुर्यो न

यूपः । अश्वयुर्गव्युरथयुर्वसूयुरिन्द्र इद्रायः क्षयति

प्रयन्ता (ऋ० सं० १ । ५१ । १४) ॥ सव्यत्वमापन्नस्येन्द्रस्येयमार्षिभू ।

दशरत्नस्य सप्तमेऽहनि मरुत्वतीये शस्यते । यः इन्द्रः अत्रापि शृणाति ।

१० हिनस्तीत्यर्थः । सुष्यः शुद्धविक्रमः अजिह्वयोधी । अथवा । शोधयिता योर्धानां

प्रहारैः । सुधीर्वा स्यात् । क पुनः शृणाति । निरेके संप्रामे । यत्रैकोऽ-

ध्यम्यः सहायो नास्ति तत्रैक एव शत्रून् हन्ति । पञ्जेषु प्रार्जितायुधेष्वपि

पदेषु संप्रामेषु । किञ्च । स्तोमो न स्तोम इव यः प्रधानः । त्रिवृत्स्तोमः

पञ्चदश इति हि व्यपदेशः सोमे प्रभवति स्तोमेन तस्य प्राधान्यात् । किञ्च ।

१५ य इन्द्रो दुर्यो न दुर्य इव यूपः यः प्रधानः । तस्य किमिति । स इन्द्रः

अश्वयुः अश्वेस्तद्वान् गर्व्युः गोभिस्तद्वान् रथयुः रथेस्तद्वान् वसूयुः

इत्यनैर्वसुभिस्तद्वान् । एङ्गुणविशिष्टो य इन्द्रः स रायेषु धनेषु जनानां

दातव्येषु क्षयति ईष्टे । प्रयन्ता । प्रकर्षेण दातेत्यर्थः । एवमत्र ' वसूयुः '

इत्ययं युशब्दः ' तद्दर्थे ' । किं कारणम् । न हीन्द्रो वसु कामयते संपू-

२० र्णत्वात् । परिशेषादयं ' तद्दर्थे ' दृश्यत इत्युपपद्यते ।

' कीकटेषु ' (१२७) इत्यनत्रगतम् । ' किंकृताः ' इति शब्द-

समाधिः । ' किं किंभिः ' इति वीं ॥ ३१ ॥

- १ व. ठ. ड. पं न तद्धितं. २ व. ट. ठ. ड. °निपातमन्त्रं. ३ ग. °स्यर्थः
१५ । १६ । इन्द्रो°. ४ ग. ज सुष्यः । सव्य°; घ. झ. ट. सु (व. झ; ट. सुं°सु)
ध्यो° क्षयति प्रयन्ता । सव्य°. ५ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. °मार्षिम् । ऐन्दी ।
त्रिष्टुप् । दश°; च. °म.र्वम् । ° दश° ऐन्दी । त्रिष्टुप् । ६ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड.
°सुष्यः; च. सुष्यः° सु. ७ गं. ज. योद्धानां, च. योद्धानां° धा. ८ च. सुर्वी°
वीर्वा. ९ ग. ज. प्रधानस्तुवु°; च. प्रधानस्तुवु° सि १० च. गव्यः. ११ च.
तद्दर्थे° व १२ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. सुपूर्व°. १३ ग. च. ज. तत्त्वर्थे°.
१४ क. ख. °पवते । ३ (३१) । कीक°; ठ. ड. °पवते । ३१ । कीक°.
३३ १५ ग. ज. इति च. १६ ग. १७ । ३४; इतरेष्वहो नास्ति.

किं ते कृण्वन्ति कीकटेषु गावो नाशिरं दुहे न तपन्ति
 घर्मम् । आ नो भर प्रमगन्दस्य वेदो नैचाशाखं मघवन्नधया
 नः (ऋ० सं० ३ । ५३ । १४) ॥ किं ते कुर्वन्ति कीकटेषु
 गावः कीकटा नाम देशोऽनार्यनिवासः । कीकटाः किंकृताः
 किं क्रियाभिरिति प्रेप्सा वा नैव चाशिरं दुहे न तपन्ति घर्म
 हर्म्यमाहर नः प्रमगन्दस्य धनानि मगंदः कुसीदी यांगदो मौमा-
 गमिष्यतीति च ददाति तदपत्यं प्रमगन्दोऽत्यन्तकुसीर्दिंकुलीनः
 प्रमदको वा योऽयमेवास्ति लोको न पर इति प्रेप्सुः
 पण्डको वा पण्डकः पण्डगः प्रार्दको वा प्रार्दयत्याण्डावाण्डावाणी
 इव व्रीर्दयति तत्स्थं नैचाशाखं नीचाशाखो नीचैःशाखः शाखाः
 शक्रोतेराभिररणाचक्षो मघवन्नधयेति रध्यतिर्विशगमने बुन्द
 इषुर्भवति बुन्दो वा भिन्दो वा भयदो वा भासमानो द्रवतीति
 वा ॥ ३२ ॥

‘ किं ते कृण्वन्ति ’ । विश्वामित्रस्यैर्षिम् । हे इन्द्र यांः कीकटेषु अनार्यदे-
 शनिवासिषु मनुष्येषु गावः ताः तव कमुपकारं
 ‘ कीकटेषु ’ कुर्वन्ति । न किंचिदपीत्यभिप्रायः । किं पुनः
 कारणं न कुर्वन्तीति । नाशिरं दुहे न तपन्ति घर्मम् ।

नाप्याशिरार्थं दुहन्ते नापि घर्मं तप्यमानेऽङ्गभावं गच्छन्ति नाप्यग्निहोत्रा-
 दिषु कर्मसु । अन्यास्वपि क्रियास्वित्यभिप्रायः । यत एवमत्रो ब्रूमः । आ-
 हर/नः ता गाः । वयं तव ताभिराशिरादित्रिनियोगेनोपकारं करिष्याम
 इत्यभिप्रायः । किंच । यदैप्यतत् प्रमगन्दस्य वृद्धिर्जीविनो धनमेतच्चात्म-
 भ्यमाहर । तदपि न क्रियासु तत्स्थं विनियुज्यते । वयं तद्विनियोक्ष्याम

१ छ. त. व. ‘ वा ’ नास्ति. २ ‘ घर्मं घरणम्. आ हर ’ इति सायणभाष्ये.
 ३ छ. त. मां गमिष्यन्तीति; व मां गमिष्यतीति. ४ छ. त. व. ‘ कुसीदः कुली ’.
 ५ व. पण्डगः. ६ छ. त. व. व्रीलयति. ७ छ. त. व. ‘ बुन्दो वा ’ नास्ति. ८ क.
 ल. ४ (६२); छ. त. ३५; व. ४. ९ घ. झ. ट. ‘ ण्वन्ति ’. १० रन्धया नः.
 १० क. ल. घ. झ. ट. छ. ‘ स्थायम्. ऐ-व्री. त्रिष्टुप हे ’; च. ‘ स्थायम्. ~ हे ’
 ऐन्व्री. त्रिष्टुप. ११ ग. ज. ‘ ऋचि ’; च. ‘ किंचि ’ कं. १२ ग. ज. यत्वाप्ये; च.
 यद्वाप्ये व.

इत्यभिप्रायः । ' प्रमदको वा ' । नित्यप्रमुदितोऽपि विषयपरः प्रमगन्दः
 स्यात् । ' पण्डको वा ' । नपुंसकः प्रमगन्दः स्यात् । तयोर्वापि धनानि
 क्रियासु न विनियुज्यन्ते । शब्दसारूप्यं च प्रमगन्दशब्द उभयोरस्ति तस्मा-
 द्वावप्युपपद्येते । नैच.शा.खं मघवन्नन्धया नः । यदेतेषामन्यतमस्य नीचौ-
 ५ शाखाप्रसूतरस्य नीचवंशप्रसूतस्य हीनकुलस्य धनं तत् हे मघवन् शीघ्रं
 रन्धय संसाधय । अरमद्रशं कुर्वित्यर्थः । एवमत्र ' कीकटाः किं कृताः '
 किमेते कृता इत्येवमभिव्याहारमर्हन्ति न तैः कश्चिदर्थोऽस्ति । न ते
 देवपितृमनुष्याणामुपकारं कुर्वन्तीत्यर्थः । अथ ' वा । किं क्रियाभिरिति '
 एवं ' प्रेप्साः ' । ते नारितका एवमभिप्राया इत्यर्थः । एतस्माच्छब्दसारूप्याद्-
 १० र्थोपपत्तेश्च ' कीकटा ' अत्रार्थदेशनिवासिन इत्युपपद्यते ।

' मगन्दः कुशीदी ' इत्युच्यते । स हि ' माम् ' इयादद्यतनोऽर्थोऽ-
 यं श्च आगभिष्यतीत्येवमनुचिन्त्य परेभ्यो धनानि ' ददाति ' । ' तद-
 पस्थं प्रमगन्दः । अत्यन्तकुसीदिकुलीनः ' । तद्धितार्थे प्रमगन्दः ' प्रस्कण्व-
 स्य ' इति यथा (निरु० ३ । १७) । ' प्रमदकः ' प्रमोदशीलः ।
 १५ ' अयमेव ' एको ' लोकाऽस्ति न पर इति ' एवं प्रेप्सुः । नास्तिकः ।
 ' पण्डकः ' तृतीयाप्रकृतिः । स हि पण्डं गच्छति स्त्रीरूपत्वात् ।
 ' प्रादकः ' इति ' वा ' स्यात् । प्रकर्षेण ह्यसौ ' अर्दयत्य्यण्डो ' ।
 अर्दयति स्त्रीत्वेन गच्छति । ' अण्डो ' कस्मात् । तौ ' अण्डौ आणी
 इव व्रीडयति ' । तौ ह्यसौ पण्डको मुखेन मैथुने कर्मणि वर्तमान आणी
 २० इव व्रीडयति । संस्तभ्रातीत्यर्थः ।

' कुन्दः ' (१२८) इत्यनवगतम् । ' इषुर्भवति ' इत्यभिधेयवचनम् ।

' भिन्दो वा भयदो वा भासमानो द्रवतीति वा ' इति शब्दसमाधयः ॥३२॥

१ क. ल. च. झ. ट. ठ. ड. 'अभि' नास्ति. २ क. ल. च. झ. ट. ठ. ड.
 २५ नीचशा°. ३ च हीनस्य कुल°. ४ च. संसाधय. ५ ग. च. ज. एवमे°. ६ च.
 झ. ट. ठ. ड. 'कुशीदकुं'; ७. 'कुशीदकुं' इ. ७ क. ल. च. झ. ट. ठ. ड.
 'तार्थे प्रः प्रम°. ८ ग. ज. प्रमद'. ९ ग. ज. पण्ड. १० क. ल. ग. ज.
 'आण्डो' नास्ति; च. 'णि'. अशा° अण्डो. ११ क. ल. च. झ. ट. ठ. ड.
 'सातेः सह स्त्री'; च. 'सातेः स्त्री' सह. १२ च तौ-आणी° आण्डो. १३ ठ.
 त्यर्थः. इति नेरुके षष्ठाध्याये द्वाविंशत्खण्डः ३२ । कुन्दः; ड. 'त्यर्थः. इति
 निरुक्टीकायां षष्ठाध्याये ३२ खण्डः । कुन्दः. १४ क. ल. ४ (१९); ५.
 ३२ २४ (२५); इतरेष्वण्डो नास्ति.

तुविक्षं ते सुकृतं सूमयं धनुः साधुबुन्दो हिरण्ययः । उभा ते
बाहू रण्यौ सुःस्कृत ऋदूपे चिद्वृथा (ऋ० सं० ८ । ७७ । ११) ॥
तुविक्षं बहुविक्षेपं महाविक्षेपं वा ते सुकृतं सूमयं सुसुखं धनुः
साधयिता ते बुन्दो हिरण्यय उभा ते बाहू रण्यौ रमणीयौ सांग्राम्यौ
वर्दूपे अर्दनपातिनौ गमनपातिनौ शब्दपातिनौ दूरपातिनौ वा मर्मण्य- ५
र्दनवेधिनौ गमनवेधिनौ शब्दवेधिनौ दूरवेधिनौ ॥ ३३ ॥

‘ तुविक्षं ते सुकृतं ’ ‘ निराविध्यद्विभ्यः ’ इति कुरुस्तुतेरार्षमेतद्द्व-
द्वयम् । हे इन्द्र तुविक्षं ते बहुविक्षेपं बहूनां
‘ बुन्दः ’ विक्षेपाणां सोढुं । सुकृतम् । शोभनानि हि १०
तेन कर्मणि क्रियन्ते । तदेव वा शोभनं
कृतम् । सूमयं च सुखकरं सुहृशम् । किं पुनस्तदिति । धनुः । किंच । साधु-
बुन्दो हिरण्ययः । साधयिता स्तोमनां शत्रुसंघातानां वा । बुन्दः इयुः ।
हिरण्ययः । हिरण्यविकृत इत्यर्थः । किंच । उभा ते बाहू उभावपि ते
बाहू रण्यौ रमणीयौ स्वायतौ पीनौ च । अथवा । रणयोग्यौ रण्यौ । सुसंस्कृतौ १५
समलंकृतौ । ऋदूपे अर्दनपातिनौ । अर्दनेन हि गमनेन क्षेपणेनेषूणां तौ शत्रून्
पातयतः । ऋदूवृथा । ‘ ऋदु ’ इति मर्मोच्यते । तत्र यौ विन्धेनौ तौ
ऋदूवृथौ । मर्मवेधिनो वित्यर्थः । भाष्यमत्र न सम्यगिव लक्ष्यते । तस्य सम्यक्
पाठोऽन्वेष्यः । ततो योज्यम् । एवमत्र धनुःसंबन्धात् ‘ बुन्दः ईषुः ’ । इदं
स्वन्यत्स्फुटतरमुदाहरणम् ॥ ३३ ॥ २०

१ छ. त. द. बहुविक्षं. २ छ. त. द. ‘ रण्यौ ’ नास्ति. ३ छ. त. द.
‘ ग्राम्यावर्द्धुः ’. ४ छ. त. द. सायणश्च ‘ शब्दपातिनौ दूरपातिनौ ’ नास्ति. ५ छ. त.
द. सायणश्च ‘ शब्दपातिनौ दूरवेधिनौ ’ नास्ति. ६ क. ख. ५ (३३); छ. त.
३६; द. ५. ५ घ. झ. ट. कृतं चिद्वृथा । निराविध्यदिति च कुहं; ठ.
ड. कृतमिति । निराविध्यदिति च कुहं. ८ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. गद्यम्. २५
रेन्द्री । स्तोत्रहृती पूर्वा गायत्र्युत्तरा । हे. ९ ग. च. ज. ‘ क्षेपणं सोढुं (च.
सोढुं वृ.) १० क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. येन. ११ घ. ट. ठ. ड. ‘ हिरण्ययः ’
नास्ति. १२ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. ‘ रण्यौ ’ नास्ति. १३ घ. झ. ठ. ठ. ड.
विष्यतः. १४ क. ख. इयुः । ५ (३३). इदं; ठ. ड. इयुः । इति निरुक्तभाष्ये
पद्याप्याये अयस्त्रिंशत्खण्डः (ड. ‘ २००८ः ३३) । इदं. १५ ग. २१ (३६);
इतरेष्वहो नास्ति. १३

निराविध्यद्विरभ्य आ धारयत्प्रकमोदनम् । इन्द्रो बुन्द्रं
स्वाततम् (ऋ० सं० ८ । ७७ । ६) ॥ निराविध्यद्विरभ्य
आधारयत्प्रकमोदनमुदकदानं मेघम् । इन्द्रो बुन्द्रं स्वाततम् । बुन्द्रं
बुन्देन व्याख्यातं वृन्दारकश्च ॥ ३४ ॥

५

निराविध्यत् । बहूनां मेघानां मध्ये यः पको मेघः उदकदाने-
समर्थः तम् इन्द्रः निरौविध्यत् । विद्ध्वा च
तस्यैवान्यदुदाहरणम् तावत् आधारयत् अदारयत् यावन्निरुदकः संवृत
इति । कथं पुनर्निरविध्यदिति । बुन्द्रं स्वाततं

- १० स्नाकृष्टम् आकर्णाकृत्वा । एवमत्राकर्षणसंबन्धात् ' इषुबुन्द्रः ' इत्युपपद्यते ।
' बुन्द्रम् ' (१२९) इत्येतत्परं ' बुन्देन ' एव ' व्याख्यातम् ' ।
' बुन्द्रम् ' अस्यापि हि ता एव व्युत्पत्तयो या बुन्द्रशब्दस्य ।
' वृन्दारकः ' ' वृदारकश्च ' बुन्देनैव ' व्याख्यातः ' ।
इस्ती वृदारकः प्रकरणवशाद्वाच्यः कश्चित् ।

- १५ ' किः ' (१३०) इत्यनवगतम् । ' कर्ता ' इत्यवगमः ॥ ३५ ॥

- अयं यो होता किरु स यमस्य कमप्युहे यत्समञ्जन्ति देवाः ।
अहरहर्जायते मासिमास्यथा देवा दधिरे हव्यवाहम् (ऋ० सं०
१० । ५२ । ३) ॥ अयं यो होता कर्ता स यमस्य कमप्यु-
२० हेऽन्नमभिवहति यत्समञ्जुवन्ति देवा अहरहर्जायते मासे मासेऽ-
र्धमासेऽर्धमासे वाथ देवा निदधिरे हव्यवाहमुल्बमूर्णोतिर्दृणोतेर्वा ।

- १ क. ल. ६ (३४) ; छ. त. ३७ ; द. ६. २ घ. झ. ट. °ध्यद्विर०
बुन्द्रं स्वाततम् । ऐन्द्री गायत्री । बहू° ; ठ. ड. °ष्यदिति । ऐन्द्री । गयत्री ।
बहू° ३ ग. ज. बहूनो. ४ क. ल. घ. झ. ट. ठ. ड. °दाने सम° . ५ क. ल.
घ. झ. ट. ठ. ड. निरवि° . ६ घ. झ. ट. ठ. ड. °तावत् आधारयत् ।
आ अदार° . ७ क. ल. °धित् । ६ (३४) । °क° ; ठ. ड. °धित् । इति
निरुदकाभ्यां पञ्चाध्याये चतुर्विंशत् सप्तः (ठ. सप्तः ३४) । अर्धं वो° . ८ क.
१६ ३७ । ३० ; इतरेष्वङ्गो नास्ति. ९ क. ल. छ. त. द. कमप्यन्नमधि° .

महत्तदुल्लं स्थविरं तदासीदित्यपि निगमो भवत्युषीसमपगतभा-
समपहतभासमन्तैर्हितभासं गतभासं वा ॥ ३५ ॥

अयं यो होतो । सौचीकस्याग्नेर्विशेषां देवानां संवादसूक्तं तत्रेयं विद्मः-
देवानामार्षं महत्तदुल्लं (ऋ. सं० १०।५१।१) ५
' किः ' इतीयं चै । योऽयम् अग्निः आह्वाता देवानां पृथि-
धीस्थानः । किं तस्येति । किरु स यमस्य । कर्ता
यमस्य भगवत आदित्यस्य । अग्नेर्हि सकाशात्प्रातरादित्यः प्रसूयते । तदुक्तम्
' एष प्रातः प्रसुवति तस्मात्प्रातर्नोपतिष्ठन्ते ' (मेत्रा० सं० १।५।७) इति ।
' यस्मिन् दृक्षे सुपलाशे ' इत्यस्यामृचि यमत्वमादित्यस्य वक्ष्यति (निरु० १०
१२।२९) । किंच । कमप्यूहे । कमप्यन्नमभिवहति । कमित्यन्ननाम ।
अन्नमपि चापमेवाभिवहति । कतमत् । यत् एतद्धविर्लक्षणं समञ्जन्ति
समञ्जन्ति देवाः । अञ्जितिरत्र प्रकरणं वशाद्भोजनार्थः । किंच । अयमेव अह-
रहः अहन्यहन्यग्निहोत्रिणां गृहेषु उद्धोष्यमानो महान् जायते । मासि मासि
जायते पितृयज्ञेषु अर्धमासे चार्धमासे च दर्शपूर्णमासेषु । यस्मादेवंगुणवि- १५
शिष्टोऽयमग्निः अथ एतस्मात्कारणादेतमग्निं सर्वे देवा निदधिरे हव्यवाहम् ।
हविषां वे दारमित्यर्थः । एवमत्र शब्दसारूप्यात् ' यमस्य ' इत्येतस्माच्च
षष्ठीयोगात् ' किः ' इत्यस्य ' कर्ता ' इत्येष विपरिणाम उपपद्यते ।
' उल्लम् ' (१३१) इत्यनवगतम् । ' ऊर्णोतेः ' इति धातुनि-
र्देशः । ' ऊर्णम् ' इति तैत्स्यत् । ' वृणोतेर्वा ' स्यात् । तेन हि गर्भे २०
आवृतो भवति । ' महत्तदुल्लं स्थविरं तदासी-
' उल्लम् ' देवानां धिष्ठितः प्रविवेशिथापः । विश्वां अश्वद्व-
हुधा ते अग्ने जातवेदस्तन्वो देव एकः (ऋ०-
सं० १०।५१।१) ॥ महत्परिमाणतः तदुल्लं जरायु आसीत् । स्थविरं

१ ' भासमपाचितभासमप ' सायणभाष्ये. २ सायणभाष्ये ' अजर्हितभास ' नास्ति. १५
३ क. ल. ७ (३५); छ. त. ३८; द. ७. ४ क. ल. घ. झ. ट. होता ० इत्य-
वाहम् । सौ°; च होना किः । सौ°; ठ. ड. होतेति । सौ°. ५ घ. झ. ट. ठ.
ड. च । विदुभाषाभ्याम् । यो°. ६ घ. झ. ट. ठ. ड. स एव कर्ता°. ७ ग. ज.
अजन्ति°; घ. ट. ठ. ड. अजति°. ८ ग. ज. झ. ' अर्धमासे ' सङ्खे. ९ क.
ल. घ. झ. ट. ठ. ड. °हेषु च. १० ग. च. ज. °ग्निः तथैत°. ११ क. ल. घ.
झ. ट. ' तत् ' नास्ति. १२ ग. भवति । ३१ मह°. १३ ग. ज. °दुल्लं स्थविरम् ।
मह°; घ. झ. ट. °दुल्लं स्थविरं तदासीत् ° जातवेदस्तन्वो देव एकः । मह°; ठ.
ड. °दुल्लमिति मह°. १४ च. प्रविवेशिथा° ये. १५ च. वृहत्. १६

चिरंतनं च तदासीत् देन त्वम् आनेष्टितः आदृतो हे भगवन्ममै प्रविवेक्षित
प्रविष्टवानसि पूर्वम् आदिसर्गे अपः । किंच । विद्वाः सर्वाः तन्वः तव हे
जातवेदो बहुधा अनेकेष्वभिधानेषु वर्तमानाः अपश्यत् एको देवः प्रजा-
पतिः । कोऽन्यस्तव तनूनामन्तं वेत्तुमर्हतीत्यभिप्रायः । एवमत्र जरायु 'उल्व'-
शब्देनोच्यत आधेष्टनसंबन्धादित्युपपद्यते ।

‘ ऋषीसम् ’ (१३२) इत्यनवगतम् । ‘ अपगतभासम् ’ इत्ये-
वमाद्याः शब्दसमाधयः । ‘ पृथिवी ’ अभिधेया । सा हि कृष्णच्छाया ।
तस्मादपगतभासमित्येवमाद्याः शब्दसमाधय उपपद्यन्ते ॥ ३५ ॥

१० हिमेनाग्निं घ्नंसमवारयेथां पितृमतीमूर्जमस्मा अधत्तम् । ऋषीसे
आत्रिमश्विनावनीतमुभिन्यथुः सर्वगणं स्वस्ति (ऋ० सं० १ ।
११६ । ८) ॥ हिमेनोदकेन ग्रीष्मान्तेऽग्निं घ्नंसमहरवारयेथामभ-
वतीं चास्मा ऊर्जमधत्तमग्नये योऽयमृषीसे पृथिव्यामग्निरन्तरौषधि-
वनस्पतिष्वप्सु तमुभिन्यथुः सर्वगणं सर्वनामानं गणो गणनाहु
१५ णश्च यदृष्ट ओषधय उद्यन्ति प्राणिनश्च पृथिव्यां तदश्विनो रूपं
नेनैनौ स्तौति स्तौति ॥ ३६ ॥
इति षष्ठाध्यायस्य षष्ठः पादः ॥

हिमेनाग्निं घ्नंसमवारयेथाम् । कक्षीवत आर्षम् ।
१० ‘ ऋषीसम् ’ प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते (आश्व० श्रौ०
४ । १५) । हे अश्विनौ हिमेन उदकेन अग्निमृष्टं
ग्रीष्मान्ते अग्निं घ्नंसम् अहर्लक्षणम् इमंल्लोकान् दिक्षन्तमिव युवाम् अवार-
येथाम् । वारयित्वा च पितृमतीम् अन्नवतीं पुरोडशाद्यन्नसहिताम् ऊर्जम्
अज्यलक्षणां युवाम् अधत्तम् अस्मै अग्नये हविर्भाजं वर्षानुमहपूर्विकयौषधि-

२५ १ च. प्राविशे वे; घ. ट ठ ड. प्रविवेक्षितं प्रविष्टं. २ क. ख. घ. झ. ट.
ठ. ड. कोऽन्यस्तस्मिन्. ३ ठ ड. 'घते'. ३५ (ठ. '३५' नास्ति). इति
निरुक्तभाष्ये षष्ठाध्याये पञ्चविंशत् पदः । ऋषी०. ४ क. ख. ७ (३५); ग.
३८ । ३२; इनेष्वङ्गो नास्ति. ५ क. ख. ८ (३), छ. त. ३; व. ८ । ४३.
६ व. इति नेरुके षष्ठा०; ड. थ घ. छ. त. 'इति० पादः' नास्ति. ७ व. पादः
षष्ठः. ८ व. झ. ट. 'नाग्निं घ्नंसम् ० सर्वगणं स्वस्ति । कक्षी०; ठ. ड. 'नाग्नि-
मिति । कक्षी०. ९ क. ख. व. झ. ट. ठ. ड. आर्षम् । शिष्टम् । आश्विनी ।
३३ मातं. १० क. ख. झ. 'केनातिप्र'; व. २. ठ. ड. 'केनातिप्र'.

निष्पत्त्या । किंच । ऋत्रीसे अत्रिपश्चिनावनीतम् । युवामेव हे अश्विनौ योऽयम्
 ऋत्रीसे पृथिव्याम् अग्निरनुप्रविष्टोऽन्तर्येनेमानि पृथिवीगर्भेषूपनिहितानि
 तिन्दुकादीनि पच्यन्ते यमवेक्ष्योक्तम् ' ऋत्रीसपकं नःश्र्यात् ' (मान०
 औ० १ । ५ । ६ । १४) इति तमुन्नित्यथुः युवामोषध्याद्यन्तर्व-
 र्तिनमोषध्यादिरूपेणैव सर्वगणं सर्वनामानम् । अग्निरेव ह्ययमनेनौषधा-
 दिरूपेणावस्थितः सर्वैर्नामभिरभिधीयते अग्नेः सर्वत्रोपपत्तिदर्शनात् ।
 कं पुनरर्थं पुरोधायोन्नित्यथुरिति । स्वस्त्ययनायास्य जगतः । ओषध्याद्यभा-
 वेन हि सर्वमेव जगद्विनैङ्क्षति । एवमत्र ' ऋत्रीस'शब्देन पृथि-
 व्युच्यते ।

' गणो गणनात् ' । स हि गण्यते बहुसंयोगात् । ' गुणश्च ' ।
 गुणोऽपि गणनादेव । असावपि हि गण्यत एव द्विगुणस्त्रिगुण इति ।
 निगमप्रसक्तभेददुक्तम् । अधुनास्य मन्त्रस्य भाष्यकारः समस्तार्थमाह ।
 ' यदृष्ट ओषधय उच्यन्ति प्राणिनश्च पृथिव्यां तदश्विनो रूपम् ' ।
 सोऽश्विनोरधिकारस्तदश्विनोर्माहाभाग्यम् । ' तेन ' माहाभाग्यलक्षणेन
 रूपेण ' एतौ ' अश्विनौ मन्त्रदृक् स्तौति ' ॥ ३६ ॥

एकादशस्य षष्ठः पार्दः ॥

इति श्रीजम्बूमार्गश्रमवासिन आचार्यमगावर्गस्य कृतौ
 ऋज्वर्थायां निरुक्तवृत्तवेकादशोऽध्यायः ॥

त्वमग्नेऽर्लोतृण उद्वृद्वाजोस उपलैप्रक्षिणीकारुरहमस्मेतेश्रार्थन्त-
 श्वाभेवंहिसोभानस्वरणमिन्द्रीसोमार्केणुष्वपाजस्तां अर्ध्वरेऽस्तिहि-

१ क. झ. ट. ड. सर्वत्रोपपत्तिदं; ट. सर्वत्रोत्पत्तिदं पय. २ च. किं पुं कं.
 ३ क. ख. च. झ. ज. उद्वृद्ध्यत; ट. जगद्वैर्मेङ्क्षयते द्विदृक्षयति; ठ. ड. जगद्-
 भक्षयत. ४ च. महाभा. ५ घ. झ. ट. ठ. ड. स्तौति स्तौति. ६ क. ख. ८ (३६);
 य. ३९; इतरेष्वङ्गे नास्ति. ७ ठ. ड. इति निषण्डयन्नाध्यायेन सह एवाद्दर्शनिरुका-
 ध्यायस्य षष्ठः पादः । इति श्री. ८ ग. पादः । षष्ठः अध्यायः । इति जम्बू; च.
 ज. पादः । समाप्तश्चेकादशोऽध्यायः । ग्रन्थसंख्या १५५६ । अस्मिन् अध्याये
 व्याख्यातकचः १७० । एवमध्यायषट्के ऋचः ४६० पूर्वार्धे ऋक् ८५ । इति
 नैषक-पूरुषार्धः समाप्तः (ज. ' इति० समाप्तः ' नास्ति) । इति जम्बू. ९ ग.
 निरुक्तवृत्तिकायामेका; च. ज. निरुक्तवृत्तिकायामेका. १० क. ख. च. ज.
 अध्यायः समाप्तः.

वोऽसूतेसूतेर्भोच्छासृमस्तु जेतुं श्रेयोऽस्माज्ज्मीश्वरतर्भस्तुरीयोदे-
 नोतामैत्रामात्वेनपापैसोर्येववृकेणजीर्वाभोवतोर्वेतासिधेनुंनोऽरी-
 यिकाणेवैमंवारमंकितेतुंविक्षतेनिरौविध्यदयंयोहिमेनैर्गिनि षट्त्रिंशत्+ ।

इति निरुक्ते पूर्वषट्के षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

इति निरुक्तपूर्वार्धः समाप्तः ॥

टिप्पणी ।

—:—

पत्र

पङ्क्तिः

१

१ ' अथ किमर्थं० ' । च. वजं सर्वेषु पुस्तकेषु प्रारम्भे ' आदितः पाणिनीयं तु ' इत्यादिश्लोकद्वयं वर्तते । तत्प्रक्षिप्तमिव भाति । यस्मात् पाणिनीयं शिक्षेत्यादिक्रमो भाष्यक्रमाद्भिन्नः । शिक्षा छन्दः कस्यो ज्योतिर्व्याकरणं निरुक्तमिति भाष्यक्रमः । श्लोके तु व्याकरणं शिक्षा ज्योतिश्छन्दः (ग. पुस्तके छन्दःस्थाने कस्यः) निघण्टुपञ्चाध्यायी निरुक्तमिति । भाष्यक्रमे निघण्टोर्निर्देशोऽपि नास्ति । रुद्रायेति चतुर्थी सदोषैव यतो नमःप्रसङ्गे चतुर्थ्यधिकृता । अत्र द्वितीयैव भाष्यम् । श्लोकरचना सर्वथा सदोषा । मङ्गलकार्यम् ' अथ'शब्दे-नैव निवृत्तं स्यात् । च. पुस्तके इदं श्लोकद्वयं पत्रस्योपरैतनभागे भिन्नाक्षरैर्भिन्नमस्या च लिखितम् ।

८ प्रतिनियतः अर्थः प्रयोजनं स एव विषयः तस्मिन् वृत्तिः । अङ्ग-स्याङ्गस्य भिन्नं प्रयोजनं भिन्नो विषयः । तत्रैव तस्य प्रवृत्तिः । भिन्नैः इयोजनैर्वेदमास्कदन्ति = वेदार्थं विशदीकुर्वन्ति ।

९ 'अ.त्मा बुद्ध्या समर्थार्थान्मनो युङ्क्ते विवक्षया' । समर्थ्य = अवगम्य ।

११ ' मारुतस्नूरसि चरन्मन्द्रं जनयति स्वरम् । प्रातःसवनयोगं तं छन्दो गायत्रमाश्रितम् । कण्ठे माध्यंदिनयुगं मध्यमं त्रैष्टुभानुगम् । तारं तार्तीय-सवनं शीर्षण्यं जागतानुगम् ' (पा० शि० ७-८) ।

१२ स्वरसौष्ठव० = स्वरः उदात्तादिः । 'सुतीर्थादागतं व्यक्तं स्वान्नायं सुव्यव-स्थितम् । सुस्वरेण सुवक्त्रेण प्रयुक्तं ब्रह्म राजते ' (पा० शि० ५१) ।

१३ अपूर्वं पुण्यं तस्य अङ्गभावाय साहाय्याय ।

१५ ' इन्द्रशत्रुः ' इत्यत्र स्वरभेदेन विग्रहो द्विप्रकारः । इन्द्रस्य शत्रुः । अथवा । इन्द्रः शत्रुः (शातयित्) यस्य । इन्द्रस्त्वष्टुः पुत्रं विश्व-रूपाख्यं जघानोति त्वष्टा सोमयागे इन्द्रं नोपाह्वयत् । इन्द्रश्च यज्ञविभ्रं कृत्वा बलात्सोमं पीत्वा जगाम । अत्रशिष्टेन सोमरसेनेन्द्रस्याभिचारं कर्तुं त्वष्टा ' स्वाहेन्द्रशत्रुर्धस्व ' इत्यनेन मन्त्रेणाजुहोत् । तत्र शत्रुशब्दो घातकमाचष्टे । भो उत्पत्स्यमानपुरुषेन्द्रस्य घातकस्त्वं वर्धस्वेति विवक्षित्वा मन्त्रमुच्चारितवान् । तदानीं तत्पुरुषसमासत्वादन्तोदात्तेन भविदभ्यम् । प्रभादात्त्विनेनाजुहातो मन्त्रः प्रयुक्तः । स च स्वरो

पत्रं पङ्क्तिः

१ बहुव्रीहौ समासे लभ्यः । सतश्चेन्द्रो घातको यस्येत्यर्थे पर्यवसानादिन्द्रेण वधो वृत्र उदपद्यत (तै० सं० २।५।२) ।

१७ पठनस्य गुणा दोषाश्च शिक्षायां विस्तरेण कथिताः । ते गुणदोषां लौकिकग्रन्थपठनेऽपि समाना एव । ग्रन्थविस्तररचनानां = विस्तृत-ग्रन्थानाम् ।

१८ अक्षर० = किंसंख्याकोऽक्षरसमुदायः (कोशः) श्लोके कियन्तः पादाः पादानां का व्यवस्था कः क्रमः । छन्दोविचितिर्नाम छन्दःशास्त्रीयो ग्रन्थः । छन्दःशास्त्रे छन्दोलक्षणानि दीयन्ते । छन्दोविचितिः = गायत्र्यादिछन्दोविवेचनम् । इदं सर्वं पिङ्गलछन्दःसूत्रे स्पष्टम् ।

२ १ ' गायत्र्या वसवः ' ' जगत्या आदित्याः ' इत्यादिसूत्रैश्छन्दसां प्रत्येकपादेऽक्षरसंख्या निश्चीयते । त्रिपाद् गायत्री । सैवाष्टाक्षरेण चतुर्थेन पादेनानुष्टुम्भवति । षट्कसप्तकाष्टकैः पादैर्बर्धमानागायत्री भवति । सैव विपरीता प्रतिष्ठागायत्री भवति । गायत्रयोः पादयोर्मध्ये जागतश्चेत्पादो भवति तदा उष्णिक्कुकुम्भसंज्ञां लभते । छन्दसां पादे पादेऽक्षरसंख्या पादानां पृथक् पृथक् विन्यासस्तेनोत्पद्यमानानि भिन्ना-नि छन्दांसि एतत्सर्वं पिङ्गलछन्दःसूत्रैः स्पष्टीक्रियते ।

२ अर्धुकः = फलोत्पादनसमर्थः ।

३ यस्य मन्त्रस्य ऋषिः छन्दः दैवतं ब्राह्मणं (ब्राह्मणकृतो विनियोगः) च न ज्ञायन्ते । आर्षेयः = ऋषिभिः संबन्धः ।

४ वच्छति = वा ऋच्छति गच्छति । ' गतं वा प्रतिपद्यते ' इति शङ्करकृत-शारीरभाष्ये (१ । ३ । ३०) ' गतं वा पात्यते प्रमीयते वा पापी-याम्भवति तस्मादेतानि मन्त्रे विद्यात् ' इति सायणभाष्यपाठः । ' छन्दो-दैवतविनियोगेन ब्राह्मणेन मन्त्रेण ' इति ' वा स स्थाणुं ' इति ' पद्यते वा प्रमीयते ' इति पिङ्गलाचार्यकृतच्छन्दःसूत्राणां हलायुध-भट्टकृतवृत्तौ पाठाः ।

५ यातयामानि = याता यामाः क्षपांशा येषां तानि भुक्तोऽञ्जितानि गतर-सानि । व्यर्थानीत्यर्थः ।

७ ' लौकिकम् ' इति पिङ्गलछन्दःशास्त्रेऽधिकारसूत्रम् (अ०४ सू० ८) । ' पादस्यानुष्टुम्बकत्रमित्यपि च ' (अ०५ सू० ९) । ' अनुष्टुम्बकत्रं ' इति छन्दोनाम । क्वत्रमित्यनुष्टुभो विशिष्टं नाम ।

पत्रं
२

पङ्क्तिः

तस्य पद्यादयो भेदाः । तेषां लक्षणानि पञ्चमाध्याये दीयन्ते । 'अनुष्टु-
ब्बक्त्रादि ' इति ठ. पाठः ।

यो ह त्वेति ब्राह्मणवाक्यमल्पपाठभेदेन सप्तमाध्यायेऽपि पठितम्
(निरु० ७ । १) ।

९ ' इषे त्वेति छिनात्ति ' (मान० श्रौ० १ । १ । १ । १३)

' ऊर्जे त्वेत्यनुमार्ष्टि ' (मान० श्रौ० १ । १ । १ । १४)

१५ ' प्रयाजाः सविभक्तिकाः कर्तव्याः ' । इदं महाभाष्यस्य प्रथमाह्निके
वर्तमानमवतरणम् । अस्य मूलं नोपलब्धम् । ' अग्नेऽग्नेऽग्नावग्नेऽग्नि-
नाग्नेऽग्निमग्न इति चतुर्षु प्रयाजेषु चतस्रो विभक्तीर्दधाति ' (आप०
श्रौ० ५ । २८ । ६) । तेनैवं मन्त्रपाठः संपद्यते । ' समिधोऽग्नेऽग्न
आज्यस्य वियन्तु । तनूनपादग्नावग्न आज्यस्य वेतु । इद्धोऽग्निनाग्न
आज्यस्य वियन्तु । बर्हिर्ग्निमग्न आज्यस्य वेतु ' इति (तै० सं०
सायणभाष्यं १ । ९ । ५) । संबुद्धिः सप्तमी तृतीया द्वितीया ।
एवं चतस्रो विभक्तयः । प्रयाजा इति केषांचिद्यामानां नाम ।
सविभक्तिकाः प्रयाजाः पुनराधेये कर्तव्याः ।

१७ दक्षेपूर्णमासेष्टौ प्रकृतियागे ' अग्नये जुष्टं निर्वपामि ' इति मन्त्र
आम्नातः । स च मन्त्र ऐन्द्राग्नेष्टौ विकृतियागेऽस्तिदिष्टः । स
कर्मसमवेतार्थप्रकाशनायाम्निपदं पारित्यज्य ' इन्द्राग्निभ्यां जुष्टं
निर्वपामि ' इत्यहनीयः । ऊहः = मन्त्रे शब्दपरिवर्तः । ' अग्नये
जुष्टं निर्वपामि ' इत्यस्य सौर्यचरौ सूर्याय जुष्टमिःयेवं षडान्तरप्रक्षेप
ऊहः । व्रीहीनवहन्तीत्यत्र प्रकृतानामवघातविषयाणां व्रीहीणां
परित्यागेन व्रीहिस्थानेऽवघातविषयत्वेन नीवाराणां प्रयोग ऊहः ।
धान्यमसि धिनुहि देवानिति मन्त्रे मांसमसि धिनुहि देवानिति धान्य-
स्थाने मांसादेश ऊहः । ऊहितं मन्त्रान् = मन्त्रेषु शब्दान्तराणि
प्रयोक्तुम् ।

' अध्ययनविध्यधीतानां मन्त्रवाक्यानां स्वाध्यायपाठावधृतस्वरूपा-
णामर्थवशाद्वापन्तरकरणमूहः । न प्रकृतावूहो विद्यते (प्रकृतौ लिङ्ग-
संख्याविरोधेऽपि नोद्यते इति हरदत्तटीका) । उपदिष्टमन्त्रा
नोद्यन्ते । अस्तिदिष्टा एषोद्यन्ते । विकृतौ यथार्थमूहः ' (आपस्तम्ब-
परिभाषासूत्रम्) ।

पत्रं

पङ्क्तिः

२.

अयमूहविचारः पूर्वमीमांसायां नवमाध्याये वर्तते । तत्र प्रकृतौ विद्यमाना संख्या न विकृतौ परिवर्त्यते नापि लिङ्गमिति प्रतिपादितम् । १६ 'संख्यादयो न विवर्धन्ते' इति कुत्रत्यमिदं सूत्रमिति न ज्ञायते ।

१९ नान्तरायकः = व्यापकः । अवच्छेदकः । (च. ट. पुस्तकयोः 'प्रासङ्गिकः' इत्यर्थो दीयते) ।

अनन्तरेण = व्याकरणज्ञानादेव ।

३

१ अर्थाभिधानसंयोगात् मन्त्रेषु शेषशेषिभावः = गौणमुख्यभावोऽर्थज्ञानावलम्बी ।

१६ पदविभागपरिज्ञानं निरुक्तशास्त्रादेव जायत इति प्रतिज्ञा । अवबोधः अथवा तदवबोधः तेषां मन्त्राणामवबोधः अर्थज्ञानं तस्मिन् पदविभागपरिज्ञानस्यावलम्बित्वं तस्य प्रदर्शनाय ।

१७ यान्निकस्य अपरिज्ञानं निरुक्ताज्ञानमेव । तत् देवताया अपरिज्ञाने फलति ।

१८ मन्त्रार्थानवबोधे महाननर्थो जायत इति निश्चयोक्तिः । च. ज. पुस्तकयोः 'अनर्थो' र्थज्ञा इति पाठो दीयते । न अर्थज्ञः अनर्थज्ञः । अनर्थज्ञः कः का तस्य गतिर्भवतीति निश्चयेन कथ्यते । अथेन्द्राचरतीत्यत्रानर्थज्ञस्य वेदपठनमफलं भवतीत्युच्यते ।

१९ निघण्टुसामान्याविरचनस्य प्रयोजनं तस्मिन्प्रकरणे नैव कथितम् । वेदवेदाङ्गव्यूहस्य प्रयोजनं कथ्यते । सप्रयोजनः इति कदाचित् पाठः स्यात् । तच्च 'व्यूहः' इत्यस्य विशेषणं भवेत् (१२१ पत्रं १० पङ्क्तिः तथा १४३ पत्रं १७ पङ्क्तिश्च द्रष्टव्या) । प्रयोजनं = कारणम् ।

२० शब्दानामर्थेषु वृत्तयः तासु विष (श ?) यः संशयः तस्योपदेशः । बहुसंशयवत्यः शब्दानामर्थेषु वृत्तयो भवन्तीति वक्ष्यते ।

२३ अन्तस्थाः = दरलवाः । अन्तर्धातु = धातुमध्ये । अन्तस्था अन्तर्धातु भवन्ति तन्निमित्तेन ।

२४ भाषिका (भाषायां) प्रायोवृत्तिर्षेवां त्सेभ्यः ।

४

२ तत्त्वं निर्वचनोदाहरणं व्यवस्था वर्यां तथा (व्याख्यया) ।

३ 'नामाख्यातोपसर्गनिपातानां विभागेन' इत्यस्य न किञ्चिदप्यत्र प्रयोजनम् । अयं विभागः प्रथमाध्यायस्य १-३ पादेषु व्याख्यातः ।

पत्रं पङ्क्तिः

४ ६ एतेभ्यो हेतुभ्यो निदानपरिज्ञानं भवतीति कथयितुम् । येन प्रसङ्गेन विशिष्टो मन्त्र ऋषिभिर्दृश्यते स प्रसङ्गो निदानम् ।

७ अध्यात्मोपदेशः = सर्वे आत्मनो विकाराः सर्वमात्मन्यारोपितमित्युपदेशः ।
प्रकृतेर्भूमत्वं बाहुल्यम् अनेकधा विपरीणामः ।

११ 'स्तुत्युदाहरणं' इत्यत्रानुस्वारः प्रामादिकः (निरु० ७ । १४ वृत्तिः) ।

विषयाणामध्यायाः खण्डाश्च—

३ ११-१२ नामा० लक्षणं (निरु० १ । १॥ १ । ३॥ १ । ४) ।

१२ भावविकारलक्षणं (१ । २) ।

१३-१५ नामान्याख्यासंन्यपीति (१ । १२-१४) ।

१५-१६ मन्त्राणामर्थं वधारणं (१ । १५-१६) ।

१६-१७ पदविभागं दर्शनाय (१ । १७) ।

१७ आदिमध्यान्ता० प्रतिज्ञा (१ । १७) ।

१८ अर्थज्ञप्रशंसा (१ । १८-२०) ।

अनर्थज्ञावधारणं (१ । १८-२०) ।

१९ वेदवेदाङ्गन्युहः (१ । २०) ।

सप्रयोजननिघण्टु० विभागेन (१ । २०) ।

२० नैघण्टुकप्रधानदेवता० लक्षणं (१ । २०) ।

२०-२१ निर्वचनलक्षणं प्राधान्यात् (२ । १) ।

२१-२३ लोपोपधा० दाहरणचिन्ता (२ । १-२) ।

२३-२४ अन्तस्था० संप्रसार्या० नोपदेशः (२ । २) ।

२४-२५ भाषिक० सिद्धिः (२ । २) ।

२५ नैगम० सिद्धिः (२ । २) ।

४ १ शब्दरूढ्युपदेशः (२ । २) ।

तद्धितसमास० लक्षणं (२ । २-३) ।

२ शिष्यलक्षणं (२ । ३-४) ।

२-४ विशेष० नैघण्टुकप्रकरणानुक्रमणं (२ । ५ तृतीयाध्यायान्तं यावत्) ।

४ अनेकार्थानवगतसंस्कारानुक्रमणं (अध्यायाः ४-६) ।

४-६ परोक्षकृत० मन्त्रलक्षणं (७ । १-२) ।

पत्रं पङ्क्तिः

- ४ ५-६ स्तुत्याशीः० निदानपरिज्ञानरूप्यापनाय (७ । ३) ।
 ६-७ अनादिष्ट० प्रकृतिभूमत्वं (७ । ४) ।
 ७ इतरेतरजन्मत्वं (७ । ४) ।
 ७-८ स्थानत्रय० नामधेयप्रतिलम्भः (७ । ५) ।
 ८-९ पृथगभिधानं स्तुतिसंबन्धाद्वा (७ । ५) ।
 ९ देवतानामाकारचिन्तनं (७ । ६-७) ।
 ९-१० भक्तिसाहचर्यं० भाक्तवानि (७ । ८-१३) ।
 १०-१२ पृथिव्यन्तरिक्ष० दैवतप्रकरणनिर्णयः (७ । १४ द्वादशाध्यायान्तं
 यावत्) ।
 १२-१३ विद्यापार० द्वारेण (१३ । १२-१३) ।
 १३ देवताताद्भाव्यं (१३ । १३)

- ४ १५ निघण्टुग्रन्थस्य पञ्चाध्यायी पाणिनेरष्टाध्यायीसदृशी ।
 ५ १५ तस्या निघण्टुपञ्चाध्याय्या इयं द्वादशाध्यायी भाष्यविस्तरः पतञ्जलि-
 भाष्यवत् । दुर्गवृत्तिः काशिकावृत्तिसदृशी । अत एव वृत्तिसंज्ञा
 अन्वर्थका न टीका व्याख्या पद्धतिर्वा ।
 पञ्चाध्यायीरूपं शास्त्रं तस्मिन् संग्रहः तस्य भावो रूपम् । अयं
 समाम्नायो निघण्टुपञ्चाध्याय्यां संगृहीतः ।
 २०-२१ मृगः (निरु० १ । ६) कर्णः (१ । ९) दक्षिणा (१ । ७)
 लक्ष्मीः (४ । १०) निघण्टुः (१ । १) भद्रं (४ । १०)
 अधः (२ । ११) ।
 २१ ' एवमाद्यनां ' व्यर्थमेव ।
 २५ एतावद्भ्यां लक्षणोद्देशाभ्यामुदाहरणभूतः निघण्टुशब्दसमुदायो यस्य ।
 अथवा । एतावन्तौ लक्षणोद्देशौ यस्य । तादृश उदाहरणभूतो निघण्टु-
 शब्दसमुदायस्तेन तत्साहाय्येन ।
 ६ २ आगमवता = ज्ञात्तुज्ञानवता ।
 ८ यथासामान्नातव्याख्यातव्य इति च.पाठः समीचीनः । सामान्नात-
 मनतिक्रम्य सामान्नातक्रमेणैव व्याख्यातव्यः ।
 २२ दुर्गाचार्यो यस्मादिति पदमध्याहरति । वस्तुतस्तु लक्ष्मीः० समा-
 न्नाता इति ' ते ' इत्यस्य विशेषणम् ।

पत्रं पङ्क्तिः

७ ५ समाभ्नातं समाभ्नायः । तमेव निघण्टुपदेन दर्शयति । ' समाभ्नात-
मात्रं ' इति पाठे समाभ्नातानेव ।

६ नित्याः = एकार्थसंबन्धाः ।

८ उदाहृताः क्तिन् असमाभ्नाताः । च. पुस्तके ' उदाहृताः समाभ्नाये'
इति पाठः । तदिदं स्वतन्त्रमेव वाक्यं भवति । किंत्वयमसमीचीनः
पाठः । ठ. पुस्तके ' उदाहृतासमा ' इत्यत्र ' ता ' अक्षरस्य पश्चात्के-
नापि भिन्नमस्या विसर्गो लिखितः ।

११-१३ ' अतिपरोक्षवृत्तिना.....टकारं कृत्वा ' इत्यसंपूर्णमेव वाक्यम् ।

१६ च. पुस्तकस्थं ' अविद्यमानक्रिया अतिपरोक्षवृत्तयः ' इत्यधिकं
वाक्यमावश्यकम् ।

अन्तर्लीना अथवा अन्तर्णीता = गूढा ।

१७ एषः = निघण्टुशब्दव्युत्पत्तौ दर्शितः ।

११-१८ ' अतिपरोक्षवृत्तिना शब्देन० प्रत्यक्षवृत्तिना शब्देन निर्वक्तव्याः '
इति वाक्यसमुदायो न सुबद्धः । केचिच्छब्दा गलिता भवेयुः ।

८ २ के एते लक्षणविद इति न ज्ञायते ।

३ पृषत उदरम् इति यथा पृषोदरशब्दः साध्यते तथा । द्रष्टव्याः सिद्धा
इति । ' सिद्धिरेव द्रष्टव्या ' अस्मिन्पाठे या पृषोदरादिशब्दानां सिद्धिः
सातिपरोक्षवृत्तिषु शब्देषु द्रष्टव्या ।

४ अभिव्याहारः उच्चारणं तस्य अनभिघाताय तस्माधु इति दर्शयितुम् ।

१६ ओघशब्दवत् (निह० २ । २) ।

२० आहतं पठितम् इत्यर्थो नैव प्रासिद्धः ।

९ ९ यदा शब्दाः परोक्षवृत्तितामापादयितुं न शक्यन्ते तदा रूढिशब्दे एव
धातुरूपेक्षयः ।

१५-१७ रूढिशब्दे स्वरवर्णसामान्येन यो धातुरूपेक्षयते तस्मिन् रूढिशब्द-
वाच्येऽर्थे या क्रिया तस्या योगक्षेदयं निर्वचनाभ्युपायः । नोचेद्धातुलि-
ङ्गमर्कचिक्करम् । अयं निर्वचनमार्गः व्याकरणशास्त्रविरुद्धः । व्याक-
रणं प्रासिद्धमर्थं नैवापेक्षते । व्याकरणे धातुलिङ्गमेव व्युत्पत्तिसमर्थम् ।

१७-१८ धातौ विवक्षितक्रियाया अभावे तद्भावाश्रितं यन्निर्वचनं तदुपेक्ष्यम् ।

२१ व्यापकं = वर्णान्तरमापादितम् ।

वस्तुतस्तु अयं निघण्टुशब्दभ्रूरादिगणस्थेन निउपसर्गयुक्तैः घटिधा-

टिप्पणीः।

पत्रं पङ्क्तिः

- ९ तुना व्युत्पादयितुं युक्तः । घटि भाषायाम् । घण्टयति । नि एक-
स्मिन्संप्रहे घट्यन्ते भाष्यन्ते संगृह्यन्त इति निघण्टवः ।
- १० ११-१२ ऐन्द्रं व्याकरणमधुना नैत्रोपलभ्यते । कातन्त्रमेवैन्द्रं व्याकरणमिति डाक्टर
बेलवलकरः । किंतु कातन्त्रेऽनेकपदानि । इन्द्रो देवैः प्रार्थितो व्याकरणं
निर्ममे । ऐन्द्रवायवग्रहब्राह्मणे श्रूयते ' वाग्वै पराच्यव्याकृताव-
दत्ते देवा इन्द्रमब्रुवन्निमां नो वाचं व्याकुर्विति । सोऽब्रवीद्वरं वृणौ
मह्यं चैवैष वायवे च सह गृह्याता इति तस्मादैन्द्रवायवः सह गृह्यते
तामिन्द्रो मध्यतोऽवक्रम्य व्याकरोत्तस्मादियं व्याकृता वागुच्यते '
(तै० सं० ६ । ४ । ७ ॥ मैत्रा० सं० ४ । ५ । ८) ।
- १३ प्रादयः क्रियायोगे उपसर्गसंज्ञका गतिसंज्ञकाश्च भवन्ति । क्रियाभ्यो
व्यवहिताः सन्तः कर्मप्रवचनीयसंज्ञां लभन्ते ।
- ११ १ इतरेतराकाङ्क्षित्वादिति पाठः स्यादथवा समासेनाभिधाने इति स्यात् ।
समासेन = द्वन्द्वसमासेन ।
- ९ अल्पाचूत्रम् (पाणिनि २ । २ । ३४) ।
- ९-१० आख्यातस्यार्थो नामपदवाच्यार्थाश्रयक्रिययोपलक्ष्यते ।
- १२ ६ इदमन्तरेण = लक्षणापदेशं विना । तात्पर्येण = तत्तदर्थपरतया ।
- १६ अनेकेषु कारकेषु अनेकैः कारकैर्वा प्रविभक्ता । स्फुरमाणः प्रधानद्र-
व्यभावः तस्याभिव्यक्तिः तस्यै उन्मुखीभूता ।
- १७ स्वात्मलाभः [= स्वस्यास्तित्वं) प्रधानं यस्य ।
- २१ ' एकपदे ' इति ग.ज.योः पाठः । इतरेषां तु ' एकदेशे ' इति ।
' एकदेशे ' इत्यस्य ' एकपदे ' इत्यर्थो न कुत्रापि दृष्टः ।
- २६ स्वरूपस्था = क्रियारूपेण वर्तमाना ।
- १३ ८ प्रकृतेः धातोरर्थः । प्रत्ययार्थः प्रकृत्यर्थं विशिनष्टि । आदिशब्देन
साधनानि लक्ष्यन्ते ।
- ९ अनथान्तरं नार्थभेदः । समानार्थाः शब्दा इति भावः ।
- १०-११ आख्यातरूपात् स्त्रीपुंनपुंसकानि कथं ज्ञायेरन्निति न स्पष्टम् ।
' क्रियात्राचकमारूपात् लिङ्गतो न विशिष्यते ' इत्यस्माद्वाक्यात्
' स्त्रीपुंनपुंसकानि ' इति पाठोऽसाधुरयुक्तश्च । स्त्रीपुंनपुंसकस्थाने
' साधनानि ' इति स्यात् ।
- १७ ' यत्किञ्चित् ' ' साधकं ' इत्यभेदान्वेति ।

पत्रं पङ्क्तिः

१४ १८ पत्रादौ साधने सति ।

२० सोऽर्थ एव तस्य शब्दस्य ।

२५ ' ननु ००० आख्यातमिति ' इयं शङ्का ।

१ निरुपाख्या निर्देष्टुमशक्या । ४ तथा+अग्रहणे ।

७ पूर्वं गृहीता गृहीतपूर्वा ।

८ ओदनकर्म्मिका या देवदत्तकर्त्तृका क्रिया सा ।

१० ग. च. ज. पुस्तकेषु ' व्यापरं ' वर्तते ।

११ अपाकरोति आकाङ्क्षाम् । पूर्यतीत्यर्थः ।

१५ ४ ' अवयवार्थानि ' इत्यस्य पाठस्य न कोऽप्यर्थः ।

५ लक्ष्यमाणः शब्दः । तथैव = तथा क्रिययैव ।

१३ क्रिया = अविषक्षिता ।

१४ क्रियाजनितं क्रियाशेषभूतम् उत्तरकालम् इति समानार्थाः ।

तत् द्रव्यं हि क्रियया जनितम् । क्रिया संपूर्णा विनष्टा । तस्याः शेषभूतं पाकरागाह्यं सत्त्वं द्रव्यम् उत्तरकालम् उत्तरकालीनम् अभिधाय क्रियारूपोऽसौ धात्वर्थो निवृत्तो भवति । स्वजनितं स्वशेषभूतम् उत्तरकालीनं सत्त्वमभिधाय क्रियारूपी निवृत्ता भवति ।

'तद्विक्रिया' इति नायं पाठः समीचीनः । तस्मिन् द्रव्ये ओदने विक्रिया तथा जनितं पाकम् अभिधाय । द्रव्यं पाकाह्यं क्रियाशेषभूतं तत् विक्रियाजनितम् । विक्रिया च ओदने तण्डुलादी भवति ।

च. ठ. पुस्तकयोः ' धात्वर्थः ' इत्यस्य स्थाने ' कृतार्थः ' इति पाठः । असौ आख्यातशब्दः कृतार्थो भूत्वा व्यावर्तते ।

२४ कृदन्ते विहिताः कृतप्रत्ययाः ण्वुलादयः ।

१६ ५ तदक्षरविधौ युक्तं = तस्य शब्दस्य अक्षरविधौ अक्षररचनायां युक्तम् ।

तम् अक्षरसमुदायम् इत्यर्थः ।

७-८ यत् विभक्तिप्रत्ययान् गृह्णाति यस्य च भिन्नानि लिङ्गानि वचनानि च सन्ति तन्नाम ।

१८ परस्परविनाभूतयोः = परस्परासंबद्धयोः । एते नामाख्याते वाक्यस्थे परस्परसंबद्धे । यदा न वाक्यस्थे तदा नामानि सत्त्वप्रधानान्याख्यातं भावप्रधानम् । च. पुस्तके ' परस्परविना ' इति शुद्धः पाठः । केनाप्यशास्त्रेण ' परस्परविना ' इति स पाठोऽशुद्धीकृतः ।

- पत्रं पङ्क्तिः
 २ यतः = अतः ।
- १७ ८ तासामनेकासाम् उपानदधिनहनादिकानाम् अभिनिर्वृत्तिः निष्पादनम् ।
 अभिनिर्वर्त्यमानं भावम् ।
- १८ ५ अभिनिर्वर्तमानं = अभिनिर्वर्त्यमानम् । अकर्मकप्रयोगः सौकर्य-
 दर्शनार्थः ।
 ९ भावप्रधानमाख्यातमिति प्रयुक्तं लक्षणम् ।
- १०-११ संख्या = एकवचनादीनि । विभक्तिव्ययः = प्रथमाददिभिः रूपभेदः ।
 लिङ्गानि प्रसिद्धानि ।
- १४-१६ एवंशब्दस्त्रिवारं प्रयुक्तो निश्चयद्योतनार्थम् ।
 १७ उक्तप्रयोजनम् । = अविभक्तकर्तृकमिति ।
- २१ १३ व्याहारौ (पाठभेदः) = पाठौ । प्राप्तुः = संभवतः ।
 १५ मतमाशङ्क्य तद्वारेण । अवतार्यते = अवतरणमिति दीयते ।
 प्रतार्यते (ग. ज. ज. पाठः) = विस्तरेण कथ्यते ।
 १७ अभिधानाभिधेयाभिधातृणां व्याप्तिरूपेण सहवासः । यदा अभि-
 धेयानि वाच्यार्था अभिधातारश्च कल्पान्ते ब्रह्मणि विलीना भवन्ति
 तदा अभिधानान्यपि कारणभावमापद्यन्ते ।
- १८ अधिकं कार्यमावादन्त्यम् ।
- १९ अन्यस्मिन् पूर्वस्मिन्कल्पे कृतानि विशिष्टानि कर्माणि (हिरण्यगर्भेण)
 तैर्निर्जितानि कार्यकारणानि येन । अत्र च शाङ्करभाष्यम् ' अती-
 तक्रत्वानुष्ठितप्रकृष्टज्ञानकर्मणामीश्वराणां हिरण्यगर्भादीनां वर्तमानकाले
 प्रादुर्भवतां परमेश्वरानुगृहीतानां सुप्तप्रतिबुद्धवत्कल्पान्तरव्यवहारानु-
 संधानोपपत्तिः' (ब्र० सू० १ । ३ । ३०) । ' निर्जित ' ' निर्मित '
 इति उभावपि पाठौ दुर्बोधौ । ' निर्मित ' इति पाठस्तु दुर्बोधतरः ।
- २२ ११ तयोरभिधानरूपोत्पादिकाक्षयमशुद्धं कठिनं च । च. पुस्तकस्थपाठः
 ' तयोरभिधानरूपाः शास्त्राभिमतप्रयोजनविजिज्ञापयिषया पुरुषेण तद-
 भिव्यक्तिसामर्थ्येन स्वगुणभूतेन प्रयत्नेनोदीर्यमाणा सत्युरःकण्ठादिषु
 वर्षाश्लानेषु त्रिषद्यमानतया पुरुषार्थाभिधानसमर्थवर्णादिभावमापद्यमानः
 पुरुषप्रबल्लेन बहिर्विनिश्चितोऽविनाशिनि व्यक्तिभावमापन्नः श्रोत्रद्वारे-
 णानुप्रविश्य प्रध्यास्यस्य बुद्धिः सवार्थरूपां सर्वाभिधानरूपां व्याप्नोति' ।
 अभिधानरूपा बुद्धिः । शास्त्राभिमतप्रयोजनं कर्मपि पुरुषार्थं विज्ञाप-

पत्रं पाङ्क्तिः

यितुं पुरुषः तत्प्रयोजनाभिव्यक्त्यै यदावश्यकं सामर्थ्यं तेन प्रयत्नं कृत्वा तां बुद्धिमुदीरयति । उदीर्यमाणा सती सा बुद्धिः उरःकण्ठादिस्थानेषु निषद्य (स्थानानि व्याप्य) पुरुषार्थं कथयितुं ये वर्णाभावस्यकास्तेषां रूपाणि गृह्णन्ती ('आपद्यमानः' इति पुल्लिङ्गमाकस्मिकमेव यस्मात् ' उदीर्यमाणा सती ' इति स्त्रीलिङ्गम्) पुरुषप्रयत्नेन बहिर्विनिक्षिप्ता व्यक्तिभावमापन्ना यस्मिन्प्रतीतिरूपाद्या तस्य बुद्धिं व्याप्नोति । च. पुस्तके बुद्धिकर्तृकं वाक्यं शब्दकर्तृकं च वाक्यमिश्रिते । मूलपुस्तके बुद्धिकर्तृकमेव वाक्यं स्यात् । तदर्थमजानता केनापि शब्दकर्तृकं वाक्यं रचितं स्यात् । अभिधानरूपा बुद्धिः सामान्या । सा व्यक्तिभावं भिन्नभिन्नवर्णभावमापद्यते ।

१२ अभिधानरूपया बुद्ध्या = अभिधानबुद्धिसाहाय्येन ।

१४ तथा = अत एव ।

१५ अविनाशिनि = आकाशे ।

१६ प्रत्याय्यः प्रत्याययितुं योग्यः इष्टो वा । प्रत्युपसृष्टस्य इण्घातोः णिजन्तस्य कृत्यप्रत्ययान्तं रूपम् । ' मानतया ' अथवा ' निष्पद्यमानतया ' इत्यस्यार्थो न ज्ञायते ।

२२ स्तोत्रविचारः शाङ्करभाष्ये ब्रह्मसूत्रे १-३-२८ । शब्दनिश्चयं मीमांसादर्शने प्रथमाध्यायस्य प्रथमपादे ४-२४ सूत्रेषु प्रतिपाद्यते ।

१९ ' आदधीत ' इत्यस्य शब्दः कर्ता ।

२० शब्दः प्रथमं परस्य बुद्धिं प्रविश्य तां व्याप्नोति । अनन्तरं च तस्य प्रथममुत्पादयति । बुद्धौ अनवस्थितो तां न व्याप्नुयात् ।

२३ २ तिरोभवितुमुपक्रमते शब्दस्य नित्यत्वपक्षे । विनाशं वोपैति अनित्यत्वपक्षे ।

२-३ नामाख्यातादयः शब्दाः स्वस्वदेशे उपजन्यन्ते । वाक्यान्ते एते प्रदेशविशेषाः स्मर्यन्ते । अनन्तरं वाक्यस्यशब्दानां परिसंख्यानं भवति । तस्य विशिष्टशब्दस्य विशेषप्रदेशोपजनितस्य स्वस्वदेशे उपजनितैरन्यैः शब्दैः परिसंख्यानम् ।

५ च. पुस्तकस्थपाठः ' पुरुषप्रयत्नोपजनिता वक्त्रोद्याताः शब्द-

२३ ५ व्यक्तयः ' = पुरुषप्रयत्नेनोपजनिता वक्त्रादुद्याताः (उत्पद्यताः) शब्दव्यक्तयः ।

पत्रं पङ्क्तिः

- ‘ भूयः ’ इत्यस्य = ‘ बुद्धिद्वारेणावस्थिताः ’ इत्यनेनान्वयः ।
- १९ ‘ उपचर्येते ’ इत्यस्य ‘ गुणप्रधानभावो ’ कर्ता ।
तदर्थया = धात्वर्थया व्यक्त्या ।
- १४ तदभिधायकत्वाच्छब्दस्य = शब्दस्तां धात्वादिबुद्धिमभिधत्ते ।
- १७ अनैकान्तिकः = अव्यापकः ।
- २१ तदाश्रयस्य = पदचतुष्टयश्रयस्य ।
- २४ ९ आगमनमात्रं = केवलं सिद्धान्तवचनम् ।
- १५ दोषैर्न संभक्ष्यामहे = दोषभाजो न भविष्यामः ।
- १६ ‘ अतिक्लेशेनेति ’ अत्र ‘ इति ’ पदस्यान्वयः ‘ नोपादेयं ’ (१३)
इत्यनेन ।
- २१ तत् निःसंदिग्धीकरणं येन अभिनयार्थो ज्ञायते तस्यैव नेतरस्य ।
- २३-२४ पदचतुष्टयदोषा नाभ्ययनकृताः । अतोऽभ्ययनकृतैर्दोषैरीति प्रमादादन-
वधानाद्वा ।
- २५ ९ मनुष्याः परस्परमभिदधति । एवमेव देवानपि ।
- २२ नाभिदधते = नाभिदधीरन् पुरुषाः ।
- २४ अयथावत् (घ. झ. ट. पाठः) = सप्रमादम् ।
- २६ १ विद्यानित्यत्वात् तदभावो मन्त्राभावः । तेन कर्म विगुणम् ।
- २ ग. च. ज. पाठः ‘ देवताहीनं कर्मफलं न संपद्यते ’ = देवताही-
नत्वेहेतोः कर्मफलं न जायते ।
- ३ दुरिष्टं = विगुणं कर्म ।
- ४ विनियमो विशेषेण नियमः । प्रयोगस्यानुपारिपाटिः प्रयोगार्थं शब्दानां
विशिष्टः क्रमः ।
- ६ ‘ उच्यन्ते ’ इत्यस्य कर्ता न ‘ मन्त्राः ’ किन्तु ‘ पदजातम् ’ ।
उच्यते इति रूपं शुद्धम् ।
- ८ प्रथमम् इदं वाक्यं द्वितीयम् इदमिति क्रमेण । अयमर्थः इदं वस्तु वा
प्रथमम् इति क्रमेण । अर्थः वस्तु इत्यनर्थान्तरम् ।
- १० ‘ तेनैव वाक्यविरचनानुक्रमेणैव ’ अत्र द्वितीय ‘ एव ’ शब्दो व्यर्थः ।
- १२ ‘ तददोषं वा ’ अत्र वा = प्रायः ।
- १६ अविचारितमेव अत्र ‘ एव ’ शब्दो व्यर्थः । अविचारितमेव वेदे
पठ्यते इति न । किन्तु वेदे विचारितमेव पठ्यते । ‘ न ह्यविचारि-

पत्रं पङ्क्तिः
२७

तमेव विज्ञायते ' अस्मिन्पाठे अबिचारितमेव विज्ञायते इति न । किंतु यद्विचार्यते तदेव सुष्ठु ज्ञायते इत्यर्थः । सम्यग्ज्ञानायेदृशेन विचारेणेदृशो वाद आवश्यकः । ' वादे वादे जायते तत्त्वबोधः ' ।

१ स्वात्मस्थो विशेषः क्रियात्वद्रव्यत्वरूपः । कार्यात्मभावात् प्रभवस्तयोः ।

३ ' सदन ' (क. ख. ट. पाठः) इत्यस्यार्थो न ज्ञायते । ' सीदत्येव न किञ्चित्करोति अचलस्तिष्ठति ' इत्यर्थः स्यात् । भवनमेव भवनमात्रं तेनाभिसंबन्धस्तद्वतात्मभावेन । ' मात्राभिसंबन्धिना तनुमात्रा ' (घ. च. झ. ट. पाठः) इदमपि न ज्ञायते । ठ. पुस्तके 'तनुमात्रः' ।

६ ' प्रहीणसर्वविशेष ' अत्र ' विशेष'इत्यस्य पश्चाद्विसर्गेण भाव्यम् । च० पुस्तके भिन्नमस्या विसर्गोऽधोभागे लिखितः ।

८ शब्दस्य विन्वी गतिः । अस्मिन्त्रहाण्डे न किञ्चिद्वस्तु वर्तते यच्छब्देन नाक्रम्यते । अस्माच्च कारणाच्छब्दे नानाप्रकारा नाना विशेषा विद्यन्ते । तान् सर्शान् विशेषानपोह्य शब्दः केवलस्तिष्ठति । यथा शब्दः सोपपदस्तथा निरुपपदोऽपि । ' शब्दगत ' इति पाठे शब्दसंबन्धि विभुत्वम् ।

९ आस्कन्दतः = आक्रमतः । यतः = अतः । सत्त्वं साधारण्यमित्येकार्षीं । साधारण्यं = सामान्यरूपम् ।

१२ एके सांख्याः ।

१३ एते सर्वे भावविकाराः इति हेतुः ।

१५ तेनैव हेतुना शक्तिः पुरुषमप्याक्रामति । पुरुषभाव इति सोपपदप्रयोगः ।

१७ शून्यशब्दस्थाने भावशब्दः प्रयुक्तो न दृष्टः । शून्यशब्देन सह भावशब्दः प्रयुक्तो न कदापि दृष्टः । यथा प्रधानभावः परमाणुभाव इति प्रयोगस्ताथा शून्यभाव इति प्रयोगो न दृष्टः । भावशब्दस्य आसङ्गः इति सांघिविग्रहे शून्यभाव इति प्रयोगो दृश्यते । शून्यशब्दोऽपि भावशब्देन संगतो दृष्टः ।

१९ ' तस्माच्च शून्यशब्देनेहाभाव एवोच्यते ' इति ट. पाठः । शून्यशब्देन इह एषूदाहरणेषु केवलः अभावो नैवोच्यते किंतु सोपपदोऽभाव उच्यते ।

पत्रं पाङ्क्तिः

२७

अयं कारणरूपभाववादो दुर्गाचार्येण विद्वत्ताप्रदर्शनार्थमेव प्रसञ्जितः । शङ्कराचार्यकृतब्रह्मसूत्रभाष्येऽयं वादः प्रसिद्धः । शङ्कराचार्यभाष्येण दुर्गाचार्यस्य परिचयस्तत्र तत्र स्पष्टः ।

२० प्रत्यपेक्षाकृतम् अथवा अपेक्षाकृतं किञ्चिदस्तुसंबद्धं न तु केवलं यथा गृहस्य शून्यत्वं ग्रामस्य शून्यत्वमिति ।

२८

१ अस्मिन् कारणात्मवादे कारणात्मा अभावोऽथवा कारणं शून्यमिति वैनाशिको मन्यते । तथा सति वैनाशिकपक्षे भावो नाम शून्यम् । तस्मात् शून्यभाव इतिवत् भावभाव इति प्रयोगो भवेत् । न चेदृशः प्रयोगो दृष्टः । प्रसिद्धपूर्वः पूर्वं प्रसिद्धः । पूर्वप्रयोगः पूर्वः प्रयोगः । अत्र द्वावपि पाठौ समीचीनौ ।

३ भू = अञ् (घञ्) = भावः ।

६ एतं सङ्गावं (सर्वापपदहीनम् आत्मभावं) विदन्ति ते ।

७ ' अवधृत'स्थाने च० पुस्तके ' विकृत'शब्दः ।

आत्मनः संप्रपातः प्रणाशः भावविकारा एवात्मा इति दुर्दर्शनेन । तस्मात् संप्रपातात् कातर्यं तेन हीनाः ।

८ विशुद्धौ दर्शनं ज्ञानं प्रयोगश्च येषाम् ।

तानि तानि कर्माणि कृत्वा मुक्तानि गतानि अधिकारबन्धनानि कर्मबन्धनानि येषाम् ।

७-८ ' आत्मसंप्रपातेत्यादि'तत्तत्कारितया ' इत्यस्य स्थाने ' आत्मकृत्स्नकारितया ' इति घ. झ. ट. पाठः समीचीनतरः । आत्मा कृत्स्नं करोतीति सर्वं खल्विदमात्मेति ज्ञानेन कर्मबन्धनान्मुक्ताः ।

१० वेदानुशासनस्य एकदेशान् । वेदो ब्रह्मभावं भावं वासुशास्ति । प्रधानादयस्तस्यैकदेशाः ।

११ स्वमतौ यो याः कल्पनास्तार्सा ये हेतवस्तैरेते प्रधानादयो व्यकहिताः । ' स्वमत'इति पाठे स्वप्राज्ञा वा । न ह्येते साक्षात्प्रकारः । प्रधानादीन् तैस्तैः श्रुतिविरुद्धैर्हेतुभिरेते सांख्यन्यायः प्रस्थापयन्ति । ते एते प्रधानादयः श्रुतिप्रतिपादितब्रह्मणो व्यकहिताः कुरे स्थिताः । एते कारणामेति कृत्वा (घ. झ. ट. पाठः) ' भावा ' सुबोधः समीचीनश्च) अस्थिरानपि स्थिराकृत्य नित्यं एते इति मन्यन्ते । इदं नित्यत्वं सापेक्षं न तु निरपेक्षम् ।

पत्रं

पङ्क्तिः

१२ तदेतस्मात् = तस्मादेतस्मात् । केवलादात्मन एते सांख्यादयो विभ्यति । ' भवनमात्राभिसंबन्धेन ' इत्यस्य ' उद्विजन्तः ' इत्यनेन संबन्धः । यदि वयं केवलात्मनि श्रद्धयाम् कर्माणि उपभोगांश्च त्यजेम सत्यं खलु वयं प्रणश्येमेति मत्वा कर्मसु व्यापृता भवन्ति उपभोगांश्च भुञ्जते ।

१३ ' कर्मोपभोगसंमामाप्य संतानं ' इति घ. झ. ट. पाठो दुर्बोधोऽ-
शुद्धत्वात् ।

१४ एते ज्ञानसमर्थाः कित्तु भीताः । केचित्पुनर्ज्ञानमवाप्तुमसमर्थाः । तेषां शक्तिहानम् असंबोधनात् अज्ञानात् एव ।

१५ कृदन्तप्रत्ययः घञ् । तेन भवतेर्भावः । भवतेर्भावस्य वा ।

१७ वेदरहस्यब्राह्मणैः = आरण्यकैः उपनिषद्भिर्वा । ' ब्राह्मणे ' इति च.-
पुस्तकपाठः । किमिदं रहस्यब्राह्मणमिति न ज्ञायते ।

२९

१ कारणे यावत् स्थितिः तावत् भावस्याविकृतिः । तस्यामवस्थायां भावोऽभिन्न एवेति सुष्ठु ज्ञायते ।

४ उपचारतः = विस्तरेण ।

७ भू सत्तायामिति भवतिपदस्य वाच्यार्थः सत्ता । तस्या भवनं संपादनं भावः । पूर्णा भवतिक्रिया-भाव इति उच्यते । ७ सन्मात्रं = सत्तैव ।

९ प्रस्कन्दाः = निर्झराः । उपलब्धकोशेष्वयं शब्दो न विद्यते । वैशे-
रिकेण = गुणेनेत्यर्थः । भावविकारात्मलाभाय भवन्ति = भावविकार-
रूपाणि लभन्ते । अनेन भवन्तिशब्दस्य स्वारस्यं कथ्यते ।

१० भवन्तिशब्द इतिपरः ।

१२ ' तिकादिभ्यः फिञ् ' (पा० ४ । १ । १५४) ।

१३ सुखार्थम् = अस्पृश्यं शङ्काकारणं न स्यादिति ।

१८ ग. ज. पाठः त्रिविध्यमान = त्रियमाण = विद्यमान । च. पाठः
त्रियमाण ।

२४ निष्ठा = ' कर्तव्यं निष्ठा ' इति पाणिनिसूत्रम् (पा० १ ।
१ । २६) ।

३०

७ द्वारद्वारिभावेन = अस्तिविकारो द्वारी जनिद्वारिम् । अस्तिविकारो
जनिद्वारान्निःसरति ।

८ ' विपरीणमतिः ' इति पाठे विपरीणमतिविकारः । कित्तु ' अस्ति ' ।

पत्रं

पङ्क्तिः

- शब्दस्यानन्तरं विसर्गो न विद्यते । च. पाठो. ' विपारिणमति ' ।
 च. पुस्तकेऽनन्तरीयवाक्ये ' विपारिणमते ' इत्यात्मनेपदरूपं वर्तते ।
- २२ च. पुस्तके ट. पुस्तकस्थशुद्धीकृतपाठे च ' अपूर्णत्वात् ' इत्यस्य स्थाने ' अपूर्वत्वात् ' इति वर्तते ।
- ३२ २ उपेक्षितव्याः = उपगम्य ईक्षितव्याः ।
- १८ यो यस्मिन्वचने यथा स्यात्तथा । अथवा । वचनमनातिक्रम्य ।
- ३३ ७ ' प्रेत्यादि...भृशार्थेषु ' । ' प्र ' आदिकर्मणि उपदीर्घे भृशे अर्थे वर्तते । आदिकर्मणि यथा प्रारभते । भृशे यथा प्रकृष्टम् । उपदीर्घे यथा प्रभ्रष्टम् ।
- ३४ ९ स्वप्रत्ययेन विदुषाम् = अस्माकमयमभ्युद्यमोऽभ्युदयनिःश्रेयसार्थ इति विद्वांसो निश्चयेन प्रतियन्ति जानन्ति श्रद्धते ।
- १४ स्वार्थभिधानशक्त्याः आधारभूते । उपसर्गाः नामाख्यातसंबन्धेनैव स्वमर्थमभिधातुं शक्नुवन्ति ।
- २४ अयं तावत् आ उपसर्गः ।
- ३५ उपजायत इति यदुक्तं तत्र ब्रूमः ।
- ३५ १० अपरभावः = पश्चाद्भाषिणी क्रिया ।
- ११ ' अपीति संसर्गे ' इत्यस्योदाहरणानि ' अपिधानम् ' ' अपिकक्षे ' ' अपिशर्वरी ' इत्यादीनि । ' सर्पिणोऽपि ' इत्यत्र ' अपिः ' लेश-वाचकपदस्थाने प्रयुज्यते । ' अपिः पदार्थसंभावनान्ववसर्गगर्हा-समुच्चयेषु ' (पा० १।४।९६) ।
- १२ परिधापयति [च. पाठः] = पारितः सर्वतः आच्छादयति ।
- १३ अधितिष्ठपतिरिति (घ. ट. पाठः) = अधितिष्ठति+अधिपतिरिति ।
- १६ न गृह्यते = न सम्यगुक्तम् ।
- १७ ' सिद्धः ' इति घ. झ. ट. ठ. पाठः ।
- ३६ २३ नामाख्यातयोस्तु कर्मोपसंयोगद्योतका भवन्तीति सामान्यलक्षणं निपा-तानामपि । तदनुषक्तं निपातलक्षणम् ।
- २३ वर्तयिष्यामः = कथयिष्यामः । २५ ये एतेषामर्थाः इति वाक्यस-माप्तिः ।
- ३७ १ ' उच्यन्ते ' इति झ. ट. ठ. पाठः । च. पुस्तके ' उच्यन्ते ' इति पाठः संशयास्पदं यस्मादनुस्वारचिह्नमतीवाल्पमितरत्रस्थानुस्वारविसदृशं च । उच्यन्ते अर्थाः ।

पत्रं पङ्क्तिः

३७ ४ तस्य गुणस्य प्रकाशनमिति सुवचम् । 'तद्गुण'शब्दो न केवलं व्यर्थः किंतु व्यामोहकारकः ।

१५ 'का षोपमा' पाठभेदः । अत्र वा = च ।

२२ क. ख. घ. झ. ट. ठ. पुस्तकानि ग. च. ज. पुस्तकैभ्योऽर्वाचीनानि । यतः कादिपुस्तकवर्गे 'अथर्व'शब्दो विद्यते । पुरातनकाले 'अथर्वसंहिता' वेदसमुदाये बहुभिर्नाम्नस्तन्नाम्यत ।

३८ १ ऐतरेयके रहस्यब्राह्मणे = ऐतरेयारण्यके ।

३ शतार्चिनः माध्यमाः गृत्समदः इत्येकैकं मन्त्रद्रष्टारमनुक्रमेण गृहीत्वा तत्तन्नाम व्युत्पादयति । ततश्च पर्यायेण 'एतमेव प्राणं शतार्चिन आचक्षते' इत्यादिना सर्वे एते मन्त्रद्रष्टारः प्राण एवेति दर्शयति । 'पर्यायवृत्त्या' 'पर्यावृत्त्या' इति द्वावपि पाठवेकार्थौ ।

६ 'एता ऋचः शौनकेन संदृष्टाः' इति वचनस्य क आधारः । सर्वा-नुक्रमणी काल्यायनेन विरचिता ।

७ श्रुतिस्मृत्योर्विरोधेऽनुमानगम्यं तर्कमूलं स्मृतिप्रामाण्यमुपेक्ष्यम् । असति विरोधेऽनुमानं प्रमाणम् ।

१० परिशयः = आश्रितः । अयं शब्दो न कस्मिंश्चिदपि कोशे दीयते । 'यदेष एकादशः प्रयाजः परिशय आत्मा वा एतदात्मानं परिशये' (भैत्रा० सं ३।९।८) । अत्रत्यः परिशयशब्दो दुर्गेण आश्रितार्थे प्रयुक्तः स्यात् । परिशय एवेति परिशयमात्रम् । शेषशब्दो व्यर्थः । अकस्मात् = परमेश्वरानुग्रहादिना ।

उभावपि क्षेत्रज्ञौ जीवात्मपरमात्मानौ मन्त्रद्रष्टारौ । १२ 'विपाकानुरूपेण' इति ग. च. ज. ठ. पाठः । किंतु 'अनुरूपेण' इत्यस्य विशेष्यं न दृश्यते ।

१८ ताण्डकरहस्यब्राह्मणं छान्दोग्योपनिषदेष ।

२० विशिशेषार्थां (घ. झ. ट. पाठः) = विशिष्यार्थां + विशेषार्थां । विशिष्यार्थं अथवा विशिष्टार्थं = विशिष्ट ऋषिः ।

२१ श्येनादिषु = श्येनयागादिषु । श्येनयागाः केचिदभिचारयागाः ।

निष्कैवल्यं = मध्यंदिने पठ्यमानं (गद्यरूपं) शतम् ।

मान्यवी = मन्युदेवताका । मान्यवे ग. च. ज. पाठः । मान्यवे = मन्यु-

दृष्टसक्तसंग्रहे ।

पत्रं पङ्क्तिः

३८ २१ मन्युः पुनरिन्द्र एवेति समर्थवितुं ' मन्युरिन्द्रो मन्युरेवास देवो मन्युर्होता वरुणो जातवेदाः ' (ऋ० सं० १०।८३।२) इति मन्त्रः क. ख. पुस्तकयोरुदाह्रियते ।

२२ ' माहाभाग्यो ००० स्तुत्यभिधानसंबन्धात् ' इदं सप्तमाध्याये द्वितीयपादस्य प्रथमे खण्डे स्पष्टम् । पृथगभिधानानां स्तुत्यभिधानैः संबन्धात् । पृथगभिधानेन स्तुतिः । तस्मादेवतान्तरम् । 'संबन्धत्वात् (ग. च. ज. पाठः) । त्वप्रत्ययो हेतुं दर्शयति । ' स्तुत्यभिधान ' अत्र ' अभिधान ' शब्दो व्यर्थः । भूमिक्रियायां विषयसंग्रहे ' स्तुतिसंबन्धात् ' इत्येव वर्तते ।

३९ १ यजिः = यागः । अभिहितः = अभिधानम् ।
२ अभिहितिसंस्कारेणासमर्थो वक्तुं = महेन्द्रस्य नाम्नास्मिन्मन्त्रे न विद्यते ।
३ स्तुत्युपायं फलं भिन्नम् । तन्माहेन्द्रग्रहयजिसंनिधौ वर्तते । अतस्तन्मुख्यफलस्योपकरोति । ग्रहः = आहुतिपात्रम् ।
५ स्तौतिशंसती = स्तोत्रं स्तौति शब्दं शंसति । एते प्रधानत्वेन क्रियोत्पत्तिम् अपूर्वोत्पत्तिं कर्तुं समर्थे अतो मुख्ययागमेते स्तुतः शंसतश्च ।

८-१० इन्द्र आपः सूर्यादयश्च देवताः स्तुतिमाज एव ।

११ ' येऽपि ' इत्यत्र ' यद्यपि ' इति च. ठ. पाठः । अपि च यदि केचित् प्रत्याजिहीर्षन्त्येतद्धनं (तर्हि) तेषामित्यन्वयः ।

४० १ विभूतियोगेऽत्रस्थितम् = विभूतियुक्तं समृद्धम् ।

११-१२ ' किं पुनर्लक्षणम् ' इत्यस्य नेन्द्रं देवममंसतेति प्रतिषेधार्थायेन संबन्धो नोपमार्थायेन । किंतु ' प्रतिषेधार्थायः पुर० ' इत्यादि क. ख. झ. पुस्तकेष्वेव विद्यते ।

१२ उपचारः = प्रयोगः ।

४१ १ कुस्माथाः = अर्धस्विना यवाः कुसितमाथा वा । ' आचार्यः कस्मा००० बुद्धिमिति ' (३६।८।९) क्षेपकमिव माति यस्माद्गुर्गाचार्यस्तन्न विवृणोति ।

२ आहारिष्यति (च. पाठः) = अयं वराकः किमन्वदाहारिष्यति ।

पत्रं पङ्क्तिः

- ४१ ७ हेत्वपदेशे (१६ । ११) = हेतुर्न भविष्यतीति शङ्काकथने ।
 ' इदं नु कारिष्यति ' अयं प्रथमः प्रश्नः । तस्योत्तरं कारिष्यतीति ।
 ' कथं नु कारिष्यति ' अयं द्वितीयः । तस्योत्तरं प्रश्नपुनरुक्तिः ।
 केवलमुत्तरे संदेहाभावद्योतकः स्वरभेदः । ' पुनः पृच्छसि कथं
 नु कारिष्यति ' इति । कारिष्यत्येवेति यमोत्तरम् ।
- ८ ' कथं नु कारिष्यति ' अस्मिन्प्रथमप्रश्ने नुनिपातोऽनावश्यकः । ठ.
 पुस्तके च नास्ति । कथं नु कारिष्यतीति द्वितीयप्रश्ने कारिष्यतीति
 वचनस्य संदेहपूर्वकमनुज्ञानम् अनुज्ञा । दुर्गाचार्येण कृतं विवरणं
 दुर्बोधम् ।
- ११ ग. च. ज. झ. ट. पुस्तकेषु ' कथं'स्थाने ' कठं ' घ. पुस्तके च
 ' कठं ' वर्तते । कथमित्यस्यायं त्तिरस्कृतिव्यञ्जक उच्चारः स्यात् ।
- २२ पर्यायवचनः पर्यायवाचकः शब्दः । वक्ततीति वचनः ।
- ४२ ४-५ सरूपविरूपैकशेषात् = ' सरूपाणाभेकशेष एकविभक्तौ ' (पा० १ ।
 २ । ६४) यथा रामश्च रामश्च रामौ रामश्च रामश्च रामश्च रामाः
 इति सरूपसमासे । रामश्च लक्ष्मणश्च रामलक्ष्मणौ इति विरूप-
 समासे । माता च पिता च पितरौ इत्येकशेषसमासे । एषु समा-
 सेषु चलोपः । ' च'शब्दो न श्रूयते । अप्याहृतश्च द्वौ भिन्नौ
 रामौ अनिके भिन्ना रामा इति ज्ञापयति ।
- ६ ' अर्थतो वा ' क. ख. च. पुस्तकेषु विद्यते । किंतु ' वा '
 इत्यस्य कैमर्थं न ज्ञायते । च. पुस्तकस्थप्रतीकेऽपि ' पृथक्त्वतो
 वा मह ' (४२ । २) इत्यत्र ' वा ' विद्यते । किंत्वं पाठोऽशुद्धो
 दुर्बोधश्च ।
- ७ न तु इत्यादि = सत्यं श्रूयते किंतु तयोर्न ग्रंथकथनम् ।
- ९ तेन ' च'शब्देन । ' नात्वेन ' इति ठ.पाठोऽशुद्धः । ' नानात्वेन '
 इति स्यात् ।
- १२ सङ्गच्छति = सं भवति ।
- १७-१८ अरातीवा चित् = अदानशीलोऽपि ।
- १८ अशिवश्चः तद्वन् हे वाग्निन् ।
- २० ' पक्षत्या ' इति पाठभेदः । पक्ष्तिनाम शब्दः ।

- पत्रं पङ्क्तिः
- ४३ ९ यामी=यमपुत्रस्य दमनस्यार्षम् ।
- ४४ १६ ' वायुर्वा त्वा मनुर्वा त्वेति युनक्ति न वा एतन्मनुष्या योक्तुमर्हन्ति देवताभिरेवैनान्युनक्ति ' (मैत्रा० सं० १ । ११ । ६) । ' वायुर्वा त्वा मनुर्वा त्वेत्याह । एतं वा एता देवता अग्रे अश्वमयुञ्जन् । ताभिरेवैनान्युनक्ति ' (तै० ब्रा० १ । ३ । ९) ।
- ४५ २ द्वयोरर्थयोः उद्दिष्टयोः ।
- ११ अभिमतरसगोपायनस्य = अभिमतः द्रुग्धरूपः रसो यासां ताभ्यो गोभ्य उदकदानं पानाय । अथवा । अभिमतरसेन उदकेन गवां पायनम् ।
- २२ घ. झ. ट. पाठः विध्वंसस्यते = विध्वंसते + विध्वस्यते ।
- ४६ ९ उपह्वानम् = आह्वानम् ।
- ९ अपिन्वत् = पुष्टा अकरोत्
- १४ व्याकारिष्यति = व्याकर्तुं स्पष्टीकर्तुं शक्नुयात् ।
- १८ विद्याप्रकर्षे = स्वज्ञानविशेषं दर्शयितुम् ।
- ४७ २-३ अयमर्थ एवं नेति मत्वा ततः* । पूर्वस्य पूर्वणोक्तम् । इतरम् अर्थम् । अन्यः अर्थः अर्थान्तरम् (च. पाठः) । देवदत्तो यदवदन्न तत्तादृशमित्यन्यं पृच्छति । ६ ' खल्विति च ' प्रतिषेधे । मेत्ययं प्रतिषेधे एव । ८ खलुनिपातः पदपूर्णेऽपि । खल्वित्यस्य प्रतिषेधार्थायः प्रयोगः क्वचिदेव । पदपूर्णेऽपि विरलः । खलु भाषायां सप्तमित्यर्थे वर्तते । यास्ककाले नायमस्यार्थ आसीदिति भाति ।
- ९ शश्वत् = नित्यम् (भाषायाम्) । ' विचिकित्सार्थो न दृश्यते । छन्दसि के तेऽन्येऽर्था इति न ज्ञायते । ' अनुपृष्टे अस्वयं पृष्टे ' (४४ । १२) अस्यार्थो न ज्ञायते ।
- २२ स्यै शब्दसंघातयोरित्यस्य निष्ठान्तं रूपम् ।
- २२ च. पुस्तके कुम्भ इत्यस्य स्थाने कुजः ।
- ४८ १८ ' अथ'स्थाने ज. ठ. पाठः ' अथ ' ।
- ४९ ९ कारकनियमः= ' सतः ' इत्यनेन कारकम् अत्र नियतं द्रष्टव्यम् ।
- ६ सचेतसा=बुद्धिमता । ' चेतसा ' अयं युक्ततमः पाठः ।
- ९ नानात्वेत (न ?) व्यवास्थितपा (स्या ?) फण्य (व्य ?) मसमकु-
लजस्येति घ. झ. ट. पुस्तकरथोऽशुद्धः पाठः ।

- पत्रं पङ्क्तिः
- ४९ १० सतामानेयः=सतां वश्यः शास्यो वा ।
- ५० २३ ' अन्येभ्योऽपि दास्यसि चेदेहि ' अयं ठ. पाठः समीचीनतरः ।
- ५१ ५-७ दक्षिणानयनं (मैत्रा. सं. ४ । ८ । २ । ३ मान० श्रौ० २ । ४ । ५ । ९—१३) ।
- १२ ' न त्वन्येन ' इत्यपपाठः । ' तु ' ' जु ' इत्यस्य स्थाने प्रमादात् ।
- १४ परिवृहं हि परिवृहं (ग. च. ज. पाठः) = ' परिवृहं । परिवृहं हि ' एवं स्यात् ।
- १९ वासाभविमुखः (च. पाठः) = वासामभिमुखः । ' मभि ' इत्यस्य स्थाने ' भवि ' प्रमादात् ।
- ५२ ४ सीमिति परिग्रहार्थीयं चेत् ।
- ६-७ स्पन्दनाः स्पन्दन्ते । हस्तलिखितपुस्तकेषु ' प' ' य' वर्णौ सदृशौ भातः । ' स्पंदनात् स्पंदनात् स्पंदते स्पंदते ' द्वावपि पाठौ साधु ।
- १२ शीघ्रा एव शीघ्रिका । स्वार्थे कन् । ' प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्यात् इदाप्यसुपः ' इति पाणिनिसूत्रेण (७ । ३ । ४४) ' शीघ्रका'—पाठोऽशुद्धः ।
- १४ प्रतिसर्गः प्रविसर्गो वा दाने । एतौ शब्दौ न कस्मिन्नपि शब्दकोशे वर्तते ।
- ५३ ११ ' विषीव्यति ' (१० । १३) इत्येव शुद्धं ' विसीव्यति ' अशुद्धम् (पा० ८ । ३ । ७०)
- १३ ' विनिग्रहार्थीयम् ' इत्यस्य व्याख्या (पत्रम् ४५ । १०) इत्यत्र ।
- ५५ ११ ' तदाहुर्महाषदाः (= ब्रह्मवादिनः) यदृचैव हीत्रं क्रियते यजुषा-ध्वर्यवं साम्नोद्गीथं व्यारब्धा त्रयी विद्या भवत्यथ केन ब्रह्मत्वं क्रियत इति त्रय्या विद्येति ब्रूयात् ' (ऐ० ब्रा० २५ । ८) । अत्र ' अनया '— शब्दो न वर्तते ।
- १४ घ. झ. ट. पाठः नानाप्रकाशाम् † कस्मिन्ध्विन्मूलपुस्तके ' नाना-प्रकाराम् ' इत्यत्र ' रा ' ' चां' सदृशः स्यात् ।
- १७ ' इमान्चै लोकाग्रजापतिः सृष्टेदं सर्वमशक्नोद्यदिदं किंच यदिर्मा-ल्लोकाग्रजापतिः सृष्टेदं सर्वमशक्नोद्यदिदं किंच तच्छकन्वोऽभवं-स्तच्छकरीणां शकरीत्वम्' (ऐ० ब्रा० २२ । ३) ।

पत्रं पङ्क्तिः

- ५५ १७ 'तच्छकरीणां शकरीत्वम्' इत्यत्र क. ख. घ. झ. ट. ठ. पाठः
'तदेव शकरीत्वं' ग. ज. पाठश्च 'तदेतच्छकरीत्वम्' इति । किंतु
निरुक्तमूले इमौ पाठौ न दृश्येते (पत्रं ५४ । ११) ।
२० 'आख्यातजानि नामानि' इत्यस्य 'शकार्यं ऋचः शक्नोतेः' इति
लिङ्गम् ।

११-२२ ऋगादि ब्रह्म परं च ब्रह्म ।

- ५६ ३ वसूनि कामयन्ते इति वसुयवः ।
४ मन्त्रस्थेषु क्रोशमानेषु यथा मन्त्राः क्रोशन्ते इत्युच्यते तथाश्चरमधी-
याने ब्राह्मणे अश्वरोऽधीते इति केनचिद्दुक्तं भवेत् । अत्र युः
केवलो नामकरणः ।

१८ 'अन्यत्र चापवादात्' अत्र 'च' अधिको यतः पूर्वपाठः
'अन्यत्रापवादात्' (५३ । १९) ।

१९ अत्रत्यपाठाः पूर्वस्थलस्थपाठेभ्यः किञ्चिन्निम्नाः । म. ज. पूर्वपाठे
'नेम' अत्र न । च. पुस्तके पूर्वत्र 'त्वत्त्वं' अत्र 'त्वत् स्व' ।
ठ. पुस्तके पूर्वत्र 'त्वत् वेम' अत्र 'त्वनेम' ।

२० तुशब्दो हेत्वर्थे प्रायो न वर्तते । अनुदात्तप्रकृतिशब्दरूपमेतत्
अभ्ययं भवेत् । किंतु तद् दृष्टव्ययं भवति यथेषूदाहरणेषु । इयं
व्याख्या सरला ।

२२ क. ख. द. वर्जं निरुक्तमूलपाठः 'द्रष्टव्ययम्' । ग. ज. पाठोऽपि
तथैव । (निरु० ५ । २३) ।

२२ 'नामेति' इत्यत्र 'नामैवेति' (च. ठ. पुस्तकयोः) पाठे च 'इति-'
शब्दो व्यर्थः ।

२२ दृष्टानुविधिशब्दसि (महाभाष्ये) । अपवादश्रवणात् = अपवादो-
दाहरणं श्रुतौ वर्तते । 'अपवादस्मरणात्' इति पाठे अपवादः प्राति-
शास्त्र्ये स्मर्यते ।

५७ ३ 'कृतापवादत्वात्' अयं पाठः 'श्रुतापवादत्वात्' इति स्यात् ।

५८ ५ 'सम्पन्नं किम्' इति ग. ज. पाठः । एते अक्षिपुकाः कर्णसंयु-
क्ताश्च भवेद्युः । किंतु किं तेषु सामान्यम् ।

११ घ. झ. ट. पाठः अत्रपदद्वयप्रमाणाः ('हृद' शब्दः केन-
चिद्विद्वान्नात् 'हृदय' इति विहितः) = आत्मद्वयाः = हृद-

- पत्रं पङ्क्तिः
- प्रमाणाः । 'प्रमाणे द्वयसन्द्दम्नमात्रचः' (पा० ५ । २ । ३७) ।
- ५८ १२ कक्षः = तृणम् ।
- १६ अञ्जू व्यक्तिप्रक्षणकान्तिगतिषु (धा० ७ । २२) ।
- १९ १-२ यच्छब्दो विद्यमानश्वेदन्वाकृष्यतेऽविद्यमानश्वेदुत्पाद्यते । विद्यमानं यच्छब्दमन्वाकृष्याविद्यमानं बोत्पाद्य ।
- ८ खे कर्णौ प्रत्युद्गच्छतः । अथवा । कर्णौ आकाशभागौ । आकाशात् भिद्येते इत्यर्थः ।
- ५९ १५ पूर्वतरात्परिमाणात् तत् अधः स्रवतीव । 'उत्तरात्' इति च.— पाठः साधुतरः । उत्तरात् अथवा उत्तरस्मात् = उच्चतरात् ।
- २० 'अथापि समुच्चयार्थे भवति' इति मूलम् । दुर्गस्तु समुच्चयार्थे वर्तमानो निपातोऽपरः । 'त्व' इत्येतस्माद्भिन्न इति मन्यते । यास्कमते 'त्व' 'त्वत्' न भिन्नौ ।
- ६० ५ कर्मोपसंग्रहार्थे निपाताः 'च' 'आ' 'वा' इति । 'अह' 'ह' 'उ' विनिग्रहे वर्तमाना अपि समुच्चयमेव दर्शयन्ति । विनिग्रहार्थप्रसङ्गेन 'हि' 'किल' 'न किल' 'ननु किल' 'मा' 'खलु' 'शश्वत्' 'नूनम्' इत्येते निपाता उदाहृताः । 'त्व' विनिग्रहार्थे वर्तमान उदाहृतः । त्वत् समुच्चयार्थेऽपि वर्तते । वस्तुतस्तु यथा 'अह' इत्यादयो वाक्ये विशिष्टस्थले प्रयुज्यन्ते तथा 'हि' इत्येवमादयोऽपि । एतेन प्रसङ्गेन तेऽत्र कथिताः । न केवलं यास्केन त्रयोऽपि वर्गाः परस्परैर्भिन्निताः वर्गत्रयभिन्ना अपि निपाता वर्गत्रयमध्ये प्रवेशिताः ।
- ६ च. पुस्तके 'अन्यार्था' इत्यत्र 'नार्था' इत्यशुद्धः पाठ आदौ लिखितः । तस्य दुर्बोधत्वात् केनाप्यङ्गेन 'नानार्था' इति पाठः कृतः । प्रायः 'च' इत्यादयः सर्वेऽपि नानार्थाः ।
- 'हि' इत्यादय उपमार्थकर्मोपसंग्रहार्थपदपूर्णांशेषु वर्तमानेभ्यो निपातेभ्यो भिन्ना अत एव 'अन्यार्थाः' ।
- ८ ग. च. ज. पुस्तकेषु 'प्रवृत्ते परिप्रापिते' ठ. पुस्तके च 'प्रवृत्ते प्रापिते परिसमाप्ते' इति पाठौ । 'प्रवृत्ते समाप्ति परिप्रापिते' इति शुद्धः पाठो भवेत् । 'एमेनं सृजतां सुते' (१ । ९ । ३ ऋ० सं०) इत्यस्य सायणभाष्ये 'अथ ये प्रवृत्ते = अन्यैरेव पदैर्बिबक्षितेऽर्थे समाप्ते सति' ।

पत्रं पङ्क्तिः

- ६० १२ पदपूरणवाक्यपूरणान्यान्यत् अर्थान्तरम् । यदि किञ्चिदर्थान्तरं भवेत् पदपूरणं वाक्यपूरणं वा तदर्थान्तरं स्यान्नान्यत् । एवम् अन्यस्पदं सार्थम् ।
- १६ च. पाठः ' येऽप्रवृत्तेऽर्थे ' । पूर्वपाठः ' ये प्रवृत्ते ' । ग. ज. पूर्वपाठः (८) ' येऽप्रवृत्ते ' । अप्रवृत्ते=असमाप्ते । इदं 'पारि-प्रापितेऽचैरेकवाक्यगतैः पदैः' इत्यस्य विरुद्धम् । अन्यैः पदैर्वाक्यार्थः समाप्यते । एते केवलं वाक्यपूरणाः ।
- ११ ७ ' गम्यते ' अशुद्धः पाठो खेवकप्रमादात् ।
- ११ च. पाठः ' उकारवन्तौ ' = उकारवन्तौ + उकारवत्तौ । ' खलु ' ' नूनम् ' इत्येतयोः उकारो वर्ततेऽतस्तौ उकारवन्तौ । ' उ ' इत्यनेन सर्वे उकारवन्तो निपाता गृहीता द्रष्टव्याः । उकारवत् तावपि अर्थवन्तौ अनर्थकौ च । दुर्गाचार्यकृतमिदं समर्थनं शुष्कम् । यास्ककृतं निपातवर्गीकरणं सदोषमित्युक्तमेव पूर्वम् ।
- १७ ' अर्थलवे ' ' अर्थलाभे ' ' अर्थे तावत् ' एते सर्वेऽपि पाठाः साधवः । ' अर्थलवे ' पाठस्तु साधुतमः । ' वाक्यपूरणाः ' इति यद्यास्केनास्मिन् खण्डे उक्तं तत्सर्वार्थासंभवे । यः कश्चिच्छब्दो वाक्ये वर्तते स सार्थ एवेति दुर्गाचार्यमतं विचारार्हम् ।
- ६२ ११ अनुयोगः = निमग्नणम् ।
- १२ अन्ते भवम् अन्यम् । आसनमित्यर्थः ।
- १३ अत्रापि ' येऽप्रवृत्ते ' इति ग. च. जे. पाठः ।
- १३ व्यत्ययः = शब्दानां वाक्ये यत्र कुत्रापि प्रयोगः ।
- १५-१६ ब्रह्म (वेदार्थः) परिरक्षितव्यमित्युद्देशेनादिमध्यान्तभवाः शब्दाः कदाचिच्छुष्यन्ते कदाचित्प्रच्छाद्यन्ते वापिधीयन्ते वा (प्रच्छन्नापिहितशब्दावेकार्थःवेव) कदाचित्स्वस्थानेभ्यः प्रच्याव्यान्वत्र प्रयुज्यन्ते ।
- ६४ ५ प्रतिविशिष्टम् = अतिशयेन विशिष्टम् ।
- १७-१८ ' कतमः सः ' इति पाठोऽपि साधुः । ग. ज. पाठः ' कयः तमः ' = यः कतमः ।
- ६९ २२ वयमेतद् ब्रूम (इति) न वितर्कयामसि ।

पत्रं
६६

पङ्क्तिः

४ ' न वै सु विदुरिव मनुष्या नक्षत्रं मीमांसन्त इव '
(काठ. सं०८।३) । ' न वै सु विदुरिव मनुष्या यज्ञम् '
(८।१३ इति । इदमवतरणद्वयमाधानब्राह्मणे । ' तस्मिन्-
स्पुरुषश्चाश्वश्च नक्तं प्रत्यञ्चौ न सु विज्ञायेते इव ' (६
२) । इदं दर्शपूर्णमासब्राह्मणे । ' कठानां दर्शपूर्णमास-
प्रकरणे आधानेप्रकरणे ' ट. पुस्तकप्रान्ते टिप्पणी ।

६७

१ भर्तृन्प्रति विप्रलभ्यमानाः ।
६ तेन तेन कर्मणा ।
८ ' एतानपि ' ' एतेषामपि ' अत्र अपिशब्देन तेषां दुष्टा-
चरणं लक्ष्यते ।

६७

१९ तर्हि नरकं पत्ताम प्रतिष्याम इत्यस्माकं परिभयम् ।
२० समाह्वताः = संक्षेपेणोदाह्वताः ।
२४ निगमनार्थः = विषयसमाप्तिद्योतनार्थः ।
तच्चान्वेतानीति प्रतिज्ञां प्रथमे खण्डे कृता । तस्या अभ्यासः
पुनरुक्तिरत्र क्रियते ।

६९

११ डवित्थः = दारुमयो मृगः । अरविन्दः = कमलं चको
बा । ' अत्राविड'शब्दो न कुत्राप्युपलभ्यते ।
१४ समर्थता = उपपत्तिः ।

७०

१५ लक्षणेन अविप्रतिपत्तिरविरोधः ।
१ अविप्रतिपत्तिः = मताभेदः ।
६-७ उपलक्षणभूताः = सहायभूताः ।
७ अनुसहायभावं प्रति = सहाया इति ।
८ शब्दस्याप्रच्युतौ = शब्दो धातोर्न प्रच्यवते । धातुः शब्दे
दृश्यते । शब्दोऽभिधानं वा धातानुपलक्ष्यते दृश्यते । तदि-
दमभिधानं लोके प्रवर्तते प्रयुज्यते । गच्छति काले शब्दोऽर्था-
न्तरमापद्यते ततश्च धातुस्था क्रिया न लक्ष्यते । कर्तृकर्म-
दर्शकाः प्रत्यया अपि उपरता अदृष्टा भवन्ति । तदा क्रिया
न साक्षाद्लक्ष्यते किंतु निरूप्या प्रकल्प्या भवति । अभिधानं
केवलं विशिष्टं वस्तु निर्दिशति । तदिदमभिधानं रूप्यमि-
धानमित्युच्यते । इदं वाक्यं प्रायो दुर्बोधमेव ।

१० रूढिशब्देषु प्रकल्पिताः क्रियाः केवलं शब्दान् व्युत्पादयन्ति शब्दार्थाङ्गानुगच्छन्ति । शब्दार्थाः क्रियाभिर्न समर्ध्वन्ते । शब्दार्थे या क्रिया शब्दरूपे च या क्रिया तयोर्न कोऽपि संबन्धः ।

१४ 'अन्वितौ अतौ अनुगतौ' इति व. ट. पाठः । 'अतौ' अन्वितौ इति शब्दः स्यात् । 'अन्वितौ । अन्वितौ अनुगतौ' इति पाठः स्यात् ।

१५ न्यायवान् = अष्टाध्यायीलक्षणोपेतः । कर्मकृतम् अथवा कर्मण आख्यातादुत्पन्नं नाम कर्मनाम । 'तस्येदम्' अनेन पाणिनिसूत्रेण (४ । ३ । १२०) कर्मनामिकः (संस्कारः) । वदाख्यातेभ्यो नामान्युत्पाद्यन्ते तदा विशिष्टाः प्रत्यक्ष विशिष्टपाणिनिसूत्रानुसारेणोपयुज्यन्ते । 'कारक' इत्यत्र एकप्रत्ययो वृद्धिश्च । 'कर्ता' इत्यत्र तुप्रत्ययो गुणश्च । एतादृशानि न्यायवत्कर्मनामिकसंस्कार-स्योदाहरणानि ।

'न्याय०० 'संयुक्तेन संस्कारेण' इति क. ख. ब. झ. ट. ठ. पाठः । न्यायवन्तः कर्मनामिकाः कर्मनामान्युत्पादयितुमावश्यकाः प्रत्यया गुणवृद्ध्यादयश्च विकाराः । तैः संयुक्तः संस्कारः । नायं पाठः समीचीनः ।

१७ आख्यातजं = गुणकृतं धातूपन्नम् ।

१८ अनुगतौ = दृष्टौ । अथवा । 'धातुरूपेणानुगतौ' इत्यन्वयः स्यात् ।

१८ न्याय्यः = न्याय्यदनपेतो न्यायवान् ।

२१-२२ च. पुस्तके 'संविज्ञानपदत्वम् । यस्तु संविज्ञानभूतं स्यात् । तथा वृत्रहा पुरन्दर इत्येवमादीनां' नास्ति ।

३ 'पाचक' इत्यत्र म. च. ज. पाठः 'पावक' । लेखने चवौ सदशौ मातः ।

७ तत्कृतः = प्रदेशकृतः ।

लक्षणेन शब्देऽनुग्रहः क्रियते शब्दरूपं व्युत्पाद्यते । शब्दान्-वयवो वा व्युत्पाद्यते । लक्षणरूपोऽनुग्रहोऽवयवो वा ।

पत्रं

पङ्क्तिः

७१

- १३ 'संविज्ञानानि ? इति न कस्मिन्नपि पुस्तके पाठः ।
 १३ 'अथवा' इत्यस्य न किमपि स्वारस्यम् । अत्र न काश्चि-
 न्वीनः पक्षः प्रस्थाप्यते ।
 १४ प्रदेशशब्दः सत्त्ववाचीति मत्वा ।
 २१ यत्किञ्चित् कर्म ।

७२

- ४ ईदृशक्रियानिरपेक्षः (च. ठ. पाठः) = आख्यातजानि
 सर्वाणि नामानीति मत्वा अस्मनादिसदृशक्रियाम्यो नामव्यु-
 त्यचये योऽयं प्रयत्नः सर्वोऽपि स व्यर्थो यस्मान्नामानि
 व्यवहारे क्रियानिरपेक्षाण्येव प्रयुज्यन्ते ।
 १६ 'दरसया' इति ठ. पुस्तके निरुक्तमूले पाठः (६८।१२)
 टीकायां तु 'दर्शया' । 'दर्शया' इति छ. द. पाठः ।

७३

२० प्राप्नोति = आवश्यकं शब्दरूपं भवति ।

७४

- १८-१९ निरुक्तं चतुर्दशप्रभेदं = निरुक्तस्य चतुर्दशाध्यायाः ।
 २३-२५ भू + लट् (वर्तमानकालप्रत्ययः) । 'हलन्त्यं' (पा० १ ।
 ३ । ३) 'लस्यकृताद्धिते' (पा० १ । ३ । ८)
 इत्येताभ्यां सूत्राभ्यां लटौ इतौ । 'तस्य लोपः' (पा० १ ।
 ३ । ९) इत्यनेन तयोरनुबन्धयोर्लोपः । भू + अ ।
 'लस्य' (पा० ३ । ४ । ७७) तिबादय आदेशा
 भवन्ति । भू + ति । 'कर्त्तरि शप्' (पा० ३ । १ । ६८)
 इत्यनेन भू + अ + ति । गुणादेशेन भवतिरूपम् ।
 कृतः अनुबन्धयोः (लटोः) लोपो यस्य । अनच्कस्य =
 अजिब्रहितस्य । ल एव स्थाने आदेशा न्कारस्य स्थाने ।
 'लट्' इति सानुबन्धं सूत्रमधीयते लटोश्च लोपं कुर्वन्ति ।

७५

८ धातुसमुदायमात्रम् अनेकधातुजं नाप्तेति शब्दानुवि-
 धान्तमार्गः तेषां गार्ग्यपक्षिण्यन्त्यादीनाम् अप्रसिद्धः न
 शास्त्रसिद्धोऽत एवासंमतः ।

८ यतः = अतः ।

- १० प्रतायमार्गः = व्युत्पाद्यमानः संक्रियमाणो वा ।
 १६ पदेतरार्धान् = एकस्य पदस्य इतरान् इतरान् अर्धान् भागान् ।
 भगवाची 'अर्ध'शब्दः पुंसि । समांशकवाची नपुंसकः
 ('अर्धं नपुंसकम्' पा० २ । २ । २) ।

पत्रं
७५

पङ्क्तिः

- १७ इतराणीतराण्याख्यातपदानि तेषामवयवैः ।
अन्यमर्धम्=अन्यमन्यमर्धम् । 'अन्यदन्यदर्धम्' इति सप्रमादः
पाठो यतोऽस्मिन्नेव वाक्ये 'अर्धान्' इति पुंलिङ्गः प्रयोगः ।
- २० कारितान्तं कारितप्रत्ययान्तम् । 'कारितम्' इति 'णिञ्' इत्यस्य प्राचीनसंज्ञा । 'इ' इत्यस्य कारितरूपम् 'आयय्' ।
- २२ न कारितान्तं किंतु शुद्धमेव । तकारितान्तं (पाठभेदः) = तकारितः तकारयुक्तः अन्तो यस्य ।

७६

१५ सा संज्ञा ।

७७

२४ वाक्योपादाने=गार्ग्यैकैकं वाक्यमुपादत्ते निरसनाय ।

७८

१ आचार्येणं गार्ग्येण । प्रसिद्धमाख्यातजत्वं गार्ग्याचार्येण प्रति-
बिद्धम् ।

२ समीकारिष्यामि=प्रतिपादयिष्यामि ।

६ समीकारिष्यामः = निराकारिष्यामः ।

१२ आख्यातशब्दो नपुंसकः । तस्मात् 'ः आख्यातान्' (पाठभेदे) इत्यपपाठः ।
उत्प्रेक्ष्य = कल्पयित्वा ।
अंनुविधेयौ अष्टाध्यायीलक्षणैः । यावद्दस्यं यावदुपलब्धुं
शक्यौ तावत् ।

१२-१३ लक्षणानां गतिः विम्बी = व्याकरणलक्षणान्यप्रतिहतसंच-
राणि । प्रायः सर्वे शब्दा लक्षणैः व्युत्पादयितुं शक्यन्ते ।

१५ अन्यत् = शाकटायनव्याकरणात् त्वदधीताद्वा ।

१६ लक्षणानामेकैकदेश इन्द्रचन्द्रकाशकृत्स्नापिशलिशाकटा-
यनपाणिन्यमरजैनेन्द्राणां व्याकरणेषूपलभ्यते ।

१७ अपि च पाणिनिव्याकरणेऽपि (अष्टाध्याय्यां) केचि-
द्विधयः सूत्रेषु स्पष्टं दीयन्ते । केचित्पुनः 'तु च वा' निपातेभ्योऽतिरिक्तम् अभिव्याहारम् अर्थं गृहीत्वा एकं सूत्रं द्विधा विभज्य अम्यैक्षैतादृशैः साधनैर्लभ्यन्ते । 'अतिरिक्ता-
ध्याहार' इति पाठे एतेषां निपातानामतिरिक्तः अधिकः

पत्रं
७८

पङ्क्तिः

अर्थः अध्याहारश्च । पाणिनिसूत्रेषु न कदाऽप्यध्याहारः क्रियते । ' अतिरिक्तः अध्याहारः ' इत्यत्र अतिरिक्त-पदस्य न कोऽप्यर्थः ।

१७ ' धाविधिः तुः ' इति घ. झ. ट. पाठे ' धातुः + विधिः ' इति द्वौ पाठौ । ' धातुः ' इत्यपपाठः ।

१८ व्याकरणसंप्रदायेषु प्रायशोऽभिन्नेष्वपि कश्चिद्विधेरेकस्मिन् व्याकरणे दीयते कश्चिदन्यस्मिन् ।

२० यथा वैयाकरणाः शब्दरूपाणि साधयितुं भिन्नभिन्नव्याकरण-स्थलक्षणान्यवलम्बन्ते तथा स्वरसंस्कारावनुविधातुं सशास्त्रा-विति प्रतिपादयितुं निरुक्तकारैरवश्यं प्रयतितव्यम् ।

२० ' अखिलस्वर ' इति पाठे अखिलशब्दो व्यर्थः । यत्र स्वरसंस्कारौ साधारणलक्षणैरनुविधातुं न शक्येतै तत्रैव सर्वाणि लक्षणशास्त्राप्यपेक्ष्याणि न तु अखिलस्वरसंस्कार-सिद्धये ।

२१ अनिर्विण्णः = निर्वेदनं नैराश्यं न गत्वा ।

७९

८ अत्र द्वौ पाठौ । ' न चेदानीं ' ' न वेदानीं ' ' सं-युक्तः ' ' संयुज्यते ' ' एकेन वा ' ' सत्यमेकेन वा ' । ' न चेदानीं न वेदानीं ' तथा ' संयुक्तः संयुज्यते ' इत्यत्र च न कोऽप्यर्थभेदः । ' एकेन वा सत्यं लब्धम् ' इत्येकस्य पाठस्यार्थः । ' एकेन वा वस्तु लब्धम् ' इत्यन्यस्य ।

१३ कश्चिन्मनुष्यः कस्मिंश्चित्स्थले कस्मिंश्चित्काले च तक्षतीत्य-स्मात्कारणान्न स तक्षा । प्रसङ्गेन तक्षणं कुर्वाणो न तक्षा ।

८०

१ यो जात्या तक्षा यः सर्वेषु स्थलेषु कालेषु च तक्षेत्यभिधीयते स एव नियमेन तक्षति अन्येऽनियमेन तक्षन्ति । तस्मान्न तै तक्षाणः ।

' तक्षेति ' इति पाठे यः सर्वदा सर्वत्र च तक्षा स एव तक्षेत्यभिधातव्यः ।

२ ' लक्षणम् ' इत्यपपाठः । ' तक्षणम् ' इति मूलपाठः

पत्रं
८०

पङ्क्तिः

स्यात् । तदेतत्तक्षणम् अनियतम् अन्येषु ये जात्या न तक्षणीस्तेष्वपि भवेत् । किंतु ते न तक्षाणः ।

‘ कदाचित्काचित् ’ इत्यस्य ‘ काममन्येष्वप्यस्तु ’ इत्यनेनान्वय इष्टः । तक्षभिन्नैः पुरुषैः तक्षणं क्रियमाणं कादाचित्कं काचित्कं चात एवानियतम् । ३ किंतु तेषां तक्षणानियमः (लक्षणानियमत इत्यशुद्धः पाठः) । तक्षायाः (=तक्षणायाः) अनियमः । अत एव तक्षतीति कर्म तेषु विशिष्टम् । तक्षभिन्नाः पुरुषा यत्तक्षकर्म कुर्वन्ति स तेषां विशेषः । न सा तेषां वृत्तिः । ‘ तेषां तु तक्षणानियमतस्तक्षतीति विशेषः ’ इति मूलपाठः स्यात् ।

४ ‘ अङ्गारकः कुजो भौमे लोहिताङ्गो महीसुतः ’ इति पञ्चमङ्गलस्य (अमरः १ । ३ । २५) ।

१३ उभयम् अपि ।

१८ सर्वाणि सत्त्वानि ।

८१

१ एवमाहुवायमानानि कानिचित् ।

३ प्रकृत्यादिना अप्रतीतार्थानि = का प्रकृतिः कः प्रत्यय एषु शब्देषु इत्यप्रतीतार्थान्यपि सत्त्वनामानि ।

३ शास्त्रार्थत्वं=शास्त्रम् इति अर्थः प्रथोजनम् उपयुक्तता वा । शास्त्रं शास्तीति तस्योपयुक्तता । ‘ शास्त्रत्वम् ’ इति समीचीनतरः पाठः ।

५ अप्रतीतार्थेषु शब्देषु लक्षणशास्त्रं रूढिमनुविधत्ते रूढशब्दान् प्रतिपादयति । अत्र लक्षणं न मुख्यया वृत्त्या साकल्येन वर्तते । लक्षणस्य तत्र गौणी वृत्तिः ।

६ प्रतीतार्थान्यपि शब्दरूपाणि सन्ति । प्रतीतार्थाः शब्दाः अस्पष्टयोगा इति वस्तुतोऽन्वयः ।

७ ‘ कृदतिक् ’ (पा० ३ । १ । ९३) = तिक्भिन्नः प्रत्ययः कृत्संज्ञः स्यात् यथा कः क्तिन् इष्णुच् । ‘ ऐकपदिकम् ’ इति निरुक्तस्य द्वितीयप्रकरणस्य संज्ञा ।

८ तद्धर्माणः = अनवगतसंस्काराः । एते शब्दा ऐकपदिकप्रकरणे न वर्तन्ते किंतु तद्धर्मा एते ।

पत्रं
८१

पङ्क्तिः

९ व्रततिः = प्रततिः । पस्य वभावः । प्रकृष्टा ततिर्यस्याः ।
ततिः = तन् + क्तिन् । दुर्गमते व्री + ततिः = तति व्रीणातीति ।
व्रीततिः = व्रततिः । वृणीते ततिमित्यपि स्यात् । ' वृ '
इत्यस्य वभावः ।

१० ' दमेरुनसि ' इत्यनेन दमुना दमूना वा ।

१० ' अग्निरतिधिर्वा इति ' दमूना ' इत्यस्यार्थः ।

११ ' जाट्यः = जटाम्यः ष्यञ् (काल्पनिक उणादिः) ।

अट् + णारः (काल्पनिक उणादिः) ।

जागरूकः । ' जागरूकः ' (पा. ३।२।१६५ ।)

१२ दर्वि + ड् + मिन् । नैते शब्दाः सुगमाः । यास्कमते तु प्रती-
तार्था एते भवेयुरिति सुगमत्वेनैत आख्यायन्ते । एतेषां
शब्दानां प्रयोगा ऋग्वेदेऽन्वेष्ट्याः ।

८२

१ अन्यथाऽपि हि = प्रथनक्रियाभावेऽपि पृथुदर्शनक्रिया
विद्यत एव ।

४ दृष्टप्रवादाः = यथा दृष्टं तथा ये प्रवदन्ति ते ।

५ ' दोषः ' अयम् अशुद्धः पाठो भाति । ' दोषयुक्तः ' इत्यर्थः ।

१२ अनुगमभ्य = अनेके धातव एकाभिधानगतानर्थाननुग-
च्छन्ति । आचार्यस्तैर्धातुभिस्तानर्थाननुगमयति ।

१२ " ताम् धातून् " इति द्वितीययास्मिन्वाक्ये भाव्यम् ।
यथा ' शम्नगमयस्वर्गम् ' इत्यत्र ।

१४ सैषा पुरुषगर्हा = एतां गर्हा योऽमन्वितेऽर्थे संचस्कार
सोऽर्हति न शास्त्रम् । अयं सरलोऽर्थः । दुर्गस्तु ' य
आचार्यशाकटायनस्याभिप्रायं न जानाति स गर्हाः ' इत्यर्थं
करोति ।

८३

१ यस्मात्कारणाद्भ्र उक्त्रियमाणं सन्नवमैत् नवं नूतनं रूपम-
भवत्तस्मान्नवं च तन्नीतं चेत्युद्धृतस्य सारपिण्डस्य नवनीत-
नाम संपन्नम् । यस्मादग्निसंपर्के सति पिण्डो विलीयमानोऽ-
सर्पत्प्रसृतोऽभूत्तस्मात्सर्पिरिति नाम ।

' यन्नवमैत्तन्नवनीतमभवद्यदसर्पत्तस्पर्परिभवद्यदध्रियत तद्भृत-
मभवत् ' (तै० सं० २ । ३ । १०) । संहिताक्रमो दुर्गेण
क्रिमर्थं त्यक्त इति न ज्ञायते ।

- पत्रं पङ्क्तिः
- ८३ ४ तत्र = ब्राह्मणे । अथवा । तत्र तत्र ।
 ६ अभिहरन्ति बलिम् ।
 ७ ददन्ति वीर्यम् ।
 ५- ९ लिखितपुस्तकेषु स्वरा न विद्यन्ते ।
 १० तद्ब्राह्मणप्रमाणमनुद्श्य ।
 १७ योगेन = क्रियायोगेन ।
 १८ क चान्यत्र० = अन्येषु केषुचिन्नामसु नोपपद्यते । ' क चान्यत्रोपपद्यते ' इति पाठे एषोपपत्तिरन्यत्रापि केषुचिन्नामसु दृश्यते । अन्यान्यपि कानिचित्सत्वानि पश्चात्कालीनया क्रिययाख्यायन्ते ।
 १९ अनैकान्तिकत्वात् = अव्यापकत्वात् । नैतद्युष्माकं षचनं सार्वत्रिकम् ।
 २१ बीजानां भृतं = बीजपूर्णम् ।
 २२ भक्ष्यमाणं सत् जनं विभर्ति पोषयति ।
 २४ अतिबह्विव = अतिविस्तृतम् । इवो भृशार्थे ।
 २-६ यस्मादव्युत्पन्नबुद्धिः शिष्य इदं व्याकरणं निरुक्तं वाऽप्रमाणमिदमन्यत्प्रमाणमिति वक्तुमसमर्थस्तस्मात्तेनेदृशेनाभ्यासेन व्युत्पन्नबुद्धिना भाव्यम् ।
- ८४ ६ षदुक्तुं (घ. ट. पाठः) = वक्तुं + वदितुम् (?) ।
- ८५ ४ अपीति संभावने = इदं शास्त्रं विनाऽर्थसंभवो नास्ति । पदस्य वाक्यस्य वाऽर्थो न लभ्येत ।
 ८ अपि वाक्यार्थे = नापि वाक्यार्थे ।
 ९ निराकाङ्क्षं साकाङ्क्षं वा पदं भवति ।
 १४ गौर्न वहति न दुग्धे कितु गच्छत्येव । यो गच्छति स गौर्नाश्वो न वा गर्दभः ।
- ८५ १५ ' प्रकरणविरोधी ' इत्यनुद्धः पाठो यस्माद्वाक्यार्थस्य प्रकरणेन विरोधोऽयोभ्यः । प्रकरणाविशेषेण (च. पाठः) = प्रकरणाभेदेन प्रकरणाविरोधेन । विशिष्टस्य पदस्य कोऽर्थ इति वाक्यार्थान्निश्चीयते ।
 १६ ' सुतिष्ठन्तं पदम् ' पा० १ । ४ । १४) । अत्रार्थस्य न किमपि प्रयोजनम् । पदार्थः पदाङ्गिकः ।

पत्रं

पाङ्क्तिः

८५

१६-१७ पदानां का प्रकृतिः कः प्रत्यय इत्यादिज्ञाने पदार्थसंनियोगो नावश्यको न वा पदानामर्थाः । निरुक्तशास्त्रगौरवार्थमिदमप्रमाणमभिधीयते दुर्गाचार्येण ।

१७ पदानां प्रकृतिप्रत्ययादिपृथक्करणं व्याकरणाद्भवति ।

१९ ' अनवत्तार्थस्य ' (ग. ज. पाठः) । अवत्तः (अव + दा)
• = गृहीतः ।

२४ स्वरसंस्कारावर्थेऽवलम्बेते इति वचनमप्रमाणम् । ' हरिः ' इत्यस्य बहवोऽर्थाः । तथाप्यर्थभेदे स्वरसंस्कारौ न भिद्येते ।

८६

७ व्याकरणे यस्वरसंस्कारानुचिन्तनं तदर्थाधीनम् । अर्थश्च निरुक्तादेवाधिगम्यते ।

८ यथा ' उणादि'प्रकरणं पाणिनिव्याकरणस्य शेषभूतं तथा ।

९ स्वार्थजहद्वृत्त्या = स्वार्थमपरिहाय । ' जहल्लक्षणा ' ' अजहल्लक्षणा ' एतौ शब्दावलंकारशास्त्रे उपलभ्येते ।

१० ' अपरिहाप्य ' इति णिचोऽत्र न किमपि प्रयोजनम् ।
' आत्मानं स्वार्थमपरिहाप्य ' इत्यन्वयः स्यात् ।

१४ अर्थनिर्वचनरूपं विद्यास्थानम् ।

२२ चेदं शास्त्रं च (च. पाठः) = अत्र चद्वयस्य न किमपि प्रयोजनम् ।

२३ वृथेति वा = वृथा वेति ।

२५ ' केचिदाहुः ' इत्यस्मात् दुर्गसदृशा अन्येऽपि निरुक्त-
व्याख्याकारा अभवन्निति भाति ।

८७

१ वाचोयुक्तयः = प्रयुक्ता वाचः । ' पदुवचनानि ' इति सामान्यार्थः ।

१ नियतम् आनुपूर्व्यं याताः । नियतनिष्ठेत्यादि घ. झ. ट. पाठोऽश्नुस्रो दुर्बोधश्च । ' नियतानुपूर्वी ' इति ठ. पाठोऽतीव सुगमः ।

४ इति मन्त्रेऽभिधानानि नियतानि सन्ति ।

५ नियतनिष्ठा = नियता । अथवा नियता = निष्ठा । नियता आनुपूर्वी तथा ।

पाङ्क्तिः

- ९ यथा गवादिप्रयोगे ।
 ' गौणी ' इति गवार्थे देशीशब्दः । अभ्याज = बहिर्नय ।
 २० ' उरु प्रथा इति प्रथयति ' (कात्या० श्रौ० सू०
 २।५।२०) ।
 २१ नियताक्षरपादावसाना ऋक् । अनियताक्षरपादावसानं यजुः ।
 २४ ' अध्वर्युणा सोमाभिषवे कृते उद्गातारो हस्तद्वयेन द्रोणकल-
 शमालभेरन् । ऋतुपात्रमसीति (हविर्धानशकटस्य)
 अक्षस्याधस्ताद् द्रोणकलशं प्राञ्चं प्रोहेयुः । वानस्पत्योऽसि
 ब्राह्मणस्पत्योऽसि प्रजापतेर्मूर्धास्थयायुपात्रमसि इदमहं मां
 प्राञ्चं प्रोहामि तेजसे ब्रह्मवर्चसायेति ' (अग्निष्टोमपद्धतिः
 पत्रं ३९ कलिकातार्या १७९६ शके मुद्रिता) । ' अभि-
 युते राजनि ऋतुपात्रमसीति द्रोणकलशमालम्ब्य वानस्पत्य इति
 प्रोहेयुः ' (लाटयायनश्रौ० सू० १।९।२०) ।
 २४ ' प्रोहाणि ' इत्यनुज्ञाप्रश्नः । अनुज्ञाप्राप्तौ प्रोहति । इदं
 ब्राह्मणं द्रोणकलशस्य प्रोहणं विधत्ते ।
 २४-२६ कुत्रत्योऽयं यजुर्मन्त्र इति न ज्ञायते । लाटयायनब्राह्मणस्थः
 स्यात् । इदं ब्राह्मणं न कुत्राप्युपलभ्यते ।
 १ लिङ्गसंपन्नस्य लिङ्गयुक्तस्य मन्त्रस्य कर्मणि विधानात् ।
 ५ कस्मिन्देसे कस्मिन्काले केन का च दक्षिणा देयेति ज्ञानं
 ब्राह्मणादेवोपलभ्यते । कर्मसंपत्तय एतज्ज्ञानमावश्यकम् ।
 तैर्भिनाः कर्म साङ्गं न स्यात् ।
 ६-७ ' मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम् ' । (हिरण्य० श्रौ० १।१) ।
 वेदैकदेशस्य = ब्राह्मणस्य । ' वैदैकदेशस्य ब्राह्मणाख्यस्य '
 इति च. पाठः ।
 ८ ' कर्मविधानं ब्राह्मणानि ' (हि० श्रौ० १।१) इति
 ब्राह्मणानां विध्यर्थत्वं ' तच्छ्रेष्ठोऽर्थवादः ' (हि० श्रौ० १।
 १) इत्यर्थवादानां स्तुत्यर्थत्वम् ।
 १० कामं = मन्त्रा अनर्थका इत्यनुमन्तव्यमेव मन्त्रा । अनर्थकाः ।
 किंतु यदाकदाचिदेतेष्वर्थः कल्पयेत् स महता श्रमेण लभ्य-
 मानोऽर्थो नोपपद्यते ।
 १२ मन्त्राः कर्मसु विधेया विनियोग्याः । वस्तुतस्त्यनर्थकास्ते

पत्रं

पङ्क्तिः

८८

१८ यदा यूपवृक्षस्य कुशमन्तर्धानं करोति तदा कुशं ब्रवीति ' हे कुश (ओषधे) इमं यूप्यवृक्षं स्वधितिभयाच्चायस्व ' इति । यदा परशुना (स्वधितिना) वृक्षं प्रहरति तदा ' हे स्वधिते (परशो) यूपवृक्षमेनं मा हिंसीः ' इति ब्रवीति । ' ओषधे त्रायस्वैनं स्वधिते मेनं हिंसीः ' इति मन्त्रः क्षौरकर्मणि पशुमारणे च विनियुज्यते । ' ओषधे त्रायस्वैनमित्यूर्ध्वान् दर्भद्वयमतन्धीय स्वधिते मेनं हिंसीरिति स्वधितिना प्रहरति ' इत्यापस्तम्बः ।

८९

२-३ ' विप्रतिषेधः ' इत्यस्य द्वावर्थौ । विरुद्धार्थेन प्रतिषेधः । अथवा । विप्रतिषेधः = व्याघातः ।

१८ रुद्ररूपतामापन्नस्याग्नेरुपशमनार्थो होमः शतरुद्रियः । ' शतरुद्रिये ' (ग. ज. पाठः) इति दीर्घमपि (तै० सं० का० ५ । ४ । ३ शतरुद्रियं जुहोति) । ' जर्तिलय-वाग्वा वा जुहुयाद्गवीधुकयवाग्वा वा ' ' अथो खत्वाहु-रनाहुतिर्षे जर्तिलाश्च गवीधुकाश्चेत्यजक्षीरेण जुहोत्याग्नेयी वा एषा यदजा ' (तै० सं० का० ५ । ४ । ३) । ' स्वयमातृष्णां च विकर्णो चोत्तमे उपदधाति । नान्यामुत्तरामिष्टकामुपदध्यात् ' (तै० सं० का० ५ । ३ । ७) ।

१९ अग्निचयने = इष्टकानामग्निसंज्ञके चयने ।

गवेधुकाः = आरण्या गोधूमाः ।

सक्नुस्थानेऽज्जाक्षीरमिति केचित् ।

गवेधुकाः सक्त्वः = गवेधुकानां भर्जितं पिष्टम् । उत्तरस्यां

श्रोणौ = उत्तरपश्चिमस्यां स्रक्तौ ।

२० चयनस्योत्तरस्यां श्रोणौ अन्यायां चरमायामिष्टकत्रायामेव नाग्नौ ।

९०

४ षोडशि शस्त्रम् । स्तोत्रं गीयमे शस्त्रं पठ्यते । स्तोत्रिया-नुरूपं शस्त्रम् । साज्ञो या प्रथमा ऋक्सैव शस्त्रस्य प्रथमा ऋक् । षोडशिनाम्नी संस्था यागो वा । तत्र ' त्वं सिन्धून् ' इति तृचं शस्यम् ।

१६ साम्प्रित्ये ऋतौ चित्यशिशु प्रणीयमानेषु रक्षिणतो ब्रजता

ब्रह्मणैतत्सूक्तं जग्मम् । अप्रतिरथ इन्द्रोऽस्या ऋचो देवता ।
अप्रतिरथे सूक्ते ।

१६-१७ ' रुद्रो वा एष यदग्निः ' (तै० सं० ५ । ४ । ३) इति
चयनस्यैवाग्निसंज्ञा । तस्मिन्नग्न्याख्ये चयनेऽग्निः प्रणीयते ।
तदेदं सूक्तं (ऋ० सं० १० । १०३ । १) पठनीयम् ।

८ ' अग्नये समिष्यमानायानुब्रूहि ' इत्यध्वर्युर्होतारं संप्रेष्यति होता
च सामिधेनीमन्त्रान् पठति ।

१८ एवमर्थम् = एतेनोद्देशेन । इयम् = ऋक् ।

१९ किमपि = कारणं विना ।

२४-२५ अग्न्यक् इत्यादयः शब्दा निघण्टुचतुर्थाध्याये सामान्नाता
निरुक्ते निरुच्यन्ते ।

२७ अर्धवैशसम् = अपूर्णा हत्या । अन्याय इत्यर्थः ।

१७ निदानं = निश्चयः ।

३ ' कर्मणो यदङ्गं रूपसमृद्धं भवत्येतदेव यज्ञस्याङ्गेषु समृद्धं
संपूर्णम् । न तु तस्मिन् किञ्चिदपि वैकल्यमस्ति । केयं
रूपसमृद्धिरिति चेत् पठ्यमानेयमृगनुष्ठीयमानं कर्माभिवदति
साकल्येन ब्रवीतीति यदस्ति एषैव रूपसमृद्धिः ' (सायण-
भाष्यम् ऐ० ब्रा० १ । ४) । दुर्गकृतोऽर्थो न स्पष्टः ।

४ ऐ० ब्राह्मणे ' यजुर्वा ' नास्ति (ऐ० ब्रा० १ । ४ ॥ १ ।
१३ ॥ १ । १६ ॥ १ । १७ ।) । डेक्कनकॉलेजस्थ-
ग्रन्थाख्ये ^{१०} निरुक्तमूले ' ऋगभिवदति ' इति पाठः ।
अन्यत्र सर्वत्र वृत्तिपुस्तकेष्वपि ' ऋगयजुर्वाभिवदति ' इति ।

७ घ. झ. ट. पुस्तकेषु ब्राह्मणवाक्ये (३) अत्र च ' यद्रूप-
समृद्धं ' नास्ति ।

' यद्रूपसमृद्धं तदेव हि० ' इत्यादि ठ. पाठः साधुतरः ।

यद्रूपसमृद्धं मन्त्रलिङ्गैरभिधीयते = यदा मन्त्राः कर्म-
कर्माङ्गं वा रूपसमृद्धं रूपसंपन्नं कुर्वन्ति तदैव तत्समन्त्र-
कत्वात्समृद्धं भवति । ऋगैर्विना रूपसमृद्धिर्नास्ति । या रूप-
समृद्धिः सैव यज्ञकर्मणः समृद्धिः । १३ ' अथापि....
विधीयन्त ' इति भवता भवता ।

पत्रं पङ्क्तिः

९३

१७ यस्मात् ऋःलन्ताविति ऋगेवोदाह्रियते तस्मात् ' ऋगभिव-
दति ' इति ऐ० ब्रा० मूलपाठः स्यात् ।

१९ विवाहरूपं कर्म ऋष्यध्वैः समृद्धं क्रियते ।

२० ' वियुज्येताम् ' इत्यशुद्धः पाठः ।

९४

४ नियतानुपूर्वत्वं (च. ठ. पाठः) = नियतम् आनुपूर्वं येषां
तेषां भावः । आनुपूर्वम् आनुपूर्वम् आनुपूर्वी इति त्रीणि
रूपाणि ।

५ ' अजाद्यदन्तम् ' (पा० २।२। ३३) इत्यनेन ' इन्द्राग्नी ' ।
' अभ्यर्हितम् ' इति वार्तिकेन च पितापुत्रौ ।

१३-१४ असमर्था इति न विधीयन्ते । आत्मनः (मन्त्राणां)
विनियोगः (कर्मणि) । तस्याश्रयः करणम् (अनुरूपः)
अर्थः ।

१५ मन्त्राणां योऽर्थस्तस्य संतुष्टूषा सव्यक् स्तोतुमिच्छा ।

१८ प्रकरणे = कर्मणि ।

१९ यथा धान्यखले कपोताः संनिपतन्ति तद्वत् ।

९५

१ त्वं पूर्वा यस्य सः त्वत्पूर्वकः । त्वमस्य छेदनस्य साक्षिणी ।

५ प्रतिभन्स्यते (च. पाठः) = छेदनस्य प्रतिबन्धं कारिष्यते ।

७ अतत्र (घ. झ. ट. पाठः) = अत्र + तत्र ।

८ ' प्रतीयते ' इति निरुक्तपाठः (९२ । ७) । अत्र तु
' प्रतीयते ' ।

११ आस्रायः = आगमः ।

१५ अपि चैतत् = अन्यत्समर्थनं यत् ।

' इन्द्राय राज्ञे सूकरो वरुणाय राज्ञे कृष्णः ' इति तैत्तिरीय-
संहितायाम् (५ । ५ । ११ अनुवाकादारभ्य ५ । ६ । २४
इत्यनुवाकेषु) पशुमृगपक्षिसरीसृपा यज्ञियाः कथ्यन्ते । तेषु
हन्यमानेषु ' न वा उ एतन्त्रियसे ' इत्यस्यातिदेशः
क्रियते । पशवः = सूकरादयः । मृगाः = कृष्णमृगादयः ।
पक्षिणः = चटकादयः । सरीसृपाः = नीलङ्गवादयः ।
ओषधिः = दर्भाः ।

१८ ' पर्व. ते. राण्यासमित्याहर्ष्ये आच्छेत्ता ते मा रिषमित्याह च '
(तै० ब्रा० ३ । २ । २) इति दर्भच्छेदने । ' वैष्णवो वै देव-

पत्रं पङ्क्तिः

९५

तथा यूपः स्वयैवैनं देवतयाऽच्छैति ' (तै० सं० ६ । ३
३) इति यूपच्छेदने ।

१९ एवमपि = छेदेऽपि हिंसायामपि ।

९६

८ ' शदेरगतौ तः ' (पा० ७३ । ४२) इत्यनेन ज्ञातयति ।
संज्ञातिते = भृशं विशीर्णं ।

१२ वशिनः = सर्वं तेषां वशे वर्तते ।

अधिकरणधर्माणः = अधिकरणाय धर्मा गुणा येषाम् ।
वस्तुतस्ते धर्मविहीना गुणविहीनाः ।

१८ सतत्त्वं = सम्यक्तरत्नम् ।

१९-२० अवभोत्स्यते (अव + बुध्) भवान् । अवभोत्स्यसे त्वम् ।

२० कथम् अवभोत्स्यसे तं वेदम् ।

वेदार्थावबोधे विभ्रान्ताः ।

२२ बौद्धजैनदर्शनानि दर्शनान्तराणि ।

९७

३ देवदत्तोऽहमभिवादय इति ।

६ विहितः = विध्युक्तः । विध्युक्तस्य शास्त्रोक्तस्य अर्थस्य
ख्यापनम् (आख्यापनं वा) अर्थः प्रयोजनं येषां शब्दानां
तेषां सामान्यात् । ' विहित'स्थाने ' विदित ' इति मूल-
पाठः स्यात् ।

१० भक्तिवादः = भाक्तः गौणः वादः ।

१५ गुणवृत्त्या = लक्षणया ।

१६ ' इतरेतरविरुद्धं किमपि बह्वत्र ' एतद्वृत्तिस्थं = ' किमपि
च बह्वत्र परस्परासंबद्धमुच्यते ' (९१ । १९-२०)

१९ एतत् स्थाणु० (ग. च. ज. पाठः) = अत्र स्थाणु० ।

२३ विज्ञायन्ते मन्त्राः ।

२४ यो भो (ग. ज. पाठः) । ' भो भवत एवंपराधोऽस्ति यो
भवान्० ' । अयं पाठः युक्ततरः ।

९८

४ केचिपुंरुंषा ये सु० इति ग. च. ज. घ. ङ. ट. पाठे
' सति ' इत्यत्र ' सन्ति ' इति पाठ आवश्यकः ।

७ ' परोवरपरस्परपुत्रवौश्रमनुभवति ' (पा० ५ । २ । १०) इति
ख. (= ईन्) प्रत्ययसंनियोगेनैव परोवरेति निषाल्यते इति

पत्रं

पङ्क्तिः

९८

भट्टोजीदीक्षिताः । पराश्वाराश्वेति परोवरा इति समासे
अवरस्योत्वं निपात्यते । किंतु नायं स्वतन्त्रः शब्दः । तेन
' पारोवर्यम् ' इति शब्दोऽसधुरेव । यदि यास्कः पाणिनेः
प्राचीनस्तर्हि ' पारोवर्यवित्सु ' इति शब्दः पाणिनिना
ज्ञात एव स्यात् । तेन स शब्दः साधुरेव भवति । पुत्रपौत्र-
वत् ' परोवर ' इति शब्दः स्वतन्त्रः स्यात् ।

परोवराः = प्राचीनार्वाचीना आचार्याः ।

१३ अनेकविषये बहुदृष्टत्वात् = नानाविषयसंबद्धं बहुज्ञानं तेना-
सम् । ' जानपदीषु० ' इत्यस्य च. ट. पुस्तके प्रान्ते
विवरणं ' यथा जनपदे भवा याः भोदनउदकाद्याः शिल्पि-
क्रिया वा चित्रकर्माद्याः तासु विद्यातः पुरुषाणां विशेषः ।
य आगमने शिक्षति अभ्यस्यति च स सुष्ठु जानाति च ।
इतरस्तु मनाक् नैव जानात्येवमत्रापीति वाक्यशेषः । ततश्च
येन मन्त्रार्थः शिक्षितोऽभ्यस्तश्च तस्य न किंचिदप्यविस्प-
ष्टार्थम् । ग्रन्थान्तरे ' ।

' पारोवर्यवित्सु भूयोविद्यः ' इत्यस्य च तत्र व्याख्यानं
' पारोवर्यम् आगमपरम्परा तथा ये विदन्ति वेदितारः
तेषां मध्ये यो भूयोविद्यः स प्रशस्यो भवति नेतरो
य उप्रेक्ष्य कल्पयत्यल्पविद्यो वा । अत आगमपरम्परया
निरुक्तव्याकरणादिविद्याभिभूयोविद्यो भूत्वा । अविस्पष्टा-
र्थानामर्थो ज्ञेय इत्यर्थः । ग्रन्थान्तरे ' । किमिदं ग्रन्थान्तर-
मिति न ज्ञायते ।

२०-२१ इति प्रभिन्नेष्विति श्लोक आनन्दस्फूर्त्या दुर्गाचार्येणैव रचित
इति भाति ।

९९

अस्मिन्खण्डे क. ख. छ. त. द. पुस्तकेषु तत्र तत्र विरा-
मचिह्नानि स्वराश्च विद्यन्ते ।

१५ ' अथापीत्यादि प्रयोजनान्तरवचनम् । अपि च । इद-
मन्तरेण पदविभागः । पदविभागेनात्र ज्ञानं लक्ष्यते । इदं
निरवग्रहमिदं साषग्रहमिति तुल्यायां संहितायामिदं पञ्चप-
न्तमिदं षष्ठ्यन्तमिति च । इदमाकारान्तमिदं चतुर्थ्यन्तमैका-

पत्रं
१९

पङ्क्तिः

रान्तमित्यादिभिर्यः पदविभागस्तस्य ज्ञानं न विद्यते तस्यार्थ-
ज्ञानाधीनत्वात् । भाष्यान्तरे ' [ट.] ।

१७ यदि मन्त्रार्थप्रत्ययायानर्थकं भवतीति कौत्सेन निरुक्त-
शास्त्रस्यानर्थक्यमुपपादितम् ।

१८ तेषु हेतुषु प्रत्युक्तेषु ।

१९ तेषां = मन्त्राणाम् ।

२० आख्यातजानि नामानीति प्रसक्तम् । तद्वृषणं कैश्चिच्चोदितं
निराकृतम् । तत्प्रसङ्गेन निरुक्तशास्त्रस्यार्थवत्ता प्रतिपा-
दिता ।

कश्चिच्चोदको दोषोत्पादकः कश्चिच्च शास्त्रकार इति मिषं
कृत्वा ।

२१ हेतवः परेण प्रस्थापिताः । शास्त्रस्य समयाः सिद्धान्ताश्च ।
अविवृद्धप्रज्ञः = अपक्वबुद्धिः । विवृद्धप्रज्ञः (क. ख.
घ. झ. ट. ठ. पाठः) = अनेन खण्डनखण्डनेन परि-
पक्वबुद्धिः । अयं पाठो न समीचीनो यतः परिपक्वबुद्धिर्हेतु-
समयाभिज्ञः स्यादेव ।

गूढाः शब्दा अर्था न्यायाः (शब्दसंस्काराश्च) तैर्दुर्बो-
धेषु स्थलेषु अपक्वबुद्धिरपि न मुञ्चेदिति ।

२५ अपिशब्दः प्रभावने वर्तते (१०५ । ८ ' संभावने '
इति सार्वत्रिकः पाठः) । प्रभावनं = संभावनम् । ठ.
पुस्तके ' संभावने ' इति पाठः । संभावनं = संभवः ।
प्रभावनं विशेषणं ' महत् उक्लृष्टम् ' इत्यर्थे । प्रभावना =
आविष्करणम् । अत्र ' संभवनम् ' अर्थः । इदमपरं प्रयो-
जनं संभवति प्रभवति वेत्यपिशब्दस्यार्थः ।

१००

५-६ ' इदमन्तरेण ' इत्यस्य द्वावर्थौ । इदं निरुक्तशास्त्रमिति दुर्ग-
व्याख्या । इदं मन्त्राणामर्थवत्त्वमित्यन्येषां निरुक्तटीका-
काराणां व्याख्या । पदविभागो न व्यर्थः किंतु सार्थ इति
समर्थयितुं मन्त्राणामर्थवत्त्वमवश्यं ब्राह्मम् । अयमर्थो न
दुर्गसमतः । ' अथापीदमन्तरेण ' (निरु० १ । १५)
इत्यत्र ' इदं ' निरुक्तशास्त्रमित्यर्थे वर्तते तथात्रापि ।

पत्रं

१००

पङ्क्तिः

७ प्रसिद्ध एष पदविभागः । सर्वोऽपि तैत्तिरीयादिशाखासु
संहिताया अनन्तरं पदानि पठ्यन्ते ।

‘पद्मद्वयसं गावः पथ्यदनम्’ (९९ । ३) इत्यत्र ‘गावः’-
पदं दुर्गेण न व्याख्यातम् ।

८ के एते केचिदिति न ज्ञायते ।

९ ग्रन्थेषु=वाक्येषु ।

१० ‘अवसाय पद्मते । अवसामिति पथ्यदनमुच्यते । गावश्च पथ्य-
दनं तत्संभवस्य पयआदेः पथ्यद्यमानत्वात् । पथ्यदनाय
पद्मते गोलक्षणाय पादसंयुक्ताय । हे रुद्र मूळं सुखं देही-
त्यर्थः । एवमत्रावसायेति न स्यतेरवपूर्वस्य व्यबन्तस्य
रूपम् । धातूपसर्गयोर्ल्यबश्चात्रार्थासंभवात् । पद्मते इत्यनेन
सामान्याधिकरणाच्चतुर्थ्यन्तत्वावगतेश्च । किं तर्हि । अवते-
र्गत्यर्थस्यासौ नामकरणः । नाम क्रियते येन शब्दस्य नाम-
करणः प्रत्यय उच्यते । तस्मादेतत्पदं नावगृह्णन्ति पदकाराः ।
अवप्रहस्यार्थभेदप्रतिपादनार्थत्वात् तस्य चेहाभावात्’ (ट.) ।

११ पथ्यदनं=गोलक्षणं पाथेयमित्यर्थः ।

१२ निगमप्रसक्तस्य=ऋच्युपलब्धस्य ।

१३ उपसर्गेण संयुक्तो धातुर्वैदिकैः समस्त इत्यभिधीयते
(१०१ । ७) ।

१७ इदं सूक्तं कक्षीवद्गोत्रस्य शबरस्यार्षमित्यनुक्रमणायमुच्यते ठ.
पुस्तके च । सुमरा नाम गौतमस्तस्यार्षमिति बचनं किमा-
धारमिति न ज्ञायते ।

१०१

२ रोगेण दुष्टास्तान्पान्तीति रोगदुष्टपातृकाः ।

९ यतः=अतः ।

११ ‘योनिष्ठ इन्द्र । कुस्सार्षम् । योनिः स्थानं वेद्याख्यं ते तव
हे इन्द्र निषदे उपवेशनाय अकारि कृतमस्माभिः । तम् आ ।
तमिति कर्मणः आ इति चोपसर्गश्रुतेः क्रियापदमध्या-
हार्यम् । तमागत्य निषीदोपविश । स्वानो नार्वा । स्वन
शब्दे । स्वनति स्वान्यत इति वा स्वानः । आगमनस्ये-
दमुपमानम् । अर्बेत्यश्वनाम । यथा हेषितशब्दं कुर्वन्

शब्दमनो वाश्वः शीघ्रमागच्छति तद्वत् । आगत्य च विमुच्य वयः । अश्वरश्मयोऽत्र वय इत्युच्यन्ते । अश्वं च सारथिं च प्रगन्तृत्वात्तान्विमुच्याश्वेभ्यः अवसायाश्वान् । अवेत्येष वीत्येतस्य स्थाने । अश्वान् विमुच्य योक्त्रेभ्यो रथाद्वा । दोषावस्तोः रात्रावहनि च । वहीयसः अतिशयेन वोढून् प्रपित्वे प्राप्ते यागकाले । एवमन्नागमत्कारणं यद्वन्धनं तद्विमोककरणस्य विमुच्या वय इति प्रस्तुतत्वात् अश्वानिति च कर्मश्रुत्वेः अवसायेति स्यतिरयमुपसृष्ट उपसर्गेणोवेत्यनेन युक्तो विमोचने वर्तते इति गम्यते । तस्मादेतत्पदमवगृह्णन्ति धातूपसर्गयोर्धभेदप्रदर्शनार्थम् । (ट. पुस्तके इदं भाष्यं सायणभाष्यं च दीयते) ।

१३ अनुक्रमण्यां कुत्सस्यार्षमित्येव न कुत्सस्याङ्गिरसस्य ।

१६ अश्वं बध्नातीत्यश्वबन्धः ।

८ निर्ऋत्या इति पदे निरुच्यमाने व्याख्यायमाने । निरुच्यमानः (घ. झ. ट. ठ. पाठः) = प्रतिपाद्यमानो निर्ऋतेषोच्यमानः ।

१२ निर्ऋतिपुत्रस्य कपोताख्यस्यार्षमित्यनुक्रमण्याम् ।

१३-१४ कपोतो यदि गृहं प्रविशेत्तदानेन सूक्तेन होतव्यम् । सूच्यते हि 'कपोतश्चेदगारमुपहन्यादनुपतेद्वा देवाः कपोत इति प्रयुच्यं जुहुयाज्जपेद्वा' (आ० गृ० ३ । ७ । ७) इति । कपोतस्य गृहं निलयनम् आगमनम् । तस्य पदस्पर्शाज्जातस्य पापस्य निर्हरणम् ।

१८ पापस्य विपाकलिङ्गम् ।

१२ ' प्रकृष्टम् आसः ' इति ग. ज. पाठोऽपि स्रभीचीनः ।

१४ बुद्धिः अधिकरणं यस्य ।

१७ विभागवैलक्षण्यं च भिन्नः पदविभागः ।

७ ' संहत्यमानानि ' इत्यशुद्धः पाठः । ' संहन्यमानानि ' ' संधात्यमानानि ' इति वा शुद्धं रूपम् ।

१० पर्षद् = परिषद् सभा । पार्षदमित्यृक्प्रातिशाख्यनाम । तासु तासु शाखासु प्रवीणाः सभायां (पर्षदि) एकीभूय

पत्रं

पङ्क्तिः

१०४

क्रमेत्यादीनां लक्षणानि विदधति । स लक्षणसमूहः पार्षदं प्रातिशाख्यभित्युच्यते ।

१० शाखान्तराणाम् = अन्यासां शाखानाम् । कस्याः शाखाया अन्या इति न ज्ञायते । 'शाखानाम्' इति पाठः स्यात् । च. पुस्तके 'शाखान्तराणां' ग. ज. पुस्तकयोः 'शाखान्तराणाम्' इत्यनयोः पाठयोरर्थो न ज्ञायते ।

११ स्वचरणपर्वथेव = प्रतिशाखानियतमेव ।

११-१२ प्रातिशाख्ये पदस्य अथग्रहस्य प्रगृह्यस्य अग्रगृह्यस्य च क्रमस्य संहितायाः स्वराणां च लक्षणानि दीयन्ते ।

२२ (वचेर्लिटि शानञ्) अनु-उच्-आनः = अनूचानः । साङ्गो वेदो येनाधीतः सोऽनूचानः ।

१०५

२ समयमात्रमितरत् = इतरे सर्वसमयाः सर्वसिद्धान्ताः । 'तदेनोपेक्षितव्यम्' (९९ । ९ । १०) इति न व्याख्यातम् ।

१० बहवो विधिप्रदेशा भवन्ति = मन्त्राणां बहुप्रकारो विनियोगो भवति । सर्वेषु मन्त्रेषु देवता न स्पष्टा । मन्त्रलिङ्गैः सा निर्णीयते । विधौ प्रदेशः मन्त्राणां विनियोगो दैवतेन लिङ्गेन । तदैवतलिङ्गं न सर्वत्र स्पष्टम् । 'प्रदेशाः = वचनानि आग्नेय्याग्नीध्रमित्यादीनि' (ट.) । 'लिङ्गं = देवताभिधानसमर्थः शब्दः' (ट.) ।

११ 'उपतिष्ठते' इत्यादि (माम० श्रौ० २।३।१।१) ।

११-१२ ऐन्द्रा = इन्द्रदेवताकया ऋचा । तथा च । अग्निदेवताकया ऋचा आग्नेय्या । विष्णुदेवताकया ऋचा वैष्णव्या । 'सदः आग्नीध्रं हविर्धानम्' इत्येते यज्ञमण्डपास्तत्तद्देवताकाः । सदस इन्द्रदेवता । आग्नीध्रीयस्याग्निः । हविर्धानस्य विष्णुः । तेषामुपस्थानं तत्तद्देवताकैर्मन्त्रैः क्रियते । तस्माद्देवताज्ञानमावश्यकं तच्च निरुक्तादेव लभ्यम् । 'उपतिष्ठते' इत्यादि ज्योतिष्टोमे श्रूयते ।

१४ 'लिङ्गक्रमसंख्यानात्कस्य युक्तं समाधानम्' इति घ. झ. ठ. पाठः । च. पुस्तके 'काम्य' इत्यस्य स्थाने 'सुद्ध'

पाङ्क्तिः

१०५

इति कृत्वा ' कस्य ' इति पाठः स्वीकृतः । ठ. पुस्तके ' संख्यानात्कस्य ' इत्यस्य स्थाने ' समाख्यानात्काम्य ' इति पाठः स्वीक्रियते । को मूलपाठ इति न ज्ञायते । जैमिनीय-न्यायमालायां शाबरभाष्ये चान्ये पाठा न दीयन्ते । सर्वासु यजुःसंहितासु काम्ययाज्यानुवाक्याकाण्डं वर्तते । ता याज्यानुवाक्याः किं काम्यकर्मभ्योऽन्यत्र विनियोज्या उत काम्येष्वेवेति प्रश्नः । यद्यपि केवलाल्लिङ्गात्तत्तदैवताके कर्मणि ताः शेषत्वम् अङ्गभाष्यं गन्तुमर्हन्ति तथापि य एव काम्य-कर्मणां क्रमः यच्च समाख्यानं ते एवासु याज्यानुवाक्यासु दृश्येते । तेन काम्यकर्मस्वेव तेषां विनियोगो युक्तः । समाख्यानम् = काम्ययाज्यानुवाक्याकाण्डमिति काम्यकर्म-संबद्धं नाम । शेषभावः = अङ्गत्वम् । कर्म अङ्गि । मन्त्राः अङ्गानि ।

१६ ' अधिकारे एव च ' इति घ. झ. ट. पाठः ।

अधिकारे मण्डपोपस्थाने मन्त्राणां विधिर्वर्तते एव । आग्नीध्र-सदोहविधानानां मण्डपानामुपस्थानाय प्रकरणाद्बहिर्वर्त-माना मन्त्रा नावश्यक्यं यस्मात्तल्लिङ्गा मन्त्रा ज्योतिष्टोम-प्रकरणे अतदाख्येषु उपस्थानभिन्नेषु वैसर्जनादिकार्येषु विहिता एव । त एव मन्त्रा अत्रातिदेष्टव्याः ।

१०६

३ नैघण्टुकं = गौणम् । ' तद्यदन्यदेवते मन्त्रे निपतति नैघण्टुकं तत् ' (निरु० ४ । २०) ।

४ एकमन्त्रगतानां देवताभिधानानां गुणप्रधानभावमजानन्तः ।

८ दुरिष्टहेतुकः = अन्यदेवतैर्मन्त्रैर्यागो दुष्ट इति ।

११ एतन्निरुक्तशास्त्रं प्रतिविशिष्टमुपकारं करोति ।

१३-१४ (ट. पुस्तके) ' भरद्वाजस्यार्षम् । त्वां हि । हिर्यस्मादर्थे । यस्मात्त्वां मन्त्रतमम् अतिज्ञयेन स्तुत्यम् । अर्कशोकैः । अर्को मन्त्रः । शोको दीप्तिः । अर्कश्च ते शोकाश्चार्कशोकास्तैः । स्वदीप्त्या । दीप्तैर्मन्त्रार्थैरित्यर्थः । बवृमहे संभजामहे । नित्यं स्तुम इत्यर्थः । यस्मादिति श्रुतेस्तस्मादित्यध्याहार्यः । तस्मात् महि मह स्तुतिरूपं नः अस्माकं श्रोषि शृणु

त्रं
१०६

पङ्क्तिः

हे अग्ने । क्तम उच्यते । इन्द्रमिव त्वां शवसा । शव इति बलनाम । अन्तर्णीतमत्वर्थं चेह द्रष्टव्यम् । बलवता सारवता । सारवस्येति पाठः । स्वारस्यवतेत्यर्थः । देवता देवतां वायुम् । लुप्तोपममेतत् । वायुसदृशं गृणन्ति प्रीणन्ति राधसा धनेन हविलक्षणेन नृतमाः प्रकृष्टा नराः । (नेदं सायणभाष्यम्) ।

१५ आग्नेये ऋतौ प्रातः पठ्यमानानि सूक्तानि प्रातरनुवाक-संज्ञानि । तेषां प्रतीकानि आश्वलायनश्रौतसूत्रे ४ । १३ दीयन्ते । तान्येवाश्विनशस्त्रे शंसनीयानि ।

२४ ' बलवतीभिः ' इति पाठः समीचीनतरः । स्तुतयः कथं बलकृतयो भवेयुः । ता हि बलकृतीः स्तुवीयुः ।

१०७

५ अग्निरिवेति मन्त्रः निरु० १ । ४ इत्यत्र व्याख्यातः ।

७ मान्यवे = मन्युदैवते ।

८ अनेकदेवतानां लिङ्गैः संकटेषु पूर्णेषु ।

९ दुरवधारं = दुःखेनावधार्यते ।

मन्त्राणां व्याख्यानस्य यः प्रसिद्धः शास्त्रसिद्धः समयः सिद्धान्तो मार्गस्तेन निरुक्तशास्त्रमनधीतवता ।

१२ ' अस्य ' इन्द्रस्य त्विषिरपि भवति । ' इन्द्राय मनस्वते त्विषीमते एकादशकपालं निर्वपेत् ' (काठ० सं० १० । ८) । ज्वाला त्विषिः न केवलमग्नेः । इन्द्रस्यापि । निघण्टुप्रथमाध्याये ज्वलतो नामधेयान्येकादशैव (निघ० १ । १७) । तेषु त्विषिवत् दीप्तिरपि न विद्यते ।

१३ अन्यान्यपि ज्वलतो नामधेयानि सन्ति । ' दीप्तिनाम भवति ' इति मूले । वृत्तौ ' भवति ' शब्दो न दृश्यते । दुर्गदृष्टे निरुक्तमूले ' भवति ' शब्दो न स्यात् ।

१०८

१ ' स्थाणुरित्येतौ पूर्वाचार्यश्लोकौ । छिन्नशाखं बहुमूलं स्थाणु-शब्देनोच्यते । लुप्तोपमश्चायम् । स्थाणुरिव भारहार इति ' (ट.) । अनयोः श्लोकयोः केषुचिपुस्तकेषु (क. ख. छ. त.) किलाभू सकलं भद्रमश्नुते नाकमेति इत्येवं स्वरा दीयन्ते । थ. पुस्तके द्वितीयः श्लोको न स्मर्यते ।

निरु० २ । ४ इत्यत्र नाकशब्दो व्युत्पाद्यते ।

पत्रं

१०८

पङ्क्तिः

१९ स्थाणुः = गर्दभः । अयमर्थः कस्मिन्कोशे दीयत इति न ज्ञायते ।

२२ ' यद्गृहीतमिति । ग्रन्थतो वेदस्य । विज्ञातं नार्थतः । निगद उच्चारणमात्रम् । तेनैवाध्येत्रा शब्द्यते । नास्यार्थज्ञानमस्मिन्भवति । यथाग्निरहिते प्रदेशे शुष्कैधो न ज्वलति । एवमग्निस्थानीयेनार्थज्ञानेन रहितेऽस्मिन्नध्येतारं न ज्वलति । स्वकार्यं न करोतीत्यर्थः । कर्हिचित् कदाचिदपि । एवमनयोः स्मृतिश्लोकयोः पूर्वणार्धेनाज्ञाननिन्दापरेण ज्ञानप्रशंसा । उत्तरेण श्लोकेनाज्ञानस्य निन्देति ' (ट.) ।

अर्थतः किञ्चिदप्यविज्ञातम् ।

२३ निगदमात्रेण = शब्दमात्रेण ।

१०९

७ ' स्थाणुस्ति० स हि तिष्ठत्येव न चलति । अर्थोऽर्तेर्गल्यर्थस्य । यस्तावच्छब्दस्यार्थः स तस्माद्ग्रम्यते । यो हिस्ण्यादिः सोऽप्यनादिव्यवहारोणान्यस्मात्पुरुषादन्यं गच्छति । अरास्थो वा । अरणं गमनं शब्दस्य तावदुच्चरितस्य तिरोधानं तस्मिन्नर्थस्तिष्ठति न शब्देन सह तिरोधीयते । इतरत्रापि गमनम् । मरणस्वामिनि तस्वान् हिरण्यादिरर्थस्तिष्ठति न स्वामिना सह गच्छतीति ' (ट.) ।

८ आसीत = आसू इत्यस्य विध्यर्थे रूपम् । आसनस्य संभवोऽपि नास्ति । ' आसीदति ' इति पाठः समीचीनः ।

११ दीनारशब्देन सुवर्णम् (ट.) ।

१३ शिष्टैरनुगम्यते या स्मृतिस्तस्याम् । शास्त्रे इत्यर्थः ।

१४ लोके वेदे शास्त्रे चेति व. झ. ट. ठ. पाठः ।

११०

५ अनर्थज्ञस्तीक्ष्णविद्य उच्यते । केवलपठनेन तस्य विद्या तीक्ष्णा ।

१० मूले ' अर्धमाह ' इत्यन्वयः (१०९ । २०) । ' अर्धेन मङ्गदगाह ' इति दुर्गकृतोऽन्वयः ।

११ ' उतो ' इति उ शब्दस्यार्थे । एकस्मै तु अर्थज्ञाय तन्वं शरीरम् आत्मीयं वाक् सर्वप्रकारं विसृजे । सर्वैर्गल्यर्थस्यान्तर्णीतपर्यस्येदं रूपम् । विविधं गमयति विवृणुते प्रकाशयतीत्यर्थः (ट.) ।

पत्रं
११०

पङ्क्तिः

१४ अनया वाचा (ऋगर्थम्) अर्थस्य प्रकाशनमाह इति यास्कमतोऽन्वयः । चतुर्थे पादे ' उत्तमया वाचा उपमा ' (१०९।२१) । वस्तुतस्तु जायया उत्तमाया वाच उपमा ।

१९ नीरजस्का शुद्धा भवति ।

२१ य इतरस्तामेव घनपटाच्छादितां पश्यति न स तां सम्यक्पश्यति ।

२३ समस्तं = वाक्यार्थम् । व्यस्तं = पदार्थम् । ' सुवासाः कल्याणवासाः कामयमाना ऋतुकालेषु ' (१०९।२२) इदं छ. त. द. पुस्तकेषु न विद्यते दुर्गेणापि न व्याख्यायते । ' स शृणोति ' (१०९ । २४) इत्यपि न व्याख्यायते ।

१११

२-३ अमुना ज्ञानप्रशंसाख्येन फलेन । प्रतिविशिष्टम् = उत्तमम् ।

११२

१७ ' आहुः ' इत्यस्य लोका विद्वांसो वा कर्ता । वाक् कथंकारं कर्ता स्यात् । मूले ' वाक्सख्ये ' इति समासः । वाचा सख्यं वाक्सख्यं तस्मिन् । वाक्पारिचयेऽध्ययने ज्ञाने च । ग. च. ज. पुस्तकानां निरुक्तपाठः छ. त. द. पाठसदृशः ।
१९ ' बलवत्सु ' इत्यनेन ' अपि ' नान्वेति । अपि=अपि च ।
२० देवतापरिज्ञानं षडविभागो मन्त्रार्थप्रत्यय इत्यादिषु ।
व्याकरणम् = विवरणम् ।

२५ ' धिवि प्रीणने ' (धा० १।५९४) । धिनोति प्रीणयति । ' वाग्धिनोति ' इति यदि पाठस्तदा वाक् हिनोति प्रेरयति । किंतु ' धिनोति ' ' धेन्वा ' इत्यनेन संबद्धम् । ' वाक् हिनोति ' ' हिन्वन्त्यपि वाजिनेषु ' इत्यनेन ।

११३

१ यां वाचमसौ विभर्ति न सा वाक् किंतु अवाक् वाङ्माया । वाक्प्रतिरूपा माया । ' वाक्प्रतिरूपया ' (१११।११) एतत्पदं दुर्गेण न व्याख्यातम् ।

२५ अधिदैवतं सर्वं ज्ञानेनाध्यात्मं भवति ।

२६ कार्यिणां करणानां च या अधिदेवतास्तेषां द्वारेण ।

सोऽयमुपासकः ।

११४

३ अध्यात्मज्ञानमेव पुरुषार्थः । पुरुषार्थस्य निष्ठानम् आत्यन्तिकी निष्ठा अन्यं स्थानमध्यात्मे । ' न निष्पन्नत्वात् ' ।

पत्रं

पङ्क्तिः

इति घ. झ. ट. ठ. पाठः । पुरुषार्थः अध्यात्मे अध्या-
त्मज्ञाने निष्पन्नः । फलतीत्यर्थः । ' न ' पदं प्रामादि-
कम् । ग. ज. पाठः ' निष्पन्नत्वात् ' इति ।

- ११४ १२ औपचारिक्या वृत्त्या=लक्षणया ।
१८ ' द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च ' (पा० ५ । १ । १३३) इति
सूत्रेण ' शैष्योपाध्यायिका ' इति रूपम् । ' शिष्योपा-
ध्यायिका ' इति प्रामादिकम् ।
११५ ३ ' इत्येतवमर्थ ' (घ. झ. ट. पाठः) = इति एतमर्थं +
इति एषमर्थम् ।
५ कालानुरूपाम्=आयुःसंकोचानुरूपाम् ।
इमं ग्रन्थं निघण्टुसंज्ञकम् ।
९ व्यासेन भेदेन विशिष्टरचनया ।
१२ यास्कः पाणिनेः प्राचीनः । तेन शाकटायनादीनां व्याक-
रणानि सर्वाणि प्रातिशाख्यानि च तस्य परिचितानि ।
यास्कात्पुरातनानि सर्वाणि निरुक्तशास्त्राणि चतुर्दशाध्याया-
त्मकान्यासन्निति कथं ज्ञायते ।
१६ भाष्यवाक्यप्रसक्तं = भाष्यवाक्ये प्रसङ्गेनागतम् । ' भाष्य-
कारप्रसक्तं ' (घ. झ. ट. ठ. पाठः) । इदं ' भाष्यकारः
प्रसक्तम् ' इति स्याद्यस्माद्यो निर्व्रवीति स भाष्यकार एव ।
१६ ' बिल्मम् = उपायः ' (ट.) । ' बिल्ममिति विभर्तेः रूपम् ।
उपायो विभर्त्युपैयं भासते च प्रकाशीभवति । तत्तेन बिल्म-
शब्दस्य साक्षात्प्रसिद्धस्य लोके यदुपादानं निर्वचनं च क्वचि-
त्तस्य मन्त्रेषु प्रयोगोऽस्ति तदर्थं तदर्थीयिष्यामः । ' अस्मै
बहूनामवमाय सख्ये० परि वन्द ऋग्भिः ' (ऋ० सं०
२ । ३५ । १२) इति । गृत्समदस्यार्षम् । अस्या ऋचोऽ-
पान्नपादेवता अपोनःत्रीयसूक्ते समाभ्नातत्वात् । अपान्नपाच्च
मध्यमः । अस्मै प्रकृतायापान्नत्रे बहूनां यजमानानाम् ।
अवमाय अन्तिकनाम । अन्तिकाय संनिक्छाय प्रासायेत्यर्थः ।
सर्वत्र द्वितीयार्थे चतुर्थी । बहूनां सख्ये सख्याय यज्ञैः
सोमयागैः ज्योतिष्टोमादिभिः । विधेम परिचरेभेत्याशास्महे ।

पत्रं
११५

पङ्क्तिः

ममसा स्तुत्या हविर्भिः पुरोडाशादिभिः । तदर्थं च सानु
समुच्छ्रितं प्रदेशं गार्हपत्यादिस्थललक्षणं वेदिलक्षणं च
संमार्गिणं गोमयपाण्डुरमृत्तिकादिमा । दिक्षिषामि । धिष
धारणे । धारयितुं चेच्छामि गार्हपत्यमग्निम् । बिन्मैः उपायैः
अवलनस्म(म ?)यैः भस्मनि गोमयनिखननादिभिः
दधामि धारयामि चैनम् अन्नैः सायंप्रातरग्निहोत्रहोमद्रव्य-
लक्षणैः यवाग्वादिभिः । पारिवन्दे सर्वतः स्तौमि ऋग्भिः
स्तुतिभिः । एवमस्मिन्मन्त्रे बिन्मशब्दस्य प्रयोगादिहोपादानं
निर्वचनं चैवमर्थं द्रष्टव्यम् (ट.) ।

२० आगयातम् (घ. ट. पाठः) = आगतम् + आयातम् ।

आगमः वेदः पारिशोधितः विवृतः स्पष्टीकृतः ।

११६ २१-२३ अस्मिन्मन्त्रे इदं देवतानाम् नैघण्टुकम् (इदम्) अन्यत्
(देवतानाम्) अत्र प्राधाम्येन वर्तते इत्यन्वयः ।

११७ १०-११ ' क० ' इत्यस्य ' यज्ञानां मध्येऽवस्थितमुत्तरवेद्यादिषु
धिष्येषु ' (११) इत्युत्तरम् । ' कथम् ' इत्यस्य न
किमपि ।

११८ १ ' तेनानभिभूयमानः ' इति ट. पाठः समीचीनः । तेन
प्राणिविशेषेण । तैः कैः ।

६ ' मूधः संग्रामयु(मोधु)क्तान् युयुत्सून् ' इति ट. पुस्तकेऽ-
धिकं सायणभाष्याद्गृहीतम् ।

२० तद्दानं = पर्ववान् ।

११९ १ संधय एवेति संधिमात्रं तदेव सामान्यम् । यथा शिखरान्
संधयस्तथा कालानाम् । ' मात्र'शब्दो मूले न विद्यते ।
इतरत् शिखापर्व कालपर्वप्रकृति । कस्मात्कारणात् शिखा-
संधिः पर्वत्यभिधीयते । कालसंधेः । वस्तुतस्तु शिखासंधेः
कालसंधिः पर्वत्यभिधीयते ।

२ कालसंधिश्च शिखासंधिश्चेत्यत्र संधित्वं समानम् ।

पत्रं

पङ्क्तिः

द्वितीयोऽध्यायः ।

१९०

१६ ' तत्र निर्वचनीयपदसमूहमध्ये येष्वग्न्यादिपदेषु पूर्वोक्तरीत्या स्वरसंस्कारौ समर्थौ व्याकरणसिद्धौ स्याताम् । स्वर उदात्तादिः संस्कारो निप्रत्ययादिः । किंच तौ स्वरसंस्कारौ प्रादे० ताम् । शब्दस्यैकदेशः पूर्वोक्तोऽगिधातुः प्रदेशः । तत्र भवो गुणो गतिरूपोऽर्थः । तेनान्वितौ । तान्यग्न्यादिपदानि तथा व्याकरणानुसारेण निर्ब्रूयात् । तच्च निर्वचनमस्माभिः प्रदर्शितम् । अथ पूर्वोक्तवैलक्षण्येन कश्चित्त्वेन विवक्षितोऽर्थोऽनन्वितः तस्मिञ्छब्देऽनुगतो न भवेत्तथैवं व्याख्यानमप्रादेशिके विकारे इति । अग्रनयनादिरूपः क्रियाविशेषो विकारः । स च प्रदेशेनाग्निशब्दैकदेशेनात्र नाभिधीयते इति अप्रादेशिकः । एवं सति यः पुमानर्थनित्यः स्वविवक्षितेऽर्थे नियतो निर्बन्धवान् ब्राह्मणानुसारेण वा देवतान्तरविशेषणत्वेन योजयितुं वा सनिर्वन्धः । तदानीं स पुमान् केनचिद्वृत्तिसामान्येन विवक्षितमर्थं परीक्षत तस्मिञ्छब्दे योजयेत् । वृत्तिः क्रिया । तद्रूपेण सामान्यं सादृश्यम् । अस्माभिश्चाग्रनयनादिरूपं क्रियात्वसाम्यमुपजीव्याग्रणीत्वाद्यर्थो योजितः । तदिदं यास्काभिमतं निर्वचनम् । स्थौलाष्टीविरक्षरसाम्यान्निर्वक्ति । अक्तोपनशब्दस्यादौ निषेधार्थमकाररूपमक्षरं विद्यते । अग्निशब्दस्याप्यादावकारोऽस्ति । तदिदमक्षरसाम्यम् । शाकपूणिस्तु वर्णसाम्यान्निर्ब्रूते । दग्धशब्दाग्निशब्दयोर्गकारेण वर्णेन साम्यम् । सर्वथापि निर्वचनं न त्याज्यमिति विद्यारण्याः ' (ट.) इदमवतरणं ' अग्निर्माले० ' विद्यारण्यकृतभाष्ये वर्तते ।

१२१

१३ ' निर्वचनलक्षणतः ' (ट. ड.) निर्वचनस्य लक्षणं दत्त्वा ते नैघण्टुकनैगमे प्रकरणे व्याख्यास्यामः ।

१४ ' अपिहितस्य च्छन्नस्य । ' . . . . .

१३-१४ ' अथ निर्वचनं लक्षणतो व्याख्यास्यामः ' इत्यन्वयोऽनावश्यकः । अधुना निर्वचनं कर्तव्यमिति प्रदर्शयिष्यामः । यास्को निर्वचनशब्दस्यात्र लक्षणं न ददाति ।

१५-१६ ' स एष० इत्युच्यते ' अत्र ' इति'शब्दो व्यर्थः । अथवा । ' एवम् ' अर्थे । एवम् उच्यते वर्ण्यते ।

पत्रं
१२१

पङ्क्तिः

१९ अवैपरीत्येन संगतार्थौ = 'लक्षणशास्त्रविहितयोपपत्त्या युक्तौ नान्यथा । लक्षणाविप्रतिपत्त्या स्वरोऽवस्थित एवं संस्कारोऽपि '(दुर्गवृत्तिः ६९ । १४-१६) ।

२० ' प्रदेशाभिधाधिना० वनुगतौ ' इत्यस्यार्थः = अभिधेयस्थे धातुरू० स्याताम् । यथा हरः = संहारस्य कर्ता भ्रिवः । इ हरणे इत्यस्य हर इति रूपम् । ' हर'शब्दस्य योऽर्थ-स्तदनु रूपमिदं धातुरूपम् । ' हर'शब्दे विशिष्टः स्वरो विशिष्टः संस्कारश्च वर्तते । इधातेर्यः विशिष्टरूपसिद्धये संस्कारः व्याकरणशास्त्रानुरूपः या रूपसिद्धिः यश्च व्याकरणशास्त्रानुरूपः स्वरः तां च इमौ च उभावपि एकौ एव । दुर्गः 'शब्दे'स्वरसंस्कारौ संगतार्थौ स्याताम् अभिधेये या क्रिया लक्ष्यते तदभिधायकं च धातुरूपं वर्तते ' इति ' च'शब्देन धातुरूपात् स्वरसंस्कारौ भिन्नौ मन्यते तदुर्वो-धम् । इदं सर्वं १ । १२ खण्डस्य टीकायां सुगमम् ।

२०-२१ अभिधेयस्थे धातुरूप० = अभिधेयं द्रव्यम् । द्रव्यस्याभिधानं तस्मिन् द्रव्ये (अभिधेये) या क्रिया लक्ष्यते तस्याः क्रियाया अभिधायकं यद्धातुरूपं वर्तते तदनु रूपं प्रायशो भवति । तस्मिन् रूपे वर्तमानौ स्वरसंस्कारौ लक्षणशास्त्रानुसारिणौ यदि स्याताम् (दुर्गः १ । १२) ।

१२२

३ अन्विष्यमाणः = व्युत्पाद्यमानः ।

४ शब्दे कश्चिद्धातुर्लक्ष्यते तस्य धातोरर्थः शब्दस्य वाच्यार्था-द्विन्नो यत्र वर्तते तत्र किं कर्तव्यम् ।

७ अभिधेयं = सत्त्वं द्रव्यम् । तत्स्था क्रिया ।

९ ' मुद्गनित्यः ' ईदृशो नित्यशब्दस्य ' प्रधानम् ' इत्यर्थे प्रयोगो न कुत्रापि दृष्टः । अर्थनित्यः = अर्थतत्परः अर्था-वलम्बी ।

१२ अर्थसामान्यम् = अर्थसादृश्यम् । वृत्तिसामान्येन = अस्मिन् शब्देऽस्य धातोरर्थसादृश्येन वृत्तिरस्तीति धातुः कस्यः ।

धातोरर्थविशिष्टोऽर्थो नः स्यात् ।

१३ ततः = अर्थप्राधान्येन ।

पत्रं

पङ्क्तिः

१२२

२१ सूत्रेण बद्धं वस्तु यथा सूत्रान्मुक्तं प्रसार्य प्रदर्शयते तथा स सूक्ष्मो धात्वर्थः विस्तार्य प्रदर्शयितव्यः ।

१२३

१ 'स्वार्थाभिधेय' इत्यत्र 'अर्थ'शब्दः 'अभिधेय' शब्दो वा व्यर्थः । एभिः शब्दैः स्वार्थैः संबन्धस्यक्तः ।

२ क्रियागुणः धातुरूपम् । क्रियासादृश्यमेव हेतुः भिन्नार्थेषु शब्दस्य प्रयोगे कारणं नान्यात्किञ्चित् ।

अन्येषु अर्थान्तरेषु = अन्येषु अर्थेषु । अन्ये अर्था अर्था-
न्तराणि । तस्मात् 'अन्येषु'शब्दो व्यर्थः ।

५ अभिधेयम् = अभिधातुं योग्यम् । 'प्रवीणः' इत्यस्य गान्धर्वं गानम् अभिधेयोऽर्थः । स त्यज्यते । केवलम् अभ्यासपाठवं गृह्यते । सर्वेष्वर्थेष्वभ्यासपाठवमेव सामान्यम् ।

८ आरः अथवा आरं = कशा अङ्कुशो वा । आरा = चर्मप्र-
भेदिका । महाराष्ट्रभाषायाम् 'आरी' इति ख्याता । तस्मात् ।
'प्रागारसं०' इति पाठः शुद्धः ।

'आकूतेनैव' इत्यस्य स्थाने 'वाक्संकेतेनैव' इति ठ. ड-
पाठः । व्याहृते शब्दोच्चारणे आकूतस्य न प्रयोजनम् ।
व्याहृतमात्रेणैव = वाक्संकेतेनैव संकेतितशब्दोच्चारणेनैव ।
संकेतः = निश्चितो वाक्यप्रयोगः । आकूतम् = उदेशः संकेतो
वा तस्य ज्ञानम् ।

९ उद्गतारत्वात् = आरः अश्वशरीरे नैव पतति । नित्यं स उद्धृतो धार्यते ।

१३ शसति (च. पाठः) = हिनस्ति ।

१४ 'मुखग्रहणात्' घ. झ. ट. ड. पाठो दुर्बोधः । मुख्य-
ग्रहणात् मुख्यार्थस्य ग्रहणात् ।

१५ निर्गतस्त्रिशतोऽङ्गुलिभ्यः इति वस्तुतो व्युत्पत्तिः । अधुनापि
निस्त्रिशशब्दः खड्गार्थे एव वर्तते । क्रूर इत्यर्थो लाक्षणिक
एव । इदं दुर्गस्य केवलं वाचालत्वं प्रदर्शयति ।

१२४

१ 'सिद्धैव' इति पाठः साङ्गतरः । तथा 'आद्रियेत' (५)
इत्यपि ।

९ ग. च. ज. पुस्तकेषु द्वौ पाठौ । यदा कश्चिच्छब्दो नानार्थेषु
वर्तते मुख्योऽर्थः क इति च न निश्चीयते तदा अर्थानव-

पत्रं
१२४

पङ्क्तिः

स्थितौ चेतसा प्रतीत्य विचार्यापि निश्चयाभावेन (अप्रति-
पन्नः = प्रतिपत्तिं निश्चयं न प्रातः) अयमर्थः स्यादयं
वेति संमुह्य नरोऽस्मिन्नर्थनिर्धारणे शेत इवेति विशयः
संशयः । इदं च. दत्तपाठभेदस्य विवरणम् ।

९-१० विचारयन् शेत इति विशयः । अयं पाठः सुबोधः ।

१० शब्दानामर्थेषु नानाप्रकारा प्रवृत्तिः । अस्मात्कारणादयमर्थ
इत्थं प्रवृत्त इति निश्चयं कर्तुमशक्नुवन्तः प्रतिपक्षसंमोहात्
परस्परविरुद्धव्युत्पत्तिभिः समूढा ईदृशोऽनिश्चये शेरत इवेति
विशयः संशयः ।

१४-१५ सुपां स्थाने सुपो भवन्ति = ' सुपां सुलुक् ' इति पाणिनि-
सूत्रेण (७।१।३९) एकस्या विभक्त्याः स्थाने वेदेऽप्या
विभक्तिर्भवति । यथा साधु मत्या उरुणा इत्येतेषां स्थाने
साधुया मती उरुया ।

१४ व्यत्ययः = एकस्य स्थानेऽन्यस्य प्रयोगः ।

२२ दा = द् + आ । ' क्तवत् निष्ठा ' (पा० १ । २१)
इति ' त ' प्रत्ययस्य निष्ठासंज्ञा ।

२३-२४ ' दो दद्वोः ' इत्यस्य ' अच उपसर्गात्तः ' इत्यपवादः ।

१२५

६ प्र + द् + आ + तं = प्र + द् + त् + तं = प्र +
द् + तं = प्र + त् + तं = प्रत्तम् ।

७ अव + दो + तं = अव + द् + ओ + तं = अव +
द् + आ + तं = अव + द् + त् + तं = अव + द् +
तं = अव + त् + तं = अवत्तम् । एवं ' दा ' इत्यस्य
' दो ' इत्यस्य च ' त् ' एव शिष्यते ।

१० परगमनं ' परः संनिकर्षः संहिता ' इत्यनेन ।

१२ निवृत्तिस्थानेषु = येषु प्रत्ययेषु परतो गुणवृद्धी न भवतस्तत्र ।
गुणवृद्धयभावस्य निवृत्तिरिति प्राचां संज्ञा । तस्य ' क्किति '
इति पाणिनिसंज्ञा ।

२३ ' अनुदासोपदेशवनोतितनोत्यादीनामनुनासिकलोपो झलि
क्किति ' (पा० ६ । ४ । ३७) । गमेरनुदासो-
पदेशः । अतो निष्ठाप्रत्यये क्त्वाप्रत्यये च परे ' मः '
छोपः । ' गम०छोपः क्कित्यनक्ति ' (पा० ६ । ४ ।

- पङ्क्तिः
 १२५ ९८) । परस्मैपदे लिटि अतुस् उस् इत्यादि प्रत्ययः कितः ।
- १२६ १ नोपधायाः=नान्तस्योपधायाः ।
 इन्नन्तस्योपधायाः सौ परे दीर्घः ।
 २ अनपुंसकाः स्वादिपञ्चप्रत्ययाः सर्वनामसंज्ञाः (पा० १ । ४ । १७) ।
 ८ ' याच् ' इत्यस्य चकारलोपः ।
 १३ ' यजमानः हरिश्चन्द्र इति ' (ट.) ।
 १५-१६ उपाकृतः=बर्हिर्युक्तया प्लक्षशाखया मन्त्रपुरःसरं समुप-
 स्पृश्य स्वीकृतः । तत ऊर्ध्वं यूपबन्धनं विशसनं च ।
 १६-१८ प्रथमाग्निष्टोमस्यानन्तरं चयनं भवति । एतादृशे साग्निचित्या-
 ग्निष्टोमे समिष्टयजुर्नामका एकादशाहुतयो दीयन्ते ।
 तदनन्तरमेका आज्याहुतिरनेन मन्त्रेण दीयते (तै० सं० ५ । ७ । ६) ।
 १८ चातुर्मास्येषु वरुणप्रघासनामको यागः । तत्र वरुणदेव-
 ताकं हविरनेन मन्त्रेण दीयते (तै० सं० ४ । २ । ११)
- १२७ २२-२३ सांनाय्यः=दधिपयोमिश्र आहुतिविशेषः ।
 १ त्रि+ऋचः=तृचः । अत्र त्रिगतौ ' र इ ' इत्येतौ लु-
 प्येते । ऋवर्णस्यात्र क लोप इति न ज्ञायते ।
 ' ऋवर्ण ' इत्यस्य स्थाने ' इवर्ण ' इति मूलपाठः
 स्यात् । ' त्रि ' इत्यत्र रेफ इवर्णोदरमनुप्रविष्टः । स
 इवर्णेन सह लुप्येते ।
 २ घ. ट. ठ. ड. पाठः ' रेफ एव ऋवर्णोदरं कृमिवत् बदरं
 कृमिवदनुप्रविष्टः ' । अत्र ' बदरं कृमिवत् ' इति ' कृमि-
 वत् ' इत्यस्यार्थ इति भाति ।
 ९ वाटी गृहोद्यानं तस्य वाच्यः ।
 १२ स्तोकाः=त्रपाबिन्दवः ।
 १४ तर्कुः=कर्तनसाधनम् । इदं स्त्रीलिङ्गं पुल्लिङ्गं वा । न
 नपुंसकं यथात्र ।
 १२८ ' गाधम् ' इति ग. च. ज. पाठः । निरुक्तमूले तु (ग.
 च. ज. पुस्तकेष्वपि) ' गाधः ' एव ।

पत्रं
१२८

पाङ्क्तिः

- १९ 'मद तृप्तियोगे' इति धातुपाठः (१० । १७२) ।
 २३ वृञ् इति ग. च. ज. घ. ट. पाठः । ' वृञ् वरणे ' (५ । ८) ' वृञ् आवरणे ' (१० । २८०) इति धातुपाठः । ' वृञ् संभक्तौ ' धातुपाठे न वर्तते । (आ.) वृणोति आच्छादयति इति द्वारः इति समीचीना व्युत्पत्तिः ।
 २५ ' भरुजा ' इति पाठः । न भरुजः । भरुजा=क्रोष्टी ।
 २७ ' दृष्टः ' इत्यशुद्धं दृष्टाः इति स्यात् ।

१२९

- ६ ' चतस्रोऽन्तस्थास्ततः ' इति ऋक्प्रतिशाख्यस्य प्रथम-पटले सूत्रम् । ' अन्तस्था ' इति स्त्रीलिङ्गं किमर्थमिति न ज्ञायते । स्पर्शानाम् उष्मणां च मध्ये वर्तन्त इत्यन्तस्थाः ।
 २० ' सिद्धायामनुपपद्यमानायां=यदैका प्रकृतिः सिद्धा सती नानु-पपद्यते तदा ।

२२-२३ ' यया ' (ठ. ड. पाठः) = यया प्रकृत्या । तथा = तथा प्रकृत्या ।

२३ ' उभयथाप्यनु ' इदं वाक्यं दुर्गेण स्वकपोलकल्पितम् । नेदं कस्यचिन्निरुक्तवाक्यस्य विवरणम् ।

१३०

- १ अर्थशास्त्रं = निरुक्तम् । लक्षणशास्त्रम् = व्याकरणम् ।
 ८-९ ' च्छोः शूट् ' इत्यनेन ' अव ' इत्यस्य ' व 'स्यैव ऊठ्-भावः स्यात् । ' ज्वरत्वर ' इत्यनेन ' अ व ' इत्युभयोः स्थाने ऊठ् भवति ।

१३ ' पृषु 'सेचने (धा० १ । ७०६) न तु स्नेहने । ' पृषु द्राहे ' (धा० १ । ७०४) इत्यत्र रकारस्य संप्रसारणं स्यात् । किंतु दाहार्थः पृषत्सु (जलबिन्दुषु) न युज्यते । ' पृषु ' इत्यत्र संप्रसारणप्राप्तिर्नास्ति । ' पृष स्नेहनसेवनपूरणेषु ' (धा० ९ । ५६) अयमेव धातुः स्यात् ।

१४ कुणारुः = मेघः ।

१३२

१० मृतकः = मृतदेहः ।

१२-१३ प्रकृतिविकारयोः ' चेतनावच्चैतनारहितौ ' इत्येतावर्थौ या-स्केन नैवाभिप्रेतौ ।

पत्रं

पाङ्क्तिः

१३२

१८ 'अनेनैव' (ठ. ङ. पाठः) समीचीनः ।

१९ रूढिव्यवस्थया = देशभाषाप्रसिद्धिविभागेन । 'भाषाव्यवस्थया वा निगमव्यवस्थया वा' (१८-१९) इत्येवालम् ।

१३३

१९ कोचिद् द्वन्द्वसमासा एकवद्भवन्ति केचिन्न ।

२० उपसर्गनिपातः = उपसर्गप्रयोगः । 'निपात' शब्दोऽत्र व्यर्थः ।

२२ समानाधिकरणः समासः ।

२६ 'दण्ड्यः पुरुषो दण्डपुरुषः' इति मूले केषुचित्पुस्तकेषु (१२८।५-६) । 'दण्डपुरुषः' दुर्गेण न व्याख्यायते ।

१३५

५ 'एवं किमस्मिन्' इति पाठे 'अस्मिन् कक्षे एवं ख्यापनीयं किमस्ति इत्यन्वयः' ।

९-१० अस्यां कक्षशब्दव्युत्पत्तौ अन्योन्याश्रयः । अश्वकक्षसामान्यान्मनुष्यकक्षः । मनुष्यकक्षसामान्यादश्वस्य । स्त्री मनुष्यगणे न वर्तते किमिति दुर्गः प्रष्टव्यः । वस्तुतस्तु कक्षस्तृणं तद्वा कक्ष्या । कक्षो जलं गाह्य इति गाह+क्त्सः = कक्षः । अथवा । कक्षः = कक्ष्यः । इदं तृणं निःसारं कः पदार्थ इति न ख्यापनमर्हति । अथवा । कर्षति हिनस्ति घर्षतीति कक्षः । कषणसामान्यान्मनुष्यस्य बाहुमूलप्रदेशः कक्षः । बाहुमूलसामान्याच्चाश्वस्य कक्षः । तं सेवत इति कक्ष्या । वस्तुतस्तु द्वयोरनयोः कोऽपि संबन्धो नास्ति ।

१२ यास्कस्तद्धितार्थं समासार्थं च पूर्वं निर्वक्ति ततः पदार्थान्

(१३३ । २३-२५) । तद्धिते समासे च वर्तमानं पूर्वं पदं पूर्वं निर्वक्तव्यमपरं पदमपरं निर्वक्तव्यमित्यर्थे कस्यमाने 'दण्ड्यम्' इत्यत्रैकमेवपदं वर्तते । तत्र पूर्वं पूर्वमित्यस्य न किमपि प्रयोजनम् । तस्मान्नायमर्थः साधुः । के इमे अन्ये इति न ज्ञायते ।

१४ 'यद्यमेवार्थः स्यान्नान्यस्तर्हि' इति 'एव'पदस्यार्थः ।

१३६

१-३ यस्मात्परमिति श्लोको छ. त. द. पुस्तकेषु एकवा स्वयते ।

त. = नापरमस्ति । दिशि । पुरुषिण सर्षे ।

छ. = नापरमस्ति । ज्यावोऽस्ति । पुरुषिण सर्षे ।

पत्रं
१३६

पङ्क्तिः

ड. थ. ध. पुस्तकेषुत्तरार्धो न स्वर्यते । श्वेताश्वतरोप-
निषदि सर्वोऽपि श्लोकः स्वररहित एव ।

१३ स्वम् = आत्मीयम् ।

१६-१८ ' स्वात्मनि स्वात्मना ' ' विनिवर्त्य निवर्त्य ' इति भेदः
सार्थः । ' स्वात्मनि विनिवर्त्य ' इत्येतौ शब्दौ राजाधिकारं
दर्शयतः । ' स्वात्मना निवर्त्य ' राजवश्यतां दर्शयतः ।

१६-१७ पुरुषः भृत्यार्थे एव वर्तमानो राजानमन्येभ्यो भृत्येभ्यो निवर्त-
यति कितु न सर्वथा ।

१८ अन्योन्यविमिश्रणपदार्थकौ = मिथः संस्पृष्टपदार्थौ ।

१९ घ. ट. पाठः संस्पृष्टं = संस्पृष्टं + संस्पृष्टं ।

२१ राज्ञः = राजन् + अस् । अत्र ' राजन् ' उपसर्जनम् ।
' अम् ' प्रत्ययः तस्यार्थः प्रधानम् । षष्ठीप्रत्ययः स्वम्भा-
मिभावं व्यनक्ति । राज्ञः स्वामिभावः षष्ठीप्रत्ययेन व्यञ्ज्यते ।
राज्ञः = राजस्वामिकं धनादि ।

१३७

६ सर्वात्मा ' अन्तरपुरुष ' इति किमित्युच्यते । सोऽन्तःकरणं
सर्वं विश्वं च पूरयतीत्येतस्मात्कारणात् ।

१३ ' स एव सर्वम् ' इति वाक्यशेषो नावश्यकः । ' स एको
दिवि तिष्ठति ' (१०) इत्यन्वयः ।

१४ च. पुस्तके ' सर्वर्द्धिभावेन ' शब्दः ' सर्वविभागेन ' इति
शुद्धीक्रियते । ट. पुस्तके च. ' सर्वविभागेन ' शब्दः
' सर्वर्द्धिभावेन ' एवम् ।

१६ विश्वकद्रकर्षस्य द्विप्रकारा व्युत्पत्तिः । उभयत्र ' वि ' मत्वर्थः ।
अयं शब्दः कस्मिन् ग्रन्थे विद्यत इति न ज्ञायते ।

१३८

८ पादाविकल इति कस्माज्जायते । कोऽप्यन्यः पाठः स्यात् ।

११ रूपसमासः इति प्राचां केषां चिदुपमायुक्तबहुव्रीहिसमा-
सानां नाम । इदमेकमेव द्योतयति यद्यःस्कः पाणिनेः
प्राचीनः ।

१३९

३ ' संस्कारपूर्वं ग्रहणं स्यादुपाकरणं श्रुतेः ' इत्यमरः (२ ।
७ । ४१) । अत्र ' उपाकरणं ' = व्युत्पादनम् ।

१२ ' नानुपसन्नाय । धर्माथौ यत्र न स्थातां शुश्रूषा वापि

तद्विधा । तत्र विद्या न वक्तव्या शुभं बीजमिवोखरे ' (ट.) ।

१६ ' अनिर्दविदे । विद्ययैव समं काममिति च स्वामी ' (ट.) ।

१८ ' किञ्चित् ' प्रकरणम् ।

२३ आस्फालितं=संचालितं फुल्लं वा । ' चिस्फुरोर्णौ ' (पा० ५६ । १ । ५४) इत्यनेन स्फारयति । स्फारितस्फालितौ समानौ । कुड्मलमित्यनेन हृदयं गम्यते । शास्त्रेण यस्य हृदयं न पूर्णं विकसितं नास्फालितम् (२४) आसमन्तन्न धौतं वा तस्मै । विशेषणद्वयं दुर्गस्य वावदूकत्वं दर्शयति ।

१ ' असूया अक्षमा परगुणासहिष्णुत्वं चेतोधर्मः प्रादुर्भवतीति शेषः । ततश्चासावसकृदपि विविक्तमुच्यमानोऽपि अपरिगच्छन्नसूयकत्वात्त्राबोधमुपाध्याये न्यसे (स्ये?) त् । यद्यमेवं न बुध्यते तत्कथमन्यान्बोधयिष्यतीति । तथा च सति अस्य यशः काम + नै = स्यादिति स्वामी । असूयकः परगुणप्रध्वंसनशीलः ' (ट.) ।

३ अलिन्नमनसे=अनम्रचेतसे साहंकाराय । ' खिन्नमनसे ' (ट. ठ. पाठः) = असूयापरिघातितमनसे । ' खिद् (तुदादि ६ । १५५) परिघाते ' । अथवा । खिन्नमनसे=अनुल्लसितमनसे ।

८ ' जन्मान्तर ' इत्युक्ते ' अन्य'शब्दो व्यर्थः । अनुभाविता=अनुभवयुक्ता ज्ञानयुक्ता कृता ।

२२ ड. तुणरपवितथेन २४ मन्येत पितरं मातरं च तस्मै न द्रुहोक्तभञ्जनाह । २४ अध्यापिता ये गुरुं नाद्रियन्ते । मनसा । २५ यथैवेत्यादि न स्वर्थते । २३ थ. तं मन्येतेत्यर्थं न स्वर्थते । २४ अध्यापिता ये गुरुं नाद्रि ।

२५ थ. मनसा कर्मणा । यथैव तेन गुरोर्भोजनीयास्तथैव तान्न भुनक्ति । यमेवं विद्याः शुचिमप्रमत्तं मेधाविनं ब्रह्मचर्योपपन्नम् । यस्तेन द्रुहोदित्यादि न स्वर्थते ।

पत्रं
१४१

पङ्क्तिः

४-५ ' चतुर्दशानां विद्यास्थानानामधिष्ठात्री देवता स्वयमेव वा
विद्या विग्रहिणी यथादर्शनं शिष्यानभ्यापयन्तं कंचिद्वा-
हार्णमुपाध्यायमाजगाम । किमिति । अध्येषणार्थम् । त्वं
गौपीय त्रायस्व माम् । किमेवं स्यादित्युपचयं दर्शयति ।
रक्षिता सती शेवधिः सुखनिधानं ते तत्रारिम भवामि ।
कीदृशी रक्षति च दर्शयति । असूयकेत्यादि । असूयकः
परगुणप्रध्वंसनशीलः । उपाध्यायद्विट् हेतुको वा । तत
एव निर्देग्धश्रद्धारिक्व्यभावनः सर्वमेवासूयन् किंचित्प्र-
तिपद्यते । अनृजुः शठः । अन्यथावाक् अन्यथाचारः ।
अयतः अप्रयतोऽप्युचिः मिन्नवृतो वा । अयतेन्द्रियः ।
एवंविधाय मा ब्रूयाः । मा वोच इत्यर्थः । वीर्यवती फ-
लस्य साधिका तथाच स्थां भवेयम् ' (ट. ठ.) ।

१२ ग. ज. पाठः ' ब्रूयास्त्वम् = ब्रूयास्त्वम् + ब्रूयास्त्वम् । ब्रूयास्वं
रि अ इति घ. ट. पाठः । अत्र ठ. पुस्तके ' *कार्यशुचिः '
(११) इत्यत्र यो ' र्य ' तस्य ' रि अ ' इति विश्लेषः
पत्रस्याधस्तनभागे लिख्यते । स विश्लेषो वृत्तां मिश्रितो भवति ।

१४ ' परतः श्रोतुरुपदेशः । य आतृणात्ति विध्यति सत्येन ब्रह्मणा
कर्णौ । अद्दुःखम् । असमर्थसमासोऽयम् । सूचीवर्ति-
प्रवेशनादिनिमित्तं दुःखमकुर्वन् । अमृतम् अमृतत्वहेतुभूत-
मधिदेवादिविषयं ज्ञानं सम्यक् प्रयच्छन्तम् । तं मन्येत
जानीयात् पितरं च मातरं च नेतरौ । तौ हि रत्यर्थं प्रव-
र्तेते । पुत्रस्तु वाजिनवदनुनिष्पादि । अयं तु स्वार्थमनपश्यै-
तदनुजिघृक्षयैव प्रवर्तते । तस्यापि वाजिनस्थानीयं यशः ।
तस्मै न दुः० नाह । अह शब्दो विनिग्नहार्थीयः ' (ट. ठ.) ।

१४२

५-७ ' यथा ते गुरोः न फ (पा ?) लकाः तथैव तान् श्रुतं
तत्र भुनक्ति न प. लयति ' (ट. ठ.) ।

१० ' च'पदं ' ब्रह्मचर्येणोपपन्नम् ' इत्यस्य पश्चाद्युक्तम् ।

१४३

१४ ' सर्वनाम्नाम् ' इत्यत्र ' सर्व'शब्दो व्यर्थः ।

१७ आगमः वेदः । परिशोधितः सार्थ इति प्रतिपादितः ।

१४४

२३ ' आधावतेति । आधावत्यस्यार्थम् । आधावत आगच्छत हे

पत्रं

पाङ्क्तिः

१४४

सुहस्यः । अध्वर्यूणामिदं संबोधनम् । क्षिप्रकारित्वात्सुवर्णेन चालं कृतत्वात्सुशोभनो हस्तः सुहस्तः । स यस्यास्तीति सुहस्ती । छन्दसीवन्निपौ चेति मत्वर्थे । इन्नन्त इदं बहु-
वचनं सुहस्यः । आगत्य शुक्रा गृभ्णीत मग्धिनी प्रहौ गृह्णीत । गृहीत्वा चानन्तरं गृहीतं गोभिर्गोविकारैः पय-
आदिभिः श्रीणीत मिश्रयत मत्सरं मादयितारं सोमम् । मैत्रा-
वरुणादिकं पयसा मैत्रावरुणः श्रीणाति दध्नादित्यमिति श्रुतेः
प्रकृतित्यागोऽत्र द्रव्येण पृथिव्यादिभिश्च मिश्रणसंभवात् ।
पयश्च श्रुत्वा निश्चित्याह । पयस इति । मत्सरं निगमप्रसक्तं
निराह । मत्सरः सोमः । अत्रापि प्रसिद्धस्य सोमस्य मिश्रणा-
संभवात्सोमस्य मिश्रणोपदेशात्क्रियायोगमङ्गीकृत्य मत्सरः सोम
इत्याहेति स्वामी ' (ट.) ।

१४५

८ तेन = मत्सरेण लोभेन । धनाभिमुख्येन = धनस्यानुकूल-
तया । ' मत्सरोऽन्यशुभद्वेषे तद्वत्कृपणयोस्त्रिषु ' (अम०
३ । ३ । १७२) ।

१६ ज्ञापकम् ईरो नामकरण इत्यस्य ।

१८ ' सौगन्ध्याक्रान्तत्वम् ' अयं किम् ईरप्रत्ययस्यार्थः ।

१४६

३ अभ्यग्रम् = अन्तिकम् । ' उपकण्ठान्तिकाभ्यर्णाभ्यग्राः ' (अमर० ३ । १ । ६७) ।

९ सोमाभिषवे युक्तानां प्रावणाम् अधीनम् ।

११ अष्टमात्रः = व्याप्तमात्रः अभिपुत एव । अशूः व्याप्तौ ।
अंशुः = अशू + शम् । ' शमष्टमात्रो व्याप्तमात्रः पीतमात्रः
मुखो भवतीत्यर्थः । अपाम सोमममृता इति श्रुतोरिति
स्वामी ' (ट.) ।

२० संश्लेषिकाः (च. पाठः) = संश्लेषणा सहिताः । अयं पाठः
साधुतरः । संश्लेषिताः = संयोजिताः ।

१४७

१ ' गोपयसोर्यत् ' (पा० ४ । ३ । १६०) इति गव्या
गोविकारः । ज्यार्थे वर्तमानो गोशब्दः कथं ताद्वितः
स्यात् ।

२ गौः गोरवयवाद्भिन्नद्रव्यस्य विकारः ।

- पत्रं
१४८ पाङ्क्तिः ४ ततो (धनुषः)= तस्मात् ।
‘ विरिति शकुनिनाम वेतेर्गतिकर्मणोऽथापीषुनामेह भवत्ये-
तस्मादेव ’ (१४७ । ८) इत्यस्य दुर्गकृता व्याख्या न-
सरला । यास्कमतेऽत्र पक्षिसंबन्धो नास्ति । गुणकृत्या
पक्षिसंबन्धः स्यादिति दुर्गमतम् ।
- १२ ‘ वृत्वा क्षां तिष्ठतीति वा क्षा क्षियतेर्निवासकर्मणः ’
(१४७ । ५) इत्यस्य दुर्गो व्याख्यां न करोति । दुर्गेण
छ. त. द. निरुक्तमूलं स्वीकृतमिति भाति ।
- १३ कः शेषो विवरणीय इति न ज्ञायते ।
- १४९ ७ हेरणमयं=हेरणं हेडनम् अवहेलनं तन्मयम् । कालचक्रं
(६) सर्वभूतान्यवहेरुते ।
- १५ ‘ अब्मयम् ’ इति रूपं प्रामादिकं ‘ प्रत्यये भाषायां नित्यम् ’
इत्यनेन (पा० ८ । ४ । ४५ वार्तिकम्) ।
- १६ ‘ तत्तेजःसंबन्धात् ’ अत्र तस्य= आदित्यस्य ।
- २२ साम्राज्याभिषेके राष्ट्रभृत्नाम्न्यो द्वादशाहुतयो ह्यन्तः ।
- १९० ४ गमनस्य गोशब्दवाच्यता । गोमतः= गमनवतः । गन्धर्वः=
गां (गमनं) धारयतीति ।
- ६ स्वाहा=सु+ आहा = आहुतिः ।
- १९१ १९ अत्राहः=अत्र- अह (खलु) ।
- २३-२५ ‘ बहुशृङ्गाः ’ (१९० । १७) ‘ शम्नातेर्वा ’ ‘ शर-
णायोद्गतमिति वा ’ (१५१ । २) . इत्येतदुर्गेण न
व्याख्यातम् ।
- २६ ‘ अर्धाचत् ’ (पा० ४ । ३ । ४) ‘ परवराधमोत्तम-
पूर्वाच्च ’ (पा० ४ । ३ । ५) इत्येताभ्यां सूत्राभ्यां
परेऽर्धे स्थितं=परार्धम् ।
- १९२ १ ‘ परया ऋद्धया युक्तं पराद्धर्मम् ’ इति रूपसाधनार्थं किं
सूत्रम् । परेऽर्धे स्थितमिति तद्धिते परार्धस्थम् इत्यत्र स्थः
पुनरुक्तः । सा पुनरुक्तिः परमया ऋद्धया युक्ते स्थाने
स्थितमित्यत्रापि वर्तते एव । किंच परा ऋद्धिः परर्द्धिरित्येव
स्यात् । तथा युक्तं परद्धर्मम् । प्रथमा व्युत्पत्तिरेव समीचीना ।

- पत्रं पाङ्क्तिः
- १५२ २ तस्य पादनिधानात् ।
 ४ वस्तुनः प्रभागेण यः पादः चतुर्थो भागः स पशुपाद-
 प्रकृतिः । पशोः पादसमुदायस्थैकः पादश्चतुर्थांशः स प्रकृ-
 त्तिर्यस्यः । पादः अंशः भागः इति सामान्यात् ।
- १६-१७ यस्य भूतजातस्याभिधानानि । यद् भूतजातम् आश्रयो यासां
 क्रियाणां तासां वचना अभिधायकाः ।
- १७ तेषां = लोकानाम् ।
- १९ ' भागरूपनामभ्यो धेयः ' (पा० ५।४।२५ वार्तिकं) इति
 नामधेयम् ।
- १५३ २१ ' अस्य वामस्य पलितस्य होतुः ' इति ऋ० सं० १ ।
 १६४ सूक्तम् । अस्य वाभीयमिति तस्य सूक्तस्य नाम
 ' मतौ छः सूक्तसाम्नोः ' इति (५ । २ । ५९) पाणिनि-
 सूत्रेण ।
- २२ अपत्यानि दुष्पोपत्वाद्वापन्नानि मृतानि ।
- २३ क एते परिव्राजकाः । ' परिव्राजकानां आत्मविदां दर्शनेऽ-
 स्या ऋचोऽर्थः । नैरुक्तानां त्वग्निमः ' (ट.) ।
- १५४ ५ ' यः पश्यति० तस्मात् तस्थैव० ' अस्मिन् वाक्ये ' तस्मात्'-
 शब्दो व्यर्थः ।
- ७ द्वितीयः ' सः ' व्यर्थः ।
- १६ ' यो रेतः सिञ्चति सः भूयो० ' इति वाक्यं शुद्धम् ।
 ' यद्रेतः सिञ्चति तद् भूयो० ' इति वा । यत् तत् = यदा तदा ।
- १५५ ८-१० ' मातुर्योनौ ' इत्यत्र माता तद्योनश्च द्वे अपि ' अन्तरिक्षम् '
 इति दुर्योधम् ।
- १२ मूले ' परिधीतः ' शब्दो न तु ' परियुतो भवति ' इति ।
- १९ ' दधिक्राव्णो अकारिषमिति दधिक्रावत्योपतिष्ठते ' (भैत्रा०
 सं० १ । ५ । ६) ।
- २१-२२ ' दधिक्राव्णो अकारिषमित्याग्नीध्रीये दधिद्रप्सान् प्राश्य '
 (आश्व० श्रौ० ६ । १२ । १२) । ' आग्नीध्रे दधि भक्ष-
 यन्ति ' इत्यन्यसूत्रस्थं स्यात् ।
- १५५ २२-२३ ' ऊर्ध्वामेनामुच्छ्रयतात् ' इत्यनेन महिषीमितरा राजदारा

- पत्रं पङ्क्तिः
- १५५ बोधयन्ति । ' दधिक्लाव्णो अकारिपम् ' इति सर्वाः सुरभि-
मतीमृचमन्ततो जपन्ति (तै० सं० ७ । ४ । १०.) ।
दुर्गेण दत्तः कल्पोऽन्यसूत्रस्थः स्यात् ।
- १५६ १-२ ' अश्वः शस्त्रं शास्त्रं वीणा वाणी नरश्च नारी च । पुरुष-
विशेषं प्राप्य भवन्ति योग्या ह्ययोग्याश्चेति ' (ट) ।
३ लक्षणोद्देशमात्रं० = एकैकस्य मन्त्रस्य निर्वचनं निर्वचनस्य
लक्षणमुद्देश्यं च प्रतिपादयितुमेव क्रियते । न तु सर्वेऽर्था
दीयन्ते ।
५ ग. च. ज. पाठः नात्रापरोधोऽस्ति = उपपन्नार्थकरणे न
कोऽपि प्रतिबन्धः ।
६ संदेहाविकारं (घ. ट. ठ. ड. पाठः) इत्यत्र ' वि '
प्रामादिकम् । ' धि'स्थाने ' वि ' लेखनदोषात् । संदेह-
प्रकरणमिदम् । तदुपजीवन् = तदन्तरेणैव ।
७ पूणयति = संहन्ति = राशीकरोति ।
' जानामीति ' च. पुस्तके ' जानानीति ' शुद्धीक्रीयते ।
किंतु निरुक्तमूले नैकस्मिन्नपि पुस्तकेऽयं पाठो विद्यते
(१५३ । १५)
- १५७ १-३ सायणस्यापि विस्तृतं भाष्यमस्या ऋचः ।
८ सायणभाष्ये अयं खण्डः २ । ८ न तु २ । ९ ।
- १५८ २० निर्णेतव्यः (च. पाठः) = संशोध्यः निर्णेतव्यः ।
२३. सर्वा देवता जानामीति शाकपूणेः साभिमानं मतं
(संकल्पः) तस्मै देवता प्रादुर्बभूव तां स न जज्ञ इत्येव-
मादीदमत्र संदेहप्रकरणसंबन्धेन कथितम् । गवादिशब्दान-
नुक्रमणं तु मुख्यो विषयः ।
२४ अभ्युद्य = वितर्क्य ।
- १५९ २ ' ' नैघण्टुका हि ये शब्दाः प्रत्यर्थं गणशः स्थिताः ' इत्येवं
प्रथमार्थेन भवितव्यम् । अन्यथान्वयो दुर्लभ एव । तेषां
तत्त्वार्थान् छन्दोभ्योऽन्विष्य योगतस्तान् निर्भूयात् ।
- १६० ११ आयम्यमानं = शिल्पिमिः ००० विस्तीर्थमाणम् । धनि-
भिर्हियत एव । ' हियते चौरैः आयम्यमानं बध्यमानं

पत्रं

पङ्क्तिः

१६०

यत्नतो रक्ष्यमाणमपीत्यर्थः ' (ट.) । ' आयाम्यमान ' इति च. पाठः । ' यमोऽपरिवेषणे ' (धा० १ । ८४४) इत्यस्य ' आयामयति ' रूपम् । भोजने एव ' आयमयति ' । ' आयम्प्रमानं ' रूपं प्रामादिकम् । किंतु निरुक्त-मूलपुस्तके सर्वेषु इदमेव रूपं प्रयुक्तं दृश्यते (१५९ । ७) ।

१३ ' हृदयरमणं भवतीति वा ' (१५९ । ८) इदं दुर्गेण न व्याख्यातम् ।

१६-१७ मूले ' प्रेप्साकर्मणः ' (१५९ । ८-९) सर्वेषु पुस्तकेषु । अत्र तु प्रेप्सार्थस्य । दुर्गलब्धं निरुक्तमूलं भिन्नं स्यात् ।

१७-१८ ' लोकानुक्रमेण ' इति क. ख. ग. ज. पाठः । ' पृथिवी हिरण्यम् ' इत्यत्र लोकानुक्रमो नास्ति । निघण्टुषु हिरण्यनाम्नःमन्तरभन्तरिक्षनामानि पठ्यन्ते ।

२१ व्यामन् = वि + आ + ऊमन् । ऊ अवतेः + मन् ।

२३ क्षान्तं = क्षमायुक्तम् । द्यावापृथिव्योर्मध्ये स्थितमेतदतीव क्षमायुक्तम् । क्षमाशीलेनैतेन मेघादि सर्वं धार्यते नाधः पत्यते । दुर्गव्याख्याने ' द्यावापृथिव्योरन्तरा हीदमवस्थितं ' पुनरुक्तं भवेत् । ' अन्तरेमे ' इत्यस्य तद्व्याख्या-नम् ।

क्षायाः अन्तः = क्षान्तः इति शुद्धं रूपम् । ' अन्त- ' शब्दो नैव नपुंसकः । क्षायाः अन्तो यस्मिस्तद् इति बहु-व्रीहौ ' क्षान्तं ' कदाचिच्छुद्धं स्यात् ।

१६१

१२ ' उद्र ' इति घ. झ. ट. ठ. ड. पाठः । किंतु ' उद्र- ' शब्दो न कुत्र.प्युपलभ्यते ।

२१ शन्तनुर्नामवान् घ. ट. ठ. ड. पाठः प्रामादिकः । ' शन्त-नुनामवान् ' इति शुद्धः पाठः ।

१६२

२ ' अधर्मेस्त्वया चरितः ' (१५९ । १७) इति दुर्गेण न व्याख्यायते ।

५ ' शिक्षाति व्रतेन ' ' शिक्षं राज्येन ' इत्यत्र शिक्षा योजने दाने वा । धातुपाठे तु ' शिक्ष विद्योपादाने ' (धा० १ । ६०६) ।

पञ्च
१६२

पङ्क्तिः

आत्मनेपदे च । 'शशास' इदं किं शास्तेः शसतेः शशतेर्भेति न ज्ञायते । 'शस हिंसायाम्' इत्ययं धातु-
रत्रायुक्तः । 'शासु अनुशिष्टौ' (विद्यादाने) । दुर्गः
'शशास' इत्यस्य 'अभिगमितवान्' इत्यर्थं करोति ।
'शासु अभिगमने' इत्यर्थो धातुपाठे नास्ति । 'शश
प्लुतगतौ' (त्वरितायां गतौ) तस्य 'शशाश' इति
रूपं स्यात् । राज्येन (राज्यं दातुमिच्छया) त्वरितं तमभि-
गतवान् । 'अभिगमितवान्' इत्यत्र णिचो न किमपि
प्रयोजनम् । अपि 'शशाश' इति मूलपाठः स्यात् ।
देवापिः राज्यमभिगच्छति शंतनुस्तं राज्यमभिगमयति स्वी-
कारयति । राज्येन शशास=तेन राज्यं स्वीकारयितुं येते ।

६ अभ्युद्यतेन = अर्पितं दत्तेन । ७ वार्षिकेण = वर्षकारिणा ।

१६ 'पुनरकम्' इत्येकस्मिन्नेव पुस्तके लभ्यते । इतरेषु
'पुनरकम्' इत्येव ।

१७ 'तद्यदेनान्' इत्यस्य स्थाने तै० आ० २ । ९ इत्यत्र
'अजान्हि पृथ्वीन्' इति वर्तते ।

१६३

७ तथा तथा (च. पाठः) = तेन तेन प्रकारेण । साधु-
तरोऽयं पाठः ।

११-१३ 'स देवाप्यधिकारे००० अभिसंबध्यते' इति न सुबोधम् ।
अन्यस्मिन् कल्पे देवाप्यधिकारं वर्तमानः स आर्षिणेण इद-
मकरोत् । शस्तनोरिव ममाप्येतदेवमेवास्तु । एवं वाक्यद्वयं
स्यात् । देवाप्यधिकारे=होतृत्वे । बृहस्पतिना दिव्या वाग्देवा-
पये दत्ता तेन सोऽधिकारसंपन्नो भूत्वा वृष्टिमकरोत् । एवम-
धिकारसंपन्नोऽन्योऽपि देवापिरस्मिन्कल्पे शन्तनुसदृशस्य
ममापि वार्षिकं कर्म करोतु । सर्वा ऋक् एकमेव वाक्यम् ।
दुर्गेण तस्य वाक्यस्य त्रीणि वाक्यानि कृतानि ।

१४ ऋष्टिः खड्गस्तरवारौति त्रिकाण्डशेषः । 'आर्षिणेणशब्दस्य
प्रकारान्तरेण व्याख्यानम् । ऋष्टयः शक्तयः । तत्प्रधाना
सेना मरुता यस्य । असेषुष (?) ऋष्टयः । विद्युप्रथा मरुत
ऋष्टिमन्तः (ऋ० सं० ३ । ४ । १३) । औत्त्रिया-

पत्रं
१६३

पङ्क्तिः

न्मरुतां विशेषणम् । ऋष्टयस्ते च मध्यमानुचराः ' (ट.) ।

२० ' पुनाम्नो नरकाद्यस्मात्पितरं त्रायते सुत इति स्मृतिः ' (ट. ठ.) ।

२१ ' ऋषिर्दर्शनात् । देवापिरस्यैव सूक्तस्य । सामान्येनैतन्निर्वचनम् । स्तोमान् त्रिवृदादीन् ददर्शेति विशिष्टमन्त्रदर्शनादेवेत्यौपमन्यवः । व्याख्यान्तरम् ' (ट.) ।

२३ ' ब्राह्मणमप्यस्मिन्नर्थे सामान्येन दर्शयति । तद्यदेनान् मधुच्छन्दःप्रभृतीन् तपस्यमानान् तस्यैव तपसोऽनुभावात् ब्रह्म ऋगादि स्वयंभु अकृतकं नित्यं पूर्वाधीतमिवाभ्यानर्षत् । ऋ गतावित्यस्य लिटि (?) रूपम् । आगतम् आविर्भूतम् ' (ट.) । अभ्यागच्छत्=आविरभवत् ।

१६४

१ ' त ऋषयोऽभवन् ' (१६२ । १८) इति दुर्गेण न व्याख्यातम् ।

३ यस्मात्तस्योपरिष्ठादवस्थानं स्थितिस्तस्मात्स उद्गततरः ।

४ न धावति = नोत्पतति ।

२१ ' ह्येकाग्निर्कर्मणि ' (च. पाठः) । अत्र 'वा'स्थाने 'का' हस्तदोषेण ।

२३ ' अन्वध्यायत् ध्यातवान् । किम् । सामर्थ्यात् वृष्टिम् । मनोरथैः प्रार्थितवान् ' (ट.) ।

२४ ' देवश्रुतं देवैः श्रुतं वृष्टिवनिम् । वनु याचने । चतुर्थ्यर्थे चोभयत्र द्वितीया ! देवैः श्रुत्या (ता?) य वृष्टिवनये वृष्टियाचिने । रराणः । रातेः ' व्यत्ययो बहुलम् ' (पा० ३ । १ । ८५) इति शपः श्नुः । ददद्वृष्टिमित्यर्थः ' (ट.) । ट. पुस्तकस्थमिदं टिप्पणद्वयं ठ. ड. पुस्तकयोः दुर्गवृत्तौ मिश्रितम् ।

१६५

१ घ. ट. ठ. ड. पुस्तकेषु 'सः' नास्ति । तेन ' रराणो दददिह ००० वाचमयच्छददादित्यर्थः ' इत्येकं वाक्यम् ।

५ ' यं यं करेण स्पृशति जीर्णं स सुखमश्नुते । पुनर्युवा च भवति तस्मात्तं शन्तनुं विदुरिति भारते आदिपर्वणि वंशानुकीर्तने ' (ट.) । इदमपि ठ. ड. पुस्तकयोर्मूले मिश्रितम् ।

- पत्रं पङ्क्तिः
- १६५ ७ तत् = शम् ।
 ८ ' पुरोहितः पुर एनं शान्त्यर्थं राजानं बधति कुर्वत इत्यर्थः ' (ट.) ।
- १६६ २२-२३ अन्यग्रहापेक्षमेतत् = चन्द्रादीनामयं प्रमानाशो न शाश्व-
 तिकः किंतु सूर्यप्रकाशापेक्षः । आर्यज्योतिषे सूर्यो ग्रह एव ।
- १६७ ६ उपर्युपरि = सातत्येन । ऋचामयम् आर्चः । अभितः साक-
 ल्येन आम्रायन्ते अस्मिन् सोऽभ्याम्नायः । ' संख्याया अव-
 यवे तयप् ' (पा० ५ । २ । ४२) इत्यनेन दश अत्र-
 यवा अस्य स दशतयः । दाशतयः = ऋग्वेदो दशमण्ड-
 लात्मकः ।
- ९ चोदितपूर्वं = पूर्वं चोदितम् । अद्यावधि आध्वर्यवे याजुषे
 कर्मणि आदितेयनाम्ना हविर्देयमिति चोदनाविधिर्नास्ति ।
 वस्तुतस्तु ' पूर्व'शब्दो व्यर्थः ।
- ९ नैघण्टुकवृत्त्या=गौणवृत्त्या ।
- १० आदितेयं ' स्त्रीभ्यो ढक् ' (पा० ४ । १ । १२०) ।
- १४ तै० सं० २ । १ । १० इत्यत्र ' सौर्यं बहुरूपमालभेत '
 इति विद्यते न ' आदित्यम् ' इति ।
- १८ किंतु अल्पः हविःसूक्तविषयो यस्य तत् ।
 ' सूक्तभाक्शब्दस्यायमर्थः । सूक्तमध्ये इदं पदमस्ति ।
 हविर्भाक्शब्दस्यायमर्थः । आदितेयायानुब्रूहि । आदि-
 तेयं यज । ये यजामह आदितेयं यदेदेनम० इति नास्ति ।
 अनेन पदेनाध्वर्यवे हौत्रे च हविश्चोदितं नास्तीति न हवि-
 र्भागिति ' (ट.) ।
- १६८ १८ ' दानपती ' (१०) न व्याख्यातम् ।
- १९ घ. ट. ठ. ड. पाठः ' अनवनुध्यमानौ ' । अत्र हस्त-
 दोषेण ' रु ' स्थाने ' नु ' । ' रु ' केषुचिःपुस्तकेषु
 ' नु'एवं लिख्यते । अनवह्वरम् अवपूर्वस्य ह्रतेरत्तिकर्मणः ।
 ' ह्र कौटिह्ये ' (घा० १ । ९५६) । ' अत्रह्वरो '
 भक्षः । अनवभक्षितम् अनवाहिसितं रक्षोभिरित्यर्थः
 (ट.) ।

पत्रं

पाङ्क्तिः

१६८

१९ अनवहवरम् अकुटिलमिति यजमानविशेषणमेव सायणभाष्ये ।
‘ सचेते इति लोडर्थे लट् । सचेतां सेवेताम् । किम् ।
सामर्थ्यादस्मद्यज्ञम् ’ (ट.) ।

१६९

४ यदि ‘ अथापि मित्रस्थैकस्य ’ इत्यत्र ‘अपि’शब्दस्य
अयं विशिष्टोऽर्थस्तर्हि ‘ अथापि मित्रावरुणयोः ’ इत्यत्रापि
स एवार्थः स्यात् ।

८ ट. पुस्तके ‘ कर्मणा ’ इत्यस्य ‘ यागारुणेन ’ इति सव्य-
प्रान्ते व्याख्या दीयते । सा ट. ड. पुस्तकयोर्वृत्तावेव
‘ कर्मणा यागारुणेन ’ इति लिख्यते ।

व्रतेन शिक्षति = व्रतमर्पयति । ‘ राज्येन शिशिक्ष ’
(१५९ । १९) = राज्यमर्पयामास । ऋग्वेदे शिक्षतेः
कर्मणो द्वितीया तृतीया वा भवति । यथा । ‘ बोहेन गा-
मुपशिक्ष ’ (१० । ४२ । २) । ‘ स शक्र शिक्ष पुरु-
दूत नो धिया ’ (८ । ४ । १५) । ‘ शिक्षा शचीव-
स्तव नः शचीभिः ’ (१ । ६२ । २) । एतेषु तृतीया ।
अथ द्वितीया । ‘ शिक्षा ण इन्द्र रायः ’ (८ । ९२ ।
९) । ‘ शिक्षा शचीवस्तव ताः ’ (९ । ८७ । ९) ।
‘ अस्मभ्यं सु त्वमिद्र तां शिक्ष ’ (१० । १३६ । ७) ।

१२ त्वोर्तं = त्वया ऊतं रक्षितम् ।

१७०

१ वारुणस्य = वारुण्या आमिक्षायाः । निष्काषः = भाण्ड-
लेपः । तेनाबभृथेष्टौ हविः । वारुणस्य तु निष्काषहविषः
(ग. च. ज. पाठः) = वारुण्या आमिक्षाया यो निष्काषो
भाण्डलेपः (अवशेषः) यवानां च तुषारस्ते हूयन्ते ।
‘ वारुण्या निष्कासेन तुषैश्चावभृथमवयन्ति ’ (सखा०
श्रौ० सू० ५ । २) । वरुणप्रघासाः = चातुर्मास्यान्तर्भूतो
यागः ।

१३ सर्वेषु लिखितपुस्तकेषु ‘ व्रतमिति कर्मनाम निवृत्तिकर्म० ।
(१६६ । ६) इत्येव पाठः । क ख. पुस्तकयोर्दुर्गवृत्त्य-
मुसारेण पाठो व्यत्यस्तः । किंतु दुर्गव्याख्यानां प्रामादिकमेव
भाति । व्रतमिति कर्मनाम । यदा व्रतं निवृत्तिकर्मं तदा तद्वार-

पत्रं
१७०

पङ्क्तिः

यतीति स्रतः । यमनियमाख्यं तद् व्रतं पापाद्वारयति । इदमपी-
तरत्कर्माख्यं व्रतं वारयतीत्येतस्मादेव । तदादित्यादिदेवादिष्टं
कर्म कृतं सदानेष्टं वारयति । कर्माकरणे तु वरुणादयः
क्रुष्यन्ति पीडयन्ति चोग्रशासनेन । अथवा वृणोतीत्येव सतः ।
दुर्गः ' निर्द्वैसितोपसर्ग आहन्तीति ' (१७९ । २९)
इत्यत्र ' अथवा ' शब्दमध्याहरति । तथात्रापि स शब्दोऽ-
ध्याहर्तव्यः । अन्नमपि व्रतमुच्यते वृणोतीति सतो यस्मात्तदा-
वृणोति शरीरम् । दुर्गेण ' एतस्मादेव ' (१६६ । ७) न
व्याख्यायते । तेन यः पाठव्यायासः कृतः स किमाधार
इति न ज्ञायते ।

१५ व्रतं यमनियमाख्यं भवेत् । वेद्यां वेद्या बहिर्वा कर्तव्यत्वे-
नादिष्टं स्यात् । द्विविधमपि तत्कर्म वारयतीति सतः ।

१६ आन्तर्वेदिकं = वेद्याम् इति अन्तर्वेदि । तत्र भवम् आन्तर्वे-
दिकम् ' अन्तःपूर्वपदाहञ् ' (पा० ४ । ३ । ६०)
इत्यनेन सूत्रेण । वेद्याः बहिः बहिर्वेदि । तत्र भवं बहिर्वे-
द्यम् ' अव्ययीभावाच्च ' (पा० ४ । ३ । ५९) इत्यनेन
सूत्रेण । बाहिर्वेदिकं रूपं केन सूत्रेण ।

१७ दीक्षितः स्त्रियं नोपेयादनृतं न वदेदिति ब्राह्मणे ब्राह्मणे आदि-
ष्टम् । ' तदनु स्मृत्वा ' इति ग. च. ज. पाठः । तदनु
तद्ब्रतानुकूल्येन स्वकर्तव्यं स्मृत्वा । ' तदनुस्मृत्य ' इति
पाठः साधुः ।

१८ ' अवकीर्णा क्षतव्रतः ' (अमर० २ । ७ । ५४)
इति द्वे नष्टब्रह्मचर्यस्य ।

१७२

१६-१७ ' नेता रसानाम् ' (१७१ । ६ तथा १४) इति द्विवा-
रमस्मिन् खण्डे ङ. थ. ध. ठ. ड. पुस्तकेषु । दुर्गेण तन्न
व्याख्यायते ।

१८ ' बंभ्रम्यते ' ' बंभ्रमीति ' द्वे अपि साधुनी ।

२० ' प्रतिबिभ्येत ' (१७१ । ७) इति निरुक्तमूले । वृत्तौ
तु ' प्रतिबिभ्यते ' ।

- पत्रं
१७३ पङ्क्तिः
११ आविष्टः = आभिमुख्येन विष्टः । तेन ' आभिमुख्येन आविष्टः ' इति प्रयोगं पुनरुक्तिः ।
१५ ' ये चान्ये ' इत्यत्र ' अन्ये ' शब्दो व्यर्थः । नो चेज्ज्योती-
ष्यपि पुण्यकृतस्वन्तर्भवेयुः ।
- १७४
१२ ' दय दानगतिर्हिंसारक्षणदानेषु ' (धा० १ । ४८२) ।
२३ गुर्जरपुस्तकेषु ' नाम ' नास्ति । तथापि ' अनेकस्यापि सत्त्वस्य नाम भवति ' इति पाठो दुर्गेणापि स्वीकृतः ।
२४ ' सत्त्वस्य = द्रव्यस्य ' [ट.] ।
- १७५
१ आग्नेय्यादिका उपदिश इतराम् इतरां दिशं क्रान्त्वा स्थिता भवन्ति । मुख्यदिशानां मेलनेन ह्युपदिशो जायन्ते ।
२ स्वं स्थानं = स्वं प्रदेशम् ।
७ मेध्याः = मेघे भवाः । मेध्या इत्यपपाठः ।
- १७६
८ ' नीचैर्णमति ' इति ग. च. ज. पाठः ' निर्णामम् ' (१७५ । १५) इत्यनुसारेण ।
११ तमःसतरत्नः = तमः सतत्त्वं तात्त्विको भावो यस्य सः । मेघतमसोरैकरूप्यमेव । ' धूमज्ज्योतिःसलिलमरुतां संनि-
पातः क्व मेघः ' इति कालिदासो मेघदूते ।
१२ नीचैः पतितुमारस्फ्यमाणा अत एव निम्नमनुसरन्त्यस्ता आपो मेघस्य यावन्तं प्रदेशं यावतः प्रदेशात् स्रुता (गताः) भवन्ति तस्मादपीत्यादि । ११ ' यावत्तम् ' इति ग. च. ज. पाठः प्रामादिक एव भाति । १२ ' स्रुताः ' ' निः-
पित्सन्त्यः ' इति घ. ट. ठ. ड. पाठौ प्रामादिकावेव । मेघस्य प्रदेशं ' स्रुताः ' इति दुर्बोधम् ।
११-१२ मेघस्य तं प्रदेशं यावत् स्रुता भवन्ति (तावत्) ततः इत्यादिः ग. च. ज. पाठेऽन्वयः स्यात् ।
१६ ऋथादिगणे ' शम् ' धातुर्नास्ति । ' शम् ' उपशमे लोचने ' इत्येतयोरेवार्थयोर्वर्तते । १६-१७ ' द्राघ सामर्थ्ये आया-
मे च ' ।
२१ ' तदेव तत् ' ग. च. ज. पाठे ' तत् ' द्विर्वर्तते । तस्य ' एव ' इत्यस्य च प्रयोजनं न ज्ञायते ।

पत्रं

पङ्क्तिः

१७७

३ ' य एष मन्त्रेषु तत्र तत्र संप्रामः श्रूयते तत्र कः समाधिः ' इति घ. ट. ठ. पाठोऽपि साधुः ।

६ उद्धृतवृत्तेः = प्रत्यक्षस्य ।

८ इन्द्रः = वैद्युतं ज्योतिः । तद्धि वायुना वेष्टयते आविश्यते वा । ' वाय्वाविष्टेन ' इति च. पाठः ।

११ सर्वेषु लिखितपुस्तकेषु ' रूपकानि ' इत्येव वर्तते । क. ख. पुस्तकयोरेव ' रूपकाणि ' इति ।

१७८

३-६ ' शत्रुं न विविस्ते ' इति सरलोऽन्वयः । दुर्गेण तस्य द्वे वाक्ये कृते ।

१३ वृत्रो मेघो वा त्वाष्ट्रोऽसुरो वेत्यत्र वादः । किंतु मन्त्रेषु ब्राह्मणेषु च वृत्रोऽहिरीति वर्णयत इत्यत्र न कोऽपि वादः । तु-शब्दोऽत्र भेदं दर्शयति न समुच्चयम् । ' च ' इति क. ख. घ. ट. ठ. ड. पाठो व्यर्थः ।

१५ ' शाखान्तरेषु ' पदं व्यर्थम् । का प्रस्तुता शाखा काश्चान्या इति न ज्ञायते । ऋक्शाखा प्रस्तुता चेत्तस्यामपीदृशानि वर्णनानि सन्त्येव । ऐतरेयब्राह्मणे यदीदृशं वर्णनं न स्यात्तर्हि शाखान्तराणां ब्राह्मणेषु तदन्वेष्यम् ।

१७९

१२ कस्मिंश्चिद्दीध्यन्तरे = कस्यांचिद्दीध्याम् । ' कस्मिंश्चिद्दीध्यान्तरे ' (ठ. ड. पाठः) ।

१८ दासपत्नीः = ' दासः कर्मकर्ता यजमानस्तत्पालयिष्यः ' (च.) ।

१८०

२ ' पंगिरसुरो वा ? (ट.) ।

८ ' यदिमाल्लोकानवृणोत्तद्वृत्रस्य वृत्रत्वम् ' (तै० सं० २। ६। २) ।

१० ' तस्य (सोमस्य) यदत्यशिष्यत तत्त्वष्टा हवनीयमुपप्रार्-वर्तयत्स्वाहेन्द्रशत्रुर्वर्धस्वेति ' (तै० सं० २। ५। २) ।

१०-११ विश्वरूपो नाम त्वष्टुः पुत्र इन्द्रेण हतः । तस्मात्त्वष्टेन्द्रं यज्ञे नामन्त्रयत्तस्मै सोमं च नाददात् । इन्द्रो बलात्कारेण सोमं पपौ । सोमावशेषं त्वष्टा ' इन्द्रशत्रुर्वर्धस्व ' इत्युक्त्वाप्राव-ज्जहोत् । ततः सोमोऽसुररूपेण प्रादुरभवत् । यथा पशुरा-

पत्रं

पाङ्क्तिः

१८०

लभ्यते हूयते च तथा सोमोऽपि (तै० सं० २।५।२) ।

१३ ' स इषुमात्रमिषुमात्रं विष्वङ्कवर्धत स इमाल्लोकानवृणो-
द्यदिमाल्लोकानवृणोत्तदृत्रस्य वृत्रत्वम् ' (तै० सं० २।
५।२) ।

२१ ' अनेकस्यापि सस्रस्य भवति ' इति क. ख. छ. त. द.
पाठः (१७४।२) दुर्गसंमतो यतोऽत्र सर्वेषु पुस्तकेषु
' सस्रस्य ' इत्यनन्तरं ' नाम'शब्दो नास्ति ।

१८१

११ ' प्राप्तायां ' च.पाठः प्रामादिकः ।

१६ ' विप्रुषः ' इति ग. ज. पाठः ' प्रुष्वाः ' इति च. पाठः ।
द्वयोरपि जलबिन्दव इत्यर्थः ।

२४ अस्या उषस उच्छलीत्येतस्मिन् कर्मणि वर्तमानाया उषा
इति नाम ।

१८२

१८ अथ विशीतः (घ. ट. पाठः) । अत्र ' प्य ' स्थाने
' थ ' लेखनदोषात् ।

१८३

५ एको योनिशब्दः परियौतेरभिधौतेश्च व्युत्पाद्यत इत्याश्वर्यम् ।

१८४

११ श्वेतो वर्ण एति अस्यां सा श्वेत्या इति क. ख. घ. ट. ठ.
ड. पाठः ।

१६ निरुक्तमूले ' एने ' (१८३।२१) वृत्तौ ' एते ' ।

१९ ' अनृच्यौ ' ' आभिन्वानि ' (२४) वृत्तौ न व्याख्यायेते ।

१८५

३ ' शब्दत्वा' घ. ट. ठ. ड. पाठः प्रामादिकः=शब्दतत्त्वा'.

७ ' वस्तोर्वेहमानम् (ऋ० सं० १०।४०।१) इत्यादि ' (ट.) ।

१८६

१० ' अपहरन्ति ' घ. ट. ठ. ड. पाठः प्रामादिकः=अपहन्ति ।
यास्कः ' अवातिरत् ' इति पदम् ' अवाहन् ' इत्यनेन
व्याख्याति । वृत्तौ ' अपाहरत् ' इति पदं तस्य व्याख्या-
नम् ' अपहन्ति ' इति ।

११ अत्र ' न ' (१८५।१८) पादपूरण इव भाति ।
उपमाया न किमपि प्रयोजनम् ।

१३ तमसः अपघातः = तमोपघातः ।

१९ गो + अत्र = गोत्र (ः) । विचित्रेयं व्युत्पत्तिः । कदा-
चिदन्यः पाठः स्यात् ।

१८७

२ एकस्मिन् शब्दे उपरे उपछे वा निरुक्ते ।

- पत्रं
१८८ पङ्क्तिः ३ सायणभाष्ये ' माध्यमिका देवगणाः ' । अत्र सर्वेषु लिखित-
पुस्तकेषु ' माध्यमिकाः ' (१८७ । १४) ।
९ ' कृतान्त्रमन्तरिक्षं विकर्तनं मेघानाम् ' (१८७ । १५)
इति वृत्तौ न व्याख्यातम् ।
१० तात्स्थ्यात् (च. तात्स्थ्ये) ताच्छब्दम् । तस्मिन् मेघे
तिष्ठन्ति इति तत्स्थाः आपः । तासां भावः तात्स्थ्यम् ।
सः शब्दो यासां ते तच्छब्दाः । तेषां भावः ताच्छब्दम् ।
यस्मादापो मेघे तिष्ठन्ति तस्मान्मेघनाम्ना ता उच्यन्ते ।
यथा मञ्चस्थेषु क्रोशसु मञ्चाः क्रोशन्तीत्युच्यते ।
११ ' प्रोहिताः ' (क. ख. घ. ट. ठ. ड. पाठः प्रामादिकः)
तथा (ग. ज. पाठः) ' पुरोहिताः ' = प्ररोहिता ।
१२ ' तपन्ति = संतापयन्ति पाचयन्तीत्यर्थः । पृथिवीलोकं
तत्रस्था ओषधीरित्यर्थः ? [ट.] ।
१४ यथार्थं = यथा इष्टं भवेत्तथा ।
१५ ' वाश्वादित्यौ वहतः = पाचितास्त्रोषधिषु स्थितम् आदि-
त्यमण्डलं प्रति शोषणेन रश्मिभिश्च वहत इत्यर्थः ' [ट.] ।
१८९ २ प्र + अञ् = प्राच् + ईन् = प्राचीन । किन्तु अनु +
आप् = अन्वाप् = अनूप । अत्र कीदृशं सादृश्यमिति न
ज्ञायते । ' ऊदनोर्देशे ' (पा० ६ । ३ । ९८) इत्य-
नेन अन्नोः पश्चात् आप इत्येतस्य ऊप भवति ।
१९० २२ ' पृष्ठयः षष्ठ्ये चतुर्थेऽहनि व्यूहपक्षे प्रउगतृचे त्रिनि-
युक्त्यम् ' [ट.] । इयं टिप्पणी ठ. ड. पुस्तकयोः
वृत्तावन्तर्भाविता । सायणभाष्ये विनियोग एभिः शब्दैर्न
दत्तः ।
२४ ' वनति ' (घ. झ. ट. ड. प्रामादिकः पाठः) = खनति ।
१९१ ७ ' शोभनाभिः ' (१९० । १०) ' नदी ' (१९ + ।
११) वृत्तौ न व्याख्याते ।
११ ' सत इति ' कारकावधारणं ' ' विपर्ययेणापि ' इत्यादिकं च
दुर्गस्य वावदृक्त्वं दर्शयति । अत्रास्य न किमपि प्रयोजनम् ।
१५ ' उच्छ्रुतम् ' इति ग. च. ज. पाठे लेखनदोष एव ।

५४
१९१

पङ्क्तिः

१७ नदीसत्त्वं = नद्या बलम् । इमे त्रयः शब्दा नदीसत्त्वं दर्शयन्ति । सरस्वत्यत्र नद्येवेति स्पष्टमेतेभ्यो ज्ञायते । सरस्वत्या नद्यभिधायकत्वे इमानि विशेषलिङ्गानि ।

१९ ' अतः सरस्वतीशब्दस्य नद्यभिधायकत्वम् ' इति च. पाठः ।
अतः = एतेभ्यो विशेषलिङ्गेभ्यः ।

२० मैत्रायणीयके = मैत्रायणीसंहितायाम् । अस्मिन् षडर्चे चतस्र ऋचः ७।९५ सूक्तात् द्वे च ६।६।१ सूक्तात् ।

२१ उत्तमा = अन्तिमा ।

२२ मैत्रायणीसंहितायाश्चतुर्थेऽध्याये याज्यानुवाक्याः पठ्यन्ते । द्वितीयेऽध्याये काम्याः पशवः कथ्यन्ते । पशोर्वपायाः (१) पुरोडाशस्य (२) हविषः (३) चैकैका पुरो-
नुवाक्या याज्या च । एवं तिस्रः पुरोनुवाक्यास्तिस्रो याज्याः । एवं प्रत्येकस्य पशोरेकैकं षडर्चम् । यावन्तः पशवस्तावन्ति षडर्चानि । षडर्चानामनुक्रमेण पशूनामनुक्रमेण च ' उत स्या नः सरस्वती ' इति षडर्चं सारस्वत्या धेनुष्टय्याः । तत्र ' इयं शुष्मेभिः ' याज्या । यया ऋचा हूयते सा याज्या । प्रथमं वपायागः । तदनन्तरं पुरोडाशः । तदनन्तरं च हविः । एवं पशुहविष इयं याज्या ।

१९२

२ ' इयमपि ' (क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. पाठः)
ऋक् । ' इदमपि ' (ग. च. ज. पाठः) = अभिधानम् ।

६ विभवः = तं तमर्थं वक्तुं समर्थाः ।

९ यदा सरस्वती देवता तदा सरस्वदेवताकपशुयागेऽस्या ऋचो याज्यात्वेन विनियोगोऽनुविहितो मैत्रायणीसंहितायाम् तदभिप्रायेण तदनुसारेण ।

१० माध्यमिका वाक् = ' वाग्वै सरस्वती वाचैवैषां वाचं वृङ्क्ते ' (मैत्रा० सं० २।५।४) । पशुसंबन्धिनि क्षेत्रसंबन्धिनि वा वादेऽनेन पशुयागेन प्रतिस्पर्धिनां वाच एव नश्यन्ति ।

११ ' भजति ' इति सर्वेषु लिखितपुस्तकेषु । ' भज्जयति ' क. ख. पुस्तकयोः । किंतु चुरादिगणस्थो ' भजि ' धातुर्भाषणे वर्तते । भज्जति (प्रामादिकं) = भनक्ति ।

पत्रं
१९३

पङ्क्तिः

४ ' इमाः ' (१९० । १३) दुर्गेण न व्याख्यायते ।

१९ " संगतम्=अपृथग्भूतमित्यर्थः (ट.) । १६ सुष्ठु पात्रेभ्यो ददातीति सुदाः । वित्तम् = वृतम् । वृङ् संभक्तौ । ' द्रुतनिभ्यां दीर्घश्च वा ' इति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् कप्रत्ययः । ' संभज्यते सर्वैः । स वित्तं गृहीत्वा विपाट्छुतुद्योः संभेदमाययौ इत्यत्र वृतमिति धननामेति स्कन्दस्वामिभाष्ये इति निघण्टुभाष्यकारः ' (ट.) ।

१८ स्पर्धतव्य० इति ग. ज. पाठः । अत्र ' तव्यत्तव्यानीयर ' इत्यादि ' स्पर्ध ' ' नीय ' इत्येतयोर्मध्ये लिङितम् । स्पर्धनीयशब्दः ' तव्यत्तव्यानीयरः ' (पा० ३ । १ । ९६) इत्यनेन सूत्रेण स्पर्धधातोर्निष्पन्नः ।

१९४

३ निघण्टोः पञ्चाध्यायाः + निरुक्तस्य नव = एवं चतुर्दशाध्यायाः । दुर्गो निरुक्ताध्यायान्निघण्टवध्यायैः सह संख्याति ।

२० त्रिष्टुभ एताः ' रमध्वं मे ' ' इन्द्रो अस्माँ ' ' आ ते कारो ' इति तिस्र ऋचः ।

२३ इदं सोमसंपादि वचः सत्यं भवतु ।

१९५

७ ' प्रवर्तते ' (ग. च. ज. पाठः) इति वर्तमानकालः प्रार्थनाया औत्कट्यं दर्शयति । ' प्रववृते ' इतीतरेषां पाठः सरल एव ।

९ ' महत्या ' (१९४ । १५) पदं न व्याख्यायते ।

' सिन्धुं = शूतुद्रीम् इति वार्थः ' (ट.) ।

११ ' अवस्युः अवनम् आत्मनो रक्षणं वा (इच्छन्) । क्यच् । ' क्याच्छन्दस्युः ' (ट.) ।

१७ मूढः = अरः ।

२२-२३ काल (धा० १० । ३४७) इति पृथग्धातुरित्येके । अथवा । ' कल क्षेपे ' (धा० १० । ७१) इत्येतस्मात्कालः ।

२४ ' कुश आह्वाने रोदने च ' (धा० १ । ८८१) ।

' क्रोशति ' इत्येव रूपम् । कथं क्रोशयति (२६) ।

णिच् स्यात् । राजंपुरुषाः क्रोशन्ति स तान् क्रोशयति ।

तैराघोषणां करोतीत्यर्थः ।

- पत्रं पङ्क्तिः
- १९५ २६ ' क्रंश ' नैव धातुपाठे नापि कस्मिन्नपि कोशे ।
- १९६ १ ' उक्तवन्तं विश्वामित्रम् ' (ठ.) ।
- २ ' वज्रबाहुः । वज्रयुक्तो बाहुर्यस्यासौ ' (ट.) । इदं साय-
णभाष्यस्थम् । ' बाहुनात्र हस्तो लक्ष्यते वज्रहस्त इत्यर्थः ' (ट.) । इदं ट. ड. पुस्तकयोर्वृत्तावन्तर्भाव्यते ।
- ११ ' रद विलेखने ' (धा० १ । ५३) ।
- १९ ' कल्याणपाणिः ' (७) न व्याख्यायते ।
- १९७ १ ' अन्ते = मध्ये ' (ट.) ।
- १-२ ' प्रावृषि प्रवृद्धोदकाः प्रत्याख्यायैनं तदर्थानामन्ते वर्षाणां
शरदि प्रत्यं (?) त्वरतम्येन क्षीयमाणोदका आशुश्रुवुः तद-
र्थानां कृतवत्य इत्यर्थः ' (ट.) ।
- ११ निनमै इति एकत्रचनमात्मनेपदे लोटि ।
- २१ ' ययाथेति ' मध्यमः प्रथमपुरुषस्य स्थाने । यान्तु सर्व एव
जना इति स्वामी ' (ट.) । ' ओषु स्वसारः कारखे
शृणोत ययौ वो दूरादनसा रथेन । नि षू नमध्वं भवता सुपारा
अधोअक्षाः सिन्धवः स्रोत्याभिः ' (ऋ. सं. ३ । ३३ ।
९) । ओषु पादपूरणौ । हे स्वसारः भगिन्यः कारखे
स्तोत्रे शृणोत शृणुत । ययौ वः युष्मान् दूराद्विप्रकृष्टात्
अनसा शकटेन रथेन च आत्मनः । नि षू नमध्वम् । सुः
पादपूरणः । निम्नमध्वम् । भवतेत्यादि । सिन्धवो नद्यः ।
स्रोत्याभिः रसनदनैः सह भवथ । सूक्तस्यान्ततः आशुश्रुवुः
तथेति प्रतिज्ञातवत्यः । स्वामी ' (ट.) ।
- १९८ २० प्रथमः ' अथवा ' शब्दो व्यर्थः ।
- २०० १ वरत्रदूत्रण (ग. ज. पाठः) = वरत्रेण + वद्रेण ।
- २ ' अथासनि ? ' (क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. पाठः) ।
' अप्या ' त्वरितलेखने ' अथा ' इव भाति ।
- ५ अश्वारोहस्याभिप्रेतमर्थं मनसि कृत्वा शीघ्रगमनेन तस्य
कामं पूरयति ।
- ७ ' सन्ति ' ' तानि ' इत्येतस्य विशेषणम् । पाठान्तरे
' सन्ति ? इत्येतत् क्रियापदम् ।

- पत्रं पङ्क्तिः
 २०० १२ ' अनुसन्तवीचत् ' पूर्वा प्रकृतिः कथमिति न ज्ञायते ।
 १८ ' पन्थतेर्वा पद्यतेर्वा ' (ग. च. ज. पाठः) निरुक्तमूलपुस्त-
 केषु नास्ति ।
 २१ चर्करीतेन वृत्तं रूपम् । यद् इत्येतस्य चर्करीत इति पूर्वेषां
 नाम । कृधातोः चर्करीति । तस्माच्च चर्करीतशब्दः ।
 २०१ ७ ' जमु अदने ' (घा० १ । ४७२) । गमनार्थो दुर्गेण
 कुतो लभ्यः ।

तृतीयोऽध्यायः ।

- २०३ ११-१२ अयं खण्डयोः कल्पितः संबन्धो बादरायणसंबन्ध एव ।
 १४ ' अपस् ' इत्येतत् लातिनभाषायाम् ' ओपस् ' इत्यनेन
 सदृशम् ।
 २१ ' तनयम् ' इति किमिति नपुंसकम् । निघण्टुपाठः
 ' तनयः ' एव ।
 २०४ २५ स्वयंजातम् = स्वयंजनितम् ।
 २०५ १ ' क्षेत्रजं क्रीतकं वा ' इति च. पाठः साधुः । एक एव
 ' वा ' शोभनतरः । ' क्षेत्रजादीन् सुतानेतानेकादश
 यथोदितान् । पुत्रप्रतिनिधीनाहुः क्रियालोपान्मनीषिण इति
 मनुः ' (मनुस्मृतिः ९ । १८०) (ट.) ।
 ९ ' विदूदुषः दुष वैकृत्ये ' (ट.) ।
 २१ ' अनेनैव चापत्य ' इत्यत्र चः व्यर्थः । च.पाठे स
 नास्ति ।
 २३ ' अस्थैवार्धस्योत्तरा० इदतराय (?) निर्विविच्य वचनाय
 ग्राह्यत्वस्य स्पष्टत्वाय । अधाचिदोक इति च हेतुवचनात्
 भूयस्त्रम् ' (ट.) ।
 २०६ १० प्रभाय = पुत्रत्वेन ग्रहणाय । १८ ' ममायं पुत्रः ' (४)
 इत्यत्र ' पुत्रः ' न व्याख्यायते ।
 १३ ' सुसुखतमः ' (३) इत्यत्र ' सु ' न व्याख्यायते ।
 २०७ १० के धर्मविद् उदाहरन्ति ।

पत्रं
२०८

पङ्क्तिः

११ ' कुशिकः प्रसङ्गात्कचिच्छास्त्रार्थं ब्रूते । अपुत्रो यः पिता कन्यामन्यकुलं प्रापयति स वङ्घिरित्युच्यते । भ्रातृकां प्रदास्यामि तुभ्यं कन्यामलंकृताम् । अस्यां यो जायते पुत्रः स मे पुत्रो भवेदिति (वासि० १७ । १७) स्मृत्युक्तमनुशासनं कुर्वन् दुहितुः पुत्रिकाया नप्यं नसृभावं पिण्डदानादिकं कर्तव्यतया गात् गच्छति । किं कुर्वन् । विद्वान् अस्यां दुहितरं जातः पुत्रो मम स्वधाकरो भविष्यतीति जानन् । ऋतस्य पुत्रोत्पादने सत्यस्य समर्थस्य रेतसो दीधितिं धर्तारं विट्पतिं जामातरं सपर्यन् वस्त्रालंकारादिना पूजयन् पिता नसृभावं गच्छति यत्र यस्या दुहितुः पिता पालकः पतिर्जामाता सेकं तस्यां रेतःसेकं ऋजन् प्रसाधयन् संशगम्येन केवलं सुखानिमित्तेन मनसा तथा स्वशरीरं संदधन्वे संधत्ते न तु पुत्रनिमित्तेन मनसा । सायणभाष्यम् ' (ट. ड.) ' शासत् शास्ति आचष्टे इत्यर्थः । वङ्घिः पिता । अत्र जातमात्राया उत्सङ्गेन दानकाले वा जामातरं प्रति वोढृत्वात् वङ्घिरित्युच्यते । स दुहितुः पुत्रमिति शेषः ' (ट. ड.) । ठ. पुस्तके इदं वृत्तावन्तर्भाव्यते तथा पूर्वा टिप्पणी च ।

२४ ' अपुत्रस्य पौत्रः ' इत्यस्मात् ' अपुत्रस्य पुत्रः पौत्रः ' इति ग. च. ज. पाठः साधुतरः स्पष्टतरश्च ।

२०९

५ हृदयानुस्मरणनिमित्तेन = मया जननयज्ञस्तन्यत इति हृदये स्मृत्वा स्मृत्वा । तस्मात् तद्वेत्तो हृदयादभिजायते । ' हृदयानुसरणनिमित्तेन ' इति च. पाठः स्पष्टतरः । तद्वेत्तो हृदयादनुसरति ततश्च मातारं प्रत्युतं भवति ।

१० मिथुनाः = पुत्रा दुहितरश्च । यथा पुत्रः पुत्रस्तथा दुहितापि । अत एवोभयेऽपि दायादाः । ' मिथुनाः पुत्राः ' इत्यत्र ' पुत्राः ' इत्येतस्य स्वारस्यं दुर्गेण न ज्ञातम् ।

१२ ' तदेतदृक्श्लोकाभ्यामभ्युक्तम् ' (कौ० आ० ३ । ६) । ऋक् श्लोकश्च । अथवा । ऋक् श्लोकरूपः ऋक्श्लोकः । ' अङ्गादङ्गात्० ' ' अविशेषेण पुत्राणाम् ' इति ऋचौ श्लोकः

पत्रं

पङ्क्तिः

२०९

रूपे । तयोः ' अङ्गादङ्गात् ' इति कौषीतक्यारण्यके
(४ । ११)

१३ ' मिथुनाः ' इत्येतत् ' पुत्राः ' इत्येतस्य विशेषणम् ।
मिथुनाः = युग्मजाताः ।

२४ ' अथ प्रोष्यायन् पुत्रस्य मूर्धानमभिमृशति । अङ्गादङ्गात्सं-
भवसि हृदयादधिजायसे । आत्मा वै पुत्रनामासि स जीव
शरदः शतम् ॥ असाविति नामास्य गृह्णाति । अश्मा भ्रू
परशुर्भव हिरण्यमस्तृतं भव तेजो वै पुत्रनामासि स
जीव शरदः शतम् ॥ असाविति नामास्य गृह्णाति ।
येन प्रजापतिः प्रजाः पर्यगृह्णीतारिष्टये । तेन त्वा परिगृह्णा-
म्यसावित्यथास्य दक्षिणे कर्णे जपति । अस्मै प्रयन्धि मघ-
वन्नृजीभिन्नितीन्द्र श्रेष्ठानि द्रविणानि धेहीति मा च्छेत्ता मा
व्यथिष्ठाः शतं शरद आयुषो जीव पुत्र । ते नाम्ना मूर्धा-
नमभिजिघ्राम्यसाविति त्रिरस्य मूर्धानमभिजिघ्रेत् । त्वा
हिंकारेणाभिहिंकारोमीति त्रिरस्य मूर्धानमभिहिंकुर्यात् ' (कौषी-
तक्यारण्यके ३ । ११) ।

२१०

१४ शरदि जीवनं न कष्टं यस्मात्तस्मिन्नृतौ सस्यसमृद्धिरस्ति ।
शरद् संपन्नफला अत एव इष्टा ।

१९-२० पूर्वार्धे नैव ऋजु । ' पुत्राणां मिथुनानाम् ' इत्यस्य कोऽर्थः ।
' पुत्राणां ' पदं व्यर्थमेव । अथवा । ' मिथुनानां पुत्राणाम् ' इत्यस्य ' पुत्रयुगलानां युग्मजातानां पुत्राणाम् ' इत्यर्थो भवेत् । तेन दुहितृदायाद्यत्वेऽस्य श्लोकस्य नानुकूल्यम् ।

२५-२६ ' आग्रयणद्रव्यं मृन्मय्यां स्थाल्यां गृह्यते दारुमयेन पात्रेण च
हूयते न तया स्थाल्या यस्मात् स्थाली होमसाधनं न
भवति । यदावभृथं गच्छन्ति तदानीं स्थालीर्वेद्यामेव परा-
स्यन्ति परित्यजन्ति । दारुपात्राण्युद्धरन्त्यवभृथदेशे नयन्ति ।
तस्मात्स्थालीवल्लोकेऽपि स्त्रियं दुहितरं विवाहेन वरकुले
परित्यजन्ति । पुमांसमुद्धरन्ति सम्यक्पोषयन्ति ' (सायण-
भाष्यं तै० सं० १ । ४ । २८) । ' यत्स्थालीं रिञ्चन्ति '
इति भैत्रायणीसंहितापाठः । ' रिचिर् विरेचने ' (भा०

पत्रं

पङ्क्तिः

२१०

७ । ४) । ' ऋच्छ गतीन्द्रियप्रलयमूर्तिभावेषु (धा० :
६ । १६) ।

परास्यन्ति ल्यजन्ति वने यस्मात्स्त्रियोऽनिष्टाः । वरकुले परि-
त्यजन्तीत्यर्थः न सरलः । श्रूयते च यथा केचित्स्त्रियाः
जातामेव बालां व्रन्ति । अनृतं स्त्रीत्येव प्राचीनानां मतम् ।

२११

१-२ ' तस्मात्स्त्रियं जाताम् ' इतीदं वाक्यं मैत्रा० सं० अन्यत्रापि
विद्यते (मैत्रा० सं० ४१ ७ । ९) । तत्र स्त्रियः पुरु-
षेभ्योऽतिरिच्यन्ते तस्मात्स्त्री परस्मै दीयत इत्यर्थः ।

४ हवमकर्मणः । (अपादाने पञ्चमी) परास्यन्ति ।

१२-१३ ' चातुर्मास्येषु ' इति पदं ' दर्शयति ' इत्यनेनान्वेति ।
चातुर्मास्येषु प्रतिप्रस्थाता यजमानपत्नीं पृच्छति कस्ते जार इति ।
यदि सा कथयति सर्वे जारा वरुणेन गृह्यन्ते । सा चांहसो
मुच्यते वरुणपाशाच्च मुक्ता भवति । ' अथ यद्वाचयति
(अध्वर्युः) मेध्यामेध्यां करोति ' (मैत्रा० सं० १ । १०
११ । तै० सं० १ । ८३) ।

१४ ब्राह्मणं स्त्रीविक्रयं दर्शयति ।

१५ ' गृह्यञ्जुक्कं हि लोभेन स्थानरोऽपत्यविक्रयी ' (मनु० ३ । ५१) ।

१६-१७ अतिसर्गः = त्यागो वनादिषु । न स्वयंवरेण ।

१९ ' अदायादत्वे ' इति पाठः साधुः । यस्मात् ' अदायादत्वं
स्त्रियाः ' इति पङ्क्तित्रयादनन्तरम् (२२) । इतरेषु
वर्णेषु कन्याया अदायादत्वे लिङ्गम् ।

२२ अनैकान्तः = न सर्वेषामनुमतः । असिद्ध इत्यर्थः ।

२३-२४ च. पाठे द्वितीयो ' हि ' नास्ति । स एव पाठः साधुः ।

२१२

१ ' बह्वृचानामाख्यानाने = ऐतरेयब्राह्मणे शुनःशेषाख्यानाने
दर्शनात् । सप्तमपञ्चिकायां ' हरिश्चन्द्रो ह वैधसः ' इति
खण्डे (ऐ० ब्रा० अ० ३३ खण्डः १-५) । दानं
सावत् ' अनेन त्वा यजा ' इति (खण्डः ३) । क्रयः
' आरमानं निष्क्रीणा ' इति (खण्डः ३) । ' स ज्येष्ठं
पुत्रं निगृह्णान उवाच नन्विममिति कनिष्ठं माता तौ ह

- पत्रं पङ्क्तिः
- २११ मध्यमे संपादयांचक्रुः शुनःशेषे । अतिसर्गः । ' तस्य ह विश्वामित्रस्यैकशतं पुत्रा आसुः पञ्चाशदेव ज्यायांसो मधुच्छन्दसः पञ्चाशत्कनीयांसस्तथे ज्यायांसः० ' इति स्वामी ' (ट. ठ. ड.) ।
- २१२ ३ मधुच्छन्दआदीनामिति प्रामादिकम् । उयेष्टो मे त्वं पुत्राणां स्या इति विश्वामित्रः शुनःशेषमुवाच । मधुच्छन्दसो ये ज्यायांसस्त एतन्न कुशलं मेनिरे । तांश्चिश्चामित्रः शशाप । मधुच्छन्दास्तु ये आत्मनः पञ्चाशत्कनीयांसस्तैः सह तदनुमेने ।
- ११ ' अन्यः'पदं व्यर्थम् ।
- १८ ' अभ्रातृका इव योषा०=यथैवात्मा तथा पुत्रः पुत्रेण दुहि- ता समा । तस्यमात्मनि तिष्ठन्त्यां कथमन्यो धनं हरेदिति स्मृतिः (मनु० २ । १३०) स्कन्दस्वामिभाष्ये ' (ट.) ।
- २२ ' अमूर्या यन्ति जामयः सर्वा लोहितवाससः ' इदमर्थं गुर्जरपुस्तकेषु नास्ति ।
- २२-२३ ' अमूर्या यन्ति योषितां हिरा लोहितवाससः । अभ्रातरं इव जामयस्तिष्ठन्तु हतवर्चसः (अथ० सं० १ । १७ । १) । अत्र निरुक्तमूलाङ्गिनः पाठः ।
- २४ इयमथर्वणामृक् । प्रसवमार्गवहनरोगः तद्वती ।
- २१३ १ वृत्तौ ' तिष्ठन्तु ' इति पाठः । घ. झ. ट. पुस्तकेषु ' अमूर्या० ' इत्यस्यामृच्चि ' तिष्ठन्तु (२१२ । २३) इत्येव । इतरेषु पुस्तकेषु ' तिष्ठन्ति ' ।
- २१४ ६-७ ' अभ्रातृका स्त्री येभ्य उत्पन्ना तानेव पुंसः पितृनेति गच्छति संतानकर्मणे पिण्डदानाय च । एषमुषा यत उत्पन्ना तमेवादित्यं गच्छति । तत्रैव प्रलीयत इत्यर्थः । स्कन्दस्वामी । गौतमपुत्रस्य कक्षीवत आर्षं प्रत्यन्तरे ' (ट.) ।
- ७ पित्रा दत्ता । भर्त्रा ऊढा ।
- १२ ' दाक्षिणाजा ' अथवा ' दाक्षिणात्या ' (२१ । ३ । १४) इति दुर्गस्वीकृतनिरुक्तमूले पाठः स्यात् ।
- १३ निवपनं = प्रक्षेपः ।
- १४ कितवः = अक्षधूर्तः धूतकृत् (अमरः २ । ९ । ४४) ।
- १६ ' जायेव पश्ये० द्वितीयाथे चतुर्थी । पतिम् उशती काम- यमामा सुवासाः निर्विशङ्कया परमया प्रीत्या युक्ता गच्छति
- ११

- पत्रं
२१४ सद्दत् । रीणीते = गमयति । प्रकाशमतिज्ञापयति । रूपं
कृत्स्नं जगत् ' (ट.) । ' कामयमाना ' (२१३ ।
२३) ' उशती ' (२१३ । ११) च न व्याख्या-
येते ।
- २१५ १३ ' प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्यात् इदाप्यसुपः ' (पा० ७ । ३ ।
४४) इत्यनेन ' अपुत्रका ' (पाठभेदे) इति रूपं प्रामा-
दिकम् । ' अपुत्रिका ' इति शुद्धम् ।
' कोऽयं देशाचार इति न ज्ञायते । ' अत्रौचित्येन (गर्त-
शब्देन) राजपुरुषैर्न्यायनिर्णेतृभिश्चाधिष्ठितं स्थानमुच्यते ।
यथा लोके काचिद्गतमर्तुका योषिद्गनानां स्वकीयधनानां
सनये लाभाय गर्तमगच्छति तां तु सभ्या विचार्य यदीयं
रिक्थं लभते चेत् अक्षैः संताड्य तदीयं धनं वितरन्ति
तथा ' इत्यादि सायणः ।
- १६ ' तां तत्राक्षेणा (अक्षैर्वा) ध्नन्ति ' (२१३ । १९)
इत्येतन्न व्याख्यायते ।
- २१६ १ ' शरीरं शृणातेः शम्नातेर्वा ' इयं पुनरुक्तिर्विस्मृति-
मूलैव ।
२ तत्र = यच्छरीरं पूर्वोक्तं तस्मिन् ।
७ श्मशानसंचयशब्दात् पुरा शवानि गर्तेषु निखातान्या-
सन्निति भाति ।
८ ' नोपरस्याविः कर्तव्यै यदुपरस्याविः कुर्याद्ब्रथेष्टाः स्यात्प्रमा-
युको यजमानः ' (मैत्रा० सं० ३ । ९ । ४) । श्मशा-
नसंचयोऽपि गर्त इत्यर्थं दर्शयितुं ' नोपरस्या० ' उदा-
हरणम् ।
- १५ ' यानेभ्यः ' इति प्रामादिकम् । सर्वेषु यानेषु स्तुततममिति
शुद्धम् ।
- २९ अध्वर्युर्यजमानाय ' धनुस्त्रीन् बाणांश्च प्रयच्छति । हिरण्य-
वर्णमुषसो व्युष्टा इत्युद्यता अभिमन्त्रयेतोर्ध्वबाहुस्तिष्ठन्त-
मभिषिञ्चति ' (मैत्रा० सं० ४ । ४ । ३) ।
- २१७ २ ' उदिता उदयवेलायां सूर्यस्य आसेहथः युवां हे वरुण हे
मित्र मर्त रथम् आत्मीयम् अतश्च अनन्तरमिति शेषः ।

पत्रं
२१७

श्लोः

चक्ष्वाथे पश्यथः अदितिं दितिं च अक्षीणं क्षीणं च कर्म ।
अथवा अदितिं दितिं चेति ददातेरेते रूपे । अज्ञातारं
दातारं च हविषाम् । लोकपालौ हे मित्रावरुणौ यश्च यत्क-
रोति शुभमशुभं वा तत्सर्वं पश्यथः = स्वामी ' (ट.) ।

८ ' अयमप्यर्धर्चः ' इत्यत्र ' अपिः ' व्यर्थः ।

१३ ' नाभ्रात्रीम् ' (२१३ । २५) इति सर्वेषु निरुक्तमूल-
पुस्तकेषु पाठः । वृत्तौ तु ' नाभ्रातृकाम् ' इति ।

१८ आहव्यविधानं = स्पष्टं वचनम् ।

२२ यत् = यस्मात् ।

२२ ' तपितुर्भवति ' इति ग. ज. पाठः ।

२३ ' तेनेत्युच्यते ' ' नेत्युच्यते ' इति द्वौ पाठौ । ' तोकं
ह्यस्य तद्भवति ' इति ' तेन वाक्येनेतरस्य विवाहप्रतिषेध
एव । इतरस्य च पुत्रिकापितुः दुहिता पुत्रभावे वर्तते
तस्य चापत्याप्राप्तिरित्येतस्मात्कारणाद्विवाहप्रतिषेध एव ।
' नेत्युच्यते ' । विवाहप्रतिषेधो न यस्मादितरस्य पुत्रिका-
पितुरपत्यप्राप्तिः दुहितुः पुत्रभावात् । यद्यभ्रातृकां न
कोऽप्युपयच्छेत्तस्याः पितुरपत्यप्राप्तिः कथं स्यात् । अनयोः
पाठयोः ' तेन ' इत्येव पाठः साधुर्थस्मद्यास्क उपयमन-
प्रतिषेधमेव ब्रवीति । ' तेनेत्युच्यते ' इत्यत्र ' इति ' शब्दो
व्यर्थः ।

२३-२४ एवं पुत्रभावादितरस्य पुत्रिकापितुरपत्यप्राप्तेरित्यस्य विवाह-
प्रतिषेध एव तेनोच्यत इत्यन्वयः ।

२१८

१ उक्तृष्टः = न व्याख्यातः । क. ख. पाठः ' उक्तृष्टः '
किमाधार इति न ज्ञायते ।

५ पुत्रिकाविधानम् = ' अपुत्रोऽनेन विधिना सुतां कुर्वीत
पुत्रिकाम् । यदपत्यं भवेदस्यां तन्मम स्यात्स्वधाकरम् ' (मनु०
९ । १२७) ॥

९ ह्यमुष्यायणः । ' नडादिभ्यः कर्क ' (४ । १ । ९९) ।
द्वि + अमुष्य = ह्यमुष्य । अमुष्य भेत्नापत्यम् । द्विगोत्रीय
इत्यर्थः ।

पत्रं
१२८

पङ्क्तिः

११ अभिसंधिपूर्वकम् = ' अभ्रातृकां प्रदास्यामि तुभ्यं कन्यामलंकृताम् । अस्यां यो जायते पुत्रः स मे पुत्रो भवेत् ' (वासिष्ठधर्मशास्त्रम् १७ । १७) इति ॥ अभिसंधिः = समयः ।

११ ' अभिसंधिमात्रात्पुत्रिकामेकेषामिति गौतमः ' (कुल्लूक-
व्याख्या मनु ९ । १३६) ।

१२ दायदस्धेदं दायद्यं दाय इत्यर्थः । ' दौहित्र एव च हरे-
दपुत्रस्याखिलं धनम् (मनु ९ । १३१) । ' दौहित्रो ह्यखिलं
रिक्थमपुत्रस्य पितुर्हरेत् । स एव दद्याद् दौ पिण्डौ पित्रे माता-
महाय च' (मनु ९ । १३२) ॥ ' अकृता वा कृता वापि
यं विन्देत्सदृशात्सुतम् । पौत्री मातामहस्तेन दद्यात्पिण्डं हरे-
द्वनम् ' (मनु ९ । १३६) ॥

१६ उपावर्तयति = अनुनयति प्रेरयति ।

२५ संतान एव संतानकः = पुत्रः । स एव वंशं संतनोति ।
संतानः = वंशः (अमरः २ । ६ । १) ।

२६ जनयितुः पिता तस्य पौत्राः । ' पुत्राः ' इति क. ख.
पाठे निराधार एव ।

२७ ' कदाचित् ' शास्त्रे । लोके सर्वदा ।

२१९

१२ नेतराणि । तानि जनयितुरेव ।

१४ उत्सृष्टायां = दत्तायाम् ।

१४-१५ ' पुत्रिकायां कृतायां तु यदि पुत्रोऽनुजायते । समस्तत्र
विभागः स्याज्ज्येष्ठता नास्ति हि स्त्रियाः ' (मनु ९ ।
१३४) (ट.) ।

१६ यथाभागमितरान्पुत्रान् विभजेत् = ' एकाधिकं हरेज्ज्येष्ठः
पुत्रोऽभ्यर्धं ततोऽनुजः । अंशमंशं यवीयांस इति धर्मो
व्यवस्थितः ' (मनु ९ । ११७) ।

१५-१६ ' पुत्रिकायै व ' (पाठभेदः) अत्र ' व ' प्रामादिकः ।
' च ' एव शुद्धः पाठः ।

२२०

६ आत्मनो धियः कथं जायते ।

नृतौ ' जाभिरन्येऽस्यां० निर्गमनप्राया भवन्ति ' (२१९ ।

- पत्रं पङ्क्तिः
- २२० २२-२४) न व्याख्यायते ।
- १२ ' यदी ' दुर्गपाठो न ' यदिह ' ।
- १७ अर्धयित्वा = ' ऋधु वृद्धौ ' (धा० ४ । १३९ । धा० ५ । २५) इत्यस्य णिच् ।
- १२१ १९ ' स देवान्सृष्ट्वा मनस्यतेव तेन मनुष्यानसृजत ' (मैत्रा० सं० ४ । २ । १)
- २२३ ११ रो मन्वर्धे यथा ' ऊषसुषिमुष्कमधो रः ' (पा० ५ । २ । १०७) इत्यत्र
- १३-१४ ' ऊर्ध्वमुदतृणत्० ' इति मैत्रा० सं० १ । ९ । ३ इत्यत्र । किंतु तत्र ' तत्सुराणां सुरत्वम् ' इति नास्ति । ' अवा-तिरत् ' इत्यस्य ' स्थाने तत्र ' अवातृणत् ' । ' उद-तृणत् ' = उदतृणात् । ' तू प्लवनतरणयोः ' (१ । ९ । ६९) । अत्र ' तृ ' नवमगणस्थश्छान्दसः । पञ्चदशदिनप्रमाणः पूर्वपक्ष आकाशमारोहत् ।
- २० ' पकं सदेतसुप्रवृक्कणं भवति ' इत्यनेन यास्कमते ब्रध्ने-रेव ' ऊर्क् ' न पचेः । द्वयोर्धात्वोः ' ऊर्क् ' शब्द उत्पन्न इति केवलः कल्पनातिरेकोऽयम् ।
- २५ एके मन्यन्ते । क एत एके । ' निषादः = प्रतिलोमजन्मा कश्चित् ' (ट.) ।
- २६ ' निषदनो भवति ' (२२२ । ११) इत्यस्य दुर्ग-व्याख्या ' निषद्य निषद्य हन्तीति ' । कदाचिदुर्गपाठो भिन्नः स्यात् ।
- २७ ' नि प्रकर्षे । प्रकर्षेण सन्नं गतं व्यवस्थितम् ' (ट.) ।
- २२४ १ आधानम् = अभ्याधानम् । ' वसन्ता ब्राह्मणोऽग्निमादधीत प्रीष्मे राजन्य आदधीत शरदि वैश्य आदधीत ' (तैत्ति० ब्रा० १ । १ । २) । ऋभूणां रथकारत्वमृग्भेदे (४ । ३६ । २) प्रसिद्धम् ।
- ' अपरे त्वाहुः । रथकारशब्देनात्र सौधन्वनानां ग्रहणम् । ' ऋभूणां त्वा इत्याधानमप्यवर्णात् सौधन्वनाश्च ऋभवः ' सौधन्वन ऋभवः ' (ऋ० सं० १ । ११० । ४ ॥

पत्रं
२२४

पङ्क्तिः

३ । ६० । ४) इति सामानाधिकरण्यनिर्देशात् ।
तथा चाह मनुः (१० । २३) ' ब्रात्यास्तु जायते
वैश्यास्तुधन्वा ' इति । तस्य सुधन्वनः पुत्राः सौधन्वनाः ।
तेषामेवाधानाधिकारः । जैमिनेरपि तदेव मतम् ।
(पूर्वमीमांसा ६ । १ । ४६) इति कात्यायनश्रौतसूत्रस्य
१ । १ । १० व्याख्यायाम् ।

“ सौधन्वना रथकारा निषादशब्दवाच्या इत्यन्ये ।
' वर्षासु रथकारस्य ' ' एतया निषादस्थपतिं याजयेत् ' इत्येवमादिदर्शनात् । सौधन्वनः० लिङ्गात् । भाष्या-
न्तरे ” (ट.) ।

१-२ ' वर्षासु रथकारः ' इति कस्यां शाखायां विद्यत इति
न ज्ञायते । ' यस्य वा अयथादेवतमग्निराधीयते आ
देवताभ्यो वृश्च्यते । तस्माद्यथादेवतमग्निराधेयः । ऋभूणां
त्वा देवानां व्रतपते व्रतेनादधामीति रथकारस्य '
(तैत्ति० ब्रा० १ । १ । ४) । अनेन मन्त्रेण रथकारे-
णाग्निराधेयः ।

वैश्यायां क्षत्रियादुत्पन्नो माहिष्यः । शूद्रायां वैश्यादुत्पन्ना
कारिणी । तस्यां कारिण्यां माहिष्यादुत्पन्नो रथकारः ।
तस्येदमाधानं कालविशिष्टं विधीयते ।

१२ स्तुतीः = स्तुतयः । ' स्तुतीः ' प्रामादिकम् ।

२२६

१ पृक्ता ' पृची संपर्के ' (धा० ७ । २५) । पृक्ता =
संपृक्ता संबद्धा ।

१८ ' अग्रशब्दादकाररेफावाच्यन्तौ कृत्वा (अग्र = अग्र) । गमे-
राद्यन्तविपरीतस्य मर्गौ । मध्ये (अम् गर) उपधाव्यापत्त्या
अकारस्योकारः (गुर) । रेफस्य लवम् (गुल) ।
इकारो नामकरणः ताच्छीत्ये । इत्थम् अङ्गुलिरूप-
सिद्धिः' (ट. ड.) । अग्रगामिन्यः = ' हस्तस्य पूर्वं कर्मसु
व्यापारं गच्छति ' (ट.) ।

१९ ' गल लवणे ' (१० । १६१) गल्लयति । ' गल
अदने ' (धा० १ । ५४७) ।

- पत्रं
२२५ पङ्क्तिः
२० 'अग्रे गालयन्ति होता उदकानि' इति शुद्धम् ।
२१ 'अप्रसारिण्यो भवन्तीति वा' (२२२ । १७)
'अञ्जना भवन्तीति वा' (२२२ । १८) इति च न
व्याख्यायेते ।
- २२७ ७ 'अजरेभ्यः = जरावर्जितान्' । सायणकृतमिदं विवरणं ट.-
पुस्तकप्रान्ते लिखितं ठ. ड. पुस्तकयोर्वृत्तावन्तर्भाव्यते ।
९ दश युक्ता अङ्गुलीः बह्वक्षयः ।
१५ निगदसिद्धं = स्पष्टम् । निगदेनैव सिद्धम् । यथा निगद्यते
उच्यते तथा स्पष्टम् ।
१९ धूर्वतिः बधकर्मसु पठितः ।
२१ 'स्कन्धदेशे त्वस्य (वृषस्य) बहः' (अमरे २ । ९ ।
६२) । तं विहन्ति सततं घर्षयति । 'बहं = स्कन्धं'
(ट.) । धारयति स्थिरीकरोति ।
२४ 'साङ्गुलः' (च. व्यतिरिक्तपुस्तकपाठः) इति समा-
सान्तः 'अङ्गुलेर्दारुणि' (पा० ९ । ४ । ११४)
इति सूत्रेण प्रामादिक एव । 'तत्पुरुषस्याङ्गुलेः संख्याव्य-
यादेः' (पा० ५ । ४ । ८६) इत्यनेन तत्पुरुष एव
भवति न बहुव्रीहिः । 'तेन सहेति तुल्ययोगे' (पा०
२ । २ । २८) इत्यनेन 'साङ्गुलिः' ।
२५ 'सपादः' कुत्र व्याख्यातः ।
३ निघण्टौ (२ । ६) 'वेति' एव न तु 'अववेति' ।
५ कान्तं = कान्ततरम् । 'सर्वभाषेषु कान्ततरम्'
इति शुद्धः प्रयोगः ।
८ अयं = यास्कः ।
९ धातुपाठे 'वाज' धातुर्नास्ति ।
११ भजनाय (घ. ट. ठ. ड. पाठः) = सेवायै ।
२२ 'ओज' धातुपाठे नास्ति । 'उञ्ज आर्जये' (धा०
६ । २३) ।
२३ भ्रियते = पोष्यते । अथवा । इतरेषां स्कन्धस्योपरि भ्रियते
वाच्यते ।
- २२८

- पत्रं
२२९ पाङ्क्तिः
५-६ धिनोतीथिबं कर्तारि कारके सतः शब्दस्य ।
१८ ' हरः ' न व्युत्पाद्यते ।
२२ ' वर्तते अयते इत्येवमादयः ' इति ट. पुस्तके प्रान्तभागे
लिख्यते तत् ठ. ड. पुस्तकयोर्द्वौ ' द्वाविंशं शतम् ' इत्यस्यानन्तरमन्तर्भाष्यते ।
२३ एते खण्डानां संबन्धाः प्रायशः काव्यनिका निराधाराश्च ।
२३० ६ निरुक्तमूले ' विकर्षः (२२६ । १८) न तु ' विकृष्टः ' ।
विकर्षः = दूरमन्तरम् ।
१८ ' विवाक् ' ' नदनुः ' इत्येतयोर्मध्ये ' विखादः ' वर्तते ।
२३१ ४ तस्य [च. पाठः] = खलशब्दस्य । व्यपदेशात् = प्रयोगात् ।
२३२ ३ सर्वानुक्रमण्याम् ' इन्द्रस्य ' न तु ' इन्द्रपुत्रस्य ' आर्षम् ।
त्रिष्टुप् न जगती । ' अभीद० = इन्द्रो वैकुण्ठः स्वसाम-
र्थ्यमाचष्टे ' [ट. ।
१४ धान्यखलो गाह्यते हन्यते लगुडहस्तैः कृषीवलैः । गम्यमानः
= अबबुध्यमानः । अत एवाप्याहृतः । १५ कर्षकेण =
कृषीवलेन । ' गम्यमानेऽन्ने ' इति क. ख. घ. ट. ठ. ड.
पाठः । अन्नं धान्यमत्र गम्यते । तच्च खले संचितं सत्
स्त्रीपुरुषैर्गाह्यते आलोच्यते हन्यते ताड्यते च ।
१६ ' क्षुद्येरन् = व (क ?) र्षकाः प्रतिक्षुद्येरन् ' (ट.) ।
१५-१६ पूलान् = भारान् । ' मूलान् ' इति ग. च. ज. पाठः
प्रामादिको यतो मूलशब्दो नपुंसकः ।
१९ ' विदुः ' (क. ख. छ. त. द. पाठः २३१ । २१) ।
विदेलेट् । ' विविदुः ' (२३१ । २१) विदेलिट् ।
दुर्गपाठः ' विदुः ' एव । २० ' अनिन्द्रा इतर इति '
(२३१ । २१) क. ख. छ. त. द. पाठे ' वा '
नास्ति । अहमेवेन्द्र इतरेऽनिन्द्रा इति येन विदुः ।
२३३ ६ ' नात्रात्ता वा ' (२३१ । १३) न व्याख्यायते ।
७ ' दस्तु उपक्षये ? (धा० ४ । १०७) । दस्ता=उप-
क्षीणा समाप्ता ।

पत्रं
२३३

पङ्क्तिः

१३ 'अयुतेति=कोटयः क्रमश इति लीलवत्याम्' [ट.] ।

१३ सहस्रम् × १० = अष्टुतम् । अयुतं × १० = प्रयुतम् ।
प्रयुतं × १० = नियुतम् । नियुतम् × १० = अर्बुदम् ।
अर्बुदं × १० = च्युर्बुदम् । च्युर्बुदं × १० = निखर्वकम् ।
निखर्वकं × १० = बद्धम् । बद्धम् × १० = अक्षितम् ।
अक्षितं × १० = गौः । (ताण्ड्यमहाब्राह्मणम् १७ ।
१४ । २) । 'अयुतं नियुतं प्रयुतम्' इति यास्कभाष्ये
क्रमः । ताण्ड्यमहाब्राह्मणे 'अष्टुतं प्रयुतं नियुतम्' इति ।

१४ 'आमिष्रीभूतम्' इति किम् 'अयुतशब्दस्याप्या संज्ञा ।
अथवा । आमिष्रीभूतं = सहस्रं दसकृत्वो मिष्रीभूतम् ।
अयुतम् = आष्टुतम् । 'बु मिष्रणे' (धा० २ । २३) ।

१८ 'अम्बुमद्भातीति वाऽम्बुमद्भवतीति वा' (२३१ । १६)
न व्याख्यायते ।

१८-१९ यदार्बुदो वर्षति तदा महाम् कथं भवति ।

२१ 'खल संचलने' (धा० १ । ५४५) । 'खल संचये'
(धा० १ । ५४६) । 'खल हिसार्थे' धातुपाठे न
वियते ।

२३४

२ समास्कन्नः = आघातितः । 'समास्कन्नो भवति' इति न
खलशब्दस्य व्युत्पत्तिः किंतु व्युत्पत्त्यर्थः ।

६ 'इन्वति नक्षति' इति निघण्टुपाठः (२ । १८) ।
अत्र तु 'इन्वति ननक्षे' ।

१६ वियातय= विशेषेण अत्यन्तं पीडय शत्रून् ।

२३-२४ 'शाचिमो इति चैकं पदम्' इत्यत्र चशब्देन दुर्गमते
शाचि गो इति द्वे पदे स्याताम् । पदपाठे शाचिमो इत्येकं
पदम् । ठ. ड. पुस्तकयोः 'च' नास्ति ।

२३५

१ पञ्चयागः सोमयाग इत्यादिका इष्टिः स्रच्याख्यस्य कर्मण एव
संज्ञतिः याज्ञिककर्मणः प्रकाराः ।

३-४ तथैव शाच्या = तथैवेन्द्रण्या । 'तथैव' (ठ. ड.
पाठः) = इन्द्रस्यैव । 'तथैव शाच्या' (क. ख. घ.,

पत्रं
२३५

पङ्क्तिः

ट. पाठः) = यथा ' शाचिगो ' संबोधनं तथा शाचि पूजन ' । शाच्यां = कर्मणि ।

१० ' तळित (२१) आखण्डल ' (२२) इति क्रमः (निघ० २ । १९) ।

१३-१४ ' ताडयतीति सतः ' इत्यन्तिकवधयोर्द्वयोरप्यर्थयोर्व्युत्पत्तिः । अत्र विद्युतो न कोऽपि संबन्धः ।

२३६

१३ ' मनुष्या = पञ्चम्याः स्थान आकारः । मनुष्येभ्यः सामर्थ्याच्छत्रुभूतेभ्य आददीमहि गृह्णीम इत्यर्थः ' (ट.) ।

१४ ' आददीमहि = गृह्णीमहि ' (ट.) । एतत् ठ. ड. पुरतकयोर्वृत्तावन्तर्भाव्यते ।

२० ये न ददति ते अदानकर्माणः । येषां न दातव्यमिति प्रज्ञा मनीषा तेऽदानप्रज्ञाः । अयं सरलोऽर्थो न दुर्गसंमतः । ' अस्माकं दाने प्रतिबन्द्धारोऽन्येषां च दाने प्रतिबन्द्धारः ' ईदृशं तस्य विवरणं निर्मूलं काव्यनिकं च । न दातव्यमिति येषां निश्चयस्ते दुःखं महता प्रयासेन संनाश्यन्ते संनाम्यन्ते वा । ये केवलं न ददति ते सुखेन संनाश्यन्ते संनाम्यन्ते वा । एतत् ग. च. ज. पुस्तकेषु अभ्याहर्तव्यं यतस्तत्र ' येऽदानकर्माणस्ते सुखसंनाश्याः ' इति नास्ति । ' संनाम्याः ' इति ग. च. ज. पाठः साधीयान् । ' जभी जृभी गात्रविनामे ' (धा० १ । ३८८) । ' जम्भय ' इति णिचि रूपम् । जम्भय = गात्राणि विनामय । ' जभ नाशने ' (धा० १० । १८३) । जम्भय = नाशय ।

२२ ' अनप्रसतः = अरूपाः प्रनष्टसर्वरूपाः कृत्वेल्यर्थः ' (ट.)

२३७

२ ' अवताडयति जनस्य चक्षूंषि यस्य चोपरि निपतन्ती ' (ट. ठ.) ।

३-४ ' अन्तिकनामवाभावं दर्शयति । अपि त्विदमित्यादि । अपि संभावनायाम् । तुशब्दो वधकर्मपक्षान्तरं दर्शयितुम् । इदमिति बुध्यधिकरणवक्ष्यमाणमन्त्रविषयं तळिन्नामोपदेशार्थम् । ' एव ' शब्दोऽवधारणे । अभिप्रेतमिति निर्दिचिकित्सावचनम् ' (ट.) ।

- पत्रं पङ्क्तिः
 २३७ १९-२० दुःखं शक्यते = न शक्यते । २० ' दीपयितव्यः ' इति प्रामादिकं भाति । ' सर्वभूतदीप ' इति पाठः स्यात् ।
- २३८ ३ ' पुनः पुनः ०० दिद्युत् ' इति ग. च. ज. पुस्तकेषु न विद्यते ।
- ८ ' कुत्सः कृन्ततेः । स्तुवृश्चिकृन्तपृषिम्यः किदिति त्सप्रत्ययः । कृन्ततेः ऋकारस्य बाहुलकात् रपरत्वं च न भवति । कृन्तति शत्रूनि । यद्वा कुत्स अवक्षेपणे चुरादिरात्मनेपदी । घञ् । कुत्सयत्यनेन शत्रून् । ' सद्यो दस्युन्प्रमृण कुत्स्येन ' (ऋ० सं० ४ । १६ । १२) इति निगमः । यकार उपजनः । कृन्तते छिनत्तीति कुत्सः वज्रः । ऋकारस्योकारः । सो नामकरण इति भाष्यान्तरे ' (ट.)
- ११ मूले ' भवति ' इति पदं न तु ' स्यात् ' ।
- १३ तत्सखः इन्द्रः शुष्णं जघान = ' अत्र काचिदाख्यायिका श्रूयते । कथम् । रुरुनामकः कश्चिद्राजर्षिरासीत् । तस्य पुत्रः कुत्साख्यो राजर्षिरासीत् । स च कदाचिच्छत्रुभिः सह युयुत्सुः संप्रामे स्वयमशक्तः सन् शत्रूणां हननार्थमिन्द्रस्याह्वानं चकार । स चेन्द्रः कुत्सस्य गृहमागत्य तस्य शत्रूञ्जघान । तदनन्तरमतिप्रीत्या तयोः सख्यमभवत् ' (सायणभाष्यम् ऋ० सं० ४ । १६ । १० ' भुवत्ते कुत्सः सख्ये निकामः ') । एकदा कूपे निपतितं कुत्समिन्द्रो बहिरुत्कर्ष (ऋ० सं० १ । १०६ । ६) । ' अर्धर्यवो यः स्वर्श्वं जघान यः शुष्णम् ' (ऋ० सं० २ । १४ । ५) । ' वज्रेण वज्री नि जघान शुष्णम् ' (ऋ० सं० ५ । ३२ । ४) ।
- २३८ १४-१५ सूर्य आतपेन जलं शोषयति मेघस्तु वर्षति । मेघोदये धान्यानि कथं शुष्येयुः । धान्येभ्यो जलाशयेभ्यो वा मेघ उदकं गृह्णातीति कल्पना ।
- १८ निचण्डुपाठः ' क्षयति ' न तु ' क्षियति ' (निघ० २ । २१ । ३) । क्षियति = निवसति न तु राजति ।

- पत्रं पङ्क्तिः
 २३९ १७ 'सुपर्णाः' (२) छ. त. द. पुस्तकेषु न विद्यते ।
 दुर्गोऽपि तन्न व्याख्याति ।
- २४० १७ कृष्णसारः = क्लीनिका ।
 १८ पूर्वम् 'अमरणधर्मिणः' (२३९ । २१) अत्र तु
 'अमरणधर्मिणः' । अस्य रूपभेदस्य प्रयोजनं न दृश्यते ।
 २३ 'विषयविज्ञानेन पुरुषस्यापि शोक्तुर्दुःखं कुर्वन्ति' इति क.
 ख. घ. ट. ठ. ड. पाठः । 'विषयविज्ञानेन' इति पाठे
 'अभितपन्ति' = तापं दुःखं कुर्वन्ति । 'विषयविज्ञान-
 नम्' इति पाठे 'अभितपन्ति' = पटु कुर्वन्ति । च.
 पुस्तके पेट्टे^० उप । विषयविज्ञानेन पुरुषस्योपकुर्वन्ति ।
- २४१ १ आभियुज्येन बुद्धिं गच्छन्ति ।
 ४-५ 'पाकम्' इति द्वितीया । 'पाकः पक्तव्यो भवति' (२३९ । ५-६) इति यास्केन व्युत्पत्तय एव प्रथ-
 मारूपं गृहीतम् । किंतु दुर्गः 'पाकः' इति गृहीत्वा
 तस्य 'सः' इत्यनेनान्वयं करोति । पाकः पक्तव्यो भवति
 न त्वद्यापि तस्य प्रज्ञा पक्ता परिणता । आदित्यस्तु विपक्व-
 प्रज्ञः इति यास्ककृतो भेदः । विपक्वप्रज्ञ आदित्यः पाके
 पक्तव्यप्रज्ञं मामाविवेश न त्वाविशतु ।
- १०-१२ अधिदैवते आदित्यमण्डले वर्तमानः अघ्यात्मे च बुद्धय-
 धिदैवताभूतः असौ एक एव ।
- १४ 'तस्य ये रश्मयस्ते विश्वे देवाः' (शतपथ० ४ । ३ ।
 २६) । 'रश्मयो वै देवाः' (मैत्रां० सं० ४ । ५ । ५) ।
- २४३ २ 'कुवित्' बहुनामसु पठ्यते (निघ० ३ । १ ।
 १२) न तु ह्रस्वनामसु । 'ऋहन्' नतु 'रिल्हम्'
 इति पाठः (निघ० ३ । २ । १) । 'रिहम्' इति
 पाठान्तरम् । ऋक्संहितायां 'रिल्हं रिढं रीहं ऋहन्'
 चत्वार्यपि न सन्ति । अयं कोऽप्यन्यरूपः शब्दो भवेत् ।
 ८ सर्वेषु लिखितपुस्तकेषु 'महः' न तु 'महत्' । अतः

पत्रं
२४३

पङ्क्तिः

एव ग. ज. पुस्तकयोः (२४३ । १२) महर्नामके
इति पाठः ।

१२ ऋक्संहितायां ' ववक्षिथ ' इति क्रियारूपमेव सर्वत्र भाति
बोद्धुम् इच्छसि इत्यर्थे । ' विवक्षसे ' इत्यस्य प्रायशो
महदर्थः । अनयोराख्यातयोर्महत्नामसु पठनीयत्वं महद्वाच-
कत्वं चोषपादितं स्कन्दस्वामिना इति देवराजयज्वरुतानिघ-
ण्टुटीकायामुक्तं किंतु तदुपपादनं न मया दृष्टम् ।

' ववक्षिथ = आ पप्रौ० ववक्षिथ (ऋ० सं० १ । ८१ ।
५) गोतमार्षम् । आपूरयतीन्द्रो वृष्ट्या पार्थिवं रजः पृथिवी-
लोकं वृष्ट्या वृष्टिद्वारेण । एवं च बद्धधे आबध्नाति रोचना
रोचनानि नक्षत्राणि दिवि । तेषां दिवि बन्धनस्य धर्ममूल-
त्वाद्धर्मस्य वृष्टिमूलत्वाद् वृष्टिप्रदानद्वारेण बध्नातीत्युच्यते ।
परोऽर्धर्चः प्रत्यक्षत्वाद्भिन्नवाक्यम् । न त्वात्रान् त्वस्सदृशः
हे इन्द्र कश्चिदपि । पूर्वं न जातो नापि जनिष्यते । कुतः।
यतः अतिशयेन सर्वं भुवनं विवक्षिथ अनुशासितुं बोद्धुं
वेच्छसि । अनुशासि बहसि वेत्यर्थः । अतिशयवतः साम-
र्थ्यात् । महानसि । अतो भवन्तं स्तुम इति शेषः ।
अनेकार्थत्वाद्वातूनां महद्वावार्थस्य वक्तव्या बहतेर्वा साम्या-
सस्येदं रूपम् । अत्युपसर्गाद्योग्यक्रियाद्याहारः । अतीत्य
सर्वं महान् भवसीत्यर्थः ' (ट.) ।

' विवक्षसे = आभिं न० विवक्षसे (ऋ० सं० १० ।
२१ । १) । विमदस्यार्षम् । आ इत्याख्यातेन । आभिं
न । अम्युपमार्थस्य संप्रत्यर्थे प्रयोग इत्येवं पदपूरणः ।
स्ववृत्तिभिः स्वयमात्मनैव विवर्जितदोषैः । काभिः । स्तुति-
भिः । होतारं त्वा त्वाम् आभिमुख्येन वृणीमहे । यज्ञाय यज्ञस्य
स्तीर्णबर्हिषे अर्थाय । विशब्दो वैविध्ये । विविधमावृणी-
मह इति । वः युष्माकं सर्वेषामेव देवानां मदे निमित्ते
सोमजन्यमद्वार्थमित्यर्थः । कीदृशं त्वाम् । शीरं संभूतानु-
द्यायिनाम् । आशीनं वा । पावकशोचिषं पावकदीप्तिम् ।
किंच । विवक्षसे । अनिघातो नानावाक्यत्वात् । महान्-

- पङ्क्तिः
- २४३ एवं भवसि । तत्र समिध्यमान इति शेषः । इत्युपाध्याय-
व्याख्यानम् ' (ट.) ।
- १६ निघण्टुपाठे तथा घ. ट. ठ. ड. पुस्तकेषु च ' कृदरः '
इत्यस्यानन्तरं ' गर्तः ' विद्यते ।
- २४४ १७ यास्ककाले गृहशब्दोऽनेकवचनः पुल्लिङ्गश्चासीदिति भाति ।
५ ' शान्ततापानाम् ' इति च. पुस्तके पाठान्तरम् ।
- १८ क. ख. घ. ट. ठ. ड. पुस्तकेषु ' अस्मेमाः ' इत्यस्य
व्युत्पत्तिर्दीयते ।
- २० ' प्रज्ञानामान्युत्तराणि द्वादश ' (च. पाठः) । इतरत्र
सर्वेषु पुस्तकेषु निघण्टुपाठे च (३ । ९) एकादश ।
- २४५ ३ ' किद ज्ञाने ' (धा० ३ । १९) ' कित निवासे
रोगापनयने च ' (धा० १ । १०१८) ।
- ८ ' भूतेनार्थेन संबद्धं सत् बद्धमिव भवति ' इत्यन्वयः ।
- १३ अष्टा उत्तराणि (२४२ । ११ । १३) इत्यादिकं
वाक्यमतीव दुर्बोधम् । तत्रस्थौ चिक्यत् आचक्षा इति
द्वौ शब्दा ऋक्संहितायां न विद्येते । ' चायति ' शब्दो
निघण्टुपाठे नास्ति नाप्यृक्संहितायाम् । ' चन ' शब्दो
निघण्टुपाठे न विद्यते । यास्ककालीनो निघण्टुपाठो
भिन्नः स्यात् ।
- २४ ' अप द्वेषांस्याकृतम् ' इत्युदाहरणं निघण्टुभाष्ये न
दीयते ' (ट.) । निगमोऽन्वेषणीय इति तत्र लिख्यते ।
- २४६ १ प्रकारः पुंस्येव न कदापि नपुंसकः । पदप्रकारं = पद-
जातम् ।
- १९ ' उपभीयते ' इति घ. ट. ठ. ड. पाठः प्रामादिक एव ।
- २४७ ११ ' तनूं त्यक्त्वा ' इति ग. च. ज. पाठः स्पष्टतरः ।
तन्वा त्यक्तौ तनूत्यक्तौ ।
- १३ उपमार्थत्वेन = उपमाया अयमेवार्थः । प्रसृतौ चौर्याय ।
अग्निपक्षे मन्थनाय ।
- १८ उत्पादनात्प्राक् अग्निररगिरूप एव ।
- २१ प्रधानसंयुक्ता = त्वमत्र प्रधानं न चैचण्टुकः ।

पत्रं
२४८

पङ्क्तिः

- ८ तस्करः = ततकरः संततं करोतीति । “ अहोरात्रकर्म-
ति = अहनि पथि मोक्षणेन रात्रौ संधिच्छेदनेन । ततश्चात्र
‘ वा ’ इत्यपपाठः ” (ट.) । दुर्गवृत्तौ ‘ वा ’ त्यक्तः ।
९ दशमी रशनाभिर्वन्धनम् एतदेव संततकर्मत्वम् । एतदुर्ग-
विवरणम् । यास्कस्तु ‘ रशनाभिर्दशभिरभ्यधीताम् ’
इति ‘ अभ्यधीतामित्यभ्यधाताम् (२४७ । ५) ’ इति
व्याख्यार्थं पठति । अभ्यधीताम् = अभ्यधातां बध्नीताम् ।
२२ ‘ इदमिव इदं यथा अभिर्न ये ’ इति निघण्टुक्रमः (निघ०
३ । १३) । ‘ इदमिव ’ इत्यस्योदाहरणं ‘ विधवेव
देवरम् ’ (अस्मिन्नेव खण्डे वर्तमानम्) इति कदाचित्स्यात् ।
‘ अथ निपाताः ’ इत्यस्य प्राकृतं द्रवते । यास्कः ‘ इदं
यथा ’ इत्यस्योदाहरणं न ददाति । ‘ यथेति कर्मोपमा ’
इत्यारभ्य त्रीण्युदाहरणानि ‘ यथा ’ इत्यस्यैव ददाति ।
आधुनिकान्निघण्टुक्रमाद्यास्ककालीननिघण्टुक्रमो भिन्न आसी-
दिति स्पष्टम् ।

२४९

- ८ घोषा नाम ब्रह्मवादिनी । तस्या आर्षम् । चिरादागतावश्वि-
नौ दृष्ट्वा सप्रणयं सोपालम्भमाह । कुह क स्विदिति पादपू-
रणः परिदेवनायामीर्ष्यायां वा । क्वेति सप्तमीसामानाधिक-
रण्यदोषा वस्तोरित्यपि सप्तम्या एवाव्ययलुगभ्यवसितः ।
दोषा रात्रौ कुह क वस्तोः अन्हि युवामश्विनौ कुह वाभि-
पित्वम् अभिप्राप्तिमतिगमनं करतः कुरुथुः । क वा ऊषतुः ।
सामर्थ्यादंघ्रं सर्वत्र वर्तमानकालता वर्तत इत्यर्थः । को वां
युवां यजमानोऽस्मत्तोऽपि विशिष्टोऽन्यः शयुत्रा शयने विध-
वेव देवरं यथा विधवा देवरं मर्यं न योषा यथा च सर्वमेव
मनुष्यं संभोगकाले सर्वा स्त्री एवं परिचर्यार्थम् । ऋगन्या-
कारः कृणुत इत्यनेन संबन्धते । अतिशयेनार्वाक्करोति विस्मृ-
तान्यवृत्तान्तावभिमुखीकरोति । पारिचरतीत्यर्थः । सधस्ये
सहस्रस्थाने विद्याख्ये-येनाऽमयं (?) चिरादागतौ स्थ इति ।
अत्रापि निकृष्टनियोगकर्मणा देवरेण प्रशस्तावश्विनौ विधव-

पत्रं
२४९

पङ्क्तिः

या चाप्रशस्तया प्रशस्तकर्माणं यजमानं कनीयसा ज्यंवा-
सम् उपमिमीत इति ' (ट.) ।

१० ' स्विप्रश्ने च वितर्के च ' (अमरे ३ । ३ २४१) । १५
आगमनाय प्रवृत्तिः ।

२१ समाने = समानौ सहयोगिनौ इति दुर्गव्याख्या ।

२५ ' विधवा विधातृका सर्वस्य दृष्टा दृष्टस्योपचारस्य विधाता
पतिः स्त्रियाः । स विगतो यस्याः सा विधवा । धूञ् कम्पने '
(ट.) ।

२५०

२-३ अननुरुध्यमाना = अप्रतिबध्यमाना स्वैरगतिः ।

३ ' चर्मशिराः = अन्वर्थं संज्ञेयम् । चर्मैव शिरसि यस्य न
केशाः सन्ति । स हि खलतिरभूत् ' (ट.) ।

४ ' देवरः कस्माद् द्वितीयो वर उच्यते ' (२४८ । १८) इति
न व्याख्यायते ।

५ ' देवनार्थं = श्रीडार्थम् ' (ट.) । ट आःमनः परिचर-
गायाभिमुख्येन कुरुते ।

१३ सविशेषैव तत्र प्रथमाध्यायस्य ४-११ खण्डेषु व्याख्या ।

१४ ' कर्मोपमा । कर्म = क्रिया ' (ट.) ।

१७ ' यथा वात इति । यथा वातो वायुः यथा वनम् उदकं
निम्नप्रदेशं प्रति यथा च समुद्रो नदीमुखानि एजति गच्छति
एवं त्वं हे दशमास्य दशभिर्मासैर्निष्पन्नगर्भं सह जरायुणा
अवेहि अधो गच्छ मातुरुदरात् । एवं मात्रं स्था इत्यर्थः '
[ट.] ।

२५१

४ " आत्मनेपदबहुवचनस्थाने परस्मैपदैकवचनम् ' अट्प्रम् '
इति " [ट.] ।

२२ ' यदिमा इति । यत् यदा इमाः वाजयन्स्तुवन्नहं ओषधीः
यवकुशापिञ्जलक्षणाः स्वहस्ते आदधे स्थापयामि ।
हस्ते गृह्णामीत्यर्थः । तदा आत्मा यस्मस्य रोगस्य नश्यति ।
पञ्चमो लोडर्थे । नश्यतु । पुरैव हननात् जीवगृभो यथा
कस्यचिद्राजविद्विष्टकारिणः क्ते जीवप्राहं गृहीतस्य ।
भयाज्जीव इति शेषः । अत्रापि जीवनाशेन यस्मनाश उप-
मीयते ' (ट.) । इयमेव व्याख्या ठ. उ. पुस्तकयोर्दीयते

पत्रं
२५१

पङ्क्तिः

न तु वृत्तौ वर्तमाना । वृत्तिस्थाया व्याख्याया अन्यमेव
वाक्यम् ' एवमात्मा रोगस्यापि ' (२५२ । ४—५)
इत्यादिकं वर्तते ।

२५२

७ " अपि वात्त इव स्यात् । जीवेन हि प्राज्ञेनात्मा
संपरिष्वक्तः परिगृहीत आत्त उच्यते । स्मर्यते हि ।
जीवसंज्ञोऽन्तरात्मान्यः सहजः सर्वदेहिनाम् । येन वेदयते
जन्तुः सुखं दुःखं च जन्मसु ॥ ' उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमा-
त्मेत्युदाहृतः । यो लोकात्रयमाविश्य विभर्त्यव्यय ईश्वरः ' (
म० गी० १५ । १७) " । ट. पुस्तकः स्थमिदं ठ. ड.
पुस्तकयोर्द्वैत्तावन्तर्भाव्यते ।

८ कार्यकरणेन = कार्यसंपादनाय यद्वस्तुजातमवश्यं तेन ।
दधिसंपादनाय दुग्धात्तच्चनादि वस्त्रसंपादनाय तूलतुरात्रेमा-
दिकम् । कार्यकरणसंघातस्याप्ययमेवार्थः ।

१४ ' निघण्टुसूत्रस्य ' । टीकाकारा निघण्टुसमाप्त्यां सूत्रसमुदायम-
मन्यन्त । घ. ट. ठ. ड. पुस्तकेषु सूत्रशब्दोऽस्मादेव कार-
णात्कचित्प्रयुज्यते । तन्त्रं = शास्त्रं न तु सूत्रम् ।

१७ ' अग्निर्न । न उपमार्थीयः । अग्निरिव ये मरुतो भ्राजसा
दीप्या रुक्मं रोचिष्णु वक्षो येषां ते रुक्मवक्षसः । आभरण-
विशेषो वा रुक्मविकारो रुक्मशब्देनोच्यते । स उरःसु येषां
ते । वातासो न वाता इव च ये स्वयुजः आत्मनैवात्मनः
सर्वकार्येषु नियोक्तारः । सद्यऊतयः ऊतिर्गतिः । सद्यो-
गतयश्च ! प्रज्ञा० नीतयः । यथा च प्रज्ञातिशयेन वृद्धा ये
ते सुनीतयः स्युरेवं ये सुनीतयः । सुशर्माणो न सोमाः ।
शर्म सुखम् । सुष्ठुसुखाः । वर्षानुग्रहेण सोमा इवाभिल-
पितफलसिद्धया ऋतं यज्ञं यते गच्छते यजमानायेत्यर्थः । ये
इत्यंगुणा मरुतस्तेऽभिलषितमर्थं संपादयन्त्वित्याशीः ' (ट.) ।

२० क. ख. ' स्यूरश्मेः ' इत्यस्य स्थाने ' त्रसदस्यो ' इति
पठतः ।

२५३

१ यास्कभाष्ये भ्राजसा = भ्राजस्वन्तः (२४९ । ५) ।
' मरुतोः भ्राजमाना रोचिष्णूरस्काः ' (२४९ । ५)

- पत्रं पङ्क्तिः
 २५३ इत्येतत् प्रक्षिप्तमिव भाति । यदि मूलस्थमेव तर्हि ' भ्राजस्वन्तो रुक्मवक्षसः ' इत्यस्य पश्चात्तैः शब्दैर्भाव्यम् । ' भ्राजमाना भ्राजस्वन्तः ' (२४९।५) इत्येतद्गुणो न व्याख्याति ।
- ५ ' यथा केचित्प्रकर्षेण ? इत्यत्रानावश्यकमसंबद्धं च ।
- २५४ ७ ' चतुरश्विदिति । कष्वस्यार्षम् । चिदुपमायाम् । यथा चतुरोऽक्षान् ददमानात् धारयतः कितवात् कितवोऽन्यो विभीयात् किमयं पातयिष्यति येन मामयं जेष्यति एवं विभेति । आनिधातोः आ पतनात् आ क्षेपणात् तेषामक्षाणाम् । एवं दुरुक्ताद्धिभीयात् । अतोऽस्मै दुरुक्ताय न स्पृहयेत्कदाचित् । न दुरुक्तं ब्रूयाच्छृणुयादित्यर्थः ' (ट.) ।
- ८ पतिष्यते । ' पतलृ गतौ ' (धा० १ । ८७०) इति परस्मैपदम् । तस्मात् ' यतिष्यते ' इति मूलपाठः स्यात् । अयं कितवः कमपि यत्नं कुर्यात् ।
- १३ दुरुक्ते दुरुक्तस्य शास्ता वरुणः ।
- १६-१८ यास्कभाष्ये ' ब्राह्मणा व्रतचारीणः ' ' वृक्षस्य तु ते पुरुहूतवयाः ' (२५३ । १९) इत्येतयोर्निर्देशो नास्ति ।
- २५५ ५ ' अङ्गपुत्रः = अङ्गिरसः पुत्रः ' (ट.) ।
- १८ स्वपस्यते = सुशोभनम् अपः कर्म इच्छते यजमानाय । ' सुप आत्मनः क्यच् ' (पा० ३ । १ । ८) ।
- २०-२१ इच्छते (च. पाठः) यजमानाय मन्त्रान् विवक्ति पितरौ प्रति विशेषात्मलाभाय अभ्युदीरिते त्वयि । मखः सानाथ्यं हविः त्विष्यते । च. पाठः साधीयान् । इतरपाठे ' स्वपस्यते = ' कर्म इच्छति इति क्रियारूपम् । च. पाठे ' स्वपस्यते ' इति यजमानविशेषणम् ।
- २५६ १ आ अपवर्गात् ।
- २ तस्या आनन्तर्यात् = यज्ञेनात्यन्तं संबद्धासौ । तस्या एव सातिशयं यज्ञनैकटयम् ।
- १५ यजमानौ = पत्नीयजमानौ ' पुमान् स्त्रिया ' (पा० १ । २ । ६७) इति सूत्रेण ।
- १६ अग्न्याधेयम् = अग्न्याधानम् ।

- पत्रं
२५७
- शङ्केः
२ जघनं= १ स्त्रीकटथाः पुरोभागः । २ अन्तिमभागः ।
४ ग. च. ज. पाठे ' रात्रिर्माता तस्य । स एव ' इति विरा-
मचिह्नव्यवस्था ।
- ११-१२ उदकेनेन्द्रेण वा कथमसौ दीप्यत इति न ज्ञायते ।
२१ रसहरणं = सहभोजनं (दुर्गः) । द्वावपि रसं हरतः इति
सामान्यम् ।
- २६८
- १ तु = अपि (दुर्गः) । अपिशब्देन आदित्यः तुशब्देन
मनुष्यजारः पारजायिकोऽभिप्रेतः स्यात् । किंतु ' तु '
भेदे । अपि तु अयं जारो मनुष्यजरः० इत्यन्वयः
सरलः ।
८ ' तत्सर्वादेः पथ्यङ्गकर्मपत्रपात्रं व्याप्नोति ' (पा० ५ । २ ।
७) इत्यनेन ' सर्वाङ्गीणः ' इत्येव रूपम् । ' सर्वाङ्गिक ' -
शब्दः प्रामादिक एव । ९ तं जारम् ।
१० उदीरितः = उद्गतः उल्लिखितः उल्कम्पितो वा ।
१४ ' मिष सेचने ' (धा० १ । ७८०) । अथवा ।
' स्पर्धायां ' (धा० ६ । ७१) । ' मिष दर्शने ' धातु-
पाठे नास्ति ।
२२ वर्तमानः= आधुनिकः ।
२५९
- ३ ' मेधातिथिं हि काण्वायनिं मेधो भूत्वा जहार ' (षड्विं०
ब्रा० १ । १) ।
५ अपवृत्ते= मृते ।
६-७ अस्य मनोरन्तरे= अस्मिन्मन्वन्तरं ।
७ अन्यं मेधातिथिं प्राप्नोतीति अन्यमेधातिथिप्रापकम् ।
अनेन कर्मणा इन्द्रोऽन्यं मेधातिथिं लभते ।
- २६०
- १६ ' तं प्रनथा० । उपयाम गृहीतोऽसि मर्कय त्वा ' (मै०
सं० १ । ३ । ११) ।
' मन्थिग्रहेण मर्को निरस्यते ' (मैत्र० सं० १ । ३ । १२)
- १९-२१ ' या प्रथमा संस्कृतिर्यज्ञे अस्मिन्मन्यः परमो बृहस्पतिश्चिकित्वात् ।
यो मध्यमो वरुणो मित्रो अग्निस्तस्मा इन्द्राय सुतमाजुहोत

- पत्रं पङ्क्तिः
 २६० तस्मै सूर्याय सुतमाजुहोत ' ॥ अयं हवनमघ्नः (मैत्रा० सं० १ । ३ । १२) ।
 २३-२४ ' को नु वां वैश्वदेवानि एकादश पराप्यतः ' (बृहदे० ५ । ३६) ।
 २६१ ३ ' सा प्रथमा संस्कृतिर्विश्ववारा स प्रथमो वरणो मित्रो अग्निः । स प्रथमो बृहस्पतिश्चिकित्वास्तस्मा इन्द्राय सुतमाजुहोत स्वाहेति ' (शत० ब्रा० ४ । १ । ६ । २७) । यथायं हवनमघ्न ऐन्द्रस्तथा ग्रहणमघ्नोऽपि ।
 ५ अन्यदेवत्यौ गृह्येते = शण्डामर्काभ्यां गृह्येते ।
 १० ' षण्डामर्कौ वा असुराणां पुरोहिता आस्तां तान्देवा नाशकनुवन्हन्तुं ब्राह्मणवन्तो ह्यासंस्तौ अपाशासुरूप ना आवर्तेथामिति ता अब्रूतां भागो ना अस्विति वृणाथामि- ल्यब्रुवंस्ता एतौ शुक्रामन्धिना अवृणातां ते देवा अमन्यन्त यदिमा असु३र्यौ सोमौ होष्यामस्तदन्वसुरा आभविष्यन्ति यन्न होष्यामस्तदन्वा भविष्यन्तीति ता अपनुथाथेन्द्राया जुहु- बुस्तस्मादेता अन्यदेवत्यौ गृह्येते अथेन्द्राय ह्येते अपनुत्तौ षण्डामर्कौ ' (मैत्रा० सं० ४ । ६ । ३) ।
 २०-२१ ' त्वं क्रियासु त्वं गिरा त्वं प्रतीचीनम् ' एवं ' त्वम् ' एक- स्मिन्वाक्ये त्रिवारं प्रयुक्तः ।
 २२ ग. च. ज. पुस्तकेषु ' वृजनम् ' इत्यस्य स्थाने ' वृजिनं ' वर्तते । वृजिनशब्द ऋक्संहितायां चतुर्वारं प्रयुज्यते त्रिवारं कुटिलार्थे । बलार्थे एकवारमेव । अत्र संहितापाठः ' वृजनम् ' (२६१ । १०) एव ।
 २६२ १६ ' वृषलो वृषशीलो भवति वृषाशीलो वा ' (१५४ । ४ । ५) इति न व्याख्यायते ।
 २६३ १७ ' न देहे ' वृत्तौ पठ्यते किंतु न व्याख्यायते । ' अञ्जना ' (२६२ । २४) न व्याख्यायते । ' यज्ञे देवस्य वितते महतो वरुणस्य च । ब्रह्मणः सरसं दृष्ट्वा रेतश्चस्कन्द कर्हि- चित् ॥ तत्प्रतीक्ष स (ठ. ड. सु) पर्णेन संजुहाव विभा- बसौ । ततोऽर्चिषोऽभृद्भगवान् भृगुरङ्गारतोऽङ्गिराः ॥ अत्रै-

पत्रं
२६३

पङ्क्तिः

वाग्नेयणादत्रिः खननाद्विखना मुनिः । इत्थं प्रजापतेर्जाताः
पुराणा ऋषिसत्तमाः ॥ इति टीकान्तरे ' (ट. ठ. ड.) ।
' त्रिसां वत्सरिकं सत्रं प्रजाकामः प्रजापतिः । आहरत्स-
हितः साधैर्विश्वेदेवैः सहेति च ॥ तत्र वाग्दीक्षणीयाया-
माजगाम शरीरिणी । तां दृष्ट्वा युगपत्तत्र कस्याथ वरुणस्य
च ॥ शुक्रं चस्कन्द तद्वायुरग्नौ प्रास्यद्यदृच्छया । ततोऽ-
र्चिभ्यो भृगुर्जज्ञे अङ्गारेष्वङ्गिरा ऋषिः ॥ प्रजापतिं सुतौ
दृष्ट्वा दृष्ट्वा वागभ्यभाषत । अभ्यामृषिस्तृतीयोऽपि भवेदत्रैव
मे सुतः ॥ प्रजापतिस्तथेत्युक्तः प्रत्यभाषत भारतीम् । ऋषि-
रत्रिस्ततो जज्ञे सूर्यानलसमद्युतिः ' (बृह० ५ । ७ ।
१०१) ।

२५ व्युदुह्य = वि + उद् + उह्य (वहतेः) = विसर्ज्य ।

२६ ' विखननाद्विखानसोऽभूत् ' इति दुर्गस्थीकृतो निरुक्तपाठः ।
इदम् ' अभूत् ' इति पदं नैकस्मिन्नपि पुस्तके उपलभ्यते ।

२६४ १९-२० इत्येवमादिभिः शब्दैः = ' अग्निर्न ये ' इत्यादिषु वाक्येषु
' न यथा इव ' एवमादिशब्दैरर्था उपभूयन्ते ।

२१ उपमानम् = उपमितिः ।

२६५

३ लिङ्गयन्ते = अनुभूयन्ते ।

३-४ भाष्यस्य विस्तरदिपयत्वात् = विस्तरो विषयो यस्य तद्वि-
स्तरविषयं भाष्यम् । सर्वं विस्तरेण कथनीयमिति भाष्यस्यो-
द्देशः ।

८ तत्र = तस्मिन् देवदत्ते ।

तस्य शौर्यादेः अभिधानं कथनं तस्य । तदभिधानस्येदं
तदभिधानीयम् (ग. च. ज. पाठः) । यस्मिन् वाक्ये
तस्य शौर्यादेरभिधानं वर्तते तद्वाक्यम् ।

८-९ उपमाथं कृत्वा (पाठभेदे २४) = उपमा रचयित्वा ।

९ ' एवम् ' ' एव ' द्वावपि पाठौ सार्थौ ।

उपमाशब्दानामिवादीनामन्यतमम् = उपमादर्शक शब्दम् ।

१९ ' वाश शब्दे ' (धा० ४ । ५७) । इति आत्मनेपदम् ।

' वास्यति ' (ग. च. ज. ड. पाठः) प्रामादिकम् ।

पत्रं
२६६

पङ्क्तिः

- ३ ' शकुनिपक्षेऽपि० ' इयं ' शकुनिष्वपि० ' (२६५ । २२) इत्येतस्य पुनरुक्तिः ।
- ४ अन्यासां क्रियाणामर्था येषु तानि अन्यक्रियार्थानि ('अन्य-क्रियार्थैः ' इति क. ख. ग. ज. घ. ट. ठ. ड. पाठः) ।
- ७ अपकालयितव्यः = निःसारयितव्यः ।
- १० तिलमात्रचित्रः = तिलसदृशैरल्पबिन्दुभिश्चित्रः ।
- १९ ' श्वस प्राणने ' (धा० ३ । ५९) न तु गतौ । नित्य-मयमुच्चैः श्वसितीति श्वा ।
' बह मर्षगे ' (धा० १ । ८७७) ' तृप्तौ वा ' (धा० ४ । २२) न तु ' अभिभवे ' । ' सिंहो वर्णविपर्ययात् ' (सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिप्रकरणे) इति प्रतिलोमं निवचनम् ।
' सिंहः सहनात् ' इत्यादौ न वर्णविपर्ययः ।
- २० ' हिंसेर्वा स्याद्विपरीतस्य ' (२६४ । १४) इति न व्याख्यायते । दुर्गस्वीकृतनिरुक्तमूले इदं नासीदिति भाति यस्मात् ' सिंहव्याघ्रशब्दयोस्वनुलोममेव निर्वचनम् ' (२६७ । ४) इति स ब्रवीति ।
- २६७ ४ व्याख्योपमाप्रद० इति च० पाठे ' मा ' अक्षरं प्रामादि-कम् ।
५ प्राप्ती = व्युत्पत्तिप्रकारौ ।
- २६८ १६ ' स्तोता स्तवनात् ' (२६७ । १०) इति दुर्ग-स्वीकृतनिरुक्तमूले नासीत् ।
१८ ' रेभृ शब्दे ' (धा० १ । ३८५) । धातुपाठे ' जू व-योहानावेव ' (धा० ९ । २२ । १० । २८१) ।
२५ भावशब्दः = यजनम् । साधनशब्दः = यज्ञो येनेष्टं साध्यते । ' इति नैरुक्ताः ' (२६७ । ११) इति न व्याख्यायते ।
२६ याञ्जः = याञ्जा अत्र विद्यते इति याञ्जः । ' प्रज्ञाश्रद्धार्चाभ्यो णः ' (पा० ५ । २ । १०) इति सूत्रादन्यत्रापि णः ।
२६-२७ ' यज्ञो वै देवानां न समभवत्तं भूत्या समभावयन् । यद्भृति

पत्रं

यज्ञः

२६८

वनुते यज्ञस्य संभृत्यै ' इति मैत्रायणीपाठः (मैत्रा० सं० ३ । ६ । ९) । ' देवेभ्यो वै यज्ञो न प्राभवत्तं दक्षिणाभिः समभावयन् । यदीक्षितो भृति वनुते यज्ञमेव संभावयति ' (काठकसं० २३ । ६) । अस्यार्थः = यदा ऋत्विग्भ्यो दक्षिणा दीयते तदा यज्ञः स्थिरो भवति । वृत्तिस्थे ब्राह्मणवाक्ये ' अन्नं ' ' भृत्याः ' इति प्रामादिकम् । भृतिः = दक्षिणा ।

२६९

१ यज्ञे बहवो यजुर्मन्त्राः ।

७ ' वेनु गतिज्ञानचिन्तानिशामनवादित्रग्रहणेषु ' (धा० १ । ९०२) ।

७-८ मेघः = मेदः = मे मह्यं दास्यति इति ।

' अस्मात्फलं ' ' तस्मात्फलम् ' इति द्वावपीतरौ पाठौ साधु ।

१५ ' ऋतुयाजी वा अन्यश्चातुर्मास्ययाज्यन्यो यो वसन्तोऽभूत्प्रावृडभूच्छरदभूदिति यजते स ऋतुयाजी यस्त्रयोदशं मासं संपादयति स त्रयोदशं मासमभियजते स चातुर्मास्ययाजी त्रीनृजूनिष्टा चतुर्थमुत्सृजेद् द्वौ परा ऋजू इष्ट्वा तृतीयमुत्सृजेद्ये वै त्रयः संवत्सरास्तेषां षट्त्रिंशत्पूर्णमासा यौ द्वौ तयोश्चतुर्विंशतिर्ये षट्त्रिंशत्यधि ते चतुर्विंशतिमुपयन्त्येष वाव स त्रयोदशो मासस्तमेवैतत्संपादयति तमभियजते ' (काठक० सं० ३६ । ३) ।

२१ ' अध्येष्य हि देवब्राह्मणेभ्यो दीयत इत्याहाध्येषणेति ' (ट.) ।

२७०

४ द्विग्रहणे किमपि प्रयोजनं नास्ति ।

७ ' कूपः कातुः कर्तः वन्नः काटः खातः ' इति निघण्टुक्रमः (निघ० ३ । २३) । दुर्गेण भिन्नः पाठः स्वीकृतः । ' वन्निः ' (ग. च. ज. पाठः) रूपनामसु पठितः (निघ० ३ । ७ । २) । ' रु ' ' नु ' एवं लिख्यमानः ' तु ' सदृशो भाति । अत एव; ' कारु'स्थाने ' कातु ' - पाठः ।

पत्रं
२७०

पङ्क्तिः

- ७ कारुः = 'कर्ता स्तोमानाम्' इत्यर्थे वर्तते । 'कातुः'-
शब्द ऋक्संहितायां न विद्यते । कम् उदकम् अत्रेति
व्युत्पत्त्या दुर्गपाठः 'कातुः' इति भाति ।
- ९ कुपानं = कौ पृथ्व्यां भूमध्ये पानम् । भूजननात्कूपः ।
तत्रस्थजलेन पानम् ।
- १० कुत्सितं = कष्टं न संतोषदायि यस्माज्जलोत्कर्षणार्थं रज्जु-
घटाद्यपेक्षते ।
- ११ संबन्धः = जनसंमर्दादलावकाशः । तेन जनाः परस्परैः
कलहायन्ते ।
- १४ 'तृपुः तक्वा रिभ्वा रिपुः' इति निघण्टुपाठः (निघ० ३ ।
२४) ।
- १७ संस्थानं 'स्थै संघाते' (धा० १ । ९३५) इत्यस्य
निष्ठान्तं रूपम् ।
- २० 'निर्णीतं कस्मान्निर्णितं भवति' (२६७ । २९-२०)
न व्याख्यायते ।
- २७१ ५ 'दूरं कस्मादुच्यते' एवं सर्वपुस्तकेषु पाठः । दुर्गः प्रायः
'उच्यते'शब्दं विश्लेषयति ।
८ कालाध्वनोर्महत्त्वं दूरपुराणयोः समानम् ।
- १३ ग. च. ज. पाठः 'पलेव' । छ. त. द. पुस्तकेष्वपि स
एव पाठः ।
- १५-१६ नूतनं = नु (नवं क्षिप्रम्) उत्तनं उत्पन्नम् ।
- २७२ १४ ठ. ड. पुस्तकयोः 'व्याख्यातानि' इत्यस्यानन्तरं विरामो
न प्राक् ।
- १८ 'अधुनैवं सामान्यत उक्त्वा' इत्यन्वयः ।
- २७३ ६ अपाकृतम् = अप + आ + कृतम् । अथवा । अपा
(उदकेन) + कृतम् । 'अपाकृतं पानीययोग्यं नास्ति
स्वरूपोदकत्वात् । अपानीयमात्रकृतम् उदकेन वा कृतम्'
इति च. पाठः । 'अपाकृतं पानीययोग्यं नास्ति । स्वल्पो-
दकत्वादपानीयमात्रकृतम्' इति वाक्यव्यवस्था स्यात् ।
'अपाकृतम्' इति 'मरुदेशम्' इत्यस्य विशेषणं भवेत्

पत्रं

पङ्क्तिः

२७३.

‘ जलाशयस्थानम् ’ इत्यस्य वा । ‘ यत्र (जलम्) अपान-
कृतम् अपानीयम् आपानयोर्म्यं नास्ति स्वल्पोदकत्वात् ।
(स्वल्पत्वात्) तत्र कृतं जलाशयस्थानम् ’ इति पुस्तकस्थ-
पाठान्वयः । अयं पाठो न समीचीनो यस्मान्मृगः स्वल्पो-
दकस्थानं नैव शीघ्रं गच्छेत् । अथवा । ‘ तृषा बाध्यमानः
स्वल्पोदकमपि जलाशयस्थानं शीघ्रं गच्छति इत्यर्थः ।

१० ‘ संयोगेन तृष्यन् ’ इत्यस्यार्थान्वयौ कठिनौ । ‘ संयोगेन
तृष्यन् ’ इति ग. ज. पाठः सुबोधः । ‘ ऋत्विजां संयोगेन
तृष्यन् पिब ’ इत्यर्थः । ‘ पिबेति ’ क्रियासंबन्धेन उपमासं-
बन्धेन वा ‘ तृष्यन् ’ इति पदमिन्द्रेण सह योज्यम् इत्यर्थः
स्यात् ।

१५-१६ सर्वपृष्ठा (तै० सं० २ । ३ । ७) ।

१९ ‘ अप्रतोरथम् = इन्द्ररथस्याप्रतो वर्तमानं बलम् ’ (ट.) ।

२१ सम्स्तु = सम् + अस्तु (अद् भक्षणे) ।

२२ ‘ लोककृत् = लोकस्थितिकृत् । लोकानां पालयितेत्यर्थः ’
(ट.) ।

२२ ‘ शशुहन्ता = वृत्राणामावरकाणाम् ’ (ट.) ।

२७४

३ दमधातुर्धातुपाठे नास्ति ।

९ न भावयव्यस्य किंतु तत्पल्या रोमशाया इयमार्षम् । ‘ भाव-
यव्यपल्याः ’ इति स्यात् यस्मात् ‘ सा’शब्देन काचि-
त्स्थ्युद्दिश्यते सा भावयव्यपल्येव ।

‘ रोमशा ऋषिका ’ एतौ शब्दौ ट. पुस्तके ‘ भावयव्यस्य ’
इति शब्दस्य विवरणार्थं प्रान्ते दीयेते । ठ. ड. पुस्तकयो-
स्तौ कृत्वावन्तर्भाष्येते ।

१४ मतः = अतः ।

१७ या = यादृशी । तथा = तादृशी ।

२७५

२ दुःशस्ते = दुःशंसने सदोक्षयां स्तुतौ ।

४ ‘ अग्रतस्य ’ इति नैकस्मिन्नपि निसक्तमूलपुस्तके पाठः ।
के एते एके ।

- पत्रं पङ्क्तिः
२७५ १६ ' अर्यऽया ' इति सावग्रहं पदम् । तस्माद्धिवचनम् । ' शीघ्र-
गामिणौ ' इत्यर्थः ।
१७ ' अनिवृत्तौ = अभिप्रस्थितौ ' (ट.) ।
- २७६ ८-९ ' रक्षसो भिन्दन् सतः = रक्षासि प्राप्तस्येति प्रक्षेप्तुं प्राप्तान्
राक्षसानिति योजनीयम् ' (ट.) ।
९ तिरः (२७५) सतः इत्येतौ शब्दौ अप्राप्ते दूरार्थे एव
दुर्गेण गृहीतावन्न ।
१२ ह विपरीतः ऋ + ह् = अर्ह्=अर्ध । धृ विपरीतः ऋ +
ध् = अर्ध ।
' देवाश्च वा असुराश्चास्पर्धन्त नेमे देवा आसन्नेमेऽसुराः '
(मैत्रा० सं० १ । ११ । ९) ।
- २७७ ८ नक्षतिर्धातुपाठे नास्ति ।
९ ' नाना ह वा एतान्यग्रे क्षत्राण्यासुः । यथैवासौ सूर्य एवं
तेषामेष उद्यन्निव वीर्यं क्षत्रमादत्त तस्मादादित्यो नाम यदेषां
वीर्यं क्षत्रमादत्ते ' (शत० ब्रा० २ । १ । २ । १८) ।
' ते ह देवा ऊर्चुः । यानि वैतानि क्षत्राण्यभूवन्न वै तानि
क्षत्राण्यभूवन्निति तद्वै नक्षत्राणां नक्षत्रत्वम् ' (शत० ब्रा०
२ । १ । २ । १९) । न + क्षत्राणि = नक्षत्राणि ।
इमानि क्षत्राणि वीर्याणि न यस्मात्सूर्य एषां वीर्याण्यादत्ते ।
नक्षतेर्गतिर्कर्मण इत्येका व्युत्पत्तिः । ब्राह्मणे पुनरन्यो व्यु-
त्पत्तिप्रकारः ।
११ अम्मयमनि (= अप् + मयानि) = जलमयानि ।
१९ ' शतपथश्रुतेः अमी सप्त सप्त ऋषय इति वा ' (ट.) ।
२०-२१ चिद्वैद्युः = चित् + दिवा + ईयुः ।
२२ वरुणो वरुण एवात्र नादित्यः । वरुणोऽत्र स्तूयते न
सूर्यः ।
- २७८ ११ ' एवंगुणयुक्तं = विशिष्टं ' (ट.) ।
१७ ' स्यमु शब्दे ' (धा० १ । ८५१) । ' स्यम वितर्के '
(धा० १० । १६०) ।

पथं

२७८

पङ्क्तिः

२१ इयमृक् ऋ० सं० ८ । १०२ । २१ । वा० सं० ११ ।
७४ । मैत्रा० सं० २ । ७ । ७ । काठकसं० १६ । ७ ।
कापिष्ठल सं० ३० । ८ । इत्यत्रापि पठ्यते । ऋक्संहि-
तायां ' तञ्जुषस्व यविष्ठय ' इति नास्ति ।

२४ ' प्रयोगस्य ' इत्यस्य स्थाने ग. च. ज. पाठः ' प्र-
उगस्य ' ।

२४ ' यदग्ने यानि कानि चेति पञ्चभिरोदुम्बरमपरशुवृक्कणमुख्य
इध्ममभ्यादधाति ' (अमप० श्रौ०) । उख्यो नामाम्नि-
स्तस्मिन् परशुना यदिध्मं छिन्नं न भवति तत्क्षिपति ।

२७९

६ ' ऊर्दरमिति वा यमाहुः ' इति ग. च. ज. पाठो दुर्बोधः ।
७ तदावपनम् ऊर्दरम् ऊदरम् इत्युच्यते । प्राकृतेन = अर्वाची-
नभाषायाम् ।

२१ समिद्धो अञ्जनितीयमृक् तै० सं० ५ । १ । ११ मै० सं०
३ । १६ । २ काठक सं० ५ । ६ । २ इत्यत्र वर्तते ।

२८१

१० ' आ घा ये अग्निमिन्धत इति सप्तदश ' (आ० श्रौ० ६ ।
४) इत्यनेनादितः सप्तदशर्च एवातिरात्रे त्रिनियुज्यन्ते । इयं तु
विंशतितमा ।

१८ ' एष ते रुद्र भागस्तं जुषस्व तेनावसेन० परो मूर्जवतोऽ-
तीह्यवततधन्वा पिनाकहस्तः कृत्तिवासाः ' (तै० सं०
१ । ८ । ६) । ' रुद्रैष ते भामः । पिनाकहस्तः कृत्तिवासा
अवततधन्वा ' (मैत्रा० सं० १ । १० । ४) । ' कृत्तिवासाः
पिनाकहस्तोऽवततधन्वा ' (काठक सं० ९ । ८) । यास्क-
भाष्येऽयं पाठः स्वीकृतः । ' एतर्चे रुद्रावसं तेन परो मूर्ज-
वतोऽतीहि । अवततधन्वा पिनाकहस्तः कृत्तिवासा अहि-
सन्नः शिवोऽतीहि ' (वा० सं० ३ । ६१) ।

२१ ' ग्रीहियवादीन् बद्ध्वा वहनार्थं मृणवंशादिनिर्मितः पात्रवि-
शेषे मूत इत्युच्यते । तयोर्गुणयोर्मूतयोस्त्वयम्बकान् हविःशेषान्
प्रक्षिप्य स्वकीयेनांसेन बोटुं शक्यायां वंशयष्टयामप्रदये
तन्मूतद्वयमवासज्ज्वलते ह्याणी धूसे वशे वल्मीके मूतद्वय-

- पत्रं पाङ्क्तिः
- २८१ युतां वंशयष्टिं संसृजति । (गृहीधरटीका वा० सं० ३।६१) ।
- २८२ ४ ' ओज्जती (धा० ६।१०) ओज्जस्ती (धा० ६।११) ग्रीडने आत्मनेभाषः ' । ' उज्जति ' रूपं (पाठभेदे) प्रामादिकम् ।
- १७ तत्तदेवतामाम्ना गृहीता दक्षिणा न हिनस्ति । साक्षाद्ब्रह्मणा-दीर्यमपाक्रामति यथा वरुणदत्तदक्षिणास्वीकरणादन्यादीनां वीर्यमपाक्रामत् (सत्या० श्रौ० १०।६) ।
- १७-१८ ' देवस्य त्वा० हस्ताभ्यां प्रतिगृह्णामि ' इति मन्त्रो विशिष्ट-वस्तुग्रहणे युज्यते । २३ ताप्स्व० इत्यादि प्रक्षिप्तं यस्माच्छास्त्राशब्देन संहिता एव निर्दिश्यन्ते न तु ब्राह्मणानि ।
- २३-२४ माध्यंदिनसवने हिरण्यं गौर्वासोऽश्व इति चतुर्विधा दक्षिणा । तत्तद्दक्षिणायाः प्रतिग्रहे विशिष्टो मन्त्रः । ' देवस्य त्वा० प्रतिगृ० ' अयं वाससः प्रतिग्रहमन्त्रः । ' क इदं० कामै-तत्ते ' इति वान्यं सर्वेषु प्रतिग्रहमन्त्रेष्वनुषज्यते । वस्तु-तस्तु ' ग्रास्त्वा कृतन्नपसोऽतन्वत् धियोऽव्ययन् ' ' बृहस्प-तये वाससः ' इति शब्दसमुदायं विहाय शेषं सर्वमनुषङ्ग एव । (वा० सं० ७।४।७ काठक सं० ९।११।१२ सत्या० श्रौ० १०।६) ।
- २८३ २ ' कर्तितः ' (पाठभेदे) इत्यपपाठो यस्माद्वासःशब्दो नपुंसकः ।
- ४ परिकर्मकराः = श्रुत्याः सहाया वा । ६ बार्हस्पत्ये आत्म-म्यवस्थिताय = यज्ञे बृहस्पतिकर्म कृतवते ।
- ६ ' बृहस्पतये त्वा मन्त्रं वरुणो ददाति सोऽहममृतत्वमशीय ' इति मैत्रायणीपाठो दुर्गेण व्याख्यायते । दुर्गस्वीकृतमन्त्र-पाठस्तु भिन्न एव । अयं पाठः कुतस्त्य इति न ज्ञायते । संहितासु सूत्रेषु च भिन्नाः पाठा विद्यन्ते ।
- ७-८ अभिसंहितम् = अपेक्षितं प्रत्याश्रुतं वा । ८ मानस्य = नीर्यस्य । ११ यथादाता = यश्च + आदाता ।

पत्रं
२८३

पङ्क्तिः

१५ ' कामः समुद्र आविशात्कामेन त्वा प्रतिगृह्णामि ' (२८२।
२२) इति न व्याख्यातम् । इदं वाजसनेयिसंहितायां न
विद्यते । मैत्रायणीसंहितायां ' कामः समुद्रमाविशत् '
इति नास्ति । ' कामेन ' इत्यस्य स्थाने ' कामाय ' वर्तते
(मैत्रा० सं० १।९।५)

२८४

१ ' तां पूषन्निति । पत्नीमुपयच्छन्ननपचोपस्थं परामृशति ।
इमां योनिं हे पूषन् शिवतमाम् अतिशयेन सुखाम् एरयस्व
आभिमुख्येन प्रेरय गर्भग्रहणाय यस्यां पुत्रजन्मार्थं बीजं
रेतोलक्षणं मनुष्या वपन्ति । कामयमाना ऊरू विश्रयाते
विवृतौ करोति । यच्च योनिः स्त्री कामयन्ते (!) । विवृ-
णोति बोरू । नद्यो नावेवोपचर्यन्ते । अथवा । तामिति वधू-
रेष्येच्यते । किंच । यस्यामुशन्तः कामयमाना वयं प्रहराम
क्षिपाम शेषम् । स्कन्दस्वामी ' (ट.) ।

४ तामीरयस्व = शिवतमामत्यन्तमङ्गलभूतां (भाष्यम्) ' आ
ईरय सर्वतः प्रेरय ' (ट.) । ठ. ड. पुस्तकयोरिदं ' ता-
मीयरस्व ' इत्यस्य स्थाने लिख्यते । ' भाष्यम् ' इत्यस्य
स्थाने ' भाष्यं ' लिख्यते ।

१०-११ ' तव केतः अहम् अनु आयम् ' इत्यन्वयः ।

१९ ' तदा आसीः । नेदानीम्० ' इति च. पाठः । ' तदा
आसीः नेदानीम् ' इत्यन्वयः स्यात् । अस्मिन्नन्वये त्वं
संप्रति तथा वर्तसे इत्यत्र ' न ' गलितो भवेत् । इतरः
पाठः सुलभः । तदा आसीः तदानीम् । त्वं संप्रति न
तथा० ।

२८६

४ ग. ज. पुस्तकयोः ' इह प्रियं० ' त्रिष्टुबुच्यते ।

१३ स्वरेण अन्तो यस्य स स्वरान्तः । स्वरान्तोऽयम् एनाशब्दः
द्वयोरप्यृचोः समान एव । ' एकस्मिन् ' इति पाठान्तरे
' सम्मने एकस्मिन् ' इति पुनरुक्तिः । द्वावपि पाठौ
शाम्नादिकाविषय भक्तः । ' स्वरान्ते ' इत्यस्य न प्रयोजनं
ज्ञायते ।

- पत्रं पङ्क्तिः
 २८६ २३ अभ्यमनहा= ' अभ्यमन'शब्दः कोशेषु न लभ्यते ।
 २८७ १ ट. पुस्तके ' पुत्रः ' इत्यस्यार्थः ' स ब्रह्मणस्पतिः अस्मान् परिगृह्णानुगृह्णात्वित्यर्थः ' इति सायणभाष्यस्यशब्दैः प्रान्त-
 भागे दीयते । एते शब्दाः ठ. ड. पुस्तकयोर्वृत्तावन्तर्भाव्यन्ते ।
 ११ ' अविनाशनाम ' इति छ. त. द. पाठः ।
 १९-१९ ठ. ड. यो जात एवेति सर्वा ऋक् पठ्यते 'उपरिष्ठाश्लेषः'
 इत्यपि लिख्यते ।
 २४ मरुतां गणः स्तनयित्नुशब्दं करोति । स शब्दः कृत्स्नं जग-
 द् व्याप्नोति । उपशब्दयते सशब्दं कुर्वते ।
 २५-२६ ' कीदृशानां पुनर्मरुतां गणो यस्मै प्रभरभ्वमिति ' ग. च.
 ज. पाठः सुबोध एव ।
 २८८ ४ वैश्वदेवे पर्वणि मारुतसन्नकपालस्य यदेयं याज्या तदा-
 ग्निरप्रधानः ।
 १२ साहचर्यमाख्यापयतीति साहचर्याख्यापिका । ' आख्या-
 यिका' पाठः प्रामादिकः ।
 २८९ ६ ' कश्चिद्विस्पष्टं जानाति ' इति ग. च. ज. पाठः प्रश्न-
 रूपः ।
 ७ आगमः = छान्दोग्योपनिषद् । ' असदेवेदमग्र आसीत् ।
 तत्सदासीत्तत्समभवत्तदाण्डं निरवर्तत तत्संवत्सरस्य मात्राम-
 शयत तन्निरभिद्यत ते आण्डकपाळे० ' (छा० उ. ३ ।
 १९ । १-२) । कपाळे = शकले ।
 ११ ' यद्वैनयोः कर्म ' (२८८ । १७) इति ' यद्द नाम '
 इत्यस्य भाष्यं दुर्गेण न व्याख्यायते । विश्वधारणमनयोः
 कर्म ।
 १२ एते बावापृथिव्यौ विश्वधारणार्थं नते भवतः । इदं विश्वं
 तयोः परिणाम इति कृत्वा तत्सर्वमेते विभृतः ।
 १५ ' बावापृथिव्योर्महिमानमाचष्टे ' इत्येतद्भाष्यं मन्त्रव्याख्यानेन
 विभृतमते गतार्थम् ।

पत्रं

पङ्क्तिः

अध्यायः ४

२९१

- ११ यच्च वक्ष्यमाणं तदनुक्तमपि प्रतीयत इति वाक्यदोषः ।
 १२ यदुक्तं यद्वा वक्तव्यं तत्संक्षेपतो निगमनाय अवबोधायेति प्रतिजानीष्व अभ्युपगच्छ । ' प्रतिजानीथ प्रतिजानीषे प्रतिजानीथ्य '(?) इति भिन्नाः पाठाः । ' तत्प्रतिजानीष्व ' इति पाठः समीचीनः । आधस्त्यम् = अधस्ताद्वर्तमानम् ।
 १३ गृहीतार्थः गतार्थः तस्य संक्षेपेण कथनात् ।
 १४ ' विस्तीर्यैतन्महज्ज्ञानमृषिः संक्षिप्य चाब्रवीत् ' इति महाभारतपाठः ।

२२ तत्रपर्यायादीनामर्थो निरु० २ । ५ इत्यस्य वृत्तो पत्रे १४३-१४४ इत्यत्र दीयते ।

२३ स एषः = तत्प्रपञ्चनरूपोऽर्थः । निगमव्याजेन = निगमनाय प्रकरणसमाप्तये प्रकरणोपसंहाराय । ' निगमनव्याजेन ' इति ग. ज. पाठः सुलभः । सर्वथापि = सर्वोऽपि ।

२४ द्वयोः प्रकरणयोः संबन्धः शास्त्रसंबन्धः । नैगमप्रकरणं नैघण्टुकप्रकरणान्निमित्तमिति द्वौ हेतू यदुक्तं यद्वक्तव्यमित्यत्र (११) ।

२९२

४ अभिधाळक्षणाव्यञ्जना इति तिस्रो वृत्तयः । ' एकार्थम् ' = अनेकेषां शब्दानामेकोऽर्थो यस्मिन् प्रकरणे तत् । ' अनेकशब्दम् ' = एकार्था अनेकशब्दा यस्मिन् प्रकरणे तत् । एवमत्र लक्षिते लक्षणावृत्तिः ।

६ प्रसिद्धषणुपरोधाय = प्रसिद्धेः प्रसिद्धस्यार्थस्य अनुपरोधः अविरोधः तस्मै । ७ प्रतिनियतं = विशिष्टम् । ८ उद्धृता कटिर्यस्य स सिंहादिचतुष्पात्पाणी । ११ अकामकारेण = स्वेच्छाया अभावात् ।

१५-१६

' सामान्यवाचिनः शब्दा विशेषे स्थापिताः क्वचित् । पलायने यथावृत्ति को नु मर्या इतीषते । विशेषवाचिनस्त्वन्ये सामान्ये स्थापिताः क्वचित् । हिमेनाग्निमिति मन्त्रे हिमशब्दो निदर्शनम् ' (बृहदे० २ । १०९-११०) ।

- पत्रं पाङ्क्तिः
- २९२ २६ इतरेतरविशेषणविशेष्यभावोपलक्षितानि = एकदा पदानि विशेष्यम् उपदयादयोऽर्था विशेषणम् । एकदा अर्थाः विशेष्यं पदानि विशेषणम् ।
- २९३ ६ निगमे वेदे वर्तमानाः शब्दा निगमाः ।
८ ज्ञापितः शब्दरूपैः । अयं पाठः समीचीनतरः । ' ज्ञायते ' इत्यनेन वाचकानामज्ञानं दर्शयते । ' अत्र ' ' तत्र ' द्वौ पाठौ । ' अस्मिन् प्रकरणे व्याख्यायन्ते ' इत्यस्मात् ' अत्र ' - पाठः समीचीनतरः ।
९ पूर्वाणि = पूर्वं कथितानि ।
१८ अनवगतसंस्काराः क्रमशो व्याख्यायन्ते । तत्र ' जहा ' इति प्रथमं पदम् । ' वर्णवृत्तित्वाच्च ' इति दुर्बोधम् ।
- २९४ १० पूर्वोत्तरपदयोरविरोधः प्रकरणं शब्दसारूप्यमर्थोपपत्तिश्च ।
१३ हे शूर इन्द्रेत्यादिः ठ. ड. पुस्तकयो पाठः सायण-भाष्याद् गृहीतः ।
१६ ऋक्संहितायां मर्या इति मरुत उच्यन्ते । मर्याः = वीराः । हे मरुतो युष्मन्नायक इन्द्रः कथंकारमस्मभ्यं ऋष्येत् ।
- २९५ १ भूयास्थ इति प्रामादिकम् । भूयास्त इत्याशिषि लिङ् । आशिषिलिङोऽत्र न किमपि प्रयोजनम् ।
१६ ' मर्यादा मर्यादादीयते ' इति छ. त. द. पुस्तकेषु नास्ति (२९४ । ३) । तथाप्ययं पाठो दुर्गेण स्वीक्रियते ।
१७ का न्वेषा मर्यादा = एषा न मर्यादा कितु मर्यादोलङ्घनम् ।
१८ असन् असत्यः अभियोगः अभिशंसनम् । मिथ्यापरा-धारोपः । असदभियोगं दत्त = मिथ्या मामपराधिनम-भिशंसथ ।
१९ मृता उपक्षीणा समाप्ता । विषयस्य प्रदेशस्य । संश्रिता इति पाठान्तरम् । संश्रिता = संयुक्ता न तु उपक्षीणा ।
२१ मृता = (समाप्ता भूमिः) अन्यस्या आदिश्च तयोः विभागका-रिणी । २२ आक्रोशः = गाल्घ्रदानम् । चतस्रो जायाः ' महिषी वावाता परिकल्पता पालागली च ' (शतपथ ब्रा० १३ । ४ । ८) । ' ब्रह्मोद्गाताहोताक्षचारस्ता यथासं-

पत्रं

२९५

पाङ्क्तिः

स्वयमभिमेधन्ति ताश्चानुक्रमेण तान्प्रत्यभिमेधन्ति ' (शत०
ब्रा० १३ । ५ । ८) । ' अम्ब्रे अम्बःरूपम्बिके
न मा पभति कश्चन । ससस्यश्वकः ॥ इति त्रिर्महिष्यश्वं
गर्हते त्रिरितरा पत्नयस्तामभिमेधन्ते ' (तै० सं० ७ ।
४ । १९) । अश्वगर्हणमत्रैका महिष्येव कुरुते । चतस्रोऽपि
गर्हन्तीत्यस्य मूलं नोपलब्धम् । अभिमेधनम् = आक्रोशः
प्राग्भवचसा निन्दा । ' भोगाभावदुःखेन गर्हणम् ' इति
सायणः (तै० सं० ७ । ४ । १९) ।

२३ भेधनकशब्दः कोशेषु नोपलभ्यते ।

२६ ' आक्रोशकर्मापापकम् ' (२९४ । ४) इत्यत्र द्वौ पाठौ
स्याताम् ' आक्रोशकर्मा पापकम् ' ' आक्रोशकर्मा अपा-
पकम् ' इति च । अपरव्याख्यायां द्वावपि पाठौ दुर्गण
गृहीतौ ।

२९६

१ बलकृतयः = इन्द्रस्य वीर्यकर्माणि । इदं सूक्तमिन्द्रस्य वीर्य-
कर्माणां स्तुतिभिः पूर्णम् ।

२ इन्द्रो वीर्यकर्मकृत् त्रिस्रोक्तो याचकः । एवं सति त्रिस्रोक्त
एवेन्द्र इति न युक्तम् ।

६ अस्मत्कृतेऽर्थे न कोऽपि प्रकरणादिविरोधः ।

७ जहा = जघान (यास्कः) । अस्मिन् द्विचत्वारिंशच्च-
त्तमे सूक्ते ' मा वधीः वसु स्याहं तदा भर मृळय आवृत्स-
द् भूतु ते मनः ' इति प्राय इन्द्रः संबोध्यते । इन्द्रस्य बल-
कृतयश्च स्तूयन्ते । तस्मादस्यामेवैकस्यामृचोऽद्भो वक्तैति न
साधु । ऋषिर्ब्रवीति । अस्मदनुकूलमिन्द्रस्य मनोऽस्तु । हे
मरुतः (मर्याः) अनाकुष्टः सखा सखायं ' जहा ' इत्य-
ब्रवीदिति कदा श्रुतं भवद्भिः । सर्वे एव यूपमस्मदनुकूलाः ।
इन्द्रोऽपि तथा । अस्मत्तो (मत्तो) न कोऽपि क्रोधेन
गतः न मह्यं कोऽपि क्रुद्धः । नेन्द्रोऽपि । अत्र ' जहा '
याहीत्यर्थे रधात् । याहीति न कोऽप्यनाकुष्टः अक्रुद्धः सन्
सखायमब्रवीत् ब्रवीति वा । क्रोधाद्धीतः कोऽस्मान् अघावधि
अजहात् । न कोऽपि । जहा = याहि ।

पत्रं
२९६

पङ्क्तिः

चत्वारिंशत्तमायामृचि 'जहि'शब्दो वर्तते । अत्र स एव शब्दो 'जहा' इति किमर्थं प्रयुक्तः । यदि जहा = जहि अथवा = जहाहि तर्हि अयमर्थः स्यात् । हे मर्थाः कः सखा अनाकुष्ठः सन् सखायम् अब्रवीत् जहा जहीति । इन्द्रो मम सखा युष्माभिः न कदाप्याकुष्ठः । स मां सखायं त्रिशोकम् एनान् जहि जहाहि वा इति कथं ब्रूयात् । अस्मत्तो भीतो न कोऽपि ईषते पलायते । नाहं युष्मान् हनिष्यामि हास्यामि वा । न भेतव्यम् । एतादृशोऽस्या ऋचोऽर्थः स्यात् ।

१० प्रकृतं प्रकरणं तदनुवृत्त्या । १० 'स व्याख्यातव्यः' इत्यत्र 'सः'पदेन किमुद्दिश्यत इति न ज्ञायते ।

११-१२ 'तत् ब्रूमः' इत्यन्वयः ।

१६-१७ सा पाश्या निधा निधानीति वा रूपेण प्राप्ता सती ।

१९ निर्वचने प्रत्ययो विश्वासस्तस्योत्पादनार्थम् । इदं निर्वचन-शास्त्रं नियमबद्धं सत्यं चेति दर्शयितुम् ।

१९ 'पाश्या' इति तद्धितरूपम् । 'पाश्या' इति पदात् तद्धितप्रत्ययार्थो निकृष्टः ।

२० 'पाशयतेर्बन्धनार्थस्य' इति ग. च. ज. पाठः । 'पश बन्धने' (धा० १० । १८६) ।

२९७

१२ शकेरपत्यं पुमान् शाक्यः न तु शाक्तः । ट. ठ. ड. पुस्तकेषु वेदभाष्यमैतरेयब्राह्मणभाष्यं च प्रान्तभागेषु लिख्येते ।

१४ वयः वयांसि पक्षिणः । सुपर्णाः शोभनपक्षाः दृढपक्षाः । एते पक्षिणः प्रियमेधा ऋषय इवेन्द्रम् आदित्यं याचन्ते । ध्वान्तं तमः अपसारय । तेजसास्मच्चक्षूंषि पूरय । अनेन तमसा वयं पाशबद्धा इव स्मः । तानस्मान् तेजसा मोचय । इति सरलार्थः ।

१४ वयः = पक्षिणः । त एव याचमाना ऋषयः । पक्षिणो मति-ऋक्षिर्ऋषिभिरुपमीयन्ते । पक्षिणो निधया बध्यन्ते । तमो जालसदृशम् । तमसि जालपतिता इव वयं नेतस्ततश्चलितुं

पत्रं
२९७

पङ्क्तिः

शकमुमः । अयमेव स्वाभाविकोऽर्थः । पक्षिणां कवित्वश-
क्तिर्द्वितीयार्थे दृश्यते । ' ध्वान्तमपोर्णुहि चक्षुः पूर्धि जल-
सदृशतमसो मुमुग्धि ' इति क.व्ययोग्याः कल्पनाः ।
' गृभ्णाति रिपुं निधया निधापतिः ' (९ । ८३ । ४)
इत्यत्रापि निधा = जालम् ।

२६ ' यावदेतत्तावत् ' इति प.ठ.न्तरम् । ' यावन्मोचयसि
तावत् ' इत्यर्थः ।

२९८

१० सामर्थ्यात् इतरेषां पदानाम् ।

१४-१५ ' जहा जघानेत्यर्थः (२९१ । ८) निधा पाश्या भवति'
(२९४।५) एवमुक्त्वा ' शितामेति ' पदं तस्यायमर्थ इति
वक्तव्यम् । यास्कस्तु निगममेव पठति । किमर्थम् । ' शिताम'
इत्यस्यानेकार्था यस्मादेकार्थे एकमताभावः । दुर्गदत्तमिदं
कारणं केवलं काल्पनिकम् ।

१६ यजेत्यादिपदयुक्तेन येन वाक्येन होत्रादिरध्वर्युप्रभृतिभिः
प्रेर्यते तद्वाक्यं प्रेषः । मैत्रावरुणनामा ऋत्विक् ' आ भरतं
शिक्षतम् ' इति मन्त्रं पुरोनुवाक्यां ब्रवीति तदन्त इमं प्रेषं
' होता यक्षदिन्द्राग्नी ' इति । अयं प्रेषः पुरोनुवाक्यायाः
शेषः ।

२९९

४ ' अज्राणाम् अङ्गानां स्वमंशभूतम् ' (च.) ।

८ सुमत् = स्वादुःखात् अथवा स्वयमेव इति दुर्गाः ।

१० बहुशो रुग्णानां = बहुशः रोगमुक्तानाम् इत्यर्थः स्यात् । रुग्णं
भेदो रुजमेव कुर्यात् । अतस्तन्न स्पृहणीयम् । ' रुग्णा-
नाम् ' इति पाठः ग्रामादिको भवेत् ।

११-१२ उपवस्तानाम् आच्छादितानां पुष्टच्छागशरीरस्थानाम् ।

१३ अवत्तानां = कर्तितानाम् । उच्छेदनस्थानात् = उच्छेदन-
योग्यास्थानात् । १७ वक्रक्रयः = वक्राणि पार्श्वस्थानि
षड्विंशतिः । १८ पटलम् = आच्छादनम् ।

२२ कार्येण = कर्मकरणात्तस्य गतिः । कायेन (च.
पाठः) = शरीरेण । गतं = संबद्धम् । कालेन

पङ्क्तिः

- गच्छता तत् गतं नष्टं भवति । ' कालन ' इत्यस्यार्थो न ज्ञायते । ' कालेन ' इति स्यात् ।
- २४ ' श्रोणु संघाते ' (धा० १ । ४५७) । श्रोणिः संघाता दृढा भवति ।
- ३ तस्य बाहोः प्राणेन बलेन पशुः द्रवति पलायते । बाहुः कस्य मनुष्यस्य पशोर्वेति न ज्ञायते ।
- ४ अंसभावेन = अंससंबन्धेन । काये शरीरे श्रितं भवति । ' कार्ये ' इति पाठान्तरं किंतु न साधु । अंससंबन्धेन बाहुः कार्यं कर्तुं क्षमः ।
- ६ अवदानं = स्थापितहविषो होमपरीमितस्य भागस्य ग्रहणार्थं खण्डनं खण्डितभागो वा ।
- ८ ' पार्श्वतः श्रोणितः शितामतः ' इत्यत्र ' शितामतः ' पदं ' पार्श्वतः श्रोणितः ' इत्यनयोरनन्तरं वर्तते नान्तरा । श्रोण्यनन्तरं च शितामशब्द उच्यते इति स्वयमेव दुर्गो ब्रवीति । अन्तरा = संनिधौ इत्यर्थः स्यात् ।
- ९ किमन्यदभिदध्यात् । प्रायेण बाहुल्येन दोरेत्राभिदध्यात् । एवं बाहुल्येन शितामशब्दस्यार्थो नियतो भवति ।
- ९ प्रायः = बाहुल्यम् अपि अर्थनियामकं भवति ।
- ११-१२ योनेरवदानं न कुत्रापि कथ्यते ।
- १४ ' विञ् बन्धने ' (धा० ५ । २) । विषितः शिथिलः मृदुलः ।
- २५ ' इयैङ् गतौ ' । यकृत् मृदुस्वात् गतं संपृक्तमुदरेण भवति ।
- २७ मूलपाठः ' यथाकथाच ' (२९७ । ८) । अत्र तु ' यथाकथं चित् ' । ' यथाकथाच ' शब्देन यत्नाभावो लक्ष्यते । यकृदतीव सुच्छेदम् । तच्छेदे न कोऽपि प्रयासः । ' तेन यथाकथाचहस्ताभ्यां णयतौ ' (पा० ५ । १ । ९८) इत्यत्र ' यथाकथाच = अनादरेण ' इति भट्टोजी-दीक्षिताः ।
- १४ डॉ. मैकडॉनेलेन संस्कृते बृहदेवतापुस्तके ' अनेकार्थं

पत्रं
३०१

पङ्क्तिः

- (श्लो० १०८) १९ गुणशब्दं (श्लो० १०३) २१
समस्तार्थज० (१०४) इति पाठाः ।
- १४ शब्दस्य यदा अनेके अर्था भवन्ति तदा एतानि पञ्च कार-
णानि । अनेकार्थे कथमेतानि कारणानि स्युः । रूपं कदा-
चिःकारणं स्यात् यथा ' मेहना ' इत्यस्य (३०२ । १७) ।
पदार्थः अनेकार्थानां कथं कारणम् । व्युत्पत्तिः
शब्दरूपे एवावलम्बते । प्रकृतिगुणयोः कोऽर्थः । यथा
' गुणाः ' इत्यस्य कारणानि इत्यर्थस्तथा अत्रापि गुणशब्दः
कारणवाची भवेत् । अनेकार्थे एतानि चत्वारि कारणानि ।
तेन एकः अर्थः अन्यान् अर्थान् उत्पादयेत् । भिन्नाभिर्व्यु-
त्पत्तिभिरपि अनेकार्थाः संभवेयुः । प्रकृतिशब्दस्यार्थो न
ज्ञायते ।
- १५ अनवगमे दश गुणाः कारणानि । पदजात्यादीनामुदाहरणानि
२३ पङ्क्तिमारभ्य ।
- १९ ' धातृपसर्गावयवगुणसत्त्वम् ' अस्य केनान्वयः कश्चार्थः ।
यदि ' पदम् ' इत्यनेनान्वयः तर्हि कीदृक् समासोऽयम् ।
पदे धातोः उपसर्गस्य वा द्वयोर्वा अवयवाः स्युः । गुणः
क्रिया स्यात् । एतेषां सत्त्वम् अस्तित्वं यस्मिन् इति कदा-
चिद्विग्रहोऽर्थश्च स्यात् ।
- २० निर्वाच्यस्य पदस्य किं लक्षणम् । तत् एकस्मान्धातोः द्वाभ्यां
बहुभ्यो वा धातुभ्य उत्पन्नं स्यात् । बहुकधातुजं = बहु-
धातुजम् एकधातुजं वा ।
- २१ पदं धातुजं स्यात् । अथवा । धातुजात् शब्दात् जातं स्यात् ।
अथवा । समर्थार्थः । व्याकरणशास्त्रनियमानुरूपः अर्थो
यस्य तादृशः । एतादृशशब्दादुत्पन्नं स्यात् । किञ्चिपदं
वाक्ये एव लक्षणं भवति । वाक्यार्थाय नवीनं पदम् उत्पा-
दयितव्यं भवति यथा मेहना इत्यत्र । ' व्यतिकीर्णम् '
इत्यस्य कोऽर्थः । अध्याहार्यमित्यर्थः स्यात् ।
- २३ पदजातयः = पदजातानि नामाख्यातोपसर्गनिपाता इत्येता-
नि । ' त्व ' (निर० १ । ७ । ९) ।

पत्रं
३०२

पङ्क्तिः

१ शितामशब्दस्यार्थो न ज्ञायते (पत्राणि ३९८-३०१) ।
' वने न वायो ' (नि० ६ । २८) । ' ईर्मान्तासः ' (४ । १३) । ' करूलती ' (६ । ३०) । गुणः = विशेष-
णम् । ' करूलती ' एतत्कस्य देवस्य विशेषणं भगस्य
पूष्णो वा । ' मेहना ' (४ । ४) । ' उपरमध्वम् ' (२ ।
२५) । अत्र ' उप ' उपसर्गः ' रमध्वम् ' इत्यस्मात्
बहुभिः पदैर्व्यवहितः पश्चाच्च प्रयुक्तः । ' द्यावा नः पृथिवी '
(९ । ३८) । अत्र ' द्यावापृथिवी ' इति समस्तं पदम् ।
' द्यावा ' इत्यस्मात् ' पृथिवी ' इत्यवयवो विक्षिप्तः ।
' दानमनसः ' (६ । ३१) तत्र दुर्गवृत्तिः (९९९ ।
५-७) द्रष्टव्या । ' वायुश्च नियुत्वान् ' (५ । २८)
दुर्गवृत्तिः (४८७ । १२-१४) । ' पुरुषादः ' (२ । ६) ।
' गर्भनिधानी ' (२ । ६) । ' सर्वाणीन्द्रस्य ' (६ । ८) ।
पदजात्यनवगतम् = केषांचिच्छब्दानां पदजातिरेव अनव-
गता । केषांचित् अभिधेयम् (अर्थः) अनवगतम् । केषां-
चिस्त्वरोऽनवगतः । केषांचित्संस्कारः । केषांचित् गुणत्वम्
अनवगतम् । तानि कस्य विशेषणानीति न ज्ञायते । ' मेहना '-
सदृशः शब्दः किमेकं पदमथवा अनेकेषां पदानां समुच्चयः ।
केषांचित् ऋचि क्रमो व्यत्यस्तो व्यवहितश्च तेन तान्यनव-
गतानि । समस्तपदानि विक्षिप्यन्ते विभज्यन्ते व्यवधीयन्ते
च तेन तान्यनवगतानि । कानिचित् अध्याहारं विना न
ज्ञायन्ते । केषांचित् मध्ये अन्ये शब्दाः प्रयुज्यन्ते । तेन
व्यवधानेन तेषामन्वयो न ज्ञायते ।

३०३

१ चित्र = शूर । ऋक्संहितायां चित्रशब्दस्य बहवोऽर्थाः ।
(अग्निः) चित्रः = तेजस्वी । चित्रासु (गोषु) = विवि-
धवर्णयुक्तासु । चित्रं राधः = नानाप्रकारम् । चित्रा
(ऊतयः) = आश्चर्यभूताः । ' इन्द्र चित्र वज्रहस्त ' ।
' उग्र चित्र चेतिष्ठ ' इत्यत्र चित्र = शूर । अद्विवा निन्द्रः
चित्र इति धीरः ।

पत्रं
३०३

पङ्क्तिः

१ 'मिह सेचने' इत्यस्मात् मेहनाशब्दः स्यात् । (इन्द्रः)
व्यानशी रोदसी मेहनावान् ' इत्यत्र मेहनावान् = सेचन-
वान् वर्षणवान् । वृष्टेः कर्ता इन्द्र उभे रोदसी व्यानशिः ।
बृहस्पतिरापि मेहनावानित्युच्यते । ' अस्मे रुद्रा मेहना पर्व-
तासः ' अत्र वर्षस्य कर्तारो रुद्राः । ' शुष्मासो ये ते
अद्रिवो मेहना ' अत्र वर्षकारिणो मरुतः । ' गां भजन्त
मेहनाश्वं भजन्त मेहना ' इत्यत्र मेहना गोरश्वस्य च
विशेषणम् । वर्षसदृशीमसंख्यातां गामश्वं च भजत
गृहीध्वम् ।
हे वज्रिन् शूर विदद्वसो इन्द्र यद्वर्षसदृशं राधस्वया गृहीतं
तदुभाभ्यां हस्ताभ्यां न आभर । मेहना = वर्षः वर्षणीयं
चा । मेहनाशब्दोऽव्ययरूपः ।

३-४ ' यतः सुचिरमपि स्थित्वा यत्तदस्मभ्यो दातव्यमेवावश्यम् '
इत्यन्वयः । ६ चिराय = विलम्बं कुरु ।

६ ' यत् इन्द्र चित्र मे इह न अस्ति ' इत्यत्र ' यत् अस्ति '
इत्यनयोर्मध्ये पञ्च पदानि न तु ' मे इह न ' इति त्रीणि ।
१२-१३ तस्मात् ' इन्द्र चित्र ' इति द्वौ शब्दौ अपकृष्ये-
ते ' त्रीणि मध्यमानि पदानि ' इति वचनं सार्धं
कर्तुम् ।

१७ ऋग्वेदपदकारः शाकल्यः सामवेदपदकारो गार्ग्यः । ' यदि-
न्द्र चित्र म इह नास्ति ' इति छन्दोगानां पाठः (साम०
सं० ४ । २ । १४ । १) ।

२० प्रतिविशिष्टतरं विद्यायाः धनाद्वा महनोयतरं पूजनोयतरम् ।

२१ अकिंचनस्य गृहोऽल्पान्येव वस्तूनि सन्ति । स विशिष्टं
वस्तु प्रार्थयेत न वा ।

२२ अर्थावधारणार्थमृचि विशेषलिङ्गं नास्ति । २३ एतयार्थ-
मत्या = एतमर्थं मत्वा ।

३०४

३ आदृणाति एतेन आयुषेन । अद्रि० = लोह इति च. पुस्तके
पाठान्तरम् ।

११ अस्मान् स्मारयति ।

१५ ' उभ पूरणे ' (धा० ६ । ३८) ।

- पत्रं
३०४ पङ्क्तिः
२२ गृहपतिरत्राग्निः । गृहार्ये ' दौमस्'शब्दो लातिनभाषायां वर्तते । दमूनाः (दामिनस् लातिनभाषायां) गृहपतिः । ' मनो मनोतेः ' (३०२ । २१-२२) इति न व्याख्यातम् ।
- ३०५ २ ' अयमपीतरोऽतिथिरेतस्मादेव ' इति क. ख. पुस्तकयो-
रधिकः पाठोऽन्येषु पुस्तकेषु न लभ्यते ।
२१ अभियोक्यः = अस्माकमुपन्यापतन्त्यः । तवात्वदागमन°
(घ. ट. ठ. ड. पाठः) = तत्रागमन° + त्वदागमन° ।
त्वदागमनमेव प्रतिबन्धस्तेन वर्तमानाः = त्वया प्रतिब-
ध्यमानाः ।
२३ ' तान् विहस्य तेषां बलानि ' अत्र ' तान् ' व्यर्थम् ।
अथवा । ' तान् विहस्य तेषां बलान्यस्मभ्यमाभर ' इत्यन्वयः
स्यात् । तान् विहस्य = तेषां बलानि विहस्य इत्यर्थः ।
' निहस्य ' (४) इति मूलपाठः ङ. थ. ध. पुस्तकेषु ।
दुर्गपाठस्तु ' विहस्य ' । ' आहर ' इति छ. त. द. पाठः
' शत्रूणां भवताम् ' इति च (४) ।
२२-२४ ' अभियुजः अन्येषां बलानि विहस्य भवतां शत्रूणां भोज-
नान्याहर ' (३-५) इति यास्ककृतोऽन्वयो व्याख्या च ।
' शत्रूणां भवनात् ' इत्यस्य न किमपि मूलम् । ' शत्रूणां
भवतां ' ' शत्रूणां भवनात् ' इत्यनयोर्न कोऽपि पाठो
दुर्गोण व्याख्यातः ।
३०६ ३ ' गृहाणि ' ' परगृहाणि ' (३०५ । २) वा न
व्याख्यातम् ।
३-४ ' अयमपीतरोऽतिथिरेतस्मादेव ' इति न मूलं किंतु दुर्ग-
स्यैव । अतिथिः प्राघूर्णकः ।
११ ' परिशेषात् ' शब्दो नात्र युक्तो यस्माद्दमूनःशब्दस्य विविधा
अन्वया नैव दर्शिताः । अयमन्वयो न युक्त एतेऽपरे च
न युक्ताः परिशेषादयमेवान्वयो युक्त इति परिशेषाच्छब्दस्य
स्वारस्यम् ।
१८ ' मूष इत्यनेनोक्तो भवति ' इति युक्तम् ।

पत्रं
३०६
३०७

पङ्क्तिः

१९ आख्यानं पर्यायाख्यानं तेन प्रसक्तस्य ।

८ ' त्रितस्यापां पुत्रत्वम् (तै० ब्रा० ३।८।१०।११)
इत्यत्र । तमेतमाध्यं बहुवृचास्तकारोपजनेनाधीयते ' आप्यः '
इति । एकतद्वितौ भ्रात्रा कूपादुद्धृतं जलं पीत्वा तं कूपेऽ-
पातयतां तद्धनं गृहीत्वा च गृहं न्यवर्ततां त्रितस्तु देवान-
नेन सूक्तेनास्तौदिति षाट्शायनिन इतिहासमाचक्षते '
(ऋ० सं० १।१०५ सायणभाष्यम्) ।

९ नेषं पङ्क्तिः कितु यषमध्या महाबृहती ।

१० ' कूपे पतितस्य ' इत्यसंबद्धम् । ' कूपे पतितस्य त्रित-
स्थार्षम् ' इति स्यात् । ' कूपे पतितस्य ' इति प्रान्त-
भागे लिखितं त्रितस्य वर्णनं टीकायां लेखकप्रमादेन सर्वेषु
पुस्तकेष्वन्तर्भावितं स्यात् ।

११ ' परस्परं वा पांड्यन्ते ' (पाठभेदः) इति सायणभाष्यात्
च. ट. पुस्तकयोर्विवरणत्वेन प्रान्तभागे लिख्यते ।

१४ ' कार्पाससूत्राणि संघटनार्थं भक्तमिश्रोदकेन लिप्यन्ते ।
' पायितानि = लिप्तानि कुविन्देन ' (च.) । ' अस्ना-
तानि ' (३०६ । २७) इति भाष्यशब्दो न व्याख्यातः ।
अस्नातानि = न कदापि धौतानि ।

२१ ' अयमप्युपमार्थः ' इत्यन्वयः । विकल्प्यते = विकल्पेन
शिश्रशब्दस्यार्थो दीयते ।

३०८

१ मयि उत्तिष्ठन्तीति मदुःखाः । ३ तव नाम = तवापि ।
' न च नाम ' इत्यत्रापि ' नाम ' विस्मये ।

४ ' उभययोः आधीनां पर्शुनां च पार्श्वीकृतं छक्षीभूतम् '
इत्यर्थः स्यात् ।

६ युक्तं को (च. पुस्तके) । ' अहो न युक्तो भक्तपरि-
त्यागः ' इत्यन्वयः । किंतु ' युक्तो'पाठः प्रामादिको
यस्मात् ' भक्तपरिस्थागो हि० ' इदं वाक्यान्तरम् ।
सर्वेभ्यः पापेभ्यः पापिष्ठः प्रामादिकम् । ' सर्वेषु पापेषु '
इति श्रुद्धम् । ९ यत्प्रयोजनं = यस्मै प्रयोजनाय ।

पत्रं
३०८

पङ्क्तिः

९ 'श्रुत्याख्यस्य' श्रुतिः सूक्तं त्रितेन दृष्टम् । स्तुत्या-
ख्यस्य (पाठभेदे) = स्तुतिः आख्यां यस्य । स्तुति-
रूपस्य ।

१० प्रतिभयः भयानकः आकारो यस्य । 'प्रतिभयाकरात्' इति
पाठे प्रतिभयः भयानकरसः तस्य आकरः खनिः
तस्मात् ।

१४ एतस्मिन्सूक्ते 'त्रितः कूपेऽवहितः' इति त्रितस्य कूपप-
तनं विशेषलिङ्गम् । अत एव सूक्तगताद्विशेषलिङ्गात् त्रित-
संबन्धिज्ञानमुपलभ्य यस्मात् 'त्रितं कूपेऽवहितमेतत्सूक्तं
प्रतिबभौ' यत्रेयमृक् तस्मात्कूपपर्शव एता इति भाष्य-
कारेण तदेव कूपपर्शुत्वं ख्यापितम् ।

१९ सूत्रशब्दः शिश्रशब्दस्य कथं शेषभूत इति न ज्ञायते ।
शिश्रभक्षणमशक्यं तस्मात्पारिशेष्याच्छिश्रशब्देन सूत्रं लक्ष्यत
इत्यर्थः स्यात् ।

२२ ब्रह्म = वेदः । इतिहासमिश्रं ब्रह्म ऋङ्मिश्रं गाथामिश्रं च
भवन्तीत्यन्वयः ।

२५ सुभाषितत्वेन सर्वैर्गीयमाना गायेति सायणः (ऐ० ब्रा०
२५ । ५) ।

२६ गाथा नैव ऋक्प्रकारः । 'ब्राह्मणजाः श्लोका गाथाः । यं
न्विमं पुत्रमिच्छन्ति (ऐत० ब्रा० ३३ । १) इत्येवमाद्या
गाथाः' (आश्व० श्रौ० ९ । ३ । टीका) । 'इदं
जनाः' इत्याद्याः कुन्तापसूक्तगतास्तिष्ठ ऋचो नाराशंस्यः ।
तत्रैव 'यदिन्द्रो०' इति पञ्चेन्द्रगाथाः ।

३०९

७-८ 'सोऽङ्गारेणापः । अभ्यपातयत् । तत एकतोऽजायत ।
स द्वितीयमभ्यपातयत् । ततो द्वितोऽजायत । स तृतीयमभ्यपा-
तयत् । ततस्त्रितोऽजायत' (तै० ब्रा० ३ । २ । ८)
'सोऽपोऽङ्गारेणाभ्यपातयत्त एकतोऽजायत द्वितीयं ततो
द्वितस्तृतीयं ततस्त्रितः' (मैत्रा० सं० ४ । १ । ९) ।
'सोऽपोऽभितिष्ठेव तत आप्याः संबभूवुस्त्रितो द्वित एकतः'
(शत० ब्रा० १ । ३ । ३ । १) । भार्यागारेणेत्यादि

- पत्र पङ्क्तिः
- ३०९ कुत्रस्थं वाक्यमिति भार्यागारेणाभ्युपादयदित्यस्यार्थोऽपि न ज्ञायते । ' अगारेण ' इति ' अङ्गारेण ' इति स्यात् । तथा ' अभ्युपादयत् ' इति ' अभ्यपातयत् ' इति स्यात् ।
- ३१० ५-६ मातीव भिद्येमहि = अननुज्ञातसोमभक्षणेन यथा पापानां जठरमतीव भिद्यते तथा मा भिद्येमहि । सोमो देवानां कृतेऽभिष्णुयते । देवैरनुज्ञाताश्च मनुष्यास्तं मक्षयन्ति ।
- ६-७ ' तारीः ' ' तारय ' इत्यनयोर्मध्ये ' मा चास्मानभिपात्री ' इति ग. ज. पाठः । ' मा चास्मानतिपातीष्क ' इति च. पाठः । किंत्वयं च. पाठोऽपमृष्टः । अनयोः पाठयोरर्थो न ज्ञायते ।
- ९ ' वेसराणि ' इत्यस्य स्थाने ' विसराणि ' इति च. पाठः । अयं पाठः साधुर्भाति यस्मात् विसराणि = द्विसराणि ।
- १०-११ विवासनानि = गमनानि । ' वासराणि ' इत्यस्य ' गमनानि ' (११-१२) इत्यनेन न व्युत्पत्तिर्दायते ।
- १२ ' विसृतानि ' कुत उपलब्धमिति न ज्ञायते । वि = वा । वामृतानि = वासराणि । ' विवासृतानि ' इति घ. झ. ट. ठ. ड. पाठः । च. पुस्तकेन च स्वीकृतः ।
- १४ ' तप्तनप्तनथनाश्च ' (पा० ७ । १ । ४५) इति सूत्रेण छन्दसि तस्य स्थाने तबादय आदेशा भवन्ति । उपजनाः = अधिक्रक्षराणि ।
- १७ ' शुनं सुफाला० ' इयमृक् कस्यां शाखायां वर्तते इति न ज्ञायते । य० वा० सं० (१२ । ६९) इत्यत्र ' विनुदन्तु ' इत्यस्य स्थाने ' वितुदन्तु ' वर्तते । अथर्ववेदेऽपि (३ । १७ । ५) ' वितुदन्तु ' ' अभियन्तु वाहैः ' इत्यस्य स्थाने ' अनुयन्तु वाहान् ' ' कर्तनास्मे ' इत्यस्य स्थाने च ' कर्तमस्मे ' इति पाठाः । मैत्र० सं० अपि (२ । ७ । १२) ' वितुदन्तु ' ' क्वासाश्च अभियन्तु ' इत्यस्य स्थाने ' कानाशो अभ्येतु ' इति पाठो । ऋग्वेदे (४ । ५७ । ८) तैत्तिरीयशाखायां (४ । २ । ५ । ६) च. पाठ्य अत्यन्तं भिन्नाः ।

- पत्रं
३१०
- पङ्क्तिः
१८ तोशैमान्ना (च. पाठः) = तोषमाणा ।
१९ ' यजुषा युनक्ति यजुषा (शुनं सुफाला इत्यनेन) कृषति '
(तै० सं० ५ । २ । ५) ।
२१ कीणशब्दः कोशेषु न वर्तते । क्णिणः = मांसप्रन्थिभेदः ।
२३ ' शुनासीरौ = इन्द्रवायू वाष्वादित्यौ वा ' (च.) ।
३११
८ ' स मुचीष्ट ' (२) इति पदपाठः । दुर्गमते ' स-
मुचीष्ट ' इत्येकं पदम् । वस्तुतस्तु ' स दुर्हणाशुः ' इत्यन्वयः । मुचीष्ट = मुक्षीष्ट (आशिषि लिङ्) मोक्तु-
मिच्छेत् ।
९ ' हन्त ' इति पाठः प्रामादिकः । ग. ज. पुस्तकयोः ' तत ' ।
हतेति शुद्धं रूपम् ।
१३ ' मत्तौ छः सूक्तसाध्नोः ' (पा० ५ । २ । ५९) इत्य-
नेन ' कया शुभा ' शब्दौ वर्तते अस्मिन्निति कयाशुभीयम् ।
१७-१८ ' अच्छा (१०) = आभिसुह्येन ' (ट.) ।
१८ ' आयात ' इति साधीयान् पाठः ।
३१२
३ ' जग्धधरम् ' इति ग. ज. पाठः साधुः ।
२० स्वधा = अन्नं सवने ये पुरोडाशास्तद्रूपम् । अनुष्वधं =
पुरोडाशमक्षणानन्तरम् ।
२२ मदनीयाय = मदनस्येदं मदनीयं तस्मै । जैत्राय = जयाय
सोममदाज्जधोऽवश्यः ।
२४ ' सिञ्चस्व ' (७) इति पदम् । निरुक्तभाष्यपाठस्तु
' सिञ्चस्व जठरे ' (१०) सायणोऽपीममेव पाठमुदाह-
रति । यास्कानुमतोऽयं पाठो न वेति न ज्ञायते ।
३१३
१ मधु पिब = सोमं पिब इथौपमिकम् । एवमेतस्सोमस्य
मधुत्वमुपमयैवोक्तम् । किं कारणम् । माद्यतेः मदयोगात् ।
' धातोः ' शब्दो (२) व्यर्थः ।
३ यत् यस्मात् सोमस्य मधुत्वम् उपचारत्वेन औपचारिकं तत्
तस्मात् मधुशब्दस्यात्र माध्वीकं मध्वात्सव इति नार्थः ।
माध्वीकं (ग. ज. पाठः) = माध्वीकं + माध्वीकम् ।
५ ऋषीषि (पाठान्तरं) हे यजमानेतीन्द्रप्रश्नः ।

पत्रं
३१३

पाङ्क्तिः

६ प्रदिवः = दिवः दिनात् दिने प्र प्रगते पूर्वस्मिन् ।
१० अतीवाल्पोऽयं नवमः खण्डः । ईदृक्खण्डकरणस्य कारणं न
दृश्यते । अष्टम एव खण्डेऽयमन्तर्भावितव्यः ।
तितउ । तित = तत अथवा तुन्न । उ = वत् । अथवा ।
ति = तिल । त = तुन्न । वत् = उ ।

१६ ' तद्वति ' (च. पाठभेदः) इति ' नद्धम् ' इत्यस्यार्थः
पाठान्तरं वा । तद्वति = ततवति = चर्मवति वस्तुनि
तितउशब्दः प्रयुज्यते । तताः = गुणाः तन्तवः धातु-
सूत्राणि तद्वत् ।

३१४

१५ ' अकृषत ' इति करोतेर्लुङि रूपम् ।

१६ ' वाचमकृषत ? इत्यनेनात्र केचिद्धीराः प्रज्ञानमकृषत दर्शि-
तवन्त इत्यभिधीयते ।

२० संजानते = ऐकमत्येनाभ्युपगच्छन्ति ।

२३ विज्ञानस्य संजानते = विज्ञानमभ्युपगच्छन्ति । २३ किञ्चि-
ज्ज्ञास्यते (ठ. ड. पाठः) न किञ्चिदित्यर्थः ।

३१५

१ भजनीयं सेव्यं भूतानाम् अभिद्रवणीयं च भूतानाम् ।

२ भ = अभि । द्र = द्रवणीयम् । भद् = भवत् । र =
रमणीयम् ।

३-४ भाजनभूतैः पुरुषैः तद्वत् ।

६ ' लाभाद्वा लक्षणाद्वा ' (३१४ । ४) इति दुर्गस्वीकृतः
पाठः । तेन लाभाद्वा + आलक्षणाद्वा इति संधिविग्रहः ।
आ = आसमन्तात् । ७ लक्षितः = ' विख्यातः । लक्ष्मी-
वान् सर्वत्र लक्ष्यते ।

७ ' लाञ्छितः ' इति शुद्धं रूपम् । लाञ्छितः = चिह्नितः ।

१० पुरुषमाल्लिच्येत्यन्वयः ।

१२ लक्ष्मीवन्त आत्मस्त्राघाया लज्जन्ते ।

१५ उत्कृष्टम् अस्माक्कमविवरणात् ।

२१ सायणाङ्गीकृतपाठोऽपि ' अयुक्त ' (क. ख. छ. द.
पाठः) इत्येव ।

पत्रं
३१६

पङ्क्तिः

- ५ कर्मणां क्रियमाणानां = प्रारम्भापरिसमाप्तानां कृष्ययज्ञादि-
लक्षणानाम् (इदं सायणभाष्यस्थं विवरणं) च. ट. पुस्त-
कयोः प्रान्ते लिख्यते ।
- ६ कर्माणि तत्कर्तारश्च सूर्येणावगण्यन्ते ।
' विततं तेषाम् ' इति पाठान्तरमसंबद्धमेव । ' विततं '-
शब्दः पुनश्चोच्यते । ' मिसतां तेषाम् ' इति षष्ठ्यनादरे ।
स्पर्धमानान् पश्यतो वा ताननादृत्य ।
- ११ ' आत्मनि युनक्ति ' इत्यन्वयः ।
- १२ सहस्थानं = सर्वेषां रसमादात्तुमेकं स्थानम् ।
- १४ अवमिश्रयन्ती = सर्वत्र मिश्रितं प्रसृतम् अहः विमुञ्चती ।
- १८ यदि तमो वाससोपमीयते तर्हि ' इव ' इत्युपमावाचकेन
शब्देन ' वासः ' इत्यस्यानन्तरं भाव्यम् । ' रात्रौव ' इति प्रयोगे यास्कोद्देशो न ज्ञायते । कदाचिदुद्देशार्थे ' इव ' स्यात् ।
- ३१७ १४ यदा स्वप्रकाशरूपं कर्म पुनर्निधत्ते = यदादित्य उदेति ।
१५ अस्तमयं प्रति = अस्तमये ।
१६ ' असत्यप्युपमाशब्दे ' इति ग. ज. पाठः सार्धयान् ।
१९ तस्य वासःशब्दस्य ' वेसरमहः ' इति यास्केनैवास्मिन्
खण्डे व्युत्पत्तिरुक्ता ।
२१ ' रात्र्यैव ' इत्यवधारणम् । अत्र उपमार्थं उत्प्रेक्षार्थो वाच-
श्यकः । तस्मात् ' रात्र्यैव ' इति पाठः साधुः । ' रात्र्यैव ' इत्युत्प्रेक्षा न तूपमा ।
- ३१७ २४ ' नि अधात् ' इति पदच्छेदः च. पुस्तके ' नि ' इत्युप-
सर्गस्य विशेषावधारणार्थं क्रियते ।
- २५-२६ ' यदा चोच्छिष्टति (तदा) व्यदर्धः ' इति ' तदा ' पदम-
वश्यम् ।
- २६ ' व्यधात् = व्यदर्धः विदारयतीति वेदभाष्ये पाठः ' (च.
ट.) । इदं ठ. ड. पुस्तकयोर्वृत्तावन्तर्भाव्यते । ' व्यदा-
धात् ' (ग. पाठः) ' व्यवदधात् ' (ज. पाठः) इत्यत्र
' व्यदर्धः + व्यधात् ' इत्यस्य मिश्रणं क्रियते ।

- पत्रं
३१८ पङ्क्तिः
३ प्रथमे विवरणे उपमा गूढा । द्वितीये उत्प्रेक्षा गूढा । वस्तु-
तस्तु द्वयोरप्यृचोः रूपकालङ्कारः । द्वयोर्विवरणयोर्न कोऽप्य-
र्थविरोधः ।
- ३१९ २५ हे मरुद्गणेति दुर्गकृतोऽर्थ एव साधुः ।
१४ सायणस्वीकृतनिरुक्तपाठे ' यदापन् ' इत्यस्य स्थाने
' यदापुः ' वर्तते ' सुसमीरितान्ताः ' (७) इति च
नास्ति ।
१९ आश्वस्य स्तोमः स्तोत्रं तद्यस्मिन्मन्त्रजाते विद्यते तदिदमश्व-
स्तोमीयं (' मतौ छः सूक्तसान्नोः ' पा० ५ । २ । ५९
इति सूत्रेण) । आश्वमेधिके मध्यमेऽहन्युपाकरणायावस्थित-
मश्वमात्वाभिरैकादशभिः स्तौति । ३१९-२१ ' सुसमी-
रितान्ताः (७) ' ' आजिम् ' (१४) इत्येते पदे न
व्याख्याते । ' दिविजाः ' (१२) इति न पठितम् ।
२२ ' विसृताः ' इति ग. च. ज. पाठः । विसृतप्रसृतशब्द-
योर्न कोऽपि भेदः ।
२७ तनवः इति विशेषणम् ।
३२० १ सिलिकं = शीर्षम् ।
४ आदित्यो मूर्धा सर्वेषां भूतानां राजा वेति गार्ग्य आदित्य-
मुपासांचक्रे ।
१९ आमुवन्ति स्वर्गपथमुदयादारभ्य यादवस्तमयमिति ।
३२१ २-३ ' आदित्यात् ' इत्यस्य स्थाने ' सूर्यात् ' किमर्थं प्रयुक्तमिति
न ज्ञायते ।
११ शक्तुमामुपात् (ठ. ड. पाठः) = शक्नुयात् + आप्नु-
यात् । कोऽन्य एनमश्वमास्थातुमाप्नुयात् । एतादृशाश्वप्राप्ति-
रशक्या ।
१३ ' नियमेन रज्जुं गृह्णाति ' (पाठभेदः) इत्यत्र ' नियमेन ' इत्यस्य न किमपि स्वारस्यम् ।
१४ ' निस्तष्टवन्तः ' इति पाठः साधीयान् ।
३२२ ११-१२ ' अथ यदि गार्हपत्योऽनुच्छेत् । अरणी वाव स गच्छति ' (शत० ब्रा० ६ । ६ । ४ । १३) ।

- पत्रं पङ्क्तिः
- ३२२ १३ सा = आपः । अयं प्रमाद एव । ' ताः ' इत्यवश्यम् ।
 १७ अनुगच्छन् = उपशाम्यन् (२) ।
 २३-२४ स्वपुरुषैर्बद्ध्वानीतं वसिष्ठं दृष्ट्वा विश्वामित्रो ब्रूते । हे जनाः
 मम सायकस्य (बलं) न चिकित्ते ज्ञायते भवद्भिः यस्मात्
 भवन्तः लोधं लुब्धम् एतं वसिष्ठं पशुं मन्यमाना नयन्ति ।
 वाजिनाः अश्वाः अवाजिनम् अनश्वम् अश्वजातेभिर्जं गर्दभ-
 सदृशं प्राणिनं न हासयन्ति हेषाशब्दं न कारयन्ति ।
 अनश्वः अश्वसंनिधौ मूक एव तिष्ठति । अश्वात्पुरा अश्वस्य
 पुरतः गर्दभं जना न नयन्ति । अत्र विश्वामित्रः अश्वः
 वसिष्ठः गर्दभः । एवमियमृगं विश्वामित्रस्य द्वेषं दर्शयति
 (३२३ । १-२) ।
- ३२३ २-३ अयं निश्चयो वेदावमाने कथं न पर्यवस्यति ।
 १० प्रउगस्य (ग. च. ज. पाठः) प्रयोगस्य स्थाने । ' प्रउ-
 गम् ' इत्युक्थनाम शस्त्रनाम वा न तु ऋषिनाम ।
 १४ ' दीर्घश्रोतृभ्यः ' इति प्रामादिकं ' दीर्घश्रोतृषु ' इत्याव-
 श्यकम् ।
 १७ पक्षेण = अवगमपक्षे । अवगते सती अनेकार्थे ।
 ' विदधे द्रुपदे ' इत्येताभ्यां शब्दाभ्यां दारुपादौ कन्यके
 विशेष्येते । अथवा । कन्ययोरधिष्ठानमेते प्रवदतः ।
 १८ दारुपादद्वौ (पाठान्तरम्) = दारुपादूः + दारुपादौ ।
 निरुक्तमूले छ. पुस्तके ' दारुपादौ ' (३२४ । ३)
 इत्यशुद्धः पाठः ।
 १८-१९ ' द्रुममये पदे ' इति सप्तम्येकवचनम् । ' दारुपादौ '
 (कन्यके) इति प्रथमाद्विवचनम् ।
- ३२४ २ ' कन्ययोरधिष्ठानप्रवचनानि ' : इत्यस्य प्राक् ' विदधे नवे
 द्रुपदे अर्भके ' इत्यावश्यकम् ।
 ५ ' अश्मयोः ' (छ. त. द. पाठः) इति लेखकप्रमादः ।
 १३ कन्या = क (+ म) + न् (+ ई) वा । अथवा ।
 १४ क (= क) + न् (+ एतच्) + या । अथवा । १९ क

पत्र
३२४

पङ्क्तिः

(मनेन आ) + ण् (+ ई) + व (ते) ।
अथवा । १६ कन्यते काम्यतेऽसौ कन्या ।

१५-१६ 'कमनेनानीयते' (= भोगेच्छया पतिगृह्णानीयते) इदं
'कनतेर्वा स्यात्' इदं च दुर्गो न व्याख्याति ।

१९ 'सप्तम्येकवचनानि' इति च.पाठो निरुक्तमूलपाठः
(३) स्यात् ।

२१ कन्ये इव कन्यके । 'इवे प्रतिकृतौ' (पा० ५ । ३ ।
९६) । शालभञ्जिके इत्यर्थः ।

२०-२१ 'एकस्मिन् दारुमये पादपीठे यस्मिन्नधिखूटे कन्यके शालभ-
ञ्जिके वा' इति च.पाठः सुगमः ।

विदध्न नवे द्रुपदे अर्भके (१७) = एकस्मिन् दारुमये
पादपीठे यस्मिन् द्वे कन्यके शालभञ्जिके वाधिखूटे
इत्यन्वयः ।

'अधिखूटेषु पादुका ००० यमनस्थानेषु' (पाठभेदे)
इदं व्याख्याया अन्ते (३२५ । ९-११) वर्तमानमत्रा-
नवश्यम् । निःसंशयं केनाप्यज्ञानादत्र लिखितम् ।

२२ तत् = पादपीठम् ।

३२५

१ विकुषितः = निष्कृष्टः । छिद्रयुक्तः कृत इत्यर्थः । कन्यके
(चित्ररूपे पुत्तलिके) बिद्धे । तयोरधोभागो विकुषितः ।
ते पुत्तलिके दारुमयपादुकयोर्दृढं स्थापितं । ३ अश्वे =
अश्विन्यौ ।

विद्धयोर्द्वारुपादोः प्रवचनानीति यास्कः (३२४ । २) ।

३ सूर्यभार्या क्षरण्युः विमनस्का सत्यश्वा भूत्वा प्रादवत् । तस्याः
पादौ खुराकारौ । अश्विनीनक्षत्रे द्वे तयोः खुराकारः ।

४ उपादानं (पाठान्तरं) = प्रयोगः ।

६ 'द्रु'धातुर्धातुपाठे न वर्तते । 'द्रुण हिंसागतिकौट्टियेषु'
(धा० ६ । ५६) । तस्य 'द्रुणति' न तु 'द्रुणाति'
रूपम् ।

७ अन्यतरस्य = अन्यतरस्मात् ।

८ निरुक्तमूले 'तस्मात्' (३२४ । ४) इति पाठो न तु
'एतस्मात्' ।

१७

- पत्रं पङ्क्तिः
 ३२५ १० ' पादुका पादूः उपानत् ' (अमरः २ । १० । ३०-३१) ।
- ३२६ ५ ' उत मे प्रथियोः ' इत्यस्या ऋचः सायणभाष्यं न वर्तते ।
 ८ येन धनेन प्रगम्यते संसारयात्रा निर्वाह्यते तत् । १३ तं ताश्च गा इत्यन्वयः ।
- ३२७ २५ मीहल्लुषः (' मिह सेचने ' धा० १ । १०१७) = सेकृन् ।
 २ ' आसत्वात् ' इति ग. च. ज. पाठः साधीयान् । यस्मान्मरुत इन्द्रस्याप्ताः ।
 ५ पुनः पुनः वृष्टयादि कृत्वा ।
 ७ ' हेडु अनादरे ' (धा० १ । २८५) । मरुत्प्रसादात् एनसि अस्माकम् आदरो न वर्तते ।
 एनः (एनसः) लज्जामहे । मरुतोऽस्मानेनसो लज्जयन्ति ।
 २०-२१ सोमो भूयस्त्वेन क्षीरादिकमाशिरवभिभवति । मिश्रणे सोम-
 रसाधिक्येन क्षीरादि न ज्ञायते । सोमाशिरमिश्रणं तृतीयस-
 वने क्रियते ।
 २२ वचनवत्त्वेन = स्तुतियुक्तत्वाद्धेतोः । ' वञ्चनवत्त्वेन ' इत्य-
 पपाठः । ' पटुवचनेन ' ठ. ड. पाठः सुगमः । परवव-
 च्चनत्वेन (ग. ज. पाठः) = पटवः वञ्चनवत्त्वेन । परव-
 च्चनत्वेन (ट. पुस्तके पाठान्तरं) = परस्य वञ्चनवत्त्वेन ।
 सोमः पातुवञ्चनं करोति ।
 ' सूत्रे इदमाहतं ब्राह्मणे इदमाहतमित्यादिप्रयोगदर्शनादाह-
 न्तिर्वचनार्थः ' (निघ० भा० ४ । १ । २३ ॥ निरु-
 क्तवृत्तिः पत्रम् ८ । २०) ।
- ३२८ ९ भासाध्यूलहः इति छ. त. द. पाठः । किं तु ' वक्षः-'
 शब्दो नपुंसकः ।
- ३२९ ८ अर्ध्यूढं = उपरि स्थापितम् ।
 ९ आदित्येनाश्लिष्टा उषा आदित्यस्य वक्ष एव दृश्यते ।
 १७ नोधाः = नवनं + धा ।

पत्रं
३२९

पङ्क्तिः

१९ ' आविष्करोति ' इत्यशुद्धं रूपम् । ' कृञ् हिंसायां ' (घा० ५ । ७) । अत्र हिंसार्थो न वर्तते । ' डुकृञ् करणे ' (घा० ८ । १०) ।
उखा इति च.पाठः छ पुस्तकस्थपाठसदृशः (३२८ । १२) ।

२२ कर्तव्यतया = अन्नं कर्तव्यं पाकसिद्धिः कर्तव्येति हेतुना ।

२४ ' बोधयन्ती ' इति रूपेण वाक्यमपूर्णम् । ' बोधयति ' इति स्यात् ।

२५ हितकर्तव्यार्थे (घ. ट. पाठः) हि तत्कर्तव्यार्थे (ठ. ड. पाठः) द्वावप्यपभ्रंशौ ' इति कर्तव्यार्थे ' इत्यस्य । ' बुध् ' (घा० ४ । ६६) आत्मनेभाषः । ' प्रतिबुध्यन्ति ' इत्यशुद्धम् ।

३३०

९-१० मक्षिकान्यान् कथं बोधयति ॥

१५ ' पृथिव्यै दुग्धे प्रैयङ्गवं चरुं निर्वपेन्मरुद्गवो ग्रामकाण्डः । प्रियवती याज्यानुवाक्ये भवतः ' (तै० सं० २ । २ । १९) ।

१६ प्रियङ्गवो मरुतां प्रिया यस्माद् द्वावपि पूङ्गवा जातौ (तै० सं० २ । २ । ११) ।

१७ श्रियोऽर्थाय = श्रियं प्राप्तुम् ।

१८ आत्मने = पुरोहितस्य ऋत्विजो वा स्वार्थाय ।

२० मिमिक्षिरे । ' मिह सेचने ' (धा० १ । १०१७) इत्यस्मात् ।

२१ सु + खादयः । खादिः आभरणविशेषः । तानि आभरणानि मरुतामंसेषु हस्तेषु पादेषु चासन् । सुखादयः = खादियुक्ताः ।

३३१

५ वाङ्मते शब्दते उच्चार्यत इति वाक्त्री कर्मणि कारके ।

१६ आभिमुख्येन देवतामुद्दिश्याभिमुखं गच्छतीति आभिमुख्यगामि । ' अभिवोढु आभिमुख्यगामि ' इति ग. ज. पाठः । अभिवोढु सत् देवान् वोढुम् अनेतुम् अभिमुखं गच्छति ।

१८ युक्तरूपः = योभ्यः ।

पत्रं
३३२

पाङ्क्तिः

३३३

- १ एतच्छस्त्रपठने दीर्घकालोऽवश्य इति भ्यात् ।
- २ वाक्सङ्गः (ग. ज. पाठः) = वाक्प्रतिबन्धः । मम वाचं न किमपि प्रतिबन्धाति । ' वाक्सघ्न्यं गोस्ति ' इति च.— पाठो दुर्बोधः ।
- ३ ' उभयथापि तु ' इत्यत्र ' तु ' अनवश्यं यतः ' ऐन्द्री खेव शस्यते ' इत्यत्र ' तु ' वर्तते ।
- ४ अस्या ऋच ऐन्द्रत्वे न वादः । ' वाहः ' इत्येकमेव पदं वाद-विषयः ।
- ७ ' उत्कृष्टमिति ' इत्यत्र ' उत्कृष्टम् ' इति वाक्यसमाप्तिः । ' इति ' ' नवमाध्यायस्य ' इत्यनेन संबन्धव्यम् ।
- ६ अयं मन्त्रस्तैत्तिरीयसंहितास्थ इति कृत्वा च. ट. पुस्तकयोः प्रान्तभागे लिख्यते ठ, ड. पुस्तकयोश्चान्तर्भाव्यते ' तैत्तिरीये अनाधृष्टम् ' इति ।
- ९ तन्नू शरीरं न पातयति न विनाशयतीति तन्नूनता जाठरोऽग्निः । तत्प्रीत्यै गृहीतमाज्यं तानूनम् । परस्परसखिभावाय तदाज्यमृत्विग्भिः संस्पृश्यते । ' तानूनम्मुपयन्त्यृत्विजो यजमानश्च । युगपत्समवमृश्यानाधृष्टमसीति जपन्ति ' (मान० श्रौ० २ । २ । १ । ३-४) ।
- १० समयः द्रोहं न कुर्म इति शपथः कृतस्तेनोपयन्त्रिता अव-रुद्धाः ।
- १३ ' अनभिशास्तेन्यम् ' (६) इति भैत्रायणीयपाठः । ' अनभिशास्ति ' इति पाठे दुर्गेण कुत उपरुद्ध इति न ज्ञायते । च. ट. पुस्तकयोः ' अनभिशास्ते ' इति श्रुद्धी-क्रियते । ' अनभिशास्ति ' इति ' अनभिशास्तेन्यम् ' इत्यस्यार्थः स्यात् । हे घृत त्वम् अनभिशास्ति असि आत्मना । वा अथवा केनचित् अनभिशांसनीयमसि । ' आत्मना वा ' इति व्यर्थम् । ग. ज. पुस्तकयोः ' अनभिशास्ति हे घृत ' नास्ति ।
- १ अनेके विकल्पा यस्याः सानेकविकल्पा । अनेकविकल्पा प्रकृतिर्यस्याः सा ।

३३४

पत्रं
३३४

पङ्क्तिः

२-३ 'इण् गतौ' (धा० २ । ३५) । तस्माद्ब्रह्मुत्पाद्य । 'षूङ् प्राणिगर्भविमोचने' (धा० २ । २१) । तस्माच्च व्युत्पाद्य ।

४-५ अन्येषां शब्दानामनेकार्थत्वमनेकधातुजत्वम् । अयं त्वने-कार्थ एव ।

७ संस्कारः प्रकृतिप्रत्ययादिः । स नैव ज्ञायत इति केचिद्ब्रुवते । ज्ञायत इति दुर्गः । द्वयोरर्थयोः को भेद इति न ज्ञायते यस्माद्द्वयोरपि न निश्चिता प्रकृतिः ।

१२-१३ पुराणेन नवं धान्यमुत्पाद्यत इति पुराणेन नवस्य रक्षणं स्यात् । नवे च धान्ये पुराणं वर्तत इति नवेन पुराणस्य रक्षणम् ।

१५ उपदयाशब्दः कोशेषु न विद्यते । 'दय दानगतिरक्षण-हिंसादानेषु' (धा० १ । ४८२) ।

१९ 'राहूगणस्य' सायणभाष्ये न वर्तते ।

३३५

२ अप्रतिस्खालितः = केनापि शत्रुणा स्वल्पनमययावन्न प्रापितः ।

४ 'अन्यत्र' 'अन्यत्' (५) वा व्यर्थम् ।

५ यस्मिन्वाक्ये वसुशब्दो वर्तते तस्मिन्नेव वाक्ये श्रूयमाण इन्द्र ईशानः सन् हवींषि दाशुषे यजमानाय दानविभागाभ्यामन्यत्किं कुर्यात् । वसु दद्याद्विभजेद्वा ।

१६ देवपणयः = देवैर्वणिगव्यवहारं कुसीदद्यात्तिं . कुर्वाणा असुराः (असीरियादेशजाः) । 'पणिर्वणिग्भवति' (निरु० २ । १७) । १८ 'अशनिर्द्वयोः' (अमर० १ । १ । ५०) इत्यशनिशब्दस्य स्त्रीलिङ्गं पुलिङ्गं वा ।

१८ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. पुस्तकेषु सायणभाष्यस्थाः शब्दा गृह्यन्ते यथा पाठान्तरे 'अशनिर्धञः' ।

२० प्रसहनं प्रसयनं (ग. ज. पाठः) वा कोशेषु न विद्यते । प्रसहनम् = आस्कन्दनम् अभियोगः । प्रसयनं = प्रबन्धनम् ।

२१ छिन्नाः (प्लुष्टा ईषत्प्लुष्टा वा) भिन्नाः (भस्मीभूताः) अवरुणाः (अर्धदग्धाः) एवं यथासंख्यविशेषणानि ।

पत्रं
३३६.

पङ्क्तिः

१० अङ्गिः पूर्णाः (९) इति मेघाः पुरः ।

१५-१६ ' य इन्द्र एतदकरोत्स किं विदद्ब्रसुत्वेनैकेनैव गुणेन युक्त आसीत् ' इति रचितं वाक्यं युक्तम् । अथवा । ' यः सः ' इति ल्याज्यम् ।

२१ दुर्गप्राप्ते निरुक्तमूले ' मां वायसो दोषो दयमानो अब्रुवु-
धत् ' इत्येक एव पाद आसीत्तेन स ' मृग्योऽत्र शेषः ' इति ब्रवीति । अस्या ऋचो मूलं नाद्यापि लब्धम् ।

' अहम् ' इति क. ख. छ. त. द. पाठो (३३२ । १५)
न तु ' अयम् ' इति । मूलाभाषे पाठनिश्चयोऽशक्यः ।

२४ ' डीङ् विहायसा गतौ ' (धा० ४ । २९) । दयमानो-
ऽयमानः (घ. ट. पाठः) = दयमानः + उड्डीयमानः ।
सांघिः प्रामादिकः । निपातानामत्र न किमपि प्रयोजनम् ।
निपातप्रकरणे तत्पठनमावश्यकम् ।

३३७

१३ ' कतमत् । वहनम् । उद्दिश्य यत्कर्म ' इति वाक्यरचना-
वश्यकता । ' वहनं ' पदमस्थाने पतितम् ।

१५ अर्थाय = तत्कृते ।

१६ ऋचि ' गातुं ' (८) न तु ' गमनं ' पदम् । ' किम् ।
गमनम् ' गमनशब्दस्य व्युत्पत्तिश्चानवश्या ।

१९ घ. ट. पुस्तकयोः ' कारेणा उ गृह्यते ' इति लिख्यते ।
ठ. ड. पुस्तकयोस्तत् ' कारेणा उत् गृह्यते ' इति शुद्धी-
क्रियते । पुराणपुस्तकेषु ' नु ' ' नु ' इत्येवं लिख्य-
ते । सोऽज्ञानाल्लेखकैः ' उ ' इति गृहीतः । अज्ञानपरं-
परया च स ' उत् ' इति कृतः । ' नामभविष्यन् ' (ठ.
ड. पाठः ३३८ । १) इत्यत्रापि तदेवाज्ञानम् । ' ना-
भविष्यन् ' इति मूलपाठः । ' मभ 'योः सादृश्यात् स
' नामभविष्यन् ' (घ. ट. पाठः) इति लिखितः ' नाम-
भविष्यन् ' इति च शुद्धीकृतः ।

३३८

२ ' इह ' (३३२ । १७) । तत्र = तयोरर्थयोः ।

३ नवामिधायिनो नूचिदित्यस्य ।

- पत्रं
३३८
- पङ्क्तिः
७ व्यूढस्य षष्ठेऽहनि ' इत्याश्वलायनश्रौ.तसूत्रे (आश्व० श्रौ०
८ । ८) । क. ख. च. पुस्तकेषु ' पृष्ठस्य षष्ठेऽहनि ' इति ।
- १४ ' निर्जगाति ' इत्येतस्य स्थाने ' निर्जानाति ' इति (मैत्रा० सं० १ । ८ । २) वर्तते ' अन्वग्नौ ' इत्यस्य स्थाने ' अलग्नम् ' इति च । अविद्वान् शयानां गां मृतां मन्यते वस्तुतस्तु सार्गिं प्रविष्टा । तस्मात्पशूनामग्निर्निवसतः ।
- ३३९
३४०
- १८ अयतः (पाठान्तरम्) = अतः + यतः ।
६ ' न्यकुपरणं ' (पाठान्तरम्) अत्र ' अ ' न्यसदृशः । तेन ' अकु० ' ' न्यकु० ' इत्येवं लिखितम् ।
९ समाम्नायेषु (पाठान्तरम्) = समाम्नातपदेषु । निघण्टुकारेण किंकारणमेते पदे व्यत्यस्ते इति न ज्ञायते । ' दावने ' शब्द ऋग्वेदे बहुकृत्वः प्रयुज्यते । तस्य स्वातन्त्र्येणार्थः कर्तव्य इति स प्रथममुपात्तः । ' अकूपारस्य दावने ' इति क्रमेऽस्यामेवर्चि ' दावने ' इत्यस्यार्थः कर्तव्य इति भवेत् । ' अकूपारस्य ' ' अकूपारः ' इति च सकृदेव प्रयुक्ते उपलभ्येते ।
- १२-१३ अविबक्षितः अनुक्तः स्वार्थो यैस्ते निगमा वैदिकशब्दाः । पाठान्तरे अविबक्षितः अर्थो येषां ते । निगमानां वैदिकशब्दानां स्वार्थः कथं न विबक्षितः ।
- १३ संपत्त्या = समापत्त्या काकतालीयन्यायेन आकस्मिकतया । ' संपत्त्या ' इति शब्दो नावश्यकः । निगमे = ऋचि ।
- १४ ' यथापाते ' (पाठान्तरम्) प्रामादिकं ' यथोपात्ते ' शुद्धम् । ' यथोपानते ' (पाठान्तरम्) = यथोपागते ।
- २५ कच्छः कूपेऽपि वर्तते । संपुटे कच्छशब्दः कोशेषु न दृश्यते । ' प्राणिवाच्यः कच्छपुटः ' ' पाणिकच्छपुटः ' वा कस्मात्कोशादुद्धृतमिति न ज्ञायते ।
- ३४१
- ७ ' आदित्योऽप्यकूपरः ' इत्यस्योदाहरणम् (ऋ० सं० १० । १०९ । १) । समुद्रकच्छार्थे अकूपारशब्दो न वैदिकः ।

- पत्रं पाङ्कः
- ३४१ १७ दुरवाः = दुःखेन रक्षणीयाः ।
- ३४२ ११ आषक्षि = आवहसि ।
- १३ सर्वेषु लिखितपुस्तकेषु ' आसीदसि च । ' होतृत्वेऽग्निरि० ' एवं वर्तते । अयं विपरिणामोऽनवश्यः । ' सुतुकोऽग्निस्त्वं सुतुकेभिरश्वैः ' इत्येतत्संबोधनं विनैव सार्थम् ।
- २१ अश्वद्वारेण चाग्निः श्रूयत इति वाक्यशेषः । प्रजाप्रशंसाया-
मश्वप्रशंसा । अश्वप्रशंसायां चाग्निप्रशंसा । इयं न साक्षा-
त्प्रशंसा ।
अथवा स एवाग्निः साक्षास्तूयते सुतुकः सुप्रजा इति ।
' अश्वद्वारेण चाग्निः स्तूयते ' इत्यन्वयोऽपि साधुः ।
- ३४३ ९ ट. पुस्तकप्रान्ते लिखितः ' प्रैष'शब्दः ठ. ड. पुस्त-
कयोरेन्तर्भाव्यते ।
- १२ ' कषिताः ' (पाठान्तरम्) । ' कष हिंसायाम् ' (धा०
१ । ६ । ८६) ।
- १७ द्वारोद्घाटने कपाटानि संचार्थन्ते न तु संत्रियन्ते । ' संवरणैः ='
पाठः प्रामादिकः ।
- ३४५ १० ' विश्वतः ' इत्यस्य ' सर्वतः सर्वदैव ' इति द्वावर्थौ
दुर्गेण कृतौ ।
- ११ ' कैश्चिदपि दस्युभिः अनुपहताः ' इत्यन्वयः । अथवा ।
' कैश्चिदपि दस्युभिः अपरीतासः ' इत्यन्वयः स्यात् । अयं
संदेहः ' अविगुणाः ' इत्यनेन पदेनोत्पादितः । अनुपहताः
कैश्चिदपि दस्युभिः । अविगुणाः इत्यर्थः । एवं वाक्यरचना
साधीयसी ।
- १६ स्युःस्थाने ' असन् ' इति पाठो न कस्मिंश्चिदपि
पुस्तके लभ्यते । दुर्गेण केषुचित्पुस्तकेष्वयं पाठो दृष्टोऽत
एत्र ' असन्नित्येष प्रमादपाठः ' इति स वदति ।
- ३४६ २० ' रक्षणे हि सति ' इत्यत्र ' सति ' पदं व्यर्थम् ।
- १ इतरथा = ध्यवानमिति रूपेण ।
- ८ ' ध्यावयितारम् = देवान्प्रति प्राप. (च. वास) यितारम् '
(च. ट.) । इदं ठ. ड. पुस्तकयोरेन्तर्भाव्यते ।

पत्रं
३४६

पाङ्क्तिः

९ 'पुगणं' [३४४ | ९] वृत्तौ न त्रिव्रियते ।

१२ 'तुप्रपुत्रं भुज्युं समुद्रस्योपरीति वा' इति ठ. ड. पाठः
ट. पुस्तके प्रान्तभागे लिखिताःसायणभाष्यः।

१७-१८ सुकष्यां च्यवनभार्यां दृष्ट्वा तद्रूपेणाश्विनौ कामाविष्टौ बभूवतु-
र्जराज्जैरितं च पतिं त्यक्तुं तामुपदिदिशतुः । पतिपरायणा-
यास्तस्या निश्चयं ज्ञात्वा एतं युवानं रूपसंपन्नं करिष्याव-
स्ततस्त्रिष्वस्मासु यस्तुभ्यं रोचिष्यते तं वृणीष्वेति तामूचतुः ।
सभर्तृकया तया तद्वचस्यङ्गीकृते प्रयोऽप्येकं जलाशयं प्रविबि-
शुर्बहिरागताश्च समानरूपा ददृशिरे । तथापि सा स्वपतिमेव
वव्रे (महा० वनप० १२४) ।

३४७

१२ 'लोकादूढेन' ह' इति च. पुस्तके शुद्धीकरणम् । कदा-
चित् 'लोकादूढेन' हृते' इति शुद्धीकरणं स्यात् ।

१३ स्वःसाम् = स्वः स्वर्गं सनोतीति स्वःसा आदित्यस्तम् ।

१६ पौर्णमासस्याग्नेयस्य हविषो याज्येषा (मैत्रा० सं० ४ ।
१० । १) ।

२२ 'स्त्रियः पवित्रमतुलं नेता दुष्यन्ति कर्हिचित् । मासि मासि
रजो ह्यासां दुष्कृतान्यपकर्षति' (वासिष्ठधर्मशास्त्रम् २८।४)।

३४८

३ रजःशया रजसि (रजते) शेते इति । अयःशया =
अयसि शेते इति । हरःशया हरसि हिरण्ये शेते
इति । 'अयाशया रजाशया हराशया' इति रूपाणि
(तैत्ति० सं० १ । २ । ११ । कःठक सं० २ । ८ ।
मैत्रा० सं० १ । २ । ७) । 'हरःशया' इति रूपं
कस्यां संहितायां वर्तते इति न ज्ञायते ।

'हरःशया = हरिशयाना इति माध्यंदिनाः । हरितसुव-
र्णशोभिनीत्यर्थः' (च.) । 'अयाशया रजःशया हरि-
शया' (बाज० सं० १ । ५ । ८) । 'हरिशया =
हरितसुवर्णशायिनी' (तस्यैव महीधरभाष्यम्) ।

'नमस्ते हरसे शोन्विषे' (का० सं० २१ । ७ । मैत्रा०
सं० २ । १० । १) । 'मूर्यस्य हरसे त्वा' (मैत्रा०
सं० ४ । ९ । ३) ।

- पत्रं पङ्क्तिः
३४८ ६ ' लोका हरा उच्यन्ते ' इति छ. त. द. पाठः (३४४ ।
१४) ग. ज. पाठश्च ।
- १७-१८ वेदप्रामाणिकाः = प्रमाणम् अर्धाते वेद वा असौ प्रामा-
णिकः । वेदे प्रामाणिकाः वेदप्रामाणिकाः । केन सूत्रेण
प्रामाणिकरूपसिद्धिः ।
- ३४९ ७ 'पदं व्यवसितत्राणस्थानलक्षमाङ्गध्रिवस्तुष्विति कोशात्' (ट.) ।
अमरकोशोऽयम् (३ । ३ । ९३) ।
- ९-१० ' ये विद्वांसः स्तुतिभिरग्रेयाथाम्यं पश्यन्तः ' इत्यन्वयः ।
१३ ' दधिरे ' इति ट. पुस्तके प्रान्तलिखितं ठ. ड. पुस्तक-
योरन्तर्भाव्यते ' दधिरे धारयन्ति ' इति ।
१७ पश्यति अर्थो यस्य स पश्यत्यर्थस्तस्य भावः पश्यत्यर्थता ।
सा उपपद्यते । पाठान्तरे ' अपि'शब्दस्य न किमपि स्वार-
स्यम् ।
- ३५० ७-८ ' अन्यत् ' ' अन्यत्र ' वा व्यर्थम् ।
२० यदा उष्णे पशसि दधि मिश्रीक्रियते तदा तद्व्यं सांनाय्यं
भवति ।
- ३५१ ३ अपि सः = सोऽपि । ७ यदेतत् आज्यस्य तत्पिबतम् ।
' यदेतत् ' इत्यस्य च विवरणं ' स्वं भागम् ' । ' किञ्चि-
दाज्यस्य ' इति शब्दौ यजुर्मन्त्रे प्रयुज्येते । उपस्तरणाभि-
घारणसंबद्धम् = आज्यं मन्त्रेण उपस्तीर्यते अभिघा-
र्यते च ।
- ८-९ उस्त्रियायाः पयसा निष्पन्नस्येति दुर्गवृत्तिस्थाः शब्दाः ।
ऋचि तु ' पयस उस्त्रियायाः ' (३९० । १३) इत्येव ।
उस्त्रिया गौः । तस्याः पयसो निष्पन्नम् आज्यं पयस्या च ।
एतद् द्वयमृचि न श्रूयते किंतु प्रतीयते । ' श्रूयमाणे ' (९)
इति सप्तमी न प्रथमाया द्विवचनम् ।
- १५ ' उस्त्राविणः ' इति निरुक्तमूलपाठः ग. च. ज. पाठश्च ।
किं त्वयं दुर्बोधः । ' उस्त्राविणः ' इति सुबोधः । ' उस्त्रा-
विणोऽस्यां भोगा ऊर्ध्वं स्रवन्ति गच्छन्ति क्षीरदधिनवनी-
तक्रमेणेति स्कन्दस्वामी ' ।

- पत्रं पङ्क्तिः
- ३५१ १८-१९. दुर्गस्वीकृतनिरुक्तमूले त्वामिन्द्रेति सर्वा ऋद्ध् न विद्यते । यतोऽसौ ' गोभिः क्राणा अनूपतेति निगमः । गोभिः कुर्वाणा अस्तोपतेति निर्धचनम् । त्वामिन्द्रेति शेषः ' इति वदति ।
- ३५२ ३ ' गोभिरिन्द्रस्याभिमुख्यकरणात् ' इत्यन्वयः । स्तुतिभि-
रिन्द्रः सोमाभिमुखीक्रियते ।
- ३५३ ५ अनड्वान् धुरे युज्यते धुरोऽधस्ताच्च सोमः साद्यते । एवं प्रदेशः सामान्यः साधारणोऽस्यामुपमायाम् ।
८ सोमांशवः = सोमपर्णभागाः ।
१३ ' यमानिलेन्द्रचन्द्रार्कविष्णुसिंहांशुवाजिषु । शुकाहिकपि-
भेकेषु हरिर्ना कप्रिले त्रिषु । कोशात् ' (ट. ठ. ड.) ।
अमरकोशोऽयम् ३ । ३ । १७४ ।
१९ उनीयमानसूक्ते = चमसेपूनीयमाने सोमे यत्सूक्तं पठ्यते तस्मिन् ।
- ३५४ ४ ' शिश्रोदेवाः = शिश्रोदरपरायणाः ' (ट. ठ.) ।
१२-१३ त्रयः प्रतिनिषेधा अत्र । त्रयः पुरुषा अत्र प्रतिनिषिष्यन्ते ।
' एतेषाम् ' इति पदं व्यर्थम् । ' प्रतिनिषिद्धेष्वेतेषु ' इति पाठः समीचीनः ।
१३ अर्थवृत्तस्य मनुष्यस्य यज्ञाभिगमनं विषयो यस्य ।
१५ विष्णुशब्दो विषमस्य वाचक इत्यध्याहार्यम् ।
१७ अर्थस्य सतत्त्वं तत्त्वं तात्त्विकस्वरूपम् ।
१९ ' अपिगुः ' इत्यत्र गाङ् धातुर्न तु गभिः ।
२२ अन्यतमस्मिन्नर्थे । अन्यतमे इति शुद्धं रूपं न तु ' अन्यत-
मस्मिन् ' ।
अस्मिन् (१९) खण्डे छ. त. द. पाठा दुर्गसंमता यत-
स्तेनेतरेषु पुस्तकेषु विद्यमानान्यधिकानि वाक्यानि न
विव्रियन्ते ।
- ३५५ १४ कलियुगस्य अन्ते मध्ये ।
३५६ ७ अधस्तात् = निरुक्तगताध्यायेषु । ' व्याख्यातम् ' इत्यस्य
द्वितीयोऽर्थः क्लिष्टो व्यर्थश्च ।

- पत्रं पङ्क्तिः
३५६ २८ अस्य वामस्य* इति प्रथमा ऋक् । 'मतौ छः सूक्तताम्नोः'
(पा० ५ । २ । ५९) इत्यनेन 'अस्य वाम' इति
अस्मिन्नस्तीति अस्यवामीयं सूक्तम् ।
- ३५७ १-२ उपरि स्थितो लोको चौरित्यारूपायते ।
३-४ विवाहे कन्यायाः पितात्मानं चौरिति संपादयति । तदनु-
रोधेन मन्त्रद्वयं चौरिं पितेति ब्रवीति । ग. च. ज. पाठे
'पितरमभिसंपद्यमानम्' इति साधु भवेत् ।
५ 'पिता वा पालयिता वा' (३५६ । १४)
'महती' (१५) 'बन्धुः संबन्धनान्नाभिः संनहनान्ना-
भ्या० ज्ञातिः संज्ञानात्' (१५-१७) इदं न
व्याख्यायते । 'उत्तान उत्तान ऊर्ध्वतानो वा'
(१८) इति च । दुर्गस्त्रीकृतपाठो भिन्न एव स्यात् ।
'चौरिं पिता जनिता जनयिता नाभिरत्र नाभिर्नहनाद्बन्धुर्मे
माता पृथिवी मही बन्धुर्बन्धनात् । उत्तानयोश्चन्द्रोऽर्यो-
निरन्तः । उत्तान ऊर्ध्वतानस्तत्र पिता दुहितुर्गर्भं दधाति
पर्जन्यः पृथिव्या दुहिता दूरे निहिता दोग्धेर्वा' इति दुर्ग-
स्त्रीकृतमूलपाठः स्यात् ।
- ७-८ संतापोत्पत्तिरेवानुग्रहः । तदर्थं शुक्रोत्पत्तिः । उदकं शुक्रं
संतानमिदंशः क्रमः । उदकदानं प्रथमोऽनुग्रहः । संतानोत्प-
त्तिर्द्वितीयः ।
९ मातुर्दूरेऽङ्गानि संपद्यन्त इति संबन्धान्माता बन्धुः ।
१० 'चौरिं पृथिवी त्वम्' इत्यादिवैबाहिके कर्मणि विनियु-
त्यमानो मन्त्रः । 'अमोऽहमस्मि सा त्वं सा त्वमस्यमोऽहं
चौरिं पृथिवी त्वं सामाहमृक्त्वं तावेह विवहायहै प्रजां प्रज-
नयावहै संप्रियो रोचिष्णु सुमनस्यमानौ जीवेव शरदः
शतम्' (आश्व० गृ० १ । ७ । ६) ।
२० उत्तानयोः = उद्गतः तानः प्राणः वयोः ।
२५ उपकारेण = उपकारे । २५ अयं पर्जन्यः पिता माता
च दुहितुः ।
४ दुहिता दुर्हिता दूरे हिता दोग्धेर्वा (निरु० ३ । ४) ।

पत्रं

१५८

पाङ्क्तिः

- ७ ऋचः पूर्वाह्ने मातृशब्द उपात्तस्तत्संबन्धात् पिता पितैव ।
पितृशब्दस्य पाता वा पालयिता वैयर्थो न करणीयः ।
- ८ पितृभूतो मातृभूतश्चायं पर्जन्यः । पिता माता चेत्यादि दुर्बो-
धम् । ' मन्थेते ' इति च.पाठः । पिता माता चायं
पर्जन्यः । एतस्य पर्जन्यस्य मानवौ मातापितरौ आशास-
नम् आज्ञां मन्येते । तस्याज्ञां मन्येत पालयेत । आशासन-
शब्दः कोशेषु न विद्यते । अथवा । ' अयं पर्जन्यः पिता
माता च । एतत्पर्जन्यस्य पितृत्वं मातृत्वं च ईश्वराच्चेति
मन्येत ' । सर्वेषु पुस्तकेषु ' पिता माता चायमेतदाशासनं
मन्येत ' (च. मन्थेते* त) इति लिख्यते ।
- ९ ' रयो रिप्रम् ' (३५६ । २०—२१) एतौ शब्दौ
निघण्टौ न दीयेते ।
- १० एवम्= शंयोरिति पञ्चम्यन्तरूपे ।
- ८-१४ इदं च.पुस्तके ट.सदृशपुस्तकानुरोधेन शुद्धीकृतम् । तेन
कारणेन तन्मूलपाठः क्वचिदुरीक्ष्यः । मूलपाठोऽपि दुर्बोधोऽ-
शुद्धत्वाद्गलितशब्दत्वाच्च । ' *मन्थेते पञ्चम्यन्तं वा षष्ठ्यन्तं नीं
वा सन् न चैवं यजमानेना (?) र्थं नाप्येतस्माद् बृहस्पतिपुत्र-
कस्य शंयोर्ममैते पितरः किञ्चिदर्थं विदध्युरिति किं कारणम् ।
स्वत एव हि ते विधातुं समर्थाः षष्ठ्यर्थमर्था तस्य किञ्चिदेभिः
पितृभिर्बिधीयेतेति ' (च.मूलपाठः) । ' अथा नः शंयो-
ररपो दधात ' इत्यत्र शंयोरिति पञ्चम्यन्ते षष्ठ्यन्ते वा
सति एतदाशासनं मन्येत । बृहस्पतिपुत्राच्छंयोर्यजमानेन नः-
पदसूचितेन किञ्चिदरपः कल्याणमाशास्यते तस्य शंयोर्वा
किञ्चित्कल्याणमिष्यत इत्यर्थं कश्चिन्मन्येत । किंतु पितृषु
समर्थेषु सत्सु बृहस्पतिपुत्रकात् (अल्पे कन्) यजमानेन
न किमप्यर्थ्यते । एवं पञ्चम्यर्थोऽकिञ्चित्करः ।
षष्ठ्यन्ते शंयुरर्था भवेत् । तस्यैभिः पितृभिः कीदृशमरपो
बिधीयेत । न किमपि यस्मात्सोऽपि समर्थ एव ।
वृत्तेरयमर्थः । ग. ज. पाठोऽतीवाशुद्धः । ग. च.
ज. मूलपाठ ईदृशः स्यात् । ' शंयोरित्येतदाशासनं

पत्रं
३५८

पङ्क्तिः

मन्येत पञ्चम्यन्तं षष्ठ्यन्तं वा सत् । न चैवं यजमानेनार्थं
तस्माद् बृहस्पतिपुत्रकाच्छंयोर्ममैते पितरः किञ्चिदर्थं विदध्यु-
रिति । किं कारणम् । स्वत एव हि ते विधातुं समर्थाः ।
षष्ठ्यर्थे नाप्ययमर्था । तस्य किं स्वदेभिः पितृभिर्विधीये-
तेति । ग. ज. पाठे ' ताप्यमर्था ' = नाप्ययमर्था
इति स्यात् ।

३५९

१४ प्रथमान्तत्वेन न निरुध्यते । तथापि = तेन रूपेण ।
अपिशब्दो व्यर्थः ।

२४ ' यदानुजानाति शंयोरनुब्रूहीति तच्छंयुवाकमन्वाहः तच्छंयोरानु-
णीमह इत्येतदनुवाकस्य ' (तैत्ति० सं० २ । ६ । १०
सायणभाष्ये बौधा० श्रौ०) ।

३६०

१ ' तत् शंयोः वृणीमहे ' इत्यत्र शंयोरिति यदा षष्ठ्यन्तं पदं
तदार्थः = शंयोरान्मानमभिसंपाद्य । शंयुमनुनीय । यदा पञ्च-
म्यन्तं तदार्थः = शंयोः सकाशात् । केचिदित्यनेनास्वारस्यं
दर्शयति । के एते केचिदिति न ज्ञायते ।

७ भे = भयम् । षजम् = सादयितृ नाशयितृ ।

२० अयं द्वाविंशतितमः खण्डः सर्वेषामल्पतमः ।

३६१

६ सायणभाष्ये ' राहुगणस्य ' न विद्यते

७ सर्वस्तोमेष्वेव = ' अदितिर्द्यौरदितिरन्तरिक्षमिति परिदध्या-
त्सर्वत्र वैश्वदेवे ' (आश्व० श्रौ० ५ । १८) । अत्र ' एव '-
शब्दस्य प्रयोजनं न ज्ञायते ।

१२--१३ पुत्रः पुरु त्रायते निपरणाद्वा (निरु० २ । ११)

१९ ' एतानि ' (३) इत्यस्य स्थाने दुर्गपाठः ' एतानि '
इति भाति ।

३६३

१३ मूले ' वल्लमाधिनम् ' (३६२ । २३) । अत्र सर्वत्र
' वल्लमधिनम् ' ।

१६ ' नीचैरयमानं नीचैर्निचितं भक्त्युच्चैरुच्चितम् ' (३६२ ।
२६) न व्याख्यायते ।

३६४

९ ' जरते ' कथमनवगतमैकपदिके च किमर्थं पठ्यते ।

- पत्रं
३६४ पङ्क्तिः
१३ अनुक्रमण्यां वत्सप्रिर्ने तु वत्सप्रीः । वाज० सं० भाष्ये
वत्सप्रीरिति (वा० सं० १२ । १८)
' दिवस्परीत्येकादशभिर्द्वादशभिस्त्रयोदशभिर्वा वात्सप्रेणोपति-
ष्ठते ' (तै० सं० ४ । २ । २ । १ सायणभाष्ये
आप० श्रौ०) ।
आसन्धां स्थापितस्योद्याग्रेरुपस्थानम् ।
- ३६५ १ निघण्टौ (३ । १४) मन्दते न तु मन्दति ।
- ३६६ ११ ऋजि = ऋजुः । श्व = शवति ।
- ३६६ २० अथर्वशिरोभिधानानामिष्टकानामुपधाने दश मन्त्रास्तेष्वियं
तृतीया (तै० ब्रा० १ । ५ । ८) ।
- ३६७ १९ दशस्यन् = प्रयच्छन् (च. ट.) एतत् ठ. ड. पुस्तकयो-
रन्तर्भाव्यते । दशति दशस्यति वा निघण्टौ न वर्तते । धातु-
पाठे दशतिर्दशने न तु दाने ।
- २० माध्यमिकाः = अन्तरीक्षे वर्तमानाः ।
- ३६८ १ यस्माद्दसैः कर्मकरैर्दस्यन्ते तस्मात् दंसयः = कर्माणि ।
' दस्यन्ते ' इत्यत्र ' दस्यते ' इति ग. ज. पाठो ' दस्य-
न्ते ' इति च. पाठो दुर्बोधः । सर्वेषु पुस्तकेषु 'कर्माण्युक्तानि'
इत्यस्यानन्तरं विरामो वर्तते ।
- २ दासशब्द ऋकशाखायां बहुकृत्वः प्रयुज्यत इति निगमो न
पठितः ।
- १७-१८ हन्तेर्निरूढोपधाद्विपरीतात् = हनधातोः उपधा अकारः ।
निरूढो निष्कृष्ट उपधा यस्य स निरूढोपधः । स विपरीतः
कर्तव्यो यथा न् ह् । ततः अकारः आदौ निधेयः । तदा
अ + न् + ह् = अंह् इति भवति । नामप्रत्ययेन सह
अंहतिरित्यादि । दुर्भामते ' अन् ' इत्युपधा । तस्या उप-
धाया अकारं निष्कृष्य । किंतु ' अलोऽन्यात्पूर्व उपधा '
(प० १ । १ । ६५) इत्यनेन सूत्रेण अकार एवोपधा-
संज्ञा । ' हन्तिः ' धातुश्चेत् तकार एवोपधा स्यात् ।
- १७ ' निरूढोपधात् = विपरीतात् ' [घ. ट.] । एतद्विवरण-
पदं ठ. ड. पुस्तकयोरन्तर्भाव्यते ।

- पत्रं पङ्क्तिः
- ३६८ २३ सायणभाष्ये ' मैत्रावरुणस्य ' न विद्यते ।
- ३६९ १ क. ख. व्यतिरिक्तपुस्तकेषु ' उत्स्राविणम् ' इत्येव लिख्यते
न तु ' उत्स्राविणम् '
- २ ' आर्जवेन दातैव केवलमयम् ' इत्यन्वयः । अयमतीव
ऋजुर्न प्रत्युपकारमपेक्षते ।
- ८ ' यजते ' इत्यस्य स्थाने ग. च. ज. पाठः ' यक्ष्यते ' ।
अत्र लृटः प्रयोजनं न दृश्यते ।
- ११ चातयतिर्नाशनार्थं यास्केनावस्थाप्यते निरुक्ते ६ । ३० ।
- १७ शम्या गद्या समानाकारो व्यामार्धपरिमितः काष्ठविशेषः । ष्यै-
ताम् = वियुते दूरे परस्परतोऽभवताम् । ' द्यावापृथिवी
सहास्ताम् । ते शम्यामात्रमेकमहर्ष्येतां शम्यामात्रमेकमहः ' ।
(तै० ब्रा० ३ । २ । ६) । मैत्रा० संहितायां शम्या-
मात्रं द्विवारम् । सर्वेषु पुस्तकेषु ' ष्यैताम् ' इत्यस्य स्थाने
' न्यैताम् ' । किं तु तत्प्रामादिकम् ।
- ३७० १ प्रतिद्वन्द्वी अथवा प्रतिद्वन्द्वः = शत्रुः ।
- १० तथा = द्यावापृथिवीविशेषणत्वेन ।
- १८ पारणीये = अन्तं गन्तुं योग्ये ।
- २२-२३ गिर्वणः = गीर्भिर्वन्यते गिरो घनतीति वा । ' वन संभक्तौ '
(धा० १ । ४६४) ।
- २४ क एते व्याचक्षाणाः ।
- ३७१ ६ ठ. ड. पुस्तकयोर्यदद्येति ऋक्शाखीया ऋक्पठयते । किं तु
तस्यां शाखायाम् ' ऋधगया ऋधगुता ' इत्यस्य स्थाने ' ध्रुव-
मया ध्रुवमुता ' इति पाठो वर्तते । ' ऋधगयादृधगुताशमि-
ष्ट विद्वा० ' (मैत्रा० सं० १ । ३ । ३८ ॥ काठकसं०
४ । १२) ' ऋधगयादृधगुताशमिष्टाः प्रजानन्यहमुप-
याहि विद्वान् ' (तैत्ति० सं० १ । ४ । ४४) । ' ऋध-
गया ऋधगुताशमिष्ट-विद्वां प्रजानन्नुपयाहि साधु ' (कपि०
सं० ३ । १०) । ' ऋधगया ऋधगुता० विद्वांस्वाहा '
(वाज० सं० ८ । २०) । क. ख. पुस्तकयोः ' विद्वा-
ंस्वाहा ' इति पाठो वाजसनेयिसंहितातो गहीतः ।

पत्रं
१७१

पङ्क्तिः

९ कल्पः ' जुह्वां नवगृहीतं गृहीत्वा धाता रातिरित्यन्तर्वैशुर्ध्व-
स्तिष्ठन्संततं समशो नव समिष्टयजूषि जुहोति ' । धाता राति-
रित्यादयो नव मन्त्राः । से.मयागे समिष्टयजुःसंज्ञा नवाहु-
तयः । तासां ब्राह्मणम् (तै० सं० ६ । ६ । २) ।

१० तत्र = मैत्रायणीब्राह्मणे ।

११ ' यज्ञस्य वा एता आणी एतौ वै विश्वामित्रो यज्ञस्याणी
अपश्यत् ' (मै० सं० ४ । ८ । ४) । अस्योद्धृतवा-
च्यस्य प्रयोजनं न दृश्यते । अर्थोऽपि ' आणी'शब्दस्य न
ज्ञायते । वृत्तौ ' अरणी ' शब्दो न तु ' आणी ' ।
' अक्षाम्रकीलके तु द्वयोरणिः ' (अमरः २ । ८ । ५६) ।

१०-११ ' विश्वामित्रस्यौ यज्ञस्या अरणी ' ईदृशः च. पुस्तके पाठ
आसीदिति भाति । 'स्यौ यज्ञ' 'अरणी' इत्यस्य 'अ' चैता-
न्यक्षराणि विमृष्टानि । तेन ' विश्वामित्रस्यारणी ' इति
शुद्धीकृतः पाठः । च.पुस्तकस्थमूलपाठो दुर्बोधः ।

१४ पुरोड'शस्येतरस्य स्थूलहविषो वा हवनार्थं यो भागोऽवचते
सोऽवदानसंज्ञः ।

१५ अग्निर्बहु कुर्यात् ।

१९ अयाः = यजेर्लुङि रूपम् ।

१७२

३-४ ' उपयाहि सोमम् ' इत्यृक्काखायां पाठः ।

९ तदेतदुपपद्यत इति न वाच्यं यतः पूर्वस्यार्थः साधीयानिति
दुर्गो ब्रवीति ।

१७ भाष्यमपि ' ऋध्नुवन्नयाक्षीर्ऋध्नुवन्नशमिष्ठाः ' (३६६
१०) इति । ' ऋधगयाः ' इत्यत्र ' ऋधक् = पृथक्कुर्वन् ' इत्यर्थो न कृतः ।

१७३

२ तीक्ष्णः अर्थो यस्य तत् । अल्पीयान् अर्थो यस्य तत् । ' द्विव-
चनविभज्योपपदे तरणीयसुनी ' (पा० ५ । ३ । ५७)
इत्यनेन ' तीक्ष्णार्थतरम् ' ' अल्पीयोऽर्थतरम् ' ।

१६ अजनाश्च गमनायाश्च यस्य सः अजनाश्च । पुनरुक्तेन पदेन
भिन्नार्थेन भवितव्यमित्यस्मान्निगमात्प्रथमस्य ' अजाश्च ' -
पदस्य ' गमनाश्च ' इत्यर्थो द्वितीयस्य ' उगाश्च ' इति ।

पङ्क्तिः

१ 'सातिः'शब्दः प्रथमः मुख्यः (३७२ । २२) ।
प्रधानशब्दः इत्यर्थः । तस्य 'अस्याः' इत्यनेनादेशः ।
तत्तीव्रार्थतरं पदम् ।

२ 'अनुदात्तं पदमेकवर्जम्' (पा० ६ । १ । १५८)
इत्यनेन 'अस्याः' इत्यत्र 'अ' अनुदात्तः 'स्याः'
उदात्तः ।

८ 'चरितव्रतः सूर्याविदे वधूवस्त्रं दद्यात्' (आश्व० गृ०
१ । ८ । १३) ।

'सूर्येणोत्तम्भिता' (ऋ० सं० १० । ८५) इदं
सूक्तं मधुपर्कस्यानन्तरं मङ्गलाष्टके पठ्यमाने पठ्यते (विवा-
हप्रयोगे) ।

११ विवाहसंस्कारोऽग्निसाक्षिकः ।

१३ ऋचि 'जीवाति' (६) न तु 'जीवातु' ।

१६ लक्षणार्था = भार्या भर्तारं लक्षयति भर्त्रर्थे जीवति । एष
एव तस्या जीवितस्यार्थः ।

१९ विशीर्यंछिद्यन्ते (ग. ज. पाठ) = विशीर्यन्ते + विच्छि-
द्यन्ते ।

अस्मिन् (२५) खण्डे 'सममंसत' (३६५ । २४)

'स्वम्' (२५) 'सत्' (पाठभेदे) 'अपिहितम्'

'अमुत्र' (२५) 'गातुं कृण्वन्नुपसो जनायेत्यपि निगमो

भवति' (३६६ । १) 'पीयतिर्हिसाकर्मा' (६)

(छ. त. पीयुति°) 'समानं संमानमात्रं भवति मात्रा

मानाद्दूरं व्याख्यातमन्तोऽततेः' (७-८) 'रातिरभ्यस्तोऽ-

जाश्वेति पूषणमाह' (१४) एतानि न व्याख्यायन्ते ।

६ अस्यवामीयं प्रसिद्धं सूक्तमिति 'एव'शब्दस्यार्थः ।

७ तृतीयमेव तार्तीयम् । तार्तीयसवनीयं (च. पाठः) =

तार्तीयसवनस्येदं (शस्त्रम्) ।

१७ सहः = बलम् । सहस्त्रिणः = बलवतः ।

२३ 'पातारम्' (३) इति न व्याख्यायते ।

- पत्रं पङ्क्तिः
- ३७५ २५ द्विपञ्चशदक्षु सूर्यः पञ्चानामिवर्चा देवता । तेन सूक्ते सूर्योऽधि-
धिरियते प्रधानं वेति कथमुच्यते । अस्मिन्सूक्ते बहवो देवता
बहवो विपयाश्च ।
- ३७६ ६ अस्य वामस्य मध्यमो भ्राता वायुः । अस्य च तृतीयो
भ्राताग्निः । एष प्रकृतानामनुक्रमो न विरुध्यते ।
८ इतरन् = ' घृःपृष्टो अस्य ' इत्यत्र ' अस्य ' पदम् ।
अन्यत् = अनुदात्तम् ।
ठ. ड. पुस्तके वर्जयित्वेतेरेषु ' अयत् ' इत्ययानन्तरं
विरामो न वर्तते । तेन ' अन्तेदात्तं पदमितरन् अन्यत्
तृतीयो ' इत्यन्वयः स्यात् । इतरत् = भिन्नम् ।
१० पूर्वेषु ' अस्य ' शब्देन समानरूपम् । द्वावपि ' अस्य ' श-
ब्दाधिकरूपाः ।
१०-११ यस्मात्स्वरकृतो विशेषस्तस्मादर्थकृतोऽपि विशेषोऽवश्यः ।
११-१२ स च विशेषोऽप्रधानार्थाभिधायिता । ' अप्रधानार्थाभिधा-
यिना ' इति पाठान्तरम् । तस्यार्थः = यदा द्वितीयम्
' अस्य ' पदमप्रधानार्थाभिधायि भवति तदैव स विशेषः
प्रतीयते ।
१५ ' उदात्तं प्रथमादेशे ' इत्याद्युपपन्नं भवति यस्मादस्मिन्सूत्रे
प्रथमादेशेत्यादि ।
१७ इदं द्वितीयं निरूपणं साधीयः ।
१८ ' तीत्रार्थतरमुदात्तम् ' इत्यनेन लक्षणेन प्रधानार्थतरम् ।
२० अस्य पदस्य = ' अस्य ' इति पदस्य । अन्यस्य (पाठा-
न्तरम्) = प्रारम्भे वर्तमानादन्यस्य । ईदृशान्यपदस्य अन्वा-
देशः कथं स्यात् । यत्पाक् आदिष्टं तस्यैवान्वादेशो न
कस्यापि पदस्य ।
२२ ' अरूपीयोऽर्थतरमुदात्तम् ' इत्यनुदात्तत्वेन लक्षणेन ।
३ मैत्रा० सं० १ । ६ । १२ इत्यत्र ' मृतमितरमण्डमवापद्यत '
न तु ' मृतपितरम् ' । अदितिः पुत्रकामा हरिन्नभक्षणाद-
ण्डमवापेदे प्राप्तवती । तदण्डं मृतमजायत ।
११ ' वदन्ति ' इत्यस्य ' मन्वन्ते ' इत्यर्थः क्रियते ।
- ३७७

पत्रं
३७८

पङ्क्तिः

- ९ 'पूर्वांऽर्धर्च आदित्यप्रधान उत्तरः संवत्सरप्रधानः' इति
ठ. पुस्तके प्रान्ते विवरणत्वेन लिखितं ठ. ड. पुस्तकयो-
रन्तर्भाव्यते ।
- १६ अस्मिन्सूक्ते सप्तशब्दो बहुकृत्वो युज्यते तेन सूर्यस्तुतिः सप्त-
संख्यायुक्ता । सप्तशब्दयुक्त्यर्थः । पाठान्तरे स्तुतीनां सप्त-
संख्या । किंतु सूर्यस्तुतयः सप्ताधिकाः ।
- १९ घ. ट. ठ. ड. पुस्तकेषु 'प्रत्यापयितुम्' इति लिख्यते ।
शब्दनाम=शब्दरूपां नाम । केचिच्छब्दा नामानीत्याख्यायन्ते ।
- १९-२० वाक्ये आख्यातं प्रधानमितरत्सर्वं गौणम् । एवं कृत्वा नामा-
न्यपि स्वार्थद्योतने क्रियार्थद्योतने वा आभिमुख्येन विशेषतो
गुणीभूय संनमन्ति । गुणीभवन्तीत्यर्थः ।
- २४ 'क्लामण' (च. पाठः) शब्दः कोशेषु न वर्तते ।
'अमरणधर्माणम्' इति ग. च. ज. पाठो नैकस्मिन्नपि
निरुक्तमूलपुस्तके उपलभ्यते । जरणं जीर्णाभवनं धर्मो
यस्य स जरणधर्मा । न जरणधर्मा अजरणधर्मा । चक्रं नपुं-
सकम् । अजरणधर्माणम् पुंलिङ्गम् ।
- ५ संवासः = मैथुनम् । अयमर्थः क्लिष्टः ।
- १३ कालचक्रमाश्रितानि नश्यन्ति । अनाश्रितानि (पाठान्तरे)
कथं नश्येयुः ।
- १४ 'संस्थितः श्वा मम' इति च.पाठः ।
- १९ अनुसंब धात् (पाठभेदः) = अनुमेयसंबन्धेन न साक्षा-
त्संबन्धेन ।
- २०-२१ नाभिशब्देन त्रय ऋतव (पाठभेदः) उच्यन्त इति विशेष-
लिङ्गं नास्ति । अस्मिन्पाठे 'एतदपि' व्यर्थम् ।
- २१ 'एतदप्ययुक्तम्' इत्यत्र 'अपि' शब्दो व्यर्थः ।
- ३८० १० 'पञ्चर्तुतायाः' इति छ. त. द. पाठः च. पुस्तके स्वीकृतः ।
पञ्चर्तुताया निगम इत्यर्थः ।
- १५ (सर्वभूत) चक्रेण (काल) चक्रमाक्रान्तमिति न युक्तम् ।
- १७ अपयास्यति (ग. च. ज. पाठः) = भङ्ग्यते विशीर्यते ।
'संतापयति' (गिजन्तम्) लोकात् । अथवा । संताप-

पत्रं
३८०

पङ्क्तिः

यति इति चुरादि तप् (धा० १० । २८६) । तेन न
णिजन्तं रूपम् ।

२२ अरेषु ऋतूनां विशेषलिङ्गं नास्ति ।

२५ ' हेमन्तशिशिरसमासेन ' (३. ७ । २५) इति छ. त.
द. पाठः ।

२४-२५ ' पञ्चर्तवो हेमन्तशिशिरयोः समासेन ' (ऐ० ब्रा० १ । १) ।

३८१

४ ' षल्लतुतायाः ' (३७७ । २६) इति छ. त. द. पाठे
निगमोऽध्याहार्यः ।

६ ' पितरं सर्वभूतानाम् उत्पादयितुं वा ' इति च. पाठो
दुर्बोधः ।

७ ' द्वादश वै मासाः संवत्सरस्य ' (शत० ब्रा० १२ । ३
२ । २) । १२ ' संवत्सरं न सप्तचक्रमिति कृत्वा सप्तर्षयः
पदद्वयपक्षे ' (च.) ।

दुर्गः ' सप्त चक्रे ' इति द्वे पदे करोति । वस्तुतस्तु तदेकं
पदं संवत्सरस्य च विशेषणम् । आदित्यद्वारेण सप्तचक्रं
स्यात् । अथवा । ' अयनर्तुमासपक्षाहोरात्रिमुहूर्तैः सप्तचक्रम् '
(सायणः) ।

१४ यदि सप्तचक्र आदित्यस्तर्हि केन शब्देनास्यान्वयः ।

३८२

१ प्रश्लेष्य = आसज्य ।

२ प्रधिः = चक्रनेमिः । गण्डपृष्ठशब्दस्यार्थो न ज्ञायते ।

३ ' प्रथयश्चक्रं भवति ' इदं न व्याकरणशुद्धम् । १२
' षष्ठिश्च० संवत्सरस्याहानि ' (शत०. ब्रा० ९ । १ ।
१ । ४३) ।

३८३

२ सप्तपुत्रे सप्तशब्दस्य यः सर्पणार्थस्तत्पसङ्गेन ।

४ ऐकपदिकसमाम्नायः साम्नायस्य ऐकपदिकं नाम प्रकरणं
तस्य व्याख्यानम् । (च. पाठे) ' साम्नाये व्याख्यातं '
परिगणितम् । ऐकपदिकं (क. ख. पाठान्तरे) व्याख्या-
नेनान्वेति ।

४ उक्तमेव न तस्य पुनरुक्तिः क्रियते ।

३८५

१८ ' अनवगतसंस्कारान् (२९१ । २) इत्यत्र किं संस्कार-
स्याविज्ञानभेदानवगमशब्देनोच्यत उतार्थप्रतीतिरपीति प्रश्नेऽ-
र्थाप्रतीतिरपीत्युत्तरम् ।

१९ व्याकरणे यानि लक्षणानि तैः असंपन्नः व्याकरणशास्त्रान-
नुगतः । अविज्ञानम् = अनवगमः ।

२० प्रकृतिः प्रत्ययः स्वर इत्यादयः लक्षणशास्त्रविहितेन संस्का-
रेण युक्ता न वेति न ज्ञायते ।

२१ उभयस्य = संस्कारस्यार्थस्य च ।

२२ सस्तिमित्यस्मिन्नेव शब्दे ।

२४ अन्योऽपि कश्चिदर्थः ।

३८६

६ ' अथैनमुपतिष्ठन्ते रन्तिर्नामासि दिव्यो ग-धर्वः ' (तै०
आ० ४ । ११ । मैत्रा० सं० ४ । ९ । ११) ।

७ मध्येमैत्रायणीयके (पा० २ । १ । १८) ' पारे मध्ये
षष्ठया वेति सूत्रेण ' ।

८ ' ष्णा शौचे । आद्यगमहनेति किन् । लिङ्गद्वावाङ्घ्रिर्वचनम् ।
जगतः स्नापयितारमित्यर्थः ' इदं सायणभाष्यादुद्धृतं ठ.
पुस्तके प्रान्तभागे लिखितं ठ. ड. पुस्तकयोरन्त-
र्भाव्यते ।

१८ आसामहीनां दानायेत्यन्वयः ।

३८७

१ ' अयमप्यस्य० (पाठभेदे) = अस्या ऋचो द्वावर्धौ इत्यपि-
शब्दस्यार्थः । अपिशब्दस्यार्थे ' यद्ययमर्थो न साधुस्तर्क्षयं
गृह्यताम् ' इत्यर्थः ।

प्रथमश्चतुर्थस्तृतीयो द्वितीय इति पाठव्यययः । ७ प्रथमार्थं
विश्वावसुर्गन्धर्वौ (३८६ । १५) द्वितीये इन्द्रः ।

७ आसां प्रजानां प्राकथयदिवेत्यन्वयः ।

२३ ' जुधातुर्धातुपठे न वर्तते ।

२५ ' दूतो देवानामसि मर्यानाम् ' (ऋ० सं० १० । ४ ।
२) इति न व्याख्यायते (३८५ । ७)

पत्रं
३८८

पङ्क्तिः

११ हविषः हविषा पूर्णा अर्चिषः ।

१२ जनानां दर्शनमभि दर्शनाय जनाः पश्येयुरित्यर्थं व्यञ्जयित्वा दर्शयित्वा ।

१३ आदित्यस्यान्तर्हविष उपनियमितवान् । स्वार्चिषं आदित्ये स्थापयामास ।

१६ तमेतमर्थम् = आदित्यस्य स्वार्चिभिः प्रदीपनम् ।

१७-१८ सामानाधिकरण्यशब्दः समानविभक्त्यन्तानां शब्दानामन्वये प्रयुज्यते । अत्रान्वयशब्दो युक्तः ।

२१ अथापि = अयमप्यधिकोऽर्थः कदाचित्स्यात् ।

३८९

१ वरणार्हं संभजनीयमस्माभिर्युष्माभिर्वा ।

गोपयत्यं रक्षणीयमस्माभिर्युष्माभिर्वा । अथवा । युष्मभ्यं गोपायितव्यम् ।

२ ' गोपायिता ' ' गोपिता ' (क. ख. पाठः) इति द्वे अपि रूपे ।

२-३ यास्कमते ' गोपयत्यम् ' इत्यस्य द्वौवैवार्थौ । ' गोपायितारो यूयं स्थ ' अयमेकः ' गोपायितव्यं युष्मभ्यम् ' इति द्वितीयः (३८५ । १०-११) । ३ स्थ = भविष्यथ इति दुर्गः ।

३ युष्मभ्यम् = यौष्माकीणम् इति च । ' वर्षिष्ठं ' (३८५ । १०) न व्याख्यायते ।

१२-१३ अतिरात्रे प्रथमे पर्याये होतुः शस्त्रयाज्या (आश्व० श्रौ० ६ । ४) । अतिरात्रे द्वादश शस्त्राणि । चतुर्णां शस्त्राणां पर्यायः । अयं होत्रा शस्यते । तस्यैषा ऋग्याज्या ।

१८ ' यस्य पीतिं कामयते तदैव वष्टि ' इति ग. च. ज.-पाठेऽन्वयः ।

२६ अनिर्मितमनिश्चितं परिमाणं यस्य तत् । ' अनिर्मितमपारिमाणम् ' इति पाठान्तरं साधु ।

३९.

१ ' अयमपीतरोऽन्व एतस्मादेव ' (३८९ । १५) न व्याख्यायते ।

२ दर्शनकृतं = दर्शनेन कृतं जनितम् । ' दर्शनं कृतम् ' इति

- पत्रं पङ्क्तिः
- पाठान्तरे कृतं = पूर्णम् । अत्र 'चक्षुषः'शब्दो व्यर्थः ।
अथवा । चक्षुषो दर्शनमित्यन्वयः स्यात् ।
- १३-१४ ममैतान् रश्मीन् पुंसुः बहुप्रज्ञानान् आहुः । एते तव बुद्धि-
रश्मयः पुमांसो बहुप्रज्ञ ना जाता इति ब्रह्मविद आहुः ।
- ३९० १५-१६ बुद्धेरुपकुर्वन्ति सर्वानर्थान् प्रकाशयन्तः ।
१९-२१ दर्शनविज्ञानगुणाभ्यां नित्ययुक्तोऽसौ रश्मीनपि ताभ्यां
युक्तान् पश्यति ।
२२ न श्रुता वेदाश्चोपनिषदश्च येन सः ।
२४ परिनिष्ठिता = स्थिरा ।
- ३९१ ३ आधिदैविक० = स देवोऽमानुषो भवति ।
- ३९२ ८ ठ. ड. पुस्तकयोः ' प्रवृत्ते ' इत्यस्यानन्तरं विरामो वर्तते ।
लिखितपुस्तकेषु ' परस्परसंभोगेन ' इत्यस्यानन्तरं विरामो
न वर्तते ।
१६ अविपर्यस्यन्त्यौ = विपर्यासं स्थानविनिमयं न गच्छन्त्यौ ।
२४-२५ ' जागतं यन्महापाङ्कं प्रेदं (ऋ० सं० ८ । ३७) सूक्तमिति
स्मृतम् । तस्यैकातिजगत्याद्या महापाङ्कानि तान्यपि (छन्दो-
नुक्रमणी ८ । २४) । अग्निमस्तोष्युपक्रम्य (८ । ३९)
त्रीणि (ऋ० सं० ३९ । ४० । ४१) सूक्तानि ' (छ०
८ । २५) । प्रेदं (ऋ० सं० ८ । ३७) सूक्तं जाग-
तं महापाङ्कं तस्यैकाद्या ऋगतिजगती । तदनन्तरं त्रीणि
(३९ । ४० । ४१) सूक्तान्यपि जागतानि महापाङ्कानि न
केवलं जागतानि । ' जागतानि ' इति दुर्गप्रमादोऽनवबो-
धात् । ' अग्निमस्तोषि नाभाक आग्नेयं महापाङ्कं हीति अनु-
क्रमण्यामुक्तम् । दुर्गवृत्तिकृता तु जागतानीत्युक्तम् । तत्र
जगत्या एव महापाङ्क्तिभेद इत्यभेदः ' (ट.) ।
- ३९३ १ व्यत्ययः = विपर्ययः । दुर्गेण त्वयं शब्दः पर्यायार्थे प्रयुक्त
इति भाति ।
२-३ धनेन पुरस्कृतेन = धनं पुरस्कृत्य ।
५ पृतनां = युद्धम् । १ संयत्ताः = योद्धुं सज्जाः । ६-७
' संप्रहारीभूताः ' । संप्रहरतीति संप्रहारी । संप्रहर्तुं योद्धुं
सज्जाः ।

पत्रं
३९३

पङ्क्तिः

८ हन्मेति ग. च. ज. पाठोऽसाधुः यतो हन्मः + इति = हन्म इति ।

अन्यके = कन् कुत्सितार्थे । मा भूवन् = नश्यन्तु ।

१० ' वन ' (धा० १ । १ ८०४) हिंसायाम् । ' वनु ' (धा० १ । ८०५) च । अपूर्वोऽयं ' वनु'धातुरिति भट्टोजीदीक्षिताः । वनु + स्य = वनुष्य । वनुष्यतः = हिंसामाचरिष्यन्तः ।

३९४

१ ' वनुष्यतः ' हिंसार्थे नषकृत्व ऋक्शाखायां प्रयुज्यते । तथा ' वनुष्यता वनुष्यतां वनुष्यते वनुष्यन् वनुष्यात् ' इति रूपैरपि प्रयोगः । तेन वनुष्यतिः कथंकारमल्पप्रयोगविषयः ।

४ ' पापच्यमानः ' इति निरुक्तमूले त. द. पाठो (३९१ । १६) वृत्तौ च ग. ज. पाठः । पापच्यमानः = पुनः पुनः पच्यमानः दृढाक्रियमाणः । पापं कर्म पापिनं सततं पाचयति पापशीलं करोति । अयं पाठः साध्रीयान् यतः ' पापस्यतेषां ' (३९१ । १६) इति तृतीया व्युत्पत्तिः । किंतु सा दुर्येण न व्याख्यायते ।

११ ' नास्मिन्नहनि केनाचत्कस्यचिद्वाध्यमविवाक्यमेतदित्याचक्षते ' (आ. श्व० श्रौ० ८ । १२) । ' तस्माद्दशममहरविवाक्यं भवति ' (ऐ० ब्रा० ५ । २२) ।

३९५

५ ' पार्थिवैद्युतादिवद्दु (विध) रूपेण ' पाठान्तरे वर्तमानं सायणभाष्याद्गृहीतम् ।

११ ग. च. ज. पुस्तकेषु ' वासिष्ठा मृडीको नागाष्टमस्तस्ययमार्षम् ' इत्यादिः पठः । किंतु सर्वानुक्रमण्यामार्षानुक्रमण्यां च भौमस्यात्रैरियमार्षमिति । तथा ' पावमानी सौमी वा ' इति ग. च. ज. पठः । किंतु पवमानः सोम एक एवेति भाति ।

१३ ' जातशेदसे ' (ऋ. सं० १ । ९९) इत्येकचंवात्सुद्रसूक्तम् । ' अस्य वामस्य ' (ऋ० सं० १ । १६४) इत्येतद् द्विपञ्चाशदक्त्वात्सुद्रसूक्तम् ।

९०

- पत्रं
३९५
- पाङ्क्तिः
१४ ' उपनमेत् = उपस्थितं भवेत् ' (च.) । ' स्तुनुयाम् ' (ठ. ड. पाठः) = स्तुयां + सुनुयाम् । ' सुनुयाम् ' इति साधीयान्पाठो यतः सोमकर्म सोमाभिषवरूपम् । सोमस्तुतिस्तत्र गौणी ।
- १५-१६ प्रजा वयं लभेमहीत्याशंसायुक्ताः स्तुतीः ।
- १७-१८ ' सर्वतो विश्वायुः ' इत्यस्य कोऽर्थः । विश्वम् आयुः यस्य सः । सर्वथैव दीर्घायुरयमित्यर्थः स्यात् ।
- ३९६
- २ ' अहर्दिवि ' इत्यत्र अहःशब्दो रात्रिवाचीति भाति ।
- ३ दिवैव = दिवापि ।
- ७ याचस्वेत्येतमर्थम् ।
- १०-११ ' भन्दमानः भन्दिष्ठः भन्ददिष्टये भन्दनायतः ' इत्यन्या-
न्यपि रूपाण्यृक्शाखायां विद्यन्ते । दशकृत्वश्च तेषां प्रयोगः ।
- १२ असतः संबोधनम् = असद्वाचि संबोधनान्तं पदमित्येव ज्ञायते । तस्यार्थो नैव प्रतीयते । अन्ये शब्दाः प्रयत्नेना-
ल्पशोऽपि निरुच्यन्ते । नायं तथा ।
- २१ चिह्नयितारः = चित्रगुप्तादयो मानुषकर्माणि स्वपुस्तके लिखन्तीति पौराणिकाः । स्पाशयितारः = द्रष्टारः । लातिनभाषायां ' स्पेशिओ ' अहं पश्यामीत्यर्थे ।
- २२ ' यस्य सोममभिदहेद् ग्रहानध्वर्युः स्पाशयेत स्तोत्राण्युद्गाता शस्त्राणि होता ' (काठ० सं० ३५ । १७) । ' यदि राजाभिदह्येत ग्रहानध्वर्युः स्पर्शयेत्स्तोत्राण्युद्गाता शस्त्राणि होता ' (मान०श्रौ० ३ । ६ । २२) । सोम-
दाहे इयं प्रायश्चित्तिः ।
- २३ ' आदित्यचन्द्रावनिलोऽनलश्च द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च । अहश्च रात्रिश्च उमे च संध्ये धर्मश्च जानाति नरस्य वृत्तम् ' (याज्ञवल्क्यव्यवहाराध्याये दिव्यप्रकरणे श्लो० १०२ मितिक्षराट्टिकायाम्) ।
- ३९७
- ४ आहंभीति आहनाः । ' आहनः ' इति तस्य संबुद्धिः ।
- ५ असम्भ्यम् = असम्भ्यार्थवाचि ।

पत्रं
३९७

शक्तिः

- ६ मत्तः अन्यकुलजेनेत्यन्वयः । अभ्युद्यच्छस्व = उच्छ्रयस्व ।
- ७ 'त्रिचिद्रूहेव रथेव चक्रा' (१० । १० । ७) इति यमी यमं ब्रवीति । यथा रथचक्रे द्वे अक्षमाश्रित्य विवृहत्तः सार्धं परिवर्तते एवमात्रां विवृहेव परिवर्तवहि रमेवाहि । अभ्युद्यच्छतः = अभ्युद्यते भवतः सर्जीभवतो परिवर्तनाय । एकमनस्त्वमक्षसदृशम् । उभे अपि युष्मच्छरीरे रत्यर्थं सर्जीभवेत् । त्वं च तस्य कामिनः सक्तं शरीरं स च तत्र सक्तं शरीरमेवमुभे अपि शरीरे रत्यर्थं सर्जी कुरुनम् । 'सक्ताम्' (९) इति च. पाठः सुबोधः ।
- ८ उपपाद्य = संपाद्य ।
- १० अभ्युद्यच्छमाना = अभ्युद्यमं यत्नं कुर्वाणा ।
- ११ आहनस् शब्दश्चन्द्रमस्वत् । आहनाः आहनसौ आहनतः । अ.हनसम् । हे आहनः । 'तदाहना अभवत्पिप्युषी' (ऋ० सं० २ । १३ । १) अत्र प्रथमैकवचनम् । 'य आहना दुहितुर्वक्षणासु रूपा मिनानो अकृणोदिदं नः' (ऋ० सं० ५ । ४२ । १३) इत्यत्र च । 'ये ते मदा अ.हनसो विहायसस्तेभिरिन्द्रं चोदय दातवे मघम्' (९ । ७५ । ५) अत्र प्रथमाबहुवचनम् । 'अहं सोममाहनसं विभर्मि' (१० । १२५ । २) अत्र द्वितीयैकवचनम् । 'कदु ब्रव अहनो वीच्या नृन्' (१० । १० । ६) अत्र 'अन्येन मदाहनो याहि त्वयम्' इत्यत्र च संबोधनम् । एषु सर्वेषु वाक्येषु आहनःशब्देन सुन्दरं प्रियं वा किञ्चिदुच्यते इति भाति । पृष्ठय.पृचि यमी यमं ब्रवीतीति सायणः । तत्र यमी यमम् 'आहनः' इति संबोधयति । 'आहंसाव मामरुभ्यभाषणात्' इदं निर्वचनं यमविषयेऽयुक्तमेव यतस्तस्य भाषणं सर्वथैव सभ्यम् । अ.हनःशब्दोऽत्र सुभगवाची । 'अन्यमिच्छस्व सुभगे पतिं मत्' (१० । १० । १०) 'न ते आता सुभगे वद्वेषेतत्' (१० । १० । १२) इत्यत्र यमी 'सुभगे'

पत्रं

पङ्क्तिः

३९७

इति संबोध्यते । विहायःशब्दोऽपि सुन्दरवाची प्रियवाच्यु-
भयवाची वा ।

१५ असभ्यत्वादल्लीलत्वात्तस्य प्रदेशस्य ।

आहनस्यात् स्त्रीपुरुषसंयोगाज्जायमानः पुरुषो यावदग्निं नाध-
चे तावदमेध्य एव । ' अजातो वै तावत्पुरुषो यावदग्निं
नाधत्ते स तर्होव जायते यर्ह्यग्निमाधत्ते ' (मैत्रा० सं० १।
६।४) । ' आहनस्याद्वै रेतः सिच्यते रेतसः प्रजाः प्रजा-
यन्ते ' (ऐ० ब्रा० ३० । ३६) । आहनस्या नामाष्टौ
कुन्तापाध्याये वर्तमाना ऋचस्तासां मैथुनविष्यकोऽर्थः ।

१८-१९ देवस्तुत्या नन्दिता नन्दत्यसौ । अथवा । देवस्तुतीनां
नदनो देवस्तुतीर्नादत्यसाविति नदः ।

३९८

४ कुतः = कुतोऽपि । ७ नीरेण ति = उपलम्बते । ८ अयं
मम कामो नागमिष्यदित्यन्वयः । ' न मामागमिष्यत् ' इति
पाठान्तरम् ।

१२ अर्धारा लोपामुद्रा । १३ तस्याः सकाशाञ्चेतसा व्यावर्त-
मानमित्यन्वयः ।

१४ ' श्वसिति ' वचकर्ममु पठितं (निघ० २।१९।९) न
गतिकर्ममु ।

१६ संरुद्धप्रजननस्य ब्रह्मचारिणः कामो मामागमदिति विल-
पितम् ।

४००

१३ गोमान् यजमानः । १७-१८ देशानामन्तरान्मध्यात् ।
समुद्रं संवृण्वन्ति व्याप्तुवन्ति । अथवा । देशानां मध्यं
संवृण्वन्ति । तस्मादुदकानि संवरणानीत्युच्यन्ते ।

२० दुग्धाम्यो गोभ्यः = तासां मात्रेभ्यः ।

४०१

२ ' नितोशते ' इति निघण्टुपाठः ।

१० सर्वे जना अनभक्षणेन निवसन्ति । अयं तु सोममेवाश्रित्य
निवसति । ' एनम् ' इति पाठान्तरम् । एनम् = सोमम् ।
किंतु सर्वे जनाः सोमादन्यानपि पदार्थान्भक्षयन्ति । तेषां
केवलः सोमो नाश्रयः । १४ शक्यन्ते गावः ।

१३ ' अक्षाः ' पूर्वस्मिन्नेवार्थे = क्षययर्थे न क्षरत्यर्थे ।

- पत्रं पङ्क्तिः
- ४०१ १३-१४ 'सोमो दुग्धाभिरक्षाः' इत्यत्र कोऽर्थः । अथ सोमः = सो-
मोऽपि । अक्षाः = निवसति ।
- १६ 'लोपाशः सिंहं प्रत्यञ्चमत्साः' (ऋ० सं० १० । २८ ।
४) इदं किमर्थमत्र (३९९ । ६) पठितमिति न ज्ञायते ।
दुर्गेणापि न व्याख्यायते । अत्र क्रियापदम् 'अत्साः' न
तु 'अक्षाः' ।
- २२ 'हविष्णान्तमजरमिति प्रथमा ऋक् । 'मतौ छः सूक्तसाम्नोः'
इत्यनेन हविष्णान्तीयम् । अनुक्रमण्यां सर्वं सूक्तं त्रैष्टुभमि-
त्युक्तम् । ग. च. ज. पुस्तकेषु 'तत्रेयमेवैका जगती' ।
इत्युच्यते ।
- ४०२ ५ यत्र यस्मिन् जगति ।
- ६ पतत्रि जगत् इत्वरं जगत् यस्था जगत् यच्च श्वात्रं गमन-
शीलं जगत् तत्सर्वमग्निरकरोदुत्पदितवान् । अत्र 'श्वात्रं'
जगच्छब्दस्य विशेषणम् । १३ प्रियमेधसमार्षं (च. पठः) ।
अत्र प्रैयमेधसमिति पदं शुद्धम् ।
- ४०३ ६ गुणस्पाशनैः = गुणसंकीर्तनैः । स्पाशयतिश्चिह्नार्थ इति
द्वितीयखण्डे स्पशव्युत्पत्तावुक्तम् । 'स्पर्शनैरिति वा'
(३९९ । १३) न व्याख्यातम् ।
- ४०४ ८ ससम् = अन्नं जलं वा । 'ससेन चिद्धिमदायावहद्वसु'
(ऋ० सं० १ । ५१ । ३) अत्र ससमन्नम् । 'ससस्य
चर्मं शृतवन्पदं वेः' (३ । ५ । ७) अत्र ससः कश्चि-
त्प्राणी । 'ससस्य चर्मन्' (४ । ५ । ७) 'ससस्य
यद्वियुता सस्मिन्नृचन्' (४ । ७ । ७) इत्यत्रापि ।
'ससस्य योनिमासदः' (५ । २ । १ । ४) इत्यत्र जलम् ।
'गृष्णन्ति ह्यजया ससम्' (८ । ७२ । ३) अत्र
प्राणिविशेषः कश्चित् । पकं ससं रिरिब्हांसं प्राणिनभिव
जनस्तं रिप उपस्थे शुचन्तमभिदत् । रिपः = भूमेः । ११
'जाञ्ज्वल्यमानं' (३९९ । १५) न व्याख्यायते ।
- १५ पाठान्तरं 'पकम्' इत्यादि सुबोधमेव ।
- ४०९ २१ अन्येभ्यो यजमानेभ्यः सकाशादतिरिक्त्या । २२ अस्मिन्मन्त्रे
प्राशब्दो न तु ह्यात्याः । प्रैषाः = आह्वानमन्त्राः ।

पत्रं
४०७

पङ्क्तिः

- ५ वेष्टा = व्यापकः । ' विष्णु व्याप्तौ ' (धा० ३ । १३)
' त्रिविष्णुः ' इति ग. च. ज. पाठः । प्रथमं ' त्रि ' इत्यक्षरं किमुपसर्गोऽभ्यासो वेति न ज्ञायते । त्रिविष्णुः = विशेषेण व्यापकः ।
- ८ ' अदूर एवावस्थितस्य ' इति पाठान्तरम् । अदूरे अवस्थितस्योपरि वज्रक्षेपे किं कौशलम् ।
- ११-१२ छ. त. द. पुस्तकेषु ' वराहारो वरमाहारमाहाशीरिति च ब्रह्मणं बृहति मूलानि ' (४-६ । ९-१०) इति नास्ति ' इति वा ' इति च । दुर्गोऽपि तत्र व्याख्याति ।
- १८ दुर्गाद्वा = दुर्गाद् वै ।
- १८-१९ ' विष्णुर्यज्ञः । स देवेभ्य आत्मानमन्तरधात् । तमिन्द्रोऽवेत् । स इन्द्रमब्रवीत्को भवानिति । इन्द्रः प्रत्यब्रवीदहं दुर्गे हन्ता भवांसु कः । सोऽब्रवीदहं दुर्गादाहर्ता यस्मात्त्वं दुर्गे हन्ता तस्माद्दुर्गे निलीनं वराहं जहीति । इन्द्रस्तथा कृत्वा विष्णुमब्रवीद्दुर्गादाहर्ताहमित्यवोचथास्तस्मादेतं दुर्गनिलीनं यज्ञमाहरेति ' (मैत्रा० सं० ३ । ८ । ३ । तै० सं० ६ । २ । ४) ।
- ४०८ १ त्वा (त्वया इन्द्रेण) इपितः प्रेरितः त्वेपितः (१४) । इन्द्रप्रेरितो विष्णुर्यज्ञमाहरत् । ' त्वेपितः ' = संदीपितः (दुर्गाः ४०७ । १८) ।
- ३ प्रायशः सर्वात्क्षु दुर्गो यज्ञार्थं पश्यति । अत्र महिषो महिष एव न तु यज्ञः ।
- ४ प्रायणीयमिति यज्ञनाम । ६ एमुपं = व्यामोहस्थानीयम् । नायमसुरः किंतु वराह इति ते मोहिताः ।
- १८ प्रवर्ग्यः यज्ञविशेषः । तत्र वर्धनामकं घृतपूर्णं विशिष्टाकारं मृद्गाण्डत्रयमतीवाग्नौ ताप्यते ।
- १९ यज्ञच्छादयितृभिः (च. पाठः) = त्रिविधैः कर्मभिरेतेऽङ्गिरसो यज्ञं छादयन्ति । यज्ञस्वादयितृभिः = यज्ञमास्वादयन्ति यज्ञफलं गृह्णन्ति पुरोडाशादिकं वा भक्षयन्ति ।

- पत्रं
४०८ पङ्क्तिः
२० अपां वा धारयितारम् । २० ' धारयितृभिः यज्ञसद्भिर्वा ' (ट. पाठे) इदमत्र प्रमादेन लिखितम् ।
२१ ' अदर्दः ' इति तृतीयपुरुषैकवचनम् । ' अर्ददः ' इति द्वितीयपुरुषैकवचनम् । अर्ददः । अर्ददताम् । अर्ददरुः । अर्ददः । अर्ददतम् । अर्ददत । ' अर्ददरुसम् ' (ऋ० सं० ९ । ३२ । १) इत्यत्र द्वितीयपुरुषैकवचनम् । विपारिणामोऽनावश्यकः ।
- ४०९
८ वीराः = वि + ईराः । १६ अपिशब्देनाङ्गिरसो देवसमरूपां लब्धवन्त इति सूच्यते ।
२५ सस्वर्ह = सस्वः + ह । ' सस्वः ' इदमन्तर्हितवाचकम् (निघ० ३ । २५) । ' सस्वर्ह ' इदं सायणः क्रियापदं मन्यते ' उच्चारितवान् ' इत्यर्थे ।
- ४१०
१ ' उद्धन्तून् उद्धर्तून् ' अनयोरेक एवार्थः । ग. पाठः ' उद्धर्तून् ' इति भाति । ज. पाठः उद्धर्तून् = उद्धन्तून् + उद्धर्तून् । उद्धर्हणान् = नाशयितून् ।
२ सुवर्णस्य विकृतानि (विकाराः) चक्राणि येषाम् । ईषा = लङ्गलङ्गो युगदण्डो वा ।
४ अचेतिः अञ्चतिसरूपः । अत एव तस्य गत्यर्थः । ' अञ्चतेर्गत्यर्थसारूप्यात् ' । (ग. च. ज. पाठः) = ' अचेति अञ्चतेः ' इत्येतयोः गत्यर्थे सारूप्यम् ।
८ ' तेषां सप्तसप्तका गगाः । ब्रह्मणे हि श्रूयते ' (ग. ज. पाठः) । १९ प्रउगशस्त्रे ' आश्विनं (तृचं) शंसति ' (ऐ० ब्रा० ११ । १) ।
- ४११
५ ' शर्था अङ्गुलयो भवन्ति ' (४०६ । १६) ' सृजन्ति कर्माणे ' (छ. त. द. पाठेऽधिकं) न व्याख्यायते ।
११ यथा पिपीलिकाया मध्यमतीव्रालं तथास्य छन्दसो द्वितीयः पादोऽष्टाक्षरत्वादल्पतरः । इतरौ द्वौ पादौ द्वादशाक्षरी । ' तस्यान्ते विराजस्तिस्तस्तासांभियं द्वितीया ' इति ग. च. ज. पाठः । सूक्तस्यान्ते तिस्रो विराजो विद्यन्ते किंतु

- पत्रं
४११ पाङ्क्तिः
' अभ्यभि हि० ' इयं तामु न वर्तते । च. पुस्तके ऋषि-
नामान्यपि कदाकदा भिन्नानि भवन्ति ।
- १६-१७ कासाचिद्यज्ञियानामपां वसतीवरीसंज्ञा । ताः सांमेन मिश्री-
क्रियन्ते । तेन सोमो वर्धते ।
- ४१२ ६-७ ' तस्यान्नमपि संस्कारविशेषेण संस्कृतं पूजायां क्रियते '
(प.ठान्तरम्) ।
- ४१३ १४ ग. ज. पाठः ' शैत ' शयितशब्दस्याशुद्धोच्चारणेन ।
वने शेते इव (च. पाठः) । आस्ते इत्यर्थः ।
१५ श्रूयते = श्रवकारी शब्दकारी भवति । वर्तिः वर्तिका इत्य-
र्थेऽत्र प्रयुक्तः । वर्तिका पक्षिविशेषः ।
- ४१४ ६ मद्रवः = जलकाकाः ।
६-७ परुष्णी = तन्नाम्नी नदी माध्यमिका वाक् वा । परु=पर्व ।
माध्यमिका वाक् पर्ववती संधियुक्ता भिन्नध्वनियुक्ता ।
९ अभ्युद्गमः = आविर्भावः ।
१४-१५ व्ययुः = विघटितवन्तः । तत् तदा वै एनं वृत्रं समतपन् ।
तस्माद्धविपः सांतपनं नाम ।
- ४१५ २ धन्वन्ति धावन्ति ।
३ विगृहीतान्नाम्नः प्राप्तः । ' नामप्राप्तौ ' इति पाठान्तरम् ।
नामावस्थायाः प्राप्तौ यो हेतुः तस्य निर्देशः । तीर्णमस्य =
तीर्णभेदन्तरिक्षमनेनाग्निना । तीर्णतममिति पाठान्तरे तम-
प्रत्ययस्य कोऽर्थः ।
- १० अनेन = अन्तरिक्षेण । ११ ' पर्षत् ' दुर्गेण परि + पद्
इति निरुच्यत इति भाति । परि = परितः सर्वतः । षद् =
सद् । वस्तुतः ' पर्षत् ' इत्येतत् ' पृ ' इत्येतस्य लोटि रूपम् ।
' पर्षद् = परिषद् ' (च. ट.) ।
- १४ ' शब्दशुक्तिः = व्युत्पत्तिः ' (च.) । ज्ञातशब्देन संबन्धो
निर्धचनम् ।
- ४१६ ६ लिखितपुस्तकेषु ' महाभारतम् ' इति लिङ्यते । १०-
११ ' नैघण्टुके प्रकरणे स्वे स्वेऽभिधानवर्गे पठितान्यपि '
इत्यन्वयः ।

पत्रं

पाङ्क्तिः

४१६

१९ त्रिष्टुप् उद्योतिष्मती = उपरिष्टाऽज्योतिः । अस्मिन्ष्टन्दसि चतुर्थपादस्याष्टाक्षरत्वम् ।

४१७

५ यया गत्रा सोमो राजा क्रीयते सा राजक्रयणी सोमक्रयणी वा गौः । तस्या इयं वाप्रूषेण स्तुतिः ।

६ सा गौः । सामान्यज्ञानं जनयन्ती वृत्तिश्चित्तम् । संकल्पविकल्पात्मिका वृत्तिर्मनः । निश्चयरूपा वृत्तिर्बुद्धिः । ' चित्तान्स्त्वपि भोगाश्चेतयसे वा ' (४१३ । १) इति न व्याख्यायते ।

१० ' आ इत्याकारः ० व्याख्यातः ' इदं वाक्यम् (२५३ । १९—२०) इत्यत्रापि वर्तते ।

१९ पदविभागः ' अभ्रे आ अपः ' इत्येव न तु ' अभ्र औ अपः ' । ' अभ्रेऽध्यपः ' इति निरुक्तमूलस्थं छ. त. द. (४१३ । ३) पाठास्तरं दुर्गेण न स्वीकृतम् । ' अपः । अपोऽभ्रेऽधि ' इत्येव स्वीकृतम् ।

२१ वैश्वदेवस्य = वैश्वदेवसूक्तस्य । २२ ब्राह्मणदर्शनेन = मैत्रायणीब्राह्मणे कृतेन विधानेन ।

२५ कथियाय = सुखाय च प्रियाय च । ' कत् ' = सुखम् । किंतु ' कत् ' पदपूरण एव । ' तत्प्राप्त्यर्थम् ' इत्यत्र ग. च. ज. पाठः ' प्राप्त्यर्थम् ' । प्राप्त्यर्थम् = स्थानप्राप्त्यर्थम् । कद् = कदा (सायणः) ।

४१८

२ ' मनामहे जानीमहे ' इति च. पाठः । ५ सांयोगिकानि ब्रव्याणि = आयुधदीनि सहाया वा ।

८ ' अध्यापः ' (ग. च. ज. पाठः) = अधि उपरि आपः अवस्थिताः वर्तन्ते ताः । ' वितनोति ' इत्यस्य कर्मार्थं ' ताः ' शब्दोऽध्याहार्यः । तत्र ' अधि या आपः ' इत्यन्वयः । ' वृणाना ' इति पदं न तु वृणानाः । ' अध्यापो वृणानाः संभजमानाः ' इति ग. च. ज. पाठोऽशुद्ध इव भाति । वृणाना माध्यमिका वाक् ।

१८ अपां स्थानं प्राप्तव्यम् (?) । आमन्यं रजो मना या माध्यमिका वाक् तस्या यो लोकस्तस्येति (६—७) प्रथमे

- पत्रं पाङ्क्तिः
४१८ विवरणे । प्राप्तमेव स्थानं सुखकरं भूयात् । आमन्यस्य आभि-
मुख्येन याचितव्यस्येति द्वितीये ।
- १८ ' पदमुपरि वर्तन्ते तस्मिन्नपो वृणानाः ' अयं ग. च. ज.
पाठोऽशुद्धः ।
- ४१९ ५-६ महाव्रते (ऐ० आ० ५ । २ । २) निष्केवल्यशस्त्रं
पक्षपाकारेण निरूप्यते । यथा पक्षिणो द्वौ पक्षौ तथास्य
शस्त्रस्य राधन्तरो दक्षिणः पक्षो बाह्वत् उत्तरः । इदं सूक्तं
(ऋ० सं० ७ । २९) दक्षिणे पक्षे शस्यते ।
- १३ ' वुञ्जं महि रत्नं च धेहि ' (४) इति पाठभेदः घ. ट.
ठ. ड. पुस्तकैः स्वीक्रियत इति भाति यस्मात्तत्र ' महि
महद्रत्नं च ' इति व्याख्यानं क्रियते ।
- ४२० १० ' पावमानीः पुनन्तु नः ' इति सामवेदपाठः (सा. सं. उ.
आ. ५ । २ । ८ । ५) । पावमानीः = पावमान्यः
ऋचः (सा०) । ' पावमान्यः पुनन्तु माम् ' इति खैलिक-
सूक्तपाठः (१७ । ३) । ' पवमानः पुनातु मा ' इति
दुर्गास्वीकृतपाठः । कुत्रत्योऽयं मन्त्र इति न ज्ञायते ।
- १५ मन्त्रः कथं बहुप्रक्षरः । १६ प्रविचलेन = अत्यन्तगतिना ।
' प्रविचलेन ' (पाठान्तरे) इत्यस्यार्थो न ज्ञायते ।
- १७ ऋत्विग्यजमानेभ्य इतरेषां = देवानाम् । २० पावनेना-
र्थिनः = ते शुद्धिमर्थयन्ते ।
- ४२१ १ वृष्णो वर्षितुरिन्द्रस्यार्थे । ' वृष्णः वर्षितुः अग्नौ प्रास्ताहुत्या
वृष्टिकर्तुरादित्यस्य चार्थे पवस्व ' इति पाठान्तरं मनुस्मृति-
श्लोकानुरोधेन । ' अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपातिष्ठते ।
आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः ' (मनु ३ । ७६) ।
मन्त्रे त्वादित्यस्य न कोऽपि संबन्धः । वृष्टिकर्तेन्द्र एव ।
निषिच्यमानस्य सोमस्य द्वावंशानुपांशुग्रहार्थमन्तर्धीयेते ।
- १० प्र त इत्यष्टाचत्वारिंशद्वचं सूक्तम् । प्रथमदशर्चस्याकृष्टा
इति माषा इति च द्विनामान ऋषिगणा द्रष्टारः । द्वितीयस्य
दशर्चस्य सिकता इति नीवावरी इति । तृतीयस्य पृश्नय
इत्यजा इति च । चतुर्थस्य त्रयोऽपि गणा द्रष्टारः । ग. च.

पत्रं
४२१

पङ्क्तिः

ज. पाठात् चतुर्थं दशचं स्वतन्त्रमेव सूक्तं नाष्टाचत्वारिं-
शद्वचस्य सूक्तस्य भाग इति भाति । इदं विधानं शौनकानु-
क्रमण्यां न विद्यते । नापि शौनककृतार्थानुक्रमण्यम् (आर्षा०
९ । २६ - २७) । (पाठान्तरे) व्यस्तैः = पृथक्पृथ-
गृषिगणेन । चतुर्थं दशचं समस्तैस्त्रिभिर्ऋषिगणैरेकी-
भूय दृष्टम् । इदं पाठान्तरं शौनकानुक्रमण्याः स्वभाष्ये
सायणकृतविवरणानुसारेण । दश दर्शर्चा इति क. ख.
पाठो निर्मूलः ।

१० रश्मयः (पावनसाधनानि इति कृत्वा) पवित्रमित्यर्थे
पवमान इत्येतामृचमुदाहरन्ति व्याचक्षते च । अस्यामृचि
सोमो गभस्तिपूतो रश्मिपूत इत्युच्यते ।

१२ अव्ययम् = अविमयम् । पव्यं = पवित्रम् । १३ आत्म-
त्वेन = स्वरूपेण । ऋजुपम् = अभिषुतस्य सोमस्य त्याज्य-
भागः । १४ सोमरसो द्रोणकलशे निधीयते ।

१६ सोमः कथं क्रयः कथं च विक्रय इति शतपथब्राह्मणे
(३ । ३ । ३) मैत्रायणीसंहितायां (३ । ७ । ७)
च वर्ण्यते ।

१८ अन्नं धन्यं यस्मात्तत्कृत्स्नं जगद्धारयति । ठ. पुस्तकं वर्जयि-
त्वन्तरेषु ' कृत्स्नं जगद्धारयित्री ' इति प.ठः ।

४२२

२ ' गभस्तिपूत इत्यपि निगमो भवति ' (४२० । १)
इति क. ख. छ. त. द. प.ठः । तेन ' वाचस्पतये पवस्व
वृष्णः ' इत्येतामृचं दुर्गो व्याख्याति ' पवमान मद्यर्णः '
इत्येतामन्ये । अस्यां ' गभस्तिपूतो नृभिरद्रिभिः सुतः '
इति ङ. थ. ध. ठ. ड. पाठो विद्यते । पवित्रवन्त इत्यत्र न
साक्षाद्रश्मिनिर्देशः ।

३ पवित्रवन्तः = पवित्रेण शोधकेन सामर्थ्येन युक्ताः सोमस्य
रश्मयः (सायणः) । अस्यामप्यृचि रश्मिनां पावकत्वमभिधी-
यते । न एते निरुक्तव्याख्यातार इति न ज्ञायते ।

' पवित्रवन्तः परि वाचमिति । पवित्रस्यार्थम् । प्रवर्ग्ये त्रिनि-
युक्ता । रश्मयः पवित्रम् । तेऽमुष्मादादित्यमण्डलात्प्रसृताः
मध्यस्थाने मरुत्प्रभृतिभिर्देवगणैः संयुज्यन्ते । तत्संयोगान्मा-

पत्रं
४१२

पाङ्क्तिः

ध्यमिका देवगणाः पवित्रवन्तो भवन्ति । ते च पर्युपासते ।
ते च माध्यमिकां वाचं परिचार्यासते । स वरुणो विद्युदाह्वो
मध्यमः पिता पाता रक्षिता तेषां मरुत्प्रभृतीनां प्रलः
पुराणः व्रतं कर्म तदधिकारयुक्तमभिरक्षति । कथमिति ।
तदुच्यते । महः महान् वरुणो मध्यमः महान्तं वा समुद्र-
मादित्स्वं भेषजालेन यदा तिरोदधाति दुर्दिनं कृत्वा वर्षत्यो-
षधीषु अथ धीराः धीमन्तो धरुणेषु उदकेषु शेकुः शकनुवन्ति
कर्मणः कृष्यादेर्भेदिकस्य वारमं प्रारम्भमित्येवमभिरक्षति
तेषां माध्यमिकानां व्रतम् । यदि ह्यसावावृणोति मेवैस्ततस्ते-
पामधिकारप्रतिलम्भो भवति ' (ट.) ।

१२ येन = इन्द्रजलानुपालनेन तस्याज्ञापालनेन । १४ सिन्धुः
स्वदन्ते । अतः ' स्पन्दनाभ्यः ' पाठः सार्धान्यान् । ग.
च. ज. पाठः ' स्पन्दनाभ्यः ' इतरेषां ' स्पन्दमानाभ्यः ' ।

४२४

८ ' तोदमध्ये० ' इदं कस्माच्छ्रौतसूत्रग्रन्थाद्गृहीतमिति न
ज्ञायते । ९. योन्यर्थे तोदशब्दः कोशेषु नोपलभ्यते ।

१६ ' अन्यदेवत्या आहुतयोऽग्नौ हृयन्त इति यत्तदेतदृष्ट्वा ?
(४२३ । ८) इत्यन्वयः । १७ ' अत्रोचत् ' इति
वक्तव्ये ' अवक्ष्यत् ' (४२३ । ८) इति रूपं किमर्थ-
मुपात्तमिति न ज्ञायते । ' अवक्ष् ' (४२३ । ८)
इति छ. त. द. पाठः प्रामादिकः ।

४२५

१८ तोदस्य = तुदस्य (४२३ । ९) तुदशब्दोऽपि दुर्बोधः ।
१ अभिहूयमानः = यस्मिन्नाहुतयो दीयन्ते सः । २ भानुना
सता (पाठान्तरम्) = अग्रे स्वकीय एव प्रकाशो वर्तते
तेन ।

४२६

११ सवनार्थो यः सोमः स सवने परिसमाप्ते यद्यतिरिष्येत
तदा सोमालिदेक इत्युच्यते । तदा स्तुतशस्त्रयोः प्रयोजनम् ।
छन्दोगैः स्तोतव्यं होतृभिः शंसतव्यम् । तृतीयसवने सोमा-
तिरेके ' प्र तत्ते अद्य ' इति स्तोत्रियस्तृचः । १२ प्रक्रि-
यते = पृच्छयते ।

१३ ' अप्रह्यातम् अप्रह्यापनीयम् ' (४२५ । २३) इति
प्रथमेऽर्थे ' प्रह्यातं प्रह्यापनीयम् ' (४२६ । १)

- पत्रं पङ्क्तिः
- ४२६ इति द्वितीयार्थे निरुक्तमूलम् । दुर्गास्तु द्वयोरप्यर्थयोः 'परि-
चक्ष्यं पारख्यापनीयम्' (२५) इति विवृणोति ।
- १७ तस्य शेषस्य (पुंस्प्रजननस्य) रूपं स एव गुणः सादृश्यं
तेन योगो विद्यतेऽस्य ।
- ४२७ २ प्रशंसार्थं नाम प्रशंसानाम् । २६ प्रतिपन्नमात्रेण=प्राप्तमात्रेषु ।
२ रूपद्वयम् = अलीलं प्रशंसनीयं च ।
३ ' वर्ष इति रूपनाम वृणोतीति सतः ' (४२६ । ३-४)
न व्याख्यायते ।
५ उपमेयं शेषेन ।
- ४-५ शिपिः शेषः पुंस्प्रजननं तदिव विष्टः निर्वैष्टितः तेजसाना-
च्छादितः (३२६ । १५) । अथवा । शिपयो रश्मय-
स्तेन विष्टः आविष्टः (४२६ । २०—२१) ।
- ४२८ ३ ' तवस इति महतो नामधेयमुदितो भवति ' (४२७ ।
१६) न व्याख्यात् । ' उदितो भवति ' इति दुर्बोधम् ।
१९ ' ' हृणिः ' इति केषुचित्कोशेषु दृश्यते तदयुक्तम् । नैग-
मकाण्डे ' आघृणिः ' (निरु० ५ । ९) इत्यत्र ' अल-
नामसु क्रोधनामसु च पठानेकार्थत्वमिति स्कन्दस्वामि-
चनात् ' (देवराजयज्वकृतनिघण्टुनिर्वचने (१ ।
१७ । १०) ।
- ४२९ ७ अ + पराधीनराज्यम् । ८ सांयौगिकेन = हस्त्यभ्रादि-
युक्तेन । औरसेन = स्वशरीरस्थेन ।
- ४३० ६ ' वाजपेये चाज्यशस्त्रे ' इत्यधिकं घ. झ. ट. ठ. ड.
पुस्तकेषु ।
- ४३२ १ पानविशेषणत्वेनेन्द्रविशेषणम् ।
८-९ काणुकाशब्दस्याभिधेयं स एव विषयस्तस्य प्रख्यापनं तत्प-
सङ्गेन प्रसक्तम् । सरांसि त्रिंशत्तमित्यस्याभिधेयमर्थः । १०
अर्थवस्तु = वस्तुभूतोऽर्थो याज्ञिकैर्यज्ञे यत्क्रियते तत् ।
१५ शीधुरिक्षुरसैः पक्वैरिति माधवः । ' सरकोऽप्यनुतर्षणम् '
(अमरः २ । ९ । ४३) । सरकः = मद्यपानं मद्य-
भाजनं वा ।

- पत्रं पङ्क्तिः
- ४३२ १६ एकेन प्रणिधानेन = विरामं विना । 'प्रतिधानेन' इति पाठान्तरेऽपि स एवार्थः । २० चान्द्रमस्यः चन्द्रमसि भवा आपः इत्यर्थः ।
- ४३३ १ रश्मयः सूर्यस्य । ७ 'यथा देवाः' इत्यस्य स्थाने 'यथा-दित्याः' 'तेन नः' इत्यस्य स्थाने 'एवास्मान्' इति भै।यणीपाठौ (४ । १२ । २) । तथापि तत्र वैश्व-देव एव चरुः । 'यथा देवाः' 'यथाक्षितिम्' 'इन्द्रः' इत्येतेषां स्थाने क्रमेण 'यमादित्याः' 'यमक्षितिम्' 'राजा' इति तैत्तिरीयसंहितापाठाः (तै० सं० २ । ४ । १४) । तत्र वैश्वदेवचरोः स्थाने आदित्यश्चरुर्निरुप्यते ।
- ८-१० 'यो राजयक्षमगृहीतः स्यात्तस्मा अमावास्यायां वैश्वदेवं चरुं निर्वपेत् । तेनैवास्यै प्रायश्चित्तिं विन्दत्यमुम् (अमुं = चन्द्रमसम्) एवाप्यायमानमन्वाप्यायते' । (मैत्रा० सं० २ । २ । ७) तत्र 'यथा देवाः' इति याज्या । स्विष्ट-कृदिति विशिष्टयागः । तस्मात्प्राग्नेन मन्त्रेणाज्याहुति-र्ह्यते ।
- २२ 'एकया प्रतिधा०' इत्यस्मिन्मन्त्रे इन्द्रः षाता । 'यम-क्षितिम्' इत्यत्रादित्यः । अत एवासंबद्धत्वम् । रश्मयः पानपात्राणि चन्द्रमाः पानविषयो न तु सोमः । 'भव-तीति' अत्र 'इति'शब्दो व्यर्थः ।
'पानाय याते' (च. पाठः)=पानविषये ।
- २३-२४ इतरस्मिन्मन्त्रे । २५ पाठान्तरे 'उच्यते' सकृदेव । तत्र 'आदित्यः' इत्यनन्तरं विरामः ।
- ४३४ २ समासव्यासस्तुतिभाजः = वस्तुतः आदित्यो रश्मिभिः पिबति । किंतु ते स्वातन्त्र्येण पिबन्तीत्युच्यते । ५ पञ्चदशाहःसु संभृतानि । ९ 'अग्निगुर्मन्त्रो हि भवति' (च. पाठः) न.यं कश्मिन्नपि निरुक्तमूलपुस्तके पाठः ।
- १२ ग. ज. 'प्रशंसानाम' इति पाठः । छ. त. द. पुस्त-केष्वपि स एव । 'अग्निगुः' इत्यनेन कस्यचिदधिकः

पत्रं
४३४

पङ्क्तिः

रिणः प्रशंसा बोध्यते । पशुमारणमग्निगोः कर्म । का तत्र प्रशंसा । कदाचिदनेन जपमन्त्रेण प्रशंसैवाभिमता स्यात् । ' अग्निगुश्चापापश्च । उभौ देवानां शमितारौ । तात्रिमं पशुं श्रयतां प्रविद्वांसौ । यथा यथास्य श्रपणं तथा तथा ' (मैत्रा० सं० ४ । १३ । ४ । तै० ब्रा० ३ । ६ । ६) ।

१२ ' गोरनित्यत्वात् ' इति शुष्कमसंबद्धं कारणं दुर्गेण दीयते । गोरनित्यत्वात्तद्विषयको मन्त्रोऽप्यनित्यो भवतीति दुर्गमतं स्यात् ।

१७ ' अग्निगो शमीध्वमित्यग्नि० ' (४३१ । ९) अयं दुर्ग-स्वीकृतनिरुक्तमूलपटो भाति ।

४३५

६ ' दुरः = द्वाराणि ' (च. ट.) । ७ ' मेधपतिभ्याम् ' इति तैत्ति० सं० (३ । ६ । ६) ऐ० ब्रा० (६ । ६) पाठः । मेधपतिभ्याम् = अग्नीपोमाभ्याम् । च. पुस्तकं ट. सदृशपुस्तकेभ्यः पाठान्तराणि शुद्धानीति स्त्रीकरोति । अत्र तु पाठान्तरं न स्वीकृतम् ।

१० येन दर्भेण पशुर्विशसनः योपाक्रियते स उपाकरणम् । १३ ' सहपूर्वचारी ' (च. प.ठ.) = पूर्वं चरतीति पूर्वचारी । सह पूर्वचारीति सहपूर्वचारी ।

१५ तत् चक्षुः इत्यन्वयः । १७ ' एकधास्य त्वचम् = कृत्स्ना-मखण्डाम् ' (च. ट.) ।

१८-१९ ' अपिशसः ' इत्येकं पदम् अपिकक्षवत् । अपिना गूढभागो द्योत्यते । " ' पिश ' अवयवे वा । अखण्डितामित्यर्थः " (च.) । २० ' उष्माणं = श्वासम् ' (च. ट.) ।

४३६

२१ ' प्रशसा ' एतदपि प्राणिनामैव स्यात् ।

२ प्रशसा (४३५ । २१) = स्वधितिः परशुः । दुर्गमते प्रशसा = प्रशस्तौ । आ अरत्निसंधितः = अरत्नयोर्धौ संधी तावारभ्य ।

३ ' भुज्ज्वाहू प्रवेष्टो दोः ' (अम० २ । ६ । ८०) इति

पत्रं
४३६

पङ्क्तिः

देशशब्दो बाहुवाची । अत्रायं नपुंसकः । हस्तस्याधोभागो बाहुरपरिभागो दोः स्यात् । बाहू दोषणी अंसौ इति क्रमेणोच्यन्ते । शला = शलाकाकारे । शलं = शल्यस्य लोम । तदाकारे वा । अरन्निवाची शलाशब्दः कोशेषु नोपलभ्यते ।

४-५ 'श्येन-शला-कश्यप-कवप-स्त्रेकपर्णेष्वाकृतिवचनं प्रसिद्ध-संनिधानात्' इति जैमिनीयन्यायमालापाठः (९ । ६) 'प्रसिद्धिसामर्थ्यात्' इति ग. च. ज. प.ठः । 'सिद्धसाधनं स्यात्' इतीतरेषु पुस्तकेषु । प्रसिद्धिसंनिधानात् = श्येनशलादयः प्रसिद्धाः पदार्थाः । तेषां संनिधानादत्र विशिष्टाकृतय आदिश्यन्ते । प्रसिद्धिसामर्थ्यात् = एतेषां पदार्थानां लोके प्रसिद्धिः । तत्सामर्थ्यात् प्रयोगात् । सिद्धसाधनं स्यात् = एते पदार्थाः सिद्धाः । तद्विषये शङ्का नास्ति । तेषां प्रयोगेण या आकृतयो जगति सिद्धास्ता एव पञ्चङ्गेषु साधयितव्याः । एतेषां कतमः पठो मौ.ल्लिक इति न ज्ञायते । यथा श्येनः कश्यपश्च प्राणिनौ तथा शलाकवपास्त्रेकपर्णा अपि प्राणिन एव स्युः । शला = शल्यः । महाराष्ट्रभाषायां 'साळी' । स्त्रेकपर्णं=करवीर (महाराष्ट्रभाषायां 'कण्हेर') पत्रम् । 'जानूरुपर्वाष्टीवत्' (अमर० २ । ६ । ७२ महाराष्ट्रभाषायां 'ढोपर') ।

५ 'नैयायिकाः = मीमांसकाः' (च. ट.) । ७-८ पिण्डिकास्ये ऊरू कवपा अच्छिद्रे कुरुत । वड्कयः=वक्राणि पार्श्वस्थानि (सा०) । ९ अनुष्टया=अनुक्रमेण (सायणः) । ११ ऊवध्वं = पुरीपम् (सा०) । तद्यत्र गूह्यते स ऊवध्यगोहः । १२ प्रसृष्टं = त्यक्तम् ।

१४-१५ 'उलूको हि भयंकरत्वात् तं दृष्ट्वा०' इदं वाक्यमशुद्धम् । 'उलूकस्य हि भयंकरत्वात्' इति शुद्धम् । च. पुस्तकस्थो मूलपाठो दुर्बोधः 'उलूको हि भयंकरस्तं दृष्ट्वा' इति मूलपाठः स्यात् ।

४३७

१-वनिष्टोरूलूकसारूप्यात् तस्य उलूकस्य आशङ्क्या भीत्या ।

पत्रं
४३७

पङ्क्तिः

१ नेत् = न + इत् = एतत् (दुर्गः) । ' नेत्प्रतिभये ' (निरु० १।१०) । नेत् वः तोके तनये रविता रवत् । रवणे आक्रोशे कृते रवित् उल्लूकः अन्यो वा दुःशकुनः प्राणी अनिष्टा देवता वा युष्माकं पुत्रेषु पौत्रेषु शोषयति तान् नाशयिष्यति । ' नेद्वः ० = एतत्कर्म युष्माकं पुत्रेषु च पौत्रेषु च रवितृवन्न स्यात् ' इत्यन्वयः ।

१२ स्तोक्सूक्ते = ' वपायां श्रप्यमाणायां प्रेषितः स्तोकेभ्योऽन्वाह जुषस्व सप्रथस्तममिधं नो यज्ञमिति ' (आश्व० श्रौ० ३।४) ।

१३ अग्नेरध्रिगुल्वं कथमुपपद्यत इति न ज्ञायते । ऋक्शाखायामध्रिगुशब्द इन्द्रस्याग्नेरधिर्नोर्मनुष्यस्य च विशेषणत्वेन प्रयुज्यते । अध्रिगुरिति कस्यचिद्भ्राज्ञोऽपि नाम । अस्यार्थो दुर्बोधस्तथा व्युत्पत्तिरपि । अध्रि = अधि । अध्रि गवां यो वर्तते सोऽधिगुः सन्नध्रिगुरित्युच्येत । ' गवामधिपतिः ' ' नेता ' इत्यर्थः स्यात् । ' अध्रिमग्निं वो अध्रिगुं हुवेम वृक्तवर्हिषः ' (ऋ० सं० ८।६०।१७) इत्यत्र ' वो अध्रिगुम् ' = वो नेतारम् इत्यर्थः स्यात् । ' स हि विश्वानि पार्थिवा एको वसुनि पत्यते । गिर्वणस्तमो अध्रिगुः ' (ऋ० सं० ६।४५।२०) इत्यत्र यस्मादिन्द्रो गवामधिपतिस्तस्मात्स एकः ' सर्वेषां वसूनां पतिर्भवतीत्यर्थो युक्तः । ' अग्ने ओजिष्ठमा भर दुम्नमस्मभ्यमाध्रिगो ' (ऋ० सं० ५।१०।१) । अत्र गवामधिपतिरग्निरोजिष्ठं दुम्नं याच्यते । ' यस्य ते नू चिदादिन्नं न मिनन्ति स्वराज्यम् । न देवो नाध्रिगुर्जनः ' (ऋ० सं० ८।९३।११) । अत्रापि स एवार्थः । १।६४।३ इत्यत्र रुद्रा ' अध्रिमावः ' इति विशेष्यन्ते । ८।२२।११ इत्यत्र स्तोतारस्तर्धेव । क्षमितापि गवादिपशून्मारयति । सोऽपि गन्धधिकृतत्वादाध्रिगुः ।

१४०

८ ' सृप्रमहारी ' (४३९।१२) ' धुनि धुनेतेः शिमीति

६२

- पत्रं पङ्क्तिः
- ४४० कर्मनाम शमयतेर्वा शक्तोतेर्वा ' (१२-१३) न व्याख्यातम् ।
- १० सोमस्त्रेन्द्रस्य चाधिहारो विनियतः । सोमो मदेन वीर्यमुत्पादयति । इन्द्रो वृत्रादिवधं कृत्वा वर्षति । १३-१४ सोम इन्द्रो वा संहितः । तस्मात् ' अस्य ' । १९-२० यैः पदारथैः इन्द्रः स्तोत्रा प्रतिमीयते ।
- ४४१ ६ मानानि = यैरिन्द्रो मीयते तानि । २१ किण्वं = तण्डुलादिद्रव्यकृतमुराबीजम् । दुर्गमते किण्वम् = असारं द्रव्यम् ।
- ४४२ १३ हरिवतीः = हरिभ्यां युक्ताः तद्भक्षणायेष्टाः । १५ ऋजीषं हर्योर्भागः । हरी इन्द्रस्याश्वौ । तेन हर्योर्ऋजीषिविबुमिन्द्रे स्थापितम् । एवं लक्षिते इन्द्रे लक्षणा ।
- १७ भ्राष्ट्रं = चणकादिभर्जनपात्रम् । १८ ' फले ' इत्यस्य स्थाने ' खले ' इति पाठो दुर्गोपलब्धे कस्मिंश्चित्पुस्तके स्यात् ।
- ४४३ ६ अचीकमततो=अचीकमत + उतो । उत + उ=उतो ।
- ७ हरी अश्वौ युनक्तीति हरियोजन इन्द्रः । तदेवताको ग्रहो हारियोजनः । अर्धर्युणोन्नेता हारियोजनग्रहग्रहणहवनादिकर्मणे प्रेष्यतेऽनेन प्रेषमन्त्रेण ।
- ८ धानाभिर्मिश्रिताः सोमास्तेषाम् । ९ धानाः नित्यं स्त्रियां बहुत्वे च ।
- १० ' रथचर्मणे ' (३) इत्यस्य स्थाने च. पाठः ' रथचर्मणे ' । कोऽर्थः । ११ स्वगृहं प्राप्तं त्वाम् । १२ तव पत्नी ।
- १६ ' उद्वचमिति वा पाठः । यज्ञस्य आगुरः संकटितस्य । उत् उत्कृष्टाम् ऋचं समाप्तिं गम्याम् । ऋचं नाम यज्ञसमाप्तिमिति यावत् ' (च. ट.) ।
- ४४४ ५ ' अपि एव ' इत्यनयोर्न किमपि स्वारस्यम् ।
- १२-१३ ' सोमं प्रवर्तते ' इदमशुद्धं यतः सोमशब्दः पुमान् । ' सोमं सुतम् ' इति ग. च. ज. पाठः । द्वावपि पाठौ दुर्बोधव्ये । ' सोमसत्राख्यम् ' इति समस्तं पदं स्यात् ।

पत्रं
४४६

पङ्क्तिः

४ ' ऊरुभ्यामश्रुते ' इति ' ऊर्वाशिनी ' भवितुमर्हति ।
किमर्थम् ' ऊर्वाशिनी ' ।

१६ नायनेन = नयनसंबन्धिना । नयनात्प्रकाशः पदार्थं गत्वा तं
प्रकटीकरोतीति वैशेषिकमतम् ।

२० अभक्षस्येति अप्सशब्दवाच्यार्थस्य प्रख्यापकः । नाथं साधुः
समासः ।

२५ चातुर्मास्येषु वरुणप्रघासनाम द्वितीयं पर्व ।

२५ वरुणपाशरूपं कर्म घ्नन्तीति वरुणप्रघासा यागविशेषः । दधि-
सर्पिर्भिन्नेः सक्तुभिर्निष्पादितानि पात्राणि करम्माणि । तानि
शूर्पे निधीयन्ते । पत्नीयजमानौ तच्छिञ्चरसोर्धारयित्वा दक्षि-
णाम्नी तानि पात्राणि जुहुतोऽनेन मन्त्रेण ।

४४६

२ यदघं तत् = यत्तदघम् । तत्पदं व्यर्थम् ।

४ अवयजनम् = अपनयनम् । मन्त्रपाठः काठकसंहिताया
गृहीतः । निरूपणं तु मैत्रायणीसंहितासदृशसंहिता-
पाठस्य । ' यदेकस्यापि धर्मण्येतदवयजामहे स्वाहा ' इत्यस्य
स्थाने मैत्रायणीपाठः ' तदेकस्यापि चेतसि तदेकस्यापि
धर्मणि । तस्य सर्वस्याहसोऽवयजनमसि ' । निरूपणे ' तत् '—
स्थाने ' यत् ' (१ - ३) ' अंहसः ' स्थाने
' एनसः ' (३) ।

' अवयजामहे० नःशनार्थः ' घ. ट. ठ. ड. पाठो मही-
धरकृतवाजसनेयिसंहिता गण्यात् । वाजसनेयिपाठे ' यदे-
नश्चक्रुमावयमिदं तदवयजामहे स्वाहा ' । तत्र ' यदप्स ' इत्यादि न वर्तते ।

' करम्भपात्राणि = यत्रपिष्टेन निर्मितानि दीपाकाराणि '
(च. ट.) ।

५ ' प्रघास्यान् हवामहे मरुतो यज्ञवाहसः । करम्भेण सजो-
पसः ' । वरुणप्रघासानर्हन्तीति प्रघास्या मरुतः । करम्भपा-
त्रारूपं हविर्भस्त्रदेवताकम् ।

९ तस्य = आपृष्ट व्याप्ताकियेतस्मादुत्पन्नस्य अप्सशब्दस्य ।

१५ आश्विन्य इष्टकाः पञ्च । पञ्चभिर्भस्त्रैः पञ्चेष्टका उपपद्यन्ते ।

- पत्रं पाङ्क्तिः
- ४४६ १६ पृथिव्याः पुरीषमासि = त्वं पृथ्वी व्याप्नोषि । १७ तत्र नाम
अप्सः ।
- १९ ' अस्मे अस्मभ्यं० यजतिर्दानार्थः ' घ. झ. ट. ठ. ड.
पाठो महीधरभाष्यात् । च. ट. पुस्तकयोः ग्रान्तभागे
लिखितं विवरणमपि तस्मादेव ।
- ४४७ १ व्याप्यर्थस्य.प्रोतेः । १४ अतिशयेन = अतिशयवत् ।
अनपायि = अनश्वरम् ।
- १७ ' स्कन्नं = स्वलितम् ' (च.) ।
- ४४८ १७ इयं वसिष्ठजन्मकथा बृहदेवतायां (५ । १४९ - १५५)
वर्तते ।
- १९ ' निर्बीज० दुत्पन्नः ' इति प्रश्नः ।
- ४४९ १ मत्स्यपुराणे परस्परशापिन निमित्रसिष्टौ विदेहौ जातौ ।
अत्रान्तरे तपस्तपस्यतोर्मित्रावरुणयोर्दृष्टिपथे पुष्पोच्चयं
कुर्वयुर्वस्यागात् । तदर्शने तयो रेतोऽस्वलत् । तद्रेतः शाप-
भीतासौ कुम्भे न्यधात् । तस्माद्वासिष्ठागस्त्यौ जातौ (मत्स्य०
अध्या० २०० श्लो० २३ - २९) ।
- ४ वसिष्ठः स्वजन्मान्तरेणात्मानं कथं संबोधयेदिति विरुद्धार्थः ।
उर्ध्वस्या दर्शनान्मित्रावरुणयो रेतश्चस्कन्द तस्मात्त्वं जात इति
वसिष्ठमन्यः कोऽपि कथयेत् । युष्मदक्षत्र प्रयोगः । ' त्वा ' इत्येतत्
युष्मच्छब्दस्य द्वितीयैकवचनम् । ५ इवशब्देन
विरोधः केवलमाभास इति द्योत्यते । वेदा अनाद्यन्ताः ।
वसिष्ठः केवलं द्रष्टा । तस्य जन्म पुरैव वेदे कथितम् ।
वसिष्ठस्तद्वृत्तस्य केवलमन्वादेशं करोति । ' बृहद्वसिष्ठो वसिष्ठं
ब्रवीति ' इति ट. पुस्तके विवरणम् ।
- ७ द्र = संभृतः+ प्सः = प्सानीयः । कदाचित् ' संद्रुतः '
इति यास्केन लिखितं स्यात् ।
- १५ पूजायाः कारकं करणं साधनं तत् ।
- १६ ' अथवा षपुष्करं तदिति पुष्करम् ' इति पाठः सुबोधः ।
पुष्करं तदिति षपुष्करं = तत्पत्रं पुष्करमिति किमर्थम-
भिधीयते । यस्मात्तद्वपुष्करम् ।
- ४५० २१-२२ द्वितीयार्धं प्रत्यक्षं तस्मात् ' स इन्द्रः चकार ' इति तृती-

पत्र

पङ्क्तिः

४५०

यपुरुषे प्रयोगो द्वितीयपुरुषे दुर्गेण विपरिणम्यते । २२
इन्द्रः (अध्याहार्यः) संतनोति ।

२३ ' तौ (चावादित्यौ) मिथुनं समैतां ततः प्राणोऽजायत स
इन्द्रः ' (बृ० उ० १ । ५ । १२) । एषः सूर्यः ।

४५१

५ ' न श्रयन्ति = अपि तु श्रयन्त्येव ' (ट.) । इदं
विवरणं ठ. ड. पुस्तकयोरन्तर्भाव्यते ।

६ अपरंश्लिष्टम् = संवाधारहितम् । यज्ञेषु तवासनं न
कोऽपि वाप्नोति ।

२२ निरुक्तं = प्रयुक्तम् ।

२३ ' केवलं समाम्नायानुक्रमविपर्यासो वाजपत्यम् । वाजगन्ध्यं
सनेम वाजस्पत्यमिति ' (च. पाठः) = ' वाजगन्ध्यं सनेम
वाजस्पत्यम् ' अस्मिन्निगमे ' वाजस्पत्यं ' पदं समाम्नाये
योऽनुक्रमः ' वाजस्पत्यं वाजगन्ध्यम् ' इति तस्य विपर्यासः ।

४५२

५ ग. च. ज. पुस्तकेषु अहीनसूक्ते च ' इति पाठः । अत्र
' च ' पदस्य प्रयोजनं न ज्ञायते ।

११ ' धावति ' शब्दो नात्र समीचीनः । ' ईषति ' शब्दो युक्तः
स्यात् । रथस्थ इन्द्रः कथं धावेत् ।

२३ ' गन्ध्यं गृह्णातेः ' (१८) गन्ध्यतिर्मिश्रीभावकर्मा ' (१९) ।
तेन आगधिता = आगृहीता आमिश्रिता च ।

२४ प्रतिकशं = नकुलम् ।

४५३

१ कशीकानाम्नी नकुलजातिः । ' भूम्या आखूनालभतेऽन्त-
रिक्षाय पाङ्क्तान् दिवे कशान् दिग्भ्यो नकुलान् बभ्रुकान-
वान्तरदिशाभ्यः ' (मैत्रा० सं० ३ । १४ । ७ ॥ वा०
सं० २४ । २६) । कशाः = मूषकभेदाः (मही०
भा०) । बुदेवताप्रीणनार्थं मूषकविशेषानालभते । ' कांचि-
दिवे कशाम् ' इति ग. च. ज. पाठः । ' सा हि कांचि-
न्नकुलजातिः दिवे कशानिति श्रूयतेऽश्वमेधे ' इति मूलवाक्यं
स्यात् ।

१३ ' मेध्यातिथेः ' इति ग. च. ज. पाठः । ' प्रतिगृहीतृ '
(१६) इति च । ' प्रतिग्रहीतृ ' इति शुद्धं रूपम् ।

- पत्रं पङ्क्तिः
४५३ २० ऋक्शाखायाम् ' स वावशान इह पाहि सोमं मरुद्भिरिन्द्र सखिभिः सुतं नः । जातं यस्वा ' (३ । ५.१ । ८) एवं मन्त्रो विद्यते । तत्रार्थच्यत्यासो दृश्यते । प्रथमार्धे शब्दा अपि भिन्ना वर्तन्ते । 'तौरयाण'शब्द ऋग्वेदे नोपलभ्यते । अयं मन्त्रोऽन्यशाखास्वपि नोपलभ्यते ।
- ४५४ १५ ' सत्यं ताति = सत्यं तनोतीति वा सत्यं तायतेऽस्मिन्निति वा सत्यतातिः ' (ट.) इदं ठ. ड. पु तकयोरन्तर्भाव्यते । यज्ञस्य तनिता तस्य संबोधनम् ।
- १७ ' अन्हयाणः ' इति ग. च. ज. पाठः स्यात् । मन्त्रे तु ' अन्हयाग ' इति संबुद्धिरेव लिख्यते ।
- २४ रजतमयं = रजतपूर्णं (' तत्पकृतवचने मयट् ' ५ । ४ । २१) । रजतविकृतं = रजतस्य विकृतिः । रजतकृतम् ।
- ४५५ १ ' उक्षणयायनिरिति । न कश्चिदासीत्तस्मिन्यजमानहरणे ' (अ-शुद्धः ग. ज. पाठः) = उक्षणयायन इति कश्चिदासीत्तस्मिन्यजमाने हरयाणे ।
- १४-१५ सर्वान्स्तोमान्प्रति देवताभावेनागच्छति । सर्वेषु स्तोमेषु वा नित्यमारितोऽवस्थितः । ' सोमेषु चावस्थानात् ' (घ. झ. ट. ठ. ड. पाठः) = सर्वेषु सोमयःगोष्विन्द्रो नित्यमागच्छति ।
- ४५६ १-२ धातोरप्रतीतिरेवानवगमः ।
- १८ ' निवर्जयसि = विक्षिपसि प्रापयसीत्यर्थः ' (ट.) । एतद्विवरणं ठ. ड. पुस्तकयोरन्तर्भाव्यते ।
- २० ' आदित्यस्य च ' (६) इत्यत्र ' च ' पाठान्तरे नास्ति । दुर्गेणापि तन्न व्याख्यातम् ।
- ४५७ १ संस्तब्धं = कठिनम् ।
- २ ' प्रत्यूर्ध्वं रोहवत् ' इत्यस्य स्थाने ग. च. ज. पाठः ' प्रत्यूर्ध्वं रोभूवन् ' । प्रायशोऽयं पाठोऽशुद्धः ।
- ४ ' वधेन ' इत्यत्र सायणपाठः ' धनानि ' ।
- ६ निवर्जनसंबन्धात् = ' निवृणक्षि ' इति क्रियापदप्रयोगात् ।

- पत्रं
४५७
- पङ्क्तिः
६ प्रागञ्चितेन = पुरोगतेन । ७ अद्यत्वे = अद्य ।
१० आदित्यस्य मृदुभावकरणाद्भ्रन्दित्वमस्पष्टम् । ११ संस्तम्भः
= अपारिपाकः काठिन्यम् । ११ व्रीडयतिना = व्रीडयति-
क्रियापदेन । १२ यत्र = यस्मिन्निगमे । ततः =
तस्मात् ।
- १२-१३ पूर्वोऽपि स्पष्टः । अयमपि स्पष्टतरः ।
१४ ' वीळयति ' (४५६ । ७) इत्येको निरुक्तमूलपाठः ।
' वीलयति ' इत्यन्यः । वृत्तिपुस्तकेषु ' वीडयति ' ।
- ४५८
४ ब्राह्मणस्पत्ये लिङ्गतो बार्हस्पत्येऽपि सूक्ते = अनुक्रमणि-
कायां २ । २४-२६ सूक्तानि ब्राह्मणस्पत्यानि । यास्वृक्षु
बृहस्पतिशब्दः श्रूयते ता बार्हस्पत्याः । शिष्टा ब्राह्मणस्पत्याः ।
ग. च. ज. पाठे इदं सूक्तं बार्हस्पत्यम् । किमाधारेयमुक्ति-
रिति न ज्ञायते ।
१३ वीळयतेः स्तम्भनार्थः । स्तम्भनं = काठिन्यम् । तद्वैपरीत्यं
मृदुता ।
१४ ' वीडयतिः ' ऋक्संहितायामितरासु च नोपलभ्यते ।
१५ ' निष्पपी ' अयं लेखनप्रमाद एव ।
- ४५९
७ हृदयमोकसोपमीयते । निवासमिव हृदयमनुप्रविश्य ।
८ सत्तन्यम् (पाठान्तरं) = (सद् + तन्यम्) आसि-
तन्यम् ।
' सदनं प्रतिपद्यतीव ' (४-५) इत्यन्वयः । ९-१०
' भवतो हृद्गतं तमर्थम् ' इति च । १० ' अभिसंबन्धयि-
त्वा ' इदं नामधातुः ' अभिसंबन्ध ' इत्यस्य रूपम् ।
१३ आत्मस्तुत्याश्रयभूतात्कर्मणः ।
१४ उपनामय = अस्मदधीनानि कुरु ।
- ४६०
३ ' बृहद्यैन्द्री ' इति पाठान्तरम् । सर्वानुक्रमण्यां छन्दोनुक्र-
मण्यां च गायत्री छन्द इत्युक्तम् ।
५-६ आह्वयिष्यामीति यन्मयात्विज्यमुपगच्छता प्रतिश्रुतम् ।
६ ' संस्कारपूर्वं प्रहणं स्यादुपाकरणं श्रुतेः ' (अमर० २ ।
७ । ४१) । ' युष्माकमुपाकरणार्थम् ' अत्र उपाकरण-

पत्रं
४६०

पङ्क्तिः

स्यार्थो न ज्ञायते । पशोरुपाकरणं = पशोः पवित्रीकरणम् ।
युष्मान्पवित्रीकर्तुमिथ्यर्थः स्यात् । उपकरणार्थमिति पाठान्तरे
' युष्मद्धिताय ' इत्यर्थः साधुः । उपकरणम् =
उपकारः ।

४६१

८ इन्द्रं तर्पयामह इत्युद्देशेन ।

८ ' अङ्गेति क्षिप्रनामाञ्चितमेवाङ्कितं भवति ' (४६० ।
१८) ' निचमनेन ' (१९) इति च न व्याख्यातम् ।

१२ ' लोकः ' इदं पदं न कस्मिन्नपि पुस्तके विद्यते । ' अव-
स्फुरसि ' इति त. द. पाठः । ' अवस्फुरति ' इति छ.
पाठः । ' अवस्फुरिष्यति ' इति दुर्गतर्कितपाठो ड. थ. ध.
पुस्तकैः स्वीकृतः । लक्ष्यते = अवगम्यते गृह्यते ।

१३ तदेतत् पुरुषवैलक्षण्यं तस्मात् । ' तदेतत् ' इदं व्यर्थमेव ।
' शृणोति च गिरः ' इति पाठः ।

१५ अयं मघ्नः प्रत्यक्षकृतः । तस्य लक्षणम् । ' अवस्फुरसि '
इति मध्यमपुरुषस्य योगः संबन्धः प्रयोगः । ' अभिसंबन्धी '-
पदं व्यर्थम् । अयं मध्यमपुरुषयोगो मघ्नं प्रत्यक्षकृतस्य
यल्लक्षणं तेनाभिसंबन्धयति । प्रत्यक्षकृतस्य लक्षणं मध्यम-
पुरुषयोग एव ।

१६ प्रथमपुरुषयोगः परोक्षकृतस्य लक्षणम् । ' परोक्षकृताः
(ऋचः) सर्वाभिर्नामविभक्तिभिर्युज्यन्ते प्रथमपुरुषैश्चाख्या-
तस्य । प्रत्यक्षकृता मध्यमपुरुषयोगास्त्विति चैतेन सर्व-
नाम्ना ' (निरु० उक्त० १ । १-२) ।

१८ लक्ष्ये = तर्के मन्ये ।

२१ अस्मिन्सूक्ते प्रत्यक्षकृताः परोक्षकृताश्च द्विविधा ऋचः ।
तेनेयमृक् परोक्षकृता स्यात् ।

४६२

५ ' चान्तः ' इति चमत्रातोर्निष्ठान्तं रूपम् ।

१५ ' श्रुतकक्षः ' इति पाठान्तरम् । सर्वानुक्तप्रणामार्थानुक्रम-
ण्यां च सुकक्षो न तु श्रुतकक्षः ।

४६३

३ ' निचमन'शब्दः कोशेषु नोपलभ्यते । समुद्रवाची निचु-
ष्णुणशब्दः कस्यामपि शाखायां नोपलभ्यते ।

पत्रं
४६३

पङ्क्तिः

५ नीचैरस्मिन्० = ' अवाचीनानि पात्राणि जलमध्ये श्रियन्ते यस्मिन्यज्ञविशेषे सोऽवभृथः ' (महीभरः ८ । २७) । पात्राणि स्थालीभ्योऽन्यानि चमसदीनि (७) । सर्वं सोम-
लिप्तं जले प्रक्षिप्यते ।

६ तत्र ह्युक्तम् = कुत्रोक्तमिति न ज्ञायते । अवभृथेष्टौ सर्वमु-
च्चैरेव पठ्यते । अवभृथेष्टौ ' धानेन भवति ' इति ग. ज.
पाठः । ' अवभृथेष्टौ उपांश्वेव चरं ध्वानेति ' इति च.
पाठः । अयं पाठः शुद्धीकृतः । मूलपाठः कीदृश आसी-
दिति न ज्ञायते ।

कात्यायनसूत्रेषु जलगमनादिं सर्वं तृष्णीं क्रियते । ' तृष्णी-
मेत्यभ्यवेत्य मज्जयत्यवभृथेति ' (कात्या० ५ । ५ । ३०)
= गृहात्तृष्णीमपः प्रति गच्छन्ति तृष्णीमेवापः प्रविशन्ति ।
अत्र सामगानं जलावक्रमणवाचनं च प्रतिषिध्यते ।

७-८ ' अवभृथोत्ते मज्जयति ' (कात्या० १० । ९ । ३)
= अवभृथेति मन्त्रेण ऋजीपकुम्भमप्सु नीचैः प्रवेशयति ।

११ अनेन मन्त्रेण पात्राणामिसाद्यन्ते एकत्र क्रियन्ते ।

' सोमलिप्तं प्रास्यति ' (कात्या० १० । ९ । ५) =
स्नानादनन्तरं सोमलिप्तं द्रोणकलशाद्यप्सु प्रक्षिप्यते ।

' अवभृथं संसादयति ' (सत्या० ९ । ५) = अवभृ-
थम् अवभृथे प्रक्षेपणीयं द्रव्यमेकत्र करोति । ' अवभृथद्र-
व्यम् = पुरोडाशमाज्यान्यौदुम्बरीमधिपवणफलके खरपांसु-
जीवं च यत्किंच सोमलिप्तमभ्यत्र चतसृभ्यः सोमस्थालीभ्यः '
(सत्या० ९ । ५) । ' अवभृथनिचुक्कुगेतीयवभृथं संप्र-
विष्यन्ति ' (सत्या० ९ । ५) अनेन मन्त्रेणावभृथद्रव्यं
प्रक्षिपन्ति जले ।

१७ रेपणं = हिंसनम् ।

१८ ' निचुम्पुण निचुक्कुगेति च ' (४६२ । १२-१३)
इदं न व्याख्यातम् ।

- पत्रं पङ्क्तिः
- ४६४ १५-१६ त्वा यन्तम् (१४) = अयानं यन्तं त्वां तत्र प्राणं क्षुधा विभ्रस्यमानम् (?विभ्रंसमानं) । क्षुधया पीडितोऽध्वगस्य प्राणः स्वर्गम.र्गमाक्रमत इव । अतिथिमन्नदानेन जीवयतीत्यर्थः । त्वायन्तं = त्वा आयन्तम् इति पदे । न तु त्वा दन्तम् ।
- १७ ' कुमारः ' (३) पदं भाष्येऽभ्याहृतम् । यथा कुमारो भूमौ पतितं पक्षिणं पाश्यथा बभ्राति तथा क्षुधा पीड्यमानं प्राणमन्नेन शरीरे बभ्राति ।
- ४६५ १७-१८ उच्चिक्रमिषून् प्राणांस्त्वच्छरीरे नियन्त्रयति ।
१ एवमेतस्यात् = एवं प्राणोऽप्यध्वगः स्यात् ।
- १४-१५ अस्य सूर्यस्य संबन्धिनं तं प्रत्युपकारं विजानीहि यस्त्वया० ।
- ४६६ १७-१८ ते सर्वं भूतानां च मृत्पुना संग्रामे वर्तमाने ।
१४ सायणभाष्ये ' वृकश्चन्द्रमा० विक्रान्तज्योतिष्को वा ' अयं विशतिखण्डस्यैको भ.गो न तु स्वतन्त्रः खण्डः ।
- ४६८ ५ पृष्ठरोमी अत एव सरलं स्थातुमशक्तः । ' कंचिदक्षम् ' इति पाठान्तरम् । अक्षः = रथभागः । अयं पाठोऽप्युक्तो यस्मादत्रोच्छेदनमुत्पाटनं भवति । तद्वृक्षस्य तत्सदृशवस्तुनो वा संभवति नाक्षस्य ।
६ उर्ध्वर्णो भूत्वा = सरलं तिष्ठन् नयने ऊर्ध्वं कुर्वन् ।
८ दर्शनेन = तेजसा ।
९ ' ऊर्ध्वकायः ' इति पाठान्तरम् । चन्द्रमसः कः कायः ।
१४ के ते शाश्विन इति न ज्ञायते ।
- ४६९ ९ के एते निदानविदो बह्वृचाः कस्मिंश्च ग्रन्थ एतदाख्यानं विद्यत इति न ज्ञायते ।
२३ ' उरान् = ऊर्णावतः ' (च.) ।
- ४७० १ आभूषति = पराभवति इत्यर्थः स्यात् । ' उपकरणसंपत् सम्पन्नं स ' (च. प.ठः) । ' सम्पन्न'शब्दस्यार्थो न ज्ञायते ।
४ सरमायाः पुत्रा नस रोऽपि देवानामेव श्वानः स्युः ।
५ देवैरितरेषां वन्यपशूनां स्त्रीकाराभावात् ।

- पत्रं पाङ्क्तिः
- ४७० १३ ' वाशु शब्दे ' (धा० ४ । ५७) । नायं भूवादिगणस्थः ।
' वासते ' इति ग. च. ज. पाठः ।
- १९ वाशिते सति परितुष्टः = वाशितेन परितुष्टः ।
- ४७१ ३-४ ' अनाश्रितमन्यत्र क्वचित् = न तच्चर्मचक्षुः । अविनाशीत्यर्थः ।
- ४७२ ३-४ ' ऋतस्य वर्धयितारौ ' (४७१ । १२) इति सायणगृहीत-
पाठो दुर्गस्यापि संमत इति भाति ।
- ६ ' विविजङ्गपः ' (ग. च. ज. पाठः) विविक्ते जपतीति ।
विविजङ्गपः = विजने जपतीति ।
- १४ विजङ्गपो जपत्येव न जुहोति । इन्द्राग्नी तस्य गृहे भक्ष्यं न
लभेथे ।
- १५ जोषवाकम् = अविज्ञातम् । जोषवाकशब्दः अविज्ञातस्य
नामधेयम् । अविज्ञातवाचीत्यर्थः ।
- २१ ' नृभेषपुरुमेधौ ' सर्वाङ्गानुक्रमण्यामार्थानुक्रमण्यां च ।
- ४७३ १ यथा पित्र्यो भागोऽनायासेनोत्पन्नो भवति तस्य च लोकाः
प्रणयिनः तथा राधस्त्वत् उत्पन्नं वयं याचामहे । तस्य च
वयं प्रणयिनः । उत्पन्नप्रणयित्वात् (पाठान्तरं) = वयमि-
तरलोकवदुत्पन्नस्य प्रणयिनस्तेन कारणेन ।
- २ स्थिरशरीराणाम् = जीवताम् ।
' सुमहत्त इन्द्र शरणमन्तरिक्षे कृत्तिरिव ' (४७१ ।
१४-१५) अयं भाष्यस्थः क्रमः ' सु ' इति पदं च
व्याख्याने न विद्येते ।
- ४ ' सुम्ना नः ' (४७२ । २०) इत्यस्य स्थाने ' सुन्वानः '
' अश्रवन् ' (४७२ । २०) इत्यस्य स्थाने ' अश्रवम् '
इति दुर्गाश्चीकृतपाठौ भातः । ' सुम्ना नः ' इत्यस्यार्थः
क. ख. घ. ङ. ट. ठ; ड. पुस्तकेषु दीयते नेतरेषु ।
' येनपदं व्यर्थं यस्मात्तस्यान्वयः कठिनः ।
- १३-१४ ' कृत्तिवत्साः० ' अरय स्थाने ङ. थ. ध. पुरतकेषु
' कृत्तिं वसान आचर पिनकं विश्रदागहि ' (४७१ ।
१६) ।

- पत्रं पङ्क्तिः
- ४७३ १७ ' न्याय्यं = व्याकरणानुसारं रूपम् ।
१८ ' आश्रुतम् ' इति ग. च. ज. पाठस्तथा छ. त. द.
पाठोऽपि ।
- ४७४ ९ ' कृतादीनाम् ' इत्यत्र च. मूलपाठः ' त्रेतादीनाम् ' ।
आस्फारे = अक्षाणां पाते ।
६ यत्स्यात् (पाठान्तरं) = यदि स्यात् ।
८ द्वितीयं ' यत् ' व्यर्थम् । १३ अत्र चोक्तः समाधिः ।
(४७० । ७-८) ।
१८ कृतत्रेतादयो द्यूतशब्दाः । कृतसंज्ञक उत्तमोऽक्षपातः । स
निघतेऽयं स कृतवान् ।
- १९ ' अन्यैः कितवैः सह ' ग. च. ज. पाठः । ' सह ' स्थाने
' स हि ' पाठान्तरम् । अन्यैः कितवैः सहायमपि कृतवा-
न्स्यादिति सुहृद्भिराशास्यते ।
- ४७५ २ पत्रं ५३ । २० इत्यत्र ग. ज. घ. झ. ट. पाठः ' अंशेन
त्व नेम ' च. पाठः ' त्व त्वत् नेम ' । अत्र ग. ज.
पाठः ' अशीतिनत्वसमसिमेत्यनुच्चानीत्युक्तम् । मसिमे-
त्यनुर्वानीति ह्युक्तम् ' । च. पाठः ' श्रीत्त्वत्वसमसिमे-
मेत्यनुच्चानीत्युक्तम् ' । करिःन्ग्रन्थ इदं सूत्रं कश्च मूलपाठ
इति न ज्ञायते ।
- ४७६ १ स्वभूतिः = स्वस्मात् भूतिः उत्पत्तिर्यस्य सः ।
५ ' यदन्यद्भवति ' अत्र ' अन्यत् ' व्यर्थम् ।
१० ' किं त्वेतद् दृष्टव्ययत्वान्नामैव भवितुमर्हति : । अनुदात्तत्वा-
न्नार्हति । दुर्गकृतविवरणं न सरलम् । अत्र तथा निरु० १ ।
८ (पत्रं ' १४ । १७) इत्यत्र च द्रष्टव्ययम् इति पाठः ।
उभयत्र क. ख. द. प. ठः ' दृष्टव्ययम् ' । ' दृ ' स्थाने
' द्र ' इत्युच्चारस्य कारणं न तर्क्यते ।
- १८ भोज्यं = भोग्यतां = मित्राणां सोमजीव्यत्वम् । त्वदत्त-
सोमेन जीवन्ति ते मित्राणि । अंशोपजीव्यत्वं (पाठान्तरं)
= सोमांशोपजीव्यत्वम् । यानि धनानि तानि ।
- २१ ' शिशीतिर्दानकर्मा ' (४७५ । ११) न व्याख्यातम् ।

- पत्रं पङ्क्तिः
 ४७७ ११ ' उरुष्यती रक्षाकर्मा० न्यके समे ' (४६५ । १२) न
 व्याख्यातम् ।
 २६ ' युवां पूरयति ' (४७७ । ४) इत्यन्वयः ।
 ४७८ २-३ सर्वभूतानां बुद्धधर्माधिदेवताभावेनावस्थितः । ३ प्राणभावेना-
 वस्थितः सर्वभूतान्तर्गतानामपां जरयिता ।
 ७-८ नरौ द्यावापृथिव्यौ आदित्य उदकेन पूरयति ।
 १० पृणातिनिगमौ (४७७ । १७) = पूरयत्यर्थौ ।
 प्रीणातिनिगमौ = प्रीणयत्यर्थौ ।
 ४७९ ९ ' दुःपुंयं ' निरुक्तमूले सर्वपुस्तकेषु ' दुःपुंयम् ' (४७७ । २०) ।
 ४८० ४ ' प्रथमा देवहृतंयः = पूर्वे मुख्या वा देवानामाह्वतारः ' (ट.) । इदं ठ. ड. पुरतकथोरन्तर्भाव्यते । सायणभा-
 ष्यादृहीतमेतत् ।
 १० ' ऋणेनैव न्यविशन्त । नीचैरविशन्त । अधोगतिं प्राप्ता इत्यर्थः ' इदं पाठान्तरं सायणभाष्यादृहीतम् । ' ऋणे हैव ते न्यविशन्तारिमिन्नेव लोक इति वा ' (४७९ । १७ - १८) इदं न व्याख्यातम् । तथा ' पृथक्प्रथतेः ' (४७९ । १४) । ऋणे हैव न्यविशन्त = ऋणमुक्ता न भवन्ति । ऋणबद्धा अस्मिन्नेव लोके तिष्ठन्ति ।
 ११ अभ्याशो ह यत् = क्षिप्रमेव । १६ समीरितः = प्रसारितः ।
 ४८१ ४ निर्वर्तयं = संपादय । ६ ' धस्व ' (४७९ । २१) न व्याख्यातम् ।
 ९ धर्मणे धारयित्रे ते तुभ्यम् । १० कर्म करणं यस्य येन कर्म क्रियते स कर्मकरणः ।
 २१ विश्वामित्र इन्द्रस्य प्रियं धामोपेयाय । स ' ऋणे ' इति संबोध्यते ।
 ४८२ १ विकल्पतः = विविधार्थत्वान् ।
 ४८३ २ ' द्रोणं द्रुममयं भवति ' (४८२ । ११) अत्र द्रोणशब्दो नपुंसकः । कोऽर्थः ।

पत्रं
४८३

पङ्क्तिः

- ३ ' अवतम् = अवटं निम्नभूतमिति यावत् ' (च. ट.) ।
इदं ठ. ड. पुस्तकयोरन्तर्भाव्यते ।
- ४ व्यापयन्ति = ' व्याप्नुवन्ति ' इति न्यायम् । (' आप्तृ
लम्भने ' १० । ३०६) ।
- ६ कोशस्थानीयानि = यथा कोशाः कूपेषु तथा अंसत्राणि
संग्रामे । कोशः = चर्ममयं पात्रम् । द्यतिरित्यर्थः । ७-८
जलवन्नरा उत्सिन्ध्यन्ते । ८ किञ्चित्साधर्म्यम्=संग्रामकूपयोः
सादृश्यमल्पम् ।
- ९ संग्रामाधिकारात् । विषयः संग्रामोपमा । तस्य चोत्सेचनेन
संबन्धः । संग्रामे धनुःकवचेभ्यः किमन्यदुत्सिन्ध्येत ।
- ११ ' ततः'पदं व्यर्थम् ।
- १२ इदं त्वन्यत् = ' आवह ' पदं भिन्नमाहावपदात् । ' आहावः '
' आवहः ' आपाततः समानध्वनी एतौ शब्दाविति कृत्वा
यास्कस्तौ निर्वक्ति । अथवा । ' द्रोणाहावम् ' इत्यनेन
' द्रोणावहम् ' इति पाठः सूचितो भवेत् । तेन ' आहावः '
यथावस्थित एव निरुक्तः । यदि ' आवहः ' इति
पाठः कल्प्येत तदा ' आवहनात् ' इति व्युत्पत्तिः ।
द्रोणो द्रुममय आवहो यत्र स कूपः । आहावो द्रुममय
आवहोऽपि द्रुममयः । यथा कूपे आवहस्तथा संग्रामे आहावो
रथः । कूपोपमया आवहशब्दः सूच्येत ।
- १३ उद्यतेऽस्मिन्नुदकमित्यावहो न तु ' आहवः ' । ' आहव
आहवनात् ' (पाठान्तरम्) इति नैकस्मिन्नपि पुस्तके
निरुक्तपठः । ' आवहनात् ' इत्यावहधातोर्विपरिणतस्य
नामीभूतस्य न तु ' अ. व्हे ' धातोः । ' आवह ' शब्दः
कोशेषु ' मरुद्विशेषे ' ' अग्निजिह्वायां ' च वर्तते ।
' आवहः = बलीवर्दादीनां जलपानार्थं जलाधारविशेषः ।
स च काष्ठमयः ' (च. ट.) ।
- १४ अव = अवाङ् । अतितः = गतः । अवातितो नीचैर्नीचैः
खन्यमानो महान् भवति । ' महानवातितो भवति '
(४८२ । १२) इति दुर्गस्वीकृतमूलपठः स्यात् ।

पत्रं
४८३

पङ्क्तिः

१९ ' कुप निष्कर्षे ' (धा० ९ । ४६) । निष्कर्षः = वि-
लेखनम् । १६ कुपितः = विलेखितः वितानितः ।

१७ आचितः सर्वतश्चितः । मात्राः द्रव्यांशाः । द्रव्येण पूरितः ।
महस्वात् = महान् द्रव्यसंचयस्तेन । ' आचितमात्रो
महान् भवति ' (४८२ । १५) = यदा द्रव्येण पूरितं
भवति तदा महद्भवति । मात्राभिराचितो भवति महस्वात् ।
(दुर्गः) = संचयकोशः कोशागारं महानत एव मात्रा-
भिराचितो भवति ।

२० ' कोकुवा ' (४८२ । १७) कोशेषु नोपलभ्यते ।
२१ ' सा एतस्मिन् धीयते ' (४८२ । १७) इति
दुर्गपाठः ।

४८४

१ तथाविधं = शब्दानुकरणात्मकम् । ' कोकूयमाना '
' कोकूयतेर्वा शब्दकर्मणः ' (४८२ । १७-१८) न
वाख्यातम् । ' जिह्वा कोकूयमाना (शब्दानुकुर्वाणा)
वर्णान्नुदति तस्मात्कोकुवा । अथवा । शब्दार्थस्य कोकूय-
धातोः कोकुवाशब्द उत्पन्नः स्यात् ' इति यास्कस्यार्थः ।
कोकुवा तालुनि वर्णान्नुदति तस्मात्कोकुवानुदनात्तालु का-
कुदं कथं स्यात् । दुर्गविवरणं निराधारं भाति । ' तालुव-
र्णान् ' (ग. च. ज. पाठः) = तालुनि उत्पन्नान् वर्णान् ।
नुदधातोर्भावे नोदनं न तु नुदनम् ।

५ तालु कथं तीर्णतममङ्गम् । कथं चेतरेभ्योऽङ्गेभ्यो विस्तीर्ण-
तरम् । तीर्णतमम् = उच्चतमम् इत्यर्थः स्यात् ।

६ तलं लततेरिति दृष्टम् । तेनेतरस्य तालुशब्दस्य प्रतीतिः ।
दृष्टेन प्रतीतिर्भवतीति तलंशब्दोदाहरणम् । लतधातुर्धातु-
पाठे न विद्यते ।

११ अस्य खण्डस्य द्वौ पाठौ । छ. त. द. पाठो दुर्गेण न
स्वीकृतः । अस्मिन्पाठे ' सुदेवस्त्वं कल्याणदानो० '
किमियमृगधवा ' सुदेवो असि० ' इत्यस्या विवरणमिति न
ज्ञायते । ' इत्यपि निगमो भवति ' इति वचनादयं निगमः
स्यात् । किंतु नायं निगमः । ' कल्याणदेवः कमनीयदेवो

पत्रं

पाङ्क्तिः

वा भवसि ' (४८४ । १२) ' सिन्धुः स्रवणाद्यस्य ते सप्त स्रोतांसि तानि ते ' (१३) ' कल्याणोर्मिस्रोतः सुषिरमनु यथा ' (१४) न व्याख्यातम् ।

४८५

४ अश्वेत्यादीनि कासांचिदिष्टकानां नामानि । तैत्तिरीय (४ । ४ । ५) मैत्रायणी (२ । ८ । ३) काठक (२२ । ५) संहितासु भिन्नानि नामानि ।

७-८ यथा सूर्मि कल्याणोर्मि स्रोतः सुषिरमनुक्षरति तथा । यथा महान् जलंघो नगरोदकनिःसरणभ्रमिभिर्वहति तथा । ' निः-सरणभूमिभिव ' इति पाठान्तरम् । सिन्ध्वनुक्षरणस्य तः-लु-नश्च कः संबन्ध इति न ज्ञायते ।

८ समवस्रत्य = पूरयित्वा । ९ दुर्वचनं ('दुर्वचनत्वं' पाठभेदे) = अस्या ऋचो निर्वचनं कठिनम् । अयमर्थोऽप्योऽपि वा कश्चित्स्यात् । १२ दुर्वाच्यत्वं कृत्स्नाध्ययने प्रयोजनम् ।

१३ ' काकुत्'शब्दास्त्रिःकृत्व एव ऋक्शाखायामुपलभ्यते ।

१४-१८ दुर्गाकृतविवरणस्य मूलमागामिनि खण्डे ' बीरिटमन्तरिक्षं० गणे मनुष्याणाम् ' (४८६ । ४-६) । इदं ' बीरिटं तैटिकि० निगमो भवति ' (४८४ । १४-१६) इत्यस्मादत्यन्तं भिन्नम् । ' बीरिटम् ' अत्र पूर्वं पदं ' वि ' वयते । उत्तरम् ' इरिटम् ' इरतेः । वि = वयांसि + इरिटम् = इरन्ति अस्मिन् । अथवा । वि = वि = भांसि । भांसि इरन्ति अस्मिन् । नेदं निर्वचनं यास्कसंमतम् । ' तदेत-स्यामृच्युदाहरन्ति ' इत्यस्यानन्तरम् ' अपि निगमो भवन्ति ' किमर्थम् । छ. त. द. पुस्तकेषु खण्डपाठो भिन्नः । तत्रेदं बीरिटशब्दस्य निर्वचनं नास्ति । दुर्गाश्रीकृतपाठो महाराष्ट्र-पाठानुर्जरपाठदपि भिन्नः । ' सुदेवत्वं कल्याणदेवोऽसि यस्य ते सप्त सिन्धवः काकुदमनुक्षरन्ति सूर्मि सुषिरामिव ' इति तस्य पाठः स्यात् । अपपाठैः प्रक्षिप्तपाठैश्चायं खण्डः संकुलः ।

१७ गणामिधानपक्षे = यदा बीरिटशब्दस्य गणोऽर्थस्तदा निर्वचनोपपत्तिः ४८७ । ७-९ इत्यत्र द्रष्टव्या ।

पत्रं

४८७

पङ्क्तिः

११ 'नियमान्' इति ग. च. ज. पठः । 'नियुज्यति'
(१२) इति च । १५ अञ्ठ = आसुम् । अभेरूपन्न
इयर्थः स्यात् ।

२० 'षष्ठेऽध्यायं निघण्टयुक्ते' २३ 'निघण्टसहिने नवमेऽध्याये
इति ठ. ड. प. ठौ । २२ 'इत्यनेन' । निरुक्तमूले 'इत्ये-
तेन' (४८६ । ९) ।

४८८

९ 'त्रिष्टुप् । वैश्वःश्री । ऋत्विक्त्विष्टुत्वित्री' इत्यं सायणभाष्या-
दुद्धतम् । अश्रौ = अप्रिश्चिती । स्पिन्दर्द्विणञ्चोः पश्चिमे
तिष्ठन्ध्रियुः प्रत्तिप्रन्ध्रान्तरं स्रुषे षड्भिर्वा दशभिश्चतुर्विंश-
त्या वा युजमानमदृश्वरं हलमभिमन्त्रयो । 'षड् द्वादश
चतुर्विंशति वा युनक्ति बलीवन्' (क० श्रौ० १७ ।
२ । १०) । पूर्वेषु चरंमं दक्षिणामग्निं श्रोगिमपरेण तिष्ठ-
न्युजमानमभिमन्त्रयते' (तौव ११) । 'दानः =
अनहुत' (च.) ११ सौरणि = दुगानि = हलानि ।
युनक्ति बलीवन् । यित्तु = कर्षति । 'वित्तुत = विस्त्वा-
रध्वम्' (ट.) । इति ठ. ड. पुरतकयोरन्तर्भाव्यते ।
१/ दानं = लवनम् ।

१५ अवस्थितं = सस्यम् । नेदीयः = अन्तिकतरम् । सस्यम-
विरलं रोहतु । तेनास्तिपुत्रेऽपि स्थले प्रचुरं सस्यं लब्धं
स्यात् । आक्रष्टुन् = उपटयितुम् ।

१९ अङ्कुशैक एव सस्यतरम उपट्यते । दात्रेण बहूनि लु-
यन्ते । सस्यमङ्कुशेन न कृष्यते । तदा = लवनसमये ।
अङ्कुशो धान्यरुगान् भूमौ निदधाति । द्विर्तथोऽर्थः साधुः ।

षष्ठोऽध्यायः

४९१

७-८ 'अतिक्रमे मुत्तरं' (च. पटः) = अतिक्रम +
इत् + उत्तर । 'ट' लखन गलिं स्यात् । ८-९
'क्षणिः' अयं शब्दो विरह्यत 'क्षणांतः सनोतेः'
वा । ९ 'पग संमत्तौ' (धा० १ । ४६५) 'षण्

पत्रं

पाङ्क्तिः

दाने ' (धा० ८ । ३) । सनोतिः संभजनार्थो धातुपाठे न वर्तते । तथा (१०) दीप्थ्यर्थः शुचिधातुः । ' शुच शोके ' (धा० १ । १८३) ' शुचिर् पूतीभावे ' (धा० ४ । ९९) ।

४९२

१२-१३ ' निःषिक्तं तस्मात्पापकम् ' (४९० । १०) इति दुर्ग-
स्वीकृतमूलं स्यात् ।

२४-२५ ' आसदनात् । तं तमर्थं प्रत्येता आसन्ना भवन्ति । अपि
वाम्यश्रुनात् । अम्यश्रुवते ह्येतास्तं तमर्थम् ' (१७४ ।
२०-२१) । एवं ' दिक् ' शब्दो व्युत्पादितः । अम्यश्रु-
वते = व्याप्नुवन्ति । .

४९३

६ ' दृढमवदः ' इति क. ख. च. पुस्तकस्थ ऋक्पाठः । वृत्ता-
द्यपि स एव सर्वेषु पुस्तकेषु ।

२१-२२ ' चोः कुः ' (८ । २ । ३०) इत्यनेन रुञ् = रुक् ।
विपरीतः क् + उ + र = कुर । रस्थाने लः । तेन कुल् ।
कुल् + अम् = कुलम् । ' रुजो भङ्गे ' (धा० ६ ।
१३५) ' रुज हिंसायां ' (धा० १० । २७१)
या ।

२२ रुञ् + तं = लुञ् + तं = लोज् + तं = लोप् + टं =
लोष्टं = लोष्टम् । रुष हिंसायामित्यस्मात् ' लोष्ट' शब्दः
स्यात् ।

४९४

६ ' अपि ' निवसन्तं गच्छन्तमित्यनेन संबध्यते । ' क्षिय-
न्तम् ' (१) इत्यस्य स्थाने ठ. ड. पुस्तकयोर्ऋक्पाठे
' शुमन्तं ' वर्तते । वृत्तौ तु क्षियन्तमेव ।

१४ सायणास्वीकृतनिरुक्तमूले ' अलातृणो बल इन्द्र ब्रजो
गोः ' इत्येतावानेव ऋगंशः पठ्यते न तु सर्वा ऋक् ।

४९५

१ ' अतृदिर् हिंसानादरयोः ' (धा० ७ । ९) । तृदधातुर्न
चुरादिगणस्थः । आनर्दयितुं हिंसितुं प्राणिनोऽतिवृष्ट्या ।

४ गुणान्तरत्वादजमि = यथः बलनाम्ना मेघस्यावरणगुणो
... तथा ब्रजनान्ना तस्यन्तरिक्षसंचारो गुणो दृश्यते ।

पत्रं
४९५

पङ्क्तिः

तस्माद् ब्रज इत्यनेन न मेघनस्नः पुनरुक्तिः । ' जामील्ये-
तदतिरेकनाम ' (३५१ । ४) । ६ भवत इयं
भावत्का ।

१२ यथानिस्नम् = निस्नमनतिक्रम्य निस्नप्रदेशेन । उदपा-
नम् = उदकं पानार्थं यस्माद्बृह्यते तद् । ' एकहलादौ पूर-
यितव्येऽन्यतरस्थाम् ' (पा० ६ । ३ । ५९) इत्यनेन
' उदकपानम् उदपानम् ' इति द्वे रूपे । १३ उपदस्येत=
क्षीणं भवेत् ।

२१ ' सरति ' अयं प्रमादः । ' रसति ' इति निघण्टुषु (३ ।
१४ । ४०) । २३ ' निरजे गाः ' इत्यत्र गेशब्देन
गाव एवोच्यन्ते नोदकमिति कोचिद्व्याख्यातारः । गवां संह-
तिर्गव्या । गवीशब्दः कोशेषु नोपलभ्यते । पशुगव्याः =
पशवो या गावस्तासां संघताः ।

४९६

२१ आ कस्मोद्देशात् = कियन्तं देशमभिव्याप्य ।

४९७

२ अप्रतिपक्षं = यथा प्रतिपक्षं न जानीयात्तथा समुद्रम् ।
' सल्लुब्धम् ' इति ठ. ड. पाठः सर्वत्र ।

६ ' मूलमध्यप्र० (पाठन्तरं) = सहमूलमुद्बृह्यते मध्याप्रौ
च छिद्येते तस्मान्नयं पाठः सधुः ।

१० ' मूलं मोचनाद्वा मोषणाद्वा मोहनाद्वा ' (४९६ । ७-८)
' अप्रमागतं भवति ' (८) ' अभ्यस्तात्तपुपिस्तपतेर्हे-
तिर्हन्तेः ' (१०) इदं न व्याख्यातम् ।

४९८

१३ अग्निना प्रकाश्यमानो विषयः (प्रदेशः कार्यभूमिः) यस्य
सः । ' कर्मणि प्रवर्तते साधुन्यसाधुनि वा ' (प.ठ.न्तरम्) ।
१३-१४ साधुभ्यः सधुना कर्मणा स्वकर्मफलभोगायदं
सर्वं विनिर्भायते । सार्वलौकिकं = सर्वजनसंबद्धम् । प्रायः
सर्वकर्मणामितरजनैः संबन्धः । अथवा । सर्वेषां लोकानां
कर्मणा । वातुतस्तु ' सार्वलौकिकेन ' इदं व्यर्थं तथा
' स्वकर्मफलभोगाय ' इत्यत्र ' स्वकर्म ' । सार्वलौकिक-
केन कर्मणा स्वकर्मणा (च. पाठः) = स्वकृतकर्म साधु-
साधु वेतारैः संबध्यते ।

- पत्रं पङ्क्तिः
- ४९८ १५-१६ वाचा सर्वं रयःयतेऽभिधीयते । वचश्चाग्निरधिदेवता ।
 १८-१९ ' इयं वा अग्निश्चा रः ' इति मैत्रायणीसंहितापाठः
 (मैत्रा० सं० २ । १ । २) ।
- ४९९ ५ जरायुज,ण्डज,वेदज,झिजा इत्येवं चतुर्धो भूतग्रामः । ७
 क एते कोचित् । ८ ' विरोहणाः ' इत्यवगमः स्यान्न तु
 ' विरोहणात् ' (पठभेद) । अवगमशब्देन संस्कृतसू-
 पमभिधीयते । ' विरोहणः ' इति च. पुस्तके शुद्धीकृतः
 पाठः ।
 १३ ' हे ओषधीः ० प्रसूरीः ' इत्यधिकपाठः (क. स्व. घ.
 छ. ट. ठ. ड. पुस्तकेषु) रायणभाष्यात् ।
- ५०० १७ निरुक्तं = २. ऊ. दं तदादौ नरत् सत्कर्तव्येनैव नहस्वं भवति ।
- ५०१ ३ ' परिपालनसमर्थ एष ' अत्र ' एव ' उपसर्गः ।
 ९ छ. त. द. पुस्तकेषु ' निरुक्ता निश्रम्यहारिणः ' (४९६ ।
 १७) नास्ति ।
- ५०२ ६ वृत्तौ ट. ड. पुस्तके वर्जयित्वा ' निश्रम्यहारिणः ' इति
 पाठः । ' निश्रम्यहारिणः ' (५०१ । १४) इति निरु-
 क्तमूलं दाक्षिणात्यपठः । गुर्ज.पठः ' निश्रम्यहारिणः ' ।
 ८ ' जनश्रमः ' पृष्णात्वेत्यस्य विश्लेषणम् । ९-१०
 अजास इत्यनेन समानविभक्त्यन्तत्वात् । ११
 निश्रम्या = विश्रम्या । ' निश्रम्यहारिणः ' ग. च. ज.
 पाठः ।
- १६ अनुक्रमणिकायां काण्वस्य मेधातिथेरार्षम् । ८ । २९
 इत्यस्य सूत्रस्य म.रीचः व.श.प.मनुर्वैवस्वतो वा ऋषिः ।
 ८ । ३२ इत्यस्य मेधातिथिरेव ऋषिः ।
- ५०३ ३ ' वक्तव्यगस्मा लक्ष्यम् ' (५०१ । १५) इति निरुक्त-
 मूलपाठः । वृत्तौ सर्वत्र ' वक्तव्येक्यः ' इति । अयमेव
 दुर्गस्थीकृतनिरुक्तमूलपठः स्यात् ।
- ११ ' सौमेन्द्रं चरं निवपेऽङ्गामाकं सामवाभिनः ' (मैत्रा०
 सं० २ । २ । १३) । प्रातःसवनादिप्रयोगे यो यज-
 मानः पीतं सौमं वमति स एष सोमस्य वमनादिन्द्रियसामर्थ्य-

- पत्रं पाङ्क्तिः
 प्रदेशेन सोमपानेन व्यृद्धो भवति । तादृशसोमवामिनो यजमान-
 स्याथं चरुः ।
- ५०३ १५ ' संसचेयं = संगतो भवामि ' (ट.) । इदं ठ. ड.
 पुस्तकयोरन्तर्भाव्यते ।
- ५०४ २२ ' वैश्वानरनामाग्निः सौचीकनामा वा तस्य ।
- ५०५ ३ हनने साम्भ्यं ययोस्ते (च. पठः) । ४ विविधं पृथक्
 अवधृते स्थिते । ४-५ ' हविषि दारुणि वा ' (च.
 पाठः) = एकस्मिन् हविषि एकस्मिन् दारुणि वा स्वसा-
 म्भ्यं प्रयुक्तः ।
- १८ ' क्रिमिर्ना कृमिवःकीटे ' (मेदिनी) । एवं कृमिर्वा
 क्रिमिर्वा ।
- ५०६ २-३ ' अस्माकमेतामरमतिम् ' इति ग. च. ज. पठः ।
 का अस्माकम् अमतिः = अयं परिसम सन्निधौ यजमानः ।
 ५ ' अनुनेषथ = प्रति अनुक्रमेण नथथ ' (ट.) । इदं
 ठ. ड. पुस्तकयोरन्तर्भाव्यते ।
- ८ ' मोषयन्ति ' इति णिचि स्यात् । किंतु तस्यात्र प्रयोजनं
 नास्ति । मुष चुरादिगणे नास्ति ।
- १० ' ऋजभाः ' (ग. च. ज. पठः) । ऋजः = ऋजुः
 (ऋक्शाखायाम्) ।
- १९ ' आङ्गेः ' इत्यनुक्रमणं न तु ' अङ्गय ' इति ।
 ' अङ्गस्य ' इति च. पाठः ' अङ्गस्य ' इति ग. ज.
 पाठः ।
- १७-१८ ' अग्ने नेमिराँ इष देवाँस्त्वं परिभूरसि ' इत्यृक्शाखायां
 पाठः ।
- ५०७ ३ एकमेव पदमेकपदम् । नात्र द्वे पदे ।
- १० वाचि एव सारो यस्य । ' वाचि धीयं द्विजानामिति वत् ।
 १४ इतरो दुर्मदस्तद्वत् ।
- १९ ' दूनदवननाद्वा ' (च. पाठः) = दूननाद्वा + दव-
 नाद्वा ।

- पत्रं
६०९
- पाङ्क्तिः
११ 'अग्नेनान्नम्' (५०२ । २) इति छ. त. द.
पाठः । १४ 'अग्नेनान्नम्' इति नैकस्मिन्नपि पुस्तके ।
१९ निरुक्तमूलस्य द्वौ पाठौ गुर्जरमहाराष्ट्रविति ठ.ड. पुस्त-
कधोर्लिखितम् ।
२० 'अनावृष्ट्यां तु वर्तिन्यां पप्रच्छर्षाञ्छर्षीपतिः । काले दुर्गे
मह्यस्मिन्कर्मणा केन जीवथ । शकटं शाकिनी० '
(बृहदे० ६ । १३७—१३८) ।
यास्कनिरुक्तोत्था बृहदेवता । तस्मादेतच्छ्लोकद्वयं निरुक्त-
मूले भवितुं नार्हति । गुर्जराठः प्रार्चनः । महाराष्ट्री-
योऽर्वाचीनः ।
- ५१० १ सक्तुः = भृष्टपत्रपिटम् । २ 'उपलेषु = दृषदादिषु'
(च.) । 'उपलेषु = वालुकासु' (च.) । 'प्रक्षि-
णाति' (५०९ । १९) निरुक्तमूले । 'प्रक्षिणोति'
वृत्तौ ।
८ 'इन्द्र ऋषीन्० निगदव्याख्याता' (५०९ । २८—
२२) न व्याख्यातम् ।
- ५११ ३ अनाकाले = दुर्भिक्षे ।
४-५ बहिर्वा यज्ञालौकिकीभिर्वाचोयुक्तिभिः प्रियवक्ता आसम् ।
१० तन्यनेऽस्मादिति तन्यतेऽसाविति वा ततः ।
११ सवनीयानां = धानासक्तुकरम्भादीनाम् ।
११-१२ 'सदासीत्' इति ग. च. 'ज. पाठः प्रामादिकः ।
'दासी पिनष्टि पत्नी वा' इत्यापस्तम्बत्रयम् (आप०
श्रौ० १ । २१ । ८) ।
१३ 'इतरेषां लौकिकानां वा' इति 'वा'पदमावश्यकम् ।
- ५१२ २ 'सनिस्वधेषणा याच्ञा' (अमरः २ । ७ । ३२) ।
अध्येष्यमाणः = प्रार्थ्यमानः याच्यमानः ।
९ 'पत्तः = पादैरित्यर्थः' (च.) ।
१५ आदित्योपसंस्तम्भाम् = आदित्येनात्मन्युपस्थापिताम् ।
- ५१३ ३ प्रकलाः = अल्पकलाः । ५ प्रत्यधिष्ठानं = मुख्याधिष्ठान-
निरुद्धमधिष्ठानम् ।

- पत्रं पङ्क्तिः
- ५१३ १७ उदकस्याल्पदानम् । तस्योपमया संबन्धः ।
 १८ अवयवानां प्रत्यवयवभूताः कलाः प्रकलाः । अवयवानामव-
 यवाः प्रत्यवयवाः । कलाः अवयवाः तासां प्रकलाः प्रत्यव-
 यवाः । २१ ' यज देवपूजासंगतिकरणदानेषु ' (धा० १
 १०२७) । २० ' ऋधु वृद्धौ ' । (धा० ४ । १३९) ।
- ५१४ ४ ' ऋजिश्वा नाम भारद्वाजस्तस्यार्षम् ' इति मूलपाठेन भवि-
 तव्यम् । ग. च. ज. पुस्तकेषु ' भारद्वाजः ' नास्ति ।
 इतरपुस्तकेषु ' ऋजिश्वा नाम भारद्वाजस्तस्यार्षम् ' इति
 प्रामादिकः पाठः ।
 ६ ' मियक्षति ' एतत् ' म्यक्षति ' (निघ० २ । १४ ।
 ३६) अस्य पाठान्तरं न त्वन्यो धातुः । ' इयक्षतिः '
 (पाठभेदे) अन्यो धातुः (निघ० २ । १४ । ४४) ।
 ' म्यक्षतिर्मियक्षतिर्वा ' एतत् ' इयक्षति ' इत्यस्य प्राग्-
 र्त्ते निघण्टुपाठे न पश्चात् (निघ० २ । १४) ।
 ७-८ ' यश्च युष्मासु सेवते ते यूयम्० ' इति प्रामादिको वाक्य-
 संयोगः ।
- ५१५ ८ ' युवं इयावाय० ' इत्यस्या ऋचो द्विविधं विचरणं सायणेन
 कृतम् । तत्र दत्ता कथानुसंधेया ।
 १८ ' क्षोणस्य = क्षीणस्य ' इत्येवमेके निरूपयन्ति । ' क्षी-
 णस्य ' पदं विशेषणं सत्समानविभक्त्यन्तमेव पदं विशि-
 ष्यात् । तादृशं पदं नास्ति । ' कण्वाय ' चतुर्थ्यन्तं न तु
 षष्ठ्यन्तम् ।
 २१ ' अस्मे ' इत्यस्य विशिष्टविभक्त्यर्थे प्रयोगः प्रकरणादिना
 निश्चीयते ।
- ५१६ १५ काठकसंहितायां ' सहस्रपोषं पुष्यन्ती ' इत्येतत् ' परमेण
 पशुना क्रीयसे ' इत्यस्मात्प्राग्वर्तते । अयं पाठः समीचीन-
 तरो भाति । दुर्गवृत्तिरपि तदनुसारिणी । इदं यजुस्तासु
 तासु संहितासु भिन्नं पठ्यते । दुर्गस्त्रीकृतपाठः कस्यां
 संहितायां वर्तते इति न ज्ञायते ।

- पत्रं पङ्क्तिः
५१६ १६-१७ सोमः क्रीयते यैर्गवादिभिस्ते सोमऋषणाः । गौः अर्जो
हिरण्यं धेनुः वत्सैः ऋषभैः अनडुई मिथुनौ वासंः एवं दश
द्व्याणि (तै० सं० ६ । १ । १०) ' गौर्हिरण्यमजा
धेनुर्वस ऋषभ एव च । अनड्वान् मिथुनौ गात्रौ वासश्च
क्रमको दश । ' यथाम्नातं सोमऋषणानपाकरोति ' (मा०
श्रौ० २ । १ । ४ । ११) । अपाकरणं = पृथकरणम् ।
- १९ ' अग्नेयी वा एषा यदजा ' (तै० सं० २ । २ । ४ ।
५ । ५ । ४ । ३ । २)
- २० ' सा वा एभ्यः (छन्देभ्यः) प्ररोचयत् ' (मैत्रा० सं०
३ । ७ । ७) । ' प्ररोचयत् ' इति सर्वेषु पुस्तकेषु ।
' तपसस्तनूरसीति तपसो ह्येषा तनुः प्रजापतेर्वर्ण इत्याग्निर्वै
प्रजापतेरग्निजा अजा सहस्रपोषं पुष्यन्तीत्येषा हि पशूनां सह-
स्रपोषं पुष्यत्यतो ह्येषा त्रिंशन्नपत्यथो द्वौ परमेण पशुना
क्रीयस इति प मा ह्येषा पशूनामसभे ते बन्धुरित्यात्मन्नेवास्या
वीर्यं धत्ते तथा निर्धार्यया भूतया विक्रीणीते ' (का० सं०
२४ । ६) ।
- ५१७ १२ ' न वृथैवाह्वामि ' प.ठान्तरं समीचीनतरम् । एवमेष =
केवलम् । किं चरत्यदस्त्रा ।
- १५ व्युच्छेदः = स्फोटः उदयः ।
- ५१८ ४ तथास्माकं च पौंस्यं पीरुषं समानमेव ।
- ५१९ ३ ' गर्गस्य भरद्वाजस्य ' इत्यस्य स्थाने ग. च. ज. पुस्त-
केषु ' शंयोर्बर्हस्पत्यस्य ' ।
४ दशममण्डलवर्तिन्नेव ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्रे त्रिनिशुक्ता
(अ.श्व० श्रौ० ८ । ४) न तु षष्ठमण्डलस्था ।
११ तं द्वेष्यं न पश्येम । १७ ' उद्वृह रक्षः ' इति सप्तदशी
ऋक् । इयं त्वेकोनविंशी सती कथमनन्तरा । ' उद्वृह रक्षः '
इत्यस्या यास्ककृतं भाष्यम् (निरु० ६ । ३) इत्यत्र ।
१९-२० मुक्तशेषस्य ते देष्णस्य ।

पत्रं
५२०

पङ्क्तिः

२ ' वसूनां वसुपते ' अत्र ' वसूनां'पदं व्यर्थम् ।

१६ ' ऋचः सूर्याय गीयन्ते ' इति ग. च. ज. पाठः । ' ऋचः सौर्यो हि गीयन्ते ' इति ' ऋचः सूर्याय गीयन्ते ' इति वा बृहद्देवतायां न विद्यते (बृ० दे० ६ । ५) । तत्र तु ' उद्वेतीत्यर्धपञ्चमाः ' इत्येव केवलम् ।

१८ आरब्धः गन्तुम् । १९ दीयमानः = गच्छन् । अन्तरिक्ष-
मन्वेति = तेन मार्गेण गच्छति । २० प्रतीत्य = ज्ञात्वा
ध्यात्वा ।

५२१

१ ' यत्र = यदा ' (५२० । १७) इत्यर्थं कृत्वा प्रथमे
निरूपणे द्वयोरर्थयोः संबन्धो दर्शितः । तस्मिन्निरूपणे
प्रथमोऽधर्चो न सूर्यप्रधानः । द्वितीयं निरूपणे सूर्यप्रधान
एव सः । तस्य द्वितीयार्थेन न कोऽपि संबन्ध इति द्वितीयां
निराकाङ्क्षः ।

१६ जनानां वर्षमुत्सृजन्नादित्यो रश्मिनदीनां स्वभूतं स्वर्काय-
मुदकं प्रकथयतीव । रश्मिनद्य आदित्यादेशाद्वापीतटाक-
समुद्रादिभ्यः स्वभूतं जलं गृह्णन्ति ।

५२४

८ ' नृमेधसः ' इति ग. च. ज. पाठः । अनुक्रमणां ' नृमे-
धस्य ' इत्येव । बृहद्देवतायां ' नृमेधनामाङ्गिरसः ' इति
(बृ० दे० ८ । ४३) ।

१६ ' प्रवृत्तानि ' (२०) च. पाठः । प्रत्तानि = दत्तानि ।

१९ उपतिष्ठन्ते रश्मय एव । च. ट. पुस्तकयोः प्रान्ते ' महतः ' इति लिख्यते तत् ठ. ड. पुस्तकयोरन्तर्भाव्यते ।

२२-२३ यथा तेन भागो विभक्तस्तथा तं भागम् । ' यथा विभक्त-
स्तेन ' इदमनर्थकम् ।

५२५

४ ' इत्येवमयमर्थो भवति ' इत्यर्थं ग. ज. पाठः समीची-
नतरः । ' सूर्यं समाश्रिता रश्मय इव ' एवमुपमार्थः ।

५ ' उब्ज अर्जवे ' (धा० ६ । २३) । धातुपाठे ' ओज १-
ध. तुर्न विद्यते ।

९ सोमस्योपरि दधि निर्भ्रायते मिश्रणार्थम् । आशिरं =
दधि ।

पत्रं
५२५

पङ्क्तिः

- १० आ = ईषत् । अणं = पाकः । ' क्षीराज्यहविषां शृतम् ' (अमरः ३ । १ । ९५) । ' श्री पाके ' (धा० ९ । ३) । पक्कं पयो दधि भवेत् ।
१२ ' आः शासि इच्छायाम् ' (धा० १ । ६३०) ।
१४ सायणभाष्येऽनुक्रमण्यां च ' प्रियमेधस्य ' न तु ' प्रियमेधसः ' ।

१५-१६ सायणभाष्ये ' ब्राह्मणाच्छंसिनः ' स्थाने ' मैत्रावरुणस्य ' । किंतु तत्प्रामादिकम् ।

१७ अणार्थं = मिश्रणार्थम् । यज्ञे च = यज्ञेऽन्येषु कर्मसु च । आशीः = सोममिश्रणयोग्यं क्षीरादिकम् । अयं शब्दः द्वित्रिंशत् वर्तते यथा ' सत्यामाशिरम् ' (ऋ० सं० ७० । १) ' नित्ययाशिरा ' (ऋ० सं० १० । ३१ । ५) । आशीः आशिरौ आशिरः आशिरम् इत्यादीन्यस्य रूपाणि । इतराशीः स्तुतिराशीर्वादौ वा । अयमपि शब्दोऽनयोरर्थयोर्भक्तसंहितायां विद्यते ।

१९ ' गावः स्तनैर्दुदुह ' इत्यर्थः ।

५२६

१-४ ' सा मे सत्याशीर्देवान्गम्याञ्जुष्ट ज्जुष्टतरा पण्यःत्पण्यतरा । अरेडता मनसा देवान्गच्छ यज्ञो देवान्गच्छतु यज्ञो देवान्गम्यात् ' (मैत्रा० सं० १ । ४ । १) । अत्र ' शृण्वन्तु ते समर्धयन्तु ' नास्ति । ' अरेडता ' ' अनुगच्छ ' इत्येतयोः स्थाने ' अरेडता ' ' देवान्गच्छ ' । ' यज्ञो देवान्गम्यात् ' इति चाधिकम् । दुर्गाकालेनो मैत्रायणीपाठो भिन्न आसीदिति भाति । अथवा । ' शृण्वन्तु० समर्धयन्तु ' इति वृत्तिस्यं प्रक्षिप्तं स्यात् । ग. च. ज. पुस्तकेषु ' शृण्वन्तु ते समर्धयन्तु ' नास्ति । ग. ज. पुस्तकयोः ' अरेडता ' अस्ति । ' असावापि देवान्गम्यात् ' (११) इयं ' यज्ञो देवान्गम्यात् ' इत्यस्य वृत्तिः । ' सा मे० ' इत्यादिपठोः पाठो दुर्गादर्वाचीनेन केनापि अत्र लिखितः स्यात् । तेन यजुः-पाठदुर्गवृत्त्योः संवादो नास्ति । अन्यत्रापि केषुचित्स्थलेषु ईदृशः संवादाभावः ।

पत्रं
५२६

पङ्क्तिः

‘ सा मे सत्याशीर्दिवेषु ’ (५२३ । २४) इति यावकः ।
‘ सा मे सत्याशीर्दिवेषु भूयाद् ब्रह्मवर्चसं मा गम्यान् । यज्ञो
बभूव ’ (तैत्ति० सं० ३ । २ । ७) । अस्य यजुर्म-
न्त्रस्य सोमयागेन संबन्धो न दर्शपूर्णमासाभ्याम् । दुर्गेण
व्याख्यातो यजुर्मन्त्रः अत्रास्थाने एव ।

४ प्रस्तरः = दर्भमुष्टिविशेषः । स इष्टयन्ते अर्धयुगा आह-
वनीये प्रक्षिप्यते दद्याते च । तत्प्रस्तरप्रहरणमित्युच्यते ।

९ च. पुस्तके ‘ स्तुतादपि स्तुतरा ’ इति लिख्यते । ११
असावपि = यज्ञोऽपि । ३ ‘ अजगारीः ’ इति ग. च.
ज. पाठोऽशुद्धः ।

२० ‘ शरपथे = आजिघ्रावनस्थाने ’ (च. ट.) । इदं ठ.
ड. पुस्तकयोरन्तर्भाव्यते ।

२२ ‘ वाहयन् वा ’ अत्र ‘ वा’पदस्य न किमपि प्रयोज-
नम् । ‘ वाहयन् त्वाम् ’ इति स्यात् । त्वं वहसि कर्म
करोषि । अश्वत्राहस्त्वां वाहयति । ‘ वाहयत्वाऽप्यपरिश्रान्तः ’
(ग. ज. पठोऽशुद्धः ।) = वाहयन् त्वाम् अपि
(तथापि) अपरिश्रान्तः । अयं पाठः समीचीनतरः ।

५२७

१ ‘ गृगातिकर्मा ’ (५२४ । २) न व्याख्यायते ।
तथा ‘ प्रसितृतमः ’ ।

१० ‘ हे अग्ने अङ्ग त्वमेव ’ (ठ. ड. पाठः) अत्र ‘ अङ्ग
एवार्थे ’ इति ट. पुस्तके विवरणम् । अङ्गशब्दः ठ. ड.
पुस्तकयोरन्तर्भाव्यते ।

१२ शयः = हस्तः । १३ ‘ चरति समिति समिद्धत्वात् ’
(घ. ट. ठ. ड. पाठः) । समिति = यज्ञे । रूपमग्नेर्विशे-
षात्मा । १३-१४ ‘ रेरिह्यते ’ इत्यस्य ‘ वत्रिः ’ अग्निर्वा
कर्ता न तु त्वम् ।

५२८

४ एवंगुणविशिष्टाः । अस्यामृचि ऋत्विग्गुणा न कथिताः ।
तेन कथमेवंगुणविशिष्टत्वम् ।

१८ ‘ चतुःषष्ट्यक्षरत्वादष्टिः ’ (वा० सं० मही० १५ । ४७)
अस्यै चतुःषष्टिरक्षराणि । ‘ अतिच्छन्दा अस्यष्टिः ’

पत्रं
५२८

पङ्क्तिः

(पाठान्तरम्) । अतिच्छन्दाः = छन्दासि गायत्र्यादीनि सप्त ।
तान्यतिक्रान्ता ।

१८-१९ छन्दोभिधा इष्टका उपधीयन्ते ग.यत्र्यादिभिर्विधैश्छन्दोभिः
(तै० सं० ४ । ४ । ५ । ३ । ८) ।

५२९

२ कृपा = ज्वलया । अयमर्थ ऋक्संहितायां सर्वत्र युक्तो
भवति । ' सूरौ न हि युता कृपा पावक रोचसे ' (ऋ.
सं. ६ । २ । ६) । ' उदु तिष्ठ स्वध्वर स्तवानो देव्या
कृपा ' (८ । २३ । ५) । कृप् कृपौ कृपः इत्यस्य रूपाणि ।
अयं ग्रीकभाषायां ' कृपैन् ' धातुस्तेन संबध्यते । तस्य
धातोरर्थः ज्वलता नूतनेनाग्निना क्रियमाणः कटकटा-
शब्दः । ३ देवान्या कृपा = देवान्प्रति गच्छन्त्या ज्वलया ।
६ सर्पिपः = घृतस्य । ८ ' कृप् कृपतेर्वा कल्पतेर्वा '
(५२४ । ७) न व्याख्यायते ।

५३०

११ ' युवां भवन्तौ ' इति प्रामादिकम् । ' घ ' निश्चयार्थे ।
' बहुदायितरौ ' ग. च. ज. पाठः छ. त. द. पाठेन
समानः । ' बहुदायितरौ ' इत्ययं शब्दः कथं व्युत्पाद्यः
कश्चास्यार्थ इति न ज्ञायते ।

१७ शश्वत् = प्रसिद्धम् । ' दाक्षिणात्याः ' जाः ' (ट.पाठः) ।
एतत् ठ. ड. पुस्तकयोः ' दाक्षिणात्याः । जाः ' एत्
लिख्यते

२१-२२ मैथुनेनोढायां स्त्रीत्वमुत्पादयति । ऊढा सती कन्या कन्यात्वं
लज्जति मैथुने वर्तमाना स्त्रीभावमारभते ।

२२-२३ भ्राता भगिनीभर्तुः स्यालं भवति । तयोः संयोगहेतुर्भ-
गिनी । तेन तौ परस्परासन्नौ ।

२४ आवपति प्रक्षिपति गृह्याभौ ।

' लाजा लाजतेः ' ५२९ । २० (राजतेः पाठान्तरं)
न व्याख्यातम् ।

२५ ' पोऽन्तकर्मणि ' (धा० ४ । ४१) न क्षेपणे ।

५३१

२ ' श्रीणातेः ' इति ग. च. ज. पाठः प्रामादिकः । ' श्रीञ्
पाके ' (धा० ९ । ३) । ' शृ हिंसायाम् ' (धा०
९ । १६) ।

पत्रं
५३१

पङ्क्तिः

१५ 'सोतारम्' इत्यस्य स्थाने 'सोमानाम्' इति ग. ज. पाठः । प्रथमविवरणे 'सोमानां सोतारम्' (९) इति छ. त. पाठः । द. पाठः 'सोमानं सोतारम् । द्वितीये 'सोमानां सोतारम्' (१२) इति सर्वेषां छ. त. द. पुस्तकानां पाठः । स एव ग. च. ज. पुस्तकैः दुर्गेणापि स्वीकृत इति भाति ।

५३२

२० 'स्वरणं स्तोतारम्' इति ग. ज. पाठः ।

१ प्रथमे विवरणे 'कमपि सोमानामभियोतारं प्रकाशन्वन्तं कुरु' इति 'मां' पदं व्यर्थम् । च. पाठः 'अभियोतारं स्वरणमा' दुर्बोधः । ग. ज. पुस्तकयोः 'मा' न तु 'माम्' । मूले 'प्रकाशन्वन्तं' (५३२ । १२) न तु 'यशस्विनम्' ।

९ 'मनुष्यकक्ष्यः' (ग. च. ज. पाठः) । नैकस्मिन्नपि निरुक्तमूलपुस्तकेऽयं पाठः । मनुष्यकक्षे भवः मनुष्यकक्ष्यः । अयं कक्षीवान् मनुष्यकक्ष्य एव यस्मात्स मनुष्यकक्ष्याया जातस्तस्मात्कक्षीवानिति तस्य नाम । 'स हि कक्षे उत्पन्नः' इति दुर्गेव्याख्यानम् । तेन 'मनुष्यकक्ष्यः' इति तेन स्वीकृतः पाठः स्यात् ।

६ तदुत्पत्तिः = कक्षोत्पत्तिः ।

७ सोमानम् = सु + मन् । यथा कृ + मन् = कर्मन् । येन सोमः सूयते स सोमा तं सोमानं कक्षीवन्तं स्वरणं सु-अरणं सुगमनं कुरु । यः कक्षीवानौशिजः इत्यर्थः स्यात् ।

५३३

२ 'अयं हन्तेर्निहसितोपसर्ग आहन्तीति तपुस्तपतेः' (५३२ । १८-१९) न व्याख्यातम् ।

२-४ 'अवशंसम् अघं तपुः समभिययस्तु' इति ऋगन्वयः । तपुः = तप्तमायुधम् । तपुः तपुषी तपुषि इति रूपाणि । 'रक्षोयुजे तपुर्वं दधात' (६ । ६२ । ८) अत्र 'अघं' 'तपुः' इत्यस्य विशेषणम् ।

५ 'ऋग्यमदने' इति छ. त. द. (५३२ । २०) ग. च. ज. पाठः । 'ऋग्यं=पृष्टमांसम्' इति नैकस्मिन्नपि

पत्रं

५३३

पङ्क्तिः

कोशे । ' पृष्ठमासभक्षयित्रे ' (पाठान्तरम्) । अत्र ' मास'शब्दो दुर्बोधः । अयमपपाठः स्यात् । ' घोर-
ख्यानाय ' (५३२ । २१) न व्याख्यातम् ।

६ ' अनवायम् ' इत्यस्य स्थाने ' अव्यवेयम् ' (५३२ ।
२२) इति छ. त. द. पाठः । अव्यवेयं = व्यवेतु-
मनर्हम् ।

१५ मृद्गाण्डं सुषिरं तेन तस्माज्जलं लवशो बहिर्गच्छति ।

१६ विकृतात् प्राणिशरीरात् । प्राणिशरीरं हि क्लृयते ।

१७ विपुष्यति = महदिदं पापमिति ब्रवीति ।

५३४

१३ अग्निचयनस्य क्षेत्रे प्रथमं सिकतादीन्युप्यन्ते । तेषामुपरि
पुष्करपर्णमुपधीयते । तस्योपरि रुक्मम् । तस्योपरि पुरुषा-
कारं हिरण्यम् (कात्या० श्रौ० १० । ४ । ३) ।
तस्य पुरुषस्य कृणुष्व पाज इति पञ्चभिर्ऋग्भिर्व्याघारणं
क्रियते । ' वामदेवस्य राक्षोघ्नेन व्य.घ रयति ' (मैत्रा०
सं० ३ । २ । १) ।

१७ ' बलं पाजः ' इति ग. च. ज. पाठः । पाज इत्यस्य
' बलम् ' इत्यर्थः । ' पाजो बलम् ' इति क्रम इष्टः ।
इयं व्यत्यासपद्धतिः ग. च. ज. पुस्तकेषु बहुकृत्वो दृश्यते ।
' ख ' ' प ' इति च. पुस्तके लिख्यते ।

२० नीतिः = राजनीतिः कपटपाठवम् । २१ रोगः = कुष्ठादि-
संचाररोगः । २२ आत्मवित्तम् = स्वबलम् ।

५३५

३ अनुप्रसितया = अनुबद्धया । अनुप्रसृतया (पाठान्तरम्)
= अनुचरितया ।

८ ' प्रसितिः प्रसहनात् ' इति छ. त. द. पाठो दुर्गस्वीकृत-
पाठश्च यस्मात्सः ' अभिभूयन्ते ' इति पदं प्रयुज्जति ।
प्रसहन्ते = अभिभूयन्ते । नो चेन् प्रसीयन्ते बध्यन्ते इति
भ्रूयात् । मूले दाक्षिणात्यपाठः स्वीकृतो (५३४ । १)
यथेतरत्र ।

९ ' तृष्णीति क्षिप्रनाम तरतेर्वा त्वरतेर्वा ' (५३४ । ३)
' तूस्ततमैः प्रपिष्टतमैरिति ' (५३४ । ४) न व्याख्या-

पत्रं
५३५

पङ्क्तिः

तम् । सायणभाष्ये ' तप्ततमैस्तपिष्ठतमैः ' इत्येव । ११
' व्याख्यातम् ' । मूले ' व्याख्यातः ' (१३४ । ९) ।

१५ ' पडाहुतं प्रतिपदि प्रतिपदि पुत्रकामः ' (मान० गृ०
२ । १८ । १) । ' पयसि स्थालीपाकं श्रपयित्वा जुहोति '
(ऋक्शाखीयसूक्तेन १० । १६२) । ' द्वादश ऋचो गर्भ-
वेदिन्यः । ' पडाद्याः स्थालीपाकस्य षडुत्तरा आयस्य ' (मान० गृ० २ । १८ । २) ।

१८ ' मांसं भक्षयितारम् ' इति च. पाठः । २० ' दुर्णामा
क्रिमिर्भवति । क्रिमिः क्रव्ये भेष्यति क्रमतेर्वा स्यात्सरणक-
र्भणः क्रामतेर्वा ' (५३४ । ६-७) न व्याख्यातम् ।

५३६

२ ' दुर्गतिगमनानि सर्वाणि ' (५३४ । ८) न व्याख्या-
यते । ' दुर्गतिगमनम् ' इत्यस्य स्थाने ' दुष्कृतम् '
(४) इति वृत्त्यन्ते लिख्यते । स एष दुरितस्वार्थः ।
दुर्गतिं गमयन्तीति दुर्गतिगमनानि ।

७ अपश्रियते = अप + वि + ईयते = म्रियते । अपचे-
ष्टयते प्राणैः = प्राणचेष्टाभिर्वियुज्यते ।

९ ' दुरितम् (४) अमतिः ' एतौ शब्दौ न दुर्बोधौ नाप्य-
न्वगतसंस्कारौ । दुः + इतं = दुरितं दुष्कृतम् । अवि-
द्यमाना मतिर्यस्य सोऽमतिः । अत्र ' अमतिः ' = बुद्धय-
तीता मन्तुमशक्या ।

१२ ' ऊग्रयोः ' इति तैत्तिरीयसंहितापाठः (१ । २ । ६) ।

१३ ' मतिं कविम् ' इति वाज. उन्नेयिसंहितापाठः (४ ।
२५) । १९ ' कविं क्रान्तदर्शनम् ' इति च. पुस्तके
प्रान्ते लिख्यते ।

१५ प्रवर्ष्ये शस्यते (आश्व० श्रौ० ४ । ६) ।

१६ ' क्षौमं वासो द्विगुणं त्रिगुणं वा प्राग्दशमुत्तरदशं वा चर्म-
ण्यास्तीर्थं तस्मिन्हिरण्यपाणिरङ्गुलीभिः सोमांशून्मिमीते '
(तैत्ति० सं० १ । २ । ६ सायणभाष्ये आप० श्रौ० ।
कात्या० श्रौ० ७ । ७ । १२ । १३) ।

१७ ओषधेः सवितारं तमग्निमभ्यर्चामि यस्योर्ध्वा अमननीया च

- पत्रं पङ्क्तिः
- ५३६ भाः सर्वे वस्तुजातमदीपयत् सूर्योद्भया च यः स्वर्गं स्वया कृपा
ध्वालया प्रकाशेन वा अमिमीत ।
- ५३७ ६ ' अञ्जु अधीति ' (५३४ । ११) न व्याख्यायते । ७
' श्वशनम् ' इति निरुक्तमूले नारित । वृत्तावपि (५३८ ।
५) ' क्षिप्रनाम ' इत्येव । ' पुरंधि'शब्दो भाष्ये न
व्युत्पाद्यते (५३४ । ११) । वृत्तावपि ' पुरंधीः
पुरंधी (ग. ज. पठः) पुरुंधी (च. पठः) ' इति
विवरणं न क्रियते ।
- ५३८ २ ' अग्नेः ' (५३७ । ११) इति दाक्षिणात्यः पठः
प्रामादिकः ।
५ यागस्य विघ्नभयाक्षिप्रस्येष्टत्वात्=विघ्नो न भवेदिति यागस्य
क्षिप्रत्वमिष्टम् ।
६ ' श्रुष्टीवरीः सुखवर्गः ' । अस्याध्यायस्य २२ खण्डे ' श्रु-
ष्टीवरीः सुखवत्यः ' (५७१ । ३) इति वर्तते ।
१२ ' प्रणेतारौ ' ' आम्रयणः ' इति ग. च. ज. स्वीकृत-
निरुक्तमूलपठैः ।
१४ पुरंधिशब्दोऽत्र गुणपदं विशेषणम् । अत्र पुरन्धिरिति अ-
श्विनोः सखी उपा° स्यात् । अश्विनोः पुरन्ध्याश्च यत्र तत्र
सखिभावेन संबन्धः । माता देवानामिति च सोच्यते ।
पुरन्धिः = ग्रीकभाषया पॅलिऑडास् = बहुप्रजाः । बहु-
प्रजादायिनी काचिद्देवता पुरन्धिरित्यभिधीयते । ततः बहु-
प्रजावत्याः स्त्रिया अपि तदभिधायकमभवत् ।
१७ ' नासत्या पुरन्धिम् ' = इत्यनयोः शब्दयोर्मध्ये न कोऽपि
शब्दः । एवं तावन्तरौ ।
२० ' अन्येभ्यो देवेभ्यो बहुकर्मतमः ' अत्र ' बहुकर्मतरः '
इति तरन्तरूपेण भाव्यम् । अथवा । ' देवेषु बहुकर्म-
तमः ' एवम् ।
५३९. ६ आधर्षयितुं = हिंसितुम् । ७ च. पुस्तके ' उद्गा '
' उद्ना ' इति पान्तभागे स्पष्टीकृतमज्ञानात् ' उद्ना '
इति लिख्यते ।
- ९-१० समुद्रं सिञ्चन्त्यो नद्यो यथा सं न कदापि जलपूरणेन प्रीण-

पञ्च

पङ्क्तिः

५३९

यन्ति तर्पयन्ति तथा रश्मिरूपे नद्य इत्यादि । १० 'तेषां रश्मिणां च' इदमसंबद्धमनवर्थं च ।

१०-१२ वरुणस्य मायां विज्ञातुं न शक्नोति कश्चिदपि नापि कथयितुम् । 'नापि' शब्दाद्यनवर्थको । अपि कथं नायं संपूर्यते इत्यन्यथः । १२ प्रज्ञया प्रज्ञारूपकरणेन । प्रज्ञाद्वारेण्यर्थः ।

५४०

१ 'अवोधि होता०' इत्यच् प्रातरनुवाके आग्नेयं क्रतावपि शस्यते (अ.थ० श्रौ० ४ । १३) ।

२ बुध्यते = बोधयति जागृयति । 'देवान्' 'बुध्यते' इत्यस्य कर्म । ३ 'अग्निहोतृणाम्' इति ग. च. ज. पाठः । 'अग्निहोत्रिणाम्' इतीतरः ।

४ 'सत्' 'पत' 'पजः' इत्यस्य विशेषणं भवितुमर्हति ।

६ स देवान् यष्टव्यतया बुध्यते । अत्र 'सः' पदमध्याहार्यम् ।

२४-२५ नैकास्मिन्नापि निरुक्तमन्त्रमुक्ते 'रेशयदासिनः' (११) इति पाठः । रेशयत् । असिनः । रेशयदासिनः । २५ ते देवा आयुष्मसि अम्यन्ति ।

५४१

२ 'दार्याति' इत्यपपाठः । 'सत्तायं समानजातिला' इत्यस्य विवरणार्थं ट. पुस्तके 'परपरम्' इति प्रान्ते लिखति तच्च ठ. ड. पुस्तकयोरेतन्भाव्यते ।

५ स्वभूताय -- स्वहस्ते स्थिताय । सुमोर्गे स्थानं मुक्तं च गन्तुमनुज्ञां दत्त ।

९ 'सुदानः' इत्यत्र निरुक्तमूले 'कल्याणदानः' (६४० । १२) । अस्य विवरणस्यान्ते 'कल्याणदानः' एव शब्दो दुर्गेण प्रयुक्तः (२०) ।

१४ इयं त्रिष्टुप् न तु द्विपदा ।

५४२

६ 'घर्षसङ्घर्षसादिभिः' इत्येते घ. झ. ट. ड. पाठः साधणनभ्याद्धृतीतः ।

५४३

८ अन्तरेक्षे संप्राप्ते वा वर्तमाने बले । अरेणु पौंस्ये इति द्वे परे नैकम् । अरेणु 'शवः' इत्यस्य विचक्षणम् ।

१२ 'अहि नित्यं शुष्णम्' इति च. पाठः । 'नित्यशुष्णम्' ग. ज. पाठः ।

- पत्रं पङ्क्तिः
५४३ १२-१३ ' आयसः = देवान्प्रति अयनशीलस्य ' इति दुर्गः ।
' अयोमयकवचयुक्तदेहः ' इति सायणः ।
१३ ' आभूषु ' इत्ययं सप्तमीबहुवचनान्तः शब्दो न सन्नन्तः ।
ग. च. ज. पुस्तकेषु ' आभूषुः ' इति लिख्यते ।
१४ शत्रूणामुपर्युपरि अहं भवेयमितीच्छन् । दामनि रज्जुबन्धेन
शत्रून् सुप्राबध्नात् । ' सुबध्नात् ' इत्यपपाठः । च.पुस्तके
स्वबध्नात् = सु सुष्टु अबध्नात् ।
२१ अनुक्रमण्यां नृभेधपुरुमेधौ ।
५४४ १ ' पशवो वा आदित्यो यद्बध्ना मध्यतः श्रीणाति मध्यतो वा
एतत्पशूनां पयो दधाल्यथ यत्सत्तातङ्क्यं तस्मादामा सती पक्वं
दुहे यदि कामयेत वर्षेत्पर्जन्या इति ' (मैत्रा० सं० ४ ।
६ । ९) । आदित्यग्रहे सोमे दधिपयसी मिश्रीक्रियेते ।
दध्नि मिश्रिते सोमोऽपको भवति पक्वपयासि मिश्रिते पको
भवति । तथैव गौः प्रथमा आमा सती एतेनादित्यग्रहेण
पक्वं पयो दुग्धे ! ' दुहे ' इति पाठान्तरम् ।
३ च. ट. पुस्तकयोः ' पूर्वमङ्गिरसां गावः पणिभिराह्वत्यान्ध-
कारे स्थापिताः । ततोऽङ्गिरोभिरिन्द्रः स्तुतः । तत इन्द्रो
गवां स्थानं तमसावृतं दृष्ट्वा गोदर्शनाय चुलोके सूर्यमारोहय-
दित्यर्थः ' सायणभाष्यादुद्धृतं प्रान्ते लिख्यते । ट. पुस्तके
तदन्तर्भाव्यते ।
५ ' सामन् = सामेत्यर्थः ' (च.) । सुष्टं (ग. च. ज.
पाठः) = सुष्टं सुस्थितं सुगुणम् । स्थानकरणानुप्रदानानि
प्रातिशब्देषु निरूपितानि ।
२३-२४ वैश्वकर्मणाभ्यां द्वाभ्यां सूक्ताभ्यां वैश्वकर्मणानि हवींषि
जुहोति । ' य इमा विश्वा भुवनानि ' (ऋ० सं० १० ।
८१) ' चक्षुष. पिता मनसा ' (ऋ० सं० १० । ८२) इतीमे
द्वे सूक्ते । एतद्भोमानन्तरमाहवनीयाग्निश्वयनं प्रति नीयते ।
५४५ १ ' असूर्ता ' इति मैत्रायणी (२ । १० । ३) कपिष्ठल
(१८ । १) संहितापाठः । अयं यास्केन स्वीकृतः
स्यात् । किंतु निरुक्तमूलपुस्तकेषु नैकस्मिन्नपि लभ्यते
(५४४ । १२) ।

- पत्र
५४५ पङ्क्तिः
३ ' वाजसमीरिताः ' ((५४४ । १३) इति छ. त. द. पाठः । अत्रार्थम् असुरक्षणार्थं समीरिताः ।
४ मेवा एव वातेन समीर्यन्ते न मरुदादयः । ६ निपण्णे = स्थिरे ।
- २१-१३ ' य आयजन्त ' (५४४ । १३) इति दाक्षिणात्यः पाठः समीचीनतरः । ये रसेन पृथिवीं तपर्यन्तो भूतानि कुर्वन्ति त आयजन्त । दुर्गेण गुर्जरपाठः ' ते रसेन० ' इति स्वीकृतः । तदनु रूपं च विवरणं क्रियते । किंतु तन्न समीचीनम् । ' त आयजन्त० ' इत्यस्य ' भूतानि कुर्वन्ति ' इति नर्थः । ' भूतानि समकृष्वन् ' इत्यस्यैव सोऽर्थः । .
- २१-२२ अमाक्ता = अ + मा + अक्ता = मां प्रति अ मा (निषेधाथे) एषा अक्ता अश्रिता भवतु । माम् + एव + अप्रत्यञ्चिता । २२ ' मामेषा प्रत्यञ्चिता ' इत्यर्थे ' अमाक्ता ' इत्यत्र ' अ ' इत्यस्य कोऽर्थः । अत्र ' अम्यक् ' म्यक्षधातोर्गत्यर्थस्य रूपं स्यात् । अम्यक् = अगच्छत् ।
- ५४६ ११ कष्टे देदीप्यमानः अग्निरिव । यथा काष्ठेऽग्निरस्ति तथा मेघे भवदीया शक्तिः ।
१२ नदीनाम् इमा नादेयाः । १३ मेघ्यानि मेघोद्भूतानि । ताः = ऋष्टीः । ' ताम् ' इति पाठेऽवश्यः ।
- ५४७ १-२ सूर्यस्य कर्मणा प्रज्ञया वा ज्यापांसं त्वां हे अग्ने यजमानः स्तुवन् चरति । .
१५ सः + अस्माकेभिः = सास्माकेभिः । अयं सन्धिदृष्टान्दसः । १८ ' वन्वन्क्त्वा ' इति दुर्गमतेन समासः । शाकल्यमते द्वे पदे । २१ विहियमाणः । यज्ञेऽग्निरैकस्माद्विहारान्दन्त्यं विहारं (कुण्डं) नीयते ।
- ५४९ ६ ' प्रदिवः प्रकर्षेण द्योतमानाः सन्त आदधिध्वे ' अयमधिकः पाठः क, ख. घ. झ. ट. ठ. ड. पुस्तकेषु वर्तमानः सायणभाष्याद्गृहीतः ।
८-९ दुर्गकृतं विवरणं न यास्कसंमतम् । ' वः युष्मान् जोष-

पत्रं
५४९

पङ्क्तिः

यमाणाः (मनुष्याः) प्रास्थुः । विश्वे (देवाः) उत वाजा
अग्रिया अभवन ' इति यास्काभिप्रायः ।

- १० ' अग्रारणेनेति वा ' (५४८ । ९) न व्याख्यातम् ।
२० ' पचता ' इदं ' चनः ' इत्यस्य विशेषणम् । ' हवीषि ' इत्यनेन न तत्संबन्धः । ' बहुवचनं वा ' (५४९ । १३) इत्यधिकः पठः कदाचिद्गुणं लिखितः स्यात् ।

५५०

- ७ अर्थस्य विशेषः । विशेष एव विशेष्यम् । स्वार्थे ष्यञ् ।
९ यतः=यस्मिन् प्रदेशे । १० प्रत्यग्रमीषां = प्रत्यग्रहृतीताम् ।
१२ भेदो वपा चेति द्वे सत्त्वे पदार्थौ तयोरिदं सात्वम् । अस्मिन् पश्चदाने द्वौ पदार्थौ भेदो वपा च । ' पचता ' एतदनयोर्द्वयोर्विशेषणम् । •

१४ दैव्या दैव्यौ होता होतारौ भिपजा भिपजौ । एवं पचता पचतौ । आक रान्तं द्विवचनम् ।

१६ ' यतो यस्मात् ' इति व्याख्यानेन दुर्गत्वात्कृतनिरुक्तमूले ' यतो यत्र द्वेकवचनार्थः ' (५४८ । १४) इति पाठः स्यात् ।

५५१

२ वा = निश्चयेन खलु । ' वा ' अपि तस्मिन्नेवार्थे । वा वा = सत्यम् । ' केवलः पक्वः ' इति च. पाठः ।

३ ' युवतम यन्निष्ठम् ' (ग. च. ज. पाठः) । एषु पुस्तकेषु विशेषतः च. पुस्तके बहुकृत्व ईदृशो व्याख्यातव्य-व्याख्यानयोर्व्यत्यसः ।

४ ' यु मिश्रणे ' इत्येतस्मात् युवतम = मिश्रयितृतम । पुरोडाशं केनचिदन्येन पदार्थेन मिश्रयति । तन्मिश्रणमनुपमम् ।

१२ ' अनभ्यमितः ' (५४८ । १७-१८) इति ग. च. ज. पाठो नैकस्मिन्नपि निरुक्तमूलपुस्तके दृश्यते । ' भीङ् हिंसायां ' (घा० ९ । ४) । तस्य निष्ठा ' मिनः ' । तस्य प्रतिषेधः ' अमिनः ' अहिंसितः । अभि + अभिनः = अभ्यमिनः । ' अनभ्यमितः ' इति पाठे ' अम रोमे ' (घा० १० । १८७) । तस्य निष्ठा ' अमितः ' । अन् + अभि + अमितः = अनभ्यमितः ।

- पत्रं पङ्क्तिः
- ५५२ १ ' महान् भवति ' (५४८ । १७) म व्याख्यातम् ।
 ' परिहृढः ' इः पाठान्तरं साध्याभावाद् गृहीतम् ।
 २ केन कारणत आमेतः ।
 ६ सुकृतः = शीतः । ' प्रत्यभिमुखोऽभूत् ' इत्यन्वयः ।
 १७-१८ ' शब्दकारिण्यः ' (५४८ । १९) इत्यस्य व्याख्यानं
 ' शब्दानुकरणान् ' ।
- ५५३ १४ साधयिता = न शिता । १६ समसृजन = संयुञ्ज ।
 १८ श.शायमानः = पुनः पुनः शायमानः शिष्यान् ।
- ५५४ २९ सर्पिर्वाचां तैलवाचीं वा सृप्रशब्दः कोशेषु नोपलभ्यते ।
- ५५५ १४ ' विष्यन् ' इत्यस्य . ट. पुस्तकयोः ' पोऽन्तर्कर्मणि
 व्यत्ययेनान्तेपदम् ' इति प्रान्ते लिखितं विवरणं ट. ड.
 पुस्तकयोस्तर्भाविष्यते ।
 १८ उपजिह्विका = जिह्वाया मूलभागे वर्तमाना ' षड्जीभ ' इति
 महाभाष्ये उपायां ख्याता ।
 २१ ' प्रतिसेवेवयस्य ' (च. दुम्बके) इति णिजन्तः पाठः
 प्रामादिकः ।
- ५५६ ९ भेद्याद्यभ्य ऋषियभ्यः । असी अग्निः । १२ ' चिह्नित =
 ज्ञायते ' (च. ट.) ।
- ५५८ १ स्थायन्तीति स्थायनाः । स्थायन्ति संहता भवन्ति संवा-
 तयन्ति वा । ' स्थायजाः ' ' स्तियजाः ' एतौ पाठौ
 प्रामादिकौ ।
 १३-१४ पीपाय = अप्यायपते (कथ्यते) । अथवा । पीपाय =
 पानाय संस्कृतः । १८ ' स्तिपः ' ' स्तिपालनः ' इति
 ग. च. ज. पाठौ ।
 १९ स्थायन्त इति स्तथो गृहाः (सायणः) । स्तिपाः =
 गृहक्षकः । ' उप नो वाजन्मिभ्यु । स्तीन् ' (ऋ०
 सं० ७ । १९ । २१) स्तीन् = गृहान् । ' उत त्रायस्य
 गृणत उत स्तीन् ' (ऋ० सं० १० । १४८ । ४) ।
 ' नः स्तिपा तनूपा वरुण ' (ऋ० सं० ७ । ६६ ।
 ३) । अत्र सर्वत्र स्तयो गृहा भवेयुर्गावो वा । अथवा ।

पत्रं
५५८

पङ्क्तिः

पुत्रा भवेयुः । यस्मात्पुत्राः स्नेहेन स्थायन्ते मातृपितृभिः
संहता एकरूपा भवन्ति । ' वृषभः रितयानाम् ' इत्यत्र
जलरूपगवामिन्द्रोऽग्निर्वा वृषभः ।

२० ' पालयतीति वा ' (५५४ । १४) इत्यत्र ' वा '-
शब्दो न व्याख्यातः । दुर्ग एकमेवार्थं गृह्णाति । ' स्तृषां
पालनः ' (५५४ । १३) इति छ. त. द. पाठः ।
स्तृषां नक्षत्राणाम् । ' ऋक्षाः स्तृभिरिति नक्षत्राणाम् '
(२७२ । १-२) इति यास्कः ।

५५९

९ ' जवारु जरमाणरोहीति वा जवमानरोहीति वा ' (५५४ ।
१५) इति सायणगृहीतपाठः । अस्मिन्पाठे ' गरमा-
णरोहीति वा ' नास्ति ।

१८ ' प्राष्ट'शब्दः कोशेषु नोपलभ्यते । ' अश व्यापने ' ।
तस्य निष्ठा । प्राष्टः = विस्तृतः । पृश्निः = भिन्नवर्णः ।
२० रूपः = रिपः ।

२२ ' इह वा असा आदित्यः ' ' आसां प्रजानाम् ' इति
मैत्रायणीसंहितायां (२ । २ । २) पाठौ । आभ्यां =
द्यावापृथिवीभ्याम् । आदित्य आदौ पृथिव्यामासीत् । द्यावा-
पृथिवीसाहाय्येन आसां प्रजानामुपरि दिवि लोका देवा वा
तं न्यदधुः । २४ जवमानं = गच्छत् ।

५६०

१ (नभसो) रोहति = जायते । तत्र तत्र आकाशस्य
भिन्नभागेषु ।

२ गरमाणं = गिलन् । ' जवमानरोहि ' (५५४ । १५)
इति महाराष्ट्रियपाठः । बत्रयोरभेदः ।

५६१

३ वधेन = प्रहारेण । अथवा । अस्त्रेण । ' वधैरजेत दुर्मतिं '
(ऋ० सं० १ । १२९ । ६) अत्र वधैः = अस्त्रैः ।
धिवृक्पणानि छिन्नानि । अङ्गानीत्यध्याहारः ।

स्कन्धो वृक्षस्येत्यादि पृथिव्याः (५२४ । १९-२५)
इत्यन्तं न व्याख्यातम् । प्रक्षिप्तं स्यात् । समास्कन्नः =
समन्तास्थापितः । ' इदमर्पतरत् ' अयं पाठः साधुः ।
स्कन्धःशब्दो नपुंसको यस्मात् ' आस्कन्नम् ' (५५४ ।
२०) इति तस्य विशेषणम् । यास्ककालेऽपि स्कन्धः-

पत्रं
५६१

पङ्क्तिः

शब्दो नपुंसकः सकारान्तश्च स्यात् । ' समास्कन्नम् ' इति पाठः स्यात् ।

४ ' अहिरयनः ' इति ग. ज. पाठः । ' अहिरयनादेत्यन्तरिक्षे ' (निरु० २ । १७) ।

६ ' अहिः ' (४) पदस्य पुनरुक्तिवर्धार्था । अगमयत् उदकम् । अत्र शयनं (स्वप्नः) न वास्तविकम् । अवस्थानमेव तस्यार्थः । जलरूपेण पृथिव्यामवतिष्ठते ।

१९ उत्तरोत्तरे = उत्तरेभ्य उत्कृष्टेभ्योऽपि उत्तरे उत्कृष्टाः ।

२१ अस्य = ' तुञ्जे तुञ्जे ' इत्यत्र य इन्द्रोऽस्तूयत तरय ।

५६२

६ सव्यत्वमापन्नस्येन्द्रस्य = ' स्वयमिन्द्रसमं पुत्रमिच्छतोऽङ्गिरसो मुनेः । वज्रधेव सव्यो भूत्वर्षेयोऽगित्वात्पुत्रतां गतः ' (बृह० ३ । ११५) ।

८ शूर्पं = सुखं धनं बलं वा । तद्युक्तं शूष्यम् ।

५६३

१५ इतः = सोमाभिषवकर्मणः । ' अतः ' इति ग. ज. पाठस्तस्मिन्नेवार्थे । पूर्वैः पूर्वतरैश्च जनैरनुष्ठितात् धर्मसंतानात् । १९-१६ धर्मसंतानः = परंपरागतधर्मकर्माणि ।

१६ अलं धर्मेणेति यः करोति वदति सः । अयञ्चेत्यर्थः । १७ अलंकरिष्णुः = आत्ममण्डनपरो वा ।

१८ ' स्ववित्तितितनिषुः ' इदं सामासिकपदम् । १९ धर्मे अश्रद्धानम् । ' अपाप ' (अप + अप) इत्युपसर्गाभ्यासः । तितनिषुं = धर्मसंतानादपेतम् (४) इति यास्कः स्ववित्तितितनिषुम् दुर्गः इति । ' तन विस्तारे ' इत्यस्य सनिरूपम् । धर्मात् आत्मानं तनितुं विस्तारयितुम् अपगमयितुमिच्छति यः स तितनिषुः । तस्यैव ' अलंकरिष्णुः ' इत्यर्थः ।

२० ऊहतेरप्यभ्यासः कृतो भाष्यकारेण ' अपोहयपोहति ' (३) इति ।

२१ दुर्गमते ' कत्रासखा ' कश्चिदन्यः पूर्वस्मादयउवनः । ' तनूशोभयितारम् ' (५) इत्यस्य स्थाने दुर्गवृत्तौ ' शरीरशोभयितारम् ' ।

- पत्रं
५६३
- पङ्क्तिः
२३ 'तनूशुभ्रम्' इति 'ततनुष्टेः' विशेषणम् । 'तनूशुभ्रम्' इत्यस्य विशेषार्थः 'कवाःसखः' इत्यनेन क्रियते । कः तनूशुभ्रः । यः कवाःसखः । यस्य कपूयाः पापाः सखायः । इति केचित् । वस्तुतस्तु 'कवाःसखः' इति 'मघवा' इत्यस्य विशेषणम् । कवानां कपूयानां पापानाम् असखा शत्रुः ।
- २४ प्रपद्यत = ईश्वरं शरणं गच्छेत् । अथवा । सन्मार्गं प्रपन्नो भवेत् । प्रत्यापद्येत (ग. ज. पाठः) = परावर्तेत ।
- ५६४ ३ गोरुदरे तदूधः केनचिदासञ्जितमिव भाति । उप=समीपे । उत् = उदरस्य । उदरस्य समीपे उपरि नद्धम् उपोन्नद्धम् । उ (उप) + उ (त) + धन् (नद्धम्) = ऊधन् । उत् + हन् = ऊधन् ।
- ४ अवश्यायाः = नीहारः तुपारः । तैरोपधिवनस्पतयः स्निग्धा आर्द्रा भवन्ति ।
- ७ इळा = अन्नम् । ८ आत्मीयानि = स्वस्मिन्वर्तमानानि ।
- १६ 'मेघम्' इत्यस्यानन्तरं वाक्यसमाप्तिरवश्यका ।
- १८ यावत् तरः बलम् । 'यावत् तरः त्वय्यस्ति' इत्यन्वयः । मेघत्रलेन न किञ्चिन्प्रयोजनमत्र । 'अवधीः' इत्यत्र 'जहि' इत्यर्थो नवश्यकः ।
- ५६६ १ कियेधा इन्द्र इति यास्कमतं भाति (५६५ । ११) । तच्च शब्दक्रमानुरूपमन एव सत्यम् । १ यत्र ज्ञायतेऽपि ।
- २ शत्रुबलं धारयति संस्तुति ।
- १५ 'आजवम्' अयं शब्दो दुर्बोधः ।
- १९ इयं पञ्चाग्निविद्या देवयानपितृयागे (२१-२२) च कठोपनिषदि छान्दोग्ये च वर्ण्यन्ते । दर्शनं ब्रह्मणः ।
- ५६७ १ विष्पितः = विः = (विस्तीर्णः) + पितः = (प्राप्तः) । 'विशिष्यते विष्पतिः' इति च. प.ठो दुर्बोधः । 'प्राणिनां कर्मानुरूपेण' (च. प.ठः) । 'संभृतं' (५६३ । २३) 'विष्यत्विति' (तथैव) अत्र 'इति' च न व्याख्यायते । इति शब्दस्य स्वारस्यं न ज्ञायते ।

पं०
५६७

पङ्क्तिः

१-७ ' यदद्य मैत्रावरुणं तु वा सौर्याद्या ' (अनुक्र०) । आद्या ऋक् सौरी । ' तु वै ' परिभाषया एतदादीनि सप्त सूक्तानि मित्रावरुणदेवतानि । ' स्तुतौ तु मित्रावरुणौ सूक्तैर्यदिति सप्तभिः (ऋ० सं० ७ । ६०-६६ सूक्तानि) । यदद्य (७ । ६० । १) उत्सूर्य (७ । ६२ । १-३ ऋचः) इति तिस्र उद्वेति (७ । ६३ । १-४ ऋचः) इत्यर्ध-पञ्चमाः । सौर्यम् (बृह० ६ । ४-५ श्लोकौ) ॥

८ अर्थमास्मिन् सूक्ते चतुर्थ्यामृचि ' मित्रो अर्थमा वरुणः सजोषाः ' इति पञ्चम्यां च ' मित्रो अर्थमा वरुणो हि सन्ति ' इति ध्रूयते । एवं सति मित्रावरुणदेवत्यमिदं सूक्त-मिति शौनकेन कथमुक्तम् ।

५६९

१५ ' भाऋजीकः ' इत्यनेन गतार्थता (निरु० ६ । ४) । १६ ' आ व ऋञ्जसे०० ' (ऋ० सं० १० । ७६ । १) इय-मृग (५६८ । २-३) दुर्गेण न व्याख्याता । ' दूतं वो० ' अयं मन्त्रः कथं शेष उच्यते । अयं पूर्ण एव ।

५७१

१९ ' होताऽपोनष्त्रिया अन्वाह ' (आश्व० श्रौ० ५ । १) ।
२० एतस्या ऋचो व्याख्यानं निरुक्तटीकाया उद्धृतमिति सायण-भाष्ये । तत्रैते पाठमेदाः । यथाशास्त्रं (' दृष्ट ' नास्ति) क्रमेण (२३) नोऽस्माकं धनानाम् (२३) तद्धि तत्रैव युज्यते (५७२ । २) निरुक्तकारो ब्रवीति याज्ञे शकट इति वा (३) अधुनैव सोम० (७) ।

५७२

१ वेदे ' ऊधरिव ' ' ऊध इव ' इति द्वे अपि संधिरूपे ।
२-३ ऊधो यथा गोशरीरस्याधःस्थाने वर्तते तथाधिषवणचर्म हविर्धानशकटस्याधस्तात्तिष्ठति ।

५ चर्मरूपमूधः । ६ सोमे उत्सिच्यमाने तच्चर्म० । ' इतरम् ' इति ग. च. ज. पाठः प्रामादिकः ।

११ क एते कोचित् । १२ ' शकृदटम् ' (५७१ । २) इति द. पाठः । सकृत् अटति इति ' सकृदटम् ' (५७१ । २) । शकृता अटाते इति शकृदटम् । १२-१३ तेन शका तच्छ-कटमेति युक्तं भवति ।

९७

पत्रं
५७३

पाङ्क्तिः

५ ' उद्भिद्वलभिदौ स्वर्णकामः । इन्द्र सोममिन्द्रः पूर्भिदिति मध्यंदिनः ' (आश्व० श्रौ० ९ । ८) । ' गोसबवीवधौ पशुकामः । इन्द्र सोममेतायामिति मध्यंदिनः ' (तथैव) दुर्गेदत्तो विनियोग आश्वलायनसूत्रे नोपलभ्यते ।

७ ' गोधे तले ज्यघातवारणे ' (अमरः २ । ८ । ८४) । गोधे अङ्गुलित्रं च । १४ ऋचि ' प्रवृद्धः ' (४) इति पाठान्तरम् । दुर्गेण तस्त्रीकृतमिति भाति यतः ' प्रवृद्धोदकः बहूदकदाता भव ' इति तत्कृतविवरणम् ।

५७४

१-३ उपमुग्रम् = अतिशयेन भीषणम् । ३ दमयन् = दमयन् । अन्यमन्यम् = सर्वान् शत्रून् ।

४-६ अतिनेनीयमानः (५७३ । १८) = भृशं पराजित्य मृत्युसात्कुर्वन् । देवताविशेषमतिशयेन = सर्वा देवता अयमतिसेते इति कृत्वा । अयमिन्द्रः सर्वेषु देवताविशेषेषु उत्तम इति पौनःपुन्येन निर्णीयते इति दुर्गविवरणम् ।

५ ' अमुष्मात्सुतान् कामान् ' इति पाठान्तरम् । सुतान्कामान् सुतरूपकामान् । अथवा । सुतान् इतरांश्च कामान् ।

११ चोष्कृत्यते = पुनःपुनर ह्वयति (सायणः) ।

१९ अश्वस्तोत्रमश्वस्तोमः । तत्प्रतिपादका मन्त्रा अश्वस्तोभीयाः ।

' यदक्रन्दः प्रथमं जायमान इत्येतस्त्रिभिरनुवाकैः षट्त्रिंशत्तश्वस्तोभीयान् जुहोति ' (तै० सं० ४ । ६ । ७) ।

' अश्वस्तोभीयं जुहोति ' (तै० ब्रा० ३ । ९ । १२) ।

' मा नो मित्रमिति प्रत्यृचम् (कात्या० श्रौ० २० । ८ ।

७) आज्यं चतुर्गृहीतं गृहीत्वा जुहोति ' । अश्वस्तोभीयेन

= ' मा नो मित्रम् ' इति सूक्तेन (ऋ० सं० १ ।

१६२) ।

' संज्ञपनाप्याक् मा नो मित्रम् ० इत्यावपत् ' (आश्व०

श्रौ० १० । ८) । ' षोडशशतपथः ' (पाठान्तरम्)

= षोडशाहुतयो ह्वयन्ते । अयं मित्रविभागः शतपथब्राह्मणे

दीयते । ' शतपथे ' इदं विवरणं च. ट. ठ. ड. पुस्तके-

व्यन्तर्भावितं पाठोऽप्यशुद्धोऽत एव दुर्गोधः कृतः । ' मा

नो मित्रो वरुणां अर्यमायुरित्येतत्सूक्तमधिगावावपति । उप-

- पत्रं पाङ्क्तिः
- ५७४ प्रागाच्छसनं वाज्यर्वोप प्रागात्परमं यत्सधस्थमिति च ' (शत० ब्रा० १३ । ५ । १ । १८) ।
शतपथे केवलं पठनमेव यथाश्वलायनसूत्रे । आहुतिविनियोगो मानवश्रौतसूत्रेषु लभ्येत ।
- २१ ' अनेकविधान्०० चकार तत्तदहमेक ' इदं पाठान्तरं साय-
णभाष्यान्नोद्धृतम् ।
- ५७५ २ आशाः = दिशः । प्रदेशमित्यर्थः । १४ दत्तयः = दानानि ।
दत्तिशब्दः क्वचिदेव प्रयुज्यते । १७ मात्राः = मानानि ।
१९-२० ' अनु ' इत्यस्मान्नामरूपे कर्तव्ये प्रत्यय आवश्यको यथा
पदधातोः अकारप्रत्यये परे पदमिति नामरूपं भवति पाद
इति वा । तादृशः प्रत्ययोऽत्र लुप्तः । २१ ' संप्रति ' इत्यत्रापि प्रत्ययलोपः । ' इदं न संप्रति ' (योग्यं न्याय्यं वा) इति यास्ककाले प्रयोग आसीदिति भाति । ' सांप्र-
तम् ' इति व्याकरणनियमानुसारं रूपम् । छ. त. द. पुस्तकेषु ' उपसर्गलुप्तो नामकरणः ' (५७१ । १२) इति पाठान्तरम् । उपसर्ग इति कृत्वा लुप्तो नामकरण-
प्रत्ययः ।
- १७६ २ विकृषितं = कन्यानां दानादानाम्यां सुषिरं विस्तृतं भवति ।
९ ठ. ड. पुस्तकयोर्निरुक्तमुले द्वाविंशतिः खण्डः । अत्र तु त्रयोविंशतिः । एतत्केवलमितरपुस्तकानुकरणं स्यात् ।
- १७७ ८ संपातशब्दो न नपुंसकः । तस्मात् ' संपातं नाम सूक्तम् ' इति पाठोऽशुद्धः । ' संपातसूक्तं नाम ' इति पाठे ' नाम '—
पदं व्यर्थम् ।
१३ ' नापि यौः ' इत्यध्याहृतं दुर्गेण । १५ ऋग्विवरणे ' अमत्रः ' (१०) इत्यस्य ' अभ्यमितो वा ' (५७६ । १३) इति द्वितीयार्थे न प्रदर्शयते ।
२० आद्यौ गायत्रौ पादौ ततो द्वौ जागतौ सास्तारपङ्क्तिः । नेय-
मास्तारपङ्क्तिः किंतु पुरस्ताद्ब्रह्मती । आद्ये पादे द्वादशाक्ष-
राणि शेषेषु प्रत्येकमष्टाक्षराणि तस्यां लक्षणम् । वस्तु-
तस्तत्त्वाद्ये पादे दशाक्षराणि न तु द्वादश । ' वि-
सहोदर्याः सर्वा आस्तारपङ्क्तयः ' (बृह० छन्दोनुक्रमणी

पत्रं
५७७

पङ्क्तिः

१० । ९) । एतदनुरोधेन ' आस्तारपङ्क्तिः ' इति दुर्गेण लिखितं किंतु तत्प्रामादिकं यस्मात्तस्मिन्नेव ग्रन्थे ' षष्ठे पुरस्ताद्ब्रह्मते त्रिष्टुब्न्ते कुह भ्रुते ' इति लिख्यते (छन्दोनु० १० । १०) । दुर्गकृता ईदृशाः प्रमादा अनवधानमूलाः ।

५७८

२१ वसुकपुत्रो वासुको वसुकृत् तस्यार्धम् ।

११ अश्रयो विद्यन्तेऽस्य तदश्रिमत् । ' अश्रिमत् ' इति छ. त. द. पाठः । १४ अनुक्रमण्यां ' नृमेषस्यार्धम् ' । पाठान्तरे ' नेमस्यार्धम् ' । ' इन्द्राय साम (ऋ० सं० ८ । ९८) सूक्तस्य तथा तस्योत्तरस्य (८ । ९९) च । नृमेषना-माङ्गिरस ऋषिरित्यवगम्यताम् ' (बृह० आर्षानुक्रमणी ८ । ४३) । ' श्रयन्त एमि (१००) सूक्तस्य नेमो नाम भृगोः सुतः ' (तथैव ८ । ४४) ।

१७ दधतः इत्यस्योपरि चिह्नं कृत्वा ' परिचरतो वा ? इति ट. पुस्तके प्रान्ते लिख्यते तत् ठ. ड. पुस्तकयोरन्त-र्भाव्यते ।

१८ ' कामिनां कामान् ' इदमनवश्यम् । अस्य इन्द्रस्य कामं विधतः कुर्वतो जनानिन्द्रो न पीडयति ।

५७९

१९ ' सः ' (अध्याहृतं) चोदयन् भवति यः इत्यादि ।

१ ' अगस्त्यस्यार्धम् ' अथवा ' आगस्त्यस्यार्धम् ' इति साधु । न ' अगस्त्यस्यार्धम् ' अथवा ' आगस्त्यस्यार्धम् ' ।

२ तदर्धीनत्वेन = तदर्धीनः परार्धीन इति ।

३ ' मोदनजिह्वमिति वा ? (५७८ । १८) ५ ' अर्चनीयैः ' (५७९ । १९) न व्याख्यातम् ।

५ गाथा नयन्ति ते । नुधातोर्धप्रत्ययेन नव्यः ।

६ ' शुष्णम् ' अध्याहृतम् । आभिमुख्येन = बृहस्पतिस्थानं प्रति मुखानि कृत्वा ।

७-८ अनया स्तुत्या तस्य नवो मानो भवतीत्यन्वयः ।

८ ' णुः सुतो ' (धा० २ । २५) परस्मैपदी एव । तुदादिप्रणस्थौ ' णु ' धातुरपि तथैव । ' नवते ' इति न पाणिनीयस्यम् ।

पत्रं
५७९

पाङ्क्तिः

१४ ' इति ह विज्ञायते = ब्राह्मणे श्रूयते (ट. प्रान्ते) । ठ.
ड. पुस्तकयोस्तदनुरोधेन ' इति ब्राह्मणे श्रूयते ' इति
पठः ।

९८०

२ ' असामि धूतयः ' इति द्वे पदे । हे धूतयो भवतां शवः
असामि । ' धवति धावति ' एते पाठान्तरे । ' मर्दति
सर्सृते ' एतौ मूलपाठौ । दुर्गस्वीकृतो निघण्टुपाठो भिन्न
आसीत् ।

१५ ' सुमस्त्वयमित्यर्थः ' (५७१ । ८) अत्र ' इत्यर्थः ' ।
' आ गलना धमनीनामित्यत्रार्थः ' अत्र ' इत्यत्रार्थः ' ।
एतौ शब्दौ यास्केनेतरत्र न प्रयुक्तौ । अत एव क्षेपकौ
स्याताम् ।

२० ' सोमस्य धमनिपूरणेन ' इत्यन्वयः । १९-२१ सोम-
पानेन कदाचिद्धमन्यो नाड्यः पूर्येन् । तेन श्वासनिरोधः
स्यात् । सदा स्तुवन्नपि कदाचित्सोमं तव धमनिषु प्रवेशय-
न्नहं तव क्रोधमुत्पादयेयम् । अयमर्थः कदाचित्स्यात् । दुर्ग-
मते सोमेन धमनिपूरणं परितोषहेतुः ।

५८१

५ अथ मतं = यदि मन्यसे ।

७ ' अयाचताम् ' इति प्रयोगात् ' याचिष्यति ' (५८० ।
१२) इत्येव दुर्गस्वीकृतानिरुक्तपाठः । गले स्थिता
धमनिः गलधमनिः । गल एव वा धमनिः । ' गल्दा धम-
नयो भवन्ति ' (५८० । १३) इत्येव सर्वेषु पुस्तकेषु
पाठः । ' गलितं हि तस्यां धीयते ' (५८० । ६-७)
इति दुर्गविवरणम् । भाष्ये तु ' गलनमासु धीयते '
(५८० । १३) । दुर्गपाठो न कुत्राप्युपलभ्यते । १०
भाष्ये ' गल्दा धमनयो भवन्ति ' न तु ' गल्दा धमनि-
र्भवति ' ।

१० " गल्दा । ' गल अदने ' (धा० १ । ५४७) भौवादिः । गलनं
पूरणं कामानाम् । गलेः पूरणार्थत्वं स्कन्दस्वाभिन्नोक्तम् ।
तद्ब्रूयात् । ' आतोऽनुपसर्गे कः ' (पा० ३ । २ । ३)
गल्दाः " (निघण्टुभाष्ये १ । ११ । ५४) ।

पत्रं
५८१

षड्भिः

- १४ ' गलना धमनीनाम् ' (५८० । १४-१५) इति छ.
त. द. पाठः । अस्मिन्पाठे ' आ ' अयमुपसर्गो ' विशन्तु ' इत्यनेनान्वेति ।
- १४-१५ ' आगलना धमनीनाभिन्नार्थः ' (५८० । १५) न व्याख्यातम् ।

१५ ' धमन्ति = नवं मदमुत्पादयन्ति ' इति दुर्गकृतोऽर्थः । यदि ' आगलना धमनयः ' तर्हि धमनीनां धमनय इत्यस्य कोऽर्थः । ' इन्द्रवो धमनयः ' इत्यस्य च कोऽर्थः । ' ताभिर्धमनीभिः ' इति तृतीयार्थः कथं लभ्यते ।

१८ अनयोः पाठयोः कतरो दुर्गस्रीकृत इति न ज्ञायते । ' नानाविभक्ती त्वेते ' इति ग. च. ज. छ. पाठः समीचीनः । नानाविभक्ती इति = नानाविभक्तीति (पाठान्तरे) । अयं संधिरपाणिनीयः ।

२०-२१ ' आगल्दा धमनीनाम् ' इति प्रयोगे गल्दाशब्दो धमनिवाचकः कथं भवेत् । यास्कमते ' गल्दा धमनयो भवन्ति ' । अत्र ' आगल्दाः ' इति प्रथमान्तं ' धमनीनाम् ' इति षष्ठ्यन्तम् । एवमेते पदे नानाविभक्ती । भिन्नविभक्ती इत्यर्थः । इन्द्रवः सोमा धमनीनामागलनाः । धमनीद्वारा उदरे गलन्ति । दुर्गकृतं विवरणं (१४-१५) भिन्नम् । धमनीनां धमनीमध्ये या आगलनास्ताभिः इति दुर्गः । ' आगल्दा धमनीनाम् ' इदं गल्दाशब्दस्य धमनिवाचकत्वे कथं ज्ञापकं भवेत् । ' इन्द्रवो धमनीनामागल्दाः ' इत्यन्वयः ।

५८२

- १२ तस्यामेव = यथा ' मा त्वा सोमस्य० ' इयमृगवृहती-सहस्रे विनियुक्ता तथेयमपि ।
- १४ ग. च. ज. पाठे ' दानकर्म ' नास्ति । अथ मतं = यदि केचिन्मन्यन्ते । १५ न + अरायासः । रांयः = धनम् ।
- १५ ' नारायासः ' इत्यस्माद्दानकर्म ' न पापासः ' इत्यस्मादध्ययनं ब्रह्मचर्यं तत्र ' जल्हवः ' इत्यस्माद्दाहिताग्निं चानुमीयते । ऋक्संहितायां ' जल्हवः ' न तु ' जल्हवः ' ।

- पत्रं पाङ्क्तिः
- ५८२ १७ ' अलहीनाः ' इति ग. ख. ज. पाठः । १८-१९ यत् + इत् + नु + इन्द्रम् ।
- ५८३ २ ' भास्वद्द्रवणो वा ' इति दुर्गः । मूले तु ' भासमानो द्रवतीति वा ' (५८२ । ६-७) ।
- १७ ' वृको लाङ्गलं ००० लम्बनेर्वा ' (७-८) न व्याख्यातम् । वि + कृत् = व् + ऋ + क् = वृकः । ' निवपन्ती ' (६) इति भाष्ये ' वपन्ती ' वृत्तौ । १७ भूमौ लगाति संदम्रं भवतीति लाङ्गलम् । लाङ्गलस्य को भागो लाङ्गलसदृशः । लाङ्गलं पशोः पश्चाद्ग. लम्बते । लम्बनक्रियायोगादेव लाङ्गलं लम्बते ।
- १८ ' तक्कतौ यक्कते ' (पाठान्तरम्) । तक्कतौ = अभिनोः क्तौ । मा कृतिर्वर्षादिर्वर्षणादिः । ' यक्कते महासुग्रहे सति ' इदं ' तक्कतौ ' इत्यस्य विवरणम् । ' यक्कते ' इति पाठे ' इत्यतः ' (१९) व्यर्थम् ।
- २० ' दस्रौ दर्शनीयौ ' (८) इति भाष्ये ' शत्रूणां दासयितारौ ' इत्यादि दुर्गः ।
- २२ दस्युमभिधमन्तौ = दस्युं विनाशयन्तौ । दस्युः = दुर्भिक्षम् (दुर्गः) । ' अभिधमन्तौ ' इत्यस्य दुर्गमते द्वावर्थौ । विनाशयन्तौ अभिपुष्यन्तौ (२३) इति च ।
- ५८४ ४ ' ईश्वरः पुत्रः ' (५८३ । ९) इति पाठान्तरं प्रामादिकम् ।
- ८ ठ. ड. पुस्तकयोः संहितायां च ' कदू मही० ' इत्यर्थः प्रथमः ' इन्द्रो विश्वान्० इति द्वितीयः । अयं क्रमो दुर्गेण किमर्थं विपर्यस्त इति न ज्ञायते । ' द्विगुणकामिनो वा ' इति दुर्गः । ' द्विगुणं कामयन्त इति वा ' (५८३ । १०-११) इति मूले । द्रव्यं द्विगुणं कुर्वन्तीति वा द्विगुणं स्यादिति द्रव्यं ददतीति वा द्विगुणं द्रव्यं कामयन्त इति वा ।
- ११ इयं सते बृहती न बृहती । १२-१३ ' वेकनाटाः खलु कुसीदिना भवन्ति ' इत्यत्र ' खलु ' भवन्ति ' (५८३ । १०-११) न व्याख्यातम् ।

- पत्रं
५८४ पङ्क्तिः
१३ सूर्यदृशः = यौरहैव जम्बनि सूर्यो दृष्टः । १३ ' पुनः =
जन्मान्तरे ' (ट.) । ठ. ड. पुस्तकयोरिदमन्तर्भाव्यते ।
१५. ' पराणि ' (५८३ । १३) = पारलौकिकेष्वहःसु०
इत्यादि ।
१६ एवं भावो मतं विद्यते एषां ते एवंभाविनः ।
५८५ ९. ' स्तेयमतल्पारोहणं ' ड. थ. घ. पाठः प्रामादिकः ।
कदाचिदुच्चारणसौकर्यार्थं स्वीकृतः स्यात् ।
१३ ' त्याज्यु सैका मत्स्यः सांमदो मैत्रावरुणिर्मान्यो वा बहवो
वा मत्स्या जालनद्धा आदित्यांस्तुवन् ' इत्यनुक्रमणिका ।
अत्र विकल्पेन त्रय ऋषय इत्यनुक्रमणिकाकारः शौनकः ।
मत्स्या एवर्षय इति के वेदयन्ते (५८५ । ३-४) ।
अत्रैवार्षिकथने यास्कस्य को हेतुः । यास्कमतं भिन्नं स्यात् ।
केचिद्वेदयन्ते न तु तद्यास्कमतम् । यास्ककाले भिन्नानि
मतान्यासन्निति स्पष्टम् । शौनककृतानुक्रमणिका यास्ककाले
नासीदिति भाति । ' ऋषेर्वा ' इत्यादि दुर्गमतं (२०) ।
२१ ' स्पन्दते ' इति ग. ज. पाठः । मत् (मधु) +
स्या (स्यन्दन्ते) = मत्स्याः । निघ० २ । १४
इत्यत्र ' स्यन्दते ' इति पाठः । ' स्यन्दति ' इति
पठन्तरम् ।
५८६ ३ ' जलेभवं जलेशयं ' (५८५ । ५-६) शब्दौ वृत्तौ
न दीयते । केवलं तयोर्विवरणं क्रियते ।
९-१० ' त्रितः कूपे० (ऋ० सं० १ । १०५ । १७) ' सप्त
मर्यादा० ' (ऋ० सं० १० । ९-६) इत्येते द्वे ऋचौ ।
एतयोः पूर्वा ' त्रितः कूपे० ' इति । सा कुत्सस्य वार्षं
यस्माद्धितः कुत्सश्चोभावपि कूपे पतितावित्याख्यायते ।
' चन्द्रमा इति सूक्तस्य त्रित आप्योऽथवा ऋषिः '
(आर्षानुक्र० १ । २०) । यथा १०१-१०४ सूक्तानां
कुत्सऋषिरेवमत्रापि । अथवा । त्रित आप्यः ।
९. ऋषामेकाधिकत्वेऽपि ' आर्षम् ' इत्येकवचनेनैव प्रयो-
गः । आर्षे इति प्रचारविरुद्धम् ।

पत्रं
५८६

पङ्क्तिः

१२ अस्मिन्सूक्ते ' विसं मे अस्य रोदसी ' इत्येकोनविंशति-
वर्जम् अष्टादशसु प्रत्युचं वर्तते ।

१३ असी त्रितः किमर्थमेतद्भोदसी श्रावयाच्चकार । १४-१५
अन्धकूपः = अन्धतमसां व्यापृतः कूपः ।

१८ ' ससैव ' इत्यत्र ' एव ' (५८५ । ८) ' स्तेय०
नृतोद्यमिति ' (५८५ । ९-११) च न व्याख्यातम् ।

२० तैः = हिरण्यगर्भादिभिः । तासां मर्यादानां प्रत्याख्यायकाः
भङ्गारः तेषामनुस्मरणार्थं तेषां निराकरणार्थं च येषु प्रत्येषु
(सूक्तेषु) ता मर्यादाः कथितास्तासां संदर्भोऽभिव्यज्यते ।
तासां मर्यादानां न ते उत्पादयितारः । अनादिवेदे ता
नित्या एव । पाठान्तरं सुलभमेव । २२ एतन्मर्यादाकरण-
भौपचारिकं न तु वस्तुभूतम् ।

५८७

२ ' आगात् ' अत्र ' आ ' ऋचि न वर्तते । अभि + गात् =
अभिगच्छन् । भाष्ये ' अधिगच्छन् ' (५८५-९) ।

३-४ इमा मर्यादा निषेधरूपाः । स्तेयं निषिद्धमित्यादि । स्तेय-
मित्यादेर्द्वितीया ' अधिगच्छन् ' इत्यस्य कर्मणि । पातके
नृतोद्यं (५८५ । १०) = पातकं कृत्वा न कृतमित्यनृ-
तवचनम् । ' पातके नृतोद्यम् ' इत्यत्रावग्रहः किमर्थं न
लिखितैः ।

७ भूतसंप्लवं यावत् । ९ विसर्गे विसर्जने काले प्राप्ते (ग.
च. ज. पाठः) । इन्द्रियाणां विसर्जने = काले प्राप्ते =
मृत्युकाले ।

१० ' त्रितः कुपे० ' इति प्रथमो निगमोऽहूर्णशब्दविवरणार्थ-
मुपात्तः । तदर्थमेव ' सप्त मर्यादाः० ' इति द्वितीय उपान्तः
पूर्वस्मात्सपष्टतरोऽयमिति कृत्वा ।

१२ विशिष्टैः स्मृतिकारैः = मन्वादिभिः । ' स्वतन्त्र इति '
पाठान्तरम् ।

१३ निरुक्तमूले वृत्तौ च वत इति न वर्तते ।

५८८

८ ' अतितः ' पाठान्तरे । वतः = बलादतीतः (५८७ ।
१९) = दुर्बलः । ' अत सातत्यगमने ' (भा० १ । १८)
इत्यस्मात् ।

२८

पत्रं
५८८

पङ्क्तिः

१६ ' कक्षया कक्षगता रज्जुरश्वबन्धनी युक्तमात्मना बद्धमभं परि-
ष्वजते तद्वत् ' (सायणः) । ' लिङ्बुजा व्रतति ०० तत-
नाच्च ' (५८७ । २१-२२) न व्याख्यातम् । लि
(लीयते) + बुजा (विभजन्ति) । भूमौ लीयते लोकाश्च
तां विभजन्ति छिन्दन्ति । ' विभजति ' इति पाठान्तरम् ।
व्र (वरणात्) + ततिः (ततनाच्च) । कस्याक्षरस्य
' सयनाच्च ' इति व्युत्पत्तिरिति न ज्ञायते । बह्व्री भूमि
वृणात्यात्मानं सर्वतस्तनोति । ' ततनात् ' इति तनोते-
रभ्यासः । ' शयनाच्च ' इति पाठान्तरम् ।

२३ ' अप्याययति ' इति ग. च. ज. पाठः । अ (नञर्थे)
प्याययति = न वर्धयति । उष्णेन जलं वर्धते । वातः शीती-
करणाज्जलं न वर्धयति । अयमर्थः स्यात् । ' ओप्यायी वृद्धौ'
(धा० १ । ४८९) ।

२४ प्यायते वर्धते । इदमकर्मकम् । ' आप्याययति ' इत्यत्र
णिच् स्वार्थे । निरुक्तमूले ' आप्याययति ' इति पाठः
(९८७ । २३) ।

५८९

३ ' माङ् माने शब्दे च ' (धा० ३ । ६) । ' डुमिञ् प्रक्षे-
पणे ' (धा० ५ । ४) । ' माङ् माने ' इत्यस्य ' मिमीहि ' ।
' डुमिञ् ' इत्यस्य ' मिनु ' । मिनुहि कस्माद्धातोः ।

४ च्वायनीयम् = अन्वेषणीयम् ।

१५ सः शिशुकः । तस्मिन् शकुनौ उत्सुकं मनो यस्य ।

१७ वृक्षस्य नीडभूतेषु = वृक्षे यथा नीडास्तथा वयम् ।

१८ ' वने न वायो० ' इत्यस्य दुर्गवृत्तिः (५८९-५९०)
सायणेन स्वभाष्ये स्वीकृता किंतु वृत्तेर्वृत्तिकृतो वा नामाधि-
नालिह्यत ।

२३ रात्रिपर्याया नाम केचिद्यागाः । २४ अजीगः = जागर्ति ।

५९०

१६ पदविभागतः = पदविभागमधिकृत्य ।

१२ ' यद्भूत्तान्नित्यं ' (पा० ८ । १ । ६६) । यत्र पदे यच्छ-
ब्दस्ततः परं तिङन्तं नानुदात्तम् (भट्टोजीदीक्षिताः) । यद्भू-
त्तात् = यस्मिन् यद्वर्तते तस्मात् । न्यधायि = नि ।
अधायि । एवमनुदात्तम् । वेः अयं वायः पक्षिशिशुः ।

- पत्रं पङ्क्तिः
- २५ अपुष्कलः = न पूर्णः । यस्माद्यच्छब्दस्तच्छब्दमाकाङ्क्षते । वाशब्दस्य न कोऽप्यर्थः ।
- ५९१ ५ ' रथर्यति ' ' रथयति ' इति पाठान्तरे । ७ ' रथह-
र्यति ' इत्यत्र हलोपेन रथर्यति । ' रथर्यतीति सिद्धः ' (५८८ । ३-४) इति न व्याख्यातम् । सिद्धात् सिद्ध-
शब्दात् रथेतिनाम्नः आख्यातम् । अयं नामधातुरित्यर्थः । सिद्धो रथः । तं प्रेष्युः = रथं कामयते । अत्र न विकल्पः । तेन 'वा'शब्दो व्यर्थः । ' रथर्यति रथं हर्षयति तल्पेऽप्यु रथं कामयते ' इति दुर्गपाठः स्यात् ।
- १३ धग् (वच्) + वनुं = वाचः वननीयम् । वाचा यत्प्रा-
र्यते तत् ।
- १९२ ७ ' ब्रूम ' इति ग. च. ज. पाठः प्रामादिकः । ७-८ तर्प-
यति तर्पयितीत्री (ग. ज. पाठः) = तर्पयन्ती = तर्प-
यित्रीम् । एवं द्वौ पाठौ भिन्नीकृतावत्र ।
- ७-८ इषम् अन्नलक्षणां धेनुं तर्पयन्तीं गाम् ।
- ९ यामिव असंक्रमणशीलामिषम् । ' असंक्रामणीम् ' (१)
इति च. पाठः । ' असंक्रामिणीम् ' इति ग. ज. पाठः ।
- १० इषः अन्नस्य हेतुभूतमुदकम् । ११ स्तुतानि शस्त्राणि च
विद्यन्तेऽस्य । स्तुतानि उद्गात्रा गेयानि । शस्त्राणि होत्रा
शंसनीयानि ।
- ५९३ २ विप्रात्प्रज्ञाः (ग. ज. पाठः) = विप्राः प्रातप्रज्ञाः ।
अत्रैकः ' प्रा ' गलितः ।
- १४ सहनशील = अभिभवनशील । १६ उःसम् = उत्स्यन्दनं
मेघम् ।
- १९४ १८ ' यदरायीत्यलक्ष्मीन्नम् ' (बृह० ८ । ५९) ।
- ५९५ ६ ' नसुनायन्तस्थ ' दुर्बोधम् । पाठ.न्तरमपि तथा । पिशा-
चादीनामयमव्यक्तध्वनिः स्यात् ।
- ८ ' सत् ' इति पाठः (निघ० १ । १२) न तु सत्त्वम् ।
- ९ ' चातयतिर्णाशने ' ग. च. ज. पाठः ।
- ९-१० चातयतिर्नाशने । ' ब्रह्मस्यते यच्चातयसि देवपीयुम् ' ।

पत्रं
५९५

पङ्क्तिः

(३६६ । ५-६) । 'लोकेऽपि हि प्रसिद्धं देशादुच्चारित इति' (३६९ । १३) ।

१० ' चलति अतति (निघ० २ । १४ । ३७-३८) पतति ' (निघ० २ । १४ । ११४) ।

१२ ' सत्त्वैः कर्मभिः ' (५९४ । ८) इति सर्वेषु निरुक्तमुलपुस्तकेषु पाठः । दुर्गस्वीकृतपाठः ' सत्त्वैर्नामभिः ' इति । संभवनाय आदरदर्शनाय समर्थानि ।

१७ कश्चिद्ध्वनिरुत्पद्यते । तस्यानुरणनात्मकः प्रतिध्वनिः अनुकणति अल्पं ध्वनिं करोति । ' मात्राणूभावात्कणः ' (५९४ । ३) इति पाठान्तरं शुद्धम् । मात्रायाः परिमाणस्य अणूभावात् अल्पत्वात् कणो न तु काणः । दर्शनस्य अणूभावात्काणः ।

१९ ' एकीभूतत्वात् ' तथा पाठान्तरे ' एकभूतत्वात् ' इत्यस्याप्यर्थो न ज्ञायते । ' विक्रान्तः = शूरः ' इति कोशेषु । काणे क.दृशं शौर्यम् । विक्रान्तं भयप्रदम् । अथवा । सर्वे जना नयनद्वयेन पश्यन्ति । अयं त्वेकेनैव ।

१९-२० अविक्रान्तं = दूरस्थितपदार्थान् द्रष्टुमसमर्थम् । २० ' इत्यौपमन्यवः ' (५९४ । ३-४) दुर्गेण न पठयते ।

२३ अतत्र (पाठान्तरम्) = अत्र + तत्र ।

५९६

२ ' कालकर्णोपेतः ' (५९४ । ८) न व्याख्यातम् । ' अलक्ष्मीम् ' इति ग. च. ज. पाठः । दुर्गस्वीकृतपाठः स एव । यतः स ' अलक्ष्म्या ' (३) ' अलक्ष्मीर्निर्नश्यति ' (४) इति शब्दौ प्रयुनक्ति । ' निर्नाशयांचकार ' (५९४ । ८) इति छ. त. द. पाठः । ' अलक्ष्मीः ' इति पाठे का एता अलक्ष्म्यः ।

३ इमानि निदानानि कार्मिन्ग्रन्थे दीयन्त इति न ज्ञायते ।

४ ' अरायिकाणे सूक्तं च पञ्चवारं दिने दिने । अलक्ष्मी-नाशनं सत्यं कुले लक्ष्मीः प्रवर्धते ' (ऋग्विधानं ४३२) ॥

५ ' पराशीर्णस्य बसिष्ठस्य स्थविरस्य जज्ञे ' (५९४ । ९-१०) इति न व्याख्यातम् ।

पत्रं
५९७

पङ्क्तिः

२ मतिम् इच्छां पूरयत । मतिं मनो बुद्धिं वा प्रीणयत पाळयत वा । ' पाळयत ' (पाठभेदे) अथवा ' प्रीणयत ' अयं शब्दः प्रक्षिप्त इव भाति यस्मात्प्रश्ने (२-३) ' पूरयत ' इत्येक एव शब्दः ।

२-३ केन पूरयत । जलेन । कुतः । मेघात् ।

७ स्वधितिः = परशुः । बर्हणा = महता क्रौर्येण ।

९ क्तिविर्दती दिद्युतो विशेषणं न तु दिद्युदेव । ' अपि वा देवं कंचित्कृतदन्तं दृष्ट्वैवमवक्ष्यत् ' (५९४ । १४-१५) न व्याख्यातम् । इदं वाक्यं दुर्बोधमसंबद्धं च पूर्वेण । ' अवक्ष्यत् ' इति वचनेर्लृङ्गि रूपम् । तस्यात्र न किमपि प्रयोजनम् । छ. त. दः पुस्तकेष्विदं वाक्यं न वर्तते ।

५९८

११ शतपथब्राह्मणे ' प्राश्नात् ' इत्यस्य स्थाने ' प्राश ' इति वर्तते ।

१३-१४ तस्य पदस्य तत् पदं दूरस्थमपि अन्वयेन संबद्धम् । येषां पदानामर्थेन संबन्धो नास्ति तेषामानन्तर्यमकिंचित्कारम् ।

१५ यस्मात्पूषा अदन्तकः (९) तस्मात्स करूळती कृतदन्तः । करूळती देवो भगार्थमपूषभ्यः कश्चिदन्य एव स्यात् । यथा पूषा वामं ददातु भगश्च तथा करूळती देवः ।

१६ दनः = द (दानमनसः) + न (नः अस्मभ्यम्) । दनः = अदमयः अथवा अनदः इति सायणः ।

५९९

७ अस्मद्योगे = अस्मदर्थे । < हेतुभावेन = यस्मात्त्वमिमानी कर्माण्यकरोस्तस्मात् ।

१४ परिग्रहः पतिपुत्रादिः । १५ संशर्तुं = हिंसितुम् । ' शू हिंसायाम् ' । संशिशरिषुः (१४) = भरणमिच्छन् इति दुर्गः । मदभिभवसाहसादनश्यमयं हन्येतेन्द्रेण ।

१७ वीरिणी = वीरपुत्रवती (सायणः) ।

१८ इन्द्रपत्नी एव न काप्यन्या प्राकृता स्त्री ।

६००

२-३ अयं श्लोको बृहदेवतायां नोपलभ्यते । बृहदेवताकारान् अन्यो वार्तिककारः ।

पत्रं
६००

पाठैः

- ‘ उपसर्गगुणनिपाताः ’ इति गुणशब्दस्यार्थो न ज्ञायते ।
लक्ष्याः बह्वर्था इति ।
- २ घ. ट. ठ. ड. पुस्तकेषु ‘ पदं न तद्धितः ’ इति पाठः ।
- ४ ङ. थ. ध. छ. पुस्तकेषु ‘ तद्धर्ते ’ (५९७ । १९)
पाठः । स दुर्बोधः ।
- ५ ‘ वसूयुरिन्द्रो वसुमानित्यर्थः ’ (५९७ । १९) इदं
प्रक्षिप्तमिव भाति यस्मात् ‘ अश्वयु००० वसूयुरिन्द्र इत्यपि
निगमो भवति ’ इदं वाक्यमनन्तरं विद्यते । नेयं विवरण-
पद्धतिर्यास्कस्य । ‘ इत्यत्रार्थः ’ इत्यत्र ‘ अत्र ’ शब्दो न
व्याख्यातः । ‘ इत्यर्थः ’ इति कदाचिन्मूलपाठः स्यात् ।
‘ आगलना धमनीनामित्यत्रार्थः ’ (५८० । १५) एत-
दपि समानम् । तदपि प्रक्षिप्तं स्यात् यस्मात्तदुर्गेण न
व्याख्यातम् (५८१ । १६) ।
- ९ ‘ त्वं सुमेषम् ’ (ऋ० सं० १ । ५२) इति मरुत्वती-
यम् (आश्व० श्रौ० ८ । ६) । ‘ अभि त्वं मेषम् ’ (ऋ०
सं० १ । ५१) इदं तु निष्केवत्यम् (आश्व० श्रौ०
८ । ६) । अयं दुर्गस्य प्रमादः स्यात् ।
- १० ‘ सुध्यः ’ इत्यस्य स्थाने ‘ शुध्यः ’ इति पाठान्तरम् ।
ऋचि पुनः ‘ सुध्यः ’ इत्येव पाठः । ‘ सुध्यः ’ ‘ शुध्यः ’
इति पाठान्तरम् । च. पुस्तकेऽपि, तच्छुद्धीकृतं स्वीकृतं च ।
तच्छुद्धीकरणं न ट. सदृशपुस्तकानुरोधेन ।
- ११ सुधीर्या^० धीर्वा (च. पाठः) । अत्रापि शुद्धीकरणं न ट.
सदृशपुस्तकानुरोधेन ।
- १३-१४ सोमे सोमयगे त्रिवृत्स्तोमः पञ्चदशस्तोमः सप्तदशस्तोम
इत्येवं स्तोमशब्दः प्राधान्येन प्रयुज्यते । स्तोमैर्बिना सोम-
यागो न भवति ।
- २० ‘ तद्धर्ते दृश्यते ’ इत्यमत्र । मूले तु ‘ तद्धर्ते भाष्यते ?
(५९७ । १९) ।
- १६ ऋचि ‘ ते गावः ’ न तु ‘ ता गावः ’ ।

पत्रं

पङ्क्तिः

६०१

१८ आशिरघर्मशब्दौ यज्ञे प्रयुज्येते । घर्भनामकं गोपयः प्रवर्ग्ये होमार्थमुपयुज्यते । तच्चःदौ तप्यते । आशिरं नाम सोमरसे मिश्रणार्थं पयः । एकास्मिन् पात्रे गौर्दुह्यते । तच्च महावीरनाम्नि पात्रेऽवनीयते तप्यते च छागापयश्च तस्मिन् प्रक्षिप्यते । उभयविधमेतत्पयस्तप्यते ततो घर्मसंज्ञां लभते । एवं गोपयो घर्मे । सोमयागे प्रवर्ग्येऽग्निहोत्रादिषु कर्मसु वा न कुत्राप्युपयोगः । केवलं लौकिकक्रियास्वेव तदुपयोगः ।

२३ तस्मिन् प्रमगन्दे स्थितं तत्स्थम् ।

६०२

१ तस्य प्रमोदो विषयभोगजो न यज्ञक्रियोत्पन्नः । इत्यपिशब्दस्यार्थः ।

९ इति प्रेप्सा येषां ते इतिप्रेप्साः (६०१ । ५) । ' एव प्रेप्साः ' इति ग. च. ज. पाठः । ' प्रेप्सा प्रेप्सुः ' एतयोः शब्दयोः कोऽपि विशिष्टोऽर्थो यास्ककाले आसीत् । प्रेप्सा= अभिप्रायः । प्रेप्सुः = अभिप्रायवान् । ' एवमभिप्रायाः ' अयं बहुव्रीहिः ।

१० ' अनार्थदेशनिवासः ' इति निरुक्तमूले । ' कीकटा अनार्थवासिनः ' (६०१ । ४) इति दुर्गस्वीकृतपाठः स्यात् ।

११-१२ मांगदः = मां + ग (गमिष्यति अथवा आगमिष्यति वृथ्या सह मूलद्रव्यमिति हेतुनान्येभ्यो द्रव्यं द (ददाति) । ' मां गमिष्यन्ति ' इति पाठान्तरम् । माम् (आ) गमिष्यन्ति लोकाः इत्यर्थः ।

१३ अत्यन्तं कुसीदी । तस्य कुले जातः । प्रशब्दस्यात्र ' प्रकृष्टः ' ' पुत्रः ' इति द्वावर्थौ । ' अत्यन्तकुसीदः कुलीनः ' (६०१ । ७) छ. त. द. पाठः । ' अत्यन्तकुसीदकुलीनः ' घ. झ. ट. ठ. ड. पाठः । प्रथमः पाठः प्रामादिकः । द्वितीये अत्यन्तं कुसीदं (वृद्धिजीविका) यस्य तस्य कुले जातः इत्यर्थः ।

१३-१४ यथा ऋणस्य पुत्रः प्रस्कण्वः (२६२ । २२) । अत्र ' प्र ' शब्दस्तद्धितार्थः ।

पत्रं
६०२

पाङ्क्तिः

- १६ ' तृतीयाप्रकृतिः षण्डः क्लीबः पण्डो नपुंसके ' (अमरः २ । ६ । ३९) । तृतीयाप्रकृतिः स्वयं पण्डः सन् पण्डान्तरं किमर्थं गच्छति । ' पण्डैर्व्यवहरति ' इत्यर्थः स्यात् । ' समानशीलव्यसनेषु सख्यम् ' ।
- १७ स्वकांयौ आण्डौ अर्दयति हिनस्ति नाशयति पेषणेन । ईदृशः पण्डः कृतकः ।
- १८ ' अज्ञातैः स्त्रीत्वेन गच्छति ' इदं दुर्बोधम् । आण्डपेषणे-नासौ स्त्रीरूपो भवति । अज्ञा अयं स्त्रीति तमधिगच्छन्ती-त्यर्थः स्यात् ।
- १८-१९ आण्डौ = आण् (आणी) + ड (वीडयति) । यथा चक्रकालकौ संस्तम्भेते तथा पुरुषस्याण्डौ मुखे गृहीत्वासौ पण्डो मुखेन तौ संपीडयति ।
- २० ' ह्यर्थं हरणं वा ' (६०१ । ५-६) न व्याख्यातम् । ' योऽयमेवास्ति लोकः ' इत्यत्र ' यः ' (८) ' नीचा-शाखो नीचैःशाखः शाखाः शक्नोतेराणिररणात् ' (१०-११) ' रष्यतिर्वशगमने ' (११) तथैव । दुर्गस्वी-कृतपाठे ' बुन्दो वा ' नास्ति । अत्र ' वा ' शब्दस्य वैयर्थ्यम् । ' भिन्दो वा० ' न व्याख्यातम् ।
- ६०३ ९-१० ' बहूनां विक्षेपणं सोदृ ' इति ग. च. ज. पाठः । ' बहूनां विक्षेपणं धनुः ' इति सुगमम् । अत्र ' सोदृ ' शब्दोऽनावश्यकः । कदाचिदत्र ' विक्षेपणं + विक्षेपाणां सोदृ ' इति द्वौ पाठौ मिश्रितौ स्याताम् ।
- ९ ' बहुविक्षम् ' (३) इति पाठान्तरम् । विक्षः = विक्षेपः । तु + विक्षं = बहु + विक्षम् । वस्तुतस्तु तुवि = बहु । तुवि क्षपयति क्षिणोति वा तत् तुविक्षम् । ' महाविक्षेपं वा ' (३) ' सुसुखं ' (३) ' शब्द-पातिनौ वा ' (५) ' शब्दवेधिनौ दूरवेधिनौ वा ' (६) इदं न व्याख्यातम् । १५ सांभ्राभ्यौ (४) न पठितम् ' महाविक्षेपं ' सुगमम् ।
- ११ शत्रुसंघातानां साधयिता नाशयिता । १५ सु आयतौ दीर्घौ । रणः = संग्रामः । रण्यौ = सांभ्राभ्यौ । विष्यतीति विन्धनः ।

५३

पाङ्क्तिः

६०३

१५-१६ 'सांग्राम्या वर्द्धये' (४) इति पाठान्तरं दुर्बोधम् ।
सांग्राम्यौ + ऋदूये = सांग्राम्यावृद्धये अथवा सांग्राम्या ऋदूये ।
सांग्राम्यौ वा ऋदूये = सांग्राम्यौ वर्द्धये ।

१७ ऋदुः = शब्दः । अथवा । विपरीतां 'दूर' शब्दः ।
यथा । ऋ = र । दृ = दृ । विपर्येण दूर । प पततीत्य-
स्मात् । वृध विध्यतीत्यस्मात् ।

६०४

१८-१९ दुर्गकालेऽपि यास्कभाष्यं क्वचित्प्रमाददूषितमासीदिति स्पष्टम् ।

६ भाष्ये 'निरविध्यत्' (२) न तु 'निराविध्यत्' ।
तथा च ८ 'आधारयत्' (३) न तु 'अधारयत्' ।
'आ अदारयत्' (पाठान्तरम्) । अत्र 'आ' =
सर्वतः ।

१० स्वाकृष्टं = सु + आकृष्टम् । आकर्णा = कर्णं यावत् ।

१३ वृन्दारकशब्दो न समाभ्नायस्थः । वृन्दारकाः = देवाः
(अमरः १ । १ । ९) । 'वृन्दारकौ रूपिमुख्यौ'
(अमरः ३ । ३ । १६) । १४ वृन्दारकः = हस्ती ।
अयमर्थः कोशेषु नोपलभ्यते । वृन्दारकः (हस्ती)
'भिन्दो वा भयदो वा भासमानो द्रवतीति वा (६०१ ।
१२) । भिन्दः = भिनत्ति प्राकारान् ।

६०५

४ अग्नेर्विश्वेदेवैः संवादः ।

११ 'कम्' इत्यञ्जनामसु न पठितम् । 'कमथ्यूहेऽञ्ज०'
(६०४ । १९) नायं दुर्गस्वीकृतपाठः ।

१३ 'समश्नन्ति' इति दुर्गस्वीकृतपाठः स्यात् । निष्कमूळ-
पुस्तकेषु 'समश्नुवन्ति' (६०४ । २०) ।

१५ 'अर्धमासे वा' मूले (६०४ । २१) दुर्गपाठे 'वा'
नासीदिति भाति ।

२४ 'महत्' इत्यस्य स्थाने ग, च, ज, पुस्तकेषु 'बृहत्'
इति किमिति प्रयुज्यत इति न ज्ञायते ।

६०६

१ 'प्रविवेशिथ' इत्यस्य स्थाने झ, ट, ठ, ड, पुस्तकेषु
'प्रविवेशि' ।

२ 'पूर्वम्' अयं शब्द ऋचि न वर्तते । ४ कोऽन्यस्ततः
(पाठान्तरे) । ततः = तस्मात् ।

२१ ठ. ड. पुस्तकयोः ' हिमेनोदकेन ' इत्यस्यानन्तरं ' शीतेन वृष्टयुदकेन ' २२ ' अग्निं प्रंसम् ' इत्यस्यानन्तरम् ' अग्निवत्तीक्षणम् ' २३ ' ऊर्जम् ' इत्यस्यानन्तरम् ' बलकरमुपस्तरणाभिघारणात्मकं घृतम् ' । एतत्सायणभाष्यात् ट. पुस्तके प्रान्ते लिखितम् । तच्चान्त्रान्तर्भावितम् ।

२४ वर्षणरूपोऽनुग्रहः पूर्वः । तदनन्तरमोषधिनिष्पत्तिः ।

३ ' तिन्दुकादीनि ' इत्यत्र ' तन्दुलादीनि ' इति ट. ठ. पुस्तकयोः । ' ऋत्रीसपकस्य नाश्रीयात् ' इति मानव-श्रौतसूत्रपाठः । पृथिव्यन्तर्भागे यत्पकं भवति तत् ऋत्रीसपकम् । येनान्याधानं कृतं स ऋत्रीसपकस्य नाश्रीयात् ।

४ ' औषधिवनस्पतिष्वप्सु ' (६०६ । १३-१४) न व्याख्यातम् ।

४-५ सर्वेषु वृत्तिपुस्तकेषु ' औषधि ' इति पाठो न ' औषधि ' (६०६ । १३) इति । निरु० ८ । ८ इत्यस्य वृत्तौ च. ज. ठ. ड. प.ठः ' अन्तरोषधि० ' इति ।

६ सर्वेषां नाम्नामग्नौ उपपत्तिः युक्तता ।

१० यदा बहवः संयुक्ता भवन्ति तदा ते एको द्वौ त्रय इति गण्यन्ते । १३ यद्वृष्टे यस्मिन् वृष्टे ।

२५-२६ ट. पुस्तके ' उक्तं च पञ्चपञ्चिकापञ्चमाध्याधीद्वाविंशे खण्डे ' । अत्र ऐतरेयब्राह्मणस्य पञ्चमी पञ्चिका । तस्याः पञ्चमोऽध्यायः । तस्य द्वाविंशः खण्डः । वस्तुतस्तु पञ्चमपञ्चिकायाः त्रयस्त्रिंशः खण्डः । अध्यायस्याष्टमः ।

१० ' न वा एतन्धियसे ? ' (मैत्रा० सं० १ । २ । १५) ।

१९ ' तस्य नक्षत्राण्यप्सरसो भेकुरयो नाम ' न व्याख्यातम् । ' ताम्यः स्वाहा ' इति च । दुर्गस्थीकृतमन्त्रः कस्यां संहितायां वर्तते इति न ज्ञायते । मैत्रायणीसंहितायां (२ । १२ । २) कपिष्ठलसंहितायां (२९ । ३) च ' स न ' इत्युत्तरार्धो न विद्यते । तैत्तिरीयसंहितायां ' नाम ' शब्दोऽपि (३ । ४ । ७) । काठकसंहितायां ' ताम्यः स्वाहा वट् ' (१८ । १४) ।

- पत्रं पाङ्क्तिः
- २३७ ५ दृश्यसे । मूले ' सन्दृश्यसे ' (२३६ । ३) । दूरे सन् अन्तिके सन् इति सन् द्विः प्रयुक्तः । दुर्गस्वीकृतमूले 'सन्' सकृदेवासीदिति भाति ।
- २६१ १४ सप्तदशशस्त्रशंसनाभिप्रायेण = वाजपेये सप्तदश शस्त्राणि शस्यन्ते । ' तं प्रत्यया ' इति सप्तदशं शस्त्रम् (२६० । १४) । यदा सोमो मन्थिपात्रेण शुक्रपात्रेण च गृह्यते तदेदं शंस्यम् । एवं सोमोऽस्या ऋचो विषयः ।
- २६६ २० ' अत इद्ध्यत्ययेन ' (पाठभेदे) = अतः अकारस्य इत् इ इति व्यत्ययः विपरिणामः । तेन ।
- ३०२ २४ पाठभेदे दत्तो विनियोगः आश्व० श्रौ० ८ । ५ इत्यत्र स्व-रसामप्रकरणे नोपलभ्यते ।
- ३३३ ६-८ पाठभेदे, वर्तमानः पाठः तैत्तिरीयसंहितास्थः (१ । २ । १०) ।
- ५ निचुं = नीचैः । पुणः कणन्ति अथवा दधति ।
- ८ 'निचुम्पुण निचुम्पुणः' इति कपिष्ठलसंहितायां वाजसनेयि-संहितायां च वर्तते । 'अवभृथ निचुम्पुण निचेरुरसि निचुम्पु-णोव देवैर्देवकृतमेनो यक्ष्यव मर्त्यैर्मर्त्यकृतमुरोरा नो देव रिप-स्पाहि' (कपि० सं० ३।११) । ' अवभृथ निचुम्पुण नि-चेरुरसि निचुम्पुणः अव देवैर्देवकृतमेनोऽयासिषमव मर्त्यैर्भ-र्त्यकृतं पुरुराव्यो देव रिषस्पाहि (वाज० सं० ८ । २७) ।
- दुर्गस्वीकृतपाठः प्रायशो मैत्रायणीसंहितास्थः (मैत्रा० सं० १ । ३ । ३९) । तत्र ' निचुम्पुण निचुम्पुणः ' इत्यत्र ' निचुङ्कुण निचुङ्कुणः ' इति वर्तते । काठकसंहितायां (४ । १३) तथैव । तत्र ' चिकित्वान् ' ' गृहं गृहः ' इति च न वर्तते । दुर्गस्वीकृतपाठो मिश्रो यस्मात्तत्र ' निचु-म्पुण निचुम्पुणः ' इति कपिष्ठलसंहितास्थं वर्तते । शेषं सर्वं मैत्रायणीसंहितास्थम् । इदं मिश्रणं दुर्गेणान्येन वा केनचिच्छ्रुतमिति नः ज्ञायते । ' चिकित्वान् ' कपिष्ठलसंहितायां नास्ति । दुर्गोऽपि तत्र व्याख्याति । कदाचिद्दुर्गकाले

पाठः

यणीसंहितापाठो भिन्न आसीत् । यास्कदत्तोदाहरणं वाज-
सनेयिसंहितातां गृहीतमथवा कपिष्ठलसंहितात इति निश्चेतुं
न शक्यते ।

१६ ' पुराणो.' (पाठभेदे) वाजसनेयिसंहितास्थम् ।

१८ ' निचुम्पुण निचुङ्कुण ' (४६२ । १२-१३) इत्यत्र
मूलपाठः कदाचित् ' अवभृथ निचुङ्कुण ' इति स्यात् ।
' निचुङ्कुणोऽप्यनेनैव व्याख्यातः ' इत्येव दुर्गां वदति ।
' अवभृथ निचुम्पुणेत्यपि निगमो भवति ' इदमपि दुर्गेण
न व्याख्यातम् ।

५८५

१५ अभिधेतन = अभि + धेतन । अत्र 'धा' धातुः न
' धाव् ' । अभिधेतन = अभिधत्थ । ' तस्मिन्तदेनो वस-
वो नि धेतन ' (१० । ३७ । १२) । निधेतन =
निधत्थ ।

६०२

६ संसाराधय (च. पाठः) = संसाधय + संराधय ।

पत्रं

पङ्क्तिः

शुद्धज्ञानन्तरम्—एतेषां मूलमुपलब्धम्—

- २ । ९ इषे त्वेति च्छिनत्ति (मान० श्रौ० १ । १ । १ । १३) ।
 १० ऊर्जे त्वेत्यनुमार्ष्टि (मान० श्रौ० १ । १ । १ । १४) ।
 ४६ । ५ विनियुक्ता (आश्व० श्रौ० ४ । ७) ।
 ५२ । १० विनियुक्ता (आश्व० श्रौ० ४ । ६) ।
 रूक्मोपधाने (मैत्रा० सं० २ । ७ । १५ ॥ ३ । २ । ६) ।
 ५६ । १० (वा० सं० २३ । १६ मैत्रा० सं० १ । २ । १५) ।
 ६३ । १ विज्ञायेते इव (काठ० सं० ६ । २) ।
 २४ शस्त्रे (आश्व० श्रौ० ७ । ५) ।
 २५ तृचाशीतिषु (ऐ० आ० ५ । २ । ५) ।
 ६४ । १३ विनियुक्ता (आश्व० श्रौ० ५ । १२) ।
 ८९ । ५ (वा० सं० १६ । ५४ मैत्रा० सं० २ । ९ । ९) ।
 ११७ । ६ वारवन्तीयानुशंसने विनियुक्ता (लाट्या० श्रौ० ४ । ९ । २२) ।
 १२६ । १९ (२ । १७ ॥ ६ । १३) ।
 १७० । २ पुरोनुवाक्येयम् (आश्व० श्रौ० २ । १७ ॥ ६ । १३)
 १८६ । २३ उपल इति (निघ० १ । १० । १८ — १९) ।
 १८९ । ४ उदकनाम (निघ० १ । १२ । १९) ।
 २८१ । १० अतिरात्रे (आश्व० श्रौ० ६ । ४) ।
 २० कृत्तिवासाः (तै० सं० १ । ८ । ६) ।
 २९८ । २१ (मैत्रा० सं० ४ । १३ । ७ ॥ तै० ब्रा० इत्यादि) ।
 ३१६ । २ वषाया याज्या (आश्व० श्रौ० ३ । ८) ।
 ३२५ । ६ हिंसार्थस्य (धा० ९ । ९) ।
 ३३१ । २२-२३ स प्रतिगशः योपविशति (मान० श्रौ० २ । ४ । २ । २३ ॥ २ । ४ । ६ । १३ ॥ २ । ५ । १ । ४०) ।
 ३७० । ८-९ प्रजानन्वयज्ञमुप याहि विद्वान् (तै० सं० इत्यादि) । अत्र
 ' विद्वान्प्रजानन्नु याहि यज्ञम् ' (कपि० सं० ३ । १०) इत्यवश्यम् ।

पत्रं पङ्क्तिः

५३६ । १५ प्रवर्ग्ये शस्यते (आश्व० श्रौ० ४ । ६) ।

एतेषां मूलमद्याप्यनुपलब्धम्—

६१ । ४	शिशिरं जीवनाय कम् ।
१०३ । ४	दुःस्वप्नदर्शने विनियुक्ता ।
२५० । ८	गर्भानुमन्त्रणे विनियुक्ता ।
२५५ । ६	तितृमेधे विनियुक्ता ।
२८४ । ३	कन्याप्रथमोपगमे विनियोगः ।
२८५ । ४	राक्षोघ्ने कर्मणि विनियोगः ।
३०२ । २४	पाठभेदे वर्तमानो विनियोगः ।
३११ । १४-१५	व्यूहस्य च दशरात्रस्य सप्तमेऽहनि सूक्तं शस्यते ।
३१८ । ११-१२	महाव्रते महदुक्थे तृचाशीतिषु शस्यते ।
३४६ । १६-१७	पौर्णमासस्याग्नेयस्य हविषो याज्येषा ।
३५९ । २४	शंयोर्वाके विनियुक्ता ।
४३० । ६	वाजपेये चाज्यशस्त्रे (पाठभेदे) ।
४७६ । १६-१७	आख्यानसूक्ते विनियुक्ता ।
५०५ । १४	पाठभेदे दत्तो विनियोगः ।
५६१ । १८	आवापे विनियुक्ता ।
५७३ । ५	उद्भिद्ब्रह्मभिदोर्निष्कैवह्ये शस्यते ।
५८६ । १०	प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्विनियोगः ।
६०० । ९	दशरात्रस्य सप्तमेऽहनि मरुत्वतीये शस्यते ।

निरुक्ताध्यायखण्डस्थाने पत्राणां पङ्क्तिनां च यत्राऽऽङ्कः
कर्तव्यस्तानि स्थानानि—

३१ । ११	(निरु० १ । १)	(५ । ६-७)
६८ । १३	(निरु० १ । १)	(१० । ६)
७८ । १	(निरु० १ । ५ इति)	(४४ । ४)
३	(निरु० १ । ५)	(४४ । ७)
९६ । १७	(निरु० २ । १६)	(१७५ । १९-२१)
९८ । ६-७	(निरु० १ । १९)	(१०९ । १६)
१४ । ११	(निरु० २ । ११)	(१६२ । १७)
६५ । १२	(निरु० १ । ७)	(५० । ५)

पत्रं	पाङ्के:		
१७२ । ५	(निरु० २ । ७)	(१५१ । ७)	
१८० । २२	(निरु० २ । १५)	(१७४ । १-२)	
१८३ । ७	(निरु० २ । ८)	(१५३ । १३-१४)	
१९२ । ५-६	(निरु० २ । ८ वृत्तिः)	(१५५ । १६ आरम्य १५६ । ५ यावत्)	
२४० । १५	(निरु० १ । २०)	(११३ । १७-१८)	
२४१ । ९	(निरु० १ । २०)	(१११ । १४)	
२६४ । १८	(निरु० ३ । १३)	(२४२ । १४)	
३०४ । १०	(निरु० २ । ५)	(१४५ । २०)	
३१७ । १९	(निरु० ४ । ७)	(३०९ । १४-१५)	
३३७ । १८-१९	(निरु० २ । २६)	(१९६ । ३)	
३४७ । २४	(निरु० २ । २१)	(१८५ । १७)	
३६५ । १०	(निरु० २ । ५)	(१४२-१४३)	
२१	(निरु० २ । ६)	(१४७ । १०-११)	
३६७ । १०	(निरु० ४ । २१)	(३५४ । २३-२४)	
४१४ । १९	(निरु० ४ । १६)	(३२८ । ६)	
५१२ । २१	(निरु० ४ । १३)	(३१९ । ८-९)	
५५४ । २७	(निरु० ६ । ४)	(५०२ । १४-१५)	
५५५ । ५	(निरु० ५ । २३)	(४७६ । १२-१९)	
५५५ । २४	(निरु० ४ । १०)	(३१४ । ६-७)	
५७६ । ६	(निरु० ५ । १)	(३८५ । ६)	
५९५ । २४	(निरु० ५ । २८)	(४८६ । ४-५)	
५९९ । २६	(निरु० ६ । ६)	(५१० । १०)	
६०२ । १४	(निरु० ३ । १७)	(२६२ । २२)	

शुद्धिपत्रकम् ।

पङ्कीनामङ्काः (१) (३-८) (१८) (१०२) (२१२)
 (२५०) (३९७) (४०९) (४६१) (५०७) एषु
 पत्रेषु प्रामादिकाः । ते शुद्धीकर्तव्याः ।

कोणेषु लिखिताः खण्डाङ्काः कदा कदा खण्डाक्षराण्यपि प्रामादिकानि
 कदा कदा अभ्यायाक्षराण्यपि । यथा—

	अशुद्धम्		शुद्धम्
	६३	३	१०
	९५	१५	१६
	९९	षोडशः	सप्तदशः १७
	१२०	प्रथमा	द्वितीया
	१२७	प्रथमः	द्वितीयः
		१	२
	२२९	नवमः	अष्टमः
		९	८
	२६५	सप्तदशः	अष्टादशः
		१७	१८
	२६७ } २६९ }	सप्तदशः	एकोनविंशः
	२७१	सप्तदशः	विंशतितमः
		१७	१९
	३४५	विंशतितमः	२०
	३६१	१०	१९
		२०	२३
	३६३	एकविंशः	चतुर्विंशः
		२१	२४
	३६५	एकविंशः	पञ्चविंशः
		१९	२५
	३६७	एकविंशः	पञ्चविंशः

पत्रं	पङ्क्तिः	अशुद्धं	शुद्धं	
			२१.	२५
	३६९ }	षड्		पञ्च
	३७१ }		२६	२५
	३७३	षड्		पञ्च
	३८३		२०	२७

४६० पत्रे पाठभेदानाम् अष्टमाङ्कादनन्तरम् अङ्काः प्रामादिकाः ।

३७८ पत्रं ७७८ इत्यङ्कितम् ।

१	६	च प्रवृत्तानि	च प्रवृत्तानि
	१२	स्वरसौष्ठव	स्वरसौष्ठव
	१७	मतएषा	मा एवा
	१९	(ग. च)	(ग. °नीयं च)
	२०	कल्पः	कल्प
३	२८	रूपात्	°रूपात्
	३०	याज्ञिकोप	याज्ञिकोप° क
५	२६	द. न.	द.
६	२४	क. घ.	क. ख. घ.
	२६	क. घ.	क. ख. घ.
	३०	॰	॰
१०	१३	भाववचनकर्ष	कर्मवचनभाव
	१९	सर्ग निपा	सर्गनिपा
	२५	नामा	° नामा
	२५	भवन्ति	भवन्ति°
११	५	क्षी क्रि	क्षीक्रि
	१५	तत्रै	° तत्रै
		प्रदिशन्ति	प्रदिशन्ति
	२६	शब्दैर्न	° शब्दैर्न
	३०	ठ.	ट.
१२	७	क्षुप	क्षुप
		प्रसज्येत	प्रसज्येत
१३	२७	क. च.	ग. च.
	२८	घ. ज.	घ. झ.
		घ. ज.	घ. झ.

शुद्धिपत्रकम् ।

३

पत्रं	पङ्क्तिः	अशुद्धं	शुद्धं
१४	२९	तत्तत्	तत्
१५	१६	चौबि	चौबि
	१७	त्रिधा	त्रिधा
	२१	तेथा	तेथा
	२३	माना	माना
	२५	धा.नि.	धा.नि;
	२९	६	७
		७	८
		८	९
	३०	९	१०
१८	२	क्रियाभिनि	क्रियाभिनि
	३	१४-४	१ । ४४
	१०	१-४	१ । ४५
	२७	गो	गो
२९—	२२	वविष्य	वविष्य
२६—	२७	परिक्लृप्तः	परिक्लृप्तः
		परिक्लृप्तैः	परिक्लृप्तैः
१७	१५	शक्तिवात्	शक्तित्वात्
२८	२१	*वात्किञ्चित्*	*वात्किञ्चित्* त्कं.
२९	२८	*वधारणार्था	*वधारणार्थं । व*
३०.	१४	चष्टेर्या	चष्टेर्या
	२८	जायेतैतस्मिन्	जायेतैतस्मिन्
३६	९	दधिचिदि	दधि चिदि
	२५	आह	आह
३८	२४	संदष्टा	संदष्टा
	२७	मञ्च छादि	मञ्च छादि
३९	८	अभित्वा	अभि त्वा
४३	९	वस्याय	वस्याय—
४४	१४	मरुद्भयः	मरुद्भयः
४६	२१	प्रत्यक्ष	प्रत्यक्ष

पं०	पाङ्क्तिः	अशुद्धं	शुद्धं
४९	२८	ष्वङ्कोनास्ति	ष्वङ्को नास्ति
५०	९	विसीमतः	वि सीमतः
५२	१५	विसीम	वि सीम
५४	१७	स्याद्दृष्ट	स्याद्दृष्ट
	३०	चिन्तन°.	चिन्तन° . ८ छ. त. ङ. ध. ध. ठ. ड. स्याद्दृष्ट°.
५५	१२	४।२	५।८
५६	२१	दृष्ट	दृष्ट
	३०	स्मरणाच्छ°.	स्मरणाच्छ° . १४ ग. ज. द्रष्ट°.
५७	४	तन्वं,	तन्वं
	२५	नामैव	नामैव
६२	२६	मध्येन्तेः	मध्येन्ते
६३	९	निष्टृकास	निष्टृकास
	१०	बिभ्यस्यन्तो	बिभ्यस्यन्तो
	११	निष्टृका	निष्टृका
६४	२२	बोदाह	बोदाह
६५	२६	निर्विस्तन्.	निर्विस्तन् ;
६६	४	सुविदु	सु विदु
६७	२८	न्तेत्येवदे	न्तेत्येतेद
६८	१७	१।१	१।१-११
७१	२९	व्याख्यातं तव्यम्°	व्याख्यातं° तव्यम्
७२	११	तत्रैव	तत्रैवं
७३	१९	पुरि शय	पुरिशय
७५	२२	अस्	अस
		नकारिता	न कारिता
	२६	घ. झ. ठ.	घ. झ. ट.
	३०	ग. च. ण.	ग. च. ज.
७६	२२	घ.	घ. ट.
		रस्माच्चतर	रस्माच्च (ट. च्चे) तर

शुद्धिपत्रकम् ।

६

पत्रं	पङ्क्तिः	अशुद्धं रादि चेति	शुद्धं रादि चेति (ट. रादि चेति इति रस्माच्चैत)
	२२-२४	ट. पाठस्याख्यः	
७८	१	वार्थे	वार्थ
	१६	लक्षणेक	लक्षणेकैक
	२८-२९	धाविधिः तुः	धाविधिः तुः
७९	४	कर्मकृत— नाम	कर्मकृतनाम
	८	कश्चिन्न । न	कश्चिन्न । न
८१	२६	स्यादीनिः	स्यादीनि
	२९	कथं वानु°	वानु°
८३	५	तदेतद्ये	तदे इय
८७	२८	निष्ठःतुपूर्वापदप्र	निष्ठ तु पूर्वापदै
८८	१५	ष्वथः	ष्वर्थः
८९	१२	पृतासु स्पर्धनीयेषु	पृतनासु स्पर्धनीयेषु
९०	१३	सर्धोद्य	सर्धोद्य
९२	२६	३ ड.	३ ड.
		४ ड.	४ ड.
	२८	८ ड.	८ ड.
९३	२	तद्यथापि	तद्यथा पि
	९	२२	२ । २
	२४	झ. ठ.	झ. ट.
	२६	झ. ट.	झ. ठ.
९४	६	युक्तिःवा	युक्तिःवा
	२८	६ घ.	६ घ.
९५	२८	झ. ठ.	झ. ट.
९६	२६	प्रवादा	प्रवादां
९७	२८	वादाऽ	वादाऽ
९८	२५	विज्ञाता स	विज्ञाता प्र
	२६	विज्ञेता स	विज्ञेता प्र

पत्रं	पाङ्क्तिः	अशुद्धं	शुद्धं
१००	१२	स्यासो	स्यासौ
	२८	ट. मयोभूः० रुद्र मृळ	मयोभूः० रुद्र मृळ
	३०	गौतमैः *श	गौतमैः *श
१०१	२६	योनिष्टे प्रपित्वे०	योनिष्टे० प्रपित्वे
	३१	१६ ७	१६
१०२	३०	शं चतुः*	शं चतु*
१०३	१७	चार्थ	चार्थ
	२९	तावत्सपाठः	तावत्स पाठः
	३०	रूढाणीं *ना	रूढाणीं नां
१०४	२६	ठ. कृति	ट. कृति
१०५	१८	तेचेद्	ते चेद्
	२७	त्कौभ्यैयुं०	त्कौभ्यैयुं०
१०६	२४	कृतिभिस्तु	कृतिभिः स्तु
११०	१५	पुनर्विष्ट	पुनर्विष्ट
	२८	७ घ. झ.	७ घ. झ. ट.
१११	२०	नामप्राधा	नाम प्राधा
	२१	देवते	देवते
		तत्	तत्
	३०	ड. वारवन्तं	ड. वारवन्तं. ९. क. ख. छ. त. द. ०भ्यैष०
११३	२९	.६ क. ख. घ.	६ क. ख. घ.
११४	२३	घ. झ.	घ. झ.
	२८	*शेन* ज.	शेन ज*
११५	२७	५ घ.	५ घ.
११८	२२	प्रीणातेर्वा	प्रीणातेर्वा
११९	३	भेषा	भेषो
	११५	छःद्वया	छःद्वया
	१२८	ग. च. ट.	ग. च. घ. ट.
		तदैक	तदै (घ. दे) क.

शुद्धिपत्रकम् ।

पत्रं	पङ्क्तिः	अशुद्धं	शुद्धं
१२०	२८	शङ्खला	शृङ्खला
१२४	१७	(नि०	(निरु०
१२५	२०	[	पा०
१२६	१७	उत्तरकाल	उत्तरकालं
१२७	२७	; ट.	; ठ.
	२८	; ड.	; ढ
	२९.	४	४ च.
	३०	(ड. ये)	(ढ. ये)
१२८	७	क्रूरो	क्रूरो
	२७	निरुक्ते	निरुक्ते
१३९	२	दध्यादि ।	दध्यादि द्रव्यम् ।
१३६	२३	१ ड.	१ ठ. ड.
१३७	३	शरीरं	पूः शरीरं
	३०	कद्रातीतिद्रा	कद्रातीति द्रा
१४६	२६	षवर्णै	षणवै.
	२७	८ ट	८ ठ
१४७	५	ब्रध्वनाद् वृत्वा	ब्रध्वनाद् वृत्वा
	२५	पर्ववती*	पर्ववती
१४८	१६	न आदि	' आदि
१५४	२६	सैतस्त्रं	सैतस्त्रं
	२९	*नुविद्धां*	*नुवेद्धां*
१५६	२४	द्विलिङ्गां स्त्रीपुंलिङ्गा	द्विलिङ्गां स्त्रीपुंलिङ्गा
१५८	१५	रादत्ते	रादत्ते ।
	२५	व्यर्थ्युहा	व्यर्थ्युहा
	२८	ग. ज.	क. ख. घ. ङ. ट. च.
१६२	४	शंतनुः-	शंतनु-
१६७	१६	१४२	१४
	२८	द्वये	द्वय
१६८—	१०	ता	तौ
	११	सैम्राजः	सम्राजा

पत्रं	पङ्क्तिः	अशुद्धं	शुद्धं
१६९	१२	ननेनं	न चैनं
१७०	२६	वाहि°	बाहि°
१७१	२८	१० ड.	१० ङ
१७८	२६	घ. ट.	घ.
		यावद्दणौ°	यावद्दणौ°
१८०	३०	१२ घ.	१२ घ.
१८२	२५	शस्यते	शस्यते
		च	च । इद°
	३०	चै	च । इद°
१८७	२१	१६ ड. थ. घ.	ड. थ. घ.
१८८	१८	समुद्रानु	रामुद्रानु
१९०	२०	तव्या	तव्या
१९१	२०	उतस्यानः	उत स्या नः
१९५	७	प्रसिन्धु	प्र सिन्धु
१९६	२९	अन्नन्	अन्नन्मे°
		अहन्	अहन्मे°
	३२	२२	३२
२०५	२५	रौयो	रौयो
२०६	२७	२	३
२०७	१७	न्संशग्मे	न्सं शग्मे
	१८	११	१
	२७	इत्यपि°	इत्यपि°
२१०	२९	यथैवं°	यथैवं° व
२१२	२६	°दने	°दने
२१६	१६	आरो	आ रो
	२५	क्तनि	क्तं नि
२२५	९	स्येवं	स्येवं°
२२६	२१	खल	खल
२२९	१६	हेलते	हेलते
२३०	७	सशिक्ष	सन् क्षि

शुद्धिपत्रकम् ।

पत्रं	पाङ्क्तिः	अशुद्धं	शुद्धं
२३०	८	सा	स
२३२	३०	मलान्	मूलान्
२३३	१०	द्विदशतः	द्विदशतः
	२६	१ क. ख. घ. ट.	६ क. ख. घ.
२४०	३५	पाकैः	पाकं
२४३	२	रिहं	रिहं
	२२	इरैज्यति	इरैज्यति
	२४	१ क. ख. रिहं; ग. च. ज. रिहं;	१ क. ख. रिहं;
२४६	२४	परिमी	परिमी
२४९	१६	यवां	युवां
२५८	३०	१२ घ	१२ घ
२५९	२८	ठ. अपा	ड. अपा
	२८	१२ घ	१२ घ
२६०	१०	४७	४४
	१५	९ । ११	९
२६३	७	१३ । ७	१३
२६४	१५	णाब्द्या	णाब्द्यां
२६५	२४	परमार्थ	परमार्थ
	२८	ड.	ड.
२६७	२५	परमादर्श	परमाप्रदर्श
२६८	२६	अथ वा तीति यद्वाः	अथ ' वा तीति ' यद्वाः
२७०	११-	यत्संवा	संवा
२७३	२९	धन्वसु	धन्वसु
२७४	१३	प्रति विद्वाः	प्रतिविद्वाः
२७५	२९	'दानिवृत्तौ'	'दानिवृत्तौ'
	३०	मम'	मम ध्रुतं'
२७६	२५	नुष्टौती	नुष्टौती

पत्रं	पङ्क्तिः	अशुद्धं	शुद्धं
२७८	२८	एवं	एव
२८०	२४	ग. च.	ग. ज.
२८२	१४	स्तोतृन्ज	स्तोतृन् ज
२८३	१३	दात् ददा	दात् ददा
२९४	२६	' मयै	' मर्यादा मयै
२९५	१८	दत्तं	दत्त
२९७	३०	नोधैमानाः*	नोधैमानोस्तै आ*
२९८	८	कल्प नेतिनि	कल्पनेति नि
३०२	३०	स्योपरिन	स्योपरितन
३०४	८	निसते	निसते
३०७	२६	भर्तारं*	भैर्तारं*
३०८	३०	ज. स्तु.	च. स्तु.
३१०	२६	याँती*प्रता	याँती प्रता*
	२८	त्रिभेसृतानि*	त्रि-सृतानि* वा
३११	१०	सखीर	सखीर
३१२	२४	जठरे ये म	जठरे म
	२६	३ ड.	३ ड.
३१४	४	भाद्रालक्ष	भाद्रा लक्ष
	१०	तता	तता
३१९	३०	त्रिसृताः	त्रिसृताः
३२४	२३	दाहूँ	दाहूँ
	२६	द. ७.	द. ७. ७
	३२	र्गत	र्गाः
३२६	४	नसन्ते	नंसन्ते
३२९	९	शुचिर्म	शुचिं म
	२२	तिकर्त	ति कर्त
३३१	१४	स्तोमः	स्तोम
३३२	१७	चिन्नु	चिन्नु
	१८	नूच	नूच

